

UNIVERSITY OF TORONTO

THE
SHĪSANSKRIT-SERIES
(ARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

NO. 103.

(Vyakarana Section, No. 12.)

॥ श्रीः ॥

माधवीयधातुवृत्तिः—

श्रीसायणाचार्यकृता ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—
चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,
बनारस सिटी ।

१९३४

UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY

WILLIAM H. DONNER
COLLECTION

*purchased from
a gift by*

THE DONNER CANADIAN
FOUNDATION

THE
KASHI SANSKRIT SERIES
(HARIDAS SANSKRIT GRANTHAMALA)

NO. 103.

(Vyakarana Section No. 12.)

THE
MĀDEHĀVIYĀ DEHĀTŪVRITTI
of
SAYANĀCHĀRYA

Edited with Introduction, Index, etc.,

By

VYAKARNĀCHĀRYA

Pandit Ananta S'astri Phadake

Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

and

Pandit Sada S'iva S'arma S'astri

Professor, S. D. Jain Mahā Vidyālaya, Benares.

PUBLISHED & SOLD BY

JAI KRISHNADAS-HARIDĀS GUPTA,

The Chowkhamba Sanskrit Series Office,

B E N A R E S.

1934

[Registered According to Act XXV of 1867,
All Rights Reserved by the Publisher.]

PRINTED, BY
JAI KRISHNA DAS GUPTA
Vidya Vilas Press.
Benares City.

1934.

PK
521
DS3

1934

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमालायाः

१०३

व्याकरणाविभागे (१२) द्वादशं पुष्पम् ।

ॐ श्रीः ॐ

माधवीयधातुवृत्तिः

श्रीसायणाचार्यकृता ।

काशीस्थराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापक-व्याकरणाचार्य-मीमांसातीर्थ-फड्डे-
इत्युपाह्व-पण्डितानन्तशास्त्रिणाऽल्पभागा संशोधिता; अवशिष्टा च काशीस्थ-
श्रीस्याद्वादसंस्कृतमहाविद्याऽऽलयाध्यापकसाहित्योपाध्याय-व्याकरण-
शास्त्रिपदवीक-जोशीत्युपाह्व-पण्डित-सदाशिवशास्त्रिणा
परिष्कृत्य संशोध्य; बृहद्भूमिकयाऽकारादिधातु-
सूचिकया च संयोज्य सुसम्पादिता ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास-हरिदास-गुप्तः—

बोखम्बा-संस्कृत-सीरिज आफिस,
बनारस सिटी ।

१९९१.

राजकीयनियमानुसारेणाम्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

इस कार्यालय द्वारा "काशीसंस्कृतसीरिज" के अलावा और भी ३ सीरिज यथा "चौखम्बासंस्कृतसीरिज" "बनारससंस्कृतसीरिज" "हरिदाससंस्कृतसीरिज" ग्रन्थमालायें निकलती हैं तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के ग्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मंगवाकर देखें ।

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस, बनारस सिटी ।

* श्रीः *

भूमिका ।

इह खल्वनेककल्मषतयाऽचिन्त्याप्रमेयदुःखजालसमाकुलेऽखिल इला-
तल आधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकसकलदुःखापहारकस्य कर्मोपासन-
जीवब्रह्मैक्यज्ञानेनाभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिहेतुकस्य धर्मस्य साधनभूताः परब्र-
ह्मणो निश्वासभूता भगवन्तो वेदा विजयन्तेतरामिति न तिरोहितं विदुषाम् ।

अत्र मनुः—

वेदाऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ इति ।

को नाम भगवान् वेदः, किञ्चास्य लक्षणमित्यत्रोच्यते—इष्टप्राप्त्यनि-
ष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः । अलौकिकपदेन
प्रत्यक्षानुमानयोर्व्यावृत्तिः ।

उक्तञ्च श्लोकवार्तिके—

श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते ।

ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः ॥ इति ।

उक्तञ्चान्यत्र—

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥ इति च ।

अस्य भगवतो वेदस्य प्रामाण्यं तु बोधकत्वात्स्वत एव सिद्धम् ।
पौरुषेयवाक्यं तु बोधकं सदपि पुरुषगतभ्रान्तिमूलत्वसम्भावनाया
तत्परिहाराय मूलप्रमाणमपेक्षते । न तथा वेदः । तस्य नित्यत्वेन वक्तृदोष-
शङ्काऽनुदयात् । तत्रभगवता जैमिनिनाऽपि प्रथमाध्याये प्रथमपाद-
एतदेव सूत्रितम्—“तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षितत्वात्” इति ॥

एक एवायं वेद उपाधिवशात्त्रयश्चत्वारो वेति व्यवहारवि-
पयताम्प्राप्तः । तत्राप्येकशतमध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्त्मा-सामवेदः, एक-
विंशतिधा बाह्वृच्यम्, नवधाऽथर्वणो वेदः इत्याद्युपाधिभेदेनानेकविधः ।

अस्य भगवतो वेदस्याध्ययनमानुपूर्व्या अर्थतश्च द्विविधं दरीदृश्यते ।
केचन विप्रवरा अस्मिन्भारते वैदिकेतिनाम्ना लोके प्रथिताः स्वगुरुपरम्प-
रया शास्त्रशुद्धविधिना गुरुमुखेभ्य उदात्तानुदात्तस्वरिताद्युक्तस्वरपूर्वकम्
अनुस्वारानुनासिकयुक्तं यथाऽर्थं परिशुद्धोच्चारणमुररीकृत्य वैदिकमन्त्राणां
शुद्धोच्चारणञ्च विज्ञाय विपुलायासेन समग्रां स्वकीयां संहितां स्वकण्ठ-
स्थितां विधाय स्वशिष्यांश्च पाठयित्वा वेदानां प्रचुरप्रचाराय प्रयतन्ते एते
खलु सर्वाणि कार्याणि विहाय बहुपरिश्रमान् विधाय भिक्षावृत्तिं स्वीकृत्य

शुद्धोच्चारणेन वेदसंरक्षणं कुर्वन्तीति तेऽस्मदीयधन्यवादार्हाः । परन्त्वमे वैदिका मन्त्रोच्चारणपरायणा वेदानामनर्थज्ञा इति तावदसंतोषकरम् । केवलमर्थदृष्ट्याऽध्ययनमपि न श्रेयस्करमिति वयं मन्यामहे । किन्त्वानुपूर्व्यायुक्तं सार्थवेदाध्ययनं द्विजानां कर्तव्येषु मुख्यतमम्, तदभावे तु शूद्रत्वप्राप्तिः ।

“ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च” इति ।

उक्तञ्च मनुना—

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ इति ।

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥

तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥

इति पाणिनीयशिक्षावचनादतिगम्भीरस्य वेदस्यार्थमवबोधयितुं शिक्षादानि षडङ्गानि प्रवृत्तानि । अत एवाथर्वणिकैस्तेषां षडङ्गानामपरविद्यारूपत्वमुक्तं मुण्डकोपनिषदि । तथा हि—“द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यदू ब्रह्मविदो वदन्ति, परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः, शिक्षा, कल्पो, व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ—परा, यया तदक्षरमधिगम्यते” (मुण्ड० १।१।४) इति ।

साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात् षडङ्गानां कर्मकाण्डानामपरविद्यात्वम् । परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वादुपनिषदां परविद्यात्वम् ।

छन्दः—

छन्दसामुपयोगस्तावत्कर्मकाण्डेऽत्यावश्यकः । श्रूयते च—

“गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात्, त्रिष्टुभो राजन्यस्य, जगतीभिर्वैश्यस्य” ॥ इति । तत्र मगण्यगणादिसाध्यो गायत्र्यादिविवेकश्छन्दोग्रन्थमन्तरेण न सुज्ञेयः ।

अपरञ्च—“यो ह वा अविदिताप्येयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गतं वा पात्यते प्रमीयते वा पापीयान् भवति । तस्मादेतानिच्छन्दांसि मन्त्रे मन्त्रे विद्याम्” इति श्रूयते । तस्माद्वेदवेदनायच्छन्दोग्रन्थ उपयुक्त इति सिद्धम् ।

कल्पः—

कल्पो नामाश्वलायनापस्तम्बवोधायनादिसूत्रम् । कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगोऽत्रेति व्युत्पत्तेः ।

“इवे त्वा” इत्यादिमन्त्रास्तु क्त्वनुष्ठानक्रमेणैवाग्नाता इत्यापस्तम्बा-
द्यस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः । कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन क्त्वनु-
ष्ठानमुपदिश्योपकरोति । अतः कल्पोऽप्यावश्यक इत्यायातम् ।

ज्यौतिषम्—

ज्यौतिषस्य प्रयोजनं तावत्—“यज्ञकालार्थसिद्धये” इति तस्मिन्नेव
ग्रन्थे विहितम् । कालविशेषविधयश्च श्रूयन्ते—“सम्बत्सरमेतद्वतं चरेत्”-
“सम्बत्सरमुख्यं भृत्वा” इत्येवमादयः संवत्सरविधयः । “वसन्ते ब्राह्मणो-
ऽग्नौमादधीत” “ग्रीष्मे राज्यन्य आदधीत” “शरदि वैश्य आदधीत” इत्याद्या-
ऋतुविधयः । एवं मासपक्षतिथिकालनक्षत्रविधयः श्रूयन्ते । अतः कालविशे-
षानवगन्तुं ज्यौतिषमुपयुक्तम् ।

निरुक्तम्—

निरुक्तनाम—अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम् ।
यथा—गौः, ग्मा, मा, दमा, क्षा, क्षमेत्यारभ्य वसवः वाजिनः, देवपत्न्यो-
देवपत्न्य इत्यन्तो यः पदानां समागनायः समागनातस्तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थाव-
बोधाय परापेक्षा न विद्यते । एतावन्ति पृथिवीनामानि, एतावन्ति हिरण्यना-
मानीत्येवं तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात् । यद्यपि व्याकरणबलेन केषां चि-
न्निर्वचनानां सिद्धिर्भवितुमर्हति, तथापि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति । अतो-
ग्रन्थकारेणैवोक्तम्—“तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाध-
कञ्च” इति । तस्माद्वेदार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तमिति ।

शिक्षा—

शिक्षा नाम—वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा ।
तथा च तैत्तिरीयोपनिषदारम्भे समामनन्ति—“शीक्षां व्याख्यास्यामः—
वर्णः, स्वरः, मात्रा, बलं, साम, सन्तान इत्युक्तः शिक्षाऽध्यायः” (तै० आ०-
७।२) इति ।

वर्णोऽकारादिः । स्वरः—उदात्तादिः । मात्रा—ह्रस्वादिः ।
बलम्—स्थानप्रयत्नौ । सामशब्देन साम्यमुक्तम्, अतिद्रुतातिविलम्बित-
गीत्यादिदोषराहित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यम् । एतत्सर्वं—
पाणिनीयशिक्षायां स्पष्टम् । संतानः—संहिता, ‘वायवायाहि’ इत्यत्रा-
वादेशः । ‘इन्द्राग्नी आगतम्’ इत्यत्र प्रकृतिभावः । एतच्च व्याकरणेऽभि-
हितत्वाच्छिक्षायां नेक्तम् ।

शिष्यमाणवर्णातिवैकल्ये बाध इति पाणिनीयशिक्षायामेवामिहितम् ।
तथाहि—

“मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्” ॥

“इन्द्रशत्रुर्वधस्व” इत्यस्मिन्मन्त्रे (तै० सं० २।४।१२।१) विवक्षितेऽर्थे तत्पुरुषसमासे “समासस्य” (पा० सू० ६।१।२२३) इति सूत्रेण तत्पुरुषत्वाद् अन्तोदात्तेन भवितव्यम् । आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः, तथा सति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीहित्वाद् इन्द्रो घातको यस्य इत्यर्थः सम्पन्नः । अतः स्वरवर्णाद्यपराधनिरासाय शिक्षाग्रन्थोऽप्यावश्यक इति ।

व्याकरणम्—

व्याकरणं नाम—अर्थविशेषमाश्रित्य स्वरप्रकृतिप्रत्ययादीन् विशेषेण संस्कारविशेषेण आ—समन्तात्—वैदिकां लौकिकांश्च शब्दान् करोतीति तथाभूतः पाणिन्यादिमहर्षिप्रणीतो ग्रन्थसमूहः ।

अस्य व्याकरणस्य प्रणेतारोऽष्ट नव वा आचार्या बभूवुः ।

के चित्—

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥ १५ ॥

इत्याहुः ।

अपरे तु—

ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् ।

सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम् ॥

इत्याहुः ।

ऐन्द्रं व्याकरणं तावच्छ्रुत्या ज्ञायते । तथा हि—“वाग्वै पराच्यव्याकृता-ऽवदत्, ते देवा इन्द्रमब्रुवन्, इमां नो वाचं व्याकुरु” तामिन्द्रो मध्यतोऽप-क्रम्य व्याकरोत्, तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते” इति श्रुतिः इन्द्रस्य व्या-करणकर्तृत्वे प्रमाणम् ।

“चान्द्रास्तु-आत्मोदरकुक्षिष्विति पेटुः” इति वचनाच्चान्द्रव्याकरणमपि पूर्वमासीदिति सिध्यति ।

काशकृत्स्नं व्याकरणं भगवता भाष्यकारेण—“शताच्च ठन्यतावशते” (पा० सू० ५।१।२१) इत्यत्र भाष्ये नाम्ना निर्दिष्टम् ।

अग्निपुराणेऽन्यभागे कौमारव्याकरणस्योल्लेखो दृश्यते ।

सारस्वत—शाकटायन—ऋकृत्त्राख्यानि व्याकरणानि चेदानीं मुद्रि-तानि समुपलभ्यन्ते सर्वत्र । आपिशलशाकलयोश्च पाणिनिसूत्रेषु तत्र तत्र नाम्ना निर्दिष्टत्वात्तावपि पूर्वमास्तामिति निश्चप्रचम् ।

पाणिनीयव्याकरणं तु सर्वत्र प्रचलत्येव । एवम् “अवङ् स्फोटायन-स्य” इत्युक्तेः स्फोटायनम्, “पौष्करसादेः” इति वार्तिकात् पौष्करसादिव्या-करणम्, “चिन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेः” इत्युक्तेर्दौर्गव्याकरणम् । “व्याघ्रभूत्या-दयस्त्वेनम्” इति कारिकावत्त्वाद् व्याघ्रभूतेर्व्याकरणश्चासीदिति ।

एवमप्याशुबोध—जैनेन्द्र—मुग्धबोध—कलापादीनि बहूनि व्याकरणानि सन्ति ।

सत्स्वपि सर्वेषु व्याकरणेषु सार्वलौकिकवैदिकशब्दानां नितरां व्युत्पादकं पाणिनीयव्याकरणमेव । अन्येषु व्याकरणेषु लौकिकालौकिकशब्दानां न व्युत्पादनं दृष्टिपथमायातम् ।

अत एवास्य वेदाङ्गत्वम् । इदमेवाभिप्रेत्य “इदमक्षरच्छन्दो वर्णशः समनुक्रान्तं यथाऽऽचार्या ऊचुः, ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच, बृहस्पतिरिन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज ऋषिभ्यः, ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तं खल्विममक्षरसमाप्नायमित्याचक्षते, न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयात् ब्रह्मराशिः” इति ऋक् तन्त्रव्याकरणेऽस्य चतुर्दशसूत्रकदम्बकस्याप्नायत्वमुक्तं तन्मूलकत्वादस्यैव व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वं युक्तम् । अत एवास्य ज्ञाने सर्ववेदपारायणजं पुण्यमिति स्पष्टं शब्देन्दुशेखरे नागेशेनोक्तम् । छान्दोग्योपनिषदि व्याकरणमुपक्रम्य “वेदानां वेदः” इत्युक्तम् ।

अत्र पराशरोपपुराणम्—

पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम् ।

सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन ॥

तस्यैतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररुचिना वार्तिके दर्शितः—
“रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनम्” इति ।

एतानि रक्षाऽऽदिप्रयोजनानि प्रयोजनान्तराणि च महाभाष्ये पस्पशाऽऽन्हिके भगवता पतञ्जलिना स्पष्टीकृतानि । रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् । लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग् वेदान् परिपालयिष्यति वेदार्थं चाध्यवस्यति । ऊहः खल्वपि न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः; ते च यज्ञाङ्गत्वेन यथायथं विपरिणमयितव्याः । तान् नावैयाकरणः शक्नोति विपरिणमयितुम् । तस्मादध्येयं व्याकरणम् । आगमः खल्वपि “ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च” इति । प्रधानश्च षट्सु अङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति । लघ्वर्थे चाध्येयं व्याकरणम् । बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां पारायणं प्रोवाच, नान्तं जगाम । बृहस्पतिश्च वक्ता, इन्द्रश्चाध्येता, दिव्यं वर्षसहस्रम् अध्ययनकालः । अन्तं च न जगाम । अद्यत्वे पुनर्यदि परमायुर्भवति स वर्षशतं जीवति । तत्र कुतः प्रतिपदपाठेन सकलपदावगमः । कुतस्तरां प्रयोगेण । असन्देहार्थं चाध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिकाः पठन्ति—“स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत” इति । तत्र न ज्ञायते किं स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा स्थूलपृषती, किंवा स्थूला चासौ पृषतीति । तान् नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि समासान्तोदात्तत्वम्, तदा कर्मधारयः । अथ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिरिति ।

एवं च व्याकरणस्याध्ययनमत्यावश्यकमिति न संदेहलेशः ।

उक्तञ्च सम्यगभियुक्तैः—

यद्यपि बहु नाधीषे तथाऽपि पठ पुत्र ! व्याकरणम् ।

स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलं शकलं सकृत् शठत् ॥ इति ।

भगवान् भाष्यकारः—“एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गं लोके च कामधुग्भवति” इति चाह ।

सर्वेषु व्याकरणेषु निकषायमाणस्य परमप्रमाणीभूतस्य पाणिनीय-
व्याकरणस्योपर्यध्यावद् बहवो ग्रन्थाः समभूवन् । ते संक्षेपतोऽन्तेऽ-
स्माभिर्निर्दिष्टाः । तेषु ग्रन्थेषु पाणिनीयमतमनुसृत्य तत्रभवता सायणा-
चार्येण विरचिता धातुविषयकोऽतिप्रामाणिको लोके ‘माधवीयधातुवृत्ति’-
रिति नाम्ना प्रथित इति समेषां विदुषां विदितचरम् ।

अस्मिन्ग्रन्थे भगवता सायणाचार्येण क्रमेण पाणिनीयधातुपाठमुर-
रीकृत्य धातुतः तिङन्तस्य कृदन्तस्योणादेश्च पाणिनीयसूत्रवार्तिकभा-
ष्येष्टिप्रमाणपुरस्सरं रूपाणि प्रसाध्य सूत्रवार्तिकभाष्येष्टिपरिभाषाणाञ्च
सम्यगर्थं विधाय तत्र तत्रान्यग्रन्थकृतां ग्रन्थानाञ्च मतानि प्रदर्श्य स्वम-
तमादर्शयत् प्रदर्शितम् । तथा च माधवीयधातुवृत्तिनिर्माणोत्तरं माधवी-
यधातुवृत्तावनुक्तानां सौत्रकण्डवादिधातूनां निरूपणोऽपि भूयसा नामधा-
तूनामेव व्युत्पादनान्मल्लग्रामन्यायेन नामधातुवृत्तिरिति नाम्नाऽपरं प्रकरणं-
निर्मितम् । अस्य ग्रन्थस्य सम्यगध्ययनेन विदुषां विद्यार्थिनाञ्च पाणिनी-
यव्याकरणस्य सम्यग्बोधो भवतीति किं निगदनेन ।

सायणाचार्यपरिचयः ।

अस्य भगवतः सायणस्य वेदशास्त्रसम्पन्नो नित्यनैमित्तिकविधिना नि-
तान्तनिर्मलस्वान्तो जनको मायण इति नामा, जननी पतिव्रता श्रीमती
नाम्नी चासीत् । गोत्रेणायं भारद्वाजः । सूत्रं चास्य बोधायनम्, कृष्णय-
जुर्वेदान्तर्गततैत्तिरीयशाखा चास्यासीत् । अस्य भ्रातरौ माधवाचार्यभोग-
नाथनामानौ वेदशास्त्रसम्पन्नौ बृहस्पतिशुक्राचार्यसदृशावभूतामित्यधो-
निर्दिष्टपराशरमाधवीयारम्भश्लोकाभ्यां निश्चीयते ।

श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणः पिता ।

सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ ॥

बोधायनं यस्य सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।

भारद्वाजं यस्य गोत्रं सर्वज्ञः स हि माधवः ॥ इति ।

माधवाचार्यः ।

अस्य सायणाचार्यस्य ज्यायान् भ्राता माधवाचार्यः वैक्रमीये चतुर्दशश-
तके दक्षिणभारते विजयनगरसाम्राज्यप्रतिष्ठान्तुः श्रीमन्महाराजहरिहरस्या-

ध्यात्मिकगुरुनीतिशास्त्रकुशलो मन्त्रिवरोऽभवत् । माधवाचार्यमन्त्रप्रभावादेन महाराजहरिहरेण गोब्राह्मणहिताय स्वातन्त्र्यराजलक्ष्याः विलासाय वैदिक धर्मप्रचाराय च प्रबल्यवनानुत्पाद्य स्वराज्यं निष्कण्टकं कृतमिति भारते तिहासे प्रसिद्धम् । अनेन पूर्वोत्तरमोमांसयोर्विस्ताराय धर्मशास्त्रस्य प्रचुरप्रचाराय च 'पराशरस्मृतिव्याख्या' (पराशरमाधवः) 'व्यवहारमाधवः' 'कालमाधवः' 'जीवन्मुक्तिविवेकः' 'जैमिनीन्यायमालाविस्तरः' 'शङ्करदिग्विजयः' इत्यादयो ग्रन्थाः प्राणायिषता गृहस्थाश्रमानन्तर संन्यासोक्षांस्वीकृत्य विद्यारण्य इतिनामालभत । तन्नाश्रमेऽपि बहवः प्रणीताः पञ्चदशोऽत्यादयो ग्रन्थाः विद्यारण्यकृतित्वेन प्रसिद्धाः ।

भोगनाथः ।

सायणाचार्यस्य कनीयान् भ्राता श्रीभोगनाथः सङ्गमनरपतेः नर्मसन्निवः काव्यकलाकुशलो विन्त्रगुण्टशासनपत्रस्थप्रशस्ते रचयिता चासादिति सायणाचार्यविरचितग्रन्थेभ्यः स्फुटीभवति ।

अस्य भोगनाथस्यालौकिको प्रतिभामसाधारणं नैपुण्यं कप्रतीयकविताकलनचातुर्यञ्चावलोक्य संतुष्यति हृदयमस्माकम् । पभिस्तावत् — "रामोल्लासः" "त्रिपुरविजयम्" "उदाहरणमाला" "गणपतिस्तवः" "शृंगारमञ्जरी" "गौरीनाथाष्टकम्" इत्यादयो ग्रन्थाः प्रणीताः । उपरिनिर्दिष्टग्रन्थात्र लोकनाप्रतीयतेऽस्य प्रतिभा नैपुण्यञ्च ।

सायणस्य गुरवः ।

सायणाचार्येण तद्भ्रातृभ्यां च विराचितानां ग्रन्थानां परिशीलनो ज्ञायते तेषां त्रयो गुरवोऽभूवन्निति । प्रथमो विद्यातार्थः, द्वितीयो भारतातार्थः, तृतीयः श्रीकण्ठः ।

विद्यातीर्थस्तावन्महातपस्वी रुद्रप्रश्नभाष्यस्य कर्ता परमात्मात्मतीर्थानां शिष्य आसीत् । विद्यावैभवप्रभावादेव च विद्यातीर्थं महेश्वरम्यावतारत्वेन वर्णयति सायणाचार्यः सर्वेषां वेदभाष्याणां प्रारम्भे — "यस्य त्रिद्वसितं वेदाः" इत्यादिना ।

सायणाचार्यः ।

सायणाचार्यस्तावच्चतुर्णां विजयनगराधीशानां साम्राज्येऽपि गौरवयुक्तं मन्त्रिपदमभजत । अस्य स्थितिसमयो वैकमीयश्चतुर्दशशतक इति शिलालेखादितिहासाच्च ज्ञायते । अस्य मन्त्रिवरस्य सततशास्त्राभ्यासजनितज्ञानपरिपाकसहजा बुद्धिः कः, लौकिकव्यवहारनिरीक्षणतत्परा राज्यभारक्षमानीति निपुणता च कः । प्रथमं तावदेते सायणाचार्याः विजयनगरसाम्राज्यस्य पूर्वविभागस्थेऽधुना तल्लोरेतिनाम्ना प्रथिते प्रदेशे सम्यक् शासनं कुर्वता-

महाराजहरिहरस्यानुजस्य कम्पराजस्यामात्यपदवोमभूषयन् । तस्मिन् राजनि दिवं गते सति तस्य सुनुः सङ्गमेति नामा बालतया राज्यभारं वोढु-
मसमर्थोऽतो भगवान् सायणाचार्य एव राज्यचक्रमचालयत् । अपाठयच्च
सङ्गमनरेन्द्रं [राज्यकार्यभारक्षमां सकलां राजनीत्याद्युपयोगिनीं विद्याम् ।
प्रान्तस्थान् बहून् देशान् विजित्य स्वबाहुबलमपि प्रकटयामास । चम्पनामान-
स्वपराक्रमेण गरुडनामानश्च नगरं सङ्गमनरेन्द्रसाहाय्येन जितवानिति शि-
खालेखादितिहासादलङ्कारसुधानिधिग्रन्थाच्च स्फुटीभवति ।

राज्यकार्यवहने समर्थं सङ्गमभूपतिमालक्ष्य तस्मिन् राज्यधुरामारोप्य
सायणो ज्यायसा भ्रात्रा माधवाचार्येण साकं बुक्कनरेन्द्रस्य मन्त्रिपदमल-
ञ्चकार । बुक्कनरेन्द्रे दिवं गते तस्य सुनोः हरिहरमहाराजस्यापि कानि चित्
वर्षाणि मन्त्रीपदमभजत् सायणाचार्यः ।

अस्य सायणाचार्यस्य त्रयः पुत्राः कम्पणः, मायणः, शिङ्गणश्चेति
आसन् । कम्पणः सङ्गीतकलासु कुशलः । मायणः गद्यपद्यात्मककाव्यकला-
चतुरः । शिङ्गणः क्रमजटाघनादिवेदप्रकृतिविकृतिषु पण्डित इत्यलङ्कार-
सुधानिधितोऽवगम्यते ।

तथा ह्यलङ्कारसुधानिधिः—

तत् संव्यक्ष्य कम्पण व्यसनिनः सङ्गीतशास्त्रे तव ।

प्रौढि मायण गद्यपद्यरचनापाण्डित्यमुन्मुद्रय ॥

शिखां दर्शय शिङ्गण क्रमजटाचर्चासु वेदेष्विति ।

स्वान् पुत्रानुपलालयन् गृहगतः सम्मोदते सायणः ॥

मायणः

माधवाचार्यः

भोगनाथः

सायणः

कम्पणः

मायणः

शिङ्गणः

एते सायणाचार्याः हरिहरमहाराजस्य ज्येष्ठभ्रातुर्माधवाचार्यस्य च
निदेशं प्राप्याथर्ववेदशतपथब्राह्मणादीनाञ्च व्याख्यानानि व्याकुर्वन् ।

अस्य ग्रन्थाः—सुभाषितसुधानिधिः, प्रायश्चित्तसुधानिधिः, अलङ्कार-
सुधानिधिः, धातुवृत्तिः, पुरुषार्थसुधानिधिः, वेदभाष्याणि, आयुर्वेदसु-
धानिधिः, यज्ञतन्त्रसुधानिधिश्च ।

सुभाषितसुधानिधिः—अत्र नीतिवाक्यामृतानां सरसः सञ्चयः ।
प्रायश्चित्तसुधानिधिः—प्रायश्चित्तप्रतिपादकोऽयं ग्रन्थः । अस्यापरं नाम
'कर्मविपाक' इति ।

अलङ्कारसुधानिधिः—काव्यालङ्कारप्रतिपादनपरोऽयं ग्रन्थः ।

धातुवृत्तिः—पाणिनीयमतमवलम्ब्य विरचितोऽयं ग्रन्थः धातुविषयकोऽतिप्रामाणिकः ।

पुरुषार्थसुधानिधिः—पुरुषार्थोपयोगिनां पुराणस्थानां व्यासवाक्यानां सङ्ग्रहोऽत्र वर्तते ।

वेदभाष्याणि—तैत्तिरीयसंहितायाः, ऋक्संहितायाः, सामवेदस्य, काण्वसंहितायाः, अथर्ववेदस्य च भाष्याणि ।

ब्राह्मणानां भाष्याणि च—तैत्तिरीयब्राह्मणस्य, तैत्तिरीयारण्यकस्य, ऐतरेयब्राह्मणस्य तारुण्यब्राह्मणस्य षड्विंशस्य, सामविधानस्य, आप्यस्य, देवताऽध्यायस्य, उपनिषदाख्यस्य संहितोपनिषदितिख्यातस्य च भाष्याणि सर्वत्र प्रसिद्धानि ।

आयुर्वेदसुधानिधिः—आयुर्वेदसिद्धान्तदर्शनपरोऽयं ग्रन्थः ।

यज्ञतन्त्रसुधानिधिः—यागानुष्ठानविधिरस्य ग्रन्थस्य विषयोऽस्ति ।

श्रीमतः सायणाचार्यस्य जीवनवृत्तातो विमलोऽतिविततोऽतो न मदीया बुद्धिस्तेषां वर्णने समर्था, तथाऽपि मया भगवतो वृत्तान्तः संक्षेपेणात्र निर्दिष्टः ।

सायणाचार्यकृतेयं धातुवृत्तिरस्ति, न माधवाचार्यकृतेति ग्रन्थोपक्रमारम्भोऽस्ति । माधवाचार्यानुज्ञयेयं विरचितेति, प्रेमप्राचुर्यात् ज्येष्ठभ्रातुर्नाम्ना वाऽस्या माधवीयेति नामधेयमिति कल्प्यतेऽस्माभिः । अयं माधवीयधातुवृत्तिरिति नामधेयो ग्रन्थः पाणिनीयमतावलम्ब्यतिप्रामाणिकः धातुसम्बन्धिसकलकार्यविचारपरोऽतिप्राचीनो वेदभाष्यकर्तृसायणाचार्यनिर्मित इति सकलजनोल्हादकरः विद्वद्बराणां प्रमोदकरः विद्यार्थिजनहितकरश्चेति विज्ञाय श्रीहरिदासगुप्तात्मजजयकृष्णदासश्रेष्ठिना संशोधनार्थं प्रथमं व्याकरणाचार्यमीमांसातीर्थाद्युपाधिककाशिकराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकफडके इत्युपनामकानन्तशास्त्रिभ्यः संशोधनायादायि । तैरपि प्रियवरपाठकगणसौलभ्याय रूपादीनां पृथक्तया भट्टितिप्रतीत्यै रूपाणां कृते () इदं चिन्हम्, वार्तिकज्ञानाय [] इदं चिन्हम्, सूत्रव्याख्यानज्ञानाय * * इदं चिन्हम्, साधारणसूत्रज्ञानाय “ ” इदं चिन्हम्, परिभाषासाधारणवचनभाष्येष्टिज्ञानाय ‘ ’ इदं चिन्हम् । तत्र तत्र दत्त्वा पाठान्तराणि च तत्र तत्र विन्यस्य भू(धा०अं०१)धातुमारभ्य भ्वादिगणपठितकै (धा०अं० ६००) धातुपर्यन्ता (प्रथमपत्रमारभ्या १६८ पृष्ठपर्यन्ता) इयं धातुवृत्तिः संशोधिता । अग्रे च कार्यबाहुल्यात्स्वशरीरास्वास्थ्याच्च प्रकाशकानुमत्या तैः संशोधनार्थं सा मह्यं प्रदत्ता । मयाऽपि पूर्वसरणीमवलम्ब्य-

म० म० व्याकरणकेसरिपण्डितप्रकाण्डपरमगुरुभारद्वाजोपाह्वशमोदरशा-
स्त्रिसंशाधिव-मेडिकलहाल-इति नामकयन्त्रालयमुद्रितं पुस्तकं म्हैसुरदे-
शाख्यमुद्रणालये मुद्रितमपरम् अन्यानि च द्वित्राणि पुस्तकानि मुहुर्मुहुर्व-
लोक्य गुरुवरपण्डितमोकाटे इत्युपनामकगणपतिशास्त्रिमहोदयाच्छङ्कास्थ-
लानि दरोक्त्य यथाशेषमुपि सा संशोधिता । पाठकगणसौलभ्याय चाका-
रादिक्रमेण धातुसूचो, वेदवेदाङ्गप्रयोजनपरिचयपूर्वकसायणाचार्यपरिच-
याय बृहद्भूमिका चात्र संनिवेशिता । माधवीयधातुवृत्तौ प्रसङ्गोपात्तग्र-
न्थानां ग्रन्थानाञ्च परिचयाय तेषां ग्रन्थानाञ्च नामदर्शकपत्रं पाणिनी-
यग्रन्थोपरि ग्रन्थकारैः कृतग्रन्थानाम्परिचयाय ग्रन्थकाराणां ग्रन्थानाञ्च
परिचायकं पत्रमप्यन्ते निवेशितम् ।

अस्य मुद्रणसमये काशीस्थराजकीयपाठाशालाध्यक्षैरनेकानवद्यविद्यावि-
शारदः कविराजकुलभूषणैर्गोपीनाथमहाशयैः पण्डितप्रवरसाहित्यार्यकमनी-
यकाव्यद लाकुशलखिस्ते इत्युपनामकनारायणशास्त्रिभिश्च सद्यनया सर-
स्वतीभवनस्थपुस्तकं दत्त्वा यत्साहाय्यं दत्तमतस्तेऽस्माकं धन्यवादाहर्हाः ।

तथा च व्याकरणाचार्यमीमांसातीर्थपण्डितनफडकेइत्युपाह्वानन्तशा-
स्त्रिभिश्च प्रतिसमयं संशोधनविचारसाहाय्यं तत्तद्विषयकग्रन्थान्तरसूचना-
साहाय्यं च प्रदत्तमिति तेषामुपकारभारं समुचितशब्दैः प्रकटयामि ।

अस्याः माधवीयधातुवृत्तेः संशोधने गच्छत्तत्स्वलनन्यायात् मदीयमति-
मान्द्यान्मुद्रकदोषाद् दृष्टिदोषाच्चाशुद्धीनां सम्भवः कादाचित्को भवेत्, ता-
दृशकपक्षपातिनो विद्वांसो हंसक्षीरन्यायेन परिशोधयन्तु ।

न चात्रातीव कर्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः ।

दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्तानां प्रकाशते ॥

इत्युत्तमनुसंधाय मामनुगृह्यन्तु विद्वांस इति मुहुर्मुहुः साञ्जलिवन्ध-
सम्प्रार्थयते—

विदुषां वशंवदः—

जोशीत्युपाह्वसदाशिवशास्त्री—

साहित्योपाध्यायो व्याकरणशास्त्री च ।

॥ श्रीः ॥

अथ माधवीयधातुवृत्तिस्थप्रकरणानाम्
अनुक्रमणिका ।

प्रकरणनाम			पृ० अं०	पं० अं०
१ भ्वादिः	१	४
२ अदादिः	२१५	२
३ जुहोत्यादिः	२६६	१४
४ दिवादिः	२८०	१५
५ स्वादयः	३११	२५
६ तुदादयः	३२२	१७
७ रुधादयः	३४७	१०
८ तनादयः	३५५	१
९ क्रयादयः	३६४	१६
१० चुरादयः	३७७	१५

इति माधवीयधातुवृत्तिस्थप्रकरणानामनुक्रमणिका ।

अथ माधवीयनामधातुवृत्तिस्थविषयाणाम्
अनुक्रमणिका ।

प्रकरणनाम			पृ० अं०	पं० अं०
१ कण्डूवादयः	४०३	१६
२ सौत्रधातवः	४०५	३६
३ नामप्रत्ययाःधातवः	४०७	३३
४ नामप्रत्ययधातूनाम् उदाहरणानि	४०८	१९

इति माधवीयनामधातुवृत्तिस्थविषयाणामनुक्रमणिका ।

Table of Contents

Table of Contents

Page	Chapter	Page	Page	Page
1	1
2	2
3	3
4	4
5	5
6	6
7	7
8	8
9	9
10	10
11	11
12	12
13	13
14	14
15	15
16	16
17	17
18	18
19	19
20	20
21	21
22	22
23	23
24	24
25	25
26	26
27	27
28	28
29	29
30	30
31	31
32	32
33	33
34	34
35	35
36	36
37	37
38	38
39	39
40	40
41	41
42	42
43	43
44	44
45	45
46	46
47	47
48	48
49	49
50	50
51	51
52	52
53	53
54	54
55	55
56	56
57	57
58	58
59	59
60	60
61	61
62	62
63	63
64	64
65	65
66	66
67	67
68	68
69	69
70	70
71	71
72	72
73	73
74	74
75	75
76	76
77	77
78	78
79	79
80	80
81	81
82	82
83	83
84	84
85	85
86	86
87	87
88	88
89	89
90	90
91	91
92	92
93	93
94	94
95	95
96	96
97	97
98	98
99	99
100	100

Table of Contents

Table of Contents

Page	Chapter	Page	Page	Page
1	1
2	2
3	3
4	4
5	5
6	6
7	7
8	8
9	9
10	10
11	11
12	12
13	13
14	14
15	15
16	16
17	17
18	18
19	19
20	20
21	21
22	22
23	23
24	24
25	25
26	26
27	27
28	28
29	29
30	30
31	31
32	32
33	33
34	34
35	35
36	36
37	37
38	38
39	39
40	40
41	41
42	42
43	43
44	44
45	45
46	46
47	47
48	48
49	49
50	50
51	51
52	52
53	53
54	54
55	55
56	56
57	57
58	58
59	59
60	60
61	61
62	62
63	63
64	64
65	65
66	66
67	67
68	68
69	69
70	70
71	71
72	72
73	73
74	74
75	75
76	76
77	77
78	78
79	79
80	80
81	81
82	82
83	83
84	84
85	85
86	86
87	87
88	88
89	89
90	90
91	91
92	92
93	93
94	94
95	95
96	96
97	97
98	98
99	99
100	100

Table of Contents

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

माधवीयधातुवृत्तौ- भ्वादिः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
जीयाद्धस्तिमुखो यस्य लीलयोर्ध्वाण्डखण्डने ।
कन्दाङ्कुरवदाभाति दन्ताग्रं तद्वह्निर्गतम् ॥ २ ॥
चिदानन्दकलां वाणीं वन्दे चन्द्रकलाधराम् ।
नैर्मल्यतारतम्येन बिम्बितां चित्तभित्तिषु ॥ ३ ॥
अस्ति श्रीसङ्गमक्षमापः पृथ्वीतलपुरन्दरः ।
यत्कीर्तिर्मौक्तिकादशं त्रिलोक्यां प्रतिबिम्बयते ॥ ४ ॥
यशः क्षीराहुतीकृत्य यत्प्रतापहुताशने(१) ।
परे यान्ति पदं दिव्यं राजानो रणदीक्षिताः ॥ ५ ॥
तूर्णं कर्णान्तिकं प्राप्ते यत्प्रतापधनञ्जये ।
पुरो निधाय गाङ्गेयं स्वात्मा संरक्ष्यते परैः ॥ ६ ॥
कुर्वन् शत्रुयशांसि धूमपटलीं कूलङ्कुषाज्यास्पदः
काष्ठासङ्गविवर्द्धितः प्रकटयन् भूतिं नवां भूयसीम् ।
आतन्वन्नितरप्रतापदहनं स्फूर्जत्स्फुलिङ्गाकृतिं
प्रायो यच्छति यत्प्रतापदहनः कस्मै न विस्मेरताम् ॥ ७ ॥
तस्य मन्त्रिशिखारत्नमस्ति मायगसायणः ।
यः ख्यातिं रत्नगर्भेति यथार्थयति पार्थिवीम् ॥ ८ ॥
नित्योन्मीलितदानवारिरधिकं निर्धूतपङ्क्तोदयो
दूरापास्तहरीशलङ्घनविधिर्भङ्गप्रसङ्गोज्झितः ।
क्षमाभृत्क्षोभकृतिक्षमः क्षणिययन् दोषाकरात्पोषणा-
मानन्दाय चकास्ति यस्त्रिजगतामाश्चर्यरत्नाकरः ॥ ९ ॥
यत्कीर्तौ जाह्नवीस्फूर्तौ कीर्त्या विद्विषतामपि ।
कलिन्दनन्दिनीकान्तिः स्पर्द्धयेव प्रपद्यते ॥ १० ॥
येन निर्मीयते नित्यं धनैरायो(२) धनैरपि ।

(१) धनञ्जये इति पाठान्तरम् ।

(२) सुधातुवृत्तिर्विहिता बुधानां श्रीवत्साचिन्हेन कृते हि नाके ।

सुधातुवृत्तिर्विहिता बुधानां श्रीकुण्डिनार्येणकलावपीह ॥

अयमधिकः श्लोक उपलभ्यते “जी” संज्ञकपुस्तक इति म्हेसुरस्थमुद्रितपुस्तकतो ज्ञायते ।

श्रेयसे यशसे दानं विदुषां विद्विषामपि ॥ ११ ॥
 न ध्यानं न व्रतं नार्चा न समाधिर्न वा जपः ।
 मन्त्रसिद्धा बलं यस्य मतिरेव महीयसी ॥ १२ ॥
 तेन मायणपुङ्गवेण सायणेन मनीषिणा ।
 आख्यया माधवीयेयं धातुवृत्तिर्विरच्यते ॥ १३ ॥
 अस्याः पूर्वनिबन्धेभ्यो गुणवत्ता न कथ्यते ।
 सर्व एव स्ववाक्येषु यदाहुर्गुणगौरवम् ॥ १४ ॥
 सा च संत्यक्तात्सयैर्गुणगृह्यैर्मनीषिभिः ।
 सूत्रवार्त्तिकभाष्याणामीक्ष्यतां पारदृशभिः ॥ १५ ॥
 कल्पयन्तु खला दोषं किं तैर्यदयमुद्यमः ।
 मुनित्रयगिरामर्थमतत्त्वविदुषः प्रति ॥ १६ ॥

भू सत्तायाम् ॥

वर्त्तत इति शेषः । सत्तेहात्मभरणम् (१-२) । यदाह हरिः—

आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते । इति

हेलाराजश्च—‘अस्ति आत्मानं बिभर्त्ति सत्तां भावयतीति यावत् इति । कैयटकारोपि—
 ‘आत्मभरणवचनो भवति’ इति । नैरुक्ताश्च ‘अस्तीत्युत्पन्नस्यात्मधारणमाचष्टे’ इति ॥

उदात्तः ॥

नानुदात्त इत्यर्थः । तेन “एकाच उपदेशे ऽनुदात्तात्” इतीप्तिनपेधो न भवति । एवमुत्तरत्रापि ॥

परस्मैभाषा ॥

परस्मैपदीत्यर्थः । उपलक्षणमर्थनिर्देशः । हिमवतो गङ्गा प्रभवति, मल्लो मल्लाय प्रभवति, यामस्य प्रभवति, परान् पराभवति, इदमेवं संभवति, स्थाली तण्डुलान् संभवति, शमनुभवति, इत्यादौ प्रकाशनाङ्गनिःसरणप(३)याप्त्यैश्वर्याभिभवोत्प्रेक्षान्तर्भावनसंवेदनादीनामवगमात् । न च मन्तव्यं प्रभूप्रभृतयस्समुदाया एवैतेष्वर्थेषु वर्त्तन्त इति । एवं होह भुवः क्रियावाचित्वाभावात्समुदायस्य च भूवादावपाठाच्चेह धातुत्वमिति तन्निबन्धनप्रत्ययाभावात् प्रभवतीत्यादि रूपं न स्यात् । किं चोपसर्गसंबन्धमन्तरेण ‘भूतिक्रामः पुत्रो भवति’ ‘बहुवै भवतो भ्रातृव्यः’ इत्यादावैश्वर्योत्पत्तिलिःसादयोऽवगम्यन्ते । न चोत्पत्तिः सत्ता, उत्पन्नस्यात्मधारणलक्षणमित्युक्तत्वात् । तथा च नैरुक्ताः—‘जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धते ऽपक्षीयते विनश्यति’ इति क्रमेण षड् भावविकारानाहुः(४) । लोकेऽपि सत्ताजन्मनोभिन्नत्वादेव घटः किमुत्पद्यत इति पृष्ठो न कश्चिदप्यस्तीति प्रतिवक्ति । तथाचार्येणापि “तत्र जातः” “तत्र भवः” इति भेदेन(५) निर्दिश्यते, तस्माद्वातुरेवानेकार्थाभिधायी, प्रादयस्तु प्रकरणादिवद्विशेषस्मृतिहेतवो द्योतकाः । द्योतकापेक्षा च शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् कश्चिदेव, यथा हरिशब्दो भेकादावेव । एवमुत्तरत्राप्यर्थनिर्देशोऽतन्त्रम् । यथा बीजसंताने वपिः पठितः केशान्वपतीत्यादौ छेदनेपि वर्त्तते, तथा करोतिर्भूतप्रादुर्भावे पठितो ऽस्मानभितः कुरु, पादौ कुरु, यः प्रथमः शकलः परापतेत्स स्वरुः कार्यः, चोरंकारमाक्रोशतीत्यादौ स्थापन-

(१) आत्मावधारणमिति पुस्तकान्तरे ।

(२) धारणमिति पाठान्तरम् ।

(३) सामर्थ्येति पाठान्तरम् ।

(४) क्रमेणेत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

(५) निर्देशः कृत इति पुस्तकान्तरे ।

निर्मलोकरणोपादानोच्चारणादौ वर्तते, चोरंकारमित्यत्र चोरशब्दमुच्चारयति (१) ह्यर्थः न त्व-
चोरश्चोरः क्रियते । अर्थनिर्देशस्योरलक्षणत्वं एव 'कुर्दं खुरं गुर्दं गुदं क्रीडायामेवेत्येवकारोप-
पत्तिः (२) । 'गाद्यप्रतिष्ठालिप्सयोः' इत्यादौ त्वनेकार्थाभिधानं प्रपञ्चार्थम् । तदेवं सत्स्वपि
बहुष्वथेपु माङ्गलिकत्वात् सुप्रसिद्धत्वात्सर्वपदार्थव्यापित्वाच्च सत्तानिर्देशः कृतः । उक्तं च
भाष्ये (३) 'न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति' इति । हरिणाप्युक्तम् ।

संबन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।

जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥

तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते । इति ।

माङ्गलिकत्वमपि प्रसङ्गात् सत्ताख्यस्य परब्रह्मणः स्मरणेन । आदौ भुवो निर्देशो भूशब्द-
स्य महाव्याहृतिस्मरणेन माङ्गलिकत्वात् सर्वजात्यर्थव्याप्यर्थाभिधायित्वात् "भूवादयो
धातवः" इति प्रसङ्गात् भूवादिशब्दस्य साधुत्वलाभहेतुत्वाच्च । कृभ्वस्तयो हि क्रियासामा-
न्यवचनाः । सामान्यं च विशेषेषु प्रत्येकं परिसमाप्यते । आत्मभरणं च पाकादिष्वप्यस्तीति
भ्वस्तयोः क्रियासामान्यवाचित्वम् । उक्तं च कैयटे 'तद्धयात्मभरणं विरुद्धार्थसमवायैः पाका-
दिभिरविरुद्धैकार्थसमवायम्' इति । तेन यथा 'ब्राह्मणो गार्ग्यं' इत्यत्र ब्राह्मण्यं सामान्यं
गार्ग्यत्वं विशेषस्तद्वदिहाप्यात्मभरणं सामान्यं पाकादिकं तु विशेषः । करोतेरपि क्रियासा-
मान्यमर्थः, ब्राह्मणो गार्ग्यं इतिवत् किं करोति पचतीति क्रियासामाधिकरण्यदर्शनात्, इत्थं
च करोत्यर्थः प्रश्नः पचत्यादिभिर्व्याकृतो भवति । अत्यन्तभेदे तु करोत्यर्थो न व्याकृतो भवेत्,
यथा किं करोति देवदत्तो ? घट इति । कथं तर्हि करोत्यर्थविशेषत्वे सर्वधात्वर्थानामासन-
मपि करणमिति किं करोतीति प्रश्ने न करोत्यास्त इति करोत्यर्थविशेषेणोत्तरं संगच्छते ।
उच्यते । नात्र क्रियासामान्यं पृच्छ्यते किं तु लोकप्रसिद्धो गमनागमनादिविशेषस्तत्रैव
लौकिकानां क्रियात्वाभिमानात्, तेन तन्निषेधपूर्वकमास्त (४) इत्यत्र युज्यते । यद्वा क्रिया-
सामान्यस्यावश्यं भावात् विशेषविषय एव प्रश्न इति तन्निराकरणेन प्रतिवचनं बोद्धव्यम् ।
क्रियो च यद्वस्तु सिद्धमसिद्धं वा शब्देन साध्यत्वेनाभिधीयमानमाश्रितक्रमं तदिति वैयाकर-
णानां मतम् । तदुक्तम् ।

यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आश्रितक्रमरूपत्वात्क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ इति ।

नन्वेवं सति वितता बहवः क्षणा धातुवाच्या इत्युक्तं भवति, यथा पचतीत्यत्राधिभ्रयणो-
दकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणादिः, ततश्चैषां बहुत्वेनैकत्वाभावात् कथमेकक्रियात्वेनैक-
धातुवाच्यत्वं, न चास्ति समुदायभावः, क्षणानां क्षणिकत्वेन युगपदसंनिधानात् । नैष दोषः ।
क्रमवतामेषां क्षणानामेकफलोद्देशेन प्रवृत्तानां सकलानां बुद्ध्या समापादितैक्यानां क्रिया-
त्वव्यवहारात् । न च यदनन्तरं फलं निष्पद्यते तस्यैव फलसाधनत्वम्, एवं ह्यधिभ्रयणादि-
वैयर्थ्यं स्यादिति तैरपि समोहितफलानुगुणैर्यथास्वं विशेष आधीयत एवेत्यवश्यं फलसाधन-
त्वमङ्गीकर्तव्यम्, एवं च काल्पनिकः समुदायो धातुवाच्य इत्युक्तं भवति । तत्रावयवक्षणाः
समुदाये गुणभावमापन्ना इति न ते शब्दभेदं प्रयुज्यते । तदुक्तम् ।

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।

बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ इति ।

क्रमजन्मनामेषां क्षणानामभेद एकत्वे बुद्ध्या संकलनात्मिकया प्रकल्पितः, स च समूहः

(१) समुच्चारयति पुस्तकान्तरे ।

(२) अवधारणोपपत्तिरिति पाठान्तरम् ।

(३) भाष्यकृतेति पुस्तकान्तरे ।

(४) इत्युत्तरं युज्यते इति पुस्तकान्तरे ।

स्वभावतो गुणभूतैरवयवैर्युक्त इत्यर्थः । गुणभूतैरवयवैरिति वचनमवयवानां शब्दभेदे प्रति प्रयोजकत्वं नेति प्रतिपादनार्थम् । एवं समूहरूपायाः क्रियाया एकत्वादपूर्वापरीभावादक्रमत्वे ऽप्यवयवक्रमाश्रयेण क्रमिकत्वव्यवहारः । उक्तं च ।

स चापूर्वापरीभूत एकत्वाद्यक्रमात्मकैः ।

पूर्वापराणां धर्मेण तदर्थेनानुगम्यते ॥ इति ।

कथं तद्धोक्तैकस्मिन् क्षणे धातोः प्रयोगः पचतीत्यधिश्रयितर्यपि वक्तारो भवन्ति । उच्यते, अधिश्रयणारम्भ एव फलाभिसन्धेस्तत्रैव समुदायस्यारोपात् । अयं च समाश्रितपूर्वापरीभाव एवारोप्यत इत्येकोऽपि क्षणः क्रमिको भवति । अत एव क्षणान्तरेऽनुष्ठीयमाने ऽनुष्ठाप्यमाने चाध्यारोपितविरूपस्य क्षणस्यारोपादतीतत्वादपाक्षीदिति भूतकालता, तथा तस्य क्षणस्य भावित्वादितरेष्वभाविवेष्वपि पश्यतीति भविष्यत्कालता, तथा चैकस्य क्षणस्य वर्त्तमानत्वादन्त्येष्ववर्त्तमानेष्वपि पचतीति वर्त्तमानकालता चेति कालत्रययोग उपपद्यते । यथोक्तम्—

समूहः स तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु ।

समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य संभवः ॥ इति ।

तथाभूतः क्रमिकः सन् प्रतिभेदं प्रत्येकं समूह आरोप्यते । ततो विषयविषयिणोरभेद एकत्वे कालभेदः संभवतीत्यर्थः । तदेवं शब्देन साध्यतया प्रतीयमानः समाश्रितक्रमोर्थः क्रियेति स्थिते पटो भवतीत्यात्मभरणलक्षणा सत्ता तथैवाभिधीयत इति क्रियात्वेन विचि-
कित्सा । तथा च

क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका ।

इति क्रियाभेदेहेतुना कालेनाभूदस्ति भविष्यतीति प्रयोगाः ॥ नह्यक्रियस्य कालेन त्वभागोस्ति । उक्तं च—

कालानुपीति यद्रूपं तदस्तीति प्रतीयते । इति ।

एवं च 'भूतं भव्याभ्योपदिश्यत' इति न्यायेन देवदत्तः पचतीत्यादिवत् घटो भवतीति क्रियाकारकभावेन समन्वय उपपद्यते । किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्यादिवदस्तीति प्रतिवचनाभावो निज्ञातसत्तस्यानिज्ञातो व्यापारभेदः पृच्छ्यते, न तु निज्ञाता सत्तैवेति, तद्विषयस्य प्रश्नस्यैवानुदयात् (१) । यदा तु सत्ताविषयः प्रश्नो विनाशशङ्कया किं करोति देवदत्त इति, तदास्ति तावदिति प्रतिवचनमपि भवत्येव । ननु क्रियायाः क्रमिकत्वमध्यारोपेणेत्युक्तं, गौणता तु प्राप्नोति । अत्र परिहरन्ति ।

व्यवहारस्य सिद्धत्वान्नवेयं गुणकल्पना ।

उपचारो हि मुख्यस्यासंभवादपदिश्यते ॥ इति ।

यथा गोशब्दस्यासंभवात्सारुणादिमदर्थस्य वाहीकादिवृत्तित्वम्, एवं स्थिते सर्वपार्थ-
दत्वाद्भ्याकरणस्य तत्तत्तैर्थिकानुरोधेन हरिणा क्रियामतभेदाः प्रदर्शिताः तेषां संक्षेपेण प्रद-
श्यन्ते । यथा यदनन्तरं फलं निष्पद्यते सा क्रिया । यथौदनं पचतीत्यत्र विकलेदनं, तदनन्तरं
फलनिष्पादात् तदेव कारकं, नहि साक्षादजनयत्कारकं नाम । अधिश्रयणादीनां विकलेद-
नोपयोगित्वान्न वैयर्थ्यं, तेषु तु पच्यादिप्रयोगस्तदर्थत्वेन विकलेदनरूपाध्यारोपात् । पौर्वापर्यं
तु पूर्वापरक्षणापेक्षया । उक्तं च—

अनन्तरं फलं यस्याः कल्प्यते तां क्रियां विदुः ।

प्रधानभूता तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यता ॥ इति ।

अथ वा चैत्रः पचति, मैत्रः पचति, क्षीरं पचति, ओदनं पचति, इत्यादिषु कर्तृकर्मभेदेन भिन्नेषु पाकादिषु पच्यादिप्रत्ययानुवृत्तैर्घटादिषु घटत्वादिवदस्तिपचित्वादिकं

नाम जातिः सा क्रिया । ननु युगपदवस्थितैरवयवैशारब्धेषु सत्सु घटादिषु समवायाद्धटत्वा-
दीनामभिव्यक्तिर्युज्यत, इह तु क्रमजन्मभिरयुगपद्भाविभिः क्षणैरवयव्यन्तरमारब्धुं न
शक्यते तत्समवायात् पचित्वाद्यभिव्यक्तिः स्यात् । नैष दोषः । क्रमजन्मभिरयुगपद्भाविभि-
रनाब्धावयवभिस्तत्क्षेपणादिक्षणैस्तत्क्षेपणत्वादीनामिवाभिव्यक्त्युपपत्तेः । यथैव चोत्क्षेपणाद्य-
वयवकर्माणि इदमहमुत्क्षिपामीत्यादिबुद्धीनां विशिष्टप्रयत्नजन्यतया मिथः स्वतो भिन्नान्यु-
त्क्षेपणत्वादीनामाधारत्वमपि प्रतिपद्यमानानि दुरवधारत्वाद्विशिष्टजातिविषयां बुद्धिं न प्रक-
ल्पयन्ति, एवमिहाप्येकैकक्षणदर्शनेन पचित्वादीनामप्रत्ययः । अत्र च साध्यत्वक्रमिकत्वे
व्यञ्जकक्षणद्वारेण । उक्तं च

जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम् ।

असाध्यव्यक्तिरूपेण सा साध्येवोपकल्प्यते(१) ॥

एकैकस्मिन्क्षणेपि पचित्वादेवंस्तुतो विद्यमानत्वात्तत्र तत्र शब्दप्रयोग उपपद्यते । अथ
वा कारकभेदभिन्नविघटनादिरूपाया यस्याः क्रियाव्यक्तेरनन्तरं फलं निष्पद्यते तत्र समवेता
विघटनत्वादिका पच्यादिक्रिया । अस्याश्च साध्यत्वादिकमाश्रयद्वारकम् । यदाह

अन्ते या वा क्रिया भावो जातिः सैव क्रिया स्मृता ।

सा व्यक्तेरनुनिष्पादे जायमानेव गम्यते ॥ इति ।

अत्रापि मते व्यक्तिदर्शनवत्तादर्थ्यादन्यत्र पच्यादिप्रयोगः । अथ वाधिश्रयणादिव्या-
पारविशिष्टेषु कारकेष्वधिश्रयणादिव्यापारेष्वन्त्य एव व्यापारे समवेतोपहितभेदा सत्ता
क्रिया । तदुक्तम्—

स्वव्यापारविशिष्टानां सत्ता वा कर्तृकर्मणाम् ।

क्रिया व्यापारभेदेषु सत्ता वा समवायिनी ॥

अन्ते वात्मनि या सत्ता सा क्रिया कैश्चिदिष्यते ।

भाव एव हि धात्वर्थ इत्यवच्छिन्न आगमः ॥ इति ।

भाव एव हि इत्यादिना 'षट् भावविकारा इति ह स्माह भगवान् वाच्यार्थयणिः'
इति भाष्यकारानुमते निरुक्तकारवाक्यमस्य संवादकत्वेन दर्शयति । जातिसमुद्देशेऽप्युक्तम्—

प्रासक्रमविशेषा तु क्रिया सैवाभिधीयते ।

क्रमरूपस्य संहारे तत्सत्त्वमिति कथ्यते ॥

व्यापारविशेषाणां साध्यत्वात्क्रमिकत्वाच्च तदुपहितायाश्च ते भवतः । अथ वा शब्दोच्चा-
रणसमनन्तरं योर्थः प्रतिभासते बुद्ध्याकारत्वेन स शब्दार्थः । यदुक्तं, 'बुद्धिप्रतिभासः शब्दार्थ'
इति । यदि हि बहिः सत्तासमाविष्टार्थोऽस्य स्यात् तदा पटोस्ति नास्तौत्यादौ पौनरुक्त्य-
विरोधो स्यातां, तथा ऽसतो जन्मायोगाद् पटो जायत इत्यादिप्रयोगोऽनुपपन्नः स्यात् । किं
च बहिरत्यन्तासत्सु शशविषाणादिषु तत्तच्छब्दप्रयोगो न स्यात्, बुद्ध्युपाख्ये तु शब्दार्थत्वे
दोषा नावतरन्ति । बुद्धिसत्तासमाविष्टस्य बहिसत्ताऽसत्ताजननप्रतिपादनायास्ति नास्ति
जायत इति प्रयोगस्योपपन्नत्वात् । अर्थक्रियाकारित्वं तु दृश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायादुपप-
द्यते शशविषाणदिष्वप्यस्तिप्रयोगो नास्तिप्रयोगश्च बुद्धिसत्तयैवास्ति न तु बाह्यसत्तयेत्येवं
प्रतिपादनाय, तस्माद्धातूनामपि बुद्धिसिद्धाः क्षणास्तद्गता जातिः सत्ता वार्थः सैव क्रिया ।
साध्यतादिकं वा भेदेनाध्यवसितं दृश्यक्षणद्वारेण । उक्तं हि—

बुद्धिं तज्जातिमन्ये तु बुद्धिसत्तामथापरे ।

प्रत्यस्तरूपां भावेषु क्रियेति प्रतिजानते ॥ इति ॥

बुद्धिशब्देन बुद्धिप्रतिभास्याकारोऽत्र विवक्षितः । तदेवं भुवः क्रियावाचित्वात्पाठाच्च

“भूवादयो धातवः” इति धातुत्वे *वर्त्तमाने लट्* इति वर्तमानत्वोपाधिकायां द्वातोर्लट् *प्रत्ययः* । *परश्च* इति प्रत्ययसंज्ञकः परस्तात् । ननु बहवः क्षणा धातुवाच्यास्तत्र केचन भूता भविष्यन्त इति तेषामविद्यमानत्वात् कथं वर्त्तमानत्वं धात्वर्थविशेषणम् । उच्यते । नेह विद्यमानत्वं वर्त्तमानत्वं किं तर्हि प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं, तच्च यावतः क्षणसमूहस्य फलावधिप्रवृत्तिः तावतः प्राक् फलजननादभेदेनाध्यवसितस्यास्त्येव । एवं च काल्पनिकसमूहाकारेण विद्यमानत्वं वर्त्तमानत्वमित्युक्तं भवति ।

कार्योत्पत्तौ समर्थं वा स्वेन धर्मेण तत्तथा ।

आत्मतत्त्वेन गृह्येत सा चास्मिन्वर्त्तमानता ॥ इति ॥

अस्यार्थः, वाशब्दो वक्ष्यमाणपक्षापेक्षः, एकैकक्षणानन्तरं फलनिष्पत्तेरदर्शनादितरक्षणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्सर्वक्षणानन्तरदर्शनाच्चैकफलसाधनत्वेन क्षणानां कल्पितमेकं समुदायरूपं कार्योत्पत्तौ समर्थमित्युच्यते, तत्स्वेन धर्मेण क्रमवत्त्वेन तथा युक्तमात्मतत्त्वेनात्मीयेन विद्यमानत्वेन गृह्यते सेयमस्मिन्समुदाये वर्त्तमानतेति । वाशब्दसूचितः पक्ष उच्यते, विप्रसृतावयवः क्रियाकलापः प्रयोक्तुः संकलनबुद्धयोरुद्भूतः प्रतिपत्तुबुद्धौ संक्रान्तस्तस्या एकत्वाद्वर्त्तमानत्वाच्च तदभेदेनैको वर्त्तमानश्च व्यपदिश्यते इति । उक्तं च

क्रियाप्रबन्धरूपं यत् बुद्ध्यात्मा विनिगृह्यते ।

संक्रान्तबिम्बमेकत्र तामाहुर्वर्त्तमानताम् ॥ इति ॥

अयमर्थः । प्रयोक्तुः संकलनबुद्धेरतात्मा क्रियाप्रबन्धरूपं वस्तु एकत्र प्रतिपत्तुज्ञाने संक्रान्तबिम्बं संक्रातस्वरूपं यद्विनिगृह्यते स्वधायते तस्मात्तस्य ज्ञानस्य वर्त्तमानतामेव तदभेदात् क्रियाया वर्त्तमानतामाहुरिति । ननु यथोपलब्धिः स्मरणमुपलब्धिश्च क्रमेणेति प्रयोक्तुः कथं संकलनात्मिकैका बुद्धिर्यदुपारोहेणासौ प्रतिपत्तुः क्रियाकलापं शब्देन युगपदवगमयेत्, ततश्चैकबुद्ध्युपारोहाभावात्कथमेकत्ववर्त्तमानत्वे स्याताम्, नैष दोषः । अनुभववासनायाः प्रत्यासन्नत्वात्क्रमेणानुभवतामपि संकलनायोगात् । अनुभवपूर्वत्वं हि स्मरणस्य नियतं न तु क्रमिकत्वमपि, अन्यथा समुच्चयशतादिप्रत्ययाभावप्रसङ्गात् । नन्वेवमस्त्वस्यैव बौद्धस्य (१) वर्त्तमानत्वं कथं बाह्यस्येति चेन्न । दृश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायात् । अन्ये तु काल एव क्रियाया उत्पन्नध्वस्तत्वेन साधनसंपत्त्या संभाव्यमानोदयत्वेन प्रारब्धापरिसमाप्तत्वेन चोपहितः सन् क्रमेण भूतादिभेदं प्रतिपद्यते, तत्कालयोगात्क्रियाया अपि तत्तद्व्यपदेश इति । उक्तं च

क्रियोपाधिश्च सन् भूतभविष्यद्वर्त्तमानता ।

एकादशभिराकारैर्विभक्ता प्रतिपद्यते ॥ इति ।

काल इति शेषः । एकादशत्वमप्युक्तम् ।

भूतः पञ्चविधस्तत्र भविष्यच्च चतुर्विधः ।

वर्त्तमानो द्विधा ख्यात इत्येकादशकल्पना । इति ॥

तत्र तावदद्यतनानद्यतनव्यामिश्रसामान्यरूपाश्रित्वारो मुख्यभूतभेदाः । सामान्यमपि विशेषेभ्यो व्यावृत्तेर्भेदः । उक्तं च “अनेकमन्यपदार्थः” इत्यत्र सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वदिति । परोक्षस्त्वनद्यतनभूतभेदो न तु भूतभेद इति न पृथग्गण्यते । “आशंसायां भूतवच्च” इत्यतिदिष्टभूतकार्यो भविष्यत्तथैको गौणो भूत इति भूतः पञ्चविधः । भविष्यत्तु गौणाभावादद्यतनादिभेदेन चतुर्विधः । “वर्त्तमानसामीप्य” इत्यतिदिष्टवर्त्तमानकार्यो भूतभविष्यन्तौ गौणौ, तदेवमेकादशभेदा कालस्य, यद्यन्येऽप्यौपाधिका भेदाः सन्ति तथापि शास्त्रप्रक्रियायामियन्त एवोपयुज्यन्त इत्येवमुक्तं गतमदः । लटोऽकारटकारयोः “उपदेशेऽजनुनासिक-

इत्” “हलन्त्यम्” इतीत्संज्ञा । उपदेशो धातुसूत्रप्रातिपदिकप्रत्ययागमादेशलक्षणः । प्रतिज्ञानु-
नासिक्याः पाणिनीयाः । “तस्य लोपः” *अदर्शनं लोपः* अदर्शनं चेह प्रसक्तस्य शब्दस्य
लोपः, प्रयोजनं लङित्यनुवादष्टिद्वयपदेशश्चैषामन्येषामप्यबनुन्धानाम् । ननु “शषसर्” “हल्”
इत्यत्र “लकारस्येत्त्वे तेन” “आदिरन्त्येन सहेता” इति प्रत्याहारः, सति च तस्मिन् “लण्” इत्यत्र
लकारस्य हल्त्वात्तस्यैव “शषसर्” “हल्” इत्यत्रान्ते निर्देशादित्संज्ञा, तदाश्रयश्च हलिति
प्रत्याहारः, इतीतरेतराश्रयत्वाद्यमेव तावत् प्रत्याहारो ऽनुपपन्नस्ततः सर्वेषामेव णकारा-
दीनामित्त्वं न स्यादिति सर्वप्रत्याहारव्यवहारो ऽनुपपन्न इति कथमत्राचूत्वेन हल्त्वेन चाकार-
टकारयोरित्त्वे, एवं चादिरन्त्येनेति ग्राहकसूत्रमपि व्यर्थं स्यादिति चेत् । नैष दोषः । हलिति-
सूत्रे (१) हकारात्पर लृकारः, लपरत्वं तु तस्यैकादेशलक्षणकृतम् । तेन तस्याचूत्वादित्त्वं भवि-
ष्यति, स एव च “हलन्त्यम्” इत्यत्राप्येकादेशेन लपरेण निर्दिष्ट इति । एवमपीतरेतराश्रयमेव
लृकारस्य । सत्यामित्संज्ञायां हलितिप्रत्याहारः, सत्यस्मिन्नैऔजिति चकारस्येत्त्वं, तस्मिन्श्च
सत्यजितिप्रत्याहारः, सत्यस्मिन्नैऔजिति चकारस्येत्त्वं, तस्मिन्श्च सत्यजितिप्रत्याहारः,
अस्मिन्श्च प्रत्याहारे सति लृकारस्येत्संज्ञा भाव्यमिति । एवं तर्हि हल् च ल् चेति समाहार-
द्वन्द्वेन द्वितीयस्यापि लृकारस्य निर्देशात् प्रत्याहारमन्तरेण तस्येत्संज्ञासिद्धिः, अश्रवणन्तु
संयोगान्तलोपेन । अथ वा श्वेतो धावतीत्यादाविव द्वितीयमप्यत्र हल्ग्रहणं तन्त्रेणोपादी-
यते, तत्रैकेन हस्य लिति हकारसमीपस्य लकारस्य विनैव प्रत्याहारादित्संज्ञा भविष्यति ।
यद्वा हस्य ल् हलिति तत्पुरुषस्य प्रत्याहारस्य च हल्शब्दस्यैकशेषे ऽर्थद्वयं लप्स्यत इति न
संकटं किं चित् । तत्पुरुषः पुलङ्गः प्रत्याहारस्तुभयलिङ्गोप्यन्तमित्यनेन साहचर्यादिह नपुं-
सकलिङ्गः । “नपुंसकमनपुंसकेन” इतितस्यैकशेष एकत्वं च ॥

कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ उत्सृष्टानुबन्धश्चायं लकारः, लकारः सकर्मकेभ्यो धातु-
भ्यः कर्मणि कर्त्तरि च भवन्ति, अकर्मकेभ्यस्तु भावे कर्त्तरि चेति यथायोगं कर्त्रादौ भवन्ति ॥

स्वतन्त्रः कर्त्ता ॥ क्रियाप्रसिद्धौ यत्कारकं प्रधानभूतं विवक्षितं तत् कर्तृसंज्ञं भवति ।
ननु च सामग्रीसाध्यायां क्रियायां स्वस्वव्यापारे सर्वेषां स्वातन्त्र्यात् कथमेकस्य तत् ।
उच्यते । करणादिप्रवृत्तेः प्रागेव परस्मादर्थितादेरेव निमित्तात्कर्तुः प्रवृत्तिः, करणादि तु
तदधीनप्रवृत्तिः । तथाहि । अर्थी हि कर्त्ता तत्प्रयुङ्क्ते न तदेनम् । किं च तस्य प्रतिनिधि-
ईश्वर्ये, ग्रीह्यपचारे नीवारैरिज्यते, कर्तुः स नास्ति तज्ज्ञे क्रियान्तरमेवेति प्रसिद्धिः । किं च
कारकान्तरानुपादानेप्यसौ दृश्यते भवत्यादिषु, तस्माद्युक्तं स्वातन्त्र्यम् । तथा चोक्तम्—

प्रागन्यतः शक्तिलाभान्यग्भावापादनादपि ।

तदधीनप्रवृत्तिवात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात् ॥

अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेः प्रविधेके च दर्शनात् ।

आरादप्युपकारित्वात्स्वातन्त्र्यं कर्तुरुच्यते ॥ इति

प्रागन्यतः शक्तिलाभादीनां शब्देन प्रतीतिमात्रस्य विवक्षणादचेतनेष्वपि तदनुपायात्
कर्तृतोपपत्तिः उक्तं च—

सर्वैरभ्युदितैः शब्दैर्नियमो न तु वस्तुनि ।

कर्तृधर्मविवक्षायां शब्दात् कर्त्ता प्रतीयते ॥ इति

वृत्तौ तु स्वातन्त्र्येणागुणभावो विवक्ष्यत इति तस्य च सार्वत्रिकत्वात्सर्वत्र कर्तृतोपपत्तिः ।

कर्त्ता च त्रिविधो ज्ञेयः कारकाणां प्रवर्त्तकः ।

केवलो, हेतुकर्त्ता च कर्मकर्त्ता तथापरः ॥ इति

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ कर्त्रा क्रियया यदाप्तुमिष्टतमं तत्कर्म ॥ *तथा युक्तं चानी-

(१) हलिति सूत्रं लृकारान्तमिति पाठान्तरम् ।

प्सितम्* । येनैव प्रकारेणप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव प्रकारेण तथा युज्यमानमनोप्सितमपि कर्म ॥ *अकथितं च* । अपादानादिविशेषकथारहितं दुह्यादिकारकं गवादि च कर्म ॥ *दिवः कर्म च* दिवः साधकतमं करणं तत्कर्मत्यादि चतुर्विधं कर्मप्सिततमनोप्सिततमाकथितसंज्ञान्तरपूर्वभेदेन । तत्राद्यं त्रिधा, निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यमिति । द्वितीयमपि द्वेधा, द्वेष्यमितरदिति । तदुक्तम् —

निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् ।

तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्थान्यत्तु कल्पितम् ॥

औदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम् ।

संज्ञान्तरैरनाख्यातं तद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥ इति

तत्र निर्वर्त्यं यस्योपादानकारणं नास्ति सदपि वा तत्परिणामित्वेन नाश्रीयते, यथा संयोगं करोति, पटं करोति, मृदा घटं करोतीति । विकार्यमपि द्वेधा । प्रकृत्युच्छेदसंभूतमेकं, प्रकृत्यनुवृत्तौ गुणान्तरोत्पत्त्योपलक्षितमपरम्, यथा काष्ठानि भस्म करोति, हिरण्यं कुण्डलं करोतीति । व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादौ प्रोक्षणादिजन्यादृष्टरूपेण विक्रियमाणा व्रीह्यादयोपि विकार्यं कर्म । प्राप्यं पुनरेकमेव, यत्र क्रियाकृतो विशेषो न गम्यते यथा वेदमधीत इत्यादौ वेदादि । तथाचोक्तम्—

सती या ऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी ।

यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते ॥

तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु द्विधा कर्म व्यवस्थितम् ।

प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किं चित् काष्ठादिभस्मवत् ॥

किं चित् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ।

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ॥

दर्शनादनुमानोद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥ इति ।

भावस्तु केवलो धात्वर्थः ॥ *लस्य* ॥ *तिसस् सि सिप् थस्य मिब्वस्मस्तातास्तथासा-
थां ध्वमिड्वहिमहिङ्* ॥ तिबादयोऽष्टादश *षष्ठीस्थानेयोगः* इति लस्य स्थाने स्युः । स्थानं प्रसङ्गो, योगः संबन्धः । इह शास्त्रेऽनियतसंबन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगेत्यर्थः । तत्र तिबादि-
ष्वविशेषेण प्राप्तपु *शेषात्कर्त्तारि परस्मैपदम्* इति आत्मनेपदविषयादन्यत्वेन शेषादन्य-
स्मात्परस्मैपदमेव तच्च कर्त्तव्येव । आत्मनेपदविषयश्च स येषां “अनुदात्तङित” इत्यादिना-
ऽऽत्मनेपदं विहितम् ॥ *लः परस्मैपदम्* ॥ *तडानावात्मनेपदम्* ॥ तडितितिबा।दसूत्रेणापा-
त्तास्तादयो नव प्रत्याहारेणोच्यन्ते । आनइति शानच्कानचौ, अत्र यद्यपि “लः परस्मैपदम्”
इतिलादेशानां सामान्येन परस्मैपदसंज्ञोच्यते तथापि *आकडारादेकासंज्ञा* इत्यतः परेषां
“कडाराः कर्मधारय” इत्यतः प्राचामेकस्यैकैव संज्ञेतिनियमात् तडानथोरात्मनेपदसंज्ञया-
ऽनवकाशया बाधिता सा तद्व्यतिरिक्तिविषया ऽवतिष्ठते ॥ *युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे
स्थानिन्यपि मध्यमः* ॥ युष्मदि समानाधिकरणे व्यवहिते वाव्यवहिते वा प्रयुज्यमाने
वा लान्ताथेस्य युष्मदर्थविशेष्यत्वे एव मध्यमः ॥ *अस्मद्युत्तमः* ॥ पूर्ववद्वाख्या ॥ *शेषे-
प्रथमः* ॥ यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणेन सशेषस्तत्रैव प्रथमः ॥ *तिङ्ङीणित्रीणि
प्रथममध्यमोत्तमाः* ॥ तिङ्ङः परस्मैपद।न्यात्मनेपदानि च प्रत्येकं त्रीणित्रीणि पदानि भूत्वा
यथासंख्यं प्रथमादिसंज्ञानि ॥ *यथासंख्यमनुदेशः समानाम्* ॥ संख्या क्रमः, अनुदेशः पश्चा-
दुच्चार्यमाणो विधीयमानः, अनुदेशशब्दस्य, संबन्धिशब्दत्वादाक्षिप्ता उद्देशिनः, तेषामनु-
देशिनां च संख्यातः पाठतश्च समानानां यो यः क्रमस्तेन तेन क्रमेण संबन्ध इत्यर्थः । तत्रा-
प्येवं व्यवस्था ॥ *बहुषु बहुवचनम्* ॥ *द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने* । बहुत्वादिषु यथासंख्यं
बहुवचनादीनि ॥ *तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः* ॥ तानि लब्धप्रथमादिव्यपदेशानि-

श्रीणिश्रीणि प्रत्येकं यथासंख्यमेकवचनादिसंज्ञानि । एवं तिबादिषु ॥ *कर्तरि शप्* । कर्तृवा-
चिनि सार्वधातुके धातोः शप्स्यात् ॥ *तिङ्शित्सार्वधातुकम्* ॥ प्रत्यय इति शेषः । शका-
रस्य *लशक्तद्धिते* ॥ लशक्तवर्गास्तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या इत इतीत्वाल्लोपः ॥ *सार्वधातु-
काद्धधातुकयोः* ॥ अनयोरिगन्ताङ्गस्थाने गुणः ॥ *आद्धधातुकं शेषः* ॥ तिङ्शित्सोन्शो
धातुसंशब्दनेन विहितः प्रत्यय आद्धधातुकम् ॥ *अदेङ्गुणः* ॥ अदेङौ मात्रिकद्विमात्रिकौ
तद्भाविनावतद्भाविनौ च तौ च गुणौ ॥ *अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः* ॥ अण् चोदिच्च
गृह्यमाणः सवर्णप्राहको भवति विधीयमानमणं वर्जयित्वा, उदिच्छब्देन क्वादयः पञ्चोच्यन्ते ॥
तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ आस्यं ताल्वादि, तत्स्थः प्रयत्नो यस्य वर्णस्य येन तुल्यः स
तं प्रति सवर्णः । अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । स्पृष्टे (१) करणं स्पर्शानामिति स्थानप्रयत्न-
साम्यम् । कादयो मावसानाः स्पर्शाः ॥ *तपरस्तत्कालस्य* ॥ तः परो यस्मात्स च तात्प-
रश्च तपरः, स उदात्तादिभिन्नं सवर्णमात्मना तुल्यकालं स्वं च ग्राहयतीति भिन्नकालाग्रहः ।
गुणविधौ च “इको गुणवृद्धौ” इत्यनेन गुणवृद्धयोः स्वसंज्ञया विधाने इक इत्युपस्थाप्यते ।
“अङ्गस्य” इति चाधिकृतम् ॥ *यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्* ॥ यस्मात्प्रत्य-
यविधिस्तदादि तच्च तस्मिन्नेव प्रत्ययेऽङ्गं, तत्रानयोः सामानाधिकरण्येनान्वयस्य न्याय्य-
त्वादिकोङ्गस्य विशेषणता । *येनविधिस्तदन्तस्य* ॥ यद्विशेषणमुपादाय किं चिद्विधीयते
तदात्मान्तस्य स्वस्य च ग्राहकमिति तदन्तत्वलाभः ॥ *अलान्त्यस्य* ॥ आदेशः षष्ठी-
निर्दृष्टस्यान्त्यस्य भवति । अन्त्यस्यैवेति स्थानषष्ठी स्थानित्वं प्रतिपादयतीत्यन्त्यस्य स्था-
नित्वादिगन्ताङ्गान्त्यस्येत्युक्तार्थलाभः । स चेह गुणः *स्थानेऽन्तरतमः* ॥ अनेकादेशप्रसङ्गे
सदृशतमः स्यात्, स सदृशः गुणादिसदृशात् स्थानसदृश इति नियमादुकारस्योपपञ्चानी-
यानामोष्ठा इत्योष्ठ्यस्यौदौतोः कण्ठोष्ठमिति ओष्ठ्य ओकारः । तस्य “एचोऽयवायाव” इति
यथासंख्येनावदेशे सिद्धं (भवति इति) । अस्य च “सुसिङ्गन्तं पदं” इति पदत्वे *युष्मद्स्मदोः
षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोवाच्चावौ* इति पदात्परयोरपादादौ वर्तमानयोः समानवाक्यस्थयोः
श्रूयमाणषष्ठ्यादिद्विवचनान्तयोरनयोर्थयासंख्यं वान्नावादेशौ भवतः । *बहुवचनस्य
वस्नसौ* ॥ *तेमयावेकवचनस्य* ॥ इमावादेशौ न द्वितीयैकवचनान्तयोः, *त्वामौ द्विती-
याया* इति त्वामोर्विधानात् । एषामपि पूर्ववद्वाख्या, (भवति वाम्, भवति नौ, भवति
वः, भवति नः, भवति ते, भवति मे, भवति त्वा, भवति मा) यथायोगं स्वं, देयं, प्राप्तमिति
शेषः । एते चानेकाल्त्वात् “अनेकाल्शित्सर्वस्य” इति सर्वादेशाः । एषां च *स्थानिवदा-
देशोनल्विधौ* इति स्थान्यलाश्रयकार्यं वर्जयित्वा स्थानिकार्यविधानात् पदत्वे तन्निबन्ध-
नानि स्त्वादीनि यथायोगं ज्ञेयानि । (भवतः) अत्र तसः सकारस्य प्रयोजनाभावादित्त्वाभावः ।
न च लोप एव प्रयोजनम्, एवं हि नोपदिश्येत, “सिति च” इति पदत्वं यकाराजाद्यसर्वनाम-
स्थानविषयमिति न प्रयोजनम् । यद्वा *विभक्तिश्च* इति सुपः तिङ्श्चैकवचनादिसंज्ञाः
सन्तो विभक्तय इति । *न विभक्तौ तुस्मा* इतीत्त्वाभावेन ॥ *ससजुषो रुः* सान्तस्य
पदस्य सजुषश्च स्वरिति रूत्वे “खरवसानयोर्विसर्जनीय” इति विसर्जनीयः ॥ *विरामोऽवसा-
नम्* । विरतिविरामः वर्णस्याभावोऽनुच्चारणं, तत्र वर्णेष्वप्युच्चरितप्रध्वंसिषु बुद्धिकृतं पौर्वाप-
र्यमित्यभावरूपेऽवसानेऽपि तत्संभवात् परसप्तमीत्वोवपत्तिर्भवति । (भवन्ति) *श्चोन्तः* ॥
प्रत्ययादेरिति शेषः, अन्त्योकार उच्चारणार्थः, न तु तकारस्थानन्त्यत्वेनेत्वनिवृत्तये । तस्य
प्रयोजनाभावादेव सिद्धेः । न च “तित्स्वरितम्” इति स्वरितत्वं प्रयोजनं, तितः प्रत्ययस्येति
तत्र स्थितेः । न च स्थानिवत्त्वात्प्रत्ययः । तदेकदेशत्वादस्य । अत्रशब्दन्त्यकारयोः *अतो-
गुणे* । इत्यपदान्ताकाराद्गुणे परे तयोः पूर्वपरयोः पररूपमेकादेश इत्येकादेशं वर्णमात्राश्रयत्वे-

नान्तरङ्गं प्रकृतिप्रत्ययापेक्षत्वाद्दहिरङ्गोपि गुणो 'वर्णादाङ्गं बलीय' इति बाधते, अस्ति च समानाश्रयत्वमनयोर्भूयोर्विकरणापेक्षत्वात् पूर्वं त्वेकादेशे *अन्तादिवचव* इत्येकादेश आश्रीयमाणं पूर्वं प्रत्यन्तवत्परं प्रत्यादिवदिति "सार्वधातुकमपित्" इत्यत्राश्रीयमाणस्य पितो ऽस्य सार्वधातुकस्यैकादेशस्यादिवद्भावाच्छपोपितसार्वधातुकप्रहणात् डित्वात् "ङिति च" इति ङिन्निमित्तयोरिगलक्षणयोगुणवृद्धयोर्निषेधात् गुणो न स्यात् । भवतु वा पूर्वमेकादेश-स्तदाप्यदोषः । *अचः परस्मिन् पूर्वविधौ* इति परनिमित्तोऽजादेशोऽचः पूर्वसंबन्धिनि कार्थमात्रे कर्त्तव्ये स्थानिना तुल्यः स्यादिति स्थानिवृद्ध्या व्यवधानेन निषेधस्याप्रसङ्गात् । किं च तत्रापिदित्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वेन सिद्धान्तितत्वात् 'पितसार्वधातुकं ङिन्' इत्याश्रीयमाणं पितं प्रत्येकादेशस्यान्तवत्त्वात् डित्वस्याप्रसङ्गात्, अस्तु गुणैकादेशयोः प्रवृत्तौ कामचारः । (भवसि । भवथि । भवथ । भवामि । भवावः भवामः) । *अतो दीर्घो यजि* इति यजादौ सार्वधातुके ऽकारान्ताङ्गान्त्यस्य दीर्घः, स च स्थानितुल्य इति तादृश आकारः 'यस्मिन्विधिस्तदादवल्ग्रहण' इति यजादीति लाभः । *ऊकालोज्ञस्वदीर्घप्लुत* इत्यचो मात्रिकद्विमात्रिक्रिमात्राः क्रमेण ह्रस्वादिसंज्ञाः ॥

परोक्षे लिट् भूतानद्यतनपरोक्षतोपाधिकार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् । धातुवाच्यायाः क्रियाया इन्द्रियेणासंन्निकर्षात्परोक्षत्वे सिद्धे परोक्षग्रहणं साधनपरोक्षतार्थम् । पूर्ववत्तिवादयः । ते च "लिट् च" इति लिङादेशत्वादाद्धातुकाः । अत्र च "लङ्ः शाकटायनस्यैव" इत्यत एवकारा नुवृत्त्या न सार्वधातुका इति विकरणाभावः । एषां च लिङादेशानां नवानां तिबादीनां *परस्मैपदानां गलतुसुस्थलथुसणल्वमाः* इति यथासंख्यं गलादयः स्युः । ते च स्थानिवत्त्वेनार्द्धधातुकाः प्रत्ययाश्च । गलो गकारस्य प्रत्ययादित्वाच्च इत्संज्ञार्यां लोपः, प्रयोजनं वृद्ध्यादि । नन्वत्र गकारो लुप्यत इत्यनेकाल्त्वाभावः "अनेकाल्-शित्सर्वस्य" इति सर्वादेशत्वं न स्यात् । नैतत् । आदेशोत्तरकालं प्रत्ययत्वतदादित्वेन गकारस्येत्त्वे लोप इत्यादेशदशायामनेकाल्त्वात्, एवं भू अ इति स्थिते *अचो ङिति* इति जित्णिप्प्रत्ययपरस्याजन्तस्याङ्गस्य वृद्धिः प्राप्नोति । वृद्धिरित्यादैचां तद्भावितानामतद्भावितानां "वृद्धिरादैच्" इतिसंज्ञा, तपरकरणादैचौ द्विमात्रिकौ गृह्येते तादपि परस्तपर इति । "भुवो वुगुङ्लियोः" इत्यजादौ लुङि लिटि च विधीयमानो बुक् कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यो वृद्धिर्बाधते । अत्र वृद्धौ कृतायामौकारान्तस्य प्राप्नोत्यन्यत्र तूकारान्तस्येति शब्दान्तरप्राप्त्या वुगनित्य इति चेन्न । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् अत्र शब्दान्तरप्राप्तिरिति ॥ "अद्यान्तौ टकितौ" यथासंख्यं षष्ठीनिर्दिष्टस्येति वुगयं भुवोन्त्यः ॥ *लिटि धातोरनभ्यासस्य* ॥ धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनमजादेस्तु द्वितीयस्येति भुव आदिर्द्विरुच्यते ॥ *पूर्वोभ्यासः* अत्र प्रकरणे, द्विरुक्तस्येति शेषः ॥ *हलादिः शेषः* अभ्यासस्याचो *ह्रस्व* इति । अभ्यासस्याचो ह्रस्वः । *भवतेरः* इति लिटि परेऽभ्यासान्तस्याकारन्तादेशः । *अभ्यासे चर्च* इति अभ्यासश्रृङ्गां चरो जशश्च । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसा विसर्जनीयजिह्वामूलीयेपध्मानीया अघोषा विवृतकण्ठाः स्वासानुप्रदानाः । तृतीयचतुर्थपञ्चमहकाराघोषवन्तः संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना इत्योष्ठ्यस्य घोषवतः संवृतकण्ठस्य नादानुप्रदानस्य भकारस्य तादृशो बकारः (बभूव) ननु *अचि श्नुधातुभुवां य्वोरियडुवडौ* । इत्यजादौ प्रत्यये श्नुभुवोरन्त्यस्य धात्वन्तयोरिवर्णयोरियडुवडौर्विधानात् । अत्रोवङि कर्त्तव्ये *असिद्धवदत्राभात्* । समानाश्रयमाभीयशास्त्रमाभीयेऽसिद्धमिति बुकोऽसिद्धत्वादुवङ् स्यात् अस्तु, पुनर्वुङ् भविष्यति । ततश्च *उपधायां च* । धातोरुपधाभूतौ हल्परौ यौ रेफकारौ ताभ्यां पूर्वस्येणो दीर्घः स्यादिति दीर्घत्वं । *लोपोव्योर्वलि* इति पूर्व्यकारवकायोर्वलिपरे लोप-इति पूर्वस्य वकारस्य लोपे सेत्स्यति । बभूवेति न सिद्धति ॥ *पूर्वात्रासिद्धम्* ॥ अस्माद्योगात् पूर्वात्रासिद्धाः परे च मिथः पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धा इति "उपधायां च" इत्यस्य वलि लोप

प्रत्यसिद्धत्वात्पूर्वलोपं हल्पर उपधावकारो नेति दीर्घाप्रसङ्गात् । अथ वा दीर्घवलो-
पयोरन्तरङ्गयोः कर्त्तव्ययोः 'असिद्ध बहिरङ्ग' इति बहिरङ्गस्य वुकोऽसिद्धत्वादत्रैव दीर्घत्वं-
स्यात् नापि वलोपः, एवं तर्हि [वुग्युटावुवङ्गणोः सिद्धौ वक्तव्यौः] इति वुकः सि-
द्धत्वादुवङ्ग्न भविष्यति । "इनसोरलोप" इति तपरकारणालिलङ्गादाभीयस्यासिद्ध-
त्वस्यानित्यत्वाद्वात्र वुकः सिद्धत्वं भवति । (बभूवुः । बभूवुः । बभूविथ) *आर्द्ध-
धातुकस्येद्वलादेः* टित्त्वात्तदादिः । बभूविथ इत्यत्र वृद्धिर्गुणो वुका बाध्यते । बभू-
वथुः स्थानित्वेन विभक्तित्वान्न सकारस्येत्त्वम् । (यूयं बभूव) । नन्वत्राकारो "अलोन्त्य-
स्य" इति थशब्दाकारस्यादेशः प्राप्नोति फलं च यथासंख्यं स्यात् । मैवम् । अत्र धातो-
रित्यनुवर्तते । तस्मात्परस्य विधीयमानोऽकार "आदेः परस्य" इति थकारस्य । ततो
द्वयोरकारयोः पररूपम् । (अहं बभूव । बभूविव । बभूविम) उत्तमविषये चित्तव्या क्षे-
पात् परोक्षतासंभवः । अत्र *असंयोगालिट् कित्* ॥ असंयोगान्ताद्धातोः परोऽपिलिट्
किदिति वमयोः कित्त्वे *इत्युक् किति* इति श्रिज उगन्ताच्च धातोः परस्य कितो नेडि-
ति प्राप्तस्य निषेधस्य *कृसृभृस्तुदुस्रुश्रुवोलिटि* क्रादय एव लिट्निटः, ततोऽन्ये लिटि
सेट इति नियमात्सेटत्वम् । अत्र के चिदेवमाहुः । वुग्विधावोरित्यनुवृत्तेर्गुणयोः
कृतयोस्वर्णान्तत्वाभावात्तल्लक्षणस्य वुकोऽप्रासेस्तस्याप्यनित्यत्वोत्परत्वात्प्राप्तयोनवृद्धयो
इन्धिभवतिभ्यां च । आभ्यां परो लिट् किदिति कित्त्वेन बाधस्ततो वुक् । अत्र
डिट्प्रहणानुवृत्तेर्डित्वमप्यतिदिश्यते इत्युभयातिदेशसामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अपि वृद्धेर्नि-
षेधः । तेन यङ्लुकि भवतीति निर्देशात्कित्त्वाभावात् वृद्धिगुणयोः कृतयोरनुवर्णान्तत्वादु-
गभावात् (बोभाव, बोभविथ, बोभव) इति सिद्धमिति । सर्वमेतद्वार्त्तिकविरुद्धं, यदाह —
["इन्धेश्छन्दोविषयत्वात् भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनार्थक्यम्"] इति ॥

अनद्यतने लुट् ॥ अह उभयतोर्द्वारात्रमद्यतनः कालः । अविद्यमानाद्यतनभविष्यत्युपा-
धिकार्थाद्धातोर्लुट् स्यात्, लस्य तिबादिषु *स्यतासी लृलुटोः* ॥ लृ इति लृङ्लृटोस्तृष्टा-
नुबन्धयोः सामान्येन ग्रहणम्, लृलुटोरादेशेषु परेषु धातोयथासंख्यं स्यतासी स्याताम् । अत्र
केचित्तासेरिकारमुच्चारणार्थमाहुः । परमते त्वनुनासिकं सलोपप्रतिषेधार्थम् । इह तु प्रयोजना-
भावान्न प्रपञ्च्यते । *लुटः प्रथमस्य डारौरसः* ॥ लुडादेशस्यात्मनेपदप्रथमस्य परमस्मैपदप्रथ-
मस्य च यथासंख्यं डारौरसः स्युः । *टेः* इति भस्याङ्गस्य टेर्डिति विधीयमानो लोपोत्राभत्वेपि
डित्वसामर्थ्याद्भवति । *अवोन्त्यादि टि* ॥ एकत्र सन्निविष्टानामवामन्त्याजादिष्टिः । इङ्गुणा-
वादेशाः । (भविता) । अत्रेदः *पुगन्तलघूपधस्य च* पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य चेको गुण-
इति प्राप्तो "दीधीवेवीटाम्" इतिनिषिध्यते ॥ *ह्रस्वं लघु* ॥ *अलोन्त्यात् पूर्वोपधा* ॥ धात्वादौ
वर्णसमुदायेऽन्त्यादलः पूर्वोपधा । (भवितारौ । भवितारः) । *रि च* इति । रेफादौ प्रत्यये ता-
सस्त्योः सकारस्य लोपः । (भवितासि) । *तासस्त्योर्लोपः* ॥ सकारस्य सकारादौ प्रत्यय
इति शेषः । अत्र "नाजुञ्जलौ" इत्यज्जलौमिथः सावर्ण्यनिषेधे ऽपवादे प्रवृत्ते पश्चात्त-
द्विषयपरिहारेण सवर्णसंज्ञाप्रवृत्तौ तदुपजीव्यप्रवर्त्तमानस्य ग्रहणकशास्त्रस्य "नाजुञ्जलौ"
इत्यत्रानिष्पन्नत्वादज्यग्रहेण पठितानामेवाचं ग्रहणादन्येषां हल्भिः सवर्णसंज्ञाया अनिषेधा-
दाकारस्य सवर्णेन हकारेण यद्ग्रहादिण्त्वात्*आदेशप्रत्यययोः* इतीण्कोश्च परस्यादेशरूपस्य
प्रत्ययावयवस्य च सकारस्य विधीयमानं पत्वं कस्मान्नेति चेत्, न, हकारो विवृतः, आकारो
विवृततरः एवं हि पठन्ति । 'ए औ विवृततरौ ताभ्यामप्याकार' इति । "वयस्यासुमूर्धनवो"
इत्यादिनिर्देशात् । यद्वा विवृतमूष्मणां स्वराणां च इत्यत्र इषत्स्पृष्टमन्तस्थानामित्यतः ईष-
दित्यनुवर्त्तते, तच्च पृथग्विभक्तिनिर्दिष्टैः प्राथमैकैरूष्मभिरेव संबध्यते न स्वरैरिति नैव
सावर्ण्यप्रसङ्गः । अत एव भाष्यवार्त्तिकयोः सूत्रं प्रत्याख्यातम् । (भवितास्थः । भवितास्थ ।
भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः) ॥

लट् शेषे च ॥ क्रियार्थक्रियोपपदादन्यो भविष्यत्कालः शेषस्तत्र शेषे चात्क्रियार्थक्रियापपदे भविष्यति च धातोर्लट् स्यात् । चतुर्विधो भविष्यदिद्वित्रियुक्तं तत्रानद्यतने लुङ् विधानादन्यत्राद्यं विधिः । 'अनद्यतन' इति बहुव्रीहिनिर्दिशाद्वयमिश्रेष्यमेव । लस्य तिबादिषु "स्यतासी" इति स्यः । इडागमः । (भविष्यति । भविष्यसि) । भविष्यामि । क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे । धनी भविष्यामीति राजानं सेवते । "आदेशप्रत्यययोः" इति सर्वत्र षत्वम् ॥

लोट् च ॥ विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् । ते च वक्ष्यन्ते । लस्य तिबादिषु *पुरुः* इति । लोडादेशेकारस्योकारः । (भवतु, भवताम्) । अत्र *लोटो लङ् वत्* इति लङ् वत्कायोतिदेशात् *तस्थस्थमिपां तान्ताम* इति । लङ् स्तसादीनां विधीयमानास्तामाद्य आदेशा लोट्यपि भवन्तीति तसस्ताम् । (भवन्तु । भव) । *सेह्यपिच* इति । लोटः सेहिरादेशः । अपिदिति वचनात् स्थानिवत्त्वेन पित्र भवति । अस्य प्रयोजनं तत्र तत्र दर्शयिष्यते । *अतोहेः* इत्यकारान्तात् परत्वेन लृक् । *प्रत्ययस्य लृक्श्लुलुपः* इति । प्रत्ययादर्शनस्यैताः संज्ञाः, अनेकसंज्ञाविधानेन तद्भावितग्रहणविज्ञानात् तत्तच्छब्दभावितस्य प्रत्ययादर्शनस्य सा सा संज्ञेति संज्ञानामसङ्गो भवति । विधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानान्तेतरेतराश्रयत्वम् । यथास्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । अत्र यदि शाटको न वातव्यः, अथ वातव्यः, अथ वातव्यो न शाटक इति विप्रतिषेधात् स वातव्यो यस्योतस्य शाटक इति व्यपदेशो भवति इत्यर्थः । (भवतम् । भवत) लङ् वद्भावात्तौ । तांतमोर्मकारस्य *न विभक्तौ तुस्माः* इतीरवनिषेधः । (भवानि) । *मेर्निः* । इतिलोडादेशस्य मेर्निरादेशः, अयं चापवादत्वाल्लङ् वद्भावप्राप्तमादेशं बाधते, मर्नुरित्यवचनादेरुर्न भवति । (१) (भवाव । भवाम) लङ् वद्भावात् *नित्यं डित्* इति ङिर्वाल्लादेशोत्तमसकारस्य विधीयमानो लोपोत्रापि भवति । *आहुत्तेमस्य पिच* इति लोडादेशोत्तमस्याडागमः टित्वादादिः । तस्य सर्वर्णदीर्घः । पिचच्युत्तमस्य पित्वातिदेशः, प्रयोजनं तत्रतत्र भविष्यति । अडागममन्तरेण "अतो दीर्घो यजि" इति दीर्घेणापि रूपे सिद्धे तत्प्रवृत्तिः पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या । ननु तामादयो ङिल्लादेशानामुच्यन्ते न त्वाहृत्य लडादेशानामिति कथं ते लङ् वद्भावेन प्राप्यन्ते । उच्यते । विशेषान्तिदेशे सामान्यस्याप्यतिदेशात् । तथा हि वसिष्ठवदयमित्युक्ते वसिष्ठवत्प्रयुक्तं ब्राह्मणत्वप्रयुक्तमप्यतिदिश्यते । कथं तर्हि लुङ्-लङ् लङ् वद्भुदात्त* इत्याहृत्य विधीयमानोऽडागमो न भवति । अत्र वृत्तिकारः परिहारमाह । *विदो लटो वो* इति वाग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा भविष्यतीति । अत एव तामादयः सलोपश्चेति तेन परिगणितं, यद्वा लोट इत्युपमेये पष्ठीदर्शनादुपमानं विज्ञायते, लङ् इव कार्यं तल्लोटो भविष्यतीति न तु लङि यत्कार्यं तल्लोटीति अडाडौ न भवतः । यदायं लोट् "अशिषि लिङ् लोटौ" इत्याशिषि विधयते, आशीरिष्टस्य प्राप्तिस्तदा *तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्याम्* इति तुह्योर्वा तातडादेशः । (भवतात्सः । भवतात्वं) ननु तातडर्थे "अनेकाल् शित्सर्वस्य" इत्यस्यापवादेन "ङिच्च" इत्यनेनान्त्यस्य कस्मान्न भवति । उच्यते । किमिदं ङित्वं ? वृत्तादित्यादौ गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमुत्तान्त्यादेशार्थमिति संदिग्धप्रयोजनम्, न चान्त्यादेशार्थत्वे गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वसंभवोऽप्रत्ययत्वात्, अनेकाल्त्वं तु निश्चितं, "ङिच्च" इत्येतच्चानङादिष्वनन्यप्रयोजनेषु ङित्वेषु सावकाशमितीहासंदिग्धपरं "अनेकाल् शित्सर्वस्य" इत्येतत्प्रवर्त्तते । भवत्वमित्यत्र तातडा परेण पूर्वबाधितस्य हेतुर्लृकः स्थानिवद्भावेन पुनः प्रवृत्तिः सकृद्गतपरिभाषया न भवति । यद्वा—*हुञ्जलभ्यो हे धिः* इत्यतो

(१) तथा *इतरचे*ति ङिल्लादेशपरस्मैपदेकारस्य विधीयमानो लोपो लङ् वद्भावात् भवति । मेर्न इत्यवचनादित्यधिकं २ पुस्तकान्तरे ।

हेरित्यनुवरय्य “अतो हेः” इत्यत्र हिप्रहणमन्तरेण लुकि विधातव्ये पुनर्हिप्रहणस्य हेरिति विशेषणेन मुख्यहिपरिग्रहाथत्वात्, इदमपि तातः सर्वादेशत्वे प्रमाणम् ॥

अनद्यतने लङ् ॥ अविद्यमानाद्यतनभूतोपाध्यथाद्वातोर्लङ् स्यात् । लस्य तिबादिषु “इतश्च” इतीकारलोपः । *लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त* इत्यङ्गस्याङ्विधिः टित्त्वादादिः, उदात्तश्च । (अभवत् । अभवद्) *झलांजशोन्ते* ॥ पदान्ते झलां जश इत्यत्रान्तरतम्यात्तकारस्य दकारे ऽवसाने झलां वा चरित्यान्तरतम्यात्तकारः । (अभवताम्) । *तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः* इति तसस्ताम् । (अभवन्) अन्तादेशे इकारलोपे *संयोगान्तस्य लोपः* । संयोगान्तस्य पदान्तस्य लोप इति तलोपः । *हलोन्तराः संयोगः* ॥ अजव्यहित एव श्लिष्टोच्चारितहल्-समुदायः संयोगः । (अभवः) । इकारलोपे स्त्वविसर्जनीयौ । (अभवतम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम्) । “तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः” “नित्यं ङित” इति तामादयः सलोपश्च ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ विधिः प्रेरणं भृत्यादेः कस्यां चित् क्रियायां नियोजनम् । निमन्त्रणं नित्यनैमित्तिकर्मविषया प्रवर्त्तना । आमन्त्रणं काम्यकर्म-विषया सा, अधीष्टः स्तकारपूर्विका सर्वकर्मविषया । एषु चतुर्विधं प्रवर्त्तना नाम वर्त्तते सौव लिङर्थः । भेदेन तूपादानं प्रपञ्चार्थं, प्रवर्त्तना च प्रवृत्तिहेतुधर्मः, ।

प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्त्तनाम् ।

इत्याचार्याः । संप्रश्नः संप्रधारणं, तद्वदिदं वा कर्त्तव्यमिति । प्रार्थनं याचनम् । एषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु धातोर्लिङ् स्यात् ॥ *यासुद् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्* ॥ लिङः परस्मैपदेषु तेषामेव यासुद् ङित्त्वादादिः, उदात्तश्च । सोयुटोपवादः । इदमेव ङिञ्चनं ज्ञापकं ङिङ्देशानां स्थानिवत्त्वेन ङित्वाभावस्य, यदि हि स्यात् अचिनवममार्जमित्यादौ गुणवृद्धी न स्याताम् । इयं च ज्ञापकापेक्षा “सार्वधातुकमपि” इत्यस्य पर्युदासत्त्वपक्षे, प्रसज्यप्रतिषेधत्वे तु पिन्नेति निषेधेन स्थानिवत्त्वेन “सार्वधातुकमपि” इत्यतिदेशेन प्राप्तस्य निवारणात्, चिनुयादित्यादिसिद्धयर्थन्तु वक्तव्यम् । भवयासुति इति स्थिते । “सुद् तियोः” । लिङ्गसम्बन्धिनो-स्तकारथकारयोः सुद् स्यादिति सुद् टित्त्वादादिः । अयं तकारथकारभक्तः, यासुद् तु लिङ्ग-भक्त इति विषयभेदादनयोर्न बाध्यबाधकभावः । *लिङ्गः सलोपोनन्त्यस्य* । सार्वधातुकलिङ्गः संबन्धिनो-नन्त्यस्य सस्य लोप इति यासुद्सुट्सकारयोर्लोपः, सुट् पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या तु कृतो न त्वस्मिन् कृते वा ऽकृते विशेषो ऽस्ति लोपनात् । भवणं त्वाशीर्लिङ्गात्मनेपदं । *अतो येय* इत्यदन्तादङ्गात्परस्य या इत्यस्येयादेशः । *आद्गुणः* इत्यवर्णान्तादचि पूर्वपरयोरेको गुणो भवन् कण्ठस्याकारस्य ‘इचुयशानां तालु’ इति तालव्यस्येकारस्य ‘एद्रेतोः कण्ठतालु’ इति कण्ठतालव्य एकारः । यकारस्य वलि लोपः (भवेत् । भवेतां, भवेयुः) । “क्षेजुस्” इति लिङ्गादेशजुसादेशजकारो “जुसि च” इति विशेषणार्थः । *उस्यपदान्तात्* । अपदान्तादवर्णादुसि परे पूर्वपरयोः पररूपमित्येतद्वाधित्वा “अनो येयः” परत्वान्नित्यत्वाच्च प्रवर्त्तते । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात् पररूपं न्याय्यं तथापि यास् इत्येतस्य इय् भवतीति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्यकारैर्व्याख्यातत्वात् “लिङ्गः सलोप” इत्यस्यापवाद इय् “अतो येय” इत्यत्र त्वाद्गुणे कर्त्तव्ये यलोपस्य सिद्धत्वमार्थं, या इय इति वा पठनीयमिति बोध्यम् । (भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भवेव । भवेम ।

“आशिषि लिङ्लोटौ” इति लिङ् । “लिङ्गाशिषि” इत्याद्धधातुकत्वान्न लिङःसलोपः । “किदाशिषि” इति कित्त्वान्न गुणः । *स्कोः संयोगाद्योरन्ते च* । झलि परे यःसंयोगः पदान्ते च यः संयोस्तदाद्योः स्कोर्लोप इति झलपरसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपः, पदान्ते तु संयोगे तदादित्वेन सुटोपि सकारो लुप्यते । (भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासं, भूयास्व । भूयास्म) । सलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वेन तिस्रोः

संयोगान्तलोपो न भवति पदान्तसंयोगादिलोपस्यानवकाशत्वात् । ननु *हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्* इति हलन्ताद् दीर्घाद् ड्याबन्ताच्च परस्य सुतिस्यपृक्तस्य लोपविधाने स्कोरिति सलोपस्य पूर्ववदसिद्धत्वाद्वलन्तात्परो ऽपृक्तत्वेन लोपः कस्मान्न भवति । सुतिस्यपृक्तमिति प्रत्ययनिर्देशेन प्रकृतेराक्षेपात्ततः परस्यापृक्तस्य लोपविधानात् । न चेह सकारान्तस्य प्रकृतिर्व, यद्वा ऽसिद्धत्वे भूयादित्यत्र यासुद् तस्य लोपोप्यसिद्ध इति तस्य तकारभक्तत्वादपृक्तस्यैवाभावः “अपृक्त एकाल् प्रत्ययः” ।

लुङ् ॥ भूतोपाधिकायां धातोर्लुङ् स्यात् । भूतः पञ्चविध इत्युक्तं, तत्रानद्यतने लङ्-विधानात्ततोऽन्यः सर्वो भूतोत्र गृह्यते । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशान्न व्यामिश्रेः लङ् प्रसङ्गः । लस्य तिबादिषु “च्लि लुङि” इति च्लिः । तस्य “च्लेः सिच्” इति सिजादेशः । स्थानिन्यादेशे च चकारानुबन्धनस्य प्रयोजनं वक्ष्यते । तस्य “गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु” इति लुक् । स च नित्यत्वादितः पूर्वं *दाधा ध्वदाप्* इति दाधारूपा धातवो घुसंज्ञाः । अडागमः । (अभूत्) । अत्र सिचो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावात् *सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु* इति परस्मैपदे परे सिचि विधीयमाना वृद्धिर्न भवति । तथा गुणोपि न भवति “भूसुवोस्तिङि” इति तिङि सार्वधातुके निषेधात् । अत एव वा निषेधाद्वृद्धेरप्यलाभो भविष्यति । स्याद् अपवादेन बाधितत्वादप्रसङ्गात् कथमसौ निषिध्येत । ननु *अस्ति-सिचोपृक्ते* इत्यस्ति-सिच्यं परस्य सार्वधातुकापृक्तस्य विधीयमान ईद् प्रत्ययलक्षणेनात्र कस्मान्न भवति । अत्र केचिदेवमाहुः । अस्तीति द्विसकारनिर्देशादेकेन सिचो विशेषणाच्छ्रूयमाणात्सिचः परस्येङ्विधिरितिह न भवतीति । इदमविचारितरमणीयम् । अस्तीति पदान्तभूतस्यास्य सकारस्य पदान्तरेणान्वयायोगात् पृथक्पदत्वे तु न तस्य धातुत्वं नापि तत्सहितस्य समुदायस्येति धातुविषयशित्बनिर्देश एव नोपपद्यते । अन्ये वर्णयन्ति “आहि-भुवोरीदप्रतिषेध” इत्यत्र न केवलमस्त्यादेशस्य भुवः स्थानिवत्त्वेन प्राप्त इण् निषिध्यते किं त्वनादेशस्यापीति, स्थानिवत्त्वदूषणपरे च तत्र वार्तिके कथमनादेशो भूगृह्यत इति त एव प्रष्टव्याः । न चानादेशस्याग्रहणे निषेधस्य वैयर्थ्यं प्रमाणम् । अर्थभेदेन रूपद्वयार्थत्वात्तस्य । वयं तु परिहरामः । सिचोऽल्पाचकत्वात् बहुविषयत्वेनाभ्यर्हितत्वाच्च पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये “अस्ति-सिच” इति वचनात्तन्त्रादिना विद्यमानसिच इत्यस्याप्यर्थस्य लाभादिति । किं च अर्थद्वयपरिग्रहे शित्बप्युपपद्यते ऽन्यथा सिजस्यभ्यामित्येव ब्रूयात्, न चास्तीत्यस्यतिनिवृत्त्यर्थः, विकरणेन व्यवधानात् ताभ्यां परस्य सार्वधातुकापृक्तस्यासंभवात् । (अभूताम् । अभूवन्) । अजादौ “भुवो वुक्” इति वुक् । अत्र ज्ञेः प्रत्ययलक्षणेन सिचः परत्वेपि सिजभ्यस्तविदिभ्यः परस्य ङिङ्नादेशस्य श्रेर्विधीयमानो जुसभावो न भवति । “आत” इति नियमात्, सिजलुगन्ताद्यदि भवत्यात एवेति, अभ्यस्तं “उभे अभ्यस्तं” “जक्षित्यादयः पद्” इति वक्ष्यते । (अभूः । अभूतम् । अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम) ।

लिङ्गिमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ । लिङो निमित्तं हेतुहेतुमद्भावादि, कुतश्चिद्वैगुण्यात्क्रियाया अनभिनिर्वृत्तिः क्रियातिपत्तिः, अत्र धातोर्लुङ् स्यात्, लस्य तिबादिषु स्यतासी इति स्यः । इडागमः, “इतश्च” इत्यादि । (यदि सेवापरोऽभविष्यत् आढ्यः अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम) ॥ क्रियातिपत्तिर्न सेवापरो नाप्याढ्य इति ।

अथात्मनेपदं प्रदर्शयते ॥ *कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे* । कर्म क्रिया । अन्यस्यान्येन करणं परस्परकरणं च कर्मव्यतिहारः । अस्मिन् गम्यमाने आत्मनेपदं स्यात् इति लस्य तिबादिषु विकरणादिसाधारणं पूर्वबदेव, “टित आत्मनेपदानां टेरे” इति टिल्लादेशानामात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । इदं चैवमाद्यन्तप्रयुक्तकार्यातिदेशात्केवलस्याप्यचष्टिसंज्ञाविधानान्त्वति ।

(व्यतिभवते । व्यतिभवेते) । अत्र “आतो डित” इत्यदन्तादङ्गात्परस्य डिद्वयवस्याकार-
 स्पेयादेशे वलि लोपः । “नानर्थके ऽलोन्त्यविधिः” इति टेरेत्वमत्रान्त्यस्य न भवति, *ईदृ-
 द्विवचनं प्रगृह्यम्* इति ईदाद्यन्तस्य द्विवचनस्य प्रगृह्यत्वात् “प्लुतप्रगृह्या अचि” इति प्रकृति-
 भावाद् व्यतिभवेते एतावित्यादावयादि न भवति । इह प्रकृतिभावः परभूतनिमित्तविकारा-
 भावस्तेन स्वरो भवत्येव । (व्यतिभवन्ते) अत्र त्रीणि कार्याणि प्राप्नुवन्त्यन्तादेशोद्भावः
 शबिति । अत्र विशेषविहितत्वेनान्तादेशापवादाऽङ्गावान्नित्यत्वाच्छप्, तत्र कृतेङ्गस्यादन्त-
 त्वादङ्गावस्य न प्राप्तिरिति सामान्यविहित एवान्तादेशः प्रवर्तते । (व्यतिभवसे) । *थासः
 से* इति टिल्लादेशस्य थासः सेभावः । (व्यतिभवेथे) भवेते इतिवत् । (व्यतिभवध्वे ।
 व्यतिभवे । व्यतिभवावहे । व्यतिभवामहे ।) एत्वात्परत्वात् “आद्गुणः” कृते वा तस्मिन्
 “अतो गुणे” इति पररूपम् । व्यतिशब्दः कर्मव्यतिहारद्योतनार्थः । तस्य *ते प्राग्धातोः* ।
 ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्राक् प्रयोक्तव्या इति नियमात् पूर्वप्रयोगः । *उपसर्गाः क्रिया-
 योगे* । *गतिश्च* इति प्रादयो यत्क्रियायुक्तास्तं प्रत्युपसर्गसंज्ञाः सन्तो गतयः । (इतरेतर-
 स्य व्यतिभवन्ति, अन्योन्यस्य व्यतिभवन्ति) इत्यत्र “इतरेतरान्योपपदाच्च” इति कर्मव्यति-
 हारलक्षणमात्मनेपदं निषिध्यते । “अन्योन्योपपदाच्च” इति चकारेण परस्परोपपदादपि न भवति
 (परस्परं व्यतिभवन्ति । व्यतिबभूवे । व्यतिबभूवाते । व्यतिबभूविरे । व्यतिबभूविषे ।
 व्यतिबभूवाथे । व्यतिबभूविध्वे । व्यतिबभूविध्वे । व्यतिबभूवे । व्यतिबभूविबहे । व्यतिव-
 भूविमहे) । *लिटस्तम्योरेशिरैच* । लिटस्तम्योरेशिरैचावादेशौ स्तः । एशः शकारो “अ-
 नेकाल्शित्” इति सर्वादेशार्थः, *विभाषेतः* इति इणः परो य इद् ततः परेषां षीध्वंलुङ्-
 लिटां धकारस्य मूर्धन्य इति तद्विकल्पः । टेरेत्वमजादौ बुक् । वलादौ क्रादिनियमादिद् ।
 “भवतेरः” इत्यभ्यासस्यात्वम् । (व्यतिभविता । व्यतिभवितासे) । “थासः से” इति
 सेभावे “तासस्त्योः” इति सलोपः । (व्यतिभविताध्वे) । अत्र सकारस्य धकारादिप्रत्यय-
 परत्वात् “धि च” इति लोपे धकारस्य *अनचिच* इति अच उत्तरस्य यरो द्वित्वमचि नेति
 द्वित्वे “झलां जश् झशि” इति धकारान्तरतम्याहकारः । येषां “धि च” इति सिचो लोप
 इति पक्षस्तेषामप्यत्र सकारस्यान्तरतम्याज्जशि दकारे नात्र रूपभेदः । (व्यतिभविताहे) ।
 इट एत्वे “ह एति” इति सकारस्य हकारः, (व्यतिभवितास्वहे । व्यतिभविष्यते) इत्यादि-
 पूर्ववत् । (व्यतिभवताम् । व्यतिभवेताम् । व्यतिभवन्ताम् । व्यतिभवस्व । व्यतिभवेथाम् ।
 व्यतिभवध्वम् । व्यतिभवै । व्यतिभवावहै । व्यतिभवामहे) टेरेत्वं “आतो डित” इत्यादि
 पूर्ववत् । “आमेत” इति लोडादेशानामेकारस्यामादेशः । सेध्वेशब्दयोस्तु “सवाभ्यां वामौ”
 इति यथासंख्यं वामादेशावपवादौ । उत्तमेकारस्यैत्वे “एत ऐ” इत्यैकारः । अयमप्यामादे-
 शापवादः । अत्राडागमे कृते तस्य तत्परस्य चैकारस्य *आटश्च* आटोचि परे पूर्वपरयो-
 रेका वृद्धिरैकारः । तस्य शबकारस्य च “वृद्धिरेचि” । अवर्णादेचि परे पूर्वपरयोरेका वृद्धिरि-
 त्यैकारः । (व्यत्यभवत । व्यत्यभवेताम् । व्यत्यभवन्त । व्यत्यभवथाः । व्यत्यभवथाम् ।
 व्यत्यभवध्वम् । व्यत्यभवे । व्यत्यभवावहि । व्यत्यभवामहि । व्यतिभवेत । व्यतिभवेया-
 ताम् । व्यतिभवेरन् । व्यतिभवेथाः । व्यतिभवेयाथाम् । व्यतिभवेध्वम् । व्यतिभवेय । व्यति-
 भवेवहि । व्यतिभवेमहि) । “लिङः सायुद्” इति लिङ्गादेशस्य सायुद्धित्वादादिः । “सुद्
 तिथोः” । “लिङः सलोपः” । “आद्गुणः” । वलि लोपः । “झस्य रन्” इति लिङो झस्य रन्नि-
 त्यादेशः, “न विभक्तौ” इति नेन्नकारः । *इदोव* इति लिङ्गादेशस्थेयोदादेशः । तकार उच्चा-
 रणार्थो नादेशावयवः । यद्वादेशावयवत्वेपि “इदमस्थमुः” इति थमुप्रत्ययस्य *प्राग्दिशो
 विभक्तिः* इत्यतः परे दिक्शब्देभ्य इत्यतः पूर्वे प्रत्यया विभक्त्य इति विभक्तित्वे तत्स्थत्वेन
 मकारस्येतसंज्ञानिषेधे सिद्धे तत्परित्राणायोकारासञ्ज्ञेन “न विभक्तौ” इत्यस्यानित्यत्वज्ञाप-
 नादित्वं लभ्यते । आशिषि । (व्यतिमविषीष्ट । व्यतिमविषीयास्ताम् । व्यतिमवीपिरन् ।

व्यतिभविषीष्टाः । व्यतिभविषीयास्थाम् । व्यतिभविषीध्वम् । व्यतिभविषीध्वम् । व्यतिभविषीय । व्यतिभविषीवहि । व्यतिभविषीमहि) । आर्द्धधातुकत्वादेर्षुलिङः सलोपाभावः । अत्र सीयुट् 'यदागमास्तद्वग्रहेण गृह्यन्ते' इति प्रत्ययग्रहणेन गृह्यते, तथा तद्वयवभक्त सुडपि तत्समुदायभक्त इति द्वयोरपि सकारयोः प्रत्ययावयवत्वात् "आदेशप्रत्ययोः" इति षत्वम् । यथा हि "शीङो रुट्" इति प्रत्ययावयवसकारादेशस्यातोपि रुट् समुदायभक्तत्वेन सार्वधातुकग्रहणेन गृह्यत इति शेरत इत्यत्र "शीङः सार्वधातुक" इति गुणः प्रवर्तते । *ऽपुना ऽपुः* । पकारटवर्गाभ्यां युक्तयोः सकारटवर्गयोर्व्यासंख्यं ष्टुरिति तकारथकारयोः पकार-ठकारौ । निमित्तिनिमित्तयोर्व्यासंख्यं *तोः षि* इति पकारे परे तवर्गस्य ष्टुत्वनिषेधान्न भवति "विभाषेतः" इति मूर्द्धन्यविकल्पः । (व्यत्यभविष्ट । व्यत्यभविषाताम् । व्यत्यभविषत । व्यत्यभविष्टाः । व्यत्यभविषाथाम् । व्यत्यभविष्वम् । व्यत्यभविषि । व्यत्यभविष्वहि । व्यत्यभविष्महि । सिचीङ्गुणावादेशषत्वानि यथायोगं ष्टुत्वं च । "आत्मनेपदेष्वन्त" इति झस्याद्भावः । तकारस्य प्रयोजनाभावान्नेत्त्वम्, ध्वमि षत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् "धि च" इति सलोपे गुणः । इट्, इणः परत्वात् "विभाषेत" इति मूर्द्धन्यविकल्प उदाहार्यः । (व्यत्यभविष्यत) । इत्यादि लङ्वात् ।

अथ भावकर्मणोर्लकाराः प्रदर्श्यन्ते ॥ तत्र *भावकर्मणोः* इत्यनयोर्लस्यात्मनेपदमेव । *सर्वधातुके यक्* इति भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके लटि लोटि लङि विध्यादिलिङि च यक् । अन्यत्र सार्वधातुके स्यादिभिरस्य बाधः, लिङाशीर्लिङोस्त्वादर्द्धधातुकत्वान्न प्रसङ्गः । यकः कित्त्वान्न गुणः । (भूयते । भूयताम् । अभूयत भूयेत भवता) । अत्र प्रत्ययेन कर्तुरभिधानात्तृतीया । *कर्तृकरणयोस्तृतीया* इति तिङ्कृतद्वितसमासैरनभिहतयोरनयोस्तृतीयोच्यते । तत्र भावस्य युष्मदस्मदर्थविशेष्यत्वात्प्रथमपुरुष एवान्न व्याख्याने, स्वतः क्रियाया निवृत्तभेदाया अभिधानादेकवचनमेव भवति, (भवद्भ्यां, भवद्भिः, त्वया युवाभ्यां युष्माभिः, मया आवाभ्यामस्माभिर्भूयते) इति । भवन्तीत्यादौ तु प्रत्ययेन कर्तुरभिधानात् तत्कृतं बहुत्वम् । (भूयते मासः) 'कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणां देशश्चाकर्मणां' इति मासादयो ऽकर्मकाणां कर्मणि । तत्र कर्मणोऽभिधानात् कर्मणि द्वितीया न भवति, सा च तिङादिभिरनभिहिते विधीयते । (भूयते भवता मासम्) इत्यत्र भावे लविधानात् कर्मणोऽनभिधानाद् द्वितीया । ननु सकर्मकत्वात्कथं भावे लकारः ? उच्यते । कालादिभिर्न कश्चिदप्यकर्मक इति तद्व्यतिरिक्तेन कर्मणा ऽकर्मकाणां भावे लविज्ञानात्, कथं तर्हि मासे लो, ऽकर्मकाणां भावकर्मोर्लविधेः । उच्यते, एवंविधानां भावकर्मकर्तृषु लविज्ञानात् । तथोक्तं "कालाध्वनोः" इत्यत्र मासादौ कर्मणि भावे च लकारं प्रस्तुत्य 'प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा कटं करोति' इति, पुनश्च तत्र 'यदि प्राकृतमेवैतत्कर्म अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो न प्राप्नोति' इति चोदयित्वा 'अकर्मकाणामित्युच्यते, न च के चित्कालभावादिभिरकर्मकास्तत् एवं विज्ञास्यामः क्व चिद्येऽकर्मका इति । अथ वा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणां न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः । अथ वा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणां न चैतत्कर्म क्व चिदपि न भवति' इति । (अनुभूयते सुखम्) इत्यादौ संवेदनाद्यर्थत्वाद् भुवः संवेद्यादिभिरपि सकर्मकत्वात्कर्मण्येव लः । (भूयते भूयन्ते) इत्याद्युदाहार्यम् । तथा, (भूयताम् । अभूयत । भूयेत मासः) इत्यादि च । लिटि न विशेषः । अत्र के चिदाहुः । "भवतेर" इत्यत्वं शितपा । निर्देशात् भावकर्मणोर्नन्ति । अयमस्यार्थस्य कथं प्रतिपादक इति स एव प्रष्टव्यः । तस्य तु प्रयोजनं यङ्लुकि मन्त्रविषये आमभावे लिट्परत्वे सत्यत्वनिवृत्तिः । (भवितां । भाविता) *स्यसिच्सीयुद्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेजज्ञनग्रहदशां वा चिण्वदिट् च* इत्यजन्तानां हनादीनां च धातूनामार्द्धधातुकेषु भावकर्मविषयेषु स्यादपि वा चिणोव कार्यमिड् चेत्यभिधानात् चिण्वत्पक्षे वृद्धिः । इहेइवि-

धानमनिर्द्धयन्तार्थं च । स्यसिजादीनामार्द्धधातुकत्वस्याव्यभिचारेपि तेन विशेषणं सीयु-
र्द्धम् । तेन सार्वधातुके विध्यादिलिङि सीयुटि चिण्वत्त्वस्याभावः । एवं स्यसिच्सीयुइविषये
द्वैरूप्यमुदाहार्यम् । (भविष्यते । भाविष्यते । अभविष्यत । अभाविष्यत । अभावि । अ-
भाविषाताम् । भविषीष्ट । भाविषीष्ट) इत्यादि । लुङ्लिङोर्ध्वमि चिण्वत्पक्षे “विभाषेष्ट”
इति मूर्द्धन्यविकल्पनाच्चातूरूप्यं नेयम् । लुङि तशब्दे “चिण् भावकर्मणोः” इति चिण् वि-
धानात् च्लेश्चिण् ततः “चिणो लुक्” इति तशब्दस्य लुक् ॥

अथ कर्मकर्त्ताच्यते ॥ *कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः* ॥ “कर्त्तरि शप्” इत्यतः कर्त्तृग्रहण-
मनुवृत्तं प्रथमान्तमिह विपरिणम्यते । इह कर्म न पारिभाषिकं तेनात्यन्तविलक्षणेन क्रिया-
याः सादृश्यायोगात् । नापि क्रियामात्रं (१) यथा कथं चन क्रियया क्रियायाः सादृश्याव्य-
भिचारात् । अतः कर्मैह तत्स्यात्क्रिया, अनया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मणा तुल्यस्तत्कार्याणि
लभत इत्यर्थः । तानि च यगात्मनेपदचिण्वत्तद्भावाः । एकस्मिंश्च प्रयोगे कर्मणा तुल्यक्रि-
यस्य कर्त्तृसंभवात् कर्मत्वकर्तृत्वे प्रयोगभेदेन ज्ञेये । यद्येवं पठं भावयतीत्यत्र कर्मस्था क्रियो-
त्पत्तिरस्ति तथा तुल्यक्रियत्वं पठो भवतीत्यत्र कर्त्तुरिति यगादि कस्मान्न भवति । अर्थस्व-
भावादेवास्य योगस्य धातुविषयत्वे सिद्धे धातोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामेन
सप्तम्यन्तं विवक्षितैकत्वं विज्ञायत इत्येकस्मिन् धातौ कर्मणा तुल्यक्रियस्य कर्त्तुः कर्मवद्भावाद्
इह तु धातुभिद्यते । एवं च कर्मव्यापाराथौ धातुर्यत्र सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय कर्मव्यापार-
मात्रे वर्तते सोऽस्य विषयः संपन्नः । ततश्च शत्रुमभिववतीत्यत्र न्यग्भवनोपसर्जनै न्यग्भावेन
वृत्तो भवतिर्यदा न्यग्भवनमात्रे वर्त्तते तदाभिभूयते शत्रुः स्वयमेवेति यगात्मनेपदे भवतः ।
नन्वत्र कर्मस्था क्रिया न्यग्भवनं सैव कर्त्तृस्थापीति क्रियाभेदाभावात् कथं भेदनिबन्धनं सा-
दृश्यमिति चेन्न । कर्मकर्त्तृवस्थाभेदेन भिन्नकारकत्वेन भेदोपपत्तेः । नन्वत्रातिदेशेन यगादिवद्
द्वितीया कस्मान्न भवति । न च “अनभिहिते” इति निषेधोऽस्य कार्यातिदेशत्वाद् अत्र च
तदधिकाराभावात् । उच्यते । “व्यत्ययो बहुलं” “लिङ्याशिष्यङ्” इति संहितया सूत्रपाठाद्
(२) द्विलकारको निर्देशः, तत्रैकं लग्नमनुवृत्तं तच्चेह पृष्ठयन्तं सत् तदन्तत्वं प्रयोजयति,
(३) कार्यप्रतीतिश्चाध्याहृत्य इति लान्तकार्यविषयत्वादतिदेशस्य द्वितीयायास्तथाभावाद-
प्रसङ्गः । एवं च कर्माश्रयाः कृत्यादयोपि न भवन्ति । नन्वभिभूयमानो देवदत्तो यज्ञदत्तमभि-
भवतीत्यत्रापि (४) कर्मवद्भावः प्राप्नोति, अत्र हि यज्ञदत्ते कर्मणि (५) दृष्टो न्यग्भाव इतर-
स्मिन् देववत्ते च कर्त्तरि दृश्यते यदसौ न्यग् भवन् न्यग् भावयति । नैष दोषः । इह कर्मणा
तुल्यक्रिय इति कर्मस्थया क्रियया तुल्यायाः (६) प्रसङ्गात्कर्तुश्च क्रियापेक्षत्वात् प्रत्यासत्त्या
तदपेक्षयैव कर्त्तुः कर्मवद्भावविज्ञानात् । इह च न्यग्भवनं न कर्तृत्व उपयुज्यते किं तु न्यग्भा-
वनमेव, अन्यग्भवतोपि न्यग्भावेन कर्तृत्वसंभवात् । वत्करणा (७) स्वाश्रयाकर्मकत्वनिबन्ध-
नो भावे लकारोपि भवति । अभिभूयते शत्रुणा स्येनैवेति, तेन शत्रो (८) स्तृतीया भवति ।
सर्वत्र कर्मवदुदाहरणानि । लुङि तशब्दे तु “अचः कर्मकर्त्तरि” इति चिणादेशविकल्पनात्
पक्षे सिच्, तस्य पूर्ववच्चिण्वदिद् तत्पक्षे वृद्धौ (अभ्यभावि) (अभ्यभाविष्ट) । (अभ्य-
भाविष्ट) इति त्रैरूप्यम् । स्वाश्रयभावे लकारे “चिण् भावकर्मणोः” इति चिणेव । (अभ्य-
भावि शत्रुणा स्येनैवेति) ।

- (१) यथा कथाचन । (२) लिङ्गित । (३) कार्यप्रतीतिश्चाध्या ।
(४) सवमर्कत्वात् । (५) दृष्टं न्यग्भवनं न्यग्भावयितरि देवदत्ते ।
(६) क्रियायाः । (७) स्वाश्रयणेन कर्मकर्तृत्व ।
(८) द्वितीया न भवति ।

अथ पुरुषविषये किं चिद् विचार्यते ॥ युष्मदस्मदन्येषु सहविवक्षितेषु त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् । अन्यैस्सहवचने त्यदादीनि शिष्यन्ते मिथस्तु पराणीति शिष्यमाणाभ्यां युष्मदस्मदभ्यामशिष्यमाणाभ्यामभिधानेपि स्वाथपेक्षौ मध्यमोत्तमावेव भवतः । न तु शिष्यमाणाशिष्यमाणरूपस्यार्थस्य युष्मदस्मदर्थान्यत्वेन शेषत्वात्प्रथमः, यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे न स्तः स शेष इत्युक्तत्वात् । (तेन देवदत्तश्च त्वं च युवां भवथः) (देवदत्तश्च स च त्वं च युयं भवथ) । (देवदत्तश्चाहं च आवां भवावः) (देवदत्तश्च स चाहं च वयं भवामः) इति । युष्मदस्मदोः सहविवक्षायाः (१) मस्मदा शिष्यमाणेन युष्मदस्मदर्थमभिधानेपि परत्वादस्मदर्थपेक्ष उत्तमो भवति । (त्वं चाहं च आवां भवाव) इति । भवतापि युष्मदस्मदोः सहवचने तस्य पर्वपाठाश्रयेण तयोरेव शेषे (भवांश्च त्वं च युवां भवथः) । (भवांश्चाहं च आवां भवाव) इति । सहविवक्षा चानेकस्यार्थस्यैकगुणक्रियाभिनिवेशार्थं बुद्ध्या निरूप्यमाणस्य क्रियागुणद्वारेणान्योन्यापेक्षया समुदायभावमापन्नस्य सहभावेन वक्तुमिच्छा, उद्भूतावयवभेदत्वाच्च द्विवचनबहुवचने । असहविवक्षायां द्वैतम् । एक एव लकारो ऽनेककार्थमभिधायी प्रतिकारकमावर्त्तते वेति । तत्राद्ये पक्षे युष्मदस्मदन्यानामशेषत्वाद्यथायोगं मध्योत्तमौ भवतः । (स च त्वं च भवथः) तथा मध्यमोत्तमयोर्युगपत्प्रसङ्गे परत्वादुत्तमः, (त्वं चाहं च भवाव) इति । पक्षान्तरे तु (३) अभिधेये तत्तत्कारकापेक्षया प्रथमादयो यथायोगं भवन्तीति न विवादः । (भवान् भवति,) (त्वं भवसि,) (अहं भवामीति) अल्लिङ्गसंबोधनैकविषयश्च युष्मदर्थो भवदर्थस्त्वन्य इति तद्योगे प्रथमोक्तिः । यदा त्वस्मात्सम्बोधनविभक्तिः तदा युष्मदर्थयोगात् मध्यमो भवति (हे भवन् भवसि इति । अतित्वं भवति अत्यहं भवति इत्यादौ त्वामतिक्रान्तो मामतिक्रान्त इति “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे” द्वितीयया इति तत्पुरुषे त्वमतिक्रान्तो येनाहमतिक्रान्तो येनेति “अनेकमन्यपदार्थ” इत्यनेकं सुबन्तमन्यस्य पदस्यार्थं वर्त्तमानं समर्थं समस्यत इति बहुव्रीहौ वा ऽतिक्रमितुः प्राधान्यात्तस्यैव लान्तार्थविशेषणत्वाच्च मध्यमोत्तमौ । यदा त्वतिशब्दः पूजितवचनः तदा “स्वती पूजायाम्” इति तत्पुरुषे युष्मदस्मदोरर्थस्य प्रधान्यात्तेन विशेष्यत्वाद् (अतित्वं भवसि अत्यहं भवामि) इति भवतः । त्वद्भवति मद्भवतीत्यत्र च्छ्यन्तयोरेतयोस्त्वमिवाहमिवाथैस्वार्थारोपेण वर्त्तमानत्वादमुख्यार्थत्वात् ‘गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय’ इति न्यायेन मध्यमोत्तमौ न स्तः । तथाहि । “अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि च्विः” इति कार्यात्मना ऽभूतस्य कारणस्य कार्यात्मना भावे विवक्षिते संपद्यमाने कार्यात्मना भवतिकर्त्तरि वृत्तात्प्रातिपदिकात्कृभ्वस्तियोगे च्विर्विधीयते । एतदुक्तं भवति । अभेदविवक्षया कारणवृत्तेः कार्यशब्दात् प्रत्यय इति । त्वत्कल्पो भवति मत्कल्पो भवतीत्यादावपि गौणार्थत्वाच्च न मध्यमोत्तमौ । तत्र *ईपदसमासौ कल्पब्देऽयदेशीयरः* संपूर्णता पदार्थानां समासिः, किं चिन्न्यूनतेपदसमासिः, एतद्विशिष्टेयं वर्त्तमानात्प्रातिपदिका *त्तिङश्चे* इति तिङन्ताच्च स्वार्थं कल्पबादय इति प्रकृत्यर्थसदृशार्थान्तरवृत्तिभ्यो विधानात् । यथा तु कालान्तरदृष्टगुणेषदसमासिविशिष्टस्वार्थवृत्तेः प्रत्ययाः तदा न गौणार्थत्वमिति त्वत्कल्पो भवसि मत्कल्पो भवामीति भवतः । त्वमेवेदानीं किं चिन्न्यूनगुणो भवसीत्यर्थः । पूर्वत्र तु त्वत्सदृशोन्यो भवतीत्यर्थः ॥

अथ तिङन्तात्प्रत्ययाः प्रदर्श्यन्ते ॥ *अतिशायने तमविष्टनौ* ॥ अतिशायनं प्रकर्षोभिभवः । एतदुपाधिकार्थवृत्तेऽर्थात्प्रातिपदिकादेतौ स्याताम् । तथा “तिङश्च” इति तिङन्ताच्च । *बहुनामेकस्य निर्धारणे वृत्तौ द्विवचनभिज्योपपदे तरबीयसुनौ* द्वयोरर्थयोर्वचने विभज्ये विभक्त्ये चोपपदे तरबीयसुनोर्विधानात् । तौ अजादी गुणवचनादेवेतीष्टनीयसुनोर्गुणवचनादेव नियमात्तिङन्तात्तरसमपावेव, एतदन्तात् *किमेत्तिङव्ययवादाद्भवद्वयप्रकर्षं* किमादिभ्यो यो घस्त-

दन्ताद्द्रव्यप्रकर्षं गम्यमाने आमुर्तिर्यामुः । उकारोमकारस्यानन्त्यत्वेनेत्वनित्ये हल्लुप्यते तत्र “स्वरादिनिपातमव्ययम्” तथा *तद्धितश्चासर्वविभक्तिः* इत्यसर्वविभक्तियुक्तं तद्धितान्तं, तथा “कृन्मेजन्त” इति (१) मेजन्तं, तथा “त्कातोसुन्कपुन” इति (२) तदन्तं, “अव्ययीभावश्च” इत्यव्ययीभावश्च. “तत्समपौ घः” । तत्राणि (३) परे, “यचि भम्”, यकारादावजादौ च स्वादावसर्वनामस्थाने परतः पूर्वं भमिति घान्तस्य भसंज्ञा । इह स्वादयः स्वौजसमौडित्यारभ्य कष्पर्यन्ताः । घान्तस्य *यस्येति च* । इवर्णोवर्णयोरीति भसंज्ञानिमित्ते तद्धिते च परे लोप इति लोपः, (भवतितरां भवतितमां,) तद्धिताश्च “तद्धिता” इत आरभ्य आपञ्चमाध्याय-समाप्तेर्वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः, आमन्तं कृत्तद्धितसमासाश्च कृदन्तं तद्धितान्तं समासश्च प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकं, कृतः समासाश्च वक्ष्यन्ते । प्रातिपदिकाक्च “ङ्याप्प्रातिपदिकात्” “स्वौजसमौडिष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्” इति विधीयमानेषु स्यादिषु एकत्वार्थमेकवचनं सुः । तस्य च *अव्ययादाप्सुपः* अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुगिति लुक् । स्वरादिष्वामितिपाठादयव्यत्वम्, आब्रिति टाप्डाप्चापः *प्रशंसायां रूपम्* प्रशंसा स्तुतिः । एतदुपाधिकार्थान् ङाप्प्रातिपदिकात् तिङन्ताच्च रूपं स्यात् । स्वभावादेतदन्तान्नपुंसक (४) प्रथमैकवचनमेव । तस्य “स्वमोर्नपुंसकात्” इति नपुंसकलिङ्गात्परत्वेन लुकि प्राप्ते “अतोम्” इत्यम्भावे *अमि पूर्वः* अकोमि परे पूर्वपरयोः पूर्वरूपमेकादेश इति पूर्वरूपत्वम्, तेन (भवतिरूप) इत्यादि भवति । एवं कल्पबाह्यन्तादपि स्वभावान्नपुंसकात्स्वादिका र्यम् “अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः” रित्यकच् । तत्र “तिङश्च” इत्यनुवृत्तेरस्यापि टेः प्रागज्ञातादिषु प्रागिवीयेष्वर्थेषु भवति । अकार उच्चारणार्थः, चकारः “चित” इति स्वरार्थः । तत्र हि ‘चितः सप्रकृतेः’ इत्युच्यते । (भवतकि) ।

अथ तिङो ऽन्ये लादेशा उच्यन्ते ॥ *लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे* ॥ लटः शतृशानचावादेशौ स्यातामप्रथमान्तेन चेत्सामानाधिकरण्यं भवति । तत्र शेषत्वादस्य लटः शता, तस्य शित्वात्सर्वधातुक्त्ये पूर्ववच्छबादयः । शत्रन्तस्य “कृदितिङ्” इति तृतीयधात्वधिकारविहितस्य प्रत्ययस्य कृतसंज्ञाविधानात् कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वादविशेषेण स्वादिप्रसङ्गे कर्मत्वादविशेषेण स्वादिप्रसङ्गे कर्मत्वस्य विवक्षितत्वात् “कर्मणि द्वितीया” इति द्वितीया । द्वितीयादिशब्दैः सुपां त्रिकाः पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्योच्यन्ते । तत्रापि सुपस्त्रीणित्राणि पदानि त्वैकशो भूय थासंख्यमेकवचनादिसंज्ञानीति तिङ्वदेकत्वादौ क्रमेणैकवचनादि भवति । तत्रमौटोः ॥ सुडनपुंसकस्य सुडिति प्रत्याहारेणादितः पञ्च वचनानि गृह्यन्ते । तन्यनपुंसकस्य संबन्धीनि सर्वनामस्थानत्वे *उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोः* इति नुम् । उगितामङ्गानां लुप्तनकारस्याञ्चतेः पूर्वमधातोर्गुणितः पश्चाद्धातोस्तस्मिन्नुम् । अञ्चतिग्रहणादुगितो धातोर्थंदि भवति अञ्चतेरेवेति नियमार्थकाद् अधातुग्रहणमधातुर्भूतपूर्वाथं, नुमो मित्त्वात् *मिदचोन्त्यात्परः* इत्येकत्र संनिविष्टानामचामन्त्यादचः परः ॥ *नश्चापदान्तस्य झलि* अपदान्तयोर्नकारमकारयोर्झल्यनुस्वार इति नस्यानुस्वारः ॥ “अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण” ॥ स च “स्थानेन्तरतमः” इति नासिक्यानुस्वारस्य तादृशो नकारः । (भवन्तं पश्य) (५) भवतस्तानित्यत्वात् “स्वादिष्वसर्वनामस्थाने” इति पूर्वस्य प्राप्तायाः पदसंज्ञायाः “यचि भम्” इति भसंज्ञया परया ऽनवकाशया बाधात् “झलां जशोन्ते” इति जशत्वं न भवति । कर्तृकरणविवक्षायां, “कर्तृकरणयोस्तृतीया” उक्तः कर्ता ॥ *साधकतमं करणम्* क्रियाप्रसिद्धौ यत्कारकं कारकान्तरापेक्षया प्रकृष्टं विवक्ष्यते यद्व्यापारान्तरं क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तत्करणम् । तदुक्तम्—

(१) मकारैजन्तम् ।

(२) त्वदन्तम् ।

(३) अपि परे ।

(४) प्रथमेति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

(५) भक्तौ पश्यति ।

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्वापारादनन्तरम् ।
 विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम् ॥
 वस्तुतस्तदनिर्देश्यं नहि वस्तु व्यवस्थितम् ।
 स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥
 क्रियते येन येनैव तत्तत्करणमिष्यते ।
 तेनाश्वेन रथेनेति सिद्धं दीपिकयेति च ॥

इति । टाटकारष्टाडसीति विशेषणार्थः । अन्यथा । “सुपां सुलुगू” इति विहितस्यापि ग्रहणमापद्येत (भवता तेन । भवद्भ्यां ताभ्यां, भवद्भिस्तेः) हलादौ पदत्वाज्जशत्वम् । संप्रदानविवक्षायां “चतुर्थी संप्रदाने” कृदाद्यनभिहित इति शेषः ॥ *कर्मणा मयभिप्रैति स संप्रदानम्* ददातिकर्मणा करणभूतेन कर्ता यमभिप्रैति तदनिराकर्तृत्वे प्रेरयित्रनुमन्त कारकं सम्प्रदानम् । उक्तञ्च ।

अनिराकरणात्कर्तृस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।
 प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते संप्रदानता ॥

इति । दानं च पुनरग्रहणाय किं चिदुद्दिश्य स्वीयत्यागः (भवते तस्मै ददाति । भवद्भ्यां ताभ्यां ददाति । भवद्भ्यस्तेभ्यो ददाति) अपादानविवक्षायाम् “अपादाने पञ्चमी” “ध्रुवमपाये ऽपादानम्” सावधिकं गमनमपायः । तदुक्तम् ।

संयोगभेदाद् भिन्नात्मा गतिरेव भ्रमिर्यथा ।
 ध्रुवावधिरपायोपि समवेतस्तथा ध्रुवः ॥

इति । अस्मिन् साध्ये यद् ध्रुवमेतदनाविष्टं यत्कारकं तदपादानम् । तथाहि ।
 अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वा ऽचलम् ।
 ध्रुवमेवातदवेशात्तदपादानमुच्यते ॥

इति । त्रिविधं चैतत् । यथाह ।
 निर्दिष्टविषयं किं चिदुपात्तविषयं तथा ।
 अपेक्षितक्रियं चेति त्रिधा ऽपादानमुच्यते ॥

इति । तत्र प्रथमं धातुना ऽभिहितापायविषयं । द्वितीयं (१) धात्वन्तरार्थत्वेनाभिहितापायविषयम् । तृतीयं तु सामर्थ्यादिना प्रतीयमानापायविषयम् (भवतस्तस्मादागच्छति । भवतो मेघाद्विद्योतते विद्युत्) अत्र निःसरणाङ्गे विद्योतने विद्युतिर्वर्त्तते (भवतस्तस्मादागत्यतरः) अत्र प्रकर्षप्रत्ययसार्थ्याद्विभागकारणतया प्रकर्षलक्षणा क्रिया प्रतीयते, अत्रावधि-विभक्तयोरेकीकारो विभागस्तद्धेतुरपकर्षणं च बौद्धम् । तथा चाह ।

बुद्ध्या समीहितैकत्वान् पञ्चालान् कुरुभिर्यदा ।
 पुनर्विभजते वक्ता तदापायः प्रतीयते ॥

इति । तत्रतत्र ङसीत्यनुवादाथौ ङकारेकारौ । विभागोपायः, अस्मिन् साध्ये यद् ध्रुवमेतद्धेतुभूतक्रियानाविष्टं तदपादानमिति सूत्रार्थः । शेषविवक्षायाम् ॥ *षष्ठी शेषः* अनभिहित-इति शेषः । कर्मादिभ्यो ऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकहेतुः स्वस्वामिसंबन्धादिः शेषः द्विष्टोप्यसौ संबन्धो गुणभूतेन शब्देन प्रतिपाद्यत इति तस्मादेव षष्ठी न तु प्रधानात् ।

द्विष्टोप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

इति । तथा वार्त्तिकमपि (उक्तं पूर्वेण) इति । अस्यार्थः प्रातिपदिकार्थसूत्रे यद्

(१) सामानाधिकरण्ये उपसंख्यतमधिकत्वादिति चोद्यस्य न वाक्यार्थत्वादिति सामानाधिकरण्यप्रतीतेर्वाक्यार्थत्वेन पदसंस्कारवेलायामभावात् प्रातिपदिकार्थनिबन्धना प्रथमा यथा भवत्येवमत्रापि प्रधानगतसंबन्धप्रतीतेर्वाक्यार्थत्वेन पदसंस्कारवेलायामभावाच्च प्रसङ्गः पष्ठ्या इति, परिहारभाष्यं चार्थरूपमेवैतदेवंजातीयकमिति (भवतो ऽस्य स्वं, भवतोरनयोः, भवतामेवाम् ।) अधिकरणविवक्षायाम् ॥ “सतम्यधिकरणे च” चकाराद् दूरान्ति-कार्थेभ्यश्च ॥ *आधारोधिकरणम्* ॥ कर्तृकर्मणोः क्रियाश्रयभूतयोर्धारणक्रियां प्रति य आ-धारस्तत्कारकमधिकरणम् । त्रिविधं चेत्तत् । यदाह,

कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद् धारयत् क्रियाम् ।

उपकुर्वन् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ।

औपदेशिकमेकं स्यात्तथा वैषयिकं परम् ।

अभिध्यापकमित्येतत्त्रिधाधिकरणं मतम् ॥

आस्ते कटे शकुन्तः खे तिले तैलं व्यवस्थितम् ॥

क्रणेणाधारभेदानामुदाहरणदर्शनम् ॥

इति (भवति कटे शेते । मेघच्छन्ने भवति खे बलाका । भवति तिलं तैले, भवतोरनयः, भवत्स्वेषु) प्रथासामानाधिकरण्ये प्रथमासामानाधिकरण्याभावे च “नन्वोर्विभाषा” इत्य-तो विभाषानुवृत्तेर्विकल्पेन भवतः ॥ “प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा” ॥ भवन्न-यम् । “हल्ङ्याब्भ्य” इति सुलोपः । तकारस्य संयोगान्तलोपः । तस्यासिद्धत्वात् “न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इति विधीयमानो नलोपो न भवति । (भवन्तौ (२) । भवन्तः) जसो जकारो ऽसन्देहेन विभक्तिस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थः । (भवत्तरः । भवत्तमः भवद्रूपः । भवत्कल्पः) इत्यादौ तरबादिविधिवत् । (भवत्कः) । “प्रागिवात्कः” । “इवे प्रतिकृतौ” इत्यतः प्रा-गितः परेष्वजातादिष्वर्थेषु द्योत्येषु कः प्रातिपदिकादिति (क) तद्धितत्वाच्च ककारस्येत्त्वम् । शत्रभावे भवतोत्यादि पूर्वमुक्तमेव । अत्र तिङः स्थानिवत्त्वेन ल्वाच्छन्नादेशो न भवति, वा-ग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् । यदि हि स्यात्स्यानिवद्भावेन तिङन्तादस्माच्च तरप् किमेत्तिङव्य” इत्यामस्यात् । ततश्च भवत्तरामिति तृतीयं रूपं स्यात् । असामानाधिकरण्ये खल्वपि भवत इदं (भावतम्) *तस्येदम्* षष्ठीसमर्थाद् ङ्यापप्रातिपदिकात्संबन्धिन्यथं ऽणिति अण् । *तद्धिते ष्वचामादेः* इति वृद्धिः जिति णिति तद्धिते परेऽङ्गस्याचामदेरचो वृद्धि-रिति । इयं च *अत उपधाया* इति जिति णिति प्रत्ययमात्रे परे ऽङ्गस्योपधाया अतो वि-धीयमानां वृद्धिमपवादत्वाद्वाधते । न च भवत इत्यस्य देवदत्तादिविशेषापेक्षत्वादस्तीहापि सामानाधिकरण्यमिति वाच्यम् । तर्हि सापेक्षत्वादस्मात्प्रत्यय एव न स्यात् । *समर्थ पदविधिः* इतीह शास्त्रे पदविधिः समर्थपदाश्रय इत्युक्तत्वात् । इदमप्युदाहरणं, (भवतो भक्तिर्भवद्भक्तिरिति) । *षष्ठी* षष्ठ्यन्तं समर्थेन सुबन्तेन वा समस्यत इति समासः । *सुपो धातुप्रातिपदिकयोः* इति तद्धितान्तसमासप्रातिपदिकयोरन्तर्भूतस्य सुपो लुक् । अत्र के चि-ल्लडिति वर्त्तमाने “लटः शतृशानचौ” इति पुनर्लङ्ग्रहणाद् “नन्वोर्विभाषा” इति भूते वि-हितस्यापि लटोप्येतावादेशौ भवत इति । एतद्भाष्यवार्तियोनोक्तं वृत्तिकारस्य च नेष्टम् । यदाह लडितिवर्त्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणात् क्वचित् प्रथमासामानाधिकरण्येपि भवतीति ॥ *संबो-धने* च शतृशानचाविति शेषः । आभिमुख्यकरणं संबोधनम्, तच्च स्वभावात्क्वचित् कार्यं विनियोगार्थम् । यदाह ।

सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं संबोधनं विदुः ।

प्राप्ताभिमुख्यो ह्यर्थाऽत्मा क्रियायां विनियुज्यते ॥

इति । हे सुखमनुभवन्नर्थस्य *लक्षणहेत्वोः क्रियायाः* लक्षणं चिन्हं, हेतुः कारणं-
क्रियाया लक्षणहेत्वोर्वर्तमानाद्वातोर्लटः शतृशानचौ स्याताम्, (शयनमनुभवन् यवनो भुङ्क्ते)
अत्र शयननुभवनं यवनभोजनस्योपलक्षणं, शुश्रूषुर्भवन्विद्यामधिगच्छति, अत्रापि शुश्रूषा-
भवनं विद्याधिगमस्य हेतुः । योगद्वयमिदं प्रथमासमानाधिकरणे नित्यार्थम् । प्रथमा च
“संबोधने च” इति संबोधनाधिकप्रातिपदिकार्थं विहिता *माङ्याक्रोशे* आक्रोशः शपनम् ।
अस्मिन् गम्यमाने माङ्युपपदे शतृशानचौ भवतः (मा भवन्) “माङि लुङ्” इति प्राप्ते
अस्मादेवादेशवचनाल्लङनुमीयते । सुखमनुभवन्नित्यादौ “कर्तृकर्मणोः कृति” इत्यनयोः
कृद्योगे विधीयमाना पष्ठी न भवति, *न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृताम्* इति लादियोगे प्रति-
षेधात् । ल इति शतृशानचौ कानच् कमुकिकिनौ चोच्यन्ते । उ इत्युवर्णान्ताः, उः, इच्छुः,
उकः प्रत्यय एव । अव्यय इति “कृन्मेजन्तः” । “क्त्वातोमुन्कमुन” इति उक्ता अव्ययकृतः ।
“क्तवत् निष्ठा” । खलर्थः खल् युच् तृन्निति “पृङ्यजोः शानन्” इति शानन्नादय “तृन्”
इति तृन्पर्यन्ताः प्रत्याहारेणोक्ताः । प्रत्याहारश्च “लटः शतृ” इति तृशब्दस्य तृनो नकारेण ।
सुखस्यानुभवन्निति प्रयोगः शेषलक्षणपञ्च्या, अत्र पष्ठीसमासः *पूरणगुणसहितार्थसद्व्ययत-
व्यसमानाधिकरणेन* इति पूरणादिभिः पष्ठीसमासो न भवति तत्र पूरणा इति पूरणप्रत्य-
यान्ताः । गुण इति गुणद्वारेण गुणिनि वर्तितुं शक्ता गुणगुणिनिष्ठाशुक्लादयः, ये तु गुणं स्व-
निष्ठतयैवाभिदधति ते रसादयस्तत्स्थैश्च गुणैः पष्ठी समस्यत इति तैः समास उक्तः । सुहि-
तार्थास्तृप्त्यर्थाः । सदिति *तौ सत्व* इति सत्संज्ञौ शतृशानचौ । अव्यया उक्ताः । तव्यो न
सानुबन्धकः । निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति । समानाधिकरणमेकविभक्त्यन्तं विशेष-
णं विशेष्यं च ।

अथ शत्रन्तात्स्नीप्रत्यया इह प्रदर्श्यन्ते । *उगितश्च* । यत्प्रातिपदिकमवयवद्वारेण सा-
क्षाद्भोगित् “येन विधिस्तदन्तस्य” इति तदन्तात्, व्यपदेशिवद्भावेन केवलाच्च प्रातिपदि-
कात् स्त्रियां ङीप्स्यात् । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः, पकारस्तद्विधातार्थः । ‘ग्रहणवता
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न’ व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ इति परिभाषे प्रातिपदिकस्य
स्वरूपग्रहणेन प्रत्ययविधिविषये इति नेह स्तः । ङीबन्तस्य *यू स्त्र्याख्यौ नदी* । अन्यान-
पेक्षया स्त्रियां वृत्तमीदृदन्तं नदी, नदीत्वे *शप्श्यनोर्नित्यम्* शप्श्यनोर्नितित्वेन सबन्धिनः
शतुर्नित्यं नुम् शीनयोः परयोः, नुम् मित्त्वादन्त्यादयः परः । इह नदीशब्दो नद्यवयवे वर्तत
इति शतुर्नदीपरत्वम् । (भवन्ती । अतिभवन्ती) ड्यन्तत्वात्स्वादिषु सोर्हल्ङ्यादि लोपः ।
(भवन्त्यौ । भवन्त्यः) अजादौ “इको यणचि” इति संहितायां यण् भवति । *प्रथमयोः
पूर्वसवर्णः* इत्यकः प्रथमाद्वितीययोरजादौ विभक्तौ परतः पूर्वपरयोः पूर्वसवर्णदीर्घः । एक इत्येत-
दत्र न भवति, “दीर्घाज्जसि च” इति निषेधाच् चकारादिज् गृह्यते । (हे भवन्ति) । *अ-
म्बार्थनयोर्ह्रस्वः* इति ह्रस्वः । अम्बार्था मात्रार्थाः । “एङ्हस्वात्संबुद्धेः” इति संबुद्धेर्ह्रस्वो
लोपः ॥ *एकवचनं संबुद्धिः* ॥ संबोधने प्रथमाया इति शेषः । (भवन्तीम्) (१) अत्र
“अमि पूर्वः” पूर्वसवर्णदीर्घश्च यणं बाधेते । ङिद्वचनेषु *आण् नद्याः* इति टित्त्वादादौ-
गमे “आटश्च” इति ययायोगमैकार औकारश्च वृद्धिः । (भवन्त्यौ, भवन्त्यः) । अमि
“ह्रस्वनद्यापो नुद्” इति नुद् टित्त्वादादौ, (भवन्तीनाम्) सप्तम्येकवचनस्य “डेराम्नद्याम्नी-
भ्यः” इत्यामादेशे । (भवन्त्याम्) । नदीशब्देन तदन्तो ग्रामण्यादिरुच्यते । (भवन्तितरा
भवन्तीतरा) पूर्ववत्तरप् । *अत्र घरूपकल्पचेलङ्बुवगोत्रमतहतेषु ङ्योनेकाचो ह्रस्वः* इति
वादिषु परेषु ड्यन्तस्यानेकाचो विधीयमानो नित्यो ह्रस्वः *उगितश्च* इत्युगितः परस्या
नद्या उच्यमानेन ह्रस्वविकल्पेन बाध्यते, अत्र वादयः प्रत्ययाश्चेलङादीनि प्रातिपदिकानि ।

अत्र हरदन्तः । चेलडादीनां वृत्तिविषये कुत्सनवचनत्वात् तैः “कुत्सितानि कुत्सनैः इति समास इति । न्यासकारस्तु चेलइब्रुवगोत्राणामेवं समासमुक्त्वा मतहताभ्यां तु “विशेषणं विशिष्येण” इत्याह । एदं तमबादिष्वप्युदाहार्यम् ॥

अथ नपुंसकप्रक्रिया ॥ (भवत् ब्राह्मणकुलं तिष्ठति पश्येति वा) “स्वमोर्नपुंसकात्” इति इति लुक् । (भवन्तो कुले) “नपुंसकाच्च” त्र्यौडः शीभावः । औडिति प्रथमाद्वितीययोर्द्विवचनस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । शकारः “शीनद्योः” इति निर्देशार्थः । “शप्श्यनोः” इति नित्यं नुमागमः । (भवन्ति कुलानि) । *जशसोः शिः* इति नपुंसकाङ्गात्परत्वे जशसोः शिरादेशः । शकारः शीति तत्रानुवादार्थः । “शि सर्वनामस्थानम्” इति शोः सर्वनामस्थानत्वे । *नपुंसकस्य झलचः* इति झलन्तस्याजन्तस्य नपुंसकाङ्गस्य सर्वनामस्थाने नुमिति नुम् । भवतेत्यादि पुल्लिङ्गवत् ।

अथ शानच् ॥ (व्यतिभवमानः) “आने मुक्” इत्यदन्तस्यानपरत्वेन मुक्कित्त्वादत्यः । (व्यतिभवमानौ) “प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घस्य “नादिचि” इति निषेधे “वृद्धिरेचि” इति वृद्धिः, (व्यतिभवमानात्) । *तस्माच्छसो नः पुंसि* इति तस्मात्प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घात् परस्य शसः सकारस्य न इति नकारादेशः (व्यतिभवमानेन) ॥ *टाडसिडसामिनात्स्याः* ॥ अदन्तादङ्गात्परेषां टादीनां यथासंख्यमिनादय इति इनादेशे गुणः (व्यतिभवमानाभ्याम्) *सुपि च* इत्यदन्ताङ्गस्य दीर्घ इति सुप्परत्वादीर्घः । (व्यतिभवमानैः) *अतो भिस ऐस्* इत्यदन्ताङ्गात्परत्वेन भिस ऐसादेशः । (व्यतिभवमानाय) *डेर्यः* इत्यदन्तादङ्गात्परत्वेन यादेशः । “कष्टाय” इति निर्देशात्सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् “सुपि” दीर्घः (व्यतिभवमानेभ्यः) । अत्र झलादिबहुवचनसुप्परादन्ताङ्गत्वेन “बहुवचने झलयेत्” इति दीर्घश्च प्राप्नोति, तत्र *विप्रतिषेधे परं कार्यम्* द्वयोस्तुल्यबलविरोधे परस्य प्राप्यमाणत्वात्परमेत्वं प्रवर्त्तते । (व्यतिभवमानात् । व्यतिभवमानस्य) “टाडसि” इत्यादिना डसिडसोरात्स्यौ । (व्यतिभवमानयोः) *ओसि च* इत्यदन्तस्याङ्गस्यौस्परत्वेनैकारे ऽयादेशः । (व्यतिभवमानानाम्) “ह्रस्वनद्यापो नुद्” इति ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य नाम्परत्वेन “नामि” इति दीर्घः । “सुपि च” इत्येव वा, (व्यतिभवमाने) । “आदूगुणः” । (व्यतिभवमानेषु) एत्वे षत्वं, व्यतिभवमानस्येदं (व्यतिभवमानम्) । अत्रासामानधिकरण्ये शानच् *तस्येदं* इत्यण्यादिवृद्धिः । *न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्* इति पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्याचामादेरचो वृद्धिर्न भवति किं तु ताभ्यां पूर्वमैच् (१) भवति तद्धिते ञिति किति वा पर इत्येतस्य “न कर्मव्यतिहारे” इति निषेधः ।

अथ स्त्रियाम् ॥ (व्यतिभवमाना) ॥ *अजाद्यतष्टाप्* ॥ अजादिगणपठितादकारान्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाबिति टाप् । पकारः सामान्यग्रहणार्थः, टकारस्तद्विधातार्थः अत्र शानचः स्थानिवत्त्वेन टित्त्वात् *टिड्ढाणञ्द्वयसज्दङ्गञ्मात्रवृत्तयपठकृञ्कण्करप् (२) ख्युनाम्* इति यथा कथं चित् टितः प्रातिपदिकाड्ढाद्यन्ताच्चानुपसर्जनात् स्त्रियां विधीयमानो ङीप्, ट एव इद् यस्य स टिट्ठित्यवधारणस्याश्रयणाल्लटश्च अन्तुबन्धकत्वान्न भवति, सामगीत्यादौ टको ऽनेकानुबन्धकत्वेऽपि टित्वसामर्थ्यात् ङीप्, लटस्तु टित्वमेत्वाद्यर्थतया सावकाशम् । हल्ङ्यादिना सुलोपः । (व्यतिभवमाने) “औड आपः” इत्यापः परत्वेनौडः शीभावे गुणः । ईकारप्रत्ययपरत्वेन “यस्य” इति लोपो न भवति । [“औडः श्यां परे प्रतिषेधः] इति निषेधात् । (व्यतिभवमानाः) । सवर्णदीर्घः । (हे व्यतिभवमाने) । “संबुद्धौ च” इत्याप एत्वम् । एङः परत्वात्सोल्लोपः । (व्यतिभवमानया) । “आडि चापः” इत्येत्वे ऽयादेशः । आडिति तृतीयैकवचनस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । चकारात् “ओसि च” (व्यतिभवमा-

नाये) । *याडापः* इति आपः परस्य डिट्ठचनस्य याडागमष्टित्वादादिः । “वृद्धिरेचि” इति वृद्धिः । (व्यतिभवमानायाः) । व्यतिभवमानयोः । “आडि चापः” इत्येत्वेऽयादेशः । व्यतिभवमानानाम् । “ह्रस्वनद्यापो नुट्” । व्यतिभवमानायाम् । डेरामादेशः, (व्यतिभवमानासु ।)

अथ नपुंसकम् ॥ (व्यतिभवमानम्) “अतोम्” इत्यम्भावः । (व्यतिभवमाने) “नपुंसकाच्च” इति शीभावे पूर्ववदौडः श्यामिति यस्येति लोपनिषेधः । (व्यतिभवमानानि) । “जशशसोः शिः” ॥ “नपुंसकस्य झलचः” इति नुम् । *सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ* इति नान्तस्याङ्गस्थोपधाया दीर्घः । हे व्यतिभवमानेत्यत्र “अतोम्” इत्यम्भावेऽपि पूर्वत्वे “एङ् ह्रस्वात्” इति संबुद्धेर्हलो मकारस्य लोपः । तृतीयादि पुंलिङ्गवत् । *लटः सद्भा* इति लट इव लटोपि शतृशानचोर्विधानाद् भविष्यन्नित्यादि लङ्ङत् सर्वमुदाहार्यम् । तत्र स्त्रियां नपुंसके द्विवचने च *आच्छीनद्योर्नुम्* इति नुम् विकल्पो विशेषः । अत्रानुवृत्तं शतृग्रहणं स्वावयवे वर्त्तते । तेन वर्णान्तादङ्गात् परो यः शत्रवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य शीनद्योः परयोर्वा नुमिति सूत्रार्थः, अथ वाऽवर्णान्तादङ्गात् शीनद्योः परयोः शत्रन्तस्य वा नुमिति । तत्र येन नाव्यवधानमिति तकारेण व्यवधानमाश्रयिष्यते, अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शता तदन्तस्याङ्गस्येति सूत्रार्थो नोक्तः । अङ्गान्तस्य शत्रवयवस्य चान्तरङ्गत्वान्नुमः पूर्वमेकादेशे व्यपवर्गाभावादवर्णान्ताङ्गात्परस्य शतुरसंभवात् । न चान्तादिवद्भावः ‘उभयत आश्रये नान्तादिवत्’ इति निषेधात्, भूतपूर्वगत्याश्रयणे तु लुग्विकरणादावदयी भ्रतीत्यादावपा स्यात् । (व्यतिभविष्यमाण) इत्यादौ *अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि* इति णत्वम् । अडादिभिव्यवायेपि रषाभ्यां परस्य समानपदस्थस्य नो ण इति सूत्रार्थः । भविष्यन्नित्यतु “पदान्तस्य” इति निषेधाच्च भवति ॥

अथ सनादयः प्रदर्श्यन्ते ॥ *धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा* ॥ यो धातुरी-
षिकर्म समानकर्तृकश्चार्थद्वारेण तस्मादिच्छायां वा सन् स्यात्, नकारो निर्देशाद्यर्थः ॥ *सनि
ग्रहगुहोश्च* ॥ ग्रहिगुहिभ्यामुगन्तादेकाचश्च परस्य सनो नेडितीङ्निषेधः । *इको झल* इति
उगन्ताद्धातोः परस्य झलादेः सनः कित्वाच्च गुणः सन्त्यङो एतदन्तस्य प्रथमैकाचो द्वे भवतो-
ऽजादेस्तु द्वितीयस्येति द्वित्वेऽभ्यासकार्यम् । *सनाद्यन्ता धातवः* इति सनादिणिङ्पर्यन्तानां
प्रत्ययन्तानां धातुत्वात्पूर्ववल्गादिपु तिबादयः । बुभूषतीत्यादि । लिटि कासप्रत्ययान्ताच्च धा-
तोर्लिटि पर आम्प्रत्यय इत्याम् । अकारो मकारपरित्राणाय । सूत्रे त्वत् एव निर्देशात्पररूपम् ।
“अतोलोपः” आदूर्ध्व धातुक इति सनोऽकारस्य लोपः । “आम” इत्यामः परस्य लेर्लुक् । प्रत्ययल-
क्षणत्वेन कृदन्तात्वादुत्पन्नस्य सुपः स्वरादिष्वामिति पाठादव्ययत्वाल्लुक् । तत्र यद्यामा सा-
हचर्यादमपि तद्धित एवेत्युच्यते तर्हि “आम” इत्येव लुग्भविष्यति । लिङ्ग्रहणं तु तत्र निवर्त्ति-
ष्यते । अत्रामन्तस्याव्यक्तपदार्थकत्वात्पदत्वाय प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्सुरेवोत्पद्यते ।
तस्य हल्ङ्यादिलोपः सिद्ध इति किं लुको विधानेतेति । यदा तु प्रयोगवशाद् द्वित्वाद्यभि-
व्यक्तौ द्विवचनाद्युत्पद्यते तदर्थं लुगेऽपि त्वयः ॥ *कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि* ॥ आमन्तस्य पश्चा-
देवाव्यवहिता एव कृन्वन्त्य एव लिट्पराः प्रयोक्तव्याः अत्र “अभूततद्भावे कृन्वन्तिः” इति
कृशब्दस्य कृञा द्वितीयेति अकारेण प्रत्याहारनिर्देशात् कृजिति कृन्वन्त्य उच्यन्ते । (बुभूषां
चकार) बुभूषां बभूव अत्र *मोनुस्वारः* । पदान्तस्य मोनुस्वारो हलीत्यनुस्वारे तस्य *वा
पदान्तस्य* इति यजि परे विधीयमानः परसवर्णविकल्पो भवति । अनुस्वारः पक्ष उदाहार्यः ।
“आम्प्रत्ययवत् कृजोऽनुप्रयोगस्य” इत्यत्र पूर्ववदित्यनुवृत्त्या पूर्ववत् कृजोऽनुप्रयोगस्येति द्वि-
तीयोऽपि योगः संपद्यते । तत्राद्य आम्प्रत्ययप्रकृतेरिवाकर्त्रभिप्रायेऽप्यनुप्रयुज्यमानस्य कृञ् आ-
त्मनेपदं प्राकरणिकं विधत्ते । द्वितीये त्वर्थात् पूर्वस्येव कर्त्रभिप्राये परस्मैपदमित्यत्र आम्प्र-
कृतेः शेषत्वेन नित्यपरस्मैपदित्वात् कृजोऽपि परस्मैपदमेव । इदमेव कृञ् ग्रहणमनुयोगे कृजिति
प्रत्याहारग्रहणमिति ज्ञापयति । अन्यथाऽनुप्रयोगस्येत्थेव ब्रूयात् । (बुभुषामास) अत्र

“अस्तेभूः” इत्यार्द्धधातुके विषये विधीयमानो भूभावोऽनुप्रयोगे प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यादत्र भवति अन्यथा प्रतिपत्तिलाघवाय कृत्वित्येव ब्रूयात् । (बुभूषिता) इत्यतो लोपो गुणं परत्वाद् वाणांदाङ्गमिति वा बाधते । (बुभूष्यति) बुभूषतु । अबुभूषत् । बुभूषेत् । आक्षिपि (बुभूष्यात्) “अतो येयः” न भवति, आर्द्धधातुकत्वात् । अत्र अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः *इति अकृद्यकारेऽसार्वधातुके च परेऽजन्तस्याङ्गस्य विधीयमानो दीर्घो [ण्यल्लोपाविद्यङ्यणगुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन] इत्यल्लोपेन बलीयस्त्वेन बाध्यते । (अबुभूषोत्) । “अस्तिसिचोऽपृक्ते” इति ईडागमे “इट ईटि” इति सिचो लोपः । [सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः] इति सिज्लोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाभावात्सर्वणदीर्घः । (अबुभूषिपुः) । “सिज्भ्यस्त” इति जुस् । अबुभूषिष्यत् ।

अथात्मनेपदम् ॥ (व्यतिबुभूषते । व्यतिबुभूषां चक्रं) । “आम्प्रत्ययवत्” इति नित्यस्तङ् कृञः । (व्यतिबुभूषां बभूव । आसेति वा । व्यतिबुभूषिष्यते । व्यतिबुभूषिषीष्ट व्यत्यबुभूषिष्यत्) सर्वत्र *पूर्ववत्सनः* इति तङ् । सनः पूर्वा धातुयेंन निमित्तेनात्मनेपदी सन्नन्तमपि तेनैव तथेत्यर्थः ॥

अथ भावकर्मणोः ॥ (बुभूष्यते त्वया अनुबुभूष्यते सुखम्) । यकि-“अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः” इति दीर्घं बाधित्वा “अतो लोपः” पूर्वविप्रतिषेधेन भवति (बुभूषां चक्रं भवता । अनुबुभूषां चक्रं सुखम् । बुभूषामास इति वा) इहानुप्रयुज्यमानस्यामन्तार्थाभिव्यक्तिमात्रकर्त्वात् करोतेभावे, इतराभ्यामकर्मकत्वाद् भाव उपपद्यते । प्रयुज्यते चैवं ‘रोमन्थमन्थरचलङ्गुरूसासनमासां चक्रं निमीलदलसेक्षणमौक्षेकेण’ । ‘प्रकाशेनाकाशे दिनकरकरान्विक्षिपद्विस्मिताक्षेन रेन्द्रैरौपेन्द्र वपुरथ विशदाम वीक्षां बभूव’ इति । *ह एति* इत्यस्तेर्हत्वं तासिसाहचर्यात्सार्वधातुकोक्तमैकवचने एवेतीह “लिटस्तञ्जयो” इति तशङ्खस्यैशीटश्चैत्वे न भवतीति । के चित्तु तासेरुक्तमैकवचनमेकारः संभवतीत्येतावन्मात्रसाहचर्याश्रयेण लिटुक्तमैकवचनेपि हत्वमिच्छन्ति । तत्र साहचर्यसंकोचे कारणं न विद्मः । लङ्लटोराशीर्लिङि लुङि च कर्तृवदेव रूपम् । न च चिण्वदिटि वृद्धौ च *अतो युक् चिण्कृतोः* इत्याकारान्तस्य चिणि ञ्जिति कृति च परे युको विधानाद्रूपभेदप्रसङ्गः, [ण्यल्लोपो] इत्यादिना वृद्धेरतो लोपेन बाधस्योक्तत्वात् । लुङेकवचने तु चिणो विधानात् तत्राबुभूषीति विशेषः । तथा लोटि लङि विध्यादिलिङि कर्तृवत् प्रक्रिया । यक् तु विशेषः कर्मकर्त्तरि [भूषाकर्मकिरादिसनां चोपसंख्यानमन्यत्रात्मनेपदात्] इति यक्चिणोर्निषेधात्सर्वत्र कर्तृवद्रूपम् । वत्करणात्स्वाश्रये भावे लकारे यक्चिणोर्विषये कर्मवद्रूपम्, कर्त्तरि तृतीया विशेषः । (अभिबुभूष्यते शत्रुणा स्वयमेवेत्यादि) । इच्छायाः कर्तृस्थत्वेन कर्मस्थत्वाभावेऽपीष्यमाणस्य प्राधान्यात्तस्य च कर्मस्थत्वादस्ति कर्मवद्भावः । अत एव “भूषाकर्म” इति यक्चिणौ निषिध्येते ॥

अथ यङ् ॥ *धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्* ॥ पौनः पुन्यं भृशार्थो वा क्रियायां समभिहारस्तत्र द्योत्ये एवंविधाद्धानोर्यङ् स्यात् । द्विर्वचनादि पूर्ववत् ॥ *गुणो यङ्लुकोः* ॥ यङ्लुकि चाभ्यासस्येको गुण इति गुणः । (बोभूयते) । “अनुदात्तङित” इत्यादिना ऽऽत्मनेपदम् । यङो ङकारस्य गुणप्रतिषेधार्थत्वेनावयवे चरितार्थत्वान्न समुदायार्थत्वमिति यङन्तस्य धातोर्ङित्त्वात्कथमात्मनेपदमिति नाशङ्क्यम्, तत्र धातुग्रहणाभावात् ङिन्मात्रात्परस्य तस्य तद्विधेः । अनुदात्तेतो ये धातवो ङितश्चेति प्रायिकाभिप्रायं वृत्तिकारवचनम् । अथ वा “ङितश्च” इत्यत्र शब्दादित्यध्याहार्यम् । अत एवानुदात्तेतो ङितश्च ये धातव इति नोक्तम् । चडादिष्वतिप्रसङ्गपरिहारस्तत्र तत्र वक्ष्यते (बोभूयते त्वया । अनुबोभूयते सुखमित्यादि) सनन्तवत्प्रक्रिया । कर्मवत्कर्मकर्ता । लुङि तशब्दे “अचःकर्मकर्त्तरि” इति चिणो विकल्पनात्पक्षे सिजपि भवति । तेन (अभ्यबोभूयि शत्रुः स्वयमेव, अभ्यभूष्ट इति च) वत्करणाद्भावे लकारे नित्यं चिणेव । अभ्यबोभूयि शत्रुणा स्वयमेवेति ॥

अथ यङ्लुक् ॥ *यङोऽचि* च ॥ यङोचि प्रत्यये नित्यं लुक् । चकारेण बहुलग्रहणानु-
र्धणादयं विकल्पनानैमित्तिकोऽपि । प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्धातुत्वे लडादि । द्विवचनम् ।
आत्मनेपदं तु ङिन्मात्रात्तद्विधेः प्रत्ययलक्षणत्वाभावात् भवति । [चर्करीतं परस्मैपदि अदादि-
वच्च] इति वचनाद् *अदिप्रभृतिभ्यः शपः* । इत्यदादिभ्य उत्तरस्य शपो विधीयमानो लुग्य-
ङ्गान्तेऽपि भवति । चर्करीतमिति यङ्लुगन्तस्य पूर्वाचार्यव्यपदेशः । अत्र परस्मैपदीयानुवादो
न विधिरित्याहुः ॥ *यङोवा* इति यङ्लुगन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य वा
ईडागमः (बोभवीति । बोभोति) । “भूसुवोस्तिङि” इति गुणनिषेधोत्र न भवति “दाधर्त्ति”
सूत्रे बोभू त्विति (१) गुणाभावार्थान्निपातनाज्ज्ञापकात् । इदमेव ‘प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्त-
स्यापि ग्रहणम्’ इत्यत्र ज्ञापकम् । (बोभूतः । बोभुवति) ॥ *अदभ्यस्तात्* ॥ अभ्यस्ताद-
ङ्गात्परस्य प्रत्ययादेर्झकारस्यादित्यदादेशे उवडादेशः ॥ *उभे अभ्यस्तम्* ॥ अस्मिन्प्रकरणे
ये द्वे विहिते ते उभे अपि समुदिते अभ्यस्तम् । तथा *जक्षित्यादयःषड्* इति । जक्ष एत-
दादयो जागृ दरिद्रा शास दीङ् वेवीङ् चकास् । (बोभवां चकार) पूर्ववत् कृजोनुप्रयोगस्येति
कृजो नित्यं परस्मैपदम् । (बोभविता । बोभविष्यति । बोभवोतु । बोभोतु) (बोभूतात्) इ-
त्यत्र च ङिदित्यादित्यनुवृत्तेस्तस्य च श्रूयमाणस्य पितश्चोद्देश्योपादेयत्वव्यत्ययेन पित्त्र ङित्
ङिन्न पिदित्यर्थद्वयस्य भाष्ये समाश्रयणात्तातडः स्थानिवत्त्वप्राप्तं पित्त्वं ङित्वेनानवकाशेन
निवार्यत इति ईडभावः (बोभूहि) “सेर्हपिच्च” इति पित्त्वनिषेधादोङ्गुणौ न भवतः ।
(बोभूवानि । बोभवाव) । आङुत्तमस्य पित्त्वात् उवङ् बाधित्वा परत्वाद्गुणो भवति ।
अहलादित्वादीडभावः । (अबोभवीतत् । अबोभोत । अबोभूताम् । अबोभवुः) “सिज-
भ्यस्त” इति जुसि “जुसि च” इतीगन्तस्य गुणः । (बोभूयात्) यासुयो ङित्वेन पित्त्व-
स्य निवर्त्तनादीडोभावः । आशिपि त्वसार्वधातुकत्वेन लिङः सलोपभावो विशेषः । बोभूयु-
रित्यत्र जुस्भावे “उस्यपदान्तात्” इति पररूपत्वम् । यासुयो जुसभक्तत्वेन “जुसि” इति
गुणोत्र न भवति, येन नाप्राप्तिन्यायेन “सार्वधातुकमपित्” इत्यदिष्टङित्त्वाश्रयस्य निषेध-
स्येव तेन बाधात्, तत्र “कसस्याचि” इत्यतोचीत्यधिकारादजादौ जुसि तद्विधानाद्वा ।
(अबोभोत् । अबोभूवीत् । अबोभूताम् । अबोभूवन्) । “गातिस्था” इति सिचो लुक् ।
“यङो वा” इतीदो विकल्पः । सिचः प्रत्ययलक्षणेन “अस्तिसिचो” इति नित्यस्तु न भवति,
श्रूयमाणे सिचीत्युक्तत्वात् । ईदृष्ये “भुवो वुग्” इत्यजादिलक्षणो वुङ् नित्यत्वाद्गुणं बाधते ।
अबोभूवन्नित्यत्र सिचः प्रत्ययलक्षणेन “सिजभ्यस्त” इति जुसभावे “आत” इति निय-
मात् भवति । अभ्यस्ताश्रयस्तु विदिसाहचर्याल्लङ् विषय इति नेह प्रसज्यते । विदेर्ह्यव्य-
वहितो झिल्लङ्येव संभवति । न च सिचा साहचर्याल्लङ् विषयोपि स्यादिति वाच्यम् । “वि-
प्रतिषेधे परम्” इति परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वात् । अबोभविष्यदित्यादि ॥

अथात्मनेपदम् ॥ (व्यतिबोभूते । व्यतिबोभुवाते) । अजादावुवङ् । (व्यतिबोभवां-
चक्रे । व्यतिबोभवां बभूव ।) “आम्प्रत्ययवत्” इति कृजो नित्यं तङ् । (व्यतिबोभवि-
तासे । व्यतिबोभविष्यते । व्यतिबोभूताम् । व्यतिबोभुवाताम्) अजादावुवङ् । उत्तमे पि-
त्वाद् गुणः । (व्यतिबोभवै । व्यत्यबोभूत । व्यत्यबोभुवाताम् । व्यत्यबोभुवि) । पूर्व-
वदुवङ्जादौ । (व्यतिबोभुवीत । व्यतिबोभुवीयाताम् । व्यतिबोभुवीय) । पूर्ववदजादा-
वुवङ् । आशिपि (व्यतिबोभिविपीष्ट) । आर्द्धधातुकत्वादिङ्गुणौ । ध्वमि “विभाषेः”
इति मूर्द्धन्यविकल्पो द्रष्टव्यः । व्यत्यबोभविष्ट । ध्वमि पूर्ववन्मूर्द्धन्यविकल्पः । (व्यत्यबो-
विष्यत) भावकर्मणोः कर्मकर्त्तरि च (बोभूयते त्वयेत्यादि) सर्वं प्रकृतिवन्नेयम्, अभ्यास
एको विशेषः ॥

अथ सत् । (बोभुवद् ब्राह्मणः) उगिल्लक्षणो नुम् “नाभ्यस्तात्” इति निषिध्यते (बोभुवती स्त्री । बोभुवती (१) कुले) स्त्रियां नपुंसकद्विचनयोश्च नित्यत्वाद्न्तरङ्गत्वाच्च नुमः पूर्वं शपो लुवयङ्गस्यानवर्णान्तत्वात् “आच्छीनद्योः” इति विकल्पितो नुम् भवति । नापि “शप्श्योः” इति नित्यस्तस्यावर्णात्परशतृविषयत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणेनात्परत्वं, तस्या-प्रत्ययलक्षणत्वात् । (बोभुवति कुलानि बोभुवन्ति कुलानि) इत्यत्र तु शौ “नाभ्यस्तात्” इति निषेधस्य “वा नपुंसकस्य” इति विकल्पनात् पक्षे नुम् भवति । (व्यतिबोभुवानः) लडादेशस्य तु स्येन व्यवधानादभ्यस्तात्परत्वाभावात् “नाभ्यस्तात्” इति निषेधो न भवति । नापि “नपुंसकस्य” इति, सर्वं प्रकृतिवत् ॥

अथ णिच् ॥ *हेतुमति च* ॥ स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजको हेतुः तद्व्यापारः प्रेषणादिहेतु-मान् स च कर्त्ता मा विरंसीदिति तत्र धातोर्णिच् स्यात् । णकारो वृद्धर्थः । चकारो णिच्-णिङोः सामान्यग्रहणाविधायार्थः । सनाद्यन्तत्वाद्भातुत्वे लडादयः । तेषां *णिचश्च* इति क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे । तङ् । अन्यथा तु परस्मैपदम् (भावयते सस्यम् । भाव-यति सस्यम् ।) यदा तु फलस्य कर्तृगामित्वमुपपदेन प्रतीयते तदा “विभापोपपदेन प्रतीयमाने” इति परस्मैपदमपि भवति, (स्वस्य सस्यं भावयतीति) । यदा चित्तवत्कर्तृ-कादकर्मकादस्माणिच् तदा क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेपि “अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्” इति परस्मैपदम् । (पुत्रं भावयतीति) विभापोपपदादप्ययमेवविप्रतिषेधेन (स्वं पुत्रं भावयतीति) *गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकामाणामणि कर्त्ता स णौ* इत्यणौ कर्ता णौ कर्म । (भावयांचक्रे, चकार, बभूव, आस) “अयामन्तालवाय्येत्त्विष्णुपु” इति आ मादिषु विधीयमानो णेरयादेशो *णेरनिटि* इत्यनिडादावार्द्धधातुके विधीयमानं णिलोप-मपवाद्वाद्वाधते । यदायं ण्यन्तः चित्तवत्कर्तृकत्वेन नित्यं परस्मैपदी तदा तु प्रयुक्तः करोति-रपि पूर्ववत् कृजोनुप्रयोगस्येति भिन्नेन कल्पितेन योगेन परस्मैपद्येव । (भावयिता) इत्यादि प्रकृतिवत् । आशीर्लिङि “णेरनिटि” इति णिलोपः, स च “अकृतसार्वधातुकयोः” इति दीर्घं ण्यललोपावित्यादिना बाधत इति भाव्यादित्यादि भवति । आत्मनेपदे त्विडादित्वा-णिणलोपो नेति गुणयादेशयोर्भावयिषीष्टेत्यादि । ध्वमि “विभापेटः” इति मूर्द्धन्यविकल्पः । लुङि “णिश्चिदुसुभ्यः कर्तरि चङ्” इति सिजपवाद्श्चङ् । चकारङकारौ विशेषणार्थौ, णिलोपः । *णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः* इति चङ् परे णावङ्गस्योपधाया ह्रस्वः । *चङि* इत्यनभ्यासस्य धातोः प्रथमस्यैकाचोऽजादेस्तु द्वितीयस्येति द्विर्वचने कर्त्तव्ये णौ कृतं स्थानिवदिति रूप-स्थानिवत्त्वे भूशब्दो भौशब्दो वा द्विरुच्यते । तत्र भौशब्दस्य द्विर्वचनपक्षेऽपि “ह्रस्वः” इति भौशब्दस्य ह्रस्वो भवत्येव । “एचङ्ग्रस्वादेशे” इति नियमादिर्भावान्नान्तरत्मादु-कारः । तस्य च *ओः पुयण्ज्यपरे* इतीकारः । उवर्णान्तस्याभ्यासस्यावर्णपरे पवर्गे यणि जकारे च परत इकार इति सूत्रार्थः । तस्य *दीर्घो लघोः* इति दीर्घः । चङ्परे णौ यदङ्गं तद-भ्यासस्य लघोर्लघुनि धात्वक्षरे परे दीर्घो भवति अनगलोप इति सूत्रार्थः । इदमेवेत्ववचनं णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वे । अन्यथोवर्णान्ताभ्यासो न कश्चिदपि स्यात् । नन्वत्र *सन्वल्ल-घुनि चङ्परेऽनगलोपे* इति चङ्परे णौ यदङ्गं तदभ्यासस्य लघुनि परेऽनगलोपे सन्व-त्कार्यातिदेशादित्वं सिद्धम्, सन्वत्कार्यं चेत्वमेव । *सन्वतः* इति सनि परेऽभ्यासाकारस्ये-त्वविधानात्किं णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वेन येन पुयण्जीति वक्तव्यं स्यात्सत्यम्, अत्र सन्वद्भा-वेनापि सिद्ध्यति, जुहावयिषतात्यादावप्येवं स्यात् । (अबीभवत्) । नन्वत्र यङ इव चङो ङित्वेन तङ् स्यादिति चेत्, न । विकरणात्पूर्वं नियमाप्रवृत्तेः । अत्र च ज्ञापकं “वृद्धः स्यसनोः” इति स्यसनोस्तङो विकल्पनम् । पूर्व तु विकरणे तेन व्यवधानान्नानुदात्तनान्त-

रस्तडस्ति । नापि शेषादित्यात्मनेपदपरस्मैपदानियमयोरत्राप्रसङ्गादेवात्मनेपदपरस्मैपदयोर्लस्य तिबादय इति सामान्येन लसिद्धेः किमनेन विकल्पवचनेन ॥

अथ कर्मणि ॥ ण्यन्तस्य सकर्मकत्वाद्भावासंभवः । तत्र लट् लोट् लङ् विध्यादिलिङ्भु यकि विकरणे णिलोपे (भाव्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत । भाव्येत इत्यादि) । अतो ऽन्येषु लुङ् व्यतिरिक्तेषु कर्तृवद्रूपम् । लुङि तु कर्तरि चङो विधानात्सिजेव । तशब्दे तु चिणि (अ- भावि । अभावयिषातामित्यादि) । तत्र चिणि णिलोपः । अन्यत्र गुणयादेशौ, ध्वमि “वि- भाषेत्” इति मूर्द्धन्यविकल्पः । स्यादिषु चिण्वदिदृषक्षे “असिद्धवदत्राभात्” इति चिण्वदितो ऽसिद्धत्वाणिलोपे (भाविष्यते । अभाविष्यत । अभाविषाताम् । भाविषीष्ट । भाविता) इत्याद्यपि द्रष्टव्यम् । अत्रापि पीध्वं लुङोर्धकारस्य पूर्ववद्वा मूर्द्धन्यः । कर्मकर्त्तरि तु यक्चिणोः प्रतिषेधे [णिश्रन्थिग्रन्थिब्रुजातमनेपदाकर्मकाणामुपसङ्ख्यानम्] इति यक्चिणोर्निषेधाद्यथा- योगं सर्वत्रकर्तृवद्रूपं स्यादिषु तु कर्मवत् । वत्करणाद्भावे तु(१) कर्मवदुदाहार्यं, कर्त्तरि तृतीया विशेषः । णिश्रन्थाति यक्चिणोर्निषेधः कर्मकर्त्तरीति लस्त(२) एव ॥

अथ कृतः प्रदर्श्यन्ते ॥ भव्यं भवता । अनुभव्यो घटः । “अचोयत्” इति यत् । अयं “कर्त्तरि कृत” इति कर्त्तरि प्राप्तोऽपि *कृत्याः प्राङ् ण्वुलः* ॥ इति तव्यादीनां ण्वुलः प्राचां कृत्यसंज्ञाविधानात् “तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः” इति भावकर्मणोर्नियम्यते । “भव्यगेयप्रवच- नीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा” इति निपातनात् कर्त्तरि अपि भवति । अत्र वाग्रह- णात् “तयोरेव” इति सामान्यस्य बाधां विज्ञापयति । उदाहरणेषु गुणे “वान्तो यि प्रत्यये” इत्यवादेशः । अत्र वान्त इति पूर्वसूत्रनिर्दिष्टाववावुच्येते, तौ च तत्र यथासंख्यादौदौतो- रितीहापि तथैव । अनेन विशेषविहितेन यता सामान्यविहितानां तव्यत्तव्यानीयरां न बाधः । *वाससरूपो ऽस्त्रियाम्* इत्यस्त्र्यधिकारविहितस्यासरूपप्रत्ययस्य पक्षे बाधकत्ववचनात् । तव्यतव्यतोः स्वरं षष्ठीसमासनिषेधे च विशेषः । (भवितव्यं, भवनीयम्) अनोयरो रेफ “उ- पोत्तमरिति” इत्युपोत्तमस्योदात्तार्थः । अवश्यभाव्यम् । “ओरावश्यके” इत्यवश्यभावे द्योत्ये उवर्णान्तलक्षणो ण्यत् । वृद्धौ “वान्तो” इत्यावादेशः । पूर्ववदनेनापि तव्यादीनां न बाधः । यत्तु सरूपत्वाद्वाध्यते “नानुबन्धकृतमसारूप्यम्” इत्युक्तम् । अवश्यमो मकारस्य “लुम्पेदवश्य- मः कृत्ये तुंकाममनसोरपि” इति समासे लोपः । समास्तु “मयूरव्यंसकादयश्च” इति तत्पुरुषः । मयूरव्यंसकादिराकृतिगणः । देवभूयं गतः । देवत्वं गत इत्यर्थः । “भुजो भाव” इत्यनुपसर्गे सुबन्त उपपदे भुवः क्यप् । कित्वाच्च गुणः । अनुपपदादुपसृष्टाच्चाचो यदेव । *उपपदमतिङ्* इति तत्पुरुषो नित्यं समासः । उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते समासोतिङन्तश्चेति सूत्रार्थः । इदमेवातिङ्ग्रहणमत्र सुपेत्यस्यासम्बन्धे ज्ञापकम्, तथा योगविभागेन “कुगति- प्रादयः” इत्यत्रापि सम्बध्यत इति तत्रापि सुपेत्यस्यासम्बन्धं ज्ञापयति । “तेन गतिकारको- पपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः” इति पूर्वाचार्यपरिभाषार्थः संगृहीतो भव- ति । अस्य प्रयोजनमुत्तरत्र दर्शयिष्यते । *तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्* इति तृतीये धात्वधिकारे सप्तम्या निर्दिष्टस्योपपदसंज्ञा । धात्वधिकारादेव तृतीये धात्वधिकार इति सिद्धे तत्रग्रहणं योगविभागेनाधिकृतेन प्रत्ययपदेन सम्बध्यते । तेनायमर्थस्तत्रोपपदे सत्येव प्रत्यय इति । (अभिभावी) । अभिभूतवानित्यर्थः । (अभिभावीभूत इति) ग्रहादौ णिन्यन्तो निपातितः ॥ (परिभवी । परिभावी) अत्रैव निपातनाणिलौ पक्षे वृद्धयभावः (अभावी) “अचामचि- त्तकर्तृकाणाम्” इति ग्रहादिपाठाणितिः । अत्र प्रतिषिद्धानामित्यनुवृत्तेरयं प्रत्ययो नञ् पूर्वा- देव ॥ नञ्* ॥ नञ् समर्थेन सुबन्तेन समस्यत इति तत्पुरुषसमासः । “न लोपो नञः” इति उत्तरपदे नलोपः । “सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ” इति नान्ताङ्गत्वादुपधादीर्घः सर्वत्र,

“इन्हूपायम्णां शौ” । “सौ च” इति उपधालक्षणदीर्घमात्रस्य शौ साधेवेति नियमादभि-
भाविनावित्यादौ न भवति । पदान्ते “न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इति नलोपः । संबुद्धौ
तु “न डिसंबुद्धयोः” इति निषेधान्न भवति । परिपूर्वत्वे *प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु
च* इति समासप्रातिपदिकान्तस्य नकारस्य नुम्बिभक्तिस्थस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य
वा णत्वविधानात् पक्षे परिभाविणाविति णकार उदाहार्यः । सम्बुद्धौ तु “पदान्तस्य” इति
निषेधः । ननु च विकल्पमपवादत्वाद्वाधित्वा “कृत्यचः” इति उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य
कृतस्थस्याचः परस्य नकारस्य नित्यं विधीयमानं णत्वं स्यात् तच्च ‘सन्मानाऽनोयानीछिन्ना-
देशा’ इति प्रतिपदं परिगण्यते । न चापवादेषु पूर्वत्रासिद्धत्वप्रसङ्गः । नैष दोषः । “कृत्यचः”
इत्यस्य “न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम्” इति निषेधात् । स्त्रियाम् “ऋन्नेभ्यो ङीप्” (अभि-
भाविनीत्यादि) । नपुंसके स्वमोर्लुकि नलोपः । संबुद्धौ तु “वा नपुंसकानाम्” इति नलो-
पः । (अभिभाविनीत्यादि) शौ तु “इन्हूपायम्णां शौ” इति दीर्घं (अभिभाविनीति) ।
वासरूपविधिना सर्वत्रात्र “ण्वुल्लृचौ” अपि भवतः । (अभिभावकः अभिभवितेत्यादि)
तत्र (१) “युवोरनकौ” इत्यकादेशः । यु यु इत्युत्सृष्टा नुबन्धयोः प्रतिज्ञातानुनासिकयणोः
प्रत्यययोर्यहणम् । तृचि तु *ऋदुशनस्पुरदसोनेहसां च* इति असंबुद्धौ सावृकारान्तानामुश-
नसादीनां चाङ्गानां विधीयमानोऽनङित्त्वादन्त्यादेशः । *अप्तुनृत्तृस्वसुनृत्तेनृष्टृक्षृहृ-
तृपोतृप्रशास्तृणाम्* इत्यवादीनामङ्गानामुपधायाः सम्बुद्धिर्वर्जिते सर्वनामस्थाने दीर्घविधा-
नादीर्घं नलोपः । अत्र चासम्बुद्धौ “नोपधाया” इति नान्तलक्षणो वा दीर्घः । द्विवचनादौ स-
सर्वनामस्थाने संबुद्धयेकवचने च “ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः” इति गुणः । स च *उरण् र-
परः* ॥ ऋर्वणस्य स्थाने ऽण् प्रसज्यमान एव रपर इति रपरः । तत्र सम्बुद्धौ “रात्सस्य” इति
हल्ङयादिना वा.सुलोपे (हे अभिभविन्) अन्यत्र सर्वनामस्थानेऽपि “अप्तृन्” इति दीर्घं (आ-
भिभवितारावित्यादि) अभिभवितृन्त्यत्र पूर्वसर्वर्णदीर्घं “तस्माच्छसोनः” इति नत्वे “प-
दान्तस्य” इति णत्वनिषेधः (अभिभवित्वा) (अभिभवितृभ्यामित्यादि) अजादौ यग् ।
ङसिङसोस्तु तयोरकारस्य ऋकारस्य च “ऋत उत्” इति उकार उभयोः स्थाने भवन्नप्यसा-
वृकारस्थानिकोऽपीति पूर्ववद्रपरत्वे सलोपः । अभिभवितृणामिति “क्षुभ्नादिषु च” इति ण-
त्वनिषेधे नृनमनृन्नोतिप्रहणाद् ऋवर्णगतोऽपि रेफो णत्वनिमित्तमिति “रषाभ्याम्” इति णत्वे
“नामि” इति दीर्घः । अभिभवितरि । “ऋतोङि” इति गुणः । स्त्रियाम् “ऋन्नेभ्यो ङीब्” इति
ङीप् । अभिभवित्रीत्यादि । नपुंसके पूर्ववत्स्वमोर्लुक् । अभिभवित् । औङः शोभावे “इको-
चि विभक्तौ” इति नुम् । अभिभवितृणी । शौ “नपुंसकस्य झलचः” इति नुमि “सर्वनाम-
स्थाने चासंबुद्धौ” इति दीर्घं अभिभवितृणि । अयं नुम् [वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पू-
र्वविप्रतिषेधेन] इति “ऋतो ङि” इति गुणं बाधते । तृतीयाजादौ *तृतीयादिषु भाषि-
तपुंस्कं पुंवद्भावस्य* इति समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कस्येगन्तस्य नपुंसकस्य पुंवद्भाव-
विधानात् पुं सोव पक्षे नुमभावात् (अभिभवित्वा अभिभवितृणा, इत्याद्युभयमपि) । आमि
[नुमचिरतृज्वद्भावभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन] इति नुटि “नामि” इति दीर्घः । भवतीति (भावः।
[भवतेश्च] इति वक्तव्यात्पक्षे णः । तस्याभावेऽज्विधिः सर्वधातुभ्य इत्यपि । (भवः । आ-
शितो भवत्यनेनेति आशितंभवः । ओदनः । आशितस्य भवनमाशितंभवः) “आशिते भुवः
कणभावयोः” इति खच्, उपपदसमासः । *अरुद्विपदजन्तस्य मुम्* इति खिदन्त उत्तरपदे
ऽजन्तस्य पूर्वस्यान्त्यादचः परो मुमागमः (आढ्यम्भविष्णुः आढयंभावुकः) अनाढ्य
आढ्यो भवतीत्यर्थं “आढयसुभगस्थूलपलितनगान्धाप्रये” इति च्वयथं च्वच्यन्तेषूपपदेषु
“कर्तरि भुवः खिष्णुचखुकजौ” इति कर्तरि कारके खिष्णुचखुकजौ । उभयत्र खित्वात् पूर्ववद्

मुम् । खुकञो जित्त्वाद्वृद्धिः । सुभगादिष्वप्येवमुदाहार्यम् । भविष्णुः । *भुवश्च* इति तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वप्पुच् । अस्य भाषाविषयत्वं चान्द्रा इच्छन्ति । भाष्यादौ छान्दसत्वमेव स्पष्टम् । तच्छीलादौ तच्छब्देन धात्वर्थ उच्यते । तत्र फलनिरपेक्षप्रवृत्तिः तच्छीलः धात्वर्थः कुलक्रमागतो धर्मो यस्य स तद्धर्मा । धात्वर्थं सकृदपि यः साधु करोति स तत्साधुकारी । (भृष्णः) । “ग्लजिस्थश्च गृन्तुः” इत्यत्र चकारादस्मादपि गृन्तुः । गित्त्वान्न गुणः । अत एव “श्र्युकः किति” इतीदो निषेधः. (भावुकः) । “लपपतपदस्थाभू-वृषहनकमगमशृभ्य उकञ्” इति तच्छीलादावुकञ् । जित्त्वाद्वृद्धिः । (परिभर्वा) । “जि-हक्षिविश्रीण्वमान्यथाभ्यमपरिभूपसूभ्यश्च” इति तच्छीलादाविनिः । इकारो नकारपरित्रा-णाय वासरूपविधिना परिपूर्वादप्युक्ञ् भवति । (परिभावुक इति । विभूर्नाम कश्चित्) । प्र-तिभूर्धनिकाधमर्णयोर्मध्यस्थः । “भुवः संज्ञान्तरयोः” इत्यनयोर्गम्यमानयोः क्तिप् । अन्तरश-ब्देन धनिकाधमर्णयोर्मध्यस्थ उच्यते । संज्ञान्तरे स्वभावादुपसर्गनियमः, कित्त्वान्न गुणः । इकारो “वे” इति सामान्यग्रहणार्थः । पकारस्तद्विघातार्थः । वकास्य “वेरपृक्तस्य” इति लोपः । (विभुवौ) इत्यादौ *ओः सुपि* इति धातोर्वयवः संयोगो यस्मादुवर्णात्पूर्वो नास्ति-तदन्तस्थानेकाचोऽङ्गस्याजादौ सुपि यणिति प्राप्तस्य यणो “न भूसुधियोः” इति निषेधादु-वङ् । वर्षासु भवतीति (वर्षाभूः वर्षाभ्वौ वर्षाभवः) पूर्ववत् क्तिप् । *संज्ञायाम्* अस्यां सप्तम्यन्तं समस्यत इति तत्पुरुषः । “क्तिप् च” इति सोपपदनिरूपदसाधा-रणे सर्वधातुविषये क्तिप्युपपदसमासो वा । “वर्षाभ्वश्च” इत्यजादौ यण् । चशब्दो हन्कार-पुनः पूर्वस्य च भुवो यणर्थः । हन्भूशब्दो हन्भू इति निपातितः । अत्र तु भूशब्दस्यानर्थ-कत्वात् “नभूसुधियोः” इत्यत्र ग्रहणाभावः सिद्ध इति कैयटे । तेन “ओः सुपि” इत्यस्या-प्रवृत्तौ “इको यणचि” इत्येव यण् सिद्ध इत्यर्थः । हन्भू इति मान्तमेके पठन्ति । अनुस्मृतौ कारशब्दस्य स्थाने करशब्दः (१) पठ्यते । हन्पुनः करवर्षासु भुव इति कारशब्दस्यैकदेश-विकृतस्थानन्यत्वात् सिद्धमिति तद्विवृत्तौ । अत्र क्षीरस्वामिसुभृतिचन्द्रप्रभृतयो भेके वर्षा-भूशब्दं ह्रस्वान्तं प्रतिपद्यन्ते । अत एव स्त्रियां ‘शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमयी डूलिः’ इति “भुवश्च” इति उकान्तलक्षणं ङीष् पठन्ति । “वर्षाभ्वश्च” इति अत्र वर्षासु भवतीति वर्षा वा भवति प्राप्नोतीति वर्षाभूरोपधिविशेष इत्यर्थविशेषमभिधानस्य कैयटस्याप्ययमेवाशयो लक्ष्यते । तथा भागुरिरपि ह्रस्वान्तं मन्यते । यथाह च ।

भार्या भेकस्य वर्षाभ्वी शृङ्गी स्यान्मद्गुरस्य तु ।

शिली गण्डूपदस्यापि कच्छपस्य डूलिः स्मृता ॥

इति । यादवप्रकाशस्तु भेके ऽप्युकारान्तमाह । भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूददुरे (२) षणीति । तथा सुबोधनीकारोपि । भुवश्चेत्युदन्तान् ङीष्विधानात् वर्षाभ्वीति पाठो न युक्तः । युक्तस्तु पाठो वर्षाभूकमयी डूलिरिति । एवमेवोक्तं प्रक्रियारत्नेपि । वर्षासु प्रावृषि भवतीति वर्षाभूर्मण्डूकः पुंस्त्री, तेनास्त्रयख्यत्वाद्ग्रहस्वादय इति नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं नियतस्त्रीलिङ्गपरिग्रहार्थमिति तन्मतम् । कैयटेऽप्येवमुक्तम् । आख्याग्रहणसामर्थ्यान्नियम आश्रीयते स्त्रियमेव यावाचक्षाते न तु लिङ्गान्तरयुक्तमपीत्यर्थ इति । उक्तं च तत्र इष्वशनि-प्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पदवादीनां च गुणवचनत्वात्सर्वलिङ्गानां स्त्रीविषयत्वाभावात् स्त्रियां वृत्तौ नदीसंज्ञा न प्राप्नोति, एवं तर्हि “ङिति ह्रस्वश्च” इत्यत्रैवंविधो नियमो नाश्रीयते केवलस्य स्त्रीशब्दस्यानुवर्चनादित्यदोष इति । हरदत्तस्तु पदान्तरमनपेक्ष्य स्त्रीवचनानां ग्रहणार्थमाख्याग्रहणं न तु नियतस्त्रीवचनानामित्याह । यद्वा पदान्तरमनपेक्ष्य स्वयमेव यौ स्त्रियमाचक्षाते इत्याश्रीयते । इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां शब्दार्थ एव स्त्रीत्वमिति

संज्ञा भवति । एवं पटुशब्दप्रभृतीनां गुणवचनानामपि शब्दार्थ एव स्त्रीत्वम् । तथा च पटु-
रानीयतामित्युक्ते स्त्रियमप्यानीय कृती भवतीति । पुनश्चैवमाह नियतस्त्रीवचनानां ग्रहणाथे-
माख्याग्रहणमिति वदतां मते आङ्पूर्वाच्चायतेः क्विपि संप्रसारणे आद्यैर्ब्राह्मण्यै अत्रापि
भाष्यकारोदाहृते न स्यात् तस्मात्पूर्वं एव प्रकार आश्रयणीयः । कथं तर्हि प्रत्युदाहरणं ग्रामण्ये
स्त्रियै खलप्ये स्त्रियै इति, उच्यते । क्रियाशब्दत्वेऽप्यनयोः पुंसि मुख्या वृत्तिः, पुंसामेव खलिव-
दमुचितं यत् ग्रामनयनं नाम । एवं खलपवनमपि । आध्यानं तु स्त्रीपुंससाधारणमिति विशेष
इति । न्यासे उद्योतादावप्येवमुक्तम् । वृत्तिकारस्याप्ययमेव पक्षोभिमतः । यदाह । आख्या-
ग्रहणं शब्दार्थं स्त्रीत्वे यथा स्यात्पदान्तरद्योत्ये मा भूदिति । प्रक्रियारत्ने त्वाधीशब्दो नित्य-
स्त्रीवचन इति नदीसंज्ञासिद्धिरुक्ता । एवं च हरदत्तादिमते वर्षाभूशब्दस्य भेकाभिधानेऽपि
नदीसंज्ञया भाव्यमिति तन्निबन्धनानि ह्रस्वादीनि भवन्ति । कैयटसुभूतिचन्द्रादीनां मते नदी-
संज्ञायां न विवादः, उकारान्तस्यौपधिविशेषवाचित्वेन नियतस्त्रीविषयत्वात् । एवं च प्रक्रि-
यारत्नेनोक्तो नदीसंज्ञाभावः 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इति न्यायेन त्याज्यः । पृथ्वीबहुवचने
तु परत्वान्नित्यत्वाच्च नुटि कृते तस्य विभक्तिस्थत्वात् *एकाज्जुत्तरपदेणः*, इति णत्वम् ।
एकाज् उत्तरपदं यस्य तस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तस्य णत्व-
मिति सूत्रार्थः (विभुः प्रभुः संभुः) *विप्रसंभ्यो इवसंज्ञायाम्* इति व्यादिभ्यः
परस्माद्भुवो हुप्रत्ययः, डित्वाट्टिलोपः (शंभुः) [मितद्रूवादिभ्य उपसंख्यानम्] इति
डुः । मुखरूपो भवतीत्यर्थः । यद्वा न्तर्भावितण्यर्थो भवतिः । तेन सर्वेषां सूत्रं भावयतीत्यर्थः ।
यद्वा शमर्ण्यन्तात् "अन्येभ्योऽपि दृश्यत" इति विचि (शंशमयिता रोगाणां भवतीति शंभुः)
श्रूयते च 'भिपक्तमं त्वा भिपजां शृणोमि त्वाद्भुक्तेमी रुद्र शंतमेभिः । शंतं हि मा अयशोय
भेषजैभिः । अध्यवोचदधि वक्ता प्रथमो वैव्यो भिप्रगिति' । शंभवत्यस्मादिति व्युत्पत्तिर-
पादाने हुप्रत्ययाभावाच्चिन्त्या (विभ्वी प्रभ्वी संभ्वी) "भुवश्च" इति भवतेरु-
दन्तस्यानुपसर्जनस्य स्त्रियां ङीप् । उपसर्जनत्वे त्वतिविभुर्ब्राह्मणीति ङीप् न भवति । भवि-
ष्यतीति (भावा) "भुवश्च" इत्यौणादिक इनिर्णिष्ठत्वा । तेन वृद्धिः । अयं च "भविष्यति
गम्यादय" इति गम्यादिषु पाठाद् भविष्यत्कालविषयः । भावं, "श्रिणीभुवोऽनुपसर्गो" इति
अकर्त्तरि च कारके भावे घञ् । उपसृष्टात्तु "ऋदोरप्" इत्यप् (प्रभव इति) ऋदिति दकारो
मुखमुखार्थ इत्योरित्युकार उकारमपि गृह्णाति । प्रभाव इत्यत्र तु प्रकृत्यो भावः प्रभाव इति
प्रत्ययार्थ एव प्रशब्देन विशेष्यते न प्रकृत्यर्थ इति क्रियायोगाभावादनुपसर्गत्वाद् घञ-
सिद्धिः । विभावानुभावशब्दौ विभावयतीति ण्यन्तादचि ध्युत्पाद्यौ (परिभवः, परिभावः)
"परौ भुवोवज्ञाने" इति पक्षे घञपौ । *उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्* इति घञन्त उत्तरपदे
पूर्वोपसर्गस्य वा दीर्घोऽमनुष्ये विषये । भूतिः *स्त्रियां क्तिन्* इत्यकर्त्तरि च कारके भावे च
सर्वधातुभ्यः क्तिन् । "मन्त्रे वृष" इत्यादिना भुवः क्तिन्, उदात्तवचनमस्य नित्त्वात् "जनि-
त्यादिर्नित्यम्" इत्याद्युदात्तत्वव्युदासार्थम्, न तु भाषायां प्रयोगनिवृत्त्यर्थम् । प्रयुज्यते च
भाष्ये 'सर्वं इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्त' इति (भूः) [संपदादिभ्यः क्तिवक्तव्यः] इति क्विप् ।
क्विपः सर्वस्य लोपः । भवत्यस्मिन्ननेनेति वा भावः । *पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण* इति पुंलि-
ङ्गयोः करणाधिकरणयोर्धः । प्रायग्रहणं क्व चिदसंज्ञायामपि यथा स्यादिति । (अनाढ्येना(१)
नायासेनाढ्येन भूयते ईषदाढ्यंभवं भवता, स्वाढ्यंभवं भवता । अनाढ्येनाढ्येन भूयते दुराढ्यं-
भवं भवता) *कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः* । च्वर्थविषयकर्तृकर्मणोरीपदादिषु चोपपदेषु
भूकृजोः खलिति खल् । तत्र भुवोऽकर्मकत्वात्कर्त्तरि उपपदे भावे प्रत्ययः करोतेश्च कर्मणि ।
स्वभावात् कृच्छ्रग्रहणं दुरो विशेषणम् । अकृच्छ्रग्रहणं त्वितरयोः । खित्त्वान्मुम् । नन्वत्र

धात्वर्थमात्रं विशिषित ईषतो गत्योरपि सुदुरोश्च कथं व्यवहितप्रयोगः । न च मुमर्थात् खित-
करणादिति वाच्यम् । “खित्यनव्ययस्य” इत्यत्र कृद्ग्रहणपरिभाषाया उपस्थानात्सगतिके
खिदन्त उत्तरपदे मुमर्थत्वस्य संभवात् । न चैवं वाच्यं “हृदयस्य हृल्लेख” इत्यत्राणग्रहणादे-
वाणन्तस्य ग्रहणे सिद्धे पुनर्लेखग्रहादुत्तरपदाधिकारेपीह प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्ते-
र्ज्ञापनात्तदभावात्तद्विषया कृद्ग्रहणपरिभाषा कथं वर्तते इति । यतो मुम्यव्ययात्परस्य खितो-
ऽसंभवात्तदन्तस्य च संभवादनव्ययस्येति निषेधसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारेपीह प्रत्ययग्रहण-
परिभाषया अवश्यमुपस्थातव्यं ततश्च तद्विषया कृद्ग्रहणपरिभाषाऽप्युपस्थास्यते । एवं तर्हि
भाष्ये ईषदाढ्यंभवमित्यादेरुदाहृतत्वात् प्रयोगनियमः । अवत्सीयादौ प्रधानभूतच्छप्रत्य-
यार्थनान्वीयमानस्य नञ् शब्दान्तेन समासवत् खिदन्तार्थनान्वीयमानस्यापीपदादेः खिदन्ता-
न्तेनापि (१) सः । कैयेते तु खितकरणादेव कर्तृकर्मणोः पूर्वप्रयोग उक्तः । तस्यायं भावः ।
अनव्ययस्येति निषेधसामर्थ्यादेव तदन्तत्वलाभः । नन्वस्मादेव प्रतिषेधादिहोत्तरपदाधिका-
रेपि ज्ञापितया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यतस्तद्विषया कृद्ग्रहणपरिभाषा प्रवर्ततेति । (मुख-
तोभूत्वा, मुखतोभूय, मुखतोभावम्) । *स्वाङ्गे तम्प्रत्यये कृभ्वोः* इति तस्प्रत्ययान्ते
स्वाङ्ग उपपदं क्त्वाणमुलौ, तत्र “तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्” इति “उपदंशस्तृतीयायाम्”
इत्येतदारभ्योपपदानाममैव तेन चान्येन च तुल्यविधानानाममन्तेन समासविकल्पनान्मुख-
तोभावमित्येकं पदं द्वे वा पदे । क्त्वान्तेनापि तृतीयाप्रभृतीनामुपपदानां “क्त्वा च” इति
इति समासविकल्पनात्तपक्षे “समासेऽनञ् पूर्वं क्त्वो ल्यप्” इति ल्यबादेशः । अत्रानजिति
नञ् सदृशमव्ययं परिगृह्यते । *कृन्मेजन्तः* “क्त्वातोऽनुक्त्सुनः” इति णमुल्क्त्वान्तयोरव्यत्वा-
त्सुपो लुक् । स्थानिवत्त्वेन ल्यबन्तमव्ययम् । (विनाभूय, विनाभूत्वा, विनाभावं, नाना-
भूय, नानाभूत्वा, नानाभावम् । एकधाभूय एकधाभूत्वा, एकधाभावम्) । *नाधार्थप्रत्यये
चव्यर्थे* इति नाधार्थप्रत्ययान्ते चव्यर्थविषये उपपदे कृभुवोः क्त्वाणमुलाविति तौ । नाशब्देन
“विनञ् भ्यां नानाजौ नसह” इति विहितौ नानाजाबुच्येते । धाशब्देन “संख्याया विधार्थे
धा” “अधिकरणविचाले च” इति विहितौ धाप्रत्यय उच्यते । तत्र विधा नाम प्रकारः,
सामान्यस्य भेदको विशेषः । अधिकरणविचालोऽप्यधिकरणं द्रव्यं तस्य विचालः (२) एकस्या-
नेककरणमनेकस्यैकीकरणं वा । तदेकधाभूयेत्यादावयमर्थः । अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वेति एकस्या-
नेकीकरणे द्विधाभूयेत्यादौ द्रष्टव्यम् । ये तु धाप्रत्ययस्यादेशा *एकाद्धो ध्यमुजन्यतरस्याम्*
द्विभ्योश्च धमुञ् *एधाच्च* इतिविहिता ध्यमुजादयस्तेषामपि स्थानिवत्त्वेन धाग्रहणेन ग्र-
हणात्तदन्ते वोपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ भवत इत्येकधाभूयेत्याद्युदाहार्यम् । “नाधार्थ” इत्य-
त्रार्थग्रहणं तु ध्यमुजन्तात्स्वार्थे उदर्शनमिति यदा डप्रत्ययः स्यात् तदर्थं, सहि स्वार्थिक-
त्वात् धार्थः । यथा नाजर्थमपि । अन्यथा सानुबन्धकत्वादपि नानाशब्दो न गृह्येत ।
(तूष्णींभूय, तूष्णीं भूत्वा तूष्णींभावम् ।) “तूष्णीमि भुवः” इति क्त्वाणमुलौ । (अन्व-
ग्भूत्वा, अन्वग्भावम्) । “अन्वच्यानुलोम्ये” इति क्त्वाणमुलौ । आनुलोम्यमनुकूलता ।
नाधेत्यादियोगत्रयविषयेपि “तृतीयाप्रभृतीनि” इति समासविकल्पो द्रष्टव्यः । (भूतो घटः ।
भूतं घटेन) । अत्र “निष्ठा” इति भूते विहितस्य क्तस्य गत्यर्थादिपरत्वे *गत्यर्थार्थकर्मकश्लि-
षशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च* इति कर्त्तरि चकाराद्भावकर्मणोश्च विधानाद् भुवश्चा-
कर्मकत्वात्कर्तृभावावर्थो, अयं च “नपुंसके भावे क्तः” “ल्युट् च” इति क्तल्युटौ न बाधते,
यतस्तयोर्धात्वर्थस्य सिद्धता विषयः । अस्य तु धात्वर्थमात्रम् इति विषयभेदस्तेन घटस्य
भूतं भवनमिति भवतः क्तयोगे कर्त्तरि षष्ठ्या “न लोकाव्यय” इति निषेधो न भवति (नपुं-
सके भावे क्त उपसंख्यानम्) इति तद्विधानात् शेषविधानाद्वा तत्सिद्धिः । इदमेपां भूतं

“क्तवत् निष्ठा” “निष्ठा” इति ध्रौव्यादिभ्ये विहितस्य क्तस्य “क्तोधिकरणे च ध्रौव्य-
गतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः” इत्यत्राधिकरणमर्थः । चकारो यथाप्राप्तस्यानुज्ञानार्थः । तेन ध्रौव्या-
र्थेभ्यः कर्तृभावाधिकरणेषु गत्यर्थेभ्यः कर्मकत्त्रधिकरणेषु कर्मविवक्षायां भावे च प्रत्यवसा-
नार्थेभ्यः कर्माधिकरणयोः पूर्ववदत्रापि भवति । ध्रौव्यार्था अकर्मकाः । प्रत्यवसानार्था अभ्य-
वहारार्थाः । *अधिकरणवाचिनश्च* इत्यधिकरणे क्तयोगे पठ्ठा । “अधिकरणवाचिना च”
इत्यस्याः समासनिषेधः । भवत्यनेनात्रेति वा भवनम् । “करणाधिकरणयोश्च” इति सामा-
न्यविहितो ल्युट् । अस्य कालसामान्यविषयत्वाद् भूतविषयेणाधिकरणोक्तेन न बाधः । परि-
भवनमित्यत्र *कृत्यच* इति उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य कृतस्थस्याच उत्तरस्य नस्य विधीय-
मानं णत्वं “न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम्” इति निषिध्यते । अत्र [प्यन्तानां च भादीना-
मुपसंख्यानम्] इति वचनात्परिभावनमित्यत्रापि णत्वं न भवति ।

अथोणादयः ॥ (हन्भूः । तः.) सर्पजातिभेद इति पुरुषकारे । “अन्धूहम्भूभूजम्भूकफेल-
कर्कन्धूदिधिपूः” इति दृढशब्द उपपदे कृप्रत्ययान्तो निपातितः । उपपदस्य च हंभावोऽस्मादेव
निपातनात् । के चिदुपपदं नान्तं पठन्ति । अजादावस्य यणिति वर्षाभूप्रस्तावेऽवोचाम । क
चिदुणादिवृत्तौ हर्भा ग्रन्थ इत्यस्मात्कृप्रत्यये निपातनमित्युक्तम् । तत्राप्ययमूकारो न धातो-
रित्युवङोऽप्रसङ्गाद्यणोवेति न रूपभेदः । भवनं गृहम् । “बहुलमन्यत्रापि” इति युच् । भुवनम् ।
“भूसूधूस्त्रसृजिभ्यश्छन्दसि” इति क्युन्, भाषायां बहुलवचनात्साधुरिति वा भुवनमित्यत्र
हरदत्तः । (भूमिः) “भुवः कित्” इति मिन्प्रत्ययः । कृष्णभूमः । उदग्भूमः । पाण्डुभूमः
“अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः” इत्यत्राजिति योगविभागादच् समासान्तः । तथा च श्लो-
कवार्त्तिके । [कृष्णोदकपाण्डुपूर्वाया भूमेरच्प्रत्ययः स्मृत] इति । (भूरिः) । “अदिश-
दिभूशुमिभ्यः क्रिन्” इति क्रिन् । (भूवः । अन्तरिक्षलोको महाव्याहृतिश्च ।) “भूरज्जिभ्यां
कित्” इत्यसुन्, कित्त्वान्न गुणः । (अद्भुतः) । “अदि भुवो दुतच्” इति दुतच् । ये प्रसिद्ध-
योगा उणादिप्रत्ययान्ताः प्रदर्शिताः, अतः परमप्येवं वक्ष्यन्ते ।

सूत्रवार्तिकभाष्येषु छान्दसावेव केवलम् ।

कानच्क्सू प्रतीयते तेन नात्र प्रपञ्चितौ ॥

के चिदाहुः कसोः कित्वाज् ज्ञापकादनुमीयते ।

अस्ति प्रयोगो भाषायामित्येवं प्राज्ञमानिनः ॥

तथा हि छान्दसत्वे ऽस्य छन्दस्युभयथेत्यतः ।

सार्वधातुकसंज्ञत्वान्ङित्वे सिद्धेऽतिदेशतः ॥

अनुनासिकलोपः स्यात् संयोगान्तेषु धातुषु ।

अन्यत्रापि लिटः कित्त्वे संयोगाल्लिटिकदित्यतः ॥

सिद्धे दुतः ककारो ऽसौ भाषायामर्थवानिति ।

तदसत्त्वरित्यादौ यथा लिटि गुणः किति ॥

ऋच्छत्यृतामितीहापि तृतीवति गुणो भवेत् ।

स मा भूदिति कित्त्वस्य भाष्ये फलमर्थनान्त् ॥ १ ॥

एध वृद्धौ ॥ (१) कत्थ्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः । (एधते । एधसे । एधे । एधमानः ।
एधां चक्रे । एधां बभूव । एधामास) । “इजादेश्च गुरुमतोऽनुच्छः” इत्याम् प्रत्ययः ।
“दीर्घ च” इति (२) दीर्घं गुरुसंज्ञम् । करोतेः “आम्प्रत्ययवत्” इति नित्यं तङ् । (एधिता ।
एधितासे । एधिताहे । एधिष्यते । एधिष्यसे । एधिष्ये । एधिष्यमाणः ।) “लटः सद्वा” ।
(एधताम् । एधस्व । एधै) । “सवाभ्यां वामौ” । “एत ऐ” । (ऐधत । ऐधथाः । ऐधे) ।

आडजादीनाम् इति अजादेरङ्गस्य लुङ्लङ्लृङ्क्षु आडागम इत्याद् । टित्वादावौ “आठश्च” इति वृद्धिः । (ऐधेत) आशिषि (एधिषीष्ट) । एधिषीष्ठाः । एधिषीय । ऐधिष्ट । एधिष्ठाः । ऐधिध्वम् । ऐधिषि) । “धि च” इति सलोपः । इणन्तमङ्गमिति “इणः पीध्वंलुङ्लिट् धोङ्गात्” इति धकारस्य मूर्धन्यः । अत्र हरदत्तः एवं मूर्धन्यमुक्तवोपायान्तरमाह । अन्ये त्वित्यो विभाषाया वक्ष्यमाणत्वाद् गोबलीवर्दन्यायेन तद्व्यतिरिक्तमिणन्तमिह गृह्यत इति ऐधिध्वमित्यादौ ढत्वं नेच्छन्ति । (ऐधिष्यते । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्ये) । भावे लृट् लोङ्-लङ् विध्यादिलिङ्क्षु यगुदाहार्यः । (एध्यते भवता) इत्यादि । लुङि “चिणो लुक्” इति तशब्दस्य लुकि (ऐधि भवतेति) । शेषे तु कर्तृवद्रूपम् । सन्यजादित्वाद् द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचने ऽभ्यासकार्यम् । “पूर्ववत्सनः” इति तङ् । (एदिधिष्यते) इत्यादि सर्वत्र प्रकृतिवत् । (एदिधिष्यत) इत्यादि कर्तृवत् । न च स्यादिषु चिण्वदिट्पक्षे वृद्धौ पुकि रूपान्तरमपि स्यादित्याशङ्क्यम् । ण्यल्लोपेत्यादिना ऽतो लोपेन वृद्धेर्बाधस्योक्तत्वात् । (एध्यते सस्यम् ।) “णिचश्च” इति कर्त्रभिप्राये तङ् । अस्मिन्नुपपदेन प्रतीयमाने “विभाषोपपदेन प्रतीयमाने” इति परस्मैपदमपि भवति । स्वं सस्यमेधयतीति । चित्तवत्कर्तृकेतु “अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्” इति परस्मैपदमेव (पुत्रमेधयतीति) । विभाषोपपदादपि परत्वादित्दमेव भवति, तेन स्वपुत्रमेधयतीत्येव । “गतिबुद्धि” इति सर्वत्र प्रयोज्यकर्मत्वम् । (एधयां चक्रे । चकार । बभूव । आस) । “अयामन्त” इति णेरयादेशः । अत्र यदा प्रकृतेः चित्तवत्कर्तृकत्वेन नित्यं परस्मैपदं तदा कृञोऽनुप्रयोगस्येति कल्पितेन योगेन तथैव । (एधयितासि । एधयितासे । एधयिष्यसि । एधयिष्यते । एधयतु । एधयताम् । ऐधयत । ऐधयत । एधयेत् । एधयेत । आशिषि एध्यात् । एधयिषीष्ट) यासुयनिडाद्यार्धधातुकत्वाणिलोपः “अकृत्स्नार्धधातुकयोः” इति दीर्घस्य पूर्वविप्रतिषेधेन बाधकः । ध्वमीटि गुणयादेशयोरिणः पर इटि “विभाषेटः” इति मूर्धन्यविकल्पः । (ऐदिधत् । ऐदिधत) । “णिश्चि” इति चङि णिलोपस्य “द्विर्वचने ऽचि” इति द्विर्वचननिमित्ते ऽचि योजादेशः । स द्विर्वचने कर्तृव्ये स्थानित्वं प्रतिपद्यत इति “चङि” इति द्विर्वचने स्थानिवत्त्वात् “अजादँद्वितीयस्य” इति धि-शब्दो द्विरुच्यते । इदं च “णौ चङि” इत्युपधाहस्वाद्बहिरङ्गादप्युत्तरकालं द्रष्टव्यम् । तत्र च लिङ्गमोणैर्कदित्करणं तद्धि मा भवानोणिणदित्यत्र “नागलोपि” इति चङि ह्रस्वस्य निषेधार्थं, पूर्वतु द्विर्वचने ह्रस्वभाव्युपधा नेति किं निषेधेन । तेन मा भवानिदिधदिति भवति, “न माङ्योगे” इत्यादौ निषेधः । कर्मणि लुङ्येकवचने चिण् । अन्यत्र सिचौट्गुणयादेशाः । (ऐधि । ऐधयिषातामित्यादि) । ध्वमि “धि च” इति सलोपे गुणयादेशयोरिणः परत्वादित्यो “विभाषेटः” इति वा मुर्धन्यः । अन्येषु लेषु कर्तृवद्रूपम् । लिङ्यनुप्रयोगे नित्यं तङ् उदाहार्यः । स्यादिषु पक्षे चिण्वदिटि तस्यासिद्धवदन्नेत्यसिद्धत्वाणिलोपे (ऐधिष्यत) इत्यादि प्रकृतिवत् रूपाण्यपि पक्षे द्रष्टव्यानि । न च ध्वमि णेरिणः पर इडिति तल्लोपात्पूर्वं “विभाषेटः” इति रूपभेदस्य प्रसङ्गः । नित्यत्वादन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च पूर्वमेव णेलोपात् कर्मकर्तरि यक्चिणोर्विषये तयोः “णिश्चि” इति निषेधाच्छप्सिचोः कर्तृवद्रूपम् । स्यादिषु कर्मवत् । वत्करणात्स्वाश्रये भावे लकारे सर्वत्र कर्मवत् । कर्तरि तृतीया विशेषः । (एध्यते स्वेनैवेत्यादि । प्रैधते ।) *एत्येधत्यूट्सु* इति वृद्धिः । एजादाविणि धातावेधतौ ऊठि चावर्णात् पूर्वपरयोरेकादेशो वृद्धिरिति सूत्रार्थः । इयं च वृद्धिरेत्येधत्योरेडि पररूपस्यापवाद इत्यवर्णान्तोपसर्गलाभः । ऊठि त्वाद्गुणस्य । अत्र वृत्तौ एजग्रहणमेतरेव विशेषणं नैधतेरव्यभिचारादिति (१) अत्र प्रदीपकृतं प्रेदिधदित्यत्र व्यभिचारासम्भवान्नैतत्सारमित्याह । इदमेव त्वसारं, ण्यन्तस्य शब्दान्तरत्वादेधतिग्रहणेनाग्रहणात् । अत एव हि “न भाभूपक-

मि” इत्यत्र [ण्यन्तानां च भादीनामुपसंख्यानम्] इत्युक्तम् । वक्ष्यन्ति च तत्र न्यासकारादयः शङ्कान्तरत्वात् ण्यन्तानां न प्राप्नोति तस्मादुपसंख्यानमिति । स्वयं च तत्रैवं वक्ष्यतीति पूर्वापरविरोधं स एव प्रष्टव्यः । किं च ण्यधिकस्यापि ग्रहणे “उपसर्गात्सुनोति” इत्यत्राभि-
मुपावयिषतीत्यत्र ण्यन्तेनाभेयोंगात्सुनोति प्रत्यनुपसर्गत्वात् पत्वं न स्यादिति चोदयित्वा प्रेषणादिरिहाभिप्रे इति सुनोति प्रति उपसर्गत्वात् पत्वं सिद्धमिति भाष्यकारादीनां स-
माधानमनुपपन्नं स्यात् । अत एव हि वृद्धिविधौ हरदत्तः । एज्ग्रहणमेतरेव विशेषणं न पुनरेधतेरिति वृत्तिमुपादाय बाहुल्याभिप्रायेणैतदुक्तं मा प्रेदिधदित्यत्र व्यभिचारसम्भवा-
दित्याहुरिति मतान्तरेणाह । (एधितः । एधितमनेन । इदमेधामेधितम्) । “क्तोधिकरणे च” इति क्तः । (एधः) । “अमुन्” इत्यमुन् ॥ २ ॥

स्पर्द्ध सङ्घर्षे ॥ सङ्घर्षः पराभिभवेच्छा । पराभिभवस्य धात्वर्थेनोपसंग्रहात् अकर्म-
त्वम् । उक्तम् च ।

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥

इति । (स्पर्द्धते । स्पर्द्धसे । स्पर्द्धमानः । पस्पर्द्धे । पस्पर्द्धिषे । पस्पर्द्धे ॥) *शर्-
पूर्वाः खयः* ॥ अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते अन्ये हलो निवर्तन्त इति पकारशेषः ।
(स्पर्द्धिता । स्पर्द्धितासे । स्पर्द्धिताहे । स्पर्द्धिष्यते । स्पर्द्धिष्यसे । स्पर्द्धिष्ये । स्पर्द्धताम् ।
स्पर्द्धस्व । स्पर्द्धे । अस्पर्द्धत । अस्पर्द्धथाः । अस्पर्द्धे । स्पर्द्धेत । स्पर्द्धेथाः । स्पर्द्धेय ।
आशिपि । स्पर्द्धिपीष्ट । स्पर्द्धिपीष्टाः । स्पर्द्धिपीय । अस्पर्द्धिष्ट । अस्पर्द्धिष्टाः । अस्पर्द्धिपि ।
अस्पर्द्धिष्यत । अस्पर्द्धिष्यथाः । अस्पर्द्धिष्ये) । भावे लट् लोट् लङ् विध्यादिलिङ्ङ्यु यकि
(स्पर्द्धयते । स्पर्द्धयताम् । अस्पर्द्धयत । स्पर्द्धयतेत्यादि) लुङि तशब्दे चिणि (अस्प-
र्द्धीति) आशीरादिषु कर्तृवत् । (पिस्पर्द्धिषते । पिस्पर्द्धिषां चक्रे । पिस्पर्द्धिषितेत्यादि) ।
“सन्त्यतः” इतीत्वमभ्यासस्य पूर्ववत् “पूर्ववत्सनः” इति तङ् । आर्धधातुकेऽतो लोपः ।
विध्यादिलिङ्ङ्यतो लोपाभावाल्लिङः सलोपे गृणवल्लोपयोः । (पिस्पर्द्धिषेत) । भावे
यक्चिणोर्विशेषः । (पिस्पर्द्धिष्यत इत्यादि पास्पर्द्धयते) *दीर्घोक्ति* इत्यभ्यासस्याकारस्य
दीर्घे यङि तल्लुकि च । (पास्पर्द्धां चक्रे, पास्पर्द्धितेत्यादि) तत्रार्द्धधातुके *यस्य हलः*
इति हल उत्तरस्य यस्य लोपः । स चादेः परस्येति यकारस्य । अकारस्य अतो लोपः ।
भावे तादिषु यक्यप्यतो लोपयलोपयोः कर्तृवत्सर्वत्र रूपम् (पास्पर्द्धत इत्यादि) लुङि तु चिणि
(अपास्पर्द्धीति) भवति । सन्त्यङास्तास्यादिषु चिण्वदिटि न विशेषः, अतो लोपेन वृद्धेर्वा-
धादित्युक्तम् । यङो लुक् यदादिवच्चेति शपो लुकि *झपस्तथोर्धोधः* । झप उत्तरयोस्तका-
रयकारयोर्दधाति वर्जयित्वा धकार इति धत्वे “झलां जश् झशि” इतिजश्त्वम् । आन्तर-
तम्यादकारः । पास्पर्द्धि, एवं वचनान्तरेषु । पास्पर्द्धः । पास्पर्द्धति । “अदभ्यस्तात”
इत्यङ्गावः । (पास्पर्सिं) । *खरि च* । खरि परे झलां चर इति चत्वे । (पास्पर्द्धः) ।
सर्वत्र हलादेः पितः सार्वधातुकस्य “यङो वा” इति ईडुदाहार्यः । (पास्पर्द्धीतीत्यादि ।
पास्पर्द्धां चकार) । पूर्ववत् “कृजोनुप्रयोगस्य” इति नित्यं परस्मैपदम् । (पास्पर्द्धिता । पास्प-
र्द्धिष्यति । पास्पर्द्धुं । पास्पर्द्धात्) तातङि ङिच्च पिन्नेति स्थानिवत्त्वप्राप्तस्य पित्वस्य
निषेधादीडभावः । (पास्पर्द्धाम् । पास्पर्द्धतु । पास्पर्द्धि) सेङ्गादेशे “हुझलभ्यो हेङ्ङिः”
इति धिभावः । हेरपित्ववचनादिडभावः । (अपास्प्यत्) । इतश्च लोपे हल्ङ्यादिलोपे च
“झलां जशोन्ते” इति जश्त्वे “वावसाने” इति चत्वे तकारः । तदभावे अपास्पर्द्ध् । “शत्स-
स्य” इति नियमान्न संयोगान्तलोपः (अपास्पर्द्धाम् । अपास्पर्द्धुः) “सिजभ्यस्त” इति
जुस् । (अपास्प्यत् । अपास्पर्द्ध् । अपास्याः) सिपि हल्ङ्यादिलोपे पूर्ववज्जश्त्वे चत्वे वा
च तदभावे “दश्च” इति सिपि परे वा रुः । “रोरि” इति पूर्वस्य रेफस्य लोपः । “द्वलोपे

पूर्वस्य दीर्घोऽणः” इति पूर्वस्याणो दीर्घः । द्रुलोप इति ढकाररेफयोर्लोपनिमित्तो ढकाररेफा-
बुच्येते । (अपास्पर्द्ध् । अपास्पर्त् । पास्पर्द्ध्यात् । पास्पर्द्ध्याताम् । पास्पर्द्ध्युः) यासुदो
डित्वेनापित्त्वादीडभावः । आशिषि (पास्पर्द्ध्यात् पास्पर्द्ध्यास्ताम् ।) असार्वधातुकत्वा-
दीडभावः । (अपास्पर्द्ध्यात् । अपास्पर्द्धिष्ठाम् । अपास्पर्द्धिषुः । अपास्पर्द्धीः अपास्पर्द्धिषम्)
“अस्तिसिच्” इति पितो नित्यमीद् । “इट ईटि” इति सिचो लोपे [सिजलोप एकादेशे
सिद्धः] इति सवर्णदीर्घः , “वदन्नजहलन्तस्याचः” इति परस्मैपदपरे सिचि विहिता वृद्धिः
“नेटि” इति निषिध्यते । (अपास्पर्द्धिष्यद् इत्यादि ।) भावे सर्वत्र यङन्तवद्रूपम् । (पास्प-
र्द्ध्यते) इत्यादि, गौ (स्पर्धयतोत्यादि) एधतिवदुदाहार्यम् । लुङ्यनजादित्वात्प्रथम-
स्यैकाचो द्विर्वचनम् । *संयोगे गुरु* इति संयोगपरस्य ह्रस्वस्य गुरुसंज्ञाविधानात् “सन्व-
ल्लघुनि” इति इत्वम् , “दीर्घो लघोः” इति दीर्घश्च न भवति गुरुसंज्ञया आकडारीयतयान-
वकाशया लघुसंज्ञा बाध्यते, कर्मणि यक्चिणोर्विषये णिलोपे (स्पर्धयते) इत्यादि, प्रकृतौ
भाववद्रूपाणि उदाहार्याणि । अन्यत्र (स्पर्धयां चक्रे) इत्यादि कर्तृवत् । लुङि चिण् ।
द्विर्वचनादौ सिच् । (अस्पर्द्धि अस्पर्द्धिषिपातामित्याद्युदाहार्यम्) ध्वमि “विभाषेत्ः”
इति मूर्द्धन्यविकल्पः । स्यादिषु चिण्वदिटि तस्यासिद्धवदन्त्रेत्यसिद्धत्वाणिलोपे (स्पर्द्धि-
ष्यते) इत्यादि प्रकृतिवद्रूपम् । कर्मकर्तरि यक्चिणोर्निषेधात् शपि स्पर्धयत इत्यादि कर्तृ-
वन्नेयम् । अत्रापि स्यादिषु चिण्वत्पक्षे कर्मवत् । वत्करणात् स्वाश्रये भावे लकारे सर्व
कर्मवत् । कर्तरि तृतीया विशेषः । (स्पर्धनः) । “अनुदात्तोत्तश्च हलादेः” इति तच्छीलादौ
युच् । स्पर्द्धा । *गुरोश्च हलः* इति गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारप्रत्ययः । वासरूपेण
क्वचिस्त्रियामिति निषेधाच्च भवति । (इदमेपां स्पर्द्धितम् । स्पर्द्धितमनेन । स्पर्द्धितः) ।
“क्तोधिकरणे च” इति कर्तृभावाधिकरणेषु क्तः । स्पर्धाऽलुप्रयोगश्चिन्त्यः ॥ ३ ॥

गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च ॥ स्थापना तत्स्थापनं वा प्रतिष्ठा । लब्धुमिच्छा लि-
प्सा । एकत्र स्थापनं संदर्भो वा ग्रन्थः । तत्राद्ये ऽकर्मकः, इतरयोः सकर्मकः, (गाधते ।
गाधसे । गाधे । गाधमानः । जगाधे । गाधिता । गाधितासे । गाधिताहे । गाधिष्यते ।
गाधिष्यमाणः । गाधताम् । गाधस्व । गाधै । अगाधत । अगाधथाः । अगाधे । गाधेत ।
गाधेथाः । गाधेय । आशिषि गाधिषीष्ट । अगाधिष्ट । अगाधिष्ठाः । अगाधिषि । अगा-
धिष्यतेत्यादि) भावकर्मकर्तृषु लट् लोऽलङ् इविध्यादिलिङ्ङु यक् । (गाध्यते । गाध्यसे ।
गाध्यताम् । अगाध्यत । गाध्येतेत्यादि) (अन्येषु लेषु कर्तृवत्, लुङ्येकवचने तु चिणि (अ-
गाधीति ।) लिप्सायामप्यार्थेन न्यायेनेष्यमाणप्रधानत्वात्तस्य च कर्मस्थत्वात्सनन्तवत्
कर्मकर्तृत्वोवपत्तिः (जिगाधिषते । जिगाधिषां चक्रे । जिगाधिषिता । जिगाधिषिष्यते ।
जिगाधिषाताम् । अजिगाधिषत । जिगाधिषेत) आशिषि (जिगाधिषिषीष्ट । अजिगा-
धिषिष्ट । अजिगाधिषिष्यतेत्यादि) सर्वत्राभ्यासकार्यम् । आर्धधातुकेऽतो लोपः, भाव-
कर्मणोर्यक्चिण्विषये (जिगाधिष्यते) अजिगाधिषीत्यादि । कर्मकर्तरि यक्चिणोर्निषेधात्
कर्तृवदेव (जागाध्यते) जागाधां चक्रे । जागाधिता । जागाधिष्यते । जागाध्यताम् ।
अजागाध्यत । जागाध्येत) आशिषि (जागाधिषीष्ट । अजागाधिष्ट । अजागाधिष्यत)
सर्वत्राभ्यासस्य दीर्घोऽकितः” । आर्धधातुके “अतो लोपः” “यस्य हल” इति यलोपा-
ल्लोपौ । भावादिषु यक्यप्यलोपयलोपयोः सर्वत्र कर्तृवद्रूपम् । लुङ्येकवचने त्वजागाधीति
चिण्विशेषः । सन्यङोश्चिण्वदिट्यतोलोपेन वृद्धिवाधाद् न विशेष इत्युक्तम् । यङलुकि
“झपस्तथोर्धो ऽधः” । “झलां जश् झशि” (जागाद्धीत्येवं) सिपि *एकाचो बशो
भष् झपन्तस्य स्धोः* इति धातोर्वयवस्य झपन्तस्यैकाचो बशः स्थाने भषादेशः
सकारादौ प्रत्यये ध्वे च परे पदान्ते च विषये इत्यान्तरम्यात् गकारस्य घकारे

“खरि च” इति धकारस्य तकारे (जाधात्सीति । जागाधां चकार) । “पूर्ववत्कृज” इति परस्मैपदम् । (जागाधिता । जागाधिष्यति । जागाद्भु । जागाद्धात् । जागाधानि । अजाधात् । अजाधाद्) हल्ङ्यादिलोपे पदान्ते चेति बशो भपादेशे जश्त्ये च चर्त्वम् । सिपि तु “दश्च” इति वा रूपे (अजाधा इत्यपि । जागाध्यात् । जागाध्याताम् । आशिपि जागाध्यात् । जागाध्यास्ताम् । अजागाधीत् । अजागाधिष्टाम् । अजागाधिष्यदित्यादि) सर्वत्र यङ्लुगन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य पक्षे ईडुदाहार्यः । लुङितु “अस्तिसिचो” इति नित्यः । भावादौ यङन्तवत् (गाधयति । गाधायां चकार । गाधयिता । गाधयिष्यति । गाधयतु । अगाधयत् । गाधयेत्) आशिष्यनिडाद्यार्धधातुकत्वाणिलोपे (गाध्यात् । अजगाधत्) अत्रास्य ऋदित्वात् “नागलोपिशास्वृदिताम्” इति णौ चङि ह्रस्वे निषिद्धेभ्यासस्यालघुपरत्वात्सन्चदित्वलघुदीर्घत्वे न भयतः (गाधयत) इत्याद्युदाहार्यम्, प्रतिष्ठायाम् “अणावकर्मकात्” इति चित्तवत्कर्तृकत्वे परस्मैपदमेव । भावकर्मणोर्यक्चिणोर्विषये णिलोपे गाधतिवद्रूपम् । स्याद्विषु तु ण्यन्ते कर्तृवत् । चिष्वदिटि तु णिलोपे गाधितेत्यादि प्रकृतिवदेव । कर्मकर्तरि यक्चिणोनिषेधान्नवसु लकारेषु कर्तृवत् । (गाधनः) । “अनुदात्तेत” इति युच् । (गाधा ।) “गुरोश्च हलः” इत्यकारः, प्रतिष्ठायां स्पर्द्धिवत्, भावकर्त्रधिकरणेषु क्त उदाहार्यः, इतरयोस्तु “तयोरेव” नियमात्कर्मणि ॥ ४ ॥

बाधृ लोडने ॥ लोडनं प्रतिघातः । गाधिवत् । बाहुः । “अर्जिदृशिकम्पमिपंसिबाधामृजिपशितुग्धुर्दीर्घहकाराश्च” इति कुप्रत्यये धातौर्हकारः (भद्रबाहुः) चतुष्पाद्विशेषः । “बाह्वन्तात्संज्ञायाम्” इति स्त्रियामूङ् प्रत्ययः । सुबाहुर्नाम कश्चित्, तस्यापत्यं (सौबाहविः) । “बाह्वादिभ्यश्च” इति षष्ठ्यन्तादपत्य इज् । *ओर्गुणः* । उवर्णान्तभस्याङ्गस्य तद्धिते गुण इति गुणेश्वादेशः, यद्यपि बाह्वादिषु केवलो बाहुशब्दः पठ्यते, [समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधः] इति तदन्तविधिश्च प्रतिषिध्यते, तथापि केवलस्यापत्येनायोगात्तदन्तत्वलाभः, संज्ञात्वेन विनियुक्ताद् बाहोस्तु प्रत्ययो नेष्यते । यदाह ॥

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ।

शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

इति । “राजश्वशुराद्यद्” इत्यत्र भाष्यादौ चोक्तं ‘संज्ञायां श्वशुराद्यन्न’ इति । (उभाबाहु, उभयाबाहु प्रहरति ।) “द्विदण्ड्यादिभ्यश्च” इतीच् समासान्तः । तस्य च द्विदण्ड्यादिष्वेव पाठाल्लोपः, प्रत्ययलक्षणेन तदन्तत्वात् तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विचः पाठात्तदन्तस्याव्ययीभावत्वविधानात् “अव्ययीभावश्च” इत्यव्ययत्वे सुपो लुक् । उभयबाह्वित्यत्र “उभादुदात्तो नित्यम्” इत्यत्रास्वरितत्वादेव वाग्रहणाननुवृत्तेर्नित्यमयचि सिद्धे नित्यग्रहणं योगभेदेन वृत्तौ नित्यमयजन्तस्य प्रयोगार्थमित्युभयशब्दस्योभयादेशः, अयमर्थः सर्वादिसूत्रे कैयटादौ स्फोरितः । तथा च तत्र वार्तिकमपि [उभस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः पाठः । अन्याभावो द्विवचनताव्विषयत्वाद् उभयोन्यत्रेति ।] उभाबाह्वित्यत्र तु द्विदण्ड्यादिपाठाद् उभयाभावः ॥ ५ ॥

नाधृ नाथृ याञ्चोपतापैश्वर्यांशीःषु । उपतापो रोग इति वृत्तौ । उपघात इति तरङ्गिण्याम् । आद्यो धान्तः, अपरस्थान्तः । अस्य थान्तस्य धान्तकाण्ड पाठोऽर्थसाम्यात् । उभावपि दन्त्यादी । सर्वं गाधतिवत् । द्वितीयस्य तु विशेषः । “आशिपि नाथः” इत्याशिष्येवात्मनेपदं, कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी च । (सर्पिपो नाथत इत्यादि) । “षष्ठी शेष” इत्येवात्र षष्ठीसिद्धौ वचनमिदं सर्पिपो नाथनमित्यादौ समासनिवृत्त्यर्थं षष्ठी श्रूयत एव न लुप्यत इति, स (१) लोपश्च समासे । उक्तं च ।

(१) ‘षष्ठीलोपश्च समासे’ इति क्वाचित्पाठः ।

साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः ।

प्रोक्ता प्रतिपदं पठ्यो समासस्य निवृत्तये ॥

इति । न तर्हीदानीमिदं सम्भवति सर्पिर्नाथनमिति । भवति यदा कृद्योगलक्षणा पठ्यो । तथा च वार्तिकं, [प्रतिपदविधाना च पठ्यो न समस्यते कृद्योगा च पठ्यो समस्यते इति] न चैवं सति समासनिषेधस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । यतः शेषषष्ठ्याः समासे “समासस्य” इत्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम्, अन्यस्यास्तु *गतिरकोपपदात् कृतः* गत्यादिभ्यः परं कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरमित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यं, स च लिति प्रत्यये पूर्वमुदात्तत्वम् । अनाशिपि परस्मैपदं द्रष्टव्यम् (नाथति । ननाथ । नाथिता । नाथिष्यति । नाथतु । अनाथद् । नाथेत् । नाथ्यात् । अनाथीत् । अनाथिष्यत् । निनाथिषतीत्यादि) यङ्लुक्प्रत्ययान्तत्वात् “झषस्तथोर्धो धः” इति धत्वाभावे “खरि च” इति चत्वे (नानात्ति । नानात्तः । नानात्थ इत्यादि) विशेषः । अत्र मैत्रेयाभरणकारावाधं गोपदेशं पठन्तौ “णो नः” इति धात्वादित्वाणकारस्य नकारं विधाय “उपसर्गादसमासेपि गोपदेशस्य” इति उपसर्गस्थान्निमितात्परस्य गोपदेशनकारस्य समासासमासयोर्णत्वविधानात् (प्रणाधत्) इत्यादौ णत्वप्रयोजनमाहुः । सर्वे नादयो गोपदेशा इत्यस्य पर्युदासे नृतिनन्दिनर्दिनकिनटिनाष्टनाथवर्जमित्यत्र च न पठतुः । अत्र काश्यपः । नाधतेर्णोपदेशत्वमयुक्तं, गणकारवृत्तिकारादीनामनिष्टत्वादिति । नृतिनन्दीत्यादिवाक्ये नाधनृवर्जं नृत्यादीन् पठित्वैतान्सस वर्जयित्वेति वदन् श्रीकरोप्यत्रैवानुकूलः । तथापर्युदासवाक्ये नर्दतिवर्जं सर्वानेतान् पठतः शाकटायनन्यासकृतोप्ययमेव पक्षोभिमतः । उभयोस्थान्तपाठस्तु धान्तप्रकरणविरोधान्नाशक्यः । इमौ याज्ञायामकथितेप्सिततमान्यां द्विकर्मकौ ।

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिनामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना ॥

इत्यत्र भिक्षेर्थपरत्वात् । उक्तं च कैयटे । दुह्यादीनां चार्थोपलक्षणायोपादानात् पर्यायप्रयोगेपि कर्मसंज्ञा भवतीति । अर्थाश्रया चेयं संज्ञा न दुह्यादिवत्स्वरूपाश्रयेति भिक्षि प्रस्तुत्य वदतो हरदत्तस्यापि मते ऽत्र न विवादः । श्लोकार्थस्तु उपयुज्यत इत्युपयोगः, वयःप्रभृति प्रधानं कर्म, तस्य निमित्तं गवादि तच्च यच्च ब्रुविशास्योर्गुणेन प्रधानकर्मेणा धर्मादिना क्रियां प्रति साधनत्वेन गुणत्वात् लब्धगुणव्यपदेशेन सचते सम्बन्धमुपैति माणवकादि, तदुभयकारकं पूर्वविधौ विशेषेणाविवक्षितत्वादपादानादिसंज्ञाभावे कविना क्रान्तदर्शिना सूत्रकारेणाकथितं कर्मोक्तमिति । याचिरिहानुनयार्थः । याचनार्थस्य तु भिक्षिणैव सिद्धम् । अथान्येपि द्विकर्मकाः प्रसङ्गात् प्रदर्श्यन्ते । यदाह ।

नीवद्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं क्तव्यमिति निश्चयः ॥

गत्यर्थग्रहणं गत्यादिसूत्रोपात्तानामुपलक्षणम्,

जयतेः कर्षतेर्मन्थेर्मुपेर्दण्डयतेः पचेः ।

तारेप्रांहेस्तथा मोचेस्त्याजेर्दीपेश्च संग्रहः ॥

कारिकायां चशब्देन सुधाकरमुखैः कृतः ।

ग्राहेरिह ग्रहो नैव हरदत्तस्य संमतः ॥

यदसौ “गतिबुद्धिः” इत्यत्राथ कथम् ‘अथाचितारं नहि देवदेवमग्निः सुतां ग्राहयितुं शशाक’ इति स्वतन्त्राः कवयः । यद्वा सुतां प्रति न किंचिदुद्वाहविषयं ग्राहयितुं बोधयितुं शशाकेत्येवं व्याख्येयम् । अत्र बुद्ध्यर्थत्वात् द्विकर्मकत्वं सिद्धमिति समर्थयते इतीयं च निर्व्वाहणा दिक् । प्रतिग्रहणस्य ममेदमिति बुद्धिविशेषनिरूप्यत्वात् सुतां ग्राहयितुं ममेयमिति बोधयितुं न शशाक इत्येवं व्याख्यातुमुचितत्वात् । इदानीं न किंचिदुद्वाहविषयमित्याद्यध्याहर्तव्यं भवति ।

तथा श्रीकराचार्यस्याप्यभिमतमुपादानार्थस्य द्विकर्मकत्वम् ।

अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तद्येनादिदददैत्यपुरः पिनाकी ।

जिज्ञासमानो बलमस्य बाह्वोर्हंसस्रताक्षीद्रघुनन्दनस्तत् ॥

इति भट्टिश्लोकं विवृण्वन्त्यदाह तदनुस्तं रामं जनकोऽजिग्रहत् बोधितवान् अनेन धनुषा त्रिपुरं दग्धमिति, ग्रहेश्च बुद्ध्यर्थत्वात् “गतिबुद्धि” इत्यादिना रामस्य कर्मसंज्ञा, धनुषस्तु “कर्तुरीप्सिततमम्” इति ग्रहिद्विकर्मकः । उपादानार्थत्वे तु ग्रहिर्गत्यादिष्वेकोऽपि न भवतीति कथं तमितीति । अत एव ।

तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः ।

पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत् पिता ॥

इत्यर्थमबोधयदित्यर्थः । बुद्ध्यर्थत्वाद् द्विकर्मकत्वमुक्ता पाणिमग्राहयदित्यत्र तेनेत्यध्याहारेण व्याख्यानात् प्रकृत्युपश्लेषेण बुद्ध्यसादानयोर्ग्रहणं, किं चास्य द्विकर्मकत्वे अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यामित्यत्र ‘ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण’ इति प्रयोज्याया धेनोरभिधानेन भाव्यं, ततश्च जायया गन्धमाल्ये या धेनुः प्रतिग्राहिता इति विग्रहीतव्यम्, अत्र च प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वविभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिरित्युक्तत्वात्समासो न स्यात्, सत्यपि समासे समानाधिकरणोत्तरपदाभावात् “स्त्रियाः पुंवत्” इति पुंवद्भावो न स्यात् । पक्षान्तरे तु गन्धमाल्ययोरेव कर्मत्वात्तयोरेव कस्तेनाभिधानात् जायया प्रतिग्राहिता गन्धमाल्ये यया धेन्वेत्यूढरथादिवत् तृतीयार्थेन समासः सिध्यतीति गतमदः । इपिशकी च द्विकर्मकौ भाष्य-उक्तौ । एवं चायाचितारं नहि देवदेवमित्यत्रापि देवः शक्यपेक्षया कर्म सुता प्रहिग्राहापेक्ष्येति न संकटं किं चित् ॥

अथ द्विकर्मकसाधारणमिदं विचार्यते ॥ किमेते लादयः प्रधाने कर्मणि भवन्ति अथाप्रधाने । न चानयोर्युगपदभिधानसंभवो भिन्नकक्षत्वात् । अत्राह ।

प्रधानमर्मण्याख्ये लादीनाहुद्विकर्मणाम् ।

अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

इति । अभिधान इति शेषः । अत्र द्विकर्मणामित्यनेन ‘नीवह्योर्हरतेश्च’ इति च शब्दसमुच्चितः कृषिः नयत्यादयश्च त्रय उच्यन्ते । अन्येषां विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा दुह्यादीनामित्यनेन कारिकोपात्ताश्चशब्दसमुच्चितेष्वहेतुमण्यन्तादज्जण्यादयश्चोच्यन्ते, ण्यन्त इत्यनेन तु गत्यादिसूत्रोपात्ताश्चशब्दसमुच्चितास्तार्यादयश्च । अक्ष बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु प्राकृते वा कमणि प्रयोज्ये वा लादयः । यदाह ।

कथितेभिहिते त्वविधिस्त्वमतिगुणकर्मणि लादिविधिः सपरे ।

ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरति ॥

अस्यार्थः । तत्र प्रथमः पादः प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि षष्ठीत्येकीयमतदुषणपर इति इहानुपयोगात् न व्याख्यायते । सपरे गत्यादिसूत्रोपात्तसहिते दुह्यादौ गुणकर्मणि लादयः । गुणकर्मणि पुरुषप्रवृत्तेः पयः प्रभृत्यर्थत्वात् दुह्यादावप्रधानं गवाद्यच्युते । ण्यन्ते तु शब्दतः प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यं प्रयोज्यव्यापारस्य त्वप्राधान्यमिति तदाप्यधर्माद्युच्यते । ध्रुवयुक्तयोऽकर्मकाः, चेष्टितयुक्तयो गत्यर्थाः एष्वगुणे प्रयोज्ये, तदेतदनल्पमतेर्मन्धाविन आचार्यस्य वचनमिति । अत्र स्मरतोत्यनेनागमस्याविच्छेदं दर्शयति । एवं चात्रापि याचनस्य धनाद्यर्थत्वात्सास्यैव प्राधान्यादन्यद्राजादि कर्माप्रधानमिति तत्रैव लादयो भवन्तीति (नाथ्यते राजा धनं नाथ्यः नाथितः सुनाथ) इत्यादि भवति । नाथिता धनस्य राज इत्यत्र च कर्मणि षष्ठ्युभयत्र भवति । गुणकर्मण्युभयथा (गोणिकापुत्र) इति भाष्ये उक्तत्वात् द्वितीयापि द्रष्टव्या । (नाथिता धनस्य राजानमिति) भाष्ये नयतेरुदाहरणं प्रदर्शनमात्रं, स्पष्टं चैतत् पदमञ्जर्यादिषु । (नाथितव्यो राजा धनं देवदत्तेनेत्यत्र कर्तृकर्मणा) प्राप्ता कृद्योगलक्षणा षष्ठी

कृत्यानां कर्तरि वा इत्यत्र कृत्यानामिति योगं विभज्य प्राप्तौ नेति चानुवृत्त्य उभयप्राप्तौ नेति चानुवृत्त्य उभयप्राप्तौ कृत्ये पञ्चाभावस्य भाष्ये प्रतिपादितत्वाच्च भवति । स्पष्टं चैतत्कैयदादौ । यत्तु 'कृत्यानां' इत्यत्रोभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठीप्रतिषेध इति वृत्तिमुपादाय प्रतिषेधोऽयं कर्तरि षष्ठायाः कर्मणि षष्ठी तु प्रधानस्य कर्मणः कृत्वेनाभिधानादन्यस्याप्राधान्यादप्रसङ्ग इति न्यासे ऽर्थसत्त्वमुक्तं तद्वितीयावप्रधाने षष्ठी निशच्यति यत्किञ्चित् । कर्तरि च इति विधीयमानषष्ठीविकल्प उभयप्राप्तिव्यतिरिक्तकृत्यविषयः । (नाथितव्यं सर्पिर्देवदत्तेन देवदत्तस्येति वा) ६—७ ॥

दध धारणे ॥ शन इति के चित् पठन्ति, दद दान इत्यत्र धारण इति । तदुक्तम् ।

तद्वेपोसदृशोन्याभिस्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।

दधते सुलभां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥

पिबति च पाति च यासकौ रहस्त्वाम् ।

व्रज विटपममुं ददस्व तस्यै ।

दाददो दुदुदुदादी दादादो दूददीददोः ।

दुदादं दददे दुददे ददाददददो ऽददः ॥

इत्यादौ दधो धारणार्थत्वस्यान्यस्य दानार्थत्वस्य च व्यवस्थितत्वात् (दधते । दधेते । दधन्ते । दधसे । दधावहे । दधामहे । देधे । देधाते । देधिरे । देधिषे । देधे । देधिवहे) *अत एकहल्मध्येनादेशादेर्लिटि* । किति लिटि परत्रावस्थिते यस्यादिरादेशो नास्ति तस्यासहाययोर्हलोर्मध्यगतस्याकारस्यैकारो ऽभ्यासस्य लोप इत्येत्वाभ्यासलोपौ । अयं शिदिति सर्वादेशः । नन्वभ्यासादेर्दकारस्य जश्त्वेन प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इति दत्त्वे कथमनादेशादित्वम् । न च पूर्वत्रासिद्धत्वम् । “तुफलभजत्रपदच” इति फलभजिग्रहणात् । असिद्धत्वे ह्यनादेशादित्वेनैवेत्वाभ्यासलोपयोः सिद्धत्वाच्च तत्कुर्यात् । एवं तर्हि *न शशदद्वादिगुणानाम्* इति शसददयोरेत्वाभ्यासलोपनिषेधाद्भाभेदे आदेशादित्वं नाश्रयिष्यते । तथा च वार्तिकम् । [प्रथमतृतीयादीनामादेशादित्वादेशादित्वादेत्वाभाव इति चेच्छसिददिप्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेदे एवविज्ञानस्येति] (दधिता । दधितासे । दधिताहे । दधिष्यते । दधिष्यमाणः । दधताम् । दधस्व । दधै । अदधत । अदधेताम् । अदधन्त । अदधथाः । अदधे । अदधावहि । दधेत । दधेयाताम् । दधेथाः । दधेय । आशिषि । दधिषीष्ट । अदधिषाताम् । अदधिष्ठाः । अदधिषि । अदधिष्यत) इत्यादि । कर्मकर्त्रोर्यक्चिण्वषये (दध्यताम् । अदध्यत । दध्येत । अदाधीत्यादि) अन्यत्र कर्तृवत् (दिदधिषते । दिदधिषां चक्रे । दिदधिषिता । दिदधिषिष्यते । दिदधिषताम् । अदिदधिषत । दिदधियेत) आशिषि (दिदधिषिषीष्ट । अदिदधिषिष्ट । अदिदधिषिष्यत) इत्यादि । कर्मणि यक्चिण्वषये दिदधिष्यतइत्यादि) अन्यत्र कर्तृवत् । कर्मकर्तरि तु यक्चिणोर्निषेधात्सर्वत्र कर्तृवत् । अतो लोप आर्द्धधातुके (दादध्यते । दादधां चक्रे । दादधिता । दादधिष्यते । दादध्यताम् । अदादध्यत । दादध्येन । आशिषि । दादधिषीष्ट । अदादधिष्ट । अदादधिष्यत) “दीर्घाकितः” इत्यभ्यासदीर्घः । सर्वत्रार्द्धधातुके “यस्य हलः” “अतो लोपः” इति यलोपाल्लोपौ । कर्मकर्त्रोर्यङन्तेऽपि विशषो नेति गाधतावेवोपपादितम् । (दादद्धि । दादद्धः । दाधत्सि । दादध्मि) “दधस्तथोश्च” इत्यत्र कृतद्विवचनस्य दधातेयग्रहणात् तकारथकारादौ चकारात् सकारादौ ध्वे पदान्ते बशो विधीयमानो भषभावोऽस्य न भवति “एकाचः” इति सादौ ध्वे पदान्ते च विधीयमानः सामान्य एव भवति (दादधां चकार । दादधिता । दादधिष्यति । दादद्धु । दादद्धात् । दादद्धि । दादधानि । अदाधत् । अदाधद् । अदादद्धाम् । अदादधुः । अदाधाः । अदाधत् । अदाधद् । अदादद्ध । अदादधम्) अत्र “हलङ्ग्याब्भ्य” इति तिप्सिपोर्लोपे पदान्तत्वात् “एकाच” इति भषभावे जश्त्वे वा चत्त्वम् । सिपि तु “दश्च”

इति वा स्त्वं च । जशादौ “अलां जग् झशि” इति धकारस्य दकारः (दादध्यात् । दादध्या-
ताम् । आशिपि दादध्यात्, दादध्यास्तामित्यादि । अदादधीत् । अदादाधीत्) *अतो
हलादेल्योः* इति हलादेर्हलन्तस्य लघोरतः स्थाने वा वृद्धिरिडादौ परस्मैपदपरे सिचि
एवं (अदादादधिष्टाम् । अदादाधिष्टामित्यादि । अदादधिष्यदित्यादि) सर्वत्र यङ्लुक् परस्य
हलादेः पितः सार्वधातुकस्य पक्ष ईडुदाहार्यः । कर्मणि यङन्तवदिति बाधतावुपपादितम् ।
दाधायतीत्यादि बाधयतिवत् । णौ चङि तु “णौ चङ्यु” इति ह्रस्वत्वे सन्वदित्वदीर्घत्वे
विशेषः । अदीदधदित्यादि (दधनः ।) ‘अनुदात्तेतश्च’ इति युच् ॥ ८ ॥

स्कुदि आप्रवणे ॥ आप्रवणमुत्प्लवनमुत्प्लुत्य गमनं वेति तरङ्गिणी । उद्धरणमिति
भोजः । अत्र सकर्मकः । “इदितो नुम् धातोः” इत्यन्तेदित्त्वानुमागम उपदेशिवद्वचनादु-
पदेशावस्थायाम् (स्कुन्दते । स्कुन्दसे । स्कुन्दे । चुस्कुन्दिषे । चुस्कुन्दिवहे “शर्पूर्वाः”
इति खयः शेषः । *कुहोश्चुः* । अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्ग इत्यान्तर्यात् ककारस्य चकारः
(स्कुन्दिता । स्कुन्दिष्यते । स्कुन्दताम् । अस्कुन्दत । स्कुन्देत । आशिपि । स्कुन्दिपीष्ट ।
अस्कुन्दिष्ट । अस्कुन्दिष्यत) भावादपि यक्चिणौ । (स्कुन्ध्यते । स्कुन्ध्यताम् । अस्कुन्ध्यत ।
स्कुन्ध्येत । अस्कुन्दीत्यादि । चुस्कुन्दिपते । चुस्कुन्दिपाञ्चके । चुस्कुन्दिषिता । चुस्कुन्दि-
षिष्यते । चुस्कुन्दिपताम् । अचुस्कुन्दिषत । चुस्कुन्दिषेत । आशिपि । चस्कुन्दिषिपीष्ट ।
अचुस्कुन्दिषिष्ट । अचुस्कुन्दिषिष्यत । चोस्कुन्ध्यते । चोस्कुन्दाञ्चके । चोस्कुन्दिता ।
चोस्कुन्दिष्यते । चोस्कुन्ध्यताम् । अचोस्कुन्ध्यत । चोस्कुन्ध्येत । चोस्कुन्दिपीष्ट । अचोस्कु-
न्दिष्ट । अचोस्कुन्दिष्यत) भावादौ न विशेष इति गाधतौ प्रतिपादितम् । (चोस्कुन्दीति ।
चोस्कुन्ति । चोस्कुन्दाञ्चकारेत्यादि) लङि तिप्सिपोर्हलङ्यादिसंयोगान्तलोपयोः अचोस्कु-
न् । भावादौ यङन्तवदित्युक्तम् (स्कुन्दयति । स्कुन्दयतइत्यादि । स्कुन्दनः । युच् स्कुन्दा)
उपदेशावस्थायाम् नुमो विधानाद् धातोरुक्त्वाद् “गुरोश्च हलः” इति स्त्रियामकारो लघूपध-
गुणाभावश्च ॥ ९ ॥

श्विदि श्वैत्ये ॥ अकर्मकः । श्वेतस्य गुणस्यापि धातुना साध्यतया क्रमिकतया वाभि-
धानात् क्रियात्वम् । यदाह ।

श्वेततेः श्वेत इत्येतत् श्वेतत्वेन प्रकाशयते ।

आश्रितक्रमरूपत्वादभिधानं प्रवर्त्तते ॥

इति । पूर्ववन्नुमागमः (श्विन्दते) इत्यादि स्कुन्दिवत् ॥ १० ॥

वदि अभिवादनस्तुत्योः ॥ प्रणतिपूर्वमाशिपो वाचनमभिवादनं, तथा च प्रयोगः । अभि-
वदति नाभिवादनस्तुत्याचार्यं श्वशुरं राजानमिति । (वन्दते । ववन्दे । वन्दितेत्यादि) पूर्व-
वन्नुमि कृते ऽकारग्न्यासहायहलमध्यगतत्वाभावान्नैत्वाभ्यासलोपौ । “न शसदद्वादिगु-
णानां” इतिनिषेधाद्वा । गुण इति तद्भावितोकार उच्यते (वन्दारुः) “श्ववन्दोरारुः” इति
तच्छीलादिकर्तृप्वारुप्रत्ययः (वन्दना) “धट् वन्दिविदिभ्यश्च” इति स्त्रियां युच् । वन्दा
वृक्षरुहा । बाहुलकात् स्त्रियां संज्ञायामुकारः । वन्दा वृक्षादनी ‘वृक्षरुहाजीवन्तिकेत्यपि’ इत्य-
मरः । (वन्दीति ।) स्तोतार्यावश्यकणिन्यन्तः । “हठहूतमहिलायां त्विन्” इति सर्वधातु-
विषयेन्नन्तात् (सर्वतोऽक्तित्रयोदित्येके इति ङीषि । अयं वशादिरपभ्रंशः । यदाह राजानकः
संदिग्धस्योदाहरणे ।

आलिङ्गितस्तत्रभवान्संपराये जयश्रिया ।

आशीः परंपरां वन्द्यां कणे कृत्वा कृपां कुरु ॥

अत्र वन्द्यामिति किं हठहूतमहिलायामुत नमस्यामिति सन्देह इति (वन्दः) पूजकः ।
“स्फायितञ्चिचशकिक्षिपिष्ठुदिसृपितृपिष्टपिबन्धुन्दिदिवितिवृत्त्यजिनी पदिमदिसुदिखि-
दिच्छिदिभिदिमन्दिबन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिसिवाशिशीड्हसिसिधिशुभिभ्यो रक्” इति

रक् प्रत्ययः ॥ ११ ॥

भदि कल्याणे सुखे च ॥ कल्याणं मङ्गलं सुखमात्मगुणः । (भन्दते । बभन्दे । भन्दिते-
त्यादि स्कुन्दिवत् । देवदत्ताय भद्रं भूयाद्देवदत्तस्येति वा) । “ऋज्वेन्द्रायवज्रविप्रकुब्रनुब्रक्षुर-
खुरभद्रोप्रमद्रभेरभेलशुकशुकलवत्रेरामाला” इति रक्यनुनासिकलोपे भद्रशब्दो निपातितः ।
तद्युक्तात् *चतुर्थि चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः* इत्याशिपि गम्यमानायां चतुर्थी-
षष्ठ्यौ । अत्रायुष्यादयोऽर्थपराः । (भद्राकरोति मुण्डयतात्यर्थः ।) [भद्राच्चेति वक्तव्यम्]
इति परिवापणे मुण्डने कृजो योगे डाच् प्रत्ययः । अस्य “ऊर्यादिच्चिडांचश्च” इति गतित्वा-
त्पूर्वं प्रयोगः । अत एव निपातत्वेनाव्ययत्वात्सौर्लङ्क ॥ १२ ॥

मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ॥ कान्तिगतिष्वित्येके । मोदो हर्षः । मदो गर्वः ।
स्वप्न आलस्यम् । चन्द्रस्तु मदि जय इत्यपि पपाठ । स्तुतिगतिभ्यामन्यत्राकर्मकः (मन्दते ।
ममन्दे । मन्दितेत्यादि पूर्ववत् । मन्दुरा) “मन्दिवाशिमथिचितिवङ्ग्यङ्गिभ्य उरच् (मन्दिरम्)
“इषिमदिमुदिः खिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दिमिमुहिमिहिमुचिरुचिरुषिषिबन्धिभ्यः किर-
च्” इति किरच् । (मन्द्रम्) “स्फाषितञ्चीति” आदिना रक् (मन्दारः) “अगिमदिमन्दि-
भ्य आरन्” इत्यारन् । मन्दरः । बाहुलकादरः । यद्वा मन्दं रातीति मन्दरः । अयं मदी हर्षे
दिवादौ । मद् हर्षलेपनयोर्घादौ । मद् वृत्तियोग इति चुरादौ ॥ १३ ॥

स्पदि किञ्चिच्चलने ॥ चलनं कम्पनम् । अकर्मकः (स्पन्दते । पस्पन्दे । स्पन्दितेत्यादि
पूर्ववत् । स्पन्दयति) “निगरणचलनार्थेभ्यश्च” इति ण्यन्तात्परस्मैपदमेव । निगरण-
मभ्यवहारः ॥ १४ ॥

क्लिदि परिदेवने ॥ परिदेवनं शोचनम् । सकर्मकः (क्लिन्दते देवदत्तम् । चिक्लिन्दे ।
क्लिन्दितेत्यादि पूर्ववत् । क्लेदा) “क्लेदौषधिशशाङ्गयोः” इति यादवप्रकाशः । “श्वन्नुक्षन्पू-
पन्प्लीहन्क्लेमन्स्नेहन्मूर्ध्नमज्जन्नयमन्विश्वप्सन्परिजमन्मववन्” इति कनिनि गुणनुम-
भावयोर्निपातितः । “सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ” इति नान्तत्वादुपधाया दीर्घः । संबुद्धौ
हल्ङ्यादिङलोपे प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात्पदत्वाच्चलोपः “प्रातिपदिकात्” इति प्राप्नो नलोपो
“न डिंसंबुद्धोः” इति निषिध्यते, भसंज्ञायामलोपे (क्लेद) इत्यादि, सप्तम्येकवचने “विभाषा
ङिश्योः” इत्यल्लोपस्य विकल्पनात् (क्लेदनि क्लेदनि इत्यपि भवति । हलादौ पदत्वाच्चलो
पेक्लेदभ्यामित्यादि । नलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् “सुपि च” “अतो भिस ऐस्” “बहुवचने
झल्येत्” इत्येते विधयो न भवन्ति । स्कुन्द्यादय एतदन्ताः सप्त इदितः । अयं परस्मैपदादि-
ष्वपि पठिष्यते । ऊदिदाद्रीभावे दिवादौ ॥ १५ ॥

मुद हर्षे (मोदते । मोदते । मोदे । लघूपधत्वाद्गुणः । मुमुदे । मुमुदाते । मुमुदिषे ।
मुमुदिवहे “असंयोगाल्लिङ्गिक्त्” इति कित्त्वान्न गुणः (मोदिता । मोदिष्यते । मोदिताम् ।
अमोदत । मोदेत । आशिपि । मोदिषीष्ट । अमोदिष्ट । अमोदिष्यत) इत्यादि । भावे
(मुद्यते । अमुद्यत । मुद्येत । अमोदि । शेषं कर्तव्यम् । मुमुदिषते, मुमुदिषते) “रलो व्युप-
धाद्वलादेः संश्च” रलन्ताद्वलादेस्कारोपधात् परौ सेतौ त्कासमौ वा कितौ भवत इति
कित्वपक्षे न गुणः । (मुमुदिषां चक्रे इत्युदाहार्यम् । मोमुद्यते । मोमुदां चक्रे । मोमुदिते-
त्यादि) अजार्धधातुके यलोपाल्लोपयोर्लघूपधगुणो न भवति । “न धातुलोप आर्धधातुके”
इति धात्वेकदेशलोपनिमित्तार्धधातुकनिमित्तयोर्गुणवृद्धोर्निषेधाद् “अचः परस्मिन् पूर्वविधौ”
इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादूढा (मोमोत्ति । मोमुत्तः । मोमुदति । मोमोत्सि । मोमुदीपि ।
मोमोद्धि । मोमुदीमि । मोमुद्धः) यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वात् “नधातुलोप” इति निषेधो न भव-
ति । ईङि तु “नाभ्यास्तस्याचि पिति सार्वधातुके” इति निषेधः । (मोमोदां चकार । मो-
मोदिता । मोमोदिष्यति । मोमोत्तु । मोमुत्तात् । मोमुदीतु । मोमुद्धि) । हेरपित्त्वान्न
गुणः । (मोमुदानि । मोमुदाव) आत्र्यजादिपित्सार्वधातुकत्वात् “नाभ्यस्त” इति गुण-

निषेधः । लङीडभाववक्षे त्रिप्सिपोर्हलङ्यादिलोपे “वावसाने” इति पक्षे चत्त्वम् । सिपि तु “दश्च” इति वा स्त्वमपि । (अमोमोत् । अमोमोद् । आमोमुत्ताम् । अमोमोत् । अमोमोद् । अमोमोः । अमोमुद्म्) । ईटि अमोमुदीत् । अमोमुदीः । मोमुद्यात्) । आशिपि । (मोमुद्यास्ताम्) यासुटो डित्त्वकित्त्वाभ्यान्न गुणः । (अमोमोदीत्) सिज्जलोपस्यासिद्धत्वाद्वा प्रत्ययलगेन वा गुणः । (अमोमोदिष्टाम्) । हलन्तलक्षणा वृद्धिः “नेटि” इति निषिध्यते । (अमोमोदिष्यदित्यादि । मोदयति । मोदयां चकार इत्यादि पूर्ववत् । लुङि (अमूमुदत् । “दीर्घो लघोः” इति दीर्घः (मुदित्वा मोदित्वा) उक्तः कित्त्वविकल्पः । (मुदितमनेन । मोदितमनेन) । “निष्ठा” इति भूते यः क्तः स “तयोरेव कृत्य” इत्युक्तनियमादकर्मकादस्माद्भावे, (प्रमुदितमनेन । प्रमोदितमनेन प्रमुदितः प्रमोदितः) अत्रादिक्रियालक्षणस्य भूतत्वाश्रये “निष्ठा” इति क्तः । स च “आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च” इति भावकर्त्रोर्द्वयोरपि भवति (प्रमुदितवान् । प्रमोदितवान्) “उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्” इति सेटो निष्ठायाः पक्षे कित्त्वनिषेधाद् गुणः । भावादिकर्मभ्यामन्यत्र (मुदिते देवदत्तः मुदितवानित्येव ।) ध्रौव्यार्थत्वात्कर्त्तरि क्तः । मुदितवानित्यत्र *अत्वसन्तस्य चाधतोः* इत्यात्वं तस्याधातोः सन्तस्य चोपधायाः सम्बुद्धिवर्जिते सौ विहिताद्वीर्घादनन्तरं क्तवतोरुदित्वेन नुमि हलङ्यादिसंयोगान्तलोपो । पूर्वं नुमि न दीर्घस्य प्रसङ्गः उपधाभावात् । न च संयोगान्तलोपादनन्तरमुपधात्वे भूतपूर्वगत्याऽन्वन्ताश्रयस्य दीर्घस्य प्रसङ्गः । नापि नान्तत्वेन “सर्वनामस्थाने” इति दीर्घस्य । यतस्तयोः संयोगान्तलोपोऽसिद्धः (मोदनः) युच् । (मुत् ।)

[संपदादिभ्यः क्तिप्] इति स्त्रियां क्तिप् । (मुदिरः) ‘इप्मिदि’ त्यादिना किरच् (मुद्रः) “मुदिप्रोर्गंगाक्” इति गक् । कित्त्वान्न गुणः । मुद्गेन संसृष्टं मौद्गम् । *मुद्गादण्* इति तृतीयान्तादस्मात्संसृष्टेऽण् प्रत्ययः । मुद्गा । “स्फायितञ्चि” इत्यादिना रक् । संसर्गाथोयं चुरादौ ॥ १६ ॥

दद दाने ॥ किं चिदुद्दिश्यापुनर्ग्रहणाय स्वीयत्यागो दानम् । (ददते । ददसे । ददे । दददे । दददाते । ददविपे । दददे) “न शसदद” इत्येत्वाभ्यासलोपनिषेधः (ददिता । ददिष्यते । ददताम् । अददत् । ददेत् । आशिपि । ददिषीष्ट । अददिष्ट । अददिष्यत । कर्मादौ दद्यते । दद्यताम् । अदद्यत् । अद्येत । अदादि) शेषं कर्तृवत् । (दिददिषते । दादद्यते । दाददीति । दादत्ति । दादयते) शेषं मुदिवन्नेयम् ॥ १७ ॥

ष्वद स्वर्द आस्वादने ॥ संवरण इति क्षीरस्वामी । आस्वादनमनुभवः । अत्रायं सकर्मकः स्वदन्ति देवा उपा निहव्येति दर्शनात् । छान्दसं परस्मैपदम् । तथा स्वादन इति ण्यन्तेनार्थनिर्देशाच्च सकर्मकोऽयम् । यद्वक्ष्यति चुरादावास्वादने सकर्मक इति । अस्यार्थस्तत्र प्रपञ्चयिष्यते । यदायमनेकार्था धावत इति रुचौ वर्त्तते तदाऽकर्मकः । आद्यः पोपदेशः तदुक्तं भाष्ये । ‘अजृदन्त्यपराः सादयः पोपदेशाः स्मिङ्स्विदिस्वदिस्वजिस्वपयश्च’ इति । प्रायेणायमाङ्पूर्वः । (आस्वदतेरसम् । सस्वदिता) इत्यादि ददिवत् । रुच्यर्थत्वे खल्वपि । (दधि स्वदते देवदत्ताय ।) *रुच्यर्थानां प्रीयमाणः* इति तर्प्यमाणस्यैषां प्रयोगे संप्रदानत्वाद्देवत्ताच्चतुर्थी । अन्यकर्तृकोऽभिलापो रुचिरिति वृत्तिः । अत्र हरदत्तः । योभिलापास्याश्रयः प्रीयमाणः ततोऽन्यकर्तृक इत्यर्थः । कथं पुनरन्याश्रयस्याभिलापस्यान्यः कर्ता भवति, यावता यदाश्रयव्यापारं धातुः प्राधान्येनाचष्टे स कर्ता । नेदं कर्तृलक्षणं किं तर्हि स्वातन्त्र्यमेव, तच्च क्वचिद्वास्तवं क्व चिद्वैवक्षिकम् । तत्र माधुर्यातिशयेन ह्यविषयं देवदत्ताश्रयमभिलापं जनयद् दधि तत्र कर्त्तृति गीयत इति । अत्र *सात्पदाद्योः* इति सातिप्रत्ययपदाद्योः सकारस्य पत्वनिषेधादिणः परत्वेषि न पत्वम् । कर्मादौ स्वद्यत इत्यादि, सिस्वदिषते । *स्तौतिण्योरेव ण्यभ्यात्* इति पत्वं, कृतपत्वे सति यदि भवति स्तौतिण्यन्तानामेवेति सूत्रार्थः (सास्वद्यते । सास्वदीति । सास्वत्ति । स्वादयति । स्वादयते । असिष्वदत्) शेषं पूर्ववत् । ण्यन्तात्सनि ‘स्तौतिण्यो-

रेव' इति नियमात् पत्वे प्राप्ते तदपवादः "सः स्विदिस्वदिसहीनां च" इति सकारो विधीयत इति (सिस्वादयिषतीति भवति) ये त्वमुं दन्त्यादि पठन्ति, तेषामिदं सन्तवचनं कथमर्थ-
वदिति त एव प्रष्टव्याः (स्वदन्ते । सस्वर्दे) इत्यादि स्वदिवत् । अर्जदन्त्येति षोपदेशलक्षणं
केवलदन्त्यविषयमिति दन्त्योष्ठ्यपरोयं न षोपदेशः । अत एव दन्त्योष्ठ्यपराः प्विद्यादयः स्व-
दीत्यादिना पुनः पठान्ते । (स्वादुः ।) "कृवापाजिस्वदिसाध्यशुभ्य उण्" इत्युण्प्रत्ययः ।
स्वाद आस्वादन इत्यत्रैवाग्रे ॥ १९ ॥

उर्द माने क्रीडायां च ॥ क्रीडायामकर्मकः । चकारादास्वादाने । इह मानं सुखमिति संम-
तायाम् (ऊर्दते । ऊर्दाचक्रे । ऊर्दिता । ऊर्दिष्यते । ऊर्दताम् और्दत । ऊर्दत । आशिषि ।
ऊर्दिषीष्ट । और्दिष्ट । और्दिष्यत) । "उपधायां च" इति धातोरुपधाभूतरेफात् पूर्वत्वादिको
दीर्घः सर्वत्र । यथायोगं भावकर्मकर्मकर्तृपूर्वत इत्यादि । (ऊर्दिदिपते ।) *न न्द्राः संयोगादयः*
इति द्वितीयस्थकाचो नदराणां संयोगादीनां द्विवचननिषेधाद्दकारादिर्द्विरुच्यते । (ऊर्दयति ।
और्दिदत्) ॥ २० ॥

कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव ॥ अत्र कैयटपुरुषकारमैत्रेयादिषु तृतीयो न पठ्यते । संमता-
मोधाविस्तारचान्द्रेषु तु त्रयोपि पठान्ते । गुदक्रीडा गुदविहार इति चरके । मैत्रेयकाश्यपौ
गुद इत्यपि पृथक् धातुरिति । अत्रैवकारो धातूनामनेकार्थत्वे ज्ञापक इत्युक्तम् । स्फूर्जेर्दीघो-
पदेशात् "उपधायां च" इति दीर्घ एषां न इति चन्द्रः । मैत्रेयसंमतमोधाविस्तारकारादयस्तु
दीर्घत्वमिच्छन्ति । (कूर्दते । चुकूर्दे । कूर्दिता । कूर्दिष्यते । कूर्दताम् अकूर्दत । कूर्दत ।
आशिषि । कूर्दिषीष्ट । अकूर्दिष्ट । भावे । (कूर्धते) इत्यादि । (चुकूर्दिषते । चोकूर्धते ।
चोकूर्ति । चोकूर्दीति । चोकूर्त्तः । चोकूर्दां चकार । चोकूर्दितेत्यादि ।) लङि तपि सपोर्हलङ्या-
दिलोपे "वाऽसाने" इति चत्तर्विकल्पः । (अचोकूर्दीत् । अचोकूर्त् । अचोकूर्द्) । सिपि
तु "दश्च" इति वा स्त्वमपि । (अचोकूः) चान्द्रेपि मते "रो रि" लोपे "दूलोपे" इति दीर्घस्य
विद्यमानत्वादत्र विशेषः । (कूर्दयति । अचुकूर्दत्) । एवमितरयोरप्युदाहार्यम् । गुदेः ।
(गोदते । जुगुदे । गोदितेत्यादि । जुगुदिषते । जुगोदिषते । गुदित्वा, गोदित्वा) इत्यादि
मुदिवन्नेयम् । (गुदम्) । इगुपधलक्षणः कः । गोद इति पचाद्यजिति मैत्रेयः ॥ २४ ॥

षूद क्षरणे ॥ क्षरणं निःसारणम् । अत्रायमकर्मकः, हिंसायामपि वर्त्तते, (मधुसूदनः इति ।
अत्रायं सकर्मकः । ण्यन्तोयं संस्कारेपि वर्त्तते । 'अग्निर्हव्यं शमिता सूदयति' इति । हव्यं हव-
नाहपशोर्हृदयादि शमिता शमित्रोऽग्निः सुदयति संस्करोतीति । क्षरणस्वादुकरणार्थत्वमहे रा-
त्राणि मरुतो विलिप्तं सूदन्तिवत्यत्राह भट्टभास्करः । तथा हि अहोरात्राणि मरुतश्च तद्विलिष्टं
विनाशितं विष्टपं वा सूदयन्तु क्षारयन्तु यद्विलिष्टं स्वादु कुर्वन्तु वा । यद्वा यद्विलिष्टं यागायोग्यं
यद्विरूपं विशसितं तद्विनाशयन्तिवति । क्षरे तु तत्र विलिष्टं न्यूनं पूरयन्तिवति पूरणार्थत्वं दृ-
श्यते । (सूदते । सुषूदे । सूदिता) इत्यादि । भावादौ (सूद्यते) इत्यादि । (सुसूदिषते) ।
"स्तौतिण्योरेव इति" नियमान्न पत्वम् । (सोसूद्यते । सोसूत्ति । सूदयति । सूदयते । असूषुदत्) ।
"णौ चङि" इति ह्रस्वत्वम् (सूदिता) "सूददीपदीक्षश्च" इत्यनुदात्तेल्लक्षणस्य युचो निषे-
धात् "तृन्" इति सामान्यस्ताच्छोलिकस्तृन् । (मधुसूदनः) । "नन्दियहिपचादिभ्यो ल्यु-
णिन्यचः" इति ल्युः । क्षरति क्षारयति रसानति च, सूदः पक्वः पाचकश्च । "इगुपधज्ञाप्रोकिरः
कः" इति इगुपधत्वात् कर्त्तरि कः । अयं चुरादावपि ॥ २५ ॥

हाद अव्यक्ते शब्दे ॥ अव्यक्तशब्दो वाद्यादिघोषः । (हादते । जहादे) । "कुहोश्चुः"
इत्यभ्यासहकारस्यान्तरतम्यात् झकारश्चुत्वं, तस्य "अभ्यासे चर्च" इति जश्त्वं जकारः ।
(हादितेत्यादि) । भावे (हाद्यत इत्यादि । अहादि । जिहादिपते । जाहाद्यते । जाहादी-
ति । जाहाचीत्यादि, हादयति । हादयते । अजिहदत्) "अत्स्मृद्दृष्ट्वरप्रथमद्वस्तृस्पशाम्"
इति स्मरत्यादीनां चङ्परे णौ लघुनि धात्वक्षरे पर इत्वापवादात्तविधानाज् ज्ञापकादित्व-

विधौ येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि भवतीति त्वियमनाश्रयणादभ्यासस्येत्वम् । दीर्घस्तु न भवति संयोगपरत्वेनालघुत्वात् । ह्रस्वः । पचाद्यचि पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः । महिक्विह्रदो नाम वाहीकग्रामविशेषः, तत्र भवादिर्महिक्विह्रदीयः “कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात्” इति शेषेथं “छो वाहिकग्रामेभ्यश्च” इति प्राप्तयोः षष्ठ्योः पचाद्यचोपवादः, *आयनेयीनीयियः फटखच्छवां प्रत्ययादीनाम्* इति प्रत्ययादीनां फादीनां यथासंख्यमायन्नादिविधानात् छस्येयादेशः । छ-विधौ निपातनाद्वा ह्रस्वः ॥ २६ ॥

ह्लादी सुखे च ॥ चकारादव्यक्तशब्दे च ॥ ह्लादत इत्यादि हादिवत् । विशेषस्त्वीदित्वात् “श्वीदितो निष्ठायाम्” इतीडभावो “ह्लादो निष्ठायाम्” इत्युपधाह्रस्वश्च । तथा *रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दइः* इति निष्ठातकारस्य पूर्वकारस्य च नकारः, आह्वन्नः । आह्वन्नदवान् ॥ २७ ॥

स्वाद आस्वदने ॥ स्वादत इत्यादि स्वदिवत् । अपोपदेशत्वादसिस्वदद् इत्यादौ न षत्वम् । स्वदिना समानार्थोप्ययमाकारोपधसाम्यादिह पठितः । अज्दन्त्येति पोपदेशलक्षणे दन्त्यग्रहणेन केवलो दन्त्यो गृह्यते न तु दन्त्योष्ठ्योपीत्ययमपोपदेशः स्वर्दिवत् ॥ २८ ॥

पर्द कुत्सिते शब्दे ॥ रेफवहान्तः । संयोगान्तेपूर्वादिष्वयं न पठितः । शब्दविशेषार्थेन द्राघादिनापि साम्यात् । स्वादिस्त्वाकारवत्संयोगादित्वेन हाद्यनुरोधेन मध्ये पठितः । इह कुत्सितः शब्दो गुदरवः । तदाह केशवस्वामी कौक्षे कर्दति पर्दते गुदरव इति । (पर्दते । पपर्दे । पर्दिता । पर्दिष्यते । पर्दिताम् । अपर्देत । पर्देत । पर्दिषीष्ट । अपर्दिष्ट । भावे पर्धत-इत्यादि । पिपर्दिषते । पापर्धते । पापर्धते । पापर्दीति । पापर्त्तीत्यादि) । लङि तिप्सिपो-र्हलङ्यादिलोपे वा चर्त्वम् । सिपि तु पक्षे “दश्च” इति रुत्वं चोदाहार्यम् । (पृदाकुः ।) “प-र्देर्नित् संप्रसारणमल्लोपश्च” इति काकुप्रत्ययो लोपः प्रसारणं च ॥ २९ ॥

यती प्रयत्ने ॥ (यतते । येते । येतिषे) । एत्वाभ्यासलोपौ । (यतिता । यतिष्यते । यतताम् । अयतत । यतेत् । आशिपि यतीषीष्ट । अयतिष्ट । अयतिष्यत्) । भावे । (यत्य-ते) इत्यादि । (यियतिषते । यायत्यते । यायतीति । यायत्तीत्यादि) । लङि तिप्सिपो-र्हलङ्यादिलोपे जश्त्वे वा चर्त्वम् । सिपि तु “दश्च” इति वा रुत्वमपि । (यातयति । अयीयतत् । यत्यम् । [तकिशसियतिजनीनामुपसंख्यानम्] इति भावे यत् । (आयत्तः । आयत्तवान्,) ईदित्वात् “श्वीदितो निष्ठायाम्” इतीडभावः । यत्नः । “यजयाचयतविच्छ-प्रच्छरक्षो नङ्” इति भावादो नङ् । (यतिः) “इन् सर्वधातुभ्यः” इतीन् । यत् निकारोप-स्कारयोरिति चुरादौ ॥ ३० ॥

युत् जुत् भासने ॥ (योतते । युयुते । योतितेत्यादि) । भावे (युत्यते) इत्यादि । (युयुतिषते । युयोतिषते । “रलो व्युपधात्” इति वा कित्त्वम् । (योयुयते । योयुतीति । योयोत्तीत्यादि) । ईदपक्षे “नाभ्यस्यस्य” इति गुणनिषेधः । (योतयति । अयुयोतत्) । ऋदित्वात् “नागलोपि” इत्युपधाह्रस्वनिषेधः । (युतित्वा । योतित्वा) । सन्वत्कित्त्वविकल्पः । “उदुपधाद्वादिक्र्मणोरन्यतरस्याम्” इति निष्ठायां मुदिवत् कित्त्वविकल्प उदा-हार्यः । (युतितमनेन योतितमनेनेत्यादि । जोतत इत्यादि) युतिवत् ॥ ३१ ॥

विथृ वेथृ याचने ॥ द्वितीयान्तौ । आद्यो धान्त इति कौशिकः । क्षीरस्वामिना त्वयं पक्षो दूषितः । (वेथते । विविथे) । “असंयोगाल्लिद् कित्” इति कित्त्वान्न गुणः । वेथिता । वेथिष्यते । वेथताम् । अवेथत । वेथेत । आशिपि । वेथिषीष्ट । अवेथिष्ट । अवेथिष्यत । विविथिषते । विवेथिषते । वेवेथ्यते । वेविथीति । (“नाभ्यस्तस्य” इति गुणनिषेधः । (वेवेत्ति । वेथयति । अविवेथत्) । ऋदित्वात् “नागलोपि” इत्युपधाह्रस्वनिषेधः । द्विती-यस्य विशेषो (विवेथे, वेथ्यते । विवेथिषते । वेवेथ्यते । वेवेथीति । वेवेत्ते) इत्यादावगुण-विषय एकारध्वणम् । अस्य ऋदित्करणमुपधाह्रस्वनिवृत्त्यर्थम् । इमौ द्विकर्मकौ । दुह्यादि-

त्वादप्रधाने कर्मणि लादयः । पष्ठी तु द्वितीयावदुभयत्र । गुणकर्मणि तु विकल्पेन, अप्रधाने कृत्येनाभिहिते कर्तृकर्मणोरैव पष्ठी । सर्वमेतन्नाथतावुपपादितं तत एवावगन्तव्यम् ॥ ३४ ॥
 अथि शैथिल्ये ॥ शैथिल्यं विदिल्लता गाधता च । इदित्त्वं नुमर्थम् । अत एव किति नलोपाभावः । (अन्थ्यते । शन्थ्ये । शन्थिष्यते । शन्थिता । अशन्थत । शन्थेत् । आशिषि । शन्थिषीष्ट । अशन्थिष्ट । अशन्थिष्यत) । भावे । (शन्थ्यते) इत्यादि । (शिशन्थिषते । शाशन्थ्यते । शाशन्थीति । शाशन्थि) । “खरि च” इति चत्वं लङि तिप्सिपोर्हल्ल्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च (अशाशन्थ्यति । शन्थयते । अशशन्थ्यत् । शन्था) । “गुरोश्च हलः” इत्यकारः, “ण्यासशन्थो युच्” इत्यत्र लाक्षणिकत्वान्नास्य ग्रहः । (प्रश्रथः । हिमश्रथः) । “अवोदैधोन्नप्रश्रथहिमश्रथाः” इति घञि नलोपवृद्धयभावयोर्निपातनम् । गणान्तरपठितस्य वा निपातनम् । श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोरिति क्रयादिः श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भ इति च, इमावाष्टपीयावपि, अथ प्रयत्न इति चुरादिः । दौर्बल्ये कथादिराष्टपीयो मोक्षणे ॥ ३५ ॥

अथि कौटिल्ये ॥ कौटिल्यं शाठ्यं वक्रता वा । (ग्रन्थते) इत्यादि श्रान्थिवत् । अभ्यासकार्यविशेषः । केचिदिमावनिदितौ सानुपङ्गौ पठन्तः, किति नलोपमिच्छन्ति । अत्र तरङ्गिणी इदित्त्वाद्नुनासिकलोपाभावात् श्रोत्रे श्रोत्रे इत्युदाहरन् वृत्तिकारो भ्रान्त इति, अत्र वृत्तिकार इति धातुवृत्तिकृदुच्यते । तथा सानुपङ्गपाठः कशिकावृत्तिकारस्याऽप्यनभिमतः । यतः । [श्रान्थिग्रन्थिदम्भिस्वप्नीनाम्] इति लिटः कित्त्वविधौ श्रथतुग्रंथतुरिति परस्मैपदिनावेवोदाजहार । ग्रन्थ संदर्भ इति क्रयादौ युजादौ च । ग्रन्थ बन्धन इति च युजादौ ॥ ३६ ॥

कथ्य श्लाघायाम् कथ्यते । चकथ्ये । कथ्यतेत्यादि । कर्मणि (कथ्यत इत्यादि, चिकत्थिषते चाकथ्यते । चाकथ्यतीत्यादि पूर्ववत् । विकथ्यी) *वौ कपलसकत्थस्त्रम्भः* इति वावुपपदे तच्छीलादिषु धिनुन् । वासरूपेण युच्, (विकथ्यनः) ॥ ३७ ॥ एधादय उदात्ता अनुदात्ततः ॥

अथ तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः ॥

अत सातत्यगमने ॥ सातत्यगमनं सन्ततगमतम् । ग्राममतति । ग्रामादायाति । अतसि । अतामि । अतन्ति । *गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनिः* इति कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ । चेष्टायामिति वचनान्मनसातति ग्राममित्यत्र द्वितीयैव । अध्वन्यर्थग्रहणान्मार्गमततीत्यादावपि द्वितीयैव (आत । आततुः । आतिथ । आतिव) “अत आदेः” इत्यभ्यासादेर्दीर्घो लिटि । (अतिता । अतिष्यति । अततु । आतत् । आटि वृद्धिः । अतेत् । आशिषि । अत्यात् । मा भवानतीन्) “वदन्नजहलन्तस्य” इति वृद्धेः “नेटि” इति निषेधः (आतिष्यत् । कर्मणि अत्यते । आते । अतिता । अतिष्यते । अत्यताम् । आत्यत । अत्येत । आशिषि । अतिषीष्ट । आतिष्ट । आतिपाताम् । आतिपत्) गत्यर्थानां कर्तृस्थक्रियत्वान्न कर्मकर्तास्ति । कर्मव्यतिहारे तडस्य नास्ति, “न गतिर्हि साधेभ्यः” इति निषेधात् (व्यत्यततीत्यादि । अतितिपति आतयति देवदत्तं ग्रामम्) “गतिबुद्धि” इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् (अतितो ग्रामम् । अतितो ग्रामः । अतितं देवदत्तेन, इदमेवामतितम्) “गत्यर्थकर्मक” इति “क्तोधिकरणे च” इति योगद्वयेन कर्तृकर्मभावाधिकरणेषु क्तः । (अक्त आसत्तः । “इणभीकापाशल्यकिमर्चिभ्यः कन्” इति कन् । आतिः गन्तापक्षिविशेषश्च । “अज्यतिभ्यां च” इतोणप्रत्ययः । पादाभ्यामततीति पदातिः । * पादस्य पदाज्यातिगोप हतेषु* इत्याज्यादिपूत्तरपदेषु पदादेशः । शोभनमततीति (स्वातिः नक्षत्रं, स्वाती ।) “सर्वतोक्तिक्रथा” इति वा डीष् । स्वात्यां जातो माणवकः स्वातिः । अत्र “संधिवेलाद्यनुक्षेत्रेभ्योण्” इति शैषिकोण् । यदा जातार्थे तदा तस्य “श्रविष्ठाफलगुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखापाठाबहुलालुक्” इति लुकि “लुक्छितलुकि” इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । स्वातीति डीपन्तस्य ग्रहणादडीपन्तादणो लुङ्नास्ति, तेन *न स्वाभ्यां पादान्ताभ्यां पूर्वौ

तु ताभ्यामैच* इति यथासंख्यादिह वकारात्पूर्वमौकारे वृद्धिनिषेधे च सौवात इति भवति । वृद्धिनिषेधस्य प्रयोजनमन्यत्र, अस्तु चेहापि “टिड्ढाणञ्” इत्यादिना स्त्रियां ङीप् “यस्येति च” इत्यकारलोपे सौवाती भार्या यस्येति बहुव्रीहौ “स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिपु” इति प्राप्तस्य पुंवद्भावस्य *वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्या-रक्तविकारे* इति रक्तविकारादतिरिक्तार्थस्य च वृद्धिनिमित्ततद्धितान्तस्य पुंवद्भावो नेति विधीयमानो निषेध इहालो वृद्धिनिमित्तत्वाभानान्नेति पुंवद्भावे सौवातभार्य्य इति भवति । *स्त्रियाः पुंवत्* इति सूत्रस्यार्थः । सूत्र्यर्थस्य शब्दस्य स्त्रियां वर्त्तमाने समानाधिकरणे पूरणी-प्रियादिवर्जित उत्तरपदे पुंस इव रूपं भवति स चेत् स्त्रीशब्दो भाषितपुंस्कादनूङ् भवतीति । पूरणीति पूरणप्रत्ययान्तः स्त्रीलिङ्गपञ्चम्यादिशब्द उच्यते । भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्ति-निमित्तो स भाषितपुंस्कः, इह तु शब्दस्तद्योगात्तथोक्तः, ऊङो ऽभावो ऽनूङ् भाषितपुंस्कात्प-रोनूङ् निपातनात्पञ्चम्यलुक् । अतिथिः, “ऋतन्यजिवन्यज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुङ्गुशिभ्यः कत्तिनच्यतुजलिजिष्ठीजिष्ठजिसन्स्यनिथिनुलयसासानुक्” इत्यर्त्यादिभ्यो द्वादशभ्यः कत्त्या-दयो द्वादश प्रत्यया यथा संख्यमित्यतेरिधिन् । अतिथौ साधुरातिथेयः । “पथ्यतिथिवसति-स्वपतेर्दङ्” इति सप्तम्यन्तात्साध्वित्यर्थं ढञ् । ढस्य “आयनेयीनीय” इत्येयादेशः । अति-थय इदमातिथ्यम् । *अतिथेर्ज्यः* इति चतुर्थ्यन्तात्तादर्थ्यं ज्यः । अतसः क्षौमं प्रहरणं वायुश्च । “अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच्” इत्यसच् । अतसी उमा, “पिद्गौरादिभ्यश्च” इति स्त्रियां ङीप् । सातयतीति सातयः । “अनुपमर्गा-ल्लिम्पविन्दधारिपरिवेष्टदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च” इति कर्त्तरि शे शपि गुणायौ, सातिः सौत्रो धातुरिति वृत्तौ । बौधिन्यासेपि सातिः सुखे वर्त्तते सौखे इति जिनेन्द्रहरदत्तौ साति-हेतुमण्यन्त इति । इदिद्वन्धनार्थं उत्तरत्र भविष्यति ॥ ३८ ॥

चिती संज्ञाने ॥ मञ्ञानं चैतन्यम् (चेतति । चिचेत । चिचिततुः । चिचेतिथ । चिचिते । चिचेत । चिचितिव । चिचितिम । चेतिता । चेतित्यति । चेततु । अचेतत् । चेतैत् । आशिपि चित्यात् । अचेतीत् । अचेतिष्यत्) भावे (चित्यतइत्यादि, चिचितिपति । चिचै-तिपति । चितित्वा । चेतित्वा) “रलो व्युपधात्” इति किञ्चित्त्विकल्पः (चेचित्यते । चेचि-तीति) ‘नाभ्यस्तस्य’ इति गुणनिषेजः (चेचेत्ति । चेतयति देवदत्तम् । अचीचितत्) “अणावकर्मकात्” इति परस्मैपक्षमेव । “गतिबुद्धि” इति प्रयोज्यं कर्म । (चित्तः । चित्तवान्) ‘इवीदित’ इति (चित्तः) इगुपधलक्षणः कः । (चेतनः) बाहुलकात्कर्त्तरि ल्युट्स्वम् ल्युः (चित् चैतन्यम्) संपदादित्वाद्भावे क्तिप् (चेतः) “असुन्” इत्यसुन् । (सुचेतीकरोति) “अस्मैर्नश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च” इति “कृभ्वस्तियोगे चिचः सलोपश्च” । “अस्य च्चौ” इतीकारो ऽकारस्य । अत्र मैत्रेयः “कणः कश्च” इति चित्ते कणप्रत्यये धातोरन्त्यस्य ककारे चिक्कण इति । बहुलवचनाद्गुणाभावः प्रत्ययकस्येत्संज्ञाऽभावश्चेति । हरदत्तास्तु चिनोतेः क्तिप् चित्, कण्तेरच् कणः, तकारस्य ककारश्चिक्कणादिपाठात् । के चित्तु चिक्कणादिषु तकार-मेव पठन्ति । न्यासकारो ऽप्येवं निरुवाह । स्मरणार्थं ऽप्ययम् । चेतन्ती सुमतीनामिति दर्शनात् । “अधीगर्थद्वयेषां कर्मणि” इति कर्मणः शेषत्वे षष्ठी । अधीगर्थाः स्मरणार्थाः । तथा संधानार्थो ऽपि । यद्वा श्रीरामस्वामी । प्रायो विनाशः चित्तं सन्धानं विनष्टस्व संधानं प्रायश्चित्तमिति । “प्रायस्य चित्तिचित्तयोः” इति पारस्करादिपाठात् सुट् । चिति स्मृत्यामिति चुरादौ । चित संचेतन इति तत्रेवात्मनेपदी ॥ ३९ ॥

च्युतिरासेचने ॥ “उपदेशेजनुनासिक इत्” “हलन्त्यम्” इतीकारेफयोरित्ये । सेचनमा-र्द्धीभावनम् । यद्वाह हरदत्तः, सिचिः कर्मस्थक्रियः, आर्द्धीभावनं ह्यत्र प्रधानं तदर्थत्वात्कारक-व्यापारस्येति । आङीपइथं ऽभिध्यासौ वा (च्योतति । चुच्योत । चुच्योतिथ । चुच्युतिव । च्योतिता । च्योतिष्यति । अच्योतत् । च्योतेत् अशिपि । च्युत्यात्) लुङि “इरितो वा”

इति च्लेः परस्मैपदे ष्वडादेशविधानान् डित्त्वन्न गुणः (अच्युतत् । अच्युततामित्यादि ।)
अङभावे अच्योतीदित्यादि, कर्मादौ च्युत्यत इत्यादि । चुच्युतिपति । चुच्योतिपति । च्यो-
तित्वा । च्युतित्वा) पूर्ववत् कित्त्वविकल्पः (चोच्युत्यते । चोच्युतीति । चोच्योत्ति) ईटि
“नाभ्यस्तस्य” इतिगुणनिषेधः (च्योतयति । अचुच्युतत्) निष्ठायाम् “उदुपधाद्भावादिक-
र्मणो” इति कित्त्वविकल्प उदाहार्यः । (च्युतितमनेन । च्योतितमनेनेत्यादि) कर्मा-
विवक्षायां कर्मकर्त्तरि भावसम्भवः ॥ ४० ॥

श्च्युतिर् क्षरणे ॥ क्षरणं सृतिः (श्च्योयति । श्च्योयतेत्यादि) च्युतिवत् । अभ्यासे
खयः शेषः । सकारादिरयं, निर्देशः श्चुत्वेन । सकारादित्वे प्रयोजनं मधु श्च्योततीति
(मधुश्च्युत्) क्प् अस्मात् “क्तकरोति तदाचष्टे” इति णिचि [णाविष्टवत्प्रातिपदि-
कस्य] इष्टनीव कार्यविधानादिलोपे मधुश्च्योयतेः क्प् । तस्य लोपे प्रत्ययलक्षणेन
“णेरनिट्” इति णेश्च लोपे यकारान्ताद् अस्मात् कृदन्तात् प्रातिपदिकात्सौ तस्य
हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वेन पदत्वे “संयोगान्तस्य” इति यलोपे श्रुत्वस्य
पूर्वत्रासिद्धात्वात् “स्कोः” इति सलोपे “चोः कुः” इति चकारस्य पदान्तस्य कुत्वे तस्य
जश्त्वे मधुगिति रूपसिद्धिरिति वृत्तिन्यासपदमञ्जरीसंमताकारमैत्रेयादिभिस्त्वत् । यद्येवम-
टतीत्यद्, अद् श्च्योततोत्यत्रापि श्चुत्वस्यासिद्धत्वात्सकारपरत्वात् “ङः सि धुट्” इति
धुट् प्राप्नोति, नैतत् । [श्चुत्वं धुट्त्वे सिद्धं वक्तव्यम्] इत्युक्तत्वात् । अत एव वृत्ति-
कारादिविरोधात् तालव्योष्मादिवादिनौ स्वामिकाश्यापादुपेक्ष्यौ । यद्यपि तयोरद् शश्चो-
तीतित्यत्र धुडभावः सिद्धः, मधुगित्यत्र “सयोगान्तस्य” इति यकारवकारयोर्लोपे *वश्च-
भ्रस्जमृजयजराजभ्राजच्छशां षः* इति व्रश्चादीनां लकारशकारान्तानां च झलि पदान्ते-
च षत्वविधानाच् शकारस्य पकारे “झलां जश्” इति जश्त्वे मधुडिति स्यात् । अत्र श्चुति-
रित्ययकारमपि पठन्ति । तथा च मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतं श्चोतन्ति ते इत्यादौ भट्टभास्करः ।
अत्र मैत्रेयोपि । श्चुतिरित्यप्येके पठन्ति, चुतिर् हसन इति च ॥ ४१ ॥

मन्थ विलोडने ॥ विलोडनं क्षोभणम् (मन्थति । ममन्थ । ममन्थिथ । मन्थिता । म-
न्थिष्यति । मन्थतु । अमन्थत् । मन्थेत् । आशिषि । मथ्यात्) यासुट् कित्त्वान्नलोपः “अ-
निदितांहल उपधायाः डिति” इति (अमन्थीत् । अमन्थिष्यत् ।) कर्मादौ (मथ्यत (इत्यादि)
मिमन्थिषति । मामन्थते । मामन्थीति । मामन्थि) लङ्ङित्पूसिपोर्हल्ङ्यादिलोपे संयोगा-
न्तलोपे (अमामन् मन्थयति । अममन्थत् । मथित्वा । मन्थित्वा) नोपधात्परस्य *नोप-
धात्थफान्ताद्वा* इति थकारफकारान्तात्सेटः क्त्वः कित्त्वविकल्पनात् पक्षे नलोपः (मन्थः)
“हलश्च” इति करणे घञ् । (मन्थती) “करणाधिकरणयोश्च” इति अधिकरणे ल्युङन्तात् “टि-
डढाणञ्” इति डीप् (मन्थानः) “सम्यानच् स्तुव” इत्यानज्बाहुलकादस्मादपि । अत्रा-
यं धातुर्यद्यपि क्षीरस्वाभ्यादिभिर्न पठ्यते तथापि मैत्रेयचन्द्रदुर्गैः पठितत्वात् शमीगर्भादग्निं
मन्थति ततो यथा प्राशु मन्थति यदि मथ्यमानो न जायेतेत्यादिदर्शनादस्त्वेव । अयं द्विक-
र्मकः । दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि लादयः । अमृतमम्बुनिधिर्मथ्यत इति । द्वितीयावत् कृद्योग-
लक्षणा षष्ठ्युभयत्र, कर्मणि गुणे तूभयथा गोणिकापुत्र इति वचनात् द्वितीयापि । अमृतस्या-
म्बुनिधेर्मन्थिता । अम्बुनिधिमिति च । अमृतं मन्थितव्योऽम्बुधिर्द्वैरित्यत्र “कृत्यानाम्”
इति योगविभागेन कर्तृकर्मणोः षष्ठी निषिध्यते । नाथतौ सर्वमेतद् उपपादितम् । अयं
कन्याशवपि । इह चाग्रे निरनुषङ्ग एदित् ॥ ४२ ॥

कुथि पुथि लुथि मथि हिंसासंक्लेशनयोः । (कुन्थति । चुकुन्थेत्यादि) मन्थिवत् । वि-
शेषस्त्वित्वात् डिति नलोपाभावः (कुन्थ्यत इत्यादि) तथा हिंसार्थत्वात् “नगतिहिं-
स” इति कमन्थतिहारे हिंसायां तङ्निषेधश्च । एवं पुन्थतिलुन्थमन्थतयो ऽपि । मन्थतिस्तु
सर्वत्र मन्थतिवत् । अत्र च क्षीरस्वामो मन्थं सानुषङ्गमनिदितं पठित्वा मथ्यतइति चोदात्यहू

मथीति दौर्गा मन्यन्त इत्याह । संमतायां तु द्वावपि पठ्येते । खड्गोपकुन्थं शत्रुं मारयति । खड्गोपकुन्थमिति वा । *हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्* इति अनुप्रयोगधातुना समान-
कर्मकाणां हिंसार्थानां तृतीयान्त उपपदे वा णमुलिति णमुल् । “तृतीयाप्रभृतीनि” इति
समासविकल्पः । सर्वस्मिन्नेवात्र णमुलप्रकरणे क्रियाभेदे सति वासरूपेण क्त्वापीति
वृत्तावुक्तम् । तेन खड्गेनोपकुन्थ्येति “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” इति क्त्वापि भवति ।
एवं खड्गोपकुन्थमित्यप्युदाहार्यम् । कुन्थ संश्लेषण इति क्र्यादौ । कुथ पूतीभावे । पुथ
हिंसायामिति दिवादौ । पुथ भाषार्थश्चुरादौ ॥ ४६ ॥

पिध गत्याम् ॥ के चिदुदितं पठन्ति । यदाह काश्यपः, उकार “उदितो वा” इति विशेष-
णार्थ इति, तरङ्गिणी चायमुदिदिति, तद्वृत्तिविरोधादुपेक्ष्यं, यदाह ततः परं सिध्यतिरेव
नेतर इत्यनङ्कारिकायां सिध्यतिबुध्यत्याः श्यना निर्देशादन्यविकरणयोर्बुधिसिध्योरिङ्
भवत्येव । बोधिता । सेधिता । निष्ठायामपि प्रतिषेधाभावाद् बुधितं सिधितमित्येव भव-
तीति । उदित्वे हि “उदितो वा” इति क्त्वायां विकल्पस्योक्तत्वाद् *यस्य विभाषा* यस्य
धातोः क चिद्विभाषेडुक्तस्तस्य निष्ठायामिण नेति प्रतिषेधेन भाव्यमिति कथमेवं ब्रूयात् ।
तत्र न्यासपदमञ्जरीरपि सिधेरुदित्वमनार्पमित्युक्तम् । अत एव क्षीरस्वामी सिद्धमित्युदाह-
त्य निरुबन्धपाठे तु सिधित इत्यपरितुष्यन्नुदाजहार । अथोदाहरणानि “धात्वादः षः
सः” ॥ (सेधति । सिधेध । सिधेधित् । सिपिधित्) “आदेशप्रत्यययोः” इति पठ्वं, (सेधिता ।
सेधित्यति । सेधतु । असेधत् । सेधेत् । आशिपि । सिध्यात् । असेधीत् । असेधित्यत् ।
कर्मणि सिध्यत इत्यादि) गत्यर्थत्वेन कर्तृस्थक्रियत्वाद् न कर्मकर्तास्ति (सिसेधिपति ।
सिसिधिपति । सिधित्वा । सेधित्वा) “रलो व्युपधात्” इति क्त्वाविकल्पः । “स्तौति-
ण्योरेव णी” इति नियमान्न पत्वम् (सेपिध्यते) कुटिलं गच्छतीत्यर्थः । “नित्यं कौटिल्ये
गतौ” इति यङ् । नित्यग्रहणं क्रियासमभिहारे यङो निवृत्त्य इति वृत्तौ प्रतिपादितम् (सेपि-
धीति । सेपेद्धि) “झपस्तथोः” इति धत्वे जश्त्वम् । (सेधयति । असोपिधत्) “दीर्घो
लघोः” इति दीर्घः, “सिध्यतेरपारलौकिके” इति णावात्वं श्यना निर्देशादस्य न भवति ।
(प्रतिषेधति) । *उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्*
इति उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य सुनोत्यादिसकारस्य पत्वविधानात् “सात्पदाद्योः” इति
निषेधं बाधित्वा सिधिसकारस्य पत्वं, सेधतीति शपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थश्चेति हर-
दत्तः, तेन प्रतिसेपिधीतीत्यत्र अभ्यासे न पत्वं, परस्य “आदेशप्रत्यययोः” इति पत्वं
अस्त्वह शपा निर्देशोयं सिध्यतेरेव निवृत्त्यर्थो न यङ्लुकः, तेनेह पत्वं भवत्येव, एवं हि
“सेधतेर्गतौ” इति निषेधे शपा निर्देशो ऽर्थवान् अन्यथा यङ्लुकि पत्वस्यैवाप्रसङ्गात् किम-
नेनेति, प्रत्यषेधदित्यादौ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परत्वाभावेऽपि *प्राक् सितादङ्ग्यवाये ऽपि*
इति पत्वम् । प्राक् सितादिति उपसर्गस्थात्सुनोतीत्यादयः परिनिविभ्यः सेवत्यन्ता उच्य-
न्ते । प्रतिपिपिधपतीत्यत्र “स्तौतिण्योरेव” इति नियमं बाधित्वा “स्थादिष्वभ्यासेन
चाभ्यासस्य” इति अभ्यासात्परस्य पत्वं, प्रकृतेतु “उपसर्गात्” इति । इदं पत्वमपो-
पदेशार्थमवर्णान्ताभ्यासार्थं “स्तौतिण्योरेव” इति नियमबाधनार्थं चेत्युक्तम् । सूत्रार्थस्तु
स्थादिषु प्राक्सितीयेषु उपसर्गादिति अभ्यासेन व्यवहितस्य च भवति । अत्राभ्यासस्योप-
सर्गादित्येव सिद्धे ऽभ्यासग्रहणं योगभेदेन प्राक्सितीयेषु स्थादिष्वेवाभ्यासस्य पत्वं न त्व-
न्यत्रेति निषेधप्रतिपादनार्थम्, इदं च “उपसर्गाद्” इति पत्वं “सेधतेर्गतौ” निषेधात्
(प्रतिसेधति गा) इत्यादौ गत्यर्थत्वे न भवति । (सुषेधः, दुषेधः, निषेधः) । “सुपामादिषु च”
इति पत्वम् । नन्वत्राद्य उपसर्गस्थान्निमित्तात्परत्वादेव सिद्धम्, इतरयोरपि “नुम्विस्जनीय-
शर्व्ववायेपि” इति किमेपां गणे पाठेन । अत्र वृत्तिः । सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वान्निर्दुःश-
द्भयोः क्रियान्तरविषयत्वादनुपसर्गत्वे सति पाठोयं, “सेधतेर्गतौ” इति प्रतिषेधबाधनार्थं

चेति । सिध्रः साधुपर्यायः सिध्यतेर्वायम् । “स्फायितञ्चि” इत्यादिना रक् । सिध्रको वृक्ष-
विशेषः । संज्ञायां कन् । सिध्रकप्रचुरो वनविशेषः, सिध्रकावणम् । *वनगिर्योः संज्ञायां कोटर-
किञ्चुलकादीनाम्* इति कोटरादित्वाद्वन उत्तरपदे दीर्घः । *वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिका-
कोटराग्रेभ्यः* इति वननकारस्य णत्वम्, वनमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । इदं णत्वं संज्ञायामप्रा-
त्परत्वे ऽसंज्ञायामपीति स्थितम् । सिध्यं, बाहुलकान्मन् । (सिध्मलः) “सिध्मादिभ्यश्च”
इतिप्रथमान्तादस्त्युपाधिकादस्त्यर्थे लच् ॥ ४७ ॥

षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च ॥ शास्त्रं शासनमिति मैत्रेयशाकटायनौ, शिष्टावित्येव चन्द्रः ।
शास्त्रं शास्त्रविषयं शासनम् । माङ्गल्यं मङ्गलक्रियेति क्षीरस्वामी । एवं तरङ्गिण्यामपि (से-
धतीत्यादि) पूर्ववत् । विशेषस्तुदित्वाद्वादावार्धधातुके “स्वरतिसूतिसूयतिधूजुदितो वा”
इति द्वयो विकल्पनात् (सेद्धा । सेत्स्यति असैत्सीद्) इति, लुङि “वदव्रज” इति वृद्धिः ।
तथा ऽऽशीर्लिङ्लुङोरात्मनेपदेषु । *लिङ्सिचावात्मनेपदेषु* । इक्समीपाद्धलः परौ झलादी
लिङ्सिचावात्मनेपदेषु क्तिवाविति क्तिवादगुणः, (व्यतिषित्सीष्ट । व्यत्यषिद्धम् । व्य-
त्यषित्सातामित्यादि) भवति । क्त्वासनोश्चेडभावे (सिद्धा सिषित्सति) । *हलन्ताच्च*
इति इक्समीपाद्धलः परस्य झलादेः सनः क्त्वाच्च गुणः निष्ठायां “यस्य विभाषा” इति
इणिनपेधात्सिद्धमिति भवति । अत्र मैत्रेयसंमताकारौ *कृसृभृवृस्तुदुसृश्रुवो लिटि* । क्रादय
एव लिङ्यनितस्ततो न्ये लिटि सेडित्यनेन नियमेन पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डस्यारम्भात् तस्य
तदाश्रयस्य नियमस्य च बलीयस्त्वमिति यावान्कश्चिदिडभावः प्रतिषेधनिबन्धनो वा विकल्प-
निबन्धनो वा स सर्वो बाध्यत इत्युदिल्लक्षणं विकल्पं बाधित्वा लिटि क्रादिनियमान्नित्यमि-
डिति (सिषेधित्) इत्याहृतुः । तथा “अचस्तास्वत्” इत्यत्र वृत्तिकारो नित्यग्रहणं किं विधोता,
तासौ विभाषितेतस्थलि नित्यमिडागमो भवतीति । अत्र न्यासे “स्वर” सूत्रेण धूज इङ्-
विकल्पः, तस्य नित्यग्रहणाद्विभाषितेतस्थलि नित्यमिडागमो भवतीति । हरदत्तस्तु नित्य-
मिडागमो भवतीति वृत्तिमुपादाय यावान् कश्चिदिडभावः प्रतिषेधनिबन्धनो विकल्पनिब-
न्धनो वा स सर्वः क्रादिसूत्रेण नियम्यत इत्यस्मिन्पक्ष इति भावः । यदा तु प्रतिषेधाधिकारेण
क्रादीनामेव लिटौ न भवतीति नियमात् प्रतिषेध एव सर्वो निवर्त्यते, “स्वरति” इत्यादि
सूत्रेण विकल्पो भवत्येवेति पक्षस्तदा विदुधोय, विदुधविधेत्युभयं भवतीति । अस्यायमभि-
प्रायः । अत्र वृञ्व्यतिरिक्तानां क्रादीनाम् *एकाच उपदेशेनुदात्तात्* एकाच् यो धातुरप-
देशे ऽनुदात्तस्तस्मात्परस्य वलादेशार्धधातुकस्येनेति प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः सिद्धः, वृङ्वृजो-
स्तुगन्तत्वात् “श्र्युकः किति” इति प्रत्ययाश्रय इति सिद्धे सत्यारभ्यमाणेनानेन नियमेन
तुल्यजातीयानां क्रादिव्यतिरिक्तानां येषां प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा निषेधः प्राप्तस्तेषामे-
वेद् प्राप्यत इति पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भस्य प्रयोजनं स्मृत्वा स्मृत इत्यादौ परमपि स्व-
रत्यादिविकल्पं बाधित्वा “श्र्युकः कित्” इति निषेधप्रवृत्तिरिति च तेनोक्तम् । हरदत्तानुवा-
दो रामदेव(१) मिश्रोपि क्रादिसूत्रे ऽनुदात्तोपदेशानामत्र प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः वृङ्वृजोस्तु प्र-
त्ययाश्रयस्तदुभयस्याप्ययं नियम इति वृत्तिग्रन्थोप्यत्रैवानुकूलः । अत्र मते (सिषेधित् सि-
षेद्ध सिषिधिव सिषिध्वेत्यादि) भवति । एतदनन्तरं मृ मरण इत्याभरणे पठ्यते, तद्भाष्य-
विरोधादुपेक्ष्यम् । यद्ययं स्यात्कथं “व्यत्ययो बहुलम्” इत्यत्र स च न मरति, न म्रियत इति
प्राप्त इति ब्रूयात् । अयमनूदित्संराध्यर्थे दिवादौ ॥ ४८ ॥

खाड भक्षणे ॥ (खादति । चखाद । चखादित् । खादिता । खादिष्यति । खादतु । अ-
खादत् । खादेत् । आशिषि खाद्यात् । अखादीत् । कर्मादौ खाद्यत इत्यादि । चिखादिपति ।
चाखाद्यते । चाखादीति, । चाखात्ति खादयति मोदकं देवदत्तेन,) “गतिबुद्धि” इत्यादिना

प्राप्तं प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् [आदिखाद्योः प्रतिषेधः] इति निषिध्यते । “निगरणचलन” इति नित्यं परस्मैपदम् । ऋदित्वादचञ्चाददित्यत्र उपधाह्रस्वो न भवति (खादितो मोदकः, खादितमनेन, इदमेपां खादितं,) “क्तोधिकरणे च” इत्यादिना कर्मभावाधिकरणेषु क्तः । खादकः । *निन्दहिंसकिलशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभापासूजो बुञ्ज* इति ताच्छीलिको बुञ्ज । ण्वुलैव सिद्धे बुञ्जिधानं ज्ञापकार्थं तच्छीलादिषु वासरूपविधिना तृजादयो न भवन्तीति वृत्तौ ॥ ४९ ॥

खद स्थैर्ये हिंसायां च ॥ चकाराङ्गक्षणे च । स्थैर्ये ऽकर्मकः । (खदति । चखादेत्याद) खादिवत् । लुङि (अखादीत् । अखदीत्) “अतो हलादेर्लघोः” इति वृद्धिविकल्पः (खादयति । अचीखदत्) स्थैर्ये कर्मबलात् प्रयोज्यं कर्म, खदिरः । “अजिरशिशिरश(१)बिरशित्थिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः” इति किरजन्तो निपातितः । यवखदा, यवस्य सारः । स्वभावात्स्त्रीविषयोयं, यवखदी । “त्रिह्यादिभ्यश्च” इति मत्वर्थ इनिः ॥ ५० ॥

बद स्थैर्ये ॥ ओष्ठयादिः (बदति । बवादेत्यादि) खदिवत् । किति लिटि थलि च सेटि रूपाभेदे आदेशादित्त्वानाश्रयणादेत्वाभ्यासलोपयोः (वेदतु, वेदुः । वेदिथेत्यादि) (बदरं) बाहुलकादनुप्रत्ययः (बदरी) “पिड्वौरादिभ्यश्च” इति डीप् । अत्र पाठादेवारन् प्रत्ययः । अत्र मैत्रेयः सानुषङ्गं पठित्वा नलोपे कृते एत्वाभ्यासलोपयोर्बेदतुरित्याह, तदसत् । संयोगान्तत्वेन मन्थ्यादिवल्लिटः कित्त्वाभावात् । बिदि अवयवे इत्यग्रे ॥ ५१ ॥

गद व्यक्तायां वाचि ॥ (गदति । जगाद् । गदितेत्यादि) खदिवत् । वचनं शब्दप्रकाशनफलत्वात्कर्मस्थमिति न्यासपदमञ्जरीकैयटेषु (प्रणिगदति) *नेर्गदनपतपदघुमास्यति-हन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेरिधषु च* इति उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्गदादिषु णत्वमिति णत्वम् । अङ्ग्यावाये ऽपि इदमिष्यत इति प्रण्यगदित्यादावपि भवति । (गादयति पुत्रं श्लोकं देवदत्तः ।) “गतिबुद्धि” इत्यादिना प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् । अत्र शब्दकमेति कर्मशब्देन साधनमुच्यते न क्रिया । यदि हि स्याद्गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थकमेति लघ्वसंदिग्धं च ब्रूयात् । एवं न्यासकैयटपदमञ्जर्यादिष्वपि स्थितमिति न शिष्येण धर्म गादयतीत्यत्र प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् । अत्रानित्याकर्मकगत्यर्थाभ्यवहारार्थशब्दकर्मदृशो ऽखादिक्रन्दिशब्दायह्वेज इति शाकटायनसूत्रव्याख्यायाममोघायां नित्याकर्मकेभ्यो गत्यर्थेभ्योभ्यवहारार्थेभ्यः शब्दनक्रियेभ्यः शब्दकर्मकेभ्यश्च दृशे च यो णिस्तस्य कर्ता कर्म भवति खादादिक्रन्दिशब्दायह्वेज इत्येतान् वर्जयित्वेत्युक्तम् । तन्मते क्रन्दित्रयव्यतिरिक्तेषु शब्दार्थेषु प्रयोज्यस्य कर्मत्वेन भाव्यम्, सूत्रे शब्दकर्मकेति कर्मग्रहणात् क्रन्द्यादिपर्युदासाच्च । तेनार्थद्वयस्य लाभः । (गद्यम्) । “गदमदचरयमश्चानुपसर्गे” इति कर्मणि यत् । उपसृष्टात्तु ण्यत् । (प्रगाद्यमिति । निगदः ।) “नौ गदनपदस्वनः” इति पक्षे ऽप् । अन्यदा घञि (निगादः अनुगदतीत्यानुगादिकः ।) “अनुगादिनष्टक्” इति स्वार्थे ठक् । अस्मादेव निपातनाण्णिनिः । न त्वयं केवलं प्रयोगार्हः, ठको नित्यत्वादिति न्यासपदमञ्जरीदिषु । कर्मव्यतिहारे नास्य तडस्ति । [प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम्] इति निषेधात् । हसादयो हसिप्रकारास्ते च शब्दनक्रियाः । स्तनगदी देवशब्दः इति चुरादौ ॥ ५२ ॥

रद विलेखने ॥ विलेखनं भेदनम् (रदति । रराद् । रेदतुः । रेदिथेत्यादि, पूर्ववत् । रदनः) “करणाधिकरणयोश्च” इति ल्युट् ॥ ५३ ॥

णद् शब्दे ॥ “णो नः” । धात्वादेरिति शेषः (प्रणदति । प्रणनाद् । प्रणेदतुः, प्रणेदिथेत्यादि गदिवत्) *उपसर्गादसमासे ऽपि णोपदेशस्य* इति उपसर्गस्थान्निमित्तात्परत्वेन नकारस्य णत्वम् । प्रणिनदतीत्यादौ “नेर्गद” इति णत्वम् । इदमप्यङ्ग्यावायेपीति प्रण्यनद-

दित्यादावपि भवति । धातुनकारस्य निशब्देन व्यवधानादुपसर्गादिति गत्वं न भवति । अ-
शब्दकारकत्वे ऽपि “अणावकर्मक” इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वं घटं नादयतीति । (नदी) । पचादौ
नदडिति पाठात् टित्वात् ङीप् (नद्यां भवा नादेयाः) । “नद्यादिभ्यो ढक्” इति शैषिको
ढक्, तस्यैयादेशः । पञ्चानां नदीनां समाहारः (पञ्चनदम्) । “नदीभिश्च” इति नदीवचनः सह
संख्याया अव्ययीभावः । अभिधानस्वभावादयं समासः समाहार इत्युक्तम् । अजिति योग-
विभागाच्च समासान्तः । उक्तं च ।

कृष्णोदकपाण्डुपूर्वाया भूमेरच् प्रत्ययः स्मृतः ।

गोशवर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥

इति (निनदः) “नौ गदनद” इति पक्षे अप् । तदभावे घञ् । निनादः । इदित्समृ-
ध्यर्थो ऽग्रे, गद भाषार्थश्चुरादौ ॥ ५४ ॥

अर्दं गतौ याचने च ॥ याचने द्विकर्मकः । नाथत्यादिवल्लादयो नेयाः (अर्दति । आ-
नर्द । आनर्दतुः । आनर्दिथ । आनर्दिच) “अत आदेः” इत्यभ्यासादेर्दीर्घे “तस्मान्नुङ् द्वि-
हलः” इति दीर्घभूतादभ्यासात्परस्य नुडागमः (अर्दिता । अर्दिष्यति । अर्दतु । आर्दत् ।
अर्देत् । आशिषि । अद्यात् । माभवानर्दीत्) “नेटि” इति सिचि वृद्धेर्निषेधः (कर्मादौ अ-
र्द्यत इत्यादि) गत्यर्थत्वे कर्तृस्यक्रियात्वान्न कर्मकर्त्तास्ति । “क्तोधिकरणे च” इत्यादिना क-
र्तृकर्मभावाधिरणेषु क्त उदाहार्यः । तथा “गत्यर्थकर्म” इति द्वितीयाचतुर्थ्यौ । कर्मव्यति-
हारे “न गतिर्हिंसा” इति तङ्निषेधः, णौ “गतिबुद्ध्” इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वं च (अ-
र्दिदिषति) “न न्दाः” इति निषेधान्नद्वर्जितस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् (समणः ।
न्यणः । व्यणः । अभ्यणः) “अर्देः सन्निविभ्यः” । “अभेश्चाविदूय्ये” इति समादिपूर्वप-
दाददेः परस्य निष्ठाया इण्निषेधे “रदाभ्याम्” इति तकारदकारयोर्नत्वं पूर्वस्य “रषाभ्या-
म्” इति णत्वे परस्य णुत्वे णकारः । “अभेश्चाविदूय्ये” इति निषेधादन्यत्र (अभ्यर्दितो
वृषलः शीतेनेति भवति) आविदूय्यं प्रत्यासत्तिः । अस्मादेव निपातनाद् “न नञ् पूर्वात्”
इति निषेधं बाधित्वा भावे ण्यञ् । हिंसार्थो ऽयं चुरादौ ॥ ५५ ॥

नर्दं गर्दं शब्दे ॥ दन्त्यादिः, नृतिनन्दिनर्दीति पर्युदासात् (नर्दति । ननर्दत्यादि । यङ्-
लुकि पर्दत्यादिवत् । गृहेनर्दी) “पात्रे समितादयश्च” इति, पक्षे तत्पुरुषस्तत्रैव पाठात्स-
म्या अलुक् । एवं गर्दतीत्यादि । (गर्दभः) “शृकरिकलिगर्दिभ्यो ऽभच्” इत्यभच् ॥ ५७ ॥

तर्दं हिंसायाम् ॥ सकर्मकः । तर्दतीत्यादि, पूर्ववत् । “न गतिर्हिंसा” इति तङ्निषेधात्
कर्मव्यतिहारेपि परस्मैपदम् । दण्डोपतर्दं गाः कालयति । दण्डेनोपतर्दमिति च, “हिंसा
र्थानाम्” इति णमुल् । “तृतीयाप्रभृति” इति समासविकल्पः । वासरूपेण क्त्वायां द-
ण्डनोपतर्द्यम् ॥ ५८ ॥

कर्दं कुत्सिते शब्दे ॥ कुत्सितशब्द इह कौक्षः । यदाह केशवस्वामी कौक्षि कर्दति पर्दते
गुदरव इति (कर्दतीत्यादि नर्दतिवत् । कर्दमः) बाहुलकादमच् ॥ ५९ ॥

खर्दं दन्द्शूके ॥ दन्द्शूकइति दन्द्शूककर्त्तृका क्रिया ऽभिधीयते । साधनप्रधानप्रयोगि-
त्वस्थापनार्थं दन्द्शूकग्रहणमिति संमतातरङ्गिण्यौ । दन्द्शूको गर्हितो दशनशीलः, इह तु
तत्स्था क्रिया, दश इत्यनुक्तिस्ताच्छील्यादिप्रतिपत्त्यर्थेति मैत्रेये प्रतिपादितम् । दन्तशूक इति
केशवस्वामी दकारस्य स्थाने तकारमाह, तन्महान्तो न सहन्ते । यदाह दन्द्शूको बिलेशय
इति, अत्र सुभृतिचन्द्राः दंशेयङन्तादूकप्रत्यये ऽल्लोपयलोपयोरिति । तथा इषुमति रघुसिंहे
दन्द्शूकान् जिघांसाविति भट्टिश्लोकव्याख्याने दन्द्शूकान् हिंस्रान् दंशेर्लुपसदेत्याद्युक्तं शं-
काचायेण । हिंस्रमात्रे प्रयुज्जनो भट्टिकारो दन्द्शूकशब्दस्य नैघण्टुकप्रसिद्धिं नाद्रियते । ख-
र्दतीत्यादि पूर्ववत् ॥ ६० ॥

अति अदि बन्धने ॥ अत्र धनपालः, तान्तं द्रविडाः पठन्ति । अग्यास्तु दान्तमिति ।

उभयमिति मैत्रेयस्वामिकाश्यासंमताकारादयः । (अन्तति । आनन्त । आनन्ततुः । आनन्तिथ । आनन्तिव । अन्तितेत्यादि) इदित्त्वानुमि द्विहलत्वात् “तस्मान्नुद् द्विहलः” इति लिटि नुडागमः । अन्तितिपति । अनुस्वारपरसवर्णयोः पूर्वत्रासिद्धत्वात् । “न न्द्राः” इति नकारवर्जं द्विरुच्यते । न च [पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने] इत्यसिद्धत्वनिषेधः । अस्य द्विर्वचननिषेधरूपत्वात् । उक्तं चात्रैव ‘हयवरङ्’ इत्यत्र जैयते । अन्तयति । आन्तितत् । एवमन्दतोत्यादि । अन्तः । घञ्ज्वा । उणादिवृत्तौ तु “हमिमृयीण्वामिदमिलूपूर्वविभ्यस्वन्” इति अमेस्तनि व्युत्पाद्यते । अन्ते भवमन्त्यम् । “दिगादिभ्यो यत्” इति सप्तम्यन्ताद्वाच्यं यत् । अन्तिमम् । अन्ताच्चेति वक्तव्यम्] इति शैषिको डिमच् । अन्तिकः । *अत इनिठनौ* । अदन्तादस्त्युपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे इनिठनाविति ठन् । “ठस्येक” । आवसथस्यान्तिके । “दूरान्तिकार्थः पञ्चान्यतरस्याम्” इत्यन्तिकयुक्तात् षष्ठीपञ्चम्यौ । अन्तिकशब्दात् “दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च” इत्यत्र पञ्चम्यनुवर्त्तते, चकारेण तृतीया समुच्चीयत इति द्वितीयापञ्चमीतृतीयाः स्युः । तथा “सप्तम्यधिकरणे च” इति चशब्दाद् दूरान्तिकार्थसमुच्चयार्थात्सप्तमी चेति चतस्रो विभक्तयः (अन्तिकम् । अन्तिकात् । अन्तिकेन । अन्तिके इति) एताश्चतस्रो विभक्तयोः सत्त्ववचनेभ्यः प्रातिपादिकार्थ इति वृत्तौ । भाष्ये

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् ।

दूराच्च भाव्यं दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताद्गुरोः ॥

इति । सत्त्ववचनादधिकरणे पञ्चमी दृश्यते । कैयटे चावसथस्य दूर इत्यर्थ इति । अन्तिकादागतः *स्तोकात्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि कतेन*स्तोकाद्यर्थाः कृद्शब्दश्च पञ्चम्यन्ताः क्तान्तेन वा समस्यन्त इति तत्पुरुषपक्षे विभक्तेस्तु “पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः” इत्यलुक् । ऐकपद्यमैकस्वर्यञ्च विशेषः (नेदिष्टः । नेदीयात्) “अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ” इति इष्टव्रीयसुनोर्यथासङ्ख्यन्नेदसाधावादेशौ । अस्मादेव वचनात् “अजादी गुणवचनादेव” इति बाध्यते । अन्द्भापायां श्रुद्धे च । “अन्दूढम्भूः” इत्यूकारप्रत्यये निपातितः । अन्दुको गजनिगलः । संज्ञायां कनि “केणः” इति ह्रस्वः ॥ ६२ ॥

इदि परमैश्वर्ये ॥ (इन्द्रति । इन्द्राच्चकार । इन्द्रितेत्यादि) लिटि “इजादेश्च” इत्याम् । इन्द्रः । “ऋज्रेन्द्र इरनन्तो निपातितः । इन्द्राणी । *इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवयनमातुलाचार्याणामातुकु* इति पुंयोगादाख्यायां ङीषानुको । *पुंयोगादाख्यायाम्* पुंसोयोगात्तच्छब्देन स्त्रियामभिधानम् । इन्द्रमात्मन इच्छति “सुप आत्मनः क्यच्” इति इषिकर्मणः सुबन्तादात्मेच्छायां क्यचि अकारस्य “अस्य चवौ” क्यचि च” इतीकारे इन्द्रीयति । अस्मात्सन्त्यतो लोपे “नन्द्रा” इत्यत्राजादेरिति वर्त्तते, स च कर्मधारयः पञ्चम्यन्त इत्यादेरचः परेषां नदराणां द्विर्वचननिषेध इति व्यवहितत्वाद्दकारस्य द्विर्वचने (इन्द्रिद्रीयिपतीति भवति । अग्नीन्द्रौ देवते अस्य आग्नेन्द्रं हविः) “देवताइन्द्रे च” इति पूर्वपदस्यानङ्, “सास्य देवता” । प्रथमान्ताद्देवतोपाधिकादस्त्यर्थेऽणित्यणि “देवताइन्द्रे च” इति प्राप्ताया उत्तरपदवृद्धेः “नेन्द्रस्य परस्य” इति निषेधः (इन्द्रिदरा) बाहुलकात् किरच् ॥ ६३ ॥

बिदि अवयवे ॥ अवयव इति अवयवक्रियोच्यते । बशादिः । (बिन्दति । बिबिन्द । बिन्दितेत्यादि) (बिन्दुः) बाहुलकादुप्रत्ययः । अत्र मैत्रेयः । “बिन्दुरिच्छुः” इति सूत्रं बशादिं पठन् बिन्दुशब्दं व्युत्पादयत् । वृत्तौ तु वेतेरेव तत्र पाठः । अत्र सम्मतायां भिदि अवयवे । भिन्दति । यद्यभिधानमस्ति भिन्दुरिति दृश्यत इति ॥ ६४ ॥

गडि वदनैकदेशे ॥ इह वदनैकदेशारम्भलक्षणा क्रिया वदनैकदेशशब्देनोच्यते (गण्डति । गण्डः) अच् । अत्यादयः पञ्चैते न तिङ्विपया इति काश्यपः । सम्मतायां बिदिभिदी एव प्रकृत्यैवमुक्तम् । अविगोतमन्ये सर्वेषां तिङमुदाहरन्ति ॥ ६५ ॥

णिदि कुत्सायाम् । (निन्दति । निनिन्द । निनिन्दिथ । निनिन्दिव । निन्दितेत्यादि) ।

कर्मादौ (निधत्ते) इत्यादि । (प्रणिन्दति) । “उपसर्गादसमासेपि” इति णत्वम् । अत्र मैत्रेयाभरणसम्मतकाराः “वा निसनिक्षनिन्दा” इति णत्वविकल्पमिच्छन्ति, तदयुक्तम् । यतोत्र “कृत्यचः” इत्यतः कृतीति वर्त्तते, तच्च निन्दादिभिर्विशेष्यमाणमर्थात्परसप्तम्यन्तमिति उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य निसादिनकारस्य कृति परे वा णत्वमिति सूत्रार्थः । तथा च शाकटायनः । “निसनिक्षनिन्दः कृति वा” इति । एवं हि प्रकरणमबाधितं भवति णोपदेशश्च सार्थकः । वृत्तौ च प्रणिन्दनम् । प्रनिन्दनमिति कृदन्तमेवोदाहारि । (निन्दकः) । “निन्दहिंस” इति वुन् । णिहकुत्सासन्निकर्षयोरिति दिवादौ ॥ ६६ ॥

दुनदि समृद्धौ । *आदिर्जिदुडव* इति त्रय एते धात्वादयः समुदाया इतः । प्रयोजनं नन्दथुरित्यत्र “द्वितोऽथुच्” इति भावादावथुच् । (नन्दति । ननन्द । नन्दितेत्यादि । भावे नन्धत इत्यादि । निनन्दिषति । नानन्धते । नानन्दीति । नानन्ति । नन्दयति । अननन्दत् । नन्दयतीति नन्दनः) । “नन्दिग्रहि” इति ल्युः । अयं तनर्गीयोपदेशः, नृतिनन्दीति णोपदेशलक्षणपर्युदासात् (न नन्दतीति ननान्दा । ननान्दरौ) “नञि च नन्देः” इति ऋन्प्रत्ययो वृद्धिश्च, “न षट्स्वच्चादिभ्यः” इति “ऋन्नेभ्यः” इति ङीपो निषेधः । *ष्णान्ता षट्* इति षकारनकारान्ता सङ्ख्या षडित्युच्यते । स्वस्वादिपाठादेव नञो नलोपाभावः । ननान्दुरपत्यं ननान्दः ॥ *अनृष्यानन्तर्थे विदादिभ्योज्* । अनृषीत्यविभक्तिकं भिन्नं पदं, तेन बिदादिभ्यो गोत्रापत्येऽङ् अनृषिभ्यस्त्वनन्तरापत्ये इति सूत्रार्थः ॥ ६७ ॥

चदि आह्लादने दीप्तौ च ॥ (चन्दति । चचन्द । चन्दितेत्यादि) (चन्दनः) । करणे ल्युट् । (चन्द्रः) । “रूपायितञ्चि” इत्यादिना रक् । (चन्द्रकम्) । संज्ञायां कन् । (चन्द्रिका) । टापि *प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः* इति इत्वमकारस्य, असुप इत्यापो विशेषणम्, स चेदाप् सुपः परो न भवतीति । (चन्द्रिः) । “इषिमुषि” इत्यादिना किरच् ॥ ६८ ॥

त्रदि चेष्टायाम् ॥ (त्रन्दति । तत्रन्द । त्रन्दितेत्यादि) ॥ ६९ ॥

कदि क्रदि कृदि आह्लादने रोदने च ॥ आह्लादने, सकर्मकः । (कन्दति । चकन्द । कन्दितेत्यादि । चिकन्दिषति । चाकन्दाते । चाकन्दीति । चाकन्ति । कन्दयति पुत्रन्देवदत्तेन) । “गतिबुद्ध” इत्यत्र शब्दकर्मणि साधनकर्मणो ग्रहणात् प्रयोज्यस्य न कर्मत्वं, शाकटायनमते त्वस्यैव सर्वमेतद्गतौ प्रतिपादितं तत् एवावगन्तव्यम् । क्रन्दतीत्यादि पूर्ववत् । (संक्रन्दयतीति संक्रन्दनः) । नन्धादित्वाद् ल्युः । आक्रन्दत्यस्मिन्नित्याक्रन्दो देशः । आक्रन्दाते रक्षणाथमाह, आक्रन्दात् इत्याक्रन्दः शरणम् । कर्मण्यधिकरणे वा घञ् । (अक्रन्दं धावति आक्रन्दिकः) । “आक्रन्दाट्ठञ्च” इति ठञ् ठकौ । अनयोः स्वरे विशेषः (कन्दरः) बाहुलकादरः । यद्वा । कन्दं वैकुण्ठं राति भीरूणामिति (कन्दरः । कन्दलः) । बाहुलकाद् लप्रत्ययः । यद्वा पूर्ववद्वातेः कः । “कपिलकादीनां संज्ञाल्ठञ्सोः” इति लत्वम् । अथ वा लातेरन्तर्भावितण्यर्थात्कः । (कन्दली) । गौरादित्वाद् ङीष् । एते घटादयोऽपि । आद्यावेवेत्यपरे ॥

क्लिदि परिदेवने ॥ (क्लिन्दतीत्यादि) । अस्यानुदात्तेत्सु पठितस्येह पाठः परस्मैपदार्थस्वरितेत्सु पाठः क्रियालफस्य कर्तृगामित्वेऽपि परस्मैपदं यथा स्यात् ॥ ७३ ॥

शुन्ध शुद्धौ ॥ (शुन्धति । शुशुन्ध । शुन्धितेत्यादि) । आशीर्लिङि क्तिवात् “अनिदिताम्” इति उपधालोपे शुध्यात् । तथा यक्यङोरपि (शुध्यते, शोशुध्यत इति) । यङ्लुक्लिङि तित्सिपोर्हलङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च प्रत्ययलक्षणेन लघुपधगुणो न भवति, संयोगान्तलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् । (शुधितः । शुधितवान् । शुधित्वा) । “उदुपधात्” इति निष्ठायाः क्तिवविकल्पो न भवति ‘सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य’ इति । अत्र क्तिवसन्निपातनिमित्तमुदुपधत्वं यदिदं क्तिवाश्रये नलोपे भवति । धान्तप्रकरणमपहाय संयोगान्तप्रकरणानुरोधेनायमिह निर्दिष्टः । अयं शौचकर्मणि युजादौ । शुधि शौच इति दिवा-

दौ । अनुषङ्गो नेह ॥ अन्तादय उदात्ता उदात्तेतो गताः ॥ ७४ ॥

प्रथमं माङ्गलिकमेधर्ति पठित्वा मातृकापाठक्रमेण कवर्गीयान्तानाह ॥

शोकृ सेचने ॥ तालव्यादिः । दन्त्यादिरिति धनपालकाश्यपौ । अत एव पोपदेशलक्षणे सृपि सृजिस्तृस्त्यासीकृसेकृसुवर्जमिति पठतुः । पुरुषकारस्त्वत्र मृष्यति पठति यदाह सीकृ इत्या-
र्या इति धनपालः । तत्र चायं पक्षः शीकर इति प्रयोगाननुगुणः । योऽपि पोपदेशलक्षणे सीकृ-
पाठः सोऽप्येवं प्रत्युक्त इति । (शीकते । शिशिके । शीकिता । शीकिष्यते । शीकताम् ।
अशीकत । शीकेत । आशिपि । शीकिषीष्ट । अशीकिष्ट । अशीकिष्यत) । कर्मणि (शीक्य-
ते) इत्यादि । (शिशिकिषते । शेशीक्यते । शेशीकीति । शेशीक्तिः, इति । लङि अशेशीकी-
त्) हलङ्यादिलोपः । अशेशीक् स्यातेत्यत्र “स्कोस्” इति लोपो न भवति । निमित्तनिमि-
त्तिनोभिन्नपदस्य सत्वात् । उक्त चैवं “परेष्व घाङ्क्योः” इत्यत्र कैयटे । पदस्येत्यधिकारात् प्र-
त्यासत्तिन्यायाश्रयणादेकपदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोर्ग्रहणमिति । (शीकयति । अशिशीकत् ।
शीका) । “गुरोश्च हलः” इत्यकारः । (शीकायते) । [तत्करोत्यर्थेऽटाट्टाशीकाकोटापोटासो-
टाप्लुष्टाग्रहणं कर्त्तव्यम्] इति क्यङ् । भयमपि पाठस्तालव्यादित्वे प्रमाणम् । अयं क्यङ् “त-
त्करोति” इति णिचोपवाद् इत्येके, सोपीष्यत इति न्यासादौ । कान्तत्वादस्मात् क्किप् नोदा-
हर्त्तव्यः, स्थितं चैवं “परेष्व घाङ्क्योः” इत्यत्र भाष्यकैयटयोः, तथा “स्कोः संयोगाद्यो” इत्यत्र
वृत्तितद्व्याख्यानेष्वपि । मर्षणार्थं युजादौ ॥ ७५ ॥

लोकृ दर्शने ॥ (लोक्ते । लोकः) । भाषार्थोयं चुरादौ ॥ ७६ ॥

श्लोकृ संघाते ॥ (श्लोक्ते) । संघातो ग्रन्थः, स चेद् पठ्यमानव्यापार इति स्वाम्या-
दयः । काश्यपादयस्तु ग्रन्थित्वव्यापार इति मथनातिवत्सकर्मक इति, श्लोकैस्तपस्तौति,
उपश्लोकयति । “सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्”
इति णिच् ॥ ७७ ॥

द्रेकृ ध्रेकृ शब्दोत्साहयोः ॥ शब्दोत्साह इति केचित् । यदाह काश्यपः (द्रेकते) शब्दे-
नोत्साहं करोतीति । उत्साहो वृद्धिरिति चन्द्रः । औद्धत्यमिति स्वामी । (द्रेकते । दिद्रेके ।
द्रेकितेत्यादि । द्रेकणः) । “रषाभ्याम्” इति णः । एवं ध्रेकत इत्यादि ॥ ७९ ॥

रेकृ शङ्कायाम् ॥ आङ् पूर्वः संशये । आरेकं संशयं प्रादुरिति वचनात् । रेकत इत्यादि ॥ ८० ॥

सेकृ सेकृ स्रकि स्रकि श्लकि गत्यर्थाः ॥ अन्त्यौ तालव्यादी, अन्ये दन्त्यादयः । (से-
कते । सिसेके । सेकिता सेकते । सिस्त्रेके । स्रङ्कते । स्रङ्कते । स्रङ्किते । स्रङ्कते । शशङ्कते ।
श्रङ्किते । श्लङ्कते । शश्लङ्कते । श्लङ्किते) । इत्यादि । अत्र मैत्रेयः । तृतीयं श्रेकृ इति ताल-
व्यादिमेकारोपधं पठति ॥ अत्र क चित्सीकृ इति दन्त्यादिपरिपोषि धातुः पठ्यते, तदनार्थम् ।
स्तृप्तृजिस् पिसृस्त्यासेकृसृजमिति पोपदेशपर्युदासे भाष्याद्विषयपाठात् । अत्र क्षीरस्वामी ।
अत्र दन्त्यादेः स्थाने तालव्यादि पठित्वाऽर्थभेदात्पुनः पाठ इत्युक्त्वा षेकृ इत्यन्ये विकल्पेन
पोपदेशं कार्यार्थं पठुरिति ॥ ८५ ॥

शकि शङ्कायाम् ॥ (शङ्कते । शशङ्के । शङ्कितेत्यादि । शिशङ्किषते । शाशङ्कीति ।
शाशङ्कि । लङि ईडभावे अशाशन् । शङ्कुः) । “खरुशङ्क्यीयुनीलङ्गुल्लगु” इत्युप्रत्ययान्तो
निपातितः । (शङ्कुला) । बाहुलकादुलच् । शक्लृ शक्ताविति स्वादौ । शकविभाषितो
मर्षण इति दिवादौ ॥ ८६ ॥

अकि लक्षणे ॥ (अङ्कते । आनङ्के । अङ्कितेत्यादि । अञ्चिकिषते) । अनुस्वारपरस-
वर्णयोः पूर्वत्रासिद्धत्वात् । “नन्द्राः” इति निषेधात् ककारादिर्द्विरुच्यते । न च [पूर्वत्रासिद्धी-
यमद्विर्वचन] इति असिद्धत्वनिषेधः । “नन्द्राः” इत्यस्य निषेधरूपत्वादित्यतन्तौ स्थापितम् ।
आहुश्चात्र स्वामिकाश्यपादयोपि, “नन्द्रा” इति निषेधात् कादेर्द्विर्वचनम् । (प्राङ्गुनम्) ।
“कृत्यचः” इतिः गत्वस्य *इजादेः सनुमः* । हशन्ताद्धातोः सनुमो यदि भवति तर्हि इजादेरे-

वेति नियमादभावः (अङ्कुरः) । “मन्दिवाशिमाथिचतिचङ्क्याङ्किभ्य उरच्” इत्युस्त् । अकि कुटिलायां गतावित्यग्रे । अङ्क लक्षण इति चुरादौ ॥ ८७ ॥

वकि कौटिल्ये ॥ (वङ्कते । ववङ्के । वङ्कितेत्यादि । प्रवङ्कनम्) । पूर्ववदणत्वम् । (वङ्किः) “वङ्क्यादयश्च” इति क्तिन्नन्तो निपातितः । अयं गत्यर्थः पठिष्यते ॥ ८६ ॥

मकि मण्डने ॥ (मङ्कते) इत्यादि । (प्रमङ्कनम्) । अङ्किवदणत्वम् । (मङ्कनः) । “कृधमण्डार्थेभ्यश्च” इति युच् । कर्मकर्त्तरि “भूपाकर्म” इति यक्चिणोर्निषेधाद् (मङ्कते कन्या स्वयमेव, अमङ्किष्ट कन्या स्वयमेवेति) शप्सिचौ निषेधाद् (मङ्कते कन्या स्वयमेव, अमङ्किष्ट कन्या स्वयमेवेति) शप्सिचौ भवतः मङ्किः । इज्जितान् ॥ ८९ ॥

कक लौल्ये ॥ लौल्यं गर्वश्चापल्यं च । (ककते । चकके । ककितेत्यादि । काकः,) वज् । बाहुलकात्कर्त्तरि, गत्यर्थः, पठिष्यते तस्माद्वा घञ् ॥ ९० ॥

कुक् वृक् आदाने । (कोक्ते । चुकुके । कोकितेत्यादि । चुकुकिषते । चुकोकिषते । कुकित्वा । कोकित्वा) । “रलो व्युपाधात्” इति कित्त्विकल्पः । (कुकितमनेन, कोकितमनेन । प्रकुकितः । प्रकोकितः । प्रकुकितवान् । प्रकोकितवान्) । “उदुपधात्” इति कित्त्विकल्पः । (प्रकोकनम् । प्रकोकणम्) ॥ *हलश्चेजुपधात् * हलादेरिजुपधात्परो यः कृत् तत्स्थस्य नकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य वा ण इति णत्वविकल्पः । “कृत्यचः” इत्यस्यापवादः । (कोक्) । देवसेवमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्या इत्यादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वादितदुपधात्कं बाधित्वा ऽच् प्रत्ययः । (कोकिलः) । “सलिलकल्यनिमहिब(१)डिभडिभण्डिशण्डिपिण्डतुण्डिकुकिभूभ्य इलच्” इति इलच् । (कोकिला) । जातिलक्षणङाधं बाधित्वा ऽजादित्वाद्दाप् । वृक् । (वर्कते । ववृक्ते । वर्कितेत्यादि । विवर्किषते । वरीवृवयते) । *रीगृदुपधस्य च* ॥ ऋत्वतोभ्यासस्य रीगिति रीगागमः, (वरीवृकांचक्रे) इत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् “न धातुलोपः” इति वा र्गभावः (वर्वक्ति । वरिवर्क्ति । वरीवर्क्ति ॥ वर्वृकीति । वरिवृकीति । वरीवृकीति ।) *रुप्रिकौ च लुकि* इति ऋत्वतोभ्यासस्य रुप्रिकौ चकाराद्रीक् । ईटि “नाभ्यस्तस्याचि पिति” इत्यगुणत्वम् । एवं वर्वृक् इत्यादि । वर्वकां चकारेत्यादौ यङ्लोकोऽनैमित्तिकत्वात् “न धातुलोपः” इति गुणनिषेधाभावः । (अववृकीत् । अववर्क्कं स्थातेत्यत्र) “स्कोः” इति कलोपो भिन्नपदत्वान्नेति सीकतावुक्तम् । लुङि सार्वधातुकाश्रये गुणे “नाभ्यस्तस्य” इति निषिद्धेपि सिजाश्रयो भवत्येव प्रत्ययलक्षणेन, (अववर्क्कीत् । अववर्क्किष्टामित्यादि) । हलन्तलक्षणा वृद्धिः “नेटि” इति निषिध्यते । (वर्कयति । अववर्कत् । अवीवृक्त्) *उर्कत्* ॥ चङ्परे णावुपधाया ऋकारस्य वा ऋकार इत्यृकारः । इरारामपवादः । वृक् । इगुपधलक्षणः कः । मृगविशेष आयुधजीविसंघविशेषश्च । तत्र द्वितीयार्थाभिधायिनो “वृकादृट्ण्यण्” इति स्वार्थे ट्ण्यणि वर्कण्यः ॥ *ज्यादयस्तद्राजाः* । “पूगाज्ज्यो ग्रामणीपूर्वात्” इत्यारभ्यापादपरिसमाप्तेर्वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तद्राजसंज्ञा इति ट्ण्यस्य तद्राजत्वे “तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्” इति लुकि बहुषु वृकाः । तेनैवेति वचनाद्यदि बहुत्वं तद्राजकृतमेवेत्यवगतेर्वर्कण्यमतिक्रान्ता अतिवर्कण्या इत्यादावर्थान्तरकृते बहुत्वे लुग् न भवति । तथा । अस्त्रियामिति वचनात् स्त्रियां टित्त्वात् ङीवि हलस्तद्धितस्य । हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्य लोपो भवतीति परत इति “आदेः परस्य” इति यकारलोपे च इत्यकारलोपे (वर्कणी । वर्कण्यौ । वर्कण्य) इति भवति । वर्कस्तस्मिन् पशुः । बाहुलकादरच् ॥ ९२ ॥

चक तृप्तौ प्रतिघाते चेति धनपालमैत्रेयादयः । चक तृप्तावित्येव क्षीरस्वामिशकटायनौ । (चकते । चेके । चकितेत्यादि । चकोरः) । “कटिचकिभ्यामोरच्” इत्योरच् । अयं

धटादावपि ॥ ९३ ॥

ककि वकि श्वकि त्रकि ढौक्क त्रौक्क ष्वक्क वस्क्क मस्क्क टिक्क टीक्क रधि लधि गत्यर्थाः ॥ (कङ्कते । चकङ्के । कङ्कितेत्यादि । वङ्कते । वचङ्के । वङ्कितेत्यादि प्रवङ्कनम् । प्राङ्कनम्) । “कृत्यचः” इति णत्वम् “इजादेः सनुमः” इति नियमान्न भवति । (कङ्कतम्) । बाहुलकादत्तच् । कङ्कत एव कङ्कतिका । संज्ञायां कनि टापि “प्रत्ययस्थात्” इतीत्वम् । (श्वङ्कते । शश्वङ्के । श्वङ्कित्ता । त्रङ्कते । तत्रङ्के । त्रङ्कित्ता ॥ ढौकते । डुढौके । ढौकित्ता ॥ त्रौकते । तुत्रौके । त्रौकित्ता । ष्वक्कते । ष्वक्कित्ता) । [सुबधातुष्टिवुष्वक्कर्तॄणां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः] इति सत्वनिषेधः । (वस्कते । ववस्के । वस्कित्ता । मस्कते । ममस्के । मस्कित्ता टेकते । टिटिके । टेकित्ता । “असंयोगाल्लिट् कित्” इति कित्त्वान्न गुणः । (टीकते । टिटिके । टीकित्ता । रङ्कते । ररङ्के । रङ्कित्ता । लङ्कते । ललङ्के । लङ्कितेत्यादि) ढौकितित्रौकत्योर्यङ्लुकोरभ्यासस्य ह्रस्वे गुणः । न च ह्रस्वस्य “दीर्घोक्तिः” इत्यनेन बाधः । ‘अभ्यासविकारेष्वपवादा नेत्सर्गान् विधान् बाधन्त’ इति तत्राकित इत्यनेन ज्ञापितत्वात् । अस्ति च दीर्घस्य दीर्घत्वे प्रयोजनं स्वस्वनिवृत्तिः । कृते तु ह्रस्वे तस्य दीर्घ उकारो न भवति, “गुणो यङ्लुकोः” इत्यस्य निर्विपयत्वप्रसङ्गात् । ढौकितित्रौकितितेकित्तीकतीनामृदित्वाण्यौ चङ्गुपधाया ह्रस्वाभावः । (अडुढौकत् । अतुत्रौकत् । अटिटिकत् । अटिटिकदित्याह) । लघु । “लङ्घिघञोरलोपश्च” इत्युप्रत्ययनलोपौ । (लघिमा) । *पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा* इति भावकर्मणोरिमनिव् । इतीष्टेभ्यस्सु लोपः । वाग्रहणात् *इगन्ताच्च लघुपूर्वात्* इति अणि लाघवमिति, लघुपूर्वान्तादिति सूत्रार्थः । रघुः । “बालमूललघ्वङ्गलीनां वा लो रत्वमापद्यते” इति पक्षे लकारस्य रेफः । श्वङ्कतिः संसतायां दन्त्यादिः पठ्यते । अत्र दण्डके तिक्र तीक्र इति क चित्पठ्येते, तदपि तिकः प्रतीक इति दर्शनाद् ग्राह्यमेव, इगुपधलक्षणकान्तौ । तिकस्यापत्यं, (तैकायनिः) । ‘तिकादिभ्यः फिज्’ इति फिज् । फस्यायनादेशः । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च कितकितवाः । *तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे* इति द्वन्द्वे बहुषु फिजो लुक् । लधि भोजननिवृत्तौ चेति स्वाभ्यादय । लधि शोषण इत्यग्रे । भाषार्थीयं चुरादौ ॥ १०६ ॥

अधि वधि मधि गत्याक्षेपे ॥ आक्षेपो निन्दा, गतौ गमनारम्भे चेति स्वामी । (अङ्कते । आनङ्के । अङ्कितेत्यादि । अज्जिघिषते) । “नन्द्वाः” इति नवर्जं द्विरुच्यते । अभ्यासस्य चुत्वेन झकारे जश् वे जकारः । (अङ्कयति । आज्जिघत् । वङ्कते । मङ्कते) । इत्यादि । प्राङ्गनमित्यादौ “इजादेः सनुम” इति नियमादणत्वम् । मधि कैतवे च ॥ १०९ ॥

राष्ट्र लाष्ट्र सामर्थ्ये ॥ (राघते । राघे । राघितेत्यादि । रिराघिषते । राराघ्यते । राराघीति । राराग्धि । लङ्घि । आराराक् । राघयति । अराराघत् ।) मृदित्त्वादुपधाह्रस्वनिषेधः । एवमितरयोरपि (उल्लाघः) । “अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबक्रशोलाघाः” इति क्ते उडभावस्तलोपश्च निपात्यते । उल्लाघेतिवचनाद् अनुपसृष्टाच्च (लाघितः प्रलाघित) इति भवति । द्राष्ट्र आयामे च । आयामो द्वैर्ध्यक्रियेति कौशिकः । कदर्थनमिति स्वामी । घाष्ट्र इति तवर्गचतुर्थीदिमपि के चित्पठन्ति ॥ १११ ॥

श्लाघ कथने ॥ कथनं श्लाघनम् (देवदत्ताय श्लाघते ।) देवदत्तं स्तुवन्तमेव बोधयितुमिच्छतीत्यर्थः । *श्लाघहङ्स्थाशपां शीप्स्यमानः* । श्लाघ्यादीनां प्रयोगे शीप्स्यमानो ज्ञापयितुमिष्यमाणः संप्रदानमिति देवदत्ताच्चतुर्थी, के चिदाहुः । आत्मानं परं वा स्तुवन् तां स्तुतिं बोधयितुमिच्छतीत्यर्थ इति । तथा च भट्टिः, श्लाघमानः परस्त्रीभ्यस्तत्रागाद्राक्षसेश्वर इति । देवदत्तं श्लाघत इति शीप्स्यमानत्वाविवक्षायां कर्मत्वम् ॥ शीकादय उदात्ता अनुदात्तौ गताः ११२

अथ परस्मैपदिन आह—

फक्क नीचैर्गतो ॥ इलः शिष्यन्ता उदात्ता उदात्ततः । नीचैर्गतिर्मन्दगमनममद्वयवहारो वेति स्वामी (फक्कति । पफक्क । फक्कित्ता । फक्किष्यति फक्कतु । अफक्कत् । फक्केत् ।

आशिषि फक्यात् । अफक्कीत् । अफक्किष्यत् । कर्मादौ फक्क्यत इत्यादि । पिफक्किषति । पाफक्क्यते पाफक्कीति । पाफक्ति । फक्क्यति । अपफक्क्यत् ॥ ११३ ॥

तक् हसने ॥ (तक्ति । तताक् । तेक्तुः । तक्ता । अतक्तीत् । अताक्तीद्) इत्यादि । अतो ह्लादे इति वा वृद्धिः । (व्यतितकन्ति) [प्रतिषेधे हसादीनाम्] इति तङ्निषेधः । (तक्क्यम्) । “तक्किशसि” इति यत् ॥ ११४ ॥

तकि कृच्छ्रजीवने ॥ (तङ्कति । ततङ्क । तङ्कितेत्यादि । यङ्लुकि लङि ईडभावे अता-तन्) । अस्यानन्तरं मैत्रेयः शुक्र गताविति पठित्वा शोक्ति, शुक्रः, शुक्र इत्युदाजहार, अस्मिन्हि सति शुक्रवल्कोल्का इति शुभेः कनि भलोपे शुक्रशब्दनिपातनमनर्थकं स्यात्, इगु-पधलक्षणेन कप्रत्ययेनैव सिद्धत्वात्, तथा शुकेरग्विधानेनापि शुक्रशब्दे सिद्धे ऋजेन्द्रादौ शुचेनिपातनमनर्थकं स्यादित्यस्य पाठोऽनार्थ इव प्रतीयते ॥ ११५ ॥

बुक्क भषणे ॥ भषणमिह श्रवः । (बुक्कति । बुबुक्क । बुक्कितेत्यादि) । अयं चुरादावपि ॥ ११६ ॥

कक् हसने । (कक्ति । चकाक् । कक्कितेत्यादि । अकक्कीत् । अकाक्कीत्) । “अतो ह-लादेः” इति वा वृद्धिः ॥ ११७ ॥

ओखृ राखृ लाखृ द्राखृ ध्राखृ शोषणालमर्थयोः । (ओखति । ओखांचकार । ओखिते-त्यादि । ओचिखिषति । ओखयति । (मा भवानोचिखत्) । “द्विर्वचनेचि” इति णिलोपस्य स्थानित्वात् खिशब्दस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनमृद्वित्त्वान्नोपधाह्रस्वः । इदमेव ऋदित्वं ज्ञापकमन्तरङ्गादपि द्विर्वचनात्पूर्वमुपधाह्रस्वत्वं भवतीत्यस्य । अस्य च प्रयोजनं मा भवा-निदिधदिति सिद्धिरित्येधतावुक्तम् । (प्रोखति) । *एङि पररूपम्* । अवर्णान्तादुपसर्गादेङि परे पूर्वपरयोः पररूपमिति पररूपत्वम् । (राखति । अरराखत् । लाखति । द्राखति । धा-खतीत्यादि) ॥ १२२ ॥

शाखृ श्लाखृ व्यासौ ॥ (शाखति । श्लाखतीत्यादि । शाखा) । “गुरोश्च” इत्यकारः । शाखेव शाख्यम् । “शाखादिभ्योयः” इति इवार्थे यः । (प्रतिशाखं भवं प्रातिशाख्यम् ।) “अव्ययीभावाच्च” इति भवार्थे ण्यः । शाखा अस्य सन्तीति, शाखी । “घ्रीह्यादिभ्यश्च” इति इनिः । विशिष्टा शाखा विशाखा । सा प्रयोजनं प्रयोजिका यस्य वैशाखो मन्थः । “विशा-खाषाढादण्मन्थदण्डयोः” इति प्रयोजने णप्रत्ययः । विशाखेति नक्षत्रं तत्र जातः । “सन्धि-वेलाद्यनुनक्षत्रेभ्योण्” इत्यण् । तस्य “श्रविष्ठाफलगुनी” इत्यादिना लुकि “लुक् तद्धितलुकि” इति स्त्रीप्रत्यस्य लुकि विशाखो माणवकः ॥ १२४ ॥

उख उखि वख वखि मख मखि णख णखि रख रखि लख लखि इख इखि ईखि वल्ग रगि लगि अगि वगि मगि तगि त्वगि श्रगि श्लगि इगि रिगि लिगि गत्यर्थाः ॥ द्वितीय-न्ताः पञ्चदश, तृतीयान्तास्त्रयोदश ॥ (ओखति । प्रोखति) ‘एङि पररूपम्’ । (उवोख । उखतुः । उवोखिथ । उवोख) । गुणविषये *अभ्यासस्यासवर्णे* इति अभ्यासस्येवर्णोवर्ण-योरसवर्णेऽचि परत इयडुवडावित्युवङ् । लिटि पिद्वचनेषु गृणः, गुरुमानयं धातुरिति तेषां स्थानित्वेन लिट्त्वाद् आम् प्राप्तिः । सन्निपातपरिभाषया निवर्त्तते । आमि गुणनिमित्त-प्रत्ययस्य “आमः” इति लुक् स्यात् । उखतुरित्यादौ सवर्णदीर्घस्यान्तवत्त्वेनाभ्यासत्वाद् ह्रस्वो न भवति, अभ्यासमात्राश्रयत्वेनान्तरङ्गेस्मिन् पूर्वपराश्रयस्य बहिरङ्गस्य सवर्णदी-र्घस्य ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ इत्यसिद्धत्वात् । ओखितेत्यादि । लुङि “नेटि” इति वृद्धे-र्निषेधे लघुपधगुणेन मा भवानोखीदिति भवति । (ओचिखिषति) लघुपधगुणे कृते द्वितीय-स्यैकाचो द्विर्वचनम् । (ओखयति मा भवानुचिखत्) । द्विर्वचनात् पूर्वमेवोपधाह्रस्वत्वमिति ज्ञापितम् । (ओखित्वा) “न क्त्वा सेट्” इति अकित्त्वाद्गुणः । भावादिकर्मणोर्निष्ठायाम् । “उदुपधात्” इति किच्चविकल्पनादुखितमनेन, ओखितमनेनेत्यादि नेयम् । उखो मुनिः ।

इगुपधत्वात्कः । उखेन प्रोक्त औखीयः श्लोकः । “तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्” इति तृतीयान्तात् प्रोक्तार्थे छण्, णित्वाद्बुद्धिः । यदा तु प्रोक्तं छन्दो ब्राह्मणं वा तदा “छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि” इति नियमाद् अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयमेव, तेन “तदधीते तद्वेद” इति औखीयशब्दाद् द्वितीयान्ताद् अध्येतृवेदित्रोरण, तस्य “प्रोक्तप्रत्ययाच्छणः परत्वेन लुकि औखीयो माणवकः । औखीया ब्राह्मणोत्यत्र प्रत्ययलक्षणेनाणन्तत्वाद् “टिड्ढाञ्” इति न ङीव भवति, अत इत्यनुवर्त्याणोऽकारस्य च विशेषणविशेष्यत्वाद् ‘वर्णाश्रये नास्ति प्रयलक्षणम्’ इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । (उखायां संस्कृतमुख्यम्) । *शूलोखाद्यत्* इति सप्तम्यन्तात्संस्कृतमित्यर्थे यत् । प्रोखणम् । “कृत्यचः” इति णत्वम् । (उङ्ङति । उङ्ङांचकार । उङ्ङिता । उङ्ङिखिपति । उङ्ङयति । औङ्ङिखदित्यादि) प्रोङ्ङणम् । “इजादेः सनुमः” इति णत्वम् । (वखति । ववाख । वखितेत्यादि, ववखतुरित्यादौ किति लिटि वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । लुङि “अतो हलादेः” इति वा वृद्धिः । (अवाखीदिति) एवं परेषामनिदिताम् । (वङ्ङयति । प्रवङ्ङनम्) । “इजादेः” इति नियमादणत्वम् । (मखति । ममाख । मखितेत्यादि । मङ्ङति । नखति । नङ्ङति) । मूर्धन्यादेरुपदेश “उपसर्गात्” इति णत्वेन प्रणखतीत्याद्यपि यथा स्यादिति (खति । रङ्ङति । प्ररङ्ङणम्) । “रषाभ्याम्” इति णत्वम् । इजादेरिति नियमं उपसर्गात्कृत्यच इति प्राप्तस्यैव । (लखति । लङ्ङति । एखति । इयेख । एखितेत्यादि । ओखतिवत् । (इङ्ङति । इङ्ङांचकार । ईखति । ईखांचकार) । यद्यपि मेत्रेयेणादितस्त्रय इदित उखिवखिमखयः । मूर्धन्यादिर्नखिरनिदित, इखिश्च न पठ्यते, तथापि इतरानेकव्याख्यातृणां प्रामाण्यादस्माभिः पठित । अत्र चन्द्रो मुखिमपि पपाठ । संमतायां तु त्रख त्रखि शिखि इति त्रयः पठ्यन्ते । द्रविडास्तु रिखमपि पठन्ति, एवमेकोनविंशतिः खान्ताः । वल्गति रङ्ङति) रङ्ङन्त्यस्मिन् प्रेक्षकाणां मनांसीति, रङ्ङः । “हलश्च” इति संज्ञायामधिकरणे घञ् । रङ्ङेर्वा घो द्रष्टव्यः (लङ्ङति । विलगितः) अनिदितां नलोपे [लङ्ङिकम्पोरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानम्] इति नलोपः उपतापादन्यत्रावयवीत्यङ्गम् । रङ्ङवद् घञ् । अङ्ङि-रगतौ विपरीतलक्षणया प्रवर्तते, दर्श इत्यत्र दृशिवत् । न दृश्यतेऽस्मिन् चन्द्र इति हि दर्शशब्दो धूर्तस्वामिना व्युत्पादितः । कल्याणान्यङ्गन्यस्याः सन्तीति अङ्गना । “अङ्गात् कल्याणे” इति पामादिपाठान्मत्वर्थो यो नः, विशिष्टं विहीनं वा ऽङ्गमस्येति व्यङ्गः, तस्यापत्यं व्याङ्गिः “अत इङ्” “स्वागतादिनां च” इति वृद्धिप्रतिषेधैजागमयोर्निषेधः । एवं स्वाङ्गिरित्यत्रापि सर्वाङ्गं व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीणः स्नायुः, *तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति* इति सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद् द्वितीयान्ताद्याप्नोतीत्यर्थे खः । अग्निः । “आगोर्नलोपश्च” इति निप्रत्ययो नलोपश्च । अग्निदेवता अस्य, आग्नेयं हविः । [सर्वत्र अग्नि-कलिभ्यां ढक् प्रत्ययः] । सर्वत्रेति वचनादर्थान्तरेष्यमेव । (अग्नीपोमौ अग्नीवरुणौ) । “ईदग्नेः सोमवरुणयोः” इति देवताद्वन्द्वलक्षणस्यानङोपवाद ईकारः । अग्नीवरुणौ देवता अस्याग्निवारुणम् । “देवताद्वन्द्वे च” इत्युभयपदवृद्धिः “इद्वृद्धौ” इति वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिकार ईत्वापवादः । अग्नायी । *वृषा-कुप्यग्रकुसितकुसिदानामुदात्त* इति पुंयोगे ङीऽयुदात्तपकारान्तादेशे आयादेशः । आग्नायी देवता अस्य आग्नेयम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया [सर्वत्राग्नि-कलिभ्यां ढक्] इति ढकि [भस्याढे तद्धिते] इति पुंवद्भावपर्युदासे स्त्रीभ्यो ढको ग्रहणमिति कैयटादावुक्तत्वात्पुंवद्भावः । अग्निमिन्द्रइत्यग्निमिन्द्रः । [आष्टाग्न्येरिन्द्रे मुम्वक्तव्य] इति मुम् ॥ अयम् । “रुद्रेन्द्रा” इति निपातनाद् ढकि नलोपः । अये भवयमिम् । “अग्रादिपश्चादिमोच् इति डिमच् । (अङ्गारः) “अगिमगिनन्दिभ्य आरन्” इत्यारन् । (अङ्गुलिः) । “रुतञ्जी” इत्यादिना उलि-प्रत्ययः (अङ्गुरिः) । “घालमूल” इत्यादिना पक्षे रः । पञ्चाङ्गुल्यः प्रमाणमस्य पञ्चाङ्गुलः । *तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च* तद्धितार्थं विषयभूते उत्तरपदे परतः समाहारे चाभिधेये दिक्संख्ये समानाधिकरणेन समं समस्येते इति प्रमाणे तद्धितार्थं विषयभूते समासः ॥ “सङ्ख्यापूर्वो

द्विगुः” इति द्विगुत्वे “द्विगुश्च” इति तत्पुरुषश्चार्थात्तत्र *प्रमाणे द्वचसज्द्वन्मात्रचः* इति प्रमाणोपाधिकादस्मात्प्रमाणि मात्रच, तस्य “द्विगोर्लुङ् नित्यम्” इति लुकि “तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सङ्ख्याव्यादेः” इत्यचि “यस्येति च” इतीकारलोपः । अत्यङ्गुलम् । [अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे] इति तपुरुषः, अव्ययादित्वादित् । शोभनाङ्गुलिः स्वङ्गुलिः । *न पूजनात्* । यान् शब्दानुपादाय समासान्तो विधीयते ते यदा पूजावचनात्परे भवन्ति तदा समासान्तो नेत्यत्राचोभावः । (कुत्सिताङ्गुलिः किमङ्गुलिः) । *किं क्षेपे* । क्षेपे यः किं शब्दः स समानाधिकरणेन सुबन्तेन समर्थेन समस्यत इति तत्पुरुषः । *किमः क्षेपे* इति क्षेपवचनादस्मात्परस्य समासान्तनिषेधाद् अचन भवति । (माङ्गुलिः, अनङ्गुलिः) । यत्र *नञस्तत्पुरुषात्* इति समासान्तनिषेधः । नञः परे ये वक्ष्यमाणा ऋगादयस्तदन्तात्तत्पुषचिति सूत्रार्थः । पञ्चाङ्गुलिसदृशा अवयवा अस्य पञ्चाङ्गुल एरण्डः । धान्यादीनां विक्षेपदारु च पञ्चाङ्गुलमाहुः । *अङ्गुलेर्दोर्लुङ्* इति बहुव्रीहौ षच् (अङ्गुलीयकम्) संज्ञायां कन् । “जिह्वामूलाङ्गुलेच्छः” इति सप्तम्यन्ताद्वावर्थे छः । (वङ्गयीति वङ्गाः जनपदः) । अङ्गवद्युत्पत्तिः । (मङ्गलम्) । “मङ्गेरलच्” इत्यलच् । तङ्गति । अङ्गति । श्लङ्गति । इङ्गति । रिङ्गति । लिङ्गति । लिङि चित्रोत्तरात् इति चुरादौ च ।

त्वग्नि कम्पने च (त्वङ्गति) ॥ १५३ ॥

युग्नि जुग्नि रुग्नि वर्जने ॥ (युङ्गति । जुङ्गतीत्यादि) ॥ १५६ ॥

घघ हसने ॥ (घघति । जघाथ । घघितेत्यादि) ॥ १५७ ॥

मघि मण्डने ॥ (मङ्गति । । मङ्गते कन्या स्वयमेव । अमङ्गिष्ट कन्या स्वयमेव, भूषाकर्मात्वाद् यक्चिणौ । मङ्गनः । “क्रुडमण्डार्थेभ्यश्च” इति युच् ॥ १५८ ॥

शिधि आघ्राणे ॥ (शिङ्गति) । शिङ्गानको रोगविशेषः । “लृशिधिधाभ्यश्च” इत्यादिनानक् प्रत्ययः ॥ फक्कादय उदात्ता उदात्तेतः ॥ १५९ ॥

अथ क्रमप्राप्ताश्चवर्गान्तानात्मनेपदिन आह ॥

वर्च दीप्तौ ॥ एतदादय ईजन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः ॥ (वर्चते ॥ ववर्च । वर्चिता । वर्चिष्यते । वर्चताम् ॥ अवर्चत । वर्चत ।) आशिषि (वर्चिषीष्ट । अवर्चिष्ट । अवर्चिष्यत । भावे वर्च्यते) इत्यादि । (विवर्चिषते । वावर्च्यते । वावर्क्षीति ॥ वावर्क्षि ॥ अवावर्चीत् । अवावर्क) । “रात्सस्य” इति नियमान्न संयोगान्तलोपः ॥ अवावर्क स्थातेत्यादौ कुत्वस्यासिद्धत्वात्सकोः इति कलोपो न भवति, यद्वा तत्र निमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्थत्व एव सलोप इतीह नैव प्रसङ्गः । (वर्चयति । अवर्चत्) । वर्चः दीप्तिः पुरीषं च ॥ “असुन्” इत्यसुन् । वर्चस्कः पुरीषम् । संज्ञायां कन्, “सोपदादौ” इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं, “कुब्जोः ॥ इत्यस्यापवादः । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । “ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः” इत्यच् समासान्तः । (पल्यवर्चसम् । राजवर्चसम्) । [पल्यराजभ्याञ्च] इत्यच् । ब्रह्मवर्चसनिमित्तं संयोग उत्पातो वा ब्रह्मवर्चस्यम् ॥ [तस्य निमित्तप्रकरणे ब्रह्मवर्चसादुपसङ्गधानम्] इति यत् । वर्च्यम् । ण्यति “चजोः कुविण्यतोः” इति कुत्वं न भवति । “न क्वादेः” इत्यत्र काव्यजिब्रजियाचिरुच्यादीनां न प्रतिषेधो निष्ठायामनिष्ठः कुत्ववचनात्] अस्यार्थः । चजोः कुविण्यतोर्निष्ठायामनिष्ठः” इति सूत्रं कर्त्तव्यं, तेन “न क्वादेः” “अजिब्रज्योश्च” इति योगद्वयं “यजयाचरुचप्रवर्चश्च” इत्यत्र याचिरुच्यृचिग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीति । तेषां सेट्त्वादित्यभिप्रायः । अयमत्र विवेकः । ये क्वादयोऽन्ये वा निष्ठायामनिष्ठस्तेषां कुत्वं ये तु सेट्स्तेषां नेति । एवञ्चात्र मते ग्लुचादीनां कवर्गादित्वेपि निष्ठायामनिष्ठत्वात्कुत्वेन भाव्यम् । अत्र हरदत्तः । [यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्] इति वार्त्तिककारानुसारेण कुत्वस्य भावाभावौ व्यवस्थाप्याविति । कथन्तर्हि शोकः समङ्ग इति । यतः शुच्युज्जी निष्ठायां सेटौ । अत्र भाष्यं, [शुच्युज्योर्घञि कुत्वं

वक्तव्यम्] इति । अत्र हरदत्तः । तच्च यथान्यासेपि वक्तव्यं घञ्येव यथा स्यादूयति माभूदिति, तदेव वार्त्तिककारपक्षे विध्यर्थं भविष्यतीति ॥ १६० ॥

षच सेचने ॥ अयं सेवनार्थोपि, तथा च 'त्रय एनां महिमानः सचन्त' इत्यत्र क्षुरभट्टभा-
स्करीययोः सचते सेचतइति । निरुक्ते च सक्तः सचित इति, सेव्यमानस्येति । अस्यैतौ वाच-
कावित्यर्थः । 'प्रनूमहित्वं वृषभस्त वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचन्त' इति । (सचते । सेचे ।
सचिता । सचिष्यते । सचताम् । असचत । सचेत । आशिषि सचिषीष्ट । अष्टचिपत्) ।
'स्तौतिण्योरेव' इतिसत्वम् (सासच्यते । सासक्ति । साचयति । असीषचत्) सक्तुः ।
'सितनिगमिमसिसचि' इति तुन् "तितुत्र" इतीप्पिण्येधः । सक्तुलः । "सिध्यादिभ्यः" इति
मत्वर्थे लः । सचिवः । बाहुकाद्वप्रत्ययः । यद्वा सचिः सेवा, इन प्रत्ययः, तां वातीति सचि-
वः, "आतोनुपसर्गे कः" । यद्वा "केशाद्वोन्यतरस्याम्" इति वप्रत्ययः "अन्येभ्योपि
दृश्यते" इति मणिवराजीवादिबदस्मादपि । अयं समवाये स्वरितेदग्रे ॥ १६१ ॥

लोचृ दर्शने ॥ (लोचते । लुलोचे । लोचितेत्यादि । लुलोचिपते । लोलोच्यते । लोलो-
चीति । लोलोक्ति । लोचयति । अलुलोचत्) । ऋदित्वाणौ चङि ह्रस्वाभावः । भाषार्थोयं
चुरादौ ॥ १६२ ॥

शच व्यक्तायां वाचि ॥ (शचते । शेचे । शचितेत्यादि । शची) इन्नन्तात्कृतम् "इका-
रादक्तिन" इति ङीप् ॥ १६३ ॥

श्वच श्वचि गतौ ॥ (श्वचते । शश्वचे । श्वचिता । श्वच्चते । शश्वच्चं । श्वच्चितेत्या-
दि) । अच्यादयस्तालव्यादयः ॥ १६५ ॥

कच बन्धने ॥ (कचचे । चकचे । कचितेत्यादि) कचते यूनां मनांसि बध्नातीति कचः ।
पचाद्यच् (काचः) "हलश्च" इति संज्ञायां घञ् ॥ १६६ ॥

कचि काचि दीप्तिबन्धनयोः ॥ (कच्चते । चकच्चे । कच्चिता । काच्चत) इत्यादि ।
(कच्चुकः) । बाहुलकादुकः प्रत्ययः । (काच्चनम्) । अनुदात्तेत्वाद्युच् । काच्चनस्य
विकारः । (काच्चनम्) "प्राणिरजतादिभ्योज्" इति । रजतादित्वाद्ज् "नित्यं वृद्धशरा-
दिभ्यः" इति मयटोपवादः । (काच्चिः । काच्ची ।) इन्नन्तात् कृदिकारादक्तिनः" इति वा
ङीप् । (काच्चिकम्) । संज्ञायां कलकने कन् । दीप्तौ चेति वक्तव्ये बन्धनग्रहणं प्रपञ्चार्थम् १६८

मच मुचि कलकने ॥ कलकनं दम्भः शाठ्यं चेति मैत्रेयः । दम्भभः कथनं चेति स्वामी ।
मचते । मेचे । मचिता । मुच्चते । मुमुच्चं । मुच्चितेत्यादि) । मुचेति चन्द्रः । तन्मते मोच-
त इति । मुच्ल मोक्षणइति तुदादौ । मुच प्रमोचन इति चुरादौ ॥ १७० ॥

मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु ॥ (मच्चते) इत्यादि । (मच्चः) । पचाद्यच् । शाकटाय-
नस्तु मुचिं हित्वा द्वावेव धातु पपाठ । सचि कलकने । मच्चु धारणोच्छ्रायपूजनेष्विति ।
तेन चानुदात्तेस्थाने इडिविक्रियते । तस्य स्थाने वोदित्, धनपालस्तावत् शाकटाय-
नानुसारी ॥ १७१ ॥

पचि व्यक्तीकरणे ॥ पच्चते । पङ्कः । "चजोः कुघिण्यतोः" इति कुत्वम् । वार्त्तिकमते
न्यङ्काद्रिद्वेष्टव्यः । तेन हि निष्ठायामनिटः कुत्वमुच्यते । पच्चन् बाहुलकात्कनिन् बहुवच-
नान्तः । तत्र "ष्णान्ता षट्" इति षट्संज्ञाविधानात् । षडभ्यो लृक्" इति जसशसोर्लृक् ।
पञ्चानामित्यत्र "षट्चतुर्भ्यश्च" इत्यामो नुटि *नोपधायाः* नान्तस्योपधाया नामि दीर्घे इति
दीर्घे "न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इति नलोपः छियामपीदमेव रूपम् । "न षट्स्वस्त्रादिभ्यः"
इति टापो ङीपश्च निषेधात् । अस्ति च टापः प्रसङ्गो नकारे लुप्ते । पञ्चानामपत्यं, पाञ्चिः ।
बाह्वदित्वादिज् *नस्तद्धिते* नान्तस्य भस्य तद्धिते टिलोप इति टिलोपः । (पङ्क्तिः) ।
"पङ्क्तिर्विशतिर्त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्" इति "तदस्य परिमा-
णम्" इति विषये त्रिप्रत्ययो निपात्यते । पञ्च परिणामस्य वर्गस्य पञ्चत् । "पञ्चदशतौ

वर्गे वा” इति उत्पन्नो निपातितः । वाग्रहणात् “इत्संख्याया अतिशदन्ताया कन्” इति कनि पञ्चकः । पञ्चेति दुर्गः । तथा वर्धमानोपि, यदाह । अनिद्विवधौ पच्यादिसूत्रे डुपचष्पाके पच व्यक्तीकरणइति । संमतायां तु वर्धमानवदुक्त्वाऽन्यैस्त्वयमिदित् पठ्यतइत्युक्तम् । “तिङो गोत्रादीनि” इत्यत्र प चतिगोत्रमित्युपादाय पच व्यक्तीकरणइति पठन् न्यासकारः पपरस्मैदिनं च मन्यते । डुपचष्पाकइत्यग्रे । पचि विस्तारवचनइति चुरादौ ॥ १७२ ॥

ष्टुच प्रसादे ॥ स्तोचते । “धात्वादेः षः सः” । ष्टुत्वं निमित्ताभावन्न भवति । सत्वात्पूर्वं तु पूर्वत्रासिद्धत्वेन न भवति । (तुष्टुचे) । “शपूर्वाः खय” इति शेषः । (स्तोचितेत्यादि तुस्तुचिषते । तुस्तोचिषते । स्तुचित्वा । स्तोचित्वा) “रलो व्युपधात्” इति कित्त्विकल्पः । “स्तौतिण्योरेव” इति नियमात्सन्त्यपत्वम् । (तोष्टुचयते । तोष्टुचीति । तोष्टोक्ति स्तोचयति । अतुष्टुचत् । स्तोचः) । घङ् । (उदशित्वस्तोचम्) अल्पमुदशित्वित्यर्थः । *पोटायुवतिस्तोचकतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वृष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तजोतिः* । पोट्यादिभिः समानाधिकरणैः जातिवाचिसुबन्तं समस्यत इति तत्पुरुषः । अत्रैव निर्देशाद् वार्त्तिककारमते कुत्वम् । स हि “चजोः कु विण्यतोर्निष्ठायामनिः” इति सूत्रं न्यास्यत् । (स्तोकान्मुक्तः, स्तोकेन मुक्तः ।) स्तोकत्वेन मुक्त इत्यर्थः । “करणे च स्तोकाल्पकृष्कतिपायस्यासत्त्ववचनस्य” इति तृतीयापञ्चम्यौ । असत्त्ववचनस्येति वचनात् स्तोकेन विषेण हत इति सत्त्ववचनात्तृतीयैव । स्तोकान्मुक्त इत्यत्र ‘स्तोकान्तिके’ इत्यादिना समासे ‘पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः’ इत्यलुग्वचनात्तदेव रूपम् । संस्तोजा इति वर्णविकाराभ्युपगमादिति मैत्रेयः ॥ १७३ ॥

‘ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु’ अयं पाठो मैत्रेयस्य । ऊर्जनेष्विति क्षीरस्वामिधनपालशाकटायनाः । अर्जते । “उरण् रपरः” इति रपरो गुणः । आनृते । अत्र ऋजशब्दस्य द्विर्वचने हलादिशेषे “उरत्” इति ऋवर्णान्ताभ्यासत्वाद् इति नुद् ॥ ऋकारैकदेशस्यापि रेफस्य हलत्वाश्रयणाद् द्विहलत्वम् । तत्र हि द्विहलप्रतत्वं गौणस्येदृशस्य हलः परिग्रहार्थम् । अन्यथा तस्मान्नुडित्येव ब्रूयात् । न चाटुरित्यादावेकलहल्यतिप्रसङ्गः । “अश्नोतेश्च” इत्यनेनद्विहलो यदि भवत्यश्नोतेरेवेति नियमात्, अस्याश्नोतिमात्रनिवृत्त्यर्थत्वे नाश्न इत्येव ब्रूयात् । “ऐऔच्” इत्यत्र द्विहलग्रहणं न करिष्यत इति भाष्यम् । तत्र कैयटे । ‘अवर्णोपधस्य यदि भवति अश्नोतेरेवेति नियमाश्रयेण द्विहलग्रहणं प्रत्याख्याय नुडुक्तः’ । (अर्जिता । अर्जिष्यते । अर्जताम् । आर्जत) । आशिषि । (अर्जिषीष्ट । आर्जिष्ट । अर्जिष्यत । अजादित्वादाडागमः । (अर्जिजिषते) सनीटि गुणे “न न्द्रा” इति रेफवर्जं द्विरुच्यते । (अर्जयति । आर्जिजत्) । प्रार्ज्यतइत्यत्र क्रमादौ यकि । *‘उपसर्गादिति धातौ’* । परे पूर्वपरयोर्वृद्धिरेकादेश इति आवृद्धिः । (अर्जित्वा) । “न क्त्वा सेट्” इत्यकित्त्वाद्गुणः । ऋज्यम् । ‘ऋदुपधाच्चाक्लृपितृतेः” ॥ इति भावकर्मणोः क्यप् ॥ १७४ ॥

ऋजि भृजी भर्जने ॥ द्वितीय ईदित् । भर्जनं पाकविशेषः । (ऋजते । प्रार्जते) ॥ “उपसर्गादिति” इति वृद्धिः । ऋज्जां चक्रे । आनृजइति संमतातरङ्गिण्योः । तदसत् । नुम्विधावुपदेशिवद्वचनात् । अत एव काश्यपमैत्रेयादय आममेव सर्व उदाजहः । (ऋजिता । ऋजिष्यते । ऋजताम् । आर्जत । ऋजत । ऋजिषीष्ट । आर्जिष्यत । “आटश्च” इति वृद्धिः । ऋजिजिषते । “न न्द्राः” इति नवर्जं द्विरुच्यते । (ऋजयति । मा भवान् ऋजिजत् । भर्जते । बभृजे । भर्जितेत्यादि । बिभर्जिषते । बरीभृज्यते) । “रीगुदुपधस्य च” इति रीक । (बभृजीति । बरिभृजीति । बरीभृजीति । बर्भक्ति । बरिभक्ति । बरीभक्ति) । “रुगृकौ च लुकि” इति रुगृकौ, (भर्जयति । अबीभृजत् ।) उर्कद्वा । अन्यदा (अबभर्जत् । भृक्तः । भृक्तवान्) । “श्रीदितो निष्ठायमा” इति अनित्वम् । भर्गः । घञि कुत्वम् । अस्ज पाक इति तुदादौ ॥ १७५ ॥

एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ । (एजते । भ्रेजते) “एडि परस्वप्” । एजां चक्रे । एजितेत्यादि । एजिजिषते । एजयति । मा भवानेजिजत् । ऋदित्वाङ्गोपाधाह्रस्वः । अन्यथा इद्विधदित्यादिवद् द्विर्वचनात्पूर्वमेवोपाधाह्रस्वः स्यात् । अङ्गमेजयतीत्यङ्गमेजयः । “एजेः खश्” इति ण्यन्तादस्मात्कर्मण्युपपदे खशः शित्वात्सार्वधातुक्त्वाच्छपि गुणयादेशौ । अन्यथार्धधातुक्त्वात् “ण्यलोपः” इत्यादिना गुणं बाधित्वा णिलोपः स्यात् । खित्वात् “अरुद्विषदजन्तस्य” इति पूर्वपदस्य सुम् । वृत्तौ तु एजृ कम्पनइति परस्मैपदिण्यन्तात् खशुक्तः उदेजयतीत्युदेजयः । “अनुपसर्गाह्लिम्प०” इत्यादिना उत्पूर्वात् ण्यन्तादस्माच्छप्रत्यये शपि गुणायौ । अनुपसर्गग्रहणमार्थादन्यविशेषणम् । अत्राप्युपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं च, तेन (समुद्) इत्यादौ अचि णिलोपः । (भ्रेजते । भ्रेतितेत्यादि । बिभ्रेजिषते । बिभ्रेज्यते । बिभ्रेजीति । बिभ्रेकि । भ्रेजयति । अबिभ्रेजत्) “ह्रस्वः” इति इकारोभ्यासस्य, पूर्ववद्वित्वाङ्गोपाधाह्रस्वः । भ्राजत इत्यादि भ्रेजिवत् । “वश्चभ्रसृजस्” इत्यादिना झलि पदान्ते च त्रिधीयमानं पत्वमस्य नास्ति । राजिसाहचर्यात्फणादिपठितस्यैव तत्र ग्रहणादिति मैत्रेयक्षीरस्वामिसंमताकारादयः । एवं चावश्यपठितव्येन फणादिकेन भ्राजत इत्यादीनां सिद्धेरिह पाठोऽनार्ष इवेति न्यासोक्तं दुरुक्तं, यद्वा तत्रापीवशब्देन पूर्वोक्त एव पक्षः सूच्यते । (भ्राजयति । अबिभ्रजत् । अबिभ्राजत्) *भ्राजभासभाषपदीपजीवमोलपीडामन्यतरस्याम्* इति चङ्परेणौ उपधाह्रस्वविकल्पः । एवं चास्य ऋदित्वमनुदात्तेत्वमात्रफलम् । भ्राजिष्णुः । “भुवश्च” इति चकारादिष्णुच् । विभ्राक् । “भ्राजभासणधुर्विद्युतोर्जिपृजुयावस्तुवः क्प्” “चोः कुः” इति कुत्वम् । वश्चादिसूत्रे राजिसाहचर्यात् फणादिकस्यैव ग्रहणमित्युक्तत्वान्न पत्वम् । यत्तु वृत्तौ क्प्सूत्रे विभ्राडिति कृतपत्वस्यैवोदाहरणं तद्व्यनुबन्धकत्वेपीह फणादिकमपि गृह्यत इति सूचयितुं न त्वस्यापि पत्वमस्तीति । अत्र रेजिरपि क्वचित्पठ्यते, तदनार्षमिव । यदाह भट्टभास्करः । ‘रेजते अभ्रे-पृथिवीमखेभ्य’ इत्यत्र राजतेश्छान्दस्तत्त्वमिति ॥ १७९ ॥

ईज गतिकुत्सनयोः । (ईजते । ईजांचक्रे । ईजिता) इत्यादि । कर्मणि (ईज्यते) इत्यादि । (ईजिजिषते । ईजयति । मा भवानिजिजत्) द्विर्वचनात्पूर्व “णौ चङि”ति ह्रस्व इत्युक्तम् । वर्चादय उदात्ता अनुदात्तेतः ॥ १८० ॥

शुच शोके । एतदादयो व्रजन्ता उदात्ता उदात्तेतः ॥ (शोचति । शुशोच । शोचिता । शुशुचिषति । शुशोचिषति । शुचित्वा । शोचित्वा । कित्त्वविकल्पः । (शुशुचीति । शोशोकि । शोचयति । अशूशुचत्) “दीर्घो लघोः” । (शोचनः) “शुचङ्कर्म्यदन्द्रम्यसृग्धिज्वलशुचलपपतपद्” इति तच्छीलादौ युच् । प्रशुचितः । “उदुपधाद्०” इति कित्त्वविकल्पः । शूद्रः । “शुचेर्दश्च” इति रक्प्रत्ययो दकारोन्तादेशः दीर्घश्च, [शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः] इत्यजादिपाठात् “जातेरस्त्रीविषयाद०” इति ङीष् बाधित्वा स्त्रियां टापि शूद्रा । जातिवचनात्पुंयोगे शूद्रीति ङीष् भवति । अमहत्पूर्वेत्युक्तेर्महाशूद्रशब्दाज्जातिलक्षणो ङीषेव भवति महाशूद्रीति । महाशूद्रशब्दो ह्याभीरजातिवचनः । अयमेवामहत्पूर्वस्येतिप्रतिषेधो ज्ञापकः स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तर्विधेः । (शोकः) । घञ् वार्तिकमते “तुन्दशोकयो०” इति निपातनान् कुत्वमेष्टव्यम् । शुचिर् पूर्तीभावइति दिवादौ ॥ १८१ ॥

कुच शब्दे तारे ॥ (कोचति । चुकोच । कोचिता) इत्यादि पूर्ववत् (कुचः) इगुपधात्कः । कुच गताविति स्वामी, अयं सम्पर्चनार्थं ज्वलादौ, पुनः पाठे प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यते । सङ्कोचनार्थस्तुदादौ ॥ १८२ ॥

कुञ्च कुञ्च कौटिल्यालपीभावयोः ॥ दन्त्योपधौ । गतिकौटिल्यालपीभावयोः, गतौ कौटिल्ये द्रव्याल्पत्वे चेति क्षीरस्वामी । (कुञ्चति । चुकुञ्च । कुञ्चितेत्यादि । कुचुञ्चिषति चोक्च्यते) “अनिदिताम्” इति नलोपः (चोक्च्यतीति) “न लुमताङ्गस्य” इति निषेधात् प्रत्ययलक्षणेन नलोपो न भवति, “चोः कु” इति। कुत्वेन चकारे निवर्त्तिते निमित्ताभावे नैमित्ति-

कस्याप्यभाव इति जकारे निवृत्तेऽनुस्वारस्य पुनः परसवर्णो ङकारः । (अचोऽकुञ्जीत् अचो-
कुन्) संयोगान्तलोपे सति पूर्ववन्निमित्ताभावात् जकारेऽनुस्वारं च निवृत्ते नकारोऽवतिष्ठते
(कुञ्जयति । अचुकुञ्जत्) चङपक्षे “अनिदिताम्०” इति नलोपो णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्
“असिद्धवदत्रा०” इत्यसिद्धत्वाव्यवधानात् भवति । (कुचितः, कुचितवान्) । “अनिदिता-
म्०” इति नलोपः । कुञ्चित्वेत्यत्र तु “न क्त्वा सेट्” इत्यकिञ्चान्नलोपो न भवति । निकुचि-
तमनेनेत्यादौ भावादिकर्मणोः “उदुपधाद्०” इति कित्त्विकल्पो न भवति, सन्निपातलक्षणो
विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य इति । तथा चास्याः परिभाषायाः प्रयोजनवार्किकम्—उदुघत्वमकि-
त्वस्य निकुचितमिति, इदमेवास्य नोपधत्वे मानम् । अत एवोदिपाठिनौ चन्द्रतरङ्गिणीकारौ
प्रत्युक्तौ, यतस्तन्मते “उदितो वा” इति क्त्वायामिदो विकल्पनान्निष्ठायां “यस्य विभाषा”
इति प्रतिषेधात्सेदो निष्ठाया एवाभावः । इदिपाठोप्यनेनैव प्रत्युक्तः । यत इदित्वान्नलोपस्य नैव
प्रसङ्गः, निकुचितमित्यत्र “तितुत्रथसिसुरकसेषु च” इति तिप्रत्ययस्य विधेयमानमनिदृत्वं ति-
तुत्रेष्वऽह्लादीनामित्युक्तत्वात् भवति । एवं कुञ्जतोत्यादि कुञ्ज “ऋत्विक्पृथक्पृथिगुष्णिगञ्च्यु-
जिकुञ्जां च” इति किन् तस्य सर्वापहारो लोपः । पदत्वे चकारस्य संयोगान्तलोपे “क्विप्-
त्ययस्य कुः” क्विन्प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तस्य पदस्य कवर्गादेश इति नकारस्य ङकारः ।
संयोगान्तलोपात्पूर्वं प्रत्ययलक्षणेन “अनिदिताम्०” इतिलोपो न भवति । ऋत्विगित्यादि-
भिर्निपातनैः साहचर्यात् । अन्तस्याप्यलाक्षणिकस्य कार्यस्य ज्ञापनात् । तदुक्तं वृत्तौ । नलोपः
कस्मान्न भवति । ऋत्विगित्यादिनिपातनैः साहचर्यादिति । अत एव साहचर्यादुपपदाधिका-
रेपि केवलात् क्विन्प्रत्ययः । (कुञ्जा) अजादिपाठाद्वलन्तादपि टाप् (कुञ्चैव क्रौञ्चः)
“प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेण प्रत्ययः (कुञ्जकीयो देशः) । “कुञ्चा ह्रस्वत्वं च” इति नडादिपाठात्
चातुरर्थिकः छप्रत्ययस्तत्सन्नियोगेन कुगागमो ह्रस्वत्वं च । “चोः कुः” इत्यत्र यदुक्तं वामने-
न । कुञ्चेत्यत्र सङ्गीतिवचनाजकारस्य चकारे झलि परतः कुत्वं न भवति, “युजिकुञ्जांच” इति
निपातनाद्वा । नकारोपयो वा धातुरपरै रेफवर्जितः कुञ्च कौटिल्यालपीभावयोरिति पश्यते, न-
लोपो निकुचित इत्यत्र दृश्यते, युजिकुञ्जामिति तस्यैव रेफाधिको नलोपाभावश्च निपात्यतइति
तत्कुञ्चेनोपधत्वेपि कुञ्जाशब्दे दोष इत्येवंपरं न त्वयं धातुर्नास्ति । यद्वा जकारोपध इत्येवं प-
रम् । स्पष्टं चैवं तत्र न्यासपदमञ्जयोः “न क्त्वासेट्” इत्यत्र च द्वावपि धातू न्यासकृतो-
पात्तौ । तथा “ऋत्विक्०” इत्यादिसूत्रे जयादित्यश्च, कुञ्चेर्नलोपः कस्मान्न भवति निपातनैः
साहचर्यादिति ॥ १८४ ॥

लुञ्ज अपनयने ॥ लुञ्जतोत्यादि पूर्ववत् (लुञ्जित्वा । “वञ्जिलुञ्ज्यतश्च” इति सेटः क्तवः
कित्त्विकल्पनात् पक्षे नलोपः । के चिदमुं “लुचितं पठन्ति तदनार्थं, राजदन्तादिषु लुचितमिति
पाठाद्, उदिस्त्वे हि क्त्वायाम् “उदितो वा” इतीदोः विकल्पनाद् निष्ठायां “यस्य विभाषा”
इति प्रतिषेधाल्लुचितमिति न स्यात् ॥ १८५ ॥

अञ्च गतिपूजनयोः ॥ (अञ्चति । आनञ्च । अञ्चितेत्यादि) गतौ व्यत्यञ्जतीत्यत्र “न
गतिर्हि सा०” इति तद्धनिषेधः । पूजायां तु “नाञ्चेः पूजायाम्” इति नलोपनिषेधाद् (अञ्च्यते
गुरुः, अञ्च्यादिति, भवति । अञ्चित्वा । अङ्क्त्वा) “उदितो वा” इति इङ्गिकल्पः । इति
“न क्त्वा सेट्” इत्यकिञ्चान्नलोपाभावः । निष्ठायां “यस्य विभाषा” इतीदः प्रतिषेधात्सम-
क्रमिति, “अञ्चोनपादाने” इति निष्ठानत्वम् । अपादाने तूदक्तमुदकं कृपादिति । पूजायां तु
क्त्वानिष्ठयोः “उदितो वा” इति विकल्पं “यस्य विभाषा” इति निषेधं च बाधित्वा “अञ्चेः
पूजायाम्” इति नित्यमिद् । (अञ्चित्वा । अञ्चितोऽस्य गुरुः ।) “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” इति
वर्त्तमाने क्तः । मतिरिच्छा, बुद्धिर्ज्ञानं, पूजा सत्कारः, “क्तस्य च वर्त्तमाने” इति “न लोका-
व्यय०” इति निषेधं बाधित्वा कर्त्तरि पठ्यते । अस्याश्च “क्तेन च पूजायाम्” इति समासो
निषिध्यते । पूजितो यः सुरासुरैरपीत्यत्र वर्त्तमानक्तेन तत्क्रौण्डिन्यायेन भूते क्तस्य बाधात्

तृतीया चिन्त्या । यद्वा तेनेत्यधिकार, “उपज्ञाते” इति भूते क्तेन निर्देशाद् अयं वर्त्तमानक्तेन न बाध्यत इति सामान्येन ज्ञापकाश्रयणेनायं प्रयोगः समर्थनीयः । तैलमुदच्यतेऽस्मिन्निति तैलो-
दङ्गश्चर्ममयस्त्रिकाष्टिः । “उदङ्गोनुदके” इति घञिनात्पत्यते । उदके तूत्कोदङ्गनम् । ल्युट् ।
“पुंसि संज्ञायाम्” इति घल्लु न प्रत्युदाहृतः, घञो रूपे स्वरौ वा विशेषाभावात् । घञोपि
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरमाद्युदात्तत्वं बाधित्वा “थायघञ्क्ताजबित्रकाणाम्” इति उत्तरपदं घञ-
न्तादात्तमेव । प्रत्यञ्चतीति (प्रत्यङ्) “ऋत्विक्” इत्यादिना किनि “अनिदिताम्” इ-
त्यादिना नलोपे सौ “उगिदचां सर्वनामस्थाने” इति नुमि हलङ्यादिसंयोगान्तलोपयोः “कि-
न्प्रत्ययस्य कुः” इति कुत्वं ङकारः, प्रत्यञ्चावित्यादि । भसंज्ञायां तु “अचः” । लुप्तनकारस्या-
ञ्चतेरकारस्य लोपो भसंज्ञायामित्यलोपे *चौ* लुप्तनकारेञ्चतौ परे पूर्वपदस्य दीर्घ इति दीर्घं
(प्रतीच इत्यादि) हलादौ जश्त्वे (प्रत्यग्भ्यामित्यादि) प्रत्यक्षित्वत्र “खरि च” इति
चत्वम् । नपुंसके तु स्वमोर्लुकि प्रत्यक् । द्विवचनबहुवचनयोः “नपुंसकाच्च” इति शीभावे भत्वे
पूर्ववदल्लोपदीर्घयोः (प्रतीची) “जसशसोः शिः” इति तस्य सर्वनामस्थानत्वाद् “नपुंसकस्य
ञ्चलचः” इति नुमि (प्रत्यञ्चि) शेषं पूर्ववत् । स्त्रियां (प्रतीची) “अञ्चतेश्लोपसंख्यानम्” इति
ङोपि भत्वे पूर्ववदलोपदीर्घत्वे । पूजायां तु सर्वत्र नकारस्य लोपनिषेधाच्छ्रवणम् । अत एव
“अचः” “चौ” इति अलोपदीर्घत्वे न भवतः । (प्रत्यञ्चावित्यादि) पदत्वे संयोगान्तलोपे “कि-
न्प्रत्ययस्य” इति कुत्वं ङकारः, सप्तमीबहुवचने *ङोः कुक् टुक् शरि* । ङकारणकारयोः
पदान्तयोर्यथासंख्यं कुक् टुक् शरि वेति कुकि [चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादे०] इति वा
खकारे (प्रत्यङ्क्षु प्रत्यङ्पु प्रत्यङ्ख्विति) त्रीणि रूपाणि । नपुंसके शीभावे विशेषः । उत्पूर्व-
त्वे *उद ईत्* इति उदः परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेरादेः भसंज्ञायामीकारे (उदीचः) इत्यादि ।
अन्यत्सर्वं प्रत्यक्शब्दवत् । प्रतीच्यादिभ्यो *दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देश-
कालेष्वस्तातिः* इति दिगादिवृत्तिभ्यः सप्तम्याद्यन्तेभ्यः स्वार्थे वास्तातिः । दिशि दृष्टः श-
ब्दो दिक्शब्दः । “अञ्चेलुक्” इत्यस्तातेर्लुक् । “लुक् तद्धितलुकि” इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् ।
(प्रत्यग्वसति । प्रत्यगागतः । प्रत्यग्रमणीयमित्यादि ।) प्रत्ययलक्षणेन तद्धितान्तत्वात् “तद्धि-
तश्चासर्वविभक्तिः” इति अव्ययत्वात्सुपो लुक् । अस्तातेरभावे प्रतीच्यामागतः (प्रतीची रम-
णीया) इत्यादि । (प्रागेव पुरुषः प्राचीनः । प्रागेव कुलः प्राचीनम् । प्राचयेव ब्राह्मणो प्राचीना)
इति “विभाषाञ्चरेदिक्स्त्रियाम्” इत्यञ्चत्यन्तात् प्रातिपदिकात्स्वार्थे वा खः । अदिक्स्त्रिया-
मित्युक्तत्वाद् दिग्वृत्तैरप्यस्तात्यन्तादव्ययादलिङ्गादस्त्रीवृत्तिवात्त्वो भवति प्राचीनं दिगिति ।
यदा सप्तमीपञ्चम्यथादस्मात् खस्तदापि सप्तमीपञ्चम्योरर्थस्याभिहितत्वात् प्रादिकार्थ-
त्वात् प्रथमैव, (प्राचीनं दिशि वसति, प्राचीनं दिश आगत) इति । तथा च स्थानिवत्सुत्रे
भाष्यं, (प्राचीनं ग्रामादाम्ना) इति, प्राचि देश इत्यर्थः । खान्तोयं स्वभावाच्चपुंसक-
लिङ्गः, (प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम्) “द्युप्रागपादुदक्प्रतीचो यत्” इति
शेषिको यत् (सम्यक् ।) “समः समि” इति अञ्चतावप्रत्ययान्त उत्तरपदे समः सप्त्यादेशः ।
तिर्यङ् । “तिरसस्तिर्यलोपे” इति “अचः” इति लोपाभावे तिर्यादेशे यण् लोपे तु (तिरश्च)
इत्यादि । सहाञ्चतीति (सञ्च्यङ्) “सहस्य सध्रिः” इत्यञ्चतावप्रत्ययान्त उरपदे सञ्च्यदेशः ।
विष्वगञ्चतीति (विष्वगञ्चङ् । देवानञ्चतीति देवञ्चङ्) *विष्वक्देवयोश्च टेरद्यञ्चतावप्रत्यये*
अप्रयान्तउत्तरपदे चकारात्सर्वनाम्नश्च । (सर्वद्र्यङ् इत्यादि) अदसोद्रयादेशे मतभेदः । “अद-
सोसेदां दु मः” इति असकारान्तस्यादसो दकारात्परस्य विधीयमानमुत्वमकाररेफयोरपि,
तथा दो म इति मत्वमपि द्वयोरपि दकारयोरिति (अमुमुयङ्) इति भवतीति केचित् ।
अदसो रेफादेशस्योकारस्य इकारापेक्षया यण् उत्त्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वान्न भवति । शसादौ
भत्वे “अच” इत्यल्लोपे “चौ” इति अद्वेरिकारस्य दीर्घं पूर्ववदुकारस्य रेफादेशस्य यणभावे
(अमुमुईचः) इत्यादि । अपरे तूत्वमत्वे अन्त्यसदेशयोरेव रेफदकारयोरिति (अदमुयङिति)

रूपं प्रतिपन्नाः । अत्रापि पूर्ववदुकारस्य यणभावः शसादावल्लोपादि च । अन्ये च असेरि-
तिपदमः सेः सकारस्थानिकोऽकारो यस्येति व्याचक्षाणा अद्यादेशे त्यदाद्यत्वाभावान्नोत्वमत्वे
इति अद्याङिति रूपमाहुः । तथा च श्लाकवार्तिकम्—

अदसोद्रेः पृथङ् मुत्वं के चिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

के चिदन्त्यसदेशस्य नेत्येके ऽसेर्हि दृश्यते ॥ इति

अञ्चु गतियाचनयोरित्यग्रे स्वरितेत् । विशेषणार्थो युजादौ ॥ १८६ ॥

वञ्चु चञ्चु तञ्चु त्वञ्चु म्रञ्चु म्लञ्चु मृञ्चु म्लुञ्चु गत्यर्थाः ॥ (वञ्चति । ववञ्च । वञ्चितेत्यादि)
आशीलिङि यासुटः कित्वादनुनासिकलोपे वच्यात् । विवञ्चिषति । वनीवञ्चते) “नीगवञ्च-
भुञ्चुञ्चंसुञ्चुसपतपदस्कन्दाम्” इति यङ्लुकोरभ्यासस्य नीगागमः (वनीवञ्चति । वनी-
वञ्चिः) । यङो लुका लुप्तत्वान्नलोपाभावः । वनीवक्त इत्यादौ तसादीनां ङित्त्वेन नलोपः । मा
णवकं वञ्चयते । विप्रलभतइत्यर्थः । *गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने* इति ण्यन्ताभ्यामाभ्यामकत्र-
भिप्रायेऽपि तङ् । प्रलम्भनं मिथ्याफलाख्यानमतोऽन्यत्र वञ्चयति वञ्चयतइत्युभयं भवति । (व
ङ्क्त्वा । वञ्चित्वा) “उदितो वा” इतीङ्विकल्पः । “वञ्चिलुञ्च्यु” इति सेटः क्तवो वा कि-
त्वविधानात्पक्षे नलोपः (वक्तः । वक्तवान्) “यस्य विभाषा” इत्यनित्त्वं (वञ्च्यं वञ्चन्ति
वणिजः) । गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थः । “ऋहलोण्यत्” इति ण्यति “चजोः कु घिण्यतोः” इति
कुत्वं “वञ्चर्गेतौ” इति निषिध्यते । अन्यत्र वङ्क्यं काष्टमिति कुत्वं भवति । कुटिल-
मित्यर्थः । वक्रम् । “स्फायितञ्चि ” इत्यादिना रकि । चञ्चतीत्यादि पूर्ववत् ।
चञ्चत् । चञ्चन्नेव कश्चिद् विशेषश्चञ्चत्कः । यश्च मण्यादिः स्वयमचञ्चन्नपि प्रभया चञ्चन्निव
लक्ष्यते सापि चञ्चत्कः । “स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्” इत्यत्र [चञ्चद्बृहतोरुपसंख्या-
नात्] कः । प्रकारश्च भेदः सादृश्यं च । अपरे [चञ्चाबृहतोरुपसंख्यानम्] इति पठन्ति, तृणमयः
पुरुषश्चञ्चा, तत्प्रकारश्चञ्चकः । “केणः” इति ह्रस्वः । (तञ्चति । तक्रम्) “स्फायितञ्चि”
इत्यादिना रक् (त्वञ्चति । । म्लुञ्चति । म्रोचति म्लोज्चति । अम्रुचत् । अम्रोचीत् ।
मृञ्चति । म्लुञ्चति । म्रुचति । म्लोचति । अम्रुचत् । अम्रुचीत् । अम्लुचत् । अम्लोचीत्)
“जूस्तम्भुञ्चुम्लुञ्चुमुञ्चुग्लुञ्चुलुञ्चुशिवभ्यश्च” इति च्लेर्वा ऽङ् । (मुमुचिषति । मुम्रोचिषति
मुचित्वा । म्रोचित्वा) “रलो व्युपधाद्” इति कित्त्वविकल्पः । भावादिकर्मणोः उदुपधादिति-
कित्त्वविकल्पनाद् (मुचितमनेन, म्रोचितमनेनेत्यादि) एवं म्लुचेरपि सर्वेषामुद्दिष्टेन क्त्वा-
यामिङ्विकल्पनान्निष्ठायामनित्त्वम् । वच प्रलम्भनइति चुरादौ । तञ्चू सङ्कोचनइति
रुधादौ ॥ १९४ ॥

गुञ्चु ग्लुञ्चु कुञ्चु खुञ्चु स्तेयकरणे (ग्रोचति । जुगोच । ग्रोचितेत्यादि । ग्लोचतीत्यादि
म्लुचिवत् ।) जूस्तम्भुसूत्रे गुचिमपि केचित्पठन्ति (कोजति । खोजति) इमावपि म्लुचि-
वत्, अङ्भावो विशेषः (प्रणिकोजति । प्रणिखोजति) *शेषे विभाषा* इति उपसर्गस्था-
न्निमितात्परस्य नेर्णत्वं तत्रैव सूत्रे “कखादावषान्तउपदेश” इति पर्युदासान्न भवति, शेषश्च
गदादिव्यतिरिक्तो धातुः । (ग्रोकं, ग्रक्यं) घञ् ण्यतो “श्रजोः कु घिण्यतोः” निष्ठायामनितः
इति वार्तिकसूत्रेण कुत्वम् ॥ १९८ ॥

ग्लुञ्च पस्ज गतौ ॥ ग्लुञ्चति । जुग्लुञ्च । ग्लुञ्चितेत्यादि । लुङि “जूस्तम्भु०” इत्या-
दिना वाऽङ्नलोपे । (अग्लुचत् । अग्लुञ्चीत्) अङ्विधौ ग्लुचिग्लुच्योरेकतरोपादानेनापि
अग्लुचद्गलोचीदिति सिद्धौ उभयोपादानमर्थभेदादिति केचित् । अपरे तूभयोपादानसाम-
र्थ्याद् ग्लुञ्चेर्नलोपो न भवतीति अग्लुञ्चदिति चतुर्थमपि रूपमाहुः । इदमुद्भाष्यमन्त्यतरो-
पादानेनापि रूपत्रयसिद्धेरन्यतरच्छक्यमकर्तुमिति प्रतिपादितत्वात् । अनेकार्थत्वाद् धातु-
नामत्र विषये ऽर्थभेदो न प्रयोजक इति तत्र कैयेटे (ग्लुचित्वा सज्जति) “धात्वादेः पः सः” इ-
ति द्वितीयस्य सकारस्य जश्त्वेन शकारे तस्य ‘झलां जश झशिति जश्त्वेन जकारः (ससज्ज ।

सज्जितेत्यादि । सिसज्जिपति) “स्तौतिण्योरेव०” इति नियमादणावपत्वं, हेतुमति च” इत्यत्र यदभिप्रायेषु भाष्यप्रयोगादयमात्मनेपद्यपि, अतो ऽस्यात्मनेपदं दूषयन्तो वर्द्धमानक्षीरस्वाम्यादय एव दुष्टाः । अत्र सश्विमपि के चित्पठन्ति ‘तमजिकोसश्च’ इत्यादि च दृश्यते ॥२००॥

गुजि अव्यक्ते शब्दे ॥ (गुञ्जति । जुगुञ्ज । गुञ्जितेत्यादि । गुञ्जा) *गुरोश्च हलः* गु-गुरुमतो हलन्ताद्वातोरकार इत्यकरः, (गुञ्ज्यते) इदित्त्वान्नलोपाभावः । अत्र स्वामी अनिदिदित्येकइति स्वसूत्रे । सुधाकरस्तु अनिदित्पारायणेष्वापाठोत्, लक्ष्ये पुनरिदमविगीतमिति । शाकटायनस्तु द्वावपि पपाठ । गुञ्जशब्दइति तुदादौ ॥ २०१ ॥

अर्च पूजायाम् ॥ (अर्चति । आनर्च । अर्चितेत्यादि) अयं युजादौ स्वरितेत् पठिष्यति । तत एवार्चतीति सिद्धे क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे परस्मैपदार्थ इह पाठः । अयमात्मनेपदीति शाकटायनः, प्रयोजनं तु तन्मते क्रियाफलस्याकर्तृगामित्वेपि तद् । ‘यः पूर्णदुर्धर्चति अविरक्षीमुदचन्त्वाप’ इत्यादिदर्शनात्, अञ्च इत्येकइत्याभरणोक्तं युक्तम् ॥ २०२ ॥

म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे ॥ इहाव्यक्तशब्दोस्फुटशब्दोपशब्दश्च । उक्तं हि पस्पशायां ‘तस्माद्वाह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितव्यै म्लेच्छोह वा एष यदपशब्द’ इति, न म्लेच्छितवा इत्यस्य पर्यायो नापभाषितवाइति कैयटे । (म्लेच्छति । मिम्लेच्छ म्लेच्छितेत्यादि) *दीर्घात्* दीर्घाच्छकारे परतो दीर्घस्य तुगिति तुक् *तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य* इति सप्तमीनिर्देशे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्येति दीर्घस्य तुगागमः । ननु “तस्मादित्युत्तरस्य” इति पञ्चमीनिर्देशे उत्तरस्य षष्ठी प्रकल्प्येत्युक्तत्वादिह चानवकाशया दीर्घादितिपञ्चम्या “छे च” इत्यत्र सावकाशाया छइति सप्तम्या एव षष्ठी प्रकल्पसिर्युक्ता, ततश्च तुक्ः कित्त्वेन छकारात्परत्वे चुत्वचत्वयोर्म्लेच्चतीति द्विचकारकं रूपं म्यात् । नैष दोषः । यतः “विभाषा सेनासुराच्छाया०” इति निर्देशालिङ्गात् पञ्चम्या एव षष्ठी प्रकल्पयिष्यते (मिम्लेच्छति । मेम्लेच्छते । मेम्लेच्छीति । मेम्लेष्टि । मेम्लेष्टः । मेम्लेच्छति) इत्यादि, झलि ‘ब्रश्च०’ आदिना पत्वे घृत्वम् । म्लेक्षि । “षढोः कः सि” इति कत्वे पत्वं, (म्लेक्षि म्लेक्ष) इत्यत्र *च्छोः । शूडनुनासिके च* च्छकारवकारयोर्यथासङ्ख्यं शकरोठौ भवतो ऽनुनासिकादौ प्रत्यये झलादौ च ङ्ङितीति च्छकारस्य शकारः । अयं च “क्रमश्च क्तिव” “च्छ्वो” इतिनिर्देशात्सतुक्कस्य । अन्त्यादेशस्तु न भवति “नानर्थके ऽलोत्यस्य विधि” इति नञो ङित्करणाद्वा, अन्त्यादेशे विशन इत्यत्रानिगुपधत्वादेव गुणाप्रसङ्गात् किं कित्त्वेन । अत एव ङित्त्वाच्छ्वोरितिनिर्देशः सतुक्कस्येत्यपि ज्ञायते, ये तद्विधौ ङ्ङितीति नानुवर्त्तयन्ति तेषां झलादिमात्रे शकारे कृते तस्यैव “ब्रश्च०” आदिना पत्वं द्रष्टव्यम् । अत्र मते तत्र छग्रहणं व्यर्थं स्यात्, वृत्तिप्रदीपे तु छस्य शावादेश उक्तः, तुगभावस्तु “अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः” कृतमपि शास्त्रे निवर्त्तयन्तीति । म्लिष्टम् । “क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलघ्नम्लिष्टविरब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमः सक्ताविस्पष्टस्वरानायासभूशेषु” इति अविस्पष्टार्थे निपातितः । अपशब्दे तु म्लेच्छितमिति भवति. अस्य शपि पाठो म्लेच्छतीति “श-पृश्यनोर्नित्यम्” इति नित्यनुमर्थः, शे हि विकल्यः स्यात्, स्वरे भेदः । शपि शपः पित्वाद् “अनुदात्तौ सुप्पतौ” इति अनुदात्तः, शस्तु प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । एवमीदृशामन्येषामपि धातूनां विकरणभेदे फलत्रयम् । अयञ्चुरादावपि ॥ २०३ ॥

लळ लाळि लक्षणे ॥ (लळति । ललळ । लळितेत्यादि) *छे च* ह्रस्वस्य छे परतस्तुगिति तुक् । अलळोदित्यत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वं तुकि अकारस्यालघुत्वाद् “अतो हलादे०” इति वा वृद्धिर्न भवति । तथा ललळेत्यादौ “अत उपधायाः” इति वृद्धिरनुधात्वाच्च भवति । लाळ्छतीत्यादिपूर्ववत्, लालाळ्यत इत्यादाविदित्त्वान्नलोपो न भवति (लाळ्छः) ‘क्लि०’ इति सोपपदनिरूपदसाधरणे क्किपि तस्य लोपे “च्छ्वः शू०” इत्यत्र द्विच्छकारनिर्देशः, एकः सतुक्को ऽपरः केवल इति न्यासपदयज्यादिपूक्तत्वात् (लान् लांशौ

लांश) इत्यादि भवति । च्छ्वोरिति निर्देशः पूर्वं वितुकसतुकयोः समाहारद्वन्द्वे पश्चाद् वकारेणेतरेतरयोगे द्विवचनयथासङ्ख्ययोरुपपत्तिः, “द्वन्द्वाच्चुदपहान्तात्” इति समासान्तः सौत्रत्वान्न भवति । हरदत्तस्तु सतुकक्षकारवकारयोः समाहारद्वन्द्वे पश्चाद्वितुकृतेनैतरेतरयोग इति समासान्ताभावो द्विवचनोपपत्तिश्चेति । अत्र मते सतुकस्यापि च्छ्वकारस्योऽस्यादिति तदभावे यत्नः कर्त्तव्यः । एवं च यङ्लुक्पि शत्त्वे (लालांष्टि लालांष्टि ला- लांष्ट इत्यादि पूर्ववद्भवति) । शूङ्गिधौ कङ्गिद्रहणानुवृत्तिपक्षे लालांष्टीत्यादौ ब्रश्चादिसूत्रे छग्रहणे षत्वम्, तत्रापि पूर्ववत् केवलोपि छो गृह्यते ॥ २०५ ॥

वाञ्छि इच्छायाम् ॥ (वाञ्छतितीत्यादि लाञ्छिवत्) ॥ २०६ ॥

आञ्छि आयामे ॥ (आञ्छति । आञ्छ ।) अत्र लिट्यभ्यासहस्ये “अत आदेः” इत्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थमिति न्यासकारहरदत्तादिभिः प्रतिपादितत्वाद् दीर्घाभावाद् नुडभावे सवर्णदीर्घः । अन्ये तु तपरकरणं मुखमुखार्थमिति आनाञ्छेत्युदाहरन्तीति मैत्रेयः । (आञ्छितेत्यादि । आञ्चिच्छिषति ।) “न न्द्राः” इति नकारवर्जं द्वितीयैकाच् द्विरुच्यते । (आञ्छयति आञ्चिच्छत्) ॥ २०७ ॥

हीच्छ लज्जायाम् (हीच्छति जिहीच्छ । हीच्छितेत्यादि) म्लेच्छिवत् । ही लज्जाया- मिति जुहोत्यादौ ॥ २०८ ॥

हुञ् कौटिल्ये ॥ इह कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयस्य मतम् । (हूर्छति । जुहूर्छितेत्यादि) “उपधायां च” इतीको दीर्घः । (जुहूर्छिषति । जोहूर्छीति । जोहोत्ति । जोहूर्त्तः । जोहोर्षि । जोहोर्मि । जोहूर्वः । जोहूर्मः) । *राल्लोपः* इति रेफात्परयोः छ्वोर्लोपः कौ झलादावनुना- सिकादौ प्रत्यये । अत्र सतुकस्य छस्याभावात् केवलो गृह्यत इति वृत्त्यादौ । हूः । हुः । हुः । हुः । “राल्लोपः” तत्र पदत्वे च *वोरूपधाया दीर्घः* इति रेफवकारान्तस्य धातोः पदस्यो- पधाया इको दीर्घ इति इको दीर्घः । हूर्णः । हूर्णवान् । “आदि तश्च” इत्यनिट् निष्ठायाम् । राल्लोपे “रदाभ्याम्” इति नत्वे “रषाभ्याम्” इति णत्वम् । भावादिकर्मणोस्तु *विभाषा भावादिकर्मणो* इति आदितो निष्ठायाः पक्षे इड्विधानाद् हूर्णमनेन, हूर्छितमनेनेत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ २०९ ॥

मूर्छो मोहसमुद्गाययोः (मूर्छति) हूर्छिवत् । विशेषस्त्वनिटो निष्ठायां “न ध्याख्यापृ- र्छिमदाम्” इति नत्वनिषेधः (मूर्त्तः । मूर्त्तवान् । मूर्त्तमनेनेत्यादि । मूर्छस्य सञ्ज्ञाता, मूर्छितः) *तदस्य सञ्ज्ञातं तारकादिभ्य इतच्* । तदिति प्रथमासमर्थात् सञ्ज्ञातोपाधिका- दस्येत्यर्थादितच् ॥ २१० ॥

स्फुछा विस्त्रुतौ (स्फूर्छति) । पुस्फूर्छेत्यादि) पूर्ववत् । अभ्यासे खयः शेषः ॥ २११ ॥

युच्छ प्रमादं (युच्छति । युयुच्छ । युच्छितेत्यादि) म्लेच्छादिवत् । अन्तरङ्गात्वाच्चुकि अलवृषधत्वान्न गुणः । “वार्णादाङ्गं बलीयः” इत्याङ्गस्य बलीयस्त्वं यत्रङ्गवार्णयोर्युगपत्प्राप्तिः समानाश्रयत्वं च तत्रेति, इहवैपरीत्यान्न भवति ॥ २१२ ॥

उच्छि उच्छे ॥ ‘उच्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्’ इति यादवप्रकाशः । एवं विज्ञानेश्वरोपि । “उच्छति” सूत्रे उच्छति उच्चिनोतीत्यर्थ इति न्यासो बदराण्युच्छति बाद- रिकः । श्यामाकानुच्छति श्यामाकिक इत्युदाहरतो वृत्तिकारस्यापि व्यापित्वेनोच्चयनार्थ इत्यभिप्रायो लक्ष्यते (उच्छति । उच्छांचकार । उच्छितेत्यादि) इदित्वाद् उच्छयते इत्यादौ नलोपो न भवति (उच्चिच्छिषति) “न न्द्राः” इति छादेद्विवचनमभ्यासस्य चत्वे ह्रस्वे “छे च” इति तुकि हलादिशेषो न भवति, अवयवभक्तत्वेनाभ्यासभक्तत्वाभावात् । न च स्वङ्गुलिर्देवदत्त इत्यादिवत् इहावयववायवस्य समुदायवयवत्वम् । यतः “छेच” इत्यात्रा- गमिनो भावादेव पूर्वसुत्रात् ह्रस्वस्येत्यनुवृत्तिसिद्धावपि चकारेण तदनुकृत्यते, पूर्वसूत्रे ह्रस्वा- न्तस्येति स्थितम् । इह तु तथा माभूदिति हि भावः । (उच्छयति मा भवानुच्चिच्छत्) अयं

तुदादौ पठिष्यते । स पाठ (उच्छती उच्छन्तीति) शीनद्योर्नुस्विकल्पार्थोऽवश्याभ्युपगन्तव्य इति पाठः किमर्थ इति चेत् स्वार्थः । उच्छतीत्यत्र शपि “अनुदात्तौ सुप्पितौ” इति शप्-पोरनुदात्तत्वेन । *धातोः* । धातोरन्त उदात्त इत्युकारस्योदात्तत्वे “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” इति शबकारस्य स्वरितत्वे “स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम्” इति तीकारस्य प्रचयत्वे अचः क्रमेणोदात्तस्वरितप्रचया भवन्ति, शे तु आद्युदात्तत्वे प्रत्ययादित्वेनाकारयो-दात्तत्वे *अनुदात्तं पदमेकवर्जम्* यत्र पदे उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तत्र तं वर्जयित्वाऽन्यदनुदात्तमिति धातोरप्यनुदात्तत्वे पूर्ववत्तिपः स्वरितत्वेऽचोनुदात्तोदात्तस्वरिता भवन्ति । विपर्ययः कस्मान्न भवति धातोरन्तोदात्तत्वेऽस्यानुदात्तत्वमिति यतोऽयं स्वरभेदो न स्यात् । नैतदस्ति । सति शिष्टस्वरो बलीयानिति यस्मिन्नसति यः शिष्यते स बलीयानित्यर्थः । ननु “अन्यत्र विकारणेभ्य” इत्यपि तत्र पठ्यते । नायं पर्युदासो धातुस्वरविषयः । किं तु लसार्वधातुकस्वरविषयः । लादेशस्य सार्वधातुकस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं सति शिष्टोपि विकारणस्वरो न बाधत इति, अस्य च ज्ञापकं तादृशमेव । तथाहि । “तास्यनुदात्तेऽन्दिदुपदेशाल्ल-सार्वधातुकमनुदात्तमन्दिदोः” इति तासेः परस्य सार्वधातुकस्य सति शिष्टस्वरेणानुदात्तत्वेपि सिद्धे पुनर्विधानाज् ज्ञायतेऽन्यत्र विकारणेभ्य इति तच्च लसार्वधातुकविषयम् ॥ २१३ ॥

उच्छी विवासे ॥ समासिर्विवास इति तरङ्गिण्यां, विपूर्वश्चायं प्रायः प्रयुज्यतइति पुरुषकारे (व्युच्छति । व्युच्छां चकार । व्युच्छितेत्यादि) आम्बिधावागमनिमित्ता गुरुमत्ता गृह्यते, अत एव अनृच्छ” इति प्रतिषेधः (उचिच्छिषति) अत्र द्विवर्चने तुकि इत्युत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् हलादिशेषेण तकारस्य शेषे प्राप्ते [षर्पूर्वाः खय इति वक्तव्यं] शर्पूर्वाः खय इत्यत्र शर्ग्रहणमपनीय खर्ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तेन शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते अन्ये निवर्त्तन्ते इति तकारस्य निवृत्तौ छकारस्य “अभ्यासे चर्च” इति चर्च रूपम् । अभ्यासचर्चस्य तुक्यसिद्धत्वादुकारस्य पुनस्तुङ्ग भवति [अभ्यासजश्चत्त्वमेतत्तुकोः सिद्धं वक्तव्यम्] इति चर्चस्य सिद्धत्वात् । अत्र पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवर्चनइति अनाश्रित्योक्तं षर्पूर्वाः खय इति । यदाहुर्हरदत्तादयः । तदाश्रयणे हि इत्युत्वस्य द्विवर्चने सिद्धत्वाद्वलादिशेषेण छस्य निवृत्ता-विष्टसिद्धेः (व्युष्टः । व्युष्टवान्) “श्वीदितो निष्ठायाम्” इतीदृभावः (व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । “व्युष्टादिभ्योऽण्” इति “तत्र च दीयते कार्यम्” इति विषयेऽण् प्रत्ययः । “न य्वाभ्याम्” इति ऐच् वृद्धेरभावश्च । अयमपि तुदादौ पठिष्यते । पूर्ववदुभयत्र प्रयोजनम् ॥ २१४

ध्रज ध्रजि धृज धृजि ध्वज ध्वजि गतौ ॥ (ध्रजति । दध्राज । ध्रजितेत्यादि । अध्रजोत् । अध्राजोत्) । “अतो हलादेः” इति वा वृद्धिः । (दिध्रजिषति । दाध्रज्यते । दाध्रजोति । दाध्रक्ति) “चोः कुः” झलि पदान्ते च । “खरि च” इति चर्चम् (ध्राजयति । अदिध्रजत् । ध्रज्जति । दध्रज् । ध्रजितेत्यादि । दिध्रजिषति । दाध्रज्ज्यते । दिध्रजिषति । दाध्रज्यते । दाध्रजोति । दाध्रज्जि) लङि तिप्सिपोर्हलङ्ग्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च (अदाध्रन् । धर्जति । दधर्ज । धर्जितेत्यादि । दिधर्जिषति । दरीध्रज्यते) “रीगुदुपधस्य च” इति रोक् (दधर्जोति । दरिध्रजोति । दरीध्रजोति । दर्धर्कि । दरिधर्कि । दरीधर्कि) “रुप्रिगौ च लुकि” इति रुप्रिगौकः । “नाभ्यस्तस्याच्” इति पक्षे न गुणः, एवं तसादौ (दर्धर्कतः) इत्याद्युदाहार्यम् । (धर्जयति । अदध्रजत् । अदीध्रजत् । उर्द्ध्वा । धर्जित्वा) “न । क्त्वा सेट्” इत्यक्त्वा-दगुणः, ध्रज्यम्, “ऋदुपधाच्चाकलपिचृतेः” इति क्यप् । धर्जः । “चजोः कुघिण्यतोर्निष्ठा-यामनिटः” इति वाचिकसूत्रेणकुत्वम् (ध्रजति । दध्रज् । ध्रजितेत्यादि । दिध्रजिषति । दरीध्रज्ज्यते) पूर्ववद्दीक् । (दाध्रजोति । दाध्रज्जितेत्यादि । ध्रजिषत्वात् लङि तिप्सिपोर्हल-ङ्ग्यादिलोपसंयोगान्तलोपयोदाध्रन् । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् अलवूपधत्वात् प्रत्यय-लोपेन न गुणः (ध्रज्जयति । अदध्रजत् । ध्वजति । ध्वज्जतीत्यादि) ध्रजध्रजिवत् । तरङ्गिणीकाश्यपसंमतास्तु आद्यौ व्रजव्रजी इति दन्त्योष्ठ्यादी पठ्येते । सर्वत्र तवर्गीयादी एव २२०

कृज अव्यक्ते शब्दे (कृजति । चुकृज । कृजिता । कृजिष्यति । चोकृज्यते । चोकृजाति । चोकृक्ति । कृजयति । अचुकृजत् । कृजः । कृज्यम्) “न क्वादेः” इति निष्ठायां सेदत्वात्कु-
त्वाभावः ॥ २२१ ॥

अर्ज पर्ज अर्जने ॥ (आनर्ज । अर्जितेत्यादि । अर्जिजिषति । अर्जयति । आर्जिजत् ।
स्वर्गः) वार्तिककारमते न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । (ऋजुः) “अर्जिष्ट्श्” इत्यादिना कुप्र-
त्ययः, ऋजादेशश्च । अर्ज प्रयत्न इति चुरादौ । (सर्जति । ससर्ज । सर्जिता । सिसर्जिषति)
“स्तौतिण्योरेव०” इतिनियमान्न षत्वम् । (सासर्ज्यते । सासर्क्तीत्यादि । सर्जयति ।
अससर्जत्) ॥ २२३ ॥

गर्जशब्दे ॥ (गर्जतीत्यादि) ॥ २२४ ॥

तर्ज भर्त्सने (तर्जति । ततर्जेत्यादि) अयं चुरादावपि ॥ २२५ ॥

कर्ज व्यथने ॥

खर्ज पूजने च ॥ (कर्जति । चकर्ज । कर्जिता । खर्जतीत्यादि) (खर्जूरः) “खर्जपि-
ञ्जादिभ्य ऊरोलचौ” इत्यूरः ॥ २२७ ॥

अज गतिक्षेपणयोः (अजति । विवाय । विव्यतु विव्युः । विवयिथ । विवेथ । विव्यथुः ।
विव्य । विवाय । विवय । विव्यिव । *अजेर्व्यघञपोः* ॥ घञपोरन्यस्मिन्नाद्धधातुके विषय-
भूते वीभाव इति वीभावे द्विवचने *पुरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य* धातोरव्ययः संयोगो यस्मा-
दिवर्णात्पूर्वो नास्ति तदन्तस्यानेकाचोऽस्याजादौ यणिति यण् । अत्र वकारस्य हलपरत्वा-
त् “उपधायां च” इति दीर्घे “अचः परस्मिन्” इति यणः स्थानिवत्त्वात् “असिद्धं बहिरङ्गमन्तर-
ङ्ग” इति असिद्धत्वाद्वा न भवति । वृद्धिगुणयोर्विषये परत्वात्तौ भवतः । “णलुत्तमो वा” इति
उत्तमे णित्वविकल्पनात्पक्षे गुणः । वलादौ क्रादिनियमादिट्, वीभावो ह्यनुदात्तत्वाद् अनि-
ट्, थलि तु *अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्* अजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यमनिट् तस्य ता-
साविव थलीङ्निषेधे प्राप्तं । *ऋतो भारद्वाजस्य* । योयं तासौ नित्यानिटः स्थलीणिनषेधः स
भारद्वाजस्य मतेन ऋकारान्तस्यैवेति नियमादन्यत्रार्थाद्विकल्प इतीडागमः पाक्षिकः, अजेरु-
दात्तत्वस्य इडर्थत्वात् वलादावार्द्धधातुकेऽयमादेशो विकल्पित इति पक्षे व्यादेशाऽभावात्
आजिथेत्यपि भवति, तथा वमयोरपि (आजिव आजिमेति) उक्तञ्च वृत्तौ । वलादावार्द्ध-
धातुके विकल्प इष्यते इत्यत्र केचिन्मतेवलादित्वस्य क्रयादिनियमेनेटः पर्यवसानान्न कदा
चिदपि वलाद्याद्धधातुकव्यक्तिरिति न तत्रायमादेशविकल्पः, थलि तु भवत्येव यतस्तत्रेड्वि-
कल्पित इति । ननु विव्यतुरित्यादौ द्विवचनात्पूर्वं परत्वादियङि “द्विवचनेचि” इति तस्य
द्विवचने कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वादुत्तरखण्डेजमु रित्यादिवत् आदेशरूपमेवावतिष्ठेतेति कुतो यणः
प्रसङ्गः । उच्यते । द्विवचनार्थमियङि निवृत्ते पुनरयमिच्छतावश्यं प्रवर्त्तयितव्यः, तत्र दशा-
याम् “असिद्धवदत्रा०” इतीयङोऽसिद्धत्वादङ्गस्यानेकाचत्वादपवादत्वेन वा यणेव भविष्यती-
ति इट् किटेत्यत्रायमर्थः प्रपञ्चयिष्यते । (अजिता । वेता । अजिष्यति । वेष्यति । अजतु ।
आजत् । आशिषि । वीयात्) वलाद्याद्धधातुकत्वान्नित्यं वीभावः (आजीत् । अवैपीत् ।
आजिष्यत् । अवेष्यत् । अजिजिषति । विवीषति) “इको झल्” इति सनः कित्वात्र गुणः ।
आद्धधातुक इत्यस्य विषयसप्तमीत्वात् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तौ वीभावे हलादित्वाद्यङि (वेवीयते)
नात्र यङ्लुगस्ति । यतो लुका यडाद्धधातुकस्य विषयत्वापहारान्नाद्धधातुकाभिव्यक्तिरिति
वीभावस्य नैव प्रसङ्गः, उक्तञ्चैवं “न लुमताङ्गस्य” इत्यत्र कैयेट् “न लुमता यस्मिन्निति चेत्
हनिणिडादेशा न सिद्ध्यन्ति” इति भाष्यवार्तिकयोरुक्तौ “लुडिच” इत्यादौ विषयसप्तम्याश्रय-
णेनादेशाः सेत्स्यन्तीत्याशङ्क्य लुका लुङो विषयत्वापहाराराद्विषयसप्तम्याश्रयणेप्यसिद्धिरि-
ति (वाययति, अबीवयत्) कर्मादौ (वीयतइत्यादि) स्यादिषु स्यसिच्सीयुत्तासिषु-
वाचिण्वदिङिति वृद्धाययोः (वायिष्यते । अवायिष्यत । अवायिष्यथ । अवायिष्यताम् ।

वायिपीठ । अवायिष्टत्यादि) चिण्वदिदोऽभावे (वेप्यते, अवेप्यत, अवेष्ट । वेपीष्ट, वेते-
त्यादि) अत्र पक्षे वलाघार्यधातुकसद्भावात्पक्षे व्यादेशाभावे (अजिप्यते । आजिप्यत
आजिपाताम् । अजिपीष्ट । आजितेत्यादि) इति त्रैरूप्यम् । लिटि ध्वमि चिण्डवत्पक्षे
वृद्धायादेशयोः “विभाषेतः” इति मूर्द्धन्यौ विकल्पेन, अन्यदा तु ‘इणः पीध्वम्०” इति नित्यो
व्यादेशाभावश्चेति चातूरूप्यम् (वायिपीध्वम् । वायिपीट्वम् । वेपीट्वम् । अजिपीध्वमिति)
लुङि तु “घि च” इति सिचो लोपे चिण्वदिटि व्यादेशस्य वृद्धायायोर्मूर्द्धन्यस्य पूर्ववद्विकल्पः ।
अचिण्वत्पक्षे तु नित्यः, आदेशाभावे च सिङ्लोपे इदमङ्गमिणन्तमिति नित्यो मूर्धन्यः (अ-
वायिध्वम् । अवायिट्वम् । अवेद्वम् । आजिट्वमिति) चातूरूप्यम्, येषां तु दर्शनम् “इणः
पीध्वम्” इत्यत्रेण ग्रहणेनेतो न ग्रहणमिति तेषां मूर्द्धन्याभावात् लिङवदेव रूपाणि । कर्म-
कर्त्तरि तशब्दे “अचः कर्मकर्त्तरि” इति चिणो विकल्पनात्पक्षे सिचि चिण्वदिटि च (अवायि
अवेष्ट । अवायिष्टे) इति त्रैरूप्यम्, अन्यत् सर्वं कर्मवत्, संभवति च क्षेपणार्थस्य कर्मकर्त्ता
(प्रवयणम् । प्राजनम्) “वा यौ” इति वीभावविकल्पः, “कृत्यच” इति विभाषा णत्वम् ।
(समजः) पशूनां संध इत्यर्थः, (उदजः) तेषामेव प्रेरणम् । “समुदोरजःपशुषु” इत्यप् । धात्वर्थस्या-
पशुविषयत्वे (समाजः । उदाज) इति घञेव । अघञपोरिति पर्युदासाच्च वीभावः । “अजिब्रज्यो-
श्च” इति अकुत्वम् । (समज्या) । *संज्ञायां समजनपदनिपतमनविदुपुत्रशोभृजिणः* इति स्त्रि-
यां भावादौ क्यप् । [प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानम्] इति वीभावनिषेधः । (प्रवेयम् ।) आर्द्ध-
धातुके इत्यस्य विषयसप्तमीत्वात् प्रागेव वीभावे “अचोयत्”, अन्यथा ण्यति वृद्धौ प्रवेयमि-
ति स्यात् । [वातशुनीतिलशष्पेजधेदुतुदजहातिभ्य उपसंख्यानम्] इति खश् । अस्य शि-
त्त्वेन सार्वधातुकत्वान्न वीभावः । अजिरम् । “अजिरशिशि०” इति निपातितः । (वेणुः ।) “अ-
जिवृरीभ्यो निद्र०” इति णुः । (वेणुकीयम्) “नडादीनां कुक् च” इति चातुरर्थिकशुद्धः कुगा-
गमश्च । (आजिः) । “अज्यतिभ्यां च” इतोणि वृद्धिः, “पादस्य पदाज्यात्०” इति निर्देशाच्च
वीभावः । अच्, (अजा) अजादिपाठाष्टाप् । अत एव वीभावाभावः । अजानां समूहः (आजि-
कम्) । “गोत्राक्षोष्टोरभराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुज्” इति बुज् ॥ २२८ ॥

तेज पालने ॥ (तेजति) (तितेज । तेजितेत्यादि । तेजः ।) “असुम् तिजः” इति नित्या-
सुन्नन्तः । क्षमार्थोग्रं । तिज निशान इति चुरादौ ॥ २२९ ॥

खज मन्थे (खजति । चखाज । खजितेत्यादि । अखजीत् अखाजीत्) “अतो हलादेः” इति
वा वृद्धिः । (खजाको मन्थः । “खजेराकः” इत्याकः । अत्र के चित् कज मद इत्यपि पठन्ति ॥

खजि गतिवैकल्ये (खजति । चखज । खजितेत्यादि) इदित्त्वान्नलोपाभावः ॥ २३० ॥

एज कम्पने ॥ एजति । एजां चकार । एजिता । एजिजिपति । एजयति । मा भवानेजि-
जत् । ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्वः । एजतिर्दीप्तौ गतः ॥ २३१ ॥

दुओस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे ॥ दुशब्दस्य “आदिर्जिदुडवः” इतीत्वे लोपः । “दिवतो ऽधुच्”
इत्यधुचि (स्फूर्जथुरिति) । ओकार “ओदितश्च” इति निष्ठानन्त्वार्थः । (स्फूर्णवान्) । “आदित”
इत्यनिद्वत्म् । ननु, निष्ठानन्त्वार्थादोदित्करणसामर्थ्यादेवानिद्वत्त्वं सिद्धम् । एवं तर्हि “विभा-
षा भावादिकर्मणोः” इति इडिकल्पार्थमादित्वम् (स्फूर्णमनेन स्फूर्जितमनेनेत्यादि । स्फूर्ज-
ति । पुस्फूर्ज । स्फूर्जिता । पुस्फूर्जिपति । पोस्फूर्ज्यते । पोस्फूर्जित । अपोस्फूर्क । स्फूर्ज-
यति । अपुस्फूर्जत्) अस्य दीर्घोपदेशेन “उपधायां च” इति दीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनात् (मुर्छ-
ति हुर्छति स्फुर्छति इत्यपि भवतीति के चिदिति मैत्रेयप्रतिपादिते ॥ २३२ ॥

क्षि क्षये ॥ अनिद् स्वरान्त इत्ययमनिट इह पाठस्तु उत्तरधातुसाहचर्यादिति मैत्रेये प्रति-
पादितम् । (क्षयति । चिक्षाय । चिक्षयतुः । चिक्षेथ । चिक्षयिथ । चिक्षयिव) क्रादिनियमा-
दिद् थलि “अचस्तास्वात्” इति निषेधाद् भारद्वाजनियमाच्च विकल्पितः । अजादौ “अचि
श्रुधातु” इत्यादिनेयद्, “एरनेकाच” इति यण् तु संयोगपूर्वत्वान्न भवति (क्षेता । क्षेप्यति ।

क्षयतु । अक्षयत् । क्षयेत् । आशिषि क्षोयात्) “अकृतसार्वधातुकयोः” इति दीर्घः । (अक्षैषीत्) सिचि वृद्धिः । कर्मादौ (क्षीयते) इत्यादि वीवत् । अन्तर्भावितण्यर्थोयं सकर्मकः । ‘न क्षीयतइत्यक्षरम्’ इति भाष्ये दर्शनात् (चिक्षीषति) *अज्जनगमां सन* इति झलादौ सनि दीर्घः (चेक्षीयते । चेक्षयीति । “सार्वधातुकयोः” इति गुणः । “नाभ्यस्तस्य” इति निषेधो लघूपचगुणस्य । क्षीणः । (क्षीणवान् । क्षीणमिदम्) । अस्य ध्रौव्यार्थत्वात् क्तोधिकरणे क्तः । “अधिकरणवाचिनश्च” इति तद्योगे कर्तरि पष्टी* निष्ठायामण्यर्थे* इति क्षियो दीर्घः, ण्यर्थो भावकर्मणी, “क्षीयो दीर्घात्” इति निष्ठानत्वम् । ण्यर्थे तु (क्षितमनेन क्षितोयमनेन क्षीणस्तपस्वी । क्षीणो जालमः । क्षित इति,) *वाक्रोशदन्ययोः* इति क्षियो निष्ठायां वा दीर्घः । पूर्ववद्दीर्घपक्षे नत्वम् (क्षेतुं शक्यः क्षयः) “क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे” इति निपातनाद्यादेशो भवति । (प्रक्षीय) । ‘क्षियः’ इति ल्यपि दीर्घः । क्षी निवासगत्योरिति तुदादौ । क्षाप हिंसायामिति कथादौ । क्षिणु हिंसायामिति तनादौ ॥ २३३ ॥

क्षीज अव्यक्ते शब्दे ॥ (क्षीजति । चिक्षीज । क्षीजिता । चिक्षीजिषति । चेक्षीज्यते । चेक्षीक्ति । क्षीजयति । अचिक्षिजत्) “णौ चङ्यु०” इति ह्रस्वः । कृजिना सहायं न पठितोऽप्रसिद्धत्वात् ॥ २३४ ॥

लज लजिभर्जने ॥

लाज लालि भर्त्सने च ॥ चकारो भिन्नक्रमः एतावपि भर्जनइति मैत्रेयः । भर्त्सनग्रहणं भर्जनस्याप्युपलक्षणमिति पुरुषकारः । (लजति । ललाज । लेजतुः । लजिता । अलजीत्) अलजित्) “अतो हलादे०” इति वा वृद्धिः (लिलजिषति । लालज्यते । लालक्ति । लाजयति । अलीलजत् । लजति । ललज्ज । लजिता । लिलजिषति । लालज्यते) इदित्त्वान्नलोपाभावः (लालङ्गि । लजयति । अललजत् । एवं लाजति लाजतीत्यादि । लाजः) । ओलजी ओलस्जी व्रीडनइति तुदादौ । लज प्रकाशनइति कथादौ । लजिति दण्डके भाषार्थः ॥ २३८ ॥

जज जजि युद्धे (जजति । लजिवत् । जङ्गलम्) बाहुलकात् कलप्रत्ययः कुत्वं च (कुरुजङ्गलेषु भवं (कौरुजाङ्गलम्, कौरुजङ्गलम्) । “तत्र भवः” इत्यण् । “जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्” इति पूर्वपदस्य नित्या वृद्धिः, उत्तरपदस्य तु वा ॥ २४० ॥

तुज हिंसायाम् ॥ तोजति । तुतोज । तोजिता । तुतोजिषति । तुतुजिषति । तुजित्वा । तोजित्वा । “रलोव्युपधाद्०” इति कित्त्वविकल्पः । (तोतुज्यते । तोतोक्ति । तोजयति । अतूतुजत्) भावादिकर्मणोः “उदुपधाद्०” इति कित्त्वविकल्पनात् तुजितमनेन तोजितमनेत्यादि ॥ २४१ ॥

तुजि पालने (तुजति । तुतुज्ज । तुजिता तुतुजिषति । तोतुज्यते । तोतुज्जि । अतोतुज्ज । तुजयति । अतुतुजत् तुज्जः) । वार्त्तिकमते न्यङ्कादित्वात् कुत्वम् । भाषार्थोयं युजादौ ॥ २४२ ॥

गज गजि गृज गृजि मुज मुजि शब्दार्थाः ॥ (गजति । गज्जतीत्यादि) । लजलजिवत् । (जगजतुः) इत्यादावादेशादित्वान्नेत्वाभ्यासलोपो । (गजः । अच् । गज्जा तु मदिरागृहम् गर्जति । जगर्ज । गर्जिता । जिगर्जिषति । जरीगृज्यते । जर्गुजीतीत्यादि पूर्ववत् । (गर्जयति । अजगर्जत् । अजीगृजत्) “उर्कत्” (गृजति । जगृज्ज । गृजिता । जिगृजिषति । जरीगृज्यते) “रीगृत्वतः” इति रीक् । (जरिगृज्जति) इत्यादि । (मोजति । मुज्जतात्यादि । तुजिवत् । मृजमृजीति स्वामिचन्द्रौ । गज मदने च । अयं चुरादावपि शब्दार्थः । गर्ज शब्द इत्यग्रे ॥ २४८ ॥

वज व्रज गतौ । (वजति । ववाज । ववजतुः । वजितेत्यादि) ‘न शसदद्वादिगुण०’ इत्येत्वाभ्यासलोपनिषेधः (अवजीत् । अवाजीत्) “अतो हलादे०” इति वा वृद्धिः । (वाजः । वाज्यम्) । घञ्णयतौ । “अजिब्रज्योश्च” इति चकारेण कुत्वनिषेधः । (व्रजति) इत्यादि । लुङि “वङ्ब्रज” इति नित्या वृद्धिः । (अब्राजीदिति । ब्रज्या) “व्रजयजोभावे क्यप्” इति क्यप् । व्रजः ।

“गोचरसंचरवह्वज्जव्यजापणनिगमाश्च” इति अधिकरणे घञन्तो निपातितः । परिवाद् । *परौ व्रजेःपः पदान्ते* इति किपि पत्वं दीर्घश्च । एतौ चुरादावपि ॥ शुचादय उदात्ता उदात्तेतः क्षिवर्जम् ॥ २५० ॥

अथ क्रमेण प्राप्तानात्मनेपदिनष्टवर्गीयान्तानाह—

अष्ट अतिक्रमहिंसयोः ॥ इतः शाख्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः । दोषधोयं स्मर्यतइति मैत्रेयः । तोषधोयमिति “घृणा घृः” इत्यत्र न्यासवृत्तिप्रदीपकारादयः । स्वाम्यपि किपि अदिति तकारश्रवणार्थं तोषधत्वमुक्त्वा दोषधत्वमप्याह । मैत्रेयस्तु स्वमते दोषधत्वमुक्त्वा तोषधत्वं मतान्तर आह । अड्ड इति डान्तपाठः प्रकरणविरोधादुपेक्ष्यः (अट्टते । आनट्टे । अट्टताम् । आट्टत । अट्टेत । आशिषि । अट्टिषीष्ट । मा भवानट्टिष्ट । आट्टिष्यत) घृत्वं सर्वत्र, दोषधत्वे चत्वं (अट्टिष्टपते) तोषधत्वे [पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने] इति घृत्वस्यासिद्धत्वाभावाद् द्वितकारस्य सन्नतस्य द्विर्वचने हलादिशेषे रूपम् । यदापि प्राणिणिषतीत्यादौ णत्वे कृते तस्यासिद्धत्वाभावात्सणस्य द्विर्वचनेनैवेष्टसिद्धौ “उभौ साभ्यासस्य” इति पुनर्णत्वविधानात् “पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने” इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनात् ण्डुत्वस्यासिद्धत्वात् तकारादेर्द्विर्वचनं तदापि “शर्पूर्वाः खयः” इति टकारस्यैव शेषादिदमेव रूपम् । एवं च पुरुषकारादिषु अतिट्टि-प्रतीति तकारस्य शेषेणोदाहरणप्रदर्शनं चिन्त्यम् । दोषधत्वे तु “पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने” इत्यस्य द्विर्वचनविषयत्वात् “नन्द्वा” इति द्विर्वचननिषेधे प्रवृत्त्यभावात् घृत्वस्यासिद्धत्वात् दकारवर्जं द्विरुच्यते, दकारस्य पुनर्ण्डुत्वे चत्वं च अट्टिष्टपत इति भाव्यम् । (अट्टयति । आट्टिष्टत् दोषधत्वे तु अट्टिष्टत् । अट्ट्या) । “गुरोश्च” इत्यकारः । अट्टां करोति । (अट्टायते) । अटाट्टेत्यादिना क्यप् । अयमनादरे चुरादिः ॥ २५१ ॥

वेष्ट वेष्टने (वेष्टते । विवेष्टे । वेष्टिता । विवेष्टिषते । वेवेष्टयते । वेवेष्टीति । वेवेष्टि । वेवेष्टः । लङि अववेष्ट् । वेष्टयति । अविवेष्टत् । अववेष्टत्) “विभाषा वेष्टिचेष्ट्यः” इति चङ्परे णावभ्यासस्य पक्षे ऽकारः । कर्मादौ वेष्ट्यत इत्यादि ॥ २५२ ॥

चेष्ट चेष्टायाम् ॥ वेष्टिवत्, अकर्मकस्त्वयम् ॥ २५३ ॥

गोष्ट लोष्ट संघाते ॥ (गोष्टते । जुगोष्टे । गोष्टिता । लोष्टते । लुलोष्टे । लोष्टिता) इत्यादि, वेष्टिवत् ॥ २५५ ॥

घट्ट चलने ॥ (घट्टते । जवट्टे । घट्टितेत्यादि) । अयं चुरादावपि ॥ २५६ ॥

स्फुट विकसने ॥ (स्फोटते । पुस्फुटे । स्फोटितेत्यादि । पुस्फुटिषते । पुस्फोटिषते । स्फुटित्वा । स्फोटित्वा) । “रलो व्युपधात्” इति कित्त्वविकल्पः । (पोस्फुट्यते, पोस्फुटीति । पोस्फोटि । अपोस्फोट् । स्फोटयति । अपुस्फुटत्) । अयं तुदादावपि, विशरणार्थोऽग्रे परस्मैपदिषु, भेदनार्थश्चुरादौ ॥ २५७ ॥

अटि गतौ ॥ (अण्टते । आण्टे । अण्टिता । अण्टिष्टपते । अण्टयति । आण्टिष्टत्) । “न न्द्राः” इति नवर्जं द्विरुच्यते ॥ २५८ ॥

वठि एकचर्यायाम् ॥ एकचर्या सहायगमनम् । (वणठते । ववण्टे । विवण्ठिषते वावण्ठीति । वावण्ठि ।) ण्डुत्वम् । चत्वंम् । लोटि हेर्द्धित्वे ण्डुत्वे जशत्वे (वावण्ठि) । लङि अवावन् । (वण्ठयति । अववण्ठत्) । अयमनिदित् स्थाूल्यार्थः परस्मैपदिषु ॥ २५९ ॥

मठि कठि शोके ॥ इह शोक आध्यानम् । कर्तुर्मण्डते उत्कण्ठत इत्यर्थः । “अधीगर्थ” इति कर्मणि शेषे षष्ठी । मठ मडनिवासयोः, कठ कृच्छ्रजीवनइत्यग्रे परस्मैपदिष्वनिदितौ । कठि शोकइतीदित् चुरादौ ॥ २५९ ॥

मुठि पालने ॥ मुण्ठतइत्यादि ॥ २६२ ॥

हेठ विबाधायाम् ॥ अमुं परस्मैपदिष्वपि केचित् पठन्ति । विबाधनं शाख्यम् । (हेठते । जिहेठे । हेठिता । इत्यादि, हेठयति । अजीहिठत्, अजिहेठत्) । [काण्वादीनां वा] इति

णौ चड्युपधाया ह्रस्वविकल्पः । काणेराणेस्तथा श्राणेभाणेहेठेलुं ठेरपीति ण्यन्तस्य भाष्यकारेण काण्यादित्वं प्रदर्शितम् ॥

बोधिण्यासकृता लोटिलोपिर्वाणिश्च ब्रह्मयिना ।

सहिताः पूर्वमुक्ताश्च काण्यादौ परिकीर्त्तिताः ॥

दुर्गश्चाणि च काण्यादि मन्यन्ते शाकटायनः ।

लोठि तदेव मैत्रेयो धातवो द्वादश स्मृताः ॥ २६३ ॥

एठ च ॥ विपूर्वोयमिति स्वामिकाश्यपौ । मैत्रेयादयस्तु केवलमेघोदाजहुः । (एठते । एठांचक्रे । एठिता । एठिठिषते । एठयति । मा भवानिठिठ्) द्विर्वचनात् पूर्वमुपधाह्रस्व इत्युक्तम् ॥ २६४ ॥

हिडि गत्यनादरयोः ॥ (हिण्डते । जिहिण्डे । हिण्डिता । जिहिण्डिषते । जेहिण्डयते । जेहिण्डि । अजेहिन् । अजिहिण्डत्) ॥ २६५ ॥

हुडि संघाते ॥ (हुण्डते । जुहुण्डे । हुण्डितेत्यादि) पूर्ववत् । अत्र काश्यपः । आर्यास्तु न पठन्ति । द्रविडास्तु पठन्तीति । भाष्यादौतु हुण्डेत्यविगीतमुदाह्रियते ॥ २६६ ॥

कुडि दाहे ॥ (कुण्डते इत्यादि । कुण्डः । कुण्डम्) अच् । स्त्रियां (कुण्डी) । “जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकाशनीलकुशकासुककबराद् वृत्त्यमत्रावपनाद्विमाश्रणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु” इति अमत्रे ङीप् । अन्यत्र कुण्डा । वैकल्यार्थोत्रैव पठिष्यते, रक्षणार्थश्चुरादौ ॥ २६७ ॥

वडि विभाजने ॥ २६८ ॥

मडि च ॥ अत्र स्वामी वडि विभाजने, मडि चेति पृथक् सूत्रणादर्थान्तरेपि । नन्दी तु वडि विभाजने, मडि वेष्टन इति भङ्क्त्वा पठतीति । (वण्डते । ववण्डे । वण्डिता । ममण्डे । मण्डितेत्यादि । मण्डूकः) । “शरिमण्डभ्यामूकण्” इत्यूकण् । कूपमण्डूकः । (उदपानमण्डूकः कच्छमण्डूकः) “पात्रेसमितादयश्च” इति क्षेपे सप्तमीतत्पुरुषः । क्षेपश्च कूपे मण्डूक इवेत्यदृष्टविस्तारताद्यवगमात् । “क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च” इति युज्विधौ भूषणार्थ एव वृत्तौ उदाहृतः । तस्यानुदात्ते इति युचः सिद्धत्वान्न त्वस्य युज् नेतीति । मण्डि भूषायामित्यग्रे परस्मैपदिषु, णौ हर्षे च ॥ २६९ ॥

भडि परिभाषणे ॥ परिहास इति देवः । परितो भाषणं परिभाषणमिति स्वाम्यादयः । यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणमिति निघण्टुः । भण्डतइत्यादि । भण्डिलो दूतः । “सलिकल्पनिमहिभडिभण्डी” इत्यादिना इलच् कल्याणार्थश्चुरादौ ॥ २७० ॥

पिडि संघाते ॥ (पिण्डयते) इत्यादि । पिण्डिलो माणवकः । पूर्ववदिलच् । चुरादावप्ययम् ॥ २७१ ॥

मुडि मार्जने ॥ शुद्धिन्यग्भावौ मार्जनम् । मुण्डतइत्यादि । खण्डनार्थः परस्मैपदिषु २७२ ॥ तुडि तोडने ॥ तोडनं दारणं हिंसनं च । (तुण्डते) इत्यादि । (तुण्डिः) । “इन्” इतीनृप्रत्ययो नाभिवृद्धौ । सास्यास्तीति तुण्डिलः । “तुण्डादिभ्य इलच्च” इत्यत्र स्वाङ्गाद् वृद्धाविति गणसूत्रेण वृद्धौ वृत्तात्स्वाङ्गादस्माद्रिलच् तुण्डिल एव तुण्डिभः । “तुण्डिवलिवेर्भः” इति मत्वर्थीयो भः । तुण्डिलो बहुभाषी । “सलिकल्पनी” इत्यादिनेलच् । अयमनिदि-त्परस्मैपदिषु ॥ २७३ ॥

हुडि वरणे ॥ वरणं स्वीकारः । हरणमिति मैत्रेयोः । (हुण्डते । जुहुण्डे । हुण्डितेत्यादि ।) स्फुडि विकसनइत्येके पठन्ति ॥ २७४ ॥

चडि कोपे ॥ (चण्डते) इत्यादि । (चण्डनः) । “क्रुधमण्ड०” इति वा “अनुदात्तेतः” इति वा युच् । (चण्डालः) । “चण्डपतिभ्यामालच्” इत्यालच् । चण्डालस्यापत्यं, (चाण्डालकिः) । अत इजि “सुधातुरकङ् च” “व्यासवरुडनिपादचण्डालविम्बानाम्” इत्यकडा-

देशोन्त्यस्य । चाण्डालीति शार्ङ्गरवादित्वात् ङीनि तद्युक्तादिति सूत्रकरणे । “[कुलालल-
कुटकर्मारव्यासवसुनिपादचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानम्” इति उक्तत्वाच्छान्द-
सः । (चण्डालः । चण्डीति) “कृदिकारादक्तिनः” इति ङीष् । अयं चुरादौ च ॥ २७५ ॥

शङि रुजायां संघाते च ॥ तालव्योष्मादिः । (शण्डते) इत्यादि । शण्डः, असुरपुरो-
हितः । शण्डिलः तीर्थमृषिश्च) । “सलिकल्पनी” इत्यादिनेलच् ॥ २७६ ॥

तडि ताडने ॥ (तडते) इत्यादि । तण्डः । अच् । (वतण्डः) । ‘वष्टिभागुरिरल्लो-
पमवाप्योरुपसर्गयोः’ इत्युपसर्गस्याल्लोपः । वतण्डस्य गोत्रापत्यं, (वातण्ड्यः । वातण्डः) ।
“गर्गादिभ्यो यञ्”, “शिवादिभ्योण्” इति यञगौ । यदा त्विदमपत्यमाङ्गिरसं भवति तदा
“वतण्डाच्च” इति शिवाद्यणं बाधित्वायमेव अपत्ये तु स्त्री लिङ्गे “लुक् स्त्रियाम्”
इति लुक् । “शार्ङ्गरवाद्यजो ङीन्” इति ङीना वतण्डी । अनाङ्गिरसे तु लुगभा-
वात् वातण्ड्यायनी । “प्राचां प्फ तद्धिते” इति यञन्तात् प्फः, फस्यायनादेशः । पित्करण-
सामर्थ्यात् स्वाथं ङीप्प्फप्रत्ययाभावे “यञश्च” इति ङीपि “यस्येति च” इत्यल्लोपे *आप-
त्यस्य च तद्धितेनाति* । आपत्ययकारस्यानकारादौ भसंज्ञानिमित्ते तद्धितईति च परे लोपे
वातण्डी । अनातीति वचनात् वातड्यायनीत्यत्र यलोपो न भवति । (वितण्डा, तण्डुला) ।
“लुटितनितण्डिभ्य उलच् इत्युलच् ॥ २७७ ॥

पडि गतौ ॥ (पण्डते । पण्डितः । गोष्ठेपण्डितः) । “पात्रेसमितादयश्च” इति क्षेपे
संसमीतत्वरूपः तत्रैव पाठादलुक्, गोष्ठेव पण्डितो न सदसीति क्षेपावगतिः । पण्डः । अच् ।
पणतेर्वा “जमन्ताडुः” । पण्डस्यापत्यं, पाण्डारः । “आरगुदीचाम्” इत्यत्र र्कापि गोधार
इति सिद्धे आरग्वचनादन्यत्रापि भवतीति वृत्तावुक्तम् । नाशार्थश्चुरादौ ॥ २७८ ॥

कण्ड मदे ॥ (कण्डते) इत्यादि । भेदने चुरादिः । अनिदिदिहैव । अदादौ च पर-
स्मैपदी ॥ २७९ ॥

खडि मन्ये ॥ खुडीत्यप्येके पठन्ति । (खण्डते । खण्डः ।) खडि भेदने चुरादिः ॥ २८० ॥
हेडु होडु अनादरे ॥ (हेडते । जिहेडे । हेडिता । जिहेडिपते । जेहेड्यते । जेहेडिड । हेड-
यति । अजिहेडत्) । कृदित्वाद्गोपधाह्रस्वः । एवं (होडत जुहोडे) इत्यादि । होडः । पचा-
द्यच् । होडइवाचरति । (होडते) [आचारेऽवगलभक्तीबहोडेभ्यः क्तिष्वा] इति क्तिपि “सनाद्य-
न्ता” इति धातुत्वे लादयः । होडादीनामकारस्यानुदात्तत्वा अनुनासिकत्वयोः प्रतिज्ञानात् “अनु-
दात्तडितः” इति, तङ् । तथा च भाष्यम् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिबित्युक्त्वा न तर्हीदानीं
गलभाद्यनुक्रमणं कर्त्तव्यं, कर्त्तव्यं च, आत्मनेपदार्थमनुबन्धानासङ्क्षयामीति क्तिब् भवति,
“कर्तुः क्यङ्सलोपश्चे” इति उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङिति क्यङ् । उपमानस्य
कर्तृत्वं संनिधानादाचरणक्रियापेक्षं, लोपश्चेति चशब्दस्यान्वाचयशिष्टत्वात् यत्रान्त्यः सकारः
संभवति तस्य लोपः, स च व्यवस्थितविभाषया, (होडायते) अनुनासिकत्वप्रतिज्ञानं
क्तिर्संनियोगेनैवेतीतसंज्ञाया अभावात् “अकृतसार्वधातुकयोः” इति दीर्घः । हेडु वेष्टनइति
घटादौ । होडु गतावित्यग्रे परस्मैपदी ॥ २८२ ॥

वाडु आप्लाव्ये ॥ वशादिः । आप्लवनमाप्लवः । (वाडते । अववाडतेत्यादि) ॥ २८३ ॥
द्राडु ध्राडु विशरणे ॥ द्राडते । ध्राडतइत्यादि ॥ २८५ ॥

शाडु श्लाघायाम् ॥ शाडतइत्यादि । लङ्योरैक्यात् शालतइति काश्यपः । अत एव
मैत्रेये रूपशाली शालेत्युदाहृतं, “लस्य” इत्यत्र भाष्यकैयटयोः शालेति श्यतेर्लप्रत्यये व्यु-
त्पादनीयः । (शालीनः, अष्टः) “शालीनकौपीने अष्टाकार्ययोः” इति खनि निपातितः ।
गवां शाला, (गोशालं, गोशाल) । *विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्* इति
सेनाद्यन्तस्य तत्पुरुषस्य वा नपुंसकत्वं, गोशाले जातः । गोशालः । “तत्र जातः” इत्यण्,
“स्थानान्तगोशालखरशालाच्च” इति लुक् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया गोशालाशब्दादप्यणो

लुग्भवति । एवं खरशालः । वत्सशालायां जातः, वत्सशालः । वात्सशालो वा । “वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा” इति अणो वा लुक् । शालिः, अत इतिनीत् । शालीनां भवनं क्षेत्रं, शालेयम् । “व्रीहिशाल्योर्ढक्” इति ढक् ॥ अट्टादय उदात्ता अनुदात्तेतः ॥ २८६ ॥

शौट् गर्वे ॥ इतो गढ्यन्ता उदात्ता उदात्तेतः । (शौटति । शुशौट । शौटिता । शौटिष्यति । शौटतु । अशौटत् । आशिषि शौट्यात् । अशौटीत् । अशौटिष्यत् । शुशौटिषति । शोशौट्यते । शोशौटि) । अभ्यासस्य ह्रस्वः । गुणः । (शौटयति, अशुशौटत् । शौटीरः) । “कृशृपृकृपटिपटिशौटिभ्यईरन्” इतीरन् ॥ २८७ ॥

यौट् बन्धे ॥ यौटतीत्यादि ॥ २८८ ॥

ञेट् म्लेढ् उन्मादे ॥ द्वितीयस्तृतीयान्तः । तथा च “तस्य परमाञ्जेडितम्” इति दृश्यते, अत्र न्यासे आञ्जेड्यते आधिक्येनोच्यतइति, यन्तमध्ये पाठस्तु तदर्थसाम्यान्नाथविवत् । (ञेटति । म्लेडतीत्यादि) ॥ २९० ॥

कटे वर्षावरणयोः ॥ अयमनेदिदेव । (कटति चकाट कटित) इत्यादि । (अकटीत्) । “अतो हलादेः” इति वा वृद्धिः “ह्यगन्तक्षणश्वसजागुणिश्वयेदिताम्” इति एदितां निषिध्यते । (कटः) । पचाद्यच् । (कटी) । कटाच्च श्रोणिवचनइति डीप् । निकटे वसति नैकटिकः, “निकटे वसति” इति सप्तम्यन्ताद्वसत्यर्थे ढक् । (काटोङ्गन्,) अधिकरणे संज्ञायां घञ् । (कटीरः) । जघनं कञ्चुकम् । कृशशृट् इत्यादिना डीरन् । कटिरं चर्म । असिन्नादिनेरन् । कटित्रं चर्म । अशिन्नादिभ्य इतीत्रः (कटकम्) । “कुन् शिल्पिसंज्ञयोः” इति कुन् । (कटुः) बाहुलकादुप्रत्ययः । (कटुवरः) । “छित्त्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरनीवरगह्वरकटुवरस्य-द्वरा” इति वरचि निपात्यते । चटत्येकइति काश्यपः । चटतीत्यादि पूर्ववत् । (चाटुः) । “सनिजनिचटिहिभ्य उण्” इति उण् । (चटुः) । बाहुलकादुकारः । (चटुलः) । बाहुलकादुलच् । (चटकः) । “कुन् शिल्पिसंज्ञयोः” इति कुन् । (चटका) । अजादिपाठाट्टाप, “प्रत्ययस्थात्” इतीत्वाभावश्च । चटकाया अपत्यं, चाटकैरः । “चटकाया ऐरगू” इत्यैरक् । [चटकाच्चेति वक्तव्यात्] चटकस्यापत्यमाप चाटकैरः, स्त्रियां त्वपत्ये [स्त्रियामपत्येलुग्वक्तव्यः] इति ऐरको लुकि चटकेति भवति । भेदनाथोयं चुरादौ ॥ २९१ ॥

अट् पट् गतौ ॥ (अटति । आट । अटिता । अटिष्यति । अटतु । आटत् । अटेत) । आशिषि (अट्यात् मा भवानटीत्) “नेटि” इति सिचि वृच्चभावः । (अटिषति । अटाट्यते) [सूचिसूत्रिमृग्यव्यर्थशृणोतीनामुपसंख्यानम्] इति यङ् अजादित्वात् व्यशब्दस्य द्विर्वचने ऽभ्यासस्य “दीर्घोक्ति” इति दीर्घः । नन्वत्र यङेव कार्यो निमित्तं च, एकस्य कार्यनिमित्तत्वे च विरुद्धे । नैतत् । आकारभेदात्, अनभ्यासाकारेण कार्यो यङाकारेण निमित्तम्, तथा हि । देवदत्तशालायां ब्राह्मण आनीयतामित्युक्ते यदि देवदत्तोपि ब्राह्मणश्च शालास्थश्च भवति तदा सोप्यानीयते, यङ्लुकि “सन्यङोः” इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् यङपेक्षया पूर्वस्य कार्याभावात् “न लुमत” इति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधाभावाच्चङन्तत्वाद् अटशब्दस्य द्विर्वचने हलादिशेषे “दीर्घोक्तिः” इति दीर्घे सवर्णदीर्घे च तिप्पुट्ये (आट्टि) इति भवति । ईट्पक्षे तु । (आटीति । आट्टः । आटति । आट्सि । आट्टः । आटांचकारेत्यादि) । आङ्ढीत्यत्र हेर्धिभावे णुत्वे पूर्वस्य जश्त्वं ङकारः । लङि इल्ङ्यादिना तिस्योलोपे (आट् । अटतीत्यटा ।) अचि टाप् । तां करोति । (अटायते) अटाट्येत्यादिना क्यङ्, कुलस्य (अटा कुलटा ।) शकन्द्वादित्वात् “कुलटया वा” इति निर्देशाद्वा पररूपं, कुलटया अपत्यं, (कौलटिनेयः । कौलट्येयः) । स्त्रीभ्यो ढकि “कुलटया वा” इति पक्षे इनङादेशोऽन्त्यस्य । यदायं कुलटाशब्दः क्षुद्रायां वर्त्तते क्षुद्रा दुःशीला अङ्गहीना वा तदा “क्षुद्राभ्यो वा” इति ढकि कौलटेर इति भवति, तदभावे वाशब्देन ढकि कौलट्ये इति । अटाट्या । [परिचयापरिसर्यामृगयाट्यानामुपसंख्यानम्] इति गमनमात्रे प्राप्रत्यये यकि द्विर्वचनहलादिशेषाभ्यासदीर्घेषु, निपात्यते ।

(पटति । पपाट । पेटतुः । पेटिथ । पटिता अपटीत् । अपाटीत्) “अतो हलादेः” इतिवृद्धिः । (पिपटिषति । पापट्यते, पापटीति । पापट्टीत्यादि । पाटयति । अपीपटत् । पाट्टपट्) ण्यन्तात्पचाद्यचि [पाटैर्णिलुक् चोक् चाभ्यासस्य] इति णिलुक्, द्विर्वचनमभ्यासस्योगाम उपधादीर्घश्च, ऊको दोर्घोच्चारणसामर्थ्यात् ह्रस्वस्याभावः अस्यागमत्वसामर्थ्याच्च हलादिशेषः । अन्यथादेशमेव विदध्यादुकारम् । “अभ्यासस्यानवि” इति वा हलादिशेषह्रस्वयोरभावः, अभ्यासस्य यदुक्तं तदचि नेति “णेरनिटि” इति णिलोपे सिद्धे लुग्वचनं प्रत्ययलक्षणे वृद्धेरभावार्थं, पाठ्यका सुराविशेषः । पाठ्यकालावदातसुरायामिति स्थूलादिपाठात् ण्यन्तादस्मात् कृन् । पटुः, “कलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च” इत्युप्रत्यये यथासंख्यात्पादादेशः, अत्र गुणेक आगमः, अन्ये आदेशाः, पटोर्भावकर्मणि । पटिमा । “पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा” इतीमनिच्, “टैः” इति टिलोपः । तदभावे “इगन्ताच्च लघुपूर्वात्” इत्यणि पाटवम् । गोष्ठे-पटुः । “पात्रेसमितादयश्च” इति क्षेपे सप्तमीतत्पुरुषः तत्रैव पाठादलुक्, गोष्ठ एवपटुर्न सदसीति क्षेपावगतिः । (पटाका) । “शलिपटिपदिभ्यो निदित्याकिञ्चिच्च” । (पटलम्) । “वृषादिभ्य-श्चित्” इति कलप्रत्ययः चिच्च । पटलिका, संज्ञायां कन् । (पटीरः) । कृद्वत्पादिनेरन् । (पाटलम्) । ण्यन्तात्कलप्रत्ययो बाहुलकात् । (पाटली) । “जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्” इति ङीप् । पाटल्याः पुष्पाणि, पाटलानि । “बिल्वादिभ्योण्” इति विकारावयवयोरण्, तस्य “पुष्पफलमूलेषु बहुलम्” इति लुप् तत्रैव बहुलप्रहणान्न भवति, लुपि हि कौशीतक्याः फलानीत्यादिवत् “लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने” इति युक्तवद्भावः स्यात् ॥ २९३ ॥

रट परिभाषणे ॥ रटतीत्यादि । (परिराटी) । “संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिस्संसृजपरिदेवि-संज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुपद्विपदुहदुहयुजाक्रीडविवचत्यजरजभजातिचरापच-रामुषाभ्याहनश्च” इति परिपूर्वादस्मात्ताच्छीलिको घिनुण् । (परिराटकः) । “निन्दहिंसा” इ-त्यादिना वुन् ताच्छीलिकः ॥ २९४ ॥

लट बाल्ये ॥ लटतीत्यादि । लट्वा । “अशुश्रंशुपुटिलटिकाणिखटिपिशिभ्यः क्कन्” इति क्कन् । लाटयतीति लाटः । ण्यन्तादच् । केवलाद्वासंज्ञायां घञ् ॥ २९५ ॥

शट रूजाविशरणगत्यवसादनेषु ॥ (शटतीत्यादि । शाटकः) । घञन्तात्संज्ञायां कन् । (शाटी) । जातिलक्षणो ङीप् ॥ २९६ ॥

वट वेष्टने ॥ (वटति । ववाट । ववटतुः) वादित्वादेत्वाभ्यासलोपाभावः । (वटिः) । “इन्” इतीन्प्रत्ययः । (वटिभः) “तुन्दवलिवटेर्भः” इति मत्वर्थे भः । (वटकः) । “संज्ञायां कन्” वटका अन्नमस्यां पौर्णमास्यां वटकिनी पौर्णमासी । “तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम्” इत्यत्र [वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः] इतीन् । घटादावयं परिभाषणार्थः । पट वट ग्रन्थइति कथादौ । वटवेष्टनइति क्षीरस्वामी । यस्तु तत्र विभाजनार्थः तं वटीति शाकटायनादयः पठन्ति । वटी विभाजनइति इहैवाग्रे चुरादौ चानदन्तेषु ॥ २९७ ॥

किट खिट त्रासे । (केटति । चिकेट । केटिता । चिकिटिषति । चिकेटिषति । कितिट्वा केटित्वे त्यादि । एवं खेटतीत्यादि । (खेटः) । “हलश्च” इति संज्ञायां घञ् इह त्रासो भयोत्पादनम् । कितिर्गत्यथोत्रे भविष्यति । इहैके न पठन्ति । मैत्रेयादीनामर्थभेदात् पुनः पाठ इत्यभिप्रायः ॥ २९९ ॥

शिट पिट अनादरे ॥ आद्यस्तालव्यादिः, अपरो मूर्धन्यादिः । (शेडति) । सेडतीत्यादि कितिट्वत् । (सिसेटिषति) इत्यत्र “स्तौतिण्योरेव” इति नियमान्न पत्वं, षोपदेशफलं तु (सेपि-ट्यते । असोपिटत्) इत्यादौ ॥ ३०१ ॥

जट झट सङ्घाते ॥ (जटति । जजाट । जेटतुः । जटिता । जटा ।) अजादित्वाद्वाप् । निन्दिता जटा अस्य जटालो जटिलः । जटाघटाकलाः क्षेपइति सिध्मादौ पिच्छादौ च पाठा-ञ्जिलचौ । जटीति भाष्यकारप्रयोगाद् अनदन्तत्वेपीनिः (झटति । जझाट । जझटतुः । झटि-

तेत्यादि ॥ ३०३ ॥

भट भृतौ ॥ (भटति) । भटित्रं शूलेन संस्कृतं मांसमिति निघण्टुः । वेतनमित्युणादि-
वृत्तौ । अशिन्नादिभ्य इतीत्रः । अयं घटादिः परिभाषणार्थः ॥ ३०४ ॥

तट उच्छ्राये ॥ (तटति) । तटोस्या अस्तीति तटिनी । “अत इनिठनौ” इति मत्वर्थे
इनिः । (तटी) । गौरादिपाठान् ङीप् । तड आघातइति डकारान्तश्चुरादौ ॥ ३०५ ॥

खट काङ्क्षायाम् ॥ (खटति । खट्वा) । अश्रुपृषीत्यादिना कुन् । खट्वाखटो जालमः
“खट्वा क्षेप” इति क्षेपे गम्यमाने द्वितीयान्तस्य खट्वाशब्दस्य क्तान्तेन तत्पुरुषः ॥ ३०६ ॥
णट नृतौ ॥ अत्र पुरुषकारे णट नृत्तावित्यपि क्षीरस्वामा, इत्युभयथापि नर्तनमेवार्थ इति,
अयं णोपदेशः । नृत्तिनन्दीति णोपदेशपर्युदासवाक्ये नाटीति सवृद्धिकस्य ग्रहणादस्य घटादि-
त्वान्मित्त्वात् नाटिरूपाभावादग्रहणम् । यदाह हरदत्तः । “जासिनिग्रहण” इत्यत्र नट नृता-
इत्यस्य घटादिपठितस्याग्रहणं, विकृतनिर्देशादिति, अत एव णोपदेशपर्युदासविवरणेपि न्यास-
पदमञ्जरीपुरुषकारादिभिरवस्यन्दनार्थस्य चौरादिकस्य ग्रहणं कृतम् । ननु क्षीरस्वामी घटादौ
नट नृताविति पठित्वा नटयति शाखा इत्युदाहृत्य नृत्तौ नाटयतीति वक्ष्यति, अवश्यं हरदत्ता-
दिभिरप्युभयत्र पाठसामर्थ्यादस्य नाटयतीत्यङ्गीकार्यं, तत्कथमुक्तं विकृतनिर्देशादिति । उ-
च्यते । द्वयोर्ग्रहणे नटीत्येव निर्दिशेत् न नाटीति विकृतं, तत्सामर्थ्यात् यस्य नाटीत्येव रूपं
तस्यैव पर्युदासो विज्ञास्यते न तु यस्य नटिरूपं नाटिरूपं च । ननु योऽस्ति घटादिधातुनित्यं
नटिरूपमापन्नः, स एव विकृतनिर्देशेन व्यावर्त्यते, मैवम् । ये ऽप्यत्र पठिता घटादौ पठ्यन्ते
न ते पृथग् धातवः, किन्तु मित्त्वार्थमेव तेषामनुवाद इति तत्र स्थितत्वात् । इह नृत्तिनर्तनं,
यत्कारिषु नटव्यपदेशः । न तु मार्गदेशीशब्दाभ्यां प्रसिद्धं नृत्तं नृत्यं च, यत्कारिषु नर्तकव्य-
पदेशः । तत्र वाक्यार्थाभिनयो नाट्यं, पदार्थाभिनयस्तु नृत्यम् । अभिनयशून्यः पुनः शास्त्रो-
क्ताङ्गभङ्गः स्वगात्रविक्षेपो नृत्त इति तद्विदः, नैघण्टुकानां तु ताण्डवं नटनं नाटय लास्यं नृत्यं
च नर्तनमिति अभेदव्यवहारो निरुद्धलक्षणया नेयः । (प्रणटतीत्यादि । नटी) । गौरा-
दित्वान् ङीप् ॥ ३०७ ॥

पिट शब्दसङ्घातयोः ॥ (पेटति । पिपेट । पेटितेत्यादि । पिपिटिषति । पिपेटिषति । पिटि-
त्वा । पेटित्वा । पेटयति । अपीपिठत् । पिटकम्) “कुन् शिल्पिसंज्ञयोः” इति कुन् । (पिटा-
कः) । पिटाकादयश्चेत्याकः ॥ ३०८ ॥

हट दीप्तौ ॥ (हटति । जहाट । हटिता । अहटात् । अहाटीदित्यादि । हाटकम्) ।
“संज्ञायां च” इति ण्वुल्, बाहुलकादयस्त्रियामपि हाटशब्दात् क्त्वा ॥ ३०९ ॥

षट अवयवे । (सेटति । ससाट । सेटतुः । सटिता । सिसटिषति) “स्तौतिण्योरेव”
इत्यपत्वम् । (साटयति । असीषट् । सटा) । अजन्तादृप् ॥ ३१० ॥

लुट विलोडने ॥ एतदादयः पाठत्यन्ताष्टवर्गनृतीयान्ता इति कौशिककाश्यपनन्दिद्वि-
डाः । ते चास्मादनन्तरे पिटहटौ च पेटुः । (लोटति । लुलोट । लोटिता । लुलुटिषति । लु-
लोटिषति । लुटित्वा । लोटित्वा । लोटयति । अलुलुटत् । अलुलोटत्) । काण्यादित्वादुप-
धाद्वस्यविकल्पः । लूसूत्रे सुधाकरः, लुल विलोडन इति लान्तोपि दृश्यते । लोलद्वभुजाकार-
बृहत्तरङ्गमिति माघः । डलयोरेकत्वस्मरणमिति वा प्रतिविधेयमिति । अयं दिवादावपि ।
भापार्थश्चुरादौ । प्रतिघाते घृतादौ इति । स्तेयार्थः परस्मैपदिषु । लुठतिः चुरादौ ॥ ३११ ॥

चिट परप्रेष्ये ॥ (चेटतीत्यादि) । पूर्ववत् । काण्यादित्वाभावो विशेषः । (चेटी) । इन-
न्तात् “सर्वतोक्तिन्नर्थोदित्येके” इति ङीप् ॥ ३१२ ॥

विट शब्दे ॥ (वेटतीत्यादि । विटः) । इगुपधलक्षणः कः । (विटपः) विटपविष्टपविशि-
पोलपा इति निपातितः ॥ ३१३ ॥

विट आक्रोशे ॥ बशादिः । वेटतीत्यादि । हिठेत्यत्र के चित्पठन्ति, हेठतीत्यादि ॥ ३१४ ॥

इट कटि कटी गतौ ॥ अत्र मैत्रेयः । कटीति ह्रस्वान्तं पठन्तीति चतुर्थं धातुमुक्त्वा मता-
न्तरेण दीर्घान्तं पठन् ई इति चतुर्थं धातुं दीर्घमुक्त्वा फलं च व्यपदेशिवद्भावेन गुरुमत्त्ये इजा-
दित्वात् अयांचकारेत्यामसिद्धिमाह । क्षीरस्वामी तु त्रयो धातवः । तृतीय ईदिदित्यङ्गीकृत्य
कटित्वा कट्वा, कट्टवानित्युदाहृत्य अन्ये कटीति धात्वन्तरं प्रक्षिष्टमाहुरिति चोक्त्वा कण्ट-
ति । कण्टकः । ‘उदयति दिननाथे याति शीतांशुरस्तम्’ इति चोदाजहार । सम्मतातरङ्गिण्यो-
स्तु कटि इति चत्वारो धातव इति व्याख्यायि । धनपालशाकटायनौ त्रीनेव धातूनाहृतुः ।
अयं पक्षः समर्थितः पुरुषकारेण । यदाह, ईईइति ह्रस्वः दीर्घो धातुः प्रस्तुत्य अन्ये पुनरुभा-
वपि न पठन्ति । व्यक्तं चैतत् धनपालशाकटायनवृत्त्योः । अपि च शौट्टं गर्वइत्यादिकान् कां-
श्चन धातून्पठित्वा अन्ते चोदात्ता इत्युच्यन्ते तच्चास्मिन्प्रकरणे ऽयतेरपि पाठे सति तस्य
अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामित्यनुदात्तत्वात् प्राचुर्यामिप्रायेण कथं चिन्नेयं स्यात्,
यथाह मैत्रेयरक्षितः । उदात्तत्वमयतिवर्जं भट्टग्रामन्यायेनोदात्ता इत्युच्यन्ते इति, स चार्थं
न्यायः सुनिश्चित एवायतेः पाठे शोभते, विप्रतिपन्ने पुनरुदात्तत्वोक्त्याञ्जस्यवशादपपाठ एव
ज्यायान् । उदयतीत्यादि चैवमसाध्वेवास्त्विति हरदत्तस्याभिप्रायोयमेव पक्षोऽभिमतः ।
यदाह “उपसर्गस्यायतौ” इत्यत्रायतिरनुदात्तेत्कथं तर्हि उदयति विततोर्ध्वरश्मिरजाविति
परस्मैपदं, किमनेन वन्यगजशौचेन, यदि वा पचाद्यजन्तादुदयशब्दादाचारकपि लट् । के-
चित् तु इटकिकटीत्यत्र इकारमपि धातुं पठन्तीति । वृत्तिकारोपि प्रायेणात्रैवानुकूलः । यदाह
“एतिस्तुशासु” इत्यत्र क्यपि इत्य इत्युदाहृत्य कथमुपेयमिति, ईइत्यस्यैतद्रूपमिति । यदि
हीमौ स्यातां प्राथम्यादनयोरेकमुपाददीत । अथोदाहरणानि । (एटति । इयेट । ईटतुः ।
इयेटिथ) । पिट्वचनेषु “द्विर्वचनेचि” इति गुणस्य स्थानिवत्त्वादिदृशब्दस्य द्विरुक्तौ हलादि-
शेषे “अभ्यासस्यासवर्णे” इति इयङ् । नन्वेवं गुणस्य स्थानिवत्त्वादवश्यं स पुनः प्रवर्त्तयित-
व्यः, तस्यां च दशायां गुणादन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घेण भाव्यम् । न चास्ति वाणांशङ्गं बलीय
इति, यत् इदमाङ्गवार्णयोः समाननिमित्तत्वे प्रवर्त्तते । न च कार्यो निमित्तत्वेनाश्रीयते, सत्यम्
इदानीमेवापे परिहरिष्यते (एटितेत्यादि । एटिटिपति । एटयति । मा भवानितिटत्) ।
णिलोपस्य “द्विर्वचनेचि” इति स्थानिवत्त्वाद्विशब्दस्य द्विर्वचनम् । अतः पूर्वमेवोपधाह्रस्व
इत्युक्तम् । (केटति । चिकेट । केटिता । चिकेटिपति । किटित्वा । केटित्वेत्यादि) ।
(किटिः) । इगुपधादितीन् कित्वात्र गुणः । (कण्टति । चकण्ट । कण्टिता । कण्टकः) ।
संज्ञायां क्नुन् । (कण्टकितम्) । तारकादित्वादितच् । अनिदिद्वा । एवं (कटतीत्यादि) । इ
इति चतुर्थधातुवादिनाम्, (अयति । इयाय । इयतुः । इयुः । इययिथ । इयेथ) । भारद्वा-
जनियमादिङ्विकल्पः । (इयय । इयाय । इयिव । इयिम ।) पिट्वचनेषु । गुणवृद्धयोः “द्विर्व-
चनेचि” इति स्थानिवत्त्वाद् इकारस्य द्विर्वचने “अभ्यासस्यासवर्णे” इतीयङ् । अन्यत्र
पूर्ववदियङ् । स्थानिवद्भावाद्विशब्दस्य द्विरुक्तौ पुनरियङः प्रवर्त्तनायां तं बाधित्वा “एरने-
काचः” इति प्राप्तं यणमन्तरङ्गत्वाद्बाधित्वा सवर्णदीर्घः । पुनरियङादेशः । यदापि सवर्णदीर्घ-
स्य यणश्चेकार आश्रयो भवति स्थानित्वेनेति समानाश्रयणे वाणांशङ्गं बलीय इति दीर्घं
बाधित्वा यणं प्रवर्त्तते ततोपीदमेव रूपम् । अत्र पक्षे इययिथेत्यत्रापि न दोषः । यतस्तत्रापि
समानस्थानित्वे चास्ति समानाश्रयणत्वं दीर्घगुणयोः । एवमपि न सिद्ध्यति, यदत्र द्विर्वचन-
काले ऽपहृतो गुणः पुनः प्रवर्त्तते, तत्तश्चानादिष्ठादचः पूर्वत्वेनाभ्यासो दृष्ट इति तस्य “अ-
भ्यासस्यासवर्णे” इति इयङि कर्त्तव्ये गुणस्य स्थानिवत्त्वाद् असवर्ण इति प्रतिषेधः स्यात्,
एवं तर्हि अत एवासवर्णग्रहणसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वं न भविष्यति । नन्वयमस्ति वचनस्या-
वकाशोऽर्त्तिलिङि द्विर्वचने “अर्त्तिपिपत्त्योश्च” इति अभ्यासेत्ये इयत्ति इयूत इत्यादि । नैतत् ।
न ह्येकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति । इयति प्रयोजने अभ्यासस्यार्त्तावित्येव ब्रूयात् ।
उवोणादि तु न प्रयोजनं तस्य छान्दसत्वे तन्वादीनां छन्दस्युपसङ्ख्यानमिति सुवर्गादिवदुवङः

सिद्धत्वात् भाषायामामा भाव्यम् । (एता । एष्यति) । स्वरान्तत्वादनिद्वत्त्वम् । (अय-
तु । आयत् । अयेत्) । आशिषि (ईयात्) । “अकृत्सार्वधातुकयोः” इति दीर्घः । ऐषीत् ।
मा भवानेपीत् । ऐष्यत् । कर्मणि ईयत इत्यादि । स्यादौ चिण्वदिटि वृद्धौ आयिष्यतेत्या-
दि । (ईपिषति) । “अज्जनगमां सनि”ति दीर्घः । “इको झल्” इति सनः कित्त्वान्न
गुणः । आययति । मा भवानयियत् । गौ चडि वृद्ध्याययोः “गौ चडि” इति ह्रस्वे णिलोपे
तस्य स्थानिवत्त्वेन यिशद्भस्य द्विर्वचनम् । (इतः । इतवान्) । प्रेत्य । ल्यपि “पत्वतुकोरसि-
द्धः” इति एकादेशस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वनिबन्धनस्तुक् । किंतेति मैत्रेयमतेन त्रासे गतः । क-
टिश्व वर्षावरणयोः ॥ ३१७ ॥

मडि भूषायाम् ॥ (मडिति । ममण्ड । मण्डितेत्यादि) । मण्डते कन्या स्वयमेव ।
अमण्डिष्ट कन्या स्वयमेव । भूषाकर्मत्वाद्यक्चिणोर्निषेधः । (मिमण्डिषित । मामण्डयते ।
अमामन् । मण्डयति । अममण्डत् । मण्डनः) । “क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च” इति युच् । मण्ड इ-
ति विभागे गतः ॥ ३१८ ॥

कुडि वैकल्ये ॥ कुण्डतीत्यादि । कुण्डत इति दाहे गतम् । अत्र स्वामी । कुटीति कौशि-
कदुर्गाविति, शाकटायनः पुनः प्रकरणानुरोधेन डान्तमेवाध्यगीष्ट ॥ ३१९ ॥

मुट प्रमर्दने ॥ (मोटति । मुमोट । मोटिता । मुमुटिषति । मुमोटिषति । मुटित्वा ।
मोटित्वा) । “रलो व्युपधात्” इति कित्त्वविकल्पः । मुडेति धनपालः । पुडिति पकारादि-
डान्त इति शाकटायनः । क्षीरस्वामी तु द्वावपीदितौ पपाठ । मैत्रेयस्त्वमुं डान्तमेव पठित्वा
मुडि खण्डन इति चाग्रे पठित्वा पुडि चेत्येकइत्याह । मुट प्रमर्दनाक्षेपयोरिति तुदादौ । मुड
संचूर्णनइति चुरादौ ॥ ३२० ॥

चुडि अल्पीभावे ॥ चुण्डतीत्यादि । चुटेति दुर्गः । चुटच्छेदनइति तुदादौ । चुटच्युटी
द्वावपि चुरादौ ॥ ३२१ ॥

मुडि खण्डने ॥ मुण्डतीत्यादि । मुण्डः नं करोतीति (मुण्डयति ।) “मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलव-
णव्रतवस्त्रहलकलकृतस्तृस्तेभ्यो णिच्” इति करोत्यर्थे णिचि णाविष्टवदिति टिलोपः । (य-
वनमुण्डः । काम्बोजमुण्डः) । मयूरव्यंसकादित्वादिशेषणस्य परनिपातः अत्र मैत्रेयः । पुडि
चेत्येके । (पुण्डति । पुण्डः । पुण्डरीकमिति) । डकारवत् पवर्गादिप्रकारणादिहार्यं निर्दिश्यते,
मुडि भूषायामित्युकारवन्न भवति इति डकारान्तोप्यकारवत्त्वादादौ निर्दिष्ट इति मैत्रेयः ।
अत्र शुठि खण्डनप्रमर्दनयोरिति क्वचिद्धातुकोशे पठ्यते । मैत्रेयादयस्तु न पठन्ति । तत्राद्य-
पाठ एव ज्यायान्यदिहैवाग्रे शुठि शोषणइति भविष्यति, अस्मिन् हि सति तस्य रूपाभेदाद्
शोषणग्रहणमपीहैव कर्त्तव्यं स्यात् ॥ ३२२ ॥

रुठि लुठि स्तेये ॥ (रुण्ठति । लुण्ठतीत्यादि) । रुठिलुठीत्येकइति क्षीरस्वामी । शा-
कटायनस्तृतीयान्तौ पपाठ । लोठतीति विलोडने गतम् । लुठ प्रतिघातइति युजादौ । रुठ रो-
पणइति चुरादौ । तत्र रुटेत्येके ॥ ३२४ ॥

स्फुटिर्विशरणे ॥ अयं पाठो मैत्रेया दीनाम् (१) । (स्फोठति । पुस्फोठ । स्फोठिता ।
पुस्फुठिषति । पुस्फोठिषति । स्फुटित्वा । स्फोठित्वा) इत्यादि । इकाररेफयोः “उपदेशे-
जनुनासिक इत्” “हलन्त्यम्” इतीत्त्वं, तेन लुडि “इरितो वा” इति परस्मैपदे विधीयमानो
ऽङ्विकल्पो भवति । (अस्फुटत् । अस्फोटीदिति) । “इदितो नुम् धातोः” इति नुम् अ-
न्तेदितो विधानादस्य न भवति । स्फुटेति चन्द्रः । अस्याङ् नास्ति । स्वामिकाश्यपौ तु
स्फट स्फुठि स्फुटिरिति त्रीन् धातून् पठतः । (स्फुण्ठति । स्फोटतीत्यादि स्फुटा) । अच्,
टाप् । स्फुट विकाशनइत्यात्मनेपदेषु डान्तः ॥ ३२५ ॥

पठ व्यक्तायां वाचि ॥ (पठति । पपाठ । पेठतुः । पठिता । अपाठोत् ।) पाठयति श्लो-
कं पुत्रमित्यादि ॥ ३२६ ॥

वठ स्थौल्ये ॥ (वठति । ववाठ । वठितेत्यादि) । वादित्वान्नैत्वाभ्यासलोपौ । वठि ए-
कचर्यायामात्मनेपदी गतः ॥ ३२७ ॥

मठ कठ मदनिवासयोः ॥ अयं पाठो मैत्रेयस्य । अन्येषां मठ मदनिवासयोः । कठ कृच्छ्र-
जीवनइति । (मठति । कठति) । इत्यादि । (कठः) । अच् । कठेन प्रोक्तं च्छन्दः “कला-
पिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च” इति वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनिः । तस्य “कठचरकालु-
क्” इति लुक् । “छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि” इति नियमात् तदधीते तथैवं” इति
अध्येतृवेदितृप्रत्ययान्त एव प्रयोगार्हः । तस्य चाणः “प्रोक्ताद् लुक्” इति लुक् । तद्व कठेन
प्रोक्तं छन्दोधीयमानोपि (कठः । कठिनम् ।) औणादिक इन् । वंशकठिने व्यवहरति (वांश-
कठिनिकः । “कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहारति” इति कठिनान्तादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो
व्यवहरतीत्यर्थे ठगिति ठक् । (कठोरम्) । कठिचकिभ्यामोरजित्योरच् । अनन्तरं मठ गता-
विति कचित्पठयते । मैत्रेयादयस्तु न पठन्ति ॥ ३२९ ॥

रठ परिभाषणे ॥ रठतीत्यादि ॥ ३३० ॥

हठ प्लुतिशतत्वयोः ॥ (हठति । जहाठेत्यादि) । हठ बलात्कार इति चन्द्रदुर्गा ॥ ३३१ ॥

रुठ लुठ उठ उपघाते ॥ (रूठति । । लोठतीत्यादि) अत्र मैत्रेयः । उठेत्यप्येकइति ।
धनपालशाकटायनौ तु रुठलुठेत्येव पेठतुः । क्षीरस्वामी तु उठिं पठित्वा रुठ लुठ इत्यपि दौ-
र्गा इत्याह । (उठति । उवोठ । ऊठतुः) । ओठितेत्यादि । पठतिवत्प्रक्रिया । लुठः काण्या-
दित्वात् अल्लुढत् । अल्लुलोढदिति भवति अयं श्लेषणे तुदादिः । लुठि आलेख्ये प्रतिघाते
च । रुठि लुठि गतावित्यये इदितौ । लुठ श्लेषणइति तुदादौ । असौ डान्त इत्येकइति मैत्रे-
यः । तथा च स्वामी लुठतीति लक्ष्यदर्शनात् तुदादौ पाठ इति । लुठ प्रतिघात इति
द्युतादौ ॥ ३३४ ॥

पिठ हिंसासंक्लेशनयोः ॥ पेठतित्यादि । (पीठम्) । घञ् । “अन्येषामपि दृश्यते” इति
दीर्घः । (पीठी) । इजन्तात् “कृदिकारादक्तिनः” इति ङीष् ॥ ३३५ ॥

शठ कैतवे च ॥ चकाराद्धि सासंक्लेशनयोश्च । शठति इत्यादि । स्वाम्यादयः पुनश्चकारं
नैव पेठुः । गत्यसंस्कारकारयोरयं चुरादौ । तत्रैव श्लाघायांमात्मनेपदिषु, सम्ययगवभा-
षणे कठादौ ॥ ३३६ ॥

शुठ गतिप्रतिघाते ॥ प्रतिघात इत्येव धनपालः । तथा च कुठि इत्युत्तरधातौ प्रतिहति-
मात्रं प्रतीयते इत्यर्थ इति स एवाह । शोठतीत्यादि । शुठीति क्षीरस्वामी । आलापइति
चुरादौ । शुठि शोषणइत्यत्रैवाग्रे ॥ ३३७ ॥

कुठि च ॥ (कुण्ठतीत्यादि । कुण्ठः) ॥ ३३८ ॥

लुठ आलस्ये प्रतिघाते च ॥ (लुण्ठतीत्यादि) । लोठतीत्युपघाते गनम् ॥ ३३९ ॥

शुठि शोषणे । (शुण्ठति । शुण्ठः । शुण्ठी) । शोठतीति गतिप्रतिघाते गतः ॥ ३४० ॥

रुठि लुठि गतौ ॥ अर्थभेदात्पुनः पाठो लुण्ठेरित्याहुः । रुण्ठति । लुण्ठन्तीत्यादि) ३४२ ॥

चुडु भावकरुणे ॥ भावकरणमभिप्रायसूचनम् । (चुडुति । चुचुडु । चुडुडितेत्यादि । चुचु-
डुषति । चोचुडयते । अचोचुत्) अयं दोषध इति संयोगान्तलोपे तकारस्य श्रवणम् । (चुडु-
यति । अचुचुडुत्) ॥ ३४३ ॥

अडु अभियोगे ॥ अयमपि दोषध इति क्रिप्यदिति भवति । (अडुति । आनडु । अडिता ।
अडुडिपति) । “न न्द्राः” इति दकारवर्जस्य द्विवचनम् । (अडुयति आडुडित्) ॥ ३४४ ॥

कडु कार्कश्ये ॥ कडुतीत्यादि । अस्यापि दोषधात्वाद्यल्लुकि क्रिपि च । (अचीकत् कडु)

इति च भवति । कच्च तत् जलं च (कज्जलम्) ॥ ३४५ ॥

क्रीडृ विहारे ॥ (क्रीडति । चिक्रीड । क्रीडिता । चिक्रीडिषति । चेक्रीडयते । चेक्रीडि । अचेक्रीड् । आक्रीडते) । “क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च” इति अन्वादिपूर्वाच्चकारादाङ् पूर्वात्तङ्, एवमनुक्रीडतइत्याद्युदाहार्यम् । समासाहचर्यादनोरुपसर्गस्य ग्रहणं, तेन “तृतीयार्थे” इति यदानोः कर्मप्रवचनीयत्वं तदा तङ् न भवतीति (माणवकमनुक्रीडतीति) माणवकेन सह क्रीड-
तीत्यर्थः । “कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” इति माणवकाद् द्वितीया । संक्रीडन्ति शक्यानीत्यत्र ।

[समोकृजन इति वक्तव्यम्] इति उक्तवान्न तङ् । कृजन्ति शक्यानीति ह्यस्यार्थः ।

(आक्रीडी) । “संपृचे” इत्यादिना घिनुण् । चिक्रीडः । “कृजादीनां के द्वे भवतः” इति कप्रत्यये द्विर्वचनम् ॥ ३४६ ॥

तुडृतोडने ॥ तोडनं दारणं हिंसनं चेत्युक्तम् । (तोडति । तुतोड । तोडितेत्यादि) । तुड इति स्वामिशाकटायनौ, तुडतइत्यात्मनेपदी गतः ॥ ३४७ ॥

हूडृ हुडृ होडृ गतौ ॥ (हूडति । जुहूड । हूडिता । हूडयति । अजुहूडत् । होडति । जुहो-
ड । होडिता । होडयति । अजुहोडदित्यादि) हुडृ हुडृ गताविति धनपालशाकटायनौ । होडतइत्यनादरे गतः ॥ ३५० ॥

काडृ अनादरे ॥ काडतीत्यादि ॥ ३५१ ॥

रोडृ लोडृ उन्मादे ॥ (रोडति । लोडतीत्यादि) ॥ ३५३ ॥

अड उद्यमे ॥ (अडति । अडो) वृश्चिकलांगूलं तेन तैक्ष्ण्यं लक्ष्यते । विशिष्टो ऽडस्तै-
प्यमस्य व्यडः, तस्यापत्यं व्याडिः । “अत इञ्” “स्वागतादीनां च” इति वृद्धिप्रतिषेधैजा-
गमयोर्निषेधः ॥ ३५४ ॥

लड विलासे ॥ लडतीत्यादि । जिह्वोन्मथने घटादौ । अनन्तरे लल ईप्सायामिति क्व-
चित्पठ्यते । तत् क्षीरस्वामिपुरुषकारादयो नानुमन्यते, यत् रलयोर्दलयोश्चैकत्वं स्मरणात्
ललयति ललनेत्याहुः । लड उपसेवायामिति चुरादौ ॥ ३५५ ॥

कड मदे ॥ कडतीत्यादि । क्षीरस्वामी तु कडीति पठित्वा कडेति दुर्गा इत्याह । अयं
तुदादौ च उभयत्र पाठफलं तत्रैव वक्ष्यते । कण्डतइति गतः ॥ ३५६ ॥

गडि वदनैकदेशे ॥ आगण्डतीत्यादि । अत्र वक्तव्यं दन्त्यादिष्वसुं पठित्वोक्तम् । शौटा-
दय उदात्ता उदात्तेतः तवर्गान्ताः ॥ ३५७ ॥

केचनैधत्यादयो गताः । केचन घृतादौ वक्ष्यन्ते । इति क्रमप्राप्तानात्मनात्मनेप-
दिनः पवर्गान्तानाह ॥

तिष्ठ तेष्टृ छिष्टृ छेष्टृ क्षरणार्थाः ॥ एतदायस्तोभत्यन्ता उदात्ता अनुदोत्ततः । तर्पि तर्पि
चापीत्यनिट्कारिकासु पाठात् तर्पिरेकोऽनुदात्तः, ऋदित्पवर्गान्तात्मनेपदित्वसाम्याच्चेह पा-
ठः । क्षीरस्वामिना त्वयं सेडुदाहृतः, तत्काश्यपवृत्तिन्यासपदमञ्जरीदिविरोधात् तर्पि ति-
पिसिति व्याघ्रभूतिवचनविरोधात् चोपेक्ष्यम् । (तेपते । तितेपे । तितपिषे । तितपिवहे) ।
क्रादिनियमादिट् । (तेसा । तेप्स्यते । तेपताम् । अतेपत । तेपेत । आशिषि । तिप्सीष्ट ।
अतिस्र । अतिप्साताम्) झलि सिज्जलोपः *लिङ्सिचावात्मनेपदेषु* इति
इक्समीपा झलः परयोर्झलाद्योर्लिङ्सिचोः कित्त्वान्न गुणः । आत्मनेपदेष्वितिसिच
एव विशेषणं नलिङः, परत्वासम्भवात् परस्मैपदिषु झलादित्वासम्भवाच्च (तितिप्सते) ।
हलन्ताच्च इति इक्समीपाझलादेः सनः कित्त्वान्न गुणः, (तेतिप्स्यते । तेतिपीति ।
तेतेसि । तेपयति । अतितेपत्) । ऋदित्त्वाण्यौ चङि ह्रस्वाभावः । (तेपते । ति-
तेपे । तेपिता । तेपिष्यते । तेपताम् । अतेपत । तेपेत । तेपिषीष्ट । अतेपिष्ट । तितेपिषते,
तेतिप्स्यते । तेतेपीत । तेतेसि । स्तेपते । तिष्टिषे । तिष्टिपाते) । “अभ्यासे खयः शेषः, स्ते-
पितेत्यादि । तेपिवत् । (तिस्तेपिषते । तिस्तिपिषते, स्तिपित्वा, स्तेपित्वा) । “स्तौतिरण्यो-

रेव" इत्यपत्वम् । "रलो व्युपधात्" इति वा कित्त्वम् । (तेष्टिष्यते । तेष्टिपीति । तेष्टसि । दुष्टिः) । तिपिवत् दृषिः । अभ्यासे खयः शेषो विशेषः । दिष्ट देष्ट इति च काश्यपः ॥३६१॥

तेष्ट कम्पने च ॥ ३६२ ॥

ग्लेष्ट दैन्ये ॥ ग्लेष्ट इत्यादि ॥ ३६३ ॥

दुवेष्ट कम्पने ॥ (वेपते । वेपथुः) । "दिवतो ऽथुच्" इत्यथुच् । विपिनम् । "वेपितुद्यो-
हृस्वश्च" इतीनचि ह्रस्वः ॥ ३६४ ॥

केष्ट गेष्ट ग्लेष्ट च ॥ चकारात्कम्पने गतौ च । सूत्रविभागादिति स्वामी । मैत्रेयस्तु च-
कारमन्तरेण पठित्वा कम्पनइत्यपेक्षतइत्याह । वेपतिना सहैषामपाठोऽप्रसिद्धत्वज्ञापनायेति
तस्याभिप्रायः । ग्लेष्टेर्भेदात्पुनः पाठः । केष्टइत्यादि । केपादीनां वेपतेश्चलनार्थत्वात्
"निगणचलना" इति णौ परस्मैपदमेव । एषामनुदात्तेत्वात् "चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्"
इति युचि वेपन इत्युदाहार्यम् ॥ ३६७ ॥

मेष्ट रेष्ट लेष्ट गतौ ॥ अयं पाठः स्वामिनः । मैत्रेयस्तु मेष्ट लेष्ट सेवने, रेष्ट प्लवगतावि-
त्याह । मेपते, रेपते, लेपत इत्यादि । कचित्पठ्येते हेष्ट धेष्ट इति च ॥ ३७० ॥

त्रपू लज्जायाम् ॥ त्रपते । त्रेपे । "तृफलभजत्रपश्च" इति किति लिटि एत्वाभ्यासलोपो
त्रपेस्थलि नास्ति । (त्रपिता । त्रसा । त्रपिष्यते । त्रप्स्यते) । उदित्त्वादिद्विकल्पः । (त्रप-
ताम् । अत्रपत । त्रपेत । आशपि त्रपिषीष्ट । त्रप्सीष्ट । अत्रपि । अत्रप्त) । झलि सिचो
लोपः । (त्रिप्रपिषते त्रिप्रप्तते । तान्रप्यते । तान्रपीति । तान्रप्ति । त्रपयति । अतित्रपत्) ।
घटादित्वान्मिक्त्वम् । (त्रपित्वा । त्रप्तवा । त्रप्तः । त्रप्तवान्) । "यस्य विभाषा" इति
निष्ठायामिणिवेधः । त्राप्यम् । "आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च" इति भावे ण्यत् "पोरदुप-
धात्" इति यतोऽपवादः । (त्रापा) । "षिद्धिदादिभ्योङ्" इति स्त्रियामङ् । अपत्रविष्णुः ।
"अलङ्कुञ्जिराकुञ्जप्रजयोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृत्तुवृषुसहचर इष्णुच्" इति तच्छीलादा-
विष्णुच् । त्रपु । "शस्वृस्निहिरत्र्यसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च" इत्युप्रत्ययः । त्रपुणो चिका-
रस्त्रापुपम् । *त्रपुजतुनोः पुक्* इति पुगागमोऽणप्रत्ययश्च ॥ ३७१ ॥

कपि चलने ॥ (कम्पते । चकम्पे । कम्पितेत्यादि । कम्पयति) । "निगणचलना" इति
नित्यं परस्मैपदम् । कम्पः "नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः" इति तच्छीलादौ रः । वा
सरूपविधिना "अनुदात्तेतः" इति वा "चलनशब्दा" इति वा यु चिकम्पनः । ननु पदेरनुदा-
त्तेत्वादेव युचि सिद्धे "जुचक्रम्या" इत्यादिना पुनर्युज्विधानेन ताच्छीलिकेषु वासरूपविधि-
र्नैति ज्ञापितम् । अन्यथा लपपतपदेत्युक्तना अनुदात्तेलक्षणयुचः समावेशे सिद्धे पुनस्तद्-
विधानमनर्थकं स्यात् । नैतदस्ति । "सूददीप" इतियुज्जिन्वेधादस्यानित्यत्वज्ञापनात्, नित्ये
हि "नमिकम्पि" इत्यादिना विशेषविहितेन रप्रत्ययेन युचो बाधस्य सिद्धत्वात् किं तन्निषे-
धेन । (विकम्पितः) । विकृतशरीर इत्यर्थः । "लगिकम्प्योरुपतापशरीरयोः" इति नलोपः ।
कपिः । "कटिकम्प्योर्नलोपश्च" इतीनप्रत्यये नलोपः । कोर्भावकर्मणी कापेयम् । "कपिज्ञा-
त्योढक्" इति ढक् । वृषो धर्मस्तस्याकपिः, अकम्पिता, वृषाकपिः विष्णुः रुद्रश्च । वृषाक-
पायी । श्री गौरी च । "वृषाकपी" इत्यादिना पुंयोगलक्षणे ङीपि अन्त्यस्यैकारः । कपिलः ।
"कपेश्च" इतीलच्प्रत्ययः बाहुलकादत एव निद्वैशाद्वा नलोपः । (कबलः कम्बलः) बाहुल-
कात् कलप्रत्ययः पकारस्य बकारः पक्षे नलोपश्च । कम्बलयमूर्णालपशतम् । कम्बलाय हितमि-
ति विषये "कम्बलाच्च संज्ञायाम्" इति यत् । द्वाभ्यां कम्बलयाभ्यां क्रीता शाटी द्विकम्ब-
लया । "तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इति तद्वितार्थे समासे "द्विगुश्च" इति द्विगुत्वं "प्रा-
ग्वतेष्टक्" इति प्राग्वतीयेष्वर्थेषु विहितस्य ङञः, "अध्यर्द्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायाम्" इतिलुक् ।
अत्र "द्विगोः" इति प्रासस्य ङीपः *अपरिमाणविस्ताचितकम्बलयेभ्यो न तद्धितलकि*
इति निषेधः । अपरिमाणान्तात्परिमाणत्वेपि विस्ताद्यन्ताच्च द्विगोस्तद्धितलुकि ऽस्ति ङी-

बनेति सूत्रार्थः । पाण्डुकम्बलेन परिवृतो रथः पाण्डुकम्बली । “पाण्डुकम्बलादिनिः इति पाण्डुकम्बलशब्दात्तृतीयान्तात् परिवृतो रथ इत्यर्थे इनिः । येन तत्परिवृतं तत्तस्यास्ति इति मत्वर्थीयेन सिद्धे इदं वचनं ठनो निवृत्त्यर्थम् ॥ ३७२ ॥

रवि लवि अवि शब्दे ॥ (रम्बते । रम्बे । रम्बिता । रिरम्बिषते । रारम्बयते । रारम्बीति । रारम्पित । अरारन् । हे इति रम्बतइति हे रम्बः । लम्बतइत्यादि । अम्बते । आम्बे । अम्बिषते । अम्बयति । आम्बिवत् ।) त्रीण्यम्बकानि चक्षूषि अस्येति (त्र्यम्बः) त्रयाणां लोकानामम्बः पितेत्यागमविदः । द्यौर्भूमिरापस्तिस्त्रोम्बा अस्य इति भारतम् । शब्दा अकारोकाराः प्रतिपादका अस्यवेति भट्टभास्करः स एव सृष्टिस्थितिसंहारविषयास्तिस्रो वा शक्तयोऽस्येति च । (अम्बरीषम्) । “आष्टमम्बरीषम्” इति निपात्यते । अम्बा । हे अम्ब । “अम्बार्थानयोः इति ह्रस्वः सम्बुद्धौ ॥ ३७३ ॥

लवि अवस्त्रसने च ॥ “नजि लम्बेनेलोपश्च” इति नञ्युपपदे उकारप्रत्ययो नलोपश्च णिद्वावात् वृद्धिश्च ॥ ३७४ ॥

कवृ वणं ॥ (कबते । चकवे । कविता । चिकविषते । चाकव्यते । चासि । काबयति । अचकावत् । कबरः) बाहुलकादुरः । (कवरी) । “जानपद” इत्यादिना केशवेश डीप् अन्यत्र कवरा । कर्बुरः । बाहुलकादुरः प्रत्ययो रेफोपजनश्च ॥ ३७५ ॥

क्लीवृ अधाष्ठ्ये ॥ (क्लीबते । चिक्लीवे । क्लीबिता । क्लीबयति । अचिक्लीबत् । क्लीब इवाचरति क्लीबते) । “आचारेवगल्भक्लीब” इति क्तिप् तत्सन्नियोगेन चैषामकारस्यानुदात्तताऽनुनासिकताप्रतिज्ञानादनुदात्तत्वात्तडिति होडतौ प्रतिपादितम् । क्लिबभावे “उपमानादाचारे” इति क्यङि क्लीबायये ॥ ३७६ ॥

क्षीवृ मदे ॥ (क्षीबते । चिक्षेवे । क्षीबिता । क्षीबयति । अचिक्षीबत् । क्षीबः) । “अनुपसर्गात्कुलक्षीब” इति निष्ठायामिडभावस्तलोपश्च, इच्छब्दलोपो वा निपात्यते ॥ ३७७ ॥

शीभृ कथने ॥ (शीभते) शिशीभे । शीभिता । शिशीभिषते । शेशीभ्यते । शेशीब्धि “झषस्तथोः” इति तकारस्य धकारे “झलां जश् झशि” इति भकारस्य वकारः । (शीभयति । अशिशीभत् । शीभरः बाहुलकादुरः ॥ ३८० ॥

चीभृ च ॥ चीभतइत्यादि ॥ ३८१ ॥

रेभृ शब्दे ॥ (रेभते । अरेभतेत्यादि । विरिब्धः) । “क्षुब्धस्त्रान्तः” इत्यादिना स्वरे निष्ठायामिडभावे उपधाह्रस्वत्वं च निपात्यते । अन्यत्र रेभितः । अभिरभी च क्वचित्पठ्यते । अम्भते रम्भतइत्यादि । (अम्भः) असुन् । अम्भसोपत्यं आन्भिः । ‘अम्भसः सलोपश्चेति बाह्यादिपाठादिजि सलोपः ॥ ३८२ ॥

ष्टभि स्कभि प्रतिबन्धे ॥ (स्तम्भते । तस्तम्भे । खयः शेषः । स्तम्भिता । तित्तम्भिषते) “स्तौतिण्योरेव” इत्यपत्वम् । षोपदेशफलं ण्यन्तात्सनि तिष्ठम्भयिषतीति पत्वम् । (उत्तम्भते । उत्तम्भिता । उत्तम्भितः) । *उदः स्था म्भस्तम्भोः पूर्वस्य* इति उदः परयोरनयोः सकारस्थाने पूर्वस्य सवर्ण इति तकारः स्तम्भेः” इत्यादावुपसर्गात्परस्य पत्वविधौ स्तम्भुस्तुम्भवति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं स्तम्भेः, न त्वस्य लाक्षणिकस्येति विस्तम्भ इत्यादौ न पत्वम् । “उदः स्यास्तम्भोः” इत्यत्र तु नायं न्यायः, यतस्तम्भुस्त्वमुभयोरपि लाक्षणिकम् । अत्र स्वामिमित्रैथो ष्ठमेष्टकारमेकीयमतनौपदेशिकमाहुतुः । तत्र ष्ठम्भते विष्टम्भतइत्यादौ सर्वत्र ष्टुत्वेन पत्वे लिङादावभ्यासे टकारस्य शेषे तष्टम्भइत्यादि भवति । स्कम्भते । (चस्कम्भे । स्कभित । स्कम्भिता) “यसितस्कभत” इति निपातनं तु छन्दसि “वेः स्कम्भातेर्नित्य इति पत्वं शनानिर्देशात् सौत्रस्येव नास्येति विस्कम्भितइति भवति । स्तम्भु स्तुम्भुस्कम्भु स्कुम्भु इति सैत्राश्चत्वारो धातवस्ते च “स्तम्भुस्तुम्भु स्कुम्भुस्कम्भुस्कम्भुस्कुम्भुश्च इति वा शनाशुविकरणा इति तत्रोदाह्रियते । स्तोभतइ-

त्वग्रे स्तम्भार्थे ॥ ३८४ ॥

जभी जृभि गात्रविनामे ॥ जभीत्येके, जब्धमिति मैत्रेयः । अयमेव पाठः प्रायेण वृत्ति-
कारस्य संमतः । यदाह “रधिजभोरचि” इत्यत्र अज्ग्रहणप्रत्युदाहरणे जब्धमिति, अनी-
दित्वे इटा भाव्यमिति कथमेवमुदाहरेत् । (जम्भते । जजम्भे । जम्भिता । जम्भिष्यते ।
जम्भताम् । अजम्भत । जम्भेत । जम्भिषीष्ट । अजम्भिष्यत । जिजम्भिषते) । “रधिज-
भोरचि” इति अजादौ । प्रत्यये नुम् (जज्जम्भ्यते) “लुपसदचरजपजभदहदशगृहभ्यो भावग-
हांयाम्” इति यङ् । भावो धात्वर्थस्तस्य गर्हा भावगर्हा । अयं च यङ् पूर्वसूत्रान्नित्यग्रह-
णानुवृत्त्या तत्क्रौण्डिन्यन्यायेन वा क्रियासमभिहारयङो बाधक इति भाष्यादौ स्थितम् ।
“जपजभदहदशभञ्जपशां च” इति अभ्यासस्य यङि यङ्लुकि च नुमागमः । इदं च नुग्रहण-
मनुस्वारोपलक्षणार्थं “नुगतोनुनासिकान्तस्य” इति अत्रान्तग्रहणात्, तद्धि तदन्तविधिना-
प्यनुनासिकान्तस्य धातोरभ्यासस्य नुकि सिद्धे तदन्तस्य यत्कार्यं तद्यथा स्यादिति । न च
नुकोन्त्यत्वे किञ्चित्कार्यमस्ति, अस्ति चानुस्वारस्य “वा पदान्तस्य” इति परसवर्णविकल्पः ।
“कर्तुः क्यङ् स०” इति वदनुनासिकेत्यविभक्तिको निर्देशः । तेन जज्जम्भ्यते इत्यत्रानुस्वार-
स्यापि पक्षे श्रवणं भवति । (जज्जभीति । जज्जब्धि । जज्जब्धः । जज्जम्भतीत्यादि) । “रधि-
जभोरचि” इत्यत्र प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणमिति अजादौ नुमागमः । (जम्भयति ।
अजजम्भत्) जम्भो दन्तविशेषो ऽभ्यवहार्यं च, शोभनो जम्भोस्यास्तीति सुजम्भा । “जम्भा-
सुहरितवृणसोमेभ्यः” इति स्वाद्यादेर्जम्भात् बहुव्रीदेरनिचि “सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ” इति
नान्तस्योपधाया दीर्घः । पदत्वे “न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इति नलोपः भसंज्ञायां “अ-
ल्लोपोनः” इत्यल्लोपः । (सुजम्भन् इत्यादि । डौ तु “विभाषा डिश्योः” इति विकल्पित इति
सुजम्भिन् सुजम्भनीति भवतः । सम्बुद्धौ “न डिसम्बुध्योः” इति नलोपनिषेधः । नपुंसके तु
“वा नपुंसकानाम्” इति पक्षे नलोपः । अन्यत्र तु नित्यः, दीर्घस्तु न भवति असर्वनामस्थान-
त्वात् । शौ सर्वनामस्थानपरत्वात् सुजम्भानीति “विभाषा डिश्योः” इति श्यामल्लोपविक-
ल्पनात् (सुजम्भ्री सुजम्भनी) इति भवतः । स्त्रियां “ऋन्नेभ्यः” इति डीपः “अनो बहुव्रीहेः”
इति निषिद्धत्वात् पुंसीव रूपम् । यदा तु *डाबुभाभ्यामन्यरस्याम्* । अन्नन्तात्प्रातिपदिका-
दनन्ताद्बहुव्रीहेश्च डाबिति डासदा डित्वाडिलोपे (सुजम्भा सुजम्भे) इत्यादि । डीपः प्रतिषेधस्य
डापः श्रवणस्य च वचनद्वयप्रामाण्यादेव सिद्धौ अन्यतरस्यां ग्रहणेन भिन्नेन योगेन डीपोभ्यनु-
ज्ञानात् (सुजम्भ्री) इत्याद्यपि भवति । अत्र च योगे “अनो बहुव्रीहेः” इत्येवानुवर्तते न तु “मनः”
इति सीमादेः प्रातिपदिकाद् डीबभावः । (सुजम्भ्री) इत्यादौ तु अन्नन्तबहुव्रीहित्वाद्भवत्येव ।
(सुपवां सुशर्मा) इत्यादौ तु “अनउपधालोपिनोन्यतरस्याम्” इति नियमान्न भवति । सिद्धे स-
त्यारभ्यमाणोऽयं नियमार्थः । यदन्यतरस्यां डीब्विधानंतदुपधालोपिन एवेति, अत्र ह्यल्लोपो न
संयोगाद्गमन्तात्* इति निषिध्यते । वमन्तात् । संयोगात् भसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये परे ऽल्लोपो
नेति सूत्रार्थः । “जम्भा सुहरितवृण०” इत्यत्र जम्भेति भाविना समासान्तेन निर्देशात्समा-
सार्थं तदुत्तरपदादकृते एव समासे समासान्ता इत्ययं पक्षो ज्ञाप्यते । तेन द्विपुरीत्यादि सिद्ध्य-
ति । यदि ह्यत्र “ऋक्पूरब्धूः” इत्यकारः समासे कृते स्यात् तदा समासस्याकारान्तोत्तरपद-
त्वाभावात् [अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्यते] इति स्त्रीलिङ्गता न स्यात् । जृम्भते ।
जृम्भितेत्यादि । यङ्लुको “रीगृत्वतः” इति वचनाद्गुप्रिग्रीको भवन्ति । (जरीजृम्भ्यते । ज-
रीजृम्भीति । इत्यादि । जृम्भयति । अजजृम्भत्) । जृमिति विनाशनार्थं चुरादौ । भाषार्थोऽयं
परस्मैपदिष्वपि इति केचित् ॥ ३८६ ॥

शलभ कथने ॥ शलभते । शशलभे । शलिभतेत्यादि ॥ ३८७ ॥

वलभ भोजने ॥ दन्त्योष्ठ्यादिः । वलभते । णौ निगरणार्थत्वात् नित्यं । परस्मैपदम् ।
वलभयति ॥ ३८८ ॥

गलभ धाट्ये ॥ (गलभते । प्रगलभः । अवगलभ इवाचरति अवगलभते) । “आचारे ऽवगलभः” इति क्तिप्, तत्संनियोगेनाकारस्यानुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञानात्प्रागेवोक्तमित्यनुदात्तत्वात्तङ्किपोरभावे क्यङि (अवगलभायते) । अवगलभेति विशिष्टग्रहणादनुपसृष्टादन्योपसृष्टाच्चाचारकिप् (गलभति । प्रगलभति) इति भवति ॥ ३८९ ॥

श्रम्भु प्रमादे ॥ तालव्योष्मादिः, एवं काश्यपः । दन्त्यारिति चन्दः । स्वामी चैवं पठित्वा मतान्तरेण सन्तेति दन्त्यान्तमप्याह । मैत्रेयस्य त्वयमेव पक्षः । यदाह स संयोगान्तसाधर्म्येण सान्तोप्यत्र निर्दिश्यते । द्युतादावप्ययं पठिष्यते । तस्यैव च ध्वंसुसाहचर्याङ्गीगित्याहुः । दत्वे पुनरसाहचर्यमिच्छन्तीति । द्वैप्येवमेवोक्तम् । तत्र तावदयं पक्षो वृत्तित्वाख्याकृतात्मनभिमत इव प्रतीयते, यद्वत्त्वसूत्रे, उभयोर्ग्रहणं नीकसूत्रे नास्येति चाहुः । सति ह्येवमवश्यवक्तव्यं, तथैव स्वामिचन्द्रयोरपि पाठेनभिमत इव । यत् “वौ कषलसकत्थश्रम्भ” इत्यत्र श्रम्भु विश्वास इति वदन्नम् नोपाददते, वृत्तिकारोऽग्रहणे कारणं चाचष्ट । तथा व्याख्याकृतोपि न वृत्तिकारवचनमुपलक्षणमाचक्षता नान्यग्रहणे कारणम् । (श्रम्भते । शश्रम्भे । श्रम्भिता । श्रम्भित्वा श्रब्ध्वा) । उदित्त्वादिङ्किलपः “न क्त्वासेट्” इत्यकित्त्वान्नलोपाभावः । (श्रब्धः) । “यस्य विभाषा” इत्यनिद्वत्त्वम् ॥ ३९० ॥

ष्टुभु स्तम्भे ॥ (स्तोभते । तुष्टुभे । स्तोभितेत्यादि । तुस्तुभिषते । तुस्तोभिषते । स्तुभित्वा । स्तोभित्वा) “रलो व्युपधात्” इति वा क्त्त्वम् । उदित्त्वात्पक्षे क्त्वायामिडभावे “निष्ठा” इति निष्ठायां “यस्य विभाषा” इति (स्तुब्धम्), सनि “स्तौतिण्योरेव” इत्यपत्वं, (निष्ठोभिता । निष्ठोब्धा) । “उपसर्गात्सुनोति” इत्यादिना “प्राक् सितादङ्गव्यायेपि” इति नियम एवावतिष्ठते । (अनुष्टुप्) । पूर्ववत् पत्वं, (त्रिष्टुप्) “सुषामादिषु च” इति पत्त्वम् । अनुष्टेववानुष्टुभम् । एवं (त्रैष्टुभं), [छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थउपसंख्यानम्] इति स्वार्थे उत्सादिभ्यः प्राग्दीव्यतीयोष्, स्वार्थेपि प्राग्दीव्यतीयः । तिप्यादय उदात्ता अनुदात्तेतः तिपिर्वर्जम् ॥ ३९१ ॥

गुप् रक्षणे ॥ एतदादयः शुम्भान्ता उदात्ता उदात्तेतः ॥ “गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आद्यः” इत्यायः स्वार्थे । “आयादय आर्द्धधातुके वा” इति आर्द्धधातुके विषये विकल्पेनायमुत्पाद्यते । तस्मिन् लघुपधगुणः, आयादय आयेयङ्गिङः । “सनाद्यन्ता धातवः” इति धातुत्वं, (गोपायति । गोपायांचकार) । “कास्प्रत्ययात्” इत्याम् । (गोपायिताः । गोपायिष्यति । गोपायतु । अगोपायत् । गोपायेत् । आशिषि गोपाय्यात् । अगोपायीत् । अगोपायिष्टाम् । अगोपायिष्यत् । जुगोपायिषति । गोपाययति । अजुगोपायत्) । सर्वत्रार्द्धधातुके अतो लोपः अत एवाग्लोपित्वात् “णौ चङि” इति ह्रस्वाभावः । (गोपाय्यम्) । “अचो यत्” (गोपायितः । गोपायित्वा । गोपाया) । “अप्रत्ययात्” इत्यकारः । आयाभावे (जुगोप । जुगुपतु । जुगोपिथ । जुगोप्य । जुगुपिव । जुगुप्व) । उदित्त्वादिङ्किलपः । यावत् कश्चिदिडभावः प्रतिषेधनिबन्धनो वा विकल्पनिबन्धनो वा सर्वः क्रादिसूत्रेण नियम्यत इति मैत्रेयः सेधतावाह । तन्मते नित्यमिडा भाव्यम् । क्रादिनियमः प्रतिषेधविषय इति वादिनां हरदत्तादीनां विकल्प एव । आयादीनामुत्पत्तिविकल्प इत्युक्तेर्निवृत्तिविकल्पे हि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात् धातुत्वात् (गोपायांचकारेति स्यात् । गोपिता । गोप्ति । गोपिष्यति । गोप्स्यति । गुप्यात्) । “किदाशिषि” इति क्त्वाच्च गुणः । (अगौप्सीत् । अगोपीत् । अगोपिष्यत् । अगोप्स्यत् । जुगुप्सति । जुगुपिषति । गुप्त्वा । गुपित्वा । गोपित्वा) । “रलो व्युपधात्” इति क्त्वासनोः क्त्त्वविकल्पः । सनि अनिद्वत् पक्षे “हलन्ताच्च” इति क्त्त्वम् । (जुगुप्यते) । आयान्तस्थानेकाच्त्वात् न यङुदाहृतः । आयोत्पत्तिविकल्पस्य यङपि प्रयोजनम् । नात्र यङो लुगस्ति यत् “आयादय आर्द्धधातुके वा” इति आर्द्धधातुकव्यक्तेरभिव्यक्तावेवायं विकल्प उच्यते । लुकि हि तेन विषयत्वापहारान्नार्द्धधातुकव्यक्तेरभिव्यक्तिरि-

ति कथमायाभावः स्यात् । उपपादितश्चायं प्रकारोऽजगतिक्षेपणयोरित्यत्र । (गोपयति । अजगुपत् । गुप्तः । गुप्तिः) । “तितुत्र” इति नेट्, “यस्य विभाषा” इति नेट् उत्पत्तिः । उत्पत्तिविकल्पस्य चेदं प्रयोजनम् । अन्यथा प्रत्ययान्तत्वादकार एव स्यात् । (गोप्यम्) । ण्यत् । (कुप्यम्) । “राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्यव्यध्याः” इति क्यपि गुपेरादिकर्त्तृ-
निपात्यते । अयं भाषार्थो रक्षणार्थश्चुरादौ । गुप गोपनइति इहैवाग्रे । गुप व्याकुलत्व इति दिवादौ ॥ ३९२ ॥

धूप संतापे ॥ अस्यापि पूर्ववदायस्तदभावश्च । (धूपायति । धूपायांचकार । धूपायि-
ता) इत्यादि । नायाभावे वलादौ सर्वत्र नित्यमिडस्य विशेषो, “रलो व्युपधात्” इति कित्त्व-
विकल्पस्याप्यत्र न प्रयोजनम्, अलधूपधत्वात्, आयाभावेपि नास्य क्तिनस्ति गुरुमत्त्वात् ।
तेन (धूपा) इत्यकार एव भवति, भाषार्थेऽयं चुरादौ ॥ ३९३ ॥

जल्प जप व्यक्तायां वाचि ॥ जप मानसे च ॥ (जल्पति । जजल्प । जल्पितेत्यादि ।
जल्पाकः) । “जल्पमिक्षुकट्टलुण्टवृडः पाकन् ॥ इति तच्छीलादौ पाकन् । स्त्रियां जल्पाको ।
जल्पति पुत्रं देवदत्तः । जल्पयति पुत्रं देवदत्तं यज्ञदत्तः । [“जल्पत्यादीनामुपसंख्यानम्]
इति प्रयोज्यस्याशब्दकारकत्वेपि कर्मत्वम् । (जपति । जजाप । जेपतुः । जपिता । अज-
पीत् । अजापीत्) “अतो हलादेः” इति वा वृद्धिः (जिजपिषति । जजप्यते) । “लुपसद्”
इत्यादिना । भावगहार्थो यङ् । “जपजभ” इत्यादिनाभ्यासस्य नुक्त्यनुस्वारे परसवर्णविक-
ल्पो जभतिवत् । (जजपीति । जजप्ति । जापयति । अजीजपत् । जप्यम्) । “पोरदुपधात्”
इति यत् । (कर्णेजपः) । *स्तम्बजर्णयोरमिजपोः* इति यथासंख्यं जपेः कर्णे सुबन्ते उपपदे च
[हस्ति सूचकयोः] इति वचनात् सूचकविषयः, “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इति सप्तम्या अलुक् ।
(जजपूकः) । “यजजप” इति यङन्तात्तच्छीलादावूकप्रत्यये “अतो लोपः” यस्य हलः” इति
अतो लोपयलोपौ । (जपः) । “व्यधजपोरनुपसर्गे” इति अप् । उपसृष्टात्तु घञि (उपजापः) ।
अनयोः कर्मव्यतिहारे न तडस्ति । [प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम्] इत्युक्तत्वात् ॥ ३९५ ॥

चप सान्त्वने ॥ (चपति । चचाप । चेपतुः । चपिता) इत्यादि जपिवत् । चपो वृक्ष इति
मैत्रेयः । वेणुविशेष इति दण्डनाथः । तस्य विकारः । (चापम्) । “तालादिभ्योऽण्” इति
विकारावयवयोरञ् ॥ ३९६ ॥

षप समावाये ॥ समवायः संबन्धः सम्यगवबोधो वा । (सपति) इत्यादि जपिवत् । (सि-
सपिषति) । “स्तौतिण्योरेव” इति अपत्वम् । (सापयति । असोषपत् । सप्तिः) । “क्ति-
चूक्तौ च संज्ञायाम्” इति क्तिच् । (सप्त) । “सप्यशूभ्यां तुट् च” इति कनिन्प्रत्ययः तुडागम-
श्च । पञ्चशब्दवत् षट्संज्ञा तत्कार्यं च, सप्तानामपत्यं (साप्तिः) । “बह्वादिभ्यश्च” इतीजि “न-
स्तद्धिते” इति टिलोपः । अत्र शाकटायनः क्षीरस्वामी, सचर्ति, चाहुरित्युक्त्वा (सचति सचितः)
इत्यप्याह ॥ ३९७ ॥

रप लप व्यक्तायां वाचि ॥ (रपति । लपति) इत्यादि जपिवत् । (विलापयति पुत्रम्) इत्यत्र
जल्पत्यादित्वात्प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् । (अलीलपत् । अललापत्) । काण्यादित्वाद् उपधा-
ह्रस्वविकल्पः । (राप्यः । लाप्यः) । “आसुयुवपिरपिलपित्रपि” इति ण्यत् । यतोऽपवादः ।
अत एव जपतिना समानार्थत्वेपि पृथङ्निर्देशः । (रिपुः) । “रेपरिचोपधायाः” इति उपप्रत्यय-
उपधाया इकारः ॥ ३९९ ॥

चुप मन्दायां गतौ ॥ (चोपयति । चुचोप । चोपिता । चुचुपिषति । चुचोपिषति । चु-
पित्वा) । “रलो व्युपधात्” इति कित्त्वविकल्पः । (चोचुप्यते । चोचुपीति । चोचोप्ति ।
चोपयति । अचुचुपत् । चोपनः) । चलनार्थत्वाद् युच् । णौ नित्यं परस्मैपदम् । गले चोप्यते
(गलेचोपकः) । “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति बहुलवचनाद् ण्यन्तादस्मात्कर्मणि ण्वुल् । “कर्तृ-
करणे कृता बहुलम्” इति बहुलवचनात् सप्तम्यन्तस्यापि समासः । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्”

इति अलुक्, “अमूर्द्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे” इति च, “उदुपधाद्भावादिकर्मणोः” निष्ठायां वा कित्त्वे (चुपितमनेन । चोपितमनेनेत्यादि । चुप्रम्) । क्रजेन्द्रादौ रक् निपातितः । “स्वरेण नीचेन शपिञ्चुर्पि क्षिपिम्” इत्यनिदकारिकापाठो द्वितीयादेरिति तत्र तौदादिकस्य लुप संस्पर्शन इत्यस्यैव ग्रहणं न त्वस्य ॥ ४०० ॥

तुप तुम्प चुप चुम्प तुफ तुम्फ चुफ चुम्फ हिंसार्थाः ॥ तोपतीत्यादि चुपिवत् । (तुम्प-ति । तुतुम्पतुः) । संयोगान्तत्वाल्लियो न कित्त्वम् । (तुम्पिता । तुम्पिष्यति । तुम्पतु । अतुम्पत् । तुप्यात्) । “किदाशिषि” इति कित्त्वात् अनिदितामिति नलोपः । (अतुम्पी-त् । अतुम्पिष्यत् । तुतुम्पिषति । तोतुप्यते । तोतुम्पीति । तोतुम्सि । तोतुसः । तुम्पयति । अतुतुम्पत् । प्रस्तुम्पति गौः) । “प्राचुम्पतौ गवि कर्त्तरि” इति सुट् । तुम्पतेस्तुम्पताविति धातु-निर्देशो न तिङन्तानुकारणमिति प्रस्तुम्पः प्रस्तुम्पक इत्यादावपि भवति, प्रतोतुम्पीतीत्या-दावत एव श्रित्पा निर्देशान्न भवति । (तोपति । चुम्पति । तोफति । चुम्फति) इत्यादि तुपि-तुम्पिवत् । तत्रारेफसरेफयोः सानुपङ्गवद्वितीयान्तयोः सेदत्वाद् “नोपधात्थफान्ताद्वा” इति कित्त्वविकल्पनात् पक्षे नलोपे (चुपित्वा । चुम्पित्वा । चुफित्वा । चुम्फित्वा) इति भवति । अरेफाश्चत्वारस्तुदादावपि । आद्यस्तु चुरादावपि । तत्र त्वर्दनमर्थः ॥ ४०८ ॥

पर्व रफ रफि अर्ब पर्व लर्ब बर्ब मर्ब कर्ब खर्व गर्ब शर्व पर्ब चर्व गतौ ॥ आद्यः प्रथमान्तः । परौ द्वावपि द्वितीयान्तौ । एकादश परे तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे रोपधाः । (पर्पति । पपर्व । पर्पितेत्यादि । पप्प्यतेनेनेति पर्षः, येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स उच्यते । “हलश्च” इति घञ् । पर्पेण चरति, (पर्पिकः) । *पर्पादिभ्यष्टन्* इति तृतीयान्ताच्चरत्यर्थे ण् । पित्त्वात् स्त्रियां (पर्पिकी । रफति । अर्बति । आनर्ब । अर्बिता । पर्वति । लर्बति । बर्बति । मर्बति । कर्बति । खर्बति । गर्बति । शर्बति । सर्वति । असिपर्वत् । चर्वति) । अर्वाद्यो नोपधा इति कौशिकः ॥ ४२२ ॥

कुबि छादने ॥ (कुम्बतीत्यादि । कुम्बा) । गुरुमत्त्वादकारः । “चिन्तिपूजिकथिकुम्बिच-र्चश्च” इत्यङ्विधौ चौरादिकस्य ग्रहणम् ॥ ४२३ ॥

लुबि लुबि अर्दने ॥ (लुम्बति । तुम्बतीत्यादि । तुम्बी) अलाबूः । गौरादित्वान् ङीष् ॥ ४२५ ॥

चुबि वक्तृसंयोगे ॥ चुम्बतीत्यादि । लुम्ब्यादख्यश्चुरादौ ॥ ४२६ ॥

ष्टुष्टु हिंसार्थौ ॥ अत्र मैत्रय एवं पठित्वा पिभु पिम्भु इत्येकइति ऋकारस्य स्थाने इकारमप्याह । तरङ्गिण्यां तु ऋकारवन्तौ दन्त्यादौ पठित्वा षोपदेशपर्युदासे सुग्रहणेनानर्थक-स्यापि ग्रहणमित्युक्तम् । (सर्भति । ससर्भ । सर्भितेत्यादि । सिर्षभिषति) । मैत्रेयपाठे “स्तौतिण्योरेव” इत्यष्टत्वम् । (सरीष्टभ्यते । सरीष्टभीति । सरिष्टभीति । सष्टभीति । सरी-ष्टन्धि । सरिष्टन्धि । सर्षष्टन्धि । सर्भयति । अससर्भत् । असिसृभत् । “उर्कद्वा” । (सिर्षभिषति) तरङ्गिणीमते तु षत्वं न भवति । (सर्भित्वा । सृप्त्वा) । ऊदित्वादिङ्गिकल्पः । (सृब्धम्) । “यस्य विभाषा” इत्यनिट्त्वम् । (सृभ्यम्) । ऋदुपधत्वात् क्यप् । (सृम्भति । ससृम्भ । सृभ्यात् । ससृम्भतुः) । नलोपः ङितोः । इकारवत्पाठपक्षे (सेभति । सिम्भतीत्यादि) ॥ ४२८ ॥

शुभ शुम्भ भाषणे ॥ हिंसार्था द्वाविमौ देवमैत्रेयादयः पठन्ति । स्वामी तु निरनुपङ्गेन पपाठ । इदमेवात्रेयस्यापि मतम् । तुदादौ शोभतइति शपीतिवचनात् । दुर्गस्तु भासनइत्य-स्यार्थमाह । एवं धनपालशकटायनौ । गुप्तस्तु ‘सावष्टम्भनिषुम्भसम्भ्रमनमङ्गमोल’ इत्यादि-दर्शनान्मूर्धन्यादित्वमाह (शोभति । शुम्भतीत्यादि), तोपति तुम्पतिवत् । (शुभः) । इगुप-धलक्षणः कः । (शुभ्रम्) । स्फायितञ्जीत्यादिना रक् । इमौ शोभार्थौ तुदादी । निरनुपङ्ग-स्त्वग्रे । गुपादय उदात्ता उदात्तेतः ॥ ४३० ॥

अथानुनासिकान्ताः ॥

धिणि धुणि घृणि ग्रहणे ॥ एतदादयः कम्प्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः । (धिण्णते । जिधि-

ण्णे । विणिणता । विणिण्यते । विण्णताम् । अधिण्णत । धिण्णेत । आशिपि धिणिणपीष्ट । अधिणिणष्ट । अधिणिण्यत । जिधिणिणपते । जेधिण्यते । जेधिणीति । जेधिण्टि । लङि । अजेधिन् । धिण्णयति । अजीधिण्णत् । धिणिणत्वा) । सर्वत्र नुमि पुत्वम् । यङ्लुकि लङि संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् नकारान्त एव । (घुण्णते । घृण्णते । जघृण्णे) इत्यादि । (जरिघृण्यते) । “रीगृत्वतः” इति रीक् । (जरिघृण्णीति । (जघृण्णीति) इत्यादि । (अजघृन्) इत्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न गुणः, “पदान्तस्य” इति णत्वं न ॥ ४३३ ॥

घुण घूर्ण भ्रमणे ॥ (घोणते । जुघुणे । घोणिता । जुघुणिपते । जुघोणिपते । घुणित्वा । घोणित्वा) । “रलो व्युपधात्” इति कित्त्विकल्पः । (जोघुण्यते । जोघुणीति । जोघु-
ण्टि । जोघूण्टः) इत्यादौ अनुनासिकान्तत्वात् “अनुनासिकस्य किञ्चलोः क्ति” इति दीर्घ उपधायाः । झलिति कृडितो विशेषणम् । (घोणयति । अजूघुणत्) उदुपधाद्भावादिकर्मणोः (घुणितमनेनत्यादि) (घोणा) । क्रोडादिनिपातनादचि टाप् । (कल्याणघोणा) । अत्र *स्वा-
ङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्* इति उपसर्जनसंयोगोपधस्वाङ्गान्ताद्बहुव्रीहिर्वाङीषिति प्राप्तस्य
ङीषः *न क्रोडादिबह्वचः* इति निषेधः । अयं ङीप् क्रोडाद्यन्ताद्बह्वजन्ताच्च नेत्यर्थः । (घूर्णते)
इत्यादि । यङ्लुकि लुङि (अजोघूर्ण) । “रात्सस्य” इति नियमात् संयोगान्तलोपाभावः ।
इमौ तुदादौ परस्मैपदिनौ ॥ ४३४ ॥

पण व्यवहारे स्तुतौ च ॥ ४३५ ॥

पन च ॥ पृथग्विदेशात् स्तुतावित्यनेनैवायं सम्बध्यते । (शतस्य पणते । शतं पणते) । *व्य-
वहृपणोः समर्थयोः* इति कर्मणि शेषे षष्ठी । अन्यदा द्वितीयैव । समर्थयोरिति समानार्थयो-
रित्यर्थः, शकन्वादिवात् समशब्दाकारस्य पररूपम् । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च समानार्थ-
त्वमनयोः । (पेणे । पणिता । पणिष्यते । पणताम् । अपणत । पणिषीष्ट । अपणिष्ट । अप-
णिष्यत । पिपणिषते । पम्पण्यते) । “नुगतोनुनासिकान्तस्य” इति नुक् । पम्पणीति । प-
म्पण्टि । पम्पाण्टः) । “अनुनासिकस्य किञ्चलोः” इति दीर्घः (अपम्पण् । पाणयति । अ-
पीपणत् । पण्यम्) । “अवद्यपण्यवर्या गह्वपणितव्यानिरोधेषु” इति पणतिव्ये व्यवहर्तव्ये
निपातितः । अन्यत्र ण्यति (पाण्यम् । मूलकपणः । शाकपणः) । यः संव्यवहाराय मूलकादीनां
परिमितो मुष्टिर्बध्यते स उच्यते । *नित्यं पणः परिमाणे* इति परिमाणे गम्यमाने अप् प्र-
त्ययः । अन्यत्र (पाणः) । व्यावहारिकोप्युन्मानलक्षणपरिमाणयोगात् पण इत्युच्यते, स पण-
श्चेद्विवादः स्यादित्यादौ इदं दास्यामीति पणनस्य परिच्छेदनात् पणोक्तिः । (अध्यर्द्धपण्यम् ।
द्विपण्यम्) *पणपादमापशतात् यत्* इति अध्यर्धपूर्वात् प्रातिपदिकात् पणाद्यन्ताद् द्विगोश्चाहो-
येष्वर्थेषु यत् । एत्यात्र आपणत इति (आपणः) । “गोचरसञ्चरवह्वजव्यजापणनिगमाश्च” इत्य-
धिकरणे घान्तो निपातितः । (पणितम्) । किपि (पाण्) । “अनुनासिकस्य” इति दीर्घः । (वणि-
क्) । “पणोरिज्यादेश्च वः” इति इजिप्रत्ययः, पकारस्य च वकारः । वणिजो भावो (वाणिज्या)
‘दूतवणिग्भ्यां च’ इति यत् । यद्यप्ययं भावकर्माधिकारे तथापि स्वभावाद्भावात् एव स्त्रियां च ।
(वाणिज्यमिति) “प्रज्ञादिभ्यश्च” इत्यणन्ताद् वाणिजशब्दात् “गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि
च” इति ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ण्यजि कर्मणि चेति चकारेण भावः समुच्चयते । विविध-
मत्र पणन्त इति (विपणिः) । इनितीन् । (पणसम्) । पण्यपर्यायः । “अत्यधिकमितमिनमिरभि-
लभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच्” इत्यसच् । “गुपूधूप” इत्यायो व्यवहारार्थस्य नेत्यु-
क्तान्युदाहरणानि तद्विषयाणि । तथा च वृत्तिः, स्तुत्यर्थेन पणिना साहचर्यात्तदर्थः पणिः प्रत्य-
यमुत्पादयतीति । एवं न्यासपदमञ्जरीदिष्वपि । अत एव तरङ्गिण्यामपि । ‘न चोपलेभे वणिजां
पणाया’ इति प्रयुक्तानो भट्टिभ्रान्त इत्युक्तम् । (पणायति राजानम् । पणायां चकार । पणा-
यिता) इत्यादि । आर्द्धधातुकिविवक्षया मायानुत्पत्तौ उक्तान्येवोदाहरणानि । गुण्यादिवदायोत्प-
त्तिविकल्पस्य प्रयोजनं पणत इत्यादिसिद्धिः । पणां चकारेत्यादिनिवृत्तिश्च । निवृत्तिविकल्पे हि

प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तादाम् स्यात् । एवमन्यत्रापि प्रयोजनानि गुपिवन्नेयानि । अत्र स्वामिकाशयपसम्भवाकारवासुदेवादयः पणायतइत्यायान्तादात्मनेपदमुदाहरन्ति । तदसत् । यदस्यानुदात्तत्वं व्यवहारार्थस्यायाभावात् स्तुत्यर्थस्यार्द्धधातुक आयविकल्पनात् प्रकृतावेव चरितार्थम् । अवयवे चाचरितार्थं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं यथा जुगुप्सतइति, स्पष्टं चैवं “गुपूधूप” इत्यत्र न्यासपदमञ्जर्यादिषु । अत्र मैत्रेयेन्द्रन्यासे पणतेः सार्वधातुकादिपाठाह्लिङ्गात् सार्वधातुके ऽपि विकल्पमाहुः नित्ये ह्याये विच्छायतीति शपापि सिद्ध्यतीति किं तत्र पाठेन । न चास्ति स्वरभेदः । ने कृते प्रत्ययस्वरेण तस्योदात्तत्वे धातुर्वर्ज्यमानस्वरेणानुदात्तः शपि तु अस्य पित्वेनानुदात्तत्वात् धातोरन्त इति धातुरन्तोदात्तः । तत्र “एकादेश उदात्तानुदात्तः” इत्युभयथापि विकरणान्तस्योदात्तत्वात् । अनेनैवाभिप्रायेण “च्छ्वोः शूट्” इत्यत्र न्यासे गां विच्छति गोविडित्युक्तम् । नैतत्साधु । (विच्छायती विच्छायन्ती) “आच्छीनद्योः” इति तुम्बिकल्पस्य प्रयोजनस्य सम्भवात् । शपि तु “शपूशयनोर्नित्यम्” इति नित्यो नुम् स्यात् । “गुपूधूपविच्छि” इत्यत्र कैयटपदमञ्जर्यादिष्वप्येवमेव स्थितम् । विच्छगतावित्यत्रान्येयमैत्रेयावप्येवमेवाहुः । तथा देवोपि विच्छेरपि शर्तुवा नुम् स्यादिति तुदादितेति । अत्र पुरुषकारे तुतादौ विच्छिः पठ्यते, न तु विच्छायतिरिति विच्छैरेवानन्तरेण शेन भाव्यम् । स चैवं भवन्नायविकल्पस्य कल्पकः स्यादेव । अत्रैव “आयादय आर्द्धधातुके वा” इत्यत्र न्यासान्तरम्, आयादयः शपि नित्यमिति भाष्यं चानुकूलम् । नित्ये विच्छेराये शब्दग्रहणं शित उपलक्षणमिति कल्प्यं स्यादिति सुधाकराद्युक्तमेव समर्थितं, नायं भाष्यस्यार्थः । तत्र हि परसप्तमीत्वमाश्रित्य सूत्रं दूषयित्वा तत्परिहाराय सार्वधातुके नित्यमित्यभिहितम् । तत्राप्यायेनानवकाशेन विकरणानां बाधदोषमुद्भाव्य तत्परिहारार्थं तथा पुनरयं सूत्रभेदेन परिहारः, यदि पुनः शपि नित्यमित्युच्येत तदा सिद्ध्यतीत्युक्तं, तेनापि न्यासेन सार्वधातुके नित्यमित्यनेन समानफलेन भाव्यं, तच्च शब्दग्रहणस्य शित उपलक्षणत्वेन युज्यते, अतश्चोपलक्षणत्वमेष्टव्यम्, तत्तत्र यथान्यासमेवास्तु इति सूत्रमेव विषयसप्तम्याश्रयणेन सिद्धान्तितम् । अत एव च तत्र कैयटेन तौदादिकाद्विच्छेः शेन भाव्यं न तु शपा, एवं तर्हि न्यासभेदोपलक्षणार्थमिदं शिति नित्यमिति न्यासः कर्तव्य इत्युक्तम् । यदप्युक्तं पुरुषकारे “तुदादिभ्यः शः” इति हि शो विधीयते न तु विच्छाये, विच्छेरेव तुदादिषु पाठात्तच्चैतद्विच्छेः शविधानमाये नित्ये सति गुणादिष्वनुबन्धकरणवत् विच्छेः पाठोऽपि समुदायार्थतया युज्यतइति न संकटम् । तथा च ह्रदत्तः । विच्छिरयं तुदादौ पठ्यते तत्सामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपि शविकरणो भवति न तु शप्, यथा जुगुप्सते इत्यात्मनेपदं, तेन (विच्छयती विच्छायन्तीति) “अच्छीनद्योः” इति तुम्बिकल्पो भवतीति । पनायतीत्यादि । पणिवत् । (पनसः) । “अत्यमि” इत्यादिना असच् ॥ ४३६ ॥

भाम क्रोधे । (भामते । बभामे । भामितेत्यादि । बिभामिपति । बाभान्ति । बाभान्मि । बाभान्मः) । “नुगतः” इति तपरकरणात् यङ्लुकोरभ्यासस्य न नुगागमः । “भ्वोश्च” इति मकारान्तस्य धातोर्नकारादेशो भवति मकारवकारयोः परत इति मकारस्य नकारः । लुङि- (अबाभान्) । “भो नो धातोः” इति नकारः पदस्येति शेषः । एवं किपि (भान्) । (भामः) क्रोधः । सोऽस्यास्तीति (भामिनी) । देवदत्ताय भामत इत्यत्र *क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः* इति कोपविषयत्वेन देवदत्तस्य संप्रदानत्वम् । अमर्षः क्रोधः । अपकारो द्रोहः । अक्षमा ईर्ष्या । गुणेषु दोषाविष्करणमसूया ॥ ४३७ ॥

क्षमूष सहने ॥ (क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे । चक्षंसे । चक्षमिध्वे । चक्षन्ध्वे । चक्षमि-
बहे । चक्षण्वहे । चक्षमिभहे । चक्षण्महे) । ऊदित्वात्सर्वत्र वलाद्यार्द्धधातुक इडविकल्पः । अनिदपक्षे “भ्वोश्च” इति नत्वे “रषाभ्याम्” इति गत्व, (क्षमिष्यते । क्षंस्यते । क्षमताम् । अक्षमत । क्षमेत । आशिषि । क्षमिषीष्ट । क्षंसीष्ट । अक्षमिष्ट । अक्षंस्त । अक्षमिष्यत्,

अक्षंस्यत्) कर्मादौ (क्षम्यते । अक्षमि) *नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमः* इति चिणि ङिति कृति च वृद्धिनिषेधः । (चिक्षमिषते । चिक्षंसते । चङ्क्षम्यते । चङ्क्षमीति । चङ्क्षन्ति) । “नुगतः” इत्यभ्यासस्य नुक् । लुङि “ह्यन्त” इति वृद्धिनिषेधात् (अचङ्क्षमीत् । क्षमयति । अचिक्षमत्) । “जनीजूषक्नसुरज्जोमन्ताश्च” इति अमन्तत्वलक्षणे मित्त्वे “मितां ह्रस्वः” इत्युपधाया ह्रस्वः । (क्षमित्वा । क्षान्तः । क्षान्त्वा) । “यस्य विभाषा” इत्यनिदृत्वम् । (क्षमः) । घञ् । (क्षमकः) । ण्वुल् । (अपराधक्षमः अपराधक्षमा) । “ईक्षिक्षमिभ्यां च” इत्यणोपवादो णः । अणि हि ङीप्स्यात् । (क्षमा) “पिङ्गिदादिभ्योङ्” इति षित्त्वात् छियामङ् , ण्यन्तस्यास्य “चिण्णमुलोर्दीर्घोन्यतरस्याम्” इति चिण्णमुलपरे णौ मितामुपधाया दीर्घविकल्पनात् (अक्षमि । अक्षामि । क्षमक्षमम् क्षामक्षमम्) इति भवति । “आभीक्ष्ये णमुल्” । चकारः क्त्वासमुच्चयार्थः । “आभीक्ष्ये द्वे भवत” इति द्विर्वचनम् । पौनःपुन्यमाभीक्ष्यम् । स्यादिष्वपि दीर्घविकल्पः चिण्वदिदपक्षे भवति । (क्षामिष्यते । क्षमिष्यते । अक्षामिषाताम् । अक्षमिषाताम् । क्षासिषीष्ट । क्षामिता । क्षमितेत्यादि) चिण्वदिदोभावे (क्षमयिष्यते । अक्षमिषाताम् । क्षमयिषीष्ट । क्षमयितेति) । लुङ्येकवचने चिणपरो णिरिति पक्षे दीर्घो भवति । (अक्षमि, अक्षामीति) । यङ्लुगन्तादपि चिण्णमुलोश्चिण्वदिदि च अर्थं दीर्घविकल्पो द्रष्टव्यः । (अचङ्क्षामि । अचङ्क्षमि चङ्क्षामं चङ्क्षामम् । चङ्क्षमं चङ्क्षम् । चङ्क्षामिष्यते । चङ्क्षमिष्यते) इत्यादि । अत्राप्यचिण्वत्पक्षे (चङ्क्षमिष्यते) इत्यादि । अत्र “चिण्णमुलोरन्यतरस्याम्” इति ह्रस्वविकल्लेनापि सिद्धे दीर्घग्रहणं ण्यन्ताद्यङन्ताच्च णौ चिण्णमुलपरे दीर्घार्थम्, अक्रियमाणेस्मिन् णिलोपाल्लोपयोः परनिमित्तयोः पूर्वस्य ह्रस्वविकल्पे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वान्न चिण्णमुलपरे णौ यदङ्गमनन्तरमित्यसौ न स्यात्, क्रियमाणे तु दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वं निषिद्ध्यते । एवमपि दीर्घे कर्तव्ये ण्यल्लोपयोः “असिद्ध” इत्यसिद्धत्वात् व्यवधानं दुर्वारम् । नैतत् । व्याश्रयत्वेनासिद्धत्वाभावात्, तथा च वामनः, णौ हि णियङ्गोलोपः, चिण्णमुलपरे णावङ्गस्येति दीर्घत्वमिति । अयमपि दिवादौ ॥ ४३८ ॥

कमु कान्तौ ॥ “कर्मेणिङ्” इति स्वार्थे णिङ्, अयमार्द्धधातुके विकल्पनोत्पद्यते । अत्राप्युत्पत्तिविकल्पस्य प्रयोजनं गुपिवद् द्रष्टव्यम् । कामयतेर्ङित्वाच्चङ्, (कामयाञ्चक्रे । कामयिता कामयिष्यते । कामयताम् । अकामयत । कामयेत । आशिषि कामयिषीष्ट । अचीकमत) । णिग्रहणेष्वायमपि गृह्यत इति “णिश्री” इति कर्तरि चङ् । “णेरनिटि” इति णिलोपे “णौ च” ति ह्रस्वः । (चिकामयिषते । कामयति) णिङन्ताण्यौ “णेरनिटि” इति लोपः (कामयित्वा । कामना) । “ण्यासश्रन्थः” इति युच् । (मांसकामः । मांसकामा) । “शीलिकामिभिक्षिचरिभ्यो णः” इति अणोऽपवादो णः । अणि हि सति छियां ङीप्स्यात् । णिङभावे (चकमे । कमिता । कमिष्यते । कमिषीष्ट । अचकमत) ।

[“कमेरुपसंख्यानम् ” इति कर्तरि चङ् । (अकमिष्यत । चिकमिषते । चङ्क्षम्यते) । अत्र यङ्लुङ् नेति गुपू रक्षण इत्यत्र स्थापितं तत् एवावगन्तव्यम् । (कामयति) । “न कस्यमिचमाम्” इति मित्त्वनिषेधाद् वृद्धिः । “चिण्णमुलोः” इति दीर्घविकल्पो मिद्विषय इत्यस्यामित्त्वात् चिण्णमुलपरेपि णौ नित्या वृद्धिः । (कामङ्गाममिति) । तथा चिण्वदिदप्यपि मित्त्वाभावात् (अकामिष्यत) इत्याद्येव भवति न तु कमिष्यत इत्यादि । अचिण्वत्पक्षे तु गुणाययोः (कामयिष्यत) इत्यादि । अस्योदित्त्वमणिङ्पङ्गे क्त्वायामिङ्विकल्पार्थं, तेन (कामित्वा, कान्त्वेति) । निष्ठायां तु “यस्य विभाषा” इति निषेधात् (कान्त इति । कामुकः) । “लषपत” इत्यादिभ उक्ञ् । (कामङ्गामम्) । “नादात्तोपदेशस्य” इति चिणि ङिति णिति कृति वृद्धिनिषेधोऽस्य न भवति । तत्राचमिकमिवमोनामिति पर्युदासात् । (कामुको) “जानपद” इत्यादिना रः । (कमन) इति वासरूपेणानुदात्तेल्लक्षणे युचि । (कन्तुः) कामः । अजिह्वशीत्यादिनो-

प्रत्यस्तुगागमश्च । (कन्तुकम्) । “कुमारीक्रीडनकानि च” इति कुमारीक्रीडनकादस्मात् कन् । (कंसः) । “वृत्तवदिहिनिकमिकषिभ्यः सः” इति सः । (कंसाय हितं, कंसीयम्) । “तस्मै हितम्” इति विषये “प्राक् क्रीताच्छः” इति छः । तस्य विकारः (कांस्यम्) । “कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्च” इति यथासंख्यादस्माद्विकारे यञि प्रातिपदिकादित्यधिकात्ततः परस्य छस्य यतश्च लुक्, यञञोस्तु विधानसामर्थ्यान्न भवति । कंसेन क्रातं (कंसिकम्) । *कंसाट्टिठन्* इति टिट्ठन् आर्हीयेष्वर्थेषु । टित्त्वात् स्त्रियां (कंसिकी) ॥ घिण्णादय उदात्ता अनुदात्तेतः ॥ ४३९ ॥

अण रण वण भण मण कण ङण व्रण अण ध्वण शब्दार्थाः ॥ इतः क्रम्यन्ता उदात्ता उदात्तेतः । (अणति । आण । अणिता । अणिणिषति आणयति । मा भवानणिणात् । अणुः) स्वल्पो धान्यविशेषश्च । “अणश्च” “धान्येनिन्” इत्युप्रत्ययः । अणूनां धान्यानां भवनं क्षेत्रम् । (अणव्यम् आणवीनम्) । “विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः” इति षष्ठ्यन्तान्नवने क्षेत्रे यत्, विभाषाग्रहणात् खञ्च । यति *ओर्गुणः* । उवर्णान्तस्य गुणो भवति भसंज्ञानिमित्ते तद्धिते पर इति गुणे “वान्तो यि” इत्यावादेशः अणुप्रकारः (अणुकः) *स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्* इति कन् प्रकारो भेदः सादृश्यं च, (अणुकः) सूक्ष्मटक् । अणु निपुण इतियावादिपाठात् कन् । (अण्डः) “यमन्ताडुः” इति डः । बाहुकाडुकारस्य नेत्त्वम् । (अडुः) (जलतरणिः) । “अणो डश्च” इत्युकारप्रत्ययो डश्चान्तादेशः । (रणति । रराण । रणिता अरणीत् । अराणीत्) “अतो हलादेः” इति वा वृद्धिः । (रिरणिषति । रंरण्यते । रंरणोति । रंरणिट् । रंराण्टः) “नुगतोनुनासिकान्तस्य” इत्यभ्यासस्यानुस्वारः, “अनुनासिकस्य क्लिप्तलोः कृडिति” इति दीर्घः । (रणयति । अरीरणत् । अरराणत्) काण्यादित्वाद् ह्रस्वविकल्पः । राणयतीति गतौ घटादिः । (रणनं) शब्दः । रणन्त्यस्मिन्निति (रणो) तेजःसंग्रामश्च । [वशिरण्यैरुपसंख्यानम्] इति अकर्त्तरि कारके अच् प्रत्ययः । (रणितं, रण्डा) । “जमन्ताडुः” । (रणरणको) हल्लेखः [घञे कविधानम्] इति कः । [कृज्यादीनां के द्वे भवतः] इति द्विर्वचनं, संज्ञायां कन् । पृषोदरादित्वाद्वलादिशेषाभावो ऽभ्यासस्याकारश्च । (वणाति । ववाण । ववणतुरित्यादि) । वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपाभावः । अयमपि काण्यादिः । (वाणः) शतं तनुः । “हलश्च” इति संज्ञायां घञ् । (वाणी) “इज् लपाकादिभ्यः” इति इजन्तात् [सर्वतोक्तिन्नर्थादित्येके] इति ङीप् । अन्तर्वाण्यस्येति (अन्तर्वाणिः), विपश्चित् । “निष्प्रवाणिश्च” इति चकारात् “नद्युतश्च” इति कपो निषेधः । अवश्यं वणातीति (वाणिनी) आवश्यकणित्यन्तान्डीप् । (वण्डः) । पूर्ववङ्गुः । अल्पतनुः पशुः । (भणाति । बभाण । भणितेत्यादि) अयमपि काण्यादिः । भणयत इति (भाणः) । कर्मणि घञ् । (भणितिः ।) “तितुव्र” इतीति निषेधे [तितुव्रेष्वग्रहादीनाम्] इति वचनादिडागमः । (भण्डः । भाण्डः) । भण्डेवां “पुच्छभाण्ड” इति निर्देशादीर्घः । भामेर्वा डप्रत्यये । (संभाण्डयति), भाण्डानि सञ्चिनोतीत्यर्थः । “पुच्छभाण्डचीवराणिङ्” इति णिङ्, “भाण्डात्समाचयने” इति च वृत्तिः । ङित्त्वात्तङ् । (समबभाण्डत) । “णिश्च” इति चङ् । (मणावि । ममाण । मेणतुः । मणितेत्यादि । मणितम् । मणिः) । इन्प्रत्ययः । मणिप्रकारो मणिकः । स्थूलदित्वात् कन् मणिरेव (मणिकः) यावादित्वात्कन् । (मणिको) लज्जरः । संज्ञायां कन् । (मण्डः) । मण्डतेर्वा । (कणाति चकाण । कणितेत्यादि) । अयमपि काण्यादिः । कणयतीति गतौ घटादित्वात् । (कणः) । लेशः सूक्ष्मतण्डुलश्च । गोचरादिसूत्रे चकास्यानुक्तसमुच्चस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् घः । (कणिका) । संज्ञायां कनि “प्रत्ययस्थात्” इतीत्वम् । (कण्टः) । कणेषुः । बाहुलकात् ठस्येकाभावः । अयं निमीलनार्थश्चुरादौ । (कणति । चकाण । कणितेत्यादि । क्राणः । क्कणः । निक्काणः निक्कणः । कल्याणप्रक्कणा वीणा । कल्याणप्रक्कणेति वा) । *क्कणो वीणायां च* । अनुपसृष्टान्निपूर्वात् वीणाविषयाच्च क्कणेर्वा ऽङ्प्रत्ययः । सोपसर्गार्थं वीणाग्रहणम् । (कुणालो) धान्यं यज्ञोपकरणं च । “पीयुक्कणिभं कलायन्

ह्रस्वः संप्रसारणं च” इति कालन्प्रत्ययः यथासंख्यात्संप्रसारणं च । (कुणपम्) । “कणः संप्रसारणं च” इति पन्प्रत्ययः संप्रसारणं च । (कङ्कुणीका) । प्रतिसरः । “चङ्कणः कङ्कुणश्च” इति यङ्लुगन्तादीकन्प्रत्ययः कङ्कुणादेशश्च । (व्रणति । वव्राण । व्रणितेत्यादि) । अयं वशादिः क्वचित्पठ्यते । दन्तोष्ठ्यादिरेव सर्वत्र, तथा च यादवः, व्रणेशब्दार्थविषये, व्रणगात्रचूर्णने इति गात्रचूर्णनार्थोऽयं कथादिः । (भ्रणति । वभ्राण । भ्रणिता । ध्वणति । दध्वाण । ध्वणितेत्यादि) । ध्रणिरपि संमतायामत्र पठ्यते ॥ ४४९ ॥

ओणृ अपनयने ॥ (ओणति । प्रोणति । ओणां चकार । ओणिता । ओणिणिषति । ओणयति) । मा भवानौणिणत् । ऋदित्वान्नोपधाह्रस्वः । इदमेव ऋदित्वं द्विर्वचनात् पूर्वमुपधाह्रस्वत्वे ज्ञापकमित्युक्तम् । (अवावा) । “अन्येभ्योपि दृश्यते” इति वनिपि “विड्वनोरनुनासिकस्यात्” इति णकारस्याकारेऽवादेशे “सर्वनामस्थाने” इत्युपधादीधे नलोपः । स्त्रियाम् (अवावरी) । *वनो र च* इति वन्नन्तप्रातिपदिकत्वात् डीब्रौ । [वनो न ह्रस्वः] । ह्रस्वन्ताद्यो वन् विहितस्तदन्तान् डीब्रौ नेत्ययं प्रतिषेधः प्रायिकत्वाच्च नेति न्यासादौ ॥ ४५० ॥

शोणृ वर्णगत्योः ॥ (शोणति । शुशोण । शोणिता । शुशोणिषति । शोशोण्यते । शोशोण्टि । शोणयति । अशुशोणत् । शोणितम् । शोणः । शोणी । शोणाः) । “शोणात्प्राचाम्” इति वा डीप् ॥ ४५१ ॥

श्रोणृ संघाते ॥ (श्रोणतीत्यादि । श्रोणिः) । इन्प्रत्ययः । (श्रोणी) । कृदिकारत्वाद्वा डीप् । (श्रोणा) । नक्षत्रम् । अजन्ताष्टाप् ॥ ४५२ ॥

श्लोणृ च ॥ (श्लोणतीत्यादि) । शोणादयः तालव्योष्मादयः ॥ ४५३ ॥

पैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु ॥ लेणृ इति क्वचित्पठ्यते । पैणतीत्यादौ ॥ ४५४ ॥

ध्रण शब्दे ॥ उपदेशे नान्तोयमिति प्रागस्य निर्देशो न कृतः । तस्य प्रयोजनं यङ्लुकीति मैत्रेयः अतोस्य दण्डके पाठः प्रत्युक्तः । ध्रणतीत्यादि । “रषाभ्याम्” इति णत्वम् । यङ्लुकि (दन्ध्रन्ति दन्ध्रान्त) इत्यादौ णत्वस्य “नश्चापदान्तस्य” इत्यनुस्वारे ऽसिद्धत्वात् कृते तस्मिन्परसवर्णः, तस्यासिद्धत्वात् पुनर्णत्वं न भवति । अभ्यासस्य “नुगत” इति नुक् । अस्मादनन्तरं क्वचित् कोशे वण भण धण इति त्रयः पठ्यन्ते, तत्र भणिमैत्रेयानुसारेण दण्डके पठितः । धणिरपि संमतायामिति तत्रैवोक्तम् । (वणतिः । वणः) । “उड्रण” इत्यच् ॥ ४५५ ॥

कनी दीसिकान्तिगतिषु ॥ (कनति । चकान । कनितेत्यादि । कन्या) । कन्याया अपत्यं (कानीनः) । “कन्यायाः कनीन च” इति अण् कनीनादेशश्च । अत एव निर्देशाद्यत्, स्वरितान्तत्वं तु “तिल्यशिक्ष्यमर्त्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्मनुष्याणामन्तः” इति, अन्यथा *यतो-नावः* इति यदन्तस्य व्यवो विधीयमान आद्युदात्तः स्यात् । (कनकम्) “कुन् शिल्पिसंज्ञयोः” इति कुन् ॥ ४५६ ॥

ष्टन वन शब्दे ॥ (स्तनति । तस्तान । स्तनितेत्यादि । तिस्तनिषति । तंस्तन्यते । तंस्तनीति । तंस्तन्ति) । ध्वनतिवत्प्रक्रिया । (स्तनयति । अतिष्टनत् । अभिनिष्ठानः) । विसर्जनीयः । “अभिनिः स्तनः शब्दसंज्ञायाम्” इति षत्वम्, अन्यत्राभिनिस्तनति मृदङ्गः अत्र न्यासे सकारादिरयं पठितः । तदस्य पोषदेशपर्युदासवाक्ये उपादानान्निर्मूलम् । अत एव पुरुषकारे मृद्वन्यादिरेवायं दर्शितः । (स्तान्यम्) ण्यत् । (स्तनः) । अच् । (स्तन्यम्) “शरीरावयवाद्यत्” इति भवार्थं यत् । (स्तनितम् । स्तनयतीति देवशब्दार्थस्य कथादिपठितस्य । (वनति । ववान । ववनतुः । वनितेत्यादि । वनितम् । वनित्वा । वतिः) क्तिनि “तितुत्र” इतीणनिषेधात् “अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि किङ्ङिति” इत्यनुनासिकलोपे (वतिः) इति भवति । अनुदात्तोपदेशा यमिरमिनमिहनिगमिमन्यतयः । (प्रवत्य) । “वा लपि” इत्यनुदात्तोपदेशादीनां विधीयमानोयमनुनासिकलोपविकल्पो व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् नान्तेषु नित्यः, अन्यत्र विकल्प इतीह नित्यः । (वन्तिः) ।

क्तिच् “न क्तिचि दीर्घश्च” इति दीर्धानुनासिकलोपयोर्निषेधः । “अनुदात्तोपदेशवनति” इति-
 श्रितपा निर्देशात् (वंवान्त) इत्यादावनुनासिकलोपो न भवति । वनोतिनिवृत्त्यर्थं तु श्रितपा
 निर्देशो न भवति । तनोत्यादित्वेन तस्यानुनासिकलोपस्येष्टत्वात् । (वनिष्ठः) । अपानं मांस-
 विशेषश्च । ऋतन्धक्षिवनिचत्यादिनेष्टच् (वनम्) अच् । वनानां समूहो (वन्या) “पाशा-
 दिभ्यो यः” इति समूहे यः । तदेतत्स्वभावात् स्त्रीलिङ्गम् (वन्यम्) दिगादित्वाद्भवार्थो यत् ।
 (वानेयम्) पूर्ववर्गरीतिनद्यादित्वात् ढक् शैषिकः । (वनिः । वनी) । “कृदिकारादक्तिनः”
 इति वा ङीष् ॥ ४५८ ॥

वन षण् संभक्तौ ॥ वनेरर्थभेदात्पुनः पाठ इति मैत्रेयः । तथैवेदाहरणानि । (सनति ।
 ससान । सेनतुः । सनितेत्यादि । सायात् । सन्यात्) “किदाशिषि” इति कित्त्वाद् । * ये
 विभाषा * जनसनखनां यकारादौ किङ्त्यात्वं वेति तद्विकल्पः । एवं यङ्यङोरपि । धातुपारा-
 यणे तु “लोपोयि” इतिवद्वर्णमात्रे निर्देष्टव्ये य इत्यत्त्वतो निर्देशाद्यासुद्यात्वं नेत्युक्तम् ।
 (सिसनिषति । सिषासति) । “सनीवन्तर्द्धभ्रजदम्भुश्रिस्वयूर्णभरज्ञपिषनाम्” इतीङ्वि-
 कल्पः । इडभावे “जनसनखनां सन्नृश्लोः” इति श्लालौ सनि कृडिति विधीयमानमात्वं
 भवति (सासायते । संसन्यते) “ये विभाषा” इत्यात्वम् । इदं च किङ्त्येवेति ण्यति न
 भवति (सान्यमिति । संसनीति । संसन्ति । संसातः) । प्रकृतिग्रहणन्यायेन “जनसन”
 इत्यात्वे “अनुनासिकस्य” इतिदीर्घं परत्वाद् बाधित्वा ऽत्रापि भवति (सातिः । सातः ।
 सातवान्) आत्वसूत्रे च श्लालदिसन् जनसनोर्न संभवतीति सनोतेरेव विशेषणमिति वदता
 वृत्तिकारेण सनोतेः “सनीवन्त” इनि पक्ष इडागमः, तदिह सनोत्यर्थमेव सन्नग्रहणमित्यभिधा-
 नादिङ्विधावात्वे च तानादिकस्यैव ग्रहणमिति च प्रतीयते । अन्ये तु पुनरुभयत्रोभयोरग्रहण-
 माहुः । एवं वृत्तौ सनोतेरित्युपादानं [तस्यानुनासिकलोपादात्वं विप्रतिषेधेन] इति वक्ष्यामी-
 त्येवमर्थं मन्तव्यम् । (सानुः) “इसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण्” इति ञुण्प्रत्ययः । वनु पाने, षणु
 दानइति द्वयं तनादौ ॥ ४६० ॥

अम गत्यादिषु ॥ कनी दीसिगतीत्यत्र गतेः परयोः शब्दसम्भक्तयोरादिशब्देन ग्रहः ।
 (अमति । आम । आमतुः । अमितेत्यादि । अमिमिषति) । आमयतोत्यत्र “न कम्पमि-
 चमाम्” इति मित्वनिषेधात् “मितां ह्रस्वः” इति ह्रस्वाभावः । (अम्यम् । अमितवान्)
 “पोरदुपधात्” इति यत् । अमित्त्वात् निष्ठायां “हृष्यमत्वरसंधुपास्वनाम्” इतीङ्विकल्पनात्
 (अमितः । आन्तः । अमितवान्, आन्तवान्) इति भवति । इडभावे “अनुनासिकस्य
 किङ्श्लोः किङति” इति दीर्घः क्पि पूर्ववत् । दीर्घे “मो नो धातोः” इति नत्वे आनिति
 भवति । नलोपस्तु न भवति असिद्धत्वादिति प्रागेवोक्तम् । (अमः) । घञि “नोदात्तोपदेश”
 इति वृद्धिनिषेधः । अत एव चिण्यपि ण्यन्तात् “न कम्पमि” इति मित्वनिषेधात् । ण्यपेक्षया
 वृद्धौ (मा भवान् आमीति) भवति । (आमयः) इत्यम रोगइति चौरादिकस्य । (अमत्रम्) ।
 “अनिनक्षियजिबन्धिपतिभ्यो ऽन्रन्” इत्यन्रन् । (अमित्रः) । “अमेद्विषि चिच्च” इतीत्रप्रत्य-
 यः । (आम्राः) । “अमितम्योर्दीर्घश्च” इति रप्रत्यये दीर्घः । (आन्त्रम्) । “अत्यमिचमिश-
 सिभ्यः क्रन्” इति क्रन् ॥ ४६१ ॥

द्रम हम्म मीमृ गतौ ॥ (द्रमति । द्राम । द्रमितेत्यादि) । लुङि “ह्ययन्त” इति
 वृद्धिनिषेधात् (अद्रमीत् । दिद्रमिषति । दन्द्रमीति । दन्द्रन्ति । दन्द्रान्त इत्यादि) उत्तमे
 “म्बोश्च” इति नत्वे णत्वम् । (दन्द्रणमीत्यादि) । (अन्द्रन्) इत्यत्र तिप्सिपोर्हल्ङ्थादिलोपे “मो
 नो धातोः” इति नत्वे “पदान्तस्य” इति णत्वं न भवति । (द्रमयति । अदिद्रमत्) अम-
 न्तत्वान्मिच्चम् । (अद्रमि । अद्रामि । द्रमन्द्रमम् । द्रामन्द्रामम्) “चिण्णमुलोः” इति
 दीर्घविकल्पः । स्यादिषु चिण्वदिट्पक्षे दीर्घविकल्पे णिलोपेच (द्रमिण्यते द्रामिण्यत) इत्यादि ।
 शुद्धे पुनरिति णेरुणायादेशयोः (द्रमयिण्यते), इत्यादि । अण्यन्तात् चिणि “नोदात्तोपदेश” इति

वृद्धिनिषेधात् (अद्रमि) इत्येवेति । एवं णिति कृति च (द्रमः द्रमक) इत्यादि । (दन्द्रमणः) “जुच-
इक्रम्य” इत्यादिना तच्छीलादौ यङन्तादस्माद्युचि अहोपयलोपौ । (द्रमिङः) । “जमत्ताडुः”
इति डः । “नेड्वशि कृति” इति निषेधो बाहुलकान्न भवति । (हम्मति । जहम्म हम्मि-
तेत्यादि । जिहम्मिषति । जेहम्म्यते । जंहम्मीति । जंहन्ति जंहन्त) इत्यादावनुपधात्वा-
न्नोपधादीर्घः । लङि हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपयोः “मो नो धातोः” इति नत्वे (अजंहन् हम्म-
यति । अजहम्मत् । हम्मित्वा । हम्मतिः) । ज्ञानं, गत्यर्थो बुद्ध्यर्थः, न हम्मतिः (अहम्मति)
अज्ञानम् । यद्वा अहमिति मतिः । अहंशब्दो मान्तोहङ्कारवचनोव्ययम् । (मीमति ।
मिमोम । मिमोमतुः । मीमितेत्यादि । मिमोमिषति । मेमीम्यते । मेमीमीति । मेमीन्त
इत्यादि । लङि अमेमीन् । मोमयति । अमिमोमत् । मीमित्वा मीमितः) अयं शब्दे चेति
क्वचित्पठ्यते ॥ ४६४ ॥

चमु छमु जमु झमु अदने ॥ (चमति । चचाम । चेमतुः । चमितेत्यादि) । आङ्पूर्वत्वे
तु “थिबुकुमुचमां शिति” इति दीर्घः । (आचामति । आचामतु । आचामत् । आचामि ।
आचामयति) चिणिः जिति णिति कृति च “नोदात्तोपदेश” इति वृद्धिनिषेधात् (अचमि ।
चमः चमक) इत्यादि अत्रापि “अनाचमि” इति वचनात् (आचामि आचाम) इति वृद्धिरेव ।
ननु वार्तिके “अचमिकमिवमोनाम्” इति केवलस्योपादानात् सर्वत्र वृद्ध्या भाव्यम् । नैतत् । यत्
इदं वार्तिकं धात्वन्तरमपि पर्युदसनीयं न केवलं सूत्रोपात्त इत्येवं परम् । तथा च भाष्ये
“अध्यगोष्ट । अत्यल्पमिदमुच्यते अनाचमेरिति” । अत एव न्यासश्चमेस्तावत् अनाचमेरिति
सूत्र एवोपादानात् प्रतिषेध इति । तथा वर्द्धमानोपि उपसर्गोपादानात् (अचमि, पर्यचमीति) ।
अपि च वृत्तावपि वार्तिकस्योदाहरणमाङ्पूर्वमेव दर्शितम् । (चिचमिषति । चञ्चम्यते ।
चञ्चन्ति । चञ्चान्त) इत्यादि । अत्रापि प्रकृतिवदाङः पूर्वत्वे चिणि जिति णिति कृति वृद्धिः,
अन्यत्र तदभावश्च । (चामयति) । “न कम्यमिचमाम्” इति मित्वनिषेधः । चम्यतेत्रेति (चमसः)
“अत्ममिचमि” इत्यसन् । (चम्) । “कृषिचमितनिरमिसर्जिभ्य ऊः” इत्यूकारप्रत्ययः ।
(छमति । चञ्छाम । छमितेत्यादि । चिच्छमिषति । चञ्छम्यते । चञ्छमीति । चञ्छन्ति ।
चञ्छान्त) इत्यादि । (छमयति) अमन्तत्वान्मित्वम् । चिण्णमुलपरे णौ “चिण्णमुलोदीर्घो-
न्यतरस्याम्” इति वा दीर्घः । (अच्छमि । अच्छामि, छमंछमम् । छामछाममिति) । चि-
ण्वदिदि वृद्धेर्भावाभावाभ्यां, णिलोपे (छमिष्यते, छामिष्यते) इत्यादि । शुद्धे पुनरिति
गुणाययोः (छमयिष्यते) इत्यादि । णिचोभावे चिणि जिति णिति कृति च “नोदात्तोपदेशस्य”
इति वृद्धिनिषेधात् (अच्छमि) इत्यादिरेव भवति । (जमति । जजाम । जेमतुः । जमिता ।
झमति । जझाम । झमिता) इत्यादि पूर्ववत् । अत्र मैत्रेयः । जिमिं केचिदिच्छन्ति, (जेमन-
मिति) । एषामुदित्वात्क्रायामिङ्विकल्पे (चमित्वा । चान्त्वेत्यादि भवति) । निष्ठायां “यस्य
विभाषा” इत्यनिदत्त्वात् (चान्त) इत्यादि । अनिति । “अनुनासिकस्य क्लृप्तोः कृडिति”
इति दीर्घः ॥ ४६८ ॥

क्रमु पादविक्षेपे ॥ (क्रामति । चक्राम । चक्रमतुः । क्रमिता । क्रमिष्यति । क्रामतु ।
अक्रामत् । क्रामेत् । आशिषि । क्रम्यात् । अक्रमोत्) । “हयन्तक्षण” इति वृद्धिनिषेधः । (अ-
क्रमिष्यत्) । *क्रमः परस्मैपरेषु* (क्राम) इति परस्मैपदे शिति दीर्घः । इत्यत्र हेर्लुकि प्रत्यय-
लक्षणेन परस्मैपदपरिशिष्टत्वेन दीर्घः । न च “न लुमता” इति निषेधः । तस्य लुमता लुप्तप्र-
त्ययनिमित्ताङ्गसंज्ञाविषयत्वात् । इह च हौ विकरणान्तमङ्गं क्रमस्तु विकरणे, विकरणश्च
नित्यत्वात् पूर्वमत्र भवति । “वा आशम्लाशश्रमुक्रमुक्रमुत्रसिबुदिलषः” इति शब्दविषये पक्षे
इयनो विधानात् (क्राम्यति, क्राम्यतु, अक्राम्यत् । क्राम्येत्) इत्यपि भवति । पूर्ववद्दीर्घः ।
(चिक्रमिषति । चङ्क्रम्यते । चङ्क्रमीति । चङ्क्रन्ति) । इत्यादि । (क्रमयति । अचि-
क्रमत्) । “मितां ह्रस्वः” इत्यत्र वृत्तिः । केचिदत्र वेत्यनुवर्त्तयन्ति सा च व्यवस्थितविभा-

पा, तेन संक्रामयतीत्येवमादि सिद्धं भवति, अविगीतस्तु संक्रमयतीति, अत्रैव रसातले सं-
क्रमितेत्यादिप्रयोगोऽनुकूलः । (क्रमते । चक्रमे । क्रन्ता । क्रंस्यते । अक्रमत । क्रमेत, क्रंसी-
ष्ट । अक्रंस्त । अक्रंस्यत) । ‘ अनुपसर्गाद्वा’ इति पक्षे तद्ध । अत्रापि शब्दविषये वा श्यनि
(क्रम्यते) इत्यादि *वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः* इति वृत्त्यादिषु नित्यस्तद्धाहार्यः । वृत्तिरप्रति-
बन्धः । सग उत्साहः । तायनं स्फीतता, अयं वृत्त्यादिविषयस्तद्ध “उपपराभ्याम्” इति सि-
द्धे सत्यारम्भान्नियमादन्योपसृष्टान्न भवति, तेन संक्रामतांति परस्मैपदमेव । यदायमाङ्पूर्वं
उद्गमनार्थस्तदा “आङ उद्गमने” इति वचनात् नित्यस्तद्धाहार्यः (आक्रमते भानुः) इत्यादि ।
अत्र [ज्योतिरुद्गमनइति वक्तव्यम्] इत्युक्तत्वात् (आक्रमति धूमो हर्म्यतलात्) इत्यत्र न भवति ।
उद्गमने वर्तमानायमकर्मक इति कैयट उक्तम् । पदमञ्जरी तु आक्रमति धूमो हर्म्यतलमिति वृ-
त्तिमुपादाम उद्गमने क्रमिरकर्मकः तस्मादाक्रमति धूमो हर्म्यतलादिति पठितव्यमित्युक्तम् ।
यद्वा उद्गमनपूर्विकायां व्यासौ अत्र क्रमिर्दृष्टव्य इति द्वितीया समर्थिता । (नभः समाक्रामति
चन्द्रमाः) इत्यत्र नोद्गमनं विवक्षितं किं तर्हि व्याप्तिरिति परस्मैपदमिति तत्रैवोक्तम् । (विक्रमते) ।
सुष्टु पदानि विक्षिपतीत्यर्थः । अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रम इति वृत्तिः । “वेः पादविहरणे”
इति नित्यस्तद्ध अण्यत्र (विक्रामत्यजिनसन्धिः) इति । ब्रुव्यतीत्यर्थः । (प्रपक्रमते भोक्तुम्) । उपक्र-
मते भोक्तुम्) । “प्रोपाभ्यां समर्थीभ्याम्” इति नित्यस्तद्ध । समर्थी समानार्थी । तच्च स-
मानार्थत्वमादिकर्मणि । अन्यत्र (प्रक्रामति उपक्रामतीति) आगच्छति उपगच्छतीति चार्थः ।
आत्मनेपदेषु वलाद्यार्धधातुकस्य *स्तुक्रमोरात्मनेपदनिमित्त* इतीडभावः । स्तुक्रमोर्वला-
द्यार्धधातुकस्येडागमो भवति आत्मनेपदनिमित्ताभाव इत्यक्षरार्थः । तदर्थान्नयोरुदात्तत्वा-
देवेष्टः सिद्धावारम्भादात्मनेपदनिमित्तत्वे निषेधार्थं सूत्रं भवति । निमित्तग्रहणं कुर्वद्पताप्र-
तिपत्त्यर्थं, न तु, योग्यतापरमिति कर्मकर्तृविषयाद्भावकर्मविषयाच्चास्मात् कृतः सत्यामपि
योग्यतायामात्मनेपदाभावात् (प्रक्रमिता प्रक्रमितुं प्रक्रमितव्यम्) इतीड् भवत्येव । न चार्थवि-
शेषादुपसर्गविशेषाच्चात्मनेपदस्य निमित्तं न क्रामतिरिति कथमस्यात्मनेपदनिमित्तत्वमिति
मन्तव्यम् । यतस्तेषां विषयतया विशेषणत्वात् तद्विशिष्टो धातुरेव निमित्तम् । (चिक्रंसते)
इत्यादौ “पूर्ववत् सनः” इत्यतिदेशात्प्रकृतिगतमेव सनन्तेऽप्यात्मनेपदस्य निमित्तमिति तस्य
क्रमिनिमित्तत्वादिडभावः । (चिक्रंस्यत) इत्यादौ भावकर्मणोरपि परत्वात् “पूर्ववत् सनः”
इत्यात्मनेपदमिति प्रकृतेरेवात्मनेपदनिमित्तत्वमितिडभावः सिद्धः । अस्ति च विप्रतिषेधः,
“भावकर्मणाः इत्यात्मनेपदक्रमिनिमित्तत्वाभावादिड स्यात्, अनेन तु सति नेति । यदा
तु सनन्ताणि च तदात्मनेपदस्य क्रमिनिमित्तत्वाभावात् चिक्रमीषयतीतीडा भाव्यम् ।
तथा (चिक्रमिषते स्वयमेव) इति कर्मकर्तर्यपि । अत्र तु कर्मवदतिदेशनिमित्तमेवात्मनेपदं न तु
क्रमिनिमित्तम् । अत्र हरदत्तः सिद्धं स्तुक्रमोरात्मनेपदेन समानपदस्तस्येऽपिषेधात् । “क्रमेश्च”
इति वार्त्तिककारवचनादिहाप्यत्मनेपदेन समानपदस्य लाभादिता न भाव्यमित्याह । भाष्य-
वार्त्तिकपूर्वापरपर्यालोचनायां समानपदस्थत्वे तात्पर्यं नेति प्रतीयते । यतस्तु वार्त्तिका-
कार आत्मनेपदे परे स्तुक्रमोर्नित्येवं सूत्रार्थे आश्रयमाणे निर्दिष्टपरिभाषायाः आनन्तर्ये एव
भाव्यत्वात् प्राचक्रमिष्यतइत्यत्र स्येन व्यवधानात् प्रकसिष्टेत्यत्र च सीयुट आत्मनेपदभक्तत्वा-
त् प्रक्रम्येते इत्यत्र व्यपवर्गाभावात् आत्मनेपदपरत्वाभावादिणिनेषेधाप्रसङ्गाद् [आत्मनेपदप-
रतङ्परसीयुडेकादेशेषु च प्रतिषेधो वक्तव्यः] इत्युक्तत्वात्, परिहारमात्रीयं [सिद्धं त्वात्मनेपदेन
समानपदस्यस्येऽपिनेषेधाद्] इत्याह । भाष्यकृता च यथान्यासमेवास्तिवति सूत्रमेव स्यापितम् ।
न च तत्र समानपदस्थत्वावगतिः, तथा वृत्तावपि, न चेत्स्तुक्रमी आत्मनेपदस्य निमित्ते, नि-
मित्तग्रहणं सीयुडादेस्तत्परस्य च प्रतिषेधार्थमित्युक्तम् । गतमडः, प्रक्रान्तेत्यादावात्मनेपदा-
भावेऽपि क्रमेस्तु कर्त्तृयात्मनेपदविषयादसत्यप्यात्मनेपदे [प्रकृतिप्रतिषेधो वक्तव्यः] इति इडभावः ।
अनुपसर्गात् क्रमेः (क्रन्ता क्रमिता) इत्युभयमपि भवति । “अनुपसर्गाद्वा” इति विकल्पेनात्मने-
पदविषयादित्येके । अन्येत्वात्मनेपदविषयादिति अनन्यभावे विषयशब्दं वर्णयन्तः क्रमितेत्येव

भवितव्यमित्यादुरिति पदमञ्ज्याम् । क्रमेरात्मनेपदे तासावनिदृत्वात् “उपदेशेत्वतः” इति थल इणिनपेधो नाशङ्क्यः । यतः परस्मैपदे तासौ सेदृत्वान्नित्यानिदृत्वाभावः (क्रान्त्वा क्रमि-त्वा) । उदित्त्वादिङ्किलपः, इडभावे “क्रमश्च क्त्वि” इति वा दीर्घः । (क्रान्तः ।) “यस्य विभाषा” इतीणिनपेधः (क्रमः) घञ् । “नोदात्तोपदेश” इति वृद्धिनिषेधः । क्रममधीते (क्रम-कः) । “क्रमादिभ्यो वुन्” इति तदधीते तद्वेदेति विषये वुन् । (चङ्क्रमणः) । “जुचङ्क्रम्य इति युच् । न क्रामतीति नक्रः । “डोन्यत्रापि दृश्यते” इति डः । “नभ्राणनपान्नवेदानासत्यानमु-चिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या” इति निपातनान्नञो नलोपाभावः । (क्रिमिः) । क्रमिगमिनमिस्थम्भामच इच्चेतीन्प्रत्यये अकारस्येकारः । (क्रमिणः) । “लोमादिपामादि-पिच्छादिभ्यः शनेलच” इति पामादिपाठान्मत्वर्थीयो नः ॥

यज्ञनारायणार्येण (१) प्रक्रियेयं प्रपञ्चिता ।

तस्या निःशेषतस्सन्तु बोद्धारो भाष्यपारगाः ॥

अणादय उदात्ता उदात्तेतः ॥ ४६९ ॥

अथ वय पय मय चय तय गय गतौ ॥ इत आरभ्य रेवत्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः । (अयते । अयां चक्रे) । “दयायासश्च” इत्याम् । (अयिता । अयिष्यते । अयताम् । आयत । अयेत । आशिषि । अयिषीष्ट । अयिष्यत ।) अस्य लुङ्लिटोर्ध्वमि “विभाषेतः” इति मूर्द्धन्य-विकल्प उदाहार्यः । एवमन्येष्वपि यान्तेषु । (अयिषिषते । अययति माभवानयियत् । आयः अयः) घञचौ । चलनार्थत्वेपि नास्य युजस्ति, “न ये” इति यान्तानां तन्निषेधात् । तेन अयितेति सामान्यवृत्तं भवति । (प्लायते) *उपसर्गस्यायतौ* इति उपसर्गस्थस्य रेफस्या-यतिपरत्वाल्लत्वम् । नन्वेकादेशस्य स्थानिवत्त्वाद्रेफस्यायतिः परो न भवति । सत्यम् । ध्येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यात् इति एकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रयिष्यते । न चास्ति “पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवद्” इति, “तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु” इति तस्य सापवादत्वात् । एवं च (पलययते) इत्यत्रापि लत्वं भवति । न चानन्तरो निर्दुरो रेफोवकाश इति वाच्यम् । तर्हि लाघवार्थं तावेवोपाददीत । येषामुपसर्गविशेषणमयतिग्रहणम् । अयतिपर-स्योपसर्गस्य यो रेफ इति तेषां नैवास्य चोद्यस्यावसरः, किं तु प्रत्यय इत्यत्रापि लत्वं स्यात् । भवितव्यमेवेति तेषामेव के चित्, अपरे तु प्रतिपूर्वस्यायतेनैष प्रयोग इति, तेषां प्रत्ययशब्दः प्रतिपूर्वादिणोचि, प्रत्ययितशब्दोप्यस्मादेव तारकादित्वादितचि । (निरयते । दुरयते ।) इति प्रयोगस्सान्तयोर्द्रष्टव्यः । नह्यत्र लत्वप्रसङ्गः, “ससजुषोः” इत्यस्यासिद्धत्वात् । (वयते । ववये ।) वादित्वान्नैत्त्वाभ्यासलोपो । (वयिता) इत्यादि पूर्ववत् । (विवयिषते । वावय्यते । वावयीति । वावति । वावतः । वावयति । वावयीषि । वावसि । वावथः । वावथ । वावयीमि । वावामि । वावावः । वावामः) । वलि यलोपः । यजादौ तु कृते लोपे “अतो दीर्घो यजि” इ-ति दीर्घः । झो यलोपात्पूर्वं नित्यत्वादङ्गावे वल्परत्वाभावाद्यलोपाभावः, लोटि सेर्हिभावात् परत्वात्पूर्वं वलि लोपे तदनन्तरं हिरादेशः, तस्यैव “अतो हेः” इति लुकि (वाव) इति भवति । पूर्वं तु हिभावे तमाश्रित्य वलि लोपे सन्निपातपरिभाषया हेर्लुङ् न स्यात्, उत्तमे तु नित्य-त्वादाटि यलोपाप्रसङ्गात्, (वावयानि) इत्यादि भवति, लङि तिप्सिपोः परमपि हल्ङ्यादिलोपं यलोपो । बाधतइति (अवावत्, अवाव) इति भवति । इदं च व्योर्वलि लोप इत्यनुवादपूर्वं विधेयं निर्दिश्य तस्य पूर्वनिर्देशेन विद्वयन्तराद्बलीयस्त्वज्ञापनाद्वगम्यते, यत्तु तत्र वृत्तावुक्तं पूर्वनिर्देशस्य फलं वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोप इति, तद्विध्यन्तरोपलक्षणम् । आहुश्चैवं तत्र व्याख्यातारः । यद्वा प्रकृतिविशेषं प्रत्ययविशेषं चापेक्षमाणाद्बलङ्यादिलोपात् वर्णमात्रापेक्ष-

(१) ग्रन्थकर्तुरपरं नामैतत् ।

त्वाद्न्तरङ्गो वलि लोप इति पूर्वमेवासावत्र प्रवर्त्तिष्यते । (पयते । पेये । पयिता । मयते । मेये । मयिता । चयते । चेये । चयिता । तयते । तेये । तयिता । नयते । नेये । नयिता) इत्यादि । वयिवत् । नयतेर्णोपदेशत्वात् प्रणयतइति गृत्वं भवति । अत्र पथीति मूर्द्धन्योष्मादिरपि क्वचित् कोशे पठ्यते, मैत्रेयादिभिस्तु न पठ्यते । नयादीनामपि अयिवत् “न ये” इति युजनिषेधात् तच्छीलादौ नृनेव । गय रक्षणे चेति मैत्रेयः । तय गयेत्येके । अयादीनां कौ वलि लोपे तुकि (यत्, वत्,) इत्यादि भवति । अतो लोपस्तु न भवति, आर्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य तद्विधानात् ॥ ४७६ ॥

दय दागतिरक्षणहिंसादानेषु ॥ (सर्पिषो दयते । सर्पिर्दयते) “अधीगर्थदयेशां कर्मणि” इति कर्मणि शेषे षष्ठी । अशेषे तु द्वितीयैव । दयां चक्रे । “दयायासश्च” इत्याम् । (दयिता) इत्यादि वयिवत् । (दयालुः ।) “सृष्टिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्” इति ताच्छी-
लिक आलुच्, दया । दयतिभिदादिषु द्रष्टव्यः ॥ ४७७ ॥

रय गतौ ॥ (रयते) इत्यादि वयिवत् । (रायः,) घञ् । (रयः) तु अचि ॥ ४७८ ॥

ऊयी तन्तुसंताने ॥ (ऊयते । ऊयां चक्रे ।) “इजादेश्च गुरुमतः” इत्याम् । (ऊयितेत्यादि । ऊययति । मा भवानूयियत् ।) द्विर्वचनात्पूर्वमुपधाहस्वत्वमित्युक्तम् । (ऊयित्वा, ऊतः, ऊतवान् ।) ईदित्त्वान्निष्ठायामनिद्वत्वम् । (ऊतिः) । बाहुलकात् क्तिन् “ऊतियूति” इति निपातनमञ्जतेः क्तिनि उदात्तार्थमिति वृत्तावुक्तम् ॥ ४७९ ॥

पूयी विशरणे दुर्गन्धे च ॥ (पूयते । पुपूये । पूयितेत्यादि । पुपूयिषते । पोपूययते । पो-
पूयति । पोपोति । पोपूतः ।) इत्यादि वयतिवत् । तसादौ डित्त्वान्न गुणः । (पूययति । अ-
पूपुयत् । पूयित्वा । पूतः । पूतवान् ।) ईदित्त्वान्निष्ठायामनिद्वत्वम् । (पूतिः) । “गन्धस्ये-
दुत्पूति” इत्यादिनिर्देशात् क्तिन् । (पूयः) । पचाद्यच् ॥ ४८० ॥

कनूयी शब्दे उन्दे च ॥ (कनूयते । चुकनूये । कनूयिता) इत्यादि पूयतिवत् । क्नोपयति
“अर्त्तिहोलीरीकनूयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ” इति पुकि यलोपे “पुगन्तलघूपधस्य च” इति गुणः ।
(अचुकनूपत्) कृतेपि गुणे “णौ चङि” इति ह्रस्वः । कनूयीति सानुबन्धकस्य निर्देशाच्चङ्लुकि
(चोकनूयीतीति) भवति । (चेलक्लोपं वृष्टो देवः) । “चेले क्नोपेः” इति ण्यन्तादस्मात् कर्मणि
चेल उपपदे वर्षप्रमाणे गम्यमाने णमुल् । यावता वर्षेण चेलं कनूप्यते तावद् वृष्ट इत्यर्थः । चेल-
इत्यर्थप्रहणमिति । (वस्त्रक्लोपम्) इत्याद्यपि भवति । अस्यापीदित्त्वान्निष्ठायामनिद्वत्वम् ॥ ४८१ ॥

क्षमायी शब्दे विधूने ॥ (क्षमायते । चक्षमाये । क्षमायितेत्यादि । चिक्षमायिषते । चा-
क्षमाय्यते । चाक्षमायीति । चाक्षमाति ।) तसादौ क्ङिति सार्वधातुके “क्ष्नाभ्यस्तयोरान्तः”
ईहल्ययोः” इतीत्वम् । (चाक्षमीत) इत्यादि । लोटि तातड्पक्षे तस्य डित्त्वात् (चाक्षमीतात्)
इति भवति, हेरण्यपित्त्वात् डित्त्वात् चाक्षमीहि । लङि नित्यत्वाद्यलोपात्पूर्वं “सिजभ्यस्त”
इति जुस्भावो भवति । (अचाक्षमायीत् । अचाक्षमीताम् । अचाक्षमायुस्तित्यादि । क्षमापयति ।
अचिक्षमपत्) “अर्त्तिहो” इत्यादिना पुक् । अस्यापि सानुबन्धकस्य निर्देशात् यङ्लुकि
(चाक्षमायतीति) । ईदित्त्वान्निष्ठायाम् क्षमातः । (क्षमातवान्) ॥ ४८२ ॥

स्फायाी ओष्यायी वृद्धौ । (स्फायते । पस्फाये) अभ्यासे “शर्पूर्वाः खयः” इति खयः शेषः
(स्फायितेत्यादि) क्षमायिवत् । णौ “स्फायो वः” इति यकारस्य वकारे (स्फावयति ।
अपिस्फवदिति भवति, स्फीतः, स्फीतवान्) “स्फायः स्फी निष्ठायाम्” इति स्फीभावः ।
वत्वस्फीभावौ प्रकृतिप्रहणन्यायेन यङ्लुक्क्यपि भवत इति (पास्फावयति । स्फीतः स्फीत-
वानिति भवति । स्फायतइति स्फाः) क्किपि वलि लोपः । अयं वेरपृक्तलोपात्पूर्वं भवतीति
वयतौ प्रतिपादितम् । स्फाश्च तदण्डं च (स्फाण्डम् । एवं स्फाणत्रम्) । वृद्धाण्डमुच्यते (स्फा-
रः) । “स्फायितञ्चोः” इत्यादिना रक् (प्यायते । पिप्ये । पिप्यिषे । पिप्याथे । पिप्यिष्वे ।

पिप्यिवदे) परत्वात् “लिङ्यङोश्च” इति प्यायः पीभावः । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् पीशब्दस्य द्विवचनम् । “एरुनेकाच०” इत्यजादौ यण् (प्यायितेत्यादि) पूर्ववत् । लुङि “दीपजन-
बुधपूरितायिप्यायिभ्योन्यतरस्याम्” इति कर्त्तरि तशब्दे वा चिणि (अप्यायि अप्यायिष्टेति)
भवति । यङि लिङ्वत्पीभावे (पेपीयते) इत्यादि । यङ्लुकि तु (पाप्याति । पाप्यात इत्यादि)
पूर्ववत् (पीनः पीनवान्), “प्यायः पीनिष्ठायाम्” इति वा पीभावात् । इयं च व्यवस्थित
विभाषेति अनुपसृष्टे नित्यम्, उपसृष्टे तु नैव । (आप्यानः प्रप्पानश्चन्द्रमा) इति, अङ्पूर्वाद्-
न्धूधसोर्भवत्येव । (आपीनोन्धुः, आपीनमूधः) इति । “ओदितश्च” इति निष्ठान्तत्वम् । ईदित्वं
पीभावाभावे निष्ठाया इण्निवृत्त्यर्थम् । ईदितोनन्तराया निष्ठाया नत्वार्थमिदमोदित्वम् ।
कृते । पीभावे स्वरान्तत्वादिनिष्ठस्वरान्तइत्यनिष्ठत्वे सावकाश इति पीभाव इण्निवृत्तेर्न
ज्ञापकः । स्फायसस्त्वोदित्वे स्फीभावस्य नित्यत्वात् स्वरान्तत्वादिनिष्ठत्वे सिद्धे अनुदात्तत्व-
मात्रं फलम् । न च सत्यपीडि सवर्णदार्घ्येनेदमेव रूपमिति मन्तव्यम् । परत्वादि-
यङ्प्रसङ्गात् ॥ ४८४ ॥

तायृ सन्तानपालनयोः ॥ संतानः प्रबन्धः (तायते । तताये । तायितेत्यादि) पूर्ववत् ।
लुङि “दीपजन०” इत्यादिना कर्त्तरि तशब्दे वा चिणि (अतापि अतायिष्टेति भवति)
ऋदित्वाणौ चङ्युपधाया ह्रस्वाभावात् (अततायत्) अनोदित्वान्निष्ठायां (तायितः ता-
यितवान्) ॥ ४८५ ॥

शल चलनसंवरणयोः (शलते शेले । शलिता । शलिष्यते । शलताम् । अशलत ।
शलेत्) आशिषि शलिषीष्ट । अशलिष्ट । शाशल्यते । शाशलीति । शाशल्यति) लङि ति-
प्सिपोर्हलङ्यादिलोपः । (अशाशल । शालयति । अशीशलत् । शलित्वा । शलितः । शल-
भः) “कृगुसुशलिभ्यो भच्” (शलकम्) । “इणिकापाशल०” इति कन् । शलाका । “शलि-
पतिपटिभ्यो नित्” इत्याकः । (शालूकः) । “शलिमण्डिभ्यामूकण्” इत्यूकण् । शललं, कल-
प्रत्ययश्चेत्यत्र प्रत्ययस्य पूर्वनिर्देशस्य धात्वन्तरादप्ययं भवतीति सूचनार्थत्वात् कुण्डला-
दिवत् कलः प्रत्ययः (शलली) । पिप्पल्यादित्वात् ङीप् जातिलक्षणो वा (शलालुः) गन्ध-
द्रव्यविशेषः, शलालुः पण्यं व्यवहार्यमस्य (शलालुकः) । “शलालुनोन्यतरस्याम्” इति प्रथ-
मान्तादस्य पण्यमित्यर्थे ण्, णित्वात् स्त्रियां (शलालुकी) । अन्यतरस्याग्रहणात् “प्रा-
ग्वहतेष्टक” इति ठकि “किति च” इत्यादिवृद्धौ (शलालुकः) । उभयोरपि ठशब्दयोस्कः पर-
त्वात् “इसुसुक्तान्तात्कः” इति कादेशः । अत एव शलालुन इति निर्देशादालुप्रत्ययः । शा-
लेति शालतावुक्तम् । अयं गत्यर्थो ज्वलादौ परस्मैपदी ॥ ४८६ ॥

वल वल्ल संवरणे सञ्चरणे च ॥ (वलते । ववले । वलितेत्यादि) शलिवत् । गौ घडादि-
त्वाद्वलयतीति । (वालः) । “हलश्च” इति करणे वञ् । (वारः) । वालमूलेत्यादिना पक्षरः (वलिः)
(वली) इन्नन्तात् “कृदिकारादक्तिनः” इति वा ङीष् । (वलिनः) पामादित्वान्मत्वर्थे नः । वलिभः ।
‘तुन्दिवलिबटेर्भः,’ अयमपि मत्वर्थीयः (वलिः) “वलेर्वलश्चाहिरण्य” इति इन्प्रत्यये वलादेशः ।
वलमी । बाहुलकादभचिपिप्पल्यादिदर्शनात् ङीष् (वलयः) वलि मलि तनिभ्यः कयन् इति
कयन् (वल्युः) “वलेर्गुक्च” इति उक्प्रत्ययो गुगागमश्च (वलाकः) “वलाकादयश्च” इत्याक-
नन्तो निपातितः । वलाकाया अपत्यं (वालाकिः) “बाह्वादिभ्यश्च” इतीञ्प्रत्ययः । अत्र पा-
ठात् जातिलक्षणङीष् बाधित्वा टाप् अजादित्वाद्वा । वलाका अस्य सन्तीति वलाकी. “ग्रीहा
दिभ्यश्च” इति मत्वर्थे इनिः । (वलिकं लिप्तम्) । “अलीकादयश्च” इतीकन् । वलमीके बाहुलका-
न्मुडागमः । (वल्लते । ववलले । वल्लितेत्यादि) । यङ्लुकि तिप्सिपोर्हलङ्यादिलोपे संयो-
गान्तलोपे च अवावल् । (वल्लभः) । “रासिवल्लिभ्यां च” इत्यभच् । (वल्लरी) ।
बाहुलकादप्रत्यये पिप्पल्यादिदर्शनात् ङीष् । (वल्लिः वल्ली) इति कृदिकारत्वाद्वा ङीष् ।

(वल्लूरं) शुष्कमांसम् । खर्जपिञ्जादिभ्य ऊरोलचाविति ऊरः ॥ ४८८ ॥

मल मल्ल धारणे ॥ (मलते । मेले । मलिता) । मल्लतइत्यादि पूर्ववत् । (माला) । “अकर्त्तरि च कारके” इति कर्मणि घञ् । “लस्य” इत्यत्र भाष्यकैयटयोर्मांडो ऽयं लप्रत्यय उक्तः । (माली) व्रीह्यादित्वादिनिः । (मालभारी) “इष्टकेपीकामालानां चिततूलभारी-पु” इति यथासंख्यानमालाया भारिण्युत्तरपदे ह्रस्वः । के चित्तु तत्र हारीति पठन्ति । (मालयम्) । कृहलोर्ण्यत् । (मलयः) । वलिमलीति कयन् । शरीरं धार्यतइति (मलम्) । अच् । मृजेर्वा व्युत्पादयिष्यते । (मलिनः मलीमसः) “ज्योत्स्नातमिस्त्राशृङ्गिणोर्जस्विनृन्-जस्वल्लगोमिन्मलिनमलीमसाः” इतीनजीमसजनन्तौ मत्वर्थे निपातितौ । केन मलयतइति (कमलम्) । घञर्थे कविधानमिति कः, “कर्तृकरणे कृता” इति समासः । कमेर्वा कलप्रत्यये व्युत्पादनीयः । (आमलकी) । “कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि” इति कुनि गौरादित्वान्डीप् । (मलः) । अच्प्रत्ययः । (मल्लिका) । “संज्ञायाम्” इति स्त्रियां ण्वुल् । मल्लकः । कन् । मलं मल्लते धारयतीति (मलमल्लं कौपीनम्) ॥ ४९० ॥

मल मल्ल परिभाषणहिंसादानेषु ॥ (मलते मल्लतइत्यादि । भालम् ।) “अकर्त्तरि च कार-के” इति घञ् । भां दीप्तिं लातीति वा (भालः । भल्लकः स्थापदः ।) “उल्लूकादयश्च” इति ऊक-नन्तो निपातितः भल्लूकोप्यल्लूकादिः । भल्लयते हिंस्यतेऽनेनेति (भल्लः) । “पुंसि संज्ञायाम्” इति घः, “हलश्च” इति घञ् वा । (भल्ली) । “जातेरस्त्रीविषयादयोऽधात्” इति ङीप् । अय-माभण्डने चुरादिः ॥ ४९२ ॥

कल शब्दसंख्यानयोः ॥ (कलतइत्यादि । कालः) । “अकर्त्तरि च कारके” इति घञ् । काले भवं (काल्यम्) । “दिगादिभ्यो यत्” इति सप्तम्यन्ताद्भवार्यं यत् । कालः प्राप्तोऽस्य (काल्य उत्सवः) । *कालाद्यत्* इति प्रथमान्तादस्य प्राप्तमित्यर्थे यत् । अनित्यो वर्णः कालेन रक्तो वा (कालकः) *कालाच्च* इति अनित्ये वर्णे रक्ते च वर्त्तमानात्स्वार्थे कन् । (काली) । “जानपद०” इत्यादिना वर्णे ङीप् । अन्यत्र (काला कालिका) संज्ञायां कनि “केणः” इति ह्रस्वः । (कलिकम्) । “सलिकलि” इति इलच् । (कलभः) । “कृगृसुसलिकलि” इत्यभच् । (कलिः) । इनितीन्प्रत्ययः । कलिना दृष्टं सामं (कालेयम्) । “कलेढक्” इति तृतीयान्ताद् दृष्टं सामेत्यर्थे ढक्, “आयनेयी इत्यादिनैयादेशः । [सर्वत्राग्नि-कलिभ्यां ढग्वक्तव्यः] इत्युक्तत्वात् सर्वेष्वर्थेष्वयं ढगभवति । (कलिका) । संज्ञायां कुन् प्रत्ययः । कलिं गृह्णा-ति (कलयति) “मुण्डमिश्र०” इत्यादिना गृह्णात्यर्थे णिचि णाविष्टवदिति टिलोपः । अत्र हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति णिसंनियोगेनाकारविधानादग्लोपि-त्वाद् ह्रस्वाभावात् अचकालदिति भवति । अत्र यद्यपीकारोऽप्येव तथापि तस्य ढेरिति लोपात्परत्वाद्बृद्धौ ऐकारे तस्य चायादेशात्पूर्वं परत्वादिलोपे ऽयमग्लोपि न स्यात् कृते त्वत्त्वे वृद्धौ कृतायामप्यग्लोप्येव । ननु च वृद्धावात्त्वे पुकि च तत्सहितस्य टिलोपेन भाव्य-मित्यनग्लोपित्वात् कथमग्लोपः । नैषः दोषः । तत्राग्लोपिग्रहणस्य समुदायार्थत्वात्, अन्य-था मालामाख्यत् (अममालत्) इत्यादौ केवलस्याप्यको लोपे अचः परस्मिन् इति तस्य स्थानिवत्त्वात् अभ्यासस्य चङ्प्रणिपरत्वाभावादेव सन्वद्भावो न भविष्यतीति किम-ग्लोपिग्रहणेन । न च मन्तव्यं सर्वत्राभ्यासस्य चङ्प्रणिपरत्वायोगाद्व्यवधानेन भाव्यमेवेत्य-का प्राप्तेन स्थानिवद्भावेन व्यवधानेपि तदिति तत्रैव निषेधार्थमेतदस्त्विति । येन नाव्यव-धानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादिति न्यायेनावर्जनीयोत्तरव्यञ्जनव्यवधानस्यैवाश्रयणं युक्तम् । अयं क्षेपे चुरादिः, गतिसंख्यानयोः कथादिः ॥ ४९३ ॥

कल्ल अव्यक्ते शब्दे ॥ (कल्लतइत्यादि । कल्लोलः) । किशोरादित्वादोरप्रत्ययः, कपिलकादित्वाल्लत्वम् । अशब्दइति स्वामी । अशब्दस्तूर्णोभाव इति च ॥ ४९४ ॥

तेवृ देवृ देवने ॥ (तेवते । तेविता । तेविष्यते । तेवताम् । अतेवत । तेवेत । तेविषी-
ष्ट । अतेविष्यत इत्यादि । तितेविषते । तेतेव्यते । तेवयति । अतितेवत्) ऋदित्वाच्चोप-
धाह्रस्वः । वकारान्तानामूढभाविनां भाषायां यङ्लुङ्गास्ति “च्छ्वोः शूट्” इत्यत्र कङिद्ग्रह-
णानुवृत्त्यननुवृत्तौ प्रस्तुत्य तत्र त्वेतावानेव विशेषः, अनुवर्त्तमाने कङिद्ग्रहणे छः पत्वं वक्त-
व्यमिति भाष्य उक्तत्वात् । छः पत्वमित्यकङिति झलादौ पत्वार्थं “व्रश्नश्च” इत्यत्र छप्र-
हणं कर्त्तव्यं कङिदधिकाराभावे तु झलादिमात्रे छः पत्वं शकारान्तत्वादेव सिद्धमित्यर्थः । य-
दि च वकारान्तानामपि यङ्लुक् स्यात्तत्रापि कङिद्ग्रहणानुवृत्तौ ऊठा न भाव्यमन्यदा तु
भाव्यमिति विशेषस्य विद्यमानत्वाद् तत्रैतावान् विशेष इत्यादि भाष्यं कथं मंगच्छेत्, स्पष्टं
चैतत्तत्र कैयटे । (देवत) इत्यादि पूर्ववत् । (आदेवकः) । ‘देविकुशोश्चोपसर्ग’ इति तच्छीलादौ
बुन् । (देवरः) । “अर्तिकमिभूमिवाशिभ्यश्च” इत्यरः (देवलः) “कपिलकादीनां संज्ञाच्छन्द-
सोः” इति वा लत्वम्, यद्वा देवांल्लाति आदत्ते इति (देवलः) । अनयोः किपि वलि लोपा-
त्परत्वात् “च्छ्वोः शूट्” इत्यूठ्ययादेशे (तयूद्दयूः) इति भवति । एवमन्यत्रापि वकारान्तेषु
दिवाति प्रीणनार्थं परस्मैपदी, दिवु इति क्रीडार्थं दिवादिः परिपूजनार्थश्चुरादिः ॥ ४९६ ॥

पेवृ गेवृ ग्लेवृ पेवृ म्लेवृ सेचने ॥ शेवृ खेवृ मेवृ इत्यप्येकइति मैत्रेयः (सेवते । सिपेवे ।
सेवितेत्यादि । सिसेविषते) । “स्तौतिण्योरेव” इत्यपत्वम् । (सेपेव्यते । सेवयति । अ-
सिपेवत्) । एषाम् ऋदित्वात् “णौर्चाङि” इति न ह्रस्वः । (परिपेवयते) “परिनिविभ्यः
सेवसितसयसिबुसहसुदस्तुस्वञ्जाम्” इति पत्वं “सात्पदाद्योः” इति निषेधापवादः । “प्राक्
सिताद्भ्यवायेपि” इति वचनात्पर्यपेवतेत्यादावपि भवति । (परिषिपेविषते) इत्यपगोति
नियमः “स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य” इत्यनेन बाध्यते । एवं विनिभ्यामप्युदाहार्यम् ।
(सेवित्वा । सेवितः । क्विप् सयूः ।) अत्र मैत्रेयादयोदन्त्यादिमपि वदन्ति । तथा च
“परिनिविभ्यः सेव” इत्यत्र न्यासेपि पोपदेशस्य “सात्पदाद्योः” इति निषेधे प्राप्ते ऽपरस्य
त्वप्राप्ते चेति तदिदं पोपदेशलक्षणपर्युदासे सेकृत्वर्जमिति स्त्यायतिवदनुपादानाद्भाष्यकार-
स्यानभिमतत्वमिव प्रतीयते । अत एव “परिनिविभ्यः” इत्यत्र हरदत्तः । सेवतिभ्रूवादिष्व-
नुदाच्चेदित्याह न तु सेवतोति (पेवते । ग्लेवते । तेवते । म्लेवते । शेवते । खेवते । मेवते)
क्लेवृ इत्यपि क्वचित्पठ्यते ॥ ५०१ ॥

रेवृ प्लवगतौ ॥ प्लवगतिः प्लुतिगतिः (रेवतइत्यादि । रेवा) अचि टाप् (रेवणः) । अ-
नुत्तादित्वाद्वाचलनार्थत्वाद्वा युच् । अत्र मैत्रेयः प्लव इति धात्वन्तरमाह तच्चिन्त्यं यदि हि
स्यात् आप्लवशब्दस्यास्मात् घञि सिद्धौ तदर्थं “विभाषाङि रुल्लवोः” इति प्लुवः पक्षे
घञ्विधानमनर्थकं स्यात् । तथा प्लुडेर्णौ वृध्यावादेशयोश्चङि णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वात् प्लु-
शब्दस्य द्विरुक्तावपुप्लुवदिति नित्ये प्राप्ते पक्षे अपिप्लवदिति सिद्ध्यर्थं “स्रवतिशृणोतिद्रव-
तिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा” इत्युकारस्येत्त्वविधानमनर्थकं स्यादिति, सति ह्यस्मिन्नेवैवा-
पिप्लवदिति भविष्यति । अत एव किलापरितुष्यन्मैत्रेयोपि प्लव इत्येकइत्याह । आयादय
उदात्ता अनुदात्तेतः ॥ ५०२ ॥

मव्य बन्धने ॥ एतदादयो वन्यन्ता उदात्तेतः । (मव्यति । ममव्य । मव्यिता । मव्यि-
ष्यति । मव्यतु । अमव्यत् । मव्येत्) आशिपि (मव्यात्) । “हलो यमां यमि लोपः” इ-
ति वायलोपः । “ (अमव्यीत्) “नेटि” इति न वृद्धिः “हम्यन्त०” इति वा, (मिमव्यिपति ।
मामव्यते) अत्र वृज्जादौ यदा “हलो यमाम्” इति धातुयकारस्य लोपः, तदाधधातुकमाश्रि-
त्याल्लोपः, “यस्य हलः” इति यङोपि लोपः । (मामवितेत्यादि,) यदा “हलो यमाम्” इ-
ति न भवति तदा पूर्ववद्यङोलोपं (मामव्यितेत्यादि । मामव्यीती । मामति) इडभावे “लो-
पो व्योर्वलि” इति व्योलोपः (मामौतः) यलोपे वकारस्याङ्गात्परत्वाद्द्वलि लोपमपवादत्वाद्वा-

धित्वोऽठि वृद्धिः । (मामव्यति) । अद्भावो नित्यत्वाद्वलि लोपं बाधते । (मामव्यति ।
 भामसि । व्योलोपः । मामौथः । मामौथः) । यलोपः ऊठि वृद्धिः । (मामव्यमि, मामौमि) ।
 अनुनासिकत्वादूठि वृद्धिः (मामौवः), व्योलोपः “अतो दीर्घो यजि” इति दीर्घः । (मामौमः ।
 मामव्यति । मामतु । मामौतात् । मामौताम् । मामव्यतु । मामौहि । मामौतात् । मामौतम् ।
 मामौत । मामव्यानि । मामव्याव) । उत्त्वहित्वाभ्यां परत्वात्पूर्वमेव व्योलोपे पश्चात् “तु
 ह्योः” इति तातडि तदाश्रय उट् नाशङ्कनीयः । पूर्वमेव वकारस्य लुप्तत्वात्, हेस्तु “अतो-
 हेः” इति लुक् । उत्तमे नित्यत्वादाटि न व्योलोपः । (अमामव्यति । अमामौताम् । अमा-
 मव्युः । अमामः । अमामव्यम् । अमामाव । अमामौम) तिप्सिपोर्हलङ्यादिलोपादान्त-
 रङ्गत्वात् द्वलिलोपः । क्षिमिपोर्जुसभावात्भावौ वलिलोपं नित्यत्वात् बाधते । वसि व्यो-
 लोपे “अतो दीर्घो यजि” इति दीर्घः । मसि यलोपेऽनुनासिकादित्वादूठि वृद्धिः (मव्ययति ।
 अममव्यत् । मव्यित्वा । मव्यितः) । क्विपि “लोपो व्योर्वलि” इति विधेयस्य लोपस्य
 पूर्वनिर्देशाद् वेरपृक्तलोपाद्वलिलोपस्य बलीयस्त्वस्य ज्ञापनादपृक्तलोपात् पूर्व यकारस्य वलि
 लोपः, वकारस्य त्वपवादेनोठा बाधान्न भवतीति ऊड्वृद्धोर्मौः यथातु भाष्यं तथास्य न
 यड्लुगस्ति तच्च तेवतावुक्तमुपपादितं च ॥

अत्रापि शिष्यबोधाय प्रक्रियेयं प्रपञ्चिता ।

यज्ञनारायणायैण बुद्ध्यां भाष्यपारगैः ॥ १०३ ॥

सूक्ष्मं ईक्ष्यं ईर्ष्यं ईर्ष्याः ॥ (सूक्ष्म्यति । सुपूक्ष्मं । सूक्ष्म्यता । सूक्ष्म्ययति । सूक्ष्म्यतु ।
 असूक्ष्म्यत् । सूक्ष्म्यत् । आशिषि । सुक्ष्म्यात् । असूक्ष्म्यात् असूक्ष्म्ययत् । सुसूक्ष्म्ययति । स्तो-
 तिष्योरेव” इति नियमान्न पत्वम् । (सोसूक्ष्म्यते) । “हलो यमा” इति पक्षे यलोपः । अ-
 न्यदा तु यकारद्वयम् । (सोसूक्ष्म्यति । सोसूक्ष्म्यति ।) बहूनां समवाये द्वयोरपि संयोगसंज्ञाया
 आश्रितत्वात् “स्कोः” इति कलोपः । लङि तिप्सिपोर्हलङ्यादिलोपे पदान्तसंयोगादित्वात्
 कलोपे जश्त्वचत्त्वयोः (असोसूर्ष्टे) । सर्वत्र यकारस्य वलि लोपः । (सूक्ष्म्ययति । अमुसूक्ष्म्यत ।
 सूक्ष्म्य आदरइत्यग्रे । (ईक्ष्यति । ईक्ष्यां चकार) ईक्ष्यता । ईक्ष्ययति । ईक्ष्यतु । ऐक्ष्यत ।
 ईक्ष्यत् । ईक्ष्यात् । ऐक्ष्ययत् । ईर्चिष्ययति) । “न न्द्राः” इति रेफवर्जस्य द्विवचनहला-
 दिशेषे चत्त्वम्, (ईक्ष्ययति । ऐर्चिष्यत् । ईर्ष्यति । ईर्ष्यां चकार । ईर्ष्यतेत्यादि) । सनि
 [ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम्] इत्यत्र वृत्तौ कस्य तृतीयस्य के चिदाहुर्व्य-
 ज्ञनस्य । अपरे पुनराहुस्तृतीयस्यैकाच इति । तत्र तृतीयस्य व्यञ्जनस्येति पक्षे यकारादे-
 द्वितीयस्यैकाचो द्विवचनम् । (ईर्ष्ययिषति) पक्षान्तरे तु तृतीयस्यैकाचः सन एव द्विवच-
 नम् । (ईर्ष्ययिषतीति) भवति । (ईर्ष्ययति । ऐर्ष्ययत् । ईर्ष्यां) “गुरोश्च हलः”
 इत्यकारप्रत्ययः । एषामीर्ष्यार्थत्वात् “क्रुधद्रुह०” इति कोपविषयस्य सम्प्रादान्तत्वाच्चतुर्थी ।
 (देवदत्ताय सूक्ष्म्यतीत्यादि) क्विपि वलि लोपे च पदान्तसंयोगादित्वात् “स्कोः” इति कलो-
 पे जश्त्वचत्त्वयोः (सूर्ष्टे) “रात्सस्य” इति नियमान्न संयोगान्तलोपः । एवमीक्ष्यतेरपि । ई-
 र्ष्यतेरपीदमेव रूपम् ॥ १०६ ॥

हय गतौ ॥ भक्तिशब्दयोरपीति केचित् ॥ हयति । जहाय । जहयिथ । हयिता । अहयो-
 त् । (“ह्यन्त०” इति न वृद्धिः । (जिहयिषति । जाहय्यते । जाहयीति । जाहति । जाह-
 तः । जाहयति) ; [अदादेशो वलि लोपान्नित्यः] इत्युक्तम् । (जाहसि । जाहामि) यलोपे य-
 औ दीर्घः । (हाययति । अजीहयत् । हयित्वा) हयतेः क्वौ वलि लोपे तुकि (हत्) अतो
 लोपो नेत्ययतावुक्तम् । (हयः हयी वड्वा) गौरादित्वान् ङीच् ॥ १०७ ॥

शुच्य अभिषवे ॥ अवययानां शिथिलीकरणं सुरायाः संधानं वाऽभिषवस्तथा सोममभि-
 पुणोत्यृजीपमभिपुणोतीति सुरप्रकरणे च संधानं स्यादभिषव इति । अभिषवः स्नानमिति

चन्द्रः । (शुच्यति । शुशुच्य । शुच्यता । शुशुच्यति । शोशुच्यते) । “हलो यमाम्” इति यलोपपक्षेऽतो लोपे “यस्य हलः” इति चार्धधातुके यशब्दलोप इति चाल्लोपस्य असिद्धत्वात् स्थानिवत्त्वाद्वा गुणाभावे (शोशुचिता) । यङो लोपाभावे तु (शोशुच्यता) शोशुच्यीति । शोशोक्ति) वलिलोपे लघूपधत्वाद्गुणः । यङ्लुकोनैमित्तिकत्वाद्गुणस्यानार्द्धधातुकनिमित्तत्वाद्वा “न धातुलोपः” इति निषेधाभावः । (शोशुक्तः । शोशुच्यति । शोशुच्यीपि । शोशोक्षि । शोशुच्यीमि । शोशोचिमि । शोशुचवः । शोशोक्तु । शोशुग्धि) । हेर्धित्वम् । “चोः कुः” इति चकारस्य ककारे “झलां जश् झशि” इति गकारः अशोशुच्युरित्यत्र वलि लोपान्नित्यत्वाज्जुसभावः । इगन्तविषयत्वाज्जुसिगुणो न भवति, (अशोशुच्यम्) नित्यत्वाद्वलि लोपात् पूर्वमम्भावः । (शुच्ययति, अशुशुच्यत् । शुच्यत्वा, शुच्यतः) शुक्तिरित्यत्र “तितुत्र” इत्यनिद्वत्त्वम् । चुच्य इत्यपि पठन्तीति मैत्रेयः चुच्यतीत्यादि ॥ ५०८ ॥

हय गतिकान्तयोः ॥ (हर्यति । जहर्त्य । हर्यता । अहर्त्यात्) । “नेटि” इति न वृद्धिः । (जिहर्त्यति । जाहर्त्यते) । पूर्ववदार्धधातुके यमो यमि लोपे यलोपाल्लोपाभ्यां (जाहर्ता ।) अन्यद्वा जाहर्त्यतेत्यादि (जाहर्त्याति । जाहर्ति । जाहर्तः जाहर्त्यति । जाहर्ति । *शरोचि* अचो रहाभ्यां शरोचि न द्वित्वमिति षकारस्य द्वित्वाभावः । (जाहर्ति) । लोटि (जाहर्हि) । (जाहर्त्याणि) इत्यत्राङ् नित्यत्वाद्वलि लोपं बाधते । (अजाहर्त्यात्) । इडभावे वलिलोपहलङ्यादिलोपयोः (अजाहः । अजाहर्ताम् । अजाहर्त्यः । अजाहर्त्यम् । हर्त्ययति । अजहर्त्यत् हर्त्यत्वा । हर्त्या) स्त्रियामकारः । किपि वलि लोपे (हः । हर्त्यतो) यज्ञः । “दृशियजियचयनि महर्त्यभ्योतच्” इत्यतच् ॥ ५०९ ॥

अल भूषणपर्यासिवारणेषु ॥ अलति । आल । अलिता । मा भवानालीत् । *अतो ल्रान्तस्य* अकारसमीपरेफलकारान्ताद्वातोः परस्मैपदपरेऽसेटि सिच्यितो वृद्धिरिति वृद्धिः । (अलिपति । आलयति । आलिलत् । अलित्वा । अलितः । अलकम्) “संज्ञायाम्” इति कुन् । (अलका) । टापि “प्रत्ययस्थात्कात्” इति । क्षिपकादित्वान्नभवति (अलिः) इज्रपादिभ्यः ” (आली) कृदिकारत्वात् ङीप्) (अलीकम्) । अलीकादयश्चेति कन् । अत्र मैत्रेयोऽकारमनुनासिकस्वरितमिच्छतीत्याह । तत्रालतइत्यादि ॥ ५१० ॥

जिफला विशरणे ॥ जित्वं “जीतः कः” इति वर्चमानक्तार्थम् । (फलति । पफाल । फेलतुः) । “तृफलभजत्रपश्च” इति किति लिटि थलि च सेट्येत्वाभ्यासलोपौ । निरनुबन्धकपरिभाषायाः प्रत्ययग्रहणविषयत्वाद्स्यापि तत्र ग्रहणं, न केवलं फलनिष्पत्तावित्यस्यैव । अन्ये त्विर्यं परिभाषा सार्वत्रिकीति भजत्रपश्चेति च शब्देन सानुबन्धकममुं यमुच्चिन्वन्ति । उभयथा रूपे न विवादः । (फलितेत्यादि । अफालीत्) इत्यत्र “अतो ल्रान्त इति” वृद्धिः (पिफलिपति । पम्फुलयते । पम्फुलीति । पम्फुलतः । पम्फुलिमा । “चरफलोश्च” इति यङि यङ्लुकि अभ्याससंयुक् । अत्रापि पूर्ववत् सानुबन्धकस्यापि “उत्परस्यात्” इत्यभ्यासाच्चरफलाकाकारस्योत्वम् । तपरकरणं लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थम् । (फालयति । अपीफलत् । फलम्) । अच् । (फलित्वा । फुललः) अस्याकर्मकत्वात्कर्तृभावाधिकरणे कः । “आदितश्च” इति निषेधे “अनुपसर्गात्फुललक्षीबकृशोल्लाघाः” इति निपातनान्निष्ठातकारस्य लत्वत् । अत एव निपातनादुत्वं च । यद्वा लत्वस्यासिद्धत्वात्तत्कारादिप्रत्ययपरत्वात् “किं च” इत्युक्ते “आदितश्च” इतिनिषेधस्य “विभाषा भावादिकर्मणोः” विकल्पनात् (फलितः) इत्यपि भवति । अनुपसर्गादिति वचनादुपसृष्टस्योत्वे (लत्वाभावात्प्रफुलतम्) इति भवति । समुत्पूर्वत्वे तु [उत्फुललसंफुललबोरूपसंख्यानम्] इति लत्वम् । क्वतोरप्येतलत्वमिष्यतइति वृत्तिः । तेन (फुललवान्) इति भवति । (फल्लुः) फलिपाटीत्यादिनोप्रत्यये गुगागमः । क्वपि (फल) फलिवाचरोति “सर्वप्रातिपदिकेभ्यः” इति किपि फलो धातुत्वे (फलति । प-

फाल । फेलतुः । फेलुः पम्फुल्यते) इत्यादि प्रकृतिवत् । प्रत्ययान्तधातुत्वे आमन् भवति, [कास्य नेकाच] इति उक्तत्वात् । निष्ठायां फलितिमिति नित्यमिडेवादित्वाभावात् ॥ १११ ॥

मील इमील क्षमील निमेषणे ॥ निमेषणं सङ्कोचः द्वितीयस्तालव्यादि । तृतीयो दन्त्यादिः (मीलति । मिमील । मीलता) इत्यादि । (मिमीलिषति । मेमील्यते । मेमीलीति । सेमीलित । मीलयति । अमीमिलत् । अमीमीलत्) “भ्राजभास०” इत्यादिना गौ चङ्युपधाया ह्रस्वविकल्पः । इमीलति । क्षमीलतीत्यादि । मिल श्लेषणइति ह्रस्वोपधस्तुदादौ ॥ ११४ ॥

पील प्रतिष्ठम्भे ॥ प्रतिष्ठम्भो रोधनम् । (पीलति पिपील । पीलितेत्यादि । पीला नाम) का चित् । इगुपधलक्षणं कप्रत्यये टाप् । पीलाया अपत्यं (पैलः) । “पीलाया वा” इत्यण् । तदभावे ढक् च इति (पैलेयः) । अणन्तादप्रत्याजि “तस्य ‘पैलादिभ्यश्च’ इति लुकि (पैलः) पुन्रः । (पीलुः) । मृगध्वादिभ्यश्चेति उपत्ययः । (पीलेः पाकः, पीलुकुणः) “तस्य पाकमूले पीलवादिकर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ” इति पठ्यन्तात्पीलवादेः कर्णादेश्च यथासंख्यं पाकमूलयोः कुणञ्जाहचोविधानादस्मात् कुणप्, ककारस्य “लशक्तद्धिते” इति तद्धितत्वान्नेत्वम् ॥ ११५ ॥

णील वर्णे (नीलति । प्रणीलति । निमील । नीलिता इत्यादि । नीलः) इगुपधलक्षणः कः । (नीली) औषधिर्वडवा च । “जानपद०” इत्यत्र [नीलादोषधौ प्राणिनिच] इति ङीप् । अन्यत्र नीला शाटी । जानपदाभावे च संज्ञायां वेति वचनात्संज्ञायां (नीलि नीला) इत्युभयं भवति । नीलया रक्तं वस्त्रं (नीलं) “तेन रक्तं रागात्” । रज्यतेऽनेनेति रागः, शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रज्जेर्धर्म इति वृत्तिः । रागवचनान्तृतीयान्ताद्गकार्थे यथाविहितं प्रत्यय इत्यणि प्राप्ते [नीलया अन्वक्तव्यः] इत्यन् । णिल गतौ इति ह्रस्वोपधस्तुदादौ ॥ ११६ ॥

शील समाधौ ॥ (शीलतीत्यादि । शीलम्) इगुपधलक्षणः कः, घञ् च । शीले समाधाने भवा वृत्तिः (शैली) । अणि ङीप् । शील उपधारणइति चुरादौ । शिल उञ्छइति ह्रस्वोपधस्तुदादौ ॥ ११७ ॥

कील बन्धने ॥ कीलतीत्यादि । कीलः । इगुपधलक्षणः कः, “हलश्च” इति घञ् वा । (कीलकं) संज्ञायां कन्, कुन्वा ॥ ११८ ॥

कूल आवरणे ॥ (कूलतीत्यादि । कूलं) पूर्ववत्कः ॥ ११९ ॥

शूल रुजायां संघाते च ॥ (शूलति । शूलम्) शूलेषु संस्कृतं (शूलयम्) *शूलोखाद्यत्*इति सप्तम्यन्तत्संस्कृतमित्यर्थे यत् । शूले पचति (शूलाकरोति) शूले प्रोप्य पचतीत्यर्थः, “शूलात्पाके” इति कृजा योगे डाच् । (डाचि बहुलं द्वे भवतः) इति द्वित्वम्, अव्यक्तानुकरणस्य डाजन्तस्य नेप्यतइत्युक्तत्वान्न भवति । “ऊर्यादिचिवडाचश्च” इति डाजन्तस्य निपातत्वं गतित्वं च । तत्र निपातत्वेऽव्ययत्वात्सोर्लुक्, गतित्वात् शूलाकृत्येत्यत्र “कुगतिप्रादयः” इति समासे त्को ल्यप्, अयःशूलेनान्विच्छति (अयःशूलिकः) “अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ” इति तृतीयान्तादस्मादन्विच्छतीत्यर्थे यथासंख्यं ठक् । अयःशूलशब्देन क्रूरकार उच्यते ॥ १२० ॥

तूल निष्कर्षे ॥ निष्कर्षो निष्कोषणं तच्चान्तर्गतस्य बहिर्निःसारणम् (तूलति । तूलम् । तूलेनानुकुष्णाति, अनुतूलयति) “सत्यापपाश०” इत्यादिना णिचि टिलोपः । गौ चङ्यग्लोपित्वात् (अनुतूलत्) ॥ १२१ ॥

पूल संघाते (पूलति । पूलः) ॥ १२२ ॥

मूल प्रतिष्ठायाम् (मूलति । मूलम् । मूले जातो मूलकः) “पूर्वाङ्गापराङ्गाद्रामूलप्रदोपावस्कराद्वुन्” इति तत्र जात इति विषये वुन् । नक्षत्राणोपवादः । उत्पाटनीयं मूलमस्य इति मूलयो मुद्रः मूलमस्याबहौ इत्यौपाधिकात्प्रथमान्तान्मूलादस्येत्यर्थे यत् । आबहीति वृद्धु

उद्यमनइत्यस्माद्भावे घञा बर्हः । सोऽस्यास्तीतीनिः । उद्यमनमिहोत्पादनं, ये सुपक्वा मूलोत्पादनमन्तरेण ग्रहीतुं न शक्यन्तइति ते एवमुच्यन्ते, मुद्गादिषु मध्यतो लूयमानेषु कोशा अपि लूयेरन्नित्यवश्यमेपां मूलमुत्पादनीयम्, मूलनानाम्यं (मूल्यं) लाभाख्यं द्रव्यम् । “नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्थ्यतुल्यप्राप्यवक्ष्यानाभ्यसमसमितसमितेषु” इति यथासंख्यं मूलादानाम्ये यत्, आनाभ्यमभिभवनीयं शेषीक्रियमाणमित्यर्थः । मूलं नाम पादादीनामुत्पत्त्यर्थं वणिग्भिर्विनियुक्तं द्रव्यं, तेन हि स्वस्मादतिरिक्तं लाभाख्यं शेषीक्रियते । आत्मन उपकारकं क्रियते, यतः स्वयं तेन सगुणी, गुणो भागः, इदमेव मूलमस्य भागीकरणं, तत्प्रति मूलस्योपकारकत्वं शेषत्वमानाम्यत्वं च । मूलेन समो (मूल्यः) पदः । उपादानसमानफल इत्यर्थः । अनेनैव सूत्रेण तृतीयान्तान्मूलात्समे यत् । न विद्यते मूलमस्याः सा (अमूला) “पाककणः” इत्यादिना प्राप्तं डीषं बाधित्वा “मूलान्नजः” इत्यजादिपाठादपि । (शतमूली) । “पाककणः” इत्यादिना डीष् । अयं रोहणार्थश्चुरादिः ॥५२३॥

फल निष्पत्तौ ॥ (फलति) इत्यादि जिफलावत् । (फलितम्) इति निष्ठायामिडेव । फलतीति फलं (संफल) । पाककणः” इति डीषं बाधित्वा संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्” इत्यजादिपाठादपि । भस्त्रफलादयोप्येवम् । “ड्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्” इति ह्रस्वः । अल्पं फलं, (फलिका) । ततोऽन्यत्फलम् । फलं च तत्फलिका च (फलाफलिका) । [कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम्] इति कर्मधारयः । “अन्येषामपि दृश्यते” इति दीर्घः पूर्वपदस्य । एकमेव फलमत्रस्थाभेदादल्पत्वमहत्वाभ्यां युज्यते । (त्रिफला) । अजा दिदर्शनादपि । (फलिनः) । [फलवर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यः] इति मत्वर्थे इनच् । (फलकं) संज्ञायाम् कन् । निष्पाद्यते कृषि रनेनेति फालः । “हलश्च” इति करणे घञ् ॥ ५२४ ॥

चुल्ल भावकरणे ॥ भावकरणमभिप्रायाविष्कारः । चुल्लिः । (चुल्ली) । इनन्तत्वाद्वा डीष् ॥ ५२५ ॥

फुल्ल विकसने ॥ (फुलति । फुल्लः । अच् । फुल्लित्वा । फुल्लितः) ॥ ५२६ ॥

चिल्ल शैथिल्ये भावकरणे च ॥ (चिल्लति । चिल्लः) तिल गतौ इति दुर्गमैत्रयौ । तिललेत्यन्ये । (तिलतीत्यादि । तिलः) । इगुपधलक्षणः कः । तिल स्नेहनइति तौदादिकाद्वा । तिलानां भवनं क्षेत्रं (तिल्यं तैलीनम्) । “विभाषा तिलः” इति यत्खजौ । तिष्ठेभ्यो हितौ (तिल्यम्) “खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च इति चतुर्थ्यान्ताद्धितार्थे यत् । निष्फलस्तिलः (तिलपेजः) । तिलपिञ्जः) । “तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ” इति तौ । (तिलकम्) संज्ञायाम् क्वुन् । तिल स्नेहनइति चुरादौ च ॥ ५२७ ॥

वेल चेल केल खेल क्ष्वेल वेल्ल चलने ॥ (वेलतीत्यादि । वेलः) । “गुरोश्च” इत्यकारः । (चेलति । चेलः) । पचादौ चेलडिति पाठात् अच्, टित्वं स्त्रियां डीबर्थं, चिल वसनइत्यस्माद्वा चेलम् । प्रसङ्गादत्र किं चिदुच्यते । कुत्सिता ब्राह्मणी ब्राह्मणिलेलीति “कुत्सितानि कुत्सःनं” कुत्साहेतुधर्मवचनैः समानाधिकरणैः समस्यन्तइति तत्पुरुषः । “धरूप” इत्यादिना ह्रस्वः । चेलादयो वृत्तिविषये कुत्सनवचना इति भवतावुक्तम् । तत्र चेलमकुलीनेन तन्तुवायेनोत्पादितं भवति, तत्सादृश्याद् ब्राह्मण्यादिषु वृत्त्या चेलशब्दस्य कुत्सनवचनत्वम् । (छिल्लेली, स्त्रीचेली वा, वामोरुचेली, वामोरुचेली वा ।) *नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्* इति ह्रस्व विकल्पः अडीच या नदी ड्यन्तं च यदेकाच् सशेषः तस्य घादिषु वा ह्रस्व इति सूत्रार्थः । अत्रान्तरेणापि शेषग्रहणं पूर्वसूत्रव्यतिरिक्तविषयत्वे सिद्धे तत्सामर्थ्यात्पूर्वश्रुतइत्यन्ता-नेकाजपेक्षं शेषत्वं बोधयितुं, तेन यद्व्यन्तमनेकाच्च व्यन्तमेकाच् तत्रैवायं विकल्प इति यदभाषितपुंस्कमामलक्यादि यच्च समानायामाकृतौ अभाषितपुंस्कं द्रोण्यादि पूर्वसूत्राविषयं तत्र न भवति । (लक्ष्मीचेली यवागूचेली) । इत्यादौ च व्यन्तनदीत्वेपि [कुत्रद्याः

प्रतिपेयः] इत्युक्तवान्नायं विधिर्भवति । (श्रीचेली) इत्यादौ तु नदीग्रहणान्नास्य प्रसङ्गः । अपि पूर्वसूत्रस्य, ड्यन्तानेकाच्त्वाभावात् । (विदुषीचेली) इत्यादौ *उगितश्च* उगितः परा या नदी तस्या ह्रस्वविकल्पः विद्वच्छेयसोः पुंवद्भावोत्र पक्षे वक्तव्य इति वृत्तावुक्तत्वात् । (विद्वच्छेली) इत्यपि भवति । (केलति । केलिः) । इन्प्रत्यये (केली) । अप्रत्ययः (केला । केलयति) । “कण्ड्वादिभ्यो यक्” इति स्वार्थे यक् सनाद्यन्वत्वेन धातुत्वे लडादि । (खेलति । खेला) अयमपि कण्ड्वादिः (वेल्लति । वेल्लो विषम्) । संज्ञायां घञ् । (वेल्लयति) वेल्लादीनां पञ्चानामृदित्वाच्चङीति ह्रस्वाभावात् (अविवेलदिति) भवति । वेल्लस्त्वनुपधात्वाच्च ह्रस्वप्रसङ्गः ॥ ५३३ ॥

पेलू शेल फेल गतौ ॥ (पेलति । अपिपेलत् पेला) भुक्तमुज्झितम् । (शेलति । अशिशेलत्) अत्र क्वचित्खेलपेलसेल इत्यपि त्रयः पठ्यन्ते । तत्र खेलतिर्मेत्रेयाद्यनुसारेणाग्रे पठिष्यते । सेलतेस्तु दन्त्यादेः पाठः षोपदेशपर्युदासकाक्येनुपादानादनार्थः । मृद्वन्यादिस्तु सेलः श्लेष्मान्तक इत्यादिदर्शनाद् ग्राह्यः ॥ ५३६ ॥

स्खल संचलने ॥ (स्खलति । चस्खाल । अस्खालीत्) । गौ घटादित्वात् (स्खलयति, ॥ ५३७ ॥

खल संचये ॥ खलति । (चखाल । अखालीत्) । खलति पापानि संचिनोतीति, (खलः) । खलयते संचीयते धान्यादिकमिति (खलम्) । “खनो घच” इत्यत्र वृत्तिः खलं भगः पदं चेति वक्तव्यमिति । अत्र हरदत्तः । घित्करणसामर्थ्यादन्येभ्योप्ययं भवति, नहि खनः कश्चिद्वयवः कृत्वभागास्ति । खलानां समूहः, (खल्या) । “खलगोरथात्” इति पष्ठ्यन्तात्समूहे यत्, (खलिनी) । “इनित्रकट्यश्च” इति पुर्वत्रैव विषये इत्यादिविधानादिह यथासंख्यादिभिः सर्व एते यादयः स्वभावात् स्त्रीविषयाः । खलाय हिता (खल्या) “खलयव०” इति यत् । यस्मिन्काले खले यवा भवन्ति स कालो (खलेयवः) । एवं (खलेबुसम्) । “तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च” इत्यव्ययीभावः । तत्र ह्येवं पठ्यते, खलयवादीनि प्रथमान्तानि विभक्त्यन्तरेण न संबध्यन्ते, अन्यपदार्थे च वर्तन्ते इति । नैतौ प्रथमान्तावेव अव्ययीभावात् “अव्ययीभावश्च” इति भृषुसक्तवम् । खलन्ति संचलन्ति केशा अस्मादिति (खलतिः) । अयं च भीमादिषु पाठात् “भीमादयोपादाने” इत्युपादानविषयः अत्रैव पाठादेवातिप्रत्यये धातूनामनेकार्थत्वात् संचलने वृत्तिः । यद्वा पूर्वस्यैव धातोर्भीमादिषु पाठात् सलोपः । (खलत) इत्यपि निपातितः । शास्त्रं शाठ्यं शिरोमध्यं च ॥ ५३८ ॥

गल अदने ॥ (गलति । अगालीत् । गलः) “गोचरसंचर०” इत्यादौ चकारेण “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण” गिरतेर्वा ॥ ५३९ ॥

पल गतौ ॥ (सलति । सालयति । असौसलत् । सालः) अकर्त्तरि च कारके०” इति संज्ञायां घञ् । (सलिलम्) । सलिकलि०” इत्यादिनेलच् ॥ ५४० ॥

दल विशरणे ॥ (दलति) । गौ घटादित्वात् (दलयति) दाडिमम् । दालशब्दात् घञन्तात्तेन निवृत्तमित्यत्र विषये [भावप्रत्ययान्तादिमज्जक्तव्यः] इतीमच् डलयोश्चाभेदः कुं दलतीति (कुदालः) । पृषोदरादिः । अयं घटादावपि ॥ ५४१ ॥

श्वल, खल आशुगमने (श्वलति । शश्वाल । अश्वालीत् शिश्वलिपति । शाश्वलयते । श्वालयति । अशिश्वलत् । श्वललति । अश्वललीत्) अत्राङ्गान्त्यस्य लकारस्याकारसमीपत्वाभावात् “अतो लान्तस्य” इति वृद्धिर्न भवति ॥ ५४३ ॥

खोल खोर्क गतिप्रतिघाते (खोलति । चुखोल । खोलयति । अचुखोलम्) ऋदित्वा-न्नोपधाह्रस्वः (खोडः खञः) पचाद्यच्, डलयोरभेदः । एवं (खोरतीत्यादि) ॥ ५४५ ॥

धोर्क गतिचातुर्यं ॥ (धोरति । धोरिता । अदुधोरत् । धौरितकः) अध्वानां गतिवि-

शेषः । निष्ठान्तात्सज्ञायां कन् ॥ ५४६ ॥

त्सर छद्मगतौ ॥ (त्सरति । तत्सार । तत्सरतुः । त्सरिता । अत्सारीत्) “अतो ल्रान्तस्य” इति वृद्धिः ।) तित्सरिषति । तात्सर्यते । तात्सरोति । तात्सर्चि । तात्सर्षि । अतात्सः । त्सरुः । “भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्त्रिभ्य उः” इति उपत्ययः । त्सरौ कुशलः (त्सरुकः) “आ-कर्पादिभ्यः कन्” इति सप्तम्यन्तात् कुशल इत्यर्थे कन् ॥ ५४७ ॥

कमर हूर्छने । (कमरति । चक्रमार । कमरिता । अकमारीदित्यादि) पूर्ववत् ॥ ५४८ ॥

अभ्र वभ्र मभ्र चर गत्यर्थाः ॥ चरतिर्भक्षणाथोपि (अभ्रति । आनभ्र । अभ्रिता । मा भवानभ्रीत् । अङ्गान्त्यस्य रेफस्याकारसमीपत्वाभावात् “अतो ल्रान्तस्य” इति न वृद्धिः (अविभ्रिषति । अभ्रयति । आविभ्रत । अभ्रयाद्) इत्यत्र रेफस्य हलः परत्वाद्यम्परत्वाच्च “हलो यमाम्” इति पाक्षिको लोपो न भवति । तत्र यथासंख्याश्रयणात् । तथा चोत्तरसूत्रे सवर्णग्रहणमर्थवत् । उक्तं च वृत्त्यादौ सवर्णग्रहणस्य फलं शिण्डीत्यादौ यथासंख्यनिरासः (अभ्रम्) । अच् । भ्रमो वा व्युत्पादयिष्यते । (अभ्री) इनन्तः काष्ठकुद्दालः । (अभ्रकम्) । संज्ञा-यां कन् (वभ्रति । ववभ्र । वभ्रिता । विवभ्रिषति । वावभ्र्यते) उक्तो रेफे लोपाभावः (वा-वभ्रित) भकाररेफतकाराः संयुज्यन्ते । “अनचि च” इति भकारस्य पक्षे द्विर्वचने “झलां जश् झशि” इति पूर्वस्य जश्त्वेन वकारभकाररेफतकाराः द्रष्टव्याः । लङि तिप्सिपोर्हलङ्यादिलोपे संयोगांतलोपे च “झलां जशोन्ते” इति जश्त्वे च “वावसाने” इति चत्वे (अबावब् । अ-बावप्) एवं (मभ्रतीत्यादि चरति । चचार । चेरतुः चेरुः चरितेत्यादि । अचारात्) “अतो ल्रान्तस्य” इति वृद्धिः (चिचरिषति । चच्चूर्यते) “लुपसद्वचर०” इति भावगर्हायामेव यद् । “चरफलोश्च” इत्यभ्यासस्य नुकि “उत्परस्यात” इत्युत्वे तस्य हलपरत्वे “हलि च” इति दी-र्वः (चच्चुरीति । चच्चूर्ति) अत्र दीर्घस्य पूर्वत्रासिद्धत्वेन प्राप्तो लघूपधगुण उदिति तपरकर-णसामर्थ्यान्न भवति, तपरत्वं हि विकारनिवृत्त्यर्थम् । यद्येवं दीर्घोपि निवर्त्तत इति न मन्त-व्यम् । यतस्तपरत्वेन निवृत्तौ प्रसक्तायामपि दीर्घत्वमसिद्धम् । (अचच्चूः) लङि तिप्सिपोर्ह-लङ्यादिलोपे रेफस्य विसर्जनीयः । यदायमुत्पूर्वः सकर्मकस्तदा “उदश्चरः सकर्मकात्” इति तद्, गुरुवचनं (उच्चरन्त) इति उत्क्रम्य गच्छन्तीत्यर्थः । तथासमुपसृष्टात् “समस्तृतीयायुक्तात्” इति तद् (अश्वेन सच्चरतइति) सम इतीयं षष्ठी तेन व्यवहितेति भवति (अश्वेन समुदाचरते-इति । (चर्यम्) “गदमद्वचर०” इति भावकर्मणोर्यत् । अनुपसर्गे इति वचनात्सोपसर्गे उपचा-र्य्यामतिण्यदेव, (आचार्यादेशः [चरेराडि चा गुरौ] इति यत् गुवौत्वाचार्य इति ण्यदेव आचार्य्यस्य स्त्री (आचार्य्यानी) “इन्द्रवरुण०” इत्यादिना जीषानुक्तौ । [आचा-र्य्यादणत्वं च] इति णत्वाभावः । चरतीतिचरः । चरडिति पचादिपाठादच् दित् । स्त्रियां (चरी) । चरस्य गोत्रापत्यं (चारायण) । “नडादिभ्यःफक्” इति षष्ठ्यान्ताद्गोत्रापत्येफक्, फस्यायनादेशः । (चराचरः) । [चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमक्याक्चाभ्यासस्य] इति अचि पक्षे द्विर्वचनम् । अभ्यासस्यागागमः, आगमसामर्थ्यान्न हलादिशेषः । अन्यथादेशमेव कुर्यात् । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न ह्रस्वः । (कल्याणाचारः । कल्याणाचारा) । “शालिकामि०” इ-त्यादिना कर्मण्युपपदे णः । कुरुषु चरतीति (कुरुचरः), “चरेष्टः” इत्यधिकरणे उपपदे टप्रत्ययः । टित्वात् स्त्रियां (कुरुचरी) । भिक्षाचरः) “भिक्षासेनादायेषु च” इति भिक्षादिषुपपदेषु टप्रत्य-यः । एवं (सेनाचर आदायचर) इत्यनधिकरणार्थमिदं सूत्रम् । (चरिण्युः) “अलङ्कृ०” इत्या-दिना इण्युच् । (अतिचारी । अपचारी) । “संपृच०” आदिना ताच्छीलिको धिनुण् । ब्रह्म वेद-स्तदर्थं व्रतं चरतीति (ब्रह्मचारी) । “सुग्यजातौ०” इति णिनिः, समानो ब्रह्मचारी (सब्रह्मचारी) *चरणे ब्रह्मचारिणि* इति चरणे गम्यमाने समानस्य सभावः । चरणशब्दः शाखाध्यायिषु रूढः, सब्रह्मचारिण इमे (साब्रह्मचाराः) [नान्तस्य डिलोपे सब्रह्मचारिणोऽपि कलाधिकौथु-

मितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसङ्गसुपर्वणामुपसंख्यानम्] इति टिलोपः । चर्यतेनेनेति (चरित्रम्) “अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः” इतीत्रः, करणे प्रज्ञादिपाठात्स्वार्थे ऽणि चारित्रम् (गोचरो विषयः, सञ्चरो मार्गः ।) “गोचरसञ्चर” इत्यधिकरणे घञ्प्रत्ययान्तो निपातयते । अत्र सञ्चरत्यनेनेति (सञ्चर) इति वृत्तिः । तत्र सुधाकरः । “समस्तृतीयायुक्तात्” इति तडा भाव्यमिति । “परिचर्यापरिसर्या०” इत्यादीनां स्त्रियां भावं शे यक् । चरितं तदिति (चर्म) । “मन्” इति मन् । अयं “उणादयो बहुलम्” “भूतेपि दृश्यन्ते” इति भूते चर्माण्यस्याः सन्ति (चर्मण्वती नदी) “आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्गुमण्वचर्मण्वती” इति मतुपि नलोपाभावां णत्वं च संज्ञायां निपातयते । (चर्मी) । “घ्रीह्यादिभ्यश्च” इति मत्वर्थे इनिः “नस्तद्धिते” इति टिलोपः । चर्मिणोऽपत्यं (चार्मिकायणिः) । “वाकिनादीनां कुक्च” इति फिन् कुक्चागमः । कुकि नान्तत्वाभावेऽपि [चर्मचर्मिणोर्नलोपश्चे] इति वचनान्नलोपः । सर्वचर्मणा कृतः (सर्वचर्मीणः । सार्वचर्मीणः) । *सर्वचर्मणः कृतः खखजौ* इति कृत इत्यर्थे तृतीयान्ताद् अस्मात् खखजौ, सर्वचर्मण इत्यसमर्थः समासः, यतः सर्वशब्दस्य कृत इत्यनेन सम्बन्धो वृत्त्यादावुक्तः । चर्मणः कोशः (चार्मः) । “चर्मणः कोश उपसंख्यानम्” इति टिलोपः, अन्यत्र “अन्” इति प्रकृतिभावात् (चार्मणं चक्षुः) । (चारु) । हसनिजनिचरीति जुण् प्रत्ययः । (चरु) । भृमृशीतृचरीत्युप्रत्ययः । अयं हि भीमादिवादादाने चरन्त्यस्मादिति हि व्युत्पत्तिः । (चरकः) बुक्, चरकेण प्रोक्तमपि । (चरकम्) । “तेन प्राक्तम्” इत्यण्, “कठचरकाल्लुक्” इति लुक्, चरको नाम वैशम्पायनः । उक्तं च “कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च” इत्यत्र (अलम्बिश्चरकः) प्राचां पतिलिटिकमलानुभावान्युपादाय चरको नाम वैशम्पायन इति, तत्राभेदविवक्षायां भव्यादीनामिदं विशेषणं, चरकाय हितं (चारकाणम्) । “माणवचरकाभ्यां खञ्” इति “तस्मै हितम्” इति विषये खञ् । चर सञ्चयन इति चुरादौ ॥ ५५२ ॥

छिबु निरसने ॥ [सुब्धातुछिबुष्वष्कतीनां प्रतिषेध] इति प्रतिषेधः सत्वस्य । अस्य द्वितीयस्थकारष्ठकारो वेति वृत्तिः, आचार्येण शिष्येभ्य उभयथा प्रतिपादनात् उभयमपि प्रमाणमिति व्याख्यातारः (छीवति) “छिबुक्कुसुचमां शिति” इति दीर्घः (तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । अभ्यासे खयः शेषः (छेविता । छेविष्यति । छीवतु । आशिषि छीव्यात्) “हलि च” इति दीर्घः (अष्टेवीत् । तिष्ठेविषति । तुष्ट्यूषति) “सनीवन्तर्द्ध०” इति सनः पक्षे इडागमः, अन्यदा च “हलन्ताच्च” इति सनः कित्त्वे वलि लोपं बाधित्वा “ञ्छ्वोः शूठ०” इति ऊठि यणादेशे द्विवर्चनम् । अत्र वर्णमात्राश्रयत्वेन चान्तरङ्गे यणि कर्त्तव्ये बाह्यप्रकृतिप्रत्ययाश्रयत्वेन बृहिरङ्गस्योठोऽसिद्धत्वं न भवति “नाजानन्तर्ये” इति निषेधात् (तेष्टीव्यते । छेवयति । अति-छिवत्) ऊङ्भाविनां वकारान्तानां यङ्लुङ्नास्तीति तेवतावुक्तम् । ठकारपक्षे सर्वत्राभ्यासे ठकार उदाहायः । (तिष्ठेवेत्यादि । छ्वावित्वा । छ्यूयत्वा) उदित्त्वादित्थिवकल्प इति “न क्त्वासेद्” इति कित्त्वनिषेधाद्गुणः, अन्यदा तु कित्त्वादूठि यणादेशः । छ्यतः । छ्यतिः । “यस्य विभाषा” “सितुत्र०” इत्यनिद्वत्त्वम् (छीवनम् । छेवनम्) प्रषोदरादित्त्वात्पक्षे दीर्घः, तथा च चान्द्रसुत्रम् । “छिबुसिवोर्दीर्घश्च” इति । अयं दिवादावपि ॥ ५५३ ॥

जि जये ॥ अत्र मैत्रेय उत्तरधातुसादृश्यानुरोधेनाजन्तोप्यत्र निर्दिश्यत इति । इह जय उत्कर्षप्राप्तिरित्यकर्मकोयम् । यस्त्वप्रेऽभिभवार्थः स सकर्मकः । यदाह देवः—

जयिर्जयाभिभवयोरार्थेऽसावकर्मकः ।

उत्कर्षप्राप्तिराद्योर्थोऽद्वितीयर्थे सकर्मक इति ॥

(जयति । जिगाय । जिग्यतुः । जिगायिथ । जिगेथ । जिगियव) *सन्लियोजेः* इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं गकारः । अजन्तत्वादनित्ये क्रादिनियमादित्थलि तु भारद्वाजिन्यमादित्थिवकल्पः । अजादौ कृडिति लिटि “एरनेकाच०”, इति यण् (जेता । जेप्यति ।

जयतु । अजयत् । जयेत् । जीयात्) “अकृत्सार्वधातुकयोः” इति दीर्घः (अजैषीत् । जिगीषति) “इकोऽसृ” इति सनः कित्त्वान्न गुणः *अज्झनगमां सनि* अजन्तानां हन्तेर्गमेश्च झलादौ सनि दीर्घ इति दीर्घः । पूर्ववदभ्यासात्परस्य कुत्वम् । (जेजीयते । जेजयीति । जेजेति । जेजितः । जेज्यति) । अजादौ कृडिति यण् । (जापयति) “क्रीड्जीनां णौ” इत्येचःस्थाने आत्वे पुगागमः । (अजीजपत् । विजयते । पराजयते) “विपराभ्यां जेः” इति तङ् । अर्थं प्रकृतिग्रहणन्यायेन यङ्लुगन्तादपि (विजेजिते पराजेजित इति) । यङ्लुगन्तात्सनि “सन्-लिटोर्जेः” इति कुत्वं न भवति, तत्र प्रत्यासत्त्या सन्लिङ्निमित्तस्यैवाभ्यासस्य ग्रहणात् । तथा च वृत्तिः । सनि लिटि च प्रत्यये जेरङ्स्य योऽभ्यास इति । “विपराभ्याम्” इत्यत्रोपसर्गयोर्ग्रहणात् (परा जयति सेना) त्यादौ तङ् न भवति । अस्याकर्मकत्वात्सर्वे कृतो न सन्तीति तन्त्रेणाभिभवार्थे प्रदर्शयिष्यन्ते ॥ ११४ ॥

जीव प्राणधारणे ॥ प्राणलक्षणस्य कर्मणो धात्वर्थेनोपसंग्रहणादकर्मकोयम् (जीवति । जिजीव । जीवितेत्यादि । जिजीविषति । जेजीव्यते) वकारान्तानामुद्भावनां यङ्लुङ् नास्तीति तेवतावुक्तम् (जीवयति । अजिजीवत् । अजीजिवत्) “भ्राजभास०” इत्यादिना णौ चङ्युवधाद्स्वविकल्पः । (यावजीवम्) । “यावति, विन्दजीवोः” इति यावत्युपपदे णमुल् । (जीविका) [धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः] इति ण्वुल् । जीवनस्य मृतो (जीमृतः) । पृषोदरादिपाठाजीभावः । उणादौ तु जेमुद् चोदात्त इति जयतौ व्युत्पादितः । (जीवातुः) । “जीवेरातुः” इत्यातुप्रत्ययः । (जैवातुकः) । “जीवेरातुकन् वृद्धिश्च” इति आतुकनि वृद्धिः । (जीवन्तः) । “रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यो झच् पिद्वदाशिपि” इति झच्, पिद्वद्भावात् स्त्रियां ङीषि (जीवन्ती) । जीवन्तस्य गोत्रापत्यं, (जैवन्तायनः) । “द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम्” इति गोत्रापत्ये वा फक् । तद्भावे इजि (जैवन्तिः) ॥ ११५ ॥

पीव मीव तोव णीव स्थौल्ये । (पीवति । पिपीव । पीवित् । पिपीविषति । पेपीव्यते पीवयति । अपीपिवत् । एवं मीवति । तीवतीत्यादि । प्रणीवति) “उपसर्गादसमासेणोः” इति णत्वम् । (पीवरः स्थूलः, मीवरः मानी, तीवरो निषादः नीवरो वणिक्) । “छित्त्वर०” इत्यादिना तरचि वलि लोपे निपात्यन्ते । टित्त्वात् स्त्रियां ङीषि (पीवरीत्यादि) उणादिवृत्तौ तु पा पाने, तेव् देवने, मार्ग मार्गणे, णीज् प्रापण इत्येतेभ्य एते व्युत्पादिताः ॥ ११६ ॥

क्षीवु निरसने ॥ (क्षीवतीत्यादि) । उदित्त्वात् क्त्वायामिङ्गिकल्पः । (क्षीवित्वा क्ष्यूत्वा) । इडभावे ऊठि यणादेशो निष्ठायां “यस्य विभाषा” इतीङ्निषेधात् (क्ष्यूतः) क्षेवु निरसन इति चन्द्रः । (क्षेवतीत्यादि) ॥ ११७ ॥

उर्वी तुर्वी धुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः (ऊर्वति ऊर्वी चकार । ऊर्विता । ऊर्विष्यति । ऊर्व-तु । और्वत् । ऊर्वत् । और्व्यात् । और्वीत् । ऊर्विविषति । ऊर्वयति । मा भवानूर्विषत्) रेफोपधत्वात् “उपधायां च” इति सर्वत्र दीर्घः (ऊर्णः । उर्णवान्) ईदित्त्वान्निष्ठायां निदत्वे झलादिप्रत्ययपरत्वात् “राल्लोपः” इति वलोपे रेफस्य हल्परत्वाद् “हलि च” इति दीर्घः । “रषाभ्याम्” इति निष्ठानस्य णत्वम्, एवं क्तिप्यपि “राल्लोपः” इति वलोपे “घोरुप-धायां” इति पदत्वे दीर्घः, (ऊः उरौ उर इत्यादि तूर्वति । तुतूर्व । तूर्विता । तुतूर्विषति । तोतूर्व्यते) “हलो यमाम्” इति वकारस्य लोपो यथासंख्यानं भवति (तोतूर्वीति । तो-तोर्त्ति । तोतूर्त्तः । तोतूर्वति इत्यादि) पिद्वचनेष्वनिदत्वं वकारस्य झल्परत्वेनानुनासिकादिप्रत्ययपरत्वेन च राल्लोपे लघूपधगुणः । “हलि च” इति दीर्घत्वं तु गुणे पूर्वत्रासिद्धम् । डित्स्वरेनैव दीर्घः । तोतूर्वतीत्यत्र परत्वान्नित्यत्वाद् राल्लोपात्पूर्वमद्भावे कृते झल्परत्वाभावान्न राल्लोपः । “उपधायां च” इति रेफोपधत्वाद्दीर्घः । (तोतूर्त्तः) इत्यत्र वलि लोपे “हलि च” इति दीर्घः । अझलादित्वादनुनासिकत्वाच्च राल्लोपस्य न प्रसङ्गः (तोतोर्तु । तोतूर्तात् । तोतूर्हि । तोतूर्त्तम्) उच्चमे राल्लोपस्यान्त्यात्वादाडागमः । लुङिति णिपोः पर-

त्वाद्राल्लोपे हल्ङ्यादिलोपे (अतोतोरिति । अतोतूर्वुः) इत्यत्र परत्वाद् जुसि झलपरत्वाभावात् न राल्लोपः (तूर्वयति । अनुतूर्वत् । तूर्वित्वा । तूर्णः । तूर्णवान्) ईदित्वाग्निष्ठाया-मनिद्वत्वम् (एवं तूर्वयति, दूर्वयति, धूर्वतीत्यादि धूः । धुरौ ।) “आजभासभाष०” इत्यादिना किपि राल्लोपः । पदत्वे “वो०” इति दीर्घः । धूर्णित्यत्र “खरवसानयो” इति विसर्जनीयो “रोः सुपि” रोरेव सुपीति नियमान्न भवति (धूर्णतिः) । [अहरादीनां पत्यादिषु उपसंख्यानम्] इति विसर्जनीयापवादः पक्षे रेफः । उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकार इति हरदत्तः । रेफाभावे विसर्जनीयो धूपतिः । अत्र विसर्जनीयस्य “कुण्वोः कू पौ च” इति पवर्गपरत्वेन पक्ष उप-ध्मानोय उदाहार्यः । “इणः षः” इति षत्वमपदादिकवर्गपवर्गपरविसर्जनीयविषयमिति न भवति । (धुर्यो धौरैयः) । “धुरो यड्ढकौ” इति द्वितीयान्ताद्बहतीत्यर्थे यड्ढकौ । धुर्यमित्यत्र “हलि च” इति दीर्घस्य “न भकुर्द्धु राम्” इति प्रतिषेधः । “वो०” इति दीर्घस्तु “यचि भम्” इति भत्वेन पदत्वस्य बाधा न भवति । सर्वधुरं वहति (सर्वधुरीणः) । “खः सर्वधुरात्” इति खः । ख इति योगविभागात् (दक्षिणधुरीणः । उत्तरधुरीणः) इति वृत्तिः । योगविभागस्येष्ट-सिद्ध्यर्थत्वाद् (धुरीण) इत्यपि द्रष्टव्यम् । अत्र “ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे” इति ऋगाद्यन्ते समासे अकारस्य सामासान्तस्य विधानात् “परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः” इति परवल्लिङ्गतया सर्व-धुराया इति निर्देष्टव्ये सर्वधुरादिति निर्देशः शब्दरूपापेक्ष इति वृत्तावुक्तम् । अनक्षइति वचनादक्षस्य धूरक्षधूः दृढा धूरस्य (दृढधूरक्ष) इत्यादावकारो न भवति । (सुधूरतिधूः किधूरधूः) इत्यत्र “न पूजनात्” “किमः क्षेपे” “नञस्तत्पुरुषात्” इति समासान्ताभावः । पूजायां स्वती परिगणितौ । “किमः क्षेपे” इत्यत्र न्यासान्तरेणापि क्षेपग्रहणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया “किं क्षेपे” इति विहितस्य क्षेपविषयस्यैव तत्पुरुषस्य लाभे तत्करणत्वाच्च नेहास्तीति कुत्सिता धूरस्य किधूः शकट इत्यत्रापि समासान्तो नेत्युक्तं पदमङ्गयाम्, तद्वाप्यविरोधादु-पेक्ष्यमिति । अयं चाकारः समासार्थादुत्तरपदादकृत एव समासे भवति, तेन द्विधुरीत्यादाव-कारान्तोत्तरपदत्वाद् “द्विगोः” इति ङीप्सिद्धः । एतच्च जेमतावुपपादितम् । एकधुरं वहति, (एकधुरीणः । एकधुरः) । “एकधुराल्लुक् च” इति लुक् खश्च पक्षे । (धूर्तो हस्ती) । “हसि-मृग्रिण्वाम्” इत्यादिना तन् । अक्षेपु धूर्तः । “सप्तमी शौण्डैः” इति सप्तम्यन्तं शौण्डादिना समस्यते, (ब्राह्मणधूर्तः) “पोढायुवती०” इत्यादिना समासः ॥ ५६५ ॥

गुर्वी उद्यमने ॥ मूर्वी बन्धने ॥ (गूर्वति । मूर्वति । मुमूर्वेत्यादि । गूर्वा) । “गुरोश्च०” इत्यकारप्रत्ययः । (मूर्वी) । “तस्य विकारः” इत्यण्, ङीप् ॥ ५६७ ॥

पूर्वं पर्वं मर्वं पूरणे ॥ (पूर्वति) । “उपधायां च” इति दीर्घः । किपि राल्लोपे (पूः) । पिपर्तो च व्युत्पादयिष्यते । पुरि भवादि (पौरैयम्) । “नद्यादिभ्योढक्” इति शैषिके ढक् । वृत्तौ पूर्वनगरीति पठित्वा केचित्पूर्वनगरीति पठन्ति विच्छिद्य च प्रत्ययं कुर्वन्ति, उभयमपि प्रमाणमित्युक्तम् । (द्विपुरी) “ऋक्पूरब्धूः” इत्यकारः समासान्तः, स चाकृत एव समास इति जम्भतावुक्तं, तेनाकारान्तोत्तरपदद्विगुत्वे ङीप् पूर्ववदत्रापि । स्वतः किञ्चनः परत्वे समा-सान्तो न भवन्ति । पूर्वः । अच् । *सर्वादीनि सर्वनामानि* असंज्ञोपसर्जनानि सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानीति सर्वनामत्ये “सर्वनाम्नः स्मै” इति छेः स्मैभावः (पूर्वस्मै) “पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा” इति (पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे ।) इति पूर्वस्य स्मात्स्मिन्तौ, “आ-मि सर्वनाम्नः सुद्” इति (पूर्वेषाम्) इत्यामः सुडागमः, “बहुवचने झलयेत्” इत्येते षत्वम् । “जसि च” “पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्” इति जसः कार्यं प्रति सर्वनामसंज्ञाविकल्पनात् सर्वनामत्ये “जसः शी” इति शीभावे (पूर्वे । पूर्वाः) । जसः कार्यं प्रतीत्युक्तत्वात् “अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः” इत्यकचि संज्ञायां विकल्पनाभावात् (पूर्वके । पूर्वका) इति भवति । व्यवस्था नाम स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमः । मासेन पूर्वाय (मासपूर्वाय) इत्यत्र “पूर्वसिद्ध०” इति तृतीयासमासत्वे “तृतीयासमास” इति सर्वनामत्वाभा-

वः। अत्र समास इति प्रकृते पुनः समासवचनाद्वाक्येपि नेधं संज्ञा। स्त्रियां तु “सर्वनाम्नः स्याद् ह्रस्वश्च” इति द्विचनेषु स्याडागमे ह्रस्वत्वे (पूर्वस्यै, पूर्वस्याः, पूर्वस्यामिति ।) शीभावा-
द्यनदन्तत्वान्न भवति । पूर्वस्मिन्नहनि, (पूर्वेणुः) । “सद्यःपस्तपरायैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्यु-
रन्यतरेद्युरितरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युत्तरेद्युरः” इति द्युप्रत्यये यस्येति लोपो निपात्यते । “तद्धितश्चा
सर्वविभक्तिः” इति अव्ययश्चायम् । (पुरो वसति । पुरत आगतः, पुरो रमणीयम् ।) *पूर्वाध-
रावराणामसिपुरधवदचैषाम्* इति सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्यः पूर्वादिभ्यो ऽसिप्रत्ययः स्वार्थे
तत्संनियोगेनैषां यथासंख्यं पुरादय आदेशा इत्यसिप्रत्यये पूर्वस्य पुरादेशः (पुरस्ताद्वसति ।
पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्रमणीयम्) । *अस्ताति* च अस्तातौ परतः पूर्वादिभ्यः पूर्ववत् पुरा-
द्यादेशाः । (पूर्वतः । पूर्वत्र ।) किं सर्वनामबहुभ्यो ऽद्वयादिभ्यः” इत्यधिकृत्य “पञ्चम्यास्तसिल्”
“सप्तम्यास्त्रल्” इति स्वार्थे तसिल्ब्रलौ, पुरो भवं (पौरस्त्यम्) । “दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्”
इति शैषिकस्त्यक्, (पुरस्कृत्य) “पुरोव्ययम्” इति क्रियायोगे गतित्वात् कुगतिसमासे त्तवो
ल्यप् । “नमस्पुरसोर्गत्योः” इति कुप्पोः परतो विसर्जनीयस्य सत्वम्, गतिसंज्ञायामव्यय-
वचनात् पुरः कृत्वेत्यत्रानव्ययत्वेन गतित्वाभावात् सत्वसमासयोरभावः। पूर्वं कृतमनेन (पूर्वी)
पूर्वादिनिः इति प्रथमान्तात्पूर्वशब्दादनेनेत्यर्थे इनिः, पूर्व कृतमनेनेति “सुप्सुपा” इति
समासः । (कृतपूर्वी कटम्) “सपूर्वाच्च” इतीनिः । सपूर्वाद्विद्यमानपूर्वादित्यर्थः । (पूर्वपुरुषः।
पूर्वपुरुषः) । “पूर्वापरप्रथमचरमजवन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च” इति समानाधिकरणविशेष-
णसमासः, (पूर्वः कायस्य पूर्वकायः) *पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे* इति एकदेशिना
ऽवयविना पष्ठ्यन्तेन पूर्वादीनि सामर्थ्यादवयववचनानि समस्यन्त इति तत्पुरुषः । एकाधि-
करण इत्युक्तत्वादवयविन्येकद्रव्ये सत्ययं समासः । तेन पूर्वः छात्राणामित्यत्र समासो न
भवति । (पूर्वापरम् । पूर्वापरे, पूर्वापरौ) “विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्व-
वडवपूर्वापराधरोत्तराणाम्” इति द्वन्द्वस्य विभाषयैकवद्भावः । “नपुंसकम्” इति विहितैकव-
द्भावो नपुंसकलिङ्गः । (पूर्वपूर्वं पुष्यति)। पूर्वतरं पुष्यतीत्यर्थः । [पूर्वपरयोरथातिशयविवक्षायां
द्वे भवतः] इति द्वित्वम् । (पर्वति । पर्व । पर्विता । पिपर्विषति । पापर्वते । पापर्वति)
लङ्गितिप्सिपोः (अपापः) । किपि । “राल्लोपः”, (प्रः, परौ परः, पर्वतः) “भृष्टमृदंशियजिपवी०”
इत्यादिनातच्, पर्वते भवो मनुष्यः (पर्वतीयः) “पर्वताच्च” इति शषिकः छः । भवादाव-
मनुष्ये “विभाषा ऽमनुष्ये” इत्यणि (पार्वतम्) इत्यपि भवति। तस्य जन्यं रघोर्वीरं पार्वतीयै-
र्गणैर्भूदिति प्रयोगः “तस्येदम्” इत्यणि द्रष्टव्यः । पर्वतोभिजनोस्याः (पार्वती) । *सिन्धुत-
क्षशिलादिभ्योऽणजौ* इति प्रथमान्तादभिजनोपाधिकादस्तेत्यर्थं तक्षशिलादित्वादजि ङीप्,
यत्र पूर्वस्मिन्तः सोभिजनः । एवं (पर्वन्तितः) इत्यादि । पूर्व निकेतनइति चुरादौ । अत्र देवः ।
पूर्व्यतीति तु यक् । स्वप्न एतत्कण्ठ्वादिषु दर्शनादित्याह । गणपाठे पुनः पूर्वशब्दो न दृश्यते,
यस्त्वर्थनिर्देशसहिते गणे पठ्यते लेट् लोट् धौत्ये पूर्वभावे स्वप्ने चेति सोनयोरर्थनिर्देशः ।
अत एव शाकटायनायां वृत्तावर्थनिर्देशमन्तरेण कण्ठ्वादीनां पाठे पूर्वशब्दो न पठ्यते । स्पष्ट
चैतत्पुरुषकारे ॥ ५७० ॥

चर्व अदने (चर्वतीत्यादि । चर्वयति देवदत्तं) “निगरणचलने०” इति नित्यं परस्मैपदम् ।
“गतिबुद्धी०” इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् ॥ ५७१ ॥

भर्व हिंसायाम् ॥ भर्वतीत्यादि । अयमीदित्स्वपि कचित्पठ्यते ॥ ५७२ ॥

कर्वं खर्वं गर्वं दुर्वं ॥ (कर्वति । खर्वति । गर्वतीत्यादि ।) कर्वतीतीदित्स्वपि पठ्यते ॥ ५७५ ॥

अर्व शर्वं पर्वं हिंसायाम् । (अर्वति । आनर्व । अर्विता । अर्विविषति । शर्वः) शृणो-
तेरौणादिके वप्रत्ययेपि । शर्वस्य स्त्री (शर्वाणी) । “इन्द्रवरुण०” इत्यादिना ङीषानुक्तौ । (सिस-
र्विषति) इत्यत्र “स्तौतिण्योरेव०” इत्यपञ्चम् । ण्यन्तात्सनि (सिपर्विषतीति । सर्वः) सत्तैर्वप्र-
त्ययेपि सर्वनामकार्यम् । सर्वस्मिन्काले (सर्वदा) । “सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा” इति काले

वर्त्तमानात्स्वार्थे दाप्रत्ययः, “सर्वस्य सोन्यतरस्यां दि” इति पक्षे सभावः । सर्वस्मैहितं (सर्वम् । सर्वीयम्) । सर्वपुरुषाभ्यां णट्जौ” इत्यत्र [सर्वाणस्य वा वचनम्] इति उक्तत्वाच्चतुर्थ्यन्ताद्धितमित्यर्थे छाणौ । (सवदेवः) । “पूर्वकालेकसर्वजरत्पुराणत्वकेवलाः समानाधिकरणेन” इति कर्मधारयः । सर्वेषां शुक्लतरः (सर्वशुक्लः), [गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च] इति तरबन्तस्य तरबन्तेन समासस्तरलोपश्च ॥ ५७८ ॥

इवि व्याप्तौ ॥ (इन्वति) इदित्त्वान्नुम् । नुम्बिधावुपदेशिवद्वचनादिजादिगुरुमत्त्वात् इन्वाञ्चकार इन्विता । इन्विष्यति । इन्वतु । ऐन्वत् । इन्व्यात् । ऐन्वीत् । इन्विषिपति । इन्वयति । ऐन्विषत् । इन्वन्तीति इन्वकाः) तारकाविशेषाः । संज्ञायां कृन्, क्षिपकादित्वात् “प्रत्ययस्थात्” इतीत्याभावः ॥ ५७९ ॥

पिवि मिवि णिवि सेवने ॥ अयं पाठो मैत्रेयस्य च, अन्ये तृतीयं मूर्धन्योष्ठ्यादिं पठन्ति । सेचन इति तरङ्गिण्याम् (पिन्वति । पिपिन्व । पिन्विता । पिपिन्विपति । पेपिन्व्यते । पिन्वयति । अपिपिन्वत् एवं मिन्वतीत्यादि) ॥ ५८२ ॥

हिवि दिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः ॥ अत्र के विदाद्यमिकारादिं पठित्वा पुनः पाठोर्थभेदादिति, धातूनामनेकार्थत्वे तु न प्रयोजनमस्ति । तस्मात् मैत्रेयोक्त एव हिवीति पाठो ज्यायान् । (हिन्वतीत्यादि । जिहिन्व । हिन्वितेत्यादि पिन्वतीवत् । एवं दिन्वतीत्यादि) धिनोतेः *धिन्विक्कृण्वोर च* इति शब्दविषये उप्रत्ययः, अकारश्चान्तादेशः । तस्यातो लोपः, तस्य स्थानिवत्त्वात् उप्रत्ययमपेक्ष्य लघूपधगुणो न भवति, तस्य पित्सु गुणः (धिनोति । धिनुतः । धिन्वन्ति) अन्तादेशो यणादेशः (धिनोषि । धिनुवः । धिन्वः) *लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः* । असंयोगपूर्वो य उकारस्तदन्तस्य वकारमकारादौ प्रत्यये वा लोप इति पक्षे उलोपः । पिति तु परत्वाद्गुणे उकारस्याभावः (धिनोतु । धिनु) *उतश्च प्रत्यादासंयोगपूर्वात्* । योयमुकारो ऽसंयोगपूर्वः तदन्तात्प्रत्ययात् परस्य हेर्लुगिति लृक् । (धिनवानि) नित्यत्वादुकारलोपात् पूर्वमाद् । (अधिनोत् । अधिनुताम् । अधिनोः । अधिनवम् । अधिन्व । अधिनुव । धिनुयात्) अन्यत्र लकारे पूर्ववत् । (धिन्वयति इत्यादि । जिन्वतीत्यादि देवने गतम् ॥ ५८६ ॥

रिवि रवि धवि गत्यर्थाः ॥ (रिण्वति । धन्वतीत्यादि । धान्वा) “कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः” इति कनिन् । उणादिवृत्तौ धन्विः सौत्रो धातुरुच्यते । नान्तत्वादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने दीर्घः । भसंज्ञायां “न संयोगाद्वमन्तात्” इति अल्लोपनिषेधात् (धन्वन) इति । स्त्रियाम् “अनो बहुव्रीहेः” इति ङीपो निषेधात् सुधन्वा सुधन्वानौ इत्यादि । यदा “डाबुभाभ्याम्” इति डाप् तदा सुधन्वा सुधन्वे इत्यादि । अत्रान्यतरस्यां ग्रहणात् यत् डापोभ्यनुज्ञानमुक्तं तदुपधालोपिन एवेति जेमतावुक्तम् ॥ ५८६ ॥

कृवि हिंसाकरणयोश्च ॥ चकाराद्वृत्तौ । (कृणोति) “धिन्विक्कृण्वोर, च” इति शब्दविषये उकारप्रत्ययोकारश्चान्तादेशः । अल्लोपादिसर्वं धिन्विषत् । अयं स्वादौ च ॥ ५९० ॥

मव बन्धने ॥ (मवति । ममाव । मेवतुः । मविता । अमवोत् । अमावीत्) “अतो हलादेः” इति वा वृद्धिः (मिमविपति । मामव्यते । मामवीति । सामोति । मामूतः । मामवति । मामोषि । मामोमि । मामावः । मामूमः) “ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवासुपधायाश्च” ज्वरादिनासुपधावकारयोः कौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये परे ऊडित्यूडादेशे पिति गुणः । मामवतीत्यत्र परत्वात् नित्यत्वात् अज्ञाये ऽझलादित्वं पर्यवसन्नमिति ऊणन भवति । मामावेत्यत्र वलि लोपे “अतो दीर्घो यञि” इति दीर्घः । “ज्वरत्वरं” इत्यत्र क चित् वृत्तिकारैः कौ झलादौ किङ्कतीति न पठ्यते तत्र किङ्ग्रहणं संपातायातम् । अवतेस्तुन्योरिति दर्शनात्, तथा अनुनासिकादिग्रहणं चावश्यमत्रानुवर्त्यम् । अवतेर्मनिन्प्रत्यये तस्य च टिलोपे ओमिति दर्शनात् । तथा च “न धातुलोपः” इत्यत्र कैयटे आस्त्रेमाणमिति उपादाय छान्द-

सत्त्वाद्वाकारस्य ऊण् न भवतीत्युक्तम् (मामोतु । मामौतात् । मामौहि । मामवानि) नित्यत्वादाटि अञ्जलादित्वं पर्यवसन्नमित्यूडभावः । लङि तिप्सिपोरुठि (अमामोत् । अमामोः) मिपि नित्यत्वादम्भावे (अवामवम् मावयति । अमीमवत्) वकारान्तानामूडभाविनां यङ्लुङ् नेति यदुक्तं तत् “च्छ्वोः०” इति ऊढ्विपयं द्रष्टव्यम् । क्तिपि (सूः, सुवौ) ॥ ९९१ ॥

अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतिवृत्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्या-
लिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु (अवति । आव । आवतु । आविता । मा भवानवीत् । अवि-
विपति । आवयति । मा भवानविवत्) क्तिपि “ज्वरत्वर०” इत्यादिनोद् । (ऊतिः) । “ऊति-
यूति०” इत्यादिना क्तिनि निपात्यते । स्त्रियां क्तिनि सिद्धे निपातनमुदात्तार्थम् । (अविपः) ।
“अविमहोष्टिपच्” इति टिपचि टित्वात् स्त्रियाम् (अविपी । ऊनः) । “इण्सिञ्जिदीङुष्य-
विभ्यो नक्” इदि नकि कित्वादगुणत्वम् । (ओम्) । “अवतेष्टिलोपश्च” इति मन् तस्य च
टिलोपः उद् गुणः, (ओतुः) । “सितन०” इत्यादिना तुनि ऊढि गुणः, (कृष्णोतुः) । [ओ-
त्वोष्टयोः समासे वा] इति वा पररूपम् । अन्यदा “वृद्धिरेचि” इति वृद्धिः । (अविः) ।
इज्जितीन् । अविरेव(अविकः) “अवेः कः” इति स्वार्थे कप्रत्ययः । (अवनिः) । “अर्त्तिसृष्ट-
धम्यम्यशावितृभ्यो ऽनिः” इत्यनिः, (अवनी) । कृदिकारत्वात् ङीप् । (अवीः) । “अवितृस्तृ-
तन्त्रिभ्य ईः” इति ईप्रत्ययः ॥ अव्यादय उदात्तेतो जयतिवर्जम् ॥ ९९२ ॥

धावु गतिशुभ्योः ॥ उदात्तः स्वरितेत् । “स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले” इति क्रि-
याफलस्य प्रधानस्य कर्तृगामित्वविवक्षायां तङ् (धावति । दधाव । दधावतु । धावितेत्या-
दि । तङ्पक्षे धावते) इत्यादि । यदा क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वमुपपदेन प्रतीयते तदा “विभा-
षोपपदेन प्रतीयमाने” इति परस्मैपदं भवति (स्वार्थं धावतीति । दिधाविपति । दिधाविपते) “पूर्-
ववत्सनः” इति क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे तङ् (दधाव्यते । धावयति । अदीधत् । धावित्वा ।
धौत्वा) “उदितो वा” । इतीड्विकल्पः । इडभावे “च्छ्वोः शुङ्०” इति ऊढि “एत्येधत्यूदसु”
इति वृद्धिः, निष्ठायां “यस्य विभाषा” इति अनिट्त्वात् (धौतः धौतवान्) । अत्र मैत्रेयः, कथं
धावितो धावितवानिति उपक्रम्य कृतिवृत्तिवृत्तानामौदित्वं “यस्य विभाषा” इत्यस्या-
नित्यत्वे ज्ञापकमाह, नित्यत्वे ह्येतेषां “सिसिचि कृतचृततृदन्तः” इति सकारादाविद्यो
विकल्पनात् निष्ठायामनित्यत्वस्य सिद्धत्वाकिं तदर्थेनेदित्वेन ॥ ९९३ ॥

अथ ऊष्मान्ता आत्मनेपदिनः ॥

धुक्ष धिक्ष रुंदीपनक्लेशनजीवनेषु (धुक्षते । दुधुक्षे ॥ धुक्षिष्यते । धुक्षताम् । अधु-
क्षत । धुक्षेत । धुक्षिषीष्ट । अधुक्षिष्ट । दुधुक्षिषते । दोधुक्षीति । दोधुष्टि) अनिटि
“स्कोः०” इति कलोपः । तस्यासिद्धत्वात् लघूपधगुणः (दोधुक्षि) अनिट्त्वे “स्को०”
इति कलोपे “षढोः कः सति” इति कत्वे सिपः पत्वम् (दोधुष्टु । दोधुष्टि । अत्र सेहिः, त-
स्य धित्वे “झलां जश् झशि” इति डकारः । (दोधुक्षाणि) । लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे
पदान्तसंयोगत्वात् कलोपे “झलां जशोन्ते” इति जश्त्वस्य “वावसान” इति चत्वं (अदोधोद्
(धुक्षयति । अदुधुक्षत् । धुक्षः एवं धिक्षतइत्यादि) ॥ ९९५ ॥

वृक्ष वरणे ॥ (वृक्षते । ववृक्षे) द्विर्वचने उरदत्वे च हलादिशेषः । (वृक्षितेत्वादि । विवृक्षि-
पते । वरीवृक्षयते) । “रीगृत्वतः” इति रीगागमः । (ववृष्टि । वरिवृष्टि । इत्यादि । वृक्षयति ।
अववृक्षत् । वृक्षः । वृक्षाः) ॥ ९९६ ॥

शिक्ष विद्योपादाने ॥ (शिक्षते । शिशिक्षे) इत्यादि धुक्षिवत् । अत्र तरङ्गिणीकारादयः
शिक्षेर्जिज्ञासायाम् इति वचनं नियमार्थमिति व्याचक्षाणा जिज्ञासाया अन्यत्र परस्मैपदमा-
हुः । तदयुक्तम् । शकेः सन्नतस्य विध्यर्थसंभवात्, न च विधिसंभवे नियमो युज्यते, एवमेव
समर्थितः न्यासकैयटपदमज्जयार्थादिषु ॥ ९९७ ॥

भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च ॥ (भिक्षते) इत्यादि पूर्ववत् । अयं द्विकर्मकः, तत्राप्रधाने

दुहादीनामिति वचनात् लक्ष्यस्वल्था अप्रधाने भवन्ति (पौरवो गां भिक्ष्यते । भिक्षितव्यः भिक्षितः सुभिक्ष इत्यादि) । षष्ठी तु द्वितीयावदुभयत्र भवति । (भिक्षिता गौः पौरवस्येति) । अप्रधाने तुभयथा गोणिकापुत्र इति भाष्य उक्तत्वात् पौरवमिति द्वितीयापि भवति । (भिक्षितव्यो राजा देवदत्तेन) इत्यत्रानभिहिते कर्मणि कर्त्तरि च “कर्तृकर्मणोः” इति षष्ठ्या उभयप्राप्तौ कृति प्रतिषेध इत्युक्तत्वात् न भवति सर्वमेतन्नाथतावुपपादितं तत एवावगन्तव्यम् । (भिक्षुः) । “सनाशंसभिक्षुः” इति ताच्छीलिक उपत्ययः । (भिक्षाकः) । “जल्पभिक्षुः” इति पाकन् । षित्त्वात् स्त्रियां (भिक्षाकी) ॥ ५९८ ॥

क्लेश अव्यक्तायां वाचि ॥ वाधन इति दुर्गः । अत्र स्वामी क्लेश व्यक्तायां वाचि चेति पठन्निमावपि पूर्वधातोरथावेवाह । चन्द्रदुर्गमैत्रेयसंमताकारदेवादयस्तु धात्वन्तरमेवादुः (क्लेशते । चिक्लेशे । क्लेशितेत्यादि । चिक्लेशिषते । क्लेश्यते) ॥ ५९९ ॥

दक्ष वृद्धौ शीघ्राय च ॥ (दक्षते । दक्षे । दक्षितेत्यादि । दक्षिणः) “दुदक्षिभ्यामिनन्” इतीनन्, पूर्वशब्दवत् सर्वनामत्वं तत्कार्यं च स्त्रियां तु टापि (दक्षिणा) । दक्षिणामर्हतीत्यादि (दक्षिणीयः । दक्षिण्यः) । “कडंकर दक्षिणाच्छ च” इति द्वितीतान्तादर्हतीत्यर्थे छयतौ । (ग्रामस्य दक्षिणतो वसति । दक्षिणत आगतः । दक्षिणतो रमणीयम् ।) *दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच* इति सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तात् स्वायें तसुच, “षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन” इति तद्युक्तात् षष्ठी अतसर्थप्रत्यय इति सप्तम्याद्यन्तात्स्वार्थे यो विहितः स उच्यते । (दक्षिणा ग्रामस्य) । “उत्तराधरदक्षिणादातिः” इत्यथमातिरतमुज्ज्वषये पूर्ववत् ग्रामतः षष्ठी । (दक्षिणेन ग्रामम् । ग्रामस्येति वा, “एनबन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्या इति वचनादयं सप्तमीप्रथमान्तेभ्य उत्तराद्यर्थोऽवधिसापेक्ष इति अवधिमतस्तस्य सामर्थ्यादवध्यपेक्षमदूरत्वम् । अन्यतरस्यांग्रहणं यथाप्राप्तात्सुजाद्यभ्यनुज्ञानार्थमितरथा ह्ययं दूरे बाधकः स्यात्, “एनपा द्वितीया” इति तद्युक्तात् द्वितीया षष्ठ्यपीष्यते इति षष्ठी पक्षे (दक्षिणा ग्रामात्), “दक्षिणादाचू” इत्याच् एनपो विषये, “अन्यारादितरत्ते दिक्छब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते” इत्याजन्तयुक्तात्पञ्चमी । अन्यइत्यर्थग्रहणम्, आरादितरत्ते इतिस्वरूपग्रहणम् । दिक्छब्दा दिशि दृष्टाः पूर्वादयः । अञ्चूत्तरपदाः प्रागादयः । आजाही प्रत्ययौ दिक्छब्दत्वादेव सिद्धे ऽञ्चूत्तरपदग्रहणमस्तात्यन्तार्थम् । तत्र हि “षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन” इति षष्ठी विधीयते, एवमाजाह्योरपि । (दक्षिणाहि ग्रामात्) । “आहि च दूरे” इत्याहिः पूर्ववदवध्यपेक्षदूरत्वे चकारादाजपि द्रष्टव्यः । सर्व एते “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः” इति अव्ययसंज्ञकाः । दक्षिणा भवः । (दाक्षिणात्यः) । “दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्” इति शैषिकस्त्यक् । दक्षिणाशब्दः पश्चात्पुरोभ्यां साहचर्यादिहाजन्तोव्ययं गृह्यते । अत एव सर्वनामत्वाभावात् [सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः] इति पुंवद्भावो न भवति ॥ ६०० ॥

दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु ॥ (दीक्षतेइत्यादि) । “अनुदात्तेश्च” इति युच् “सुददीपदीक्षश्च” इति निषेधाद्दीक्षितेति सामान्यस्तु न भवति ॥ ६०१ ॥

ईक्ष दर्शने (ईक्षते । ईक्षां चक्रे । ईक्षिता । ईक्षिष्यते । ईक्षताम् । ऐक्षेत । ईक्षेत । ईक्षिषीष्ट । ऐक्षिष्ट । ईक्षिषते । ईक्षयति । ऐक्षिषत् देवदत्तायेक्षते नैमित्तिकः) पृष्ठः सन् शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः । “राधोक्ष्योर्थस्य विप्रश्नः” । यद्विषयं पृच्छयत इत्यर्थः । स्वसंवन्धिनः शुभाशुभस्य विप्रश्नयोगित्वात्कारकमपि तथोच्यते । तदिह धातुरथात् शुभाशुभपर्यालोचनवृत्तिः । अन्यत्र देवदत्तमिति द्वितीयव । (सुखं प्रतीक्षते सुखप्रतीक्षः । सुखप्रतिक्षा ।) [ईक्षिषमिभ्यां चेति वक्तव्यम्] इति कर्मण्युपपदेशप्रत्ययः ॥ ६०२ ॥

ईष गतिहिंसादर्शनेषु ॥ (ईषते । ईषां चक्रे ईषतेत्यादि) “तीष सहलुभरुपरिषः” इत्यत्र ह्रस्वादेर्हणात् ईषितेत्यादौ नेङ्गिकल्पः (ईषा) । मनस (ईषा मनीषा) पृषोदरादिः । (समोष्ट आचार्यः) । ईष् इति वनन्तस्य निपातनमस्येति मैत्रेयः । उणादिवृत्तौ त्विषु इच्छायामिति-

तौदादिकस्य निपातनमुच्यते, इषु इति ह्रस्वादिः । तन्मतेयमुच्छार्थः । परस्मैपदिषु इषु ग-
ताविति दिवादौ, अयमिच्छार्थः तुदादौ, आभिष्यार्थः क्यदादौ ॥ ६०३ ॥

भाष व्यक्तायां वाचि । (भाषते । वभाषे । भाषिता । भाषिष्यते । बाभाष्यते । बभा-
ष्टि । भाषयति । अबभाषत् । अबीभषत्) “भ्राजभास” इत्युपधाह्रस्वविकल्पः (भाषकः) ।
“निन्दहिंस०” इत्यादिना वृष् ताच्छीलिकः ॥ ६०४ ॥

वर्ष स्नेहने ॥ दन्त्योष्ठ्यादिः (वर्षते । ववर्षे । वर्षिता । विवर्षिषते । वावर्ष्यते । वावर्षिष्टि)
लङि तिप्सिपोः (अवावर्द्) । “रात्सस्य” इति नियमान्न संयोगान्तलोपः । वृषु सेचन इत्यग्रे
परस्मैपदी । शक्त्यर्थश्चुरादौ ॥ ६०५ ॥

गेष्ट अन्विच्छायाम् ॥ ग्लेष्ट इति मैत्रेयः । अन्विच्छान्वेषणम् । (गेषते । जिगेपे ।
गेषिता । जिगेषिषते । जेगेष्टि । जेगेष्टः । गेषयति । अजिगेषत्) ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्वः ॥ ६०६

एष्ट प्रयत्ने ॥ (एषतइत्यादि) ॥ ६०७ ॥

जेष्ट गेष्ट एष्ट प्रेष्ट गतौ ॥ (जेषते नेषते । प्रणेषते । एषते । एषां चक्रे एषिता । एषि-
ष्यते । एषयति । भवानेषित । प्रेषते) ॥ ६११ ॥

रेष्ट हेष्ट अव्यक्ते शब्दे ॥ (रेपते) । अयं स्वभावाद्बुक्विषयः (हेषते । अयमश्वविषयः
हेष्ट इति सरेफश्चात्र द्रष्टव्यः । यदाह केशवस्वामी । कौक्षे कर्दति पर्वते गुदरवे रेपेति वार्क-
हसे बुक्कति श्वरवे भपेति हयजे हेषेति हेषेति चेति । तथा हेषा हेषा च निःस्वने इत्यमरः ॥

कासु शब्दकुत्सायाम् (कासते । कासां चक्रे) । “कासुप्रत्यया०” इत्याम् (कासिता ।
कासिष्यते । कासताम् । अकासत । कासेत । कासिर्पाष्ट । अकासिष्ट । चिकाषते । चाका-
स्यते) लोटि हेर्धिभावे “धिच” इति सलोपे चकाधि । न च “धिच इत्यत्र भाष्ये सिजपे-
क्ष्यते । लङि तिपि हलङ्गदिलोपे प्रत्ययलक्षणेन तिप्स्वरत्वात् *तिप्प्यनस्तेः* इति अस्तिवर्जि-
तस्य सान्तस्य पदस्य तिपि परे दकार इति दकारे तस्य चत्वे (अचकात्) । सिगितु *सिपि धा-
तोर्वा* इति सान्तस्य अस्तिवर्जितस्य धातोः पदस्य पक्षे स्त्वे (अचकाः) इत्यपि भवति ।
(कासयति । अचकासत) ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्वः (कासः) “हलश्च” इति संज्ञायां घञ् ।
(कासारः) औणादिको बहुलाकादारः । (कासूः शक्तिः । कासूतरी) । “कासूगोणीभ्यां ष्टरच्”
इति अल्पत्वे धोत्ये ष्टरच् । पित्वात् ङीष् । अस्मादेव निदेशाद्दकारप्रत्ययः । कसतीति ज्वरा-
दौ गत्यर्थः । कस इति गतिशासनयोरादिकस्य तत्रधान्ये निदित्यादिना ऊः (कसूः) इत्या-
हुः । अन्ये तु तालव्यान्त पठन्ति (कशूरिति) ॥ ६१४ ॥

भासु दीप्तौ (भाषते । इत्यादि कासिवत् । भासयति । अबीभसत् । अबभासत्)
“भ्राजभास” इत्युपधाह्रस्वविकल्पः, एवं चास्य ऋदित्वं तङ्मात्रफलम् । अनुबन्धान्तराक-
रणं तु प्रकरणानुरोधात् । (भास्वरः) । “स्थेशभास०” इत्यादिना तच्छीलादौ वरच् । (भा-
भासौ । भासः) । “भ्राजभास०” इति ताच्छीलिकः कर्त्तरि क्तिप् ॥ ६१५ ॥

णासु रासु शब्दे ॥ (नासते । प्रणासते । रासतइत्यादि कासिवत् नासा) । अकारः । (ना-
सिका) संज्ञायां कनि “केणः” इति इति ह्रस्वः । “प्रत्ययस्थात्०” इतीत्त्वम् । नासायां
भवं तस्मै हितं (नास्यम्) “शरीरवयवाद्यत्” इति यत् । नासिकाशब्दात्तु यति “नस् नासि-
कायायत्तत्क्षुद्रेषु” इति नस्यभावे (नस्यमिति) । एवं नस्तो नः क्षुद्र इत्यादि । [अद्यादिभ्य उप
संख्यानम्] इति सार्वविभक्तिकस्तसिः । *अपादाने वाहीयरुहो* इति वा अपादाने या पञ्च-
मी तदन्तात्स्वार्थं तसिः । हीयरुहोः प्रयोगे नेति, नः क्षुद्र इत्यत्र नासिकया क्षुद्र इति
“पूर्वसदृश०” इत्यादिना समासस्तृतीयायाः । तत्र धून इत्यर्थग्रहणम् । (नासिकयो वर्णः ।
नासिक्यं नगरम्) इत्यत्र यति [वर्णनगरयोर्न] इति नस्भावप्रतिषेधः, वाध्रीवा नासा यस्य
(वाध्रीणसः) अजविशेषः । *अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्* इति नासिकान्ताद्ब-
हुव्रीहेः संज्ञायामच् समासान्तः नासिकस्याश्च नसादेशः अस्थूलादिति निषेधात् स्थूलनासि

क इत्यत्राज्जनस्भावौ न भवतः । खुरणाः, [खुरखराभ्यां नस् वक्तव्यः] इति नस्भावः । आदेशान्तरकरणं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थमिति कैयटपदमञ्जर्यादौ । अत्र वृत्तावजपीष्यत इति, तेन (खुरण-सः, खुरणस) इत्यपि भवति । प्रगता नासिका अस्य (प्रणसः) । *उपसर्गाच्च* उपसर्गपूर्वनासिकान्ताद्बहुव्रीहेरजित्यज् नासिकाश्च नस्भावः *उपसर्गाद्बहुलम्* इति । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नकारस्य णत्वम् । उभयत्रोपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणार्थम् । विगता नासिका अस्य (विग्रः) । [वेर्ग्रो वक्तव्यः] इति ग्रादेशो नासिकायाः । यद्यहं नाथ नायास्यं विनसा गतबान्धवा इति भट्टिप्रयोगे विशेषविहितेन ग्रादेशेन भाव्यमिति महान्तो न सहन्ते । केचित्तु वार्त्तिकं येः पो वक्तव्य इति पठन्तो विष इति उदाहन्ति । (तुङ्गनासिका) । *नासिकोद-रौष्ठजङ्घनदन्तकर्णशृङ्गाच्च* । इति । नासिकाद्यन्ताद्बहुव्रीहेर्वा ङीष् । (रासः) क्रीडा विशेषः । (रासभः) । “रासिवलिलभ्यां च” इति अभच् । (रास्ना) । “रास्नासास्नास्थूणावीणा” इति नप्रत्यये निपातितः ॥ ६१७ ॥

णस कौटिल्ये ॥ (नसते । प्रणसते । नेसे । नसितेऽस्यादि नासयति । अनीनसत्) ॥ ६१८ ॥

भ्यस भये (भ्यसते । बभ्यसे । भ्यसिता । भ्यसिष्यते । बाभ्यस्यते । बाभ्यस्ति । बाभ्यासति । अविभ्यसत् बाभ्यधि) इत्यत्र हेर्धिभावे “धि च” इति सलोपस्तस्यासिद्धत्वात् “अतो हेः” इति लुक् न भवति । एवं नसेरपि (नानधि) इति भवति ॥ ६१९ ॥

आडः शसि इच्छायाम् ॥ आडः शसीति प्रयोगाद्यमाङ्पूर्वं एव प्रयोक्तव्यः । तथा च काश्यपः । अयमाङः पर एव प्रयोक्तव्य इति, संमतायां न च केवलो नाप्युपसर्गान्तरपूर्वं इति । (आशंसते । आशशंसे । आशंसिता । आशशंसिषते । आशशंस्यते) इदित्त्वान्नुम् नलोपाभावश्च । (आशशंस्ति, आशशन्धि इत्यत्र “धि च” इति सलोपेऽनुस्वारपरवर्णौ लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च (आशशन् । आशंसयति । आशशंसत् । आशंसुः) । “सनाशंसमिक्षा उः” इत्युप्रत्ययः । (आशंसितः । आशंस्यम् । आशंस्यः) । क्तवो ल्यप् । दौर्गस्तु नोपधमनिर्दिष्टं पठति । स्वामी च । तेषां नलोपाभावे विशेषः शंस स्तुता-वित्यग्रे परस्मैपदेषु । आडः शासु इच्छायाम् । शासु अनुशिष्टाविति द्वयमदादौ ॥ ६२० ॥

ग्रसु ग्लसु अदने ॥ (ग्रसते । जग्रसे । ग्रसितेत्यादि पूर्ववत् ।) ग्रसयति पिण्डं देवदत्तः । निगरणार्थत्वान्नित्यं परस्मैपदम् । प्रयोज्यस्य कर्मत्वं च । (ग्रसित्वा ग्रसत्वा) उदित्वादिङि-कल्पः (ग्रस्तः) “यस्य विभाषा” इति अनिट्त्वम् । ग्रस्यत इति (ग्रसः) कवलः । पिण्डं ग्रसते- (पिण्डग्राः) “अत्वसन्तः” इति दोर्घोऽधातोरीति प्रतिषेधान्न भवति । ग्रसिष्णुरिति हेलाराजी-येलिङ्गनिर्देशे प्रयुज्यते “भुवश्च” इत्यत्र चकारास्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् आजिवन्निर्वाहः अत एव “भुवश्च” इत्यत्र वृत्तौ चकाराद् आजेश्च प्रयुज्य भाषायामिति चशब्दः क्रियते । एवं ग्लसतीत्यादि ॥ ६२२ ॥

ईह चेष्टायाम् ॥ (ईहते । ईहां चक्रे । ईहिता । ईहिष्यते । ईहताम् । ऐहत् । ईहेत् । ई-हिषीष्ट । ऐहिष्ट । ईजिहिषत् । ईहयति । मा भवानीजिहत् । ईहा । ऐही । पर्येहि । आङ् पूर्वोच्चेनन्तात् शार्ङ्गरवादिपाठान्डीन् ॥ ६२३ ॥

बहि महि वृद्धौ ॥ (बंहते । बबहे । बंहिता । बंहिषीष्ट । बिबंहिषते । बाबंहते) । इदि-त्वाद्यम् । नलोपाभावः । (बाबण्डि) । झल पदान्ते च “हो ङः” इति ढकारस्य ढकारः । “झषस्तथोर्धोऽधः” इति तकारस्य धकारे “ष्टुना ष्टुः” इति ष्टुत्वे “ढो ढे लोपः” इति पूर्वस्य लोपः । अत्र ष्टुत्वे आश्रयात् सिद्धेर्नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ (बाबण्डः बाबंहति । बा-भङ्गि) ढत्वे “एकाचो भशो भष् झषन्तस्य सध्वोः” इति बकारस्य भष्भावेन भकारः । “पढोः कस्सि” इति कत्वम् । (बाबंहि । बाबंहः) । लङि तिप्सिपोर्दत्त्वात् पूर्व हल्ङ्यादि-लोप इति झषन्तत्वाभावान्न भष्भावः । (बंहयति । अबबंहत् । एवं मंहत इत्यादि) । अयं भावार्थश्चुरादाविति स्वामी । मह पूजायामिति इहैवाग्रे परस्मैपदेषु । (महीयत) इत्यादि

महोदितिकण्डादिपाठात् ॥ ६२३ ॥

अहि गतौ ॥ (अंहते । आनहे । अंहिता । अजिहिषति) । “कुहोश्चुः” इति हकारस्य झकारे “अभ्यासे चर्च” इति जश्त्वेन जकारे, नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ । (अंहयति । अजिहत् । अंहः) । असुन् । चुरादौ भाषार्थः ॥ ६२६ ॥

गर्ह गल्ह कुत्सायाम् ॥ (गर्हते । जगर्हे । गर्हिता । जिगर्हिषते । जागर्हते । जागर्हि) इत्यादि बंहिवत् । लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे “रात्सस्य” इति नियमात् संयोगान्तलोपाभावाद्वकारस्य ढकारे झपन्तत्वात् पदान्तविषयत्वाच्च भष्भावे (अजर्घर्द) । अयमाष्टर्षाद्योपि । गल्हत् इत्यादि पूर्ववत् । यङ्लुकि तिप्सिपोर्लोपे संयोगान्तलोपे (अजागल्) ॥ ६२८ ॥

बर्ह बल्ह प्राधान्ये ॥ ओष्ठयादी । (बर्हते । बल्हते) । इत्यादि । बर्हते सर्वेष्ववयवेषु प्रधानं भवति । (बर्हे बर्हिणः) । [फलबर्हान्भ्यामिनज्वक्तव्यः] इतीनच् । (बर्ही), मत्त्वर्थीय इनिः । इमौ भाषार्थौ चुरादौ । बर्हर्हिंसायामपि तत्रैव, बृहविवृद्धाविति अत्रैवाग्रे परस्मैपदिषु ॥ ६३० ॥

बर्ह बल्ह परिभाषणर्हिंसादानेषु ॥ दन्त्यौष्ठयादी । (बर्हते । बल्हते । बबल्हे । बर्हिता) इत्यादि । अत्र धनपालमैत्रेयौ परिभाषणादावोष्ठयादित्वं बाह्यतः । छादयन्त्यनेनेति बर्हः, घञिति वदन् शाकटातनोप्यत्रैवानुकुलः । यथा वयं तथा स्वामी । यदाह बर्ह बल्ह प्राधान्ये, मुनिबर्हेणमिति । एवं मुनिप्रवर्हा इतिप्राधान्ये प्रयोग उपपद्यते । प्रबर्हिहेकेति च भाषार्थे । तदुक्तं पुरुषकारे प्रबर्हिहका प्रहेलिकेति चात्रैवानुकुलं भाषाविशेषत्वात् (प्रबर्हेति) तथा च बह्वृचबाह्यणं “प्रबर्हिहकाश्शमति प्रबर्हिहकाभिर्वै देवा असुरान् प्रबर्हिह्याथैनान्त्यायम्” । व्याकृतं चैतत् गोविन्दस्वामिना प्र(?)बर्हिह्या अन्तर्भाषया इति । यत्तुक्तं शाकटायनेन आच्छाद्यतेऽनेनेति बर्हः घञिति, नैतदोष्ठयादित्वे साधकं सर्वेष्ववयवेषु प्रधानं भवतीत्येवं व्युत्पादितत्वात् । बृह उद्यमने चुरादौ ॥ ६३२ ॥

प्लिह गतौ ॥ (प्लेहते । पिप्लिहे । पिप्लिहिषते । प्लिहित्वा । प्लेहित्वा) । “रलोव्युपधा” इति कित्त्विकल्पः (प्लीहा) “श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्कलेदन्नेहन्सूर्द्धन्मज्जन्त्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्चन्मधवन्” इति कनिनन्तो निपातितः । उणादिवृत्तौ तु प्लिहत्शब्दपूर्वाद्धन्तेष्टिलोपे व्युत्पादितम् । यथा वयं तथा मैत्रेयः, प्लीहानावित्यादौ “इन्हन्पूष०” इति नियमो हन्शब्दस्यानर्थकत्वान्नेति भाष्यादौ स्थितम् ॥ ६३३ ॥

वेहू जेहू बाहू प्रयत्ने ॥ आद्यो दन्त्यौष्ठयादी । अन्त्यः केवलौष्ठयादिः । उभावपि केवलौष्ठयादी इत्येके । दन्त्यौष्ठयादी इत्यन्ये । (वेहते । जेहते । बाहते) इत्यादि, ऋदित्त्वाण्यौ चङि ह्रस्वाभावः । (अविवेहत् इत्यादि । वेहत्) गर्भोपघातिनी गौः । (संश्रवृषद्वेहत्) इति अतिप्रत्यये निपात्यते । (गोवेहत्) । “पोटायुवतिस्तोकः” इत्यादिना कर्मधारयः (वाहा) अजन्तत्वाट्प, (बाढं), “श्रब्ध०” इत्यादिना निष्ठायामिडभावो भृशार्थेऽन्यत्र (बाहितम्) । जेहतिर्गत्यर्थोपि, उक्तं च रेणुभिर्जहमामं भट्टभास्करायाम् ॥ ६३६ ॥

द्राह निद्राक्षये ॥ (द्राहते) । निक्षेपइति के चित् । यङ्लुकि “दादेर्धातोर्घः” इति झलि पदान्ते चेति ह्रस्व घकारे “झपस्तथोः” इति घत्वे जश्त्वे च (दाद्राग्धि । दाद्राग्धः) इत्यादि सिपि भष्भावेन ढकारस्य धकारः । “खरिच” इति धकारस्य चत्वे सिपः तकारस्य पत्वे (दाद्राक्षि) । लङि हल्ङ्यादिना तिप्सिपोर्लोपः, भष्भावजश्त्वचत्वेषु (अदाद्राक्) ॥ ६३७ ॥

काश् दीप्ता ॥ (काशते । चकाशे । काशिता । काशिष्यते । काशताम्) । अकाशत । काशेत । कशिषीष्ट । अकाशिष्ट । अकाशिष्यत । चिकाशिषते । चाकाश्यते । चाकाष्टि । व्रश्च्यादिना पत्वे (चाकाक्षि । चाकाक्षिम । चाकाश्चः चाकाश्मः । चाकाह्नि) इत्यत्र हेर्धिभावे व्रश्चादिना पत्वे ष्टुत्वे जश्त्वम् । लङि (अचाकाट् । काशयति । अचाकाशत् काशः) । अचि

वजि वा । (नीकाशः) । *इकः काशे* इति इगन्तस्योपसर्गस्य काश उत्तरपदे दीर्घः (काशिः । काशी) । अक्तिन्नत्वात् वा ङीप् । काशिषु भवा (काशिका) । “कादयादिभ्यष्ठञ्जिठौ” इति शेषिकौ ठञ्जिठौ । ठञि “टिड्” इति ङीप् । (काशिकी । काष्ठम्) । “हनिकुपिनीरकिका-शिभ्यः क्थन्” इति क्थन् । आकारोपधप्रकरणादयमिह पठितः अयं दिवादौ च । काश्च गतिशासनयोरित्यदादौ । अन्ये दन्त्यान्त्यमिदितं पठन्ति । अनिदितमपरे ॥ ६३८ ॥

ऊह वितके ॥ वितर्कः संभावनम् (ऊहते । ऊहां चक्रे । ऊहिता । ऊहिष्यते । ऊहता-म् । औहत् । ऊहिषीष्ट । औहिष्ट । ऊजिहपति । ऊहयति । औजिहत् । समूहति । समूहते) [उपसर्गादस्यत्यूहोर्वाचनम्] इति उपसृष्टादस्मात्परस्मैपदम् । (समूह्यात्) इत्यत्र “कि-दाशिषि” इति कित्त्वे *उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहते* इति यकारादौ कृडिति ह्रस्वः । एवं यक्यपि (समूह्यते) इति । यद्यप्युपसर्गादस्यत्यूहोरिति वार्त्तिकमकर्मकाधिकारे पठितं तथापि वृत्तिकैय-टादौ सकर्मकसाधारणमुक्तम् । अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जन इति प्रयोग आङ्पूर्वस्येति सु-धाकरः । एवं च सति ओहतांति गुणः पठितव्यः । ओह्यत इत्यत्रान्तादिवद्भावेनोपसर्गात्पर-त्वेन “उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहते” इति ह्रस्वो न भवति । [उभयतश्चाश्रये नान्तादिवद्भाव] इति वचनात् । यद्वात्राण इति वर्त्तते, स च सामर्थ्यात्पूर्वेण णकारेणेति ह्रस्वाप्रसङ्गः । एवं च (समौ-ह्यत) इत्यादावप्यादिवृद्धौ ह्रस्वो न भवति ॥ ६३९ ॥

गाहू विलोडने (गाहते । जगाहे । जघाक्षे) “थासः से” झलि “हो ढः” इति ढत्वे भ-ष्भावे क्त्वम् । ध्वमि ढत्वभष्भावयोः घृत्वे ढलोपः । क्रादिनियमस्य प्रतिषिद्धविषयत्वादि-दृष्टे (जगाहिथेत्यादि । गाढा । गाहिता । घाक्ष्ये । गाहिष्यते । गाहताम् । अगाहत । गाहेत । गाहिषीष्ट । अगाढ । अघाक्षाताम् । अघाक्षत । अगाढाः । अघाद्वम् । अघाक्षि) झलादौ सिज्जलोपे ढत्वषत्वघृत्वढलोपाः । प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययपरत्वाद्भषभावो नाशङ्क्यः सिज्जलोपस्य प्रत्ययलक्षणे पूर्वत्रासिद्धत्वात् । अत एवासिद्धत्वात्सिज्जलोपात्पूर्वं न भष्भावः, ध्वमि तु परत्वाद्भषभावः । इदृष्टे (अगाहिष्टेत्यादि । जिघाक्षते । जिगाहिषते । जागा-ह्यते । जागाढि । गाहयति । अजीगहत । गाद्वाम् । गाहित्वा । गढा । गाहः) गाहडिति पचादौ पाठात् । टित्त्वात् स्त्रियां (गाही । गह्वरम्) । घित्वरेत्यादिकरचि ह्रस्वो निपात्यते । उणादिवृत्तौ तु गाधतेर्निपातनमुक्तम् । गहनं करोति गहनायते । “सत्रकक्ष०” इत्यनेन कण्व-चिकोर्षायां क्यङ् । कण्वं पापं, सत्रादयश्च वृत्तौ पापवचना इति ह्रस्वत्तादिभिस्तुक्तमत्रैव घा-त्तिके निर्देशात् ल्युटि ह्रस्वः, गहे भवं (गहीयम्) “गहादिभ्यश्च” इति शैषिकोऽत्र छः । गह इति निर्देशादचि ह्रस्वः ॥ ६४० ॥

गृहू ग्रहणे ॥ (गर्हते । जगृहे । जगृहिषे । जघृक्षे । जगृहिष्वे । जघृद्वे । गर्हिता । ग-र्दा । गर्हिष्यते । घर्क्ष्यते । गर्हताम् । अगर्हत । गर्हिषीष्ट । घृक्षीष्ट) “लिङ्सिचावात्मने-पदेषु” इत्यनिदृष्टे कित्वान् न गुणः । (अगर्हिष्ट । अघृक्षत । अगर्हिषाताम् । अगर्हिषत । अघृक्षाताम् अगर्हिष्ठाः । अघृक्षथाः । अगर्हिद्वम् । अगर्हिध्वम् । अघृक्षध्वम् । अगर्हिषि । अघृक्षि । अगर्हिष्वहि । अघृक्षावहि) अनिदृष्टे “शल इगुपधादिनटः कसः” “कसस्याचि” इत्यल्लोपः । यत्रादौ “अतो दीर्घो यजि” इति दीर्घः, ढत्वादि तु पूर्ववत् (जिगर्हिषते । जि-घृक्षते) इडभावे “हलन्ताच्च” इति सनः कित्वम् (जरीगृह्यते) “रोगृत्वतः” इति रीक् (जर्गृहीति जर्गर्हि । जर्गृढः) रुप्रिकोरप्युदाहार्यम् (गर्हित्वा । गृद्वाम् । गृहम्) इगुपध-लक्षणः कः । अत्र मैत्रेयः । “गेहे कः” इति गृह्णातेः कविधानं तस्यापि गृहमिति यथा स्या-दिति । अयं कचित्कोषे ग्रिह इदुपधः पठ्यते तदनार्थः, यदाह देवः । ण्यन्तस्य ग्रहणे ग्रहेर्ग्रह-यते तत्राऽनदन्ताद्गृहेर्भूवादेः शपि गर्हते ङिन् प्रत्यये गृह्णाति अगृहीत् चेति । अत्र पुरुषकारे गृह इत्यनेनैव पूर्वस्माददन्तत्वमात्रविशेषः । गृहीत्वा विशिष्टमिति दर्शयिनां गृहपाठाशङ्का निरवकाशतां नीता । ग्लह इति स्वामिकाश्यपसम्भताकारादयः पठन्ति तदपि ग्राह्यम् ।

तथा च “अक्षेषु ग्लहः” इत्यत्र वृत्तिः । ग्लहिः प्रकृत्यन्तरमिति । ग्लहत इत्यादि पूर्ववत् । (ग्लहोऽक्षस्य) । “अक्षेषु ग्लहः” इत्यपि । अक्षादन्यत्र (ग्लह) इति घञ् । एषां तु निपातनं ग्रहेरेतदिति तेषामनक्षे ग्रह इति प्रत्युदाहार्यम् । लत्वाभावो विशेषः ॥ ६४१ ॥

धुषि कान्तिकरणे ॥ (धुषते । जुधुषे । धुषिता । जुधुषिषते । जोधुष्यते । जोधुषि) । लोटि हेर्धिभावे घृत्वजश्चानुस्वारपरसवर्णेषु (जोधुषिण्ड) । लङि तिप्सिपोर्लोपे (अजोधुन्) । धिषी-तीदुपधं पठतुश्चन्द्रकाश्यपौ । स्वामी घसेति दन्त्यान्तमदुपधं पपाठ । यथा वयं तथा देवमै-त्रेयदुर्गाः । पकारान्तोप्ययम् ॥ ६४२ ॥

धुषिरविशब्दने ॥ उदात्तधातुसाम्यादिह पठितः, धुषाद्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः । धुषि-रविशब्दनार्थः । इतो ऽह्यन्ता उदात्ता उदात्तेतः । विशब्दं प्रतिज्ञानं, तच्च शब्देन स्वा-भिप्रायप्रकाशनमिति न्यासे । अस्मादन्यस्मिन्नर्थे यथाप्रयोगमयं धातुर्वर्त्तत इति पुरुषकारे । सर्वत्र क्षीरस्वामिघनपालभागवृत्तिकारा धुषिं शब्दार्थं पठुः । चन्द्रदुर्गां त्वर्थशब्दमपहाय शब्दइत्येवं पठेतुः । धुष शब्द इति पठन् शाकटायनोप्यत्रैवानुकूलः । तेन हि य इति स्थाने अनेति न क्रियते । यदि शब्द इत्यर्थः स्यात् तर्हि “धुषिरविशब्दने” इति इद् प्रतिषेधेति-ल्लुधु धुषिरविशब्द इत्येव वाच्यं स्यात् इति धुषिरविशब्दार्थं इति मैत्रेयादिपाठो ज्यायान् । (घोषति । जुघोष, घोषिता), लुङि “हरितो वा” इति परस्मैपदेषु च्लेरडादेशविकल्पनात् । (अधुषत् । अधुषताम् । अधोषीत् अधोषिष्टाम्) इत्याद्युभयं भवति । “लुग्वा दुह०” इत्यत्र न्यासे व्यत्यधुक्षतेति वृत्तौ प्रत्युदाहरणमुपादायानित्यमागमशासनमित्यनिदत्त्वमुक्त्वा “शल इगुपधात्” इति कस उक्तः । हरदत्तादयस्तु प्रत्युदाहरणं धुष्यतेरिति मन्वाना इहभावाय यत् कृतवन्तः । धुष्यतिर्हि नित्यानिट् (जुधुषिषति । जुघोषिषति । धुषित्वा । घोषित्वा) “रलो व्युपधात्” इति कित्त्वविकल्पः (जोधुष्यते । जोधोषि) लोटि हेर्धित्वे घृत्वे च जश्त्वे च पकारस्य (जोधुषिडि) लङि तिप्सिपोः (अजोधोद् । घोषति । अजुधुषत् । घुष्टा रज्जुः) “धुषिरविशब्दने” इति निष्ठायामनिदत्वं संपूर्वत्वे तु “रूप्यमत्वरसंधुषास्व-नाम्” इति इटो विकल्पनात् (संधुष्टा रज्जुः, संधुषिता रज्जुः) इत्युभयं भवति । धुषिरविश-ब्दने इति चुरादौ ॥ ६४३ ॥

अक्ष व्याप्ता (अक्षति । आनक्ष । आनष्ट । आनक्षिथ । आनक्ष्व । आनक्षिव) उदि-त्त्वादिङ्विकल्पः । थल्यनिट्पक्षे “स्कोः०” इति कलोपे णटुत्वे । (अक्षिता । अष्टा । अक्षिष्यति । अक्षयति) “षढोः कः सि” इति कत्वे आद्यस्य “स्कोः०” इति लोपः (अक्षतु । आक्षत् । अक्षेत् । अक्ष्यात् । मा भवानक्षीत् । मा भवानक्षिष्टाम्) “नेटि” इति न वृद्धिः । अनिट्पक्षे “वदवजहलन्तस्य०” इति वृद्धौ (मा भवानाक्षीत् । मा भवानाक्षिष्टामित्यादि) । ननु येन नाव्यवधानमिति न्यायेनैकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रयितुं युक्तं व त्वनेकेनेति वलोप-स्यासिद्धत्वाद्नेकेन व्यवधानात् कथं वृद्धिः । नैतत् । तत्र हल्यग्रहणं हलसमुदायप्रतिपत्त्य-र्थमित्युक्तत्वात् । तथाहि । “वदवजोः” इति योगो विभज्यते । तत्रात इति अनुवर्त्तयिष्यते । ततो ऽचइति द्वितीयो योगस्तत्राङ्गेनाचो विशेषणात् अपाक्षीदित्यादावेकेन वर्णेन व्यवधाने वृद्धिसिद्धौ पुनः क्रियमाणं हल्यग्रहणं हलसमुदायप्रतिपत्त्यर्थं भवति । अस्य कर्तृवाचिसार्वधा-तुकपरत्वे “अक्षोन्यतरस्याम्” इति पक्षे श्नुर्भवति (अक्ष्णोति । अक्ष्णुतः । अक्ष्णुवन्ति) अजादौ “अचि श्नुधातुः” इत्यादिनोवङ् । (अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि) इत्यत्र “उतश्च प्रत्ययात्०” इति हिलुङ् न भवति, तत्रैवासंयोगपूर्वादित्युक्तत्वात् । (अक्ष्णवानि) इत्यत्र आपि परत्वादुवङ् बाधित्वा गुणः (आक्ष्णोत् । अक्ष्णुयात् । अचिक्षिपति) अनिट्पक्षे [पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्व-चने] इत्युक्तत्वात् अस्मात्परत्वात् “स्कोः” इति कलोपे “षढोः०” इति कत्वे च सनः ककारसहितस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचने हलादिशेषे “सन्त्यतः” इतीत्वे (अचिक्षतीति) भवति । (अक्षयति) चङि णिलोपस्य स्थनिवत्त्वात् क्षिशब्दस्य द्विर्वचने (आचिक्षत्)

अक्षित्वा । अष्ट्वा निष्ठायामष्टः । अक्षी“इन्” इतीन्प्रत्ययः (अक्षणा) । *अस्थिदधिसक्थ्य-
क्षणामनङ्गुदात्तः* इति तृतीयाद्यजादावन्तस्यानङादेशे “अल्लोपोनः” इत्यल्लोपः । डौ “विभा-
षाडिश्योः” इति विकल्पनात् (अक्षणि अक्षिण) इत्युभयं भवति विशालमक्षि यस्य स (वि-
शालाक्षः) “*बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् पच*” इति पच् । स्वाङ्गववाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद्
बहुव्रीहेः पच् । षित्त्वात् स्त्रियां (विशालाक्षी) । स्वाङ्गाचिति वचनात् (स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः)
इत्यत्र *अक्ष्णोदर्शनात्* इत्यचि टाब् भवति । अदर्शनवाच्यक्षन्तात् समासमात्रादजिति
सूत्रार्थः । इह च दर्शनं चक्षुरिति (गवाक्षं कबराक्षम्) इत्यत्राचक्षुर्वचनस्याक्षिशब्दस्याज्
भवति । यद्वात्र समुदायो दर्शनसाधनं न तु तदवयवोक्षिशब्द इति तस्य दर्शनयोगाभावाद-
दर्शनादिति निषेधस्य नैव प्रसङ्गः । कबराक्षमिति सच्छिद्रं यदश्वानां मुखपिधानं तदु-
च्यते । कथं स्थूलाक्षिरिक्षुरिति, यदि दृश्यते, अनित्यः समासान्तइति निर्वाहः । अयं
समासान्तः स्वतिपूर्वस्यापि भवति । “न पूजनात्” इत्यत्र [बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरनिषेधः]
इत्युक्तत्वात् ॥ ६४४ ॥

तक्ष् त्वक्ष् तन्करणे ॥ (तक्षति । ततक्षेत्यादि) । अक्षिवत् । “तन्करणे तक्षः” इति पक्षे
शब्दविषये इनु, (तक्ष्णोति), इत्यादि । अक्ष्णोतिवत् । (तक्षा) । “कनिन्नुवृषिवक्षि०” इति
कनिन् । तक्ष्णोऽपत्यं, (ताक्ष्णः) । “शिवादिभ्योण्” इत्यण् । अत्र “अन्नति” अन्नन्तस्याण्पर-
त्वात्प्रकृतिभावे प्राप्ते *षपूर्वहन्पृतराज्ञामणि* इति षपूर्वो योऽनुशब्दो हनश्च तयोर्धृतराज-
नृशब्दस्य चाणि प्रत्यये ऽल्लोप इत्यल्लोपः । शिवाद्यणा *सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च* इति
ण्यस्य बाधो नेष्यत इति वृत्तावुक्तत्वात् (ताक्ष्ण्यः) इत्यपि भवति । “नस्तद्धिते” इति लोपो
“ये चाभावकर्मणोः” इति प्रकृतिभावान्न भवति । सेनान्तइति सेनाशब्दान्तो गृह्यन्ते
लक्षण इति स्वरूपग्रहणं, कारिणः शिल्पिन इति । ग्रामस्य तक्षा (ग्रामतक्षः) । कुट्ट्यां भवः
कौटः, स चासौतक्षा च (कौटतक्षः) स्वतन्त्रतक्षोच्यते, “ग्रामकैटाम्यां चतक्ष्णः” इति टच् समा-
सान्तः । पञ्चानां तक्ष्णां समाहारः (पञ्चतक्षः, पञ्चतक्षा) । “तक्षत्रलोपश्च” इति नलोपः । पक्षे
स्त्रीत्वं च (द्वितक्षो) “द्विगोः” इति डीप् । अन्यदा “स नपुंसकम्” इति नपुंसकत्वम् । त्वक्षु
त्वचन इत्यग्रे तृदित् ॥ ६४६ ॥

उक्ष सेचने ॥ (उक्षति । उक्षां चकार । उक्षिता) इत्यादि पूर्ववत् । उक्षां प्रचक्रुर्नगरस्य
मार्गा इति भट्टिप्रयोगमुपादाय सुधाकरादयः, उक्ष्यत इत्युक्षाः, कर्मणि घञ्, उक्षान्
प्रचक्रुरिति पाठान्तरं चास्थन् । (उक्षा) । श्वन्नुक्षन्निति कनिनन्तो निवातितः । उक्षां
समूहः (औक्ष्णम्) “गोत्रोक्ष०” इत्यादिना बुज् । उक्षण इदम् (औक्षम्) । औक्षमनपत्ये”
इति निपातनाटिलोपः । अपत्ये तु (औक्ष्णः) “षपूर्वहन्०” इत्यल्लोपः । (जातोक्षः । महोक्षः
वृद्धोक्षः) । “अचतुर०” इतिकर्मधारयादचि टिलोपो निपात्यते ॥ ६४७ ॥

रक्ष पालने ॥ (रक्षति । ररक्ष । रक्षितेत्यादि । निरक्षतीति, निरक्षी) । रक्षसृचिपशानामि-
तिग्रह्यादिपाठाणिनिः । (रक्षणः रक्ष्णः) । “यजयाच०” इत्यादिना नङ् । (रक्षः) । असुन् ।
(राक्षसः) । “प्रज्ञादिभ्यश्च” इति स्वार्थेण् ॥ ६४८ ॥

निक्ष चुम्बने ॥ निक्षति । निनिक्ष । निक्षितेत्यादि । प्रणिक्षणम् । (प्रनिक्षणम्) । “वा
निसनिक्षनिन्दाम्” इति णत्वविकल्पः । अयं विकल्पः कृत्येवेति निन्दतौ प्रतिपादितम् । तेन
(प्रणिक्षति) इत्यादौ “उपसर्गात्०” इतिणत्वं भवति ॥ ६४९ ॥

तृक्ष स्तृक्ष णक्ष गतौ ॥ (तृक्षति । ततृक्ष । तृक्षितेत्यादि । तितृक्षिपति । तरीतृक्ष्यते) ।
“रीगृत्वतः” इति रीक् । (तरीतृष्टि) । “स्कोः०” इतिकलोपस्यासिद्धत्वाल्लघुपधत्वाभावाच्च
गुणः । एवं रुग्रिकौ (तृक्षयति । अतृक्षत् । तृक्षतीति, तृक्षः तस्यापत्यं ताक्ष्यः) “गर्गादिभ्यो
यज्” इति यज् । स्तृक्षति । तस्तृक्षेत्यादि पूर्ववत् । पोपदेशफलं (तरीष्टृक्ष्यत) इत्यादौ । (न-
क्षति । प्रणक्षतीत्यादि । नक्षत्रम्) । अमिनक्षीत्यत्रप्रत्ययः । “नभ्राण्” इत्यत्र नञ्पूर्वात् क्षरतेः

क्षीयतेर्वा नक्षत्रमिति निपातितम् ॥ ६५१ ॥

वक्ष रोपे ॥ सङ्ख्यतइत्येके । (वक्षतीत्यादि) । वक्षः असुन् ॥ ६५२ ॥

मृक्ष सङ्घाते ॥ (मृक्षतीत्यादि) । मक्ष इत्यप्येक इति मैत्रेयः । (मक्षति ममक्ष । मक्षिते-
त्यादि । मक्षिका) । “कुन् शिल्पिरंशयोः” इति कुनि टाप् “प्रत्ययस्थात्” इतीत्वम् ॥ ६५३ ॥

तक्ष त्वचने ॥ त्वचनं संवरणमिति दुर्गकाश्यपमैत्रेयाः । त्वचो ग्रहणमिति स्वामी । (त-
क्षतीत्यादि) । अयमूदिक्तनूकरणे गतः । अत्रैव पक्षपरिग्रह इत्यप्येक इति । (पक्षति । पक्षः) ।
घञ् । पक्षस्य मूलं, (पक्षतिः) । “पक्षात्तिः” इति तिप्रत्ययः, पक्षे भवं (पक्ष्यं) “दिगादिभ्यो
यत्” इति यत्प्रत्ययः । (पक्षः) पक्षतीच्छतिपर्यायः । वत्सरार्द्धवचनश्च । असुन् प्रत्ययः ॥ ६५४ ॥

सूर्क्ष आदरे ॥ अनादर इति कचित्पठ्यते । तदसत् । सोमेन यक्ष्यमाणो नभूनसूर्क्षत्र-
मिति दर्शनात् सोमेन यक्ष्यमाणो वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत । उत्तरयोः फलान्धोरग्निमाद-
धातेत्यादिना चोदितनक्षत्राणि नाद्रियेत इति तत्रार्थः । तथा अवहेदनमसूर्क्षणमिति दृश्यते ।
सूर्क्षणमादरः । ततोऽन्यदसूर्क्षणमनादरः । (सूर्क्षति । सूर्क्षितेत्यादि) ॥ ६५५ ॥

काक्षि वाक्षि माक्षि काङ्क्षायाम् ॥ (काङ्क्षति । चकाङ्क्ष । काङ्क्षितेत्यादि । चिकाङ्क्षिषति ।
चाकाङ्क्षयते । चाकाङ्क्षि, इत्यादि । काङ्क्षयति । अचकाङ्क्षत् एवं वाङ्क्षति माङ्क्षतीत्यादि) ॥ ६५६ ॥

द्राक्षि भ्राक्षि ध्वाक्षि घोरवासिते च ॥ (द्राङ्क्षति । भ्राङ्क्षति । द्राक्षा । भ्राक्षा । द्राक्षा-
मत् । ध्वाक्षामत्) *मादुपधायाश्च मतोर्वीयवादिभ्यः* । मकारान्तात् मवर्णोपधात् अवर्णा-
न्तात् अवर्णोपधाच्च परस्य मतुपो मकारस्य वकार इति प्राप्तं वत्वं यवादिभ्यः परस्य नेति
निषेधात् न भवति । द्राक्षाभ्राक्षाशब्दयोरनुनासिकलोपोपि यवादिपाठादेव । (ध्वाङ्क्षति ।
ध्वाङ्क्षः) । तीर्थं ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्ष । *ध्वाङ्क्षेण क्षेपे* इति सप्तम्यन्तं ध्वाङ्क्षवाचिना क्षेपे
गम्यमाने नित्यं समस्यत इति तत्पुरुषः । क्षेपोत्रानवस्थादिनाऽवगम्यते ॥ ६५७ ॥

चूप पाने ॥ (चूपति । चुचूप । चूपितेत्यादि । चुचूपिषति । चोचूप्यते । चोचूपिष्टि । चूप-
षति । अचूचुषत्) ॥ ६५८ ॥

तूप तुष्टौ ॥ (तूपतीत्यादि) पूववत् ॥ ६५९ ॥

पूप वृद्धौ (१) ॥ (पूपतीत्यादि । पूषी) । दीपस्थापनार्थं कुड्यकल्पितो बिलविशेषः । पचा-
द्यच्, गौरादित्वात् ङीष् । (पूषा) । “स्वन्नुक्षन्” इत्यादिना कनिनन्तो निपात्यते । (पूषणौ) ।
इन्हन्पृषार्यम्णां शौ इति उपधालक्षणस्य दीर्घस्य शावेव प्रत्यये नियमात्सवनामस्थान
इति दीर्घो न भवति । सौ च “सौ च” इति विधानाद् भवति । अयमसम्बुद्धिविषयः । अतिपू-
षाणि ज्योतीषि इत्यत्र शिपरत्वात् दीर्घः । अपत्यादावणि (पौष्णः) । “पपूर्वहन्” इत्यलोपः ।
पुष पुष्टाविति इहैवाग्रे दिवादौ क्रयादौ च । पुष धारण इति चुरादौ ॥ ६६० ॥

मूष स्तेये ॥ (मूषति । मूषकः) । संज्ञार्या कुन् । (मूषिका) । अजादिपाठात् जातिलक्ष-
णङीर्ष बाधित्वा टाप् । मूष स्तेय इति ह्रस्वोपधः क्रयादौ, लूप रूप भूषायामिति सुधाकरः ।
(भूषति । रूपति । रूपिता) ॥ ६६१ ॥

शूष प्रसवे । तालव्योष्मादिरिति पारायणिका इति स्वामी । दृश्यते च तैत्तिरीयके ।
‘अक्षशूषा’ इति । के चित् दन्त्यादि पठन्ति । तदनार्थं, षोपदेशलक्षणविरोधात् । (शूषती-
त्यादि) ॥ ६६२ ॥

यूष हिंसायाम् ॥ (यूषति) । यूषः मांसरसविशेषः ॥ ६६३ ॥

जूष च ॥ (जूषते) । जुषी प्रीतिसेवनयोरिति चुरादौ, जुष परिभाषण इति युजादौ ह-
्रस्वोपधौ ॥ ६६४ ॥

भूष अलङ्कारे ॥ भूषति । (भूषते कन्या स्वयमेव । अभूषिष्ट कन्या स्वयमेव ।) “भूषाक-
मो” इति यक्विणोर्निषेधः । भूषाफलं शोभनाख्यं कर्मणि दृश्यत इति कर्मस्थक्रियात्वं कैयट

इत्युक्तम् । अङ्गा सूनाः परिभूषन्त्वश्वमित्यत्र भट्टभास्करः सूना मांसविकर्षणसाधनान्य-
श्चादीनि, अश्वं परिभूषन्तु परितो भवन्त्विति । भवतेलोटि सिपि रूपमुक्त्वा भूषयतेवां शप् ।
“छन्दस्युभयथा” इत्यसार्वाधातुकत्वाणिणलोप इत्याह । तदस्य धातोरस्मरणात् । न चायं
नास्तीति शक्यते वक्तुं, सर्वेषु व्याख्यानेष्वविवादेनोपादानात् । अयं चुरादौ च ॥ ६६९ ॥

ऊष रुजायाम् ॥ (ऊषति । ऊषां चकार । ऊषिषति । मा भावानृषिषत् ।) णिलोपस्य
स्थानिवत्त्वात् पिशब्दस्य द्विर्वचनम् । (ऊषः) । घञ् (ऊपरः) “ऊपशुपिमुष्कमघो रः” म-
त्वर्थे रः । (ऊप्रयति) । उप दाह इति अग्रे ह्रस्वोपधः ॥ ६७० ॥

ईष उञ्छे ॥ (ईषतीत्यादि) ऊषिवत् । ईषत इति गतौ गतः ॥ ६७१ ॥

कष खष शिष जष झष शष वष मष रुष रिष हिंसार्थाः ॥ तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी ।
सप्तमो दन्त्योष्ठ्यादिः । (कषति । चकाष । कषितेत्यादि । अकपीत् । अकाषीत् ।) “अतो
हलादे०” इति वा वृद्धिः । (सर्वकषम्) । “सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः” इति खच् । *अरुद्विषद-
जन्तस्य०* इति खिदन्त उत्तरपदे पूर्वपदस्य मुम् । एवं कूलादिपूदाहार्यम् । (विकापी) । “वौ
कषलषकथश्राम्भः” इति तच्छीलादिषु घिनुण् । (आकषः । निकषः) । “गोचर” आदिसूत्रे चका-
रस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् अधिकरणे घः । आकषेण चरति, (आकषिकः) । *आकषात् छल्*
इति तृतीयान्तात् अस्मात् चरतीत्यर्थे छल् । षित्त्वात् (आकिषिकी) । आकषे कुशलः, (आक-
षकः) । *आकषादिभ्यः कन्* इति सप्तम्यन्तात् कुशल इत्यर्थे कन् (निमूलकार्षं कषति ।
समूलकार्षं कषति) निमूलं समूलं च कषतीत्यर्थः । “निमूलसमूलयोः कषः” इति णमुल् ।
उपपदसमासः । *कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः* इति यस्मात् णमुलो विधानं तस्यैवानुप्र-
योगः, कषादयश्च “निमूलसमूलयोः कषः” इत्यारभ्य “उपमाने कर्मणि च” इत्येतदन्तेषू-
पात्ता धातवः । अत्रानुशब्दो नानन्तर्येऽपि तु धात्वर्थानुवादेन पश्चाद्भावे, तेन व्यवहितपूर्व-
प्रयोगोऽपि द्रष्टव्यः । तथा च वृत्तिः । धातुसम्बन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगार्थं वचनमिति ।
तथा “यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्” इत्यत्र हरदत्तः । अनुशब्दो धात्वर्थानुवादेन पश्चाद्भावे
न त्वानन्तर्ये, पूर्वप्रयोगो व्यवहितप्रयोगोपि भवतीति न्यासे च । अथ पूर्वप्रयोगस्य व्यवहि-
प्रयोगस्य च निवृत्यर्थं कस्मान्न भवति यथा “कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि” इत्येतत् । तन्न ।
एतयोरिष्टत्वात् । पादौ कषितुं शीलमस्य (पत्कापी) । “सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छिल्ये” इति
णिनिः, “हिमकाषिहतिषु च” इति हिमादावुत्तरपदे पादः पङ्कावः । (कष्टं व्याकरणम्) । कृच्छ्र-
साध्यमित्यर्थः । (कष्टानि वनानि) । दुष्प्रवेशानीत्यर्थः । “कृच्छ्रगहनयोः कषः” इति निष्ठा-
यामनिद्वत्म् । अन्यत्र (कषितो देवदत्तः) । कष्टायकर्मणे क्रामति, (कष्टायते) । *कष्टाय क्रमणे*
इति चतुर्थ्यन्तादनार्जवे क्यङ्, क्रमणमिहानार्जवम् । कष्टं चिकीर्षति, (कष्टायते) । अत्र “सत्र-
कक्ष०” इत्यादिना द्वितीयान्तात्कण्वचिकीर्षायां क्यङ् । (कक्षः) । “वृत्तिवदि०” इत्यादिना
सप्रत्ययः । “षढोः कः सि” इति कत्वं, “तितुत्रेत०” इणिनेषधः । (कक्षायते) । “सत्रकक्षि०”
इत्यादिना क्यङ् । (खपतीत्यादि पूर्ववत् । खप्पः) बलात्कारः । “खप्पशप्पबाप्पपर्षप्पकृप्प-
शिलपाः” इति पप्रत्ययान्ता निपान्त्यते । (शिषति । शिशेष । शिशयिथ । शेषा । शेषयति ।
शेषतु । अशेषत् । शेषेत् । आशिषि । शिष्यात् । अशिष्यत्) “शल इगुपधा०” इति कसः
अनिद्वत्त्वं च, शिषि पिषि श्लिष्यतिपुष्पती त्विषिमिति व्याघ्रभूतिवचनात् । तदुक्तं पुरुषकारे ।
शिषेरसर्वोपयोगे शिषि । शेषयति । शेषतीत्युभौ, लुङ्यङ्भावादत्रशेषत् इति देवमुपादाया-
शेषीदित्युक्तं, शिषि पुषिमित्यनिद्वत्कारिकाप्रामाण्याच्छिषिमात्रस्यानिद्वत्त्वेन कसे सति अ-
शिक्षदिति युक्तम् । तथा मैत्रेयोपि शेषेत्यनिद्वत्मुदाजहार । एवं च लिटि सेद्वत्त्वं क्रादिनियमा-
त्सिद्धम् । एवं चास्य सेदो मध्ये पाठो यथा शिषिमात्रस्यानिद्वत्त्वेन “शलइगुपधा” इति पा-
न्तसाभ्यात् पान्तपरस्मैपदिसाम्याच्च द्रष्टव्यः । (शिशिक्षति ।) “हलन्ताच्च” इति सनः कि-
त्त्वम् (शेशिष्यते । शेषेति । शेषयति । अशीपित् शिष्टा । शिष्टः । शिष्टवान् । शिष्टं) काल-

योगः । “खप्पशिप्प०” इति पप्रत्यये निपातितम् (जवति । जजाप । जेषतुः जषिता) इत्यादि कषिवत् । किति लिटि सेटि थलि चैत्वाभ्यासलोपौ । एवं (क्षपति, शषतीत्यादि शप्पं) पूर्ववत्पक्षः । वष आदानसंवरणयोरित्यर्थे स्वरितेत् । (वषति । वषाप । वषतुः । वषितेत्यादि) वादित्वान्नैत्वाभ्यासलोपौ । (मषतीत्यादि) रोषति । रूरोष । रूरोषिथ । रोषिता । रोष्टा रोषिष्यति इत्यादि । तकारादौ “तोषसहलुभरुषरिषः इतीड्विकल्पः (रुषित्वा । रुष्टा) इद- पक्षे “रलो व्युपधा०” इति कित्त्विकल्पः । निष्ठायां “रुष्यमत्वरसंधुपास्वनाम्” इतीडो वि- कल्पनात् “यस्य विभाषा” इति निषेधो भवति । (रुष्टो, रुषितः ।) “मतिबुद्धिपूजार्थभ्यश्च” इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने क्तः । इदपक्षे “उदुपधाद्वाादिकर्मणोरन्यतर- स्याम्” इति कित्त्विकल्पनात्पक्षे गुणः (रोषितमनेनेत्यादि भवति) । रुष रोषइति दिवादौ चुरादौ च । रेषतीत्यादि रोषतिवत् । निष्ठायां “यस्य विभाषा” इतीडो निषेधात् (रिष्टः) । रेष- त इति शब्दे गतः । अत्र दण्डके मुषिरपि धातुः कोशे पठ्यते । स्तेयार्थोयं पूर्ववच्चैष पठति इतीह पाठे नाभिनिषेष्टव्यम् । हिसार्थत्वे यदि दृश्यते तदा धातूनामनेकार्थत्वाद्भविष्यति ॥६८१॥

भष भर्त्सने ॥ इह भर्त्सनं श्वरवो यतस्तत्रैवायं प्रसिद्धः । (भवति । भषकः) कुन् ॥६८२॥

उष दाहे ॥ (ओषति । ओषां चकार ।) “उषदि०” इत्याम्विकल्पः । (उवोष । ऊषतुः । उवोषिथ) । पिठ्वचनेषु गुणस्य स्थानिवत्त्वादुपशब्दस्य द्वित्वम् । पुनर्गुणे “अभ्यासस्या०” इत्युवडवङ् । न चाभ्यासस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वे गुणस्य स्थानिवत्त्वम्, असर्वणग्रहणसाम- थ्यादिति प्रागेवोपपादितम् । (ओषिता । ओषिष्यति । ओषतु । ओषत् । ओषेत् । उष्यात् । औषोत् । ओषिषिषति । ओषयति । मा भवानुषिषत्) प्रत्युष्टमित्यत्र भट्टभास्करः । “ओ- दितश्च” इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादाश्चस्तादिवदिदप्रतिषेधः । (ऊष्मा) । मनिनि बा- हुलकाद् दीर्घः । ऊष रुजायामित्यस्माद्वा । (उष्णः) । उष्सिध्युपीति नक् । (उष्णिका) । यवा- गूः । “ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्” इति कनि निपात्यते । उष्णं करोति (उष्णकोलसः) । “शी- तोष्णाभ्यां कारिणि” इति । कन् । उष्णं न सहते (उष्णालुः) । “शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने” इत्यालुच् । (ओष्ठः) “उपिकुपिकाशिभ्यष्टन्” इति ठन् (बिम्बोष्ठी । बिम्बोष्ठा) “नासि- कोदरौष्ठ०” इति वा डीष् [ओत्वोष्ठयोः समासे वा] इति पररूपं वृद्धेरपवादः । अन्यदा वृद्धौ (बिम्बोष्ठी बिम्बोष्ठा । पार्योष्ठयम् ।) सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । तस्मान्नवार्थे [परिमु- खादिभ्य उपसंख्यानम्] इति ष्यञ् । (उष्टः) । एति एन् बाहुलकादगुणत्वम् । उष्टाणां समूहः (औष्टकम्) । “गोत्रोक्षोष्ठ०” इति वुञ् । उष्टस्य विकारावयवयोरपि (औष्टकम्), “उष्टाद्वुञ्” इति वुञ् ॥ ६८३ ॥

जिषु विषु मिषु सेचने ॥ जेषति । जिजेष । (जेषिता । जिजिषिषति । जिजेषिषति । जिषित्वा । जेषित्वा) “रलोव्युपधात्०” इति कित्त्विकल्पः । “उदितोवा” इति क्त्वाया- मिडभावे (जिष्टा जिजिष्यते । जेजेष्टि । जेषयति । अजीजिषत् । जिष्टम् । जेषति । वि- वेष । विविषतुः । विवेषिथ । विविषिव ।) शिषि पिषि शुष्यतिपुष्यती त्विषि श्लिषि विषि तुष्यतिद्विष्यति द्विषिमित्यनिट्कारिकापाठादस्यानिट्त्वेपि क्रादिनियमादत्रे (वेष्टा । वे- क्ष्यति । अविक्षत्) “शल इगुपधा०” इति कसः (विविक्षति) “हलन्ताश्च” इति सनः कि- त्त्वम् । उदित्वात् क्त्वायामिड्विकल्पः (विषित्वा । वेषित्वा । विष्टा । विष्टम् । वेषेण स- पादी वेष्यो नटः) “कर्मवेष्टाद्यत्” इति तृतीयान्तात्संपादिन्यर्थे यत् । संपत्तिः शोभातिशयः । वेषेणात्यन्तं शोभत इत्यर्थः । विषल् व्याप्तौ जुहोत्यादौ । विष विप्रयोग इति च क्रयादौ । (मेषतीत्यादि) जेषतिवत् । मेष इति पचादिषु दर्शनादचि चित्त्वात्स्त्रियां (मेषी) । अयं स्पन्दायां तुदादौ ॥ ६८६ ॥

पुष पुष्टौ (पोषति । पुपोष । पुपोषिथ । पोषिता । पोषिष्यति । अपोषीत्) शिषि पिषि शुष्यतिपुष्यती इति श्यना निर्देशादयं सेट् । तथा पुषादीत्यङ्विधावपि दैवादिकस्य ग्रहणं,

सेदकत्वात् कसोपि न भवति (स्वपोषं पोषति) “स्वे पुषः” इति णमुल् । अत्र स्वशब्दः पिबि-
द्विष्यते तेन पितृपर्यायवचनस्य तद्विशेषार्थस्य च द्वयर्थमित्युक्तत्वात् स्वशब्दे तत्पर्यायवाचिनि
विशेषवाचिनि चोपपदे प्रत्यय इति गोपोषं धनपोषमिति देवादिकस्य भवति (पोषितः । पु-
षितः । पुष्टमिति । पोषितमिति ण्यन्तस्य । पोषयतीति पोषयितुः) “स्तनिहंपिगदिमदिपु
पिभ्यो णेरित्नुच्” इति ण्यन्तादित्नुच् । “अयामन्ता०” इति णेरयादेशः । अयं दिवादिः
क्रयादिश्च । धारणार्थश्चुरादिः । नन्वेक एव पुषिः विकरणभेदाय पुनः पठ्यते क चिच्चायं सेद्
अन्यत्र पाठादनिद् इत्यर्थादार्धधातुके विकल्पितेदकत्वात् “यस्य विभाषा” इतीडा न भवि-
व्यं निष्ठायाम् । नेतत् । यस्य वाचनिक इडिकल्पस्तस्यैव तत्राश्रयणात् ॥ ६८७ ॥

श्रिषु श्रिषु पुषु प्लुषु दाहे ॥ (श्रेषति । शिश्रेष । श्रेषिता । श्लेषति । शिश्लेष । शिश्ले-
षिथ । श्लेषिता) शिषि पिपि शुष्यति शिष्यती त्विषि श्लिषिमित्यनिदकारिकायां देवादिक-
स्य श्लिषेर्ग्रहणं तेनास्येतीद् उदातः । उक्तं च कैयटे । श्लिष आलिङ्गन इति कसविधावनिद्
इत्यनुवर्त्तनाद् दाहार्थस्य सेदो ग्रहणाभाव इति । एवं तत्र न्यासपदमञ्जोरारपि । यस्त्वनि-
दकारिकाव्याख्यानन्यासे द्वयोर्ग्रहणमिति पाठः सः स्वोक्तिविरोधाद् ग्रन्थान्तरविरोधाच्च प्रमा-
दलिखितः । तथा च वर्द्धमानस्वामिसंमताकारादयश्चासुं सेदमाहुः । श्लेषयतीति (श्लेषः) “श्या-
द्यधासुसंस्तानवसावंहलिहश्लिषश्चसश्च” इति कर्त्तारि, णः (श्लेष्मा । श्लेषमलः । मत्वर्थे ।
श्लेषमणः) पामादित्वाच्च, अयमपि मत्वर्थे । श्लेषमणः शमनं कोपनं वा (श्लेषिमकम्) । तस्य नि-
मित्तप्रकरणे “वातपित्तश्लेषमभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम्” इति ठक् । (श्लक्ष्णः) । “श्लिषेरच्चो-
पधाया” इति क्वप्रत्ययः । उपधायाश्चाकारः । श्लिष्यतेर्वा (श्लक्ष्णः । आचारश्लक्ष्णः) । “पूर्वस-
दश०” इत्यादिना समासः । आलिङ्गने दिवादिः । श्लेषणे चुरादिः । (प्रोषति । प्लोषती-
त्यादि ।) प्लुष्यतीति दिवादिपाठात् सेद् प्रुषिप्लुषी द्वौ स्नेहने क्रयादौ ॥ ६९१ ॥

पृषु वृषु मृषु सेचने ॥ मृषु सहने च । इतरौ हिसासंक्लेशनयोश्च । अत्र काश्यपः । पृषु
हृषु वृषु हिसासंक्लेशनदानेप्वित्यादि पपाठ (पर्षति । पर्षिता । पर्षिष्यति । पर्षतु । अपर्षत् ।
आशिषि पृष्यात् । अपर्षीत् । पिपर्षिष्यते । परोपृष्यति । पर्षीषीति । पर्षीष्टि । पर्षीक्षि) लोटि
पर्षीड्ढी । इत्यत्र हेडित्त्वान्न गुणः (पर्षीषाणि) “नाभ्यस्तस्याचि पिति” इति गुणनिषेधः । लङि
तिप्सिपोर्हलङ्यादिलोपः । (अपर्षीट्) । “रात्सस्य” इति नियमात् न संयोगान्तलोपः । (अप-
पृषीत्) । पूर्ववदगुणत्वं रिक्रीकोरुदाहार्यम् (पर्षयति । अपर्षयत् । अपीपृषत् । पर्षित्वा ।
पृष्ठा) उदित्त्वाद्विकल्पः । (पृष्टं, पृषितम्) बाहुलकात् पृषेः किञ्चेति तच् अस्मादपीति । (पृष-
तम्) । “पृषिरञ्जिभ्यां कित्” इत्यतच् । पृषन् बिन्दुर्मृगश्च । [वर्त्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छ-
तुवच्च] इत्यतिप्रत्यये गुणाभावेः । शतृवद्भावाद् “उगितश्च” इति स्त्रियां ङीप् (पृषती । पा-
र्षिणः) । “वृणिपृक्षिपार्णिभूर्णिचूर्णिर्तूर्णिः” इत्यादिणिञ् प्रत्यये निपात्यते । (पार्षणीलः) । “सि-
ध्मादिभ्यश्च” इत्यत्र पार्णिधमन्योर्दीर्घश्चेतिपाठात् लचि दीर्घः । तच्चान्यतरस्यां ग्रहणस्या-
नुवर्त्तनात् मतुपि (पार्षिणमान् वर्षति । वर्ष । वर्षतीति वर्षः) [अज्विधौ भयादिभ्य
उपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्] इत्यच् । वृषेर्वावर्षणादिति भाष्यकारप्रयोगात् ल्युट् ।
(वृष्टिः) । “तितुत्र०” इति नेद् । (वृषभः) “ऋषिवृषिभ्यां कित्” इत्यभच् । (वृषः) । इगुपलक्षणः
कः । वृषाय हितं (वृष्यम्) । “खलवयमापतिलवृषव्रह्मणश्च” इति यत् । अत्राकारान्तस्य वृ-
षशब्दस्य ग्रहणात् कनिन्नुवृषीतिकनिन्ताद् वृषन्शब्दाच्च न भवति । प्राक्क्रीतीयस्त्वनभि-
धानान्न भवति । वृषमात्मन इच्छति (वृषयति) । मैथुनं इच्छति इत्यर्थः । “अधक्षीरवृषल-
वणानामात्मप्रीतौ क्यचि” इत्यसुक् । अश्ववृषयोमैथुनेच्छायामिति । अन्यत्र “क्यचि च”
इतीकारे (वृषीयति । वृषिणः) । “प्रवृषिभ्यां कित्” इति निः । (वृषणः) बाहुलकात् क्युन् । वर्ष-
त इति स्नेहने गतः (मर्षति । ममर्ष । मृषित्वा । मर्षित्वा) “वृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य”
इति सेदकः कित्त्वविकल्पः । अनिदपक्षे (मृष्ट्वा, निष्ठायां मृष्टम्) । “मृषस्तितीक्षायाम्”

इति कित्त्वमनिघो निष्ठायामेवेति दैवादिकस्य तत्र ग्रहणं, स हि सेद, सृवस्त्विति श्रायामिति दिवादिर्द्युजादिश्च स्वरितेतौ ॥ ६९४ ॥

घृषु संवर्षे ॥ (घर्षति । संवर्षणम् । घृष्टम्) ॥ ६९५ ॥

हृषु अलोके ॥ (हर्षति । हृष्टानि लोमानि । हर्षिताति लोमानि । हृष्टं लोम, हर्षितं लोम-भिः) । अत्रोदित्वान्नित्यमनिदित्वे प्राप्ते “हृषेलोमसु” इति लोमविषयालीकवाचित्वात्पक्षे इडागमः । यस्तु दिवादौ हृष तुष्टाविति पठ्यते तस्य तु सेदकत्वान्निष्ठायामनेन पक्षे इग्निषि-ध्यते इतीयमुभयत्र विभाषा, अत्र लोमान्यङ्गजानि केशाश्चेति वृत्तावुक्तम् । लोमभ्योन्यत्र हृष्टमित्येव भवति, दैवादिकस्य तु हृषितमिति । (हृष्टो देवदत्तः, हृषितो देवदत्तः,) विस्मृत इत्यर्थः । (हृष्टा दन्ता हृषिता दन्ताः) । प्रतिहता इत्यर्थः । [विस्मृतप्रतिघातयोश्चेति वक्तव्यम्] इति इडिकल्पः । (हर्षलः) । “हृषेरुलच्” इत्युलच् । (हर्षयितुः) । स्तनिहृषी-त्यादिना ण्यन्तादित्नुच् ॥ ६९६ ॥

तुस हस हस रस शब्दे (तोसति । तुतोस । तोसिता । तोसिष्यति । तोसतु । अतोसत् । तोसेत् । आशिषि । तुस्यात् । अतोसीत् । तुतुसिषति । तुतोसिषति । तुसित्वा । तोसित्वा) “रलो व्युपधा” इति कित्त्वविकल्पः । (तोतुस्यते । तोतोस्ति । तोतुधि) इत्यत्र सेहर्धि-भावे चकाधीतिवत् “धिच” इति सलोपः । लङ्ङितिप्सपोर्हल्ङ्यादिलोपे “तिप्यनस्तेः” इति सका-रस्य दत्वे (अतोतोः) इति भवति (तोसयति । अतुतुसत् । हसति । जहासा हसितेत्यादि । जिहसिषति । जाहस्यते । जाहस्तीत्यादि तुसिवत् । हासयति । अजिहसत् । हस्वः ।) बाहुलकाद् “हस्वं लघुः” इति निर्देशाद्वा वप्रत्ययः । (हसिष्टः । हसीयान्) “पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा” इति इमनिच् । “स्थूलदूर०” इति इष्टेमेयः सु यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः । एतत्स्थूलादिविषयं यथासम्भवम् । अत्र यणादिलोपस्य “असिद्धवदत्रा०” इत्यसिद्धत्वाद्देरिति लोपो न भवति । हस्वं करोति (हसयति) णाविष्टवदिति यणादिलोपः अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्ताविति वृद्ध्यभावः । भाष्ये अग्लोपित्वाच्चङि इत्वाभावात् (अजहसत् । लहसतीत्यादि हसिवत् । रस-तीत्यादि) । रस इति रस आस्वादनस्नेहनयोरिति चौरादिकस्य । ण्यन्तस्य, रसयतीति हि तस्य व्युत्पत्तिः ॥ ७०० ॥

लस श्लेषणक्रीडनयोः (लसतीत्यादि । विलासी) । “वौ कषलस०” इति तच्छीलादौ धिनुण् न लसः, (अलसः, आलस्यम्) । *न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवट्युधकतरसलसेभ्यः* इति नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणाद्युत्तरे भावप्रत्यया न भवन्तीति निषेधश्चतुरादिपर्युदा-सादिह नेति ण्यञ् भवति । एवं नरसेः, (अरस्यमिति । अलसोऽप्यालस्यः) । चातुर्वर्ण्यादित्वा-त्स्वार्थे ण्यञ् भवति । लस शिल्पयोग इति चुरादौ ॥ ७०१ ॥

घस्ल अदने ॥ अयं न सार्वत्रिकः, “लिट्यन्यतरस्याम्” इति अदेर्घस्लादेशविकल्पविधानवैय-र्थ्यप्रसङ्गात् । द्वैरूप्यं हि साध्यम् । ततश्च यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः । अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लट्दित्करणमङि । घसिश्च सान्तेष्विति इग्निनेषो बलाद्यार्धधा-तुके । यत्र प्रत्यये प्रतिपदोपानं “सृघस्यदः कमरच्” इत्यादौ तद्वचनम् । (घसति । घस्ता । घत्स्यति) । “सः स्थायार्धधातुके” इति तत्त्वम् (घसतु । अघसत् । घसेत् ।) शबभावादादि-ष्यस्याप्रयोगः । (अघसत्), लट्दित्वाद्ङ् । (घत्स्यते देवदत्तेनान्नम्) इत्यादौ शप्परस्मैपदाभावेपि बलादिनिमित्तः प्रयोगः (घस्मरः) “सृघस्यदः कमरच्” इति कमरच् तच्छीलादौ । (घासः) भक्ष्यतृणादिः । जनिघसिभ्यामिण् । (घासिः), जघासेति घासः प्रघास इति भटभारुक्रो “बहुलं छन्दसि” इति घस्लादेश औणादिक इत्याह । तदस्य घसेरस्मरणात् ॥ ७०२ ॥

जर्ज चर्च झर्ज परिभाषणहिंसातर्जनेषु ॥ (जर्जति । चर्चति झर्जति । झर्जरः) बाहुल-कादरः । चर्चझर्जयोस्तुदादौ पठिष्यमाणयोरिह पाठः स्वरार्थ इति देवमैत्रेयपुरुषकारेषु । उ-ष्मान्तेषु पाठोर्थानुरोधादिति च मैत्रेयः । चर्च अध्ययनइति चुरादौ ॥ ७०५ ॥

पिस् पेस् गतौ (पेसति । पेसयति । अपिपेसत् । एकारोपधपाठः किदर्थ इति (पिपेसतुः । पेपेस्यत इत्यादि । पेस्वरः) “स्थेशभासपिसकसो वरच्” इति वरच् । इह क् चित् विस् वेस् पिश् पेश् इत्यपि पठ्यन्ते । आद्यौ दन्त्योष्ठयादी तालव्योष्मान्तौ चत्वार एते मैत्रयादिषु न दृश्यन्ते । पिस अवयव इति तु चुरादौ ॥ ७०७ ॥

हसे हसने (हसति । जहास । अहसीत् । “ह्यन्तक्षण०” इत्यादिना वृद्धिनिषेधः । (व्यतिहसन्ति) । [प्रतिषेधे हसादीनामुपसङ्ख्यानम्] इति तङ्गिषेधः । (हसः) । “स्वनहसोवां” इत्यनुपसृष्टात् पक्षे अप् । तदभावे घञ्, (हासः) । उपसृष्टात् तु नित्यं घञेव (प्रहास इति) । (हस्तः) हसिमृग्रिण्०” इत्यादिना तन् । “तितुवेति०” इण्निषेधः । हस्तोस्यास्तीति (हस्ती) “हस्ताज्जातौ” इति इन् प्रत्ययः । हस्तिनां समूहो (हास्तिकम्) । “अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्” इति ठक् “नस्तद्धिते” इति टिलोपः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया हस्तिनीशब्दादपि ठकि “भस्याडे तद्धिते” इति पुंवद्भावः । (हास्तिकमित्येव) । हस्तिधेनुभ्यां तदन्तविधेरिष्टत्वात् (वानहस्तिकम्) इत्याद्यपि भवति । हस्ति प्रमाणमस्य (हास्तिनः पुरुषः) । पुरुषहस्तिभ्यामणच्’ इति प्रथमान्तात् प्रमाणोपाधिकात् अस्येत्यर्थेऽणप्रत्ययः । चकाराद्वयसच्द्वयमात्रचो भवन्ति (हस्तिद्वयसम् । हस्तिद्वयम् । हस्तिमात्रमिति) । अणि “नस्तद्धिते” इति टिलोपः “इनप्यनपत्ये” इति प्रकृतिभावान्न भवति । हस्तेन दीयते कार्यं वा (हस्यम्) । “तेन यथा कथाचहस्तभ्यां णयतौ” इति तृतीयान्तात् दीयते कार्यमिति एतयोरर्थयोर्यत् । हस्ते नक्षत्रे जातो (हस्तः) । नक्षत्राणः “श्रविष्ठाफलगुनी०” इत्यादिना लक् । (हस्त्रं मुखम् ।) “स्फाथित्वि०” इत्यादिना रक् ॥ ७०८ ॥

णिश समाधौ ॥ तालव्योष्मान्तः (नेशति । प्रणेशति । निनेश । नेनिशानि । निनिशिवति । निनेशिवति । निशित्वा । नेशित्वा । नेनिश्यते । नेनेष्टि) ब्रश्चादिना पठ्वं त्वष्टुम् । (नेशयति । अनीनिशत्) अत्र मैत्रेयो निशाशब्दमस्मादाह । तस्याभिप्रायः, किपि आप्यं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशेति टाप् । अन्ये तु नितरां शेरतेस्यामिति शेतेधिकरणे डप्रत्यये व्युत्पादयन्ति । निशायां भवं (नैशिकम्) । “निशाप्रदोपाभ्यां च” इति शैषिकः पक्षे ठञ् । तदभावे प्राग्दीव्यतीयेऽणि (नैशम्) ॥ ७०९ ॥

मिश मश शब्दे रोपकृते च ॥ इमौ तालव्योष्मान्तौ । (मेशति । मशतीत्यादि । मशकः ।) सज्ञायां कुन् ॥ ७१० ॥

शव गतौ ॥ दन्त्योष्ठान्तः । (शवति । शवम्) किप्यूठि वृद्धौ (शौः) ॥ ७११ ॥

शश प्लुतगतौ । तालव्योष्मान्तः (शशति । शशः । शशानः) “चलनशब्दार्थ०” इति युच् । अत्र कश गताविति कचित् पठ्यते, तत् “प्रतिष्कशश्च कशेः” इत्यत्र वृत्तौ कश गतिशासनयोस्त्यादादिकस्योपादानादनार्पमिव प्रतीयते । तथा “नाभ्यस्तस्य०” इत्यत्र प्रकृत्यन्तराणां चेति भाष्यवृत्ती प्रकृत्य तद्व्याख्यातृभिरादादिक एवोपादीयते ॥ ७१२ ॥

शसु हिंसायाम् ॥ दन्त्योष्मान्तः (शसति । शशास । शशसतुः) “न शस०” इत्येत्वाभ्यासलोपनिषेधः । शस्यतेनेनेति (शस्त्रम्) । “दानीशस०” इति करणे ष्टून् । पित्त्वात् स्त्रियां (शस्त्री । शस्यम्) । “तकिशसि” इत्यादिना यत् । शंस्यमिति “ह(१)न्त्यर्थाश्च” इति चुरादिपाठात् स्वाथं णौ यति । (शसित्वा शस्त्वा ।) उदित्वादिङ्गिकल्पः । (शस्तो वृषलः विनीत इत्यर्थः । “धृषिशसी वैयात्ये” । धृषिशसी यदा वैयात्यविषयौ तदैवैताभ्यां पराया निष्ठाया इडभाव इति नियमादन्यत्र (विशसित) इति भवति । विशसितुर्थम्यं (वैशस्त्रम्) । (१)क्तोः इति षष्ठ्यन्ताद्धर्ममित्यर्थेऽङ्प्रत्ययः । तत्र [विशसितुरिडलोपश्च] इति वचनादिङ्गिलोपः । आशंसत इतीच्छायां गतः ॥ ७१३ ॥

शसु स्तुतौ ॥ अयं दुर्गः द्वावपि तालव्योष्मादी । (शंसति । शशंस । शंसितेत्यादि) ।

आशिपि कित्वात् “अनिदिताम्” इत्युपधालोपे (शस्यात् । शिशंसिपति । शाशस्यते) ।
 डित्वाब्रलोपः (शाशंस्ति) । यङो लुका लुसत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावाब्रलोपाभावः । (शासस्तः)
 इत्यादौ तसादीनां डित्वाब्रलोपः । (शासधि) इत्यत्र हेरपित्त्वान् डित्वाब्रलोपे “धि च” इति
 सलोपः (शंसयति । अशशंसत् । शस्यम् ।) [शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम्] इति नलो-
 पः । क्यबभावे ण्यति (शंस्यम् । शंसित्वा । शस्त्वा) उदित्वादिङ्ङिकल्प इति “न क्त्वा सेट्”
 इत्यकित्वाब्रलोपाभावः । (शस्तम्) । “यस्य विभाषा” इति नेट् । नृन् शंसतीति (नृशंसः) ।
 कर्मण्यण् । नरा एनं शंसन्ति नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति वा (नराशंसः) घञ् । अग्निर्हेश-
 विशेषो वा । वनस्पत्यादिषु पाठात्पूर्वपदस्य दीर्घः । ब्रह्मणानि शंसतीति (ब्राह्मणाच्छंसी) ।
 रुदिरियमृत्विग्विशेषस्य । “सुध्यजातौ” इति णिनिः । [ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम्]
 इत्यलुक् । अस्मादेव निर्देशात् द्वितीयार्थे पञ्चमी (भ्रेष्टः । ज्येष्टः । श्रेयान् । ज्यायान्)
 प्रशस्यस्य श्रः । *ज्य च* इत्यतिशयनिकयोरजाद्योः श्रज्यावादेशौ भवतः । आदेश-
 योरकारोच्चारणसामर्थ्याद्विलोपो न भवति । ज्यायानित्यत्र “ज्यादादीयसः” इति ज्यशब्दा-
 त्परस्य ईयसुन् आदेराकारः । श्रेयसोपत्यं (श्रायसः) । “देविकांशिशपादित्यवाङ्दीर्घसन्नश्रेय-
 सामात” इति वृद्धिनिमित्तात्परत्वादेकारस्य स्थाने आकारादेशः । प्रशस्यमाचष्टे (श्रापयति ।
 ज्यापयति) । [तत्करोति०] इति णिचि णाविष्टवदिति श्रज्यादेशयोर्द्वौ पुक् ७१४ ॥

चह परिकल्कने ॥ परिकल्कनं शाध्यम् (चहति । चचाह । चेहतुः । चहितेत्यादि ।
 अचहीत्) हान्तत्वाच्च वृद्धिः (चिचहिपति । चाचह्यते । चाचाडि) “हो ङः” “झषस्तथो-
 ङ्ङो धः” “ष्टुना ष्टुः” “ढो ढे लोपः” “ढ्रलोपे” इति दीर्घः । अयं चुरादौ मित्प्रकरणे,
 कथादौ च मित्सु पान्तं मैत्रेयः पठिष्यति ॥ ७१५ ॥

मह पूजायाम् । (महतीत्यादि) । चहिवत् । (महीति) गौरादिपाठात् ङीप् । (महिषः) । “अ-
 विमद्योष्टिषच्” । टित्वात् स्त्रियां (महिषी) । महिषा अस्मिन् सन्ति (महिष्मान् देशः । [म-
 हिषाच्चेति वक्तव्यम्] इति “तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि”ति विषये इमतुप् । डित्वाट्टि-
 लोपः । महिष्या धर्म्यं (माहिषम्) । “अण्महिष्यादिभ्यः” इत्यण् तस्य धर्म्यमिति विषये ।
 (महान् महान्तौ । महान्तः) । [वर्त्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवञ्च] इत्यतिप्रत्यये निपा-
 तितः । शतृवङ्गापान्नुम्, *सान्तमहतः०* इत्यसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने दीर्घ उपधायां, संयो-
 गापेक्षमुपधात्वम् । संबुद्धौ तु संयोगान्तलोपे (हे महन्) । शतृवङ्गावादतिप्रत्ययस्य स्त्रियां “उ-
 गितश्च” इति ङीपि (महती) । महान्श्रासौ पुरुषश्च (महापुरुषः) । *सन्महदपरमोत्तमोत्कृष्टाः
 पूज्यमानैः* इति पूजावचनाः सदादयः पूज्यवचनैः सामानाधिकरणैः समस्यन्त इति तत्पुरुषे
 आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः इति समानाधिकरण उत्तरपदे जातीयरि च प्रत्यये
 महत् आत्त्वमित्याकारः । जातीयरि (महाजातीयः) । *प्रकारवचने जातीयर्* इति प्रकारो
 भेदः सादृश्यं च, तत्र वर्त्तमानात् स्वार्थे जातीयरिति जातीयर् । कथं महाबाहुर्वैवदत्त इति,
 यावता “सन्महतः०” इति प्रतिपदोक्ते समासे समानाधिकरणस्योत्तरपदस्य संभवस्तत्रैवात्वेन
 भाव्यम् । सत्यम् । यद्येतावत् प्रयोजनं स्यात् आन्महतो जातीयरि चेत्येव ब्रूयात् । चशब्दे-
 नोत्तरपदमाक्षेप्यते, तच्च प्रतिपदोक्तमेव भविष्यति, एवं सिद्धे सति यदेतत् समानाधिकर-
 णग्रहणं तत्समानाधिकरणमात्रप्रत्ययार्थं विज्ञायते । महत्या धासो (महाधासः) । [महत्
 आत्त्वे धासकरविशिष्टेषूपसङ्ख्यानं पुंवद्वचनं च] इति पुंवङ्गाव आत्वं च । कथं महाकरो
 महाविशिष्ट इति । अमहान् महान् संपद्यते महद्भूतश्चन्द्रमाः । अत्र अमहत्यां प्रकृतौ वर्त्त-
 मानात् महच्छब्दात् कारणभूतस्य कार्यात्मना भावे द्योत्ये विधीयत इति महच्छब्दस्य गौ-
 णार्थत्वात् मुख्ये च कार्यसम्प्रत्ययात् आत्वाभावः । महतो भावः (महिमा) । पृश्वादिमनि-
 चि “टेः” इतिटिलोपः । महत् इति वृद्धौ गतः ॥ ७१६ ॥

रह त्यागे ॥ (रहतीत्यादि) । महतिवत् । रहः । रहसी ।) असुन्प्रत्ययः । (विरहीकरोति) ।

“अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि०” “अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च” इति चि-
प्रत्ययः सलोपश्च । “अस्य च्चौ” इति ईत्वम् । रहसि भवं (रहस्यम्) । दिगादित्वाच्च ।
(अरहसम् । अवरहसम् । तसरहसम्) । “अन्ववतसाद्रहसः” इति अन्वादिपूर्वाद्दहःशब्दान्तात्
समासमात्राद् च समासान्तः । (राहुः) । “हसनिरहिजीनी०” इत्यादिना उण् । रह त्याग
इति कथादौ मित्प्रकरणे च चुरादौ ॥ ७१७ ॥

रहि गतौ (ररति । रंह । रंहिता) इत्यादि । इदित्वेन (रारंक्षते) इत्यादौ नलोपो न
भवति । (रंहः) । असुन् ॥ ७१८ ॥

दह दहि वृह वृहि वृद्धौ (दहन्ति । ददर्ह । दर्हितेत्यादि । दरीदृश्यते) “रीगृत्वतः” इति
रीक् (दर्दहीति । दर्दधि) *दादर्धातोर्घः* इति झलि पदान्ते च हकारस्य घकारः । “झ-
षस्तथो०” इति धत्वम् । “झलां जश् झशि” इति जश्त्वेन गकारः । (दाधत्सीत्यत्र) “एका-
चो बशो०” इति दकारस्य धकारः । “खरि च” इति धकारस्य चत्वे तकारः । लङि तिप्सि-
पोरपृक्तलोपे घत्वभ्रभावजश्त्वचत्वेषु (अदर्धक्) । “रात्सस्य” इति नियमान्न संयोगान्तलो-
पः । चत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद् झषन्तत्वम् (दर्हयति । अदर्दहत् । अदीदृहत् । दर्हित्वा ।
दर्हितम् । दंहति । दहंह । दंहिता । दिदृहिषति । दरीदृश्यते) “रीगृत्वतः” इति रीक् (द-
हंहति । दर्दङ्धि । दर्दङ्धः) लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे पदान्तसंयोगान्तलोपे पदा-
न्तत्वे झषन्तत्वाभावान्न भ्रभाव इति (अदर्दन् । दंहित्वा । दहित्वा । दंहितम् । दहः ।)
“दहः स्थूलबलयोः” इति कस्यानिट्त्वात्तकारस्य ढत्वं नकारहकारयोर्लोपश्च निपात्यते ।
हैरपीदं निपातनम् । तथा च वृत्तिः । अथ दहिः प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्याप्येतदेव सर्वं नलोप-
वर्जमिति । स्थूलबलाभ्यामन्यत्र दहितः । नन्वत्र तकारस्य ढत्वे हकारलोपश्च किमर्थं निपा-
त्यते । यावता हो ढे “झषस्तथोः” इति धत्वे ष्टुत्वढलोपयोः सिद्धं दह इति । सत्यं सि-
द्ध्यति । इह हि दहिमा । द्रवीयान् । द्रविष्ठः । दहमाचष्टे द्रढयति । “र क्रतो हलादेर्लघोः”
इति ऋकारस्य विधीयमानो रभावो ढलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् संयोगपरत्वेन गुरुत्वाल्लघुत्वा-
भावान्न स्यात् । तथा च परिदृढय्येत्यत्र परिदृढमाचष्ट इति विगुह्य सोपसर्गाच्चेत्संप्रामय-
तेरेवेति नियमाद् दृढशब्दादणौ ढिलोपे क्त्वान्ते समासे क्तवो ल्यपि च कृते “ल्यपि लघुपूर्वा-
त्” इति लघुपूर्वाद्घाणात्परस्य णेर्यपि परे विधीयमानोऽयादेशो न स्यात् । नन्वेवमपि ढिलो-
पस्य “असिद्धवद्” इत्यसिद्धत्वान्न लघुपूर्वाद्घाणात्परो णिर्भवति । नैतत् । णौ ढिलोपो णे-
र्लघ्वयादेश इति व्याश्रत्वेनासिद्धत्वाप्रसङ्गात् । न च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति
ढिलोपस्थानिवत्त्वेन व्यवधानम् । प्रवेमिदय्य गतः प्रस्तनय्य गत इत्यादीनां भाष्ये उदाहर-
णात् । यद्वा लघुपूर्वादित्यनेन सामर्थ्यादन्यपदार्थस्य वर्णस्यापेक्षयात्र वर्णग्रहणे जातिग्रहण-
मिति “निपात एकाच्०” इत्येकग्रहणेन ज्ञापकात्स्थानिवद्भावेन व्यवधानेपि न दोषः । यथा
परिवृढस्यापत्यं पारिवृढी कन्येत्यत्र *अणिजोः०* इति अनार्षे गोत्रे यावणिजौ तदन्तयोर्गु-
रूपोत्तमयोः स्त्रियां ष्यङिति ष्यङ् प्रसज्येत । (वर्हति । वृंहतीत्यादि पूर्ववत् ।) दादित्वाभावान्न
घत्वमिति झलि पदान्ते “हो ढः” । (एवं परिवृढः) । “प्रभौ परिवृढः” इति इडभावादि पूर्ववन्नि-
पात्यते । अत्रापि हलोपादेः पूर्ववत् प्रयोजनम् । प्रभोरन्यत्र (परिवृहित) इति । सानुषङ्गावेव
पाणिनीयौ । यदाह वृत्तिकारः दृढपरिवृढनिपातनं, यदि दहिः प्रकृत्यन्तरमस्तीति, निरनुप-
ङ्गौ भाष्यकारीयौ, दृश्येते हि वृढनिपातनं किमर्थं, न हैरिड् भवतीत्येवोच्येत परिवृढनिपात-
नं किमर्थं परिपूर्वाद्बृहतेन ड्भवतीत्येवोच्येतेति, तथा “न धातुलोप आर्धधातुके” इत्यत्र दहिः
प्रकृत्यन्तरमस्तीति ॥ ७१२ ॥

वृहि शब्दने ॥ वृंहितं करिगर्जितम् । वृहिर इति चन्द्रगुप्तौ । तत्फलं च (अवृहत्) ॥
अवर्हीदिति पक्षे इदसिद्धिरित्याह । क्षीरस्वामीवृह वृहि भाषार्थौ । वर्हति इति प्राधान्ये गतम् ।
तुहिर दुहिर उहिर अर्दने ॥ (तोहति । तुतोह । तोहिता) । लुङि “इरितो वा” इति पक्षे अ-

इ (अनुहत् । अतोहीत् । तुतुहिषति । तुतोहिषति । तुहित्वा ।) “रलो व्युपधा०” इति क्त्विम् । (तुहते । तोतोढि । तोतूढ इत्यादि । तोहयति । अतूतहत् । तुहितम्) “वेपितु-होर्हस्वश्च” इतीन् प्रत्ययः, हस्ववचनं वेपत्यर्थम् । (देहतीत्यादि । तोहतिवत् ।) दिहिर्दुहिर्मे-हतिरोहती इत्यनिङ्कारिकायां मैत्रेयादयो नास्य ग्रहणमिच्छन्ति । (उहति । उवोह । ऊह-तुः ऊहुः ओहितेत्यादि) उषिवत्प्रक्रिया, लुङि (मा भवानुहत्) ॥ ७२६ ॥

अहं पूजायाम् ॥ हकारप्रसङ्गादनिङपीह पठितः । (अहंति । आनहं । अहिता । अजिहि-षति माभवानजिहत् । सुखार्हः दुःखार्हः) । “अहः” इति कर्मण्युपपदेऽच् । (अहन्) । “अहः प्रशंसा-याम्” इति शता । प्रशंसाया अन्यत्र (वधमहति चोरः) । अहंतो भाव (आहन्त्यम्) । “अहंतो-नुम् च” इति ब्राह्मणादिपाठात् प्यञ्जुमौ । (अर्घः) संज्ञायाम् अर्घमेघनिदाघा इति न्यङ्, क्वादिपाठात् कुत्त्वम् । अर्घो विक्रीयमाणस्य धान्यादेरियत्ता । अन्ये तु मूल्यमिति, तथा चानर्घ्य इति पठ्यते । अमूल्यमित्यर्थः । पूजाविधिरप्यर्घ्यार्थमुदकम् (अर्घ्यम्) । “पादार्घ्याभ्यां च” इति तादर्थ्ये यत् । अहंतिराष्टपीयोपि । घुषिरादय उदात्ता उदात्तेतः ॥ ६६२ ॥

एवं तुहिरादितुह्यन्तात् विकल्पितेऽः परिसमाप्य आत्मनेपदपरस्मैपदभेदेन विकल्पि-तेऽन्यान्प्याह ।—

हुत दीप्तौ ॥ एतदादयः कृपूर्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः । (द्योतेते । दिद्युते ।) “द्युतिस्वा-प्योः सम्प्रसारणम्” इति हलादिशेषं बाधित्वा सम्प्रसारणमभ्यासस्येति शेषः (द्योतिता । द्योतिष्यते । द्योतताम् । द्योतेतेत । आशिपि द्योतिषीष्ट । अद्योतिष्ट । अद्युतत्) “द्युद्गद्यो लुङि” इति वा परस्मैपदम् । द्युद्गद्य इति बहुवचनादाद्यर्थावगतिः । यदा परस्मैपदं तदा पुषा-दित्वादङ् (दिद्युतिपते । दिद्योतिषते । द्युतित्वा । द्योतित्वा) “रलोव्युपधा०” इति वा क्त्विम् । देद्युत्यते । “द्युतिस्वाप्योः” इत्यभ्यासस्य संप्रसारेण “गुणो यङ्लुकोः” इत्य-भ्यासनिमित्तत्वेन प्रत्यये नानन्तर्यमाश्रीयते इति णिच् व्यवधानेऽप्यत्र संप्रसारणं भवति । अत एव तत्र वृत्तौ अद्युतदित्युदाहारि । तथा “दाधर्ति०” इतिसूत्रे दविद्युतदित्यत्र द्युतेर्यङ्लु-गन्तस्य शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणाभावो विगागमश्चात्वं चास्य निपात्यत इत्युक्तम् । आनन्तर्यं ह्याश्रीयमाणे यङो लुका लुप्तत्वादानन्तर्याभावान्न संप्रसारणस्य प्रसङ्ग इति किं त-दभाववचनेन । अत्र शिवदेवः । “हिरचङि०” इति अभ्यासादुत्तरस्य हिनोतेः कुत्वमुक्त्वा त-स्याचङीति निषेधाङ्गित्वात्प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणमिति सामान्येन परिभाषामा-श्रित्य पर्यहार्षीत् । अभ्यासस्य निमित्ते प्रत्ययानन्तर्यं आश्रीयमाणे ऽजीहयदित्यत्र णिच् ऽङो व्यवधानात्कुत्वात्प्रसङ्गेऽपि क्रियमाणोऽयं निषेधो ण्यधिकस्य ज्ञापयति । अस्याः परिभा-षायाः सामान्यापेक्षत्वं वार्तिककारस्याभिमतम् । यदाह देवः चङोऽन्यत्र ण्यधिकस्यापि कु-त्वं भवति, तेन प्रजिघाययिषतीति सिद्धं भवतीति । तथा । च । वार्किसपि । [हेश्चङि प्रतिपे-धानर्थक्यमङ्गान्यत्वात्] ज्ञापकं त्वन्यत्र ण्यधिकस्य कुत्वज्ञापनार्थमिति । एवं “स्तम्बकर्ण-योरमिजपोः” “अहः” इत्यादौ ण्यधिकस्य ग्रहणाभावाद् ण्यन्तादचो ऽभावादणि सुखाहर्ही-त्यादि सिद्धति । यदुक्तं सीरदेवेन ण्यधिकपरिभाषाया अव्यापिनीत्वात् अर्हादावप्रवृत्तिरि-ति । सामान्यत्वमङ्गीकृत्य तदपि वृत्तिवार्तिकविरोधादेव प्रत्युक्तम् । अस्योदुपधत्वाद् “उ-दुपधाद्भावादिकर्मणोः” इति निष्ठायाः क्त्विक्कल्प उदाहार्यः । (द्युतितमनेन द्योतितम-नेनेत्यादि विद्युत्) । “आजभास०” इत्यादिना क्प् । (दिद्युत्) । [द्युतिगममिजुहोतीनां द्वे च] इति कौ द्वित्वे ऽभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । (ज्योतिः) । द्युतेरिसन्, आदेश्च ज इतीसन् आदेश्च जः ॥ ७२८ ॥

श्चिता वर्णे ॥ (श्चेतेते । शिशिवते । श्वेतिता । अश्चितत् । आश्चेतिष्टेत्यादि पूर्ववत् । श्वितम्) “ओदितश्च” इति निष्ठायामनिङ्त्वम् । भावादिकर्मणोस्तु “विभाषा भावादिकर्म-णोः” इतीङ्प्युदाहार्यः । (श्चित्तमनेनेत्यादि । श्वित्रम्) । “स्फायितञ्जी०” इत्यादिनारक् ७२

जिमिदा स्नेहने ॥ (मेदते । मिमिदे । मेदिता । अमिदत् । अमेदिष्टेत्यादि) *मिदेर्गुणः* इत्यत्र शिङ्ग्रहणमनुवर्त्तते तच्च कर्मधारय इति यस्मिन्विधिरितीत्संज्ञकशकारादौ गुण इति शक्यगुणाभावः । (मिन्नः) । “जीतः क्तः” । “रदाभ्याम्” इति नत्वम् । आदित्वादिनित्वम् । भावादिर्कर्मणोस्तु “विभाषा भावादिकर्मणोः” इति वेद्, “निष्ठाशीङ्” इति सेटो निष्ठायां मक्त्वा-दगुणे (मेदितमनेनेत्यादि । (मेदुरः) । “भजभासमिदो घुरच्” । (मित्रम्) । “अमिमिदिश-सिभ्यः ऋन्” इति ऋन् । अयं दिवादिश्चुरादिश्च । मिद मेधाहिंसनयोरिति क्य्यादौ । जि-मिदा स्नेहने मोचने च । स्नेहनमोचनयोरिति क्वचित्पठ्यते ॥ ७३० ॥

जिप्विदा गात्रप्रस्रवणे ॥ (स्वेदते । सिप्वदे । स्वेदिता । अस्विदत् । अस्वेदिष्ट । सि-स्विदिषते) । “स्तौतिण्योरेव” इत्यपत्वम् । (सेप्विद्यते । सेप्वेत्ति । स्वेदयति । अस्-स्विदत्) पयन्तात्सनि “सः स्विदिस्वदिसहीनां च” इति अभ्यासात्परस्य षत्वम् । सि-स्वेदयिषतीति । निष्ठायां मिदिवत् (स्विन्नः) इत्यादि । अत्र स्वामी जिप्विदेति क्ष्वकारं पठित्वा जिप्विदेति नान्दीत्याह । तत्र (क्ष्वेदते । चिप्विदे । अक्ष्विदत् । अक्ष्वेदिष्टेत्यादि) क्ष्वेदतीत्यव्यक्ते शब्दे भविष्यति । स्विद्यतीति स्नेहनसेकयोर्दिवादौ । स्विद्यतीति गा-त्रप्रक्षरणे ॥ ७३१ ॥

रुच दीप्तावभिप्रीतौ च ॥ (रोचते देवदत्ताय मोदकः) । “रुच्यर्थानां प्रीयमाणः” इति प्री-यमाणस्य संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । (रुचते । रोचिता । अरुचत् । अरोचिष्ट । रुचिषते । रुरो-चिषते । रुचित्वा । रोचित्वा) भृशं रोचतइत्यर्थे यङ्लुगिष्यत इतिवृत्तिन्यासादौ । (रोचय-ति । रोचयते) । “अणावकर्मकात्” इति कर्त्रभिप्राये प्राप्तेः परस्मैपदे “न पादभ्याङ्यमाङ्यसपरि-मुहुरुचिर्नृतिवदवसः” इति निषिध्यते (रोचयति । रोचनः । रोचनम्) नन्दिवासिदमिरुच्य-सीधिवद्धिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायामिति नद्यादिपाठे ल्लयुः । (रोचिष्णुः) “अलङ्कृत” इत्यादिनेष्णुच् (रुच्यः) “राजसूय” इत्यादीनां कर्त्तरि क्यप् निपात्यते । (रोकः) । घञ् । “चजोः कुविण्यतोः” इति निष्ठायामनिटः कुत्वं वदतो वार्त्तिककारस्य “विभाषा श्या-वारोकाभ्याम्” इति निपातनात् कुत्वम् । (रोचिः) । “शुचिरुच्योः संज्ञाम्” इति सिः । (स्वम्) । “युजिरुचिनिजां कश्च” इति मन्प्रत्ययः ; तकारस्य ककारः (रोचकः) । “कुन् शिल्पिसंज्ञयोः” इति क्नु ॥ ७३२ ॥

घुट परिवर्त्तने ॥ (घोटते । जुघुटे । घोडिता । अघुटत् । अघोटिष्ट । घुटित्वा । घोडित्वा) “रलो व्युपधाद्” इति वा क्त्वम्, (जोघुड्यते । जोघोटि । घोटयति । अजुघुटत् । घु-टितः) भावादिर्कर्मणो क्त्वविकल्पे (घुटितमनेनः घोडितमनेनेत्यादि) । अच् । (घोटः । घोट-कः) । संज्ञायां कन् । (घुटिका) । संज्ञायां क्नु । अयं तुदादौ च ॥ ७३३ ॥

रुट लुट लुठ प्रतीघाते ॥ आद्यौ प्रथमान्तौ । अन्त्यो द्वितीयान्तः । अयं पाठो देवमैत्रे-यादीनाम् । हरियोगिनस्तु द्वावेव । “धातोः कर्मणः” इत्यत्र कैयटे द्वितीयान्तौ पठितौ । क्षीरस्वामी त्वेवं पठित्वा आह रुट लुटेत्येके । बाध लोडने इति लिङ्गाद् इति तथा लुठ दी-प्तावित्यप्यसावाह, लुट इति तु शाकटायनः । सुधाकरस्तु भूवादिसूत्रे लुठतिद्वितीयान्तोपि लुठितो लोठमान इति प्रयोगदशनादित्याह (रोठते । लोठने) इत्यादि पूर्ववत् । लोठती-ति लोडने गतम् । (रुण्ठति लुण्ठतीति) स्तेये । रोठति लोठतीत्युपघाते । लुण्ठतीत्याल-स्यप्रतिघातयोः । रुण्ठति लुण्ठतीति द्वयं गत्यर्थं ॥ ७३४ ॥

शुभ दीप्तौ ॥ (शोभते । शुशुभे । अशुभत् । शुशुभिषते । शुशोभिषते । शुभित्वा । शो-शोभित्वा । शोशुभ्यते । शोशोब्धि । शोभयति । अशूशुभत्) हिंसाभवनयोः (शोभति । शुभति) ॥ ७३५ ॥

क्षुभ सञ्चलने ॥ संचलनं प्रकृतिविपर्ययो गमनं च (क्षोभते । अक्षुभत् । अक्षोभिष्टेत्या-दि) पूर्ववत् । (क्षुब्धो मन्थः) । “क्षुब्धस्वान्त” इति मन्थे निष्ठायामनिटत्वं निपात्यते ।

अन्यत्र (क्षुभितः) । अयं दिवादिः कन्यादिश्च ॥ ७३८ ॥

णभ तुभ हिंसायाम् ॥ (प्रणभते । नेभे । नभिता । अनभित् । तोभते । तुतुभे । तोभिता । अतुभत् । अतोभित्) । णभिरयमभावेपि वर्त्तते । नभन्तामन्यके सम इत्यत्र मा भूवन्नन्यके सर्वे इति निरुक्तम् । तथा नभन्तामन्यके मा ज्याका अधिधन्वसु इत्यत्र भाष्येषु अन्यकेषां शत्रूणां धन्वसु स्थिता ज्याकाः छिन्ना मा भवन्त्विति । नभः समुद्रमाकाशश्च । असुक्ष्मितादिना असुप्रत्ययः । इमौ दिवादी ऋयादी च ॥ ७४० ॥

खंसु ध्वंसु अंसु अवखंसने ॥

ध्वंसु गतौ च ॥ (खंसते । खंससे । खंसिता । अखंसत् । अखंसिष्ट) । अङि नलोपः (सिखंसिषते । सनीखंसीति । सनीखस्तः) “नीग्वञ्चुखंसुं” इत्यादिना नीक् (खंसित्वा । खस्तत्वा) उदित्वादिङ्ङिक्लपः । इटपक्षे कित्त्वाभावान्नलोपाभावः (खस्तम्) उखायाः खंसते इति (उखाखत्) “क्विप् च” इति क्विप् । “बहुखंसुध्वंसुं” इति पदान्तसकारस्य दकारः । (सनीखस्तः) । यङ्लुगन्तात् क्कौ नलोपः । दत्वं सानुबन्धकनिर्देशज्ञ भवति । खत्वविसर्जनीयौ । “अत्वसन्तस्य” इति दीर्घो ऽधातोरिति निषेधान्न भवति । (सनीखंसः) । अचपरे यङ्लुकि यङो लुसत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावान्नलोपाभावः । (एवं ध्वंसते) इत्यादि । अत्र तृतीयं मैत्रेयस्वामिबोधनित्यासम्मतकारादयः तालव्योष्मान्तं पठन्तो नीग्विधावपि तथा वदन्ति । (अंशतइत्यादि) । अत्र क्वचित् अशिरपि पठ्यते । अशु अंशु अधःपतनइति दिवादौ देवमैत्रेयादिमते । खसते इति प्रमादे गतः ॥ ७४४ ॥

खम्भु विश्वासे (विखम्भते । खम्भे । खम्भिता । अखम्भत् । अखम्भिष्ट । सिखम्भिषते । साखम्भ्यते । साखम्भि । खम्भयति ।) । अखम्भत । खम्भित्वा । खम्भ्वा । विश्खम्भी) “वौ कषलम्” इति घिनुण् । खम्भतइत्यादि तालव्यादिः काश्यपादिमते प्रमादे गतः ॥ ७४५ ॥

वृत् वृत्तने (वृत्तते । ववृते । वर्तिता । वर्त्तिष्यते । वत्स्यति । वर्त्तताम् । अवर्त्तत । वर्त्तत । वर्त्तिषीष्ट । अवृत्तव । अवर्त्तिष्ट । अवर्त्तिष्यत । अवत्स्यत । विवर्त्तिषते । विवृत्तसति) *वृद्ध्यः स्यसनोः* वा परस्मैपदम् । वृद्ध्य इति बहुवचननिर्देश आद्यथावगमार्थ इति वृत्तवृत्तसु-धुस्यदिक्कृपीनामपि स्यसनोर्वा परस्मैपदं द्रष्टव्यम् । *न वृद्ध्यश्चतुर्भ्यः* इति सकादेरार्धधातुकस्य परस्मैपदपरस्य इडभावः, झलादेः सनः “हलन्ताच्च” इति कित्वादगुणत्वम् । “न वृद्ध्यश्चतुर्भ्यः” इति अत्र भाष्यवार्तिकयोः [सिद्धं तु वृत्तादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्येङ्वचनात्] इत्युक्तत्वात् कृत्परेपि सादौ परस्मैपदे लुकिचेटः प्रतिषेधो भवति । (विवृत्तसिता । विवृत्तसितम् । विवृत्तसितव्यम् ।) विवृत्तेति सामान्येन वलादाविति सिद्धे आरभ्यमाणमिदमात्मनेपदेन समानपदस्थेङ्विधाने ऽर्थादन्यनिवृत्त्यर्थं, विवृत्तिसपीयत इति आत्मनेपदेन समानपदस्थत्वेऽप्यन्तरङ्गः प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधो भवति । न तु बहिरङ्ग आत्मनेपदाश्रयो विधिः । (वरीवृत्तयते) । “रीगृत्वतः इति रीक । (अवर्वः) इत्यादि नेयम् (वर्त्तयति । अववर्त्तत् । अवोवृत्तत् ।) वत्स्यन् वर्त्तिष्यमाणो वा (वर्त्तिष्णुः) “अलंकृञ्” इत्यादिना इष्णुच् । (हस्तवर्त्तं वर्त्तयति) । *हस्ते वर्त्तिप्रहोः* इति हस्तवाचिनि करणे उपपदे ण्यन्तादस्मात् प्रहेश्च णमुल् । हस्तइत्यर्थप्रहणमिति (पाणिवर्त्तम्) इत्याद्यपि भवति । कषादित्वाद्यथाविध्यनुप्रयोगः वृत्तः । अयं यदान्तर्भावितण्यर्थस्तदा सकर्मकः, यथा “तेन निर्वृत्तम्” इति । निर्वर्त्तितमिति ह्यत्रार्थः, यद्येवं “णेरध्ययने वृत्तम्” इति निष्ठायामिडभावनिपातनं किमर्थं यस्मादन्तर्भावितण्यर्थादस्मात् वृत्तमध्ययनमिति भविष्यति । एवं तर्हि ण्यन्तादप्यध्ययने वृत्तमित्येव यथा स्यान्न तु वर्त्तितमित्येवमर्थनिपातनम् । अत्र वृत्तिकारोऽमुं पक्षमुक्त्वा वर्त्तितो गुणो देवदत्तेनेति चेष्टमित्याह । अत्र हरदत्तः । तेषां नार्थः सूत्रेणेति । वृत्तं तदिति (वर्त्म) । “उणादयो बहुलम्” । “भूतेपि दृश्यन्ते” इति मनिन् । (वर्त्मनिः) । रथमार्गः । “अदेर्मुट्” “वृत्तेश्च” इति मुडागमो निप्रत्ययश्च । अदि-

वृत्तिभ्यां सुट् चेति वक्तव्ये पृथग्योगकरणात्पक्षे मुण्ण भवति । (वर्त्तः) इत्यपि भवति । (वर्त्तनो) । कृदिकारत्वाडीन् । अयं भावार्थश्चुरादौ ॥ ७४६ ॥

वृधु वृद्धौ ॥ (वर्धतइत्यादि पूर्ववत् । वर्धिष्णुः) “अल्लकृञ्” इत्यादिनेष्णुच् (वर्द्धनः) ननुधादिपाठात् ल्युः । (वृद्धः) । अतिशयेन वृद्धौ (वर्षिष्ठः । वर्षीयान्) *प्रियस्थिर०* इति इष्टन्नीयसुनोर्थथासंख्याद् वृद्धस्य वर्षादेशः (ज्येष्ठः । ज्यायान्) “ज्य च” इति ज्यादेशः । अकारोच्चारणसामर्थ्याद्विलोपो न भवतीति प्रागेवोक्तम् । (वृद्धमाचष्टे वर्षयति । ज्यापयति ।) णाविष्टवदिति वर्षज्यादेशौ । वृद्धिः । “तितुत्र०” इति नेट् । वृद्धयर्थं द्रव्यमपि, तत् प्रयच्छतीति (वाद्धुपिकः) । *तत्प्रयच्छति गर्ह्यम्* इति द्वितीयान्ताद् गर्ह्योपाधिकात्प्रयच्छतीत्यर्थं ठगिति ठक् । वृद्धेर्वृधुप्भावः । वृधुषिः प्रकृत्यन्तरं वेति वृत्तिः । वृद्धेर्गर्ह्यत्वमशास्त्रीयत्वेन । अयं भावार्थश्चुरादौ ॥ ७४७ ॥

श्रु शब्दकुत्सायाम् ॥ शर्द्धत इत्यादि पूर्ववत् । अयं प्रहसने चुरादिः । वृतादयस्त्रय उदितः ॥ ७४८ ॥

स्यन्दू प्रस्रवणे ॥ (स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिबहे । सस्यन्द्वहे) ऊदित्वात् “स्वर-तिसृति०” इत्यादिना वलादावार्द्धधातुक इडिकल्पः (स्यन्दिता । स्यन्ता । स्यन्दिष्यते । स्यन्तस्यते) “वृञ्यः स्यसनोः” इति यदा परस्मैपदं तदा स्यन्देरुदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपीडिकल्पं “न वृञ्यः०” इति निषेधश्चतुर्ग्रहणसामर्थ्याद्वाधते इति (स्यन्तस्यति । अस्यन्तस्यत् । सि-स्यन्तसतीत्येव भवति । स्यन्दताम् । अस्यन्दत । स्यन्दिषीष्ट । स्यन्तसीष्ट । अस्यन्दिष्ट । अस्यन्दिष्यत) इडभावे झलि सिलोपे चत्वे (अस्यन्त । अस्यन्तसाताम् इत्यादि) “द्यु-ञ्यो लुङि” इति यदा परस्मैपदं तदा “पुषादिद्युतादि०” इति अङ् । अनुनासिकलोपः । (अस्यदत् । अस्यदतामित्यादि । अस्यन्दिष्यत । अस्यन्तस्यत । सिष्यन्दिषते । सिष्यन्तस-ते । सिष्यन्तसति । अनुस्यन्दते जलम् । अनुष्यन्दत इति वा) “अनुविपर्यभिनिभ्यः०” इति वा षत्वम् । एवं पर्यादिभ्य उदाहार्थम् । अप्राणिष्वित्यस्य पर्युदासत्वात्प्राण्यप्राणिसमुदा-योपि प्राणिष्व्यतिरिक्त इति मत्स्योदके अनुष्यन्दते इत्यत्रापि वा मूर्द्धन्यो भवति (स्यन्दि-त्वा । स्यन्त्वा) “त्किं स्कन्दस्यन्दोः” इत्यादिष्वपि नलोपो निषिध्यते । (स्यन्नः) । निष्ठायां “यस्य विभाषा” इत्यनिट्त्वम् । (स्यदः) । घञि “स्यादो जवे” इति निपातन्नलोपः, वृद्धाभाव-श्च । जवादयन्त्र (स्यन्दः, स्यन्दनः) । “अनुदात्तेश्च०” इति युज्वा । (सिन्धुः) । “स्यन्देः सम्प्र-रणंधश्च” इत्युप्रत्ययः सम्प्रसारणं धश्चान्तादेशः सिन्धौ जातः (सिन्धुकः । सैन्धवः) । “सि-न्ध्वपकराभ्यां कन्” । “अणजौ च” इति कनगौ । सिन्धुरभिजनो यस्य (सैन्धवः) । “सिन्धु तक्षशिलादिभ्यामणजौ” इत्यण् । सिन्धौ भवादिरपि (सैन्धवः) । “कच्छादिभ्यश्च” इति शैषि-कोण् । यदा त्वयं भवानिर्मुण्यः तत्स्थो वा तदा “मनुष्यतस्थयोर्वुञ्” इति वुञ् । (सैन्धव-को मनुष्यः । सैन्धवकं हसितमिति) । लवणसिन्धौ भवं (लावणसैन्धवम्) । “प्राग् दीव्य-तोण्” “हृङ्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च” इत्युभयपदवृद्धिः ॥ ७४९ ॥

कृपू सामर्थ्यं ॥ (कल्पते । चकल्पे । चकल्पिषे । चकल्पसे) इत्यादि स्यन्दिबत् । विशेष-पस्तु “लुटि च कल्प” इति लुटि स्यसनोरित्यत्र परस्मैपदं तदा “तासि च कल्पः” इति लुटि सकारादावनिट्त्वं च (कल्पता कल्पतासीति) पूर्ववदिदमूदिल्लक्षणं विकल्पं बाधते । अत्र चात्मनेपदेन सन्पदस्यस्येति स्थितमिति सन्नन्तात्कृति परस्मैपदे लुकि च निषेधो भवति । (चिकलृप्सिता । चिकलृप्तेत्यादि) “हलन्ताच्च” इति सनः कित्त्वान्न गुणः । तथा यदा लिङ्सिचोरात्मनेपदे इडभावस्तदा “लिङ्सिचावात्मनेपदेषु” इति कित्त्वान्न गुणः (कलृ-प्सीष्ट । अकलृप्त । अकलृप्सातामित्यादि) इट्पक्षे (कलिषीष्ट) । अकलिष्टेत्यादि) “कृपो रो लः” इति रेफस्य लत्वम् । तत्र वर्णात्मकस्य रेफस्य वर्णात्मको लकारः, यस्त्ववर्णात्मक ककारस्तस्यावर्णात्मक लकारस्तत्र स्थान्यादेशयोः वर्णकदेशयोः निर्देष्टुमशक्यत्वात् ककार-

स्य लृकारः सम्बध्यते (चलीकल्प्यते । चल्कल्लि । चलिक्कल्लि चलीक) इत्यादौ रिधी-
रूकामपि कृपो भक्तत्वेन तद्रूपत्वाल्लक्ष्यं भवति । तथा ह्युक्तम् । “अदसोद्रेः पृथङ् सुत्वं के-
चिदिच्छन्ति लत्ववत्” इति । घृतादीनां यङ्लुगन्तानां लुङ्यङ् नास्ति । “पुषादिद्यु तादि०”
इति गणनिर्देशात्तेन (अदोद्योतोत्) इत्येव भवति । सिजपेक्षोत्र गुणो नाजादिपिदपेक्षः । तथा
घृतादीनां यङ्लुगन्तानां “न वृद्धयः” इति इण्निपेधोपि गणनिर्देशात् भवति । (वरीवर्त्ति-
प्यन्तीत्यादेव) । कृपेस्तु गणनिर्देशाभावात् “तासि च कल्प” इति इण्निपेधो भवत्येव । (च-
ल्कल्लृप्तासीत्यादि) । घृतादय उदात्ता अनुदात्तेतः ॥ ७५० ॥

वृत् ॥ वृत् सम्पूर्णा घृतादिर्वृतादिश्चेत्यर्थः । वृत् वर्त्तन इत्यस्माद्धातोर्भूतेपि क्तिप् ॥ गण-
प्रयुक्तकार्यभाजो घृतादीन वृतादींश्च परिसमाप्यान्धानपि गणप्रयुक्तकार्यभाज आह—

घट चेष्टायाम् ॥ एतदादयस्त्वकारान्ता उदात्ता अनुदात्तेतः पितश्च, तत्फलं घटेत्यादौ
“पिङ्गिदादिभ्योङ्” इत्यङ् । घटादयः फणान्ता मितः, तत्फलं तत्रतत्र दर्शयिष्यते ।
(घटते । जघटे । घटितेत्यादि । जिघटिषते । जाघट्यते । जाघट्टि । घटयति । अजीघटत्) ।
मित्त्वात् “मितां ह्रस्व” इति णावुपधाह्रस्वः, यदा तु ण्यन्ताच्चिण्णमुलौ तदा *चिण्णमुलो-
र्दीर्घान्यतरस्याम्* इति चिण्णमुलपरे णौ मितामुपधाया वा दीर्घशासनात् (अघाटि अघटि
घाटम् २ घटम् २) इति भवति । अमितस्तु वृद्धिरेव । ण्यन्तात्स्यादिपु। चिण्वदिट्यपि
वा दीर्घः । (घटिष्यते । घाटिष्यते । अघाटिष्यत । अघटिष्यत । अघाटिषाताम् । अघटि-
षाताम् । घाटिषीष्ट । घटिषीष्ट । घाटिता । घटिता) । चिण्वदिटोसिद्धत्वात् “णेरनिटि”
इति णिलोपः । चिण्वदिडभावे गुणयादेशयोः कृतयोः (घटयिष्यत इत्यादि) कर्मकर्त्तर्यप्येवम् ।
लुङ्येकवचने तु “णिश्चि” इति यक्चिणोर्निषेधादडि (अजीघटत स्वयमेवेति) भवति । “अवः
कर्मकर्त्तरि” इति चिण्विकल्पस्य ण्यन्ते न विपथ इति प्रागेवोक्तम् । “घटादयो मितः”
इति गणनिर्देशेन विधीयमानत्वात्मित्वस्य यङ्लुक्प्रभावात् न ह्रस्वो नापि दीर्घविकल्प
इति (जाघाटयति । अजाघाटीत्यादि) भवति । (घटी) । अजन्तत्वात् “जातेरस्त्रीविषयात्” इति
ह्रीप् । (घटना) । “घटिवन्दिविदिभ्यश्च” इति युच् । (घटिका) । “क्वुन् शिल्पसंज्ञयोः”
इति क्वुन् । अपरे गणान्तराधीता इह पठ्यन्ते तेषामिहोपात्त एवार्थे मित्वं, ये त्वपूर्वाः
पठ्यन्ते तेषामुपात्ते वानुपात्ते वार्थे मित्वं, तदुक्तं बोधन्यासे, केचिदिहैव पठ्यन्ते तेषामुप-
सर्गादिना अर्थान्तरेऽपि सानुबन्धत्वं यथा (विघटयतीति), अपरे गणान्तराधीता इह पठ्यन्ते
तेषामर्थेन नियमः । यथा स्मृ चिन्तायामन्यत्र पठितो ऽत्र स्मृ आध्याने, आध्यानमुत्क-
ण्ठापूर्वकस्मरणम् । (स्मरयति । अन्यत्र स्मारयति) । अत्र तरङ्गिण्यामग्रीदमेवार्थतत्त्वं
स्थितम् । घाटयतीति घट सङ्गत इति चौरादिकस्य, तस्य हि मित्वं निषिध्यते । “नान्ये
मितो हेतौ” इति ज्ञादिपञ्चकव्यतिरिक्ता अहेतौ स्वार्थे णिचि मितो न भवन्तीत्यर्थः । अत
एव स्वार्थे णिचि मित्वनिषेधाच्चेष्टायां मित्त्वार्थे तस्यायमनुवादो न भवति ॥ ७५१ ॥

व्यथ भयसञ्चलनयोः ॥ (व्याघ्रात् व्यथते) । *भीत्रार्थानां भयहेतुः* इति त्रिभेद्यर्थानां
त्रायत्यर्थानां च प्रयोगे भयहेतुः कारकमपादानमिति व्याघ्रस्यापादानत्वात्पञ्चमी । (व्यथते ।
विव्यथे) । “व्यथो लिटि” इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणं, *न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्* इति
पूर्वस्य यणो यकारस्य सम्प्रसारणपरत्वात्सम्प्रसारणं न भवति, सम्प्रसारणइति च सम्प्रसा-
रणभाविनीत्यर्थः । अस्मादेव वचनसामर्थ्यात्पूर्वं परस्य सम्प्रसारणं क्रियते पश्चादन्यस्य,
अत्र च वेलायामस्ति सम्प्रसारणपरत्वम् । अथ वा “व्यथो लिटि” इति सम्प्रसारणं हला-
दिशेषापवाद इति परस्यैव प्रसज्यते न पूर्वस्येति न चोद्यावकाशः । (व्यथितेत्यादि ।
विव्यथिष्यते । वाव्यथयते । वाव्यथीति । वाव्यत्ति । व्यथयति । अविव्यथत्) घटिव-
च्चिण्णमुलोरुदाहार्यम् । न व्यथत इति (अव्यथयः) । “राजसूर्य” इत्यादिना निपातितः । (अ-
व्यथो) “जिहृक्षि” इत्यादिना नञ्पूर्वात्ताच्छीलिक इति । (व्यथा) । पित्वादङ् ।

(विधुरः) । “विदिभिदि०” इत्यत्र व्यथेः सम्प्रसारणं चेति वचनात्कुरचि सम्प्रसारणम् ।
 (विधुरः) । “व्यथेः सम्प्रसारणं धः किञ्च” इति वचनादुरचि सम्प्रसारणं थकारस्य
 धकारः । व्यथ दुःखचलनयोरिति दुर्गः । भयचलनयोरिति प्रकाशः । तवर्गचतुर्थान्तोयं
 दिवादौ ॥ ७६२ ॥

प्रथ प्रख्याने ॥ (प्रथते । पप्रथे । प्रथितेत्यादि । प्रथयति । अपप्रथत्) । *अत् स्मृ-
 दृत्वरप्रथन्नदस्तृस्पशाम्* इति चङ्परं णावभ्यासस्यात्वं मित्त्वापवादः । (अप्रथि ।
 अप्राथीत्यादि) घटिवत् । (पृथिवी) । “प्रथेः पिवन्सम्प्रसारणं च” इति पिवन् पित्वान्
 ङीप् । पृथिव्या निमित्तं संयोग उत्पातो वा पार्थिवः । “सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ” इति
 अण् । पृथिव्या ईश्वरः पृथिव्यां विदित इति वा पार्थिवः । “तस्येश्वरः”, “तत्र विदितइति
 च” इत्यण्, “पृथिव्या जाजौ” इति प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु जाजौ (पार्थिवम् ।) अन्योः स्त्रियां
 विशेषः । (पार्थिवा पार्थिवी । पृथुः) । “प्रथिप्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च” इति
 कुप्रत्ययः सम्प्रसारणं च । सलोपवचनं भृज्जत्यर्थम् । पृथोर्भावः (प्रथिमा) । “पृथ्वादिभ्य
 इमनिज्वा” इति इमनिच् । “र ऋतो हलादेः” इति ऋकारस्य रशब्दः । इमनिजभावे “इग-
 न्ताच्च लघुपूर्वात्” इत्यणि (पार्थिवम्) । अत्र लघोः पूर्वत्वमिगपेक्षम् । तच्चेह द्वयोर-
 चोरानन्तर्येणावस्थानासम्भवादेकहला व्यवधानमाश्रीयते । “वोतो गुणवचनात्” इति ङीष्
 (पृथ्वी) । गुणमुक्त्वा गुणिनि वर्तमानो गुणवचनः । अयं कथादावपि । अत्र के चित्पृथेति
 ऋकारोपधमपि पठन्ति । यदाह वर्द्धमानः । पृथिकन्दिक्षन्दिहक्षादीनां घटादौ पाठः चिण्ण-
 मुलोवृद्धयर्थ इति । अत्र स्वामी प्रथेः सम्प्रसारणविधानमार्पं मन्यते । पुरुषकारोपि यद-
 प्रथयत् तत्पृथिव्याः पृथिवीत्वमिति श्रौतस्य निर्वचनस्यापेक्षेणवाञ्छस्यमिति । अन्यथा
 यदपर्थयदित्येव ब्रूयात् । पुनश्चोक्तम् । अथापि पृथेर्वटादिपाठे तत्फलं घटादयः पित इति पि-
 त्त्वादङि सति पृथेति रूपं द्रष्टव्यमिति । व्यथादिस्थान्तः, पृथ प्रक्षेपइति चुरादौ ॥ ७६३ ॥

प्रस विस्तारे ॥ (प्रसते । पप्रसे । पिप्रसयति । पाप्रस्यते । पाप्रस्ति) । लङि तिपि
 “तिप्यनस्तेः” इति दत्वे (अपाप्रत्) इति भवति सिपि “सिपि धातो र्वा” इति दत्वस्त्वयोः
 (अपाप्रत् । अपाप्रः । प्रसयति । अपिप्रसत् । अप्रसि । अप्रासीत्यादि । प्रसा) ॥ ७६४ ॥

भ्रद मर्दने ॥ (भ्रदते । मभ्रदे । भ्रदिता । मिभ्रदिषते । माभ्रद्यते । माभ्रदीति । मा-
 भ्रत्ति । भ्रदयति । अमभ्रदत्) । “अत् स्मृदृत्त्वरप्रथभ्रद” इत्यादिनाभ्यासस्यात्वं मित्त्वा-
 पवादः । मृदुः । “प्रथिभ्रदि” इत्यादिना कुप्रत्ययः सम्प्रसारणं च । नैतेन मृद्धातोर्भावोनुमा-
 तव्यः । तत्र संप्रसारणस्यान्यार्थं वक्तव्यत्वात्, सत्त्वं एव हि मृद्धातोर्मृद्वेत्यादिनिर्देशोपपत्तिः ।
 मृदोरपत्यं, (मर्दयम्) “शुभ्रादिभ्यश्च” इति ढक् । “ढे लोपोकद्वाः” इति उकारलोपः
 (मृद्वी) गुणवचनत्वात् ङीप् । (मृद्विका) । कनि “केणः” इति ह्रस्वः । (भ्रदिमा) ।
 पृथ्वादिभ्य इमनिचि “र ऋतः” इति रः । तदभावे (मर्दयम्), स्वादुमृदुन इदं (सौवादुमृद-
 वम्) “द्वारादीनां च” इति वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च । मृद क्षोद इति ऋकारोपधः क्रयादौ ॥ ७६५ ॥

स्खद स्खदने ॥ स्खदं विद्रावणमिति स्वामी । (स्खदते । स्खदिता । स्खदयति ।
 अचिस्खदत् । अस्खदि । अस्खादि) । “स्खदिरवपरिभ्यां च” इति मित्संज्ञानिषेधस्य
 वक्ष्यमाणत्वात् (अवस्खादयति । परिस्खादयति) इत्यत्र मित्त्वं न भवति । अपावपरिभ्य इति
 बोधिन्यासे पठ्यते । तन्मते अपस्खादयतीत्यत्रापि मित्त्वं न भवति ॥ ७६६ ॥

क्षजि गतिदानयोः ॥ क्षज इति कौशिकः । (क्षजते । चक्षजे । क्षजिता । चिक्षजिपते ।
 चाक्षयञ्ज्यते । चाक्षङ्क्ति) । झलि “वोः कुः” इति कुत्वे “खरि च” इति चत्वंम् । अनु-
 स्वारपरसवर्णौ । (क्षज्जयति । अचक्षज्जत् । अक्षजि । अक्षाजि । क्षजंक्षजम् । क्षाजं-
 क्षाजम्) । मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेपि “चिण्णमुलोः” इति दीर्घविकल्पो भवतीति मैत्रेय-
 सुधाकरादयः । क्षज्जेति गुरुमत्त्वादङि सिद्धयति । एवमन्येषामपि संयोगान्तानां दक्षादीनां

मित्त्वसामर्थ्यात् दीर्घविकल्पः ॥ ७५७ ॥

दक्ष गतिशासनयोः ॥ वृद्धिद्वौघ्रयोरनुदात्तेदयं पठितस्तस्येहार्थविशेषे मित्त्वार्थोनुवादः ।
(दक्षयति । अदक्षत् । अदाक्षि । अदक्षीत्यादि) ॥ ७५८ ॥

क्रप कृपायां गतौ ॥ (क्रपते । चक्रपे । क्रपिता । चिक्रपिषते । चाक्रप्यते । चाक्रप्ति ।
क्रपयति । अचिक्रपत् । अक्रपि । अक्रापीत्यादि) । अस्येह पाठो मित्त्वार्थः । न तु पित्र्वा-
र्थः । यतः क्रपेः सम्प्रसारणं चेति भिदादिपाठात् तत्फलमङ् सिद्धयति (कृपेति । कृपाणः) ।
“त्यजियुधिकृपेः किञ्च” इत्यान् बहुलकादस्मादपि । (कृपगः) बाहुलकादेव क्युन् अस्मा-
दपि । (कृपीटः) । “कृपिभ्यां कीटन्” इति कीटन् । अत्र “कृपो रोलः ” इति लत्वाभावार्थे
कृपिस्थाने क्रपिः पठितव्य इति “कृपो रो लः” इत्यत्र भाष्यादौ स्थितम् (कर्पूरः) ।
खर्जपिआदिभ्य ऊरोलचावित्यत्रापि क्रपिग्रहणादूरः । कृपाणादौ बाहुलकात् सम्प्रसारणम् ।
यद्वा सर्व एववैते कृपरेव लत्वाभावो बहुवचनादिति लत्वसूत्रे उक्तम् ॥ ७५९ ॥

कदि कदि कलदि वैकलव्ये ॥ अत्र क्षीरस्वाम्येवं पठित्वाह । वक्तव्य इति चन्द्रः । कद
क्रद कुदेति नन्दी अनिदितमाह । मैत्रेयस्तु कदिकदी द्वाविदितौ पठित्वा क्रदकुदेति द्वा-
चनिदितावाह । तत्रेदितोरन्त्यः सरेफः आद्यो नीरेफः, अनिदितीस्त्वद्यः सरेफः, अपरो ल-
कारवान् । वर्द्धमानोपि मैत्रेयवल्लकारवन्तमिदितं चापठत् । यदाह । प्रथिक्रन्दिक्कुन्दिस्य-
न्दीनां घटादौ पाठः चिण्णमुलोवृद्धयर्थ इति । अत्र कदिक्रदिकुदीनामाह्वानरोदनयोः परस्मै-
पदिषु गतानां पुनरिहापि पाठो न केवलमित्त्वार्थः किं त्वात्मनेपदिषु पाठसामर्थ्यात्तदर्थमपि ।
(कन्दते । चकन्दे । कन्दिता । चिकन्दिषते । चाकन्द्यते । चाकन्ति । कन्दयति । अचक-
न्दत् । अकान्दि, अकन्दि । कन्दकन्दम् । कान्दकान्दमित्यादि ।) । क्षजिवत् । मित्त्व-
सामर्थ्यादनुपधायामपि दीर्घविकल्पः । एवं (कन्दते । कलन्दत इत्यादि) । अनिदिपाठे
(कदयति । अकादीत्यादि । एवं क्रदते । कलदत इत्यादि । कन्दन् कन्दलः) । बाहुलका-
दलः । (कदली) । गौरादित्वान्ङोष् ॥ ७६२ ॥

जित्वरा सम्भ्रमे ॥ (त्वरते । तत्वर । त्वरिता । तित्वरिषते । तात्वर्थते । तातूर्ति ।
तातूर्तः । तातूरीषि । तातूर्षि । तातूर्थः । तात्वरीमि । तानूर्मि) । *ज्वरत्वर* इत्युप-
धावकारयोः कौ श्लादावनुनासिकादौ च झलिकृडिति ऊट् । लोटि हेरपित्वान्ङित्त्वादूठि
(तातूर्हि । त्वरयति । अतत्त्वरत्) “अत् स्मृदत्वर” इत्यभ्यासस्यात्वम् । इत्वापवादः ।
(अत्वरि । अत्वारि । त्वरत्वरम् । त्वारत्वारम् । तूर्णः । त्वरितः) । “रूप्यमत्वर” इति
निष्ठायामिङ्विकल्पः । अस्यादित्त्वमात्मनेपदमात्रफलमिति मैत्रेयहरदत्तादयः । अन्ये त्वा-
दित्त्वं यङ्लुकीडभावार्थमाहुः । नहि तत्र “रूप्यमत्वर” इतीङ्विकल्पः । एकाच इति तत्रा-
नुवर्त्तनादिति । तेषामयमभिप्रायः । “आदितश्च” इत्यत्राव्यभिचारदेकाज्ग्रहणं न सम्ब-
ध्यते । न चावयवे चरितार्थमादित्त्वं यङ्लुगन्तार्थमपि स्यात्, तस्य धात्वन्तरत्वात् ।
त्वरतेरादित्त्वं नावयवे चरितार्थमिति सामर्थ्याद्यङ्लुगन्तार्थमिति । मैवम् । प्रयोजनकल्पना-
यामयमेव प्रकार इति नियमाभावात् । यदादित्त्वसामर्थ्यादिङ्विकल्पेनैकाजिति सम्बध्यते
तेन तत्र त्वरिग्रहणं यङ्लुगर्थं प्रकृतौ त्वादित्त्वात्प्रतिषेध एवेति वक्तुं शक्यते । एवं हि
आदित्त्वं प्रकृत्यर्थमेव भवति । तस्मान्मैत्रेयायुक्तमेव ज्यायः । (तूः । तूरौ) । “ज्वरत्वर”
इत्यूट् । घटादयः पित उदात्ता अनुदात्तेतः । पित्फलमङ्गुदाहृतः ॥ ७६३ ॥

एवमात्मनेपदिनः समाप्य परस्मैपदिन आह ॥

ज्वर रोगे ॥ एतदादयः फणान्ता उदात्ता उदात्तेतः । (ज्वरति । जज्वार । ज्वरिष्य-
ति । ज्वरतु । अज्वरत् । ज्वरेत् । ज्वर्यात् । अज्वारीत्) । “अतो लान्तस्य” इति वृद्धिः ।
(जिज्वरिषति । जाज्वर्यते । जाजूर्त्ति । जाजूर्त्तः । ज्वरयति । अजिज्वरत् । अज्वरि ।
अज्वारि । इत्यादि । ज्वरितः । जूः । जूरौ । जूरः) । “जरत्वर” इत्यूट् । (संज्वारी) ।

“सम्पृच” इति धिनुष् । “रुजार्थानाम्” इत्यत्र अज्वरेरिति वचनात् कर्मणि पृष्ठी न भवति । चोरं ज्वरयति रोगः ॥ ७६४ ॥

गड सेचने ॥ (गडति । जगाड । गडिता । जिगडिषति । जागडयते । जागडिङ् । गडयति । अजीगडत् । अगाडीत्यादि । गडयस्यास्तीति गडुलः) । “सिध्मादिभ्यश्च” इति लच् । अत्रैव पाठात् बाहुलकात् वा उपत्ययः । (गजुली) । गौरादित्वात् डीप् । कण्ठे गडुरस्य गडुकण्ठः । सप्तम्याः पूर्वनिपाते [गड्वादेः परवचनम्] इत्युक्तत्वात् सप्तम्यन्तस्य पूर्वप्रयोगो न भवति । अत्र वृत्तिः । कथं वहेगडुरिति, [प्रासस्य चाबाधो ऽन्वाख्येय] इति । “अमुद्धमस्तकात्” इति अलुक् । (गण्डतीति) वदनकदेशे गतम् ॥ ७६५ ॥

हेड वेष्टने ॥ हेड् अनादरइति आत्मनेपदिषु गतः, तस्य परस्मैपदिषु अनुवादासामर्थ्यात् परस्मैपदमपि भवति । अन्यथा घटादयः पित इत्यस्यानन्तरं परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः पूर्ववदिति धात्वन्तरं नाशङ्क्यम् । यत् इदितोनुवादेपि मित्त्वात् ह्रस्वत्वेन भाव्यमिति ऊत्सु-ष्टानुबन्धोयमनुवादः । (हेडति । जिहेड । हेडिता । जिहेडिषति । हिडयति । अजीहिडत्) । अत्र मित्तां ह्रस्वो भवन् “एच इग्रस्वादेशे” इति नियमात् आन्तरतम्यादिकारः एव ह्रस्वो भवति । अत एव ह्रस्वविधानसामर्थ्यात्पुनर्गुणो न भवति । (अहिडि । अहीडीत्यादि) । चि-ण्णमुलोर्दीर्घविकल्पे “असिद्धवदत्र०” इति ह्रस्वत्वे नासिद्धत्वं व्याश्रयत्वाणिमात्राश्रयो दीर्घविकल्पः । एवमाद्यर्थं हि तत्रादिग्रहणमन्यथा ह्रस्व एव विकल्प्येत । अनादरार्थस्य (हेडयति) ॥ ७६६ ॥

वट भट परिभाषणे ॥ वट वेष्टने । भट भृताविति पठितयोः परिभाषणे मित्त्वार्थोयमनुवादः । (वटयति । भटयति । अवटि । अवाटि । अभटि । अभ्राटि) । अत्र पुरुषकारे वटेत्यादिबहुषु दृश्यते इति ॥ ७६८ ॥

नट नृत्तौ ॥ पूर्वत्र नृनिर्नाट्यमित्युक्तत्वात् इह नृतिशब्देन ततोऽन्योर्थो नृत्तनृत्यलक्षणः । चलनादिलक्षणश्चोच्यते । अत्र मैत्रेयः । गतावित्येकं । नतावित्येकं । स्वामी च नताविति पठित्वा नटयति शाखामित्युदाहृत्य नृत्तौ नाटयतीति । (नटयति । अनटि । अनाटीत्यादि) । अयं णोपदेश इति प्रागुक्तम् ॥ ७६९ ॥

ष्टक प्रतिघाते ॥ (स्तकति । तस्ताक । स्तकिता । तिस्तकिषति । तास्तक्यते । तास्तक्ति । स्तकयति । अतिष्टकत् । अस्तकि । अस्ताकि) अत्र दन्त्यादिरपि क चित्पठ्यते । तत् षोपदेशलक्षणविरुद्धम् ॥ ७७० ॥

चक नृत्तौ ॥ (चकति । चचाक । चकिता । अचकीत् । अचाकीत् । चकयति । अचीचकत् । अचकि । अचाकि) अस्यात्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्परस्मैपदं हेडतिवत् । अत्र स्वामी । अयं नृसिप्रतिघातयोः पूर्वं पठितः नृसिमात्र इत्यर्थपाठं व्याख्यास्यत् । शाकटायनस्तुभयत्रोभयार्थत्वमाह । घनपालस्तु पुनर्यथास्वामि पठित्वा पूर्वं पठितस्यायमनुवाद इति आत्मनेपदमुदाजहार । तन्मते परस्मैपदिष्वनुवादो व्यर्थः स्यात् ॥ ७७१ ॥

कखे हसने ॥ (कखति । चकाख । चकखतुः । कखिता । अकखीत्) । एदित्वाद्वृद्ध्यभावः । (चिकखिषति । चाकखयते । चाकक्ति) कखयति । अचीकखत् । अकखि । अकाखीत्यादि ॥ ७७२ ॥

रगे शङ्कायाम् ॥ लगे सङ्गे ॥ (रगति । लगतीत्यादि) कखिवत् । (लगनः) । “शुब्ध-स्वान्तः” इति अनिदृत्वं निष्ठायां निपात्यते । अन्यत्र (लगितम्) । रङ्गतिलङ्गती गत्यर्थेषु गतो ॥ ७७४ ॥

हगे हगे पगे छगे संवरणे ॥ क चित्कोशे स्थगे इति दन्त्यादिरपि पठ्यते । तत् षोपदेशलक्षणविरुद्धम् । (हगति । जहाग । अहगीत् । जिहगिषति । जाहाग्यते । जाहक्ति । हगयति । अजिहगत् । अहागि । अहगि । एवं हगतीत्यादि । सगति । ससाग । सेगतुः ।

सेगुः) । आदेशादित्वमनेमित्तिकं न तु लिङ्गिनिमित्तिमिति एत्वाभ्यासलोपौ । (असगीत् ।
सिसगिषति । सासग्यते । तास्थक्ति । स्थगयति । अतिस्थगत् । अस्थगि अस्थ्यागीत्यादि) ७७८

कगे नोच्यते ॥ अत्र मैत्रेयः । अस्यायमर्थ इति नोच्यते । क्रियासामान्यमर्थ इत्यर्थः ।
इह शास्त्र कगे नोच्यते इत्येके । स्वामी तु अस्यायमर्थ इति नोच्यते । अनेकार्थत्वात् इति,
नोच्यत इति, योर्थस्तत्रार्थे कगे इत्येके । कगेत्युक्तत्वात्क्रियासामान्यमस्यार्थ इत्याहान्ते ।

(कगतीत्यादि) । कखादयो ऽष्टावेदितः ७७९ ॥

अक अग कुटिलायां गतौ ॥ (अकति । आक । अकिता । मा भवानकोत् । अचिकिष-
ति । अकयति । मा भवानचकत् । माभवानकि । माभवानकीत्यादि) । अङ्कतइति लक्षणार्थं
गतः । (अगतीत्यादि) । अकिवत् । अङ्कतोति गतौ गतम् ॥ ७८१ ॥

कण रण गतौ ॥ (कणतीत्यादि । अकणि । अकाणीत्यादि । एवं रणतीत्यादि) । [का-
ण्यादीनां वा] इत्युपधाह्रस्वविकल्पो न शङ्क्यः, ह्रस्वभाविन्या उपधाया एवाभवात् । कणतिर-
णती शब्दार्थौ । गतौ एतयोः (काणयति । राणयति) ॥ ७८३ ॥

क्षण शण श्रण दाने च ॥ चणिश्रणोश्चौरादिकयोर्हेतुमणिचोभावात् स्वार्थे तु णौ “नान्ये
मितो हेतौ” इति मित्वनिषेधाच्च तयोर्मावनुवादाविति धात्वन्तरावेतौ । (चणति । चचाण ।
चेणतुः । चणिता । अचणीत् । अचाणीत् । चिचणिषति । चञ्चण्यते । चञ्चण्डि । चञ्चण्डः ।
चणयति । अचीचणत् । अचणि । अचाणि) इत्यादि । एवं (शणति । श्रणतीत्यादि) । शण-
गतावित्यन्ये । अन्त्यौ तालव्यादी ॥ ७८६ ॥

श्रथ कथ क्लथ हिंसार्थः ॥ (श्रयति । शश्राथ । श्रथिता । शिश्रथिषति । शाश्रथ्यते ।
शाश्रत्ति । श्रयति । अशिश्रथत् । अश्रथि । अश्राथि । एवं कथति । क्लथति) कथेस्तु “जा-
सिनिप्रहणनाटकाथ” इति निर्देशान्मिस्त्वेपि वृद्धिरिति वृत्तिरित्याख्यानेषु । (काथयति चोरस्येति)
भवति । मित्वफलं तु (अकति अक्राथीत्यादौ) “चिण्णमुलोः” इति दीर्घविकल्पः । तथा “जा-
सिनि” इत्यत्र ह्रस्वः । घटादिपाठस्तु घटादयः पित इत्यादिदेशिकोऽङ्यथा स्यात् “चिण्ण-
मुलोः” इति दीर्घविकल्पश्च यथा स्यादिति । ननु घटादयः पित इति मध्ये सूत्रणात्पूर्वेषामेव
पित्वं न परेषामिति कथं पित्वमुक्तम् । सत्यम् । अत एव किलापरितुष्यन् स्वयमेव दीर्घ-
विकल्पप्रयोजनमाह । एवं च दीर्घविकल्पश्चेति च शब्दो वार्थो व्याख्येयः । अत्र न्यासे क्रा-
थीति विकृतनिर्देशस्य प्रयोजनं मित्वेपि वृद्धिः । तत्रैव षष्ठीत्युक्त्वा, चङ्गन्ते वृद्धयभावाच्चोर-
मचिकथदित्युक्तम् । तत्र शेषाधिकारात्पुनः समासनिवृत्त्ये पुनः शेषे षष्ठीविधानमिति शेष-
विवक्षायां षष्ठी दुवारा, कर्मविवक्षायां द्वितीया स्वतः सिद्धेति नेदं प्रयोजनम् । कथ हिंसाया-
मिति युजादौ स्वरितेदिति देवः । अयमात्मनेपदीति शाकटायनः । “जासिनि” इत्यत्र क्रा-
थीति निपातनाद्वृद्धिरिति वदतां वृत्तिकारादीनां नायं धातुरेवास्ति ॥ ७८९ ॥

चन च ॥ हिंसायामिति शेषः । (चनति । चनयति । अचनि । अचानि) ॥ ७९० ॥

वनु च नोपलभ्यते ॥ न केवलं कगे, यावता वनु च नोच्यत इति स्वामिनोच्यत इति गतौ
वाख्यातम् । उदित्करणसामर्थ्याद्यमन्यो धातुः, न तानादिकस्यायमनुवादः, क्रियासामान्ये
मित्वमात्रार्थे ह्यनुवादादिति तानादिकण्वानुवाचः, न पुनः शब्दार्थः संभक्त्यार्थो वावगतो
वनतिरिति, कोयं नियमः । तेन क्रियासामान्येपि वनतीत्यादि भवति । अस्योदित्त्वाद्धात्व-
वगतिः वान्तमिति । इदं च मित्वं “ग्लास्त्रावनुवमां च” इत्यनुपसृष्टानां विकल्पस्य वक्ष्यमा-
णत्वात्सोपसर्गार्थं, (प्रवनयति । प्रावोवनत् । प्रावनि । प्रावानोत्यादि) ॥ ७९१ ॥

ज्वल दीप्तौ ॥ ज्वल दीप्ताविति पठिष्यते, तस्य मित्वार्थोयनुवादः । इदमपि मित्वं सो-
पसर्गविषयं, “ज्वलह्वलनमामनुपसर्गाद्वा” इति अनुपसृष्टानां विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।
(प्रज्वलयति । प्राज्वालि । प्राज्वलीत्यादि) ॥ ७९२ ॥

ह्वल ह्वल चलने ॥ इमौ च सोपसर्गावेव नित्यं मित्वं प्रयोजयतः । ज्वलतिवदनुपसृष्टयो-

विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात् । (हलति । जहल । हलति । अहलीत् ।) “अतो लरान्तस्य” इति नित्यं वृद्धिः । (जिहलपति । जाहलयते । जाहलित । जिहलयति । व्यहलि । व्याहलीत्यादि एवं हलतीत्यादि) । किञ्च हल्यतीत्यत्र [यवलपरे यवला वा] इति यवलपरे हकारे परे मकारस्य पक्षे यवलविधानात्सानुनासिको वकार उदाहार्यः । (किम् हलयति । किं हलयति । किं हलयतीत्यत्र) *मपरे वा* इति मकारपरे हकारे परे मकारस्य पक्षे मकारविधाना-
न्मकारोप्युदाहार्यः) ७९४ ॥

स्मृ अध्ययाने । स्मृ चिन्तायामित्यस्याध्याने मित्त्वार्थोऽनुवादः । आध्यायानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् । (मातुः स्मरति । मातुः स्मरयति । अस्मरि । अस्मारि । अनाध्याने स्मारयति) “अधीगर्थ०” इति कर्मणि षष्ठी । अधीगर्थाः स्मरणार्था इत्युक्तम् ॥ ७९५ ॥

दृभ्ये ॥ अत्र देवधनपालपूर्णचन्द्रा अमुं धात्वन्तरमाहुः । मैत्रेयस्तु ह विदारणइति क्र्या-
दिः, तस्य मित्वार्थं पाठः । (हणन्तं प्रयुङ्क्ते द्रयति । भयादन्यत्र दारयति) । धात्वन्तराभ्यु-
पगमे दरतीत्येके इति क्षीरस्वामी । पुनर्दरतीत्युदाहृत्य कैयाटिकस्यैव मित्त्वार्थमिहानुवाद-
इत्येक इत्याह । तत्राभरणकारो ऽमुं ह्रस्वान्तं धात्वन्तरं पठित्वा “अतस्मृदृत्वर” इत्यत्रापि
ह्रस्वान्तं पठन् गौ चङि अदददित्युदाजहार । तदसत् । तत्र दीर्घान्तपाठस्याविगीतत्वात्,
ह विदारणइति व्याख्यातुमिष्टपादानाच्च । किं च ह्रस्वान्ताभ्युपगमे “शृदृप्रां ह्रस्वो वा” इति
हणातेर्विकल्पेन ह्रस्वविधानमनर्थकं स्यात्, यतः ह्रस्वान्तादस्मात् लिटि विददतुरिति यणादे-
शे सिध्यति विददतुरिति च हणातेः “ऋच्छत्युताम्” इति गुणे । न च विदारणे रूपद्वयार्थं
ह्रस्वविकल्पनं स्यादिति वाच्यम् । धातूनामनेकार्थत्वेन अस्यापि विदारणे वृत्तिसंभवात् ।
तथा च शृणातेः तत्र विशशरतुरिति भविष्यति विशश्रतुरिति श्रा पाक इत्यस्य, न चार्थभेदो,
धातूनामनेकार्थत्वादिति शृग्रहणं प्रत्याख्याय ह्रस्वार्थमुक्तम् ॥ ७९६ ॥

नृ नये ॥ (नरयति । अनरि । अनारीत्यादि । अन्यत्र नारयति) । मैत्रेयस्तु नामुमि-
च्छति यदाह नृ नय इत्यप्येके इति ॥ ७९७ ॥

श्रा पाके ॥ श्रौ पाकइत्यग्रे कृत्वात्तस्य तस्य श्रा इत्यादादिकस्य च सामान्येनेदमनुक-
रणम्, लुग्विकरणालुग्विकरणयोरिति श्रायतेः, लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति श्रातेः । अत्र सर्वत्र
पाको विक्रित्तिरिति कैयटकारादयः । (श्रापयति । अश्रपि । अश्रापीत्यादि) । विकलेदयती-
त्यर्थः । पाकादन्यत्र (श्रापयति), स्वेदयतीत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् स्वेदे वृत्तिः ॥ ७९८ ॥

मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा ॥ एषु जानातिर्मिद्भवति । (परं संज्ञपयति) । मारयतीत्यर्थः ।
(विज्ञप्तिं विज्ञपयति), संतोषयतीत्यर्थः । (प्रज्ञपयति रूपं) दर्शयतीत्यर्थः । कौमाराणां मतेनात्र
सोपसर्गाः प्रदक्षिताः । अन्यत्र ज्ञापयति बोधयतीत्यर्थः । नेह निशामनं ज्ञापनमात्रं किं तु चक्षुः
साधनं ज्ञानं, शम लक्ष आलोचन इत्यस्य हीदं रूपम्, आलोचनं चक्षुर्विज्ञाने प्रसिद्धम् । उक्तं
चैवं वृत्तिकारादिभिः । “त्यदादिषु दृशोनालोचने कञ्” “पश्याथैश्चानालोचने” इत्यादौ मैत्रे-
यपुरूपकारादिष्वपि निशामनं चक्षुर्विज्ञानमिति स्थितम् । अत एव न्यासे “श्लाघन्हुङ्स्था०”
इत्यत्र जीप्स्यमान इति मारणादिषु पठितस्य घटादेः हेतुमण्णिच इत्युक्त्वा अथ वेत्यपरितो-
षात् “ऋपमिच्च” इति चौरादिकस्य स्वाथं णाविति प्रक्रियान्तरमुक्तं, चौरादिकस्य ज्ञान-
ज्ञापनयोर्वर्त्तत इति तत्रैव वक्ष्यते, तेन ज्ञापने ज्ञपयति, यदवज्ञापयेदित्यपि स्यादिति । मैत्रे-
योपि इहान्यत्र ज्ञपयति ज्ञापयतीति रूपद्वयं भवति । तथा च देवः । जानातीति दिन सिद्धे
ज्ञपयति तु पुनर्मारणादौ घटादौ गौ मित्वेपीदमेव ज्ञानमिति पदं ज्ञापने मारणादौ । तेनार्था-
त् ज्ञापनेर्थे ज्ञपयतिपदवत् ज्ञापयेदित्यपि स्यादिति, तथा मैत्रेयोपि इहान्यत्र ज्ञापयति स्वा-
मिनमित्युदाहृत्य चुरादौ “ज्ञपमिच्च” इत्यत्र ज्ञपयतीति मितमुदाहृत्य ज्ञापने मारणादिषु
चाभिधानमस्येत्याह । अत्र चन्द्रः । “मारणतोषणनिशामनेषु” इति वर्द्धमानश्चैवं पठित्वा
निशानं तीक्ष्णोकरणमिति चाभिधाय निशामन इति केचित् निशामनं दर्शनमिति । स्वामि-

शाकटायनौ वर्द्धमानवदेव, तत्र प्रज्ञपयति शरमित्युदाहरणं, तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । अत्र मित्वं बोधिन्यासकारो न सहते । यदाह प्रचीनास्तु निशानं नेच्छन्तीति । एवं काश्यपसम्मताकारादयोपि, इति मैत्रेयाद्यङ्गीकृतो निशामनपाठ एव ज्यायान् । यत्तुक्तं “श्लाघन्हुङ्” इत्यत्र जीप्स्यमानो जपयितुमिष्यमाणो बोधयितुमभिप्रेत इति वृत्तिप्रन्थमुपादाय हरदत्तेन निशामनं ज्ञानमात्रं न चक्षुर्विज्ञानमेव, यदाहबोधयितुमभिप्रेत इति, कथं तर्हि प्रयुज्यते तज्ज्ञापयत्याचार्यः । विज्ञापना भर्तृषु सिद्धमेतीति । तस्मान्निशानेष्विति पाठः, शो तनूकरणे, ल्युट् जीप्स्यमानो जपयितुमिष्यमाण इति प्रयोगः “ज्ञप मिच्च” इति चुरादिणिजन्तस्येति नाम्न ज्ञापयति-प्रयोग उपोद्बलं निशानमिति पाठाङ्गीकारस्येति, यदस्माभिस्तत्सिद्धिरन्यथैवादौ साधिता । अपरे तु प्रतिपन्ना निशामनं ज्ञापनमात्रं ज्ञापयति प्रयोगो ज्ञा नियोग इति चौरादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वात् इति, अनेकार्थताङ्गीकारे ज्ञान इव मारणतोषणयोरपि ज्ञापयतीति स्यात् ७९९ कम्पने चलिः ॥ चल कम्पन इति ज्वलादौ तस्य मित्वार्थ एवानुवादः । (चलयति शाखाम्) ॥ कम्पयतीत्यर्थः । अन्यत्र शीलं चालयति, अन्यथा करोतीत्यर्थ इति स्वामी । सूत्रं चालयति, क्षिपतीत्यर्थ इति सुधाकरः ॥ ८०० ॥

छदिरूर्जने ॥ ऊर्जनं प्राणनं बलनं वा, ऊर्ज बलप्राणनयोरिति हि धातुः । छदि अपवारणे इति यौजादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्वार्थोयमनुवादः । धातूनामनेकार्थत्वात् ऊर्जने वृत्तिः । (छदन्तं प्रयुङ्गे छदयति । बलवन्तं करोतीत्यर्थः) । अन्यत्र छदयति, अपवारयन्तं प्रयुङ्गे इत्यर्थः । यदा च छदयतीति स्वार्थे ण्यन्तस्तदा बलीभवति प्राणीभवति, अपवारयतीत्यर्थः । अत्र बलप्राणनयोरपि “नान्ये मितोहेतौ” इत्यमित्वम् । अत्र स्वाम्यादयः छदि संवरणइति चौरादिकं छदेत्यनिदितं पठन्तः, तस्यायमूर्जने मित्वार्थोऽनुवाद इत्याहुः । तदयुक्तम् । तस्यानिदितपाठेपि नित्यण्यन्तत्वात् कर्तरि णिचोभावात् स्वार्थोपि णौ “नान्ये मितः” इति मित्वं निषिद्धमेव । अत्र देवः । छदि धात्वन्तरं मन्यते । यदाह यो वा णात्रपवारणे छदत इत्येकं द्वितीयं वदन्नन्यं छदयति छदयति पुनः स्यादूर्जनेर्थे मित इत्यादि, चौरादिकस्यैव स्मरत्यादिवत् अनेकार्थत्वाऽङ्गीकरणात् ऊर्जनेपि छदतीति सिद्धे धात्वन्तराऽङ्गीकरणं परस्मैपदमेव यथा स्यादिति तन्मतम् । अनुवादे हि तस्य स्वरितेत्वात् छदत इत्यपि स्यात् । यद्यप्येतत्फलं भवति अथाप्यन्यत्र पठितानामिह पाठो मित्वमात्रफल इति घटतौ व्यवस्थापितत्वात् पृथक् धातुत्वं न सुलभम् । किं चेह धातुनिर्देशार्थमिकारनिर्देशादवश्यमनुवादत्वमेष्टव्यम्, यत्फलमुक्तं नित्यं परस्मैपदमेव यथा स्यादिति तच्छाकटायनमतेनैव प्रयोजनं, यतः चौरादिकः परस्मैपद्येव ॥ ८०१ ॥

जिह्वोन्मथने लडिः ॥ लड विलास इति पठितस्य मित्वार्थोयमनुवादः । उन्मथनं ज्ञापनम् । अत्र मैत्रेयस्य जिह्वाया उन्मथने इति मतम् । यदाह लडयति जिह्वामिति । अयमेव पक्षो गुप्तस्यापि । पुरुषकारे तु जिह्वया उन्मथने लडयति जिह्वेत्युक्तं भवति । अपरे तु जिह्वा चोन्मथनमिति समाहारद्वन्द्वं व्याचक्षते, जिह्वाशब्देन तद्विषयो व्यापार उच्यते । अत्र चोन्मथने चेति लडयति शब्दुं, लडयति दधि चेति भवति । धनपालस्त्वेवं पठित्वा आर्याणां जिह्वोन्मथनयोरिति पाठ इति । स्वामी तु जिह्वोन्मथनयोर्लोडीति, मन्थनमेव मथनम्, अन्यत्र लाडयति पुत्रम् । चल्यादीनां त्रयाणामिकारो धातुनिर्देशार्थः ॥ ८०२ ॥

मदी हर्षग्लेपनयोः ॥ देवादिकस्य मित्वार्थोयमनुवादः । (मदयति) । हर्षयति ग्लेपयति चेत्यर्थः । ग्लेपनं दैन्यमन्यत्र (मादयति) चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः । विनमादयत्यक्षरव्यञ्जनानि स्पष्टमुच्चारयतीत्यर्थः । तथा च प्रातिशाख्यम् । उपलब्धिर्विमाद इति, अक्षरव्यञ्जनानामिति शेषः ॥ ८०४ ॥

ध्वन शब्दे ॥ भाव्यर्थं मित्वार्थमनूद्यते । (ध्वनयति घण्टाम् । अनत्र ध्यानयति) अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः । तथा च प्रातिशाख्यमक्षरव्यञ्जनानामुपलब्धिर्ध्वनिरिति । अत्र

भोजः । दलिवलिस्वलिरणिध्वनिस्वनित्रपिक्षपयश्चेति पपाठ । तत्र ध्वनिर्वर्द्धमानानुसारेण पठितः, उदाहृतश्च । तथा रणिरपि । दल विदारणे । संवरणे, स्खल सञ्चलने, त्रपूष् लज्जायामिति । गताः । तेषां णौ दलयति, वलयति, स्खलयति, त्रपयतीति । क्षपयति । क्षै क्षयइति वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुकि निर्देशः । तथा च सुधाकरः । क्षै क्षये णिचि पुकि मित्वे क्षपयतीति । स्वन अवतंसने । स्वनयति, अन्यत्र स्वानयति । अयं शब्दार्थः पठिष्यते । अत्र मैत्रेयः । ध्वन शब्दे । स्वन अवतंसनइत्येकइति ॥ ८०९ ॥

घटादयो मितः ॥ मित्संज्ञका इत्यर्थः ॥

“जनीजृष्कनसुरज्जोमन्ताश्च” ॥ चशब्दान्मित इत्यपकृष्यते । जनी प्रादुर्भावे, जृप् वयो-हानौ । कनसु ह्वरणदीप्तयोः । दिवादयः, रज्जरागे । भूवादश्च । अम् शब्दो ऽन्ते येषां ते अमन्ताः, यथासम्भवं सर्वेषु विकरणेषु ते च मितः । (जनयति । जरयति) । जृपिति पिबि-दंशात् जृणातेरमित्त्वात् (जारयतीति) । बोधिण्यासादौ मैत्रेयो जृगातेः स्थाने झृ इत्येक इति चतुर्थादि च वक्ष्यति । (कनसयति । रजयति मृगान्, रमयतीत्यर्थः) । [रज्जणौ मृगरमण उपसंख्यानम्) इति नलोपः । मृगादन्यत्र नलोपो न भवति रजयति पक्षिणः । तथा रमणादन्यत्र न लोपः । रजयति मृगान् तृणादिदानेन । नलोपाभावे मित्वफलम् (अरज्जि, अराज्जीत्यादौ) “चिण्णमुलोः” इति दीर्घः । अमन्ताः खल्वपि क्रमयति, गमयतीत्यादि । अत्र केचित् । “जनीजृष्णसु” इति अककारं सूत्र पठन्तः पकारमुत्तरधातोरादि व्याचक्षाणाः दैवादिकस्य निरसनार्थस्य स्नस्यतेः स्नसयतीति मित्वमाहुः । तथा च दिवादावात्रेयमैत्रेयो ण्सु निरसन इत्येके मिदिति ॥

“ज्वलह्वलह्वलनमामनुपसर्गाद्वा” ॥ ज्वलादीनां वा मित्वं भवति उपसर्गात् परेषां नार्थविकल्प इत्यर्थः । क्व चित् पठ्यते । ज्वलह्वलनमोऽनुपसर्गाद् वेति । तत्र न क्लेशो मित इति सम्बन्धः । ज्वलादीनां पूर्वपाठात् प्राप्तिः, नमस्त्वमन्तत्वात् । (ज्वलयति ज्वालयति । ह्वलयति, ह्वालयति । ह्वलयति, ह्वालयति । नमयति, नामयतीति) । उपसृष्टे तु नित्ये मित्वे प्रज्वलयतीत्यादि । उच्चाभयतीति प्रयोगो घञन्तात् “तत्करोति” इति णौ । एवमन्येषामपीदृशां निर्वाहः । “मितां ह्रस्वः” इति वृत्तौ “वा चित्तविरागे” इत्यतो वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च संक्रामयतीत्यादिसिद्धिरिति । यत्तु सुधाकरोक्तं घञन्तादुत्क्रामशब्दात् “तत्करोति” इति णिचि उत्क्रामयतीति, तदयुक्तं, “नोदात्तोपदेशस्य” इति वृद्धिनिषेधात् उत्क्रामशब्दस्यैवाभावात् ॥

“ग्लास्नावनुवमां च” ॥ अनुपसर्गाद्वेति वर्त्तते । पूर्ववत् व्याख्यानमत्रापि । अत्रापि पूर्ववत् क्व चित् ग्लास्नावनुवमश्चेति प्रथमान्तं पठ्यते । ग्लै हर्षक्षये । अत्र स्नेति णौ शौच-वेष्टनयोरिति वक्ष्यमाणस्य ण्णा शौच इत्यादादिकस्य च, आ पाक इत्यत्रोक्तन्यायेन । वनु च नोच्यत इति इह पठितो वनतिः अनन्तरस्य विधिरिति न्यायादनुच्यते न तु तानादिको वनो-तिः । डुवम उद्धरणे । अमन्तः । तदयं वन्वमोः प्राप्ते ग्लास्नोरप्राप्ते इत्युभयत्र विभाषेयम् । (ग्लपयति । ग्लापयति । स्नपयति । स्नापयति । वनयति । वानयति । वमयति । वाम-यति) । ग्लास्नोरुपसृष्टयोर्मित्वाभावात् (प्रग्लापयति, प्रस्नापयतीत्येव) । वनुवमोस्तु नियमितत्वात् (प्रवनयति । प्रवमयतीत्येव) ॥

“न कम्पमिचमाम्” ॥ कम्प कान्तौ, अम गत्यादौ, चम्प अदने, एषाममन्तत्वात् मित्वे प्राप्ते निषिध्यते । (कामयते । आमयति । आचामयति) ।

“शमो दर्शने” ॥ शम उपशमने दिवादिः । अयं च दर्शने न मिदमन्तोपि, (निशामयति रूपम्) अत्युत्कृष्टमिदं तीर्थं भारद्वाज निशामयेति, शम लक्ष आलोचन इति चौरादिकः । अस्मात् कारिते णावर्थो न संगच्छते । दर्शनादन्यत्र निशामयति वचः । अत्र स्वामी नेत्यनपेक्ष्य अदर्शन इति पदं दर्शनादन्यत्र मिदिति संव्याचष्ट एवमप्यत्र न फलभेदः ॥

“यमो ऽपरिवेषणे” ॥ यम उपरम इत्यग्रे, अयं परिवेषणादन्यत्र भोजनाद् अन्यत्रामन्तो-
पि न मित । (आयामयति) । द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे तु (यमयति ब्राह्मणान् ।)
अत्र स्वाम्यादयो नेत्यनपेक्ष्य परिवेषणादन्यत्र मिदिति व्याचक्षते । तद्वृत्तिविरुद्धम् । तथा-
हि “णदमि” ० इत्यत्र आयामयति इत्युदाहृत्य यमोपरिवेषण इति मित्संज्ञा प्रतिषिध्यते
इति । तत्र न्यासे च । तत्र हि न कम्यमिचमामित्यतो नेति प्रतिषेधो वर्तत इति, तथा
मैत्रेयादयोपि नेत्यनुवृत्त्यैव व्याचक्षते । नियमयतीति प्रयोगोऽयं “तत्करोति” इति णौ द्रष्टव्यः ॥

सुखदिरवपरिभ्यां च ॥ न मिदिति शेषः । (अवसुखादयति । परिसुखादयति) । अपावप-
रिभ्य इति बोधिन्यासे । अत्रापि स्वाम्यादयो नेत्यनपेक्ष्य स्वादेः पूर्वपाठात् सामान्येन
प्राप्तं मित्वमुपसृष्टाद्यदि भवति अवाद्युपसृष्टादेवेति व्याचक्षाणाः प्रस्खादयतीत्यादौ मित्त्वं
नेच्छन्ति । इदं वृत्तिकारादीनामनभिमतम् । यतस्तैः सर्वत्र नेत्यपेक्ष्यते, एवं हि निषेधानन्तरं
पाठ उपपद्यते । अन्यथा स्वद खद न इत्यस्यानन्तरमेव अवपरिभ्यां चेति पठेत् (१), द्विःस्व-
दिग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति ॥

फण गतौ ॥ नेति निवृत्तम्, असम्भवादिति मैत्रेयः । निषेधात्पूर्वमपाठः फणादिकार्या-
नुरोधात् इति च । (फणति । पफाण । फेणतुः । फेणुः । पफणिथ । पफण । पफणित्र । फे-
णिव । पफणिम । फेणिम) *फणां च सप्तानाम्* इति किति लिटि थलि च सेटि पुत्वाभ्या-
सलोपविकल्पः । (फणितेत्यादि । अफणीत् अफाणीत्) । “अतो हलादेः” इति वृद्धिविक-
ल्पः । (पिफणिषति । पम्फण्यते) अनुनासिकत्वान्नुक्, (पम्फणीति । पम्फाण्टि । पम्फा-
ण्टः) । “अनुनासिकस्य कि झलोः झिति” इति दीर्घः । (पम्फाणहीत्यत्र) हेर्झलः परत्वाभा-
वात् धिभावो न भवति । (फणयति । अपीफणत्) । अन्यत्र फाणयति सच्चून् स्नेहयतीत्यर्थं
इति स्वामिसम्भताकारौ । (फाण्टः) । “क्षुब्धस्वान्तः” इत्यादिना अनायासे निट्त्वं नि-
पात्यते । अत्रानायासशब्देनाल्पप्रयाससाध्यः कषायविशेष उच्यते । तथाहि । औषधस्य
पञ्चकल्पना, रसः, कल्कः, शृतः, शीतः, काथः, शीतो नाम क्षुण्णमौषधमुदके प्रक्षिप्य रात्रा-
वधिवासितं यदुदकं प्रातः पीयते सः, तदेवोष्णोदके प्रक्षिप्य सद्योभिपुच्य पृत्वा पीयते स
फाण्ट इति तद्विदः ॥ ८०६ ॥

वृत् ॥ समासो घटादिवर्तत इत्यर्थः । अस्मात्पूर्वं वृदित्येक इति मैत्रेयः । ज्वरादय उदा-
त्ता उदात्तेतः ॥

राजू दीसौ ॥ उदात्तः स्वरितेत् । (राजति । रराज । रेजतुः । रराजतुः । रेजिथ । ररा-
जिथ । राजितेत्यादि । तङि राजते । रराजे । इत्यादि पूर्ववत् । रिराजिषति । रिराजिषते ।
रारज्यते । राराष्टि । व्रश्चादिना पत्त्वं झलि पदान्ते च । राजयति । अरराजत्) “नागलो-
पि०” इत्यटित्त्वादुपधाहस्वनिषेधः । सम्यक् राजते इति (सम्राट्) । “सत्सूद्विष०” इत्यादिना
मो राजि समः कौ इति समो मकारस्य मकारः क्बन्तस्मिन् परे मोनुस्वरापवादः, सम्रा-
जोपत्यं (साम्राज्यः) “सम्राजः क्षत्रिये” इति कुर्वादिपाठात् क्षत्रियध्वनादस्मादपत्ये ण्यः,
अक्षत्रियादणि (साम्राजः) । राजत इति (राट्) । “अन्येभ्योपि दृश्यते” इति क्तिप् । (राष्ट्रम्)
“ष्टृन्” इति ष्टृन् । “तितुन्न०” इतोन्नपेधः । पित्वात् स्त्रियां (राष्ट्री), स्वामिनीत्यर्थः । (राष्ट्रि-
यः) । “राष्ट्रावारपाराद् ध्वौ” इति भावादौ शैषिकज्झापवादो धः । (राजा) । “कनिन्यु-
पि” इत्यादिना कनिन् । दन्तानां राजा, (राजदन्तः) । *राजदन्तादिषु परम्* इति षष्ठ्यन्तस्य
परप्रयोगः । (राजन्यः क्षत्रियः) । “राजश्चसुराद्यत्” इति अपत्येयं यति व्युत्पत्तिः, जातिवचन-
स्त्वयम् । तथा च तत्र वार्त्तिकं [राजोपत्ये जातिग्रहणम्] इति । जतिश्चेह क्षत्रियजातिरु-
च्यते । “ये चाभावकर्मणोः” इति प्रकृतिभावात् “नस्तद्धिते” इति टिलोपाभावात् । क्षत्रि-

यजातेरन्यत्राणि (राजनः)। “अन्” इति प्रकृतिभावः, राज्ञां समूहो (राजकम्)। “नस्तद्धिते” इति टिलोपः। “गोत्रोक्षोष्टोरभ्रराज०” इति वुञ् । (राजन्यकम्)। *आपत्यस्य च तद्धितेनाति*इति यकारस्य अनाति तद्धिते भसंज्ञानिमित्ते विधीयमानो लोपः “प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः” इति प्रकृतिभावात् भवति यद्वायं यकारो राजोपत्ये जातिग्रहणमित्युक्तवान्नापत्ये, राज इदं (राजकीयम्)। “राज्ञः क च” इति छप्रत्ययः शैषिकः। कश्चान्तादेशः। राज्ञः कर्म भावो वा (राज्यम्)। पत्यन्तपुरोहितादिषु “राजास” इति पाठादसमासेऽयम्। यकारस्य भावकर्मविषयत्वात् प्रकृतिभावाभावात् “नस्तद्धिते” इति टिलोपः। समासे तु ष्यञ् । (आधिराज्यम्) ब्राह्मणादिषु राजनृशब्दः पठ्यते, स हि तदन्तात् ष्यजर्थः। केवलस्य यको विधानात्, “राजासे” इत्येतद्वचनं ज्ञापकमत्र तदन्तत्वम्। अत्रैके ब्राह्मणादेराकृतितगणत्वात् राजनृशब्दान्तात् ष्यजि सिद्धे तत्र राजनृशब्दस्य पाठसामर्थ्यात् केवलात् ष्यजपि भवतीत्याहुः। तथा च शाबरभाष्यमते व्यधिकरणे (राज्यं,) तस्य कर्मणि ष्यजिति। अधिको राजा (अधिराजः,) “कुगतिप्रादयः” इति समासः। *राजाहः सखिभ्यष्टच*इति राजाद्यन्तात् तत्पु-रुषादृचि टिलोपः। अत्र लघ्वक्षरं पूर्वं निपतति इति “द्वन्द्वे घि” इति च लघ्वक्षरत्वात् घ्यन्तत्वात् सखिशब्दस्य पूर्वेनिपाते कर्त्तव्ये राजनृशब्दं पूर्वं निपात्य सवर्णदीर्घेण निर्देशात् यस्य राजनृशब्दस्य सवर्णदीर्घप्रसङ्गस्तस्यैव टजिति ज्ञापनाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अधिराजीत्यादौ टज्ज भवति। अयं समासान्त उत्तरपदादकृत एव समासे भवतीत्युक्तं, तेन पञ्चराजीत्यादौ अकारान्तोत्तरपदासमाहारद्विगुत्वेन स्त्रियां ङीष् भवति। शोभनो राजा, (सुराजा। अतिराजेत्यत्र) “न पूजनात्” इति समासान्तनिषेधः। तत्र [स्वती पूजायाम्] इति परिगणितं, प्रतिराजेत्यत्र तु *प्रतेरंश्चादयस्तत्पुरुषे* इति प्रतेः परेषामंश्चादीनामाद्युदात्तविधौ प्रतिराजेति पाठात् समासान्ताभावः। (किंराजा अराजेत्यत्र) “किमः क्षेपे” “नजस्तत्पुरुषात्” इति समासान्ताभावः। महाराजो देवता अस्य, (महाराजिकः) *महाराजप्रोष्टयादृज्* इति प्रथमान्ताद्देवतोपाधिकात् अस्येत्यर्थं ङ् । महाराजो भक्तिर्भजनीयो यस्य (महाराजकः) *महाराजादृज्* इति प्रथमान्तात् भक्त्युपाधिकात् अस्येत्यर्थं ङ् । शोभनो राजा यस्यास्ति स, (राजन्वान्) “राजन्वान् सौराज्ये” इति मनुपि नलोपाभावो निपात्यते ॥ ८०७ ॥

दुभ्राजृ दुभ्राश्च दुभ्लाश्च दीप्तौ ॥ उदात्ता अनुदात्तेतः। अत्र स्वामी आद्यावधिकृत्य दुरुभयसङ्कीर्त्येके इत्याह। त्रयोपि दिवत इति मैत्रेयः। वृत्तिकारोप्यत्रैवानुकूलः। यदाह “वा आश०” इत्यत्र दुभ्राश्च दुभ्लाश्च इति। तथा “फणां च सप्तानाम्” इत्यत्र न्यासपदमञ्जरीः त्रयोपि दिवतः पठ्यन्ते। तस्मादयमेव पाठो बहुनां संमतः। आजतेः पठितस्यापीह पाठः फणादित्वेन किति लिट्येत्वाभ्यासलोपविकल्पार्थः, दिवत्त्वं तु न फलं भवति तत्रापि दुशब्दस्यासङ्क्तं शक्यत्वात्। अनेनैव सिद्धे तस्य पाठो वश्चादिपत्वनिवृत्त्यर्थ इति इति तत्रैवोक्तं, (आजते। बभ्राजे। भ्रेजे। आजितेत्यादि। बाभ्राष्टि। अबभ्राट्) इत्यादौ वश्चादिपत्वम्। (भ्राजथुः) “दितो ऽथुच्”। न भ्राजयतइति (नभ्राट्) “नभ्राणपात्” इति नजः प्रकृतिभावः। चङ्परे णौ “भ्राज०” इत्यादिना उपधाह्रस्वविकल्पनात् (अभिभ्रजत्। अबभ्राजत्) अस्यापि ऋदित्त्वं पूर्ववत् अनुदात्तेत्वमात्रफलम्। (भ्राष्टम्)। ङ् । भ्राष्टमिन्ध इति (भ्राष्टमिन्धः) कर्मण्यण्। “भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे” इति मुम्। (भ्राशते। बभ्राशे। भ्रेशे। भ्राशिता। भ्राशिष्यते। भ्राशतम्। अभ्राशत। भ्राशेत। आशपि भ्राशिषीष्ट। अभ्राशिष्ट)। सार्वधातुके “वा आश०” इत्यादिना पक्षे शपोपवादे श्यनि (आशयते। आशयताम्। अभ्राशयत। आशयेतेति भवति। बिभ्राशिषते। बाभ्राष्टि। आशयति। अबभ्राशत्) ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्वः। (भ्लाशति) सर्वं आशतिवत्। (भ्राशथुः। भ्लाशथुः)। द्वित्वात् थुच् ॥ ८१० ॥

स्यमु स्वन ध्वन शब्दे ॥ स्यमादयः ज्वलन्ता उदात्ता उदात्तेतः। (स्यमति। सस्याम। सस्यमतुः। स्यमतुः। सस्यमिथ। स्येमिथ। स्येमुः)। इत्यादि। (अस्यम्) इदित्यत्र “अतो

हलादेः” इति वृद्धिः “हम्यन्तः” इति निषिध्यते । (सिस्यमिपति। सेसिम्यते) । “स्वपिस्य-
मिव्येजां यङि” इति सम्प्रसारणे द्विर्वचने अभ्यासस्य गुणः । (संस्यमीति । संस्यन्ति) । यङो
लुका लुपत्वात् तत्परत्वाभावाच्च संप्रसारणम्, “नुगतोनुनासिकान्तस्य” इति अभ्यासस्य नुक् ।
(संस्यान्त) इत्यादौ “अनुनासिकस्य किञ्चलोः” इति दीर्घः । (संस्यन्मि) “मो नो धातोः”
“म्बोश्च” इति नत्वम् । (संस्यादीत्यत्र) पूर्वमनुनासिकस्य दीर्घं पश्चात् “नश्चापदान्तस्य झलि”
इत्यनुस्वारः । (असंस्यन्नित्यत्र) पदान्तत्वात् “मो नो धातोः” इति नः । (स्यमयति । अ-
सिस्यमत्) । अमन्तत्वान्मिन्त्वम् (स्यमित्वा । स्यान्त्वा) । उदित्वादिङ्ङिकल्पः । अनि-
दृपक्षे “अनुनासकस्य” इति दीर्घः । (स्यान्तम्) । “यस्य विभाषा” इत्यनिट् । (स्यमन्तको
मणिः) । बाहुलकादन्तचि संज्ञायां कन् । अयं चुरादौ वितर्कार्थः । (स्वनति । सस्वान । स-
स्वनतुः । स्वनतुः । स्वनितेत्यादि । अस्वनीत् । अस्वानीत्) । “अतो हलादेः” इति वा
वृद्धिः । (सिस्वनिपति । संस्वन्यते । संस्वन्ति । संस्वान्तः । स्वनयन्ति । असिस्वनत्) ।
शब्दे घटादित्वान्मिन्त्वम् । (विष्णति । अवष्णति) । “वेश्च स्वनः” इति पत्वम् ।
चकारेणावादित्यनुकुर्यते । (विष्णनं) सशब्दभोजनम् । तथा च वृत्तौ अभ्यवहारक्रियाविशेषो-
पोभिधीयते । यत्र स्वननमस्तीति सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । पिनाकी तु भुञ्जानः किं चिच्छब्दं
करोतीति । काश्यपस्तु भोजनमेवार्थमाह । बोधिन्यासेपि पक्षत्रयमपि दर्शितम् । (विष्-
ष्वाण । विषिष्णपतीत्यादौ) “स्थादिष्वभ्यासेन” इत्युभयत्र पत्वम् । तच्चापोपदेशा-
र्थमवर्णाभ्यासार्थं षणि प्रतिषेधार्थं चेत्युक्तम् । (व्यष्णत्) । “प्राक्सितात्” इति पत्वम् ।
(अवषष्णयत्) इत्यादौ “नुम्विसर्जनीयः” इति “वेश्च स्वनः” इति पत्वम् । उक्तं च अयोगवा-
हानामदसु णत्वं शर्षु भूषभावषत्वे इति । अयोगवाहाश्चानुस्वारविसर्जनीयोपध्मानीयजि-
ह्वामूलीययमा उक्ताः । पत्वे कृते “रपाभ्याम्” इति णत्वे विष्णतोत्यत्र णत्वं, पूर्वत्रासिद्ध-
त्वात् “नश्चापदान्तस्य झलि” इत्यनुस्वारे परसवर्णौ नकारः । तस्य पुनर्णत्वं न भवति । असि-
द्धत्वादेव (स्वनः स्वानः) । “स्वनहसोवा” इति वा अप् । तदभावे घञ् । उपसृष्टात् (प्रस्वान)
इत्येव । (निस्वानः, निस्वनः) । “नो गदनदः” इत्यादिना घञपौ । (स्वान्तम्) । “क्षुब्ध-
स्वान्त” इत्यादिना निष्ठायामनिट्त्वं निपात्यत मनोभिधानं चेत, अन्यत्र (स्वनितो मृदङ्गः) ।
आङ्पूर्वादस्मात् “रुष्यमत्त्वरसंघुषा” इति निष्ठायाङ्ङिकल्पः । इयं चोभयत्र विभाषेति मनसो-
न्यत्र च (आस्वानितम्, आस्वनितमिति) । फणादयो गताः । (ध्वनति । दध्वान । ध्वनिते-
त्यादि स्वनिवत् । ध्वान्तम्) । “क्षुब्धस्वान्तः” इति तस्यानिट्त्वम् । अन्यत्र (ध्वनि-
तम् । ध्वनिः) अयं कथादिश्च । अत्र स्वनिध्वन्योर्मध्ये एतेति कचित् पठ्यते । एन वन शब्द
इति पूर्वमेव गतत्वादयमनार्पः । केचित्पौनरुक्त्यपरिहारादन्त्यादि पठन्ति सोप्यनार्पः । पोप-
देशलक्षणविरोधात् । अत एव “फणां च” इत्यत्र सप्तानामिति किमित्युक्त्वा ध्वनिः प्रत्युदा-
ह्रियते, तथा च न्यासे फणादीन् ध्वन्यन्तानष्ट पठित्वा ध्वनिवर्जिताः शेषाः फणादयः सन्ते-
त्युक्तम् । पदमञ्जरीं चैवमष्ट पठित्वा ऽन्त्यवर्जं फणादय इत्युक्तम् ॥ ८१३ ॥

पम ष्टम वैकुण्ठे ॥ (समति । ससाम । सेमतुः । सेमिथ । समिता । सिसमिपति ।
संसभ्यते । संसमीति । संसन्ति । ससान्तः । समयति । असीपमत् । स्तमति । तस्ताम ।
तस्तमतुः स्तमिता । तिस्तमिपति । तंस्तम्यते । तंस्तन्ति । स्तमयति । अतिष्टमत्) । अत्र
स्वाम्यादयः के चिदेतदन्ता घटादय इति । बोधिन्यासे तु ध्वन्यन्ता इति । तत्र फणतौ मित्वं
न विवादः । राजादीनां त्वनन्तराणां चतुर्णां णौ चङ्गुधाहस्वनिपेधायादुदित्करणाह्लिङ्गाच्च
मित्वं भविष्यति । स्थमेरमन्तत्वात्स्वनिध्वन्योश्च पूर्वत्र पाठान्मित्वं, सिद्धम् सर्वैरपि श-
ब्दार्थत्व एव मित्वं यथा स्यादिति पूर्वत्र पाठोङ्गीकृतः । षमिष्टम्योरप्यमन्तत्वादेव मित्वं
सिद्धमिति आहोपुरुषिकामात्रमेवैतत्, ध्वन्यन्ता घटादय इति मतद्वयम् । यत्तु तैत्तिर्यं षमि-
ष्टम्योरमन्तयोः पुनः पाठेनामन्तलक्षणस्य मित्वस्यानित्यत्वज्ञापकादुत्क्रामयतीत्यादिसिद्धि-

रिति, तदस्माभिरमन्ताच्चेति मित्वविधौ प्रकारान्तरेणोपपादितम् ॥ ८१५ ॥

ज्वल दीप्तौ ॥ (ज्वलति । जज्वाल । जज्वलतुः । ज्वलिता । अज्वालीत्) । “अतो
ल्लान्तस्य” इति वृद्धिः । (जिज्वलिषति । जाज्वलयते । जाज्वलीति । ज्वालयति । ज्वल-
यति । प्रज्वलयति) घटादिपाठान्नित्यं मित्वं सोपसर्गत्वे, अन्यदा तु ज्वलङ्गलेति विकल्पेन,
घटादिपाठादेव ज्वलयतीति सिद्धाविहास्य पाठो “ज्वलीति कसन्तेभ्योः” इति पाक्षिके
णप्रत्यये (ज्वाल) इति यथा स्यादिति । ज्वलीतीतिशब्द आद्यर्थे । गोभावे पचाद्यचि (ज्वलः
ज्वलनः), “जुचक्रम्य” इति तच्छीलादौ युच् कर्त्तरि ॥ ८१६ ॥

चल कल्पने ॥ (चलति । चचाल । चेलतुः । चेलुः) । चलितेत्यादि पूर्ववत् । कम्पने
घटादिपाठात् चलयति । अन्यत्र (चालयति । चलः । चालः) ज्वलतीति णविकल्पः ।
(चलाचलः) । इत्यर्थः । [चरिचलिपतिवदीनां द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्य] इति द्विर्वचनम्
अभ्यासस्यागागमश्च । (चाचलिः) । सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनाविति तयो-
रन्यतरः । “अतो लोपः” “यस्य हलः” इति अललोपयलोपौ । (चलनः) । “चलनशब्दा-
र्थादकर्मकाद्युच्” इति युच् । चल विसलन इति तुदादौ, चल गताविति चुरादौ ॥ ८१७ ॥

जल घातने ॥ घातनं तैक्ष्ण्यमिति स्वामी । जलतीत्यादि पूर्ववत् । (जलः । जालः) ।
लङ्योरेकत्वस्मरणात् (जडः) । गोधाशब्दाद्रकापि गौधार इति सिद्धे “आरगुदीचाम्”
इत्यारग्वचनं (जाडारः पाण्डार) इति सिद्ध्यर्थमिति तत्र स्थितम् । (जाड्यम् । जडिमा) ।
“वर्णहडादिभ्यः ष्यञ्” इति ष्यञ् । हडादित्वात् भावकर्मणोः ष्यञिमनिचौ । जल
अपवारण इति चुरादौ ॥ ८१८ ॥

टल वल वैकल्ये ॥ टलतीत्यादि चलतिवत् । (टलति । टद्वाल । -ट्वलतुः । ट्वलिते-
त्यादि । अट्वालीत् । ट्वालः, ट्वलः) ॥ ८२० ॥

स्थल स्थाने ॥ स्थानं प्रतिष्ठा । (स्थलति । तस्थाल । स्थलिता । अस्थालीदित्यादि
तिस्थलिषति) । “स्तौतिग्योरेव” इति न षत्वम् (तास्थलयते । तास्थलन्ति । स्थालय-
ति । अतिष्ठलत् । स्थलः । स्थालः । स्थलम् । स्थली) “जानपद” इत्यत्राकृत्रिमायां भूमौ
डीप् । अन्यथा (स्थला । स्थाली) । गौरादित्वात् डीप् । (विष्ठलम्) । “विकुशमिपरिभ्यः
स्थलम्” इति मूर्द्धन्यः ! एवं क्वादिभ्यः । (कपिष्ठलम्) । “कपिष्ठलो गोत्रे” इति मूर्द्धन्यो
निपात्यते । अन्यत्र कपीनां स्थलं, (कपिस्थलम्) ॥ ८२१ ॥

हल विलेखने ॥ विलेखनं कर्षणम् । (हलति । जहाल । हलिता । अहालीदित्यादि ।
हलः । हालः । हलिः) । इन् । हलि गृह्णाति (हलयति । अजहलत्) । “मुण्डमिश्र” इत्यादिना
गृह्णातीत्यर्थे णिचि हलिकलयोरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमितीकारस्यात्वे वृद्धौ
कृतायामकृतायां वा लोपेऽप्लोप्यङ्गमित्यभ्यासस्य सन्वदित्वं न भवति । हलनां समूहो (ह-
ल्या) । “पाशादिभ्यो यः” इति पाशादिपाठात् समूहे यः । हलस्येदं (हालिकम्), *हलसीरा-
ठ्ठक* इति षष्ठ्यन्तात् इदमर्थं ठक् । हलं वहति (हालिकः) । बलीवर्दः । “हलसीराठ्ठक” इति
द्वितीयान्ताद्बहतीत्यर्थं ठक् । हलस्य कर्षः (हल्यः), कर्षः कर्षणं कृष्यमाणं वा, “मतजनहला-
त्करणजल्पकर्षेणु” इति षष्ठ्यन्तात् कर्षेण वत् (द्विहल्या भूः) । “रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ” इति
तदन्तविधिः । न विद्यते हलिर्यस्य असौ (अहलः) । “नज्दुःसुभ्यो हलिसक्थोरन्यतरस्याम्”
इति पक्षे समासान्ता । एवं दुःसुपूर्वादपि । अत्र हलिहलशब्दाभ्यां बहुव्रीहिणा रूपद्वये सिद्धे
पक्षे समान्तविधानं *शेषाद्विभाषा* इति हल्यन्तात् कम्माभूदिति । यस्माद्बहुव्रीहिः समा-
सान्तो नोक्तः स शेषः । न चात्र हलिप्रहणं मतभेदनिबन्धनं मन्तव्यं, महत्/हलं (हलिः,) हल-
मात्रं त्वन्यदिति नायमर्थभेदः किञ्चित्करः, यस्मादकारान्येनापि समासो न दण्डवारित इति
प्रकरणादिवशेनैवार्थविशेषादगतिः ॥ ८२२ ॥

णल गन्धे ॥ बन्धन इति कादयः । (प्रणलतीत्यादि । नालः, नलः । नाली । प्रगाली)

गौरादिः । डलयोरकत्वस्मरणात् (नडः) व्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति हरदत्तः । नडानां समूहो (नड्या) “पाशादिभ्यो यः” इति यः । नडा अस्मिन्देशे सन्तीति (नड्वलः नड्वान् ।) “कुमुदनडवेतसेभ्यो इमत्तुप्” । “नडशादाड्वलच्” इति चातुरर्थिको इमत्तुप् ड्वलच्च (नली) नन्ददक्षिभ्यामिनञ्जिति इन्नन् बाहुलकादस्मादपि । (नलिनी) गौरादिषु दर्शनात् “जातेर-स्त्रीविषया” इति वा डीप् । यद्वा नलशब्दात् “पुष्करादिभ्यो देशे” इति मत्वर्थीय इनौ डीपि द्रष्टव्यः । नलं गन्धं ददातीति नलदं त्वामज्जकम् ॥ ८२३ ॥

पल गतौ ॥ पलतीत्यादि । पलमुन्मानविशेषः पललं मांसम् । “कलत्रपश्च” इत्यत्र प्राक् प्रत्ययनिर्देशादन्येभ्यो भवतीति कुण्डलादिवदस्मादपि कलप्रत्ययः । पलालं, स्थालयतीत्यालच् बाहुलकादस्मादपि । महत् पलालं (पलाली) । पिप्पल्यादित्वान् डीप् । पलाली यस्यास्तीति पलालिनः । शाकीपलालिद्रूणां ह्रस्वत्वं चेति पामादिपाठात्प्रत्ययो ह्रस्वत्वं च । पाल रक्षण इति चुरादौ ॥ ८२४ ॥

बल प्राणणे धान्यावरोधे च ॥ प्राणनं जीवनं, धान्यमवरुध्यते यत्र कुसूलादौ तद्वातनामनेकार्थत्वाद्धान्यावरोधनव्यापार इत्यर्थः । बलतीत्यादि । (बालं । बलम्) करणस्य कर्तृत्वोपचारादच् । (बाला) । अजादिपाठात् “वयसि प्रथमे” इति, डीपं बाधित्वा टाप् । (बलवान् । बलूलः) वातदन्त बलललायानामूङ् चेति सिध्मादिपाठाच्छ्रुतप्रत्यय ऊङ् चागमः । (बलः पुरुषः) “अर्श आदिभ्योच्” इति मत्वर्थेऽच् । (बाहुबली । ऊरुबली) “बलाद्बाहूरुपूर्वपदात्” इति पुष्करादिपाठादिनिर्मत्वर्थे । (सर्वबली) तत्रैव सर्वदेश्चेति पठ्यते । (बलिः) । इन् । बल्यर्थास्तण्डुला (बालेयाः) । *छदिरुपधिबलेर्दञ्* इति छदिबलिभ्यां विकृतवाचिभ्यां विकृत्यर्थायां प्रकृतौ ठञिति ठञ् । उपधेस्तु स्वाधेयं प्रत्ययः । कुवेराय बलिः । (कुवेरबलिः) । *चतुर्थी तदर्थां०* इति चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थादिभिस्तत्पुरुषः । तदर्थेत्यर्थग्रहणं, तस्माद् इदं तदर्थम् । अन्यानि तु प्रातिपदिकानि । अयं चुरादिर्मित् ॥ ८२५ ॥

पुल महत्त्वे ॥ (पोलति । पुपोल । पोलित्वा । पुपुलिषति । पुपोलिषति । पुलित्वा, पोलित्वा) । “रलो व्युपधात्” इति कित्त्वविकल्पः । (पोपुल्यते । पोपुलीति । पोपोलित् । पोलयति । अपूपुलत्) “उदुपधात्” इति भावादिकर्मणोनिष्ठायाः सेटः कित्त्वविकल्पनात्, (पुलितमनेन, पोलितमनेनेत्यादि । पुलः) । ण्यभावे इगुपधलक्षणः कः । (पुलकः) । संज्ञायां कुन् । पुलिनं, बाहुलकादिने गुणाभावः । (पुलाकः) । बलाकादयश्चेत्याकनन्तो निपातितः । अयं चुरादावपि । तुदादावपीति क्षीरस्वामी ॥ ८२६ ॥

कुल संस्थाने बन्धुषु च ॥ संस्थानं संघात इति स्वामी । क चित्तु सन्तान इति पठ्यते । सन्तानी विजातीयैरवच्छिन्नः प्रवाहः । बन्धुशब्देन तद्व्यापारः सम्बन्धोभिधीयते । (कोलतीत्यादि), पोलतिवत् । कुलस्यापत्यं, (कुलीनः । कुल्यः । कौलेयः) । कुलशब्दो वृत्तौ तद्वति वर्तते । “कुलात्त्वः” । “अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकजौ” इति खयड्ढकजः । अत एवापूर्वपदग्रहणम् । खस्तदन्तादपि भवति । (ब्राह्मणकुलीनः । महाकुलीनः) “महाकुलादखजौ” इति अखजो । अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः खश्चेति (माहाकुलः । महाकुलीनं) इति भवति । दुष्कुलशब्दात् “दुष्कुलाड्ढक्” इति ढक् । (दौष्कुलेयः) । अत्रान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः, खे (दुष्कुलीनः । कौलेयकः स्था) । *कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः स्थास्यलंकारेषु* इति यथासंख्याच्छुन्यभिधेये कुलाड्ढकञ् । अमुष्य कुलस्य भावः (आमुष्यकुलिका) । मनोज्ञादिपाठाद्बुञ् । [आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिका] इत्युपसंख्यानमिति पठ्या अलुक् । स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः । (कालकम्), अयं मनोज्ञादिः । (निष्कुलाकरोति पशुम्) । *निष्कुलान्निष्कोपणे* इति कृजो योगे निष्कोपणार्थान्निष्कुलशब्दाद् डाच् । निष्कोपणमन्तरवयवानां बहिर्निस्सारणम् । नास्ति कुलमस्य, (नकुलः) । “नभ्राणनपात्” इति नञ्प्रकृतिभावः । (कुलकम्) । श्लोकसंघातः । संज्ञायां हुन् । कुलशब्दात्कन्वा ॥ ८२७ ॥

शल हल पत्वृ गतौ ॥ हल हिंसासवरणयोश्च । अत्र मैत्रेयः । चकारोत्रान्वाचये गताव-
स्य तावत्प्रयोगः । क्वचित्तु हिंसासवरणयोश्चेति । क्वचित्तु पठ्यते शल हल हल पत्वृ
गतौ । हल हिंसासवरणयोश्चेति । अत्र पाठे चकारादृतौ चेति व्याख्येयम् । हलतेर्हलतेश्च
घटादिपठितस्यापीह पाठो न विकल्पार्थः, घटादिपाठस्त्वर्थविशेषे मित्वार्थ इति बोद्धव्यम् ।
(शलति । शशाल । शलितेत्यादि । शालः । शाला ।) शल इति चलनसंवरणयोर्गतः ।
(होलतीत्यादि) । पोलतिवत् । (पतति । पपात । पेततुः । पतिता । अपसत्) । लृट्त्वा-
दङ् । *पतः पुम्* इत्यङि परे पुमागमः । (पिपतिपति) । [तनिपतिरिद्रातीनामुपसं-
ख्यानम्] इति वा इडागमः । अनिदपक्षे *सनि मीमा* इत्यादिना अच इस् सकारादौ सनि
विधीयमाने इस्भावे “सस्यार्धधातुके” इति तत्त्वे पित्सशब्दस्य द्विर्वचनम् । “अत्र लोपो-
भ्यासस्य” इत्यभ्यासलोपः । अत्र ग्रहणं “सनिमीमा” इत्यादिचतुः सूत्रीविषये अभ्यासलोपा-
र्थमिति स्थितम् । अभ्यासलोपोनर्थकत्वादन्त्यस्य न भवति । “नानर्थकेलोन्त्यविधिः” इति ।
अन्ये त्वत्रग्रहणं सर्वाभ्यासलोपार्थमाहुः । तत्र मते ऽभ्यासलोपस्य सनि मीमादिचतुः सूत्री-
विषयत्वमधिकाराद् बोद्धव्यम् । (पित्सति । पनीपत्यते । पनीपत्ति) । “नीग्वञ्चु” इति
अभ्यासस्य नीक् । (प्रणिपतति) । “नेर्गद०” इति गत्वम् । अङ्व्यवायेपीदमिष्यते । (प्रणय-
सत् । पतापतः) । [चरिचलिपतिवदीनां द्वित्वमक् चाभ्यासस्य] इति पक्षे द्विर्वचनमक् चा-
भ्यासस्य । (उत्पतिष्णुः ।) “अल्लङ्कृञ्” इत्यादिना इष्णुच् । पतनः । “जुचङ्कर्म्य” इत्या-
दिना युच् । (पातुकः) “लपपत” इत्यादिना उक्ञ् । पतत्यनेनेति (पत्रम्) । “दाम्नी०”
इत्यादिना करणे धृञ् । सर्वपत्रं व्याप्नोतीति (सर्वपत्रीणः) सारथिः, “तत्सर्वादेः” इत्यादिना
सर्वपत्रं व्याप्नोतीत्यर्थे खः । (सपत्राकरोति) सपत्रं शरं मृगकाये प्रवेशयतीत्यर्थः । (निष्पत्रा-
करोति) । सपत्रं शरमपरभागे निष्क्रामयतीत्यर्थः । *सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने* इति कृजो
योगे डाच् । अतिव्यथनमतिपीडा । गेहानुप्रपातमास्ते । *विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमा-
नासेव्यमानयोः* इति कर्मण्युपपदे व्याप्यमानत्वे आसेव्यमानत्वे गम्यमाने णमुल् । तत्र
व्याप्तिर्गुणेन च क्रियया वा द्रव्याणां सम्बन्धः सा चेह विशयादिक्रियादिभिर्गेहादिकर्मणः,
आसेवा पौनः पुन्यं, तच्च स्वभावात्क्रियायाः । तदायमर्थः । (गेहङ्गेहमनुप्रपत्य आस्ते गेहमनु-
प्रपत्य आस्ते गेहमनुप्रपत्यानुप्रपत्यास्ते) इति वा । आसिप्रयोगो धातुसम्बन्धे प्रत्ययविधा-
नात् । तत्र व्याप्त्यासेवनयोः समासेनैवोक्तत्वान्नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं न भवतीति भा-
ष्यादौ स्थितम् । यदा “तृतीयाप्रभृतीनि” इति समासः तदा गेहङ्गेहमनुप्रपातमास्ते गेह-
मनुप्रपातमनुप्रपातमिति द्विर्वचनं भवत्येव । तत्र नित्यता पौनःपुन्यं, तच्च क्रियाविषयमिति
तत्र क्रियावाचिनोर्द्विर्वचनम् । वीप्सातु व्याप्तुमिच्छा, सा च द्रव्यविषयेति द्रव्यवचनस्य ।
अत्रासेवायाम् “अभीक्ष्ण्ये णमुल् च” इति क्त्वाणमुलोर्विधानादेव णमुलि सिद्धे पुनर्विधानं
तृतीयान्तस्योपपदत्वार्थं, तेन पाक्षिकः समासो भवति । त्को निवृत्त्यर्थं तु न भवति इष्टत्वा-
त्तस्येति हि स्थितम् । आपततीति (आपात्यः) । “भव्य” इति निपातनात्पक्षे कर्त्तरि ण्यत् । वाव-
चनेन यथाप्राप्तोभ्यनुज्ञानाद् (आपात्यमनेनेति) भावेपि ण्यद्भवति । (पतितः) । गत्यर्थत्वात्क-
त्तरि क्तः । नरकं पतितः, नरकपतितः । “द्वितीयाश्रित०” इति समासः । स्वर्गात्पतितः ।
(स्वर्गपतितः) “अपंतापोढ०” इति पञ्चमीतत्पुरुषः । अल्पश इति वचनात्क चित्समासो न
भवति प्रासादात्पतित इत्यादौ । अत एव निपातनादित् । अन्यथा “तनिपति” इति विक-
ल्पदृक्त्वात्, “यस्त्र विभाषा” इति इट्प्रतिषेधः स्यात् । अन्ये तु कृतिवृत्तीनां “सिसिचि”
इत्यादिना सकारादाविड्विकल्पनादेव निष्ठायामप्यनिद्वत्त्वसिद्धावनिड्यमिदित्करणत्वात् “यस्य
विभाषा” इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनादित्याहुः । (पापतिः) । “सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः
किकिनौ” इति किकिनोरन्यतरः । “अतो लोपः” । “यस्य हलः” इति अहोपयलोपौ । अ-
भ्यासस्य “नीक् वञ्चु” इत्यादिना नीक् न भवति, सासञ्चादीनां निपातनमिति वार्त्तिककारव-

चनात् । (सन्निपातः) । घञ् । तस्य शमनं कोपनं वा, (सान्निपातिकम्) । [सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम्] इति ठक् । (पतङ्गः) । “पतेरङ्गच् पक्षिणि” इत्यङ्गच् । (पतत्रम्) । “पतेरत्रन्” इत्यत्रन् । (पतत्रिः) । “पतेरक्च” इति त्रिन्प्रत्ययः, अगागमश्च । पतत्रिशब्दः पतत्रशब्दादिनौ मत्वर्थः । (पातालम्) । “पतिचण्डाभ्यामालन्” इत्यालन्, बाहुलकाद् वृद्धिः । के चिद्वृद्धयर्थमालजिति पठन्ति । तद्युक्तादित्यत्राण्प्रकरणे “कुलालवरुडकर्मरिनिपादचण्डालमित्रामित्रेभ्यः छन्दसि” इति चण्डालात्स्वार्थेऽणविधानादयुक्तम् । (पताका) पिनाकादिर्बलाकादिर्वा आकप्रत्ययान्तः । (पताकी) । मत्वर्थीय इनिः । व्रीह्यादित्वात्, (पन्थाः) । “पतेस्थ च” इतीनृप्रत्ययः, तकारस्य थकारः । *पथिमथ्यभुक्षामात्* इति आकारादेशोन्त्यस्य सौ परे, *इतोत्सर्वनामस्थाने* इति पथ्यादीनामिकारस्याकारे सवर्णदीर्घः । *थो न्यः* इति पथिमथोऽन्त्यस्य न्यादेशः सर्वनामस्थाने । (पन्थानौ) । सर्वनामस्थाने दीर्घः । शशाद्यजादौ (पथ) इत्यादि । *भस्य टेलोपः* भसंज्ञकानां पथ्यादीनां टेलोप इति लोपः, हलादौ नलोपः, (पथिभ्याम् । विपथम् । कापथम्) “कुगतिप्रादयः” इति तत्पुरुषः । *का पथ्यक्षयोः* इति पथ्यक्षयोरुत्तरपदयोः कुशब्दस्य कादेशः । त्रयाणां पन्थाः (त्रिपथम्) । “ऋक्पूरब्धूः” इति समासान्तो ऽकारः । “नस्तद्धित” इति टिलोपः । “पथः संख्याव्ययादेः” इति नपुंसकत्वम् । इदञ्च परवलिङ्गतापवाद इति (विपथो देशः । विपथा नगरी) । बहुव्रीहौ न भवति । यथा पन्थानमतिक्रान्तोऽतिपथ इत्यादौ [अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयाया] इत्यादिना तत्पुरुषोपि न भवति । अत्र हि [द्विगुप्राप्तापन्नालपूर्वगगतिस्मासेषु प्रतिषेधः] इति परवलिङ्गता प्रतिषिध्यते । ‘पथः संख्याव्ययात् परे’ इति यदमरसिंहेन नपुंसकत्वमुक्तं तदप्युत्तरपदार्थप्राधान्य एव, तथा च तत्र व्याख्यातारः, प्रधानलिङ्गापवादत्वात् क्लीबविधानप्रस्तावादिह न भवति । (अपथा नगरी । उत्पथो देश इति) । कथं तर्हि व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समा इति । विपथकापथयोः पुंस्त्वमुक्तम्, तत्रैवं व्याख्येयम् । अस्त्यन्यो ऽकारान्तः पथिपर्यायो पथशब्दो ऽर्द्धचादिपाठादुभयलिङ्गः । तेन समासात्पुंस्त्वमिति विपथकापथौ पुन्नपुंसकाविति चाहुः सुभृतिचन्द्रादयः । पठितश्च काण्डशेषे अकारान्तः पथशब्दः । पथः पन्थाश्च मार्गः स्यादिति । शाक्यमुनिस्तु संख्याव्ययाभ्यां परस्य पथशब्दस्य पुंस्त्वमेवाह, तत् [पथः संख्याव्ययात् परे] इति वार्तिकविरोधात् तत्रत्यभाष्यकैर्यद्वृत्त्यादिमहाग्रन्थविरोधादमरविरोधाच्च विन्ययम् । अत्र कृतसमासान्तस्य निर्देशान् “न पूजनात्” “किमः क्षेपे” “नजस्तत्पुरुषात्” इति यदा समासान्तो निषिध्यते तदा “परवलिङ्गम्” इति पुंस्त्वमेव (सुपन्थाः । किंपन्था इति) “न पूजनात्” इत्यत्र स्वत्योः परिगणनात् सत्पथ इत्यादौ समासान्तो भवति । “अव्ययीभावश्च” इत्यत्र सुपथमिति यदुदाहरणं तत्र सुशब्दस्य वैपुल्यमर्थो न पूजति समासान्तलाभः, अपथमित्यत्र “न जस्तत्पुरुषात्” इति निषेधस्य “पथो विभाषा” इति विकल्पनात् समासान्तः । “अपथं नपुंसकम्” इति नपुंसकत्वम् । “पथः संख्याव्ययादेः” इत्येव सिद्धे किं सूत्रेणेत्याशङ्कायां कैयटः पूर्वकालत्वात् सूत्रस्य नायं दोष इति, यदुक्तम् मस्त्यकारान्तः पथशब्द इति तत् “पथो विभाषा” इति सूत्रविरुद्धम्, सति हि तेनापथमिति सिद्ध्यति नकारान्तेन वा ऽपन्था इति तर्त्तिक सूत्रेण । पथि जातः (पन्थकः) । *पथ पन्थ च* इति सप्तम्यन्ताजातिर्थे वुन् पथश्च पन्थादेशः । पथोऽनपेतं (पथ्यम्) । *धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते* इति पञ्चम्यन्तादनपेतेऽर्थे यत् । पथि साधु (पाथेयम्) । “पथ्यतिथि” इति, ढञ् पन्थानं गच्छतीति (पथिकः । पथिकी) *पथः षकन्* इति द्वितीयान्ताद्गच्छतीत्यर्थे षकन्, पित्त्वात् स्त्रियां ङीप् । पन्थानं नित्यं गच्छतीति विवक्षायां “पन्थोण नित्यम्” इति णप्रत्यये (पान्थः) । अत एव निर्द्देशात् णसन्नियोगेन पन्था देशः । शतपथमधीते वेद वा (शतपथिकः । एवं पष्टिपथिकः) । *शतपष्टेः पथः षिकन्* इति द्वितीयान्तात् षिकन् अध्येतृवेदित्रोः पित्त्वात् स्त्रियां (शतपथिकी) । पन्थानंपन्थानं प्रति प्रतिपथम् । “अव्ययं विभक्ति” इत्यादिना वीप्सायामव्ययीभावः । पथोभिमुखमिति वा (प्रति-

पथम्) । *लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये* इति लक्षणं चिन्हं तद्वाचिनाऽभिप्रती आभिमुख्ये गम्यमाने समस्येते स चाव्ययोभावसमास इति । प्रतिपथमेति (प्रतिपथिकः प्रातिपथिको वा) । *प्रतिपथमेति ठञ्* इति द्वितीयान्तादेतीत्यर्थे ठञ्ठकौ । पन्थानं प्रति गच्छतीति समासेनाभिधानान्नेमौ प्रत्ययाविति व्याख्यातारः । सर्वपथं व्याप्नोति (सर्वपथीनः पथिकः) । “तत् सर्वादिः” इति खः । उत्तरपथेनाहृतं गच्छति वा (औत्तरपथिकः) । *उत्तरपथेनाहृतं च* इति तृतीयान्ताद्गच्छत्यर्थे ठञ्, [आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसंख्यानात्] वार्यादिपूर्वपदादपि ठञ् भवति । (वारिपथिकमित्यादि । आजिपथिकः शाङ्गुपथिकः) । “अजपथशङ्कुपथाभ्यां च” इति तेनाहृतम् इत्यत्र विषये ठञ् । स्थलपथेनाहृतं मधुकं मारिचं वा (स्थालपथम्) । मधुकमरिचयोः “अण् स्थलादिभ्यः” इत्यण् । देवपथ इव प्रतिकृतिः (देवपथः) । *इवे प्रतिकृतौ* इति इवार्थे सादृश्ये वर्त्तमानात् प्रथमान्तात्कन्, तस्य सदृशस्य प्रतिकृतित्वे सतीति सूत्रार्थः । तदेतदुक्तं भवति । प्रतिकृतिरूपे सदृशे वर्त्तमानात् कन्निति कन् । देवपथ इव कश्चिद् (देवपथः) । सत्सङ्ग इवेत्यर्थे वर्त्तमानात् कन् । उभयत्र “देवपथादिभ्यश्च” इति कनो लुक् । परिपन्थशब्दस्तु परिपथपर्यायोऽव्युत्पन्नः, उक्तं च “परिपन्थं च तिष्ठति” इत्यत्र वृत्तौ, समर्थविभक्तिप्रकरणे पुनर्द्वितीयोच्चारणं लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थं, परिपथशब्दपर्यायः परिपन्थशब्दोऽस्तीति ज्ञापयति स विषयान्तरेऽपि प्रयोक्तव्य इति । एवं पथः पन्थाश्च मार्गः स्यादिति काण्डशेषे पथिपर्यायोऽयं पथशब्दः उक्तः । स नास्तीति प्रतीयते । सति हि परिपथशब्दवत् परिपन्थशब्दस्यापि सिद्धेः किं ज्ञापकवर्णनेन । “पन्थोण नित्यम्” इत्यत्र प्रत्ययसन्नियोगेन पथः पन्थादेशकल्पनं प्रकृत्यन्तराभाव एव घटते । अयं कथादावपि ॥

कथे निष्पाके ॥ (कथति । चकाथ । कथिता । कथीत् । काथः ।) क्वथयतीति घटादिपाठात् ॥ ८३१ ॥

पथे गतौ । (पथति ॥ पपाथ । पथतुः । अपथीत् । पथः । पाथः) पथि गताविति चुरादौ ॥ ८३२ ॥

मथे विलोडने ॥ (मथति । ममाथ । मेथतुः । अमथीत् । माथः । मथः) कथ्यादीनां त्रयाणामेदित्वात् “ह्यन०” इति न वृद्धिः । दण्डमाथं धावति (दण्डमाथिकः । माथः । मन्थाः) । दण्ड इव रज्जुरित्यर्थः । *माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति* एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो धावतीत्यर्थे ठगिति ठक् ॥ ८३३ ॥

दुवम उद्गिरणे ॥ उद्गिरणमन्तर्गतस्य मुखान्निसारणम् । अत्र सुधाकर उद्गिरण इति पठन्निपानात् तत्र इद्धातोःरित्याह । (वमति । ववाम । ववमतुः) वादित्वान्तेत्वाभ्यासलोपौ । भागवृत्तौ त्वनयोर्विकल्पेन वेमतुरित्युदाहृतं, तद्भाष्यादिषु चिरन्तनेषु कुत्रापि न दृष्टम् । (वमिता । अवमीत्) । “ह्यनन्त” इति न वृद्धिः । (विवमिपति । ववम्यते । ववन्ति । ववान्तः) हेरपित्त्वात् डित्त्वात् “अनुनासिकस्य” इति दीर्घेऽनुस्वारे (ववांहि । अववन् । वमयति । वामयति) “ग्लास्त्रावनुवमामनुपसर्गाद्वा” इति मित्वनिषेधः । (वामः) । “नोदात्तोपदेशस्य” इति वृद्धिनिषेधस्य [आचमिकमिवमीनाम्] इति निषेधः । (वान्तः । वान्तवान्) “आदितश्च” इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थतया निष्ठायामनिद्वत्वमिति वृत्तौ । भाष्यवार्त्तिकयोरनुक्तमपीदं प्रयोगबाहुल्यादुक्तमिति हरदत्तः, तदेवं काश्यादीनामुदित्पाठः प्रत्युक्तः । (वमथुः) दित्त्वादथुच् ॥ ८३४ ॥

अमुचलने ॥ अमति । बभ्राम । बभ्रमतुः । अमतुः । अ्रेमुः । बभ्रमुः । वभ्रमिथ । अ्रेमिथ) “वा जृभ्रमुत्रसाम्” इति किति लिटि थलि च सेटि वा एत्वाभ्यासलोपौ । (अमिता । अमिष्यति । अमतु । अम्रमत् । अमेत् । अम्रयात् । अम्रमीत्) शब्विषये “वा आश०” इति पक्षे इयनि (अम्रयति) अम्रयतु । अम्रम्यत् । अम्रयेत् । आम्रयतीति दिवादौ शमादिपठितस्यानवस्थानार्थस्य “शमामष्टानाम्” इति दीघ । (बिभ्रमिपति । बभ्रम्रम्यते)

अनुनासिकान्तत्वाच्चुक्, (बम्भ्रन्ति । बम्भ्रान्तः) लोटि हौ (बम्भ्रांहि । अबम्भ्रत । *मो-
नो धातोः* इति मकारस्य नकारः । (अमयति) । अमन्तत्वान्मिन्त्वम् । घञि (अमः) । “नो-
दात्त०” इति वृद्धिनिषेधः । प्रयोजनं तु अमितं न शक्ताः अत्रम इत्यत्र *अच्कावशक्तौ* इ-
ति अजन्तस्य कान्तस्य च नञः परस्योत्तरपदस्य तत्पुरुषे अशक्तौ गम्यमानायां विधीयमान-
स्यान्तोदात्तत्वस्याभावः । तेन *तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीया कृत्याः* ।
तत्पुरुषे तुलयादिपूर्वपदस्य विधीयमानः प्रकृतिस्वरो भवति स च निपातत्वादाद्युदात्त एव ।
अचि तु “अचकौ” इत्यन्तोदात्तमेव । (अमित्वा । भ्रान्त्वा । भ्रान्तः) । भ्रान्तं देशमनेकदुर्ग-
विषममित्यत्र देशश्चाकर्मणामिति देशस्य कर्मत्वेनाभिधानं तु भवतावेवोपपादितम् । (अ-
मणः) । चलनार्थत्वाद्युच् । (अमीति) शमादिपठितस्य घिनुण् । (अमरः) । “अर्त्तिचमिकमि-
भ्रमिदेविवासिभ्यश्च” इत्यरप्रत्ययः । (भ्रुमलः) अक्षिरोगः । “अमरेक्षोपधायाः” इति
कलप्रत्यय उपधायाश्चोकारः (भ्रूः) “अमरेडुः” इति डूः । डित्त्वाट्टिलोपः । (भ्रुवौ । भ्रुवः)
अजादौ “अचि श्रुधातुभ्रुवाम्” इत्युवङ् । (हे भ्रूः) इत्यत्र “नेयडुवङ्स्थानावस्त्री” इति नदी-
संज्ञानिषेधः । “अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः” इति ह्रस्वाभावः । डिट्ठचनेषु *डिति ह्रस्वश्च* इति नदी-
विकल्पः । डिट्ठचनेषु इयडुवङ्स्थानेष्वीदन्तमिकारोकारान्तं च स्त्र्याख्यं वा नदी स्त्रीशब्दं
वर्जयित्वेति सूत्रार्थः । तेन नदीसंज्ञायाम् “आण् नद्याः” इत्यादि वृद्धावुवङि (भ्रुवै) इत्यादि ।
अन्यदा केवलमुवङि (भ्रुवे) इत्यादि । आमि स्त्रीशब्दव्यतिरिक्तयोरियडुवङ्स्थानयोः “वामि”
इति नदीनिषेधविकल्पनात् (भ्रूणां भ्रुवामिति) । भ्रूनांमा का चित्तस्या अपत्यं (भ्रौवैयः) ।
भ्रवो वुक् च इति ढक् तत्सन्निधोगेन वुगागमः । (लेखाभ्रैयः) । “श्रुभादिभ्यश्च” इत्यापत्ये
ढक्, *ढे लोपो ऽकद्रूवाः* इति ढे परे कद्रूर्जितस्योवर्णान्तस्याङ्गस्योकारस्य लोप इत्यूकार-
रलोपः । अक्षिणो च भ्रुवौ च (अक्षिभ्रुवम्) । “अचतुर०” इत्यादिनाऽचि समासान्ते निपाति-
तम् । भ्रूकुलं भ्रूमङ्ग इत्यादौ *इको ह्रस्वोऽथो गालवस्य* इति इगन्तस्याङ्गन्तस्य उत्तरपदे
विधीयमानो ह्रस्वस्तत्रानुवृत्तस्यान्यतरस्याङ्ग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषाद्वा भवति । (भ्रू-
कुसः । भ्रूकुटिः भ्रुकुटिः) इत्यत्र पक्षे ह्रस्वो भवति । अत्र भाष्ये अपर आह ‘अकारो
भ्रुकुंसादीनां वक्तव्यः’ । भ्रुकुटिः । भ्रुकुंस इति ॥ ८३९ ॥

क्षर संचलने ॥ (क्षरति । चक्षार । क्षरिता । अक्षारीत) । “अतो ल्रान्तस्य” इति वृ-
द्धिः । (चिक्षरिपति । चाक्षर्यते । चाक्षरति । चाक्षरिहि । अचाक्षः) । हल्ङ्यादिलोपः । (क्षा-
रः । क्षरः । क्षरेजः) । *विभाषा वर्षक्षरशरवरात्* इति जशब्दे उत्तरपदे विभाषा सप्त-
म्या अलुक् । अत्र क्षल संचलन इति क्वचित्पठ्यते । तदपि क्षरिवत् । शम्यादय उदाता
उदात्तेतः ॥ ८३६ ॥

षह मर्पणे ॥ उदात्तोऽनुदात्तेत् । (सहते । सेहे । सहिता । सोढा) । “तीपसहलुभ” इती
इविकल्पः । इडभावे ढत्वधत्त्वष्टुत्वढलोपाः, “सहिवहोरोदवर्णस्य” इति ढलोपे अवर्णस्यौ-
कारः । (सिसहिषते) । “स्तौतिण्योरेव” इत्यपत्वम् । (सिसाहयिषतीत्यत्र) “स्तौस्ति”
इति नियमं बाधित्वा “सः स्विदिस्वदिसहीनाम्” इति सत्त्वं भवति । (सासह्यते । सासो-
ढि । सासोढः) पूर्ववद्ढत्वादि, (सासक्षि) षढोः कः सीतिकत्वम् । लोटिदेर्धिभावे ढत्वष्टु-
त्वढलोपाः । तेषु (सासोढीति) भवति । (साहयति । असीपहत । परिपहते । विषहते)
“परिनिविभ्यः” इति पत्वम् । इदं च *सिवादीनां वाङ्मयवायेपि* इति अङ्मयवाये विकल्प
इति । (पयपहत । पर्यसहतेति) “स्वादिष्वभ्यासेन च” इत्यत्र “प्राक् सितात्” इत्य-
नुवर्त्तनात् (परिषिसहिषत) इति । अत्रोत्तरखण्डस्य षणिप्रतिषेध एव भवति । अत एव “प्राक्
सितात्” इत्यनुवर्त्तनात्तत्राभ्यसस्येति योगभेदेन स्वादिष्वेवाभ्यासस्य पत्वमिति क्रिय-
माणो नियमोऽस्मिन्प्राक्सितौ निति पत्वमभ्यासस्य भवत्येव । तथा च तत्र वृत्तौ प्राक्सि-
तीयः सुनोत्यादिरेव प्रत्युदाहृतः । अत्रयस्तु सामान्येन नियममिच्छन् पत्वमाह । तत्र

“स्तम्भुसिबुसहां च” इति अभ्यासे पत्वनिपेधे वैयर्थ्यप्रसङ्गात् वृत्त्यसामञ्जस्याच्च हेयम् । परिषोढेत्यादौ सहेः षोढरूपत्वात् “षोढः” इति पत्वं निषिध्यते । परिषासोढीत्यत्राभ्यास-
स्यासोढरूपत्वान्नायं निषेधः । पर्यसीसहदित्यादौ “स्तम्भुसिबुसहां चडि” इति “परिनिवि-
भ्यः” इति पत्वं निषिध्यते । परस्य तु “इण्कोः” इति भवत्येव । “दाश्वान्साह्वान्” इत्यत्र
वृत्तौ साह्वानिति निपातनमस्येत्युक्तम् । यदाह परस्मैपदमुपधादीर्घत्वमनिदृत्वं च निपातयत
इति । कैथे तु “आधृषाद्वा” इति विभाषितणिच इत्युक्तम् । एवं पदमञ्जर्यामपि । अत्र
मते तस्य सहेः पादेशः कनिनश्च लुक् परस्मैपदित्वात्कसुनिपात्यः । (सहम्) । “शकिसहोश्च”
इति कर्मणि यत् । साहयतीति, (साहयः) । “अनुपसर्गोल्लिम्पः” इत्यादिना शप्रत्ययः । शपि
गुणायौ । (साहः । सहः) । णाभावे ऽच् । (सर्वसहा) वसुमती । “संज्ञायां भृतृवृजि” इत्या-
दिना खच् । “अरुद्विपत्” इति मुम् । सर्वं सहत इति (सर्वसहः) । “पूः सर्वयोः” इति यथा-
संख्यादस्य सर्वशब्दे कर्मण्युपपदे खच् । (सहिष्णुः) । “अलङ्ङुञ्ज” इत्यादिनेष्णुञ् । (स-
हनः) । “अनुदातेतः” इति युच् । (सासहिः) । “सहिपतिवदिभ्यो यङन्तेभ्यः किकनौ” इति
किकनोरन्यतरः । (सहित्रम्) । “अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः” इति कारण इत्रप्रत्ययः । (पट्)
“सिहेः षप् लुक् च” इति सहेः षपादेशः कनिनश्च लुक् “ष्णान्ताः पङ्” इति षट्संज्ञायां
“पङ्भ्यो लुक्” इति जशशसोर्लुक् । “विष्णुमित्यत्र “षट्चतुर्भ्यश्च” इति षट्संज्ञकत्वादा-
मो नुट् । षण्णां पूरणः (पष्टः) । *तस्य पूरणे डट्* इति षष्ठ्यान्तात्पूरणे संख्यान्तरस्यो-
त्पादकथं डटि “षट्कतिकतिपयचतुराम्” इति थुक् । टित्वात् स्त्रियां (पष्टौ) । यदा तु पूरणो
भागो भवति तदा “षष्ठाष्टमाभ्यां ज च” इति स्वार्थे जप्रत्ययः । चकाराड् च, (पाष्टः) । प-
ष्टः) । यदा तु पूरणो भागो माने भवति तदा *मानपश्वङ्गयोः कन्लुक्च* इति तथासंख्यात्
पष्टस्य माने कन् । अष्टमस्य लुक् *षष्ठाष्टमाभ्यां ज च* इति विहितयोर्जाजोः, चकाराड् य-
थाप्राप्तौ जाजौ । तेन (पष्टकं मानं पाष्टं पष्टमिति) त्रीणि रूपाणि भवन्ति । “पूरणगुणः” इति
पूरणात्समासनिषेधात्तान्युञ्जषष्टेत्यादिप्रयोगश्चिन्त्यः । पट् दन्ता अस्य (षोढन्) । *वयसि
दन्तस्य दतृ* इति दन्तान्तस्य बहुव्रीहौ वयसि गम्यमाने दत्रादेशः । उगित्त्वान्नुम् । पट्
च दश च (षोढश इति)*चार्थे द्वन्द्वः* इति द्वन्द्वः । समुच्चयादयश्चार्थास्तत्रासामर्थ्यात् समुच्च-
यान्वाचययोर्ने समास इति स्थितम् । (षोढा) । ‘संख्याया विधाये धा’ ‘अधिकरणविचाले च’
इति धाप्रत्ययः । “तत्र षष उत्त्वम्” इति उत्त्वपत्वे धासु वेति वचनाद् धाप्रत्यये पक्षे न भ-
वत इति (षट्धा) इत्यपि भवति । अत्र पकारस्य धाप्रत्यये “स्वादिषु” इति पदत्वाज्जशत्वं
ङकारः । धकारस्य घृत्वं *न पदान्तात्* इति निषेधान्न भवति । पदान्ताटवर्गात् परस्य
नामवर्जितस्य स्तोः घृत्वं नेति सूत्रार्थः ॥ ८३७ ॥

रम क्रीडायाम् ॥ अनुदात्तोऽनुदात्तेत् । (रमते । रेमे । रेमिषे । रेमिध्वे) । क्रादिनिय-
मादिद् । (रन्ता । रंस्यते । रमताम् । अरमत । रमेत । रंसीष्ट । अरंस्त । रिरंसते । रं-
म्यते । रंरन्ति । रंरतः) । प्रकृतिग्रहणन्यायेन “अनुदात्तोपदेशः” इत्यनुनासिकलोपः । (रं-
रंसि । रंरणिम् । रंरणम्) । “म्बोश्च” इति नत्वे णत्वम् । (रंरहीत्यत्र) अनुनासिकलोपस्यासि-
द्धत्वात् “अतो हेः” इति लुङ् न भवति । (अरंरन्) । “मो नो धातोः” इति नत्वम् । (रम-
यति । अरीरमद् । विरमति । आरमति । परिरमति) । “व्याङ्परिभ्यो रमः” इति परस्मैप-
दम् । (उपरमति) “उपाच्च” इति परस्मैपदम्, इदं सकर्मकविषयम् । अकर्मकत्वे (उपरमति ।
उपरमते) “विभाषाकर्मकात्” इति विकल्पस्योक्तत्वात् । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयं सकर्मकः ।
(विरराम । विरेमतुः । विरेमिथ । विररन्थ) थलि *उपदेशेत्वतः* इति उपदेशेत्वतस्ता-
सौ नित्यानिटस्थलीणनिषेधेपि इह भारद्वाजनियमादिद् पक्षे न भवति । लुङि *यमरमनमा-
तां सक् च* इति परस्मैपदपरे सक् । सिचश्चेद् “इट ईटि” इति सिज्जलोपः । (व्यरंसीत् ।
व्यरंसिष्टाम् । रमः । रामः) । “ज्वलितिकसन्तेभ्योणः” इति णः । मातन्त्वेऽप्यनुदात्तोपदेश-

त्वात् वृद्धिनिषेधाभावः । (रमणः) । नन्वादित्वात् ण्यन्ताल्लुः । (स्तम्भेरमः) *स्तम्ब-
कर्णयोरमिजपोः* इति स्तम्ब उपपदेच् प्रत्ययः । [हस्तिमूचकयोः] इति वचनात् हस्तिविष-
यवाच्यम् । “तत्पुरुषे कृति” इति सप्तम्या अलुक् । (रन्तिः) “न क्विचि दीर्घश्च” इति दी-
र्घानुनासिकलोपनिषेधः । अयमुद्दिदित् के चित् । त्कायामिड्विकल्पमुदाहरन्ति । तन्महा-
न्तो न सहन्ते । (रत्नम्) “रमेस्तश्च” इति नप्रत्ययस्तकारश्चान्तादेशः । (रमतिः स्व-
र्गः) “रमेर्नित्” इत्यतिप्रत्ययः । (सुरतः कामः) । “सौ रमे कः” इतिक्तः । (सुरतः । कृपावान्) ।
“रमेः पूर्वपदस्य च दीर्घः” इति क्ते पूर्वपदस्य दीर्घः । (रथः) । “हनिकुषि” इत्यादिना
थन् । (रथ्या । रथकठ्या) *खलगोरथात्* । *इनित्रकठ्यचश्च* इति यत्कठ्यचौ “तस्य स-
मूहः” इति विषये । स्वभावात् स्त्रीलिङ्गता । रथस्येदं (रथ्यम्) । *रथाद्यत्* “तस्येदं” विषये
यत् । अत्र वृत्तौ रथाङ्ग एवेष्येते इति [रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ तदन्तविधिः] इत्युक्त-
त्वात् (परमरथ्यम्) इत्याद्यपि भवति । (आश्वरथम्) । *पत्रपूर्वादञ्* इति वाहनवाचिपूर्व-
पदात् रथान्तात् अञ् यतोपवादः । अयमपि रथाङ्ग एवेष्यते : रथं वहति (रथ्यः) । *तद्वहति
रथयुगप्रासङ्गात्* । इति द्वितीयान्तात् वहतीत्यर्थे यत् (रथाय हिता रथ्या) *खलयवमाष-
तिलवृषब्रह्मणश्च* इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् चतुर्थ्यन्ताद्धितायै यत् । वामरथस्या-
पत्यं (वामरथ्यम्) । “कुर्वोदिभ्यो ण्यः” इति ण्यः, तत्र “वामरथस्य कण्वादिबत् स्वरवर्जम्” इति
पठ्यते । तस्यायमर्थः । वामरथ्यशब्दस्य गर्गाद्यन्तर्गतस्य यङन्तस्य काण्वादेर्यञकार्यं तद्वव-
ति स्वरं वर्जयित्वेति, तेन “यञञोश्च” इति गोत्रबहुत्वे विधीयमानो लुगस्यापि भवति ।
(वामरथा इति) । तथत्रायं “प्राचां ष्फ तद्धितः” इति स्त्रियां विधीयमानो ङीष्फश्चास्या-
पि भवतः । (वामरथ्यः । वामरथ्यायनी) ष्फस्य पित्वान् ङीष् । “हलस्तद्धितस्य” इति
यलोपः । “यस्येति च” इत्यलोपः तथा यूनि “यञञोश्च” इति विधीयमानष्फगत्रापि भव-
ति । (वामरथ्यायन) इति । “आत्यस्य” इति यलोपस्तत्रैव अनातीति निषेधान्न भव-
तीति । तथा *सङ्घाङ्गुलक्षणेष्वाञ्जयजिजामण्* इति यञन्तात् सङ्घाङ्गुलक्षणेपु विधीयमानोऽण्
अस्मादपि भवति । (वामरथ्यानि) सङ्घाङ्गुकरणानीति । तत्र घोषग्रहणं चोदितं, तेन (वामरथो
घोषः) इत्यपि भवति । “आपत्यस्य” इति यलोपः । तथा *कण्वादिभ्यो गोत्रे* इति गो-
त्रापत्यवाचिभ्यः कण्वादिभ्यो विधीयमानोऽस्मादपि भवति । (वामरथाः छात्राः) ।
स्वरवर्जमित्युक्तत्वात् । “जिनित्यादिर्नित्यम्” इति प्रकृतेराद्युदात्तत्वं न भवति, प्रत्ययस्वर
एव भवति ॥ ८६८ ॥

षट्पल विशरणगत्यवसादनेपु ॥ अयं शदिक्रुशी चानुदात्ता उदात्तेतः (सीदति) *पाप्राध्मा-
स्थान्नादाण्दृश्यत्तिशत्तिशदसदं पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्छधौशीयसिदा* इति शिति
प्रत्यये परे यथासंख्यात् सदेः सीदादेशः । (ससाद । सेदतुः । ससत्थ । सेदिथ) थलि भा-
रद्वाजनियमादिट्पक्षे “थलि च सेटि” इत्येत्वाभ्यासलोपौ । (सेदिव । सेदिम) क्रादिनि-
यमान्नित्यमिद् । (सत्ता । सत्स्यति । असीदत् । सीदेत् । सद्यात् । असदत्) लुदित्वाद्-
ङ् । (सिषत्सति । सासद्यते) भावगर्हायां “लुपसदं” इति यङ् । (सासत्ति) । लङि
सिपि “दश्च” इति वा रुत्वम्, (असासः । सादयति । असीषदत् । निषीदति) । *सदि-
रप्रतेः* इति अप्रतेरिणन्तादुपसर्गात् परस्य पत्त्रे (न्यपीदत्) । “प्राक् सितादङ्ग्यवायेपि”
इति पत्वम् (निषिपत्सति) । न्यपीषदित्यत्र “स्थादिष्वभ्यासेन च” इत्युभयत्र पत्वम् ।
यद्वाभ्यासस्य “सदिरप्रतेः” । “प्राक् सितादङ्ग्यवायेपि” इति पत्वम् । उत्तरस्य तु “इण्को”
इति । (निषसादेत्यत्र) तु “सदिष्वञ्ज्योः परस्य लिटि” इति उत्तरखण्डस्य पत्वनिषेधः ।
(निषेदतुरित्यादौ) अभ्यासस्य लोपे सति अभ्यासात् परत्वाभावाच्चान्न निषेधः । (सेदिवान्) ।
भाषायां सदवसश्रुवः इति भूतसमान्ये वा लिट्, तस्य च कसुः । अस्मादेव वचनात्
भूतसासान्ये सदादिभ्यो लिङनुमीयते । इदं चानुमानं विकल्पेन, अस्य च लिटो नित्यं कसु-

लिंशि च शान्ताननितः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥

(क्रोशति । चुक्रोश । चुक्रुशतुः । चुक्रोशित् । चुक्रुशिव । चुक्रुशिम) क्रादिनिय-
मादिद् । (क्रोष्टा । क्रोक्षति । क्रोशेत्) आशिषि (क्रुक्ष्यात् । अक्रुक्षत्) “शल इगुपधाद्”
इति क्सः । (चुक्रुक्षति) । “हलन्ताच्च” इति कित्त्वं, (चोक्रुक्षते चोक्रोष्टि हो चोक्रु-
क्षिड । धित्वपत्वढत्वजशत्वानि । लङि तिप्सिपोः (अचोक्रोद् । क्रोशयति । अचुक्रुशत् ।
आक्रोशकः) । *देविक्रुशोश्चोपसर्गे* इति तच्छीलादौ वुञ् । (हे क्रोष्टो ।) “सितनिगमि”
इत्यादिना तुन् । अस्य *तज्वत् क्रोष्टुः* इति असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने तृजन्तरूपातिदेशात्
क्रोष्टा क्रोष्टारावित्यादि । शसि (क्रोष्टून्) । अन्यत्र *विभाषा तृतीयादिष्वचि* इति तज्वद्भा-
वविकल्पनात् (क्रोष्टा । क्रोष्टुनेत्यादि) आमि [नुमचिरतज्वद्भावंभ्यो नुद् पूर्वविप्रतिषेधे-
न] इति नुमि अनजादित्वात् तज्वद्भावाभावे (क्रोष्टूनामिति) भवति । (क्रोष्टी) “स्त्रियां
च” इति तज्वद्भावः । “मतिबुद्धि” इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् (अक्रुष्टः) । वर्त्त-
मानेक्तः । (क्रोशः । क्रुशः) णाभावे इगुपधत्वात्कः ॥ ८४१ ॥

कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठम्भविलेखनेषु ॥ एतदादयः कसन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः । (को-
चति) । कुच शब्दे तार इति पठितस्यापोह पाठः संपर्चनादादेव कोच इति ज्वालादिसम्बन्धेन
णो यथा स्यादिति ॥ ८४२ ॥

बुध अवगमने । (बोधति । बुबोध । बोधिता इत्यादि बुबुधिषति । बोधित्वा) “रलो-
व्युपधा०” इति कित्त्वविकल्पः । रुधि संराधिर्युधिबन्धिसाधयः क्रधिधुधी युद्धयतिबुध्यती व्य-
धिरित्यत्र श्यनानिर्देशात् दैवादिकस्य ग्रहणं नान्यस्य नापि बुद्धिर् बोधन इति वक्ष्यमाणस्य
(बोबुध्यते । बोबोद्धि) “झपस्तथोः” इति धत्वे जश्त्वे (बोभोत्सि) । “एकाचो बशो भप् झ-
पन्तस्य रुधोः” इति भप्त्वे “खरि च” इति चत्वे, लोटि हेर्द्धिभावे जश्त्वे च (बोबुद्धि । बो-
बुधानि) । “नाभ्यस्तस्य०” इति गुणनिषेधः । लङि तिपि (अबोभोत्) । पदत्वात् भप्भावो
जश्त्वं च । सिपि तु “दश्च” इति वा रुत्वे (अबोभोरित्यपि भवति । बोधयति देवदत्तः । अ-
बूबुत् ।) “अणावकर्मकात्” इति परस्मैपदं, यदायमणावचित्तवत्कर्तृ कस्तदापि “बुधयुध०”
इति परस्मैपदमेव, न च तत्र युधादिसाहचर्यात् बुध्यतेरेव ग्रहणमिति वाच्यम् । एवं बुधिग्र-
हणं व्यर्थं स्यात् । यतो बोधने बोधयते इति दुर्वारम्, न च बोधतिबुध्यत्योरर्थभेदः, एवं
“दीपजन०” इति लुङि तशब्दे वा चिपिधावपि श्यन्विकरणैरात्मनेपदिभिश्च साहचर्यात्
बुध्यतिबोधत्योर्द्वयोर्ग्रहणमिति (व्यत्यबोधि, व्यत्यबोधिष्टेति भवति), असत्यपि वाग्रहणे न
विशेषः, यतो दैवादिकेन व्यत्यबोधि व्यत्यबोधिष्टेति रूपद्वयं दुर्वारं, भावादिकर्मणोः (बुधि-
तमनेन बोधितमनेनेत्यादि) ॥ ८४३ ॥

रुह बीजजन्मप्रादुर्भावे च ॥ अनुदात्ता उदात्तेतः (रोहति रुरोह । रुरोहित् रुरुहिव)
क्रादिनियमादिद् । (रोढा) । गुणढत्वधत्वष्टत्वढलोपाः (रोक्षति) “षढोः कः सि” इति
कित्त्वं (रोहतु । अरोहत् । रोहेत्) आशिषि (रुक्ष्यात् । अरुक्षत्) “शल इगुपधादिति
क्सः” (रुक्षति । रुरुह्यते रुरोढि । रुरुढः) “ढलोपे” इति दीर्घः (रुरोक्षि) लोटि सो-
र्हित्वे धित्वपटुत्वलोपदीर्घेषु (रुरुद्धि) । लङि (आरोरोद् । अरुरुढाम् । रोहयति । अरुरुहत् ।
रोपयति । अरुरूपत्) “रुहः पोन्त्यतरस्याम्” इति पक्षे हकारस्य पकारः, (आरुढो वृक्षम् ।
आरुढो वृक्षः) । “गत्यर्थाकर्मकः” इत्यादिना कर्त्तृ कर्मणोः क्तः (रोहितः) “हूसुरुहिपुषिभ्य
इतिः” इतीतिः । (रोहितः । लोहितः) “रुहरितश्च लो वा” इति इतः । पक्षे रफस्य लत्वम् ।
अलोहितो लोहितो भवति, (लोहितायते । लोहितायति) । *लोहितादिडाज्भ्यः क्यप* चव्य-
र्थविषयादचव्यन्तात् भवत्यर्थं क्यप । “वा क्यपः” इति पक्षे तङ् । (लोहित एव लोहितको
मणिः) । “लोहितान्मणौ” इति मणौ वर्त्तमानात् लोहितशब्दात् स्वार्थं कन् । (लोहितकं मुखं
कोपेन) । “वर्णे चानित्ये” इति अनित्यवर्णे वर्त्तमानात् लोहितशब्दात् स्वार्थं कन्, स्त्रियां

[लोहितालिङ्गबाधनं वा) इत्युक्तत्वात् “वर्णादनुदात्तात्” इति पक्षे कनोन डीब्विधिरिति (लोहितिकेति भवति)। अन्यदा तु डीमनकारयोर्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कनि ह्रस्वे च (लोहि-
निकेति)। लोहितेन रक्तो (लोहितकः पटः)। “रक्तः” इति लाक्षादिना रक्तैर्धैर्वर्तमानात्
लोहितशब्दात्स्वार्थे कन्, अत्रापि स्त्रियां “लोहितालिङ्गबाधनं वा” इत्यस्यानुवर्तनात्
(लोहितिका पटो लोहिनिका पटीत्युभयं भवति। रोहिषो मृगभेदः।) “रुद्धेर्द्विश्च” इति
टिप्पचि वृद्धिः। स्त्रियां (रोहिषो) ॥ ८४४ ॥

कस कतौ ॥ (कसति । चकास । कसिता । अकसीत् । अकासीत् । चिकसिषति । चनी-
कस्यते । चनीकसीति चनीकधीत्यत्र) “धिच” इति सलोपः तस्यासिद्धत्वात् “अतो हेः”
इति लुङ् भवति । लङि तिपि “तिप्यनस्तेः” इति सकारस्य पदान्तत्वात् दत्वे (अचनीकत्) ।
“सिपिधातोर्वा” इति स्तवं, “नीगञ्चु” इत्यभ्यासस्य नीक् । (कासयति । अचीकसत् ।
कस्वरः) “स्येशभास” इति वरच् । शब्दकुत्सायां कसत इति गतम् । कुञ्चादय उदात्ता उदा-
तेतः । रुहिस्त्वनुदात्तः ॥ ८४५ ॥

वृत् । ज्वलादयो वृत्ता इत्यर्थः ॥

अथोभयपदिनः ॥

हिक्क अव्यक्तशब्दे ॥ एतदादयो गूह्यन्ता उदात्ताः स्वरितेतः । (हिक्कति । जिहि-
क्क । हिक्किता । हिक्कियति । हिक्कतु । अहिक्कत् । हिक्केत् । हिक्क्यात् । अहिक्कीव ।
जिहिक्किषति । जेहिक्क्यते । जेहिक्ति) “स्कोः” इति कलोपस्य असिद्धत्वात् अलघूपध-
त्वान्न गुणः (हिक्कयति । अजिहिक्कत् । हिक्कते । जिहिक्के । हिक्किता । हिक्किष्यते ।
हिक्कताम् । अहिक्कत । हिक्किषीष्ट । अहिक्किष्ट । जिहिक्किष्यते) “पूर्ववत्सनः” इति
तङ् ॥ ८४६ ॥

अञ्चु गतौ याचने च ॥ (अञ्चतीत्यादि)। अञ्चु गतिपूजनयोरित्यत्रैवोदाहृतम् । (अञ्च-
ते । आनञ्चे । अञ्चितासे । अञ्चिचिषते) पूर्वत्र गताविति पाठः क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे
परस्मैपदार्थः । अचु इत्येक इति मैत्रेयः । क्षीरस्वामी अञ्चु गतौ, अञ्चि गताविति द्वौ धातु
पपाठ । तत्र इदित्वप्रयोजनमञ्चित इत्यादौ नलोपाभावमाहुः । काश्यपमैत्रेयसंमताकारा-
स्त्वस्य इदित्वं नानुमन्यन्ते, अञ्चु इति पठन् शाकटायनोपि उदित्पक्ष एवानुकूलः, तेन त्वि-
दित्स्थान एव उदित्पठ्यते ॥ ८४७ ॥

दुयाचृ याञ्चायाम् । (याचति । यथाच । याचिता । याचते । यथाचे । यियाचिषते ।
याथाच्यते । यायाक्ति । याचयते । अययाचत्) । “नागलोपि” इति ह्रस्वनिषेधः । न याच-
त इति (अयाची) । ग्रहादिषु याचृव्यवहप्रजवदसां प्रतिषिद्धानामिति पाठादिनिः । प्रतिषि-
द्धानां नञ्पूर्वाणामित्यर्थः । (याचथुः) । “द्वितोऽथुच्” । के चित् डितं पठन्ति । तदपि प्रमाणं
तेन याचित्रमित्यपि भवति । याचितेन निर्वृत्तं (याचितकम्) । “अपमित्ययाचिताभ्यां ककनौ”
इति तृतीयान्तात् निर्वृत्तमित्यर्थं यथासंख्यात कन्, अपमित्यशब्दस्य अव्ययत्वात् न तृती-
यास्तीति । (याञ्चा) । “यजयाच” इत्यादिना नङ्, श्रुत्वम् । (याच्यम्) । “यजयाचरु-
चप्रवचर्चश्च” इति ण्यति कुत्वनिषेधः । निष्ठायामनिदृत्वे कुत्ववचनमितिवार्तिकमते
कुत्वस्य नैव प्रसङ्गः ॥ ८४८ ॥

रेटृ परिभाषणे ॥ (रेटति । रिरेट । रेडिता । रिरेटिषते । रेरेक्यते । रेरेट्टि । रेडयति । अरि-
रेट्) कदित्त्वान्नोपधाह्रस्वः (रेडते । रिरेटे) इत्यादि । (रेडित्वा । रेडितः) ॥ ८४९ ॥

चते चदे याचने च ॥ (चचात । चेततुः । चतिता । अचतीत्) । एदित्त्वान्न वृद्धिः (चि-
चतिषति । चाच्यते । चाचत्ति । चातयति । अचीचत् । चतते । चेतते । चिचतिषते) इ-
त्यादि (चतित्वा । चतितः । चत्यम्) “चतितकिशसि” इति यत् । (चतुरः) । “मन्दि-
वशि” इत्यादिनोरच् । न चतुरः, अविद्यमाना वा चतुरा यस्य अचतुरः, तस्य भावः (आचातु-

र्यम्) । ब्राह्मणादिपाठात् प्यञ् । “न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषात्” इति निषेधोत्रैव अचतुरेति पर्थु-
 दासात् न भवति । (चत्वारः) “चतेरुर्म” इत्युन् । *चतुरनडुहोरामुदात्तः* इति सर्वना-
 मस्थाने आमागमः । तदन्तविधेरष्टत्वात् । प्रियचत्वाः । (प्रियचत्वारौ) इत्यादावाम् भवति ।
 हे (प्रियचत्वः) । “अम् सम्बुद्धौ” इत्यमागमः । अयं समास एव । केवलस्य नित्यबहुवचना-
 न्तत्वात् सम्बुद्ध्यभावात् । आमि “पट्चतुर्भ्यश्च” इति नुटि चतुर्णाम् । अत्रापि तदन्तविधिना
 (परमचतुरर्णाम्) इत्यत्रापि नुट् भवति । “पट्चतुर्भ्यश्च” इति बहुवचननिर्देशात् यत्र संख्यायाः
 प्राधान्यं तत्रैवायमिति प्रियचतुरामित्यादौ अप्रधाने नुट् न भवति । (चतुर्षु) इत्यत्र “रोः सु-
 पि” इति नियमान्न विसर्जनीयः । स्त्रियां “त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ” इति विभक्तौ चत-
 स्त्रादेशे *अचिरऋतः* इति अजादावृकारस्य पूर्वसवर्णदीर्घापवादे च रेफे (चतस्रः) इत्यादि ।
 “ऋन्नेभ्यो ङीप्” स्वस्त्रादिपाठात् “न पट्स्वस्त्रादिभ्यः” इति निषिध्यते । (चतसृणामित्यत्र)
 [नुमचिरतृज्वङ्गावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन] इति नुट् । आजादिविभक्त्यभावे न रेफा-
 देशः । नामि दीर्घो “न तिसृचतसृ” इति प्रतिषेधान्न भवति । चतस्त्रादेशस्तदन्तेपि भवति
 (परमचतस्रः) इत्यादि । यत्र बहुव्रीह्यादिना समासस्यान्यलिङ्गत्वं तत्रापि चतुर्थस्त्रीत्वाश्रयो-
 मादेशो भवति । प्रियाश्चतस्रो यस्य (प्रियचतसा ब्राह्मणः । प्रियचतस्त्रावित्यादि) । सावानाङा-
 देशः । आजादौ “अचिर ऋतः” अयं परत्वात् पूर्वसवर्णत्वं बाधते । “ऋतोऽसर्वनामस्थान-
 याः” गुणं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन, तेनाजादौ सर्वत्र रेफ एव भवति । अत्र “नट्चतश्च” इति
 कप् सन्निपातपरिभाषया न भवति । कपि हि प्रकृतिविभक्त्योरानन्तर्यं विहन्यते । प्रियाश्च-
 त्वारोऽस्याः (प्रियचत्वा स्त्री । प्रियचत्वारौ) इत्यत्र अङ्गस्य स्त्रीत्वेपि चतुर्थस्यास्त्रीत्वात् चत-
 स्त्रादेशो न भवति । चतुर्णां पूरणः चतुर्थः । “तस्य पूरणे डट्” इति डटि “पट्कतिकतिपयच-
 तुरां थुक्” इति थुक्, (तुर्थः, तुरीयः) *चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च* इति पूरणाथं छयतौ
 आद्यक्षरलोपश्चेति चशब्दस्य लोपः । तुरीयं भिक्षायाः (तुरीयभिक्षा), चतुर्थं भिक्षायाः (चतुर्थभि-
 क्षा) । *द्वितीयातृतीयचतुर्थतुर्ण्यन्तरस्याम्* इति द्वितीयादीन्येकदेशवाचिना षष्ठ्यन्तेन सह
 वा समस्यन्ते इति तत्पुरुषः । एकदेशिसमासः । अन्यदा षष्ठीसमासे (भिक्षातुरीयं, भिक्षाचतु-
 र्थमिति भवति) । पूर्वनिपातभेदः । (चतुष्टयम्) । *संख्याया अवयवे तयप्* इति अवयवे वर्त्त-
 मानायाः संख्याया अवयविनि तयप् । “खरवसानयोः” इति रेफस्य विसर्जनीये “ह्रस्वात्तादौ
 तद्धिते” इति सस्य षत्वं ष्ट्वं तकारस्य । जसि “प्रथमचरमतय०” इति वा सर्वनामत्वात्
 (चतुष्टये, चतुष्टयाः) । स्त्रियां “टिङ्गणञ्” इत्यादिना ङीप् । (चतुष्टयी । चतुर्भुङ्क्तेः) चतुरो वारान्
 भुङ्क्ते इत्यर्थः । *द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्* इति क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । “रात्सस्य” इति
 सकारलोपः । एककर्तृकाणां तुल्यजातीयानां क्रियाणां जन्मसंख्यानं क्रियाभ्यावृत्तिगणनम् ।
 स्वाद्युत्पत्तिः । स्वरादिषु सुजितिपाठात् अव्ययत्वात् सुल्लुक् (चतुः करोति । चतुष्करोति)
 द्विस्त्रिचतुरिति कृत्वोर्थे इति कृत्वोर्थे वर्तमानानामेषां विसर्जनीयस्य कुप्चोर्वा पत्वम् । अ-
 न्यदा तु “कुप्चोः २क०पौ च” इति विसर्जनीयजिह्वामूलौ (चतुष्कपालम् । चतुष्पात्)
 इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य इकारोकारोपधस्य यो विसर्जनीयोऽप्रत्ययसम्बन्धो तस्य कुप्चोः
 पत्वमिति पत्वम् । अविद्यमानानि विशिष्टानि शोभमानानि चत्वारि यस्य सः (अचतुरः ।
 विचतुरः । सुचतुरः) “अचतुर” इत्यादिना बहुव्रीहौ अचि निपात्यन्ते । त्रयश्चत्वारो वार्थोऽ-
 न्यपदार्थः । (त्रिचतुराः) वृत्तिस्वाभाव्यात् संदिग्धस्य वृत्तिः । चतुर्णां समीपे (उपचतुराः)
 संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये । अव्ययादीनि पूर्वपदानि संख्येयवाचीनि
 संख्यया समस्यन्ते इति बहुव्रीहिः । चतुरोच्चरणे [त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम्] इत्यच्
 समासान्तः । (चात्वालः) यत उत्तरवेद्यथाः पांसवो ह्रियते तदुच्यते ॥ “स्थाचत्ति-
 नृजेरालज्वाजालोयवः” इति यथासंख्यात् वालञ् । (चत्वरम्) “छित्वरचत्वर०” इति रचि
 निपात्यते । उणादिवृत्तौ छद् अपवारण इत्यस्य निपातनमुक्तम् । द्वितीयादिश्च पठ्यते (चदति ।

चदते) । इत्यादि ॥ ८५१ ॥

प्रोष्ठ पर्याप्तौ (प्रोथति । पुप्रौथ । प्रोथिता । प्रोथते) इत्यादि । (पुप्रोथिषति । पुप्रोथिषते । पोप्रोथ्यते । पोप्रोति । प्रोथयति । अपुप्रोथत्) ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्वः । “प्रोथद-
श्चोभयवस” इत्यत्र प्रोथति सूदति शश्वदश्व इवायमग्निरिति भट्टभास्करः । अयमेवापप्रोथदुन्दुमे
दुच्छुनादित्यत्रापप्रोथत् । यमारभ्य ‘दुच्छुनात्’ दुरवलितात् उपसर्गस्य तकारः, प्रोथु पर्याप्ति-
गतावित्याह । क्षरे अपुप्रोथनं कारणमिति । (प्रोथः) । “हलश्च” इति करणे घञ् ॥ ८५२ ॥

मिह मेह मेधाहिससयोः ॥ अयं पाठो दिवादीनाम् (मेदति । मिमेद । मेदिता । मेदि-
ष्यति । मिमिदिषति । मिमेदिषति । मिदित्वा । मेमिद्यते । मेमेत्ति । मेदयति । अमिमेदत् ।
मेदत् इत्यादि) द्वितीयस्य तु मिमेदतुरित्यादौ कृदित्तेरेकारश्चरणं विशेषः । क्षीरस्वामी धान्ता-
वेतौ । मिदादिसूत्रे मेधाशब्दं व्युत्पादयन् न्यासकरो धान्तावाह । भोजराजस्तु मेधिं नानु-
मन्यते । यदाह । अङ्विधौ रखिलिखिसिधिमिथिगुहिभ्यो गुणश्चेति । कौमारश्चात्रैवानुकूलः ।
मेदत् इति द्युतादौ स्नेहने गतः ॥ ८५५ ॥

मेध संगमे च ॥ (मेधति । मिमेध । मेधिता । मेधिष्यते इत्यादि) मेध सेचने ।
मिदादित्वाद्ङ् । गृहमेधो देवतास्य (गृहमेध्यम् । गृहमेधीयम्) । “द्यावापृथिवी” इत्या-
दिना छयतौ ॥ ८५६ ॥

णह णेह कुत्सासंनिकर्षयोः ॥ (नेदती) इत्यादि, मिहमेहवत् । (प्रणेदति) । “उपस-
गात्” इति णत्वम् । निन्दतीति कुत्सायां गतम् ॥ ८५७ ॥

शृधु मृधु उन्दने ॥ उन्दनं क्लेदनम् । (शर्द्धति । शशर्द्ध । शश्र्धतुः । शर्द्धिता । शर्द्धते
शश्र्धे । इत्यादि । शिशर्द्धिषति । शरीश्र्धयते । शरीशर्द्धि) हौ हेर्द्धिः । “झषस्तथो” इति
धत्वे जश्त्वे, लोटि हौ (शरीशर्द्धि) । लङि तिपि (अशरीशर्द्धि) । “रात्सस्य” इति नियमात्
न संयोगान्तलोपः । सिपि तु कत्वे “दश्च” इति वा रुत्वे “रो रि” लोपे “दूलोपे” इति दीर्घे
(अशरीशा) इत्यपि भवति । एवं रुप्रिकोरपि । (शर्द्धयति । अशशर्द्धत् । अशीश्र्धत्) ।
उदित्वाद्देद् (शर्द्धित्वा । शृद्धा । शृद्धः) । एवं (मर्द्धतीत्यादि) । शृधेर्वृतादौ पाठः शब्दकु-
त्सायां क्रियाफलस्य अकर्तृगामित्वेपि आत्मनेपदार्थः । तथा *वृद्धयः स्यसनोः* इति स्यस-
नोर्लुटि च क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेपि परस्मैपदार्थः । तथा “पुषादिद्युतादि” इत्यङ्धश्च ।
वृतादिश्च द्युताद्यन्तर्गणः । तथा “न वृद्धश्चतुर्भ्यश्च” इति स्यसनोः परस्मैपद इणनिपेधार्थश्च ॥

बुधिर् बोधने (बोधयति । बुबोध । बोधिता । अबुधत् । अबोधीत्) “इरितो वा”
इत्यङ्गविकल्पेन (बोधते । बुबुधे) इत्यादि । क्षीरस्वामी तु बुधेत्यनिरितं पपाठ । बोधतीति
ज्वलादिः परस्मैपदी अवगमने गतः । अस्य तशब्दे “दीपजन” इति चिण् नेति अबोधिष्टं
इत्येव भवति अत्र दैवादिकेन वात्मनेपदिभिरकर्मकैः साहचर्यात् तादृश एव बुधिगृह्यते ।
तथा “बुधयु” इत्यत्र युधनशजनैरकर्मकैः साहचर्यान्नास्य संग्रहः । स्पष्टं चैतत् तत्र वृत्तौ ।
तेन (बोधयति बोधयते इति भवति) ॥ ८६० ॥

उबुन्दिर निशामने ॥ निशामनं चक्षुर्विज्ञानम् (बुन्दति । बुबुन्द । बुन्दिता । अबुन्दत् ।
अबुन्दीत् । बुबुन्दिषति । बोबुन्द्यते । बोबुन्ति) हौ ङित्वादानुनासिकलोपे (बोबुन्दि । बु-
न्दते । बुबुन्दे इत्यादि) उदित्वात् च्वायामिड्विकल्पनात् (बुन्दिता । बुत्वा) निष्ठा-
यां (बुन्म) । नलोपे “रदाभ्याम्” इति निष्ठानत्वम् । (बुबुदः) [घञ्थे, कजादीनांके द्वेभव-
तः] इति द्विवचनम् । पृषोदरादित्वान्न हलादिशेषः ॥ ८६१ ॥

वेणुगतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रगहणेषु ॥ वादित्रगहणं नाम वादित्रस्य वाद्यभागस्य
वादनाथं ग्रणमिति क्षीरस्वामी (वेणति विवेण । वेणिता । विवेणिषति । वेवेन्यते । वेवेण्टि ।
वेणयति । अविवेणत् । वेणते । विवेणे इत्यादि । वेणिः । वेणी) इन् । “कृदिकारादक्तिनः”
इति ङीष्वा । उत माता महिषमत्त्वेनम् इत्यत्र भाष्यकारास्तवर्गपञ्चमान्तमसुं पठुः ॥ ८६२ ॥

खनु अवदारणे ॥ (खनति । खनान । खनतुः) “गमहन०” इत्याजादाबुपधालोपः । तस्य “द्विवर्चनेचि” इति स्थानिवत्त्वात् द्विवर्चनम् (खनिता । खनिष्यति । अखनत् । खनेत् । खन्यात् । खायात्) “जनसनखनां सञ्ज्ञलोः” “ये विभाषा” इत्यात्वम् । धातुपारायणे तु “लोपो यि” इतिवत् “ये विभाषा” इति वर्णमात्रे निर्देष्टव्ये य इत्यत्वतोनिदशादि-दमात्वं ययङोरेव न तु यासुटीत्युक्तम् । (अखनीत् । अखानि । चिखनिपति चङ्घन्यते । चाखायते । चङ्घन्ति । चङ्घातः) “अनुनासिकस्य” इति दीर्घं परत्वात् बाधित्वा “जनसनखनाम्” इत्यात्वं भवति । तत्र झलप्रहणं सनोत्यर्थं तस्यैव झलादेः सनः संभवात्, तेन चिखनिपतीत्यत्रात्वाभावः । (खानयति । अचीखनत् । खनते । चखे इत्यादि । खेयम्) । *ईचखनः* क्यपि तत्संनियोगेन “ईकारेन्तादेशे आद्गुणः । इह इति प्रश्लेषेणेकारद्वयं विधीयते । एकस्मिन्विधीयमाने “ये विभाषा” इत्यात्वाभावपक्षे सावकाशोसौ परेणान्तरङ्गेण चात्वेन बाध्येत, यतो हि यकारादौ बुद्धिस्थ एव विधानान्तरङ्गमात्वम्, ईकारः, क्यप्संनियोगेन विधानात् बहिरङ्गः । यदा तु “ये विभाषा” इति परसप्तमी तदात्वमेव बहिरङ्गमोत्वं तु क्यप्संनियोगेनान्तरङ्गमिति नार्थः प्रश्लेषेणात्वबाधनार्थेन, एवं च सूत्रेपि ह्रस्व एव पठितव्यः । नन्वेवमेकादेशस्य “पत्वतुकोरसिद्धः” इत्यसिद्धत्वात् ह्रस्वाश्रयस्तुक् स्यात् । नैतत् । “पदान्तपदाद्योरेकादेशोसिद्धः” इत्येवं तत्र व्यवस्थापनात् । (खनकः । खनकी) “शिल्पिनि षु-न्” । तत्र च “वृत्तिखनिरञ्जिभ्यः” इति पणिष्यते । परितः खाता, (परिखा) । “अन्येष्वपि दृश्यते” इति डः । खायते अनेनेति (खनित्रम्) । “अतः” इत्यादिना करणे इत्रः (खात्वा । खन्त्वा) उदित्वादिनटपक्षे झलादिकृत्परत्वात् पूर्ववदात्वम् । (निखाय) । “ये विभाषा” इति आत्वं । (खातः) “यस्य विभाषा” इत्यनिद्वत्त्वम् । खन्यतेनेन अत्रेति (आ-खनः) *खनो घ च* इति करणाधिकरणयोर्घः चकारात् घञि (आखानः । आखः) । [डो वक्तव्यः] इति डः ; (आखरः) । [डरो वक्तव्यः] इति डरः । (आखनिकः) । [इको वक्तव्यः] इतीकः । (आखनिकवक्) । [इकवको वक्तव्यः] इति इकवक् । आखा-दयः खनित्रवचनाः । परिखा भवेदस्मिन्नस्य वा (पारिखेयं स्थलम्) *परिखाया ढञ्* इति प्रथमान्तात् सभावनोपाधिकाद् अस्यास्मिन्नित्यर्थे ढञ् । (आखनतीत्याखुः) । “आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङित्” इति उपप्रत्यये ङित्वाट्टिलोपः । (मुखं) “ङित् खनो मुद् चोदात्तः” इत्यत्र-प्रत्यये ङित्वाट्टिलोपः, धातोर्मुडागमश्च । मुखे भवं, (मुख्यम्) । “दिगादिभ्यो यत्” इति यत्प्रत्ययः । इह पाठोऽशरीरावयवार्थः । शरीरावयवस्य तु “शरीरावयवाद्यत्” इत्येव सिद्धः । मुखमिव (मुख्या) । “शाखादिभ्यो यः” इति भवार्थे यः । मुखतो भवं (मुखतीयम्) । [मुखपाश्वर्तसोलोपः] इति गहादिपाठाच्छप्रत्यये सलोपो “यस्य” इति लोपः परिमुखं भवं (परिमुख्यम्) । “अव्ययीभावाच्च” इति यः । तत्र हि [परिमुखादिभ्य उपसंख्यानम्] इति वार्त्तिकं, तेन परिमुखादेरेवाव्ययीभावादयं प्रत्ययः । परिमुखं वर्त्तते (पारिमुखिकः) सेवकः । *परिमुखं च* इति द्वितीयान्तात् अस्माद्वर्त्तते इत्यस्मिन्नित्यर्थे ठक् । मुख्यस्य सा-दृश्यं (यथामुखं) प्रतिबिम्बम् । समं मुखं (संमुखम्) । समशब्दः सर्वपर्यायः । यथामुखं दर्शनः (यथामुखीनः) । आदर्शादिः । एवं संमुखस्य दर्शनः (संमुखीनः) । दर्शन इत्यधि-करणे ल्युट् । *यथामुखसंमुखस्य दर्शने* इति षष्ठ्यन्ताभ्यामाम्भ्यां दर्शन इत्यर्थे खः । अत एव सादृश्येपि निर्देशात् यथामुखमित्यव्ययीभावः । तथा समोन्त्यलोपश्च । अयं च लोपः प्रत्यय-नियोगेनेति केवलो न प्रयोगार्ह इति व्याख्यातारः । यथामुखीना सीताया इति भट्टिप्रयोग-श्चिन्त्यः । (गौरमुखा नाम का चित्) “नखमुखात् संज्ञायाम्” इति स्वाङ्गलक्षणस्य लोपो निषेधात् टावेव । असंज्ञायां तु (सुमुखी सुमुखा) इत्युभयं भवति ॥ ८६३ ॥

चीवृ आदानसंवरणयोः ॥ (चीवति । चिचीव । चीविता । चिचीविपति । चेचीव्यते । चीवयति । अचिचीवत् । चीवते । चिचीवे) इत्यादि । उङ्भावित्वान्नास्य यङ्लुगस्ति ।

अवृदिदित्येके । (चीवरम्) । “छित्तर” इत्यादिना वरचि वलोपः । चिनोतेर्वा निपातनम् । (संचीवरयते भिक्षुः) चीवरमर्जयति परिधत्त इति वार्थः । “पुच्छभाण्डचीवराणिङ्” इति तत्र चीवरादर्जने परिधाने चेति वृत्तिः । अयं चुरादौ च ॥ ८६४ ॥

चायृ पूजानिशामनयोः ॥ (चायति । चाय । चायिता । विवायिषति । चेकीयते) । “चायः की” इति यङ्यङ्लुकोः कीभावः । दीर्घाच्चारणं यङ्लुगर्थमिति स्थितम् । (चेकीयो-ति । चेकेति । चेकीतः । चाययति । अचचायत् । चायते । चचाये । इत्यादि । अचायिष्ट । चायित्वा । अपचितः) । *अपचितश्च* इति निष्ठायामनिट्त्वं चिभावश्च पक्षे निपात्यते, अन्यदा (अपचायितम्) । [क्तिनि नित्यं चिभावो वक्तव्यः] । (अपचितिः । चनः) । अन्नम् । “चायतेर्ह्रस्वश्च” इत्यसुनि नुगागमे ह्रस्वश्च, वलिलोपः ॥ ८६५ ॥

व्यय गतौ ॥ (व्ययति । वव्याय । व्ययिता । व्याययति । अविव्ययत् । व्ययते । वव्यये) इत्यादि । व्ययत इति चित्तत्यागे नित्यमात्मनेपदी । अयं चुरादावदन्तः ॥ ८६६ ॥

दाश्र दाने ॥ (दाशति । ददाश । दाशिता । दिदाशिषति । दादाश्यते । दादाष्टिः । दाशयति । अददाशत् । दाशते । ददाशे) इत्यादि । *दाशवान्साह्वान्* इति कृसावद्वित्वमनिट्त्वं च निपात्यते । दाशतेस्मै इति (दाशः) । “दाशगोमौ संप्रदाने” इति अचि निपात्यते । पुरो दाश्यत इति (पुरोडाशः) । तत्सहचरितग्रन्थोपि (पुरोडाशः) । पुरोडाशस्य संस्कारो ‘मखस्य शिरोसि’ इत्यादि मन्त्रः । (पौरोडाशः) । पुरोडाशस्य पौरोडाशस्य च व्याख्यानं तत्र भवं वा (पुरोडाशिकं, पौरोडाशिकम्) । *पौरोडाशपुरोडाशाष्टनू* इति प्रत्येकं षष्ठ्यन्ताभ्यामाभ्यां भवव्याख्यानयोरर्थयोष्टनू । अत्रैव निर्देशात् दाशेर्दकारस्य डकारः । अस्मादनन्तरं स्वामिकाश्यपावयति पठतः । तदनार्थं प्रतीयते । यदाह । “उपसर्गस्यायतौ” इत्यत्र हरदत्तः । अयतिरनुदात्तेदिति ॥ ८६७ ॥

भेषृ भये ॥ क्व चित् गताविति वक्ष्यते । (भेषति । भिषेप । भेषिता । बिभेषिषति । वेभेष्टि । भेषयति । अबिषेपत् । भेषते । बिभेषे) इत्यादि ॥ ८६८ ॥

भ्रेषृ श्लेषृ गतौ ॥ (भ्रेषतीत्यादि पूर्ववत् । (भ्रेषः) ॥ ८७० ॥

अस गतिदीप्त्यादानेषु ॥ (असति । आस । असिता । असिसिषति । आसयति । आसिसत् । आसते इत्यादि) अप इत्येकइति क्षीरस्वामिमैत्रेयौ । शाकटायनस्तृभाषिणौ ।

स्पश बाधनस्पर्शनयोः ॥ स्पर्शनं ग्रथनमिति स्वामी । ग्रहणश्लेषणयोरयं चुरादौ । (स्पशति । पस्पश । स्पशिता । अस्पाशीत् । अस्पशीत् । पिस्पशिषति । पास्पश्यते । पास्पष्टि । पस्पशा) यङ्लुगन्तादचि टाप्, ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्य’ इति नाभ्यासस्य दीर्घः । (स्पाशयति । अपस्पशत्) । “अत्स्मृद्दृष्ट्वर” इत्यादिनाभ्यासस्यात्वम् । (स्पशते । पस्पशे इत्यादि) अत्र स्वामी षष् इत्येकइति, तेन (पाषण्डः, पाषाण, इत्याह) । दुर्गशाकटानयोरप्यमेव पक्षः, अनयोः पाठे ‘प्रतिस्पशो विसृजतूर्णितमं, यतो व्रतानि पस्पशे’ उपसर्गश्च स्पशः । ‘शब्दविधेव नो भाति राजनीतिरपस्पशा’ इत्यादिप्रयोगो ननुगुणः । पाषण्डपाषाणप्रयोगस्तु “अनुपसर्गात्” इति कथादेर्भविष्यति । यद्वा षष् गन्धन इति युजादेः । अस्तिचायं युधादौ, यद्वक्ष्यति चुरादौ मैत्रेयः षष् बन्धन इति युजादावेकं पठन्तीति । अत्र स्वामिकाश्यपादयः । पाशादिदशनात् पशेति पठन्ति । पाशादयोपि चौरादिकेन खण्डनार्थनापि सिद्धाः । पशुशब्दस्तु पशेर्युत्पादयिष्यते । पसेति दन्त्यान्तस्सौत्रो धातुः । तस्य पसतीत्यादि । पशेर्यङ्लुकि “जपजभ” इत्यादिना अभ्यासस्य नुकि (पंपश्यते । पंपशीतोत्यादि । पंपश्यतीति) कण्डवादेः । दुखायत इत्यर्थः ॥ ८७२ ॥

लप कान्तौ ॥ (कान्तिरिच्छा । लपति । ललाप । अलपोत् । अलापीत् । लिलपिषति । लालप्यते । लालष्टि । लापयति । अलीलपत् । लपते । लेपे) इत्यादि । “वा आश०” इत्यादिना शब्द्विषये वा श्यानि । (लप्यति, लप्यते । लपणः) । “जुचङ्कम्य” इत्यादिना

युच् । (लापुकः) । “लपपत०” इत्यादिनोक्त् । (विलापी । अपलापी) । “अपे च लपः” इति घिनुण् । चशब्दादौ च । त्रयोपि ताच्छीलिकाः ॥ ८७३ ॥

चप भक्षणे ॥ (चपतीत्यादि) । लपतिवत् । (चपकः) । “कुन् शिल्पिसंज्ञयोः” इति कुन् । (चापः) । घञ् ॥ ८७४ ॥

छप हिंसायाम् ॥ (छपतीत्यादि) पूर्ववत् । (चच्छाप । चच्छतु) इत्यादौ अभ्यासस्य जशत्वम् [जश्त्वचत्वंमेत्वतुकोः सिद्धं वक्तव्यम्] इत्यत्र यथासंख्याश्रयणात् एत्वाभ्यासलोपयोरपि चत्वंस्य सिद्धत्वादादेशादित्वान्नैत्वाभ्यासलोपौ ॥ ८७५ ॥

झप आदानसंवरणयोः ॥ (झपतइत्यादि) लपिवत् । अयं हिंसार्थः परमैपदिषु गतः ८७६ । अक्ष अदने ॥ भ्लक्षेति क्षीरस्वामी । भक्षेति मैत्रेयः । तत्र “गतिबुद्धि” [भक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधः] इति वार्तिकस्य भक्षयति पिण्डो देवदत्तः । भक्षयति पिण्डो देवदत्तेनेति ण्यन्ताद्धेतुमणौ प्रयोज्यस्य कर्मत्वाभावं दर्शयता भाष्यकृता भक्षतिरनभिहितः । सति हि अणिकर्त्ता स णावित्यसामञ्जस्यादस्मादेव हेतुमण्णाबुदाहृतं स्यात्, तथा वृत्तितद्व्याख्यानेष्वपि [भक्षेहिंसार्थस्य] इत्यत्र चुरादिण्यन्तादेव भक्षेहेतुमण्णाबुदाह्रियते । (भ्लक्षति । भ्लक्षिता । बिभ्लक्षिषति । बाभ्लक्ष्यते । बाभ्लष्टि) । “स्कोः” इति कलोपः । लोटि हौ (बाभ्लङ्ठि) धित्वष्टुत्वजश्त्वानि । लङि तिप्सिपोर्हलङ्यादिलोपो (अबाभ्लट् । भ्लक्षयति । अबभ्लक्षत । भ्लक्षयति । अबभ्लक्षत् । भ्लक्षते । वभ्लेक्षे) इत्यादि । योत्र प्लक्ष इति केषां चित् पाठः सोपि प्रक्षरतीति प्लक्षइति प्रपूर्वात् क्षरतेः प्लक्षशब्दस्य भाष्यकारेण व्युत्पादितत्वादनाप एव । तथा च श्रुतिरपि ‘तस्य शिरश्छित्वा मेध्यं प्राक्षारयात् स प्लक्षोऽभवत्तत्प्लक्षस्य प्लक्षत्वं, यत् प्लक्षशाखेति’ अत्र लत्वं कपिलादित्वाद् द्रष्टव्यम् ॥ ८७७ ॥

दासु दाने ॥ (दासति । ददास । दासिता । दासत इत्यादि) । दाशतिवत् ॥ ८७८ ॥ माह माने ॥ (माहति । समाह । माहिता । माहते । ममाहे । मिमाहिषते । मामाह्यते । मामाहि) धित्वढत्वष्टुत्वढलोपाः (माहयति । अममाहत्) ॥ ८७९ ॥

गूह संवरणे ॥ (गूहति । जुगूह) “ऊदुपधाया गोहः” इति अजादौ प्रत्यये ऊकारः । स च ‘गोह’ इति विकृतनिर्देशात् गुणविषय एव, तेन जुगुहुरित्यादौ न भवति । (गूहिता) ऊदित्वादिनिर्दपक्षे धत्वढत्वष्टुत्वढलोपगुणेषु (गोढा) । ढत्वादेरसिद्धत्वात्पूर्वमेव गुण इति ढलोपदीर्घप्रसङ्गः । (गूहिष्यति । घोक्ष्यति) ढत्वभष्भावयोः “पढोः कः सि” इति कत्वम् । (गूहतु । अगूहत् । गूहेत् । आशिषि गुह्यात्) अगुणविषयत्वादनजादित्वाच्च ऊत्वं न भवति । (अगूहीत्) इडभावे “शल इगुपधा” इति कसढत्वभष्भावेषु (अघुक्षत् । गूहते । जुगुहे । गूहितासे । गोढासे । गूहिष्यते । घोक्ष्यते । गूहताम् । अगूहत् । गूहेत् । आशिषि गूहिषीट) इडभावे “लिङ्सिचौ” इति कित्वाङ्ग गुणः । तत एव गोहिरूपाप्रसङ्गात् अजादित्वाभावाच्चोत्वं न भवति (घुक्षीष्टेति । अगूहिष्ट) इडभावे *लुगवा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये* इति दन्त्यादावात्मनेपदे पक्षे लुक्, धत्वष्टुत्वढलोपदीर्घेषु (अगूढ । अगूढाः) । अत्र ताविति वक्तव्ये दन्त्यग्रहणस्य दन्त्योष्ठ्यस्यापि परिग्रहार्थत्वात् । (अगूहहि) इत्यत्रापि लुग्भवति । अलुक्पक्षे ढत्वभष्भावकत्वेषु (अघुक्षत्, अघुक्षातामित्यादि) । “कसस्याचि” इत्यजादावल्लोपः । कर्मकाण्येकत्रचने चिणि (अगूहि) । अन्यत्र पूर्ववत् । सनि “सनि ग्रहगुहोश्च” इति इण्निपेधे “हलन्ताच्च” इति कित्त्वढत्वादौ (जुघुक्षति । जोगुह्यते । जोगुहीति) “नाभ्यस्तस्य” इति गुणनिपेधादूत्वाभावः । (जोगोढि) अनजादित्वादूत्वाभावः । (गूहयति । अजुगूहत्) । ऊदिति तपरकरणात् णौ चङुपधाह्रस्वत्वं बाध्यते इति केचिदाहुः । एतद्भाष्यवार्त्तिकेकादौ न दृश्यते । अपरे तु ब्रुवते निगुह्य गत इत्यत्र “लयपि लघुपूर्वात्” इति णेरयादेशे कर्त्तव्ये “असिद्धवदत्रा” इत्यूत्वस्यासिद्धत्वनिवृत्त्यर्थमिति । नै-

तद्युक्तम् । व्याश्रयत्वेनासिद्धत्वाप्रसङ्गात् । ल्यपि णेरयादेशः, ऊत्वगुणानुपधायाः । (गुह्यं,) [शंसिदुहिगुहिभ्यो वा] इति वक्तव्ये क्यपि मिप् । तदभावे ण्यति गोह्यं, । काकेभ्यो गुह्य-
न्त इति (काकगुहास्तिलाः) [मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यदानम्] इति कः । गूहतेत्रानयेति
वा (गुहा) । गिर्यौषधयोरित्यङ् । (गूदिरन्यत्र । गूहित्वा । गूढ्वा । गूढः) ॥ हिक्रादय
उदात्ताः स्वरितेतः ॥ ८८० ॥

अथाजन्तानुभयपदिन आह ॥

श्रिञ् सेवायाम् ॥ उदात्तः (श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतुः । शिश्रियुः । शिश्रयिथ ।
शिश्राय । शिश्रय । शिश्रियिव) अचि इत्यादेशः । अन्यत्र वृद्धिगुणौ अत्र “असंयोगालिट्
कित्” इति लिटः कित्त्वात् “श्र्युकः किति” इति प्रासस्येदो निषेधस्य क्रादिनियमेन बाधः ।
(श्रयिता । श्रयिष्यति । श्रयतु । अश्रयत्) आशिषि (श्रियात्) । “अकृत्सार्वधातुकयोः”
इति दीर्घः । (अशिश्रियत्) । “णिश्रि” इति चङ् । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादियङ् । (श्र-
यते । शिश्रिये इत्यादि । शिश्रयिषति । शिश्रीषति) “सनीवन्तर्द्ध” इत्यादिना इङ्गि-
कल्पः । अनिटपक्षे “अज्जननं” इति दीर्घः । “इको झल” इति कित्त्वादगुणत्वं, (शोश्रियते ।
शोश्रयीति । शोश्रेति । शाययति । अशिश्रयत्) वृद्धयायौ, णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वात् श्रीश-
ब्दस्य द्विर्वचनम् (श्रायः) । “श्रिणीभूवनुपसर्ग” इति घञ् । (उच्छ्रायः) । “उदि श्रा-
यतियौतिपूद्बुवः” इति घञ् । कथं पतनान्ताः समुच्छ्रया इति, “कृत्यल्युदो बहुलम्” इति
वचनात्, एवं च उदिश्रयतीति शितपा निर्देशात् यङ्लुगन्तात् (उच्छ्राय) इति अजेव ।
(विश्रायी) “जिट्क्षिविश्रि” इति ताच्छीलिक इनिः । (श्रित्वा । श्रितः) । “श्र्युकः
किति” इति इणिनिषेधः । (कष्टश्रितः) “द्वितीया श्रिता” इति समासः । (श्रेणिः) “व-
हिश्रिभ्र्युद्गुलाहात्वरिधयो नित्” इति निः । (श्रेणीकृताः) “श्रेण्यादयः कृतादिभिः” इति
तत्पुरुषः । [श्रेण्यादिषु चव्यर्थवचनम्] इति तत्र वार्त्तिकम् । [क्विब् वचिप्रच्छयायतस्तुक-
टप्रजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च] इति क्विब्दीर्घौ । इयङ् स्थानित्त्वात्, नदीत्वाभावात् (हे
श्रीः) इत्यत्र “अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः” इति न ह्रस्वः । डिद्वचनेषु “डिति ह्रस्वश्च” इति पक्षे नदी-
त्वादाटि ङेश्रामि (श्रियै । श्रियाः । श्रियामित्यादि) अन्यदेयङि (श्रिये, श्रियः । श्रि-
यि) षष्ठीबहुवचने च “वामि” इति नदीत्वे नुटि (श्रीणां, श्रियाम् । श्रिमन्यं ब्राह्मणकुलम्)
भाष्यकारवचनात् श्रीशब्दस्य ह्रस्वः सुमभावश्च । (श्मश्रु) । “श्यनि श्रयतेर्हुन्” इति
श्यन्शब्दे उपपदे हुन्, टिलोपः, (श्मश्रुणः,) पामादित्वाच्चः ॥ ८८१ ॥

भृञ् भरणे ॥ एतदादयो वयत्यन्ता अनुदात्ता उभयपदिनः । (भरति । बभार । बभ्रतुः ।
बभर्थ । बभृव) । क्रादिनियमादिडभावः । पिति गुणः, वृद्धिः, अन्यत्राजादौ यण् । (भर्त्ता ।
भरिष्यति) “ऋद्धनोः स्ये” इतीट् । (भरतु । अभरत् । भरेत्) आशिषि (भ्रियात्) । “रिङ्
शयग्लिङ्क्षु” इति रिङादेशः । रीङि प्रकृते रिङ्ग्रहणात् अकृत्सार्वधातुकयोर्न दीर्घः (अभा-
र्पात् । भरते । बभ्रे । भर्त्तासे । भरिष्यते । भरताम् । अभरत् । भरेत्) आशिषि (भृपोष्ट) ।
“उश्च” इति आत्मनेपदविषययोर्झलाद्योलिङ्सिचोः कित्त्वान्न गुणः । (अभृत) । “ह्रस्वाद-
ङ्गात्” इति सिचो लोपः । सिजाश्रयो गुणः “उश्च” इति कित्त्वान्न भवति । (बिभरिषति) ।
“सनीवन्तं” इत्यादिना वेट् । इडभावे सनो झलादित्वात् “इको झल्” इति कत्वे “अज्ज-
नगमाम्” इति दीर्घे “उदोष्ठ्यपूर्वस्य” इति उत्तरपरत्त्वयोः “हलि च” इति दीर्घे (बुभूर्षति ।
बेभ्रीयते) । “रीङ् कृतः” इति परत्वादीङि कृते द्विर्वचनं, (बर्भर्ति) लोटि हेङित्त्वादगुणत्वे
(बर्भहि) लटि “हलङ्याप्” इति लोपे (अबर्भः) एवं रिघीकोरपि । “सनीवन्तं” इत्यत्र
भरेति शपा निर्देशात् यङ्लुकि नेङ्गिकल्प इति (बर्भरिषति) इत्येवं भवति । अत एव शपा
निर्देशात् आचार्याः शब्दिकरणं नेच्छन्तीति मतं प्रत्युक्तम् । तथा च वर्द्धमानसुधाकरशिव-
स्वाम्यादयो भरेति शपा निर्देशाद्भृञ् भरण इति भौवादिकस्य ग्रहणमिच्छन्ति । (भारयति ।

अबोभरत् । भर्ता) भर्तुर्भावकर्मणि, (भार्त्रम्) । उद्गात्रादित्वाद्भृ । (ग्रामभर्ता) । या-
जकादित्वात् समासः । जारं भरति इति (जारभरः) । जारभरति वचादिपाठाद्भृ (भृत्यः)
भरणीयः । “भृत्योऽसंज्ञायाम्” इति क्यपि तुक् । संपूर्वाद् विभापेत्युक्त्वात् । ण्यदपि भवती-
ति (संभृत्यः संभार्य इति) क्यवण्यतौ भवतः । संज्ञायां ण्यदेव (भार्येति) पाणिगृहीती-
त्यर्थः । (संभार्य) गवामयनो हविर्विशेषः । भृत्या भरणविशेषः । “संज्ञायां समजः” इत्या-
दिना स्त्रियां भावे क्यप्, “कर्मणि भृतौ” इति निर्देशात् (भृतिरिति) क्तिन् भवति । (आ-
त्मम्भरिः “फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च” इति इन्प्रत्ययान्तो निपातितः । चकारात् (कुक्षिम्भरि-
श्चेति) वृत्तौ । अत एव चकारात् ज्योत्स्नाकर्मभमुदरम्भरयश्चकोरा इत्यपि निर्वाहः । (वि-
श्वम्भरा) “संज्ञायां भृतृवृजिः” इत्यादिना खधि मुमागमः । (भारः) घञ् । वंशभारं व-
हति, (वांशभारिकः) *तद्धरतिवहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः* वंशादिपूर्वपदाद् भारा-
न्तात् प्रातिपदिकात् द्वितीयासमर्थात् वहत्यादिष्वथेपु ठगिति ठक् । अपो भरतीति (अभ्रम्) ।
मूलविमृजादित्वात् कः । अभ्रं करोति, (अभ्रायते) *शब्दचैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः कण्ठे*
इति द्वितीयान्तात् कण्ठे क्यङ् । कण्ठं क्रिया । “अकृत्सार्वधातुकोः” इति दीर्घः । (भ्रूः,
भर्त्ता) । भृमृशोत्युप्रत्ययः । (बभ्रुः) पिङ्गललोचनो नकुलश्च । “कुभ्रश्च” इति कुप्रत्यये
द्वित्वम् । (भरतः) “पृथियज्” इत्यतच् । द्विदयं जुहोत्यादौ, ऋकारान्तो भर्त्सनादौ
क्रयादौ ॥ ८८२ ॥

हञ् हरणे ॥ हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेन्यं नाशनं च । यथा भारं हरति ग्रामं अशं हर-
ति सुवर्णं हरति चौरः पापं हरतीति, विहाराहारादावर्थान्तराभिधानं तूपसर्गवशात् । तत्र
यदा प्रापणार्थस्तदा “अकर्त्तितं च” इति द्विकर्मकोयम् । तत्रास्य लादयः प्रधानकर्मणि भव-
न्ति । (हियते भारो ग्रामम्, हर्त्तव्यः, हतः सुहर इति) । कृद्यागोलक्षणा षष्ठी द्वितीयावत्
उभयत्र भवति (हर्त्ता हारस्य ग्रामस्येति) । उभयथा गोणिकापुत्र इति भाष्य उक्तत्वात्
गुणकर्मणि द्वितीयापि द्रष्टव्या । हर्त्ता हारस्य ग्राममिति । हर्त्तव्यो भारो ग्रामं देवदत्तेनेत्यत्र
“कर्तृकर्मणोः कृति” इति प्राप्ता षष्ठी “कृत्यानां कर्त्तरि वा” इति कृत्यानामिति योगं विभज्य
उभयप्राप्तविति नेति चानुवर्त्य उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठी नेति भाष्ये प्रतिपादनाच्च भवति ।
स्पष्टं चैतत् कैयदादौ । (हरति । हरते इत्यादि) भरतिवत् ॥ (हारयति अजोहरत् भारं
देवदत्तं यज्ञदत्तः, देवदत्तेनेति वा) “हृकोरन्यतरस्याम्” इत्यणौ कर्त्तुर्णौ वा कर्मत्वम् । इयं
च विभाषा यदायमभ्यवहारार्थं तदा पूर्वण नित्ये कर्मत्वे प्राप्ते, अन्यदा त्वप्राप्त इत्युभयत्र
विभाषा द्रष्टव्या । (हारयति भारम् इत्यत्र) प्रापणार्थत्वेप्यस्ति गतिप्रतीतिरिति गत्यर्थ-
त्वेन प्राप्तिरुक्ता, स्पष्टं चैतत् “हृको” इत्यत्र न्यासपदमञ्जयोः । कैयटाकारस्याप्यत्र गत्यर्थत्व-
मनभिमतमेव, यदाह । “न वेति विभाषा” इत्यत्र हृकोरित्यस्य उभयत्रविभाषोक्तौ प्रत्युदा-
हरणप्रदर्शने विपूर्वोहरतिगत्यर्थ इति । संप्रहरन्ते राजान इत्यत्र हरतेर्हिंसार्थत्वेपि “न गति-
हिंसा” इति निषेधस्य [ह्रवद्योरप्रतिषेधः] इति तद् । अत्र हरदत्तः । अर्थग्रहणसामर्थ्यात् ये
शब्दान्तरनिरपेक्षा गतिहिंसनयोर्वर्त्तन्ते त इह गृह्यन्ते इत्युपहसतीत्यत्र “निगरणचलनार्थेभ्यः”
इति परस्मैपदनियमो न स्यात्, तथा इह येषामभ्यवहतमित्यत्र “क्तोधिकरणे च” इति क्तो
न स्यात् । किं चार्थग्रहणमन्तरेणापि यत् एवान्यापेक्षया तदर्थान्भिधायिनां ग्रहणस्य सिद्ध-
त्वादर्थग्रहणं यथाकथंचित्तदर्थान्भिधायिनां ग्रहण एव प्रत्युत प्रमाणम्, एवं हि “उपमानं शब्दा-
र्थप्रकृतावेव” इति प्रकृतिग्रहणमप्यर्थवत् । तस्येदं हि प्रयोजनं यत्र णिनिप्रकृतिरेव शब्दार्थे तत्रै-
वायं स्वरो यथा स्यात्, यत्रोपसर्गाद्यपेक्षया शब्दार्थत्वं गर्दभोच्चारोत्यादौ तत्र मा भूदिति ।
यद्यर्थग्रहणमप्यन्यानपेक्षयोपात्तार्थान्भिधायिनां ग्रहणार्थं स्यात् किं, प्रकृतिग्रहणेन, तथा च
वृत्तिरपि, प्रकृतिग्रहणं किं, प्रकृतेरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था भवतीति । एव तत्र न्यासपद-
मञ्जयोरपि, तस्मादर्थग्रहणं यथाकथं चिदुपात्तार्थान्भिधायिनो ग्रहण एव प्रमाणम् । अत एव “न

गतिहिंसा” इत्यत्र पदमञ्जयामाहुरिति कर्त्रन्तरिर्देशः । ततः संग्रहरिष्यन्तौ दृष्ट्वा कर्णधन-
 अथौ इत्यत्र युद्धाभिमुख्यमात्रमर्थ इति कर्मव्यतिहारस्याभावात् परस्मैपदम् । (पैतृकमथा
 अनुहरन्ते,) पितुरागतं प्रकारं सततं शीलयन्तीत्यर्थः । *हरतेर्गताच्छील्ये* इति तङ् । गतं
 प्रकारः । ताच्छील्यं तत्स्वभावता । न्यासे तु गतीति पठ्यते । यदाह गतौ ताच्छील्यमिति,
 (शतस्य व्यवहरति) शतं पणते, क्रीणाति विक्रीणीत इति वार्थः । *व्यवहृपणोः समर्थयोः*
 इति शेषे कर्मणि षष्ठी । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारयोः समानार्थत्वमनयोः । अन्यत्र (शलाकां
 व्यवहरतीति) इति द्वितीयैव, विक्षिपतीत्यर्थः । (प्रतिहृत्तां) तस्य भावकर्मणी (प्रातिह-
 र्त्रम्,) उद्गात्रादित्वाद् । (अवहारः । ग्रहः । ग्रहः) । “इयाद्वयथा” इत्यादिना णः ।
 (अंशहरः । *हरतेरनुद्यमनेच्* इति कर्मण्युपपदेऽच् । अनुद्यमनमनुक्षेपणम् । उद्यमने तु
 (भारहारं) इत्येव । (कवचहरः) । *वयसि च* इति कर्मोपपदात् हरतेरच् वयसि गम्य-
 माने । कालकृतशरीरावस्थां यौवनादिव्ययः । उद्यमनार्थोयमारम्भः । उद्यमनं क्रियमाणं सम्भा-
 व्यमानं वा वयो गमयतीति वृत्तिः । (पुष्पाहरः) । *आङि ताच्छील्ये* इति कर्मोपपदात्
 आङुपसृष्टात् ताच्छील्येऽच् प्रत्ययः । (दृतिहरिः पशुः । नाथहरिः पशुः) । *हरतेर्दृतिना-
 थयोः पशौ* इति दृतिनाथयोः कर्मणोरुपपदयोः हजः पशौ कर्त्तरि इन् प्रत्ययः । संहियन्तेऽ-
 नेनात्रेति वा (संहारः) । *अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च* इति करणाधिकरणयो-
 र्धञ् निपात्यते । (हरणं हारा) काराबन्धन इति भिदादिपाठाद् गुणो दीर्घत्वं च । आ-
 हियन्तेस्माद्रस इति (आहारः) । “अकर्त्तरि च कारके” इति घञ् । (हरिः) । इन्प्रत्ययः ।
 (प्रहिः) कूपः । प्रहरतेः कूप इति प्रोपसृष्टाद्स्मादिकारप्रत्ययः । तत्र डिदित्यनुवृत्तेः टि-
 लोपः । (हृदयम्) । “हृदजोर्युक्दुर्दौ च” इति कयप् प्रत्ययो दुगागमः । हृदयस्य प्रियं, (ह-
 द्यम्) *हृदयस्य प्रिय* इति षष्ठ्यन्ताद्यत् । हृदयस्य बन्धनो (हृद्यो मन्त्रः,) *बन्धने च-
 र्षौ* इति षष्ठ्यन्तात् यत् । बध्यते ऽनेनेनि बन्धनम् । ऋषिर्वैदः । हृदये भवं (हार्दम्) ।
 “प्राग्दीव्यतोण्” हृदयं लिखतीति (हल्लेखः हृदय्यम्) ब्राह्मणादिपाठात् प्यञ् । एवं
 (दौहृदय्यम्) । हृदयस्य लासो (हल्लासः) । *हृदयस्य हल्लेखयदण्लासेपु* इति हृदा-
 देशः । तत्र वृत्तौ लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणं घञि (हृदयलेख इति) हृदयस्य शोको
 (हृच्छोकः, हृदयशोकः) । रोगे, (हृद्गोः । हृदयरोगः) । “वा शोक्यज्ज् रोगेषु” इति
 हृदादेशविकल्पः । प्यञि हृद्भावपक्षे “हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च” इत्युभयपदवृद्धिः ।
 (सुहृत् । दुर्हृत्) *सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोः* इति बहुव्रीहौ हृदयस्य हृदादेशः समासान्तः ।
 मित्रामित्राभ्यामन्यत्र (सुहृदयो दुर्हृदय इति) भवति । सुहृदो भावकर्मणी सुहृदयस्य,
 (सोहार्दम्) “ह्यनान्तयुवादिभ्यो ण्” इति अण् “हृद्ग०” इत्युभयपदवृद्धिः । “हृदयस्य
 हल्लेख” इत्यादिना हृदयस्य हृद्भावः हृदयस्य भावकर्मणी (हार्दम् ।) युवादिषु
 हृदयस्य हृद् इति पाठात् अणि हृद्भावः । हृदयमस्यास्तीति (हृदायालुः) ।
 “हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्” इति मत्वर्थीय आलुच् तद्भाव इनिठनौ । (हृदयी
 हृदयिक इति । हरिणः) “शास्त्याहृद्विभ्य इनच्” इत्यनच् । (हरिणी) ।
 “जातेरस्त्रीविषयात्” इति डोष् (हरेणुः) । गन्धद्रव्यविशेषः । “कृह्ण्यामेणुः” इति एणुः
 प्रत्ययः । (हरितः) “हृदयाम्यां तन्” इति तन् । (हरिणी ब्राह्मणी । *वर्णादनुदात्तात्तो-
 पधात्* इति स्त्रियां वा डीष् तकारस्य नकारः । अवमितनो नित्त्वादुदात्तादिस्तकारो-
 पधश्च भवति । डीबभावे टापि (हरिता ब्राह्मणी । हरित्) “हृस्युषिभ्य इतिः” इति
 इतिप्रत्ययः ॥ ८८३ ॥

धृञ् धारणे ॥ (धरतीत्यादि) भरतिवत् । “धारेरुत्तमर्ण” इत्यत्र धृञ् अनवस्थाने इति
 तौदादिकस्य ग्रहणमिति न्यासपदमञ्जयादिषु । “इङ् धार्योः” इत्यत्राप्यस्येति न्यासे, “अ-
 ध्यायन्याय” इति निपातनमस्त्यस्येति वृत्तिकारेण दर्शितम् । धारयतीति (धारयः) ।

“अनुपसर्गाह्लिम्पविन्द०” इत्यादिना शे शपि गुणायौ । वसु धारयतीति (वसुन्धरा) । “संज्ञायां भृतृवृजि” इति खचि “खचि ह्रस्वश्च” इति ह्रस्वत्वे मुमागमः । (धारा) धारा प्रपातन इति भिदादिपाठादङि गुणो दीर्घत्वं च । द्रवद्रव्यनिपातनं धारेतिन्यासे खड्ग-धारादाबुपमानात् प्रयोगः । (धर्मः) । “अस्तिस्तुदृष्टभूमायान्नदियक्षिम्योमन्” इति मन् । धर्मं चरति (धार्मिकः) । *धर्मं चरति* इति द्वितीयान्तात् चरतोत्यर्थे ठक् । तत्र [अधर्माच्चेति वक्तव्यम्] इत्युक्तत्वात् (आधार्मिकोपि) । धर्मेण प्राप्यं, (धर्म्यम्) । *नौवयोधर्म* इति तृतीयान्तात् प्राप्येयं यत्, धर्मादनपेतमपि (धर्म्यम्) । “धर्मपथ्य-र्थ०” इति यत् । कल्याणो धर्मो ऽस्येति (कल्याणधर्मा) *धर्मादनिच् केवलात्* इति धर्मात्तात् बहुव्रीहेरनिच् । अत्र केवलादिति बहुव्रीह्याक्षिप्तस्य पूर्वपदस्य विशेषणत्वेन पूर्व-पदोभवतः केवलादन्यनिरपेक्षात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्तात् बहुव्रीहेरिति सूत्रार्थः । तेन पर-मस्त्वोधर्मोऽस्य परमस्त्वधर्म इति त्रिपदे बहुव्रीहावनिच् न भवति । अत्रान्यपदापेक्षयैव स्वशब्दः पूर्वपदं भवति । [सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम्] इति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न भवति आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वात् । यदा स्वं धर्मः स्वधर्मः । परमः स्वधर्मोऽस्येति बहुव्रीहिस्तदा यद्यपि पूर्वपदं केवलं भवति तथापि ततः परो न धर्मशब्द इति समासान्ता-भावः । निवृत्तधर्मा हीत्यत्र निवृत्तिशब्दो बहुव्रीहेः पूर्वपदं भवन्नान्यमपेक्षत इति केवलाद-स्मात् परो धर्मशब्द इति अनिच् सम्भवति । एवं (साध्यसमानधर्मा सपक्ष) इत्याद्यपि निर्वाह्यम् । साध्येन समानः साध्यसमानः, साध्यसमानः धर्मोऽस्येति । ब्राह्मणस्य धर्मो (ब्राह्मणधर्मः) सोऽस्यास्तीति (ब्राह्मणधर्मी) । *धर्मशीलवर्णान्ताच्च* इति मत्वर्थीय इति । सिद्धे सति वचनं ठनो निवृत्त्यर्थम् । धृज् अवध्वंसन इत्यत्राग्रे । धृज् धारणे चुरादौ क्षीरस्वामी । तद्भाष्यकारस्यानभिमतम् । यदाह भिदादौ धारा, प्रपातने वृत्तिरस्ये-ति । यद्यं चुरादिः स्यादस्मादेवाङि धारणान्येति ब्रूयात् । एवं हि दीर्घनिपातनक्लेशोपि न भवति, न चास्त्यर्थे भेदः । तथा न्यासहरदत्तावपि न सहेते । यदाहतुः दीर्घत्वं निपा-तनादिति । तथा “अनुपसर्गाल्लिम्प०” इत्यत्र न्यासे धृज् हेतुमण्यन्त उक्तः । स पार्था-दयस्तुभयथा, यदाह, पारतारकर्मसमाप्तौ चुरादिण्यन्तः । अथ वा पृ पालनपुरणयोर्हेतु-मण्यन्त इत्यादि, हरदत्तोपि धृज् धारणे धृज् अनवस्थाने ण्यन्तौ, विद चेतनाख्याननि-पातनेषु चुरादिः । ज्ञानाद्यर्थानामन्यन्तमो वा हेतुमण्यन्त इति । यदि चुरादिः स्यात् इतरच्चुरादिण्यन्तौ चेति ब्रूयाताम् । अत्र के चित् कृज् करणइति धातुं पठन्ति तदना-र्थम् । यदाहतुन्यासकारहरदत्तौ “कः कर्त् करति” इत्यत्र व्यत्ययेन शबिति । किं च यद्यं स्यात् अकरदित्येवमर्थ “कृमुहुरुहिभ्यः छन्दसि” इति करोतेरङ्विधानमनर्थकं स्यात् । अस्मात् लङि शपि अस्य सिद्धे “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति लुङादीनामेकत्र विधानात् नास्त्यर्थभेदः ॥ ८८४ ॥

गीज् प्रापणे ॥ इह प्रापणं गमनाङ्गं भवति । (प्रणयति । अन्तर्णयति) [अन्तश्श-ब्दस्याङ्गिविधिणस्त्वेष्टपसर्गत्वमुक्तम्] (निनाय) वृद्धयायौ । “द्विर्वचनेचि” इति स्थानिव-ज्ञावान्नीशब्दो द्विरुच्यते । (निन्यतुः) । इयङ् स्थानिवज्ञावान्निशब्दे द्विरुक्ते पुनरुत्तर-खण्डस्येयङ् न भवति । अस्यां दशायासनेकाचत्वात् “एरनेकाचः” इति यणा बाधादि इयेयेत्यत्रोपपादितम् । (निनयिथ । निनेथ । निन्यथुः । निन्य । निनाय । निनय) गुण-वृद्धयोरयायौ । (निन्यव) । क्र्यादिनियमादिद् । थलि भारद्वाजिनियमाद्विकल्पः (नेता । नेष्यति । नयतु । अनयत् । नयेत् । नीयात् । अनैपीत् । निनीपति । नेनीयते । नेनयीति । नेनेति । नेनीतः । नाययति । अनीनयत् नाययति अजां यद्दत्तेन देवदत्तः) । [नीवह्नोः प्रतिषेधः] इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वनिषेधः । अत्र हरदत्तः । यद्यपि नैतयोर्गतिरर्थः, अथापि गतिफलं प्रापणमर्थ इति फलतया गातः प्रतीयते इति मत्वा प्रतिषेध इति । तथा च कैयेते

तयोर्गद्वत्यर्थत्वमुक्तं तत्फलतया प्रतीयमानगत्यपेक्षम् । (नयते । निन्ये । निन्यिषे । नि-
न्यिष्वे । निन्यिद्वे । निन्यिवहे । नेतासे । नेष्यते । नयताम् । अनयत । नयेत । नेपीष्ट ।
अनेष्ट) । *सम्माननोत्सञ्जनं० इति आत्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । सम्मा-
ननं पूजनम् । उत्सर्जनमुत्क्षेपणम् । आचार्यकरणमाचार्यक्रिया । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । भृति-
र्वेतनम् । विगणनमृणादेः प्रतिनिर्यातनम् । व्ययो धर्मादिप्रयोजनो विनियोगः । तत्र संमान-
नाचार्यकरणादयो धात्वर्थविशेषणानि । अन्ये तु धात्वर्थाः । ईदृशान्नयतेस्तद् स्यात् ।
(नयते शास्त्रे) । अर्थान्युक्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रतिपादयतीत्यर्थः । इह पूजा
शास्त्रार्थस्य युक्तिभिः स्थिरीकरणम् । शिष्याणां चैवंविधा प्रतिपादना । (पुत्रमुदानयते) ।
उत्क्षिपतीत्यर्थः । (माणवकमुपनयते) । शास्त्रीयेन विधिनात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः ।
(नयते शास्त्रं) तत्त्वप्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः । अत्रायमकर्मकः । कर्मणो धात्वर्थान्तर्भावा-
त् । (कर्मकरानुपनयते) । भृतिदानेनात्मनः समीपे प्रापयतीत्यर्थः । (ऋणं विनयते) ।
निर्यातयतीत्यर्थः । (शतं विनयते) । धर्मादौ विनियुङ्क्तेत्यर्थः । *कर्तृस्थे चाशरीरे
कर्मणि* । नयत्यर्थस्य यः कर्त्ता तत्स्थे शरीरैकदेशवर्जिते कर्मणि कारके सति नियस्तद्
स्यात् । इह शरीरं तदेकदेश इति वृत्तौ । (मन्युं विनयते) । कर्तृग्रहणाद् देवदत्तस्य
मन्युं विनयतीत्यत्र न भवति, तथा शरीरग्रहणात् गडुं विनयतीत्यत्र न भवति । अयमकथि-
तेप्सिततमाभ्यां द्विकर्मक इत्युक्तम् । तत्र लादयः प्रधाने कर्मणि भवन्ति, पृष्टी तूभयत्र ।
अत्र प्रधाने पक्षे द्वितीयापि “उभयप्राप्तौ कृति” कर्तृकर्मणोः पृष्टी नेति सर्वमेतद्धरतावुक्तमु-
दाहृतं च, इहापि तथैवोदाहरणं नेयम् । “अकथितं च” इत्यत्र न्यासे नीवहिहरिजिदण्डी-
न्प्रस्तुस्य ग्रामादीनामप्यजादिवत् क्रियाजन्यफलभाक्त्वे ऽपि तद्विवक्षया ऽकथितत्वमु-
क्तम् । यदाह । अकथितत्वेप्येषां ग्रहणं यदा ग्रामादीनामीप्सिततमत्वमनीप्सिततमत्वं च
न विवक्षयते किन्तु कर्तुरीप्सिततमत्वमात्रमेव तदर्थमिति । न्यासोद्योते च अजादीनां ग्रामा-
दीनामीप्सिततमत्वमविशिष्टमित्युक्तम्, तत्र नीवहिहरिणां प्रापणमर्थः । तथा च “न गति-
हिंसा” इत्यत्र भाष्यम् । देशान्तरप्रापणक्रिया वहिरिति । तत्रैव कैये । देशान्तरप्राप्त्यु-
पसर्जनं प्रापणमस्य वाच्यं, तत्र गतिर्नान्तरीयकत्वात्प्रतीयते न त्वसौ धात्वर्थ इति,
“गतिबुद्धि” इत्यत्र नीवही प्रकृत्य पदमञ्जयामेतयोर्गतिफलं प्रापणमर्थ इति । तस्मादत्र
गतेरधात्वर्थत्वादकर्तृकत्वात्तत्फलसंयोगाद्याप्यमानत्वेपि ग्रामादीनां न कर्मतोपपत्तिः ।
अजादीनां तु धात्वर्थकर्तृव्यापारप्रापणफलगतिद्वारेणाप्यमानत्वाद्युक्तं कर्मत्वम् । न चैवं
वाच्यम् । अजादिभिः स्वव्यापारे गतौ कर्तृभिस्तत्संयोगद्वारेणासुमिष्यमाणत्वादनीप्सित-
कर्मत्वमिति । यतः “कर्तुं रीप्सिततम्” इत्यत्र कर्तृग्रहणं कर्मणः स्वव्यापारद्वारेणासुमिष्य-
माणत्वमस्य कर्मत्वनिवृत्त्यर्थमिति स्थितम् । अत एव मापेष्वाश्वं बध्नातीत्यत्र गन्धनक-
र्मणाश्वेन स्वव्यापारेण भक्षणेनाप्तुमिष्यमाणानामपि मापाणां कर्मत्वं न भवति । कथं
तर्हि “गत्यर्थे” इत्यत्र भाष्यकृता उह्यन्तां देवदत्तेनेति वहिर्गत्यर्थ उदाहृतः । नैष दोषः ।
तत्र गतिलोटीत्युच्यमानेपि अर्थाद् गत्यर्थलोटीति सिद्धे ऽर्थग्रहणस्य प्रतीयमानगतीनामी-
दृशामपि संग्रहार्थत्वात् । यच्च “हृक्रोन्यतरस्याम्” इत्यत्र हरतेः “गतिबुद्धि” इति
नित्ये प्राप्ते विकल्प इति हरदत्तादिवचनम् । तत्र “गतिबुद्धिः” इत्यत्रार्थग्रहणस्य पूर्ववन्न-
यत्याद्यर्थपरिग्रहार्थत्वात् युक्तमेव । प्रतीयमानानां गतीनामपि तत्र ग्रहणं, एवं नीवह्योः
प्रतिषेध उपपद्यते । “न गतिहिंसा” इत्यत्र त्वर्थग्रहणेन प्रतीयमातगतानां ग्रहणं भाष्य-
कारस्य नेष्टम् । यत्तत्र “हृवह्योरप्रतिषेधः” इति वार्तिकपरिग्रहणान्न वहिर्गत्यर्थ इति
प्रत्याचष्टे । (विनीयः कल्पः,) कलकश्च पिष्टौषधे पक्वान्नतैलादीनामृजीषे पाके वर्त्तते ।
विपूयविनीयजित्या मुञ्जकलकहलिषु इति विपूर्वादस्मात्कलके कथपि निपात्यते । (आ-
नाय्यः) गार्हपत्यादाहवनीयादानीतो दक्षिणाग्निः । तस्य हि योनिर्विकल्प्यते वैश्यकुला-

द्वित्वतो वा गृहात् गार्हपत्याद्वेति । *आनाय्योनित्ये* इति आङ्पूर्वादस्मात् ण्यदायौ निपात्येते । अनित्यत्वं चास्य नित्यमज्वलनात्, निपातनस्य रूढ्यर्थात्वाद्घटादावन्ययोनौ च दक्षिणारनौ च (आनेय इति) भवति । (प्रणाय्यः) अपूज्यो निष्कामो वा *प्रणाय्योऽसम्मतौ* इति प्रपूर्वादस्माण्यदायौ । संमतिः पूजाभिलाषो वा, सा यस्य नास्तीत्यसावा संमतिः । संमतौ तु (प्रतिप्रणयः । सान्नाय्यं हविः) तच्च दधिपयसी । “पाय्य-सान्नाय्यः” इति इविषि ण्यदायौ । उपसर्गस्य दीर्घत्वं च । (नयतीति नायः) । *दुन्योरनुपसर्गो* इति अनुपसृष्टादस्मात्कर्त्तरि णः । उपसृष्टात् (अनुनयः) । पचाद्यच् । (प्रणोः) । “सत्सुद्विषः” इत्यादिना क्तिप् । (ग्रामणीः) इत्यत्र पूर्ववत् क्तिप् [अग्रग्रामाभ्यां नयते-रुपसंख्यानम्] इति णत्त्वम् । (नायः) । “श्रीणांभुवोऽनुपसर्गः” इति घञ् । उपसृष्टात् (निर्णायः) इत्येतत्पुसर्गप्रतिरूपकात्परस्य निजो घञि णत्वे चानुपसर्गत्वादेव भवति । कथं नय इति बाहुलकादच् । (अवनायः । उन्नायः) “अवोदोर्निय” इति घञ् । (उन्नयः पदार्थानाम्) इति बाहुलकादचि । (परिणायः) समन्तादक्षादिना यद् द्यूतम् । *परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रे षयोः* इति यथासंख्यात्परानुपपदे द्यूते नियो घञ्, अक्षादिभिः क्रोडनं द्यूतम् । भ्रे षश्चलनमचलनमभ्रे षः । अनपहार इति यावत् । (आनायः) । “जालमानाये” इति जाले घञि निपात्यते । (नीमिः) नीजो मिरिति मिः । (नेमः) अर्त्तिस्वित्यादिना मन् । अस्य सर्वादित्वात् तत्कार्यं पूर्वशब्दवत् । (नीथो) यज्ञः । “हृतिहृषि” इत्यादिना थन् । (नेष्टा) । नयतेः पुक्चेति तृनि गुणो धातोः पुगागमः । *अप्तृन्* इत्यादिना *ऋतो ङि* इत्यादिना च यथायोगं गुणदीर्घौ सर्वनामस्थाने । हस्त्यादयश्चत्वारोऽनुदात्ता उभयपदिनः ॥ ८८५ ॥

अथाजन्ताननिटः परस्मैपदिन आह—

धेट् पाने ॥ एतदादयो जयत्यन्ता अनुदात्ता उदात्तेतः (धयति । दधौ । दधतुः । दधुः । दधाथ । दधिथ । दधिव) *आदेच उपदेशे शिति* इति एजन्तो यो धातुरूपदेशे तस्यात्वमिति सर्वत्राकारे “आत औ णल” इति औत्वे वृद्धिः, अन्यत्र कृडित्यजादावार्द्धधातुके “आतो लोपः” इत्याल्लोपः । इटि च तस्य “द्विर्वचनेचि” इति स्थानिवत्त्वाद्वाशब्दस्य द्विर्वचनं, क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमादिङ्गिकल्पः (धाता । धास्यति । धयतु । अधयत् । धयेत् । आशिपि धेयात्) । “एलिङि” घुमास्थागापाजहातिसामित्येकारः । *दाधा धवादाप्* इति दाण् दाने, देङ् रक्षणे, हुदाङ् दाने, दो अवखण्डने, धेट् पाने, हुधाङ् धारणादौ एते घुसंज्ञकाः, दाप् शोधने दैप् लवन इत्येतौ वर्जयित्वा । प्रकृतिवदनुकारणं भवतीत्यात्वेनैजन्तानुकरणमपि दाधारूपमेव । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया नेह प्रसङ्गः । एवं हि अदाबिति सामान्यग्रहणार्थं दैपः पित्तवमर्थवद्भवति । (अदधत् । अदधताम्) *विभाषा धेट्शब्दयोः* इति कर्तृवाचिनि लुङि च्लेर्विभाषा चङि “आतो लोप इटि चः” इत्याल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् “चङि” इति धाशब्दस्य द्विर्वचनम् । चङभावे सिचि “यमरमनमाताम्” इति सकि सिचश्चेटि (अधासीत् । अधासिष्टामित्यादि) । यदा “विभाषा घ्राधेट्शालासः” इति घ्रादिभ्यः परस्मैपदपरस्य सिचो लुक् तदा (अधातु । अधाताम् । अधुरित्यादि) *आतः* इति श्रेजुस् सिज्जलुगन्ताद्यदि भवति आत एवेति नियमार्थमिदं सूत्रमित्युक्तम्, यदा कर्मव्यतिहारे तङ् तदा (व्यतिधयते व्यतिदधे) इत्यादि । *आदेच उपदेशः* इत्यत्र शितीति कर्मधारये नञः तत्पुरुषे श एव इत् शित् न अित् अशित् इति । तेन यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्राहण इतीत्संज्ञकशकारादावयं पर्युदास इति एशि आत्वमेव भवति । तङि “विभाषा धेट्शब्दयोः” इति वा चङि (अदधत् । अदधेताम्) । *स्थाघ्वोरिचच इति* आत्मनेपदपरस्य सिचः कित्वे धातोश्चेत्वे “ह्रस्वादङ्गात्” इति झलपरत्वेन सिचो लोपेन (व्यत्यधित । व्यत्यधिषत्) । सिचः कित्वात् गुणो न भवति । इत्वविधानं तु गुणविधानार्थमेव स्यात् “स्थाघ्वोरिचच” इति एकारस्यावि-

धानमपि ह्रस्वादिति सिचो लोपार्थं लघ्वर्थश्च स्यात् । इदं चेत्वं न सिचीत्युच्यते, किं तर्हि इकारश्चान्तादेशः सिच् किद् भवति इत्येतावत् । तेनास्य सिज्जिमित्त्वात् संनिपातपरिभाषया सिलोपो न स्यादिति नाशङ्कनोयम् । कर्मणि लुङ्येकवचने (अधायि) । *आतो युक् चिण्कृतोः* इति युक् । चिणि ञ्जिति कृति परे आकारान्ताङ्गस्य युगित्यर्थः । द्विवचनादौ चिण्वदिट्पक्षे युकि (अधायिपातामित्यादि । अन्यदा (अधिपातामित्यादि धित्सति) “सनिमीमा” इत्यादिना इसिः “सः स्याद्धधातुके” इति तत्त्वे “अत्र लोपोभ्यासस्य” इति लोपः (देधीयते) घुमास्थागापाजहातिसां हल्” इति एपां हलादौ किङ्त्याद्धधातुके परे आकारस्येकार इतीकारो द्विवचनं, (दाधेति) ईटि “आद्गुणः” । अन्यदा (दधाति । दाध्वः) *इनाभ्यस्तथोरातः* अनथोराकारस्य कङिति सार्वधातुके लोप इति लोपे “क्षपस्तथोः” इति धत्वे जश्त्वम् । “ई हल्यघोः” इतीत्वमत्रैवाधोरिति निषेधान्न भवति । आकारलोपस्य पूर्वस्मादपि विधाविति स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषिध्यते । अत एव हि अध इति दधातिः पर्युदस्यते । धयतेस्त्वयं पर्युदासोऽस्मात् क्षपन्तात्परस्मैपदपरयोरभावान्न भवति । न च यङ्लुकि संभवात्तदार्थोयं पर्युदासः स्यादिति वाच्यम् । दधातौ चरितार्थत्वात् । तथा च तत्र वृत्तिः । दधार्ति वर्जयित्वेति । काश्यपवर्षगणौ (दाधमि दाधामि । दाध्वः) लोटि हौ *ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च* इति अन्तस्स्यैकारोभ्यासलोपश्च । अत्र लोपस्य शित्वात्सर्वादेशत्वम् । तेन (धेहीति) भवति । लङि (अदाधात् । अदाद्धाम् । अदाधुः) । “सिज्भ्यस्त” इति शेर्जुस् नित्यम् । परत्वात् “लङः शाकटायनस्यैव” एवंति आकारान्तनिबन्धनो विकल्पो नाशङ्क्यः । अस्मात्परत्वान्नित्यत्वाच्च “इनाभ्यस्तथोरातः” इति पूर्वमेवाल्लोपे आकारान्तस्याभावात्, लिङि (दाध्यात्) । “इनाभ्यस्त०” इत्याल्लोपः । आशिपि “ए-लिङि” इत्येत्वं (दाधेयात् । लुङि अदाधात्) । “गातिस्थ०” इति नित्यं सिचो लुक् । “विभाषा ग्राधेट्” इति विकल्पस्तु सानुबन्धकनिर्देशान्न भवति । अत एव “विभाषा घेट्शब्दोः” इति चङपि न भवति (धापयति धापयते शिशुम्) आत्वे पुक् । पादिपु [घेट् उपसंख्याम्] इति “निगारणचलन०” इति परस्मैपदं निषिध्यते । (अदीधपत्) इत्यत्राकाराश्रयः पुक् तस्योपधात्वसंपादनेन “णौ चङि” इति ह्रस्वस्य निमित्तं न स्यादिति नाशङ्क्यम् । ‘मारणतोपणनिशामनेषु ज्ञा’ इति जानातेर्णौ पुकि ह्रस्वार्थात् मित्त्वविधानाल्लिङ्गात् । (उद्धयः । धयः) *पाग्राध्माधेट्दृशः* इति उपसृष्टादनुपसृष्टाच्च कर्तरि शः (स्तनंधयः । नासिकंधयः) “नासिकास्तनयोध्माधेटोः” इति खशि मुमागमः । नासिकायाः “खित्यनव्ययस्य” इति ह्रस्वश्च । घेट्टित्वमवयवे ऽचरितार्थत्वात् (स्तनंधयीति) समुदाये ङीबर्थम् । अत्र हरदत्तः । स्तनन्धयीत्यत्रैव ङीबिष्यते नान्यत्रेत्याहुरिति । इदं खश्प्रत्ययान्तोपलक्षणमित्येके । तथा च क्षीरस्वामी स्तनन्धयीत्यादौ ङीबर्थ इति । वर्द्धमानोपि शुनिन्धयी स्तनन्धयी खश्प्रत्ययान्त एव ङीबिति । (नाडिन्धयः । मुष्टिन्धयः) “नाडिमुष्टयोश्च” इति खश् । (शुनिन्धयः) खश्प्रकरणे [वातशुनीतिलशर्ध्वजघेट्तुदजहातिभ्य उपसंख्यानम्] इति शुनिशब्द उपपदे खश् (घटं(१) धयः खरिन्धयः खरी गर्दभी, वातन्धयः) [खरीघट्वातेषु] इति वक्तव्यात् खश् । केचित्तु खरीशब्दस्थाने खारीशब्दं परिमाणवचनं पठन्ति, वातशब्दो भाष्ये न दृश्यत इति हरदत्तः (धार्वत्सोमातरं) “दाधेट्सि” इति रुः । “न लोकाव्यय०” इति कर्मणि षष्ठ्या निषेधः । तत्र हि उकारोऽपि प्रश्लिष्यते । उउक इति, धयन्ति तामिति (धात्री) स्तनपायिका, “धः कर्मणि ढ्रन्” इति ढ्रन्, कर्मणीतीहाभिधेयनिर्देशः, पित्वं ङीबर्थं, धीत्वा “घुमास्थ०” इतीत्वम् । (प्रधाय) “न ल्यपि” इतीत्वनिषेधः, “ईत्वमवकरादौ” इति भाष्येऽ स्थितमिति किप्यपि (धीः । सन्धिः) “उपसर्गे धोः किः” इति किप्रत्ययः । धीयत इति (धाना) “धापृवस्यजनिभ्यो नः” इति नः । (धेनुः) । “धेट इच्च” इति नुप्रत्ययः,

इकारश्च धातोरिति । डिद्वचनेषु “डिति ह्रस्वश्च” इति पक्षे नदीसंज्ञायामादौ । (धेन्वाइति, धेन्वामित्यत्र) *इदुअयाम्* इति इकारोकाराभ्यां परस्य डेरामादेशः । घिसंज्ञापक्षे गुणादौ (धेनवे, धेनोरिति, धेनावित्यत्र) *अच्चघेः* इति डेरौत्वं, घेश्चाकारः धेनूनां समूहो, (धेनु-कम्) “अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्” इति ठकि “इसुसुक्तान्तात्कः” इति कादेशः । “सामूहिकेषु तदन्तविधिरिष्यते” तेन गाधेनूनां समूहो, (गौधेनुकमिति भवति) *जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्* इति वृद्धिनिमित्ते तद्धित उत्तरपदस्य वा वृद्धिः, पूर्वपदस्य तु नित्यम् । “पोदायुवति” इत्यादिना समासः । अधेनूनां समूहो आधेनवमित्यत्राधेनोरन इति तन्निषेधात् प्राग्दीव्यतीय उत्सादिलक्षणेन । धेनुः बन्धकीकृता, (धेनुष्या) आ(१)हितदुग्धेति यस्याः प्रसिद्धिः । “संज्ञायां धेनुष्याः” इति यत् प्रत्ययः पुगागमश्च निपात्यये । धेनुर्भविष्यतीति, (धेनुम्भया) “धेनोर्भव्ये मुम्” इति सुमागमः ॥ ८८६ ॥

ग्लै म्लै हर्षक्षये ॥ हर्षक्षयो धातुक्षयः (ग्लायति । जग्लौ । जगलुः । जगलाय । जग्लेयत् । जग्लौ । जग्लिव । जग्लिम । ग्लता । ग्लास्यति । ग्लायतु । अग्लायत् । ग्लायेत ।) आशिषि (ग्लायत् । ग्लायेत) *वान्यस्य संयोगादेः* इति घुमास्यादेरन्यस्य संयोगादेराद्धधातुके कङिति लिङि वा एत्वम् । (अग्लासीत्) सगिडौ (जिग्लासति । जा-ग्लायते । जागलेति । जागलीतः) *ई हल्यघोः* इति कङिति सार्वधातुके इनाप्रत्यस्य चाधोरभ्यस्तस्य चकारस्य ईकारविधानादात्वं लोटि हेरपित्त्वात् डित्वादात्वं, (जागलीहि । अजिगलपत् । प्रग्लापयति) *ग्लास्त्रावनुवमां च* इति अनुपसर्गस्य वा मित्त्वमुक्तम् । सुग्लायतेति (सुग्लः) “आदेच” इत्यात्वं प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरनैमित्तिकमिति “आतश्चोपसर्गे” इति उपसृष्टादाकारान्तात् विहितः को भवति (ग्लानः) “संयोगादेरातो धातोर्यणवतः” इति निष्ठानत्वम् (ग्लास्नुः) “ग्लानिस्थश्च कस्नुः” । (सुग्लानं भवता) *आतो युच्* इति ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषूपपदेषु युच् । स्त्रियां (ग्लानिः) । “ग्लाज्याहातवरिभ्या नि” । (ग्लौः) । “ग्लानुदीभ्यां डौः” इति डौः, डित्वात् टिलोपः । “चिब्रव्यम्” । एषां च्यन्तानामेवाव्ययत्वमिति नियमात् “कृन्मेजन्तः” इत्यव्ययत्वाभावात् (ग्लावो ग्लावः) इत्यादि यथासम्भवं नेयम् । ग्लै गात्रविमान इति क चित्पश्यते, गात्रविमानः कान्तिहानिः ॥ ८८८ ॥

घै न्यक्कणे । न्यङ्गविमान इति क्षीरस्वामी । न्यङ्गं कुत्सिताङ्गम् (धायति दद्यादित्यादि) ग्लायतिवत् ॥ ८८९ ॥

द्रै स्वप्ने ॥ ॥ त्रै तृप्तौ ॥ ध्यै चितायाम् ॥ (द्रायति । ध्रायति । ध्यायति) इत्यादि ग्लायतिवत् । (निद्रालुः) । “स्पृह्निगृहि” इत्यालुचि द्रा कुत्सायां गतावित्यदादिकस्य ग्रहणमिति वृत्तौ । (निद्रा) । “आतश्चोपसर्गे” इत्यङ् । अनिद्रो निद्रावान् भवति, निद्रायते । *लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्* इति लोहितादेराकृतिगणत्वाद्स्मात् च्यर्थं भवत्यर्थे वा क्यष् । “वा क्यष्ः” इति पक्षे तङ् । निद्राशब्दो वृत्तिविषये तद्वति वर्तते इति न्यासकयत्पदमञ्जरीदिषु । निद्रातीति (निद्राः) । “आतश्चोपसर्गे” इति कर्तरि कः, अस्माद्वा, उक्तं चैतत् द्रा कुत्सायां गतावित्यत्र गणे । (निद्राणः) । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि निष्ठा, “संयोगादेः” इति निष्ठानत्वम् । (निद्रितः) इति तारकादेराकृतिगणत्वादितच् । सुष्ठु ध्यायतीति ध्यायतेः क्तिप्रसारणयोः “संप्रसारणाच्च” इति परपूर्वत्वे “हलः” इति दीर्घः । (सुधीः । सुधियावित्यादौ) “एरनेकाचः” इति यणे “भूसुधियोः” इति निषेधात् “अचिश्नुधातुः” इति इयङ् । (ध्यातः) संयोगादेः” इति निष्ठानत्वं “न ध्याख्याः” इति निषिध्यते । (धीवा) “ध्याप्योः सम्प्रसारणं च” इति कनिषि सम्प्रसारणं पूर्वत्वं दीघत्वं, स्त्रियां “वनो र च” इति डीप् (धीवरी) ८९२

रै शब्दे ॥ (रायति । ररौ रातेत्यादि) पूर्ववत् । कीति रायति इति (कोरः) “सुपि स्थः” इति अत्र सुपीति योगाविभाक्कः । एवमीदृशा अन्येपि निर्वाह्याः । रा दानइत्यदादौ ८९३

स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः ॥ एको दन्त्यादिः । परो मूर्धन्यादिः । पोपदेशलक्षणपर्युदास एक एव गृह्यते उभयोः पाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तत्रार्थयोर्थथासंख्यं न भवति पृथग् निर्देशात् । (स्तययति । तस्त्यावित्यादि,) ग्लैवत् । पोपदेशस्यापि “धात्वादेः पः सः” इदमेव रूपम् । प्रयोजनं तु तिष्ठ्यासति अतिष्ठ्यापत्) इत्यादावादेशसकारत्वात् पत्वम् । यत्तु मैत्रेयसम्मताकारकाश्यपादिभिरुक्तं पुनः पाठफलं “धात्वादेः पः सः” इति सत्त्वाभावे दन्त्यपराः सादयः पोपदेशा इति लक्षणस्यान्यासिप्रसङ्गादुपेक्ष्यम् । पाठे पोपदेशानां प्रयोगे सादित्वाद-जन्त्यपरत्वं हि लक्षणं, व्यापकेन च नाम लक्षणेन भवितव्यम् । (प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् प्रस्तीभवान्) । “स्त्यः प्रपूर्वस्य” इति निष्ठायां संप्रसारणे परपूर्वत्वदीर्घत्वयो “प्रस्त्यो-न्यतरस्याम्” इति प्रोपसृष्टादस्मात्पराया निष्ठायास्तकारस्य पक्षे मकारः । मकाराभावे “संयोगादेः” इति निष्ठान्तत्वस्य “स्त्यः” इति संप्रसारणे पूर्वत्रासिद्धत्वात् कृते च तस्मिन् यणवत्त्वाकारान्तत्वयोरभावादप्रसङ्गः । प्रस्त्य इति लघु वक्तव्ये “स्त्यः प्रपूर्वस्य” इति वचनं प्रशब्दो यस्माद्धातूपसर्गसमुदायात्पूर्वं इत्याश्रयणार्थम् । तेन (प्रसंस्तीत) इत्यादावन्योप-सर्गव्यवधानेपि, संप्रसारणं भवति । मत्वं तु “प्रस्त्यः” इति निर्देशाद्व्यवहिते न भवति । (स्त्यानः, संस्त्यान) इत्यादौ प्रस्त्याभावान्न संप्रसारणं, नापि मत्वं, संप्रसारणविधौ पोपदेशोप्यथं स्त्यायो गृह्यतइति वृत्त्यादौ, तेन तस्यापि निष्ठायामुक्तान्येवोदाहरणानि द्रष्टव्यानि । ये अस्य सत्त्वं नेच्छन्ति तेषां स्त्यारूमापन्नयोर्द्वयोर्ग्रह इति वृत्त्यादिमहाग्रन्थविरोधश्च । न च तस्य प्रकृतिवदनुकरणमिति स्त्यारूपत्वं यतस्तैः प्रकृतांश्च सत्त्वं नाभ्युपगम्यते । स्त्या-यति संहन्यते अस्यां गर्भ इति (स्त्री) । संस्त्याने “स्त्यायतेर्ङ्ङट्” इति । इटि डित्वाट्टिलोपे वलि लोपे च टित्वान्डीप् । अजादौ “स्त्रियाः” इतीयडि (स्त्रियावित्यादि) । अमृशसोस्तु “वामृशसोः” इति इयङ्विकल्पनात् (स्त्रीम् । स्त्रियम् । स्त्रियः । स्त्रीरिति) प्रथमयोः पूर्व-सवर्णदीर्घो भवति । “नेयङुवङ्” इत्यत्र अस्तीति निषेधादियङ्स्थानत्वेपि नदीत्वात् (स्त्रियै स्त्रियामित्यत्र) “आण् नद्याः” इति डेराम् भवति । तथा (स्त्रीणाम्) इत्यत्र “ह्रस्वनद्यापो” इति नुङ् भवति । (हे स्त्रि) इत्यत्र “अम्बाथनद्योः” इति ह्रस्वो भवति । स्त्रियाः संबन्धि (स्त्रैणम्) । *स्त्रीपुंसभ्यां नञ्स्त्रजौ भवनात्* । आभ्यां यथासंख्यं प्राग्भवीयार्थोपु-तत्तदर्थानुकूलसमर्थविभक्तिभ्यां नञ्स्त्रजौ वाध्येते । यथा सर्वानामेत्यत्र णत्वम् । परस्त्रिया अपत्यं, (पारशवम्) । परस्त्री परशुं चेति शिवादिवाठादपत्ये परशुभावश्च । (पारस्त्रण्यम्) “कल्याण्यादीनामिनङ्” इति ङकि ण्यादेशोन्त्यस्येनङ् । अनुशक्तिकादि-त्वादुभयपदवृद्धिः । कुस्त्रिया भावः कर्म वा (कौस्त्रम्) युवादित्वाद्ण् । एवं (दौस्त्रम् । स्त्रीतरा, क्षितरा) “नद्याः शेषस्य” इति ह्रस्वो वा । सूत्रार्थश्च ज्वलत्यादौ द्रष्टव्यः (१) । (स्तूपः । उच्छ्रायः) “स्त्यः सम्प्रसारणमुच्च” इति पप्रत्ययः, प्रसारणपूर्वत्वे तस्य चेकारस्य उकारो दीर्घः । उच्चेत्येव वक्तव्ये दीर्घविधानं ह्रस्वस्यापि श्रावणार्थं, तेन (स्तुपः) इत्यपि भवति ॥ ८९९ ॥

खै खदने ॥ खदने स्थैर्यं हिंसा च (खायति । चखौ । खातेत्यादि) ॥ ८९६ ॥

क्षै जै पै क्षये ॥ (क्षायति । चक्षौ । क्षातेत्यादि । क्षामः । क्षामवान्) “क्षायो मः” इति निष्ठातो मः । गौ (क्षपयति) । अयं मिदिति घटादौ ध्वनतावुक्तम् । एवं (जायति, जजौ, जातौ । सायति । ससौ । साता) “युमास्था” इत्यत्र साग्रहणेन स्यते-र्ग्रहणं नास्येति आशीर्लिङि ईत्वाभावात् (सायादिति भवति) । अत एव (सासायते

सायते) इत्यादौ “धुमास्था” इति ईत्वं न भवति । तथा च तत्र न्यासे । गामादाग्रहणे-
ष्वविशेषमुक्त्वा पो अन्तर्कर्मणीत्ययमेवोपात्तः । तथा च तन्त्रान्तरे । पास्यति जास्यति
सास्यतीति स्पष्टं पो अन्तर्कर्मणीत्ययमेव निर्दिश्यते । “विभाषाघ्राधेदसाद्यासः” इति सिचो
लुग्विधावपि श्यन्विकरणाभ्यां साहचर्यात्स्यतिरेव गृह्यते इत्यस्मात्सिचि सति च असा-
सीदित्येव भवति । (सिपासति) आदेशसकारत्वात्पत्वम् । (सापयति । असीषत्)
“शाच्छासा०” इति युग्विधावपि श्यन्विकरणाभ्यां साहचर्यात्स्यतिरेव गृह्यते इति अस्य
पुगेव भवति । के चिदसुं दन्त्यादिं पठन्ति । तत् पोपदेशलक्षणविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ ८९९ ॥

कै गै शब्दे ॥ इह शब्दः शब्दविशेषः । उक्तं ह्येवं स्वामिना । (कायति । चकौ ।
काता । काकः) “इण्नीक” इति कन् (गायती । जगौ । गातेत्यादि) “धुमास्था०” इत्यत्र
गामादाग्रहणेष्वाविशेष इति लाक्षणिकगारूपस्य गायतेरपि ग्रहणात् आशीर्लिङि एत्वं (गेया-
दिति) भवति । “गातिस्था०” इत्यत्र गापोर्ग्रहणे इणिवत्योर्ग्रहणमिति वृत्तावनुक्तत्वात् अ-
स्मात्सिचोलुगभावात् (अगासीदिति) भवति (गाथकः । गायनः) “गस्थकन्” इति
“ण्युट् च” इति कर्त्तरि थकन्, ण्युटो णित्वात् “आतो युक्” इति युक्, टित्वात् स्त्रियां
(गायनी) वासरूपेण ण्वुत्तचौ, (गायकः, गातेति) भवति । (उद्गाता) । तस्य भावकर्मणी
(औद्गात्रम्) । “उद्गात्रादिभ्योज्” इति अञ् । साम गायतीति, (सामगः) । *गापोष्ट-
क्* इति कर्मण्युपपदे टक् । टित्वात् स्त्रियां (सामगी । गीत्वा । गीतम्) “धुमास्था०” इति
ईत्वम् । (प्रगीतिः) । “स्थागापापचो भावे” इति स्त्रियां भावे क्तिन् । “स्त्रियां क्तिन्”
इत्येव सिद्धे पुनर्वचनं “आतश्चोपसर्गो” इति स्थन् । (अवगथः) प्रातस्सवनं सोमो वा ।
“निशीथगोपोथावगथाः” इत्यवपूर्वादस्मात्थनि धातोर्ह्रस्वत्वं च निपात्यते । (उद्गीथः)
“गश्चोदि” इति उदुपसृष्टात्क्थन् । “धुमास्था०” इतीत्वम् ॥ ९०१ ॥

शौ श्रौ पाके ॥ इह पाको विक्लिप्तिः । तथा ‘श्रुतं पाक’ इत्यत्र वृत्त्यादावुक्तम् (शायति
शशौ । शाता । श्रायति । शश्रौ, श्रातेत्यादि) गायतिवत् । (श्रपयतीति) घटादित्वात्पा-
के मित्वम् । अन्यत्र (श्रापयति) स्वदेयतीत्यर्थः (श्रुतं क्षीरम्) । “श्रुतं पाके” इति क्तं
श्रुभावो निपात्यते । तत्र पाको विक्लिप्तिः, तत्फलको व्यापारश्च । तत्र तत्फलके व्यापारे
णिचमन्तरेण वृत्तेरभावात् श्रपेय्ययं श्रुभाव इति (श्रुतं क्षीरं देवदत्तेनेति भवति) । तथा
च तत्र वार्त्तिकं, ‘श्राश्रप्योः श्रभावो निपात्यते’ इति । यत्तु श्रपेर्णिचि श्रापिशब्दः, न तस्याय-
मादेशः, पाक इति वचनात्, अत्र पाचनार्थः पाकस्तु गुणीभूतः । अयं श्रभावो व्यवस्थितवि-
भाषाविज्ञानात् क्षीरहविषोर्नित्यं भवति । अन्यत्र तु न भवति । (श्राणा यवागूः । श्रपिता
यवागूरिति) “संयोगादेः” इति निष्ठानत्वम् । श्राणास्मै नियमेन दीयते (श्राणिकः) ।
श्राणामांसौदनाद्विञ्जन् इति नियमेन दीयमानोपाधिकार्थात्तदस्मै दीयते चतुर्थ्यर्थं टिञ् ।
टित्वात् स्त्रियां (श्राणिकी श्राता) इत्यादादिकस्य, (श्रापयतीति) (चौरादिकस्य) ॥ ९०३ ॥

पै ओवै शोषणे ॥ (पायति । पपौ) “पाघ्रा” इत्यत्र नास्य ग्रहणम् । पारूपस्य लाक्षणि-
कत्वात् । एजन्तोपदेशसामर्थ्यादिति पारूपस्य भेदाभावात् । (पपौ । पाता । पास्यति ।
पायतु । अपायत् । पायेत्, आशिषि पायात्) “धुमास्था” इतीत्वं तद्विशेष “एलिङि” इत्ये-
त्वं चास्य न भवति, पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् । अत एव “गातिस्था०” इति सिजलुग्विधावपि
अस्याग्रहणात् (अपासीदिति) भवति (पिपासति । पापयते) “ई हल्यधोः” इत्यभ्य-
स्ताश्रयमीत्वं डित्सार्वाधातुकविषयमितीह भवति (पापाति । पापेति) ईटि गुणः, (पापीतः)
“ई हल्यधोः” इति डित्सार्वाधातुकपरत्वादीत्वम् । (पापति) । “इनाभ्यस्तयोः” इत्यालोपः
लङि (अपापेत् । अपापात्, अपापीताम्) इत्यादि । “सिजभ्यस्त” इति नित्यं जस्भावे
(अपापुः) “लङः शाकट्यनस्यैव” इति विकल्पो नेति ध्यतावुक्तम् । आशिषि लिङि आ-
द्धधातुकत्वात् “ई हल्यधोः” इतीत्वाभावात् (पापायादिति भवति) । “धुमास्था” इति

ईत्वमस्य नेति प्रागेवोक्तं, (पाययति) “शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्” इति गौ युगागमः । तत्र लाक्षणिकपारूपस्य ग्रहणमिति वृत्तिन्यासपदमञ्जरीदिषु । (पीत्वा पानं) सरः । पा इति पानार्थ इहाग्रे । रक्षणार्थोऽदादौ (वायति । ववौ) इत्यादि, पायतिवत् । गौ (वाय-यति शिरः) आत्वे युक् । “वो विधून्ने जुब्” इति अत्र ‘वा गतिगन्धनयोः’ इत्यदादिकस्यैव ग्रहणं तस्यैव विधून्ने वृत्तिसम्भवादिति व्याख्यातारः । “शाच्छासा” इति युक् तु तत्रैव वा इति निर्देशात् ‘वञ् तन्तुसन्तान’ इत्यग्रे पठित्यमाणस्यैव, न त्वस्य प्रसजति (वानं) तु फलम्, ओदित्वात्रम् ॥ ९०५ ॥

द्वै वेष्टने ॥ (स्तायति । तस्तौ । स्ताता । स्तापयति । अतिष्ठपत्) इत्यादि । अयं च पादो मैत्रेयस्य । भट्टभास्कारोऽप्यत्रवानुकूलः, यदाह “स्तायूनां पतये नम” इत्यत्र स्तेना वस्वा-दीनपहरन्ति, (स्तायवः) “ष्टै वेष्टने” इत्यस्माद्वाहुलकादुणिति । स्वाम्यादयस्तु ण्यै वेष्टन इति पठन्ति । तथा च निरुक्तम्—‘उष्णीषं स्नायतेव्याचरकः’ । एवमुष्णीषं शिरोवेष्टनम् । स्ना-यतेः शोभार्थस्य उभयत्रापि सम्भवादिति । अत एव व्याख्यानात् ण्यै शोभन इत्यपि भूवादौ द्रष्टव्यः । प्रयुज्यते च भारते—

पाञ्चाल्याः पञ्चपत्राक्ष्याः स्नायन्ति जघनं घनम् ।

याः स्त्रियो दृष्टवन्त्यस्ताः पुम्भावं मनसा ययुः ॥

इति । क्रियानिघण्टौ च स्तायति स्नायत्याप्लवत् इति, द्वै च स्नातीति । शौचे स्नायेदिति चेच्छन्ति केचनेति ॥ ९०६ ॥

द्वैप शोधने ॥ पकारोऽदाबिति विशेषणार्थः । अयमेव लाक्षणिकानामपि घुसञ्ज्ञकानां ग्रहणे लिङ्गम् । दायतीत्यादि पायतिवत् । णिचि (दाययति अदोदपत्) दाण् दाने । ‘देङ् रक्षणे’ इतीहैवाग्रे । ‘दाप् लवने’ इत्यदादौ । ‘डुदाञ् दाने’ इति जुहोत्यादौ । दो ‘अवखण्डने’ ‘दीङ् रक्षण’ इति दिवादौ ॥ ९०७ ॥

पा पाने ॥ (पिबति) “पाप्रा” इत्यादिना पिबादेशः ‘पिबेर्गुणप्रतिषेधः’ इति कात्यायनः । वर्द्धमानस्तु—‘लोपः पिबतेः’ इति लिङ्गाद्गुणो नेति । वृत्तौ तु अकारान्तोऽयमादेश आद्यु-दात्त इति, अतो लघूपधत्वाभावाद्गुणप्रसङ्गः (पपौ । पाता । पास्यति । पिबतु । अपि-बत् । पिबेत् । आशिषि पेयात्) “एर्लिङि” इत्येत्वम् । (अपात्) । “गातिस्था०” सिचो लुक् । (पिपासति । पेपीयते) “घुमास्था” इत्यादिनेत्वे द्वित्वम् । (पापेति । पापाति । पापीतः) । “ई हल्यघोः” इतीत्वम् । (पापति) “इनाभ्यस्तयोः” इत्याल्लोपः । पापिते-त्यादाविति “आतो लोप इटि च” इत्याल्लोपः । लिङि “सिजभ्यस्त०” इति नित्यं जुसि (अपा-पुः) । “लङः शाकटायनस्यैव०” इति विकल्पो नेति ध्यतावुक्तम् । लिङि (पापायात्) । अनार्धधातुकत्वात् “घुमास्था” इत्वं न भवति । आशिषि आर्द्धधातुकत्वादीत्वापवादः, “ए-र्लिङि” इत्येत्वम्, (पापेयात्), लिङि “गातिस्था” इति सिचो लुकि (अपापात् । अपापुः) “आतः” इति जुस् । (पाययति । पाययते) “न पादमि” इति निगरणे परस्मैपदनिषेधः । “शाच्छासा०” इत्यादिना युक् । णेश्चि “लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य” इत्युपधाया आका-रस्य लोपः । युक्थयमुपधा भवति । अल्लोपस्य गौ कृतं स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वात् पाय-शब्दस्य द्विर्वचनमीच्चाभ्यासस्येतीकारे (अपीप्यत्) । तत्र पिबतेरिति निर्देशाद् यङ्लुकि अपापदिति भवति । (उत्पिबः) । “पाप्राध्माधेदृशाच्छा सः” इति कर्तरि शप्रत्यये पिबा-देशः । (सुरापः । शीघ्रपः) । “गोपोष्टक्” इति कर्मण्युपपदे टक् टित्वात्स्त्रियां (सुरापी) अत्र पिबतेः सुराशीघ्रयोः इत्युपपदनियमादुपपदान्तरे “आतोऽनुपसर्गे कः” इति को भवतीति विशेषः । स्त्रियां ङीबभावः, (क्षीरपा ब्राह्मणीति) । द्वाभ्यां पिबतीति (द्वीपः) । “सुपि स्थः” इत्यत्र सुपीति योगविभागात्तत्र चात इत्यनुवर्तनादाकारान्ताद-स्मात्सुप्युपपदे कप्रत्ययः । एवं (कच्छपादयः) । प्रपिबन्त्यस्यामिति (प्रपा) । “घञर्थे क-

विधानम्” इति कः । (प्रपीतिः) । “स्थागापापचो भावे” इति भावे क्तिन् । “स्त्रियां क्तिन्” इत्येव सिद्धे वचनम् “आतश्चोपसर्गे” इत्यङ्बोधनार्थम् । (पीत्वा) “बुमास्था” इतीत्वम् । (प्रपाय) । “न ल्यपि” इतीत्वनिषेधः । (निपीयेति) पीडो रूपम् । (पीत्वा स्थिरकः) । “मयूरव्यसकादयश्च” इति तत्पुरुषः । “समासे नञ्पूर्व” इति क्त्वो ल्यबादेशोऽत एव मयूरव्यसकादिपाठाच्च भवति । यद्वा अनञ्जिति नञसदृशमव्ययं परिगृह्यते, तेन नञोऽन्येनाव्ययेन क्तान्तस्य समासेऽयं ल्यङ्विधिरिति इह नैव प्रसजति । (पीतिः) । पीयतेऽनेनेति पानं, क्षीरस्य पानं (क्षीरपानं, क्षीरपाणमिति वा) “वा भावकरणयोः” इति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य भावकरणविषयपाननकारस्य णत्वविकल्पः, क्षीरं पानं येषां ते (क्षीरपाणा उशीनराः) इत्यत्र “पानं देशे” इति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य भावकरणविषयपाननकारस्य देशेऽभिधेये नित्यं णत्वम् । “पयः पानं भुजङ्गानाम्” इत्यत्र कर्मणि च येन संस्पृशात् कर्तुः शरीरसुखं येन कर्मणाः संस्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरस्य सुखं भवति तस्मिन्कर्मण्युपपदे धातोर्भावे ल्युडिति ल्युट् । एवं चोपपदसमासः सिद्धः । “ल्युट् च” इति ल्युटि तु पठ्योसमासस्य “कर्मणि च” इति निषेधः स्यात् । (समाना पीतिः । संपीतिः) विशेषणसमासः, “समानस्य छन्दसि” इति समानस्येति योगविभागात्समानस्य सभावः । कथं पीता गाव इति ? यतः—प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्त्तरि निष्ठया न भाव्यम् । उच्यते—पानं पीतमेपापमस्तीत्यर्थमाद्यजन्तोऽयं द्रष्टव्यः । (पायुः) । “कृत्वापाजि” इत्युण् । (सोमपीथः सोमपानम्) । “पावानुदिवदिसि-विभ्यः क्यन्” इति क्यन् । (पेरुः । आदित्यः) “वापोरुच्च” इति रुप्रत्ययः, इकारश्चान्तादेशः । तस्य च गुणः । (पापम्) “पानीयाभ्यः पः” इति पः । (पाथः) । “पातेरसुन्” इत्यसुन्प्रत्ययः धुगागमश्च । (पयः) “पिबतेरीच्च” इत्यसुनि इकारन्तादेशे गुणायादेशौ । पय इवाचरति । (पयायते पयस्यते) “कर्तुः क्यङ्” इति क्यङ् । “ओजसोऽप्सरसो नित्यं” पयसस्तु विभाषया इति पक्षे सलोपः । “नः क्ये” इति नान्तस्यैव पदसंज्ञेति नियमात् “ससजुषोरुः” इति न भवति । पयसो विकारः (पयस्यः) । “गोपयसोर्यत्” इति यत् । (पाकः । अर्भकः) “इणभीपाकः” इति कन् । (पात्रन्) । ष्ट्रन् । पित्त्वात् स्त्रियां डीप् (पात्री) पञ्चानां पत्राणां समाहारः (पञ्चपात्रम्) “तद्धितार्थ” इति समाहारे द्विगुः, [अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते] इति डीपि प्राप्ते [“पात्रादिभ्यः प्रतिषेधः”] इति निषिध्यते । “स नपुंसकम्” इति समाहारद्विगुद्वन्द्वनिबन्धनं नपुंसकत्वमेव भवति । पात्रस्य वापः क्षेत्रं (पात्रिकम्) उच्यतेऽस्मिन्निति वापः । “पात्रात् ष्ट्रन्” इति षष्ठ्यन्ताद्वेषेऽर्थे ष्ट्रन् । पित्त्वात् डीपि (पात्रिकी क्षेत्रभक्तिरीति) पात्रं परिमाणविशेषः । पात्रं सम्भवति अवहरति पचति वा (पात्रीणा स्थाली) “आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्” इति द्वितीयान्तात्संभवत्यादिष्वर्थेषु खः । खाभावे प्राग्वतीये ष्ट्रनि (पात्रिकी) । आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणानतिरेकः संभवः । उपसंहरणमभ्यवहारः । विक्लेदूनं पाकः । द्वे पात्रे सम्भवति अवहरति पचति वा (द्विपात्रिकी, द्विपात्रीणा) । “द्विगोऽर्थश्च” इति आढकाचितपात्रान्तात् द्विगोद्वितीयान्तात् सम्भवत्यादिष्वर्थेषु ठक् । चकारात् खश्च । अत्रान्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेः प्राग्वतीयष्टञपि भवति । तस्य चार्हीयप्रत्ययत्वात् “अध्यर्द्धपूर्वा” इति लुकि “द्विगोः” इति डीपि (द्विपात्री) स्थालीत्यपि भवति । ठनूखजोस्तु विधानसामर्थ्यान्न लुक् । पात्रमर्हति (पात्रियः । पात्र्यः) “पत्राद् घञश्च” इति द्वितीयान्तादर्हतीत्यर्थं घयतौ । इह पात्रं भाजनं परिमाणं च । सर्वपात्रं व्याप्नोति (सर्वपात्रीणः सूपः) । “तत्सर्वादिः” इति खः (पात्रे समितः पात्रेबहुलः । “पात्रेसमितादयश्च” इदि क्षेपे ससमीततत्पुरुषः । अत्रैव पाठादलुक् । अत्रावधारणेन क्षेपः । पात्रञ्च समितो न पुनः क्वचित्काय । (अयस्पात्रम्) “अतः कुकमिकंस” इत्यादिना अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य पात्रे परतः सत्वम् । अत्र वरोतिर्धातुः कमिश्च । अन्यानिप्रातिपदिकानि । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया (अयस्पात्री) इत्यत्रापि भवति पायतीति शोषणे गतम् ॥१०८॥

घ्रा गन्धोपादाने ॥ (जिघ्रति) । “पाघ्रा” इत्यादिना जिघ्रादेशः शिति । (जघ्रौ । जघ्रिथ । घ्रातेत्यादि) आशीर्लिङि (घ्रायात् । घ्रेयात्,) “वान्यस्य” इति एत्वविकल्पः । लुङि (अघ्रात् अघ्रासीत्) “विभाषा घ्रायेट्” इति सिचो वा लुक् परस्मैपदे । आत्मनेपदे (अघ्रायि, अघ्रासाताम्) सुमनसौ इति नित्यं सिचः श्रवणमेव (जिघ्रासति । जेघ्रीयते) “ई घ्राध्मोः” इति यङीत्वम् । (जाघ्रेति । जाघ्राति । जाघ्रीतः) “ई हल्यघोः” इतीत्वम् । (घ्रापयति । अजिघ्रत् । अजिघ्रिपत्) । “जिघ्रतेर्वा” इति चङ्परे णाबुपधाया वेत्वम् । दितपा निर्देशात् यङ्लुकि (अजाघ्रपदित्येव) । आ जिघ्रतीति (आजिघ्रः) । “पाघ्रा” इत्यादिना उपसृष्टादस्माच्छे शपि जिघ्रादेशः, व्याजिघ्रतीति (व्याघ्रः) । “जिघ्रतेः संज्ञायाम्” इति कः । “गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः” इति सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासस्तेन स्त्रियां “जातेरस्त्रीविषयात्” इति अदन्तलक्षणे ङीष् भवति (व्याघ्रीति) । सुबन्तेन समासे पूर्वं स्त्रियां टापि अदन्तत्वाभावात् ङीष् न स्यात् । व्याघ्रस्य विकारश्चर्म (वैयाघ्रम्) । *प्राणिरजतादिभ्योऽञ्* इति प्राणिवाचिभ्यो रजतादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो यथायोगं विकारावयवयोरर्थयोरणि “न ध्वाभ्याम्” इति वृद्धिनिषेधे ऐजागमश्च । वैयाघ्रेण परिवृतो रथो (वैयाघ्रः) । *द्वैपवैयाघ्रादञ्* इति द्वैपवैयाघ्रशब्दाभ्यां परिवृतो रथ इति विषयेऽञ् । प्राग्दीण्यतीत्युपाणोऽपवादः । (घ्राणम् । घ्रातम्,) “नुदविद०” इति निष्ठान-
त्वविकल्पः ॥ ९०९ ॥

ध्मा शब्दाग्निसंयोगोः ॥ इहाग्निसंयोगो मुखवायुनाऽग्निः संयोगः । (धमति) । “पा-
घ्रा” इत्यादिना ध्मादेशः शिति । (दध्मौ, ध्मातेत्यादि) लिङि (धमेत्) । आशिषि (ध्मायात् । धमेयात्) “वान्यस्य” इत्येत्वविकल्पः । (दिध्मासति । देध्मीयते) “ई घ्राध्मोः” इति यङीत्वे, दाध्मेति । “ई हल्यघोः” इतीत्वम् । (दाध्मति) “श्वाभ्यस्तयोः” इत्यालोपः । (ध्मापयति । अदिध्मपत् । उद्धमः) । “पाघ्राध्मा” इत्युपसृष्टाच्छे शपि ध्मादेशः । (नासिकध्मः) *नासिकास्तनयोः* इति नासिकार्थां कर्मण्युपपदे ऽस्मात् खश् (नाडिध्मः) *नाडीमुष्टयोश्च* इति नाडीमुष्टयोः कर्मणोरुपपदयोः खश्प्रत्ययः । तस्य मुष्टि-
शब्दस्यापूर्वनिपाताल्लक्षण्यभिचारात् लिङ्गात् ध्माधेयोरुपपदयोश्च यथासंख्यं न भवति । पाणयो ध्मायन्ते येषु (पाणिध्माः पन्थानः) । “उग्रपश्येरंमदपाणिध्माश्च” इति खशि नि-
पात्यते । (ध्मात्वा ध्मातम्) ॥ ९१० ॥

ष्टा गतिनिवृत्तौ । (तिष्ठति) । “पाघ्रा” इति तिष्ठादेशः । (तस्थौ । अधितष्ठौ) । “स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य” इति षत्वम् । (स्थाता । स्थास्यति । अधिष्ठाता । अ-
धिष्ठास्यति) । “उपसर्गात्” इत्यादिना षत्वम् । (तिष्ठतु । तिष्ठेत्) आशिषि (स्थेयात्) “एर्लिङि” इत्येत्वं “वा न्यस्य” इति विकल्पस्तु न भवति । अन्यस्येति घुमास्थोदिपर्युदासात् (अस्थात्) “गातिस्था” इति सिचो लुक् । (अध्यष्टात्) “प्राक् सिताद्भुव्यवायेऽपि” इति षत्वम् । (तिष्ठासति । तेष्टीयते) “घुमास्था” इतीत्वे द्वित्वम् (तास्थाति । तास्थी-
तः) । “ईहल्यघोः” इतीत्वम् । (तास्थति) । “श्वाभ्यस्तयोः” इत्यालोपः (स्थापयति । अतिष्ठिपत्) *तिष्ठतेरित्* इति चङ्परे णौ उपधाया इत्वं दितपा निर्देशात् अतास्थपदित्यत्र न भवति (संतिष्ठते । संतस्थे । संस्थाता । संस्थास्यते । संतिष्ठताम् । समतिष्ठत । संति-
ष्ठेत । संस्थासीष्ट) । “समवप्रविभ्यस्थः” इति तङ् । (समस्थित, समस्थिवातामित्यादि) “स्थाच्चोरिच्च” इति सिचः कित्त्वं तिष्ठतेश्चेकारः । “ह्रस्वादङ्गात्” इति सिज्जलुक् सन्निपात-
परिभाषाया नेति ध्यताबुक्तं, सिचः कित्त्वात्प्रत्ययलक्षणेन गुणो न भवति । एवम् अवतिष्ठते प्रतिष्ठत इत्यादि नित्यं शब्दमातिष्ठते) । प्रतिजानातीत्यर्थः । “आङः स्थः प्रतिज्ञाने” इति तङ् । अर्थस्वभावादयमाङ्पूर्वः । (तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः) । स्थानेन स्वाभिप्रायं प्रका-
शयतीत्यर्थः, प्रकाशनमर्थोऽनेकार्थत्वाद्धातूनामिति कश्चित् । “श्वाघहुङ्” इत्यत्र पदमञ्जरी

तु स्थानेन स्वाभिप्रायप्रकाशनमर्थ इत्युक्तम् । “श्लाघन्हुइ” इति शीघ्र्यमानस्य सम्प्रदान-
नत्वम् । (धर्माध्यक्षे तिष्ठते) । तत्र निर्णयमपेक्षमाणस्तिष्ठतीत्यर्थः । *प्रकाशनस्थेयाख्ययो-
श्च* इति तद् । प्रकाशनं स्वाभिप्रायाविष्करणं, स्थेयस्याख्या, स्थेयाख्या । तिष्ठत्यस्मि-
न्निति स्थेयः । रूढश्चायं विवादपदस्य निर्णेतरी, तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थेय इत्यत्र प्रकरणादिना
विवादपदनिर्णेतुः प्रतीतिः ।

ननु शब्दे नेत्यात्मनेपदाभावो हरदत्तेनोक्तः । कुटुम्ब उत्तिष्ठते तदर्थं घटत इत्यर्थः ।
“उदोनूर्ध्वकर्मणि” इति तद् । ऊर्ध्वकर्मणि आसनात् (उत्तिष्ठति) अत्र उद् ईहाया-
मित्युक्तत्वात् अनूर्ध्वकर्मण ईहया विशेषणादस्माद्ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति इत्यत्र ईहाभावा-
त्तद् न भवति । उत्पद्यत इति ह्यत्रार्थः । (ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते) । ऐन्द्रया
क्रवा गार्हपत्यमभिधत्त इत्यर्थः । “उपान्मन्त्रकरणे” इति तद् । मन्त्रः करणं यस्यार्थस्य
मन्त्रकरणः । तदर्थानुपपत्त्युपात्तस्यस्तडिति सूत्रार्थः । (आदित्यमुपतिष्ठते) पूजयतीत्यर्थः ।
(गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते) । संश्लिष्यतीत्यर्थः । (राजकीयानुपतिष्ठते) मित्री-
करोतीत्यर्थः । (अयम् पन्थाः सुघ्नमुपतिष्ठते) । प्राप्नोतीत्यर्थः । [उपादेवपूजास-
ङ्गतिकरणमित्रकरणथिष्विति वक्तव्यम्] इति तद् । “आज्ञा प्रलिप्सुर्विनयादुपास्थुः”
इत्यत्र भट्टिश्लोके देवपूजादिभ्योन्योऽर्थ इति तद् न कृतः । (अर्थी राजानमुपतिष्ठते । उप-
तिष्ठतीति वा) । लिप्सुसर्पतीत्यर्थः, उपोपसृष्टोऽयमार्थान्तरवृत्त्या सकर्मकः । “वा लि-
प्सायाम्” इति तद् विकल्पः । (यावद्भुक्तमुपतिष्ठते) वीप्सायामव्ययीभावः । भोजने भोजने
सन्निधत्त इत्यर्थः । “भकर्मकाच्च” इति उपोपसृष्टादस्मादकर्मकात्तद् । तिष्ठतीति (स्थायी) ।
ग्रहादित्वाणिनिः । समे तिष्ठतीति (समस्थः) । “सुपिस्थ” इत्यत्र सुपीति योगं विभज्य
आकारान्तानां कर्त्तरि कविधानात्कः प्रत्ययः । अत्र स्थ इति वचनं तिष्ठतेरप्याकारान्तत्वा-
त्पूर्वैर्णैव कस्य सिद्धत्वात् अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति भावे कविधानार्थं, तेना-
खूनामुत्थानम् (आसुत्थम् । शलभोत्थम्) इति भवति । “उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य” इति
सकारस्य पूर्वसवर्णस्तकारः । शं सुखं तत्र तिष्ठतीति (शंस्थः) । “स्थः कः च” इति कप्र-
त्ययः । चकारात् क्विपि (संस्थाः) । “धुमास्था” इति ईत्वं भाष्यकारप्रयोगान्न भवति ।
[ईत्वमवकारादौ] इति तु न स्थितम् ।

ननु “सुपिस्थः” इत्यत्र योगविभागात्कः सिद्धः, क्विविति क्विपि वासरूपेण, तत्र किं
“स्थः क च” इति सूत्रेण, उच्यते । “शमि धातोः संज्ञायाम्” इत्यत्र क्विविति धात्वधिका-
रादेव धातुग्रहणे सिद्धे पुनर्धातुग्रहणं बाधकबाधनार्थमित्युक्तम् । तेन यदा शङ्करा नाम
परिवाजिका तच्छीला चेत्यत्र “कृजो हेतुताच्छील्य०” इति टं बाधित्वाज् भवति, तथा
कक्विपावपि बाधित्वात्राप्यच् स्यात्, कं तु परत्वादपि बाधेतेति, तन्मा भूदित्यारब्धव्यमेव
“स्थः क च” इति सूत्रम्, एवमपि किं क्विपो विधानेन, यतो वासरूपेणायमपि भविष्यति ।
न । अस्य विधाने यथा कः अचं बाधते तथा क्विपमपि बाधेत । (स्थासुः) । “गलाजिस्थ
श्च” इति तच्छीलादौ क्लृप्, “धुमास्था” इतीत्वं स्थाआ इत्याकारप्रश्लेषेणाकारान्तस्य वि-
धानान्नेति भाष्ये स्थितम् ।

अन्ये तु गिदर्थं तेनेत्वस्यन प्रसङ्गः । (जिष्णुः) इत्यत्र गुणाभावस्तु “न धातुलोप
आर्द्धधातुके” “क्लिङ्गति च” इति संहितया सूत्रपाठात् कृतचत्वंस्य गकारस्यापि तत्र
निर्देशात् । तथा “श्र्युकः किति” इत्यत्रापि चत्वेन गकारस्यापि निर्देशात् (भूष्णुः)
इत्यत्रेडभाव इत्याहुः । उक्तं च—

स्त्रोर्गित्वाच्च स्थ इकारः कान्ढतोरीत्वशासनात् ।

गुणभावस्त्रिषु स्मार्थः इन्चुकोऽनिदृत्वं कगोरितोः ॥

इति । (स्थायुकः) । “लपपत” इत्यादिनोकञ् । (स्थावरः) “स्थेश०” इति वरच् ।

प्रस्थास्यतइति प्रस्थायी । “प्रेस्थः” इति णिनिः । णित्वाद्युगागमः । गम्यादिषु पाठात् “भविष्यति गम्यादयः” इति भविष्यत्कालता (स्थित्वा । स्थितम्) । (उपस्थितो गुरुं शिष्यः । उपस्थितो गुरुः शिष्येण) “गत्यर्था” इत्यादिना कर्तृकर्मणोः क्तः । उपपूर्वोऽयं सकर्मकः । “द्युतिस्यतिमास्थाम्” इति “धुमास्था” इतीत्वापवाद ईकारः । (प्रस्थाय) इत्यत्र “अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब् बाधते” इति पूर्वमीत्वं न प्रवर्त्तते । पश्चात्तु निमित्ताभावाच्चास्य प्रसङ्गः । प्रतिष्ठतेऽस्मिन्निति (प्रस्थः) “घञर्थे कविधानम्” इति कः । माहकिप्रस्थो नाम उदीच्यग्रामः, तत्र भवो (माहकिप्रस्थः) “प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्” इति प्रस्थोत्तरपलक्षणोऽण् शैषिकः । “उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदान्तात्” इति अचोऽपवादः । अणचोः स्वरे विशेषः । इन्द्रप्रस्थे भवः (ऐन्द्रप्रस्थः) अनुदीच्यग्रामत्वात्प्रारदीच्यतीयोऽण् । मालाप्रस्थे भवः (मालाप्रस्थकः) । “प्रस्थपुरवहान्ताच्च” इति प्रस्थाद्यन्ताद्देशवाचिनः शेषेऽर्थं बुञ् । छस्यापवादः । प्रतिष्ठत्यग्रे गच्छतीति (प्रष्ठः) “आतश्चोपसर्गे” इति कः । “प्रष्ठोऽग्रगामिनि” इति षत्वम् । अग्रगामिनोऽन्यत्र प्रस्थः । (प्रस्थितिः) । “स्थागापापचो भावे” इति क्तिन् । “आतश्चोपसर्गे” इत्यङोऽपवादः । “द्यतिस्यतिमास्थामिति कीति” इति इत्वम् । कथं तर्हि (आस्थेति) । “व्यवस्थायामसंज्ञायाम्” इति निर्देशात् ज्ञापकादुत्सर्गोऽपि भवति । आस्था शीलमस्य (आस्थः) । “छत्रादिभ्यो णः” इति शीलोपाधिकात्प्रथमान्ताच्छत्रादेरस्येत्यर्थ आस्थाशब्दादण् प्रत्ययः । यद्यपि छत्रादौ स्थाशब्दः पठ्यते, तथापि केवलस्याभावात् सोपसर्गादेव प्रत्ययः । छत्रादीनां तस्य कामेशब्दस्याग्निबन्धनप्रकृतिभाववाधानार्थात् “कामस्ताच्छील्ये” इति टिलोपनिपातनाल्लिङ्गात् छत्रादिभ्योऽण्कार्यं भवतीति ज्ञापनात् स्त्रियां ङीपि (आस्थीति) भवति । तिष्ठत्वस्मिन्निति (स्थायीयम्) बाहुलकादधिकरणेऽनीयः (उपस्थानीयः) इति “भव्यगोयः” इत्यादिना कर्तृकर्मणोः । भीरुणां स्थानं (भीरुष्ठानम्) । “भीरोः स्थानम्” इति समासे षत्वम्, असमासे तु “सात्पदाद्योः” इति निषेध एव भवति । प्राप्तिस्त्वस्त्येव “नुप्तिस्सर्जनीयशर्व्यवायेऽपि” इति । गोः स्थाने जातः (गोस्थानः) । “स्थानान्त” इत्यादिनाणो लृक् । (स्थिरम्) अजिरशिशिरस्थिरेति किरचि निपातितः (स्थेष्ठः । स्थेयान्) “प्रियस्थिरं” इत्यादिना वा इष्टमेयस्सु स्थादेशे “प्रकृत्यैकाच्” इति प्रकृतिभावात् लोपाभावे “आद् गुणः” । स्थिरशब्दस्य पृथ्वादिषु अपाठादिमनिच् नास्त्येवेति वृत्तौ स्थितम् । तेन स्थेमशब्दश्चिन्त्यः । स्थिरं करोति (स्थापयति) । “णाविष्ठवत्” इति इष्ठवद्भावाण्यो स्थादेशे वृद्धिपुको । (गविष्ठिरः । युधिष्ठिरः) । “गवियुधिभ्यां स्थिरः” इति षत्वम् । “हलदन्तात्सप्तम्याः” इति अलुक् । अम्बेव तिष्ठतीति अम्बष्ठः) “सुपि स्थः” इति कः । उपपदसमासे वृत्तिस्वभावात् इवार्थोऽन्तर्भूतः । न्यासे त्वम्बायां तिष्ठतीति उपा(१)पादि । “ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोः” इति पूर्वपदस्य ह्रस्वः । *अम्बाम्बगोभूमि* इति अम्बादिभ्यः परस्य स्थः सकारस्य षत्वम् । एवमम्बष्ठादीन्युदाहार्याणि । तत्र रुढिषु यथाकथञ्चित् व्युत्पत्तिः, सर्वत्र “सुपि स्थः” इति कः । (गोष्ठः) इत्यत्र तु गावः तिष्ठन्त्यस्मिन्निति प्रथमान्ते गोशब्दे उपपदे घञर्थे क इत्यधिकरणे कः । भूतपूर्वम् गोष्ठम् (गौष्ठीनं) “गोष्ठात् खञ् भूतपूर्व” इति भूतपूर्वत्वोपाधिकार्थात् गोष्ठात् स्वार्थं खञ् । (गोष्ठीति) गौरादित्वात् ङीपि । (सव्येष्ठः) इत्यत्र “हलदन्तात्” इत्यलुक् । एवं (परमेष्ठदिविष्ठयोरपि) ।

यद्वात्रैव सविभक्तिकनिर्देशसामर्थ्यात् अलुक् । (अपष्ठ) इति वृत्तिमुपादाय अपाष्ठ इति कचित् पाठः । तत्र “अन्येषामपि दृश्यते” इति दीर्घ इति न्यासे उक्तम् । (कुष्ठः) इत्यत्र यदा कुशशब्दो निपातस्तदा प्रथमान्तेऽस्मिन्नुपपदे विधिः । अथानिपास्तदा

सप्तम्यन्त इति च न्यासे (सव्येष्टा । सव्येष्टी । सव्येष्टा सारथिः) [स्थास्थिन्स्थ-
णामिति वक्तव्यम्] इति अत्र स्थशब्दे विवदन्ते । “सव्येस्थच्छन्दसि” इति
ऋन्नन्तस्य च “नयतेर्ङिच्च” इत्यतः ङित्थित्यनुवर्तनाद्विरोधे “ऋदुशान” इति अन-
ङि सर्वनामस्थानदीर्घत्वमिति न्यासे । प्रदीपादौ तु स्थाशब्दः क्विन्तः [ईत्वे वका-
रादौ प्रतिषेधः] इति घुमास्थादिनेत्वं न भवति । अनयोः क्विन्तपक्षो न्याय्यः, ऋन्नन्त-
त्वे स्थाइत्येव स्थशब्दस्यापि पत्वे सिद्धेस्तदुपादानमनर्थकं स्यात् । हर्म्येष्टः रथेष्टा इत्यादय
प्रयोगा नोपपद्येरन् । तत्रेत्वे वकारप्रतिषेध इत्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यानान् तत्रैव स्थेत्यस्य नि-
र्देशात् ईत्वाभाव इति वाच्यम् । (परमेष्टी) इत्यत्र “परमे स्थः किञ्च” इतीन्प्रत्ययः कित्वादा
कारलोपः । (सुष्टु, दुष्टु, अपष्टु,) “अपदुःसुषु स्थः” इति कुप्रत्ययः । मृगयादित्वात् कुप्र-
त्यय इति न्यासकारवचनात् अयं योगरहितः प्रतीयते । “सुषामादिषु च” इति पत्वम् । “उप-
सर्गात्सुनोति” इत्येव सिद्धे सुषामादिञ्वनयोः पाठोऽनुपगार्थः, यदा सुशब्दः पूजार्थस्तदा
“सुः पूजायाम्” इति कर्मप्रवचनीयत्वात् एकसंज्ञाधिकारात् अनुपसर्गात् सुपसर्गप्र-
तिरूपकाच्च । (सौष्टवं, दौष्टवं,) युवादित्वात् भावकर्मणोरण् । (अपष्टः) अयमपि सुषामा-
दिषु द्रष्टव्यः (स्थाणुः) स्थाणुरिति णुः (स्थविरः) अजिरशिशिरेत्यादिना किरचि अवा-
देशोऽन्त्यस्य निपात्यते, स्थविरस्य भावकर्मणो (स्थाविरम्) युवादित्वाद्ण् । दधित्थः क-
पित्थः) “सुपि स्थः” इति कः । पृषोदरादित्वात् सकारस्य तकारः । (स्थाम्) बलम् ।
मनिन् । अश्वस्येव स्थामस्य (अश्वत्थामः) अययपि पृषोदरादिः । अश्वत्थाम्नोऽपत्यम्,
(अश्वत्थामः) “स्थाम्नोऽकारः” इति “दित्यदित्यादित्यः” इत्यत्र पाठादकारप्रत्ययः । अत्र
केवलस्य स्थाम्नोऽपत्येन सम्बन्धाभावात्तदन्तविज्ञानम् । (स्थलम्) “स्थापति” इत्यादिना
लः (स्थाली) गौरादिपाठात् ॥ ९११ ॥

म्रा अभ्यासे ॥ (मनति) । “पाद्या” इत्यादिना मनादेशः शिति । अन्यत्र ग्लैवत् ।
मन्नावित्यादि । (आम्नायः) घञि युक् (आम्नातः) आम्नातमनेनाम्नाती व्याकरणे ।
“इष्टादिभ्यश्च” इति प्रथमान्तादनेनेत्यर्थे इति, सप्तमीविधाने [क्तम्येन्विषयस्य कर्मण्युप-
संग्रहानम्] इति कर्मणि सप्तमी । नीचभावमभ्यस्यतीति (निन्नम्) सुशीति योगविभागात्
“आतोऽनुपसर्गे” इति वा कः । नेनीचभाववचनत्वेन मनत्यर्थस्याविशेषणाच्च तं प्रतीहोपसर्गत्वं,
दिने आम्नायत इति (छुन्नम्) घुशब्दो दिनवचनम्, दृश्यते च धारयेरत्र (छून्) सुतरामा-
म्नायत इति (सुन्नम्) सुखम् । घञर्थे कः ॥ ९१२ ॥

दाण् दाने ॥ (यच्छति) “पाद्या” इति यच्छादेशः शिति । अत्रैव दाणिति विशेषणार्थो
णकारः (प्रणियच्छति) घुत्वात् “नेर्गदं” इति णत्वम् (ददौ । दाता । दास्यति । यच्छतु
अयच्छत् । यच्छेत्) आशिषि (देयात्) घुत्वात् “एलिङि” इति एकारः (अशात्) “गाति-
स्था” इति सिचो लुक् (प्रणयच्छत् । प्रणयदात्) अङ्गव्यायेऽपि नेर्गदादिषु णत्वमिति उक्त-
म् । (दित्सति) “सनि मीमा” इति इस्भावः । “अत्र लोपः” इत्यभ्यासस्य लोपः ।
“सस्याद्धधातुके” इति तत्वम् । (देदीयते) घुमास्था” इतोत्वे द्विर्वचनम् (दादेति । दा-
दाति । दात्तः) “शनाभ्यस्तयोः” इत्यालोपे चत्वम् । “पूर्वत्रासिद्धम्” इति वा चत्वम् ।
चत्वविधिं प्रतीति चालोपस्य न स्थानिवत्त्वम् । लोटि हौ “द्वसोरेद्धौ” इत्यन्त्यस्येकारे
अभ्यासलोपे च देहि, (दापयति । अदीदपत्) (दास्या मालां संप्रयच्छते) कामुकः सन्
तां तस्यै ददातीत्यर्थः । *दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थः* इति समुपसृष्टात्तृतीयायुक्तादस्मात्तद्,
सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे, तृतीया “अशिष्टव्यवहारे” इति । पूर्वसूत्रे सम इति षष्ठ्यान्तमित्युक्तं
तदेवात्रानुवर्तत इति प्रेण व्यवधानेऽपि तद्वति (दास्या मालां सम्प्रयच्छते सम्प्रादित्) “स्था
ध्वोरिच्च” इति सिचः कित्त्वे इत्वं च, “हस्वादङ्गात्” इति सिचो लोपो झलि । दाण इति
सानुबन्धकनिर्देशाच्चङ्लुकि नायं तद्विविधिरिति (दास्या मालां सम्प्रददातीति भवति) ।

(गां प्रयच्छतीति, गोप्रदः) *प्रे दाज्ञः* इति कर्मण्युपपदे प्रोपसृष्टादस्मादणोऽपवादः कः ।
ननु “आतश्चोपसर्गे” इति कप्रत्ययेन प्रदशब्दं कृत्वा गोशब्देन षष्ठीसमासे गोप्रद इति सिद्धं
किं सूत्रेण ? उच्यते । गां प्रयच्छतीति विवक्षायामणि गोप्रदाय इति स्यात् । यथा प्रादन्ये-
नोपसृष्टादोसम्प्रदाय इति स मा भूदिति । (गोदः) “आतोऽनुपसर्गे” इति अनुपसृष्टत्वे कः ।

‘तं रत्नदायं जितमृत्युलोकं रात्रिचरः कान्तिसृतोऽध्यतिष्ठत्’

इति भट्टिप्रयोगोऽयं दय दाणित्यपि द्रष्टव्यः ।

यद्वा “इयाद्वयध०” इत्याकारान्तलक्षणे णे दायशब्दं व्युत्पाद्य तेन रत्नस्य दायो
रत्नदाय इति षष्ठीसमासे विधेयः । (दारुः) “दाधेऽसिशदसदो रुः” इति रुः । (दा-
नीयो ब्राह्मणः) “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति सम्प्रदानेऽनीयर् । उपदीयत इति (उपदा) “आ-
तश्चोपसर्गे” इत्यङ् । (देयम्) “अचो यत्” इति यति “ईधति” इतीत्वे गुणः (दत्त्वा ।
दत्तः । दत्तवान् इति) *दो दद् धोः* इति तकारादौ किति दद्भावः । (प्रत्तम्) *अच उपस-
र्गात्तः* इति अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य योऽच् तस्य तकारादेशः । “खरि च” इति
दकारस्य तकारः । अत्राच इति द्विरावर्त्तते, तत्रैकेनोपसर्गो विशेष्यते परेण स्थानिनिर्देश्यते
इत्याकारस्य स्थानित्वलाभः । अन्यथा “आदेः परस्य” इति दकारस्यैव तकारः स्यात् ।

अन्ये तु “उपसर्गात्तः” इति द्वितकारकोऽयमादेशो निर्दिश्यत इति अनेकाल्त्वात्सर्वादेशं
कुर्वन्ति, तेषाम् “अपो भिः” इत्यत्रैकस्तकारोऽनुवर्त्यः । अन्यथाङ्गिरित्यादावपि सर्वादेशत्वं
स्यात् । (नीत्तम् । सूत्तम्) *दस्ति* दा इत्यस्य यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे इगन्तस्योपसर्गस्य
दीर्घ इति दीर्घः । चत्वंस्याश्रयात्सिद्धत्वात्तकारादित्वमुत्तरपदस्य । येषाम् *अच उपसर्गात्तः*
इति द्वितकारक आदेशस्तेषामाश्रयात् सिद्धिरनपेक्ष्या ।

‘अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते’ ॥

इति वचनादवदत्तादौ तो न भवति । अत्रैव वार्तिके चकारावदत्तादीनामबाधः, तत्रादि-
कर्मणीत्यर्थात्प्रदत्तविशेषणम् ।

अन्ये तु अवदत्तादाववाद्य उपसर्गप्रतिरूपका निपाता न तूपसर्गा इति तत्त्व-
स्य नास्ति प्रसङ्ग इति चाहुः । मरुद्भिर्दत्तो (मरुत्तः) [मरुच्छब्दस्योपसंख्या
नम्” इति उपसर्गसंज्ञाविधानसामर्थ्यादनजन्तत्वेऽपि तत्त्वं भवतीति व्याख्यातारः ।
(प्रदाय) “न ल्यपि” इति ‘घुमास्था’ इतीत्वं निषिध्यते । ल्यपः पूर्वम् “अच उपसर्गा-
त्तः” इति तो न भवति । “अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यप् बाधत” इति । (दानुः) ।
“दाभाभ्यां नुः” इति नुप्रत्ययः । (देष्णुः) । दानशीलः । गादाभ्यां चेष्णुः । दायतीति
शोधने गतम् ॥ ९१३ ॥

हृवृ कौटिल्ये ॥ (ह्वरति । जह्वार । जह्वरतुः । जह्वर्ध । जह्वरिव) क्रादिनियमादिद् ।
थलि तु “अचस्तास्वत्” इति निषिध्यते । “ऋतश्च संयोगादेर्गुणः” इति गुणः । अयं वृद्ध्या
पूर्वविप्रतिषेधेन स्वविषये बाध्यते (ह्वर्त्ता । ह्वरिष्यति) “ऋद्धनोः स्ये” इति इद् । (ह्वरतु
अह्वरत् । आशिषि ह्वर्त्तात् ।) *गुणोत्तिसंयोगाद्योः* इति अर्त्तऋकारान्तस्य संयोगादेर्द्विक
यकारादावार्द्धधातुके लिङि च गुण इति गुणः । (अह्वर्त्ताम् । यकि ह्वर्त्तते (लिङीव गुणः ।
यदाशीर्लिङि यगात्तन्नेपदे च तदा “लिङ्सिचोरात्तन्नेपदे” इत्यधिकृत्य “ऋतश्च संयोगादेः”
इति पक्षे इटि (व्यतिह्वरिषीष्ट । व्यात्यह्वर्त्तेत्यादि) । “लिङ्सिचावात्तन्नेपदेषु” इति अधि-
कृत्य “उश्च” इति कित्त्वविधानात् न गुणः । झलि सिज्जलोपः (जुहूर्पति) “अज्झनगमां सनि”
इति दीर्घे “उदोष्ठ्यपूर्वस्य” इत्युत्वे रत्वे च “हलि च” इति दीर्घः । (जाह्वयते) “गुणोत्ति-
संयोगाद्योः” इत्यधिकृत्य “यङि च” इति गुणः । (जह्वर्त्ति । जह्वर्त्त इत्यादि) । लोटि हेङि-
त्वात् । (जह्वर्हि) । उत्तमे । (जह्वराणि) । लङि (अजह्वः) । (हतम्) ॥ ९१४ ॥

स्वृ शब्दोपतापयोः ॥ (स्वरति । सस्वार । सस्वरतुः । सस्वर्थ । सस्वरिथ । सस्वरिम)
 “स्वरतिसूति” इति बलादाविड्विकल्पः । अत एव तासौ नित्यानिट्त्वाभावात् “अचस्ता-
 स्वरत्” इति निषेधो न भवति । नापि “ऋतो भारद्वाजस्य” इति निषेधः । यतोऽयम् “अच-
 स्तास्वरत्” “उपदेशेऽस्त्वतः” इति निषेधावृकारान्तैकविषयाविति नियमादार्थादकारान्तेषु पाक्षि-
 कत्वमात्रफलौ । “श्र्युकः किति” इति निषेधेन पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् पर-
 स्यापि स्वरत्यादिविकल्पस्यापि बाधः । तेन वमयोः क्रादिनियमेन नित्यमिडेव, न च मन्त-
 व्यं “श्र्युकः किति” इति निषेधस्य बाधकं क्रादिनियमं स्वरत्यादिविकल्पः परत्वात् बाधे-
 तेति, तस्मिन्स्तु प्रसक्ते पुनर्बाधकस्य निषेधस्यापि प्रसङ्गात् । अस्ति च लिङ्गं पुरस्तादारभ्य-
 माणेनापि प्रतिषेधेन स्वरत्यादिविकल्पस्य बाध्यतेति । यदयं स्वरतेः “सनीवन्तः” इत्यादिना
 विकल्पं शास्ति, इदं च “सनि ग्रहगुहोश्च” इति उगन्तानां सन्यारभ्यमाणेन निषेधेन पर-
 स्यापि स्वरत्यादिविकल्पस्य बाधनेऽर्थवत् । येषां तु दर्शनं यावान् कश्चनेडभावः प्रतिषेधनि-
 बन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा स सर्वः क्रादिसूत्रेण नियम्यत इति तेषामत्र थल्यपि नित्यमि-
 टा भाव्यम् । (स्वर्ता । स्वरिष्यति) । “ऋद्धनोः स्ये” इति नित्यमिट् विप्रतिषेधेन (स्वरतु ।
 अस्वरत् । आशिषि स्वर्थात्) । “गुणोत्तिसंयोगाद्योः” इति गुणः । (अस्वारीत् अस्वारि-
 ट्ताम् । अस्वार्थीत् अस्वार्थम् । सिस्वरिपति । सुसूर्पति) । “सनीवन्तः” इत्यादिना इड्-
 विकल्पः । इडभावे “अज्ज्ञनगमाम्” इति दीर्घ “उदोष्ठ्यपूर्वस्य” इति उत्वे रपरे “हलि च”
 इति दीर्घः । (सास्वर्यते) । “गुणोत्तिसंयोगाद्योः” “यङि च” इति गुणः । (सस्वर्त्ति ।
 सस्वृत्) इत्यादि । (सस्वर्तिता) इत्यादौ स्वरत्यादिविकल्पस्य न प्रसङ्गः । स्वरतीति
 तिपा निर्देशात् । (स्वारयति । असिस्वरत् । संस्वरते) । *समो गमृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्त्ति-
 स्त्वृविदिभ्यः* इतिसमुपसृष्टादकर्मकादस्मात्तड् (संस्वरे । संस्वरिषे) किति लिटि स्व-
 रत्यादिविकल्पो नेत्युक्तम् । तेन क्रादिनियमान्नित्यमिट् । (संस्वरिता । संस्वर्ता । संस्व-
 रिष्यते) । “ऋद्धनोः स्ये” इति नित्यमिट् । (संस्वरताम् । संस्वरेत । आशिषि संस्वरि-
 षीष्ट । संस्वृषीष्ट) । लुङि (समस्वरिष्ट । समस्वृत्) । इडभावे (ह्वरतिवत्) । “उश्च”
 इति कित्त्वाद्गुणत्वं तड्विधौ स्वरतीति तिपा निर्देशात् (सास्वरीति) इत्यादौ न तड् ।
 (स्त्वृत्वा स्त्वृतः) “श्र्युकः किति” इति नित्यमिड् न । (स्वरुः) । यूप् छिद्यमाने प्रथम-
 पतितशकलो वज्रश्च । “स्त्वृत्स्निहि” इत्यादिनोप्रत्ययः ॥ ९१५ ॥

स्मृ चिन्तायाम् ॥ (मातुः स्मरति) इत्यादि ह्वरतिवत् । “अधीगर्थ” इति कर्मणि
 षेप् षष्ठी (सुस्मूर्पते) “ज्ञाश्रुस्मृ” इति तड् । स्मरयतीत्याध्याने घटादिपाठात्, अन्यत्र
 (स्मारयति । असस्मरत्) “अत्स्मृद्वत्वरः” इत्यभ्यासस्याकार इत्वापवादः । अयमनेका-
 र्थत्वात् विस्मरणे चित्तादपक्रमणे वर्त्तते । अनन्तरं दृष्टु इति क्वचित्पठ्यते । (द्वरतीत्यादि)
 स्मरतिवत् । द्वर्यते संहियते इति (द्वारम्,) द्वारे नियुक्तो (दौवारिकः) । “तत्र नियुक्तः”
 इति ठकि “द्वारादीनां च” इति वृद्धिप्रतिबन्ध एजागमश्च । द्वारादिषु तदादिविज्ञानात् द्वार-
 पालस्येदं, (दौवारपालम्) इत्यत्रापि वृद्धिप्रतिबन्ध एजागमश्च भवति । (द्वाः) इति ण्य-
 न्तात् किपि ॥ ९१६ ॥

सु गतौ ॥ (सरति । ससार । सस्रतुः । सस्रुः । ससर्थ । सस्रव) । अजादाववृद्धिवि-
 षये यण् । क्रादिपाठादनिट्त्वम् । (सर्त्ता । सरिष्यति) । “ऋद्धनोः स्ये” इति इट् । (अ-
 सरत् । सरेत् । स्त्रियात्) । “रिङ् शयग्लिङ्क्षु” इति रिङादेशः । (असार्थीत् । असार्थम्)
 “सर्त्तिशास्ति” इत्यङ्विधौ अविद्यमानशपा शासिना साहचर्यात् सत्यर्थ्योरण्यविद्यमानश-
 पोर्जुहोत्यादिक्योर्ग्रहणमिति नास्याडस्ति । (सीधीर्षति) । “अज्ज्ञन” इति दीर्घे “ऋतः”
 इतीत्वे रपरे “हलि च” इति दीर्घे द्विवचने सेच्यते । “रिङ् शयः” इति रिङ् । (सर्त्ति ।
 सर्यतः) इत्यादि । (सारयति । असीसरत्) । यदयं सरतिर्वगितगमने वर्त्तते तदा पाष्ठा-

दीनां शितप्रत्यये धावादेशे (धावतीत्यादि) । उपसर्ग्य गर्भग्रहणे प्राप्तकाला । “उपसर्ग्य कालया प्रजने” इति यत्ति निपात्यते । प्रजनं गर्भग्रहणं तत्र प्राप्तकालेत्यर्थः । अन्यत्र ण्यति (उपसर्ग्य सूर्यः) “राजसूर्यसूर्य” इति क्यपि उत्त्वं निपात्यते । सूत्रेतां रूगागमे सूर्यशब्दात् प्रत्ययाः सूत्रतौ प्रदर्शयिष्यन्ते । (साधु सरतीति सरकः) “पृसृत्वः समभिहारे वुन्” इति समभिहारेणात्र साधुकारित्वमुच्यते । तथा च वार्त्तिकम्—[साधुकारिणि वुन्विधानमिति] । पुरः सरतीति (पुरः सरः) । “पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तेः” इति टः । (अग्रेसर इति) “तत्पुरुषे कृति” इति सप्तम्या अलुक् । अत्र न्यासे अग्रे इत्येकारान्तत्वं निपातनादित्युक्तम् । अग्रं सरति अग्रेण सरतीत्यादावपि एकारान्तत्वम् । एवं हि ‘सवरूणावरूणाप्रसरो रुवा, ‘आयोधनाप्रसरतां त्वयि वीर याते’ इत्यादयः प्रयोगाश्चिन्त्याः स्युः । पूर्वः सरतीति (पूर्वसरः) । *पूर्वं कर्त्तरि* इति कर्तृवाचिनि पूर्वशब्दोपपदे सत्तेष्टः । कर्तुरन्यत्राणव । पूर्वदेशं सरतीति (पूर्वसारः) । (उदासारी, प्रत्यासारी) । [‘उत्प्रतिभ्यामाङि सत्तेरुपसंख्यानम्’] इति णिनिः । (परिसारी) “सम्पृच” इत्यादिना घिनुण् । सरणः । “जुचङ्क्रम्य” इत्यादिना युच् । (सुमरः) । “सृषस्यदः कमरच्” इति कमरच् । (सुत्वरः) “इणनञ्जिसर्त्तिभ्यः करप्” इति करप् । (सुत्वरी) “टिड्ढाणञ्” इति ङीप् । (सत्तिः) “भाषायां धाञ्कृमृगमिजनिभ्यः” इति किकिनोरन्यतरः । लिङ्वद्भावाद् द्विवचनम् । (सारः) । कालान्तरस्थायी । “सु स्थिर०” इति कर्त्तरि घञ् । स्थिरादन्यत्र भावादौ घञि (सारः) । अयमुत्कर्षे पुल्लिङ्गः । न्यायादनपेते नपुंसकलिङ्गः । (अतिसारो व्याधिः) । विसारो मत्स्यः । सारो बलं) “व्याधिमत्स्यबलेषु” इति घञ् । अस्थिरार्थमिदं वचनम् । (अतीसारः) “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये” इति दीर्घः । अतीसारोऽस्यास्तीति (अतीसारकी) “वातातीसारभ्यां कुक्च” इति मत्वर्थे ङिनिः कुगागमश्च (प्रसारः । आसारः) भावे “अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्” इति घञ् । ‘रुद्धोरुदन्तमुसलप्रसरं निषेवे’ इति माघे बाहुलकादप् । एवं (निसर) इत्यपीत्यात्रेयः । (उपसरो) गवांस्त्रीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते । “प्रजने सत्तेः” इत्यप् । (परिसरः । अपसरः) *पुंसि संज्ञायाम्* इति करणाधिकरणयोर्धः । (परितः सरणं परिसर्ग्य) “इच्छा” इत्यत्र [‘परिचर्यापरिसर्ग्यामृगया’] इति भावे शे यकि गुणः । (विसारिणो मत्स्यः) । *विसारिणो मत्स्ये* इति विसारिर्नृशब्दान्मत्स्यवृत्तेः स्वार्थेऽण् प्रत्ययः । “इणन्यनपत्ये” इति प्रकृतिभावः । अस्मादेव विसारिण इति निर्देशादण्, तत्सन्नियोगेन णिनिः । ग्रहादित्वाणिनिरित्यात्रेयः । एवं हि पृथक्प्रयोगार्हः स्यात् । ग्रहादिषु न दृश्यते, प्रतिषिद्धश्च पदमञ्जर्यां पृथक्प्रयोगः । पृथक्प्रयोगमसहमानेनैव न्यासकारेणापि ग्रहादित्वाणिनिरित्युक्तत्वात् अत एव निपातनादित्युक्तम् । निपातनं च प्रत्ययसन्नियोगेनैव । (सृणिका) । “सत्तेर्नुट् च” इति इकन् प्रत्ययः, नुडागमः । (सार्थः) । “सत्तेर्णिच्च” इति थन्प्रत्ययः णित्वाद्बृद्धिः । (सर्वः) “सर्वपृष्ठ” इत्यादिना वन्, अत्र वक्तव्यं तत् स्वर्तावुक्तम् । (सरयूः) “सत्तेरयूः” (इत्ययूः । सरय्वां भवं, सारवम्) “दाण्डिन” इत्यादिना अण्प्रत्यये युशब्दलोपो निपात्यते । (सरणिः) “अतिसृष्टृति” इत्यादिना अनिप्रत्ययः । (सरित्) “हसृहि” इत्यादिनेतिप्रत्ययः । (सृणिः) । “सृष्टिभ्यां क्तिप् च” इति निप्रत्ययः । (सरः) असुन् । (सरसी) । “वर्तमाने पृषद्बृहन्महत्जगत्सरसां शतृवच्च” इति शतृवद्भावात् ङीप् । (सारङ्गः) “सृष्टृडोर्बृद्धिश्च” इति अङ्गप्रत्यये वृद्धिः । (अङ्गयः सृते इति अप्सरा) “अङ्गिराऽप्सराः” इत्यसुनि निपात्यन्ते । उणादिवृत्तौ त्वप् इति सौत्रो धातुः, अस्मात् सरसुन् प्रत्यय इत्युक्तम् । बहुवप्सरस इति बहुवचनं प्रायिकम् । तदुक्तम् । अप्सरःसुमनस्सिकतावर्षाणामिति बहुत्वं प्रायिकम् । अप्सरा इव आचरति (अप्सरायते) । “कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च” इति क्यङि सलोपश्चेति । तत्र विभाषाग्रहणे व्यवस्थितविभाषाश्रयत्वात् इह नित्यं सलोपः । उक्तं च—“ओजसोऽप्ससो नित्यं, पयस्सु विभाषया” इति । (सारथिः) । “सत्तेर्णिच्” इति

आधिनुप्रत्यये णित्वात् वृद्धिः ॥ ९१७ ॥

ऋ गतिप्रापणयोः ॥ (ऋच्छति) । “पाप्मा” इत्यादिना शिति ऋच्छादेशः । (आर । आरुतु । आरिथ आरिव) लोटित्यधिकृत्य “ऋच्छत्यृताम्” इति गुणः । तत्र हि-ऋ इत्यपि सवर्णदीर्घेणात्तिर्ऋकारान्ताश्च निर्देश्यन्ते । वृद्धिविषये पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिः । तत्र गुणवृद्धयोः “द्विर्वचनेचि” इति स्थानिवत्त्वात् ऋशब्दस्य द्विर्वचने अभ्यासस्योरदत्वे हलादिशेषे च “अत आदेः” इति दीर्घे पुनरुत्तरखण्डस्य गुणवृद्धयोः सवर्णदीर्घः । वलादौ च क्रादिनियमादि, थलि तु “ऋतो भारद्वाजस्य” इति नियमं बाधित्वा “इडत्यतिव्ययतीनाम्” इति इट् । (अतो । अ-रिष्यति) । “ऋद्धनोः स्ये” इति इट् । (ऋच्छतु । आच्छेत् । ऋच्छेत् । आशिपि अर्थात्) । “गुणेत्तिसंयोगाद्योः” इति गुणः । सर्वत्रात्तिग्रहणेषु भौवादिकजुहोत्यादिकयोर्द्वयोरपि ग्रहणमिति स्थितं व्याख्यानेषु, अत एवार्तित्यविकरणनिर्देशः कृतः । भौवादिकग्रहणे ऋच्छतीति वक्तव्यं, जौहोत्यादिकस्य तु शपः श्लौ इत्यतीति । “अत्तिपित्त्योश्च” इति अत्र “श्लौ” इत्यधिकारात् भौवादिकस्य न सम्भवः । “सत्तिशास्त्यतिभ्यश्च” इत्यङविधावपि शासिना अविद्यमानशपा साहचर्यात् सत्यती अप्यविद्यमानशपौ गृह्येते इति द्युक्तं, तेनास्य लुङि (आर्षात् । आर्षाम्) इत्यादि भवति । (अरिरिपति) “स्मिपूङ्ज्ज्वशां सनि” इति इट् । अत्र ऋ इति भौवा-दिकजौहोत्यादिकयोरपि ग्रहणम् “ऋच्छत्यृताम्” इतिवत् । अत्र द्विर्वचनात् पूर्व गुणे रपरत्वे “अजादेर्द्वितीयस्य” इति रिशब्दस्य द्विर्वचनं, “द्विर्वचनेऽचि” इति नात्र स्थानिवत्त्वम् । “स-न्यङोः” इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् । न च कार्यो निमित्तत्वेनाश्रीयते । अत्र हरदत्तः । यत्र सप्त-म्या निमित्तं श्रुतं तन्नमित्तं न तु तद्भावितमात्रमिति । (अरार्यते) “सूचिसूत्रि” इत्यादिना यङि “थङि च” इति “गुणे नन्दा” इति निषेधस्य यकारपररेफस्य प्रतिषेध इति बाधात् रेफा-देर्द्विर्वचने “दीर्घोऽकितः” इति दीर्घः । (अरत्ति । अरियति) ऋशब्दस्य द्विर्वचने अभ्यास-स्योरदत्वे हलादिशेषे “ऋतश्च” इति रुग्रीगुरिकः । उत्तरखण्डस्य गुणः । अत्र रीघिकोर्न रूप-भेदः । उभयत्रापि “अभ्यासस्यासवर्णे” इतीयङा भाव्यत्वात् । ईट्पक्षे (अरतीति) । त-सादौ डित्त्वादुत्तरखण्डस्य न गुण इति (अर्कतः । अरियृतः) इत्यादि । श्लौ ऋशब्दस्य द्विर्वचने अभ्यासस्य कार्यं रुकि च “अदभ्यस्तात्” इति श्लेरद्वावे परखण्डस्य यणि “रोरि” इति रेफस्य लोपे “द्रूलोपे” इति दीर्घे आरतीति भवति । “पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्” इति निषेधात् “रोरि” इति लोपे “अचः परस्मिन्” इति न यणः स्थानिवद्भावः । रीघीकोर्ऋकारमाश्रित्य इयङि पश्चाद्द्वावमा-श्रित्य तस्य यणि अरियति इति भवति । न च “लोपोव्योर्वलि” इति इति यलोपप्रसङ्गः । “अचः पर-स्मिन्” इति यणः स्थानिवत्त्वात् । न चास्ति यलोपं प्रति न स्थानिवदिति, [स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत्] इति वचनात् । (अरर्षि । अरियर्षि । अरमि । अरियर्मि । अर्क-वः । अर्कमः । अर्युवः । अर्यमः । अररांचकार । अरियरांचकार । अररिता । अरियरिता अररिष्यति । अरियरिष्यति । अरर्तु । अरियर्तु । अर्कहि । अरियृहि) डित्त्वान्न गुणः । (अररावं । अरियरावं) आटि पित्त्वात् गुणः । लङि अभ्यासस्य रुकि परस्य गुणे तिप्सिपोर्हलङ्गादिलोपे रेफस्य विसर्जनीये अङ्गस्याटि आटः रीघीकोरियङि (आ-रियः आर्कताम् । आरियृताम्) । बहुवचने “जुसि च” इति गुणे (आररुः । आरि-यरुः) । लङि । अर्कयात् । अरियृयात् । आशिपि आरियात्) “रिङ् शयग्लिङ्क्षु” इति रिङादेशे “रो रि” इति लोपे द्रूलोपदीर्घः । रीघीकोरिथङि परस्य रिङादेशे तस्य स्था-निवत्त्वात् यलोपाभावे (अरिय्रियात्) । यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति तु न भवति तस्य लोपाजादेशविषयत्वात् । “गुणेत्ति” इति गुणः शितपा निर्देशात् न भवति । लुङि (आरारीत् । आरियारीत्) इत्यादि । (अर्पयति,) “अत्तिहि” इति पुक् । “पुग-न्तलघूपधस्य” इति गुणः । (मा भवानर्पयत्) । “उर्कत्” इति पक्षे ऋकारो गुणापवादः । णिलोपस्य “द्विर्वचनेऽचि” इति स्थानिवत्त्वात् पिशब्दस्य द्विर्वचनम् । ऋकाराभावपक्षे गुणे

“न न्द्राः” इति रेफस्य द्विर्वचननिषेधात् पिशब्दद्विर्वचने (मा भवानर्पिपदिति भवति) । शितपा निर्देशाद्यङ्लुकि पुगभावात् (अरायतीति भवति । रिक्तीकपक्षे अरियारयतीति । उपाच्छेति) । “उपसर्गादिति धातौ” इति ऋवर्णान्तादुपसर्गात् ऋकारादौ धातौ परे पूर्वपरयोर्वृद्धिः । सा च ऋवर्णस्थानिका इति रपरत्वम् । अर्थः । “अर्थः स्वामिवैश्ययोः” इति यति निपात्यते । स्वामिवैश्याभ्यामन्यत्र “ऋहलोर्ण्यत्” इति ण्यत् । (आर्यः) स्त्रियाम् (आर्या । अर्याणी) । “आर्यक्षत्रियाभ्यां वा” इति ङीपानुक्तौ । पक्षे विना पुंयोगं स्वार्थ एवायं विधिरिति वृत्तिः, तेन पुंयोगेन नित्यं ङीप् भवति । आरी । अरित्रम् । “अर्त्तिल्ल” इति करणे इत्रः । (आरा) प्रतोदः । (आरा) शस्त्रिकायामिति भिदादिपाठात् अङ् वृद्धिश्च । (अन्यत्रार्त्तिः) । “उपसर्गात्” इति वृद्धिः । (ऋणम्) । “ऋणमाधमर्ण्ये” इति निष्ठान्तत्वं निपात्यते । अधमऋणे (अधमर्णः) अत एव निर्देशात् सप्तम्यन्तेन समासः । अधममृणमस्येति बहुव्रीहिर्वा, निष्ठान्तस्य परनिपातः । अत एव निर्देशात् ण्यभावआधमर्ण्यम् । इदं च कालान्तरदेयविनिमयोपलक्षणार्थं, तेन (उत्तमर्णः) इत्यपि भवतीति वृत्तिः । “धारे-रुत्तमर्ण” इति निपातनात् वा पूर्ववत् समासः । प्रगतं द्रवृद्धं वा ऋणं (प्राणं) “प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया” इति समासः । प्रगतं प्रवृद्धं वा ऋणं (प्राणं) “प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया” इति समासः । “प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे” इति वृद्धिः । (ऋणार्णम्) । ऋणापाकरणार्थं यदुपादीयते तदुच्यते । षष्ठीसमासः । (दशार्णो) देशो नदी च । विशेषणसमासः । यथा कथञ्चित् व्युत्पाद्य ऋणदशभ्यां वृद्धिः । दशार्णमपहाय सर्वे बहुव्रीहयो वा, लिङ्गन्तु विशेषणायत्तं द्रष्टव्यम् । (वत्सतरार्णं कम्बलार्णम्), आधमर्ण्यादन्यत्र ऋतः । (सुखेन ऋतः सुखार्तः) । ‘ऋते च तृतीयासमासे’ इति वृद्धिः । अन्यत्र (परमर्त्तः, आर्त्तः) इत्यत्राङ्गुपपदे “उपसर्गादिति” इति वृद्धिः । आत्रेयस्तु सौत्राद्वृत्तिरिति च प्रज्ञाद्यणि व्युत्पादयति । अन्यथापि सिद्धे कोऽयं यत्न इति न जानीमः । (अरुः) । अर्त्तौण्वपियजितनिधनिवृषिभ्यो निदित्युसिप्रत्ययः । (अरुक्रोति) । “अरुर्मनः” इति च्विप्रत्यये सलोपः । “च्वौ च” इति दीर्घः । (अर्शः) । अर्त्तैर्गुणः “शुङ् च” इत्यसुनृप्रत्ययः शुङागमश्च, अर्शोऽस्यास्तीति (अर्शसः) । “अर्शआदिभ्योऽच्” इति अच् मत्वर्थः । (अरुः) असुरविशेषः । अर्त्तरुर्इत्यरुः । (अर्भो बालः) । “अर्त्तिहभ्यां भन्” इति भन् । (अर्भकः) । स्वार्थे कन् । (अर्थः) । “उषिकुषिगर्त्तिभ्यस्थन्” इति थन् (ऋमिः) । “अर्त्तैश्च च” इति मिन्प्रत्ययः उकारश्चान्तादेशः । (अर्वा) । “स्नामदिपधर्त्तिपशकिभ्यो वनिप्” इति वनिप् । (अर्वन्तौ) । *अर्वणस्त्रसावनजः* इति असौ वृत्त्यादेशः, ऋदित्वात् “उगिदचाम्” इति नुम् । अर्वन्तीत्यत्र ङीब् भवति, अनजिति वचनात् अनर्वाणावित्यत्र नायमादेशः । (निर्ऋथः साम) । अर्त्तेर्निरीति निर्युपपदे थन् प्रत्ययः । अरणिः । ‘अर्त्तिसृष्टसमि’ इत्यादिना अनिप्रत्ययः । (अरुणः) । “अर्त्तैश्च” इति उननप्रत्ययः । (ऋतुः) । “अर्त्तैश्च” इति तुनप्रत्ययः । किदिति तत्रानुवृत्तेर्न गुणः । ऋतुः प्राप्नोऽस्य (आर्त्तैश्च पुष्पम्) । “ऋतोरण्” इति “तदस्य प्राप्तम्” इत्यस्मिन् विषये अण् प्रत्ययः । ऋतुर्देवतास्य (ऋतव्यम्) । “वाय्वृतुपिबृषसो यत्” इति “सास्य देवता” इति विषये यत्, “ओर्गुणः” “वान्तो यि प्रत्यये” इत्यवादेशः । (अररं कवाटम् । “अर्त्तिकमि” इत्यादिना अरप्रत्ययः । (इरिणम् उषरम्), अर्त्तैः किदिनश्चेतीन् प्रत्ययः । किद्वचनान्न गुणः, धातोरिकारादेशश्च । अर्णः अर्त्तेर्नुडित्यसुनृप्रत्ययः नुडागमश्च । (अर्णवः) । “अर्णसो लोपश्च” इति मत्वर्थीये वप्रत्यये सलोपः ॥ ९१८ ॥

गृ घृ सेवने ॥ (गरति । जगार । जस्तुः । जगर्थ । जप्रिव । गर्त्ता । गरिष्यति । गरतु । अगर्त् । गरेत् । आशिषि प्रियात्) । रिङ् । (अगार्पीत् । जिगीर्षति) “अज्ज्ञान” इति दीर्घे ऋत इत्वे ररे “हलि च” इति दीर्घः । (जेपीयते) । “रिङ् ऋतः” इति रीङ् । (जर्गर्त्ति । गारयति । अजीगरत् । गर्त्तः) । “हसिगुविण्वमि” इति तन् (घरति घृतं घृणा घर्म)

इत्येव विषय इति “तृज्वत्क्रोष्टुः” इत्यत्रोक्तं भाष्ये । गृ इति दीर्घान्तस्तुदादौ निगरणार्थः । क्रयादौ शब्दार्थः । ज्ञानार्थश्चुरादौ । घृ क्षरणदीप्त्योरिति जुहोत्यादौ । घृ प्रस्रवण इति चुरादौ ॥ १२० ॥

धृ हूच्छने ॥ हूच्छनं कौटिल्यं आतृव्यमेव तदपध्वरतीत्यादौ हिंसायामपि दृश्यते । (ध्वरतीत्यादि) स्मृतवत् ॥ १२१ ॥

सु गतौ ॥ (स्रवति । सुस्राव । सुस्रुवतुः) उवडादेशोऽगुणवृद्धिविषये । (सुस्रोथ । सुस्रुव) क्रयादिषु पाठादनिदत्त्वं थल्यपि पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् भारद्वाजनियमं बाधित्वाऽयमेव निषेधः प्रवर्त्तते । द्रवतावयमर्थः प्रपञ्चयिष्यते (स्रोता । स्रोष्यति । स्रवतु । अस्रवत् । स्रवेत्) आशिषि (सूयात्) “अकृत्सार्वधातुक्रयोः” इति दीर्घः । असु-स्रुवत् । “णिश्रिद्रस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ्” अत्र च लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङ् । सुस्रूपति “इको झल्” इति सनः कित्त्वान्न गुणः । “अज्झन०” इति दीर्घः । (सोस्रूयते । सोस्रोति) “उतो वृद्धिर्लुकि हलि” इति न भवति ‘नाभ्यस्तस्य’ इत्यनुवृत्तेः (सोस्रुतः । सोस्रुवति । स्राव-यति) “बुधयुध०” इत्यादिना नित्यं परस्मैपदम् । (असुस्रवत् । असिस्रवत्) “स्रवति-शृणोति” इत्यादिना अभ्यासस्येकारः । (आस्रावः संस्रावः) । “श्याद्वयध०” इत्यादिना आभ्यासुपसृष्टाद् अस्मात् णः । (प्रस्रावी) “प्रे लप्” इत्यादिना घिनुण् । आत्रेयस्तु प्रे लप्सु इति पाठं प्रतिपद्य सतेः प्रसारीत्युदाजहार । (प्रस्रावः) “प्रे द्रुस्तुस्रुवः” इति घञ् । स्रव-त्यस्मात् घृतमिति सुक् । “स्रुवः कचकिचौ” इति कचकिचौ प्रत्ययौ, इकारककारावनुबन्धा-वेतौ भीमादित्वाद्पादाने । (स्रोतः) । “सुरीभ्यां तुट् च” इति असुन् तुडागमश्च । अत्र स्वामीतालव्यादिमसुं पपाठ श्रु श्रवण इति । एतत्तु दन्त्यादिरिति न्यासकारादयः । सर्वे विरुद्ध-मेव पठन्ति । श्रोत्रं श्रुतिः श्रवणमित्यादौ च लोकप्रसिद्धोऽर्थो न सङ्गच्छत इति यत्किञ्चिदेतत् । अत्र मैत्रेयः । सु इत्यरेफमपि धातुं पठित्वा स्रवतीत्युदाजहार । वोपदेवोऽपि अमुमेव पाठमा-श्रित्याह । गतौ तयोश्च स्रवतिर्द्विस्त्यैकस्य सोऽन्यस्य च इति । अयमस्यार्थः । सु गतौ, पु प्रस्रवैश्वर्ययोश्चेति चकारेणैव गतवगतावपि स्रवतिः सिध्यति । सु गतौ पु प्रस्रवैश्वर्ययोरिति स्रवतेर्द्विः पाठो गत्यर्थस्यापोपदेशत्वार्थ इति । तत् पोपदेशलक्षणस्याव्यापकत्वप्रसङ्गात् अयुक्तमिति पुरुषकारेणादूषितम् ।

अपरे पुनः शु सु इति तालव्यादिमाद्यं पठन्ति । तद्युक्तम् । यदुणादौ ‘शुवादीनां दीर्घश्च’ इति श्रवतेः क्रानि शूरशब्दो व्युत्पाद्यते । तथा शाकटायनेनापि शु पु द्रु सु गता-विति पठ्यते ॥ १२२ ॥

पु प्रस्रवैश्वर्ययोः ॥ प्रस्रवोऽभ्यनुज्ञा इति पुरुषकारे । (स्रवति । सुस्राव । सुस्रुवतुः । सुस्रोथ । सुस्रुविव । सुस्रुविम) क्रादिनियमादिद् । थलि तु भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । गुणवृद्धयोरविषये उवङ् । (सोता) इत्यादि पूर्ववत् “स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु” इति सिच् । इड्विधौ स्तौतिना लुग्विकरणेन साहचर्यान्न सूतेर्ग्रहणं नाप्यलुग्विकरणेन धूना परेण साहचर्यात् स्रवतिसुवत्यो-र्द्वयोरपि । किन्तु पूर्वपराम्भ्यां ङिद्भ्यां साहचर्यात् स्वादेङितो ग्रहणमिति नात्येडागमः । अत एव तत्र न्यासे सु इति पु अभिपरे इत्युक्तं, तथात्रेयमैत्रेयावपि तमेव सेटमुदाहरतां नेतरौ । न च निरनुबन्धकपरिभाषया इड्विधौ स्रवतेरेव ग्रहणं युक्तमिति वाच्यम् । यतस्तद-पेक्षया साहचर्यस्यैव प्राबल्यं, तथा “स्तसुद्विष०” इत्यत्र वृत्तौ सु इति द्विषा साहचर्यात् सूतेरादादिकस्य ग्रहणमिति दाशतम् । वर्द्धमानस्तु साहचर्यनिरनुबन्धकपरिभाषयोरनित्यता-माश्रित्य लुग्विकरणत्वात् सौतिमपहाय स्रवतिसुनोत्योर्द्वयोरपि ग्रहणमिति द्वयोरपीदमाह । तन्मते असावीदिति भाव्यम् । अन्येषां त्वसौषीदिति । (सुस्रूपति) “स्तौतिण्योरेव०” इत्यपत्त्वं, (सोपूयते । सोषोति) “उतो वृद्धिः” “नाभ्यस्तस्य” इत्यनुवृत्तेर्न भवति । कर्मणि (सूयते । असावि) असोषातामित्यादि, कर्मकर्त्तरि “अचः कर्मकर्त्तरि” इति तशब्देऽपि पक्षे

सिचो विधानादसोष्टेत्यपि भवति । स्वादिषु कर्मकर्त्तरि चिण्वत्पक्षे साविष्यतइत्याद्यपि द्रष्टव्यम् । (सव्यम्) “अचो यत्” इति यति गुणे “वान्तो यि” इत्यादेशः । “आसुयु-
वपि” इति ण्यद्विधौ सुनोतेर्ग्रहणमिति वृत्तिकारहरदत्तादयः । एवं “सुयजोर्द्वनिप्” इत्य-
त्रापि (सुत्वा । सुतम्) ॥ १२३ ॥

श्रु श्रवणे (शृणोति । शृणुतः । शृण्वन्ति । शृणोषि । शृणोमि । शृणुवः शृण्वः । शृणुमः
शृणमः) । “श्रुवः शृच” इति श्नुप्रत्ययः । शृभावश्च धातोः । श्नोः शित्त्वात् सार्वधातुकत्वात्
अपित्त्वात् डित्त्वाच्च गुणः प्रकृतेः । स्वस्य तु भवत्यकङिति (शृण्वन्ति) इत्यत्रान्तादेशो
हुश्नुवोः सार्वधातुके इति यणादेश उवङोऽपवादः । सूत्रार्थस्तु जुहोतेः श्नुप्रत्ययान्तस्या-
नेकाचोऽङ्गस्यासंयोगपूर्वो य उकारः तस्याजादौ सार्वधातुके यणिति श्नोस्कारस्य च “लोप-
श्चास्यान्यतरस्यां म्वोः” इति पक्षे लोपः । (शुश्राव । शुश्रुवतु । शुश्रोथ । शुश्रुव । शुश्रुम)
पित्सु वृद्धिगुणयोरवावौ, अन्यत्राजादावुवङ् । क्रादिषु पाठात् स्रवतिवत् थल्यप्यनिङ्
(श्रोता । श्रोष्यति । शृणोतु । शृणु) “उत्तश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्” इति हेल्कुं (शृण-
वानि) आटि गुणावौ, (अशृणोत् । अशृणुताम् । शृणुयात् । आशिषि श्रूयात्) “अकृत्सा-
र्वधातुकयोर्दीर्घः” । अश्रौषीत् । शुश्रूषते । “ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः” इति तङ् । (प्रतिशुश्रूषति
आशुश्रूषति) इत्यत्र “प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः” इति सन्निमित्तस्य तङो निषेध इह प्रत्याङोऽप-
सर्गयोर्ग्रहणात् (देवदत्तं प्रतिशुश्रूषते । भाष्यादाशुश्रूषते) इत्यत्र तङेव भवति । अत्र हि-
प्रत्याङौ कर्मप्रवचनीयौ *लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवोप्सासु प्रतिपर्यनवः* *आङ् मर्यादा-
वचने* इत्येकसंज्ञाधिकारात् कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञा बाध्यते । लक्षणं चिह्नं कं
चित् प्रकारं प्राप्त इत्यभ्यूतस्तस्याख्यानमित्थंभूताख्यानं, भागः स्वीक्रियमाणोऽंशः, उक्ता
वोप्सा, विना तेनेति मर्यादा, सह तेनेत्यभिविधिः, वचनग्रहणादभिविधिरपि गृह्यते । तत्र प्र-
तिशुश्रूषतइत्यस्य देवदत्तः शुश्रूषया लक्षणमित्यर्थः, देवदत्तसकाशात् शुश्रूषत इति यावत्,
भाष्यादाशुश्रूषत इत्यस्य विना भाष्येण सह वा तेन शुश्रूषत इत्यर्थः । (शोश्रूयते । शोश्रूवीति ।
शोश्रोति) “उतो वृद्धिः” नाभ्यस्तस्य इत्यनुवर्त्तनात् नेत्युक्तं, (श्रावयति । अश्रववत् ।
अशिश्रवत्) गौ कृतस्य स्थानिवत्त्वात् श्रुशब्दस्य द्विवचनं “स्रवतिशृणोति” इति पक्षे
अभ्यासस्येत्वं, (संशृणुते । संशृणवाते । संशृणवते । संशृण्वे । संशृणुवहे । संशृण्वहे । संशु-
श्रुषे । संश्रोता । संश्रोष्यते । संशृणुताम् । समशृणुत । संशृण्वीत । आशिषि । संश्रोषीष्ट ।
समश्रोष्ट) झलि सिज्जलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् गुणे इस्वाभावाच्च सिज्जलोपप्रसङ्गः । कर्मकर्त्तरि
स्रवतिवत् (शुश्रुवान्) “भाषायां सदवसश्रुवः” इति लिट् कसुः । अयं च लिट् लुङ्विषयः पा-
क्षिकः । कस्वादेशश्च नित्यः । तेनानेन लिट् मुक्तं यथायोगं लुङ्लङ्लिटो भवन्तीति । सर्वं चै-
तत् सीदतावुपपादितम् । भसंज्ञायां सम्प्रसारणं सवर्णदीर्घं बाधित्वा धातुवर्णत्वादुवङि (शुश्रुवुष
इत्यादि) पदत्वे “वसुस्त्रसु” इत्यादिना दत्वे शुश्रुवद्भ्यामित्यादि (देवदत्ताय गां प्रतिशृणोत्या-
शृणोति वा) याचितः सन् तस्मै ददामीति प्रतिजानीत इत्यर्थः । *प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य
कर्त्ता* प्रत्याङ्भ्यामुपसृष्टस्य शृणोतेः प्रयोगे प्रतिशृणोति आशृणोति क्रियापेक्षया पूर्वस्याः
क्रियायाः कर्त्ता सम्प्रदानमिति देवदत्तस्य सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । प्रत्याङ्भ्यामुपसृष्टः शृणो-
तिः प्रतिश्रवणार्थ इति अर्थात् पूर्वां क्रियेह याचनं, (निश्रावी) रक्षश्रुवपशां नाविति प्रहादिपा-
ठाणिनिः । (विश्रावः) “वौ शुश्रुवः” इति घञ् श्रूयतेऽनया इति (श्रुतिः) । “श्रुयजिस्तुभ्यः करणे”
इति क्तिन् स्त्रियां, ल्युटोऽपवादः । अस्त्रियां श्रूयते अनेनेति (श्रवणं श्रोत्रं) यदा नक्षत्रवच-
नस्तदा श्रवणेन युक्ता रात्रिरिति विगृह्य “नक्षत्रेण युक्तः कालः” इति विहितस्याणः
“संज्ञायां श्रवणाश्चत्थाभ्याम्” इति लुपि (श्रवणा रात्रिरिति) भवति । अत्र “लुपि युक्त-
वद्वयविवचने” इति प्रकृत्यर्थलिङ्गं न भवति, *विभाषा फागलुनीश्रवणा* इति निर्देशात् ।
लुषिति लुप्संज्ञया लुप्तप्रत्ययाथ उच्यते । तत्र युक्तवद्वयविवचने भवत इति सूत्रार्थः ।

युक्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेन सम्बद्ध इति कृत्वा, व्यक्तिर्लिङ्गं, वचनमेकत्वादि । यदा श्रवणाशब्दः पौर्णमासीवचनस्तदा श्रवणा पौर्णमासी अस्मिन्निति विगृह्य “विभाषा फागुलनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः” इति अण्लुकोः कृतयोः (श्रावणः श्रावणिकः) इति भवति । (श्रवः) असुन्, विश्रवसोऽपत्यं (वैश्रवणः) रावणश्च । शिवादिषु विश्रवणं चेति पाठात् अपत्येऽणि तत्सन्नियोगेन विश्रवणरवणावादेशौ । श्रोत्रम्) ष्ट्रन्ति ष्ट्रन् । (श्रोणिः) “वहिश्रुश्रियुद्गुलाहात्वरिभ्यो नित्” इति नित् प्रत्ययः ॥ १२४ ॥

ध्रु स्थैर्ये ॥ ध्रवति । दुध्राव । दुध्रुवतुः । दुध्रोथ । दुध्रविथ) क्रादिनियमादिद्, थलि भारद्वाजनियमादिङ्क्विकल्पः । शेषं श्रवतिवत् । ध्रुव इति बाहुलकात्कः, यद्वा “ध्रुवमपाये” इति निर्देशात् साधुः, अयं तुदादौ गत्यर्थश्च । तस्मात् वा अर्चि (ध्रुवः) स हि कुटादिः ॥ १२५ ॥

दु द्रु गतौ (द्रवति । दुदाव । दुद्रुवतुः । दुद्रोथ । दुद्रविथ । दुद्रुविव । दोता) इत्यादि पूर्ववत्, लिटि क्रादिनियमादिद्, थलि भारद्वाजनियमादिङ्क्विकल्पः । (द्रवः) पचाद्यच् । “दुन्योरनुपसर्गे” इति णविधौ दुनोतिरेव वृत्तौ गृहीतः । पदमञ्जरीं नयतिना साहचर्यात् सानुबन्धकस्य दुनोतेरिह ग्रहणमिति । (संदावः) “समि युद्दुदुवः” इति घञ् । (दूनः) “लवादिभ्यः” इत्यत्र “दुग्वोर्दीर्घश्च” इति वचनान्निष्ठान्तत्वं दीर्घत्वं च (दूतः) “दुतनिभ्यां दीर्घश्च” इति तन् दीर्घश्च । दूतस्य भावकर्मणी (दूत्यम्) “दूतवणिग्भ्यां चेष्यत” इति यः । द्रुञ् उपताप इति स्वादौ (द्रवति । दुद्राव । दुद्रुवतुः । दुद्रोथ । दुद्रुव) क्रादिपाठादिनित्यत्वम् । ननु “सुद्रुस्तुश्रुवां” निषेधस्य थलोऽन्यत्र चरितार्थत्वात् थलि भारद्वाजनियमादिङ्क्विकल्पः स्यात् । न चैवं शक्यते वक्तुं स्वादिव्यतिरिक्तानां ग्रहणं नियमार्थमिति, स्वादीनां तु भारद्वाजनियमप्राप्त्यैवेतो निषेधार्थमिति । एवं हि क्रादिनियमात् थलोऽन्यत्र नित्यमिद् स्यात् । एवं तर्हि स्वादीनां ग्रहणं यः क्रादिनियमात् इद् प्राप्तो यश्चापि भारद्वाजनियमात् तयोर्द्वयोर्निषेधार्थं भविष्यति । न च मन्तव्यं येन नाप्राप्तिन्यायेन क्रादिनियमप्राप्त्यैवेतो निषेधो युक्त इति । पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भादुभयोर्निषेध इति वृत्तावुक्तत्वात् । अथ वा सर्वेषां नियमार्थत्वेऽपि न दोषः । अनेन नियमेन यः क्रादिव्यतिरिक्तानां नित्यमिद् प्राप्तः सः “अचस्तास्वत्” इति निषिध्यते । यत्र चायं निषेधस्तत्रैव भारद्वाजनियम इत्यर्थादस्य नियमस्य काद्यष्टकव्यतिरिक्तविषयत्वलाभात् (दोता । द्रोष्यति) इत्यादि पूर्ववत् । लुङि “णिश्रिद्रुस्तुभ्यः” इति चङि (अदुद्रुवत्) । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुत्वादुवङित्युक्तं, (दुद्रुषति । दोद्रूयते । दोद्रोति । द्रावयति । अदुद्रवत् । अदिद्रवत्) “श्रवतिशृणोतिद्रवति” इत्यभ्यासस्येत्वम् । “बुधयुध” इत्यादिना नित्यं परस्मैपदम् । (सन्द्रावः) “समि युद्दुदुवः” इति घञ् । (उद्रावः) “उदि श्रयति” इत्यादिना घञ् । (प्रद्रावः) “प्रे द्रुस्तु सुवः” इति घञ् (हरिद्रुः । मितद्रुः । शतद्रुः) [द्रुप्रकरणे मितद्रवादिभ्य उपसंख्यानम्] इति द्रुः । हरिद्रुणा प्रोक्तं छन्दोऽधीते (हारिद्रविणः) । “कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च” इति प्रोक्तार्थं णिनिः । तदन्तात् “छन्दोब्राह्मणानि” इति नियमादध्येतुवेदित्प्रत्ययान्तमेवेत्युक्तं, तस्याणः “प्रोक्ताल्लुक्” इति लुक् । कलाप्यन्तेवासिनश्च ।

हरिद्रुरेषां प्रथमस्ततश्छगलितुम्बुरु ।

उलपेन चतुर्थेन कालापक्रमिहोच्यते ॥

इत्युक्ताः । (द्रविणम्) “द्रुदक्षिभ्यामिनन्” इति इनन् । (द्रोणः) परिमाणादिः । “द्रुसिपयनि” इति नप्रत्ययः । स्त्रियां गौरादिपाठात् (द्रोणी । द्रोणस्य गोत्रापत्यं द्रौणायनः । द्रौणिः) “द्रौणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम्” इति फक् । तदभावे “अत इज्” (द्रोणं पचतीति द्रौणः, द्रौणिकः) । “तत् पचतीति द्रोणादण् च” इति अण्डकौ (द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति) । तृतीयाविधाने [प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्] इति तृतीया ॥ १२६ ॥

जि जि अभिभवे ॥ अभिभवो न्यूनीकरणम् । (जयति । जिगाय) इत्यादि तिङन्ते

जि जयइतिवत् । पुनः पाठे फलं तत्रवोक्तम् । (अध्ययनात्पराजयते) पराजिरत्र न्यूनीभावे वर्त्तते । अत्रायमकर्मकः । अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । अत्र षष्ठ्यां प्राप्तायां *पराजेरसोढः* इति अध्ययनस्यापादानत्वात् पञ्चमी, परापूर्वस्य जयतेः प्रयोगे असोढः सोढुमशक्यो योऽर्थस्तत्कारकमपादानमिति सूत्रार्थः । (धनञ्जयः) “संज्ञायां भृतृवृजि” इति खचि मुमागमः पूर्वपदस्य । (शत्रुजित् । प्रजित्) “सत्सुद्विष” इत्यादिनोपसर्गेऽप्यनुसर्गोऽपि सुबन्ते उपपदे किप् (जिष्णुः) “ग्लायिष्यश्चस्त्रुः” इति रस्त्रुः (जयी) “जिवृक्षि” इति इनिप्रत्ययः (जित्वरः) “इण्णशजि” इति क्त्रप् । त्रयोऽपि ताच्छीलिकाः (जैत्रम्) बाहुलकात् त्रण् प्रत्ययः । (ज्रयति जिज्राय । जिज्रियतु । जिज्रियिथ । जिज्रेथ । जिज्रियिथ । ज्रेता । ज्रेष्यति ज्रयतु । अज्रियत् । ज्रयेत् । आशिषि ज्रीयात् । अज्रैवीत् । जिज्रीपति) “इको झल्” इति सनः कित्त्वान्न गुणः । “अज्झनगमाम्” इति दीर्घः (जेज्रीयते । ज्राययति । अजिज्रयत्) जु इति सौत्रो धातुः । (जवतीत्यादि) अयं गत्यर्थः । वेगवचन इत्यपरे । जवनम् । “जुचङ्कम्प्य” इत्यादिना युच् । (प्रजवशीलः, प्रजवी) “प्रजोरिनः” इतीनिप्रत्ययः (जूः) “आजभास” इत्यादिना किप् । तत्रैव जू इतिपाठात् किप्सन्निधोगेन दीर्घः (जवः । अप् । जूतिः) “ऊतियूतिजूति” इति निपातनात् क्तिनि दीर्घः । धयत्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः । श्रयतिस्त्वात्तः । तथा जित उभयपदिनः ॥ ९२८ ॥

णिम्भ ईषद्धसने ॥ एतदादयः स्वरन्त्यन्ता अनुदात्ता आत्मनेपदिनः (स्मयते । सिष्मिये । सिष्मियिद्वे । सिष्मियिध्वे । सिष्मिये । सिष्मियिध्वे) “अचि श्नुधातु” इत्यादिना इयङ् (स्मेता । स्मेप्यते । स्मयताम् । अस्मयत । स्मयेत । स्मेपीष्ट । अस्मेष्ट । सिष्मियिष्यते) “स्तौतिण्योरेव” इत्यपत्वम् । “स्मिपूङ्ग्वृज्वशां सनि” इतीट्, (सेष्मीयते । सेष्मेति) (मुण्डो विस्मापयते । अस्मिपत्) “नित्यं स्मयतेः” इति हेत्वेककारके स्मयत्यर्थं आत्वं, तत्र पुक्, “भीस्म्योर्हेतुभये” इति हेत्वेककारयोर्नित्यं तङ् । अत्र भयग्रहणं चित्तविकारोपलक्षणं, तेन बिभेतेर्हेतुभये स्मयतेर्हेतुस्मय इत्यर्थो भवति । यदा तु हेतु एव स्मयो न भवति तदात्वं न, नापि तङ्निधय इति (मुण्डो रूपेण विस्माययतीति भवति) । (स्मेरं) मुखम् । “नमिक्मिप्” इति रः । स्मित्वा । स्मितम्) अयमनादरे चुरादिः ॥ ९२९ ॥

गुङ् अव्यक्ते शब्दे (गवते । जुगुवे । जुगुविषे । जुगुविध्वे । गोता । गोप्यते । आशिषि गोपीष्ट । अगोष्ट । अगोष्यत । जुगूषते) “अज्झन” इति दीर्घः (जोगूयते) “अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः” (जोगोति गावयति । अजूगवत्) णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वाद् गुशब्दस्य द्विवचनं, (गुत्त्वा । गुतः) “दुग्वोर्दीर्घश्च” इति अत्र निरनुबन्धस्य तौदादिकस्य गु पुरीषोत्सर्गइत्यस्य ग्रहणमिति नात्र निष्ठानत्वदीर्घत्वे भवतः । (गोत्रम्) “गुपचि” इत्यादिना त्रप्रत्ययः । (ब्राह्मणिगोत्रा) । “कुत्सितानि कुत्सनेः” इति समासः । वृत्तिविषये गोत्रशब्दः कुत्सनवचन इति चेलतावुक्तम् । “घरूप” इत्यादिना पूर्वपदस्य ह्रस्वः । (गवाकः) क्रमुकवचनः, पिनाकादिपाठादाकप्रत्ययः । (गवलं) माहिषं शृङ्गम् । बाहुलकादलप्रत्ययः । अनन्तरं धृञ् धारण इति पठ्यते । वर्धमानोऽमुं न सहते । यदाह केचित् धृञ् धारण इति पठन्ति । सोनार्थः (धरति । धरते) इति प्रयोगदर्शनात् तत्साहसमात्रमुपादीयते च “अनुपसर्गात् लिम्प” इत्यत्र न्यासपदमञ्जरीधृञ् धारणइति । दैवेऽवधारणार्थः (धरति । धरते) इत्युभयमिति । अस्माभिस्तु मैत्रेयाद्यनुसारेण करणे प्रत्यये हरतेरनन्तरं पठित्वायमुदाहृतः ॥ ९३० ॥

गाङ् गतौ ॥ (गाते) त्रिष्वपि वचनेषु समानं, गा अ आतामिति स्थिते । अत्रान्तरङ्गत्वाद्धातुशपोरेकादेशे सवर्णदीर्घे ङिद्वयव आकारोऽतः परो न भवतीति “आतो ङितः” इतीयादेशो न भवति । न च सवर्णदीर्घस्यादिवद्भावेनातः परत्वमकारस्य, [अन्तादिवद्भावो वर्णाश्रये न] इति स्थितत्वात् । न च मन्तव्यं “वाणीदाङ्गं बलीय” इति सवर्णदीर्घात् प्रागेव

इयादेशः स्यादिति, यदयमङ्गात् परस्येत्यङ्गस्य न भवति । बहुवचने अस्य “आत्मनेपदेष्व-
नतः” इति अद्वावः, अत्राप्यनत इति पर्युदास आदिवद्भावेन न भवति, वर्णाश्रयत्वात् । न
च मन्तव्यमित्यादि पूर्ववत् । (गासे । गाथे । गाध्वे) गै इति ढेरत्वे वृद्धिः । धातुशपोरे-
कादेशस्यादिवद्भावात् “अतो गुणे” इति पररूपं वर्णाश्रयत्वादेव न भवति । “आतो लोप इटि
च” इत्यत्र आर्द्धधातुकस्येदो ग्रहणात् नालोपप्रसङ्गः (जगे । जगाते । जगिषे । जगिध्वे । जगे ।
जगिवहे) “आतो लोप इटि च” इत्याल्लोपः (गाता । गास्यते) “गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिण्डित्”
इत्यत्र गाङिति इडादेशग्रहणात् अस्मात् परस्याङ्गितः प्रत्ययस्य ङित्त्वाभावात् न “घुमा-
स्थागा” इतीत्वं, (गाताम् । गास्व । गै । गावहै । अगात । अगाताम् । अगात) अ-
स्याद्वावः, (अगाथाः । अगे) । “आद्गुणः” (अगावहि । गेत । गेयाताम् । गेथाः । गेय)
लिङः सलोपः, “आद्गुणः” यलोपः । आशिषि (गासीष्ट । अगास्त । अगासाताम् । अ-
गास्त । अगास्थाः । अगासि । जिगासते जेगीयते) “घुमास्थागा०” इतीत्वम् (गाय-
यति । अजीगयत् । “मापोष्टक्” इत्यत्र न्यासपदमङ्गोर्यं धातुरादादिक इति स्थितं, शपि
पाठे चास्य प्रयोजनं नास्ति । अस्माभिस्तु कापि पठितव्य इति मैत्रेयाद्यनुसारेण पठितः ।
गायतीति गतं शब्दे शपि ॥ ९३१ ॥

कुङ् घुङ् उङ् डुङ् शब्दे (कवते । चुकुवे । घवते । जुघुवे) इत्यादि गवतिवत् । (को-
कृत इत्यत्र) “न कवतेर्यङि” इति अभ्यासस्य चुत्वनिषेधः । यङीति वचनात् तल्लङि (चो-
कोतीति) चुत्वं भवति । अयमव्यक्तशब्द इति न्यासे । तथा देधश्च अव्यक्तशब्दे कवतइति,
अयमार्त्तशब्दे तुदादौ, शब्दमात्रे ऽदादौ, (अवते । अवसे । ऊवे । ऊविवहे) अत्रोवङि तस्य
“द्विर्वचनेऽचि” इति स्थानिवत्त्वात् उशब्दस्य द्विर्वचने वार्णादन्तरङ्गादपि सवर्णदीर्घात् पूर्व
बहिरङ्गेऽप्युवङि “वार्णादाङ् बलीय” इति पश्चात् सवर्णदीर्घः (ओता । ओष्यते । अवताम् ।
आवत । अवेत ।) आशिषि (ओपीष्ट माभवानौष्ट । ऊपिषते) “इको झल्” इति सनः कित्त्वा-
द्गुणः । “अज्ज्ञन०” इति दीर्घः, “सन्यङोः” इति षष्ठ्यन्तत्वात् पशब्दस्य द्विर्वचनम् ।
(आवयति । मा भवानविवत्) वृद्धयावौ चङि णेलीपे “णौ चङि” इति ह्रस्वे “चङि” इति
द्विर्वचनं, णिलोपस्य “द्विर्वचनेऽचि” इति स्थानिवत्त्वात् द्वितीयस्यैकाचो विशब्दस्य द्विर्वचन-
म् । (डवते । जुडुवे) इत्यादि गवतिवत् ॥ ९३५ ॥

च्युङ् ज्युङ् प्रुङ् प्लुङ्गतौ ॥ (च्यवते । चुच्युवे । चुच्युविषे । चुच्युविध्वे । चुच्युवे) ।
“अचि श्नुधातु०” इति उवङ् । (च्योता । च्योष्यते । अच्यवत । च्यवेत । च्योषीष्ट ।
अच्योष्ट । चुच्यूपते) । “इको झल्” इति कित्त्वे “अज्ज्ञन०” इति दीर्घः । (चोच्युयते ।
चोच्योति । च्यावयति । अच्यवत् । अचिच्यवत्) । “स्वतिशृणोति” इत्यादिना अभ्या-
सस्येत्वम् (च्यवनम्) चलनार्थत्वात् युच् (च्योत्रम्) बाहुलकाच्चाण् । (ज्यवत) इत्यादि
च्यवतिवत् । अत्र मन्दी जु इत्युकारं पठति, तत् जु इति सौत्रो धातुरिति वृत्तिन्यासपदम-
ङ्ग्यादिष्वभिधानादनार्थमिव प्रतीयते (प्रवते । पुपुवे । प्लवते । पुल्लुवे) इत्यादि गवति-
वत् । अत्र मैत्रेयः । क्लुङ् इत्येके । (क्लवते) इत्यादि । (क्लव इति विक्लव इति च) ववयो-
रभेदात् द्रष्टव्यम् । क्रुङ् इति कचित्पठ्यते ॥ ९३९ ॥

रुङ् गतिरेष (१) णयोः ॥ (रवते । रुह्वे) इत्यादि, गवतिवत् । (रावयति । अरीरवत्)
“ओः पुयणजि” इति यण्परत्वाद्भ्यासस्येत्वे दीर्घः । रु शब्दे इत्यदादौ । अस्यैव निरनुबन्ध-
कस्य “उपसर्गे रुवः” “विभाषाङि रुलुवोः” इत्यत्र ग्रहणं वृत्त्यादौ कृतम् ॥ ९४० ॥

धृङ् अवध्वंसने ॥ (धरते । दध्वे) इत्यादि धृज्वत् ॥ ९४१ ॥

मेङ् प्रणिदाने प्रणिदानं विनिमयः । प्रत्यर्पणमित्यपरे (अपमयते । प्रणिमयते) “नेर्गद०” इति

णत्वं, तत्र माङ्मेडोर्ग्रहणमिति वृत्तिः । मेडआत्वाभावेऽपि णत्वमिति हरदत्तः (समे । ममिपे) “आतो लोपः” इत्याल्लोपः (मातासे । मास्यते । मयताम् । अमयत । मयेत । मासीष्ट । प्रणयमास्त) अङ्व्यवायेऽपि णत्वमिष्यते । (मित्सते) “सनि मोमा०” इतीस् अभ्यासस्य लोपः । “सः स्याद्धधातुके” इति तत्त्वं, (मेमीयते) । “घुमास्था” इतीत्वम् (मामाति । मामीतः) “ई हल्यघोः” इतीत्वं हलादौ स्थितम् । अजादौ तु “श्याभ्यस्तयोः” इत्याल्लोपः (माययति । अमीमयत् । मितम्) “द्यतिस्यतिमेति” इत्वम् । अपमित्य याचते । अपमाय याचते । “न ल्यपि” इतीत्वनिषेधः । “मयतेरिदन्यतरस्याम्” इति पक्षे इकारः । “उदीचां माडो व्यतीहारे” इति व्यतिहारार्थादस्मात् क्त्वा । अपूर्वकालार्थं वचनम् । याचित्वा ह्यसावपमयते । अत्रोदीचां ग्रहणात् यथाप्राप्तमपि भवति । याचित्वापमयत इति, अन्यथा येन नाप्राप्तिन्यायेन अपूर्वकालात् क्त्वो बाधः स्यात् । अपमित्य निवृत्तमापमित्यकम् । “अपमित्ययाचित्वाभ्यां ककनौ” इति निवृत्ते यथासंख्यादस्मात् कक्, धान्यमायः । “ह्वावामश्च” इति कर्मण्युपपदे ऽणि युक् । अत्र वृत्तौ माङ् मानइत्युपादाय “गामादाग्रहणेऽप्यविशेष” इति मेडोऽप्युपलक्षणमिति हरदत्तः ॥ १४२ ॥

देङ् रक्षणे ॥ दयते । दिग्ये । दिग्याते । दिग्यिषे । दिग्ये) “दयतेर्दगिलिटि” इति दिग्यादेशे “एरनेकाचः” इति यण् । “दिग्यादेशेन द्विर्वचनस्य बाधनमिष्यत” इति वृत्तिः । दा-तेत्यादि (अदित । अदित्य) “स्थाध्वोरिच्च” इति सिचः कित्त्वमित्वं च (प्रदाय) “घु-मास्था” इतीत्वं ‘न ल्यपि’ इति निषिध्यते । शेषं मयतिवत् ॥ १४३ ॥

इयैङ् गतौ (श्यायते । शश्ये । शश्याते । शश्यापे । श्याता । श्यास्यते । श्यायताम् । अ-श्यायत । श्यायेत । आशिषि श्यासीष्ट । अश्यास्त । शिश्यासते । शाश्यायते । शाश्याति । श्यापयति । आशिश्यत् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः) “श्याद्वयघ०” इति णः । श्यैडो ऽव-स्यतेश्चाकारान्तत्वादेव णे सिद्धे प्रतिपदोपादनं सोपसर्गार्थमिति स्थितम् । शीतं भेदः । शी-तो वायुः । “द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः” इति द्रवस्य मूर्त्तौ काठिन्ये स्पर्शगुणे च वर्त्तमानस्य श्यायतेर्निष्ठायां परतः संप्रसारणे “हलः” इति दीर्घः । तत्रास्पर्शे “श्योस्पर्शे” इति निष्ठान्तत्वे द्रवमूर्त्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्र श्यानो वृश्चिक इति संप्रसारणं न भवति, निष्ठान्तत्वं “संयोगादे-रातः” इत्येव सिद्धं, प्रतिशीनं, “प्रतेश्च” इति श्यैडः प्रतेः परस्य निष्ठायां संप्रसारणं, “श्यो-स्पर्शे” इत्यत्र स्पर्शग्रहणेन गुणो निषिध्यते न तु रोग इत्यत्रापि निष्ठान्तत्वं भवति । (अ-भिशीनः । अभिश्यानः । अवशीनः । अवश्यानः) “विभाषाभ्यवपूर्वस्य” इति श्यैडो नि-ष्ठायाम् वा संप्रसारणम् । अत्राभ्यवाभ्यामिति वक्तव्ये पूर्वग्रहणं व्यवहिते तथा स्यादिति अभिसंशीन इत्याद्यपि भवति, मूर्त्तिस्पर्शयोः परत्वादियमेव विभाषा भवति, सर्वत्र संप्रसार-णपक्षे स्पर्शादन्यत्र “श्योऽस्पर्शे” इति निष्ठान्तत्वमन्यत्र “संयोगादेरातः” इति ॥ १४४ ॥

प्यैङ् वृद्धौ ॥ प्यायते । पप्ये इत्यादि श्यैवत् ॥ १४५ ॥

त्रैङ् पालने ॥ (चौरात् त्रायते) “भीत्रार्थानां भयेहेतुः” इति भयेहेतोश्चौरस्यापादानत्व-म् । त्राणं, त्रातः । “नुदविद०” इत्यादिना निष्ठान्तत्वं वा, इदं च व्यवस्थितविभाषाविज्ञा-नादेव त्रातः इत्यादौ न भवति । स्मिङ्प्रभृतय एतदन्ता अनुदात्ता आत्मनेभाषाः ॥ १४६ ॥

पूङ् पवने ॥ एतदादयो डीङन्ता उदात्ता आत्मनेपदिनः (पवते । पुपुवे । पविता । पविष्यते । पवताम् । अपवत । पवेत । पविषीष्ट । अपविष्ट । पिपविषते) “सनि ग्रहगुहो-श्च” इति चकारेणोगन्तानां समुच्चयात् निषेधे प्राप्ते तदपवादः “स्मिपूङ्” इति इट् । “द्विर्व-चनेऽचि” इति गुणावादेशयोः स्थानिवत्त्वात्पूशब्दस्य द्विर्वचनं, पुयण्जीत्यभ्यासस्येत्वं, (पोपूयते । पोपोति । पावयति । अपोपवत् । पूत्वा । पवित्वा । पूतवान् । पवितवान् । पूतं, पवितम्) “पूङश्च” इति क्त्वानिष्ठयोर्वेङागमः । “पूङः क्त्वा च” इति सेटोः क्त्वानि-ष्ठयोर्नित्यमकित्वं, पूङ् इति सानुबन्धकनिर्देशात्, यङ्लुकि निष्ठायां कित्वमेव । (पोपुवितम् ।

पोपुवितवान्) इति । क्वायां तु “न क्वा सेद्” इति कित्त्वनिषेधात् (पोपुवित्वा) इति भवति । (पवमानः) “पूडयजोः शानन्” इति शानन्प्रत्ययः । (पोत्रं) हलस्य सूकरस्य वा सुखम् । “हलसूकरयोः पुवः” इति करणे घ्नन्, तच्चेत् करणं हलसूकरयोरवयवो भवति । (पवित्रं) दर्भः । “पुवः सञ्ज्ञायाम्” इति करणइत्रः । पूयतेऽनेनेति पवित्रमृषिर्मन्त्रश्च । पवत इति पवित्रम्, अग्न्यादिः । “कर्त्तरि चर्पिदेवतयोः” इति कृपौ करणे देवतायां कर्त्तरि पवतेरित्रः । यदायमित्रः कर्त्तरि तदा नपुंसकलिङ्ग एवोदाहृतः । पूड क्रयादौ, तस्यापि घृनित्रयोर्विधौ सामान्येन ग्रहणमित्युक्तानि रूपाणि तस्यापि ॥ १४७ ॥

मूड् बन्धने ॥ मवतइत्यादि पवतिवत् । (मुमुपते । मृत्वा) मृतः इत्यत्र “श्र्युकः किति” “सनि ग्रहगुहोश्च” इति इण्णिषेधः ॥ १४८ ॥

डीङ् विहायसा गतौ ॥ विहायसां गताविति क्वचित्पठ्यते । तदाकाशगमनइतिपठद्वायां चन्द्रधनपालाभ्यां प्रत्युक्तम् । व्योमोरोभ्यां गमने डयते अंहते च इति पठन् केशवस्वाम्य-त्रैवानुकूलः । अयमेव पाठो मैत्रेयादीनामपि (डयते । डिङ्ये । डिङ्घिषे) “एनेकाचः” इति यण् । (डयिता । डयिष्यते । डयताम् । अडयत । डयेत् । डयिषीष्ट । अडयिष्ट । डिङ्घिषते । डेडियते । डेडेति । डाययति । अडीडयत् । डयित्वा) “निष्ठा शीङ्” इत्यत्र निष्ठेति योगविभागात् डयितमित्यपि भवतीति पारायणे । डीङ् शब्दे दैवादिकस्य । पूडा-दयस्त्रय एते उदात्ता आत्मनेपदिनः ॥ १४९ ॥

तृ प्लवनतरणयोः ॥ उदात्तः परस्मैभाषा । (तरेति । ततार । तेरतुः । तेहः । तेरिथ । तेरथुः । तेर । ततार । ततर । तेरिव) “ऋच्छत्यृताम्” इति गुणः, वृद्ध्या तु स्वविषये पूर्व-विप्रतिषेधेनायं बाध्यते । “तृफलभजत्रपश्च” इति किति लिटि थलि च सेटि एत्वाभ्यासलोपौ । (तरिता । तरीता । तरिष्यति । तरीष्यति) *वृतो वा* इति इटो वा दीर्घः । वृड्बुजभ्या-मृदन्ताच्च परस्येडो वा दीर्घ इति सूत्रार्थः । अत्र अलिटीत्यनुवृत्तेर्न लिटि दीर्घः (अतरत् । तरेत् ।) आशिषि (तीर्यात्) । “ऋत इद्धातोः” इति इत्वरपरत्वयोः “हलि च” इति दीर्घः । “इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन” इत्युक्तत्वात् न तयोर्विषये इत्वम् (अतारी-त् । अतारिष्टाम् । अतारीः । अतारिष्टम् । अतारिष्ट) “वृतः” इतीटो दीर्घः “सिचि च पर-स्मैपदेषु” इति बाध्यते (तितरीषति । तितरिषति । तितरीषति) “वृतो वा” इत्यधिकृत्य “इद् सनि वा” इति इटो विकल्पनात् “सनिग्रहगुहोश्च” इति निषेधोऽत्र न भवति । इड-भावे “इको झल्” इति सनः कित्वादगुणत्वे “ऋत” इति इत्वरपरत्वयोः “हलि च” इति दीर्घः । इट्पक्षे “वृतः” इति दीर्घविकल्पनात् (तातीर्त्ति) अभ्यासस्योरदत्त्वे हलादिशेषे “दीर्घोऽकितः” इति दीर्घः । “रुग्रिकौ च” इति रुग्रीको न भवन्ति, “ऋतश्च” इति तपर-करणेन ऋकारान्तस्याङ्गस्याभ्यासे तद्विधानात् (तातीर्त्तः । तातिरति । तातीर्षि । तातीर्थः) अगुणविषये इत्वे रपरत्वं, हल्परत्वे तु दीर्घश्च । लोटि (तातर्तु । तातीर्त्तात् । तातीर्ताम् । ता-तिरतु । तातीर्हि) तातराणि । तातडो डित्वादगुणः, इत्वादि, लिङि तिप्सिपोर्हलङ्घादिलोपे (अतातः । अतातीर्ताम् । अतातरः) अत्र “जुसि च” इति गुणेन परत्वादित्वं बाध्यते । (तातीर्तात् । तातीर्ताताम्) आशिषि सलोपाभावो विशेषः । (तातीर्तास्ताम्) इत्यादि । (तारयति । अतीतरत् । व्यतितरते । व्यतितरे । व्यतितरीता । व्यतितरिष्यते । व्यतित-रीष्यते । व्यतितरताम् । व्यत्यतरत । व्यतितरेत । व्यतितरिषीष्ट । व्यतितीर्षीष्ट) “लिङ्-सिचोरात्मनेपदेषु” इति ऋत इटो विकल्पनात् पक्षे इट् । तस्य च दीर्घत्वं “न लिङि” इति निषेधान्न भवति । इडभावे “उश्च” इति लिङिसिचोः कित्वादगुण इत्यादि लुङ्यपि पूर्ववत् । सिच इडभावे कित्चेत्वयोर्व्यत्यतीर्षेति, इट्पक्षे दीर्घविकल्पे (व्यत्यतरिष्ट, व्यत्यतरीष्ट) इत्या-दि । अयं च दीर्घविकल्पः प्रकृतस्येष्ट इति चिण्वद्वयो न भवति, तेन (तारिता, तरिता, तरीता, तारिष्यते, तरिष्यते, तरीष्यते,) इति त्रीणि रूपाणि भवन्ति । लिङि शुद्धोऽपीद् पाक्षिकस्त-

स्य च न दाघं इति (तारिषीष्ट, तरिषीष्ट, नरीषीष्ट) इति त्रीणि रूपाणि । लुङि त्वेकवचने (अतारि) अन्यत्र चिण्वदिट् । (अतारिषाताम्) शुद्धो पुनरिति दीर्घविकल्पनात्, (अतरिषाताम्, अतरीषाताम्) अयं चेद् “लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु” इति पक्षे न भवति तदा “उश्च” इति कित्त्वेत्वाद्वा अतीर्षातामित्यपीति चातुरूप्यं भवति । ध्वमि चिण्वदिटि शुद्धेष्टश्च दीर्घादीर्घयोः “विभाषेष्टः” इति मूर्द्धन्यविकल्पनात् (अतारिध्वम्, अतारिद्वम्, अतरिध्वम्, अतरिद्वम्, अतरीध्वम्, अतरीद्वम्,) इति षड् रूपाणि । इडभावे नित्ये मूर्द्धन्ये अतीद्वमिति आहत्य सप्त रूपाणि । (स्थन्तरम्) साम । “सञ्ज्ञायां भृतृवृजि” इति खच् । (अवतारः) पक्षे, “अवे तृस्रोर्धञ्” इति करणाधिकरणयोर्धञ् (तीर्त्वा । तीर्णः । तीर्णवान्) “श्र्युकः कीति” इतीप्तिषेधः । निष्ठायामित्वरपरत्वदीर्घत्वेषु “रदाभ्याम्” इति नत्वं तीर्णिः । ऋत इकारः । ऋलवादिभ्यः क्तिन् निष्ठावत् भवति इति नत्वम् (तरुणः) “ऋवृत्तुजदारिभ्य उन्नन्” इति उन्नन् प्रत्ययः । कवयः तरुणिमा इतीमनिचं प्रयुजते । नास्य लक्षणमस्ति । तरुणी । “वयसि प्रथमे” इति ङीप् । तलुनी सुरा । कपिलकादीनां सञ्ज्ञाद्यन्तसोर्वा लत्वमापद्यत इति लत्वं, [नञ्सूनजीकत्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम्] इति ङीप् । नञ्सूनर्ईककः प्रत्यया इतरे प्रातिपदिकानि । तरुः । “भृमृवृशि” इत्यादिनो प्रत्ययः । तालु । “तरतेर्लश्च” इति उण्प्रत्यये रेफस्य च लत्वम् । तीर्थम् । “पातृवृदि” इत्यादिना ये ऋत इत्वादि । तर्ष उत्साहः । तूर्योऽभि-
लाषः । “वृतृवृदि” इत्यादिना सः । तरप्तिः । “अर्चितृवृत्” इत्यादिना अनिप्रत्ययः ॥ ९९० ॥

गुप गोपने ॥

तिज निशाने ॥

मान पूजायाम् ॥

बन्ध बन्धने ॥

गुप गोपनकुत्सनयोरिति मैत्रेयः । एते च गुपादयः । “गुसिज्जिकद्भ्यः सन्” । “मान्ब-
धदान्दान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य” इति नित्यसन्नन्ताः । तथा च भाष्यं, नैतेभ्यः प्राक् सन्
आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पदयाम् इति । तथा च “पूर्ववत्सनः” इत्यत्र वार्तिकं पूर्वस्या-
त्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपदमिति चेत् गुपादिष्वप्रसिद्धिरिति । अयं च सन् गुपेर्नि-
न्दायां, तिजेः क्षमायां, मानेर्जिज्ञासायां, बन्धेर्वैरूप्य, इति वृत्तावृत्तत्वात् । अत्रापठितेष्व-
र्थेषु न च सन् अस्ति, न चैषां केवलानां पठितेष्वर्थेषु प्रयोगः । पूर्वोक्तभाष्यवार्तिकविरोधात् ।
किं च भाष्ये ऽनुबन्धकरणसामर्थ्यात् ‘अवयवे ऽकृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति’ इति स-
न्नन्तादात्मनेपदसमर्थनं च विरुध्येत, तथा निन्दादेरन्यत्र केवलानां गुपादीनां प्रयोगे तन्नै-
वानुबन्धासञ्जनस्यात्मनेपदार्थत्वेन चरितार्थत्वात् कथं सामर्थ्यं कथं वानुबन्धत्वम्, एवं च
गोपते, तेजते, इति स्वाम्युक्तः केवलात् तिङः प्रयोगः प्रत्युक्तः । अत्र नन्दिमैत्रेयौ । नह्येतेभ्य
इत्यादिना भाष्येण तिङामभावः प्रतीयत इति निन्दादेरन्यत्र कृतमुदाजहत्तुः । हरदत्तस्त्वे-
तन्नानुमन्यते, यदाह । “पूर्ववत्सनः” इत्यत्र कथं तर्हि जुगुप्सादेः समुदायस्यानुदात्तत्वमस-
त् आह । अवयव इति । अवयवे ह्यचरितार्थं लिङ्गं सामर्थ्यादवयविनो विशेषकं भवति । यद्येवं
गोपयति तेजयतीत्यादावपि ब्रसङ्गः । अथ यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति तत्र कृतं लिङ्गं
तस्य विशेषकं भवति णिजन्तं च व्यभिचरति विनापि तेन जुगुप्सत इति गुपेः प्रयोगादित्यु-
च्येत, सन्नन्तादपि न स्यात्, विनापि तेन गोपयतीति गुपेः प्रयोगात्, वक्तव्योऽत्र विशेषः ।
अयमुच्यते । गुप गोपन इत्यस्य सन्विधौ ग्रहणन्तस्माच्च नित्यः सन्नेव भवति नापरः प्रत्ययः ।
गोपयतीत्यादिकस्तु प्रयोगो गुप रक्षणे इत्यस्य, स चान्य एव । अवश्यं चैतदेवं विशेषम् ।
अन्य एव सन्प्रकृतिस्तस्माच्च सनेव भवतीति । अन्यथा निन्दाया अन्यत्र यथा णिजभवति
तथा लडादिरपि स्यात् । एवं तिजिप्रभृतयोऽपि क्षमाद्यर्थे यत्र सन्निष्यते तत्रानुदात्तेनो नित्य-
सन्नन्ताश्च, क्षमादिभ्योऽन्यत्र यत्र णिजिष्यते तत्रानुबन्धका एव चुरादौ पठितव्या इति ।

तत्रैवं मते अवयवे ऽकृतं लिङ्गमिति भाष्योपपत्तिः । यदि हि कृतः स्युस्तर्हि अनुदात्तत्वं युज्यं स्याद् इति अनुदात्तत्वस्य कथमचारितार्थ्यम् । अथोदाहरणानि (जुगुप्सते । जुगुप्साञ्चक्रे । जुगुप्सिता । जुगुप्सिष्यते जुगुप्सताम् । अजुगुप्सत । जुगुप्सेत । जुगुप्सिषीष्ट । अजुगुप्सिष्ट) अत्रास्य सनो धातुसंशब्दनेनाविधानादनाधेधातुकत्वान्नेङ्गुणौ । एवं तितिक्षतइत्यादि । मीमांसतइत्यादौ—“मान्वन्ध”इत्युपधादीर्घः । अथ चाभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान्विधीन् बाधन्तइति अभ्यासस्य हलादिशेषह्रस्वादिषु कृतेष्वेव । एवं बीभत्सतइत्यादावपि । अत्र “एकाचो बशः” इति वकारस्य भकारः । धकारस्य “खरिच” इति चत्वं तकारः । गोपायतीति रक्षणे । गुपादयश्चत्वार एतेऽनुदात्तेतः ॥ ९५४ ॥

रभ राभस्ये ॥ राभस्यमुपक्रमः । एतदादयो हृदयन्ता अनुदात्ता अनुदात्तेतः (आरभते । आरेभे । आरेभिषे । आरेभिषेहे) क्रादिनियमादिद् । एत्वाभ्यासलोपौ, (आरब्ध) “झपस्तथोः” इति धत्वं “झलां जश् झशि” इति जश्त्वं भकारस्य वकारः । (आरप्स्यते) “खरि च” इति चत्वंम् । (आरभताम् । आरभत) (आशिषि । आरप्सीष्ट । आरब्ध) सिज्जलोपधत्वजश्त्वे, (आरिप्सते) “सनि मीमा” इत्यादिना इस् । “स्कोः” इति सलोपः । (आरारभ्यते । आरारम्भीति । आरारब्धि) इट्पक्षे “रभेरशब्दिलोः” शब्दिलङ्भ्यामन्यत्राजादौ नुम्विधानान्नुमि अनुस्वारपरसवर्णौ (आरारब्धः । आरारभति) अत्राद्भावे ऽजादित्वात् कृतस्य नुमः “अनिदिताम्” इति नलोपः । (आरारम्भाणि । आरारम्भामः) आद्यजादित्वान्नुम्, पित्त्वान्नलोपाभावः । लङि तिप्सिपोर्ह्रस्व्यादिलोपे जश्त्वचत्वंयोः (आरारप् । आरम्भयति । आरम्भत्) अत्र परामपि वृद्धिं नित्यत्वात् नुम् बाधते (आरम्भः । आरम्भणम्) अजादित्वान्नुम् । (रम्भा) पचाद्यचि टाप् (रभसः) सत्यमीत्यादिना ऽसच् । बाहुलकान्नुमभावः, राभस्येति निपातनात् वा ॥ ९५५ ॥

डुलभप् प्राप्तौ ॥ लभतइत्यादि सर्वं रभतिवत् । अस्यापि शब्दिलङ्वर्जिते ऽजादौ नुम् । आलभ्या गौः । “आडो यि” इति आङ्पूर्वाल्लभेर्भ्यकारादौ नुम् । अत्र यीत्यस्य विषयसप्तमीत्वात् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वं नुमि अदुपधत्वाभावात् “पोरदुपधात्” इति यन्नेति ण्यङ् भवति । ण्यद्यतोश्च स्वरे विशेषः, ण्यति “गतिकारकोपपदात् कृत्” इति कृदन्तोत्तरपदप्रकृतिस्वरः “तित्स्वरितम्” इति स्वरितत्वं भवति । यदि तु उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन “यतोऽनावः” इति यदन्तं द्व्यच्कमाद्युदात्तं स्यात् । अत्र च विषयसप्तमीत्वमिति “इदितो नुम् धातोः” इत्यतः धातोर्नित्यनुवृत्त्या भाष्ये प्रतिपादितम् । उपलम्भ्या विद्या । “उपात् प्रशंसायाम्” इति लभेर्भ्यकारादौ विषये नुम् । अत्र धात्वर्थस्य प्राप्तेः प्रशंसापादनद्वारेण प्राप्यमाणद्वारेण वा प्रशंसा । अन्यत्र नुम्भावात् “पोरदुपधात्” इति यति उपलभ्यमस्मात् वृषलात् न (१) किं चिद् भवति । अत्रापि ण्यद्यतोः स्वरे विशेषः (ईषत्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः) “उपसर्गात्खल्वजोः” इति नुम् । “लभेश्च” इति सिद्धे वचनमिदं नियमार्थं खल्वजोरजाद्योर्यदि भवति उपसर्गात् परस्यैवेति, तेन इषल्लभो लाभ इत्यत्र नुम् न भवति (सुलभः । दुर्लभः । सुलाभः । दुर्लाभः) इत्यत्र तु उपसर्गात् परत्वेन “सुदुर्भ्यां केवलभ्याम्” इति नुम्निषेधः । अत्र केवलशब्द उपात्ताभ्यां सदुर्भ्यामन्यस्य सजातीयोपसर्गस्याभावमाह, तेन सुदुर्भ्यामन्योपसर्गरहितस्य लभेः खल्वजोर्नुम् न भवतीति सूत्रार्थः । उपसर्गान्तरयोगे तु अतिप्रसुलम्भ इति नुम् भवत्येव । (सुदुर्लभमतिदुर्लभं सुलभं, सुदुर्लाभः, अतिदुर्लाभः) इति प्रयोगास्तु “सुः पूजायाम्” “अतिरतिक्रमणे च” इति स्वत्योः कर्मप्रवचनीयत्वे द्रष्टव्याः । अतिक्रमणं फलप्राप्तावपि क्रियानुपरतिः । उक्तेषूदाहरणेषु खल्वजोर्न बाधः, विषयभेदात्, कर्मणि खल्, भावे च घञ् इति । यद्वा सुरत्र क्षेपे यथा सुषिक्तं किं तवात्रेति, दुर्निन्दायां यथा दुर्ब्राह्मण

इति । तेन कृच्छ्राकृच्छ्रार्थत्वाभावात् खलभावः (अलाम्भि, अलम्भि, लाभंलाभं, लम्भं-लम्भं, “विभाषा चिष्णमुलोः” इति लभेर्नुम्बिकल्पः, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सोपसर्गस्य नित्यं नुम् भवति । प्रालम्भि, प्रलम्भंप्रलम्भमिति । लाभेन निर्वृत्तं लब्धिर्ग्रमं, “ङ्वितः क्तिन्नः” “क्त्रेर्मव्नित्यम्” इति मप् । पित्त्वाद्ङ् । लभा । लब्धिः । “क्तिन्नवादिभ्यः” इति क्तिन् ॥ ९९६ ॥

पञ्च परिष्वङ्गे ॥ स्वजते । “दंशसञ्जस्वजां शपि” इति अनुनासिकलोपः (सस्वजे, सस्वजे । सस्वजिषे । सस्वजिषे । सस्वजिवहे) “इन्धिभवतिभ्याम्” इत्यत्र “श्रन्थिग्रन्थि-दम्भिस्वज्जीनां वा” इति वक्तव्यमिति लिटः कित्त्विकल्पनात् पक्षेऽनुनासिकलोपः । तथा “सदिस्वञ्ज्योः” इत्यत्र वृत्तिव्याख्यानेषु स्वञ्जेः संयोगान्तादपि लियो विभाषा कित्त्व-मिच्छन्तीति (स्वङ्गा । स्वङ्ग्यते । स्वजताम् । अस्वजत । स्वजेत । स्वङ्गीष्ट । अस्वङ्गः । सिस्वङ्ग्यते) “स्तौतिण्योरेव” इत्यपत्वम् । (सास्वज्यते । सास्वङ्गि । सास्वज्जीति । सास्वक्तः । सास्वजति) लोटि हौ (सास्वक्धि) लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्त-लोपे (असास्वन् । स्वजयति । असस्वजत् । प्रतिष्वजते) “उपसर्गात् सुनोति” इत्यादिना पत्वं, (प्रत्यष्वङ्गः) “प्राक् सितादङ्ग्यवायेऽपि” इति पत्वं (परिष्वजते । निष्वजते । विष्व-जते) । “परिनिविभ्यः” इत्यादिना पत्वम् । “उपसर्गात् सुनोति” इत्यादिनैव सिद्धे स्तुस्व-ञ्ज्योरुपादानं “सिवादीनां वाङ्ग्यवायेऽपि” इति परिनिविभ्यः परत्वे अङ्ग्यवाये सिवादि-दित्वादनयोः पत्वविकल्पोऽयं यथा स्यादिति । तेन पर्यष्वजत पर्यस्वजत । इत्याद्युभयं भव-ति । प्रतिसस्वजे इत्यादौ “स्थादिष्वभ्यासेन” इत्यभ्यासात् परस्य प्राप्तं पत्वं “सदि-स्वञ्ज्योः परस्य लिटि” इति निवार्यते ॥ ९९७ ॥

हृद् पुरीषोत्सर्गे ॥ (हृदते । जहदे । जहदिषे । हृत्ता । हृत्स्यते । हृदताम् । अहदत् । हृदेत् । हृत्सीष्ट । अहत्त । जिहृत्सते । जाहद्यते । जाहदीति । जाहत्ति । हादयति । अजोह-दत् । हन्नः) “रदाभ्याम्” इति नत्वम् । रभादयश्चत्वारोऽनुदात्ता अनुदात्तेतः । नन्दी तु हर्दिं विभाषानुदात्तेतमाह ॥ ९९८ ॥

जिह्विदा अव्यक्ते शब्दे ॥ अयमुदात्त उदात्तेत् । (क्ष्वेदति । चिक्षेद । चिक्षेदिथ । चिक्षेदिव) तासौ नित्यानिदत्त्वाभावान्न भारद्वाजनियम इत्युक्तम् । (क्ष्वेदिता । क्ष्वेदि-ष्यति । क्ष्वेदतु । अक्ष्वेदत् । क्ष्वेदेत् । क्ष्विद्यात् । अक्ष्वेदीत् । चिक्षेदिपति । चिक्षेदिषति) “रलो व्युपधात्” इति कित्त्वविकल्पः (चैक्षेत्ति । क्ष्वेदयति । अचिक्षेदत् । क्ष्विदित्वा । क्ष्वेदित्वा । क्ष्विष्णः) “जीतः क्तः” इति वर्त्तमाने क्तः । “आदितश्च” इति इडभावः, “रदा-भ्याम्” इति निष्ठा नत्वम् । क्ष्विष्णमनेन, क्ष्वेदितमनेन (प्रक्ष्विष्णः । प्रक्ष्वेदितः) “विभाषा भावादिकर्मणोः” इतीड्विकल्पः । “निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिष्टपः” इति सेटो निष्ठाया अकित्त्वात् गुणः । जिह्विदा स्नेहनमोहनयोरिति दिवादौ ॥ ९९९ ॥

स्कन्दिर् गतिशोषणयोः ॥ इतो मिहन्ता उदात्तेतोऽनुदात्तेतः (स्कन्दति । चस्कन्द । चस्कन्दिथ । चस्कन्थ । चस्कन्दिव) क्रादिनियमादिङ्, थलि भारद्वाजनियमात् विकल्पः । (स्कन्ता । स्कन्तस्यते । स्कन्दतु । अस्कन्दत् । स्कन्देत् । स्कन्धात्) “किदाशिपि” इति कि-त्त्वात् “अनिदिताम्” इति नलोपः । अस्कदत् । “इरितो वा” इति वाङिनलोपः । अङोभा-व (अस्कान्त्सीत् । अस्कान्ताम् । अस्कान्तसुः) “वदव्रज” इति वृद्धिः, झलादौ “झलो झलि” इति सिज्जलोपः । चिस्कन्तसति । चनीस्कद्यते । “नीग्वञ्चु” इत्यादिना नोक् (चनीस्कन्ति । चनी-स्कत्तः । चनीस्कदति । स्कन्दयति । अचस्कन्दत्) गेहास्कन्दमास्ते । “विशिपति” इत्यादिना णमुल् । तृतीयाप्रभृतित्याद्वा समासः । तेनैवोक्तत्वात् “नित्यवीप्सयोः” न द्विर्वचनम् । अस-मासे वीप्सायां द्रव्यवचनस्य द्विर्वचनं नित्यत्वे क्रियावचनस्येति गेहं गेहमवस्कन्दं, गेहमव-स्कन्दमवस्कन्दमिति । क्रियाभेदे त्क्वापीष्यते इत्युक्तत्वात् गेहं गेहमवस्कन्देत्याद्यपि भवति ।

(विष्कन्ता विस्कन्ता) “वेः स्कन्देरनिष्टायाम्” इति वा पत्वम् । अनिष्टायामिति पर्युदासे नजिवयुक्तन्यायेन कृत्येवायं विकल्पः । तथा च वृत्तिकारेण पर्युदासो व्याख्यातः, कृतश्चो-
दाहताः । निष्टायां विस्कन्नः । “रदाभ्याम्” इति निष्ठानत्वम् (परिष्कन्ता, परिस्कन्ता) “परेश्च” इति वा पत्वम् । पृथग्योगकरणात् अनिष्टायामिति नानुवर्ततइति वृत्तिः, तेन परि-
ष्कण्णः परिस्कन्न इति भवति । अत एव पर्युदासाभावात् नजिवयुक्तन्यायो नास्तीति तिङ्यपि भवत्येव विकल्पः । (परिष्कन्दति, परिस्कन्दति) इति । (परिस्कन्दः) “परि-
स्कन्दः प्राच्यभरतेषु” इत्यपत्वम् । अस्य प्रयोगस्य प्राच्यभरतविषयत्वम् । स्कन्त्वा ।
प्रस्कन्ध) “क्त्व स्कन्दिस्यन्दोः” इति नलोपाभावः । उत्कन्दो नाम रोगः । “उदः
स्थास्तम्भोः” इत्यत्र [रोगो चेति वक्तव्यम्] इति वचनात् स्कन्देः सकारस्य पूर्वसवर्ण-
स्तकारो भवति ॥ ९६० ॥

यभ विपरीतमैथुने ॥ विपरीतानुष्ठानइत्यर्थ इति मैत्रेयः । पुरुषकारे तु यभ विपरीतमैथुने
इति विपरीतयभनइत्यर्थ इति । क चित्पठ्यते यभ मैथुनइति (यभति । ययाभ । येभतुः । ये-
भिथ । ययब्ध । येभिव) क्रादिनियमान्नित्यमिद् । थलि भारद्वाजनियमात् विकल्पः ।
(यब्धा । यप्स्यति । यभतु । अयभत् । यभेत् । यभ्यात् । अयाप्सीत् । अयाब्धाम् । यिय-
प्सति । यायभ्यते । यायब्धि । याभयति । अयोयभत् । यब्ध्वा । यभ्यम्) “पोरदुप-
धात्” इति यत् । जभेत्येक इति मैत्रेयः । जभ चेति धनपालशाकटायनौ । जप जभेति
शाकटायनः । तत्र जभेः पाठो न्यासपदमञ्जरीकृतोरनभिमतः, सति ह्यस्मिन् “लुपसदचरजप
जभदहदशभञ्जपशां च” “रधिभजोरचि” इत्यादौ जभजृभीतिवदमुपपाददीयाताम् । किञ्च
जभेः पाठेनाप्यनिटा भाव्यत्वात्, रभिश्च भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्तृतीयो लभिरेव ने-
तरः” इति व्याघ्रभूतिवचनेनापि विरोधः स्यात् । तृतीयश्च यभिरेव, तत्र वृत्तौ यभेत्युदाहर-
णात् । जम्भत इति गात्रविनामे गतः ॥ ९६१ ॥

णम प्रह्वत्वे शब्दे ॥ नमति । (ननाम । नेमतुः । नेमिथ । ननन्थ । नन्ता । नंस्यति ।
नमतु । अनमत । नमेत् । नम्यात् । अनंसीत् । अनंसिष्टाम्) । “यमरमनमाताम्” इति
सगितौ, परस्मैपदे (निनंसति । ननंम्यते । ननमीति । ननन्ति । ननन्तः । ननमति । नन-
न्च, नन्नन्मः) । “म्वोश्च” इति नत्वम् । लङि अननन् । अनन्नताम् । “मो नो धातोः” इति
पदान्ते नत्वम् (नमयति । नामयति) “ज्वलद्बलद्बलनामनुपसर्गाद्वा” इति मित्त्वविक-
ल्पः । सोपसर्गाच्च अमन्तत्वान्नित्यमित्त्वम् (प्रणमयति) “उपसर्गादसमासेऽपि” इति णत्वम् ।
(अनीनमत) नमते दण्डः स्वयमेव । अनंस्त दण्डः स्वयमेव । “न दुहस्नुनमाम्” इति
यक्चिणोर्निषेधः (नम्रः) “नमिकम्पि” इति रः (नेमिः) भाषायां “धाञ्कृष्टगमिजनिन-
मिभ्यः” इति किकिनोरन्यतरः । तस्य लिङ्वद्भावादेत्वाभ्यासलोपौ भवतः । “अनुदात्त”
इत्यनुनासिकलोपः । (प्रणत्य । प्रणम्य) “वा ल्यपि” इत्यनुनासिकलोपविकल्पः । नृन् नमयति
नृनमो नाम कश्चित् “क्षुभ्नादिषु च” इति पाठाण्णत्वाभावः । नमः । असुन् । नमस्यति देवा-
न् । पूजयतीत्यर्थः । “नमोवरिवश्चित्रदः क्यच्” इति क्यच् । नमसः पूजायामिति तत्र वृत्तिः
(नमस्कृत्य । नमस्कृत्वा) “साक्षात्प्रभृतीनि च” इति कृजो योगे पक्षे गतिसञ्ज्ञा, गतित्वे
“कुगति” इति समासः । “नमस्पुरसोर्गत्योः” इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं च । नमो देवेभ्यः ।
“नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालं वषड्योगाच्च” इति नमो युक्ताच्चतुर्थी । नाकुर्वलमीकः । “फलपा-
टिनमि” इत्यादिना उपत्ययो नाकादेशश्च (नप्ता) । “नप्तुनेष्टृ” इत्यादिना तृनि मकारस्य
पकारो निपात्यते । नप्तारावित्यादौ असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने “अप्तृन्” इत्यादिना
उपधादीर्घः ॥ ९६२ ॥

गम्ल् सुल्लृ गतौ ॥ गच्छति । “इपुगमियमां छः” इति छः । “छे च” इति तुक् ।
(जगाम । जग्मतुः । जगन्थ । जगमिथ । जगिभ्व । जगिमम) क्रादिनियमादि । थलि

भारद्वाजनियमात् विकल्पः । डितोरजाद्योः “गमहन०” इत्युपधालोपे तस्य “द्विर्वचनेऽचि” इति स्थानिवत्त्वात् द्विर्वचनम् । (गन्ता । गमिष्यति) । “गमेरिद् परस्मैपदेषु” इति सकारादेरिद् (गच्छतु । अगच्छत् । गच्छेत् । आशिषि गम्यात् । अगमत्) लुङित्वात् अङ् । “गमहन” इत्यत्रानङिति पर्युदासात् नोपधालोपः । (जिगमिषति) । जिगमिष त्वमित्र हेर्लुका लुप्तत्वात् परस्मैपदाभावे भाष्यवार्त्तिकयोः सिद्धं तु गमेरात्मनेपदेन समान-पदस्थस्येयः प्रतिषेधात् इति न्यासान्तरेण आत्मनेपदेन समानपदस्थस्य गमेः सकारादेरिण-पेधात् इडभाव इति । एवं जिगमिषितेत्यादौ कृत्यपीट् भवति । इदं भाष्यवार्त्तिकं चेति आत्मनेपदेऽपीणिनपेधे सिद्ध एवारभ्यमाणमर्थादन्यत्रेदं बोधयति । अत एव भाष्यवार्त्तिकवि-रोधात् “गमेरिद्” इत्यत्र परस्मैपदग्रहणं गम्युपलक्षणार्थम् । परस्मैपदेषु यो निर्दिष्ट इति पुरु-ष(१)कारदर्शनमुपेक्ष्यं, वृत्तावयं पक्षः प्रतिक्षेपार्थमेव उपक्षिप्तः । यदाह तत्र हरदत्तः । न पुनरयं पक्षः स्थापितो भाष्यवार्त्तिकविरोधादिति । कः पुनरत्र फलभेदः । उच्यते । सम्पूर्वस्याकर्मक-स्य गमेः “समो गमृच्छि” इत्यात्मनेपदित्वात् परस्मैपदेऽप्यदर्शनात् संजिगमिषिते इत्यादौ इण् न स्यात्, तथा जिगमिषां चक्र इत्यत्र भावकर्मविषयस्य गमेः परस्मैपदेऽप्यदर्शनात् इण् न स्यात् । अथ मतं परस्मैपदेषु हृष्ट एव गमिः उपसर्गादिवशेनात्रात्मनेपदेऽ(२)पीति इङ्गविष्य-तीति । तर्ह्यस्य गमेः सर्वत्रेदं स्यात्, गंस्यते स विशेष इति भाष्यप्रयोगश्च विरुद्धेयत । कथं तर्ह्यात्मनेपदेन समानपदस्थस्येणिनपेधे जिगमिषितेवाचरति जिगमिषितीयत इति हरदत्ता-दयः । बहिरङ्गस्य आत्मनेपदस्य प्रतिषेधाभाव इति । अयं च प्रकारो ऽस्माभिः क्रमतावुपपा-दितः । (जङ्गम्यते) “नित्यं कौटिल्ये गतौ” इति गतिवचनत्वात् कौटिल्येव यङ्, “नु-गतः” इत्यभ्यासस्य नुक्यनुस्वारपरसवर्णौ (जङ्गमीति । जङ्गन्ति । जङ्गतः) “अनुदात्तो-पदेशः” इत्यनुनासिकलोपः । (जङ्गमति) प्रकृतिग्रहणन्यायेन “गमहन” इत्युपधालोपः । (जङ्गन्मि । जङ्गन्वः) “म्वोश्च” इति नत्वम् । जङ्गहीत्यत्रानुनासिकलोपे तस्य “असिद्धवद्वा” इत्यसिद्धत्वात् “अतो हेः” इति लुग् न भवति । अत्र सुधाकरः । अनुदात्तोपदेशा यम्यादय इति यम्यादेर्गणत्वेन निर्देशात् निर्दिष्ट यद्गणेन चेत्यनुनासिकलोपाभावमुक्त्वा यदा धातुपाठ एव गणस्तदा भवितव्यमेव लोपेनेत्याह । “हन्तेर्जः” इत्यत्र जहीत्युदाहरणे न्यासकारोऽपि व्याख्यातवान् । निर्देशेन गणनिर्देशं नानुमन्यते । अत एव न्यासकारसुधाकरविरोधात् शितपा शपेत्यत्र यत्रोपदेशग्रहणमिति क्व चित्पाठः स उपेक्ष्यः (अजङ्गन्) “मो नो धातोः” इति न-त्वम् (गमयति । अजीगमत् ग्रामं देवदत्तं यज्ञदत्तः ग्रामायेति वा) “गतिबुद्धि” इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम्, अत्र “गत्यर्थकर्मणि” इति ग्रामात् द्वितीयाचतुर्थ्यौ । ग्रामश्चात्र गमेरेव कर्म, यतो ग्रामकर्मिकायां गतौ प्रेष्यते ग्रामं गच्छतीति, प्रयोज्यस्तु ण्यन्तस्य कर्म न गमे-रिति न तत्र चतुर्थी भवति । अत्र कर्मणि लादयो “ण्यन्ते कर्तुंश्च कर्मण” इत्यभिधानात् प्रयो-ज्ये भवन्ति । गम्यते ग्रामे देवदत्तः । गमयितव्य इत्यादि, अत्र कृद्योगलक्षणा षष्ठी “गत्य-र्थकर्मणि” इत्यत्र चतुर्थी चेति वक्तव्येति द्वितीयाग्रहणात् बाध्यते, यद्वा “कृत्यानाम्” इत्यत्र योगविभागेन उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठी नेत्युक्तत्वात् कर्तृवत् कर्मण्यपि षष्ठ्या नैव प्रसङ्गः । ग्रामं गन्ता गमयितेत्यादौ तु पुनर्द्वितीयाग्रहणादेव षष्ठ्या बाधः । अत्रानध्वनीति पर्युदासात् अध्व-वचनेभ्यो यथायोगं द्वितीयाषष्ठ्यावेव भवतः, अध्वानं गच्छति पन्थानं गच्छति अध्वनो गन्ता पथो गन्ता इति । अयं चानध्वनीति प्रतिषेध आस्थितप्रतिषेधश्चायं विज्ञेय इति वृत्तावुक्त-त्वात् आस्थितिविषयः, आस्थितः प्रथममेव स्वीकृतः, तेन यदोत्पथेन पन्थानं गच्छति तदा ग्रामादिवत् द्वितीयाचतुर्थ्यौ द्वे अप्युदाहाय, द्वितीयया षष्ठ्या बाधेऽपि चेष्टाग्रहणं मनसा पाठ-

(१) परिशेषकार इति २ पु० पाठः ।

(२) पीड्भवतीति २ पु० पा० ।

लिपुत्रं गच्छतीत्यादौ चतुर्थीनिवृत्त्यथम् । आगमयते माणवकः, कालं हरत न त्वरते इत्यर्थः । [आगमेः क्षमायामात्मनेपदं वक्तव्यम्] इति ण्यन्तात्तङ्, क्षमा उपेक्षा, कालहरणमिति वृत्तिः । ण्यन्त एवायमत्रार्थं च वर्त्तत इति तस्योदाहरणम्, (सङ्गच्छते,) “समो गमृच्छि” इत्यकर्मकाच्च सङ्गमेः तङ् । (सङ्गमे । सङ्गमाते) “गमहन” इत्युपधालोपः (सङ्गन्ता । सङ्गस्यते । सङ्गच्छताम् । समगच्छत । सङ्गच्छेत) आशिषि (संङ्गसीष्ट) लुङि (समगत समगस्त । समगंसाताम्) “वा गम” इति झलाद्योल्लिङ्सिचोरात्मनेपदविषये वा कित्त्वं, तदा “अनुदात्तोपदेश” इत्यनुनासिकलोपः झलि, “हस्वाद्भावात्” इति सिज्लोपः । न चास्मात् पूर्वम् “अतो लोपः” इत्यल्लोपस्य प्रसङ्गः, आर्द्धधातुकोपदेशे ऽनकारान्तत्वात् “असिद्धवद्वा” इत्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वाद्वा, सर्वत्र गमेरात्मनेपदेन समानपदस्थत्वात् सकारादेरिडभावः (सज्जिगंसते) अत्र “अज्ज्ञन०” इति दीर्घो न भवति, आदेशस्य गमेर्ग्रहणात् । यत्तु तरङ्गिण्यां दीर्घप्रदर्शनं, तद्गमेर्दीर्घे ऽगिङ्ग्रहणमग्रहणे ह्यनादेशस्यापि दीर्घत्वप्रसङ्गात् इति वार्त्तिकविरोधादुपेक्ष्यं, (गम्यम्) ‘पोरदुपधात्’ इति यत् । सुतङ्गमो नाम कश्चित् । “गमश्च” इति सुप्युपपदे संज्ञायां खच् । “अरुद्विपदजन्तस्य” इति मुम् । सुतङ्गमेन निवृत्तः सौतङ्गमिः । “बुञ्छणकञ्जिलसेनिर्देजण्ययफक्फिजिज्यककठको ऽरीहणकृशाश्चय्येकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकणे सुतङ्गमप्रगादिन्वराहकुमुदादिभ्यः” । इति यथासंख्यात् सुतङ्गमादेशचातुरधिक-इच् । (अन्तगः) “अन्तात्यन्ताध्वदूपारसर्वानन्तेषु ङः” इति अन्तादिषु गमेर्ङः कर्मसूपपदेषु, ङित्वसामर्थ्याद्भवेऽपि ङिलोपः । एवमत्यन्तग इत्युदाहार्यम् । (सर्वत्रगः । पन्नगः) । [सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्] इति ङः । उरसा गच्छतीत्युरगः । ‘उरसो लोपश्च’ इति डप्रत्ययः, उरसः सलोपश्च । (सुखेन गच्छतीति सुगः । दुर्गः) । “सुदुरोरधिकरणे” इति ङः । अत्र न्यासे वासरूपविधिना ल्युङित्युक्तम् । तद्युक्तम् । [कल्युदतुमुन्खल्येषु वासरूपविधेः प्रतिषेधः] इत्युक्तत्वात् । अधिकरणादन्यत्र सुगम इति खलेव भवति । निर्गच्छन्त्यत्रेति निर्गो देशः । “निर्गो देशे” इति ङः, देशादन्यत्र निर्गमनमिति ल्युट् भवति । (ग्रामगः) । [ङोऽन्यत्रापि दृश्यत] इति ङः । मितं गच्छतीति मितङ्गमो हस्ती, खच्प्रकरणे [गमेः सुप्युपसंख्यानम्] इति खच् । (विहङ्गमः) । “विहायसो विहश्च” इति खचि विहायसश्च विहादेशे मुमागमः । (विहङ्गः) । [खश्च ङिङ्गा वक्तव्य] इति खचो ङित्वाङ्गिलोपः, (विहगः) । “ङे च विहायसो विहादेशे” इति विहादेशः । अस्मादेवानुवादात् ‘ङोऽन्यत्रापि दृश्यत’ इति वा ङः । (गामुकः) । “लवपत०” इत्यादिना उक्ञ् । (गत्वरः) । “गत्वरश्च” इति करपि अनुनासिकलोपो निपात्यते । (गत्वरी) । “टिङ्ढाणश्च” इत्यादिना ङीप् । (जग्मिः) । “भाषायां धाञ्कृसुगमि” इति किङ्किनोरन्यतरस्मिन् उपधालोपः, लिङ्ङावात् द्विर्वचनम् । (जगत्) । “द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च” इति कौ द्विर्वचनम् “गमः कौ” इत्यनुनासिकलोपः, स्त्रियां—“वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महत्जगत्सरसां शतृवच्च” इति शतृवद्भावाङ्गीप् । उत्सादिषु जगतीति पाठात् जगत्या अपत्यादिषु जागतम् । “उत्सादिभ्योऽञ्” इति प्राग्दीव्यतो-ञ् प्रत्ययः । जगत इदं जागतमित्यत्र अचामादिरचो वृद्ध्या उपधालक्षणा वृद्धिर्बाध्यते इति वृत्तिः । जगत्येव जागतं छन्दः । छन्दसः प्रत्ययविधाने [नपुंसके स्वार्थउपसंख्यानम्] इत्यञ् । (अध्वगत् । कलिङ्गत्) । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति क्पि अनुनासिकलोपः । अग्रे गच्छत्यग्रेगुः । “ऊङ् गमादीनाम्” इति कौ अनुनासिकलोपे अकारस्योकारः, अयं च धातोरुकारइति अग्रेवावित्यादाबुवङ्देशे प्राप्ते “ओः सुपि” इति यण् । “तत्पुरुषे कृति” इत्यलुक् । (गमी) । “गमेरिन्” इति “भविष्यति गम्यादयः” इति भविष्यदर्थे च । (आगामी) । आङि च णिदिति णित्वात् वृद्धिः । अयमपि गम्यादिपाठात् भविष्यति, अयं बाहुलकात् केवलदपीति गामीत्यपि भवति । (ग्रामगमी । ग्रामगामी) । श्रितादिषु गमिगामीत्यादिना तत्पुरुषः । “अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः” इति कृद्योगलक्षणां षष्ठीं

बाधित्वा एतयोर्योगे द्वितीया । (गमः) । “ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च” इति भावे कर्त्तरि च कारके-
 अप्रत्ययः । एकाहेन गम्यतइत्येकाहगमः । “अश्वस्येकाहगमः” इति निपातनादप् । अन्य-
 धात्र “परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः” इति परिमाणस्य गम्यमानत्वात् घञ् स्यात् । अत्र सर्वप्र-
 हणमजपोर्बाधनार्थमित्युक्तम् । (निगमः) “गोचर०” आदिना करणाधिकरणयोर्वः । (गतत्वा) ।
 “अनुदात्तोपदेश०” इत्यादिना अनुनासिकलोपः । (आगम्य । आगत्य) । “वा ल्यपि” इति
 अनुनासिकलोपविकल्पः । (गतम्) । “क्तोऽधिकरणे च” इति कर्त्तृकर्मभावाधिकरणेषु क्तः ।
 (ग्रामगतः) । “द्वितीयाश्रित०” इति तत्पुरुषः । गतं च तत्प्रत्यागतञ्च गतप्रत्यागतम् ।
 [कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम्] इति तत्पुरुषः गतमेव तत्कालं गतप्रत्यागमनेन गतप्रत्याग-
 तमुच्यते । (गन्तुः (१) । “तन्निगमि” इत्यादिना तुन् । (गान्त्रम्) “भ्रस्त्रिजगमिनिमिहनि-
 विरयशां वृद्धिश्च” इति घृनि वृद्धिः । गन्त्री कम्बलिवाह्यं शक्यम् । बाहुलकात् वृद्ध्यभावः ।
 तृत्वावित्यादिना सञ्ज्ञायां तृत्चोरन्यतरो वा । कम्बलः सास्त्रा तद्योगान्मत्वर्थीयेनिना कम्ब-
 लिनो बलीवर्दा उच्यन्ते । तथा च रभसः—“प्रवारेऽप्युत्तरासङ्गे सास्त्रायामपि कम्बलः” इति ।
 (गात्रम्) । “गमेरा च” इति घृनि मकारस्याकारः, (सुगात्री । सुगात्रा) । “स्वाङ्गाच्चो-
 पसर्जनात्” इत्यत्र अङ्गागात्रकण्ठेभ्य इति पक्षे ङीप् । (गौः) । “गमेर्ङोः” इति डोप्रत्यये डि-
 त्वात् टिलोपः । “गोतो णित्” इति सर्वनामस्थानस्य णित्त्वात् वृद्धिः । अमृशसोस्तु “औ-
 तोऽमृशसोः” इति पूर्वपरयोराकारे गां गा इति, “तस्माच्छसो नः पुंसि” इत्यत्र तच्छब्देन
 प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घस्य परामर्शनादिह नत्वं न भवति । ङसिङ्सोस्तु “ङसिङ्सोश्च” इति
 ङसोरेङश्च पूर्वरूपे गोरिति, (गवां समूहो गव्या । गोत्रा) “खलगोरथात्” इति यः, “इनित्र-
 कव्यचश्च” इति यथा संख्यात्रस्यभावात्, स्त्रीलिङ्गौ, यकारादौ प्रत्यये “वान्तो यि” इत्यवा-
 देशः । (गोत्रोऽस्यास्तीति गौत्रिकः,) “एकगोपूर्वादृञ् नित्यम्” इति मत्वर्थे ङञ् । (गोमी)
 “ज्योत्स्नातमिस्त्राश्रद्धिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः” इति मत्वर्थे मिनिप्रत्यये
 निपात्यते । गोर्विकारोऽवयवो वा गव्यम् । “गोपयसोर्यत्” इति षष्ठ्यन्तात् विकारावयव-
 योर्यत् । (गोः पुरीषं गोमयम्) । गोः पुरीषे मयट्, (गवे हितं गव्यम्) । *उगवादिभ्यो
 यत्* इति प्राक्क्रीतीयो यत् । गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । प्राणिनां शुभस्य अ-
 शुभस्य वा सूचको महाभूतविकार उत्पातः । *गोद्वचोसंख्यापरिमाणाश्चादेर्यत्* इति यत् ।
 गोशब्दात्संख्याश्चादिवर्जितात् द्यचश्च तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वेति विषये यदिति
 सूत्रार्थः । (गोरिदं गव्यम्) । [“सर्वत्र गोरजादिप्रत्यये यद्वक्तव्यः”] इति प्राग्दोष्यतीये
 वार्थे यत् । एवं च तत्र तत्रार्थे सूत्रेण यद्विधानं प्रपञ्चार्थम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । द्व-
 न्दात् “अचतुर०” इत्यादावचि निपातितः । अनुगवं शक्यम् । गौर्यथा आयतं तथायतमित्य-
 र्थः । “अनुगवमायाम” इति अनुगुशब्दादचि निपात्यते । इह आयाम इति अर्शआद्यजन्तः,
 तद्वति वर्त्तते । अनुगुशब्दश्चायं *यस्य चायामः* इति अव्ययीभावः, अनुर्यस्यायामवाची
 तेनान्यस्यायामवतो लक्षणभूतेन समस्यतइति सूत्रार्थः । इह गोरायामः शाकटायामस्य
 लक्षणं भवति । (आगवीनः) । गवा भूतो य आगतः । यः प्रत्यर्पणात् कर्म करोति स एवमु-
 च्यते । आगवीन इति आगुशब्दात् कारिणिखप्रत्यये निपात्यते । आगुशब्दश्च “आङ्मर्या-
 दाभिर्विध्योः” इति आङो मर्यादावचनस्य पञ्चम्यन्तेन गोशब्देन गोप्रत्यर्पणे वर्त्तमानेनाव्य-
 यीभावे पञ्चमी, “आङ् मर्यादावचने” इति आङः कर्मप्रवचनोयत्वे तद्युक्तत्वात् “पञ्चम्यपाङ्-
 परिभिः” इति विधीयते, गोः पश्चात् अनुगु, “अव्ययं विभक्ति” इत्यादिना पश्चादर्थेऽव्ययी-
 भावः । अनुगवलं पर्याप्तं गन्तुं शीलमस्य अनुगवीनो गोपालकः । “अनुगवलं गामि” इति
 क्रियाविशेषणाद् द्वितीयान्तादलङ्कामीत्यर्थे खः । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दोहनाय स

कालस्तिष्ठद्गु । वहन्ति आगच्छन्ति गावो दोहनाय यस्मिन् स कालः वहद्गु । श्रयन्ति यस्मिन्काले गोदोहनाय स कालः श्रयद्गु । आयन्ति यस्मिन् काले दोहनाय स कालः अयद्गु इति । “तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च” इति अव्ययीभावे निपात्यते । (परमगवः) । “सन्महत्परम०” इति तत्पुरुषे “गोरतद्धितलुकि” इति टच् । टित्वात् स्त्रियां परमगवी । अतद्धितलुकीति वचनात् पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यत्र टच् न भवति । अत्र हि “आर्हाद्गोपुच्छसंख्यापरिणादृक्” इति गोपुच्छादिव्यतिरिक्तात् प्रातिपदिकात् यथायथं समर्थयुक्तात् आर्हीयेष्वर्थेषु विहितस्य ठकः “अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्” इति लुक् क्रियते, द्विगुत्वं च “तद्धितार्थोत्तरपद०” इति समासे “संख्यापूर्वो द्विगुः” इति द्विगोश्च “द्विगुश्च” इति तत्पुरुषत्वात् अस्ति टचः प्रसङ्गः, पञ्चगवधन इत्यत्र पञ्च गावो धनमस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ “तद्धितार्थोत्तरपद” इति पूर्वयोः समासे संख्यापूर्वत्वेन द्विगुत्वात् तत्पुरुषत्वे टच् । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् । “तद्धितार्थ” इति समासे पूर्ववत् द्विगुतत्पुरुषयोश्च टच्, अत्र समासार्थादुत्तरपदादकृत एव समासे समासान्ता इति अकारान्तोत्तरपदद्विगुत्वात् [आकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत] इति प्राप्तस्य स्त्रीत्वस्य [पान्नादिभ्यः प्रतिषेध] इति निषेधः । (चित्रा गावो यस्य चित्रगुः) “गोस्त्रियोरूपसर्जनस्य” इति उपसर्जनगोशब्दान्तप्रातिपदिकत्वात् ह्रस्वः, अत्र “गोः पूर्वत्वणित्वात्स्वरपु” इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् न गोतो णित्वम् । ननु तत्कालव्यावृत्त्यर्थाद् गोत इति तपरकरणादेव न भविष्यति, अस्त्वत्र परिहारः चित्रगो चित्रगव इत्यत्र सम्बुद्धौ “जसि च” इति गुणे विकृतं गोरूपमिति स्याणित्वं, नन्वेवमत्राप्यनेन निषेधेन स्थानिवत्त्वकृतमेव णित्वं निवार्यतां न तु स्वाश्रयमपीति गोरूपस्याव्याहतत्वात् तदाश्रयं णित्वं स्यादेव, नैष दोषः । यदत्र गोरूपस्य लाक्षणिकत्वाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तदपि न भविष्यति । वृत्तौ तु गोत इति षष्ठ्यन्तमाश्रित्य गोशब्दार्थसम्बन्धिसर्वनामस्थानं णिदिति व्याख्यातमत्र मते न कुत्रापि णित्वप्रसङ्गः । यदत्र सर्वनामस्थानं तदन्यपदार्थस्य, सम्बन्धिनो गोशब्दार्थस्य, तपरकरणं त्वोकारान्तोपलक्षणार्थं, वर्णनिर्देशेषु प्रसिद्धत्वात्, तेन गोशब्दस्यापि णित्कार्यं भवति, अपरे तु ओत इति पठन्तीति चोक्तं वृत्तौ । (गोऽयम् गोअयम्) । “सर्वत्र विभाषा गोः” इति छन्दसि भाषायां चाति परे वा प्रकृतिभावः । अन्यदा “एङः पदान्तादति” इति पूर्वत्वम् । (गवाग्रम्) । “अवङ् स्फोटायनस्य” इति अवङादेशः, अयं च व्यवस्थितविभाषात्वात् गवाक्षमित्यत्र नित्यः, चित्रगवमित्यत्र “गोः पूर्व” इति स्थानिवत्त्वनिषेधान्न प्रकृतिभावादि । (गवाक्षम् । गवाविकम् । गवैडकम्) । अत्र “गवाक्षप्रभृतीनि च” इति समाहार एव द्वन्द्वः, अयं च नियतो गवाक्षप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्वे वृत्तमिति वृत्तावुक्तत्वात् अवङभाव इति । “विभाषा वृ०” इत्यादिना पशुद्वन्द्वं विभाषैव तेन गोश्वं गोश्वा इत्यादि । (गङ्गा) “गन् गम्यादेः” इति गन् प्रत्ययः । (गङ्गाया अपत्यं गाङ्गेयः) । “शुभ्रादिभ्यश्च” इत्यत्र चकारेणाकृतिगणत्वद्योतनादृक् । तिकादिपाशादपत्येति फिञि गाङ्गायनिरित्यपि भवति । (सर्पति । ससर्प । ससृपतुः । ससर्पिथ । ससृपिव) क्रादिनियमादिद् । (स्रसा । सर्सा । सप्स्यति । स्रप्स्यति) । “अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्” इति झलदावकिति प्रत्यये पक्षे मित्त्वादन्त्यादवः परेऽमागमे यणादेशः । अन्यदा गुणः । (सपंतु । असपंतु । सर्पंतु । आशिपि सृप्यात् । असृपत् । असृपताम्) । लृदित्वादङ् । सिसृप्सति । “हलन्ताच्च” इति सनः कित्त्वान्न गुणो नाप्यमागमः । सरीसृप्यते । “रीगृत्वतः” इति रीक् । (सरीसृपीति । सरीसर्पि । सरीस्रसि) । प्रकृतिग्रहणन्यायेन “अनुदात्त०” इति अमागमः । (सरीसृपः) । पचाद्यचि “यङोचि च” इति यङो लुकि “न धातुलोपः” इति लब्रूपधगुणाभावः, यङ्लुगन्तात् इगुपधलक्षणः को वा । (सर्पयति । अससर्पेत् । असीसृपत्) । “उर्कृत” वा । (सृप्यः) । “क्रदुपधाच्च” इति क्यप् । (सर्पः) । पचादित्वादच् । (स्रसा । सृसः) । पीठेन स्रप्तुं शीलमस्येति पीठसपीं, णिनिः “सृप्यजातौ”

इति (पीठसर्पिण इमे पैठसर्पा) “इनण्यनपत्ये” इति प्रकृतिभावं बाधित्वा “नान्तस्य ढिलोपे पीठसर्पि” इत्यादिना ढिलोपः । (सर्पिः) । “अर्विशुचिहुसृषिच्छादिच्छर्दिभ्य इसि” इतीस्-प्रत्ययः । (प्रियसर्पिष्कः) उरःप्रभृतित्वात् नित्यं कप् । “इणः घः” इति अपदाद्योः कुप्त्रो-र्विसर्जनीयस्य षत्वम् । (स्रुपः) । “ऋजेन्द्र०” इत्यादिना रक् ॥ ९६३ ॥

यम उपरमे ॥ अत्र मन्त्रेयः—उदित्त्वमस्य केचिदिच्छन्तीति । यच्छति । “इपुगमिय-माम्” इति छः शिति (ययाम् । येमतुः । ययन्थ । येमिथ । यन्ता । यंस्यति । यच्छतु । अयच्छत् । यच्छेत् । आशिषि यम्यात् । अयंसीत्) “यमरम०” इति सगितौ (पियंसति । यंयम्यते । यंयन्ति । यंयन्तः । यमयति । अयीयमत्) भोजयतीत्यर्थः । अमन्तत्वात् मि-त्त्वम् । अस्य च “यमोपरिवेषणे” इति परिवेषणादन्यत्र मित्त्वनिषेधात् आयामयते आया-मयतीति भवति । “न पादम्या” इत्यत्रायामग्रहणेन “अणावकर्मकात्” इति कर्त्रभिप्रायप्रा-प्तस्य परस्मैपदस्य निषेध इति यथायोगमत्रात्मनेपदपरस्मैपदे भवतः (आयच्छते) दीर्घो भवति, व्याप्रियतइतिवार्थः । आयच्छते स्वरूपाणि द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थः । “आङो यमहनः” इति अकर्मकात् [स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्] इति अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकाच्चाङ्पूर्वादस्मात्त-इ । इह स्वमङ्गं स्वाङ्गं न तु अद्रवन्मूर्त्तिमदित्यादिना लक्षितं पारिभाषिकमिति देवदत्तस्य पा-णिमायच्छतीत्यत्र न भवति । उपयच्छते कन्यां, परिणयतीत्यर्थः । *उपाद्यमः स्वकरणे* इति तङ् । अत्र भाष्यम्, इह कस्मान्न भवति स्वं शटकं तमुपयच्छति, अयं यदा स्वं करोति तदा भवितव्यमेव । अत्र वृत्तिकारशिवस्वामिभ्यामिदं भाष्योक्तमस्वस्य स्वत्वेन करणं प्रसिद्धि-वात्पाणिग्रहणविषयउपसंहृतम्(१) । कैयटे तु निष्पादनलक्षणोऽत्र करोत्यर्थो गृह्यते इति, सा-मान्येनापि वार्त्तिककारेण पाणिग्रहणविशिष्टं स्वकरणं शिवस्वामिजयादित्यावृत्तुः । प्रसिद्ध-त्वादुपायंस्तन्तीरित्यादिप्रयोगस्तु साधर्म्यात् । भाष्यकारस्तु स्वकरणमात्रे विशिष्टे स्थित इ-त्युक्तं, भट्टिकाव्ये च शास्त्राण्युपायंस्त जित्वराणीति सामान्येन प्रयुज्यते । संयच्छते ब्रीहीन् उपयच्छते भारम् । आयच्छते वस्त्रम् । “समुदाङ्भ्यो यमो ग्रन्थ” इति समादिभ्यो यमेस्तङ् । यदा तु कर्त्रभिप्रायत्वमुपपदेन प्रतीयते तदा “विभाषोपपदेन प्रतीयमान” इति स्वान् ब्रीहीन् संयच्छतीत्यपि । इहाङो ग्रहणमस्वाङ्गकर्मकार्थम् । स्वाङ्गकर्मकात् “आङो यमहनः” इत्येव सिद्धम् । अग्रन्थइति वचनात् उद्यच्छति चिकित्सां वैद्य इति अत्र परस्मैपदमेव, विचिकि-त्सामधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । यदायं यमिर्गन्धने वर्तते गन्धनं सूचनं परेण प्रछाद्यमा-नस्य आविष्करणं तदा “यमो गन्धने” इत्यात्मनेपदम् । परस्मैपदस्य सिचः कित्वादनुनासि-कलोपः । (उदायत । उदायसातामित्यादि ।) झल्लि सिज्जलोपः । उपयमनार्थत्वे तु “विभा-षोपयमने” इति तङ् । तङ्परस्य यमेः सिचः कित्त्विकल्पनात् उपायत कन्याम्, उपायंस्त कन्यामित्युभयं भवति । उपयमनमिह द्वारकर्म (यम्यम्) “गदमद” इत्यादिना यत् । उपसृष्टात्तु ण्यति विनियाम्यमिति । त्वया नियम्या इति प्रयोगः नियमशब्दात् करोतीति णौ यति द्रष्टव्यः । धातोर्णौ “यमोपरिवेषणे” इति मित्त्वनिषेधात् वृद्ध्या भाव्यम् । (वाचं-यमः) । “वाचि यमो व्रते” इति खच् । “वाचंयमपुरन्दरौ च” इति निपातनादलृक् । (संयमः । संयामः) । “यमस्समुपनिविषु च” पक्षेऽच्, तदभावे घञ् । एवं समुपनिविभ्योऽप्युदाहार्यम् । (संयत्) सम्पदादित्वात् “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति वा किपि “गमः क्रौ” इत्यत्र [गमा-दीनामिति वक्तव्यम्] इति उक्तत्वात् अनुनासिकलोपे तुक् । (यच्छतीति यमः) अच् (या-म्यम्) प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु [यमेश्वेति वक्तव्यम्] इति ण्यः (यमुना) “अर्जियमिशोऽभ्यश्च” इति उनन् प्रत्ययः । यन्त्रम् । “गृधृजी” इत्यादीना त्रः प्रत्ययः ॥ ९६४ ॥

तप सन्तापे । (तपति । ततापः । तेपिथ । ततप्य । तप्ता । तप्स्यति । तपतु । अतपत ।

तपेत् । तप्यात् । अताप्सीत् । अताप्ताम्) “झलो झलि” इति सिञ्जलोपः । (तितप्सति । तातप्यते । तातसि । तापयति । अतीतपत्) । चौरं सन्तापयतीत्यत्र “रुजार्थानां भाववचना-
नामज्वरेः” इति कर्मणि षष्ठी न भवति तत्राज्वरिसन्ताप्योरिति निषेधात् । (उक्तपते, वित-
पते) । “उद्विभ्यां तपः” इत्यकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकाच्च तङ् । अकर्मकत्वं भासनार्थत्वेन । यदा-
ऽयमस्वाङ्गकर्मकस्तदोत्तपति सुवर्णमित्येव भवति । तप्यते तपस्तापसः । अतस्तपस्तापसः ।
“तपस्तपःकर्मकस्यैव” इति तपःकर्मकस्य तपेः कर्तुः कर्मवद्भावादात्मनेपदम् । अत्र तपेरज-
नमर्थ इति तापसस्तत्र कर्त्ता, यत्रासौ कर्मोपवासादीनि तपांसि तापसं सन्तपन्तीति तत्र त-
पिर्दुःखानुभावनाथ इति कर्मणस्तपसो व्यापारो दुःखजननमिति क्रियाभेदाद्विध्यर्थमेतत् ।
एवकारः सूत्रे च सर्ववाक्यानां सावधारणार्थत्वादर्थप्राप्तस्यैवावधारणस्यानुवादकः । अत्र “त-
पोऽनुतापे च” इति चकारेण कर्मकर्त्तरि चिणो निषेधात्सिच् । अत्रानुतापग्रहणस्य कर्मकर्त्तर्यत्वा-
दन्वत्तप्तपापेन कर्मणेत्यत्रापि चिण्ण भवति, अनुतापादन्यत्रोदतापि सुवर्णं सुवर्णकारेणेति भवित-
व्यमेव चिणा(तप्यम्) “पोरदुपधात्” इति यत् । (ललाटन्तप आदित्यः) “असूर्यललाटयोर्दृशि-
तपोः” इति यथासंख्यात् ललाटे कर्मण्युपपदे तपेः खशि मुम् (शब्दन्तपः) “सञ्ज्ञायां भृतृवृजि”
इत्यादिना खचि पूर्वपदस्य मुमागमः (द्विपन्तपः । परन्तपः) “द्विषत्परयोस्तापे” इति खचि
णिलोपे “खचि ह्रस्वः” इति ह्रस्वः । द्विषत्स्तकारस्य मुमि संयोगान्तलोपः । अत्र द्विषत्परयो-
रिति द्वितकारनिर्देशात्कारान्तएव द्विषच्छब्दउपपदेऽयं प्रत्ययः, न तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
द्विषतीशब्दउपपदइति कर्मण्यणि द्विषतीतापइति भवति । तथा तापेरिति ण्यन्तस्य ग्रहणा-
त्केवलदाप्यणेव भवति । असंज्ञायां द्विषत्ताप इति, संज्ञायां तु “सञ्ज्ञायां भृतृवृजि” इत्या-
दिना खजुक्तः । तपः असुन् । तपश्चरति तपस्यति । *कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः*
इति रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां यथासंख्यं वर्त्तिचरोरर्थयोः क्यङिति क्यङ् । कर्मण इति प्रत्ये-
कसम्बन्धापेक्षमेकत्वम् । “तपसः परस्मैपदं च” इति परस्मैपदम् । (तपस्या) क्यङन्त-
त्वात् “अ प्रत्ययात्” इति स्त्रियामकारः । तपः शीलमस्य तापसः । “छत्रादिभ्यो णः” इति
णः । अत्र णेऽणकृतं कार्यं भवतीति प्रागेवोक्तं, तेन तापसीत्यत्र ङीप् भवति । (तपस्वी) ।
“तपः सहस्राभ्यां विनीनी” इति मत्वर्थे विानः । अत्रैवार्थे “अणच्” इत्यणि तापसः, तप-
स्वीत्यत्र “तसौ मत्वर्थे” तकारान्तं सकारान्तं च मत्वर्थे प्रत्यये भमिति भसञ्ज्ञायाऽऽकडारी-
ययाऽनन्वकाशया “स्वादिष्वसर्वनामस्थाने” इति पदसञ्ज्ञाया बाधात् “ससजुषोः” इति
रुत्वं न भवति । (तापः) । घञ् । सन्तापाय प्रभवति सान्तापिको रोगः । “तस्मै प्रभवति
सन्तापादिभ्यः” इति चतुर्थ्यन्तात्सन्तापशब्दात्प्रभवत्यर्थं ठञ् । (निष्टपति । निष्टप्तम्)
“निसस्तपतावनासेवने” इति षत्वम्, आसेवनं पौनः पुन्यं ततोऽन्यदनासेवनम् । अयमैश्वर्यं
दिवादौ दाहे चुरादौ ॥ ९६९ ॥

त्यज हानौ ॥ (त्यजति । तत्याज । तत्यजतुः । तत्यजिथ । तत्यज्व । तत्यजिव । त्य-
क्ता । त्यक्षयति । त्यजतु । अत्यजत् । त्यजेत् । त्यज्यात् । अत्याक्षीत् । अत्याक्ताम् । ति-
त्यजिषति । तात्यज्यते । तात्यक्ति । त्याजयति । अतित्यजत्) त्यागशीलस्त्यागी । संपृ-
चादित्वात् घिनुण् । “चजोः कु घिण्यतोः” इति कुत्वम् । त्याज्यमित्यत्र ण्यति प्रतिषेधे
[त्यजेरुपसंख्यानम्] इति कुत्वाभावः । (त्यद्) “त्यजियजितनिभ्यो ङित्” इत्यदिप्रत्यये
ङित्त्वाट्टिलोपः । (स्यः) “त्यदादीनामः” इति त्यदाद्यर्थविभक्तिनिमित्तनिबन्धनेऽन्यस्यात्वे
परूपे च त्यदादीनामित्यधिकारे “तदोः सः सावनन्त्ययोः” इति तकारस्य सकारः । (त्यौ
त्ये) इत्यादौ सर्वनामकार्यं पूर्ववत् । अत्वादित्यदादिप्राधान्येपीष्यतइति परमस्य इत्यादि
भवति, अप्राधान्ये तु अतित्यदित्यादि । त्यस्येदं त्यदीयम् । “त्यदादीनि च” इति वृद्धत्वात्
“वृद्धाच्छः” इति छः । त्यस्यापत्यं त्यादायनिः । “उदीचां वृद्धाद्गोत्रात्” इति फिञ्, अ-
गोत्रप्रत्ययान्ताद्बृद्धादपत्ये फिञुदीचां मतेनेति सूत्रार्थः । स्यश्च देवदत्तश्च त्यौ । “त्यदादीनि

सर्वैर्नित्यम्” इति त्यदः शेषः । स च स्यश्च तावित्यत्र त्यदादीनां यत्परं तच्छिष्यतइति वा परस्य तदः शेषः स्त्रियां “त्यदादीनामः” इति विभक्तावत्वे टापि “हल्ङ्याभ्यः” इति सुपो लोपे स्या इति भवति । सन्निपातपरिभाषा “न यासयोः” इति निर्देशाल्लिङ्गादनित्यत्वज्ञापनाच्च भवति । अयं ण्यन्तो द्विकर्मक इति सुधाकरादिमतेन नाथतावुक्तं, दृश्यते च प्रयोगः, “त्याजितैः फलमुत्त्वानैः” “पूपोष्मणा त्याजितमात्रभावः” इत्यादि । “अकथितं च” इत्यत्र गौःपथस्त्यजति गवा पथस्त्याजयतीति प्रयुञ्जानयोः कैयटहरदत्तयोः प्रयोज्यस्य कर्मत्वमनभिमतम् ॥ १६६ ॥

पञ्च सङ्गे ॥ (सजति) “दंशसञ्जस्वञ्ज” इत्यनुनासिकलोपः । (ससञ्ज । ससञ्जतुः । ससञ्ज्थ । ससञ्जिथ । ससञ्जिव) । “असंयोगाल्लिङ्कित” इति कित्त्वनिषेधात् “अनिदिताम्” इत्युपधालोपो न भवति । (सङ्गा । सङ्गयति । सजतु । असजत् । सजेत्) आशिषि कित्वादुपधालोपे (सज्यात् । असाङ्गोत् । असाङ्गोत्) “वदव्रज०” इति वृद्धिः । तत्र हल्प्रहणं हल्समुदायप्रतिपत्त्यर्थं, (सिसङ्गति) “स्तौतिण्योरेव” इत्यपत्वम् । (अभिषजति) । “उपसर्गात्” इति षत्वम् । अभ्यषजदित्यादौ तु “प्राक् सितादङ्ग्यवायेऽपि” इति षत्वम्, अभिषिषङ्गतीत्यत्र “स्तौतिण्योरेव” इति नियमं बाधित्वा “स्थादिष्वभ्यासेन च” इत्यादीनां परस्य षत्वं, पूर्वस्य तु “उपसर्गात्” इत्यनेनैव सिद्धम् । अङ्गुलौ संगोऽस्याः अङ्गुलिषङ्गा यवागूः । “समासेऽङ्गुलेः” इति षत्वम् । (अभिषजति) “उपसर्गात्” इति षत्वम् (प्रासङ्गं वहति, प्रासङ्ग्यः) “तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्” इति द्वितीयान्तात् वहतीत्यर्थं यत् । प्रासङ्गो युगाद्यासङ्गः । (निषङ्गः) । “नौ सज्जेष्व्” इति घञ् प्रत्ययः । घित्त्वात् कुत्वम् । (सक्थि) “असिसञ्जिभ्यः कथन्” इति कथन् । अजादौ विभक्तौ “इकोऽचि” इति नुमि सक्थोनीत्यादि । तृतीयाद्यजादौ तु “अस्थिदधिसक्थि” इत्यादिना डित्त्वादन्त्यस्य अनङादेशे “अल्लोपोऽनः” इत्यल्लोपे सक्थन्तेत्यादि । सप्तम्येकवचने अल्लोपस्य “विभाषा डिश्योः” इति विकल्पितत्वात् सक्थिन सक्थिनीत्युभयं भवति । अङ्गाधिकारे तदन्तविधेरभ्युपगमात् प्रियसक्थन्तेत्यादावप्यनङ् भवति । यदानङ्विधौ नपुंसकेत्यनुवृत्तं तदस्थ्यादीनां विशेषणं नाङ्गरूपेति प्रियसक्थना शुनेत्यादौ लिङ्गान्तरेऽपि भवति । नपुंसकानुवृत्तिस्तु यदृच्छाशब्दानां पुल्लिङ्गानामस्थ्यादीनामनङ् मा भूदिति अस्थिर्नाम कश्चिदित्यादि । नन्वत्र

‘अभिव्यक्तपदार्था ये प्रसिद्धा लोकविश्रुताः ।

शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

इति नास्ति प्रसङ्ग इति चेत्तर्हि मन्दधियामनुग्रहायैवानुवृत्तिराश्रिता, अत्रोदाहरणे सक्थि-शब्दोऽस्वाङ्गवाची द्रष्टव्यः । स्वाङ्गवाचिनस्तु “बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्” इति षच् समासान्तः प्रियसक्थ इति, स्वमङ्गं चेह स्वाङ्गं न तु पारिभाषिकम्, उत्तरसक्थं, मृगसक्थं, पूर्वसक्थम्, “उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थनः” इति तत्पुरुषे टच् समासान्तः । अत्र चकारेणोपमानादित्यनुवृत्तौ फलकमिव सक्थि फलकसक्थमित्यत्रापि भवति । अस्मादेव ज्ञापकात् असामान्यवचनेनापि सक्थिशब्देन उपमानस्य समासः । न विद्यते सक्थि यस्य असक्थि, असक्थः । “नञ् दुस्सुभ्यो हलि सक्थयोरन्यतरस्याम्” इति षष्ठेऽच् समासान्तः । एवं सुदुरोरुदाहार्यम् । एवं सुसक्थः । गौर्याः सक्थीव सक्थि यस्य गौरिषक्थः, “बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः” इति षच् । यदा गौर्याः सक्थीति षष्ठोऽसमासस्तदा “अच् प्रत्यय०” इत्यत्र अजिति योगविभागादनुभयत्र, सुषामादिषु गौरिसक्थः संज्ञायादिति पाठात् षत्वं पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं च ॥ १६७ ॥

दृशिर् प्रेक्षणे ॥ (पश्यति) “पात्रा०” इत्यादिना पश्यादेश इत्संज्ञकाशकारादौ शपि (दृशे । दृशतुः । दृशिथ । दृष्ट । दृशिव) “विभाषा सृजितशोः” इति थलि इडभावपक्षे “सृजितशोर्शल्यमकिति” इति अकिति श्लादौ अमागमविधानात् अमि यणि “व्रश्च” इत्यादिना षत्वं च । (दृष्ट । दृश्यति) । षत्वं, “षढोः कः सि” इति कत्वं (पश्यतु ।

पश्येत् । आशिषि दृश्यात् । अदर्शात्, अदर्शताम्) । “इरितो वा” इत्यङि “ऋदशोऽङि गुणः” इति गुणः । अङभावे “न दृशः” इति कसनिपेधात् सिचयमि यणादेशे हलन्तलक्षणायां वृद्धौ (अद्राक्षीत् । दिदृक्षते) “ज्ञाशुस्मृदशां सनः” इति सनन्तात्तङ् । “हलन्ताच्च” इति सनः कित्वात् न गुणः, नाप्यमागमः । (दरीदृश्यते) रीक् । (दर्द्रष्टि । दर्द्रष्टः) लोटि हे-
र्धित्वेऽमागमे पत्वष्टुत्वजश्त्वेन दर्हर्दिङ् । दर्हशानि । आटि “नाभ्यस्तस्य” इति गुणनि-
पेधः । लङि तिप्सिपोः अदर्द्रक् । *क्विप्रत्ययस्य कुः* इत्यत्र क्विन् कुरिति वक्तव्ये प्रत्यय-
ग्रहणं यस्मात् क्विन्स्ति तस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वार्थमिति पत्वं बाधित्वा शकारस्यान्तरत-
म्यात्कुत्वेन खकारे “वावसाने” चत्वं ककारः । दर्शयति रूपतर्कं कार्पापगम् । (अदीदृशात् ।
अददर्शात्) “उर्कृत्” वा । दृशोः सर्वत्र प्रयोज्यस्य रूपतकस्य कर्मत्वं, यदायं दृशिश्चक्षुःसाधने
ज्ञानविशेषे वर्तते तदेदमुपसंख्यानं, यदा तु ज्ञानमात्रवचनस्तदा बुद्ध्यर्थत्वादेव सिद्धम् । तत्र
बुद्ध्यर्था ज्ञानसामान्यवचना न तु विशेषवचना इति स्थितं, यदा तु ण्यन्तादात्मनेपदं तदा
[अभिवादिदृशोरात्मनेपदउपसंख्यानम्] इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वविकल्पनात् दर्शयते रूपत-
तर्केण कार्पापणं रूपतर्कमित्युभयं भवति, पश्यन्ति भृत्या राजानं, दर्शयते भृत्यान् राजा
भृत्यैरिति वा । संपश्यते [दृशेच्चेति वक्तव्यम्] इति संपूर्वात् अकर्मकात् तङ् (संदृशे ।
संदृक्षयते । संपश्यताम् । समपश्यत । संपश्येत । आशिषि संदृक्षीष्ट । समदृक्षत) लिङ्सिचोः
कित्वात् न गुणः, नाप्यमागमः । झलि सिजलोपे प्रत्ययलक्षणेन “षढोः कः सि” इति कत्वं
न भवति सिजलोपस्य प्रत्ययलक्षणेऽसिद्धत्वादिति तत्रोक्तम् । कर्मणि दृश्यते (अदर्शि)
स्यादिषु पक्षे चिण्वदिटि (दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते । अदर्शिषाताम् । अदृक्षाताम् । दर्शिषीष्ट ।
द्रक्षीष्ट । दर्शिता) द्रष्टेत्युभयं भवति (दृश्यम्) “ऋदुपधाच्च” इति क्यप् (उत्पश्यः)
“पाघ्राध्माधेदृशःशः” इति उपसृष्टात्कर्त्तरि शे पश्यादेशः । दर्शनं पश्यः । अत्र “पश्याथैः”
इति निपातनात् भावे शः । अदर्शनमित्यादिनिर्देशात् ल्युङपि भवति । असूर्यपश्या राज-
दाराः । गुसिपरं चैतत् । एवं नाम गुप्ता यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्ति इति “असू-
र्यललाटयोः” इति खश् । अत एवासूर्येति निर्देशात् दृशिना नृजसंबन्धेन असमर्थत्वेऽपि
समासः । (उग्रंपश्यः) । “उग्रंपश्य” इत्यादिना क्रियाविशेषणे कर्मण्युग्रशब्दउपपदे खशि
निपात्यते (तादृक्) “त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च” इति त्यदादिषु कर्मसूपपदेषु आलो-
चनात् चक्षुर्विज्ञानात् अन्यत्र वर्त्तमानात् दृशोः कञ् प्रत्ययः । चकारात् क्विन्, कजः कित्वात्
न गुणः, (तादृशी) । “टिड्ढागञ्” इत्यादिना डीप्, (तादृक्षः), [कसश्च वक्तव्यः] इति कसश्च ।
“आ सर्वनाम्नः” इति ङदृशवतुषु परतः सर्वनाम्नोऽन्त्यस्याकारः । [दृक्षे चेति वक्तव्यः]
इति चाकारः (सटक् । सदृशः । सदृक्षः) ङदृशवतुषु इति समानस्य सभावे [दृक्षे चेति
वक्तव्यम्] इति दृक्षे च सभावे, अत एव ङगादिषु सभाववचनात् समानान्यथोश्चेति व्यक्त-
व्याद्वा कञ् । क्विन् कः । समानान्ययोरपि उपपदयोर्भवति । सदृशीत्यत्र पूर्ववन्डीब् भवति ।
(परलोकदृक्षा) । “दृशोः क्विप्” इति कर्मण्युपपदे भूते क्विप् । स्त्रियां “वनो र च” इति डीप् ।
(परलोकदृक्षरो । सुदर्शनः) [भाषायां शासियुधिदृशिभ्यो युज्वक्तव्यः] इति खलोऽपवादो
युच् । कन्यादर्शं वरयति । यां यां कन्यां पश्यति तां तां वरयतीत्यर्थः । “कर्मणि दृशिर्विदोः
साकल्ये” इति कर्मण्युपपदेऽस्मात् साकल्ये गम्ये णमुल् । (पशुः) । “अर्दिदृशि” इत्युप्र-
त्ययः पशादेशश्च । यदायमसत्त्ववचनस्तदा चादित्वाज्निपातत्वं, यथा लोभं नयन्ति पशु-
मन्यमाना इति, पशु सम्यगिति ह्यत्रार्थः । (दर्शनः) । “भृदृशि” इत्यादिना ऽनच् । (दृक्)
संपदादित्वात् क्विप् । क्विन्पीड्यत इति क्विन् (दृष्टिः) ॥ १६८ ॥

दंश दंशने ॥ दंशनं द्रंष्ट्राव्यापारः । अत एव निर्देशादनुनासिकलोप इति स्वामी (दशति)
तत्रापि “दंशसञ्” इति अनुनासिकलोपः शपि । (ददंश ददंशतुः । ददंशिथ । ददंष्ट । ददंशिव ।
दंष्टा । दङ्क्षयति । दशतु । अदशत् । दशेत् । दश्यात्) “किदाशिषि” इति यासुटः कित्वा-

दनुनासिकलोपः (अदाङक्षीत् । अदांष्टाम्) “वदन्नज” इति वृद्धिः । (दिदङक्षति । दन्द-
श्यते) “लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम्” इति यङ् भावगर्हायाम् । “जपजभ-
दहदश” इत्यभ्यासस्य नुक् (दन्दंशीति । दन्दंष्टि । दन्दष्टः) यङ्विधौ नुग्विधौ च
दशेति कृतनलोपस्य निर्देशात् यङ्लुकि अङ्ङित्यपि लोपो नुक् च भवति (दंशयति । अद-
दंशत् । दंशुकः) । “यजजपदशां यङः” इति यङन्तादूकप्रत्यये “अतो लोपः” “यस्य हलः”
इत्यल्लोपयलोपौ । (दंष्ट्रा) “दाम्नी” इत्यादिना ह्रन् । अजादिषु दर्शनात् टाप्, अत्रैव
पाठात् नलोपाभावश्च ह्रन्, दशेति नलोपनिर्देशस्तु करणे ल्युङर्थः, दशनइति, दंष्ट्री । “व्रीह्या-
दिभ्यश्च” इति मत्वर्थीय इनिः । मूलकोपदंशं भूङ्, मूलकेन उपदंशमिति वा । “उपदंश-
स्तृतीयायाम्” इति णमुल् । “तृतीयाप्रभृतीनि” इति समासविकल्पः । वासरूपविधिना
क्त्वापि भवति । मूलकेनोपदश्यते । उक्तं च सर्वत्रैवान्न प्रकरणे क्रियाभेदे सति वासरूपवि-
धिना क्त्वापि भवतीति । मूलकोपदंशमित्यत्र मूलकस्य भूजिनैवान्वयो न दंशिना । न ह्यत्र
मूलकेन करणेनान्य उपदश्य भुङ् इत्यर्थः । ननु तेन तृतीयान्तस्योपदशिना सामर्थ्याभावात्
उपपदत्वं नेति कथं प्रत्ययः, वचनं दशनोपदंशं भुङ् इत्यत्र सावकाशमुच्यते । यद्यत्रैव स्यात्
करणइत्येव ब्रूयात् । तृतीयायामिति वचनात्तु सर्वत्र भविष्यति । तद्धि तृतीयान्तस्योपद-
शिना आर्थेऽप्यन्वये यथा स्यादिति, अस्ति चान्त्रार्थोऽन्वयः, कर्मपेक्षस्योपदंशोः सन्निहितेन
मूलकेन संबन्धात् ॥ ९६९ ॥

कृष विलेखने ॥ विलेखनमिहाकर्षणं, तथा च पुरुषकारे कर्षतिश्चाकर्षणे प्रसिद्ध इति
द्विकर्मकोऽयं, कर्षति शाखां ग्रामम् । (चर्ष । चकृषतुः । चर्षिथ । चकृषिव । कृष्टा । कर्षा)
“अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य” इत्यत्राम्बिकल्पः (कर्ष्यति । कृष्यति । कर्षतु । अकर्षत् ।
कर्षत् । कृष्यात् । अकृक्षत् । अकृक्षताम्) “शल इगुपधा०” इति क्सः । यदा
“स्पृशमृशकृषतृपट्पां सिज्वा” इति सिच् तदा पूर्वमेवामागमविकल्पे हलन्तलक्षणयां
वृद्धौ (आकाक्षीत् । आकाष्टाम् । अक्राक्षीत् । अक्राष्टामित्यादि । चिकृक्षति) । “हल-
न्ताच्च” इति सनः कित्त्वान्न गुणो नाप्यमागमः । (चरिकृष्यते । चस्किष्टि । चरिक्रष्टि
चरिकृषीति । चरीकृष्टः । चरिक्रष्ट इत्यादि) । लोटि हेर्धित्वष्टुत्वजश्त्वयोरमागमपक्षे
(चरीक्रष्टि) । लङि तिप्सिपोः हलङ्यादिलोपे च अचरीकर्दं । अमागमपक्षे अचरीकर्दं । एवं
वचनान्तरेषु सर्वेषु रिक्रीकोश्च उदाहार्यम् । कषयति शाखां ग्रामं देवदत्तं यजुदत्तः (अची-
कृषत् । अचकर्षत्) “उर्कद्वि” । अत्र कृषेः प्रापणार्थत्वेऽपि अस्ति फलतया गतेः प्रतीतिरिति
गत्यर्थत्वात् “गतिबुद्धि” इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम्, अत्र ग्रहणमुपसर्जनीभूतयापि गत्या
तदर्थत्वे लिङ्गम्, अन्यथा ण्यन्तस्य गमनार्थ इति किं णिग्रहणेन । अत एव तत्र नीवह्योः
प्रतिषेधः कृतः । कर्मणि लादयो नयत्यादिवन्नेयाः । (कृष्यम्) । “ऋदुपधाच्च” इति कथप् ।
कर्षतीति कृषः । इगुपधलक्षणः कः । पाण्युपकर्षं पयः पिबति, पाणिना उपकृष्य, पाणावुप-
कृष्य वा पयः पिबतीत्यर्थः । “सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्ष” इति सप्तम्यन्ते चशब्दात् तृतीयान्ते
च उपपदे उपपूर्वात् अस्मात् णमुल् । तृतीयाप्रभृतित्वात् समासविकल्पनात् पाणावुपकर्षम्,
पाणिनोपकर्षमित्यपि भवति । क्रियाभेदेन वासरूपेण क्त्वापि भवतीति प्रागेवोक्तम् । अत्र
णमुल्लिखधावुपसर्गग्रहणं पीडैरेव विशेषणमिति भाववृत्तौ, भट्टिकारस्त्वतन्त्रं मन्यते । यदाह
धनु ररिभिरसहमुष्टिपीडं दधान इति । इदं तावत् साहसमानं, यदाचार्येण प्रयुक्तस्यातन्त्र-
त्वाङ्गीकरणं, यदपि पीडिनैव संबन्धकथनं तदपि न न्याय्यं, बहूचक्रस्यास्य पूर्वनिपातायोगात्,
अत एव वृत्तिन्यासपदमञ्जरीदिषु संबन्धोऽङ्गीकृतः । कर्षा शाखां, कृष्टा शाखाम् । अत्र तृनि
“ज्जित्यादिर्नित्यम्” इति प्रकृतेराद्युदात्तत्वेऽप्युपदेशावस्थायां कृषेरनुदात्तत्वात् अमागमविधौ
चोपदेशग्रहणानुवर्चनात् पक्षे ऽमागमो भवत्येव । अयं तुदादावपि ॥ ९७० ॥

दह भस्मीकरणे ॥ (दहति । ददाह । देहतुः । देहित् । ददध) थलि भारद्वाजनियमा-

दिइविकल्पः । तत्रानिदृपक्षे “दादेधातोर्घः” “झपस्तथोऽर्धोघः,” “झलां जश् झशि” इति घत्वधत्वजश्त्वानि (दग्धा । धक्ष्यति) हकारस्य घत्वे “एकाचः” इति भङ्भावेन दकारस्य धकारे धकारस्य “खरि च” इति चत्वं (दहतु । अदहत । दहेत् । दह्यात् । अभाक्षीत्) घत्वादि पूर्ववत् । अदाग्धाम्, झलि सिज्जलोपः (दंदह्यते) “लुपसद” इत्यादिना यङः “जप-जभ” इति लुक्, (दंदग्धि । दाहयति । अदीहत । परिदाही) विनुप् । (निदाघः । अव-दाघः । परिदाघः) संज्ञायां मन्मथेन निदाघावदाघा इति न्यङ्कादिपाठात् कुत्वं, दहनः ॥ ९७१ ॥

मिह सेचने (मेहति । मिमेह । मिमेहिथ । मिमिहिव) क्रादिनियमादिद् (मेढा) ढत्व-घत्वष्टृत्वढलोपगुणाः (मेक्ष्यति) पत्वकत्वे, (मेहतु । अमेहत । मेहेत् । मिह्यात् । अमि-क्षत्) शलइगुपधात्” इति क्सः । (मिमिक्षति) “हलन्ताच्च” इति सनः कित्वाच्च गुणः । (मेमिह्यते । मेमेढि । मेमीढः) ढलोपौ, दीर्घः (मेहयति । अमीमिहत । मेद्मू) “दाम्नी” इत्यादिना धृन् । (मेघः) अचि, संज्ञायां मेघेति न्यङ्कादिषु पाठात् कुत्वं, (मोढ्वान्) सा-ह्वान्मोढ्वांश्चेति कसावद्वित्वानिदृत्वोपधादीर्घत्वढत्वानि निपात्यन्ते (मिहिरः) इषिमि-होत्यादिना किरज् । स्कन्दादय एतदन्ता अनुदात्ता उदात्तेतः ॥ ९७२ ॥

कित निवासे रोगापनयने च ॥ अयमुदात्तेत् । गुपिदयमपि नित्यसन्नन्तः (चिकि-त्सति) “गुसिच्” सन् । अस्य सनो ऽनार्द्धधातुकत्वान्तेष्टः प्रसङ्गो नापि गुणस्य । अत्र वृत्तौ व्याधिप्रतीकारे सनिति यदुक्तं तदुपलक्षणं, यतः स्वयमेव “क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः” इत्यत्र निग्रहापयननाशनाद्यर्थान् वक्ष्यति, तथा च य एवं विद्वान्विचिकित्सतीत्यादौ संशयेऽपि प्रयुज्यते, निघण्टुरपि—“विचिकित्सा तु संशय” इति (चिकित्सिषति । इच्छासनन्तादेव सन्-प्रतिषेधः, केतयतीति चौरादिकस्य । अत्राभरणकारो गुपादिसूत्रे गुसिज्किद्भ्य इत्यनुक्रम्य गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थमिति भाष्ये वार्तिके चोक्तत्वात्कित् परस्मैपदेषु पठितोऽपि आत्मनेपदी । न/च गुपादिष्विति बहुवचनं वक्ष्यमाणमर्थोपेक्षमिति वक्तुं युक्तं, यतस्तु खलु तत्र गुसिज्किदित्यनुक्रम्य गुपादिष्वित्युक्तमित्याह । कैयटे तु क्रमदर्शनाय कितिः पठितो न त्वयमनुदात्तेदिति । हरदत्तोऽपि गुपादिष्विति बहुवचनं मान्वधसूत्राभिप्रायं कितिस्तु परस्मै-पदोत्याह । इन्दुरपि गुसिजावनुदात्तेत्तौ न कितिः, तस्य चिकित्सतीत्येव प्रयोग इति, एवं स्वामिकाश्यपादयोऽपि । एवं बहुवचनं मान्वधसूत्राभिप्रायम्, एवं बहुभिर्महाप्रन्यैर्विरोधा-त्परस्मैपदेषु पाठाच्चाभरणाद्युक्तं यत्किंचित् (१) ॥ ९७३ ॥

दान खण्डने ॥

शान तेजने ॥ इमावपि नित्यसनन्तौ स्वरितेतौ (दीदांसति । दीदांसते । शीशांसति । शीशांसते) “मान्वध” इत्यादिना सनीत्वे च कृतेऽभ्यासस्य दीर्घः, अयं नार्द्धधातुक इति नेट्प्रसङ्ग इत्युक्तम् । दानेराज्जने, शानेर्निशान, इति वृत्तावर्थविशेषेणायं सनुक्तः (दानयति । शानयतीत्यादि चौरादिकस्य ॥ ९७५ ॥

हुपचप् पाके ॥ इतो वहत्यन्ता अनुदात्ताः स्वरितेतः (पचति । पपाच । पेचतुः । पपकथ । पेचिथ । पक्ता, पक्ष्यति । पचतु । अपचत् । पचेत् । पच्यात् । अपाक्षीत् । पचते । पेचे । पक्ता । पक्ष्यते । पचताम् । अपचत । पचेत । पक्षीष्ट । अपक्त । अपक्षाताम्,) झलि सिज्जलोपः । स्वामिदासौ पचत इत्यत्र दासधर्मस्य स्वामिन्यारोपात् परस्मैपदम् । पचते इत्यत्र स्वामिधर्मस्य दासे समारोपात्तङिति कैयटादौ (पिपक्षति । पिपक्षते । पापच्यते । पापक्ति । पापक्तः) कृष्टे स्वयमेव पच्यन्त इति कृष्टपच्याः । राजसूयादौ क्यपि निपात्यते, कर्मकर्त्तरि निपातनमिति वृत्तिः । (पचः) । अच् । श्वानं पचतीति श्वपचः । पचादिपा-ठसामर्थ्यात्कर्म्मोपपदादप्यच् । उक्तं च—

अञ्चिधिः सर्वधातुभ्यः पठ्यन्ते च पचादयः ।

अण्बाधनार्थमेव स्यात् सिध्यन्ति इवपचादयः ॥

इति (श्वपाकः । मांसपाकः । पिण्डपाकः । कपोतपाकः) अत्र न्यङ्कादिपाठात्कर्मण्य-
णि कुत्वम् (दूरेपाकः । फलेपाकः) न्यङ्कादिपाठादचि वृद्धिकुत्वे । “तत्पुरुषे कृति” इत्य-
लुक् । न्यङ्कादिपाठादेव चेमौ कर्मकर्त्तरीति वृत्तौ । क्षणेपाकइति केचित्पठन्ति, दूरेपाका
फलेपाकेति टाबन्तावन्ये । उकारान्तावपरे (दूरेपाकुः) फलेपाकुरिति उपत्ययो निपा-
तनादिति वृत्तौ (प्रस्थंपचः । मितंपचः । नखंपचः) “परिमाणे पचः” इति “मितनखे च”
इति परिमाणवाचिनि कर्मण्युपपदे मितनखयोश्च खच् । उत्पचिष्णुः । “अलंकृञ्” इत्यादि-
नेष्णुच् (पचेलिमाः शालयः) [केलिमर उपसंख्यानम्] इति केलिमर् । अर्थ कर्मकर्त्तरीति
वृत्तिः । रेफ “उपोत्तमं रिति” इति स्वरे विशेषणार्थः । पक्त्रिमम् । “इवितः क्त्रिः” इति
क्त्रिप्रत्यये “क्त्रेर्मस्मित्यम्” इति मप् (पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम्) [“भावप्रत्ययान्तादिमप्
वक्तव्यः”] इति इमप् (पक्तिः) “स्थागापापचः” इति क्तिन् । पित्वाडि पचा । (पक्कः ।
पक्कवान्) इति “पचो वः” इति निष्ठातकारस्य वकारः । तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाज् झलपरत्वा-
त्” चोः कुः” इति कुत्वम् । प्रपक्कानि फलानीत्यत्र “कुमति च” इति कवर्गवत्युत्तरपदे पूर्व-
पदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिस्थस्य नस्य प्राप्तं गत्वं [युवादीनां प्रति-
षेधः] इति न भवति (पाकः । पचनम्) मांसस्य पाको मांसपाकः । मांसपाकः । एवं मांसस्य
पचनं (मांसपचनम् । मांसपचनम् ।) मांसस्य पचि युङ्घजोरिति पक्षेऽन्तलोपः । (पचनः) “भृ-
शी”त्यादिना युच् । अयं द्विकर्मक इति नाथताबुक्तं, तेन तण्डुलानोदनं पचतीति भवति ।
अत्र कैयटकारः । अत्र विकलेदनोपसर्जननिवर्तनार्थो धातुरिति तण्डुलानां विकलेदनापेक्षं
कर्मत्वम् । ओदनस्य तु प्रधानभूतनिवर्त्तनापेक्षमिति तण्डुलानोदनं पचतीतिप्रयोगः । प्रकृ-
तिविकाराभावविवक्षायां तण्डुलैरोदनं पचतीति साधकतमत्वविवक्षायाम् । उदुम्बरः फलं
पच्यते । [दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोः] इति कर्तुः कर्मवद्भावः । अत्र कैयटो वृक्षस्य कर्तृत्व-
विवक्षायामन्यतमप्राप्ते वचनम् । अन्ये त्वाहुः । पचिरत्र विषये द्विकर्मकः । वृक्षस्य पाक-
मन्तरेण फलपाकासम्भवात् वृक्षोऽकथितं कर्मम् । तस्यैव च यदा कर्तृत्वविवक्षा तदाऽयं क-
र्मवद्भावः । एवंविधे विषये कर्मवद्भाव इष्यते । न पुनरोदनं पचतीत्यादाविति । व्यक्ती-
करणे पञ्चत इत्यादि गतम् ॥ ९७६ ॥

पच समवाये ॥ केचिदमुं न पठन्ति ते ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचत इति भाष्यप्रयोगं न-
तदूरेण संख्या सचयइत्यादिप्रयोगं पच सेचनइत्यस्यानुदात्तेतो धातूनामनेकार्थत्वात्समवाया-
र्थस्य सम्बन्धयमानकर्तृके व्यापारे वर्त्तमानस्य समर्थयन्ते । अन्ये तु पच समवाये पच व्य-
क्तायां वाचीति परस्मैपदिषु गतस्य चकारान्तस्य स्थानेऽमुं पठन्ति । यदाह “अकथितं च”
इत्यत्र हरदत्तः । सचतिः सर्वतः सम्बन्ध्यतइति वृत्तिमुपादाय पच समवाये स्वरितेत् । के-
चित् परस्मैपदिषु धातुमेनं पठन्ति । पच समवाये रपलप व्यक्तायां वाचीति, तआहुः सच
सेवनइत्यस्यानुदात्तेतोऽनेकार्थत्वाद्धातूनां समवाये वृत्तिरिति । पुरुषकारे तु हरदत्तोक्तमनु-
क्रम्य सचतइति भाष्यानौचित्यात्परस्मैपदिषु पाठोऽयुक्त इत्युक्तम् । एवं पच सेचनइत्य-
स्यानुदात्तेतोऽनेकार्थत्वाद्धातूनां समवाये वृत्तिरिति हरदत्तोक्तं प्रौढिवादमात्रम् । न्यासे तु
सचतइत्यस्य समवायइत्येव धातुरुक्तः, एवञ्च पचेत्येव परस्मैपदिषु पाठः । चान्तकाण्डं चैव-
मनुसृतं भवति । एवमेव मैत्रेयरक्षितादयः । शाकटायनक्षीरस्वामिनौ तु सप्तसप्तीश्रोदाहृत्य
सचेति कश्चित्पठतीत्याहतुः (सचति) सचतइत्यप्याहेत्युक्तम् । एवं च न्यासकारादीनां
बहूनामभिमतत्वाद्यं धातुरस्माभिः पठितः । अर्थं च पचि पचिमित्यादौ व्याघ्रभूतिकांरि-
कायां चकारान्तानामनिटां परिगणनात्सेट् । अनिटां मध्ये पाठस्तु स्वरितेत्त्वसाम्यात् । (स-
चति । ससाच । सेचतुः । सेचिथ । सेचिव । सचिता । सचिष्यति । असचत् । सचेत् ।

आशिषि सच्यात् । असचीत् । असाचीत्) “अतो ह्लादेः” इति वा वृद्धिः । (सिसचिपति)
“स्तौतिण्योरेव” इत्यष्टत्वम् (सासच्यते । सासक्ति । साचयति । असोषचत्) सिषाचयि-
षतीत्यत्र णेः सनि षत्वम् । सचतइत्यादि सेचनार्थवत् ॥ ९७८ ॥

भज सेवायाम् (भजति । बभाज । भेजतुः । भेजिथ । बभक्ष । भेजिव) “तृफलभज-
प्रपञ्च” इति किति लिटि सेटि थलि च परत्वादेत्वाभ्यासलोपौ (भक्ता । भक्षयति । भजतु ।
अभजत् । भजेत् । भज्यात् । अभाक्षीत् । बिभक्षति । बाभक्ष्यते । बाभक्ति । भाजयति ।
अबीभजत् । भजते । भेजे । भक्तासे । भक्ष्यते । भजताम् । अभजत । भजेत । भक्षीष्ट ।
अभक्त । अभक्षाताम् । बिभक्षते) (विभक्तव्यो विभज्यः) “द्विवचनविभज्योपपदे” इति
निपातनाद्यत् (जन्मभाक्) “भजो ण्विः” इति कर्मोपपदादस्माणिण्वः (भागी) संपृ-
चादित्वाद्भिनुण् । (भागः) “खनो घ च” इति चशब्दात् घञ् कुत्वम् । सुभगस्य भाव-
कर्मणे सौभाग्यम् । ब्राह्मणादिपाठात् घ्यञ् । “हृद्भग” इत्युभयपदवृद्धिः । एवं दौर्भा-
ग्यमपि । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । “कल्याण्यादीनामिनङ्” इतीनडादेशोऽन्त्यस्य
पूर्वबहुभयपदवृद्धिः । एवं (दौर्भागिनेयः । भागः) घञ् । भागोऽस्मिन् वृद्धिरायो लाभः
शुक्ल उपदा वा दीयते भाग्यं शतम्, भागिकं शतम् । “भागाद्यच्च” इति दीयमानाद्वृद्ध्या-
यादीनामन्यतमोपाधिकात्प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत् । चकाराट्ठञ् । भाग एव भा-
गधेयम् । “भागरूपनामभ्यो धेयः” इति स्वार्थे धेयः । (आता) “नमृनेष्टृ” इत्यादिना तृनि
आदेशो निपात्यते, आतरावित्यादौ सर्वनामस्थाने “अप्त्तृन्” इति दीर्घो न भवति, तृन्नन्तत्वा-
देव नप्त्रादीनां दीर्घे सिद्धे तेषां पुनर्ग्रहणादौणादिकानां संज्ञाशब्दानामेषामेवेति नियमा-
र्थत्वात् । “आतुपुत्रौ” इत्यत्र तु भाष्ये विभक्तीति आतेति व्युत्पादि (आतुरपत्यं आतृ-
व्यः । आत्रीयः) “आतुर्व्यच्च” इति व्यच्छौ (आतृव्यः सपत्नः) “व्यन्सपत्ने” इतिव्यन्
(सौभ्रात्रम् । दौर्भ्रात्रम्) युवादिपाठाद्भावकर्मणोरण् । आता च स्वसा च आतरौ ।
“आतुपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्” इति आतुः शेषः । कल्याणी भक्तिरस्य कल्याणीभक्तिः ।
प्रियादिषु भक्तिशब्दस्य पाठात् “स्त्रियाः पुंवत्” इति पुंवद्भावो न भवति । दृढभक्तिरित्यत्र
कुक्कुटाण्डादिवत्स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्सिद्धम् । प्रतिपादितं चैतद् भाष्यादौ । भजो
आमर्दनइति रुधादौ, भज विश्रानने, भाज पृथक्कर्मणोति द्वयं चुरादौ । तथात्रैव भजेति
भाषार्थो दण्डके ॥ ९७७ ॥

रञ्ज रागे (रजति) “रञ्जेश्च” इति शप्यनुनासिकलोपः (ररञ्ज । ररञ्जतुः । ररङ्थ ।
ररञ्जिथ (क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः (रङ्गा । रङ्गयति । रजतु ।
अरजत् । रजेत्) आशिषि रज्यात् “किदाशिषि” इति कित्वादनुनासिकलोपः (अराङ्गीत् ।
अराङ्गाम् । अराङ्क्षुः । रजते । ररञ्जे । ररञ्जिषे । रङ्गासे । रङ्गयते । रजताम् । अरजत । र-
जेत रङ्गीष्ट । अरङ्गः । अरङ्गाताम् । रिरङ्गति । रिरङ्गते । रारज्यते । रारङ्गिः । रारक्तः) तसौ
ङित्वादनुनासिकलोपः । रजयति मृगान् । अरीरजत् । “रञ्जणौ मृगरमणे” इति नलोपः ।
“जनीजृप्कनसुरञ्जोऽमन्ताश्च” इति मित्त्वाद्ध्रस्वः । मृगादन्यत्र रञ्जयति पक्षिणः । तथा रम-
णादन्यत्रापि रञ्जयति मृगान् तृणादिदानेन वशयतीत्यर्थः । कर्मकर्त्तरि “कुषिरञ्जोः प्राचां श्य-
न्परस्मैपदं च” इति पक्षे श्यन्परस्मैपदयोः रज्यति वखं स्वयमेव (रज्यतु । अरज्यत्) र-
ज्येदिति भवति, अन्यदा यगात्मानेपदयोः रज्यतइत्यादि । श्यनो ङित्वाद्यकः कित्वाच्च
नलोपः, श्यन्विधौ रज्यन्तीत्यत्र “शप्श्यनोर्नित्यम्” इति नित्यनुमर्थः, एते च श्यन्परस्मै-
पदे प्राचाग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषात्वाद्यविषये । तथा च वार्तिकम् । [कुषिरञ्जोः श्यन्वि-
धाने लसार्वाधातुकवचनमवचने हि लिङ्लिटोः प्रतिषेधः स्यादिविषये च] इति । अत्र लिङा-
शीर्विषयः, स हि सार्वाधातुकप्रतियोगी, तेन रङ्गीष्ट वस्त्रं स्वयमेव (ररंसे । रङ्क्तासे । र-
ङ्गयते । अरञ्जि) अरङ्गातामित्यत्र श्यन्परस्मैपदं न भवति (रजकः) । “शिलिपिनि ष्वुन्”

[रजकरजनरजः सुपसंख्यानम्] इति नलोपः । रजकस्य वस्त्रं ददातीति भाष्ये प्रयोगादिति । न्यासे त्वक्डित्यपि रज्जेमिस्त्वविधानाल्लिङ्गान्नलोप इति तरङ्गिणीपदमञ्जरीः । इदं प्रौढिवादमात्रम्, यतो मिस्त्वं रज्जेर्णाविति नलोपे रजयति मृगानित्यत्र ह्रस्वार्थं स्यात् । तथा नलोपाभावे (अरज्जि । अराज्जि) रज्जरज्ज, राज्जराज्जमित्यत्र “चिण्णमुलोः” इति दीर्घविकल्पार्थं स्यात् । “दंशसञ्जस्वञ्जां शपि” इत्यत्र भाष्ये तु रजकरजनरजः सुपसंख्यानमिति नलोपं प्रेरयित्वा कित एवैते त्वौणादिका इति परिहृतम् । अत्र कैयटेन रजक इति “क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः” इति क्वुन्प्रत्ययः । रजकीति तु “पुंयोगादाख्यायाम्” इति ङीषि । अपुंयोगे तु ङीषा न भाव्यमिति भाष्यकाराभिप्रायः । रजनमित्यत्र “रज्जेः क्युन्” इति क्युन्प्रत्ययः, स च बाहुलकादिति द्रष्टव्यः । तेन रजनीति ङीप् भवति । रज इत्यत्र “भूरज्जिभ्यां कित्” इत्यमुन्प्रत्ययः किङ्गवतीत्युक्तम् । एवमेतत्पदमञ्जरीमपि (रागी) संपृचादित्वात् घिनुप् । अत्रैव रजेति निर्देशान्नलोपः (रजनं रागः) रज्यतेऽनेनेति वा । “घञि च भावकरणयोः” इति नलोपः (अन्यत्र स्वयमेव रज्यन्ति प्रेक्षकानां मनांसि यत्रेति रङ्गः । “हलश्च” इति घञ् । विरागमर्हति वैरागिकः । “छेदादिभ्यो नित्यम्” इति तदर्हतीति विषये ठक् । अत्र “विरागो विरङ्गं च” इति पाठाद्विरङ्गादेशः । (रजः । असुन्) विरजो करोति । “अरुर्मनः” इत्यादिना च्विसलोपो । “अस्यच्चौ” इत्यकारस्येकारः (सरजसम्) “अव्ययं विभक्ति” इत्यादिना साकल्येऽव्ययीभावः । “अव्ययीभावे चाकाले” इति सहस्य सः । “अचतुर” इत्यादिपाठाद् च् । अयमव्ययीभाव इति वृत्त्यादौ । तेनान्यत्र सरजस्कं पङ्कजमित्येव भवति । यस्तु बहुव्रीहौ सरजसमिति भारविप्रयोगः स वामनालङ्कारे दूषितः, सरजसमित्यव्ययीभाव इति । रजोऽस्यास्तीति रजस्वला । “रजः कृष्यांसुती” इत्यादीना मत्वर्थे वलच् । “तसौ मत्वर्थे” इति भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधनात्सकारस्य न रुत्वम् (रजतम्) पृषीरज्जिकदित्यतश्च । तस्य विकारो राजतम् । “प्राणिरजतादिभ्योऽञ्” इति षष्ठ्यन्ताद्विकारेऽञ्प्रत्ययः । अत्र “अनुदात्तादेः” इत्येवाञ्जि सिद्धे पुनरञ्विधानं “मयड्वैतयोः” इति विकारमयटो बाधनाथमर्थं दिवादावपि ॥ ९७९ ॥

शप आक्रोशे ॥ इहाक्रोशो विरुद्धानुष्ठानम् । (शपति । शशाप । शेषतुः । शशपथ । शेषिथ) क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्पः (शप्ता । शप्स्यति । अशपत् । शपेत् । शप्यात् । अशाप्सीत् । अशासाम् । शपते । शेपे । शप्तासे । शपताम् । अशपत शपेत । शप्साष्ट । अशप्त । अशप्साताम् । शिशप्सति । शाशप्यते । शाशप्ति । शापयति अशीशपत्) देवदत्ताय शपते । देवदत्तं शपयेन किं चित्प्रापयतीत्यर्थः । “शप उपात्मभने” इति अकर्त्रभिप्राये तड्, “श्लाघहृद्” इत्यादिना शीप्स्यमानस्य संप्रदानत्वाच्चतुर्थी, वाचा शरीरस्य स्पर्शनमुपलम्भनमिति वृत्तिः । अत्र हरदत्तः । त्वत्पादौ स्पृशामि नैतन्मयाकृतमित्येतद्रपः शपथविशेष इति । भागवृत्तिकारस्य तूपलभनं प्रकाशनं, देवदत्ताय शपते किञ्चित्प्रकाशयतीत्यर्थः । त्वचा शरीरस्य स्पर्शनमित्यदः कस्य चित्काव्यमिति । कैयटे चोपलम्भनं प्रकाशनमिति । शाकटायनस्तूपलम्भनं प्रकाशनं देवदत्ताय शपतइत्येवं भूतोऽसाविति देवदत्तमाचष्ट इत्यर्थः । अथ वा स्वाभिप्रायस्य परत्राविष्करणमुपलम्भनं शपथः । देवदत्ताय शपते । वाचा मात्रादिशरीरस्पर्शनेन देवदत्ते स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीत्यर्थ इति । चन्द्रभोजकौमारास्तु प्रोषितस्य भावयोरुपलब्धव्ययोः किं चिदासेवनमुपलम्भनम्, देवदत्ताय शपतइति प्रोषितस्य देवदत्तस्य भावाभावायोरुपलब्धयोः किं चिदासेवतइत्यर्थः । भोजादयस्तु शपः शपथइति । “शीङ्शपिगमिवञ्चिविजिप्राणिभ्योऽथः” इत्यथः प्रत्ययः (शबलः) “शपेर्बश्च” इति कलप्रत्यये बकारश्चान्तादेशः (शब्दः) “शाशपिभ्यान्द्दनौ” इति दन्, “शब्दवैर०” इति निपातनात् वत्वं, शब्दं करोति शब्दायते । “शब्दवैर०” इति क्वञ् । शब्दं करोति शाब्दिकः । “शब्ददुर्दुरं करोति” इति द्वितीयान्तात्करोतीत्यर्थे ठक् ।

माशब्द इत्याह माशब्दिकः । [तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्] इति ठक् । एवं नैत्यशब्दिक इत्यादि । अयं दिवादावपि ॥ १८० ॥

तिवप दीप्ता ॥ (त्वेषति । तित्वेष । तित्विपतुः । तित्वेषिथ । तित्विपिव) क्रादिनियमादिद् । (त्वेषा । त्वेष्यति । त्वेषतु । अत्वेषत् । आशिपि त्विष्यात् । अत्विक्षत् । अत्विक्षाताम् । “शल इगुपधादनिटः कसः” । (त्वेषते । तित्विषे । त्वेषासे । त्वेष्यते । त्वेषताम् । अत्वेषत । त्वेषेत । त्विषीष्ट । अत्विक्षत । अत्विक्षाताम्, अत्विक्षन्त) “कस-स्याचि” इत्यलोपः (तित्विष्यति । तित्विष्यते । तेत्वेष्टि । तेत्विष्यटः । (त्वेषयति) अति-त्विषत् । त्वेष्या) “त्विषेर्द्वतायामकारश्चापधाया” इति तृन् उपाया अत्वं, त्वेष्यारौ । “ऋतोऽङि” इति गुणे “अमृन्” इत्यादिना दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने । तृन्नन्तत्वादेव सिद्धे नप्त्रादीनां ग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थं संज्ञाशब्दानामेषामेवेति वृत्तौ । त्वष्टुरिदं (त्वाष्ट्रम्) अचामादेरचो वृद्धिरन्त्यलक्षणां वृद्धिं बाधतइति वृत्तौ । (त्विट्) संपदादित्वात् क्विप् । अवपु-र्वोऽयं दाननिरसनयोरिति मैत्रेयादयः ॥ १८१ ॥

यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु ॥ (यजति । इयाज । ईजतुः । इयजिथ । इयष्ट । ईजिव) क्रादिनियमादिद् । थलि भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः । इडभावे झलपरत्वात् “व्रश्च” इत्यादिना पत्वम् । किति “वचिस्वपियजादीनां किति” इति सम्प्रसारणे पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विवचनमकिति *लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्* इति वचनादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । अत्राधिकारादेवोभयेषामिति सिद्धे पुनस्तत्करणम् विध्यत्यादौ परमपि हलादिशेषं बाधित्वा सम्प्रसारणं यथा स्यादिति । (यष्टा । यक्ष्यति । यजतु । अयजत् । यजेत्) अशिपि कित्वात्सम्प्रसारणे (इज्यात् । अयाक्षीत् । अयाष्टाम् । यजते । ईजे । यष्टासे । यक्ष्यते । यजताम् । अयजत । यजेत । यक्षीष्ट । अयष्ट । अयक्षाताम् । यियक्षति । यियक्षते । याय-ज्यते । यायष्टि । याजयति । अयीयजत् । इज्यते) यकि संप्रसारणे ऐज्यतेत्यत्र लङ्गमङ्गं वापेक्ष-माणाद्दागमादन्तरङ्गत्वात्पूर्व-लादेशः । कृते च लादेशे नित्यत्वादटः पूर्वं यगटोभयोरपि । कृताकृतप्रसङ्गित्वाविशेषेण यकि कृते तदन्तस्याङ्गस्य अकृते तु केवलस्येति शब्दान्तरप्रा-प्त्या अटोऽनित्यत्वं, कृते च यकि नित्यत्वात्सम्प्रसारणे पश्चाद्जादित्वादाडागमः । नन्वत्राटः प्राप्तिराटा बाध्यते न तु संप्रसारणेनैवेति ‘यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं व्याहन्यते न तदनि-त्यम्’ इति अटकथमनित्यः । अत्र हरदत्तः—‘यस्य च लक्षणान्तरेण’ इति न्यायोऽनित्यत्वादिह नाश्रीयत इति, यद्वा सम्प्रसारणं सम्प्रसारणाश्रयं च बलवदिति अटः पूर्वमेव सम्प्रसारणं भ-विष्यति, अथ वा ‘परित्यज्यापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशत’ इत्याद् पश्चाद्भविष्यतीत्यडाग-मो नैवात्र प्रसजति । (याज्यं) ण्यति “यजयाच” इति कुत्वनिषेधः । (यागः) । घञि “वजोः कुघिण्यतोः” इति कुत्वं, सोमेनेष्टवान् (सोमयाजी) “करणे यजः” इति करणवाचिन्युपपदे भूते णिनिः । (यज्वा) । “सुयजोर्ध्वनिप्” इति भूते ड्वनिप्, (यजमानः) । “पूज्यजोः शानन्” इति शानन्, यजमानकर्म याजमानं, युवादित्वादण् (यायजूकः) “यजजपदशां यडः” इति यडन्ताडूकः प्रत्ययः । अल्लोपयलोपौ च । (इष्टिः) । “श्रुयजिस्तुभ्यः करणे” इति क्तिन् । (इज्या) “व्रजयजोभवे क्यप्” इति क्यप् (यज्) । “यजयाच०” इति नङ्प्रत्ययः, कुत्व-निषेधः । यरुविधामधोते वेद वा (याज्विधिकः) । “ऋतूकथादिसूत्रान्तादठक्” इति उकथादि-पाठादठक् । याज्ञिकानां धर्म आम्नाया वा (याज्ञिक्यम्) “छन्दोगाक्थिकयाज्ञिकबह्वचनटा-ञ्ज्यः” इति षष्ठ्यन्ताद्धर्माम्नाययोर्ज्यः । यज्मर्हति यजियो (यजमानः) “यज्त्विग्भ्यां घख-जौ” इति द्वितीयान्तादईतीत्यर्थं घः । यज्कर्माहति यजिय ऋत्विक् । [यज्ऋत्विग्भ्यां तत्कर्माहंतीति चोपसंख्यानम्] इति घः । (ऋत्विक्) ऋतौ यजति ऋतुं यजति ऋतुप्रयुक्तो वा यजतीति “ऋत्विक्” आदिना क्तिनि निपातितः ॥ नवयज्ञोऽस्मिन्वर्त्तते (नावयज्ञिकः) [तदस्मिन्वर्त्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम्] इति ठक् । एवं पाकयज्ञिकः । इष्टम-

नेन (इष्टी) “इष्टादिभ्यश्च” इति प्रथमान्तात्तृतीयार्थे इनिः (यजुः) “अर्तिषुयपि” इत्यादिनोसिप्रत्ययः । (ऋग्यजुषम्) “अचतुर” इत्यादिना द्वन्द्वेऽजन्तो निपात्यते । (यद्) । “यजियमितनिभ्यो ङित्” इत्यदिप्रत्यये ङित्वाट्टिलोपः । त्यच्छब्दवत्सर्वनामकार्यं त्यदादिकार्यं च । यस्मिन्काले (यदा) । “सर्वैकान्य०” इत्यादिना दाप्रत्ययः । “प्राग्दिशो विभक्तिः” इति विभक्तिवाच्यदाद्यत्वम् । यस्मिन्काले (यहि) “अनद्यतने हिह” । पूर्ववद्विभक्तिवाच्यदाद्यत्वम् । यत्परिमाणमस्य (यावान्) । “यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्” इतिपरिमाणोपाधिकात्प्रथमान्तादस्येत्यर्थे वतुप् । अर्थाद्दिह पष्ठार्थः परिमाणी । “आ सर्वनाम्नः” इति षट्शवतुषु परेष्वित्याकारः । सौ “अत्त्वसन्तस्य” इति दीर्घः । “उगिदचाम्” इति जुम् । हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । “उगितश्च” इति ङीपि याचती । “बहुगणवतुडति संख्या” इति संख्यात्वात् यावतां पूरणइति विगृह्य “तस्य पूरणे ङट्” इति पष्ठयन्तात्संख्याशब्दात्पूरणे ङटि कृते “वतारिथुक्” इति इथुगागमः । यावतिथः । यतरो भवतां देवदत्तः स समागच्छतु । “किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य उतरज्” इति द्वयोर्मध्ये जातिक्रियासञ्ज्ञाभिरैकस्य निर्द्धारणे पृथक्करणे गम्यमाने स्वार्थे उतरच् । महाविभाषया विकल्पनाद्यो भवतोऽस्त्यपि भवति । यतमो भवतां ब्राह्मणः स आगच्छतु । “वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने ङतमच्” । जातिश्च परिप्रश्नश्च जातिरपरिप्रश्नं समाहारद्वन्द्वस्तद्विषयेभ्यः “किंयत्तद्वयो बहूनामेकस्य निर्द्धारणे वा ङतमच्” इति ङतमच् । अत्र जातिग्रहणं सर्वैरपि सम्बध्यते । परिप्रश्नग्रहणं तु यत्तदोरसम्भवात्किम एव । वाग्रहणमकञर्थम् । यको भवतां ब्राह्मण इति वाक्यं तु महाविभाषया भविष्यति । उतरङतमेति सर्वादौ पाठादेतदन्तयोस्सर्वनामकार्यं पूर्ववत् । नपुंसकाभ्यामनुपसर्जनाभ्यां उतरङतमाभ्यां परयोः स्वमोरमादेशापवादः “अङुतरादिभ्यः पञ्चभ्य” इत्यदडादेशे ङित्वाट्टिलोपे च यतरत् । यतमत् इति भवति, यद्ययं ङित्वाट्टिलोपसोरदादेशे कृते “अतो गुणे” इति पररूपत्वं बाधित्वा प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात्, अमादेशे तु स्थानिवद्भावेन “अमि पूर्वो” भविष्यतीति न दापः । एवं तर्हि पूर्वसूत्रादममनुवर्त्य सोरप्यमं कृत्वा ‘अङुतरादिभ्यः’ इति पञ्चभ्याः षष्ठीं प्रकल्प्य द्वयोरमोः स्थानेऽदादेशः कार्यः किं ङकारेण, किं चैवमकारेणापि नार्थः, ङकार एव तु विधेयः, स च “आदेः परस्य” इत्यमोऽकारस्य भविष्यति । मकारस्य च संयोगान्तलोपे कतरत् कतमदितोष्टं सेत्स्यति । सत्यं सिध्यति । हे कतरदित्यादौ हे कुण्डेत्यादिवत् “एङ्ङस्वात्” इति सम्बुद्धिसम्बन्धिनो हलो विधीयमानो लोपः स्यात्तस्मादुकारोकारांश्च कर्त्तव्यः (यका) “प्रत्ययस्थात्” इतीत्वं “न यासयोः” इति निषिध्यते । (यथा) । यः प्रकारः, “प्रकारवचने थाल्” इति थाल् प्रत्ययः यथायथम् । यो य आत्मा यत्तदात्मीयमिति वाक्यार्थः । “यथास्वे यथायथम्” इति यथाशब्दस्य द्विवचनं नपुंसकत्वं चोक्त्यर्थे निपात्यते । (आयथातथ्यम् । अयाथायथ्यम् । आयथापुर्यम् । अयाथापुर्यम्) यथातथातथापुरयोः शब्दयोरव्ययीभावे नञा समासे ब्राह्मणादिपाठात् ञ्यजि “यथातथयथापुरयोः पर्यायेण” इति; पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेण वृद्धिः । भाष्ये तु अयथातथाभाव अयथापुराभाव इति विगृह्यते तत्र “सुप्सुपा” इति समासो द्रष्टव्यः ॥९८२॥

दुवप् बीजसन्ताने ॥ (वपति । उवाप । उवपथ । उवपिथ) उवपिवेत्यादि यजिवत् । प्रणिवपति । “नेगंङ्” इति णत्वम् । (प्रणयवप्) “अङ्यवायेऽपीष्यत” इति णत्वम् । (प्रवपाणि) “आनि लोट्” इति उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोट्सम्बन्धिन आनेर्नकारस्य णत्वम् । (वाप्यम्,) “आसुयवपि” इति ण्यत् । (वापो) ऋहस्रवपीनामिति ग्रहादिपाठादिनिः । (उन्निमम्) “ङिवतः क्तिन्नः” सम्प्रसारणं, “क्त्वेर्मस्मित्यम्” इति मप् (वापिः) इज् “स्वपिचपिभ्य” इति इतीज् (वापी) “ङ्दिकारादकिनः” इति ङप् (वप्रः) “वृधिवपिभ्यां च रन्” इति रन्प्रत्ययः । बीजसन्तानं क्षेत्रे बीजविकरणम्, अयं गर्भाधानेऽपि दृश्यते, यथा मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः । छेदनेऽपि दृश्यते केशान्वपतीति ॥ ९८३ ॥

वह प्रापणे ॥ (वहति । उवाह । ऊहतुः । उवहति । उवोढ । ऊहिव) क्रादिनियमादिद्, थलि भारद्वाजनियमादिडभावे धत्वढत्वष्टुत्वढलोपेषु “सहिवहोरोदवर्णस्य” इत्योत्वे उवोढेति भवति । एवमन्यत्रापि तवर्गादौ ढत्वादि । यजिवत्स्मप्रसारणम् (वोढा । वक्ष्यति) “वढाः कः सि” इति क्त्वे पत्वम् । (वहतु । अवहत् । वहेत्) आशिषि कित्वात्संप्रसारणे (उह्यात् । अवाक्षीत् । अवोढाम्) अत्र ढत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वमेव हलन्तलक्षणायां वृद्धौ पश्चाद्ढत्वादीति । अवोढामित्यत्राकारस्य “सहिवहोः” इत्योत्वे पुनर्वृद्धिः प्रागेव कृतत्वान्न भवति । (वहते । वोढा । वक्ष्यते । ऊहे । ऊहिषे । वहताम् । अवहत् । वहेत् । वक्षीष्ट । अवोढ । अवक्षाताम् । अवक्षत् । अवोढाः । अवोढम् । अवक्षि । प्रवहति) “प्राद्वहः” इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफलेऽपि परस्मपदम् । केचित् “परेर्भृषः” इत्यत्र वहिमनुवर्त्य परिपूर्वादिपि नित्यं परस्मैपदमेवाहुः । (परिवहतीति । प्रणिवहति) । “नेर्गद्” इत्यादिना णत्वम् । इदमड्यवायेऽपि प्रण्यवहदित्यत्रापि भवति । (प्रवहाणि) “आनि लोट्” इति णत्वम् । कर्मणि । (उह्यते । औह्यत्,) अत्र यजिवल्लादेशे यकि संप्रसारणे आडागमः । (विवक्षते । वावह्यते । वावोढः । वावहतीत्यादि) वाहयति भारं देवदत्तेन । (अवीवहत्) अत्र प्रयोज्यस्य [नीवह्योः प्रतिषेध] इति कर्मत्वनिषेधः । गत्यादिसूत्रे तु फलतया प्रतीयमानगतयोऽपि गत्यर्थत्वेन गृह्यन्ते इत्ययं प्रतिषेधः । अयं च [वर्धेर्नयन्तृकर्तृकस्य] इति वचनान्नियन्तृकर्तृकस्य न भवतीति वाहयति यथान्वलीवर्दानित्यत्र प्रयोज्यः कर्मैव । नियन्ता सारथिः । वहत्यनेनेति वह्यं शकटादि । “वह्यं करणम्” इति यति निपात्यते, अन्यत्र ण्यति वाह्यः । (कूलमुद्वहः) । “उदि कूले रुजिवहोः” इत्युत्पूर्वाद्वहेः कूलशब्दउपपदे खः । वहत्यनेनेति (वहः) । “गोचर०” इत्यादिना करणे घः । (पुरुषवाहं वहति) पुरुषप्रेष्यो भूत्वा वहतीत्यर्थः । “कर्त्राजीवपुरुषयोर्नशिवहोः” इति यथासंख्यात् कर्तृवाचिनि पुरुषउपपदे णमुल्, कषादित्वात्तस्यैवधातोरनुप्रयोगः । (ऊढः । ऊढिः) निष्ठाक्तिनोः संप्रसारणे ढत्वादि । कल्पनाया अपोढः (कल्पनापोढः) । “अपेतापोढमुक्तपतितापन्नस्तैरल्पशः” इत्यनेन पञ्चमोऽसमासः (प्रौढः, प्रौढिः) [प्रादूहोढोढ्येऽप्येपु वृद्धिर्वक्तव्या] इति वृद्धिः । (प्रवाहणः) ण्यन्तानां ननूद्यादिपाठाल्लयुः । “कृत्यचः” । “णेर्विभाषा” इति णत्वं “पूर्वपदात् संज्ञायाम्” इति वा, प्रवाहणस्यापत्यम्, (प्रावाहणेयः । प्रावाहणेयः) “शुआदिभ्यश्च” इति ढकि “प्रवाहणस्य हे” इति पूर्वपदस्य वा वृद्धिः । उत्तरपदस्य तु नित्या, स्वत एवोत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वेऽपि पुनर्वृद्धिविधानं पूर्वपदवृध्यभावपक्षेऽपि प्रवाहणेयीभार्य इत्यत्र *वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे* इति पुंवद्भावनियमो यथा स्यादिति “स्त्रियाः पुंवत्” इति पुंवत्त्वं रक्तविकारव्यतिरिक्तार्थवृद्धिनिमित्ततद्धितान्तस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य नेति सूत्रार्थः । ननु प्रवाहणेयीशब्दस्य गोत्राभिधायित्वाद् “गोत्रं च चरणैः सह” इति जातित्वात् “जातेश्च” इति पुंवद्भावनियमस्य सिद्धत्वात्किं तदर्थेन, वृद्धिविधानेन, एवं तर्हि “जातेश्च” इत्यस्यानित्यत्वमनेन ज्ञाप्यते, तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया “अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्” इति ढकि “भस्याढे तद्धिते” इति पुंवद्भावो भवति । प्रवाहणेयस्यापत्यं प्रावाहणेयः । “तत्प्रत्ययान्तस्य” इति ढान्तस्य प्रावाहणेयशब्दस्य जिति णिति किति वा तद्धिते परतः पूर्वपदस्य वा वृद्धिरुत्तरपदस्य तु नित्या, अत्र बाह्यतद्धितनिमित्ता नित्या वृद्धिः पक्षे बाध्यते । (इक्षुवाहनम्) उपरिनिपतितेक्षुकं वाहनमित्यर्थः । इक्षुशब्द आहितेष्विक्षुषु वर्त्तते, *वाहनमाहितात्* इति णत्वं, वाहने यदारोपितं तदाहितमित्युच्यते, तादृक्पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य वाहनशब्दस्थानकारस्य णकार इति सूत्रार्थः । आहितादन्यत्र दाक्षिवाहनम् । (वह्निः) “वहिश्रिभ्युद्वराहात्वरिभ्यो निद्” इति निप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । (वधूः) “वधेर्धश्च” इति ऊकारप्रत्ययो धश्चान्तादेशः । वध्वा भावकर्मणी वाधवम् । युवादित्वाद्ण । (अनइवान्) अनसि वहो किप्, “डश्चा-

नसि”इति उणादिसूत्रेण अनस्युपपदे बहेः क्तिप् अनसोऽन्त्यस्य डकारश्च संप्रसारणपूर्वत्वे सौ “सावनडुह” इति नुम्, अयं च आदित्यधिकारेणावर्णान्ताद् विधानात् “वतुरनडुहोः” इत्यामं न बाधते, अन्यथा सर्वनामस्थानान्तरे सावकाशमात्वं सौ विशेषविहिते नुम् बाधेत्, हकारस्य संयोगान्तलोपः, “वसुसंस्तु” इत्यादिना दत्वे पूर्वत्रासिद्धत्वात् न भवति । हे अनड्वन्नि-त्यत्र आमम्बाधित्वा “अम् सम्बुद्धौ” इति अमागमः । अनेनापि नुमो न बाधः । आदित्य-धिकारादेव, अनडुद्भ्यामित्यादौ पदत्वे “वसुसंस्तु” इत्यादिना दत्वम् । (अनुइही । अन-ड्वाहो) गौरादिपाठात् ङीज्यपि पक्षे आमागमः । प्रियोऽनड्वान् यस्य प्रियानडुत्कः । उरः प्रभृतिषु अनड्वानिति पाठात् कप् । अस्मिन् स्वादौ पदत्वात् दत्वम् । चर्त्तम् । अत्रेकवच-नान्तस्य तस्य पाठात् वचनान्तरेण विग्रहे “शेषाद् विभाषा” इति कपो विकल्पनात् प्रिया-नड्वानित्यपि भवति । अङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्येत्युक्तत्वादत्रापि नुमादि भवति । धेनुश्च अनड्वांश्च धेन्वनडुहम् । “अचतुर” इत्यादिना द्वन्द्वेऽजन्तो निपातितः । पचादयोऽनुदात्ताः स्वरितेतः ॥ ९८४ ॥

वस निवासे ॥ अनुदात्त उदात्तेत् (वसति । ग्राममुपवसति) ग्रामे वसतीत्यर्थः, “उपा-न्वध्याड्वसः” इति उपाद्युपस्थात् वसेराधारस्य कर्मत्वात् द्वितीया । एवं ग्राममनुवसतीति, ग्रामे उपवसति । अशननिवृत्तिं करोतीत्यर्थः । अत्र [वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः] इति कर्मत्व-निषेधः । अत्र अशिशब्देन अशननिवृत्तिरुच्यते, यद्वाऽशब्दो निवृत्तिवचनो यथा श्लेष्मणोऽर्थे कटुकौषधीः प्रयुज्जीतेति, तेन निवृत्तेः सम्बन्धिनो वसेरित्यर्थो भवति (उवास, उपतुः, उव-सिथ । उवक्थ । ऊषिव । संप्रसारणं यजिवत् (वस्ता । वत्स्यति) “सः स्यार्द्धधातुके” इति सकारे तत्वम् । (वसतु । अवसत् । उष्यात् । अवात्सीत् । अवात्ताम् । अवात्सुः) । तकारादौ “क्षलो क्षलि” इति सिज्जलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् “सः स्यार्द्धधातुके” इति सकारे तत्वे पश्चात् सलोपः । क भवानुषितः, अहमत्रावात्सम् । वसेर्लुङ्, “रात्रिशेषे जागरण-संततौ” इति लुङ् । यदि कश्चित् केन चित् रात्रिशेषे तुर्ये यामे पृष्ठे यामत्रयवासं प्रतिवक्ति तदा लुङित्यर्थः । यामत्रयस्याद्यतनत्वाल्लङि प्राप्ते वचनम् । भूतसामान्यविवक्षयैव लुङि सिद्धे वचनमिदं लङ्निवृत्त्यर्थं, जागरणसंतताविति वचनात् सुप्त्वा प्रतिबुद्धय प्रतिवचने नायं नियमः । (विवत्सति । वावस्यते । वावस्ति) । लङि “तिप्यनस्तेः” इति सकारस्य पदा-न्तत्वादत्वे (अवावत्) सिपि तु “सिपि धातोर्वा” इति (अवाव) इत्यपि भवति । (वास-यति । अवीवसत्) । अत्र “अणावकर्मकात्” इति परस्मैपदस्य “न पादमि” इत्यादिना निषे-धात् वासयते इत्यपि भवति । (उपतितवान्) । “भाषायां सद्वस” इति भूतसामान्ये लिटो नित्यं क्तुः । अस्मादेवादेशविधानात् भूतसामान्ये पक्षे लिङ्नुमीयते । परस्मादनुवृत्तेर्लुङ्-विषयेऽप्ययं लिङिति सोदताबुपपादितम् । (वास्तव्यः) । “वसेस्तव्यकर्त्तरि णिच्” इति वक्तव्यात् णिद्वद्भावात् वृद्धिः । अमा सह वसतः सूर्याचन्द्रमसावत्रेत्यमावास्या, “अमाव-स्यदन्यतरस्याम्” इति प्यति पक्षे वृद्धभावावो निपात्यते, अन्यदा वृद्धिः । अमावस्यायां जात (अमावस्यकम् । अमावस्यम्) । “अमावस्याया वा” “अच” इति सप्तम्यन्ताज्जातार्थे कनकारौ च, वाप्रहणात् “संधिवेला” इत्यादिना शैषिकेऽणि आमावस्यमिति, भवति । एक-देशविकृतमिति न्यायेन त्रय एते प्रत्यया अमावस्याशब्दादपि, (अमावास्यकम् । अमावा-स्यम् । अमावास्यमिति । आवासी) । यावव्याहूंसंव्याहूजवदवसां प्रतिषिद्धानामिति ग्रहादिपाठाणिनिः । प्रतिषिद्धानां नञ्पूर्वाणामित्यर्थः । (प्रवासी) । “प्रे लप०” इत्या-दिना विनुण् । अनुषितो गुरुं शिष्यः । अनुषितो गुरुः शिष्येण । “गत्यर्थकर्मक०” इत्या-दिना कर्तृकर्मणोः क्तः । अत्र वसिप्रहणं सकर्मकार्थम् । अकर्मकत्वे तु “क्तोऽधिकरणे च” इति कर्तृभावाधिकरणेषु क्तो भवति (उषितः । उषितमनेन, इदमेपासुषितमिति । (उषि-त्वा । उषितः । उषितवान्) “वसतिक्षुधोरिद्” इति क्त्वानिष्ठयोरिद् । “न क्त्वासेद्” इति नि-

पेधं बाधित्वा “मृडमृड०” इत्यादिना सेटः क्त्विविधानात् सम्प्रसारणम् । उपवस्था प्राप्ता-
 ऽस्य औपवस्थ्यम् । [उपवस्थ्यादिभ्य उपसंख्यानम्] इति तदस्य प्राप्तमिति विषये ण्यप्र-
 त्ययः । प्रवासाय प्रभवति प्रावासिकः । एवमौपवासिकः । “तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः”
 इति चतुर्थ्यन्तात्प्रभवत्यर्थे ठक् । (वत्सरः । संवत्सरेः । परिवत्सरेः) । “वसेश्च” इति सम्प्रति-
 पूर्वोत्सरप्रत्ययः । चकारादनुवत्सरादयः । संवत्सरे जातं फलं पर्व वा सांवत्सरम् । सन्धिबेला-
 दिषु “संवत्सरात् फलपर्वणोः” इति पाठाच्छैषिकोऽणप्रत्ययः । कालाद्गजोऽपवादः । संवत्सरे देय-
 मृणं सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् “संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च” इति सप्तम्यन्ताद्देये ऋणे
 ठञ्वुजौ । अत्र संवत्सराग्रहायणीभ्यां चेत्युच्यमानेऽनुवृत्त्या ठञ् भविष्यति तद्विकल्पनात् का-
 लाद्गजपि, एवं सिद्धे ठञ्चेति प्रतिपदमनयोर्विधानं यदा देयमृणं फलं भवति तदा “संवत्सरात्
 फलपर्वणोः” इति प्राप्तस्याणो बाधनार्थम् । (द्विसंवत्सरीणः । द्विसांवत्सरिकः) । “रात्र्यहः
 संवत्सराच्च” इति रात्राद्यन्तात् द्विगोः “तेन निवृत्तम्” “तमधीष्टो भृतो भृतो भावी” इति
 विषये खप्रत्ययः । “संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च” इति उत्तरपदवृद्धिः । अधीष्टस्तत्कृत्य
 व्यापारितः । भृतो वेतनेन क्रीतः । भूतभाविनौ प्रसिद्धौ । अनुसंवत्सरं दीयते कार्यं वाऽऽनु-
 सांवत्सरिकम् । “तत्र च दीयते कार्यं भववत्” इत्यतिदेशेन कार्यदीयमानयोर्भवलक्षणः काला-
 द्गज् । “अनुशक्तिकादीनां च” इति उभयपदवृद्धिः । (आवसथः) । उपसर्गे वसेरित्यर्थः । आव-
 सथे वसति आवसथिकः । “आवसथात् षल्” इति षल् । पित्वात् स्त्रियामावसथिकी ।
 (वसतिः) । “सहिवस्यतिभ्यः कित्” इत्यतिप्रत्ययः । वसतौ साधु वासतेयम् । “पथ्यति-
 थिवसति०” इति ठञ् वस्नं मूल्यम् । “सुमूल्यादायवस्यतिभ्यो नः” इति नः । वस्नं हर-
 त्यावहति वा वस्त्रिकः । “वस्त्रक्रयविक्रयाभ्यां ककनौ” इति द्वितीयान्ताद्दृष्ट्यादिष्वर्थेषु
 यथासंख्यात् कन् । (वासिकः) । “वस्नक्रयविक्रयाद्गन्” इति तृतीयान्तात् जीवत्यर्थे ठञ्, (वस-
 न्तः) । “तृभूवहिवसि” इति अन्तच् । वसन्तसहचरितोऽपि ग्रन्थो वसन्तः । तमधीते वेद
 वा वासन्तिकः । “वसन्तादिभ्यष्टक्” इति अध्येतृवेदित्रोष्टक् । वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः
 कुन्दलताः । “सन्धिबेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्” इति सप्तम्यन्ताच्छैषिकोऽण् । एवं साधुपच्यमा-
 नयोरपि । वसन्ते उषं (वासन्तम् । वासन्तकम्) । “ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्” इति तत्रो-
 षमित्येतस्मिन्विषये वुजणौ (वस्तिः) । “वसेस्तिः” इति तिः । (वस्तिरिव वास्तेयम्) ।
 “वस्तेर्दञ्” इतीवार्थे ढञ् । वस्तौ भवमपि वास्तेयमिति । “इतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्दञ्”
 इति सप्तम्यन्ताद् भवार्थे ढञ् । “वसेस्तुन्” इति तुनि (वास्तु) । “अगारे णिच्” इति णित्वाद्-
 वृद्धिः । (वस्त्रम्) ष्टन् । वस्त्रैः समाच्छादयति संवस्त्रयति । “मुण्डमिश्र” इत्यादिना णिच् ।
 वस्त्रात्समाच्छादनमिति वृत्तिः । (वासिः) । “वशिर्वापयजिराजिर्जसदिहनिवादिवारिभ्य
 इज्” इतोञ् प्रत्ययः (वसु) “श्रृस्वृस्निहि” इत्यादिना उप्रत्ययः । वसुमत्तमो वसिष्ठः । वसुम-
 त्तरो वसीयान् । मतुबन्तादिष्टनीयसुनोः “विन्मतोर्लुक्” इति मतुपो लुगिष्टमेयः स्विति वर्त्त-
 माने “ऐः” इति टिलोपः । अस्मादेव लुगिविधानाद् गुणवचनादपि मत्वन्तादिष्टनीयसुनावनु-
 सीयेते । (वासिष्ठः । वासिष्ठौ । वसिष्ठाः) । “ऋष्यन्धकवृष्णिङ्कुरुभ्यश्च” इत्यपत्याथंऽण् ।
 तस्य “अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च” इति बहुषु लुक् । (श्वोवसीयः । श्वोवसीय-
 सम्) । “श्वसो वसीयः श्रेयसः” इति समासान्तोऽच् । आच्छादनेऽयमदादिः । स्तम्भने
 दिवादिः । स्नेहनादौ कथादिश्चुरादिश्च । वस उपसेवायामाच्छादन इति च कथादिः ॥ १८८॥

वेज् तन्तुसन्ताने ॥ (वयति । वयते । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । उवयिथ । ऊयथुः । ऊय ।
 उवाय । उवय । ऊयिव । ऊयिम) “वेजो वयिः” इति वा वयादेशः । तस्य “ग्रहिज्यावयिज्य-
 धिवष्टिविचतिवृश्चतिषृच्छतिभृज्जीतोनां डिति च” इति संप्रसारणम् । चकारात् किदनुकृष्यते ।
 अकिति तु “लिट्त्वभ्यासस्योभयेषाम्” इति अभ्यासस्य संप्रसारणम् । सर्वस्य यकारस्य
 “लिट् वयो यः” इति निषेधान्न संप्रसारणम् । सर्वत्र क्रादिनियमादिट् । थलि “अचस्ता-

स्वत्” इति निषेधो न भवति । व्येस्तासावसत्त्वात् । अत एव भारद्वाजविकल्पोऽपि न भवति । किति लिटि “वश्नास्यान्यतरस्यां किति” इति पक्षे यकारस्य वकारे (ऊवतुः । ऊवुरित्यादि) । वयादेशस्य स्थानिवद्भावेन जित्वात्तद्धि (ऊये । ऊयाते । ऊयिद्दे । ऊयिध्वे । ऊयिवहे) ध्वमि “विभाषेठः” इति मूर्द्धन्यविकल्पः । अत्रापि वकारादेशपक्षे (ऊवे । ऊवाते) इत्यादि । वयादेशाभावपक्षे “आदेचः” इत्यात्वे (ववौ । ववतुः । ववाथ । वविथ । ववथुः । वव । ववौ । वविव । क्रादिनियमादित् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । “आत औ णलः” इति णल औत्वमन्यत्र “आतां लोप इटि च” इत्याल्लोपः । “वचिस्वपियजादीनां किति” इति “लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्” इति च प्राप्ते सम्प्रसारणं ‘वेज’ इति लिटि निषिध्यते । (ववे । ववाते) इत्यादि । (वाता । वास्यति । वास्यते । वयतु । वयताम् । अवयत् । अवयत । वयेत् । वयेत) आशिषि (ऊयात् । वासीष्ट) । यासुटि “किदाशिषि” इति कित्त्वे सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे वा “अकृतसार्वधातुकयोः” इति दीर्घः । (अवासीत् । अवासिष्टाम् । अवास्त । अवासातामित्यादि) । परस्मैपदे “यमरमनमाताम्” इति सगिटौ । (विवासति । विवासते । वावायते । वावाति । वावेति । वावीतः) “ई हल्यघोः” इतीत्वम् । (वावति) । “इनाभ्यस्तयोः” इत्याल्लोपः । लोटि हावीत्वे (वावीहि । वाययति । अवीवयत्) । “शाच्छा०” इति युक् । (प्रवाय) । “न ल्यपि” इति वेजः सम्प्रसारणनिषेधः । (तन्तुवायः) । “ह्वावामश्च” इति कर्मण्युपपदेऽण् “आतोऽनुपसर्गे कः” इति कस्यापवादः । (उता) उतः सम्प्रसारणपूर्वत्वे । (निष्प्रवाणिः) । नवं वासः प्रोयतेऽस्यामिति प्रवाणी तन्तुवायशलाका भण्यते । निर्गताः प्रवाण्यो यस्मादिति बहुव्रीहौ “निष्प्रवाणिश्च” इति निपातनात्कबभावः । “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” इति ह्रस्वः ॥ ९८६ ॥

व्येञ् संवरणे । (व्ययति । व्ययते । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः । विव्ययिथ । विव्याय) “न व्यो लिटि” इत्यात्वनिषेधः । णिति वृद्धावायादेशे तस्य “द्विर्वचनेऽचि” इति स्थानिवत्त्वाद् व्येशब्दस्य द्विर्वचने “लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्” इत्याभ्यासयकारस्य सम्प्रसारणे पररूपत्वम् । सम्प्रसारणे चोभयेषां ग्रहणाद्वलादिशेषं बाधित्वा भवति, “न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्” इति वकारस्य सम्प्रसारणं न भवति, किति “वचिस्वपि” इत्यादिना सम्प्रसारणे पूर्वरूपत्वे द्विर्वचने “पुरनेकाचः” इति यण् । थलि “इडत्यर्त्तिव्यतीनाम्” इतीट् नित्यमन्यत्र क्रादिनियमादित् । (विव्ये । विव्याते । विव्यपे । विव्यिध्वे । विव्यिद्दे । विव्यिवहे) । सर्वत्र “वचिस्वपि” इत्यादिना सम्प्रसारणे पररूपत्वे द्वित्वम् । (व्याता । व्यास्यति । व्यास्यते । व्ययतु । व्ययताम् । अव्ययत् । अव्ययत । व्ययेत् । व्ययेत । आशिषि । वीयात् । व्यासीष्ट) । यासुटः कित्त्वात्संप्रसारणपूर्वरूपयोः “हलः” इति दीर्घः । (अव्यासीत् । अव्यास्ताम्) । परस्मैपदे सगिटौ । (विव्यासति । विव्यासते । वेवीयते) । “स्वपिस्यमिव्येजां यङि” इति संप्रसारणे परपूर्वत्वे “हलः” इति दीर्घः । द्विर्वचनम् । (वाव्येति । वाव्याति । वाव्यीतः । वाव्यति) । झितोः “इनाभ्यस्तयोः” इत्याकारलोपः । हलादौ “ई हल्यघोः” इतीत्वम् । (व्याययति) । “शाच्छासः” इत्यादिना युक् । (संव्याय) । “व्यश्च” इति ल्यपि संप्रसारणनिषेधः, परिपूर्वत्वे तु “विभाषा परेः” इति प्रसारणविकल्पनात्परिवीय परिव्यायेत्युभयं भवति । (नीविः) । नौ व्यो यलोपः पूर्वपदस्य च दीर्घ इति इकारप्रत्यये डित्त्वाद्द्विलोपयलोपयोः पूर्वपददीर्घः । (नीवी) । “कृदिकारादक्त्विनः” इति वा ङीप् ॥ ९८७ ॥

ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । (ह्वयति । ह्वयते । जुहाव । जुहुवतुः । जुहुविथ । जुहोथ) । अत्र च “अभ्यस्तस्य च” इत्यभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेजः प्रागेव द्विर्वचनात्संप्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वे पश्चाद् द्विर्वचनम् । पूर्वं तु द्विर्वचने “न सम्प्रसारणे संप्रसारणम्” इत्यभ्यासस्य संप्रसारणं न स्यात् । व्यवधानान्नायं निषेधः स्यादिति न वाच्यम् । तत्र समानाङ्गग्रहणस्य चोदितत्वात् । तत्र णलि वृद्धयवादेशयोः स्थानिवत्त्वाद्बुशब्दस्य द्विर्वचनम्, अत्र परपूर्व-

त्वाभावे “आत औ णलः” इति स्यात् । जुहुवतुरित्यादौ “अचि णनुधातुः” इत्यादिनेयडो-
देशः । तत्रापि संप्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वमवश्यमेष्टव्यम् । अन्यथा “आतो लोपः” इत्या-
ल्लोपे तस्य स्थानिवत्त्वाद् द्विवचने “असिद्धवदत्रा” इत्यसिद्धत्वाद्भवधानादुवङ् न स्यात् ।
थलिगुणः । भारद्वाजनियमादिङ्किलपः । उत्तमे णलि णित्त्वाभावपक्षे गुणेऽवादेशः । (जुहुवे ।
जुहुवाते । जुहुविपे । जुहुविध्वे । जुहुविद्वे । ह्याता । ह्यातासे । ह्यास्यति । ह्यास्यते । ह्य-
तु । ह्यताम् । अह्यत् । ह्येत् । आशिपि ह्यात् । ह्यासाष्ट) । यासुटि कित्त्वात्संप्रसारणे
“हलः” इति दीर्घः । (अहत् । अह्यताम्) । “लिपिलिचिद्वश्च” इति परस्मैपदे सिजपवा-
दोऽङ् । “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इत्यङा विकल्पनात् । (अह्यत । अह्यताम् । अह्यत । अह्या-
स्त । अह्यासाताम् । अह्यासत) इत्युभयं भवति, अङि सर्वत्र “आतो लोप इति च” इत्याल्लो-
पः । इदमङ् विकल्पनं कर्त्तरीति कर्मणि (अह्यायि । अह्यासाताम्) इत्यादौ चिणसिचावेव भव-
तः । चिण्वदिति अह्यायिषातामित्यादि । एवं स्यसिच्सीयुद्तासिषु (ह्यायिष्यते । ह्यायिषीष्ट ।
ह्यायित) इत्यादि द्रष्टव्यम् । कर्मकर्त्तरि तु शब्दे “अचः कर्मकर्त्तेरि” इति चिणो विकल्पनान्त-
दभावे “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इति पक्षेऽङ् । तदभावे सिच् । तस्य च पक्षे चिण्वदिति
(अह्यायि । अह्यत । अह्यास्त) । अह्यायिष्येति चातूरूप्यम्भवति । (निह्यते । संह्यते ।
उपह्यते । विह्यते । आह्यते) “निसमुपविभ्यो हः” “स्पृष्टायामाङः” इत्यत्र
कर्त्रभिप्राये तङ् । अत्र स्पृष्टा धात्वर्थस्य शब्दनस्य हेतुतया विषय इति वृत्त्यादौ
स्थितम् । स्पृष्टमान आह्वानं करोतीत्यर्थः । अत्र च ह् इतिन प्रयोगस्थस्याकारान्तस्या-
नुकरणं किन्तु धातोरेवैजन्तस्य, आत्वन्तु लक्षणवशादिति निह्यतइत्यादौ । तङ्
भवति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वान्निह्यास्यतइत्यादिष्वपि (जुहुषति । जुहुषते) “अभ्य-
स्तस्य च” इति संप्रसारणे परपूर्वत्वे “हलः” इति दीर्घ धातोरिगन्तत्वात् “इको झल्” इति
सनः कित्त्वाद्गुणो न भवति । (जोह्यते । जोह्यति । जोहूतः । जोहुवति) “हुः णुवोः
सार्वधातुके” इति यण् हुशब्दस्य लाक्षणिकत्वादनर्थकत्वाच्च न भवति । (ह्याययति । जुहा-
वयिषति । अजूहवत् । अजूहवताम् । अजूहवन्) । अत्र “हः संप्रसारणम्” इति सन्परे
चङ्परे णौ संप्रसारणे परपूर्वत्वे वृद्ध्यावादेशयोर्णौ कृतं स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वाद्धशब्दस्य
हौशब्दस्य वा द्विवचनं “णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः” इदं च ‘सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं
बलवत्’ इति वा “णौ च संश्रद्धोः” इति विषयसप्तमीत्वात् “आतो युक्” इति युक्तः प्राक् प्रवर्त्तते ।
कृते चान्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वमिति युग्मं भवति । नन्वत्र “अभ्यस्तस्य च” इति अभ्यस्तका-
रणस्य ह्यतेः संप्रसारणविधानात्सिद्धमेव तदिति किं “हः संप्रसारणम्” इत्यनेनेति ज्ञापनार्थ-
मभ्यासनिमित्तप्रत्ययेन व्यवधाने यदि भवति णावेवेति । तेन ह्यायकमिच्छति जिह्यायकिषति,
ह्यायकीयतेः सन् जिह्यायकीयिषतीत्यादौ संप्रसारणं न भवति । एवञ्च सन्परे चिङ्परे णौ “अ-
भ्यस्तस्य च” इत्येव संप्रसारणं तच्चाभ्यस्ताभिष्यत इति जुहावयिषति, अजूहवदित्यत्रापि
णिजुत्पत्तेः प्रागेव प्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वे च नैव युक्तः प्रसङ्गः । (आहः) “आतोनुपसर्गो
कः” इत्यत्र भाष्ये सर्वत्र प्रसारणभ्यो ङो वक्तव्य इति डप्रत्यये टिलोपमुक्त्वा “आतोनुप-
सर्गो कः” इति कप्रत्यये वा परत्वादाल्लोपे संप्रसारणे यणि आह इति सिद्धमित्युक्तम् ।
उवङ् तु आलोपस्य “असिद्धवदत्रा” इत्यसिद्धत्वाद्भवधानान्न भवति । (निहवः । अभिह-
वः । उपहवः । विहवः) । “हः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु” “आङि युद्धे” “भावेऽनुपसर्गस्य”
इत्यपप्रत्यये (१) प्रसारणम् । (आहावः) । “निपानमाहावः” इति प्रसारणे वृद्धौ निपात्यते ।
निपानमुपकृपं जलाशये । यत्र गावः पानार्थमाहूयन्ते । (आह्वा) । “आतश्चोपसर्ग” इति

(१) मूलपुस्तकानुरोधेन प्रसारणं इति पाठः स्थापितः । तत्र तत्र सम्प्रसारणं इति
पाठेन भाव्यमिति प्रतिभाति ।

स्त्रियामङ्गयाहोपः । (आहूतिः संहूतिः) इति बाहुलकात् क्तिन् । वेजादयस्त्रयोऽनुदात्ता उभयतो भाषाः ॥ ९८८ ॥

वद व्यक्तायां वाचि ॥ (वदति । उवाद् । ऊदतुः । उदुः । उवदिथ । उवाद् । उवद् । ऊदिव) यजादित्वात्किति संप्रसारणम् । पिति “लिङ्गभ्यासस्य” इत्यभ्यासस्य (वदिता । वदिष्यति । वदतु । अवदत् । वदेत्) अशिषि । (उद्यात् । अवादीत्) “वदव्रज०” इति वृद्धिः (विवदिषति । वावद्यते । वावदीति । वावत्ति । वादयति । अवीवदत् । वादयते । अवीवदत्) । वदेः कर्माविवक्षायाम् “अणावकर्मकात्” इति प्राप्तं परस्मैपदं “न पादमि” इत्यादिना निषिध्यते । अभिवदति गुरुं देवदत्तः । अभिवादयते गुरुं देवदत्तं देवदत्तेन वा, [अभिवादितृशोरात्मनेपदे उपसंख्यानम्] इति पक्षे प्रयोज्यस्य कर्मत्वं परस्मैपदे तु कर्त्तृत्वात्तृतीयैव । वदते व्याकरणे यज्ञनारायणः । भासमानस्तत्र सूत्रार्थं वक्तीत्यर्थः । कर्मकरानुपवदते । उपसान्त्वयतीत्यर्थः । वदते यज्ञनारायणाचार्यः । जानाति वदितुमित्यर्थः । गेहे वदते, तद्विषयमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः । (गेहे विवदन्ते) । विमतिपतिता विचित्रं भाषन्त इत्यर्थः । कुलभार्यामुपवदते । उपच्छन्दयतीत्यर्थः । “भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः” इति तङ् । भासनं दीप्तिः, उपसम्भाषणमुपसान्त्वनं, ज्ञानं सम्यगवबोधः । यत्न उत्सहः, विमतिर्नानामतिः । उपमन्त्रणं रहस्युपच्छन्दनम् । उपसान्त्वनमुपच्छन्दनं च धातोर्र्थतया विशेषणम्, अन्यत्र धात्वर्थस्य, संप्रवदन्ते राजानः । सन्भूयोच्चारयन्तीत्यर्थः । *व्यक्तवाचां समुच्चारणे* इति तङ् । व्यक्तवाचो मनुष्याः । समुच्चारणं सम्भूयोच्चारणम्, अर्थस्वभावादुपसर्गयोगः । अव्यक्तवाक्षु पर्यायोच्चारणे च परस्मैपदमेव । संप्रवदन्ति कुक्कुटाः । ब्राह्मणो वदति, क्षत्रियो वदति । अनुवदते कठः कलापकस्य अनुः सादृश्ये, यथा कालापोऽधीयानो वदति तथा कठ इत्यर्थः । “अनोरकर्मकात्” इति अनुवदतेस्तङ् । अत्रानुः सादृश्ये इति सादृश्यप्रतिपादनपरत्वादकर्मकत्वम् । अयमपि योगो व्यक्तवाग्विषये एव । अनुवदति वीणा गायकस्येत्यत्र न तङ्, अकर्मकादित्युक्तेः पूर्वोक्तमनुवदतीत्यत्र च न भवती । विप्रवदन्ते मौहूर्त्तिकाः । युगपद्विरुद्धं भाषन्त इत्यर्थः । “विभाषा विप्रलापे” इति तङ् विकल्पः । विप्रलापो विरुद्धभाषणम् । “व्यक्तवाचां समुच्चारणे” इति प्राप्ते इयं विभाषेत्यव्यक्तवाक्कर्तृके विरुद्धभाषणे तङ् न भवति । विप्रवदन्ति शकुनीयाः । तथा व्यक्तवाक्कर्तृके विरुद्धभाषणे क्रमिकेऽपि न तङ्, मौहूर्त्तिकाः क्रमेण विप्रवदन्तीति । धनकामो न्यायमपवदते । धनार्थो न्यायं नाद्रियतइत्यर्थः । “अपाह्वदः” इति कर्त्रभिप्राये तङ् । अवद्यं पापम् । “अवद्यपण्य०” इत्यादिना यति गर्ह्यं निपात्यते । ब्रह्मोद्यं, ब्रह्मणो वदनमित्यर्थः । “वदः सुपि क्यप् च०” इत्यनुपसर्गं सुप्युपपदे क्यपि प्रसारणं चकाराद्यति ब्रह्मवद्यम् । अनुपसर्गादुपसृष्टाच्च ज्ञेयति वाद्यं प्रवाद्यमिति । (मृषोद्यम्) । “राजसूय०” इत्यादिना भावकर्मणोः क्यपि निपात्यते । (अवादी) ग्रहादिषु “यावव्याहू” इत्यादिस्त्रेण नञ्पूर्वाणिनिः । (वदः । वदावदः) । पचाद्यच्च “चलितिवदि” इत्यादिना द्विर्वचनमभ्यासस्य त्वागागमः । (प्रियंवदः । वशंवदः) । “प्रियवशो वदः खच्” इति खच् । (परिवादी) सम्पृचादित्वाद् घिनुण् । (प्रवादी) “प्रे लप्” इत्यादिना घिनुण् । (परिवादकः) “निन्दहिंस” इत्यादिना ण्यन्ताद्घुञ् । वावदूकस्यापत्यं वावदूक्यः । “कुर्वादिभ्यो ण्यः” इति, ण्यः । कुर्वादिपाठादेव यङन्ताद्वदेरूपप्रत्ययः । प्रवादूकादयः प्रयोगाश्चिन्त्याः, उदित्वात् “मृडमृद०” इत्यादिना सेटः क्त्वः कित्वात्प्रसारणम् । (अच्छोद्य) । “अच्छ गत्यर्थवदेषु” इति अच्छशब्दस्य गतित्वात्समासे सत्यपि प्रसारणम् (वादिः) । “वदिवपि” इत्यादिना इङ्प्रत्ययः । (वत्सः) । “वृत्त्वदि” इत्यादिना सप्रत्ययः । (वत्सलः कामवान्) । “वत्सांसाभ्यां कामबले” इति लङ्प्रत्ययो मत्वर्थीयः । कामबलशब्दावशआद्यजन्तौ तद्वति वर्तते वृत्तौ कामबलार्थौ । (वत्सतरः) प्रथमवयोऽतिक्रान्त इत्यर्थः । “वत्सोक्षाध्वर्षभेभ्यश्च तनुत्ये” इति प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वोपाधिकाथार्थदस्माद्वत्सादेः स्वार्थे ष्टरच् । वत्सशब्दस्य

प्रवृत्तिनिमित्तं प्रथमत्रयः सम्बन्धः । पितृवान् डीप् स्त्रियां वत्सतरी । वत्सानां समूहो वात्स-
कम् । “गोत्राक्ष” इत्यादिना वुञ् । (वादित्रम्) “अशिन्नादिभ्य इत्रोत्रौ” इति ण्यन्तादित्रः ।
अण्यन्ताद्वाहुलकाद्वृद्धिः । (वदान्यः) । “वदेरान्य” इत्यान्यप्रत्ययः । अयमाष्टवीयश्च ॥९८९॥

दुआधि गतिवृद्ध्याः ॥ अयं वदतिश्च परस्मैभाषाबुदात्तौ । (श्यति । शुशाव । शुशु-
वतुः । शुशुवुः । शुशविथ । शुशुवथुः । शुशुव । शुशाव । शुशुविव । शुशुविम) “विभाषा
श्वेः” इति लिङ्यङोः संप्रसारणविकल्पः । अत्र ‘संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयकार्यं च बलीय’ इति
“लिङ्यङोश्च” इति विषयसप्तमीत्वाद्वा संप्रसारणमुभयेषांप्रहणाद् हलादिशेषं बाधित्वाऽत्र
भवति । किति “वचिस्वपि” इत्यादिना संप्रसारणे पररूपत्वे द्विर्वचने (शुशुवतुः, शुशुवुः) ।
पिद्वचनेषु गुणवृद्धिभ्यामन्यत्र यणश्च पूर्वं संप्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात् पररूपत्वे च यथायोगं वृद्धि-
गुणयोरभावदेशो । कित्सु त्वङादेशः । “द्विर्वचनेऽवि” इति स्थानिवत्त्वाच्चुशब्दस्य द्विर्वचनं,
प्रसारणाभावे (शिष्याय । शिश्वियतुः । शिष्ययुः । शिष्ययिथ । शिष्ययथुः । शिश्वाय । शि-
श्वय । शिश्वयिव । शिश्वयिम) यथायागं वृद्धिगुणयोराययौ । कित्तायङ् पूर्ववत्, स्थानि-
वत्त्वाच्छब्दशब्दस्य द्विर्वचनं, पिति “लिङ्यभ्यासस्योभयेषाम्” इत्यभ्यासस्य संप्रसारणं,
[श्वयतेर्लिङ्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः] इति निषेधान्न भवति (श्यिता । श्यिष्यति । श्यतु ।
अश्वयत् । श्वयेत् । आशिषि । शूयात्) कित्त्वात् “वचिस्वपि” इत्यादिना प्रसारणे “हलः”
इति दीर्घः । (अश्वत् ।) “जूस्तम्भु” इत्यङ्, वा तत्र परे “श्वयतेरः” इतीकारस्याकारे अतो
लोपः । पररूपं च अङोऽभावे “विभाषा धेद्व्योः” इति पक्षे चङि द्विर्वचने इयङि (अशि-
श्वयत्, अशिश्वयताम्, अशिश्वयन् । अशिश्वयः । अशिश्वयिथ । अशिश्वयिथुः । अशिश्वयि-
थिवय) चङोऽभावे सिचि । (अश्वयीत् । अश्वयिष्टामित्यादि) “ह्मन्तक्षग” इति
वृद्धिनिषेधः । (शिश्वयिषति । शेश्वीयते । शशूयते) “लिङ्यङोः” इति वा संप्रसारणं,
(शेश्वयाति । शेश्वेति । शेश्वतः । शेश्वयति) लुङि प्रकृतिप्रहणादङ्चङौ । अशिश्वय-
दित्यादि । अङि “श्वयतेरः” इत्यत्वं शितपा निर्देशान्न भवति इति तदेव रूपम् । यङ्लुकि
“लिङ्यङोः” इति संप्रसारणं लुका विषयत्वापहारान्न भवति, सिचपक्षे । (अशिश्वयीत् ।
श्यापयति । अशिश्वयत् । अशुशवत् । शिष्यापयिषति । शुशावयिषति) अत्र “विभाषा स्वेः”
“णौ च संश्रजोः” इति सन्परे चङ्परे णौ भाविनिपक्षे संप्रसारणे अन्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वे वृद्ध्या-
वौ । तयोः स्थानिवत्त्वात् शुशब्दस्य श्विषब्दस्य वा द्विर्वचनम् । (श्यथुः “द्वितोऽथुच्” ।
(शूनवान् । शूनः) “खीदितो निष्ठायाम्” इत्यनिटत्वम् । अत्र पदमङ्ग्यादौ “ओदितश्च”
इति ओदितोनन्तरस्य निष्ठातकारस्य नत्वविधानादेवेडभावस्य सिद्धे श्यतिप्रहणं शक्यम-
कर्तुम् इति । उदकेन श्यतइति उदक्षिप् । “किप् च” इति किप् । उदक्षित इति निर्देशात्
प्रसारणाभावः । “उदकस्योदः संज्ञायाम्” इति उदकस्योदभावः । उदक्षिति संस्कृतमौदक्षि-
त्कम् । “उदक्षितोऽन्यतरस्याम्” इति सप्तम्यन्तात् संस्कृतमित्यर्थे ठक् । ठस्य “इसुसुक्ता-
न्तात्कः” इति कादेशः । ठगभावे प्राग्दीव्यतीयेऽणि औदक्षितम् । (श्वा) “श्वन्नुक्षन्” इति नि-
पात्यते । शुनः पश्येत्यादौ “श्वयुवमयोनामतद्धिते” इति तद्धितवर्जिते भसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये
प्रसारणे परपूर्वत्वम् । अतद्धित इति वचनात् “प्राणिरजतादिभ्योऽञ्” इति विकारावयवयोः
प्राणिलक्षणेऽणि “नस्तद्धिते” इति टिलोपे “द्वारादीनां च” इत्यैजागमे शौवं मांसमिति भव-
ति । (शौवः सङ्कोचः) । अत्र प्राग्दीव्यतीयेऽणि [शुनः सङ्कोचे उपसंख्यानम्] इति “अन्” इति
प्रकृतिभावं बाधित्वा टिलोपः । सङ्कोचादन्यत्र शौवनम् । शुने हितं शून्यम् । “शुनः सम्प्रसा-
रणं वा च दीर्घत्वम्” इति गवादिपाठाद्यति प्रसारणे वा दीर्घः । अत्र “नस्तद्धिते” इति टिलो-
पः कस्मान्न भवति । न च प्रसारणस्य सामर्थ्यादिति वाच्यम् । यतः कृते परपूर्वत्वे टिलोपार्थ-
मेव तत् स्याद्, अन्यथा “ये चाभावकर्मणोः” इति प्रकृतिभावः स्यात् । दीर्घविधानसाम-
र्थ्यान्न भवति । अस्तु चैवम्, अदीर्घपक्षे कस्मान्न भवति । तदुच्यते, द्वौ चकारौ क्रियेते वा च

दीर्घत्वं चेति, तन्नान्त्यः संनियोगार्थः, आद्यो भिन्नक्रमः सम्प्रसारणमित्यनेन सम्बध्यते प्रसारणं चेति । तन्नान्त्यस्य समुच्चयितव्यस्याभावात् पुनरपि प्रसारणं समुच्चय्यते । तच्चावस्थापनार्थं सट्टिलोपं बाधयते । (शुनी) गौरादिपाठान् ङीष् । शुन इव शेषमस्य शुनःशेषः । एवं (शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः) [शेषपुच्छालाङ्गूलेषु शुन उपसंख्यानम्]इति अलुक् । अकारान्तोऽप्यस्ति शेषशब्दो न केवलं सकारान्त इति कैयटपदमञ्जर्यादिषु । (शुनोदन्तः श्वादन्तः) । “शुनो दन्तदंष्ट्राकणं वराहपुच्छपदेषु” इति पूर्वपदस्य दीर्घः । एवं दंष्ट्रादिषु दाहार्यम् । श्वादंष्ट्रस्यापत्यं श्वादंष्ट्रिः । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वभस्त्रिः । अत्र “श्वादेरिजि” इति द्वारादिलक्षण ऐजागमो वृद्धिप्रतिषेधाश्च निषिध्यते । अयमेव निषेधो द्वारादौ तदादिविधिज्ञापकः । श्वन्शब्दोऽपि तत्र पठ्यते “श्वादे रिजि” इत्यत्र वार्तिके इकारादिग्रहणं च गणिकाद्यर्थमिति । श्वगणेन चरति (श्वागणिकः) “श्वगणाट्ठञ् च०” इति चरत्यर्थं तृतीयान्ताट्ठञ्कञ्जौ । आदिशब्देन श्वायूथिकादिर्गुह्यते । अत्र च “प्राग्वतेः” इति ठक् इजाद्यन्ताद्यदान्यस्तद्धित उत्पद्यते तदापि “श्वादेरिजि” इति प्रतिषेधो भवत्येव । तथाच तत्र वृत्तिः । तदन्तस्य चान्यत्रापि तद्धिते प्रतिषेध इष्यत इति । तेन श्वभस्त्रेदिदमिति विगृह्य “इजश्च” इत्यणि कृते ऐजागमवृद्धिनिषेधयोरभावात् श्वभस्त्रमिति भवति । यदा पुनरिकारादेरन्यस्तद्धितो भवति तदा श्वदंष्ट्रायां भवो मणिः शौवादंष्ट्र इति वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च भवति । श्वापदे भवः (शौवापदः । श्वापदः) “पदान्तस्यान्यतरस्याम्” इति श्वादेः पदशब्दान्तस्य द्वारादिलक्षण ऐजागमो वृद्धिप्रतिषेधश्च पक्षे निषिध्यते । शुनः समीपमुपशुनम् । “अव्ययं विभक्तिसमीप०” इत्यव्ययीभावेऽचतुरादिषु निपातनादच् टिलोपाभावश्च संप्रसारणं च, गोष्ठे श्वेव गोष्ठश्च, अयमप्यचतुरादिषु निपातितः । श्वानमतिक्रान्तोति-श्वः । “अतेः शुनः” इति टच् अतेरिति च नान्निश्चा लोष्ट इत्यादौ न भवति । श्वेव पाषाणः पाषाणश्च । “उपमितं व्याघ्रादिभिः” इति समासः । *उपमानादप्राणिषु* उपमानवाचो यः श्वन्शब्दोऽप्राणिषु वर्त्तते तदन्ताट्ठजिति टचि “नस्तद्धिते” इति टिलोपः । अत्र श्वशब्दः साहचर्यात्पाषाणवृत्तिरित्यप्राणिवचनः, अप्राणिष्विति वचनात् श्वेव वानरः वानरश्चेत्यादौ टञ् न भवति । मातरि सर्वस्य परिच्छेत्तर्याकाशे वद्धंत इति मातरिश्वा वायुः । “श्चन्ननक्ष-न” इत्यादिना मातरि पूर्वपदे श्वयतेः कनिनि इकारलोपो लुक्च निपात्यते, “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इति चालुक्सिद्धिः ॥ ९९० ॥

वृत् ॥ यजादयो वृत्ता इत्यर्थः । भूवादिस्त्ववशिष्यत इति व्याख्यातारः । तेन चुलुम्पतीत्येवमादीनामासप्रयोगसिद्धानां संग्रहः सिद्धो भवति ॥

इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसंगमराजमहामन्त्रिणा मायणपुत्रेण माधव-सहोदरेण सायणेन विरचितायां माधवीयायां धातुवृत्तौ शब्दिकरणा भवादयः ॥

शुभं भूयात् ॥

माधवीयधातुवृत्तौ-

अदादिः ।

अद् भक्षणे (अत्ति । अत्तः । अदन्ति । अत्सि । अत्थः । अत्थः । अत्ति । अद्भः । अद्भः)
 “अदिप्रभृतिभ्यः शपोः” इति शपो लृक् । “खरि च” इति चत्वं, (जघास । जक्षतुः । जक्षुः ।
 जघसिथ । जक्षथुः । जक्ष । जघास । जघस । जक्षिव, जक्षिम) “लिङ्गान्यतरस्याम्” इत्यदेः पक्षे
 घस्लादेशः । गिति वृद्धिः । उत्तमे तु गिद्विकल्पः । अपित्सु “असंयोगाल्लिङ् कित्” इति
 कित्त्वे “गमहन०” इत्युपधालोपः, तस्य “द्विर्वचनेऽपि” इति स्थानिवत्त्वाद् द्विर्वचनं, “शा-
 सिवसिघसीनां (१)च” इति पत्वम्, अत्रोपधालोपस्य पूर्वस्मादपि विधाविति स्थानिवत्त्वं
 पत्वविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् [पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्] इति वा न भवति । घकारस्य “खरि
 च” इति चत्वात्कारः, अ(२)त्राप्युपधालोपस्य न स्थानिवत्त्वं “न पदान्त” इत्यादिना वा
 [पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्] (३)इत्येव वा तन्निषेधात्, “अवःस्तास्वत्” इति थल् इणनिषेध-
 स्तासौ सत इत्युक्तं, तेन घस्लादेशस्य तासावसत्त्वान्नात्र (४)स निषेधः । अत एव तद्विषयो भा-
 रद्वाजनियमोऽपि न भवति, यद्वा स्थानिवद्भावात् “इडत्थर्ति०” इति नित्यमिड् भविष्यति
 नन्वस्ति प्रकृत्यन्तरघसिस्तसौ नित्यानिट् च, तस्मात्थलि(५) जघस्येति दुर्वारम्, मैवम् । प्रकृ-
 त्यन्तरस्य घसेर्यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैव प्रयोजनं न सर्वत्रेति तत्रैव धातावुपपादितत्वात्,
 अतो नास्ति लिङि प्रयागः । घस्लादेशाभावे, (आद, आदतुः । आदुः । आदिथ । आ-
 दिव) क्रादिनियमादिद् । थलि भारद्वाजनियम “इडत्थर्तिव्ययतीनाम्” इति बाध्यते ।
 “अत आदेः” इत्यभ्यासादेर्दीर्घः (अत्ता, अत्तासि, अत्तास्मि, अत्स्यति, अत्स्यसि, अत्स्यामि,
 अत्तु, अत्तात् । अद्धि । अदानि । आदत् । आदः । आदम्) “अदः सत्रधाम्” इत्यदाऽङ्गात्परस्य
 सार्वधातुकापृक्तस्याडागमः (अद्यात् । अद्याः । अद्याम्) । आशिषि(६) (अद्यात्) अन्यत्र
 तु सलोपाभावो विशेषः । अद्यास्तामित्यादि । (अवसत् । अवसताम् । अवसन्, अवसः । अव
 सतम्, अवसत, अवसम् । अवसाव । अवसाम्) “लुङ्सनार्थस्त्व” इति घस्लादेशे लृदि-
 त्वाद्, (जिघत्सति) । घस्लादेशे “सस्याद्धधातुके” इति तत्वम् । आदयते ऽन्नं देवदत्तेनाद-
 यतीति वा (आदिदत् । आदिदत्) णिनापस्य स्थानिवत्त्वाद्दिसब्दस्य द्विर्वचनं, “निगरण-
 चलन०” इति कर्त्रभिप्राये प्रतपस्यः परस्मैपदस्य [अदेः प्रतिषेधः] इति निषेधः । [आदिखाद्योः
 प्रतिषेधः] इति प्रयोज्यस्य कर्तुः(७)कर्मत्वनिषेधः । (व्यत्यत्ते । व्यत्यदाते । व्यत्यदते) “कर्त्तरि
 कर्मव्यतिहारे” इति तड्, “आत्मनेपदेष्वनत” इति झस्यादादेशो ऽनकारान्तादङ्गात्परत्वा-
 त्, व्यत्यदन्ति वृक्षा मेघानिति हिंसायां द्रष्टव्यं, तत्र हि “न गतिर्हिंसा०” इतितड् निषिध्यते
 (व्यतिजक्षे । व्यत्यादे । व्यत्यत्ता । व्यत्यस्यते, व्यत्यत्ताम्, व्यत्यात्त । व्यत्यदीत । आशिषि

(१) इण्कोः परत्वे इति ३।४। पुस्तकेऽधिकम् ।

(२) इहापीति २ पु. पाठः ।

(३) इत्येवेति नास्ति २ पु. ।

(४) न भवतीति ४ पु० नात्र प्रतिषेधः इति २ पु० । नास्ति निषेधः इति ३ पु० पाठः ।

(५) थलीति नास्ति २ पु० ।

(६) आशिषि सलोपाभावो विशेष इति ४ पु० पाठः ।

(७) कर्तुरिति ४ पु० नास्ति ।

व्यत्यत्सीष्ट । व्यत्यवत्त । व्यत्यात्त) “सस्याद्धधातुके” इति तत्त्वे “झलो झलि” इति सिचो लोपः (कर्मण्यद्यते अदती) शत्रन्तात् “उगितश्च” इति डीप् । नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च नुमः पूर्व शपो लुगिति “शप्स्यनो०” इति नुमत्र न भवति । न च प्रत्ययलक्षणमस्ति । तत्रादित्यधिकाराद्गणांश्रये च तन्निषेधात् (जग्धः । प्रजग्ध्य) “अदो जग्धल्यं पति किति” इति जग्ध्यादेशः । पुत्रो जग्धो यथा सा पुत्रजग्धो, “राजदन्तादिषु परम्” इति निष्ठान्तस्य परिनिपातः । “अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा” इत्यस्वाङ्गवाचिपूर्वपदन्तोदातात् क्तान्तादन्तादात्ताद्बहुव्रीहिवर्वा डीष् [वा हतजग्धपर] इति पुत्रतकारस्य वा द्वित्वम्, अन्नं लब्धा आन्नः, “अन्नाणः” इति द्वितीयान्ताद् (१) लब्धेत्यर्थे णप्रत्ययः । अत एवान्नादिति निर्देशात्संज्ञायां न जग्ध्यादेशः (२), सर्वप्रकारमन्नं भक्षयति सर्वान्नो भिक्षुः “अनुपदसर्वावायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु” इति द्वितीयान्तादस्माद्यथासंख्यानम् भक्षयतीत्यर्थे खः (काकादनी, गवादनी,) ल्युटि गौरादित्वान् डाप् प्राप्तीति (प्रवसः) अच् [अच्युपसंख्यानम्] इति घस्लादेशः । सस्यमर्त्तीति (सस्यात्) “अदोऽनन्ने” इत्यन्नादन्यस्मिन्कर्मण्युपपदे विट् । अन्नेतूपपदे कर्मण्यणिन्नादः, (सस्याद) इति वासरूपेण (क्रव्यात्) “क्रव्ये च” इति विट् । “अदोऽनन्ने” इत्येव सिद्धे पुनर्विधानं वासरूपवाधनार्थमिति भाष्यादौ स्थितम् । क्रव्यादशब्दस्तु कृत्तविकृत्तपक्वमांसशब्दे उपपदे ऽणि पृषादरादित्वादुपपदस्य क्रव्यभाव इति वृत्त्यादौ, “व्यासं गुहाशयैः क्रूरैः क्रव्यादैः सनिशाचरैरित्यममांसभक्ष्ये व्याघ्रादौ भट्टिप्रयागश्चिन्त्यः । राक्षसः कोणपः क्रव्यात् क्रव्याद् इत्यादौ कृत्तविकृत्तपक्वमांसस्यापि भक्षणं सम्भवतीति क्रव्यादव्यवहारः (पुत्रादिनी) “सुप्यजातौ” इति णिनिः । अत्र पुत्रतकारस्य प्राप्तं “अनचि च” इति द्वित्वं “नाडिन्याक्रोशे पुत्रस्य” इत्यादिनीशब्दे उत्तरपदे आक्रोशे गम्यमाने नेति निषिध्यते । [तत्परे च] इति वचनात्पुत्रपुत्रादिनीत्यत्रापि द्वित्वं न भवति । (अन्नरः “सुवस्यदः कमरच्” इति कमरच् ” (घासः) “अकर्तरि च कारके०” इति घञि “घञपोश्च” इत्यदर्घ्यस्लादेशः । महत्या घासो महाघासः [महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपख्यानम्] इति पुंवद्भावात्त्वञ्च, (विघसः) “उपसर्गेऽङ्” इत्यप् नौ तूपपदे “नौ ण च” इत्यबूणौ भवतः । (न्यादो निवसः) । “घञपोश्च” इत्यपि घस्लादेशः । (अन्धोऽन्नम्) “अर्धेर्नुम् धश्च” इत्यसुनि नुमागमो दकारस्य धकारः, अत्री अत्ता राक्षसादिरुच्यते । अत्रिर्ऋषिः, (३) “अर्धेस्त्रिणि च” इति त्रिनिप्रत्ययः चकारात् त्रिप् चात्रिनेरिकारो नकारपरित्राणार्थः । अत्रेपरत्यमात्रेयः । “इतश्चानियः” इति ढक् । अस्य बहुत्वे “अत्रि भुगुक्तस०” इति लुकि (अत्रय) इति भवति । अद्यते फलमूलादिकमस्येति (अद्रिः) । “अदिसधिभूषुपिभ्यः क्रिन्” इति क्रिन् प्रत्ययः । (अध्वा) “अर्धेर्द्धच” इति कनिप् । दकारस्य च धकारः, अध्वानमलङ्कच्छतीति (अध्वन्यः । अध्वनीनः) । *अध्वनो यत्खौ* इति द्वितीयान्तादलङ्गामीत्यर्थे यत्खौ, यति “थे चाभावकर्मणोः” इति खे तु “आत्माध्वानौ खे” इति प्रकृतिभावः । विहीनो ध्वा व्यध्वः, एवं दुरध्वः “उपसर्गादध्वनः” इत्यच् समासान्तः । उपसर्गग्रहणं प्राशुपलक्षणम् । प्राध्वंशब्दो मान्तो ऽव्ययमानुकूल्ये वर्तते ॥ १ ॥

हन हिंसागत्योः (हन्ति । हतः, घ्नन्ति । हंसि । हथः । हथः । हन्मि, हन्वः । हन्मः) झलादौ कृत्तित्यनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । श्वावन्तरङ्त्वादान्तादेशेऽजादित्वात् “गमहन” इत्युपधालोपे “हो हन्तेजिह्वनेषु” इति जिति णिति प्रत्यये नकारे च परे कृत्वविधानात्सोष्मणो घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य हकारस्य तादृशो घकारः । अत्रोपधालोपस्य स्थानिवत्त्वं नकारे परतः कृत्वविधानसामर्थ्यान्न भवति, सत्यपि वा स्थानिवत्त्वे वचनसामर्थ्यादीदृशं

(१) द्वितीयासमर्थादिति ३ पु० पाठः ।

(२) जग्ध्यादेशाभाव इति ३ पु० पाठः ।

(३) त्रिवित्यनुवर्तमाने अर्धेस्त्रिणि चेति त्रिनित्रिपौ प्रत्ययौ ।

व्यवधानमाश्रयिष्यते (जवान, जघनुः । जघ्निथ । जघन्थ । जघ्न, जवान, जघन । जघ्निव)
 क्रादिनियमादिद् । थलि भारद्वाजिनियमादिकल्पः, यत्रोपधालोपस्तत्र “द्विर्वचनेऽचि” इति
 स्थानिवत्त्वाद् द्विर्वचनं, (जघ्निवान्, जघन्वान्) “विभाषा गमहनविद्विशाम्” इति क्लो-
 रिड्विकल्पः, इति “गमहन०” इत्युपधालोपे “हो हन्ते०” इति कुत्वम्, अनिटि तु “अभ्या-
 साच्च” इत्यभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कुत्वम् । चान्द्रास्तु भाषायामस्य प्रयोगमिच्छन्ति,
 (हन्ता, हनिष्यति) “क्रद्धनोः स्ये” इतीद् (हन्तु, हतात् । हताम्, घन्तु । जहि, हतं, हनानि)
 तातडितस्य डित्त्वादनुनासिकलोपः । हौ “हन्तेर्जः” इति जादेशः । अस्य “असिद्धवद्वाभा-
 त्” इत्यसिद्धत्वात् “अतो हेः” इति लुङ् न भवति । हतात्त्वमित्यत्र जादेशात्परत्वात्तातडि-
 तस्य स्थानिवद्भावेन हित्वात्प्राप्तो (१) जादेशः सकृद्वृत्तिपरिभाषया न भवति । (अहन् । अहताम् ।
 अघ्नन्, अहन् । अहतम् । अहत । अहनम् । अहन्व) हलङ्यादिना तिस्योलोपः (हन्यात् ।
 हन्याताम् । हन्युः । हन्याम् । हन्याव । आशिषिवध्यात् । वध्यास्ताम् । वध्याः । वध्यासम्)
 “हनोवध लिङि” “आर्द्धधातुके” इतिवधादेशे “ण्यल्लोप” इत्यादिना “अकृतसार्वधातुकयोः”
 इति दीर्घ (२) मतो लोपो बाधते (अवधीत् । अवधिष्टाम् । अवधिषुः । अवधीः । अवधिषम् ।
 अवधिष्ट । “लुङि च” इति वधादेशः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्दलन्तलक्षणा वृद्धिर्न भवति,
 वधादेशस्यानेकाचूत्वादुदात्तवन्निपातनादनुदात्तत्वाभावात्सिचो वलादिलक्षण इड् भवति ।
 यङ्लुगन्तस्यापि हन्तेर्लिङ्लुङोः प्रकृतिग्रहणन्यायेन वधादेशे वध्यादवधीदित्येव रूपम् । अ-
 त्रादेशस्य स्थानिवत्त्वेन यङन्तत्वाद् द्विर्वचनं स्यादिति न वाच्यम् । एवं हि प्रकृतिगतं साभ्या-
 सत्वमप्यातदिश्येत, ततश्चानभ्यासस्येति निषेधः स्यात् (आहते । आघ्राते, आघ्रते । आहसे ।
 आघ्राथे । अहध्वे । आघ्रे । आहन्वहे । आहन्महे ।) पूर्ववज्झलादा (३) वनुनासिकलोपः ।
 अजादौ तूपधालोपः । “आङो यमहनः” इत्यकर्मकात् [स्वाङ्कर्मकाच्च] इति तङ्
 (आजघ्ने । आजघ्नाते । आजघ्निषे, आहन्तासे, आहनिष्यते । आहताम् । आघ्राताम् ।
 आहन्व । आहनै) । आटि पित्वान्नोपधालोपः (आहत, आघ्नाताम्, आहथाः आघ्न ।
 आहन्वहि । आघ्नीत । आघ्नीयाताम् । आघ्नीथाः । आघ्नीय) लिङस्सलोपः ।
 आशिषि (आवधिषीष्ट, आवधिषीयास्ताम् ।) “हनो वध लिङि” इति वधादेश इडा-
 गमः ॥ (आवधिष्ट, । आवधिषाताम् । आवधिष्ठाः । आवधिषिद्वम् । आवधिषि)
 “भात्मनेपदेष्वन्तरस्याम्” इति पक्षे वधादेशः (अन्यदा आहत । आहसाताम् । आह-
 सत । आहथाः आहध्वम् । आहसि । आहन्वहि ।) अत्र “हनः सिच्” इति झलादेरात्मने-
 पदपरस्य “सिचः” कित्वादनुनासिकलोपे “ह्रस्वादंगात्” इति झलिसिचो लोपः । “आङो यम-
 हनः” इति तङ् अकर्मकात्स्वाङ्कर्मकाच्चेत्युक्तम् । अथ कथमाजघ्ने विषमविलोचनस्य
 वक्ष इति । अत्र के चिदाज इति पदं छित्त्वा घ्न इति भावे क्विपि चतुर्थ्येकवचनान्तमुक्त्वा
 घ्ने हन्तुमाज आजगामेत्यर्थ इति समर्थयन्ते । तदयुक्तम् । “अजेव्यंघजपोः” इति लिङ्या-
 र्द्धधातुके वीभावेन (४) भाव्यत्वात् । अन्येतु विषमविलोचनस्य समीपमेत्य स्वं वक्ष आस्फा-
 लितवानित्यर्थ इति । मल्लो ह्युत्साहाविष्करणाय स्वं वक्ष आस्फालयतीति । भागवृत्तौ
 तु नैवायं साधुरित्या (५) योध इति पाठान्तरमुक्तम्, एवं च आहध्वं मा रघूत्तममिति भट्टिप्र-
 योगोऽपि चिन्त्यः । तथा मदर्धेऽरीन् विजघ्नयेति च । अत्र सिपः पित्वात् “असंयोगा-
 लिङ्कित्” इत्यत्र चापिदित्यधिकारात् कित्वाभावादुपधालोपोऽपि दुर्लभः । अपिदधिकारश्च

(१) पुनरिति पुस्तकान्तरे पाठः । (२) दीर्घाऽतो लोपेन बाध्यते इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

(३) किङित्यधिकं क्वचित् । (४) भवितव्यमिति कुत्रचित् ।

(५) आयोध युद्धे, अपेदे इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

“इन्धिभवतिभ्यां च” इत्यत्र भवतिप्रहणाज्ज्ञायते। तथाच तत्र वार्त्तिकमिन्धेः संयोगार्थं वचनं भवतेः पिदयमिति । “आडो यमहनः” इति तद् प्रकृतिप्रहणन्यायेन यङ्लुगन्तादपि भवति (आजङ्गते । आजङ्गन्चक्रे इत्यादि) भवति । अत्रापि लिङ्लुङ्वावधादेशे प्रकृतिवदेव रूपम् (आवधिपीष्ट । आवधिष्ट) इति लुङि वधादेशाभावे आ जङ्गनिष्टेत्यादि, “हनः सिच्” इत्यत्र झलित्यधिकारा(१)दिडागमे कित्वाभावानुपधालोपाभावः । (जिघांसति) । “अज्झनगमा०” इति दार्घ्यः । “अभ्यासाच्च” इति कुत्वं, (जङ्गन्त्यते) । “नुगताऽनुनासिकान्तस्य” इति नुक् । इदं चानुस्वारापलक्षणार्थं पदान्तवदिति च प्रागेवाक्तम् । तेन “वा पदान्तस्य” इति परसवर्णो विकल्पेनादाहार्यः ॥ [यङि हन्तेर्हसायां घनीभावो वक्तव्यः] इति धाभावविधानाद् हिंसायां (जेष्ठायात्) इति भवति । (जङ्गनाति, जङ्गन्ति । जङ्गतः । जङ्गति ।) अत्र सुधाकरः । के पुनरनुदात्तोपदेशा यम्या इय इति व्याख्यातृभिर्गणत्वेन निर्देशाज्जिदित् यद्गणेन चेति यङ्लुकि अनुनासिकलापाभावादनुनासिकत्वेति दार्घ्यं जङ्घात् इत्युक्त्वा न कचिदाचार्येणानुदात्तोपदेशानां गणेन निर्देशः कृत इति भवितव्यमेवानुनासिकलापेनेत्याह । “हन्तेर्जः” इत्यत्र च न्यासे हन्तेरिति तिपा निद्देशाद् यङ्लुकि जभावाभावाजङ्गहीति भवतीति कृतानुनासिकलोपः प्रत्युदाहृतः, अत्र “असिद्धवद्ग०” इत्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वाद्धि लुङ् न भवति । अत्रात्रेयः—न्यासे प्रत्युदाहरणं जङ्गनीहि इति पठन् भाषायां हेरपित्वादीडभावाच्छान्दसमुदाहरणमित्याह (धातयात्) । (अजीघत् । “हन्स्तां चिण्णलोः” इति हन्तेर्जाति गिति प्रत्यये चिण्णल्वजिते परं नकारस्य तकारः । प्रकृतिप्रहणन्यायेन यङ्लुगन्तेऽपि तत्त्वे (जङ्गन्त्यति ।) कर्मणि (हन्त्यते जघ्ने, हन्ता । घानिता । हनिष्यते । घानिष्यते । हन्यताम् । अहन्यत । हन्येत ।) आशिषि (घानिपीष्ट, वधिपीष्ट । अवधि । अधानि । अवधिपाताम् । अहसाताम् । अधानिषातामित्यादि) स्यादिषु चिण्वद्भावपक्षे वृद्धिकृत्वे । नन्ववधीत्यत्र विणि वधभावो दृश्यते इति चिण्वद्भावेन सकस्मान्नातिदिश्यते । उच्यते । नात्र चिणि दृष्टमात्रमतिदिश्यते किन्त्वाङ्गं चिणि दृष्टमिति वधादेशो न भवति । लिङ्लुङोः कर्तृवद्वाधादेशात्तद्विकल्पौ, लिङि चिण्वत्पक्षे वधादेशो न भवति, यतश्चिण्वदिट्परत्वेन पूर्वं वधादेशं बाधते, कृते तु सकृद्गतिपरिभाषया न भवति, ननु द्वितीयाध्याये “आर्द्धधातुके” इति विषयसप्तमी, तेन प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्वधभावेन भाव्यं, चिण्वद्भावस्तु भावकर्मविषयेषु स्यादिषु परतो विधियत इति कथमन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधः । नैष दोषः । यत्रार्द्धधातुकसामान्यं निमित्तत्वेनोपादीयते “अस्तेभ्यः” इत्यादौ तत्रैव विषयसप्तम्याश्रयणात्, न पुनर्यत्र विशेषोपादीयते “हनो वध लिङि” इत्यादौ तत्रापीति । उक्तं चैवं चिण्वत्सूत्रे व्याख्यातृभिः । वार्त्तिकं च [वधभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेन] इति । कैयटेन तु विषयसप्तम्याश्रयणेनापि परिहार उक्तः । यथा “एकाच उपदेशेनुदात्तात्” इत्यत्र वक्ष्यति भाष्यकारः । वधिपीष्टेत्यत्र निपातस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधिष्यते आर्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्त्यनव(२)स्थितेषु प्रत्ययेष्वित्येवं ब्रुवता लिङीति विषयसप्तम्येवाभ्युपगता, ततश्चान्तरङ्गत्वाद्बधभावः प्राप्नोति, प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वाच्चिण्वद्भावो भवतीति, कर्मकर्त्तरि आह । माणवकः स्वयमेव, आवधिष्ट माणवकः स्वयमेवेत्यत्र (यक्चिणोः प्रतिषेध) इत्यादिना यक्चिणोर्विषेधात् शप्सिचौ भवतः । अत्र हरदत्तेनात्मनेपदविधावकमेका ये धातवा निर्दृष्टास्ते यदान्तर्भावित्तरणार्थाः सकर्मका भवन्ति त आत्मनेपदाकर्मका आहन्ति माणवकमिति तदा सकर्मकत्वादनुदाहरणमिति केचित् । अन्ये त्वात्मनेपदाकर्मकेति धातूपलक्षणात्कात्ममाविवक्षा-

(१) इडादेरकित्वादिति पुस्तकान्तरे ।

(२) अनवस्थितेषु प्रत्ययेष्विति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

यामात्मनेपदस्य निमित्तत्वात्सकर्मकेऽप्यविरुद्धमुदाहरणमित्याहुः । इत्ये (१) तन्नाविगीतमु-
दाहरणम् । “वेः शब्दकर्मणः” “अकर्म क्वाच्च” विकुर्वते सैन्धवाः, वलगन्तोऽर्थः, तान्यदा
ऽन्या वलगयति तदा तेषां कर्मकत्वं, पुनः सौकायांतिशयाय कर्तृत्वविवक्षायां विकुर्वते
सैन्धवाः स्वयमेव वलगतीत्युक्तं, चारस्य निग्रहन्ति, चारस्य निहन्ति, चोरस्य प्रहन्ति,
चोरस्य प्रणिहन्ति, अत्र “नेर्गद०” इति गत्वं, “जासिनिग्रहण०” इति । कर्मणि शेषपृष्टी,
तत्र निग्रहणं संघातविगृहीतविपर्यस्तार्थमित्युक्तं, (प्रहणिम् । प्रहन्ति । प्रहन्वः । प्रहण्वः ।
प्रहन्मः, प्रहणमः) अत्र “हन्तेरत्पूर्वस्य” इत्युपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्यात्पूर्वस्य हन्तिनकार-
स्य विधीयमानं गत्वं प्रहण्यते प्रहणानीत्यादाविव नित्यप्राप्तं “वमावा” इति नकारवकार-
योः परयोर्विकल्प्यते । प्राधानीत्यत्र “अत्पूर्वस्य” इति तपरकरणाण्यन्वस्य न प्रसङ्गः,
प्राहन्तिन्यत्र तु “पदान्तस्य” इति निषेधः, प्रहन्तीत्यत्रानुच्चार्य कृत्तव्यं गत्वं पूर्ववत्त्रासिद्ध-
मिति न भवति, दृते तु परसवर्णं तस्यासिद्धत्वात्पुनर्गत्वं न भवति, [अन्तः शब्दस्याङ्
किविधिणत्वेपूपसंख्यानम्] इत्युपसर्गसंज्ञोपसंख्यानात्तत्पूर्वस्यापि सर्वमिदं गत्वं द्रष्टव्यम्,
अन्तर्निहन्तीत्यादि, एवं च “अन्तरदेशे” इति हनो नकारस्य गत्ववचनार्थाद्देशेणान्वनिषेधा-
र्थं भवति अन्तर्हननो नाम वाहीकेषु ग्रामेषु देशविशेषः, अन्यत्रान्तर्हननमिति गत्वं भवति,
मध्ये हननमित्यर्थः सर्वमिदं गत्वं तिपा निर्द्देशाद्यङ्लुकि न भवति प्रणिजङ्गुतोत्यादि “जासि-
निग्रहण०” इति पृष्टी तु भवत्येव । चोरस्य प्रणिजङ्गतीत्यादि । अन्तर्हन्त्य मध्ये हत्वेत्यर्थः,
“अन्तरपरिग्रह” इत्यन्तरो गतित्वात् “कुगतिप्रादयः” इति तत्पुरुषे ल्यपि “वा ल्यपि” इत्य-
नुनासिकलोपे तुक् । वाग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषात्वात्मान्तेषु विकल्पितोऽनुनासिकलोपो
ऽन्यत्र नित्यमित्युक्तम् । परिग्रहेऽगतित्वाद्दन्तर्हत्वा मूषिकां श्येनो गत इति भवति, परिगृह्ये-
त्यर्थः । अत्र न्यासोद्योते अन्तश्शब्दो धातोः परिग्रहे वृत्तिं करोतीति, एवं चान्तरपि परिग्रह-
स्यैव द्योतक इत्युक्तं भवति, कणेहृत्य पयः पिबति, मनोहृत्य पयः पिबति । *कणेमनसो
श्रद्धाप्रतीधाते* इति कणेमनःशब्दयोगेति त्वे समासादिपूर्ववत्, अत्र कणेशब्दः सप्तमी-
प्रतिरूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते, मनश्शब्दोऽपि साहचर्यादभिलाषा वृत्तिरेवेति
न्यासपदमञ्जरीः, हन्तिरत्रावधीकरणाङ्गे निवृत्तौ वर्त्तते, सा च सन्निधानात्कणेमन-
श्शब्दात्थेयोस्तौ च निवर्त्यमानतयाऽवधीति तयोश्च प्रतिधातो विषयतया विशेषणं,
तदयमर्थः । अभिलाषनिवृत्तिः (२) पर्यन्तं पयः पिबतीति । उक्तञ्च न्यासोद्योते, प्रतीधाते
हन्तिरवधीकरणाङ्गे निवृत्तौ वर्त्तत इति । अभिलाषनिवृत्तिमवधीकृत्य पयः पिबतीति,
हरदत्तोऽपि अतिशयेन अभिलष्य तन्निवृत्तिपर्यन्तं पयः पिबतीत्यर्थः । एवं चात्राभि-
लाषनिवृत्तेरवधीकरणस्य पयः पानात्पूर्वत्वात् क्वापयतिः, श्रद्धाप्रतीधातादन्यत्र कणे हत्वा
मनो हत्वा, कणशब्दः सूक्ष्मे तन्दुलावयवे वर्त्तते, मनःशब्दस्तु चेतसि, योगद्वयमिदं (३) स्व-
भावाद्धन्तिविषयं, (वध्यः ।) “हना वध च” इति कर्मणि यत्, तत्संनियोगेन वधादेशश्च, घा-
त्य इति ण्यति । (ब्रह्महत्या,) “हनस्त च” इत्यनुसर्गे उपपदे क्यप् तत्संनियोगेन नकारस्य
तकारः । सोपसर्गादनुपपदाच्च नायं विधिरिति (४) घात इति घञ् भवति । तयोरेवेति
भावलक्षणोऽप्यद्वान्नभिधानान्न भवतात्यात्रेयः । असिंहत्यायां भवमासिहात्यम्, “अनुश-
तिकार्दीनां च” इत्युभयपदवृद्धिः । अत्र केचिदश्वहृत्येति पठन्ति । ततोऽनुश्रुत्यादित्वाद्दश-
हत्याशब्दोऽस्मिन्नध्यायेऽर्थात्तत्पण्याश्चहात्यमिति भवति, हत्याशतं पानसहस्रमित्यादाव-

(१) इदमत्राविगीतमुदाहरणमिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

(२) मवधीकृत्येति क्वचित् । (३) अर्थस्वभावादिति क्वचित् ।

(४) संघात इति अधिकम् ।

नपपदे क्यवार्धः । घनाघनः [हन्तेर्घत्वं च] इत्यचि द्विर्वचनमभ्यासस्यागमो हकारस्य घकारः, परस्य “अभ्यासाच्च” इति कुत्वम्, आको दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न हलादिशेषः, यदि स्यादकमात्रं विदध्यात्सर्वर्णदीर्घणाकारो भविष्यति, पररूपं त्वग्विधान(१)वैयर्थ्यान्न भविष्यति । शत्रुहः शत्रुं वध्यादित्यर्थः । “आशिपि हन” इत्याशिपि गम्यमानायां कर्मण्युपपदे डप्रत्ययः । डित्वसामर्थ्यादिलोपः । दार्वाहन्तीति दार्वाघाटः, [दारावाहनो ण्यन्तस्य च टः संज्ञायाम्] इत्याङ्पूर्वाद्धन्तेः कर्त्तर्यण, नकारस्य च टकारः चार्वाहन्तीति चार्वाघाटः चार्वाघातो वा । [चारौ वा] चारौ कर्मण्युपपदेऽणप्रत्यये नकारस्य वा टकारः । तदभावे “हनस्तोऽचिणलोः” इति तत्त्वं, क्रियाविशेषणत्वाच्चारोः कर्मत्वं, वर्गान्संहन्तीति वर्णसंघाटो वर्णसंघातो वा, [कर्मणि समि च] इति कर्मणि समि चोपपदेऽण् वा ऽन्त्यस्य च टकारः । क्लेशापहः, तमोपहः । “अपेः क्लेशतमसोः” इति क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोरपपूर्वाद्धन्तेडः, ‘स्रगियं यदि जीवितापहा’ इति प्रयोगस्तु “क्विप् च” इति सार्वकालिके क्विपि, “ऋन्नेभ्यः” इति डीब् न भवति, बह्नादिषु डीप्विकल्पार्थं हन्ति पाठात् । यदि हि डीपभावे डीप्स्याद् गौरादिष्वेव हन्ति पठित्वा नित्यं डीपमेव विदध्यात्, अथवा तदपि न कुर्यात्, डीपैव सिद्धत्वात् । नात्र डीपडीपो रूपे विशेषोऽस्ति, नापि स्वरे जीवितापहशब्दस्य “गतिकारकोपपदात् कृत्” इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वेऽन्तोदात्तस्य डीपो “अल्लोपोऽनः” इत्युदात्तलोपनिमित्तस्य “अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः” इत्युदात्तत्वात्, तस्माद्बह्नादिषु हन्ति डीप्विकल्पसामर्थ्यात्तदभावे डीब् न भवति, ज्वरापहादिवत् “अन्येष्वपि दृश्यते” इति डो वा । कुमारघातो शीर्षघातो, “कुमारशीर्षयोर्णिनिः” इत्यनयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेः कर्त्तरि णिनिः । अस्मादेव निर्दृशत्प्रत्ययसंनियोगे शिरसः शीर्षभावः । जायाघ्नो ब्राह्मणो, जायाहननेतुलक्षणयुक्त इत्यर्थः । एवं पतिघ्नो वृषली । “लक्षणे जायापत्योष्टक्” इत्यनयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्हन्नलक्षणवति कर्त्तरि टक्, लक्षणमात्रे उत्तरसूत्रेण सिद्धत्वात्तद्वान्निहलक्षणशब्देनोच्यते । कित्वात् “गमहन०” इत्युपघालोपः, टित्त्वान्डीप् (जायघ्नः) तिलकालकः । पतिघ्नो पाणिरेखा । श्लेष्मघ्नं मधु । “अमनुष्यकर्तृके च” इति कर्मण्युपपदे मनुष्यादन्यकर्तृके हन्त्यर्थे टक् । मनुष्ये त्वणेव, आखुघातः शूद्रः । कृतघ्नो ब्राह्मणो गोघ्नो(२) ब्राह्मण इत्यादिषु “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति बहुलवचनादृक्, मूलविभुजादित्वात्क इत्येके । अनयोः स्त्रियां विशेषो डीप्टाभ्यां चोरघातो हस्तीत्यत्रामनुष्ये कर्त्तर्यण्यस्मादेव बहुलवचनादण् भवति, हस्तिघ्नो भटः, हस्तिहनने शक्त इत्यर्थः । एवं कपाटघ्नश्चोरः “शक्तौ हस्तिकराटयोः” इत्यनयोः कर्मणोरुपपदयोश्शक्तौ गम्यमानायां हन्तेष्टक् । अशक्तौ विषेण हस्तिनं हन्ति हस्तिघात इत्यण् भवति, पाणिघस्ताड्यः, शिल्पिविशेषौ । “पाणिघताड्यौ शिल्पिनि” इति पाणिघताड्योः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेष्टकि टिलोपघत्वे च निपात्येते, शिल्पिनोऽन्यत्र पाणिघातः । सूत्रद्वयमिदं मनुष्यकर्त्तर्य(३), राजानं हन्तीति राजघस्तीक्ष्ण उच्यते । [राजघ उपसंख्यानम्] इति पूर्ववन्निपात्यते । पितृघ्नं हतवान् पितृघ्नघातो । “कर्मणि हनः” इति कर्मण्युपपदे कुत्सिते कर्त्तरि भूते णिनिः । अकुत्सिते चौरघात इत्यण्वेव, ब्राह्मणं हतवान् ब्रह्महा, एवं भ्रूणहा वृत्रहा, ब्रह्मभ्रुणवृत्तेषु क्विप्” इति हन्तेर्बह्नादिषूपपदेषु भूते क्विप् । “क्विप् च” इति सामान्येन

(१) सामर्थ्यादिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

(२) शत्रुघ्न इत्याधिकं कुत्रचित् ब्रह्मघ्न इति पुस्तकान्तरे अधिकं ब्राह्मण इति च नास्ति ।

(३) कर्तृकार्यमिति क्वचित् पाठः ।

क्वपि सिद्धे नियमार्थं सूत्रं, चतुर्विधश्चात्र नियमः । धातूपपदप्रत्ययकालविषयः, तेन हिमहे-
 त्यादौ “क्वि च” इति क्विप सार्वकालिकः । “सौ च” इति दीर्घः । ब्रह्महणावित्यादिषु
 “इन्हन्पूर्वार्थम्णांशौ” इति शावेव प्रत्ययउपधालक्षणमात्रो दीर्घो नान्यत्रेति नियमात्सर्व-
 नामस्थाने दीर्घो न भवति, नापि क्विपमाश्रित्यानुनासिकस्य क्विपलोरिति । ननु सर्वना-
 मस्थानदीर्घनिषेधसामर्थ्यादेव क्विवाश्रयोऽपि दीर्घो न भविष्यति, सत्यमिह वृत्रहणी ब्राह्मण-
 कुले इति वृत्रहणि ब्राह्मणइति नपुंसकद्विवेचनसप्तम्येकवचनान्तयोश्च “अल्लोपोऽनः” इत्यन-
 न्तस्य भस्य विधीयमाने लोपो “विभाषा छिद्योः” इति विकल्पिते क्विपमाश्रित्यानुनासि-
 कस्य क्वि०” इति दीर्घः स्यात् । अयं दीर्घनियम उपधालक्षणस्यैव नान्यस्येति वृत्रहेवाचरति
 वृत्रहायत इत्यत्र “अकृत सार्वधातुकयो०” इति दीर्घो भवति, वृत्रहणावित्यादौ *एकाजुत्तरपदे
 णः* इति णत्वम्, एकाजुत्तरपदं यस्य तत्र समासे उत्तरपदप्रातिपदिकान्तनुम्विभक्त्यनका-
 रस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नित्यं ण इति सूत्रार्थः । भसंज्ञायामल्लोपउत्तरपदस्यानचक-
 त्वात् स्थानिवद्भावश्चालिवधित्वान्तेत्येकाजुत्तरपदत्वाभावादिति “प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु
 च” इति विकल्पो भवति वृत्रहणो वृत्रघ्न इति । अत्राधिकृतस्य पूर्वपदस्य सम्बन्धशब्द-
 त्वात्तेनाक्षिप्तेनोत्तरपदेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादुत्तरपदप्रातिपदिकान्ते नुमि विभक्तौ च
 स्थितस्य नकारस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा ण इति सूत्रार्थः । तेन गर्गाणां भगिनी
 गर्गभगिनीत्यत्र यदुत्तरपदं भगिनीशब्दो न तत्प्रातिपदिकं नापि नान्तम् । यन्नान्तं भगि-
 न्निति प्रातिपदिकं न तदुत्तरपदमिति णत्वं न भवति । गर्गभगिनीशब्दस्तु गर्गाणां भगो
 गर्गभगः सोऽस्यास्तीतीन्प्रत्यये “रषाभ्याम्” इति णत्वे । नन्वस्य, पूर्वपदात्संज्ञाया-
 मगः” इति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरे यदि भवति संज्ञायामेवेति नियमात्कुतो णत्वप्रसङ्गः ।
 नैष दोषो, यतो ऽत्र पूर्वपदग्रहणेन, सम्बन्धिन उत्तरपदस्याक्षेपात्तत्स्थस्यैवायं नियम इति अत्र
 च नकारो नोत्तरपदस्थः किन्तु समासप्रातिपदिकाद्विहितेनप्रत्ययस्थः, एवं च मातृभोगीण
 इत्यादौ भोगोत्तरपदलक्षणे खे नित्यं णत्वं भवति । माषानभीक्ष्णं वपति माषवापिणी माष-
 वापिनीत्यत्र “बहुलमाभीक्ष्णे” इति सुप्युपपदे आभीक्ष्णे गम्यमाने णिनौ “गतिकारकोपपदानां
 कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सञ्जुत्पत्तेः” इति कृदन्तावस्थायामेव समासे पश्चात्तो ङीबिति
 णिनेर्नकार उत्तरपदप्रातिपदिकान्तस्थ इति णत्वविकल्पः । (अभ्याघाती) “सम्पृच”
 आदिना घिणुन् । (धातुकः) । “लघपत्” इत्यादिनोकम् । (विघ्नः) [घञर्थे कविधानम्]
 इति कः । (वधः) । *हनश्च वधः* इत्यनुपसृष्टाद्धनो भावेऽप्यप्रत्ययस्तत्सन्नियोगेन वधादेशश्च,
 “हनश्च” इति चकारो भिन्नक्रमोनुवृत्तस्यापोनन्तर इति घञपि भवति घात इति,
 भावादन्त्यत्रोसृष्टात् भावे च घञेव, हन्यत इति घातः आहन्यते आहननमिति वा
 अघातः, ननु वधिः प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्मात्सिद्धं घञि “जनिवध्योश्च” इति जिति णिति कृति
 यदुक्तं तन्नेति वृद्धिनिषेधाद्वध इति भविष्यति हन्तेश्च घात इति किं “हनश्च वधः” इत्यनेन,
 उक्तं च जनिवध्योरित्यत्र वृत्तौ, वधिः प्रकृत्यन्तरं व्यञ्जनान्तमप्यस्ति तस्यायं प्रतिषेधो
 विधीयतइति, तथा च हरदत्तोऽपि वध हिंसायामिति भ्वादौ पाठादिति, सत्यमेवं, वध इति
 रूपं सिध्यति स्वरस्तु न(१) सिध्यति । अयं ह्यादेशो ऽकारान्तोदात्तः, तत्रापमाश्रित्यातो लो-
 पउदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप उदात्तत्वादन्तोदात्तो वधशब्दः, घञि त्वाद्युदात्तः, एवं च कर्मण्यु-
 पसर्गेऽपि हनो वधादेशाभावस्य प्रयोजनमन्तोदात्तवधशब्दनिवृत्तिर्भवति । प्रकृत्यन्तरेणाद्यु-
 दात्तो भवत्येव । (अभ्रघ्नः) अभ्रस्य काठिन्यमित्यर्थः “मूर्त्तौ घ्नः” इति हनोऽप्यप्रत्ययेऽपि घ-
 नादेशः, मूर्त्तिरिह काठिन्यं, घनं दधीत्यादौ धर्मशब्देन धर्मी भण्यते । अन्तर्घणो वाहीकदेश-
 विशेषः । “अन्तघ्नो देशो” इत्यन्तःपूर्वस्य हनोऽपि घनादेशो निपात्यते, केचिदन्तर्घणइति

णकारं पठन्ति तदपि प्राहमेवेति वृत्तितद्वयाख्यानेषु । देशादन्यत्रान्तर्वातः, प्रघणः प्रघाणः *अगारैकदेशे प्रघणप्रघाणश्चः* इति प्रपूर्वस्य हनोऽपि घनादेशो वा वृद्धिश्च निपात्यते । अत्रागारैकदेशशब्दो निपातनस्य रुढयर्थत्वाद्वाह्ये द्वारप्रकोष्ठके वर्तते, प्रघाण इत्यत्र गत्वमपि निपात्यते, “हन्तेरत्पूर्वस्य” इति तपरकरणान्न प्राप्नोति । अगारैकदेशादन्यत्र प्रघातः । (उद्धनः) *उद्धनोत्पाधानम्* इति निपात्यते । तदुपरि यस्य निधायान्यत्काष्ठं तक्ष्यते तदिहात्पाधानम्, अपघनः पाणिः पादश्च, *अपघनोऽङ्गम्* इत्यपपूर्वस्य हनोऽपि घनादेशो निपात्यते । अयो हन्यते येन साऽयोधनः । विहन्यते येन स विघनः समोकरणसाधनम् । द्रुहन्त्यते येन स द्रुघनः, *करणेयोविद्रुपुः* इत्ययोविद्रुपूपपदेषु हनोऽपि घनादेशः अत्र वृत्तौ द्रुघण इति केविद्रुशहरन्ति तत्र कथं गत्वमरीहणाः पाठात् “पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्” इति वेति । अन्यत्रायोवात इत्यादि भवति, स्तम्बघ्नः स्तम्बघनः । दात्रादिः *स्तम्बे कच* इति स्तम्बशब्दउपपदे करणे हनः कः प्रत्ययः, चकारादप्, तत्संनिधोगेन घनादेशश्च । अत्र स्त्रियां विप्रतिषेधेन किन् प्राप्नोति तं बाधित्वा “करणधिकरणयोः” इति ल्युङ् भवति, अत्र भाष्यम्, अथ यया इषीकया स्तम्बो हन्यते कथं तत्र भवितव्यं, के चिदाहुः । स्तम्बघ्नेति भवितव्यम् । अपरे आहुः । स्तम्बहेतिरिति, “ऊतियूतिञ्जुतिसातिहेतिकीर्तयश्च” इति निपातनादिति । अपर आहुः । स्तम्बहननीति भित्तिव् वक्ष्यतेतत् “अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन” इति, अत्र कैथे स्तम्बघ्नेति कप्रत्यये रूपं, तस्य सर्वापवादत्वादिति भावः, स्तम्बहेतिरिति निपातनस्य सर्वापवादत्वादिति भाव इति, अत्र हरदत्तः कापोः सर्वापवादत्वात् “कृत्यलुडो बहुलम्” इति बहुलवचनाद्वेति स्त्रियां स्तम्बघ्ना स्तम्बहनेति भवत इति । (परिघः) *परौ घः* इति परावुपपदे करणे हनोऽप्रत्ययो घश्चादेशः । *परेश्च घाङ्गयोः* इति परे रेफस्य वा लृत्वं, (परिघः । प्रतिघः) इति बाहुलकादित्रायेयः । उपग्नः प्रत्यासन्नः *उपग्न आश्रयः* इत्युपपूर्वाद्धनोऽप्युपशालोपो निपात्यते, इहाश्रयशब्दः प्रत्यासन्नवचनः, संघः प्राणि समुदायः, उद्धः प्रशस्तः, *संघाद्धौ गणप्रशंसयोः* इति समुद्भ्यां हनोऽपि टिलापो घत्वं च गणेऽभिधेये प्रशंसायां च गम्यमानायां, हनो गत्यर्थत्वादित्यथा बुद्धयथा इत्युक्तम्, उद्धन्यते(?) उत्कर्षण ज्ञायते इति व्युत्पत्त्य प्रशंसावगतिः, इह गणशब्देन प्राणिनां गग उच्यते । संघशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धत्वात्तेनान्यत्र समूहे सङ्घात इति भवति । ब्राह्मणसङ्घात इत्यादौ प्राग्विषयत्वं पदान्तरकृतं न तु स्वाभाविकमित्यदोषः । आश्रयेस्तु हन्त्यथाश्चेति चुरादिपाठाद् गावेव सङ्घातशब्दमाह । सङ्घस्य पूरणः सङ्घतिथः “तस्य पूरणे” इति डटि “बहुपूगगगगं वस्य तिथुक्” इति तिथुगागमः । (निघः) समारोहपरिणाहः, आरोह उच्छ्रायः, परिणाहा विस्तरः । “निघो निमित्तम्” इत्यपि निपात्यते, निमित्तं समन्तान्मितम् आराहपरिणाहाभ्यां तुल्यत्वेन ज्ञातमिति व्युत्पत्तिः, पूर्ववद्धनो ज्ञानार्थत्वं, हेतिः, “ऊतियूति” इत्यादिना क्तिनि नञाप एत्वं च निपात्यते, “हिनोतेवां” गुण एतन्निपातनं, केविद्रुशतिकादिष्वस्य हेतिरिति पठन्ति, ततः प्रयोजनामिति ठकि आस्यहैतिक इति भवति । अत्रैव पाठाद्वाक्यादपि प्रत्ययः । समूलघातं हन्ति “समूलाकृतजीवेषु हन्क्रुजप्रहः” इति समूलादिषु कम्मसूपपदेषु यथासङ्गं इनादिभ्यो णमुल् प्रत्यया भवति कवादित्वाद्यथाविध्यनुप्रयागः । पाणिघातं वेदि हन्ति पाणिना हन्तीत्यर्थः, *करणे हनः* इति णमुल्, पूर्ववदनुप्रयागः, आहसार्योऽयमारम्भो हिंसायां तु पाण्युपघातः । अत्रापि हिंसाथानामिति णमुल् बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेनानेनैव णमुल्लिख्यते । अन्यथाऽसिघातं हन्तोत्पादौ “तृतीयोप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्” इति समासविकल्पः स्यात्, कथं तर्हि हिंसाथानामित्यत्र वृत्तौ दण्डोपघातं गाः शात(२)यति, दण्डेनोपघातमिति चेत्युदा-

हृतम् । उच्यते, हिंसार्थानां चेति चकारेण पुनर्विधानाथन पूर्व विप्रतिषेधेन प्राप्तस्य “करणे हनः” इति णमुलो बाधात्, एवं च पूर्वविप्रतिषेधवचनं तस्यैवानुप्रयोगे नित्यसमासार्थं भवति, गौर्यस्मै दातुं हन्यते स गोघ्नो अतिथिः “दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने” इत्युपधातो गो निपात्यते, केचित् टकि निपातयन्ति तन्मते स्त्रियां गोघ्नीत्यात्रेयः, (जङ्ग) यङ्लुगन्तात्पचाद्यचि “नासिकोदरौष्ठजः” इति निपातनाद्विलोप इत्यात्रेयः । कण्ठपृष्ठकटिप्रीवेत्यत्र न्यासे तु यङ्लुगन्तादेवावि टिलोपमुक्त्वा “हन्तेजङ्ग च” इत्यचि जङ्गादेशे व्युत्पादितं, जङ्गाभ्यां स्यादेत्यादावाद्युदात्तत्वं व्यत्ययेनात एवाद्युदात्तत्वदर्शनात् घञि निपातनमस्त्विति न वाच्यं, कण्ठपृष्ठप्रीवाजङ्गं चेति बहुव्रीहौ संज्ञायां जङ्गाशब्दस्यान्तरपदाद्युदात्तत्ववचनात् । घञि ह्यन्तरपदप्रकृतिसवरमेव विदध्यात्, विसृजोर्गजङ्गा विसृजोर्गजङ्गा । “नासिकोदरौष्ठ” इत्यादिना वा डीप् । वधमर्हति (वध्यः) “दण्डादिभ्यः” इति यत्, अत्र केचित् य इत्यतकारान्तं पठन्ति । तत् ‘अचो यत्’ इत्यत्र [हनो वध च तद्धितो वा] इति वातिकविरोधादुपेक्ष्यं, तदिदं (१) किमर्थं “कर्तृकरणे कृता बहुलम्” इति समासेऽसिध्य इति यथा स्यादिति । दण्डादियता तु न सिध्यति । तत्र केवलस्य वधशब्दस्य पाठात्तदन्तर्ग्रह्यभावाच्च, अयं तर्हि किमर्थः, न वध्यः अवध्य इत्यत्र “ययताश्चातर्थ” इति नञः परस्यातदर्थ्यत्तद्धितान्तस्योत्तरपदस्य विधीयमानमाद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति, कृदन्तेन तु समासे “तत्पुरुषे तुल्य” इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं स्यात् । (पुत्र-हृतः) वा हतजन्मगरेष्विति पुत्रतकारस्य वा द्वित्वं, कुमारिहता, “कुत्सिनानि कुत्सनेः” इति कर्मधारये “घरूप” इत्यादिना ह्रस्वः । कुमार्या हतेत्यत्र तु वैयधिकारण्यान्न ह्रस्वः । तेन कुमारीहतेति भवति, (स्त्रीहता स्त्रिहता, ब्रह्मबन्धूहता ब्रह्मबन्धुहता) “नद्यादशेषस्य” इति वा ह्रस्वः । लक्ष्माहतेत्यत्र तु [कृत्रयाः प्रतिषेधः] इति प्रतिषेधान्न ह्रस्वः । (विदुषो-हता विदुषिहता, श्रेयसाहता श्रेयसिहता,) “उगितश्च” इति वा ह्रस्वः, विद्वच्छ्रेयसोः पुंवद्भावश्च वृत्तावुक्तं (विद्वद्घता, श्रेयाहता) । आत्रेये तु महच्छब्दस्य पुंवद्भाव उच्यते महद्धेतेति । पादाभ्यां हन्यते इति (पद्धतिः), “हिमकाषिहितिषु च” इति पादस्य पद्मावः । (पद्धती) बाह्यादिवाह्याडाप् (वात्रेजः) “तस्येद्म्” इत्यादिनाणि “पूर्वहन्धृ-तराज्ञामणि” इत्यल्लोपः ‘धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्’ “हनस्त” इति तत्त्वं न भवति, (भ्रोगहत्यं) “दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिक जैह्वाशिनेयशिनायनिभ्रौ-णहत्यध्वेत्यसारवंशवाकमैत्रेयहिरण्मयानि” इति नकारस्य तत्त्वं घञि निपात्यते । (हथो) विपण्णः । “हनिकुपि” इत्यादिना कथनि “अनुदात्तापदेश” इत्यनुनासिकलोपः । (हिमम्) । “हन्तेर्हि च” इति मकि हि भावः, हिमं न सहते (हिमेलुः) [हिमाच्चेलुर्वक्तव्यः] इति तन्न सहते इति विषये चेलुः । (महद्धिमं हिमानी) “इन्द्रवह्ण” इत्यादिना डीयानुकौ । तत्र [हिमारण्ययामहत्वे] इति पश्यते । (हेमन्तः) “हन्तेर्मुट् हि च” इति झच्प्रत्यये मुडागमः, धातोर्हिभावे गुणः, झस्य चान्तादेशः । हेमन्ते भवं (हैमन्तिकं) “हेमन्ताच्च” इति शंषिकस्ठञ् । यद्यप्यत्र सूत्रे छन्दोप्रहणमनुवृत्तिर्न वृत्तौ तथाप्युत्तरसूत्रे सर्वत्र ग्रहणादयं भाषाविषयोऽपीति वृत्तायेवोक्तं, (हैमन्) “सर्वत्राण् च तलोपश्च” इत्यणि तलोपः, अत्र चकारेण ऋन्वगोभ्यनुज्ञानाद्धैमन्तमित्यपि भवति, तलोपोऽत्र न भवति, सर्वत्राणिति विधीयमानाण्यसंनियोगशिष्टत्वात्तस्य, (हनुः) “श्रस्वृद्धिहित्रप्यसिवसिहनिङ्गिदिवन्धिमनिभ्यश्च” इत्युप्रत्ययः । (परिहनुभवं पारिहन्यम्) । “अव्ययीभावाच्च” इति भवार्थं व्यः । तत्र [परिमुखादिभ्य उपसंख्यानम्] इति परिमुखादिरेवाव्ययीभावः परिगण्यते । (हनुलः) “सिञ्मादिभ्यश्च” इति मत्वर्थं लच् । (हनूमान्) “शरादीनाञ्च” इति संज्ञायां मतौ दी-र्घः । अत्रव पाठान्मतुषः “संज्ञायाम्” इति वत्त्वं यवादेराकृतिगणत्वान्न भवति । (हंसः)

वृत्तुवदि” इत्यादिना सः । आगत्य हन्तीति (अहिः) “आङि श्रिहन्तिभ्यां ह्रस्वश्च” इती-
 ण् प्रत्ययः । स च डित् पूर्वपदस्य च ह्रस्वः, डित्त्वाट्टिलोपः, आङो ह्रस्वः । अहौ भवमादेयं,
 “दृत्तिकुक्षि” इत्यादिना ठञ् । (अहीवती) शरादित्वादीर्घः, “संज्ञायाम्” इति वत्वम् ।
 (उपहत्तुः) “कृहनिभ्यां क्तुः” इति क्तुः । कित्त्वादनुनासिकलोपः, (अनेहा अनेहसौ)
 “नञि हन एह च” इति नञ्युपपदे असुन् एहादेशश्च । हनः, “नलोपो नञ” इति उत्तरपदे
 नञो नलोपः, “तस्मान्नुडचि” इति लुप्तनकारानञः परस्याजादेरुत्तरपदस्य नुडागमः । “ऋदु-
 शन” इत्यादिनाऽनडादेशः, सावसम्बुद्धौ “सर्वनामस्थाने च” इति दीर्घः, सम्बुद्धौ तु हे
 अनेहः, (जघनं) “हन्तेर्द्वच” (१) इत्यलचोरन्यतरस्मिन् द्वित्वम्, “अभ्यासाच्च” इति कुत्वं, ज-
 घने भवं, तस्मै हितं वा जघन्यं, “दिगादिभ्यो यत्” “शरीरावयवाच्च” इति योगाभ्यां यत् ।
 दिगादावस्य पाठोऽशरीरावयवार्थः । (प्लीहा) “श्वन्नुक्षन्” इत्यादिना कनिनन्तो निपातितः ।
 ‘उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि’ इति व्युत्पत्तिकार्याभावात् “इहन्तृपूपा” इति निय-
 माभावात्सर्वत्र सर्व्वनामस्थाने दीर्घो भवति । (प्लीहा प्लीहानौ) इत्यादि । अदिहनी
 अनुदात्ताबुदात्तेचौ ॥ २ ॥

द्विष अप्रोतौ ॥ लिङ्यन्ता अनुदात्ताः स्वरितेतः ॥ (द्वेष्टि, द्विष्टः, द्विषन्ति । द्वेक्षि, द्विष्टः,
 द्विष्ट, द्वेष्मि, द्विष्वः द्विष्मः । द्विष्टे । द्विषाते । द्विषते, द्विष्टे, द्विड्द्वे । द्विषे । द्विष्वहे ।) घृत्वं
 तवर्गादौ, सकारादौ घृत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् “षढोः कः सि” इति कत्वे षत्वं, (दिद्वेष,
 दिद्विषतुः । दिद्वेषिथ । दिद्विष । दिद्वेष । दिद्विषिव । दिद्विषे । दिद्विषिषे, दिद्विषिवहे ।
 क्रादिनियमादिद् । द्वेष्टा । द्वेष्टासे । द्वेक्ष्यति । द्वेक्ष्यते । द्वेष्टु, द्विष्टात् । द्विष्टाम् । द्विषन्तु ।
 द्विड्द्वि । द्वेषाणि । द्वेषाव । द्विष्टाम् । द्विष्व । द्विड्द्वम् । द्वेषे) “द्विषश्च” इति लङि वि-
 धायमानो जुस्भावो “लोडो लङ्घत्” इत्यतिदेशाच्च भवति, “लङः शाकटायनस्यैव” इत्यत्र
 लङ्ग्रहणं मुख्यलङ्ग्रहणार्थमिति स्थितत्वात्, हौ हेर्घित्वे घृत्वे च पकारस्य जडत्वेन डकारः ।
 उत्तमआटि पित्त्वादङित्त्वाद्गुणः, (अद्वेष्ट, अद्विष्टाम् । अद्विष्टुः । अद्विषन् । अद्वेष्ट् । अद्वे-
 षम्, अद्विष्व । अद्विष्ट । अद्विषाताम् । अद्विषत्, अद्विष्टाः । अद्विषि) तिप्सिपोर्हलङ्या-
 दिलोपे गुणे जडत्वचत्वे “द्विषश्च” इति श्वा जुस्भावः । (द्विष्यात् । द्विष्याताम्, द्विष्याः,
 द्विष्याम् । द्विषीत । द्विषीथाः । द्विषीय । द्विषीवहि) अपित्सार्वाधातुकत्वाच्च गुणः । आ-
 शिषि सलोपाभावो विशेषः, द्विषीष्ट, गुणाभावो “लिङ्सिचौ” इति कित्त्वात् (अद्विष्वत् ।
 अद्विष्यताम् । अद्विषन् । अद्विष्टुः, अद्विष्वम् । अद्विषाव । अद्विषत । अद्विषाताम् । अद्वि-
 क्षन्त । अद्विष्याः, अद्विषि । अद्विषावहि ।) “शल इगुपधादनिटः कसः” अचि “कसस्या-
 चि” इत्यलोपः, (दिद्विष्यति । दिद्विष्यते) “हलन्ताच्च” इति सनः कित्त्वान्न गुणः, देद्विष्यते ।
 देद्विषीति । देद्वेष्टि । ईटि “नाभ्यस्तस्याचि पिति” इति गुणाभावः । लङि “सिजभ्यस्त”
 इति नित्यं श्वा जुस्भावे परत्वात् प्रकृतिग्रहणन्यायेन “द्विषश्च” इति विकल्पे अदेद्विष्टुः, अदेद्वि-
 षन्तित्युभयं भवति, यङ्लुगन्तस्य सेट्त्वाल्लुङि कसाभावाददेद्वेष्टीदिति सिजेव । तथा
 क्त्वासनोरपि सेट्त्वे “रलो व्युपधात्” इति कित्त्वविकल्पनाद् (देद्वेष्टिषति, देद्विषिषति,
 देद्वेष्टित्वा, देद्विषित्वा) इति भवति, (द्वेषयति । अदिद्विषत् ।) कर्मणि द्विष्यत इत्यादि ।
 विप्रद्विद्, प्रद्विद्, । “सत्सूद्विष” इति सोपपदात्सोपसर्गाच्च क्तिप् । द्विड्शब्दस्तु “अन्ये-
 भ्योऽपि दृश्यते” इति ताच्छीलिके क्तिप् । द्वेष्टी, संपृचादिना घिनुण् । शर्नु द्विषन् शत्रोर्वा
 द्विषन् । “द्विषोऽमित्रे” इति शता । अयमलादेशः । “द्विषः शत्रुर्वा” इति कर्मणि षष्ठी विक-
 ल्पः, द्वेषण इति बाहुलकात्कर्तरि ल्युङित्यात्रेयः, (द्विष्टा, द्विष्टः, द्विष्टवान्) ॥ ३ ॥

दुह प्रपूर्णे ॥ (दोग्धि । दुग्धः ॥ दुहन्ति । घोक्षि । दुग्धः । दुग्ध, दोक्षि । दुहः

दुह्यः(१) । दुग्धे । दुहाते । दुहते । धुक्षे । धुग्ध्वे । दुहे । दुह्वहे ।) झलि पदान्ते च “दादेः” इति हकारस्य धकारः, “क्षपस्तथोः” इति तकारधकारयोर्धकारः । “झलां जश् झपि” इति धकारस्य गकारः सकारादौ ध्वे पदान्ते च “एकाचो बशो भष्” इति भष्भावेन दकारस्य धकारः, तत्र सकारादौ “इणकोः” इति पत्वे “खरि च” इति चत्वंम्, दुहन्ति दुहते इत्यत्र पूर्वत्रासिद्धत्वाद्दन्तरङ्गत्वाद्वा प्रागेवान्त्यदादेशयोर्झलपरत्वाभावाच्च घत्वप्रसङ्गः (दुदोह । दुदुहतुः । दुदोहिय । दुदुहथुः । दुदुह । दुदोह । । (दुदुहिव । दुदुहे । दुदुहिषे, दुदुहिद्वे । दुदुहिध्वे । दुदुहिवहे,) क्रादिनियमादिद् । ध्वमि “विभाषेष्ट” इति मूर्द्धन्यविकल्पः । (दोग्धा । दोग्धासे, धोक्षयति, धोक्षयते । दोग्धु, दुग्धात्, दुग्धाम् । दुग्धि । दोहानि, दोहाव, दुग्धां, दुहातां, धुक्ष्व । धुग्ध्वं, दोहै) हेरपित्त्वान्न गुणः । आटि तु पित्त्वाद्गुणः । (अधोक् । अदुग्धाम् । अदुहन् । अधोक् । अदुग्धम् । अदुग्ध । अदोहम्, अदुह्, अदुग्ध । अदुहाताम् । अदुग्धाः, अदुग्धम् । अदुहि । अदुह्वहि,) तिस्रिपोर्हल्ङ्यादिलोपः(२) । पदान्तत्वात् “दादेः” इति हकारस्य धकारः, “एकाचो बशः” इति दकारस्य धकारः, जश्त्वचत्वं, प्रत्ययलक्षणेन लघूपधगुणः (दुह्यात् । दुह्याताम् । दुह्याम् । दुहीत । दुहीथाः । दुहीय ।) अपित्सार्वाधातुक्तवान्न गुणः । आशिषि सलोपाभावो विशेषः, (दुह्यात्, दुह्यास्ताम्, धुक्षीष्ट) इत्यादि । तङि “लिङ्सिचौ” इति कित्त्वान्न गुणः । घत्वभष्भावौ । धुक्षीध्वमित्यत्र *इणः षोध्वम्* इति मूर्द्धन्यो न भवति, । घत्वे (३) पत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्सीध्वमोऽभावात्, कृते तु घत्वादौ षोध्वमिणः परो न भवति । (अधुक्षत् । अधुक्षताम् । अधुक्षन् । अधुक्षः । अधुक्षम् । अधुक्षाव । अधुक्षत । अधुक्षताम् । अधुक्षन्त, अधुक्षथाः । अधुक्षि । अधुक्षावहि ।) “शल इगुपधादनिटः(४) कसः” *कसस्याचि* इत्यलोपः । अत्र केचित् कसस्य भाविनीमनकारान्ततामाश्रित्य झस्याद्भावे “कसस्याचि” इत्यलोपेऽधुक्षतेतीच्छन्ति । तदसत् । तत्राचीत्यस्य परसप्तमीत्वात् । तत्र दन्त्यादौ तङि “लुग्वा दुहदिह” इत्यादिना कसस्य वा लुक्, (अदुग्ध, अदुग्धम्, अदुह्वहि) इति भवति । अत्रात्मनेपदे ताविति वक्तव्ये दन्त्यग्रहणादन्त्योष्ठयोऽपि वकारो दन्त्यग्रहणेन गृह्यते । दुधुक्षति, दुधुक्षते । दोदुह्यते । दोदुहीति, दोदोग्धि) इत्यादि द्विषिवत् । (दोहयति । अदूदुहत् ।) अयं द्विकर्मकः, गां दोग्धि पय इति । तत्र पुरुषप्रवृत्तेः पयोर्यत्वात्पयः प्रधानं कर्मान्यदप्रधानम् । तत्राप्रधाने दुहादीनामिति वचनात् कर्मणि नादयोऽप्रधाने भवन्ति । दुह्यते गौः पयो देवदत्तेन, अदोहि गौः, दाग्धव्या, सुदोहा, दुग्धेति कृद्योगलक्षणषष्ठी द्वितीयावदुभयोरपि कर्मणोर्भवति दोग्धा गोः पयस इति । “उभयथापि गोणिकापुत्र” इति भाष्ये उक्तत्वाद्प्रधाने द्वितीयापि भवति । दोग्धा गां पयस इति । दोग्धव्या गौः पयो देवदत्तेनेत्यत्राभिहिते कर्मणि कर्त्तरि च “कर्त्तृकर्मणोः” इति षष्ठी न भवति, उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठीनिषेधस्योक्तत्वात् । उपपादितं चैतद्वरतौ, कर्मकर्त्तरि “न दुहस्नुनमाम्” इति निषेधाद्यगस्य न भवति । दुग्धे गौः पयः स्वयमेव । (अदुग्धम् । अदुग्ध, दुहीत) इति, पयो मुञ्चतीत्यर्थः । चिण् तु “दुहश्च” इति विकल्पनात्पक्षे भवत्येव, अदोहीति । अन्यदा कर्त्तृवत् । कसे तस्य च वा लुकि अधुक्षत, अदुग्धेति भवति । एवं च “न दुह” इति चिण्निषेधो दुहिव्यतिरिक्तार्थो भवति । अस्ति च दुहेः सकर्मकस्यापि कर्मवद्भावो [दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोः] इति, “न दुह” इति निषेधो “दुहश्च” इति चिण्विकल्पश्च प्रकृतिग्रहणन्यायेन यङ्लुगन्तेऽपि भवति । (दोदुग्धे गौः पयः । अदोदोहि । अदोदोहिष्ट) इति । यङ्लुगन्तस्य सेट्कत्वाद् न कसोऽस्तीति “च्लेः सिच्”

(१) इति कुत्रचिन्नास्ति ।

(२) लोपे इति कचित् पाठः ।

(३) षित्वस्येति पाठः ।

(४) इति कस इति पाठः ।

इति सिजेव (दुह्यं, दोह्यम्) [शसिदुहिगुहिभ्यो वा] इति वक्तव्यमिति क्यङ्यतौ, (गोधुक्, प्रधुक्) “सत्सुद्विष” इत्यादिना सोंपपदात्सोंपसर्गाच्च क्प् । (कामदुघा) “दुहः कब् घश्च” इति कप्प्रत्ययो हस्य च घः । दोही, “संपृच” इत्यादिना घिनुण, (दुहिता) “नभृनेष्टृ” इत्यादिना वृचादि गुणाभावो निपात्यते । “ऋन्नेभ्य” इति डीप् स्वस्त्रादिपाठान्न भवति, दुहितरावित्यादौ सर्वनामस्थाने “अप्त्नुन्” इति दीर्घो न भवति तत्र नप्त्रादीनां ग्रहणं । संज्ञाशब्दानामौणादिकानामेषामेव दीर्घ इति नियमाथमित्युक्तत्वात् । सौ तु “ऋदुशन” इत्यनङि नान्तत्वात् “सर्वनामस्थाने च” इति दीर्घः । दुहितुरपत्यं दौहित्रः । विदादित्वाद्ङ् । स्त्रियां दौहित्री, “शाङ्गैरवाद्यजो” इति डीन् । सूतपुत्री सूतदुहिता । [सूताग्रभोजराजमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रङ्गा वक्तव्यः] इति पुत्रङादेशः, टित्वान् डीप् । एवमुग्रपुत्रात्याद्यपि भवति, वाच्यम् इत्यत्र वृत्तौ पुत्रङादेशमुक्त्वा के चित् शाङ्गैरवादिषु पुत्रशब्दं पठन्ति तस्य पुत्राति भवति, अन्यत्रापि हि दृश्यते शैलपुत्रीत्युक्तम् । कथं तर्हि “वा सूतकापुट्टिकावृन्दारकाणाम्” इतीत्वविकल्प उक्तः । अत्र हरदत्तः, पुत्रिके शाङ्गैरवादिपाठान् डीनि स्वार्थं कन्, “के.णः” इति ह्रस्वः इकारस्तस्य पक्षेऽत्वं विधीयत इति । इरिदयमर्हनाथेः शपि गतः ॥ ४ ॥

दिह उपचये ॥ (देग्धि । दिग्धः) इत्यादि पूर्ववत् । प्रणिदेग्धि, “नेर्गद” इति णत्वम्, अत्र देग्धीति स्तिपा निर्देशात् प्रनिदेदेग्धीत्यत्र णत्वन्न भवति । (देहः) “अकर्तरि च कारके” इति कर्मणि घञ्, देहोऽस्यास्तीति देही । *अत इनिठनौ* इतीनिः, यद्यपि ‘एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ’ इतीनिठनौ कृदन्तान्निषिध्यते तथापि “तदस्यास्त्यस्मिन्” इत्यत इतिकरणस्यानुवर्चनात् तस्य च विषयनियमार्थत्वात्कार्यात्पादिवद्वेनिर्द्भव्यति । उक्तं च—वृत्तौ इतिकरणो विषयनियमार्थः सर्वत्र सम्बध्यत इति । दिह्यते उपलिप्यते इति देहनी । बाहुलकात् कर्मणि ल्युट्, गौरादित्वान् डीप् ॥ ५ ॥

लिह आस्वादने ॥ (लेदि, लीडः, लिहन्ति । लेक्षि, लीडः, लेह्मि । लीडे । लिहाते । लिहते । लिक्षे, लिहाथे । लीडे । लिहे, लिह्वे ।) झलि “हो ढः” “अघस्तथोः” इति तथोर्द्धत्वे “घृना घृः” इति घृत्वे तस्य चाश्रयासिद्धत्वाद् ढो ढेलोपे “ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घ” इति दीर्घः । सकारादौ “पढोः” इति कत्वं, तिपि ढत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्पूर्वमेव गुणे ढत्वादि । (लिहन्ति) लिहतइत्यत्राप्यसिद्धत्वादिना पूर्वमेवान्त्यदेशयोर्लपरत्वाभावाद् ढत्वं न भवति । (लिलेह । लिलिहतुः लिलिहुः, (१) लिलेहिथ । लिलिहिव । लिलिहे, लिलिहिपे । लिलिहिद्वे, लिलिहिध्वे, लिलिहिवहे ।) क्रादिनियमादिट । (लेढा । लेढासे (२) । लेक्षयति, लेक्षयते । लेढु, लीडात्, लीडाम्, लिहन्तु, लीडि, लेहानि । लीडां, लिहाताम् । लिङ्, ल.ङ्, लेहै) हौ धित्वे घृत्वादि । (अलेद अलीढाम्, अलिहन्, अलेट्, अलीढम्, अलीढ । अलेहम्, अलिह्व, अलीढ, अलोहत, अलीढाः अलीढ्वम्, अलिहि, अलिह्वहि । लिह्यात् । लिह्याः, लिह्यां, लिहीत । लिहीथाः । लिहीय) अत्र अपित्सावंधातुकत्वान्न गुणः, भाशिपि (लिह्यात्, लिह्यास्तां, लिक्षाष्ट) इत्यादि । “लिङ् सिचौ” इति तडि कित्त्वान्न गुणः, लिक्षीञ्वमित्यत्र ढत्वे पत्वस्यासिद्धत्वान्न पाञ्चमस्ति, कृते ढत्वे कत्वपत्वयोश्च नेणः परः षोऽध्वमिति नास्ति मूर्द्धन्यप्रसङ्गः । (अलिक्षत् । अलिक्षताम् । अलिक्षन् । अलिक्षः अलिक्षम् । अलिक्षाव । अलिक्षत । अलिक्षाताम् । अलिक्ष्याः, अलिक्षि,) ‘लुग्वा दुह’ इत्यादिना दुहित्व कस्य वा लुकि (अलाढ, अलीढाः अलीढ्वम्, अलिह्वहि) इत्यपि भवति । (लिलिक्षति, लिलिक्षते, लेलिहीति, लेलेदि । लेलिहान) इति चानशि, (लेहयति । अलाहिवत् । लेहः) “इयाद्वयध” इतीपधलक्षणस्य कस्यापवादो णः । (वहंलिहः । अत्रंलिहः ।) “वहाभ्रे लिह” इति वहाभ्रयोः कर्मणोरुपपदयोः खग् । “अरुद्विषदजन्तस्य”

इति पूर्वपदस्य सुम्, खसः शित्वे नापित्सावध्यातुकत्वेन न गुणः । शपसु लुका लुप्तत्वान्न तदपेक्षाऽपि । अत्रान्त्रेयः । गणकार्यस्यानित्यत्वात् सूक्ष्मण्योर्लिहति जिह्वया कदाचिदिति 'संज्ञापूवको विधिरनित्य' इति गुणाभावाऽपि, एवं वैधकं अलिहदित्याद्य इति, खलिइदौक- त इत्यत्र हा देपदान्तनिर्पेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाज्जरत्वमिति ढलापो न भवति, (लिखा) बाहुल- कात् कसः । यूकालिखं "लुदजन्तवः" इति नित्यं समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वम् । द्विपाद्याऽनु- दात्ताः स्वरिततः ॥ ६ ॥

अथात्मनेपदिनः ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ॥ अनुदात्तोनुदात्तेत् । अयं दर्शनरूपी च,
यथा-‘विष्णारूपाभिवष्टे शवाभिः’ इति । प्रायेणाग्रमाहपूर्वः । (चष्टे) “स्कोः” इति कलो-
पः । (आ वक्षात । आवक्षते) कलापे “षडाः कः ति” इति कत्वं, चड्डये । कलाराम्बुतयो-
जैश्वं, (पाठः) (चवक्ष चवक्षाते । चवक्षिरे, चवक्षिरे चवक्षिध्वे । चवक्षे, चवक्षिमेहे ।
चख्ये । चख्याते, चखियरे । चखियरे । चाक्षिध्वे, चख्ये । चखियमेहे । चखियमहे) “वा
लिटि” इति खयाजादेशा वा, उभयत्र ऋदिनिधायम् इति । “आता लाय हाटे च” इत्याद्यो-
पोञ्जाद्वा क्रिते हाटे च, ध्वन्याल्लार हगन्ताद्वात्पाइडिति “विभाषेत” इति सुद्धन्यावे-
कल्पाभावः परस्तादुपपादयेत्यतः । खयाजा जित्वात्वज्ञं परस्मैपदमपि भवति, (चख्यौ)
“आत ओ गलः,” (चख्यतुः । चख्युः, चखियथ चख्याथ । चख्यथुः । चख्य । चख्यौ ।
चखायत्र) थाल “अवस्तास्यत्, कृता भारद्वाजस्य” इतादिकल्पः, कगादिस्पयादश इत्यतः
इति वृत्ता, तन (चक्रणे । चक्राते । चक्रिताम् । चक्रितम् । चक्रातुः चक्रुः, चक्रिथ ।
चक्राथ, चक्रा । चक्रा । चक्रिताम् । चक्रिताम्) इति भवति । भाष्ये तु खयाज्जनात्तावुस्त्यभयोः
संप्राह रमादयान्तमुक्तं, यथा, कतादिर्गं अय खतादिर्मंत्रिष्यति । के दानां कतादिर्मंत्रिष्यति
चर्वेन, अथ खयादिः कथम्, [असिद्धे शस्य यववनं विभाषा] इति असिद्धे शस्येत्यस्य
कैयटः, “पूर्वत्रासिद्धम्” इत्यधिकारे णत्वविधानानन्तरं [शस्य यत्वं विभाषा वक्तव्यम्] इति,
हरदास्याप्येवम् । सुवाकस्तु वाशब्दापजीवनाय ‘यराऽनुनासिकेऽनुनासिका वा’ इत्यस्यान-
न्तरामिति । अस्याश्च कल्पनायाः प्रयोजनानि सुप्रत्ययस्य भावः सौप्रत्ययमित्यत्र “यापधाद्-
गुरुत्वात्तमाद्बुज्” इति यापधऊक्षणे बुजि, यत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वेनापघत्वाद्वुजभावात्
“गुणव्रतव्रत्तगादिभ्यः कमेणे च” इति प्यञ्, तथा सुप्रत्ययेन निवृत्ता देशस्सौप्रत्ययस्तत्र
भवः सौप्रत्ययाय इत्यत्र “धन्वयापशाद्बुज्” इति बुज् न भवति, यत्वस्यासिद्धत्वा-
त्तद्भावाद्वृद्धाच्छः । पुंसः ख्यानं पुंखयानमित्यत्र च संयोगान्तत्वेन सन्नपे [सम्पुंकानां
सो वक्तव्य] इत्यम्परे खयि मकारस्य विशीयमानः सकारो यत्वस्यासिद्धत्वाद्दम्पत्वाभावाच्च
भवति, (चखियध्वे) इत्यत्र ध्वमि इत्याद्योप “ङ्गः षोऽञ्” “विभाषेतः” इति सुद्धन्यो यत्व-
स्यासिद्धत्वाद् न भवति, [नमः खयात्र] इत्यत्रापि यत्वस्य “शर्परे खरि विसर्जनीय” इति वि-
सर्जनीये कर्त्तव्येऽसिद्धत्वादस्ति शर्परेतेति विसर्जनीयः, अन्यथा “कुन्वोः । ङ्रूपौ च” इति
विसर्जनीयजिह्वामूल्यौ द्वौ स्यातां, किं च खयातमित्यत्र “संयोगादेरातो धातार्थवत्” इति
निष्ठान्तत्वे कर्त्तव्ये यत्वस्यासिद्धत्वाच्चत्वाभावः, तथा पर्याख्यानमित्यत्र “कृत्यचः” इति
नत्वे यत्वस्यासिद्धत्वादनटा शकारेण व्यवधानाद् णत्वाभावः । ननु खयात इत्यत्र “न ध्या-
ख्या” इति नत्वप्रतिषेधस्य सिद्धत्वात्कथमिदं भाष्ये प्रयोजनमुक्तम् । अत्रकैयटः—“न ध्याख्या”
इति तु प्रतिषेधः खया प्रकथन इत्यस्येव प्रतिपदोक्तत्वादस्य तु शस्य यत्वेन लाक्षण्ये ल्त्वा-
दिति मन्यत इति । ननु [नमः खयात्रे] इत्यत्र जिह्वामूल्यस्याभावः कथं प्रयोजनमुक्तं,
यस्मात्स दुवारः । तथाहि “ख्या प्रकथन” इत्यस्मादपि नृचि खयातृशब्दस्य सद्भावात्त-
त्त्वस्य यकारस्यानादेशत्वात्सिद्धत्वाभावात् “शर्परे खरि विसर्जनीय” इत्यस्याप्रवृत्तात्
“कुन्वोः” इति प्राप्तस्य जोह्वामूल्यस्य बाधकाभावात् । नैष दोषः । खयातिरप्याद्धं धातुके
खयादिः असिद्धे शस्य यववनं विभाषेत्येतदपि तस्यापि साधारणमिति । अत्र च प्रनाम्

[सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे] इत्यत्र सस्थानत्वं न भवतीति भाष्यवार्तिकयोः सस्थानाभा-
स्य प्रयोजनकत्वेन कथनं, सस्थानमिति जिह्वामूलीयस्य संज्ञा, तथा चाह पदमञ्जरीं
हरदत्तः, ख्या प्रकथने इति वक्ष्यते सोऽपि खशादिः । असिद्धे शस्य यवचनं विभाषेत्यादि
तस्यापि साधारणं द्रष्टव्यमिति आत्रेयोऽपि सर्वत्रार्द्धधातुके चक्षिङ् इवास्य रूपमिति । एवं
चक्षिङ्वि ख्यातिरपि निष्ठायां खशादिः । शकारस्य चासिद्धे शस्य यवचनं विभाषेति वा
यत्वं, तच्च “संयोगादेरात” इति निष्ठानत्वेऽसिद्धमिति यण्वत्त्वाभावान्नत्वस्य नैव प्रसङ्ग
इति । “न ध्याख्या” इति प्रतिषेधः ख्यात्यर्थोऽपि न कर्त्तव्यो भवति । अत्रेदं विचार्यते ।
आचक्ष्वावित्यादौ यत्त्वाभावे चत्वे (खयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः) इति खकारो भवति
वा नेति, नेत्याह । अस्मिन्कर्त्तव्ये चत्वेस्य पूर्ववत्रासिद्धत्वाद् द्वितीयभाविनः खयोऽभावात् ।
खयो द्वितीया इत्येतत् “नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य” इत्यत्र हि पठ्यते । न चैवं भ्रमितव्यं कशादि-
रप्ययमादेश इष्यते इति वृत्तौ ककारादिरयमादेश उच्यत इति द्वितीयभाविनः खयः सम्भ-
वादस्ति “खयो द्वितीया” इत्यस्य प्राप्तिरिति, यतो वृत्तिकारनिर्देशो भाविचत्वापेक्षः अन्य-
थाऽथ वा खशादिभविष्यति केनेदानीं कशादिर्भविष्यति चत्वेनेत्यादि भाष्यविरोधप्रसङ्गः ।
(ख्याता, ख्यातासे, ख्याताहे, कशाता, कशाताहे, ख्याता, ख्यातासि, ख्यातास्मि । कशाता,
कशातासि, कशातास्मि,) “चक्षिङः ख्याञ्” इत्यार्द्धधातुके ख्याजादेशः, लिङ्वत् कशादि-
त्वमनुसन्धेयं, (ख्यास्यते । ख्यास्यसे, ख्यास्ये, ख्यास्यतीत्यादि कशादिपक्ष उदाहार्यः ।)
चष्टां, चक्षातां, चक्षताम्, चक्ष्व, चक्षाथाम्, चङ्ढवं,) कलोपादि लङ्वत् । (चक्षै, अचष्ट
अचक्षाताम् । अचक्षत । अचष्टाः, अचङ्ढवम् । अचक्षि, अचक्ष्वहि । चक्षीत, चक्षीयातां,
चक्षीरन्, चक्षीथाः, चक्षीयाथां, चक्षीध्वं, चक्षीय) आशिषि (ख्यासीष्ट, ख्यासीयास्तां,
ख्यासीष्टाः, ख्यासीध्वं, ख्यासीय, ख्येयात् । ख्येयास्तां, ख्येयासुः, ख्येयाः, ख्येयास्तं,
ख्येयासम्) “एलिङि” “वान्यस्य संयोगादेः” इति वा लिङ्यार्द्धधातुके एत्वम् । एत्वाभावे
(ख्यायात्, ख्यायास्तां, ख्यायाः, ख्यायासं, कशासीष्ट, कशायात् कशेयात्) इत्यादि चोदा-
हार्यम्, (अख्यत । अख्येताम् । अख्यन्त । अख्यथाः । अख्यध्वम्, अख्ये । अख्यावहि ।
अख्यत् । अख्यताम्, अख्यन्, अख्यः, अख्यम्, अख्याव,) “अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽ-
ङ्” इति च्लेरङादेशः कर्त्तरि, ख्या इति प्रकथनार्थस्य चादेशस्य च ग्रहणमिति वृत्तिः । “आ-
तो लोप इटि च” इत्याल्लोपो ऽङि अख्येतामित्यादौ “आतो ङित” इतीयादेशः । यनादा-
वतो दीर्घः, अङ्विधौ ख्यातीति कृतयत्त्वायाः विकृतेर्निर्देशादकृतयत्त्वायाः प्रकृतेर्नग्रह इति यदा
कशादित्वं तदा सिजेव (अकशास्त, अकशासाताम्, अकशासत । अकशास्थाः, अकशा-
सि । अकशास्वहि । अकशासीत् । अकशासिष्याम्, अकशासिषुः । अकशासीः । अकशा-
सिपम्) “यमरमनमाताम्” इति सगिटौ । ननु “निसमुपविभ्यो ह्रः” इति कृतात्वस्यानुकर-
णेन विधीयमानस्तङ् निह्वास्यते इत्यादावाकारान्ते एव स्यान्न तु प्रकृतेरेदन्तस्य ह्रै इत्य-
स्य । (निह्वयते) इत्यादि सिद्ध्यर्थं विकृतिरपि प्रकृतिं गृह्णात्येव, कथं विज्ञायते यदयं “नव्यो
लिटि” इत्यात्वभूतस्य वेञो निर्देशेनात्वप्रतिषेधं शास्ति ततो ज्ञायत इत्युचं न्यासे । तद्व-
दिहापि विकृत्या प्रकृतेर्ग्रहणादङ् स्यात् । मैवम् । न तत्र विकृत्या प्रकृतिग्रहणात्तङ् किं तु
एजन्तैव प्रकृतिरनुक्रियते इत्यनुकरणस्यात्वं तु लक्षणवशात् । “न व्यो लिटि” इत्यत्राप्य-
नुकार्यमेजन्तमेव लक्षणवशादनुकरणमात्वभूतमिति न विकृत्या प्रकृतिग्रहणस्येदं ज्ञापकं, सर्व-
मेतत्प्रपञ्चितं ह्येतौ, [अख्यास्यत, अख्यास्यत् । अकशास्यत । अकशास्यत्] कर्मणि
ख्यायते कशायते इत्यादि । स्यादिषु वा चिण्वदिटि खयिष्यते, अख्यायिष्यत, अख्यायि-
षीष्ट, ख्यायितेत्यादि । इडभावे (ख्यास्यते । अख्यास्यत, ख्यासीष्ट, ख्याता) इत्यादि,
कशादिरप्युदाहार्यः, एवं कर्मकर्त्तर्यपि । लुङि त शब्दे कर्मणि नित्यश्चिण्व, कर्मकर्त्तरि
तु “अचः कर्मकर्त्तरि” इति पाक्षिकः । तदभावे द्विवचनादौ च “अस्यतिवक्तिख्याति-

भ्योऽङ् । इत्यङ् । (अख्यायि । अख्यत । अख्येताम्) इत्यादि । कशादित्वे त्वङ् नास्तीत्युक्तं, तेन (अकशायि) इति चिणि तदभावे सिचि चिण्वदितो भावाभावाभ्याम् (अकशा-यिष्ट अकशास्त । अकशायिपाताम् अकशासाताम्) इत्यादि, तदेवं कशादि पक्षे तशब्दे त्रै-रूप्यम् । सनि (चिख्यासते, चिख्यासति, चिक्शासते, चिक्शासति । चाख्यायते । चाक्शायते) यङ्लुकि न लुमता (१) तस्मिन्निति लुमता लुसप्रत्ययनिमित्ते आङ्गे चानाङ्गे च कार्ये प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्यङ्परत्वाभावाच्च खयाजादेशः । नन्वार्धधातुक इति विषयसप्त-मीति प्रागेव तदुपत्तेः खयाजादेशेन भाव्यं, मैवं, लुका तद्विषयत्वमेवापह्रियते तथा च *न लु-मताङ्गस्य* इत्यत्र कैयटे न लुमता तस्मिन्निति चेद्विनि णिडादेशा न सिद्ध्यन्तीति भाष्यवा-र्त्तिकयोक्तुः “लुङि च” इत्यादौ विषयसप्तम्याश्रयणेनादेशाः सेत्स्यन्तीत्याशङ्क्य लुका लुङो विषयापहारात् विषयसप्तम्याश्रयणेऽप्यसिद्धिरित्युक्तम्, एवं चाङ्गविधौ खयातीति शितपानि-र्देशः प्रकथनार्थस्य यङ्लुक् यङ्निवृत्त्यर्थो भवति, यदुक्तं वर्द्धमानेन, खयातीति शितपा निर्दे-शाद् यङ्लुकि अचाख्यासीदिति तदपि प्रकथनार्थपरं व्याख्येयं, (ख्यापयति, कशापयति, अ-चिख्यपत्, अचिक्शापत्, आख्येयम्, आक्शेयम्) आर्द्धधातुके इत्यस्य विषयसप्तमीत्वात् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः खयाजादेश इति अजन्तलक्षणो यद्वति “ईद्यति” इतीत्ये गुणः, (संच-क्षयः) वज्जनीय इत्यर्थः । [वज्जने प्रतिषेधः] इति खयाजभावे हलन्तलक्षणो ण्यत्, शोभनं प्रवष्टि सुप्रख्यः, उपसृष्टादकर्मोपपदात् “आतश्चोपसर्गे” इति कः । उपसृष्टादकर्मोपपदात् कर्मण्यणि युकि गोप्रख्याय इति । गां संचष्टे गोसंख्य इत्यत्र तु “समि ख्य” इति कर्मणि समि चोपपदेऽणोपवादः कः । तथा स्त्रियमाचष्टे स्त्रयाख्य इत्यत्र “मूलविभुजादिभ्य” इति कोऽपि भवति । तथानुपसृष्टात् कर्मोपपदात् “आतोऽनुपसर्गे कः” इति के गोख्यः, अनुपसृ-ष्टादनुपपदात् “इयाद्यध” इत्याकारान्तलक्षणे णे युकि ख्याय इति, (गोख्यायो व्रजति गो-संख्यायो व्रजति प्रिया (२) ख्येयो व्रजति) इत्यत्र “अण् कर्मणि च” इति कर्मणि क्रियायां चोपपदे विधीयमानोऽण् “आतोऽनुपसर्गे कः” “समि ख्यः” [मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्] इति च विधीयमानं कं परत्वाद् बाधते । तथाच वृत्तिः, कर्मणि सामान्यविहितोऽपि वासरू-पविधेरभावाद् ण्वुला बाधितः पुनरण् विधीयते सोपवादत्वाद् ण्वुलं बाधते परत्वाच्च का-दीन्, तेनापवादविषयेऽपि भवत्येवेति, वासरूपाभावश्च [कल्युद्गुत्तुमुत्खल्येणु वासरूप-विधिप्रतिषेध] इति । (ईपदाख्यानम्) *आतो युच्* इति युच् इपदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु उपपदेषु, (आख्या) “आतश्चोपसर्गे” इत्यङ्, सर्वेष्वपि कृत्सु कशादिप्रयुदाहार्यः । अत्रेका-रे विप्रतिपद्यन्ते । अयमनुदात्तः, प्रयोजनं विचक्षण इत्यत्र “अनुदात्तेतश्च” इति युजिति कैयटप-दमञ्जरीकारादयः । अत्र [आसनयोः प्रतिषेधः] इति खयाजभावः । “इदितो नुम्” इति नुमिह न भवति अन्तर्ग्रहणानुवृत्तेरन्तेदित एव तद्विधानात्, अयं चासनयोश्चेति खयाजप्रतिषेधः संज्ञायां, यदाह भाष्यकारः, “बहुलं तणीति वक्तव्यम् अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थं, कि-मिदं तणीति संज्ञाच्छन्दसोर्ग्रहणमिति, तेनासंज्ञायां भावादौ ल्युट्याख्यानमिति भवति, अत्रानुदात्तेत्वादेव तडि सिद्धे ङकारोऽन्तेदित्वविधातायेति के चित् । एवं हि चक्ष इत्यकार-मेवानुदात्तमितमासजेत् । तस्मादन्तेदित्वाभावार्थः सन्ननुदात्तेत्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्य-मिति ज्ञापनार्थोऽयं ङकारः, तेन ‘तालैः शिञ्जद्वलयसुभगैः’ ‘तृष्णे जृम्भसि, ‘प्रार्थयन्ति श-यनोत्थितं प्रिया’ इत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते । ननु शिङ्गइति शिञ्जः जृम्भतइति जृम्भः, तद्वदाचरतीति कौ शतरि सिपि च शिञ्जन् जृम्भसीति सिध्यतः । तथा प्रार्थनं प्रार्थः, तत्क-रोतीति णौ प्रार्थयन्तीति, तत् किमनेन ज्ञापनेन, सत्यं, शब्दाः सिद्ध्यन्ति अर्थास्तु सहृदय-हृदयङ्गमा न भवन्ति । अत्रान्नयेः, डित्करणमेकानुबन्धस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थ-

मिति नेहार्जवं पश्यामः । यस्मादवश्यं युजर्थमनुदात्तेत्वं कर्त्तव्यन्तेनैव च तडि सिद्धे पुन-
स्तडर्थः क्रियमाणो ङकारोऽनुदात्तेत्वप्रयुक्तस्य तडो ऽनित्यत्वज्ञापनायैव भवति, तथा 'गण-
कृतमात्मनेपदमनित्यम्', इति ज्ञापनार्थमिति तरङ्गीणीग्रन्थोऽप्येतेनैव प्रत्युक्तः, संमताकार-
स्त्विकार उच्चारणार्थ इति तन्मते विचक्षण इत्यत्र युज् न स्यात् । ल्युट्ग्रेव खयाजभावोऽस्त्व-
ति न शक्यते वक्तुं, 'सूर्या उभा चन्द्रमासा विचक्षण' इत्यन्तोदात्तावेक्षणात्, ल्युटि हि
मध्योदात्तेन भाव्यं, न चान्नवधकगान्नविचक्षणेति निर्देशो युचमपि कल्पयेत्, यस्मादयमाह-
धातुके खयाजभावमात्रपर इति ल्युट्ग्रेव खयाजभावेऽपि चरितार्थः । 'अन्नवधक' इत्यत्र
विचक्षण इति ल्युटीति वदन् न्यासकारोऽपि स्वरविरोधेनैव प्रत्युक्तः । (नृचक्षाः राक्षसः,)
असुन्नित्यसुन्प्रत्ययः, "असनयोश्च" इति खयाजभावः । (चक्षुः । चक्षेः) "शिचच" इत्युसप्रत्य-
यः, तस्य शित्वात्सार्वधातुकत्वात् खयाजभावः । (अवक्षुः चक्षुः करोति चक्षूकरोति) ।
"अरुर्मन्" इत्यादिना चवौ सलोपे "चवौ च" इति दीर्घः, ॥

शब्दतन्त्रस्वतन्त्रेण प्रक्रियेयं प्रपञ्चिता ।

तस्या निःशेषतो मन्ये बोद्धारो भाष्यपारगाः ॥ ७ ॥

ईर गतौ कम्पने च ॥ इतः पृचिपर्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः ॥ (ईर्ते, ईराते, ईरते, । ईर्षे,
ईराथे । ईरैरे, ईरांचक्रे) "इजादेश्च गुरुमत" इत्याम् । अत्र के चित् "इन्धिभवतिभ्यां च"
इति इन्धेः परस्य लिटः कित्त्वविधानाज्ज्ञापकादामः पाक्षिकत्वं ज्ञापयन्तो 'रथचरणादिभि-
रीरिरे नु वीरा' इति प्रयोगं समर्थयन्ते, न च 'समीधे दस्यु हन्तमम्' इत्यादौ मन्त्रे तदामो
निषेधे श्रूयमाणस्य लिटः कित्त्वार्थं सूत्रं स्यात्, यस्मादत्र "छन्दस्युभयथा" इति सार्व-
धातुकत्वात् "सार्वधातुकमपित्" इति डित्त्वादेव कित्कार्यमनिदितामित्युपधालोपः सि-
द्धयति, तस्माज् ज्ञापकमेवेति । सत्यमेवं शक्यते कल्पयितुं भाष्यकारवार्त्तिककारयोस्तु नेष्टं,
यत्सूत्रमेवैतत्प्रत्याचक्ष्यतुः । इन्धेऽछन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः कित्-
चनानर्थक्यमिति । (ईरिता । ईरितासे । ईरिताहे । ईरिष्यते । ईरिष्यसे । ईरिषे । ईर्त्ताम् ।
ईर्ष्व । ईर्ष्वम् । ईरै । ऐर्तं । ऐराताम् । ऐरत । ऐर्थाः । ऐरि, ऐर्वहि । ईरीत । ईरीयाताम् ।
ईरीथाः । ईरीय । आशिपि ईरिषीष्ट । ईरिषीष्टाः । ईरिषीध्वम् । ईरिषिड्ढ्वं) 'विभाषेः' ।
ऐरिष्ट । ऐरिषाताम् । ऐरिष्टाः । ऐरिध्वम् । ऐरिड्वम्,) "धि च" इति सलोपे "विभाषे-
टः," (ऐरिषि । ऐरिष्वहि ।) कर्मणि (ईर्यत) इत्यादि । (ईरिरिषते, ईरयति, मा भ-
वानीरिस्व, स्मीरणः) "अनुदात्तेत" इति युच्, ण्यन्तान्नद्यादित्वेन ल्युरित्यात्रेयः,
निघ्नमीर्तइति (नीरं,) निःशब्दोऽयं वृत्तिविषये निघ्नवचनः, तस्मिन्नुपपदे "कर्मण्यण्"
इत्यण्, इगुपधलक्षणः क इत्यात्रेयः, अकारादनुपपदात् कर्मोपपदो विप्रतिषेधेनेत्युक्तत्वात्त-
च्चित्त्वं, स्वेनाभिप्रायेणेति शीलमस्येति स्वैरी, ताच्छील्ये णिनिः, ईरणमीरः, स्वेनाभिप्रा-
येणोऽस्मिन्निति स्वैरं, स्वभावादयं क्रियाविशेषणं, नपुंसकलिङ्गश्च, उभयत्र [स्वादीरेरिगो-
वृद्धिर्वक्तव्या] इति वृद्धिः, (ईर्म) बाहुलकान्मः, दक्षिणमीर्मस्य (दक्षिणेमां) मृगः, व्या-
धेन दक्षिणे पार्श्वे वृणित इत्यर्थः, ईर्मशब्दो वृत्तौ धर्मिमणि वर्त्तते "दक्षिणेमां लुब्धयोगे"
इत्यनिजन्तो बहुव्रीहौ निपात्यते, अन्यत्र लुब्धयोगादक्षिणेर्मं शकटमिति भवति । ईर क्षेपे
इत्याधृषीयः ॥ ८ ॥

ईड स्तुतौ । (ईट्टे ।) ष्टुत्वचत्वं (ईडाते । ईडिषे, ईडिध्वे । ईडे, ईड्वहे,) *ईडज-
नोर्ध्वे च* अत्र ईश इति वर्त्तते से इति च, ईशीडिजनीभ्यः सेध्वेशब्दयोः सार्वधातुकयो-
रितीट् । (ईडांचक्रे । ईडिता, ईडितासे । ईडिताहे । ईडिष्यते, ईडाम् । ईडाताम् । ईडिष्व ।
ईडिध्वम् । ईडै ।) "सवाभ्यां वामौ" इति वामयोः कृतयोरप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्
सेध्वेशब्दावेवेतीट् । (ऐट्ट । ऐडाताम् । ऐट्टाः । ऐड्वं,) विकृतिग्रहणे प्रकृतिग्रहणाभावा-
च्चेट् । (ऐडि ऐड्वहि । ईडीत । ईडीथाः । ईडिध्वम्, इडिय) आशिपि ईडिषीष्ट । ईडिषीष्टाः

ईडिपीध्वम्, ईडिपीय । ऐडिट् । ऐडिध्वम् । ऐडिषि,) कर्मणि (ईड्यते) इत्यादि । (ईडि-
डिषते । ईडयति । माभवानीडिडत् । ईडा) “गुरोश्च हल” इत्यकारः । “ईडाया वा” इति
निर्देशाद्भ्रस्वः । (ईड्यः) स्तुत्यः, ण्यत् “ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः” इत्याद्युदात्तत्वम्,
(इडेन्यः) औणादिक एन्यप्रत्ययो बाहुलकात् । अयं चुरादौ च ॥ ९ ॥

ईश ऐश्वर्ये ॥ (धनस्येष्टे, ईशिषे । ईशिध्वे ।) ब्रश्चादिना पत्वे ण्टुत्वं झलि पदान्ते
च, “अधोगर्थद्व्येषां कर्मणि” इति कर्मणि शेषे षष्ठी, अशेषत्वविवक्षायां (धनमीष्टे,
ईशांचक्रे) इत्यादि पूर्ववत् । (ईशानः,) लट् शानच् ताच्छीलिकश्चानश्वा । वाचामीशो
(वागीशः) इगुपधलक्षणः कः, ननु कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठ्यां सिद्धायां पुनस्तद्वि-
धानं समासनिवृत्त्यर्थमिति कथमधोगर्थषष्ठ्याः समासः । सत्यं, नायमधोगर्थषष्ठ्याः (?) किंतु
“कर्तृकर्मणोः कृति” इत्यशेषषष्ठ्याः । तदुक्तं [कृद्योगा च षष्ठी समस्यत] इति, (ईश्वरः)
“स्थेशभाश” इति वरच्, “नेड्वशि कृति” इतीडभावः । (ईश्वरा ।) टाप्, (ईश्वरीति)
औणादिके वरटि टित्वान्डित्यात्रेयादयः । धनेष्वीश्वरो धनानामीश्वरः । “स्वामीश्वर”
इति षष्ठीसप्तम्यौ शेषे । कथं धनेश्वर इति यावता [प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत] इत्यु-
क्तं, सत्यं, नात्र चकारेण षष्ठी पुनर्विधीयते । किन्तवनया सप्तम्या मा बाधित्यभ्यनुज्ञायते ।
यद्वा पूर्ववत् “कर्तृकर्मणोः कृति” इति षष्ठ्याः समासः । त्रैलोक्यं चेह साध्यं, न ईश्वरः,
अनीश्वरः न विद्यते वा ईश्वरो यस्य सोऽनीश्वरः । तस्य भावोऽनैश्वर्यमानैश्वर्यं, ब्राह्मणादित्वात्
ष्यञ्, “नजः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञ” इत्यादिनोत्तरपदस्य नित्यं वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा । तत्पुरुषादपि
“न नञ्पूर्वात्” इति निषेधं बाधित्वा ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्, बहुव्रीहेः सामान्येनैव सिद्धत्वा-
त्तत्पुरुषार्थः स पाठः ॥ १० ॥

आस उपवेशने ॥ (आस्ते) अत्र “अनचि च” इति द्वित्वपक्षे द्वौ सकारौ, अन्यदा
त्वेकः । न च द्वित्वे “स्कोः” इति सलोपप्रसङ्गः । द्वित्वस्यास्मिन्नसिद्धत्वात् । (आस्ते)
इत्यत्र द्वित्वपक्षे त्रयः सकाराः, न च “झरो झरि” इति लोपाद् द्वावेवेति मन्तव्यं, तस्यापि
विकल्पितत्वात् । (आध्वे ।) “धि च” इति सलोपे धकारस्य द्वित्वे जश्त्वम्, (आसे,
आसांचक्रे “दयायासश्च” इत्याम् । (आसिता । आसितासे । आसिताहे । आसिष्यते ।
आस्ताम्, आसस्व, आध्वम् । आसै । आस्त । आसाताम् । आस्थाः । आध्वम् ।
आसि । आस्वहि । आसीत् । आसीथाः । आसीय ।) आशिषि (आसिषीष्ट । आसीषी-
ष्टाः । आसीषीय । आसिष्ट, आसिषाताम् । आसिष्टाः, आसिड्ढ्वम् ।) “धि च” इति
सिचो लोपे “इणः षीध्वम्” इति मूर्द्धन्यः, (आसिषि) सनि (आसिषिषते । आसयति, मा
भवानसिसत्, ग्राममध्यास्ते ।) “अघिशीड्स्थासां कर्म” इति आधारस्य कर्मत्वं,
(मासमास्ते) मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । सकर्मकव्यापनरूपधात्वर्थाङ्गकासने धातोर्वृत्त्या
व्यापनापेक्षं मासस्य कर्मत्वं, एवमस्य मासादिना सकर्मकत्वेऽपि तत्र तत्राकर्मकग्रहणेण
कालभावाध्वगन्तव्यदेशव्यतिरिक्तेन कर्मणा ऽकर्मकाणां ग्रहणमिति आसयति मासं देव-
दत्तमिति प्रयोज्यस्य “गतिबुद्धि” इति कर्मत्वं भवति । तथा “अणावकर्मकात्” इति
नित्यं परस्मैपदं च, एवं “लः कर्मणि च” इत्यादिना विधीयमाना लादयोऽण्यस्य वस्तुतो
मासादिना सकर्मकत्वादकर्मकग्रहणेन ग्रहणाच्च भावकर्मणोरुभयोरपि भवन्ति आस्यते
मासं देवदत्तेन आस्यते मासो देवदत्तेन, मासस्यासितव्यमासितव्यो मासः, स्वासं मासं
स्वासो मास इति, कखलेन “न लोकाव्यय” इति कर्मणि षष्ठ्या निषेधः । अयं च प्रकारो
“अकथितं च” “कालाध्वनोः” इत्यादौ भाष्यकैयटपदमञ्जरीदिषु सहस्रशः प्रपञ्चितः । अ-
स्माभिरपि भवतौ प्रपञ्चितः । ननु कटे आस्ते इत्यादौ मासादिवत् व्याप्त्यपेक्षया कटादे-

रपि कर्मत्वेन भाव्यम्, अत्र कैयटः । नियतत्वाच्च प्रयोगस्य कट आस्त इत्यादौ त्वासनमात्रेऽनङ्गीकृतक्रियान्तरे आसिर्वर्त्ततइत्यतिप्रसङ्गो नोद्भावनीय इति । (आसीनः) “ईदास” इति आसेः परस्यानस्यादेरीकारः । (आसना) “ण्यासश्चन्यो युच्” इति युच्, (आस्या), वासरूपविधिना ण्यत्, अस्त्रियामिति निषेध उभयोरपि स्त्र्यधिकारविहितत्वे, बाहुलकात् किन्नपि भवति उपास्तिरिति, । उपासितो गुरुं शिष्यो वा, उपासितो गुरुः शिष्येण “गत्य-थार्कर्मक” इत्यादिना कर्त्तृकर्मणोः क्तः । उपसर्गवशात् कालादिव्यतिरिक्तेनापि सकर्म-कत्वं, (कैलासः,) केलिः प्रयोजनमस्य कैलः, [चूडादिभ्य उपसंख्यानम्] इत्यण्, आस्य-तेऽस्मिन्निति—(आसः), “हलश्च” इत्यधिकरणे घञ् । कैलश्चासावासश्चेति “विशेषणं विशेष्येण” इति सञ्ज्ञात्वालोहितशाल्यादिवत् समासो नित्यम् ॥ ११ ॥

आङः शासु इच्छायाम् ॥ (आशास्ते । आशासाते । आशास्से । आशाध्वे, आशा-से) “शास इदङ् हलोः” इत्यङि हलादौ च क्ङिति विधीयमानमुपधाया इत्वमस्य न भव-ति संयोगस्य विशेषस्मृतिहेतुत्वाद् अङ्सम्बन्धिन एव शास्तेस्तत्र ग्रहणाद् अस्य च ना-स्त्यङ्सम्बन्धः “सर्तिशास्ति” इत्यत्र सत्यर्तिभ्यां परस्मैपदिभ्यां साहचर्यात्तादृश एव परस्मैप-दिनः(१)शासेर्ग्रहणमिति । (आशशासे । आशशासाते । आशशासिरे । आशशासिषे । आशशासिध्वे । आशशासे, आशशासिवहे ।) आसिवदन्ये लकाराः । (आशशासिषते । आशाशास्यते । आशाशासीति । आशाशास्ति । आशाशयति । आशीः । आशासः) “क्कौ” इतीत्वम्, सकारस्य स्त्वे “वोरूपधाया” इति दीर्घः, क्षियाशीरिति निर्देशाद्वेत्वं, आ-शिपावित्यादौ “शासिवसिधसि” इत्यादिना पत्वं, तत्र हि न केवलं शासनार्थस्य ग्रहणं किं तदस्यापि, तथा च “आशिषि लिङ्लोटौ” इति निर्दिश्यते । (आशिषा ।) आपं चैव हलन्तानामित्यात्रेयः । (अन्या आशीः अन्यदाशीः ।) * “अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगा-शीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेपु” * । षष्ठीतृतीयाव्यतिरिक्तविभक्त्यन्तस्यान्यश-ब्दस्याशीरादिपूत्तरपदेषु छे च प्रत्यये दुगिति दुगागमः, षष्ठीतृतीयान्तत्वे तु अन्याशीः । अत्र “अषष्ठ्यतृतीयास्थ” इति निषेधः कारकच्छव्यतिरिक्तविषयः । उक्तं च ।

दुगागमोऽविशेषेण कर्तव्यः कारकच्छयोः ।

षष्ठीतृतीययोर्नेष्टं आशीरादिषु सप्तसु ॥

इति । आशिषं करोति आशिषयतीत्यत्र सोपलगात्संग्रामयतेरेवेति नियमाच्छिप् श-ब्दादेव णिजुत्पत्तौ “प्रकृत्यैकाच्” इति प्रकृतिभावाण्णाविष्टवदिति टिलोपो न भवति । अत्रा-त्रेयमैत्रेयस्वामिकाशयपा अमुमुदितं पठित्वा “नागलोपिशास्त्वृदिताम्” इत्यत्रास्यापि सा-मान्येन ग्रहणात् आशशासदित्युपधाह्रस्वनिषेधो भवतीति । आत्रेयमैत्रेयौ तु प्रयोजनान्तरं चाहतुः । “क्त्वापि छन्दसि” इति ल्यपोपवादे क्त्वादेशे आशास्त्वा आशासित्वेतीदृक्-ल्पः, निष्ठायां “यस्य विभाषा” इति निषेधादिङ् न भवति । (आशास्त । आशास्तवा-न्) इति भवतीति, वर्द्धमानसंमताकारादयस्त्वनुदितं पठित्वा “नागलोपि” इत्यत्रोदितोऽनु-शासनाथस्यैव ग्रहणादस्य ह्रस्वनिषेधाभावाद्दशीशसदिति ह्रस्वेन भाव्यमित्याहुः । वर्द्धमा-नोदितमते निष्ठायामाशासित इति च भवितव्यम्, अत्र हरदत्तेन ।

शक्यः शासिग्रहो कर्त्तुमृदिदैवैष पठ्यते ।

ऋशासु अनुशिष्टावित्येवमेकं प्रचक्षते ॥

इत्यनुशासनार्थस्य शासेमेतान्तरसिद्धमृदिपाठमाश्रित्य ऋदित्वादेवोपधाह्रस्वनिषेध-सिद्धेः शासिग्रहणं न कर्तव्यमित्यभिधानात् तन्मतेऽप्यस्य शासेरुदित्वमनभिप्रेतं प्रतीयते । उदित्वे शास्त्वित्युकारानुबन्धकरणमेतदर्थं स्यादिति कथं प्रत्याख्यायेत्, एवमृदित्ववादिनां

शासिप्रहणे निरर्थके यन्मतान्तरेण फलमुक्तं हरदत्तेनैव ।

वदन्त्यन्ये तु सूत्रेऽस्मिन् शासिं निरनुबन्धकम् ।

पठन्तः प्रतिपेधोऽस्य यङ्लुक्पि भवेदिति ॥

इति, तद्युक्तं, प्रकृतौ निरर्थकत्वे विकृत्यर्थं शासिप्रहणं स्यात्, इह त्वाशासेर्मुक्तानुबन्धकस्यानुवादत्वेन प्रकृत्यर्थत्वं शक्यते वक्तुम् । प्रायेणाङ्पूर्वं इति 'नमो वाकं प्रशास्महे' इति भवभूतिप्रयोगोपपत्तिरित्यात्रेयः । "एतिस्तुशासास्वृ" इत्यत्रोदितो निर्देशान्नास्मात् क्यपः प्रसङ्ग इत्याशास्यमिति पथदेव, येषामस्याप्युदित्त्वेन तत्र ग्रह इष्टस्तेषामप्याशास्यमित्येवं रूपं, यस्मात् "शास इदङ्हलोः" इतीत्वमस्य नास्तीति प्रागेवोक्तम् । (आशासा,) "गुरोश्च हल" इत्यकारः । आशंसतइतीच्छायां शंसतीतिस्तुतौ, शंसतीति हिंसायां शपि, शास्तीत्यनुशासने ॥ १२ ॥

वस आच्छादने ॥ निवासे वसतीति गतं शपि । (वस्ते । वस्ते । वध्वे, वसे । ववसे । ववसिपे ववसिवहे) "न शसदद्वादि" इत्येत्वाभ्यासलोपनिषेधः । वसितेत्याद्यासिवदुदाहार्यम् । (विवसिपते, वावस्यते । वावसीति, वावस्ति ।) वासयति वस्त्रं देवदत्तेन वासयते इति वा । यदा तु व्यापारान्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायामविवक्षितकर्मकोऽयमकर्मकस्तदा "अणावकर्मकात्" इति परस्मैपदमेव, "गतिबुद्धि" इत्यादिना प्रयोज्यस्य कर्मस्त्वं (१) देवदत्तमिति, "न पादम्" इत्यत्र लुग्विकरणत्वान्नास्य ग्रह इत्युक्तम्, अत एव "प्रे लपसुद्रुमथवदवस" इत्यादावपि नास्य ग्रहः । (वसित्वा, वसितं, वसित) इत्यत्र "वचिस्वपि" इति सम्प्रसारणस्य नात्र प्रसङ्गोऽयजादित्वात्, वस्यते आच्छाद्यतेऽनेनेति वसनम्, करणे ल्युट्, यद्वा वस्ति आच्छादयतीत्यनुदात्ते इति कर्त्तरि युच्, (वस्त्रम्,) व्रन्, वस्त्रेण समाच्छादयति (संवस्त्रयति) "मुण्डमिश्र" इत्यादिना णिच् । 'वस्त्रात्समाच्छादन' इति वृत्तिः, (वासः, वाससी) "वसेर्णिच्" इत्यनुनि णित्वाद् वृद्धिः । कृत्तिर्वासोऽस्येति (कृत्तिवासाः) । "अत्वसन्तस्य" इत्यत्वन्तस्यासम्बुद्धौ सौ दीर्घः । अकारान्तस्तु कृत्ति वस्त इति कर्मण्यणि, चर्मव इत्यादि प्रयोगश्चर्म वस्त इति "क्विप् च" इति क्विपि 'क्विन्ता धातुत्वं न जहति' इति अधातोरीति निषेधात् "अत्वसन्तस्य" इति न दीर्घः, अयमेवाधातोरीति निषेधः क्विन्ता धातुत्वं न जहतीत्यस्य मूलं, (वसा,) शरीरान्तर्गतस्नेहद्रव्यं, पचाद्यचि टाप्, तद्धि व्याप्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

कसि गतिशासनयोः । (कंस्ते । कंसाते । कंसते । कंसे । कन्ध्वे) "धि च" इति सलोपः, अत्रायोगवाहानामद्गुणत्वमविशेषेण संयोगोपधासंज्ञाऽलोन्त्यद्विर्वचनस्थानिवत्प्रतिषेधा इति यत्र प्रयोजनं तत्र तत्रायोगवाहानामुपदेशस्य चोदितत्वादनुस्वारस्याच्त्वाश्रयणे धकारस्य "अनचि च" इति वा द्विर्वचने पूर्वस्य जश्त्वेऽनुस्वारस्य च परसवर्णे नकारदकारधकारवकाराः संयुज्यन्ते, द्विर्वचनाभावे तु दकारस्याभावादन्त्ये त्रयः । ननु द्वित्वपक्षेऽपि "झरो झरि सवर्णे" इति दकारस्य लोपात्त्रयाणामेव संयोगः स्यात् । मैवम् । अस्य विभाषितत्वात् । एवं कंस्तइत्यादावपि सकारस्य झलपरत्वे पक्षे द्विर्वचनं दृष्टव्यं, न च "स्कोः" इति सलोपस्य विद्यमानत्वाद् द्विर्वचनमकृतसममिति मन्तव्यम्, अस्मिन् द्विर्वचनस्यासिद्धत्वात् । कंस्वहीत्यादौ झलपरत्वाभावाच्च न सलोपप्रसङ्गो नापि "झरो झरि" इति सलोपेन वैयर्थ्यमाशङ्कनीयं तस्य विकल्पितत्वात् । एवमुदाहरणेषु द्वौ सकारावेको वा मध्यमैकवचने द्वित्वे त्रयः सकाराः, अद्वित्वे "झरो झरि" इति यदा लोपस्तदैकः, अन्यदा तु द्वौ, (चकंसे । चकंसिपे चकंसिवहे कंसिता, कंसिप्यते । कंस्तां, कंस्व, कन्ध्वं, कंसै । अकंस्त, अकंस्थाः, अकंसि । कंसीत, कंसीथाः । कंसीय । आशिषि-कंसिषीष्ट । अकंसिष्ट, अकंसिष्ठाः । अकंसिषि । चिकंसिषते । चाकंस्ति, चाकंस्यते । चाकंसीति ।) लङि अटि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे संयोगा-

न्तलोपे (अचाकन, कंसयति । अचकंसत्,) सर्वत्रेदित्वान्नुम् । अत एव चाकंस्यतइत्यादौ लोपाभावः, अयं पाठो मैत्रेयादीनाम् । अन्ये तु व्याख्यान्तरेऽमुं तालव्यान्तमनिदितं मन्यन्ते । तथा च “प्रतिष्कशश्च कशेः” इत्यत्र वृत्तिः, “कश गतिशासनयोः” इति सूत्रे सुधाकरश्च, पारायणिकैरयमिदिहन्त्यान्त्य उदाहारि । अन्यैस्तु “प्रतिष्कशश्च कशेः” इति दर्शनात्तालव्यान्तः समान्मायि, धृतस्य धारा अभिचाकशीमि” इत्यत्र भट्टभास्करश्च कशेर्गतिकर्मणो यङ्लुकि रूपमिति । तथा “नाभ्यस्तस्य” इत्यत्र वृत्तौ पस्पशाते चाकशीति वावसीतीत्युदाहृत्य छान्दसंहस्वत्वं द्रष्टव्यम्, पस्पशातइत्यभ्यासहस्वत्वं च, प्रकृत्यन्तराणां वा स्पशिव-शिकशीनामेतानि रूपाणीत्युक्तम् । अत्र हरदत्तादयः । स्पाशिर्वीत्तिकारवचनादपठितोऽपि धातुरस्ति, काश्च दीप्तौ वासु अदने इत्याद्युक्त्वा प्रकृत्यन्तराणामिति विवृण्वाना आहुः कश गतिशासनयोरिति । कैयटे च स्पशिवशिकशयः प्रकृत्यन्तराणीति भाष्यमुपादाय स्पश बाधनस्पर्शनयोः कश गतिशासनयोरिति के चित्पठन्ति, अन्ये तु कस गतिशासनयोरिति तन्मते कशिः सौत्रो धातुर्द्रष्टव्य इत्युक्तम् । अत्र धातौ क्षीरस्वामी कसेत्येक इति दन्त्यान्तमनिदितमपि पपाठ । प्रदेशान्तरे चाह कशि गतिशानयोरितीकारान्तः शकारान्तश्च पठ्यते इति । (कष्टे,) “ब्रश्वादिना” पत्वं द्रुत्वम् । (कशाते । कक्षे,) पत्वकत्वे । (कङ्द्वे,) पत्वे धकारस्य द्रुत्वे पकारस्य जश्त्वं डकारः । (कशे, कक्षदे, चकशे, चकशिषे चकशिषेहे । कशिता । कशिष्यते, कष्टाम्, कक्ष्व, कक्षौ । अकष्ट अकष्टाः, कशीत । कशीथाः, कशीय,) आशिषि (कशिषीष्ट, अकशिष्ट, अकशिष्टाः । अकशिषि । चिकशिषते । चाकश्यते । चाकशीति, चाकष्टि, काशयति, अचीकशत् । कशा ।) पचाद्यचि टाप् । कशामर्हतीति (कश्यम्) अश्वानां मध्यं, दण्डादित्वाद्यत्, (प्रतिष्कशः,) वात्तापुरुषः सहायः पुरोयायीति वां । “प्रतिष्कशश्च कशेः” इति प्रतिपूर्वस्य कशेरचि सुट् सस्य पत्वञ्च निपात्यते । ‘प्रतिष्कश’ इत्येतावत्येव सूत्रयितव्ये कशेरिति वचनं प्रतेः कशिसम्बन्धित्वे निपातनं यथा स्यादिति, तेन कशां प्रति गतः प्रतिकशोऽथ इत्यत्र न भवति, अत्र हि प्रतिर्गमिसम्बन्धः । अनिदित्सान्तपक्षे कस्तइत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

गिसि चुम्बने । इदिहन्त्यान्तः । (निस्ते) इत्यादि कसिवत् । अत्रात्रेयादयः प्रणिस्ते प्रनिस्ते इत्युदाहृत्य “वा निस” इति णत्वविकल्पमाहुः । अस्माभिस्तु तत्कृतिपर इति निन्दतावुपपादितम् । आभरणकारस्तु तालव्यान्तं पठित्वा “वा निश” इति सूत्रमपि स्वपाठानुगुणं पपाठ तत्तु “नुम्बिसर्जनीयशर्व्ववायेऽपि” इत्यत्र वृत्तिन्यासपदमञ्जरीयपर्यालोचनविजृम्भितं, तत्र हि नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवये षत्वमिष्यते तेन निस्ते निस्तेत्यत्र न भवतीत्युक्तम्, अस्य तालव्यान्तत्वे ब्रश्वादिषत्वे “षढोः” इति कत्वे कवर्गात्परत्वेन षत्वं दुर्वारमिति कथं प्रत्युदाहि्येत ॥ १५ ॥

गिजि शुद्धौ ॥ (निङ्ङे ।) कुत्वे चत्वं, (निज्जाते । निज्जते । निङ्ङे) कुत्व(?) चत्वंयोः पत्वम् । (निनिज्जे । निनिज्जिषे । निज्जिता । निज्जिष्यते । निङ्ङाम् । अनिङ्ङः, निज्जीत) आशिषि । (निज्जिषीष्ट । अनिज्जिष्ट, निनिज्जिपते । नेनिज्ज्यते ।) इदित्त्वान्नुम् सर्वत्रात एव किङ्गिति नलोपाभावः । (नेनिज्जीति, नेनिङ्ङि । निज्जयति । अनिनिज्जत् ।)

पचिं वचिं विचिरिचिरिञ्जिपृच्छतीन् ।

निजिं सिचिं मुचिभजिभञ्जिभृञ्जतीन् ॥

इत्यत्र निरनुपङ्गपाठाद् गिजिर् शौचपोषणयोरिति जौहोत्यादिकस्यैव ग्रह(२)णादयं सेडेवोदाहृतः ॥ १६ ॥

(१) इत्यत्र कुत्वषत्वचत्वंानुस्वारपरसवर्णा इत्येकस्मिन्पुस्तके ।

(२) ग्रहः, अयं सेडुदाहृत इति कुत्रचित् पाठः ।

शिजि अव्यक्ते शब्दे ॥ (शिङ्गे) इत्यादि पूर्ववत् । तालैः शिञ्जदित्यात्मनेपदानित्य-
त्वज्ञापनादिति चक्ष्वावुक्तम्, (शिञ्जा,) पचाद्यचि टाप् “गुरोश्च हल” इत्यकारो वा । (शि-
ञ्जिनी) आवश्यक्यनिग्यन्तान् डीप् ॥ १७ ॥

पिजि वर्णे ॥ सम्पर्वने इति शाकटायनः । उभयत्रेति संमता । अवयवं इति काश्यपः ।
अयं शिञ्जिश्च द्वावव्यक्ते शब्द इति काश्यपः । (पिङ्गः) इत्यादि पूर्ववत् । (पिङ्गः) । घञ् ।
(पिङ्गरः, पिङ्गलः,) बाहुलकादरालौ (पुरुषपिङ्गलः । पिङ्गलपुरुषः) “कडाराः कर्मधारये”
इति विशेषणस्य वा परानिपातः, कडारादिपाठादेव जकारस्य गकारः, पिङ्गली पिङ्गलिका गौ-
रादिपाठान् डीप्, (पिङ्गलिमा । पैङ्गल्यम्) । “वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च” इतीमनिच्ष्यञौ,
(पिञ्जूलः) शूलं सङ्घातश्च, “खर्जपिञ्जादिभ्य उरोलचौ” इत्यूलच् । पृजीत्येके, (पृङ्ते)
इति मैत्रेयः, एवमात्रेयश्च, पिजि भाष्यैः ॥ तुजि पिजि हिसाबलादाननिकेतनेष्विति ।
चुरादौ ॥ १७ ॥

वृजी वर्जने ॥ दन्त्योष्ण्यादिः ॥ इदिदित्यात्रेयादयो दौर्गाश्च । (वृक्ते । वृजाते । वृक्षे ।
वृग्ध्वे । ववृजे । ववृजिषे । ववृजिवहे । वर्जिता । वर्जिष्यते । वृक्तां, वृक्ष्व । वर्जै । वर्जा-
वहै) आटि गुणः । (अवृक्त । अवृक्थाः । अवृजि । वृजीत । वृजीथाः । वृजीय,) आशि-
षि (वर्जिषीष्ट,) अत्र “लिङ्सिवौ” इत्यत्र झलित्यनुवर्त्तनान्न कित्त्वम् । अवर्जिष्ट, अवर्जि-
ष्टाः । अवर्जिषि, विवर्जिषते, वरीवृज्यते) रीगभ्यासस्य, (वर्वर्त्ति) रुगागमः । रीगिको-
रप्युदाहार्यम् । (वर्जयति । अवीवृजन्, अववर्जन्) । “उर्ऋत्” इत्यृकारो वा गुणापवादः ।
(वर्जित्वा । वृक्तम्) । निष्ठायां “स्त्रीदितो निष्ठायाम्” इत्यनिट्त्वम्, । (वृज्यः,) “ऋदु-
पधाच्च” इति क्यप् । (वृजयो) जनपदाः । “इगुपधात्किच्च” इतीन् प्रत्ययः, कित्त्वान्न
गुणः । वृजिषु भवो (वृजिकः) । “मद्रवृज्योः कन्” इति कन् शैषिकः । (वर्गः) । घनि
कुत्वम्, वर्गे भवो (वर्ग्यः) । दिगादित्वाद्यत् । (कवर्गीयः) । “वर्गान्ताच्च” इति भवा-
र्थे छः, वासुदेववर्गे भवो वासुदेववर्ग्यः । वासुदेववर्गाणः, “अशब्दे यत्खावन्त्यतरस्याम्” इति
यत्खौ, अन्यतरस्यां ग्रहणाच्छ्र, वासुदेववर्गीय इति । वृजिनं पापं, “वृजेः किच्च” इतीनच् प्र-
त्ययः । कित्त्वान्न गुणः । (वृजनम् ।) “कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युन्” इति क्युन्यनादेशः ।
अयं रूधादौ युजादौ च अयमिदिदिति मैत्रेयः । तथा चाधीयते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्गे
इति । तथा च शाबरभाष्ये प्रवृज्जनमिति प्रयुज्यते । तथा च स्वामी वृज इति दौर्गाः,
तेषां वृक्ते वर्जितेति, शाकटायनस्यापीदित्वमेवेष्टं, यदाह पिप्प्लु वृजु पृचै सम्पर्वन इति, तेन
ह्युदिदिदित्स्थाने क्रियते एदिदीदित् स्थाने, तन्मते पूर्वोऽयं वक्ष्यमाण(१)श्च सम्पर्वनार्थः ।
(वृजाते वृजते । वृङ्गे । वृज्जे, ववृज्जे । वृजिता । वृजिष्यते । वृङ्गाम् । अवृङ्गः । वृज्जा-
त) । आशिषि- (वृजिषीष्ट, अवृजिष्ट, विवृजिषते, वरीवृज्यते, वरीवृङ्गि, वृजयति ।
अववृजन्) ॥ १९ ॥

पृची सम्पर्वने ॥ ओष्ण्यादिरीदित्, (पृक्ते) इत्यादि वृजीवत् । इदिदिति दुर्गकाश्य-
पनन्दिधनपालादयः । इदित्तृतीयान्त इति कौशिकः । ईदिदित्यपरे । तत्र वृत्तौ सम्पृचादिसूत्रे
पृची सम्पर्क इति रूधादिर्गृह्यते न त्वादादिरित्यभिधानात् प्रथमान्त ईदिदेव युक्तः, उणादि-
वृत्तौ पर्जन्यशब्दव्युत्पादने अर्जेः पर्ज वेत्यन्यप्रत्यये पर्जादेशविधानाच्चायुक्तस्तृतीयान्तपाठः,
पिप्प्लु वृजु पृचै सम्पर्वने इति पठन् शाकटायनोऽप्यत्रैवानुकूलः, तेन ह्युदिदिदित्स्थाने क्रियते ।
ईदित्स्थाने चैदिदित्युक्तम् । अयं रूधादौ, युज पृच संयमनइति युजादौ । ईरादय उदात्ता
अनुदात्तेतः ॥ २० ॥

पृङ् प्राणिगर्भविमोचने ॥ (सूते । सुवाते, सुवते, । सूप्ते, सूष्वे । सुवे, सूवहे, सूमहे ।)

(१) वक्ष्यमाणान्नय इति क्वाचित्कोऽपपाठः ।

अजादावुवङ्, (सुपुवे । सुपुवाते । सुपुविषे । सुपुविद्वे । सुपुविध्वं) “विभाषेऽः” (सुपु-
विबहे ।) “आदेशप्रत्यययोः” इतीणः परस्य सस्य, पत्वम् ॥

“श्र्युकः किति” निषेधोऽत्र स्वरत्यादिविकल्पनात् ।

पूर्वं निषेधकाण्डस्य प्रारम्भाद्वलवत्तरः ।

तथापि क्रादिसूत्रेण बाध्यते तत्र वृग्रहात् ॥

तेन इण् नित्यः, एतच्च स्वरतावेवोपपादितम् । (सोता । सविता । सोष्यते । सविष्यते)
स्वरत्यादिनेड्विकल्पः, (सूताम् । सुवातां, सूष्व, सुवै,) आटि पित्वाड्डित्वेऽपि “भूसुवो-
स्तिडि” इति निषेधान्न गुणः । (असूत । असुवाताम् । असुथाः । असुध्वम् । असुवि, असु-
वहि । सुवीत । सुवीयाताम्, सुवीथाः, सुवीय,) आशिपि—(सविषीष्ट, सविषीयास्ताम् ।
सविषीरन्, सविषीष्टाः, सविषीद्वम्, सविषीध्वम् । सविषीय, सोषीष्ट, सोषीयास्तां, सोषी-
रन्, सोषीष्टाः । सोषीद्वं, सोषीय,) आर्धधातुकत्वात्स्वरत्यादिनेड्विकल्पः । अत एव “भू-
सुवोस्तिडि” इति गुणनिषेधोऽपि न भवति । सहि सार्वधातुकविषयः, “इणः षीध्वम्” इति
नित्यो मूढ्वन्त्योऽनिट्पक्षे, इट् पक्षे तु गुणावादेशयोर्विकल्पः, एवं लुङ्यपि । (असविष्ट, अस-
विषाताम् । असविष्टाः । असविध्वम् । असविद्वम् असविषि, असविष्वहि । असोष्ट, असो-
पाताम् । असोष्टाः । असोद्वम् । असोषि, सुसूषते,) । “स्तौतिण्योरेव” इति नियमान्न
षत्वं, “सनि ग्रहगुहोश्च” इति चशब्देनोक्तोऽनुकर्षणादिण्निषेधः “श्र्युकः किति” इतिवददोपि
स्वरत्यादिविकल्पं बाधते । उक्तं च न्यासे । “श्र्युकः किति” “सनि ग्रहगुहोश्च” इति पूर्वं
विधेरिट्प्रतिषेधसामर्थ्यात् तु बलीयस्त्वं प्रतिषेधनियमस्येति । (सोष्यते सोषुवीति, सोषू-
ति,) [प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्] इति “भूसुवोस्तिडि” इति गुणप्रतिषेधः,
(सावयति । असुषवत् ।) णौ कृतस्य स्थानिवद्भावात्सूशब्दस्य द्विवचनम् । कर्मणि (सु-
यते, असावित्यादि,) स्यादित्यु तु वा चिण्वद्भावादिति साविष्यते इत्यादि, अन्यदा कर्तृव-
दिड्विकल्पे द्वैरूप्यम्, तदेवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लिङोर्ध्वमि तु शुद्धइटि वा चि-
ण्वदिट्वपि “विभाषेऽः” इति मूर्धन्यविकल्पनात्पञ्च रूपाण्युदाहर्याणि, एवं कर्मकर्तर्यपि लु-
ङ्येकवचने “अचः कर्मकर्तरि” इति चिण्सिचौ द्वौ भवतः, सिचश्च वा चिण्वदिट्, तदभावे
शुद्धेड्विकल्पश्चेति चातुरूप्यम् । (असावि, असविष्ट, असाविष्ट असोष्ट, इति । गोपु प्रसू-
तः, गवां प्रसूतः, “स्वामीश्वर” इत्यादिना शेषे षष्ठीसप्तम्यौ भवतः । तत्र षष्ठी सप्तम्या मा
बाधीति पक्षे केवलमभ्यनुज्ञायते न पुनर्विधीयत इति प्रतिपदविधानाभावाद्गोप्रसूत इति समा-
सोऽपि भवति । ईशतावयमर्थः प्रपञ्चितः । (पुत्रसूः प्रसूः ।) “सत्सूद्विप” इत्यादिना क-
म्मण्युपसर्गोऽपि उपपदे क्विप्, तत्र यद्यपि सुपीति चानुवर्तते तथापि तस्याकर्मकैरेव सम्बन्ध
इति गृहे सूत इत्यत्र क्विब् न भवति, अयं च क्विब्विधिद्विगं साहचर्यात् लुग्विकरणत्वे-
प्यस्यैव भवति न तु षूड् प्राणिप्रसवइति दैवादिकस्य, नापि षू प्रेरणे इति तौदादिकस्य ।
(सूत्वा) “श्र्युकः किति” इतीणिनिषेधः । (सूतः, सूतवान्) इत्यत्रानेन वा “यस्य
विभाषा” इति वा इडभावः । (सूतका । सूतिका ।) स्वार्थे कः । “केऽण” इति टापो
ह्रस्वः । [वा सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणाम्] इत्यत इत्वविकल्पः । (प्रसवः,) “ऋदोरप्”
घञोऽपवादः । (सुषूतिः । निःषूतिः । विषूतिः । दुःषूतिः) “सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसृत्तिसमाः”
इति स्वादिभ्यः परस्य सुप्यादेः सकारस्य षत्वम् । सुपीति कृतसम्प्रसारणस्य स्वपेनिर्देशः ।
इतरत्र स्वरूपग्रहणमिति अतिसूत इत्यत्र “सात्पदाद्योः” इति षत्वनिषेध एव भवति ।
(सूरिः) । “षूडः क्रिः” इति क्रिः । स्त्रीविवक्षायां “कृदिकाराद्वा डीप्” इत्यात्रेयः । (सूरः)
“सुसुधागृधिभ्यः क्रन्” इति क्रन्, (सूनुः,) “सुवः कित्” इति नुप्रत्ययः, कित्त्वान्न गुणः,
अलुग्विकरणत्वाद्वा व्युत्पाद्यः, (पुमान्) अस्माद्धातोर्दुमसुन्प्रत्ययः, सकारस्य षकारः ।
डकारष्टिलोपार्थः । अकार उच्चारणार्थः, अन्त्य उकार उगित्कार्यार्थः, नकारः स्वरार्थः । “पुं-

सोऽसुङ्” इति सर्वनामस्थानेऽसुङादेशो डित्त्वादन्त्यस्य, उकार उच्चारणार्थः । प्रत्ययस्यो-
दित्त्वात्सर्वनामस्थाने नुम् सिद्धः “सान्तमहतः संयोगस्य” इति संयोगात्पूर्वस्यासम्बुद्धौ
सर्वनामस्थाने दीर्घः, सम्बुद्धौ तु असुङि नुमि संयोगान्तलोपे हे पुमनिति, पुमांसावित्यादौ
“नश्चापदान्तस्य झलि” इत्यनुस्वारः । अजादावसर्वनामस्थाने पुंस इत्यादि । हलादौ तु
पूर्वस्य पदत्वात्संयोगान्तलोपे “मोऽनुस्वारे” तस्य च “वा पदान्तस्य” इति यथि वा परस-
वर्णे पुंभ्यां पुम्भ्यामित्यादि । पुंस्वित्यत्र “नुम् विसर्जनीयशब्दार्थवायेऽपि” इति पठं न भव-
ति । नुमो योऽनुस्वारस्तस्यैव नुम्ग्रहणेन तत्र ग्रहणात् । अयमसुङादेशोऽङ्गाधिकारविहितत्वा-
त्तदन्तस्यापि भवतीति परमपुमानित्यादावपि भवति । बहवः पुमांसो यस्यामिति बहुव्रीहौ
बहुपुंसीत्यत्र अन्तर्वर्तिनः सर्वनामस्थानस्य लुका लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणाभावाच्च सर्वनाम-
स्थानपरतेत्यसुङ् न भवति । डुमसुन्प्रत्ययस्योदित्त्वात् ङीप् । उरःप्रभृतिषु पुमानित्येकव-
चनान्तपाठाच्चेनैव समासे नित्यः कप् । अन्यत्र “शेषाद्विभाषा” इतिविकल्प इतीह कब-
भावः, यदा कप् तदा प्रातिपदिकस्य कबन्तत्वेनोगिदन्तत्वाभावाद्भवति । बहुपुंस्के-
त्यत्र सकारस्य संयोगान्तलोपे नकारस्य [सम्पुंकानां स] इति सः, “पुमः खय्यम्परे”
इति स्त्वापवादः सकारः । “अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा” इत्युकारस्य वानुनासिकादेशः ।
नन्वत्रग्रहणस्य रुणा सह सन्नियोगप्रतिपत्त्यर्थत्वात्कथमत्रानुनासिकः । नैष दोषः । रूपकरणे
यद्विधीयते तदुपलक्षणार्थत्वाद्ग्रहणस्य, यदा नानुनासिकस्तदा “अनुनासिकात्परोऽनुस्वा-
रः” इत्युकारात्परोनुस्वारः, अत्रान्यशब्दस्याध्याहारेणानुनासिकादान्यो वर्णस्ततः परोऽनु-
स्वार इति सूत्रार्थः । एवं नपुंसकेऽप्यन्तर्वर्तिनः सर्वनामस्थानस्य लुप्तत्वादसुङ् न भवति,
बहुपुमन् नगरमिति, सकारस्य संयोगान्तलोपः । बहुपुंसी इत्यत्रान्तर्वर्तिनीं लुप्तां विभक्ति-
माश्रित्य प्रत्ययलक्षणेन तदन्तत्वेन पदत्वात्सकारस्य संयोगान्तलोपो न शङ्क्यः, “उत्तरपदत्वे
चापदादिविधौ” इत्युत्तरखण्डस्य प्रत्ययलक्षणेन पदत्वनिषेधात् । यद्वात्र भसंज्ञया पदसं-
ज्ञाबाधेनैव सलोपप्रसङ्गः । बहुपुमांसीत्यत्र शेः सर्वनामस्थानत्वेनासुङ् । तृतीयादिषु पुंस्त्रि-
ङ्गवत् । (पौंसम् ।) अपत्यादौ “स्त्रीपुंसाभ्याम्” इति स्तनञ्, (पुस्त्वं, पुंस्ता,) नञ्स्तनञौ
त्वतलोर्न बाधकाविति स्त्यायताबुक्तम् । पुंवदिति निपातनाद्वृत्तिः, स्त्री च पुमांश्च (स्त्रीपुंसौ)
“अचतुरादौ” इतरेतरयोगे द्वन्द्वेऽजन्तो निपातितः, तत्पुरुषे तु स्त्रियाः पुमान् स्त्रीपुमानि-
त्येव । न स्त्रीपुंसौ नपुंसकः, “नश्चाङ्” इत्यादौ निपातनान्नञः प्रकृतिभावः । स्त्रीपुंसशब्दस्य
च पुंसकादेशः ॥ २१ ॥

शीङ् स्वप्ने । (शेते । शयाते । शेरते, शेपे, शेध्वे । शये, शेवहे ।) “शीङः सार्वधातुके”
इति गुणः, *शीङो रुट्* इति झादेशस्थाच्छब्दस्य रुट्, अस्य परत्वादिगन्तत्वमविहित-
मिति “शीङः सार्वधातुके” इति गुणः सिद्धः, (शिश्ये, शिश्याते, शिशिये । शिशिय-
ध्वे । शिशियध्वे । शिश्ये, शिशियवहे ।) “एरनेकाच्” इति यणादेशः । अत्र यद्वक्तव्यं तदीर-
गतावित्यत्रोक्तम् । ध्वमि “विभाषेटः” । (शयिता, शविष्यते । शेताम् । शयाताम् । शेर-
ताम् । शेष्वा, शेध्वम् । शयै । शयावहे । अशेत । अशयाताम् । अशेरत, अशेथाः । अशयि ।
अशेवहि । शयात । शयीथाः, शयीय) आशिपि (शयिषीष्ट । शयिषीष्टाः, शयिषीद्वम् ।
शयिषीध्वम् । शयिषीय । अशयिष्ट, अशयिष्टाः । अशयिध्वम् । अशयिद्वम्, । अशयिषि ।
शिशयिषते, शिशय्यते,) “अयङ्ङ्यङ्ङिति” इति शीङो यकारादौ ङित्ययङ्, स च डित्त्वा-
दन्त्यस्य, परत्वादस्मिन् कृते द्वित्वम् । (शेशयीति, शेशेति । शेशीतः, शेशयति ।) शीङ
इति सानुबन्धकनिर्देशज्ञानं गुणो नापि रुट्, व्यतिशेष्यतइति । पिद्वचने तु “सार्वधातुका-
र्द्धधातुकयोः” इति गुणः । शेशीयते भवतेत्यत्र भावे लकारे यकि शीङ इति सानुबन्धनिर्दे-
शादयङ् न भवति । (शाययति देवदत्तम्, अशीशयत् ।) “अणावकर्मकात्” इति चित्तव-
त्कर्तृकत्वे नित्यं परस्मैपदम् । अन्यदा तूभयम् । अकर्मकत्वात्प्रयोज्यस्य कर्मत्वं, ग्रामोऽधि-

शय्यते । “अधिशोङ्स्थासाम्” इत्याधारस्य कर्मत्वात्कर्मणि लादयो भवन्ति, यकारादि-
त्वादयङादेशः, भावे शय्यते देवदत्तेन कालभावाध्वगन्तव्यदेशेषु कर्मस्वासिवद्भावे कर्मणि च
लादयो भवन्ति शय्यते मासं देवदत्तेन शय्यते मासो देवदत्तेनेत्यादि । अस्योपादानं भवता-
वनुगन्तव्यं, स्यादिषु चिण्वदिटि शायिष्यतइत्याद्युदाहार्यं, तदभावे कर्तृवदेव रूपं, कर्मकर्त्त-
र्यप्येवम् । लुङ्येकवचने “अचः कर्मकर्त्तरि” इति चिण्सिचौ, सिचः पक्षे चिण्वदिट्चेति त्रै-
रूप्यम् । (अत्यशायि, अत्यशायिष्ट, अत्यशायिष्ठ) इति । (विशयो) देशविशेषः “विशयो
देश” इति ग्रहादिपाठाणिनिः वृद्धयभावश्च । खे शयः (खशयः ।) “अधिकरणे शेतेः” इत्य-
च् । “शयवासवासिष्वकालात्” इत्यकालवाचिनः पूर्वपदात्तसप्तम्या वाऽलुक्, कालवाचित्वे
तु पूर्वोक्तशय इति लुगेव, । पार्श्वार्थ्यां शेते इति (पार्श्वशयः) । उरसा शेते (उरःशयः,) (पा-
र्श्वदिपूपसंख्यानम्] इत्यच्, उत्तानशेते (उत्तानशयः) एवमृचशयः । “उत्तानादिषु कर्तुम्”
इत्यच् । दिग्धेन सह शेते इति (दिग्धसहशयः) “दिग्धसहपूर्वाच्च” इत्यच् । दिग्धसह-
शब्दस्यमयूरव्यंसकादित्वादस्मादेव निर्देशाद्वा तत्पुरुषः । तेन शयशब्दस्योपपदसमासः । सप्त-
मीनिर्देशाभावेऽप्युपपदाधिकारे विधानात्सुपीत्यनुवर्तनाद्वा उपपदत्वं दिग्धसहशब्दस्याविरु-
द्धम् । न्यासेऽप्युक्तमुपपदसमास इति । (गिरिशः) “गिरौ डश्छन्दसि” इति डे टिलोपः, संज्ञा-
शब्दत्वाद्भाषायामप्यर्थं प्रयुज्यते तुरापाडिति चेत्यात्रेयः । हरदत्तस्तु लोमादिलक्षणेन शप्रत्य-
येन भाषायामपि भवति गिरिश इति, भाष्येऽप्येतद्वचनं प्रत्याख्यातं तद्वित्तो वेति । (शया-
लुः ।) [आलुचि शीङो ग्रहणम्] इत्यालुच् । (शयितः ।) “मतिबुद्धि” इत्यत्र चकार-
स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने क्तः, अतिशयितो गुरुं शिष्यः अतिशयितो गुरुः शिष्येण ।
“गत्यर्थाकर्मक” इति कर्तृकर्मणोः क्तः । उपसर्गवशात्सकर्मकोऽर्थः, तदर्थं एव हि पाठः, सेटो
निष्ठायां “निष्ठाशीङ्” इति कित्त्वनिषेधाद्गुणः । सानुबन्धकनिर्देशाद्धलुकि कित्त्वमेवेति
(शेदियत) इति “पुरनेकाच” इति यणेव भवति । तव विशायस्तवोपशायः, शयनं तव
प्राप्तावसरमित्यर्थः, “व्युपयोः शेतेः पर्याय” इति घञ् । पर्यायादन्यत्रोपशय इत्यच् । पूर्वसू-
त्रादनुपात्ययइत्यनुवृत्त्यैव पर्यायत्वे सिद्धे पुनः पर्यायग्रहणात् “अभिविधौ भावे इनुण्” इती-
नुणं परमपि बाधित्वाऽभिविधावपि घञेव भवति उपशायो वर्ततइति । अभिविधिरभिव्या-
सिः, पर्यायशयनं सार्वत्रिकमित्यर्थः । शेतेऽस्मिन्नङ्गुल्य इति शयः, “पुंसि संज्ञायाम्” इति
घः । (शय्या) “संज्ञायां समजनिषद्” इत्यादिनाऽधिकरणे स्त्रियां क्यप् । (शयनी-
यम् ।) बाहुलकादधिकरणेऽनीयर् । सुखशयनं पृच्छति (सौखशायनिकः,) “पृच्छतौ सु-
स्नातादिभ्यः” इति ठक् । अतिशये भवमित्यातिशायिकम् । अध्यात्मादित्वादृठञ् ,
अनुशक्तिकादित्वादुभयोर्द्वहरणयोरुभयपदवृद्धिः । व्यासमातिशयिकेन रसेनेति माघ-
प्रयोगश्चिन्त्यः । (अतिशायनं) ल्युट्, “अतिशायन” इति निपातनाद्दीर्घः ।
“अबाधकान्यपि निपातनानि” इत्यतिशयनमित्यपि भवति । संशयमापन्नः सांशयिकोऽर्थः ।
“संशयमापन्ने” इति ठक्, अत्र यद्यपि कर्मवत्कर्तुरपि संशयापन्नत्वमस्ति तथापि संशयादिति
पञ्चम्या निर्देष्टव्ये प्रकरणसिद्धाया अपि द्वितीयायाः संशयमिति शब्देन पुनरुपादानं कर्मणो-
ऽत्र प्राधान्यख्यापनार्थमिति तत्रैवायं प्रत्ययः । “पूज्यः प्रतीत्यः सांशयिकः संशयापन्नमानसः”
इति वदन्निघण्टुकारस्तु सूत्रं साधारणं मन्यते, एतदात्रेयन्यासकारपदमङ्गरोकारादयो न
सहन्ते । शोभनः शयोऽस्याः (सुशयिका) कपि ह्रस्वे “प्रत्ययस्थात्कात्” इतीत्वम्, “उदी-
चामातः स्थान” इति निषेधस्तु न भवति, [यकपूर्वत्वे धात्वन्तयकोः प्रतिषेध] इति ।
(शयुरजगरः) । “भृशश” इत्युप्रत्ययः । (शयानकः) स एव, आनकन् “शीङ्भियः”
इत्यानकन् । (शेवा लिङ्गाकृतिः,) शेवायहेतिवन्नन्तो निपात्यते । शेवं सुखम्,
“इण्शीभ्यां वन्” इति वन् । (शीधुः) शीलं शैबालं, शैवलं, “शीङो धुगलवालञ्चलज”
इति धुगलवालञ्चलजः प्रत्ययाः । अपरे शीङः स्थुगिति पठन्तः प्रत्ययं द्वितीयादिं मन्यन्ते ।

“शीङो धुक्” इत्येव सूत्रम् । अन्ये तूहिताः सह पठ्यन्ते । यदादुरात्रेयादयः । बाहुलकाद्वा-
लञ्चलजाविति । शीलशब्दः शीलतेर्वा । शेवलमिति बाहुलकाद्बलञ् (शेपः, शेपसी,)
“वृज्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च” इत्यसुन् पुडागमश्च यथासंख्यं रूपे स्वाङ्गे च । अकारा-
न्तस्तु शेपशब्दः पप्रत्यये । उक्तं च कैयटपदमङ्गयोरकारान्तोऽपि शेपशब्दोऽस्ति । यथा च
वार्तिकमपि पठ्यते [शुनः शेपपुच्छलाङ्गूलेषु] इति । (शिखा) । “शीङो निद्रध्रस्वश्च”
इति खप्रत्ययो निद्रध्रस्वश्च धातोः, (शिखावल्लो) मयूरः । “दन्तशिखात्संज्ञायाम्” इति
मत्वर्थीयो वलच् । (शिखी) “घ्रीह्यादिभ्यश्च” इतीनिः । (शिखावलं नगरं,) “शिखाया
वलच्” इति चातुरर्थिको वलच्, (शिनिः) क्षत्रियविशेषः, निप्रत्ययो ह्रस्व इति कार्तिकौजप
इत्यत्र न्यासे व्युत्पादितम् ॥ २२ ॥ आत्मनेभाषाबुदात्तौ ॥

यु मिश्रणे ॥ एतदादयस्तौत्यन्ता उदात्ता उदात्तेतः । (यौति, युतः, युवन्ति । यौषि ।
यौमि) *उतो वृद्धिर्लुकि हलि* इति हलादौ पिति सार्वधातुके वृद्धिः । अजादौ कङ्ठित्यु-
वङ्, (युयाव, युयुवतुः । युयविथ । युयुवधुः । युयुव । युयाव । युयव । युयुवि ।) “श्र्युकः
किति” इतीप्तिनपेधः क्रादिनियमेन बाध्यतइत्युक्तं, (यविता । यविष्यति । यौतु । युतात् ।
युताम्, युवन्तु । युहि ।) हेरपित्त्वान्न गुणो नापि वृद्धिः, (यवानि । यवाव ।) आदि
पित्त्वेऽप्यहलादित्वान्न वृद्धिः । (अयौत् । अयुताम् । अयुवन् । अयौः । अयवम् । युयात् ।
युयातां, युयुः । युयाः, युयार्तं, युयात्, युयां, युयाव ।) पिद्वचनेषु यासुदो डित्त्वेन “पिच्च
डिन्न भवति” इति पित्त्वाभावान्न वृद्धिर्नापि गुणः । आशिपि (यूयात् । यूयास्ताम् ।)
“अकृतसार्वधातुकयोः” इति दीर्घः, (अयावीत् । अयाविष्टाम् । अयावीः । अयाविषम्,)
सिचि वृद्धिः । (यियविषति) “सनीवन्तर्द्ध” इत्यादिना सनो वेडागमः । गुणावादेशौ ।
अनयोः “द्विर्वचनेऽचि” इति स्थानिवत्त्वाद्युशब्दो द्विरुच्यते । “ओः पुयण्जि” इतीत्वम् ।
इडभावे (युयूपति) “इको झल्” इति सनः कित्त्वान्न गुणः । “अज्झन” इति दीर्घः (योयू-
यते । योयवीति । योयोति ।) “उतो वृद्धिः” इत्यत्र “नाभ्यस्तस्य” इत्यनुवृत्तेर्न वृद्धिः ।
(यावयति । अयौयवत् ।) णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वाद्युशब्दस्य द्विर्वचने “ओः पुयण्जि”
इतीत्वे “दीर्घो लघोः” इति दीर्घः । कर्मणि । (यूयते, यूयताम् । अयूयत ।
यूयेत) यकि “अकृतसार्वधातुकयोः” इति दीर्घः । स्यादिषु चिण्वदिट्पक्षे (याविष्यते ।
अयाविषाताम् । याविषीष्ट, याविता) अन्यदा (यविष्यते । अयविषाताम् । यविषीष्ट ।
यविता) इत्यादि, लुङ्लिट्छेद्विमि मूर्द्धन्यविकल्पाच्चातूरूप्यं, लुङ्गेकवचने “अचः कर्मकर्त्तरि”
इति पक्षे सिच् तस्य च वा चिण्वदिट् । (अयावि । अयाविष्ट । अयविष्ट) इति त्रैरूप्यम् ।
(याव्यम् ।) “आसुयूवपि” इत्यादिना ण्यत् । वृद्धौ “यातोस्तन्निमित्तस्यैव” इत्यावा-
देशः । (यव्यम्) इति युनातेर्यति । सानुबन्धकत्वादिह नायं गृह्यत इति न्यासे, (योत्रम्,)
“दाम्नी” इत्यादिना घ्रन् (संयावः) “समि युद्रुदुव” इति घञ् । समोऽन्यत्र प्रयवः ।
“क्रदोरप्” । (उद्यावः) “उदिश्रयतियौति” इति घञ् । चौतीतिनिर्देशाद् युनातेरुद्यव इति ।
(उद्यावो) भक्ष्यविशेषः । “अध्यायन्यायोद्याव” इति संज्ञायां करणाधिकरणयोर्धनि निपा-
त्यते । (यूतिः) “ऊतियूति” इति क्तिनि दीर्घत्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । ग्रहयुतिरि-
त्येतत्तु युनातेः । यूतिरितिनिपातनं यौतेरेवेति वृत्तिन्यासयोः । यौत्यत्र रसादिकमिति (यवः)
“पुंसि संज्ञायाम्” इति घः, (यवनः) नद्यादित्वाल्लयुः । दुष्टो यवो यवानी । यवनानां लिपि-
र्यवनानी । “इन्द्रवरुण” इत्यादिना डीषानुक्तौ । तत्र [यवाद्दोषे] [यवनालिलण्याम्] इत्यु-
क्तम् । यवनीमुखपद्मानामितिप्रयोगः पुंयोगलक्षणे डीषि । यवानां भवनं क्षेत्रं (यव्यं,
यवक्यं) “यवयवकपष्टिकाद्यत्” इति यत् । यव एव (यवकः) यवस्य विकारो (यावः) स एव
(यावकः) “यावादिभ्यः कन्” इति कन् । रज्जनद्रव्ये यावकमिति संज्ञायां ण्वुलि । (यव-
मान् ।) “मादुपधायाश्च” इति वत्वमयवादिभ्य इति निषेधान्न भवति । (युत्वा युतः ।)

“श्रयुक्तः किति” इतीणिनपेधः । युतमित्यत्र “यस्य विभाषा” इति वा नेट् । (यूपः ।)
 “क्रुयुभ्यां च” इति पप्रत्ययो दीर्घश्च । (यूका ।) “अजियुधूनीभ्यो दीर्घश्च” इति कनि दीर्घः,
 (यवसम् ।) “ऋतन्यञि” इत्यादिना सप्रत्ययः, (यवासः ।) “अन्येषामपि दृश्यत”
 इति दीर्घः । (युवा ।) “कनिन्युवृषि” इत्यादिना कनिन् । भलंशायां “श्रयुवमवोनामतद्धि-
 त” इति सम्प्रसारणे (यून) इत्यादि, “न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्” इति सम्प्रसारणनिषेधः
 पूर्वस्य । यूनो भावकर्मणी (यौवनं यौवनिका,) “हायनान्त्युवादिभ्योऽण्” “द्वन्द्वमनो-
 ज्ञादिभ्यश्च” इत्यण्वुजौ, स्वभावाद्बुज् स्त्रियां, “श्वयुव” इति सम्प्रसारणमतद्धितइतिनिषेधान्न
 भवति । “नस्तद्धित” इति टिलोपोऽपि न भवति, “अन्” “प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवान्”
 इति चाण्वुजोः प्रकृतिभावात् । (यविष्ठः, यवीयान्,) “स्थूलदूर” इत्यादिनेष्टेयसुनोर्यणा-
 दिप्रलोपे पूर्वस्य च गुणः । (कनिष्ठः, कनीयान्,) “युवालपयोः कनन्यतरस्याम्” इति वा
 कनादेशे “प्रकृत्याच्” इति प्रकृतिभावः । (यवयति । कनयति ।) णाविष्ठवदिति यगा-
 दिलोपगुणौ, “युवालपयोः” इति कनादेशश्च पक्षे, भाष्यकारप्रयोगाद्बृहद्वयभावः । स्त्रियां
 “यूनस्तिः” इति तिप्रत्यये (युवतिः,) “सर्वतो ऽक्तिन्नार्थात्” इति वा ङीप् युवतीति ।
 युवतीः पश्येत्यादौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया “श्वयुव” इति सम्प्रसारणं न भवति, श्वादीनां
 ‘प्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम्’ इत्युक्तत्वात् । तिप्रत्यये यूनः पदत्वान्नलोपः ।
 युवतीनां समूहो (यौवनम्) “भिक्षादिभ्योऽण्” इत्यण् । युवत्या भावकर्मणी (यौवनं, यौव-
 निका,) लिङ्गविशिष्टपरिभाषया “हायनान्त” इत्यण् मनोज्ञादित्वाद् बुज् च । “भस्याढे
 तद्धिते” इति पुंवद्भावः सर्वत्र, भिक्षादिषु युवतिशब्दस्य पाठसामर्थ्यात्पुंवद्भावो नेति वृत्तौ,
 सामर्थ्यं च यदि स्यात्पुंवद्भावः “भस्याढे तद्धिते” पुंवद्भावः “सिद्धश्च प्रत्ययविधौ” इति
 प्रत्यये भाविनि पूर्वमेव पुंवद्भावविधानाद्युवशब्दस्य च कनिनन्तत्वेनाद्यदात्तत्वात् “तस्य
 समूहः” इत्येवाणि सिद्धे पुनः पाठो ऽनर्थकः, पुंवत्त्वाभावे तु युवतिशब्दस्य प्रत्ययस्वरेणान्तो-
 दात्तत्वात् “अनुदात्तादेः” इत्यञो बाधनार्थः पाठो युज्यते । यथा तु वार्त्तिकं तथा पुंवद्भाव
 इष्यते । यदाह—“भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययविधौ” इति (युव-
 खलतिः,) युवा खलतिः, युवतिः खलतिः । “युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः” इति विशेषण
 समासः लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दस्य ग्रहणं, तस्य “पुंवत्कर्मधारयः” इति पुंवत्वम्,
 एवं यवपलितेत्यादि । जरतीशब्देन स्त्रीलिङ्गेन युवशब्दस्य सामानाधिकरण्यानौचित्याद्युवति
 शब्दस्य समासः, युवजरन्नित्येतत्तु जरद्भिरिति पाठादिति व्याख्यातारः । स्त्रीलिङ्गपाठस्तु लि-
 ङ्गविशिष्टपरिभाषया ज्ञापनार्थः । (इभयुवतिः,) “पोटायुवति” इत्यादिना विशेषणसमासः ।
 (आर्ययुवा । आर्ययुवानौ) इति “प्रातिपदिकान्त” इति णत्वं [युवादीनां प्रतिषेधः]
 इति प्रतिषिध्यते । (आर्ययून) इत्यादौ च “एकाजुत्तरपद” इति “प्रातिपदिकान्त” इति
 च णत्वं [युवादीनां प्रतिषेधः] इत्येव निषिध्यते, अयममिश्रणार्थोऽपि । तथा च दृश्यते
 अयुतसिद्धानामाधारार्थाधारभूतानामिति । युज् बन्धनइति क्रयादौ, यु जुगुप्सायामित्या-
 कुस्मीयः ॥ २३ ॥

रु शब्दे ॥ रौतीत्यादि यौतीत्यादिवत् ॥ विशेषस्तु “तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके” इति
 हलादौ सार्वधातुके पक्षे ईडागमः शब्द्विषये, (रवीति रवीत) इत्यादि । अशब्द्विषये तु
 विकरणेन सार्वधातुकस्य व्यवधानादीदो ऽप्रसङ्गः (रुरुषति ।) “सनि ग्रहगुहोश्च” इत्यनि-
 ट्त्वं, (रोरुयते । रोरवीति, रोरिति । रोरुवीतः । रोरुतः ।) प्रकृतिग्रहणन्यायेन “तुरुस्तु”
 इतीद्विकल्पः । (रवणः ।) चलनशब्दार्थादिति युच् । (संरावः ।) “उपसर्गं स्वः” इति
 घञ् । प्राणा उपरवा इति प्रयोगः पुंसि सञ्ज्ञायां घे द्रष्टव्यः । उपसर्ग इतिवचनादनुपसृष्टा-
 दपि स्वः । बाहुलकाद् घञपीत्यात्रेयः, राव इति । (आराव आरवः) “विभाषाङि रूप्लुबोः”
 इति पक्षे घञ्, तदभावे ऽप् । (रविः ।) “अच इः” इतीप्रत्ययः । “तुरुस्तुशम्यमः” इत्यत्र

वृत्तौ तुरिति सौत्रो धातुरिति । अत्र न्यासे वृद्धयर्थ इत्येके । हिंसार्थ इत्यपरे, तस्य च लुग्विकरणत्वं स्मर्यते इति । वर्द्धमानश्च तु वृद्धिर्हिंसयोरदादौ स्मर्यते इति । हरदत्तस्तु वृद्धयर्थत्वमभिधाय गत्यर्थ इत्येके, हिंसार्थ इत्यपरे इति, त्रिष्वपीति बोधिन्यासे, (उत्तवी-ति) इति “बहुलं छन्दसि” इति शपो लुगिति पदमञ्जरीं यद् दृश्यते तद्दुर्विन्ध्यस्तकाकुपदज-नितभ्रान्तिभिल्लैखकैरिहापि शम्यमोर्वक्ष्यमाणं लिखितमिति बोद्धव्यं न तु तत्प्रामाण्यादयं न्याय्यविकरण इति । न्याय्यविकरणत्वे हि न्यासादिविरोधप्रसङ्गः स्यात् । किं च शम्य-मोश्छन्दसि विकरणस्य लुकि कृते हलादिसार्वधातुकमनन्तरं संभवतीति वृत्तिविरोधः स्यात् । (तौति) इत्यादि रौतीत्यादिवदुदाहार्यम् । “उतां च सस्नुवौ क्षुवं तथोर्णोतिस्तथो युगुक्षुव” इति सेट् स्वस्यापाठदिनित्वम् (तोता, तोष्यति) इत्यादि । थलि क्रादिनियमा-दिङ्विकल्पः (तुतोथ तुतविथ) इति । (तुतावयिषति । अतूतवत्) इत्यत्राभ्यासस्य पुयण्जपरत्वाभावादित्वं न भवति । आपिशलास्तु “तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके छन्दसि” इति पठन्तः सर्वत्रेदं छान्दसमाहुः । खत इति गतिरेषणयोः शपि ॥ २४ ॥

णु स्तुतौ ॥ नौतीत्यादि यौतिवत् (जुनावयिषति । अनूनवत्) इत्यत्रपुयण्जपरत्वाभावा-दभ्यासस्य नेत्वं, (नूनूषति,) “सनि ग्रहगुहोश्च” इत्यनिदत्वे “इको झल्” इति सनः क्त्वे “अज्झनगमां सनि” इति दीर्घः । (प्रणौति ।) “उपसर्गादसमासेऽपि” इति णत्वम् । (प्रणुनाव) इत्यादौ “उभौ साभ्यासस्य” इति साभ्यासस्यानितेर्णत्वविधानाज्ज्ञापकात्ततः पूर्वमेव द्विर्वचनमिति परस्य णत्वं न भवति, व्यवधानात् । न च णत्वस्य द्विर्वचने पूर्वत्रासि-द्धत्वेन णत्वं न भविष्यतीति वाच्यम् । [पूर्वासिद्धीयमद्विर्वचने] इत्युक्तत्वादित्यात्रेयः । हरदत्तस्तु “उभौ साभ्यासस्य” इत्यनेन [पूर्वासिद्धीयमद्विर्वचने] इत्यस्यानित्यत्वं ज्ञाप्य-त इति णत्वस्यासिद्धत्वाद् नुशब्दस्य द्विर्वचने परस्य व्यवधानादणत्वमाह । (आनुते सृगालः ।) [आङि नुपृच्छयोरुपसङ्ख्यानम्] इति तङ्, आङ्पूर्वोऽयं स्वभावादुत्कण्ठापूर्वके शब्दने वर्तते, तदुक्तं न्यासे, अयं धातुरुत्कण्ठापूर्वके शब्दने आङोत्तरः प्रवर्तत इति । कैयट-पदमञ्जरीरुदाहरणस्य सोत्कण्ठं शब्दं करोतीत्यर्थ उक्तः । (आनुवाते, आनुवते, आनुषे, आनुवे, आनुवहे, आनुनुवे, आनुनुविषे, आनुनुविध्वे, आनुनुविद्वे, आनुनुवहे, आनविता, आनविष्यते, आनुताम्, आनुष्व, आनवै, आनुत, आनुथाः, आनुवि । आनुवीत । आनु-वीथाः । आनुवीय) आशिपि (आनविषीष्ट । आनविष्ट । आनविष्टाः, आनविषि । आनु-नूषते) यङ्लुक्प्रत्ययन्तङ् भवति । आनोनुते) दीर्घान्तोऽयं तुदादौ ॥ २५ ॥

दुक्षु शब्दे । (क्षौति । चुक्षाव । क्षविता) इत्यादि यौतिवत्, (विक्षावः ।) “वौ क्षुक्षुव” इति घञ्, (क्षवधुः) “दिवतो ऽधुच्” । (क्षुमा) अतसी । “अत्तिस्तु” इत्यादिना मनिन् । बाहुलकान्न गुणः । (क्षुरम्) “ऋन्न” इत्यादिना रन् ॥ २५ ॥

क्षु तेजने ॥ (क्षौति । चुक्षाव । चुक्षुवतुः, चुक्षुवुः, क्षविता) इत्यादि यौतिवत् (संक्षुते शस्त्रं, संचुक्षुवे । संक्षण्विता, संक्षण्विष्यते, संक्षुतां, समक्षुत, संक्षुवीत । संक्षुविषीष्ट । समक्षण्विष्ट, संचुक्षुषत) इति । “समः क्षुवः” इति तङ् ॥ २६ ॥

ष्णु प्रस्रवणे । (स्नौति । सुष्णाव । स्नविष्यति । स्नौतु । अस्नौत् । स्नुयात् । स्नूयात् । अस्नावीत् । सुस्नूषति ।) “स्तौतिण्योरेव” इति न षत्वं, (सोष्णूयते । सोष्णवीति । सोष्णोति । स्नावयति । असुष्णवत् ।) कर्मणि (स्नूयते । सुष्णुवे, सुष्णुषे, सुष्णुध्वे । सुष्णुवहे । स्नोता । स्नोतासे । स्नोष्यते । स्नूयताम् । अस्नूयत । स्नूयेत । स्नो-षीष्ट । अस्नावि । अस्नोषाताम्) इत्यादि । “स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते” इत्यात्मनेपदेन समानपदस्थस्य स्नुक्रमभ्यां परस्य वलादेरार्द्धधातुकस्येणिनपेधः । प्रस्नवितेवाचरति (प्रस्न-वित्रीयत) इत्यत्रात्मनेपदेन समानपदस्थत्वेऽपि निषेधात्प्रागेवान्तरङ्गत्वादिङागमः प्रवर्तत-इति पदमञ्जरीदौ व्यवस्थापितम् । अस्माभिरपि कामतावेवं प्रतिपादितम् । स्यादिषु पक्षे

चिण्वदिटि (स्नाविष्यत्) इत्याद्युदाहार्यम् । कर्मकर्त्तरि तु “न दुहस्नुनमां यक्चिणौ” इति यक्चिणौ न भवतः । प्रस्नुते गौः स्वयमेव । प्रस्नुता गौः स्वयमेव । प्रास्नुत गौः स्वयमेव । प्रस्नुवीत गौः स्वयमेव । प्रास्नोष्ट गौः स्वयमेवेति । ननु कर्मवदित्यतिदेशेन प्राप्ते “चिणभावकर्मणोः” इति चिणि “न दुहस्नुनमाम्” इतिप्रतिषिद्धेऽपि “अचः कर्मकर्त्तरि” इति वैकल्पिकश्चिण पक्षे कस्मान्न भवति । न चैवं सति स्नुप्रहणमनर्थकं स्यादिति वाच्यम् । तस्य यङ्निषेधार्थत्वेनाप्युपपत्तेः । नैष दोषः । कर्मवदित्यतिदेशेन नित्यं प्राप्तस्य चिणः स विकल्पः, अस्य तु “न दुहस्नुनमाम्” इति चिणोऽतिदेश एव निषिध्यते । तथा च वृत्तिः, प्राप्तविभाषेयमिति । न चोभयत्रविभाषाश्रयणेन चिणः प्रसङ्गः । आश्रीयमाणोऽप्युभयत्रविभाषात्वे यतः परत्वात् “न दुहस्नुनमाम्” इति प्रतिषेध एव भविष्यति । अत्रात्रेयो “न दुहस्नुनमाम्” इति चिण्वद्भावस्यापि निषेध इत्याह, सूत्रवृत्तौ च यक्चिणोरेव निषेध इति, तस्याभिप्रायो मृग्यः । (स्नुषा) “स्नुव्रश्चिण्वृषिभ्यः कस” इति कसः । युप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः । तौतिस्त्वनुदात्तः ॥ २७ ॥

अर्जुम् आच्छादने ॥ उदात्त उभयतोभाषः । (अर्जुते, अर्जुवाते अर्जुपे । अर्जुवे अर्जुवहे । अर्जुनुवे । अर्जुनुविषे । अर्जुनुविध्वे, अर्जुनुविद्वे । अर्जुनुवे । अर्जुनुविषे) “असंयोगाह्लिट्” इति लिटः कित्त्वान्न गुणः । “अजादेर्द्वितीयस्य” इति नुशब्दस्य द्विर्वचनम्, रेफस्य तु “न न्द्रा” इति न भवति । नोपधोऽयं णत्वं तु सांहितिकं, तच्च द्विर्वचने ऽसिद्धमिति कृते द्विर्वचने पूर्वस्य णत्वं परस्य तु व्यवधानान्न भवति । [पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने] इत्येतत् “उभौ साभ्यासस्य” इति लिङ्गान्न प्रवर्त्तत इति नौतावुक्तम् । “सूचिसूत्रि” इत्यत्र हरदत्तेनाप्ययमर्थः स्फोरितः । [अर्जुतेऽपसंख्यानम्] इत्याम्प्रतिषेधः । (अर्जुविता । अर्जुविता । अर्जुविष्यते । अर्जुविष्यते) । “विभाषोर्णोः” इतीडादेः प्रत्ययस्य पक्षे ङित्त्वान्न गुणः । (अर्जुताम्) अर्जुष्व । अर्जुवै ।) आटि गुणावौ । (और्जुत । और्जुथाः । और्जुवि । और्जुवहि । अर्जुवीत । अर्जुवीयाताम् । अर्जुवीथाः, अर्जुवीय । अर्जुविवहि) आशिषि । (अर्जुविषीष्ट, अर्जुविषीष्टवम् । अर्जुविषीष्टवम् । अर्जुविषीय,) ङित्वपक्षे उवङ् । अन्यदा तु गुणः (अर्जुविषीष्ट) इत्यादि, (और्जुविष्ट । और्जुविष्टाः । और्जुविषि) ङित्वपक्षे उवङ् । उदाहार्यः (और्जुविष्ट) (१) इत्यादि । (अर्जुति । अर्जुति । अर्जुतः । अर्जुवन्ति । अर्जुति, अर्जुति । अर्जुमि । अर्जुमि) “अर्जुतेर्विभाषा” इति हलादौ पिति सावधानुके पक्षे वृद्धिः, अन्यदा (२) गुणः । (अर्जुनाव । अर्जुनुवतुः । अर्जुनुविथ । अर्जुनविथ । अर्जुनुविथ । अर्जुनविथ) “विभाषोर्णोः” इति ङित्वविकल्पनात् पक्षे उवङ् । अन्यदा गुणः अन्यत्र “असंयोगाह्लिट् कित्” इति नित्यं कित्त्वादुवङ् । (अर्जुविता । अर्जुविता । अर्जुविष्यति, अर्जुविष्यति । अर्जुति, अर्जुति । और्जुत् । और्जुताम् । और्जुः । और्जुवम् ।) अर्जुतेरित्यधिकृत्य “गुणोऽपृक्त” इति वृद्धयपवादो गुणः । (अर्जुयात् । अर्जुयाः । अर्जुयाम् ।) “ङित्त्व पित्र भवति” इति पित्वाभावान्न वृद्धिर्नापि गुणः आशिषि (अर्जुयात्) इत्यादि, (और्जुवीत् । और्जुवीः । और्जुविषम्) “अर्जुतेर्विभाषा” इतीडादौ परस्मैपदपरे सिचि वा वृद्धिः, अन्यदा गुणो ऽङित्वपक्षे, ङित्वपक्षे त्वङ् । (और्जुवीत् । और्जुवीत्) इत्यादि । (अर्जुनूयति । अर्जुनविषति । अर्जुनुविषति) “सनीवन्त” इतीडाभावपक्षे “इको झल्” इति कित्वम्, इटि तु पूर्ववद्वा ङित्वम्, (अर्जुनूयते) “सूचिसूत्रि” इत्यादिना यङ् । (अर्जुनौति) “उतो वृद्धिर्लुकि हलि” इति वृद्धिः “नाभ्यस्तस्य” इति निषेधो ऽभ्यस्तस्येहानङ्गत्वान्न भवति । “अर्जुतेर्विभाषा” इति वृद्धिविकल्पस्तु शितपा निर्देशान्नाशङ्क्यः । अत एव “गुणोऽपृक्त” इति गुण-

(१) और्जुविष्टाः और्जुविषि इति पुस्तकान्तरेऽधिकम् ।

(२) वृद्धयभावः । अन्यत्राजादुवङ्, इति पुस्तकान्तरेऽधिकः ।

श्रापृक्ते, ऊर्णोनुवन्तीत्यत्र “अदभ्यस्तात्” इत्यद्भावो न भवति, अभ्यस्तस्यानङ्गत्वात् ।
पारायणिकास्त्वङ्गस्येत्यनाश्रित्याद्भावमिच्छन्ति । अङ्गाधिकारः कथं बाध्येतेति तच्चि-
न्त्यम् । लुङि ऊर्णोतेरिति स्तिपा निर्देशाद्वृद्धिविकल्पो नेति नित्या सिचिवृद्धिर्भवति ।
(और्णोनावीत्) इत्यादि । “विभाषोर्णोः” इति डित्त्वपक्षे उवङ् (और्णोनुवीत्) इत्यादि ।
(ऊर्णावयति । और्णुनवत् ,) अत्र णौ कृतं स्थानिवदिति नुशब्दस्य द्विर्वचने उपधाह्रस्वत्वे
दीर्घो लघोः इत्यभ्यासस्य दीर्घो न भवति, चङ्परं णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यास इति
सुत्रार्थव्यवस्थापनात्, अत्र त्वङ्गावयवस्याभ्यासो न त्वङ्गस्य । (ऊर्णुत्वा ।) “श्यरूकः
किति” इत्यनिद्वत्वम्, यद्यप्येकाच इत्यनुवर्त्तते तथापि न दोषोऽस्य नुवद्भावात् । उक्तं च-
वाच्य ऊर्णोनुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् ॥

इति । (ऊरुः) “ऊर्णोतेर्नुलोपश्च” इत्युप्रत्यये नुशब्दलोपः । (ऊरुः ।) “महति ह्रस्वश्च”
इति ह्रस्वश्च धातोः । रम्भेवोरु यस्याः सा (रम्भोरु) “ऊरुत्तरपदादौपम्य” इत्यूङ्प्रत्ययः ।
(संहितोरुः । शफोरुः । वामोरुः । लक्षणोरुः) “संहितशफलक्षणवामादेशश्च” इत्यूर्वन्ताद्बुव्रीहेरूङ्
प्रत्ययः, शफशब्दः संहितपर्यायः, (संहितोरुः) हितेन सहितं सहितं, (सहोरुः) सहशब्दस्स-
हितवचनः । “सहितसहाभ्यां च” इत्यूङ् । अतिशयेनोरुः (वरिष्ठः । वरीयान्) उरोर्भावकर्मणी
(वरिमा) “पृथ्वादिवादिमनिच्” “प्रियस्थिर” इत्यादिना वरादेशः । उरुमाचष्टे (वारयति)
इत्यत्र “णाविष्टवत्” इति वरादेशे वृद्धिः । टिलोपस्तु “प्रकृत्यैकाच्” इति प्रकृतिभावान्न
भवति । (ऊर्णा ।) “ऊर्णोतेर्ङ” इति डप्रत्ययः । (ऊर्णायुः) “ऊर्णायुसु” इति मत्वर्थो युसु
सित्त्वात् ‘सिति च’ इति पङ्त्वाद्भत्वाभावात् “यस्य” इति लोपो न भवति । ऊर्णा नाभौ
यस्य स (ऊर्णनाभः) “अच्प्रत्ययन्वव” इत्यत्राजिति योगविभागात्समासान्तः । “ड्यापोः
संज्ञाछन्दसोः” इति ह्रस्वः ॥ २८ ॥

द्यु अभिगमने ॥ अनुदात्त उदात्तेत् । (द्यौति, दुद्याव । दुद्युवतुः । दुद्युविथ । दुद्युथ ।
दुद्युव । दुद्याव । दुद्युव, दुद्युविव,) क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः (द्योता ।
द्योष्यति । द्यौतु । द्युतात् । द्युहि, द्यवानि । अद्यौत् । अद्युताम् । अद्यौः । अद्यवम् । द्युयात् ।
द्युयाताम् । द्युयाः । द्युयाम्) आशिषि (द्युयात्) इत्यादि । (अद्यौषीत् । अद्यौष्टाम् । अद्यौ-
षीः । अद्यौषम् । दुद्युषति । दोद्युयते । दोद्योति । दोद्यवीति । द्यावयति । अदुद्यवत् । द्युत्वा ।
द्युतः) के चिदस्य सेट्त्वमिच्छन्तीति धातुपारायणे । तत् “उतां च रुञ्चवो क्षुवन्तथोर्गोति-
मथोयुणुक्षुव” इत्युकारान्तसेट्परिगणने पाठाभावादिच्छामात्रम् ॥ २९ ॥

पु प्रसवैश्वर्ययोः ॥ अनुदात्त उदात्तेत् ॥ प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति । ॐमिति ब्रह्मा प्रसौ-
ति । (सुषाव । सोता) इत्यादि द्युवत्, (असौषीत्) इत्यत्र “स्तुसुधूजभ्य” इतीङ्गि-
क(?) लपो न भवति यतस्तत्रोभयतो जितो स्तुजधूजोः साहचर्यात् जितः सुनोतेरेव
ग्रहणं न पुनरस्याजितो लुग्विकरणस्यापि । (सुषवी) प्रसवशीला, पचाद्यचि सुषामादित्वात्प-
त्त्वंगौरादित्वान्डीष् धात्वन्तराद्वा ॥ ३० ॥

कु शब्दे ॥ अयमप्यनुदात्त उदात्तेतः (कौति । चुकाव । चुकविथ । चुकोथ । चुकुवि-
व । कोता) इत्यादिपूर्ववत् । (चोकृयते । चोकोति । चोकवीति) इत्यत्र “न कवतेर्यङि”
इत्यभ्यासस्य कुत्वनिषेधः शपा निर्देशान्न भवति । (कविः) “अच इः” इतीप्रत्ययः ।
कवेः कर्म काव्यं, ब्राह्मणादिषु दर्शनात्प्यञ् । अव्यक्ते शब्दे कवते इति गतं शपि । अयम-
निट् चेति रौतेरनन्तरं नोक्तः ॥ ३१ ॥

ष्टुञ् स्तुतौ ॥ अनुदात्त उभयतोभाषः । (स्तुते । स्तुवाते, स्तुवते । स्तुपे । स्तुध्वे,

स्तुवे । स्तुवहे । तुष्टुवे । तुष्टुवाते, तुष्टुविरे । तुष्टुषे । तुष्टुध्वे । तुष्टुवहे) अभ्यासे खयः शेषः । क्रादिषु पाठादिङभावः । (स्तोता । स्तोष्यते । स्तुताम् । स्तुवाताम् । स्तुष्व । स्तुध्वम् । स्तवै । अस्तुत । अस्तुवाताम्, अस्तुथाः, अस्तुवि, स्तुवीत । स्तुवीयाताम् । स्तुवीथाः । स्तुवीय ।) आशिषि (स्तोषोष्ट) इत्यादि । (अस्तोष्ट, अस्तोषाताम् । अस्तोष्टाः । अस्तोद्वम् । अस्तोषि) हलादौ सार्वधातुके शब्विषये यदा “तुस्तुशम्यम्” इतीदं तदा (स्तुवाते । स्तुवीषे । स्तुवीध्वे । स्तुवीवहे, स्तुवीताम् । स्तुवीष्व । स्तुवीध्वम्, अस्तुवीत । अस्तुवीथाः, अस्तुवीध्वम् । अस्तुवीवहि ।) इति लिङि सलोपे ऽहलादित्वाच्चेद् प्रसङ्गः । अन्यत्र सार्वधातुके विकरणेन व्यवधानाच्चैवास्तीटः प्राप्तिः । (स्तौति । स्तुवीति । स्तुतः, स्तुवीतः, स्तौषि । स्तवीषि । स्तौमि । स्तवीमि । स्तुवः । स्तुवीवः) तिप्सिपोरिट्पक्षे गुणः । अन्यदा वृद्धिः । अन्यत्रेति सर्वत्रोवङ्, (तुष्टाव । तुष्टोथ, तुष्टव) । थलि भारद्वाजनिर्णयं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधारम्भसामर्थ्यात् क्रादिप्रतिषेध एव भवति । (स्तोता । स्तोष्यति । स्तौतु । स्तवीतु । स्तुतात् । स्तुवीतात् । स्तुतां, स्तुवीतां, स्तुवन्तु । स्तुहि । स्तुवीहि) । हेरपित्त्वान् डित्त्वान् गुणो नापि वृद्धिः, (स्तवानि । अस्तौत् । अस्तवीत् । अस्तुताम् । अस्तवीताम् । अस्तुवन् । अस्तौः । अस्तवीः । अस्तवम् । अस्तुव । अस्तुवीव । स्तुयात् । स्तुवीयात् । स्तुयाताम्, स्तुवीयाम्, स्तुयुः, स्तवीयुः, स्तुयाः, । स्तुवीयाः । स्तुयाताम् । स्तुवीयाताम् । स्तुयाम् । स्तुवीयाम् ।) अत्र यासुटि पिद्वचनेषु “उतो वृद्धिर्लुकि हलि” इति वृद्धिः “डिच्च पिच्च” इति पित्त्वनिषेधान्न भवति । आशिषि (स्तुयात्) इत्यादि । (अस्तावीत्, अस्ताविष्टाम् । अस्तावीः । अस्ताविषम्) “स्तुतुधूजभ्यः परस्मैपदेषु” इतीति शिचि वृद्धिः । (अभिष्टौति । अभ्यष्टौत्) । “उपसर्गात्सुनोति” इति “प्राक्सितादङ्व्यवायेऽपि” इति, षत्वं (पर्यस्तौत्) “सिवादीनां वाङ्व्यवायेऽपि” इति परिनिविभ्यः परस्याङ्व्यवाये वा षत्वम् । (अग्निष्टुत्) । “क्विप् च” इत्यगनावुपपदे क्विप् । (अग्निष्टोमः । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः) । “अर्तिस्तु” इत्यादिना मन्प्रत्ययान्तस्तोमशब्दः, एते यज्ञविशेषाः । “अग्नेस्तुस्तोमसोमाः” “ज्योतिरायुषः स्तोम” इति षत्वं, (परिस्तोमः) इत्यत्र “उपसर्गात्” इत्यादिना षत्वम् “उणादयोऽन्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि” इति न भवति । (स्तुत्यः) । “एतिस्तु” इत्यादिना क्यप् । क्यबित्यनुवर्त्तमाने पुनःक्यब्रह्मणात् (अवश्यस्तुत्यः) इत्यत्राप्यावश्यके ण्यतं बाधित्वा क्यवेव । मयूरव्यं दिसकात्वात्समासः । ‘लुप्येद्वद्वयमः कृत्य’ इत्यवस्यस्यो मलोपः । (प्रावस्तुत्) । “आजभास” इत्यादिना ताच्छीलिकः क्विप् । (आयतस्तूः ।) “क्विवब् वचि” इत्यादिना क्विप्दीर्घा । (स्तोत्रम्) “दाम्नी” इत्यादिना षट् । (प्रस्तावः) “प्रे दुस्तुश्रुव” इति घञ् । यज्ञकर्मणि छन्दोगा यत्र देशे समेत्य स्तुवन्ति स (संस्तावः) । “यज्ञे समि स्तुव” इति घञ् । अन्यत्र (संस्तवः) । स्तूयतेऽनयेति (स्तुतिः) । “यजिदशिस्तुभ्यः (१)करणे” इति क्तिन् । स्तवमर्हति स्तव्यः । दण्डादेराकृतिगणत्वाद्यदित्वात्रेयः । (संस्तवानः) । “सम्यगानच् स्तुव” इत्यानच् । अयं बहुलवचनात्केवलादपि भवति निच्च भवति । ‘मृडाजस्त्रिरे रुद्रस्तवान्’ इति ३२

ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ॥ अनुदात्त उभयतोभाषः । (ब्रूते ब्रुवाते । ब्रुवते । ब्रूषे, ब्रुवे, ब्रुवाते । ऊचे । ऊचाते, ऊचिषे, ऊचिध्वे । ऊचे । ऊचिवहे ।) “ब्रुवो वचिः” इत्यार्द्धधातुकविषये वच्यादेशः । “वचिस्वपि” इति सम्प्रसारणे द्विर्वचनम् । (वक्ता । वक्तासे । वक्ताहे । वक्ष्यते ।) ‘पचि वचिम्’ इति व्याघ्रभूतिवचनादनिट्त्वं, (ब्रूतां, ब्रुवातां, ब्रूध्वं, ब्रुवै । ब्रुवावहे । अब्रूत, अब्रूथाः, अब्रुवि । ब्रुवीत । ब्रुवीयातां, ब्रुवीथाः । ब्रुवीय, ब्रुवीवहि) आशिषि (वक्षीष्ट । वक्षीष्टाः । वक्षीय ।) आर्द्धधातुक्त्वाद्वाच्यादेशः । (अवोचत । अवोचे-

ताम् । अवोचन्त । अवोचथाः । अवोचे । अवोचावहि) “अस्यतिवक्ति” इतिच्छेरङ् कर्त्तरि । “वच उम्” इत्युमागमो मित्त्वादन्त्यादचः परः, “आदूगुणः” । (अवक्ष्यत) सर्वेष्वेपु वचिग्रहणेष्वादेशस्यापि ग्रहणमुक्तं वृत्त्यादौ । (ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रूथः । ब्रूथ । ब्रवीमि । ब्रूवः,) “ब्रुव इट्” इति हलादौ पितोडागमः । (आह । आहनुः । आहुः । आत्थ । आहथुः) “ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुव” इति ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्च णलादयो हि यथासंख्यं वा भवन्ति धातोश्चाहादेशः । अकार उच्चारणार्थः । थल्याः ‘हृस्थ’ इति हकारस्य थकारे “खरि च” इति चत्त्वम् । आत्थेत्यत्र स्थानिवद्भावेन ब्रुव ईड् न भवति [आहिभुवोरिट्प्रतिषेध] इति प्रतिषेधात् । (उवाच । उचतुः, उचुः, उवचिथ । उवक्थ । उच, उवाच । उवच । उचिव,) पिति “लिट्यभ्यासस्य” इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम्, अन्यत्र तु “वचिस्वपि” इति सम्प्रसारणं, तच्च परत्वाद् द्विर्वचनात्पूर्वमेव भवति । वलादौ क्रादिनियमादिट्, थलि “उपदेशोत्त्वत” इतीप्तिनपेधो न भवति । तत्रोपदेशग्रहणस्य धातूपदेशोऽत्त्वत इति व्याख्यानात्, अयं चादेशोत्तरकालं धातुर्नोपदेशे । (वक्ता । वक्ष्यति । ब्रवीतु । ब्रूतात् । ब्रूतां, ब्रूहि । ब्रूतं, ब्रवाणि,) हि तातडोर्डित्त्वात् ङिच्च पिन्नभवतीत्यपित्त्वादीणं न भवति । (अब्रवीत् । अब्रूताम् । अब्रवीः । अब्रवम् । अब्रूव । ब्रूयात् । ब्रूयातां, ब्रूयां, ब्रूयाव) पिद्वचनेषु यासुटि ङित्त्वात्पित्त्वाभावादीडागमाभावः । आशिषि (उच्यात् । उच्यास्ताम्) इत्यादि । “किदाशिषि” इति कित्त्वात्संप्रसारणम् । (अवोचत् । अवोचताम् । अवोचः । अवोचम् ।) अङ्गुमागमो “वच उम्” इति । कर्मण्युच्यते । (अवाचि) इत्यादि । कमकर्त्तरि यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूजिति यक्चिणोः प्रतिषेधाच्छल्लुक् भवतः । ब्रूते कथा स्वयमेव । अवोचत कथा स्वयमेवेति, (विवक्षते । विवक्षते । वावच्यते ।) यङ्लुक्प्रत्ययं न वच्यादेशः । यङ् आर्द्धधातुकस्य लुका विषयत्वापहारात् । अस्य चोपपादनं चष्टौ कृतम् । (अनुचानः) “उपेयिवाननाश्चाननुचानश्च” इति भूते लिटः कर्त्तरि कानचि निपात्यते । अनेनैव निपातनेन भूते वा लिङ्नुमीयते । तस्य च नित्यं कानर्जिति न तिङः श्रवणप्रसङ्गः । विकल्पेनानुमानाच्चेणादिधातुविशेषविषयेणानेन लिटा सामान्यविषयस्य लुङो न बाधः । “अनद्यतने लङ्” “परोक्षे लिट्” इत्यत्राप्यस्य यो-गस्यानुवर्त्तनादिणादौ भूतसामान्ये सावकाशस्यास्य लिटो भूतविशेषविषयभ्यां पराभ्यामपि लङ्लिङ्भ्यां न बाध इति भाष्यादौ स्थितम् । (प्रवचनीयो) ब्राह्मणः । (प्रवचनीयो) अनुवाकः, “भव्यगेय” इत्यादिना कर्तृकर्मणेरनीयर् । गुणमुक्तवान् (गुणवचनः) । “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति ल्युट् कर्त्तरि । (वाच्यम्) । आर्द्धधातुक इति विषयसप्तमीत्वात्प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्वच्यादेशे हलन्तलक्षणो ण्यद् भवति । “चजोः कुघिण्यतोः” इति कुत्वस्य “वचोऽशब्दसंज्ञायाम्” इति निषेधः शब्दसंज्ञायां तु कुत्वमेव (वाक्यम्) इति । प्रकर्षेणोच्यत इति (प्रवाच्यो) नाम पाठविशेषोपलक्षितो ग्रन्थविशेषः । तत्र शब्दसंज्ञात्वेऽपि “यजयाचरुचप्रवचर्चश्च” इति कुत्वं निषिध्यते, तत्र प्रवचिग्रहणं शब्दसंज्ञार्थम् । अपरे पुनराहुः । प्रपूर्वो वचिरशब्दसंज्ञायामेव वर्त्तते प्रवाच्य इति, ग्रन्थविशेषप्रतीतिस्तु प्रकरणादिनेत्यत्राप्यशब्दसंज्ञायामित्येव कुत्वनिषेधस्य सिद्धत्वात्प्रवचिग्रहणं नियमार्थम्, अशब्दसंज्ञायामिति निषेधः सोपसर्गत्वे प्रपूर्वस्यैवेति, उपसर्गान्तरयोगेऽपि वाक्यमिति कुत्वं भवतीति, एतच्च भाष्ये दूषितं, यत इदं कुत्वमहर्विशेष एवेष्ट्यते, अन्यत्र त्वविवाच्यमित्येव भवितव्यमिति, अहर्विशेषश्च द्वादशाहे अभितो रात्रे मध्ये दशरात्रस्तस्य दशममहः । तथा चाश्वलायनेनास्मिन्नहनि केन चित्कस्य चिद्विवाच्यमविवाक्यमित्याचक्षत इति । अहर्विशेषे कुत्वं तु पृष्ठोदरादित्वात्, न्यङ्क्वादित्वाद्वा द्रष्टव्यं, (वाक् ।) “किञ्चिच्चिप्रच्छि” इत्यादिना क्वावसम्प्रसारणं दीर्घत्वं च । (वाचा) ‘आपं चैव हलन्तानाम्’ इति टाप् । वागस्यास्तीति (वाग्मी,) इति “वाचो गिमनिः” इति गिमनिः । पदत्वात्कुत्वे जश्त्वं, कुत्सिता वागस्यास्तीति (वाचा-

लो, वाचाटः ।) “आलजाटचौ बहुभाषिणि” इत्यालजाटचौ, बहुभाषिग्रहणं कुत्सितोपलक्ष-
णार्थम् । सन्दिश्यमानासन्दिश्यमानस्य वाक् वा (वाचिकम्) “वाचो व्याहृतार्थायाम्” इति
व्याहृतार्थत्वोपाधिकाद्वाचः स्वाथे ठक्, वाचिकञ्च पूर्वमेव दूतम्प्रति स्वाभिन्नोक्तार्थमिति
व्याहृतार्थं भवति, अपर आह, लेख्यादिना स्वधारितेऽर्थे प्रवर्त्तमाना वाग्वाचिकमिति । तथा
च माघे ‘निर्द्धारितेऽर्थे लेख्येन खलूक्तवा खलु वाचिकम्’ इति । [स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्ग-
वचनान्यतिवर्तन्ते] इति वाचिकशब्दस्य नपुंसकत्वम् । (वाचोयुक्तिः) “वाग्दिक्पश्यद्भयो
युक्तिदण्डहरेषु” इतिषष्ठ्या अलुक् । (ब्राह्मणिब्रूवा) “कुत्सितानि कुत्सनैः” इति कर्मधा-
रयः । चेलादयो वृत्तिविषये कुत्सनवचना इति प्रागेवोक्तं “घरूप” इति ह्रस्वः । अत्रैव
सूत्रे ब्रुवेतिनिर्द्देशात्पचाद्यचि, (विदुषिब्रूवा, विदुषीब्रूवा, श्रेयसिब्रूवा, श्रेयसीब्रूवा)
“उगितश्च” इति ह्रस्वविकल्पः । अनयोः पुंवद्भावोऽपीष्यते । (विद्वद्ब्रूवा । श्रेयोब्रूवा) इति ।
(उक्तवा । उक्तम् । पौनरुक्तम् । नैरुक्तम् ।) “अणूगयनादिभ्यः” इति भवव्याख्या-
नयोरण् । पौनरुक्तमधीते वेद वा (पौनरुक्तिकः) । “क्रतुक्थादिसूत्रान्ताठ्ठक्”
इति ठक् । अयं द्विकर्मकस्तत्र प्रधाने लादय उक्ताः । अप्राधान्यं च विवक्षाधीनमिति माण-
वको धर्ममुच्यते धर्मो माणकमुच्यतेइत्युभयोरपि कर्मणोः पर्यायेण लादयो भवन्ति, कृद्योग-
लक्षणा तु षष्ठी द्वितीयावद्युगपदुभयत्रापि भवति । माणवकस्य धर्मस्य वक्तृति । तत्र यस्या-
प्राधान्यविवक्षा तत्र पक्षे द्वितीयापीष्यते । इह वक्तव्यो माणवको धर्मं देवदत्तेनेत्यादि, न
चैकस्मिन्कर्मणि कृत्येनाभिहिते ऽन्यस्मिन्कर्मणि कर्त्तरि च “कर्तृकर्मणोः कृति” इति षष्ठी
भवति । [उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्याः प्रतिषेध] इत्यस्य नाथत्यादौ प्रागेवोपपादितत्वात् ॥३॥

इण् गतौ ॥ एतदादयो वच्यन्ताः परस्मैपदिनो ऽनुदात्ताः । इङ्त्वामनेपदी । “इणो गा
लुङि” इत्यादौ विशेषणार्थो णकारः । (एति । इतः, यन्ति । एषि । एमि । इवः,) “इणो
यण्” इत्यजादौ किति यणादेशः । (उपैति) “एत्येधत्यूठ्सु” इत्येजादावेतौ वृद्धिः । एवं
च ‘ऐति स्म रामं पथि जामदग्न्य’ इति भट्टिप्रयोगवद् ‘न पुनरेति गतं चतुरं वयः’ इत्यत्राप्यै-
तीति वृद्धिरेव पठनीया, ‘स चिन्तयत्येव भियस्त्वदेप्यति’ इति, ‘हरत्यधं सम्प्रति हेतुरेप्यत’
इत्यादयस्तु प्रयोगा भौवादिकस्यायतीत्यस्येङि पररूपे द्रष्टव्याः । आ इतः (एतः । उपेतः) इ-
त्यत्र गुणस्यादिवद्भावेन प्राप्तामेत्येधतीति वृद्धिमन्तवद्भावेन प्राप्तम् “ओमाडोश्च” इतिपर-
रूपं परत्वाद्बाधते । (इयाय । ईयतुः । ईयुः । इययिथ । इयेथ, इय, इयाय । इयय । ईयिव)
किति परत्वाद् द्विर्वचनात्पूर्वम् “इणो यण्” । अकिति तूभाभ्यां परत्वाद्गुणवृद्धयोरयायौ ।
यतयोः स्थानिवद्भावाद्यथायोगमेदैतोरिशब्दस्य वा द्विर्वचने किति “दीर्घं इणः किति” इ-
त्यभ्यासस्य दीर्घः । तत्सामर्थ्यादुत्तरखण्डस्य पुनः प्रवर्त्तनाद्यणोऽन्तरङ्गत्वान्न सवर्णदीर्घो
नाप्यभ्यासह्रस्वः । अन्यत्रैचोऽभ्यासह्रस्वत्वे “अभ्यासस्यासवर्ण” इतीयङ्, यकारस्य विधान-
सामर्थ्यान्न हलादिशेषः । क्रादिनियमादिद् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः (एता, एष्यति,
एतु, इतात्, । इताम् । यन्तु । इहि, अथानि) ‘अवैहि मां किङ्करम्’ इत्यत्रानेजादित्वादेते-
रेत्येधतीत्यस्याप्रसङ्गाद्वृद्धिरवद्या, न चाडा श्लेषेणैजादित्वाद्वृद्धिः, यतस्तामन्तवद्भावेन
“ओमाडोश्च” इति पररूपं बाधत इत्युक्तम् (ऐत् । ऐताम्) “आटश्च” इत्यान्तरतम्यादै-
कारो वृद्धिः (आयन्) अत्रान्तरङ्गत्वाल्लादेशे ऽन्तिभावे ऽच्परत्वात् “इणो यण्” इत्यस्य-
“असिद्धवदत्र” इत्यसिद्धत्वात्पश्चादजादित्वेनाडागमः । (ऐहि, आयम्) अत्रापि परत्वा-
द्गुणायादेशधोराव्याकारो वृद्धिः । (इयात् । इयाताम् । इयाः, इयाम् । इयाव) आशि-
पि (ईयात्, ईयास्ताम्) “अकृत्सावंधातुकयोः” इति दीर्घः । (समियात्, समियास्ताम्)
इत्यादौ “एतेलिङि” इत्युपसर्गात्परस्यैतेरार्द्धधातुके लिङि ह्रस्वत्वम् । (अभायात् प्रेयात्)
इत्यादावेकादेशस्य ह्रस्वो न भवति, उपसर्गाभावात्, उपसर्गात्परस्यतिदीर्घस्याभावात् ।
अन्तादिवद्भावश्च नास्त्युभयाश्रितत्वात् । आ ईयात्, (एयात् । समेयात्) इत्यत्रादिवद्भावा-

देकारस्यैतेदीर्घत्वे सम उपसर्गात्परत्वेऽप्यण इति तत्रानुवर्त्तनान्न ह्रस्वः । अण्वेह सामर्थ्यात्पूर्वः, समीयादिस्थादिप्रयोगस्तु ई गताविति भौवादिकस्य । (अगात् । अगाताम् । अगुः । अगाः, अगाम् । अगाव) “इणो गा लुङि” इति गादेशः । “गातिस्था” इति सिचो लृक् । “आत” इति “श्रेजुस्” “उस्यपदान्तात्” इति पररूपत्वम् । अत्रात्रेयः—“न माङ्योगे” इत्यत्र ङितु माङपात्तस्तेनाङित्यपि माशब्दे सार्वकालिको लुङनुमीयत इति ‘मा वालिपथमन्वगा’ इति, ‘मा निपाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समा’ इत्यादावागम उपपन्न इत्याह । तदयुक्तम् । “माङि लुङ्” इति सार्वकालिकलुङो विधावपि ङितो ग्रहणादङिति तस्याभावादनर्थकं स्यात्, तथा च तत्र वृत्तिः । मा भवतु मा भविष्यतीत्यङितो माशब्दस्य प्रयोग इति, किं च “न माङ्योग” इति सानुबन्धकनिर्देशो भूतसामान्ये लुङि लङ्लुङोश्च माशब्दयोगे ऽङागमार्थः स्यादिति नैवापूर्वस्य लुङः कल्पकः स्यात् । ‘अथ वा न धर्ममसुबोध-समयमवगात बालिशः’ इति माघप्रयोगो “वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योऽपसर्गयोः” इत्यवशब्दान्तलोपे द्रष्टव्यः । कर्मणि । (ईयते । अगायि) इत्यादि, स्यादिषु वा चिण्वद्भावे (आयिष्यते, आयिषाताम् । आयिषीष्ट । आयिता) अन्यदा (एष्यते, अगासाताम्, एषीष्ट, एता) लुङि चिण्वत्पक्षे चिण्वदिद्या परेण बाधाद् न गादेशः, सङ्कटतपरिभाषया च न पुनः प्रवर्तते इति केचित्, आत्रेयादयस्तु [वधभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेन] इति वार्तिके तद्व्याख्याने भाष्यादौ च वधभावमेवाधिकृत्य विप्रतिषेधकथनाद्गादेशमाहुः । (अगायिषाताम्) इत्यादि, स्यादिषु चिण्वद्भावेन चिणि दृष्टो गादेशो न भवति चिणि दृष्टस्याङ्गाधिकारविहितस्यैव सोऽतिदेश इति, गादेशश्च केवलं चिणि दृष्टो न त्वङ्गाधिकारविहितः । (जिगमिषति,) ‘सनि च’ इत्यबोधनार्थस्य गम्यादेशः । “गमेरिद् परस्मैपदेषु” इत्यत्रास्यापि ग्रह इति सनः सकारादिप्रत्ययत्वादिङागमः । अयं चेङागम आत्मनेपदेन समानपदस्य नेष्यते, अन्यत्र सर्वत्रेष्यत इति गच्छतावुक्तं, तेन कृत्यामि परस्मैपदलुकि च भवति । (जिगमिषिता, जिगमिषांचकार, जिगमिषत्वम्) इति । भावकर्मणोलिङ्यामि चात्मनेपदाभावादिडेव । (जिगमिषां बभूवे । जिगमिषां चक्रे) देवदत्तेनेति । यत्तु पदशेषकारदर्शनं गम्युपलक्षणार्थं परस्मैपदग्रहणम्, तेन परस्मैपदेषु दृष्टस्य गमेरभावादात्मनेपदे गमिष्यतइतीड्भवतीति तदपि गच्छतावेवं दूषितमितीयात्र न भवितव्यम् । तथा च “अञ्जनगमांसनि” इत्यत्र कैयटपदमञ्जय्योः [गमेरिङादेशस्य ग्रहणम्] इति वार्तिके इङ्ग्रहणमिणिकोरप्युपलक्षणं, तेनेणिगादेशस्यापि भावकर्मणोरात्मनेपदइडभावे जिगांस्यत इति दीर्घो भवत्येवेति, अन्ये तु तत्रेङग्रहणं नोपलक्षणमिति दीर्घत्वं नेच्छन्ति, जिगांस्यतइति । यदार्थं गमिरादेशो ऽकर्मकः संपूर्वश्च (संजिगमिषति) वत्सो मात्रेति तदा “पूर्ववत्सन” इत्यतिदेशेन “समोगम्यृच्छि” इत्यात्मनेपदं स्यादिति न मन्तव्यं, यतः प्रकृतौ दृष्टस्य सनन्तेतिदेशः, इह च सनमन्तरेण नैवास्य प्रयोग, जगुप्सतइत्यादौ तु सनमन्तरेण प्रकृतेरप्रयोगे “अवयवे कृतं लिङ्गं सामर्थ्यात्समुदायस्य विशेषकम्” इत्यात्मनेपदमिति प्रागेवोक्तम् । (गमयति) “णौ गमिरबोधन” इति गमिरादेशः । अमन्तत्वान्मित्त्वे “मितां ह्रस्व” इति ह्रस्वः, बोधने तु नायमादेश इति (प्रत्याययति, प्रतीषिषति) इति भवतः । अजादित्वाद् द्वितीयस्यैकाचः सनो द्विर्वचने अभ्यासस्येत्येव उभयोरपि सकारयोरिण उत्तरत्वेन षत्वं प्रतीषिषन्तीत्यत्र सन्शपो-कारयोरैकादेशस्यान्तवद्भावेन पूर्ववत्त्वेन ग्रहणेऽपि “अदभ्यस्तात्” इति नादादेशः । अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य तद्विधानात् । अत्र हि इकारादिः समुदायो ऽङ्गमिकारवर्जं चाभ्यस्तम् । (उपेयिवान्) “उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च” इति लुङ्लङ्लिङ्विषयस्य पाक्षिकस्य लियो नित्यं कपुरिद् च निपात्यते । अत्र हि क्रादिनियमात्प्राप्तादिः पूर्वं नित्यत्वाद् द्विर्वचनमिति हरदत्तादयः । कृतेऽपीटि द्विर्वचनं प्राप्नोत्यकृतेपीति नित्यत्वम् । द्विर्वचने तु नेटः प्राप्तिः “वस्ये-काजात” इति कृतद्विर्वचनानामेकाचामेव क्रादिनियमादिद् कसाविति नियमादस्य च द्विर्व-

चनोत्तरकालमनकाच्त्वात् । न च सवणदाघत्वनकाच्त्वं शङ्क्यम् । यत् इह वसिति स्थिते सवर्णदीर्घात्परत्वाद्दिशेषविहितत्वाच्च “दीर्घ इणः किति” इत्यभ्यासस्य दीर्घेण भाव्यं, तद्धि-
धानसामर्थ्याच्च पुनः सवर्णदीर्घो नैव प्रसजतीत्यनेन च निपातनेन क्रादिनियमात्प्राप्तो “वस्वे-
काजात्” इति नियमादप्राप्त इद् प्रतिप्रसूयतइति । (उपेयुष) इत्यादौ भसंज्ञायां “वसोः
सम्प्रसारणम्” इति सम्प्रसारणे वलाद्यभावादिण् न भवति । उपोपसर्गग्रहणमतन्त्रं, तेन ईयि-
वान् समीयिवानित्याद्यपि भवतीति वृत्तिकारादयः, पारायणिकास्तूपसर्गग्रहणस्य प्रयोजनम-
जन्तस्यान्यस्योपसर्गस्य निवृत्तिरित्याहुः (इत्यः । उपेत्यः) “एतिस्तु” इत्यादिना क्यपि
तुक् । उपेत्येत्यत्र “षत्वतुकोरसिद्ध” इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वाश्रयस्तुग् भवति । उपे-
यमिति प्रयोगो भौवादिकस्य दैवादिकस्य वा ऽचो यत्प्रत्ययेन । न अभ्याशो अनभ्याशः,
स गन्तव्यो यस्य सो (अनभ्याशमित्यः ।) “इत्ये वा नभ्याशस्य” इति मुम् । अत्येतीत्य-
त्यायः । “इयाद्वयध” इत्यादिना णः । (अत्ययी,) “जिहृक्षिवित्री” इत्यादिनेनिः । (इ-
त्वरः) । “इण्णशि” इति क्कप, (इत्तरी) स्त्रियां “टिड्ढाणञ्” इति ङीप् । (न्यायः,)
“परिन्योर्नीणोर्धूताभ्रेषयोः” इति घञ् । अभ्रेषः पदार्थानामनपचारः, यथाप्राप्तकरणं, पर्यायः ।
“परावनुपात्ययइण्” इति घञ् । (अनुपात्ययः) क्रमप्राप्तस्थानतिपातः परिपाटी, अन्यत्र का-
लपर्यायः, “एरच्” (इत्या) । “संज्ञायां समज” इत्यादिना स्त्रियां क्यप् । (इति) बाहु-
लकात् क्तिन्नित्यात्रेयः, (अयनम्, अन्तरयणम्) “अतरदेश” इत्यधिकृत्य “अयनं च” इति
णत्वम्, अन्तरउपसर्गात्वात् “कृत्यचः” इति णत्वे सिद्धे वचनमिदं देशप्रतिषेधार्थम् ।
नीयतेऽनेनेति (न्यायः) “अध्यायन्याय” इति घञ् निपात्यते, “पुंसि संज्ञायां” घापवादः ।
न्यायादनपेतं (न्याय्यं) “धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते” इति यत्, न्याये भवमपि (न्याय्यं,)
दिगादित्वाद्यत् । न्याये भवन्तस्य व्याख्यानं वा (नयायम् ।) ऋगयनादिपाठादणि “नय्वा-
भ्याम्” इत्यैजागमः । न्यायमधीते वेत्ति वा (नैयायिकः) । उक्थादित्वादृक् “नय्वाभ्याम्”
इत्यैजागमः । (आत्ययिकः, औपयिकः ।) अत्ययोपायशब्दाभ्यां “विनयादिभ्यश्च”
इति स्वार्थे ठक् । उपायशब्दस्य तु “उपायाद्भ्रस्वत्वं च” इति ह्रस्वत्वमपि । औपयिक-
शब्दः स्वभावादौचित्ये वर्तते, यथाकथञ्चिदियं व्युत्पत्तिरित्यात्रेयः । “शिवमौपयिकं गरीयसी-
म्” इत्युपायमात्रेऽपि प्रयोगो दृश्यते । (प्रातरित्वा) “अन्येभ्योऽपि दृश्यत” इति क्कनिप् ।
स्त्रियां (प्रातरित्त्वरी) “वनो र च” इति ङीबेरफौ । कान्तरामतीतः (कान्तारातीतः ।)
“द्वितीयाश्रित” इति तत्पुरुषः । दुःखादपेतः (दुःखापेतः) “अपेतापोढ” इति पञ्चमीतत्पु-
रुषः । (एवम्) “इण्शीभ्यां वन्” इति वन्प्रत्ययः । चादित्वादसत्त्वचनत्वाग्निपातोऽव्ययम् ।
(केव भोक्ष्यसे) । एवशब्दोऽसम्भावने, न कापि भोक्ष्यस इत्यर्थः । [एवे चानियोगे पररूपं
वक्तव्यम्] इति पररूपम् । नियोगोऽवधारणम्, अनियोगस्ततोऽन्यः । (समिथोऽग्निः) सङ्ग्रा-
मश्च । “समीण” इति थक् । (आयुः, आयुषी) “एतेर्णिच्च” इत्युसिप्रत्ययः, णित्वाद्बृ-
द्धिः । (पुरुषायुषम्, द्वायुषम्, त्रयायुषम्) “अचतुर” इत्यादिना आद्यस्य षष्ठीतत्पुरुषे,
इतरयोः समाहारद्वन्द्वेऽच् निपात्यते । तेन समासान्तरे न भवति । पुरुषश्च आयुश्च पुरुषा-
युषी, द्वयोरायुः, त्रयाणामायुः, द्वायुस्त्रयायुरिति । (आगः) “इण आगोऽपराधे” इत्य-
सुन्यागादेशोऽपराधे । (एतशः,) चन्द्रादिः, (एतशाः) ब्राह्मणः । “इणस्तशन्तशसुनौ”
इति तशन्तशसुनौ । (इभः) “इणः कित्” इति भन्प्रत्ययः । कित्त्वान्न गुणः । इभमर्हति
(इभ्यः) । दण्डादित्वाद्यत् । (एकः) “इण्भी” इत्यादिना कन् । सङ्ख्यायामेकवच-
नान्तः । मुख्यादौ त्वभिधेयवचनः, अयं सर्वनामा । तत्कार्याणि जसि विभाषां वर्जयित्वा
पूर्वशब्दवदिहात्युन्नेयानि, त्यच्छब्दवत्त्यदादिकार्याणि च । “भवन्त्यनेके जलधरिवोर्मयः”
इत्यत्र तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् उत्तरपदस्य च तत्सङ्ख्यावाचित्वेन एकवचनान्त-
त्वाद्बहुवचनमनुपपन्नमिति ‘सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गया’ इतिवदेकवचनेन भाव्यम् । अथैक-

शब्दस्य “द्व्येकयोः”, इत्यादिवत् वृत्तौ, भावप्रधानत्वाद् न विद्यते एकत्वमेवामिति बहुव्रीहिणा ‘उद्यतैर्निभृतमेकमनेकैः’ इति बहुवचनोपपत्तिः । सिद्ध्यति बहुवचनम्, “न बहुव्रीहौ” इति निषेधात्सर्वनामकार्यं शीभावो न सिद्ध्यति । अथ वा एवं समर्थनीयः, एकशब्दोऽसहायवचनः, अनेके सहाया इत्यर्थः । तथा च योगपातज्जले । ‘एकं चित्तमनेकेषाम्’ इति प्रयुज्यते । (ऐक्यम्) ब्राह्मणादिपाठात् प्यञ् । (एकतरः, एकतमः) सर्वनामनी, “एकाच्च प्राचाम्” इति द्वयोर्बहुनां च एकस्य निर्धारणे, क्रमेण डतरज्जटमचौ विकल्पेन । नपुंसके स्वमोः “अद्भुतरादिभ्यः पञ्चभ्य” इत्यदडादेशे अमोऽपवादे डित्त्वाट्टिलोपे एकतमदिति भवति । ‘एकतरशब्दात्त्वदडादेशो नेष्यते’ इति भाष्यउक्तम् । (एकाकी, एककः, एकः) “एकादाकिनिच्चासहाये” इत्यसहायार्थादिकशब्दात् स्वार्थं कनाकिनिचौ आकिनिचश्च पक्षे लुक् । (सकृद्भुङ्क्ते ।) “एकस्य सकृच्च” इति क्रियागणने सकृदादेशः, सुच्प्रत्ययश्च, चकारस्स्वरार्थः, उकार उच्चारणार्थः, सकारस्य संयोगान्तलोपः । स्वरादित्वादव्ययत्वात्सुपो लुक् । (एकधा) भुङ्क्ते । *सङ्ख्याया विधार्थे धाप्रत्ययः* विधा प्रकारः, सामान्यस्य भेदको विशेषः । अनिर्धारितसङ्ख्यस्य भोजनादेः एकत्वादिलक्षणे प्रकारे वर्तमानादेकादेशशब्दात्स्वार्थं धेति सूत्रार्थः । अनेकमेकधा करोति । “अधिकरणविचाले च” इति धा स्वार्थे । अधिकरणं द्रव्यं, तस्य सङ्ख्यान्तरापादनमधिकरणविचालः, स चैकस्यानेकीकरणम्, अनेकस्यैकीकरणम् । (ऐक्यं) भुङ्क्ते करोति वा । “एकाद्धो ध्यमुजन्यतरस्याम्” इति ध्यमुजादेशः । (एकशो) ददाति, एकैकं एकैस्मै वा ददातीत्यर्थः । * “सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्” * इति शस् । अत्रैकवचनग्रहणं नियतपरिमाणानां प्रस्थादीनां प्रहणार्थम् । कारकस्वरार्थाभिधायिनः सङ्ख्यैकवचनाद् वीप्सायां गम्यमानायां वा शसिति सूत्रार्थः । कारकग्रहणाद् एकैकस्य स्वमिति विवक्षायां शस् न भवति । “नित्यवीप्सयोः” इति द्विवचनं शसि न भवति, वीप्सायाः शसैवोक्तत्वादिति “सर्वस्य द्वे” इत्यत्र भाष्यादौ स्थितम् । (ऐक्यम्) शसन्ताद् ब्राह्मणादित्वाद् प्यञ् । [अव्ययानां भमात्रे] इति टिलोपः । ‘एकैकशः पितृसंयुक्तानि’ इत्यत्र शसः प्रायश इत्यादिवद् अत्यन्तस्वार्थिकत्वाद् वीप्साया अनभिधानाद् द्विवचनम् । तथा च “सर्वस्य द्वे” इत्यत्र भाष्यम् । ‘यत्र च तद्धितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विवचनम्, तद्यथा एकैकशो ददाति’ इति । इदमेव भाष्यमत्यन्तस्य स्वार्थिकस्य शसो मूलम् । यत्र द्विवचनं तत्र “एकम्बहुव्रीहिवत्” इति बहुव्रीहिवद्भावात्सुपो लुक् । एकात्रविंशतिः । एकेन न विंशतिरिति “तृतीया” इति योगविभागात्समासः । “एकादिश्चैकस्य चादुक्” इत्येकशब्दात्परस्य नञः प्रकृतिभावः, एकस्य चादुगागमः । एकस्या भावः एकत्वम्, एकस्याः क्षीरं एकक्षीरम् । “एकतद्धिते च” इति तद्धिते उत्तरपदे च परे ह्रस्वः स्त्रीप्रत्ययस्य । ‘लिङ्गविशिष्टग्रहणं एकशब्दस्य ह्रस्वत्वं प्रयोजयति’ इति वृत्तिः । (एकैकं भोजयति) “नित्यवीप्सयोः” इति द्विवचने “एकं बहुव्रीहिवत्” इति बहुव्रीहिवद्भावात्सुपो लुकि चित्रगुरित्यादिवत् पुनस्समासात्सुबुत्पत्तिः । “न बहुव्रीहौ” इति सर्वनामसंज्ञानिषेधोऽस्य न भवति, तत्र बहुव्रीहाविति वर्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिपरिग्रहार्थमित्युक्तत्वात्, अयं चातिदेशिको गौणो बहुव्रीहिः । बहुव्रीहिवद्भावाद् ‘एकैकामाहुतिं जुहोति’ इत्यत्र “स्त्रियाः पुंवद्” इत्युत्तरपदनिबन्धनः पुंवद्भावो भवति । ननु सत्यसति वा पुंवद्भावे को विशेषः, यस्मादुभयथापि वृद्धिर्भवति । सत्यम्, अवग्रहे त्वस्ति विशेषः । (एकदा) “सर्वैक” इति दाप्रत्ययः । (एकपुरुषः) । “पूर्वकाल” इति समासः । पञ्चाम्नाः, पूर्वपु-कामशमी, इत्यादौ “विशेषणं विशेष्येण” इति समासे सिद्धे “दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्” इति पुनर्विधानात् संज्ञया अन्यत्र दिक्सङ्ख्योः विशेषणसमासाभावाद् एकशब्दस्य समासवचनम् । अत एव एकवीर इत्यत्र “पूर्वकाल” इत्यस्मात्परत्वात् “पूर्वपरप्रथम” इत्यनेन समासेन भाव्यम् ; ततश्च वीरशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वात्पूर्वनिपातः स्यादिति चोद्यमपि

निराकृतम् । तस्य त्ववकाशो वीरपुरुषादिः । (एतत्) “एतेस्तुद् च” इत्यदिप्रत्ययस्तु-
 ङागमश्च । एष करीतीति, “त्यदादीनाम” इति विभक्तावत्वे “तदोस्ससौ” इति सौ तकारस्य
 सत्वे तस्य च षत्वे सोः “एतत्तदोस्सुलोपो ऽकोरनञ्समासे हलि” इति लोपः । अकोरिति व-
 चनाद् एषकः करोतीति साकच्चे सुलोपो न भवति । अनञितिवचनाद् अनेषः करोतीत्यत्रा-
 पि न सुलोपः । अत्र अनञ्समासे इति प्रतिषेधादेव तदन्तस्यापि ग्रह इति परमैष करोतीत्य-
 त्रापि सुलोपः । त्यदाद्यत्वे “तदोस्सस्सावनन्त्ययोः” इति सत्वे च, त्यदादिप्राधान्ये तदन्ते-
 षीप्येते; यदा त्वप्राधान्यं तदा न भवतः, अत्येतद्देवदत्त इति । नपुंसके सोर्लुका लुप्तत्वादपि
 न भवतः । अमो लुका लुप्तत्वादपि नात्वम् । एषेत्यादौ विभक्तिनैरन्तर्येण भवदप्यत्वं
 “भस्त्रैषा” इत्यादिनिर्देशात्तद्विधातस्य टापो निमित्तं भवति । (एषका, एषिका) अकच्पक्षे
 “भस्त्रैषाजाज्ञास्वानञ्पूर्वाणामपि” इति कात्पूर्वस्याकारस्य “प्रत्ययस्थाद्” इति प्राप्त-
 मित्वं पक्षे निषिध्यते । यद्यप्यत्र नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्देन केवला नामान्यपूर्वाणां चायं
 निषेध उक्तः । तथाप्येषाद्धे समस्ते न प्रेजयतः यतस्समासार्थायां विभक्तौ न त्यदा-
 द्यत्वम्, “अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते” इति । तेन समासाद्विभक्तावत्वे टापा
 भाव्यम् । स चान्तर्वर्तिन्या विभक्त्या प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तात्पर इति “प्रत्ययस्थात्” इती-
 त्वस्यासुप इति निषेधादप्रसङ्गात् किं तन्निषेधेन । त्यदादिकार्यं त्यच्छब्दवत् । एतत्परिमाण-
 मस्य (एतावान्,) “यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुष्” इति परिमाणिनि वतुप् “आ सर्वनाम्नः”
 इत्यात्वम् । “अत्वसन्तस्य” इत्यसम्बुद्धौ सावुपधादीर्घत्वे नुमि हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ ।
 (अतः, अत्र) “एतदोश्” इति प्राग्दिशीयेऽशादेशः । अत्र एतद् इति योगविभागः, तत्र
 “एतेतौ रथोः” इत्यनुवृत्त्या रेफथकाराद्योः प्रत्यययोः, यथासङ्ख्यमेत इत इत्येतावादेशौ भवतः,
 (एतहि इत्यमिति) तत्र हिंल् “अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम्” इति सिद्धस्थादिरु पसङ्ख्येयः ।
 अत्र भुङ्क्ष्व, अथोऽत्राधीष्व, इत्यादौ अन्वादेशेऽपि “एतदोश्” इति सामान्येनवाशादेशे
 सिद्धे “एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ” इति वचनं त्रतसोरनुदात्तत्वार्षम् । (एनम्, एनौ,
 एनान्, एनेन, एनयोः) “द्वियीयाटौस्वेनः” इतीदमेतदोरन्वादेशविषययोरेनादेशः । नपुंसकै-
 कवचने त्वेनादित्थिष्यते । (एतः) वर्णः । “हसिमृग्रिण्वामि” इति तन्प्रत्ययः (एनी)
 “वर्णादनुदात्तात्तोपधातो न” इत्यनुदात्तान्ततोपधवर्णवाचित्वात् स्त्रियां ङीप्, तकारस्य च
 नः । (इनः) “इणसी” इत्यादिना नक् । (दूरं,) “दुरीणो लोपश्च” इति दुर्युपपदे रक्,
 इणश्च लोपे, “रोरि” लोपे “द्रूलोपे” इति दीर्घः (दविष्ठः, दवीयान्, दवयति,) “स्थूलदूर”
 इत्यादिना णाविष्ठवदिति च यणादिपरस्य लोपो गुणश्च । “दूरयत्यवनते विवस्वतो” इति
 प्रयोगस्तु चिन्त्यः ॥ ३५ ॥

इङ् अध्ययने ॥ नित्यमधिपूर्वः । (अधीते, अधीयाते, अधीयते, अधीषे, अधीये, ।
 अधीवहे,) किङ्त्यजादावियङ् । “रामादधीतसंदेश” इति भट्टिप्रयोगे पञ्चमी चिन्त्या,
 “आख्यातोपयोगे” इत्याख्यातुः प्रतिपादयितुरपादानत्वं यस्मादुपयोग एव, उपयोगश्च
 नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम्, तच्च उपाध्यायादधीते इत्यादावेव सम्भवति । (अधिजगे, अधि-
 जगाते, अधिजगिषे, अधिजगे, अधिजगिवहे,) “गाङ् लिटि” इति गाङादेशः । क्रादिनिय-
 मादिद् । “आतो लोप इटि च” इत्याल्लोपः । तस्य स्थानिवद्भावाद् द्विवचनम् । गाशब्दस्य
 तु न स्थानिवत्त्वम्, “गाङ् लिटि” इति द्विलकारकनिर्देशाद् लावस्थावयामेव तद्विवचननिमि-
 त्ताज्जिमित्तत्वाभावात् । (अध्येता । अध्येष्यते । अधीताम्, अधीयाताम्, अधीष्व, अ-
 ध्ययै, अध्यावहै) आटि गुणाययोरुपसर्गस्य यणादेशः । पूर्वं धातोरुपसर्गेण योगेऽपि गुणात्पू-
 र्वमन्तरङ्गत्वेन सवर्णदीर्घो न भवति, “वाणांदाङ्गं बलीय” इति गुणस्य बलीयस्त्वात् । अथ वा
 “प्रत्ययः” “णेरध्ययने वृत्तम्” इत्यादिनिर्देशात् भविष्यति । (अध्यैत, अध्यैयाताम्,)
 अध्यैयत) झस्यादादेशः । (अध्यैथाः, अध्यैयि, अध्यैवहि,) अजादौ परत्वादिषडि

पश्चादादि वृद्धौ उपसर्गस्य यणादेशः । ज्ञापितं च “धुमास्था” इत्यत्र हल्ग्रहणेन विप्रतिषेधे प्राप्ते “असिद्धवद्व” इत्यसिद्धत्वं नेति । (अधीयीत, अधीयाताम्, अधीयीथाः, अधीयीध्वम्, अधीयीय, अधीयावहि,) धातोरियङ्युपसर्गेण सर्वर्णदीर्घः । आशिषि (अध्येषीष्ट, अध्येषीयास्ताम्, अध्येषीष्ठाः, अध्येषीद्वम्,) इणः परत्वान्मूर्धन्यः । (अध्येषीय,) धातोर्गुणः, उपसर्गस्य यण् । (अध्यगीष्ट, अध्यगीषाताम्, अध्यगीष्ठाः, अध्यगीद्वम्, अध्यगीषि) “विभाषा लुङ्लङोः” इति पक्षे गाडादेशः । “गाङ्कुटादिभ्योऽङ्णिन्डित्” इत्यङ्णितः प्रत्ययस्य डित्त्वातिदेशाद् “धुमास्था” इतीत्वम् । गाडभावे, (अध्यष्ट, अध्यैषाताम्, अध्यैष्ठाः, अध्यैद्वम्, अध्यैषि, अध्यैष्वहि,) आदि वृद्धौ उपसर्गस्य यणादेशः । (अध्यगीष्यत, अध्यगीष्येताम्, अध्यगीष्यन्त अध्यगीष्यथाः, अध्यगीष्यध्वम्, अध्यगीष्ये, अध्यगीष्यावहि) पूर्ववद्गाङ्गविकल्पः । गाडभावे (अध्यैष्यत) इत्यादयः । (अधिजिगांसते) “इङश्च” इति सनि गमिरादेशः । “अञ्जनगमां सनि” इति दीर्घः । “पूर्ववत्सन” इति तङ् । नायमादिष्टो गमिः सनः प्रकृतिः पृथगात्मनेपदी दृष्ट इति कथं “पूर्ववद्” इत्यतिदेशेन तडिति न भ्रमितव्यम् ; यस्मात्प्रत्ययविशेषोपादाने “आर्धधातुके” इतीयं परसप्तमीत्युक्तम् । तेनेङः सनि परे पश्चाद्गमिरादेश इतीडेव सनः प्रकृतिः, सच पृथगात्मनेपदी दृष्टः स एव तङ्निमित्तमिति तङ्सिद्धेः । “गमेरिट् परस्मैपदेषु” इतीणिषेधः । अयं च निषेध आत्मनेपदेन समानपदस्थस्येति कृति चेद्भवत्येध (अधिजिगमिषांचक्रे, अधिजिगमिषिता, अधिजिगमिषा,) इति । (अध्यापयति) “क्रीड्जीनांगौ” इत्यात्वे पुक् । “बुधयुध” इत्यादिना क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि परस्मैपदम् । (अध्यजीगपत्) “णौ च संश्रजोः” इति सन्परे चङ्परे णौ गाडादेशविकल्पः । पुकि णौ चङि ह्रस्वे द्वित्वे ऽभ्यासस्य सन्वदित्वे “दीर्घो लघोः” इति दीर्घः, आदेशाभावे, (अध्यापिपत्) पूर्ववदात्वतुकोश्चङि ह्रस्वे णिलोपे “द्विवचनेऽचि” इति तस्य स्थानिवत्त्वाद् “अजादेद्वितीयस्य” इति पिशब्दस्य द्विवचनम् । एवं सन्परेऽपि (अधिजिगापयिषति, अध्यापिपयिषति) सनस्सेट्त्वात् न णिलोप इति गुणायौ । (अध्याप्य) इत्यत्र “विभाषाऽऽपः” इत्यापः परस्य णेलर्यपि विधीयमानोऽयादेशो न भवति । अस्याब्रूपस्य लाक्षणिकत्वात् । (अधीत्य) सर्वर्णदीर्घस्य षत्वतुकोरसिद्धत्वाद् ह्रस्वनिबन्धनस्तुक् । अधीतमनेन (अधीती व्याकरणे,) व्याकरणमधीतवानित्यर्थः । “इष्टादिभ्यश्च” इति प्रथमासमर्थोऽनेनेति कर्त्रर्थे इनिः । “क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानम्” इति कर्मणि सप्तमी । रात्रिरधीता अहरधीतमित्यत्र कालाध्वनोः कर्मबल्लाघर्थमिति काले कर्मणि निष्ठा इति “कालाध्वनोः” इत्यत्र भाष्यम् । (अधीयन्) पारायणम् । अक्लेशेनाधीयान इत्यर्थः । “इङ्घायोः शत्रुकृच्छिणि” इति कर्तरि शता । “न लोकाव्यय” इत्यत्र तृन् इति प्रत्याहारग्रहणात् कर्मणि कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति । उगित्त्वात् स्त्रियाम् (अधीयती) (अधीयान) इत्यत्र लट्स्थानिकस्य शानचो ऽकृच्छ्रविषयेणानेन शत्रा भिन्नविषयत्वान्न बाधः । (अध्यायः) “इङश्च” इत्यकर्तरि कारके भावे च घञ् । उपेत्यास्मादधीयतइत्युपाध्यायः, पूर्ववद्वञ् । (उपाध्याया, उपाध्यायी) अत्र स्त्रिया क्तिनाऽस्य घञो न बाधः, [अपादाने स्त्रियामुपसङ्ख्यानं तदन्ताच्च वा ङीप्] इति वचनात् । पुंयोगङीषि तु “उपाध्यायमातुलाभ्यां वा” इति पक्षे आनुगमि भवति, (उपाध्यायी, उपाध्यायानी) इति अधीयते ऽत्रेति (अत्यध्यायः) पुंसि संज्ञायां घम्बाधित्वा “ध्यायन्याय” इति घञ् निपात्यते । (सौवाध्यायिकः) “प्रयोजनम्” इति ठक् । “नध्वाभ्याम्” इत्यैच्, वृद्धभावश्च । केचिदत्र ऐजागमार्थं द्वारादौ स्वाध्यायशब्दं पठन्ति, तदनर्थकम् । यद्यत्र शोभनो ऽध्यायः स्वाध्याय इति व्युत्पत्तिस्तदा “नध्वाभ्याम्” इत्यैच् सिद्धः, अथ स्वशब्देन समासः, तदापि द्वारारिषु स्वशब्दस्य पाठात् तदादेरपि तत्र ग्रहणात् सौवग्रामिकादिवदैचस्सिद्धिः । कठश्चासावध्यापकश्च कठाध्यापकः, “पोढायुवति” इत्यादिना समासः । आकृतिग्रहणा जातिलिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्वाद्या गोत्रं च चरणैस्सह ॥

इति चरणस्य जातिवत्त्वम् । चरणशब्दश्च शाखाध्यायिषु रूढः । ब्राह्मणस्याध्यापको (ब्राह्मणाध्यापकः) । प्यन्ताद् ण्वुल्, याजकादित्वाद् अकेनापि षष्ठीसमासः । “एतिस्तु” इति क्यबिबधौ नित्यमधिपूर्वत्वादस्यैतिग्रहणेन न प्रहः । तथा च भाष्ये ‘अध्येयं व्याकरणम्’ इति यदन्तो निर्दिश्यते ॥ ३६ ॥

इक् स्मरणे ॥ अयमप्यधिपूर्वः । मातुरध्येति मातरमध्येति, “अधीगर्थ” इति कर्मणश्शेषत्वेन षष्ठी । धातोः ककारो ऽत्रैवेगिति विशेषणार्थः । (अधीतः, अधीयन्ति) इत्यादि सर्वमिष्वत् । “इण्वदिक” इति वचनाद् “इणो यण्” “इणो गा लुङि” इत्यस्यापि भवति । आत्रेयस्तु यणमुक्त्वा के चित्तु “इणो गा लुङि” इत्यतिदेशकार्या(१)र्थमेव, “इण्वदिक” इत्यतिदेशमिच्छन्ति, तन्मते इयङि अधीयन्तीति पक्षान्तरमप्याह । “इणो यण्” इत्यत्र न्यासे च पक्षद्वयं दर्शितम् । “णकारोच्चारणं इङिकोर्निवृत्त्यर्थम् । ये तु “इण्वदिकः” इति सामान्येनातिदेशमिच्छन्ति तेषामिड एव निवृत्त्यर्थम् । इकस्तु भवितव्यमेव यणा इति । मैत्रेयस्तु इयङमेवोदाहृत्य, केचित्तु यणादेशमिच्छन्ति” इत्याह । हरदत्तस्तु इयङादेशं न सहते । “इण्वदिकः” इत्युपादाय यदाह । “यद्यस्यैवायं प्रकरणस्य शेषः स्यात्, “इणिकोर्गा-लुङि” इति सूत्रन्यासः कर्तव्य इत्येवावश्यम् । एतश्च खलु पृथगिण्वदिक इत्याह, ततो म-न्यामहे सर्वशास्त्रस्य शेषोऽयम्” इति । एवं च ‘ससोतयो राघवयोरधीयन्’ इति भट्टिप्रयोग-श्चिन्त्यः । “णौ गमिरबोधने” “सनि च” इत्यबोधने विधीयमानो गम्यादेशोऽस्यापि भवति, यतस्तत्र बोधनशब्देनानुभवरूपं ज्ञानं गृह्यते, न च स्मृतिरनुभवः, अत एव वृत्तौ अधिगम-यति, अधिजिगमिषति, इति गम्यादेश उदाहृतः ॥ ३७ ॥

वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु ॥ जनो जन्म,(२) प्रजनो जन्मन उपक्रमो गर्भग्रहणम् । (वेति, वीतः, वियन्ति, वेपि, वेमि, वीवः,) अजादावगुणवृद्धिविषये इयङ् । (विवाय, वि-व्यतुः, विव्युः, विवयिथ, विवेथ, विव्यथुः, विव्य, विवाय, विवय) पिट्वचनेषु वृद्धिगुणायामां स्थानिवत्त्वे वीशब्दस्य द्विवचनम् आययोरेव वा स्थानिवत्त्वे वैशब्दस्य वेशब्दस्य वा । अ-पिट्वचनेषु इयङः स्थानिवत्त्वात् विशब्दस्य द्विवचने पुनरुत्तरखण्डस्य प्रवर्तमानमियङं बा-धित्वा ऽनेकाच्त्वाद् यणादेशः । ‘कटि गतौ’ इत्यत्रायमर्थः प्रपञ्चितः । (वेता । वेप्यति । वेतु, वीतां, वियन्तु, वीहि) हेरपित्वात् छित्त्वान्न गुणः । (वयानि, वयाव,) इयङं बाधि-त्वा परत्वाद्गुणः । (अवेत्, अवीताम्, अवियन्, अवेः, अवयम्, अवीव,) अडागमा-त्प्रागपि वर्तमानं प्रकृत्यनेकाच्त्वमाश्रित्य अजादौ किति “एरनेकाच” इति यणादेश इत्या-त्रेयः । अन्ये तु परत्वादियङमेवाहुः । “असिद्धवदन्न” इति ‘असिद्धत्वं विप्रतिषेधविषयेन’ इति “घुमास्था” इत्यत्र हल्ग्रहणेन ज्ञापितम् । (वीयात्, वीयातां, वीयुः) आशिषि (वीयात्, वीयास्ताम् । अवैषीत् । अवैष्टाम्, अवैषीः, अवैषम् । विवीषति) “इको झल्” इति कि-त्त्वान्न गुणः । (वेवीयते, वेवेति, वेवयीति, वेवीतः, वेवयति) णिचि (वाययति, अवीवयत्) । प्रजनार्थत्वे तु “प्रजने वीयतेः” इति णौ विभाषया आत्वे पुकि, पुरो वातो गाः (प्रवापयति) इति ॥ पुरोवातो गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । कर्मणि वीयते इत्यादि । (वीत्वा वीतः । वेत्रम् ।) “गुष्ट-वी” इत्यादिना त्रप्रत्ययः (वेत्रकीयम्) “नडादीनां कुक्च” इति चातुरथिकश्छङ्, कुगाग-मश्च । अत्र प्रष्टिष्टनिर्देशाद् “ई” इत्यपि धातुमाहुः,(३) (एति ईतः, इयन्ति । ईयात्, ईया-ताम् । ऐपित्) इत्यादिसिद्धयर्थम् ॥ ३८ ॥

(१) अधिकारकार्यार्थमिति बहुषु पुस्तकेषु पाठः ।

(२) जननं जन इति पाठो बहुषु पुस्तकेषु ।

(३) ई गतिध्यामिप्रजनकान्त्यसनखादने तु वर्तते इत्यर्थ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ॥

या प्रापणे ॥ प्रापणमिह गतिः । (याति । प्रणिशति) । “नेर्गद” इति णत्वम् । (यञ्, यान्ति, यासि, यामि । ययौ, ययतुः, ययुः, ययाथ ययिथ, यय, ययौ, ययिव,) क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमादिङ्कल्पः । (याता । यास्यति । यातु, यातात्, यातां, यान्तु, याहि, यानि,) *लङ्शकटायनस्यैव* इत्याकारान्ताल्लङ्ः शाकटायनमतेन विधीयमानो जुस्भावो लोटो लङ्वावेन न भवति, तत्रानुवर्तमानेन डित इत्यनेनैव आकारान्तात्परस्य लङोऽन्यस्य शेरसम्भवाद् लङ्विषयत्वे सिद्धे पुनर्लङ्ग्रहणस्य मुख्यलङ्ग्रहणार्थत्वात् । (अयात्, अयाताम्, अयुः, अयान्, अयाः, अयातम्, अयाम्,) “लङ्शकटायनस्यैव” इति वा श्लेर्जुस्भावः । (यायात्, यायाताम्) इत्यादि । यायुरित्यस्यानभिधानादप्रयोग इति केचिदित्यात्रेयः । आशिषि, (यायात्, यायास्तां, यायासुः । अयासीत्, अयासीः, अयासिषम्,) “यमरमनमाताम्” इति सगिडौ । (यान्ती । याती,) शत्रन्तात् शीनद्योः परयोः “आच्छीनद्योर्नुम्” इति नुम्बिकल्पः । (यियासति) । “नित्यं कौटिल्ये गतौ” इति यङ्, (यायेति, यायाति, यायीतः, यायति) हलादौ क्किति सार्वधातुके “ई हल्यघोः” इतीत्वम् । अजादौ “इनाभ्यस्तयोः” इत्याल्लोपः । (यापयति । अयीयत् । यायावरः ।) “यश्च यङः” इति यङन्ताच्चातेर्वरच् । अत्र चकारः पुनर्वरज्विधानार्थ इत्यकौटिल्येऽपि यङनुमीयते । एवं हि पुनर्विधानमुपपद्यते । अत्र वरच्यतो लोपे यलोपे च “अचः परस्मिन्पूर्वविधौ” इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् “न पदान्त” इत्यादिना निषिध्यत इति “आतो लोप इटि च” इत्याल्लोपो न भवति । शुभं यातीति (शुभंयाः) । क्प् । (शुभंयौ) । “नादिचि” “दीर्घाजसि च” इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधाद् “वृद्धिरेचि” इति वृद्धिः । (शुभंयाः) । शसादौ भसंज्ञायाम् “आतो धातोः” इत्याल्लोपे (शुभंयः) इत्यादि । नपुंसके तु ह्रस्वत्वे (शुभंयम्) इत्यादि । चतुर्थ्येकवचने तु “डेर्यः” इति यकारे “सुपि च” इति दीर्घे तस्य च धात्वाकारत्वाद् “आतो धातोः” इत्याल्लोपे “हलो यमाम्” इति पूर्वयकारस्य वा लोपे शुभंय इति भवति । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम्, पूर्वत्रासिद्धीयत्वात्, यलोपविधित्वाद्वा । यदा तु “हलो यमाम्” इति लोपो न भवति; तदा द्वियकारक उच्चार्यः । (शुभंयिका) । कप्रत्यये “केऽण” इति ह्रस्वे “प्रत्ययस्थाद्” इतीत्वम् । “उदीचामातस्थाने यकपूर्वायाः” इति यकारककारपूर्वस्याकारस्थानिकस्याकारस्य विधीयमानः पाक्षिक इत्वनिषेधोऽत्र न भवति । यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन स्त्रीप्रत्ययस्य, अतस्तत्र ग्रहणात् । (ययातिः) । क्तिनि बाहुलाद् द्विर्वचनमित्यात्रेयः । “ई हल्यघोः” इतीत्वमपि बहुलवचनादेव नेति तदभिप्रायः । यङ्लुगन्ताद्वा क्तिचि ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्य’ इति “दीर्घोऽकित” इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् “ई हल्यघोः” इत्यभ्यस्तेत्त्वं च न भवति । (यात्रा,) “हुयामाद्युवसिभसिभ्यस्त्रन्” इति त्रन् स्वभावात्स्त्रीविषयः । ‘ट्रन्’ इति ट्रनैव सिद्धे त्रन्विधानं ङीन्निवृत्त्यर्थम् । (ययुः) । “यो द्वे च” इत्युप्रत्ययो द्वित्वं च किद्वन्नावादाल्लोपः । (मृगयुः) व्याधः, (देवयुः) धार्मिकः, (केवल्युः) मानी, (ग्रहयुः) ग्रहपतिः, (मित्रयुः) मित्रवत्सलः, ऋषिश्च, (मन्त्रयुः) मन्त्री, (अध्वर्युः), ऋत्विग्विशेषः । “मृगय्यादयश्च” इति मृगादिपूपपदेषु कुप्रत्यये निपात्यन्ते । अध्वरशब्दस्य अन्तलोपश्च । अध्वर्योर्भावंकर्मणी (अध्वर्यवम्) । उद्गात्रादित्वादङ् । (यातुः) । रक्षःपर्यायः तुनि पारायणे व्युत्पादितः । (यामः) । “अतिस्तु” इत्यादिना मन् ॥ ३९ ॥

वा गतिगन्धनयोः ॥ (वाति) इत्यादि यातिवत् । (वाजयति) । “वो विधूने जुक्” इति णौ जुक् । विधूनेन कम्पनम् ; अन्यत्र पुगेव, (वापयति) इति । (निर्वाणः) । “निर्वाणोऽवाते” इति धात्वर्थस्य अवाताधिकरणत्वे निष्ठानत्वं निपात्यते । वाते तु निर्वातो वातः, निर्वातं वातेन इति नत्वं न भवति । आद्युदात्तो वातशब्दो “हसिभृगृण्वाम्” इति तनि वृत्त्यः । वातानां समूहो (वात्या) । “पाशादिभ्यो य” इति यः । (वातूलः) “वाता-

त्समूहे च” इत्यूलच् । च शब्दादयं न सहत इत्यर्थोऽपि । (वातवान्, वातूलः,) सिध्मा-
दिषु ‘वातदन्तबलललाटानामूच्’ इति पाठाल्लुचि ऊङ् चागमः । “यस्य” इति लोपः ।
वातरोगी, (वातकी) “वातातिसाराभ्यां कुक्च” इति मत्वर्थे इनिः, कुगागमश्च । वातस्य
शमनं कोपनं वा वातिकं, तस्य निमित्तप्रकरणे [वातपित्तश्लेष्मभ्यश्शमनकोपनयोरुपस-
ङ्ख्यानम्] इति ठक् । (वायुः) “कृपावाजी” इत्युणि युगागमः । वायुर्देवताऽस्य (वाय-
व्यम्) । “वायृतुपिष्टुपसो यत्” इति यत् । ओर्गुणे “वान्तो यि” इत्यवादेशः । “ह्वावाम-
श्च” इत्यत्र अकर्मकत्वात् अस्याग्रह इति न्यासे; तत्पाशादौ ‘वाता वान्ति दिशो दश’ इति
भाष्ये सकर्मकस्य दर्शनादयुक्तम् । तथा च भट्टभास्करोऽपि ‘असन्मृष्टो जायसे मातृवोः, इत्यत्र
मातृवोः मातापितृभावं वान्त्योरिति सकर्मकत्वमाह । एवं च “ह्वावामश्च” इत्यत्र ‘ह्वयतिना
सानुबन्धकेन साहचर्याद् अकर्मकत्वाच्च वा गतिगन्धनयोः मा माने इत्येतयोरग्रहणम्, इति
हरदत्तेन अकर्मकत्वस्य हेतोः कथनमन्यमताभिप्रायं द्रष्टव्यम् । शोषणे वायति । तन्तुसन्ताने
वयतीति शपि गतम् ॥ ४० ॥

भा दीप्तौ । (भाति) इत्यादि यातिवत् । (व्यतिभाते) । त्रिष्वपि वचनेषु समानं रूपम्,
झस्यादादेशः । (व्यतिभासे, व्यतिभै) । इट् एत्वे वृद्धिः । केचित्तु “आतो लोप इटि च”
इत्यत्रास्यापीदो ग्रहणमिति आल्लोपमिच्छन्ति तन्न, तन्नार्धधातुकाधिकारादागमस्यैवेदो ग्रह-
णमिति स्थितेः । आगमश्च इडार्धधातुकभक्तत्वादार्धधातुकः । (भा) “डोऽन्यत्रापि दृश्यते”
इति डः । (भाः) “सम्प्रचादि” इत्यादिना क्तिप् । भसंज्ञायाम् “आतो धातोः” इत्याल्लोपे
(भ) इत्यादि । ‘करकमलैः पुनरुत्करक्तभाभिः’ इति प्रयोगः सान्तस्य भाश्शब्दस्य रुत्वे “भोभ-
गो” इति यत्वे “हलि सर्वेषाम्” इति लोपे द्रष्टव्यः । (प्रतिभा, प्रभा) । “आतश्चोपसर्गो”
इत्यङ् स्त्रियां भावे । प्रतिभैव (प्रातिभम्) । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण् । (निभः) स्तुल्यः ।
“आतश्चोपसर्गो” इति कर्तरि कः । (प्रभानम्, प्रभापनम्) । “न भाभूपूकमिगमि” इत्या-
दिना “ण्यन्तानां च भादीनामुपसङ्ख्यानम्” इति च णत्वनिषेधः । अयं च निषेधः “कृत्य-
चः” इति प्राप्तस्येति लोटि प्रभाणि प्रभावयाणि इत्यत्र “आनि लोट्” इति णत्वं भवत्येव ।
(भानुः) । “दाभाभ्यां नुः” इति नुः ॥ ४१ ॥

ष्णा शौचे ॥ (स्नाति । सन्नौ, सन्नाथ, सन्निथ, सन्निव । स्नाता । स्नास्यति । स्नातु,
स्नाहि, स्नानि । अस्नात्, अस्नाताम्, अस्नुः, अस्नाः । स्नायात्, स्नायाताम्) । आशिषि,
(स्नायात्, स्नेयात्,) “वान्यस्य संयोगादेः” इत्येत्वविकल्पः । (अस्नासीत् । सिष्णासति ।
सास्नायते । सास्नाति । स्नापयति, स्नपयति, प्रस्नापयति) । “ग्लास्नावनुवमां च” इत्य-
नुपसृष्टस्य वा मित्त्वम् । “प्रतिष्णातम्” इति सूत्रे षत्वम् । सूत्रादन्यत्र (प्रतिस्नातः) ।
(निष्णातः, नदीष्णः) । “सुपि स्थ” इत्यत्र “सुपि” इति योगविभागात्कः, निनदीभ्यां स्ना-
तेः कौशले” इति षत्वम् । कौशलादन्यत्र (निस्नातः, नदीस्नातः) । सुस्नातं पृच्छति
(सौस्नातिकः) । [पृच्छतौ सुस्नातादिभ्य उपसङ्ख्यानम्] इति ठक् । (प्रस्नः) “घञर्थे
कविधानम्” इति कः । (स्नानीयं) चूर्णम् । बाहुलकात्करणेऽनीयर् । (स्नात्वाकालिकः)
मयूरव्यंसकादित्वात्तत्पुरुषः । “समासेऽनञ्पूर्व” इति क्त्वो ल्यबन् भवति । अनञ् इत्यस्य
पर्युदासत्वाद् नञ्सदृशेनाव्ययेन कत्वान्तस्य समासे स विधिरिति । मयूरव्यंसकादिषु पाठा-
देव वात्र ल्यपो नैव प्रसङ्गः । (ब्राह्मणस्नापकः) । ण्यन्ताण्युल्ल । याजकादित्वात् षष्ठीस-
मासः । स्नायतीति भौवादिकस्य ॥ ४२ ॥

श्रा पाके । इह पाको विह्वित्तिरिति कैयटादौ । (श्राति) इत्यादि स्नातिवत् । पाके घटादि-
पाठात् श्रपयति । अन्यत्र श्रापयति स्वेदयतीत्यर्थः । (श्रुते) क्षीरं हविर्वा । ण्यन्तस्य चाण्य-
न्तस्य च क्ते “श्रुतं पाके” इति श्रभावो निपातितः । क्षीरहविषोरन्यत्र (श्राणा) यवागूः,
(श्रपिता) यवागूरिति । “संयोगादेरात्” इति निष्ठानत्वम् । ‘अण्यन्तत्वे पाके’ इति वच-

नाद् यदा स्वेदनवचनो वा ण्यन्ताणिचि पाचनवचनो वा तदापि न श्रृभावः । सर्वमेतत् 'श्रै-
पाक' इत्यत्र प्रपञ्चितम् ॥ ४३ ॥

द्रा कुत्सायां गतौ ॥ कुत्सितगतिः पलायनं स्वापश्चेति स्वामी । तत्र प्रायो निपूर्वोऽयं
स्वापवचनः । (द्राति, निद्राति, प्रणिद्राति,) इत्यादि यातिवत् । (निद्रालुः, तन्द्रालुः)
“सृष्टिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्रा” इति निपूर्वात्तत्पूर्वाच्चालुच् । अस्मादेव निर्देशात्तदो द-
कारस्य च नकारः । (निद्रः) “आतश्चोरसर्गो” इति कः । (निद्रा) । स्त्रियाम् “आतश्चो-
रसर्गो” इत्यङ् । (तन्द्रा) । “घञर्थे कविधानम्” इति कप्रत्यये टाप् । (तन्द्रिः) । “अच
इः” इतीप्रत्ययः, बाहुलकात्कित्त्वादालोपः । (तन्द्री) । “कृदिकारादकिन” इति वा ङीप् ।
सर्वत्रात्र तदो दकारस्य नकारः, “निद्रातन्द्रा” इति निपातनस्य सामान्यापेक्षत्वाद् द्रष्टव्यः ।
(द्राणः, द्राणवान्) “संयोगादेरात्” इति निष्ठानत्वम् । (निद्रित) इति निद्राशब्दात्
तारकादित्वादितचि । द्रायतीति स्वप्ने शपि ॥ ४४ ॥

प्सा भक्षणे ॥ (प्साति, प्रणिप्साति) इत्यादि स्नातिवत् । द्रवणेन प्सानीयो (द्रप्सः)
घञर्थे कः । पृषोदरादित्वाद् द्रादेशः । (विश्वप्सा) । “श्चन्नुक्षन्” इत्यादिना कनिन् ॥ ४५ ॥

पा रक्षणे ॥ (पाति) इत्यादि यातिवत् । (पायते, अपासीत्) । ईत्वे सिचो लुकि च लुगि-
करणत्वान्नास्य ग्रहः । (पालयति) “पातेर्लुग्वक्तव्यः” इति णिचि लुगागमः (गोपालकः)
“नित्यं क्रीडाजीविकयोः” इति अकेन समासः । गोपालकस्य स्त्री (गोपालिका ।) [गो-
पालिकादीनां प्रतिषेधः] इति पुंयोगलक्षणस्य ङीषोऽभावः । न पातीति (नपात्) नसे-
त्यर्थः । “नभ्राण्णपाद्” इति निपातनात् नजः प्रकृतिभावः किपि तुक्च । शत्रन्त इतिवृत्तिः ।
तत्र हरदत्तः—“अपान्नपातम्” इत्यादावनपुंसके नुमदर्शनाद् “उभे वनस्पत्यादिषु” इत्यत्र
पातेः किपि पाद् इत्यभिधानाच्च अपपादोऽयमिति । (तनूनपाद्) अग्निः, इन्धनं विना तनून्
पातीति व्युत्पत्तिः । (अपोनप्त्रियम् । अपान्नप्त्रियम् । अपोनप्त्रोयम् । अपान्नप्त्रोयम् ।)
“अपोनप्त्रपान्नतृभ्यां घः” “छ च” इत्यपोनपादपान्नपाच्छब्दाभ्यां घञ्छौ । “सास्य देव-
ता” इत्यस्मिन्विषये प्रत्ययसन्नियोगेन आपोनप्त्रपांनतृभावश्च । उभे अपि देवतानामनी
(पतिः) । “पातेर्डतिः” “पतिस्समास एव” इति विसंज्ञानियमात् पत्येत्यत्र “आङो ना-
स्त्रियाम्” इति नादेशो न भवति । (पत्ये) इत्यादौ ङिङ्गचने “घेर्ङिति” इति गुणश्च न भव-
ति । (पत्युः) ङसिङ्सोरकारस्य “ख्यत्यात्परस्य” इत्युकारे यणादेशः । ख्यत्येति
खिशब्दखीशब्दयोः कृतयणोर्निर्देशः । तथा पत्यावित्यत्र “अच्च घेः” इत्यत्वं न भवति । डेरौ-
कारस्तु “औत्” इति भवति । समासे तु विसंज्ञायां वनस्पतिनेत्यादौ नाभावादीनि धिका-
याणि भवन्ति । “पारस्करप्रभृतीनि च” इति सुट् । (बृहस्पतिः) । “तद्बृहतोः करपत्यो-
श्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च” इति सुट् तलोपौ । (वाचस्पतिः, दिवस्पतिः) । एतावपि पार-
स्करप्रभृती । बृहस्पतेरपत्यादिः (बार्हस्पत्यम्) । “दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदान्यः”
इति प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः । वनस्पतीनां समूहो (वानस्पत्यम्) इत्यत्र “अचित्तहस्ति-
धेनोष्ठक्” इत्यचित्तलक्षणं प्राग्दीव्यतीयं परमपि ठकं [ण्यादयोऽर्थविशेषणलक्षणादपवादा-
त्पूर्वविप्रतिषेधेन] इति बाधित्वा ण्य एव भवति । अर्थविशेषलक्षणादित्यभिधानाद्, उ-
ष्ट्रपतिनां पत्रम् (औष्ट्रपतम्) इत्यत्र “तस्येदम्” इत्यर्थसामान्ये विधीयमानं “पत्राध्व-
र्युपरिषदश्च” इत्यष्ट्रपत्वाण्यं बाधते । पत्रं वाहनमुच्यते, अश्वपतेरपत्यादि (आश्वपतम्)
“अश्वपत्यादिभ्यश्च” इति ण्यापवादोऽण् प्राग्दीव्यतीयः । एवं धनपत्यादयो गणपतिता उदाहार्याः ।
वास्तोष्पतिर्देवतास्य (वास्तोष्पत्यं, वास्तोष्पतीयम्) । “द्यावापृथिवीशुनासीर” इत्यादिना
यञ्छौ । अत्रैव निपातनात् षष्ठ्या अलुक्पत्ये । गृहपतिना संयुक्तोऽग्निः (गार्हपत्यः) । “गृहप-
तिना संयुक्ते ज्यः” इति संज्ञायां ज्यः, निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । गृहपतेः भावः कर्म वा
(गार्हपत्यम्) । “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्” इति यक् । अधिपतिगणपत्योस्तु ब्राह्मणादि-

त्वात् प्यञ् । (अधिपत्यं, गणपत्यम्) । यक्ष्यजोस्स्वरे विशेषः । स्वपती साधु (स्वाप-
 तेयम्) । “पत्यतिथि” इत्यादिना ढञ् । कौमुदगन्ध्यायाः पतिः (कौमुदगन्धीपतिः) ।
 “प्यङस्सम्प्रसारणम्” इति सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे च “हलः” इति दीर्घः । दुहितुः पतिः
 (दुहितृपतिः) । “विभाषा स्वसृपत्योः” इति विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनः पूर्वपदस्य पञ्चया
 विभाषा अलुक् । (अहर्षतिः) । [अहरादीनां पत्यादिषूपसङ्ख्यानम्] इति रेफस्य वा
 रेफो विसर्जनीयापवादः । विसर्जनीयपक्षे “कुप्चोः” इति पक्षे उपध्मानोयोऽपि । उभयत्रा-
 प्यादिशब्दः प्रकारे इति हरदत्तः । जाया च पतिश्च (जायापती, दम्पती, जम्पती,) राज-
 दन्तादित्वाद् ध्यन्तस्यापि परनिपातः । जायाशब्दस्य वा दम्भावजम्भावौ च भवतः । वा-
 सवदत्तायां ‘सखेदमेव’ इति केवलस्य स्त्रीवचनस्य दंशब्दस्य प्रयोगश्चिन्त्यः । ब्रह्मा
 च प्रजापतिश्च (ब्रह्मप्रजापती) “न दधिपयआदीनि” इति । समाहारद्वन्द्वनिषे-
 धात् इतरेतर एव द्वन्द्वः, (पत्नी) “पत्युर्नो यज्ञसंयोगे” इति ङीप् । ईकारस्य च नकारः ।
 यज्ञसंयोगादन्यत्र पतिरियं ब्राह्मणी ग्रामस्येति । वृषलस्य पत्नीत्याद्यौपचारिकः प्रयोगः ।
 वृद्धपतिः वृद्धपत्नी तत्पुरुषो बहुव्रीहिवौ । “विभाषा सपूर्वस्य” इति विद्यमान पूर्वपदस्य
 पत्यन्तस्य प्रातिपदिकस्य वा ङीबन्कारौ । अत्रानुवर्तमानमुपसर्जनप्रहणं पत्यन्तप्रातिप-
 दिकविशेषणमिति बहुव्रीहवपि ङीबन्कारौ भवतः । समानः पतिरस्याः सपत्नी । “नित्यं
 सपत्न्यादिषु” इति नित्यं ङीबन्कारौ अस्मादेव निर्देशात्समानस्य सभावः । आदिशब्देन
 गणपठितैकादिपूर्वपदादपि । सपत्न्या अपत्यं (सापत्नः) । “शिवादिभ्योऽण्” इत्यण् । सप-
 त्न्या भावः कर्म वा सापत्न्यं, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया “पत्यन्त” इति यक् । “भस्यादे त-
 द्धिते” इति पुंवद्भावस्तु न भवति, सपत्नीशब्दस्याभाषितपुंस्कत्वात् । सपत्नीव (सपत्नः)
 “व्यञ् सपत्ने” इत्यनुवादादिवाथेऽकारः । (पतिवत्नी) “अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्” इति जी-
 वपत्यां ङीब्र नुगागमश्च, तत्सन्नियोगेन मतुपो वत्त्वं च । अन्यत्र (पतिमान् पतिमती) इति।
 (पितापितरौ) “नप्त्वेष्टृ”-इत्यादिना तृचि इत्वं गुणाभावश्च निपात्यते । “अमृन्” इति
 सर्वनामस्थानदीर्घोऽस्य न भवति, तृन्नन्तानां नप्त्रादीनां पुनरुपादानस्य संज्ञाशब्दानामौ-
 णादिकानामेषामेवेति नियमार्थत्वात् । सौ “ऋदुशन” इत्यनङि नान्तत्वात् “सवनाम-
 स्थाने” इति दीर्घः । माता च पिता च (पितरौ) “पिता मात्रा” इति पितुर्वा शेषः, अ-
 न्यथा (मातापितरौ) । “आनङ् कृतो द्वन्द्वे” इति विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनो द्वन्द्वपूर्व-
 पदस्य आनङादेशः । अयमनृकारान्ते पुत्रशब्देऽपि भवतीति वृत्तिः, (पितापुत्रौ) इति, “मातर-
 पितरावुदीचाम्” इत्यनङ्गिपातनान् (मातरपितरौ) इत्यपि भवति । पितरो देवताऽस्य (पि-
 त्र्यम्) “वाचवृत्तुपिबुषसो यत्” इति यक् । *रीडृत* इति ऋदन्तस्याङ्गस्य कृतसार्वधातुका-
 दन्यस्मिन् यकारादौ च्वौ च रीङ्, “यस्येति च” इतीकारलोपः । (पितृव्यः, पितामहः) ।
 “पितृव्यमातुलमातामहपितामहा” इति पितृभ्रातरि व्यन्प्रत्ययः, पितुः पितरि मातरि च
 डामहच् प्रत्ययः । “मातरि पिच्च” इति वा गौरादिपाठाद्वा ङीप्, (पितामही) पितुरागतं
 (पितृयं, पैतृकम्) “पितृयच्च” इति “तत आगत” इति विषये यदृठञौ । “इसुसुक्तान्ता-
 त्क” इत्युगन्तत्वात् ठस्य कादेशः ॥ ४६॥

रा दाने ॥ (राति) इत्यादि । (रातिः) मित्रम् । संज्ञायां क्चि । (राः, रायौ) “रा-
 तेडैः” इति डैः । “चिरव्ययम्” इतिनियमाद् “कृन्मेजन्त” इति नाव्ययत्वम् । “रायो
 हलि” इति हलादौ विभक्तावात्वम् । अजादौ विभक्तावायादेशः । इदमात्वं तदन्तेऽपीष्यते,
 (सुरा अतिरा) इति। (अतिरि) ब्राह्मणकुलमित्यत्र सोर्लुका लुप्तत्वाद् हलादिविभक्तिपरत्वा-
 भावान्नात्वम् । अन्यत्र तु भवत्येव अतिराभ्यामित्यादि । “सम्बुद्धौ च” इति गुणस्तु विक-
 ल्पेन भवतीति त्रपतावुपपादितम् । अजादौ “इकोऽचि” इति नुम्, (अतिरिणी) इत्यादि ।
 तृतीयादावजादौ “तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्” इति पक्षे पुंवद्भावाद् नुमभावो नाश-

द्वयः, इगन्तस्याङ्गस्य भाषितपुंस्कत्वाभावाद् पुंवद्भावस्य नैव प्रसङ्ग इति । आमि तु [नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुद् पूर्वविप्रतिषेधेन] इति नुड्यात्वे च (अतिराणाम्) इति भवति । (राका) “कृदाधारार्चिकलिभ्यः कन्” इति कन् । (रात्रिः) “राशदिभ्यां त्रिप्” इति त्रिप् । (रात्री) कृदिकारत्वान् डीप् । “रात्रेश्चाजसौ” इति संज्ञालन्दसोर्जीविवधानमाद्यु-
दात्तार्थम् । (अहोरात्रः, अहोरात्रौ) द्वन्द्वौ । [अहो रुविधौ रूपरान्त्रिथन्तरेपूपसङ्ख्या-
नम्] । इति रुः । (सर्वरात्रः) । “पूर्वकालैक” इति समासः । रात्रेः पूर्वभागः (पूर्व-
रात्रः) । “पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे” इति तत्पुरुषः । (सङ्ख्यातरात्रः, पुण्य-
रात्रः) । विशेषणसमासौ । (अतिरात्रः) । प्रादिसमासः । (द्विरात्रः) द्विगुः । “अह-
स्सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः” इत्यहरादेरव्ययात् सङ्ख्यायाश्च परस्य रात्रिशब्दस्या-
च्चसमासान्तस्तत्पुरुषे । अहर्ग्रहणं तु द्वन्द्वार्थम् । “कतिपयरात्रम्” इति मुरारिप्रयोगे कतिप-
यशब्दस्यासङ्ख्यात्वात् समासान्तश्चिन्त्यः । उक्तं हि “षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्” इत्यत्र
वृत्तावस्यासङ्ख्यात्वम् । “रात्राह्वाहाः पुंसि” इति कृतसमासान्तस्य रात्रशब्दस्य पुंस्त्व-
म् । इदं पुंस्त्वमसङ्ख्यादेरित्यमरसिंहः, यथाह ‘रात्रादेः प्रागसङ्ख्यकाद्’ इति । वृत्ति-
कारशाक्यमुनिप्रभृतयस्तु पुंस्त्वमेवाहुः । रात्र्यामदति (रात्रिमदः(१)) “रात्रेः कृति वि-
भाषा” इति वा मुमागमः । (रात्रिंदिवम्) अचतुरादिनाचि मान्तत्वं निपात्यते । (द्वैरा-
त्रिकः, द्विरात्रीणः) “रात्र्यहस्सर्वत्सराच्च” इति अधीष्ठादिपु ठञ्छौ । रायतीति शपि ॥४७॥

ला आदाने ॥ (लाति) इत्यादि । (विलापयति विलापयति घृतम्) “लीलोर्लुङ्गलुकाव-
न्यतरस्यां स्नेहविपातने” इति पक्षे लुगागमः । स्नेहविपातनादन्यत्र पुगेव । कृपामादच्च इति
(कृपालुः) । मितद्रवादित्वाङ्ङुरित्यात्रेयः । (व्यालः) । “आतश्चोपसर्गे” इति कः । बहुनथान्
लातीति (बहुलम्) । “आतोऽनुपसर्गे क” इति कः । (बाहुलकम्) । मनोज्ञादित्वाद् भा-
वकर्मणोर्वुञ् । अतिशयेन बहुलो (बंहिष्ठः, बंहीयान्) । बहुलस्य भावकर्मणी (बंहिमा) ।
पृथ्वादित्वादिमनिच् । “प्रियस्थिर” इत्यादिना इष्टेमेयस्सु बहुलस्य बंध्यादेशः । बहुलमा-
चष्टे (बंहयति) । णाविष्टवद् इति बंध्यादेशः । रातिलाती द्वावपि दानार्थोविति चान्द्राः ॥४८॥

दाप् लवने ॥ (दाति) इत्यादि पूर्ववत् । पकारो घुसञ्ज्ञायामादाविति निषेधार्थः ।
तेन (प्रणिदाति प्रनिदाति) इत्यत्र “शेषे विभाषा” इति णत्वविकल्पो भवति । तथा
(दायते, अदासीत्, व्यत्यदास्त, दातम्, दिदाति) इत्यादौ यथासङ्ख्यम् “घुमास्था”
इतीत्वम्, “गातिस्था” इति सिचो लुक्, “स्थाध्वोरिच्च” इति प्रकृतेरित्वं सिचश्च कित्त्वं,
“दोदद्वोः” इति दद्भावः, “सनिमीमा” इतीरुभावो न भवति । (दावम्) “दाम्नी” इत्या-
दिना करणे ढ्रन् । रक्षणे दयते, शोधने दायतीति शपि गतम् ॥ ४९ ॥

ख्या प्रकथने ॥ (ख्याति) इत्यादि यातिवत् । लुङि “अस्यतिवक्ति” इत्यङि (अ-
ख्यद्) इति भवति । तिपा निर्देशाद्यङ्लुकि अङभावात् सिचि (अचाख्यासीद्) इति भव-
ति । अस्यापि चक्षिडादेशवत् कृशादित्वं द्रष्टव्यम् । इदमार्धधातुकविषयमिति आत्रेयादयः ।
अन्ये तु सामान्येन मन्यन्ते । (सखा) । “समाने ख्यस्य चोदात्त” इति समानशब्दउपपदे इन्
प्रत्ययः, समानस्य सभावः, उदात्तश्च । चशब्दाद्धातोर्थलोपः, प्रत्ययस्य डित्वं च । “अनङ्
सौ” इत्यसम्बुद्धौ सौ अनङादेशो डित्वादन्त्यस्य । सम्बुद्धौ तु “ह्रस्वस्य गुणः” इति गु-
णः । अन्यत्र सर्वनामस्थाने “सख्युरसम्बुद्धौ” इति णिद्वद्भावाद् वृद्धावायादेशः । (सखा-
यौ) इत्यादि । सखीन् इत्यादि पतिशब्दवत् । घिसंज्ञासखीति पर्युदासान्न भवति । छि-
यां (सखी) । “सख्यशिक्षीति भाषायाम्” इति निपातनाद् डीप् । (सख्या) इत्यत्र
“ख्यत्यात्परस्य” इत्युत्पात्परत्वाद् नित्यत्वाच्च डसिङसोर “आणनद्याः” इत्यादि कृतेऽका-

रस्य खीशब्दानन्तरत्वाभावाद् उत्वं न भवति । (परमसखः) । “राजाहसखिभ्यष्टच्” इति टच् । बहुव्रीहौ तु (बहुसखा, बहुसखायौ) इति । “बहुव्रीहौ सङ्ख्येये” इति डञ् न भवति, अनङ्णिद्वद्भावौ “अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य(१) च” इति सख्यन्तस्यापि भवतः । असखीति पर्युदासः केवलस्यैवेति तदन्तस्य घिसंज्ञायां बहुसखिनेत्यादौ नाभावादि भवति । (सुसखा, अतिसखा, किंसखा, असखा) इत्यत्र “न पूजनात्” “किमः क्षेपे” “नञस्तत्पुरुषात्” इति समासान्ताभावः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सखीशब्दान्तादस्मिन् समासान्ते कृते चाकृते च न विशेषः, यतः कृतेऽपि “भस्याढे तद्धिते” इति पुंवद्भावे टित्वान्ङीपि (परमसखी) इत्येव रूपम् । सख्युर्भावकर्मणी (सख्यम्) । “सख्युर्य” इति यः । लिङ्गविशिष्टात्प्रत्ययेऽपीदमेव रूपम्, यतः पूर्ववत्पुंवद्भावेन भाव्यम् । सम्पूर्वस्य सख्युः प्रयोगो नेति “समि ख्यः” इत्यत्र न्यासादावुक्तम् ॥ ५० ॥

प्रा पूरणे ॥ (प्राति) इत्यादि । (प्राणः, प्राणवान्) । “संयोगादेरात्” इति निष्ठान्तम् । (प्रायः) । “इथाद्वयध” इति णः ॥ ५१ ॥

मा माने ॥ मानमिहान्तभा(२)वः । अत्रायमकर्मकः । उक्तं च “ह्वावामश्च” इत्यत्रेन्दु- (३)हरदत्तन्यासकारादिभिः, “अकर्मकत्वादस्याग्रहणम्” इति । तेन हि “आतोनुपसर्गं क” इति कं बाधित्वा कर्मण्युपपदेऽण्वधीयते । (मुखमुपमाति, अग्निमनुमाति, गृहं निर्माति, भवान् प्रमाति, तण्डुलान् परिमाति) इत्यादौ सकर्मकत्वमुपसर्गवशेनार्थान्तरवृत्त्या । न चैवं सकर्मकादस्मादणर्थम् “ह्वावामश्च” इत्यत्र ग्रहणं स्यादिति वाच्यम्, यतस्तत्र “आतोऽनुपसर्गं क” इत्यस्यापवादस्याप्रसङ्गात् सामान्यः कर्मण्यण् सिद्धः । (माति) इत्यादि यातिवत् । (मीयते, मेमीयते) “धुमास्था” इतीत्वम् । (मित्सति) । “सनिमीमा” इतीस्भावे “अत्र लोपोऽभ्यासस्य” इत्यभ्यासस्य लोपः । “सस्यार्धधातुके” इति तत्वम् । (४मितम्) “दय-तिस्यतिमा” इतीत्वम् । सर्वेष्वेपु माग्रहणेपु मामेङ्माङ्ग्रहणम् ; ‘गामादाग्रहणेष्वविशेष’ इति वचनात् । “नेर्गद्” आदिसूत्रे तु नास्य ग्रहणम् । तथा च तत्र वृत्तिः, ‘मा इति माङ्मे-लोर्ग्रहणम्’ इति । उक्तं चैतत्सर्वमिदमिन्दुसोरदेवन्यासकारहरदत्तादिभिरपि । तेन (प्रनि-माति, प्रणिमाति) इत्यत्र “शेषे विभाषा कखादावपान्त उपदेशे” इति णत्वविकल्पो भवति । चान्द्रास्तु णत्वविधावपि त्रयाणां ग्रहणमिच्छन्तीति वर्धमानः । स्वामिकाश्रयणौ तु माग्रहणेष्वलुग्विकरणस्य ग्रहणं णत्ववर्ज्यमिति । उभयमिदं वृत्त्यादिमहाग्रन्थविरोधादुपेक्ष्यम् । मातीति (मायः) । “इथाद्वयध” इति णे युक् । (माया) । स्त्रियां टाप् । (मायावी) । “अस्मायामेधास्त्रजो विनिः” । (मायी, मायिकः) । व्रीह्यादित्वादिनिष्ठौ । प्रमातीति (प्रमः) । “आतश्चोपसर्गं” इति कः । (प्रमा) । “आतश्चोपसर्गं” इति स्त्रिया-मङ् । (प्रमितिः) इति बाहुलकात् किन् । मयत् इति प्रणिदाने शपि गतम् ॥ ५२ ॥

वच परिभाषणे ॥ अत्र पुरुषकारे “अस्यतिवक्ति” इत्यत्र वृत्तौ परिभाषणे पठ्यते; तदपि परेरनधिकारार्थत्वाद् भाषणमेवार्थ इति । एतच्च क्वचिद्वृत्तावेवं पाठदर्शनादुक्तम् । (वक्ति, वक्तः, वक्षि, वक्थः, वक्थ, वच्मि, वच्चः, वचमः) । वचन्तीत्यस्याप्रयोगोऽनभिधानादिति स्वामिसम्भताकारौ । तथा च भोजः । ‘न वचन्ति प्रयुजते’ इति । आत्रेयस्तु एकवचनान्युदाहृत्य अन्यत्रानभिधानमित्येके । शिमात्रएवानभिधानमिति केचित् इति । (उवाच,

(१) तदन्तस्य इति पाठो बहुषु पुस्तकेषु वर्तते ।

(२) हान्तर्भाव इति पाठान्तरम् ।

(३) त्रेन्द्रेति पुस्तकान्तरे ।

(४) मितः, मितवान् इति बहुषु पुस्तकेषु ।

उचतुः, उचुः, उक्थ, उक्थि, ऊच, उवाच, उवच, ऊचि,) थलि भारद्वाजनियमादिइवि-
कल्पः । (वक्ता । वक्ष्यति । वक्तु, वक्तात्, वक्तां, वचन्तु, वग्धि) । हेर्धित्वे कुत्वजस्तत्वे ।
(ववानि । अवग्, अवग्, अवक्ताम्, अवचन्, अवक्, अवचम् । वच्यात्, वच्यातां,
वच्युः, वच्याः, वच्यां, वच्याव) । आशिपि (उच्यात्, उच्यास्तां,) क्तिवात् “वचि-
स्वपि” इति सम्प्रसारणम् । (अवोचत्, अवोचताम्, अवोचन्) । “अस्यतिवक्ति” इत्य-
ङि “वच उम्” इत्युम् । (उक्थम्) । यज्ञायज्ञियात्परं साम । “पातृतुदिवचि” इति थक् ।
उक्थमधीते वेद वा (औक्थिकः) । “क्रतूकथादि” इति ठक्, अयं च प्रत्ययो न सामवचना-
दिष्यते, किन्तु तल्लक्षणऔक्थिक्यनाम्नि वर्तमानादिति वृत्त्यादौ स्थितम् । (वक्त्रम्) ।
“गृध्रविपचिवचि” इति त्रः । इन्दुवक्त्रो नाम देशः, (ऐन्दुवक्त्रकः) । “कच्छाग्निवक्त्र-
गर्तोत्तरपदात्” इति शैषिको बुञ् । शेषमपि ब्रूजादेशवत् । पारायणिकैरयं धातुर्नापाठीत्ये-
तावतानार्पता नाशङ्क्या, “अस्यतिवक्ति” इत्यत्र वृत्त्यादौ, “वच परिभाषणे ब्रूजादेशो वा”
इत्युक्तत्वात् । तथा वच्यादिसूत्रे न्यासपदमञ्जरींश्च अस्यास्तित्वं स्पष्टम् । किञ्चान्तिपर-
स्यास्य प्रयोगं प्रतिषेधन्तो भोजान्नेयादयोऽप्यत्रैवानुकूलाः । अयमाधृषीयश्च । इण्प्रभृतयोऽ-
नुदात्ताः परस्मैपदिनः । इह त्वात्मनेपदी ॥ ५३ ॥

विद ज्ञाने ॥ एतदादयो रुदिपर्यन्ता उदात्ता उदात्तेतः । (वेत्ति, वित्तः, विदन्ति, वेत्ति,
वित्थः, वित्थ, वेत्ति, विद्वः । विद्मः, वेद, विदुः, विदुः, वेत्थ, विदथुः, विद, वेद, विद्व,
विद्म) “विदो लटो वा” इति लटः परस्मैपदानां पक्षे णलादयः । (विवेद, विविदुः, विवेदिथ,
विवेद, विविदिव । विदांचकार,) “उषविद” इत्याम्प्रत्ययो वा । विवेदथकारस्य विवक्षित-
त्वान्न लघूपधगुणः । (वेदिता । वेदिष्यति । वेत्तु, वित्तात्, वित्तां, विद्धि, वेदानि । विदाङ्कु-
रोतु, विदाङ्कुरुतात्, विदाङ्कुर्वन्तु, विदाङ्कुरु, विदाङ्कुरवाणि,) “विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्”
इति लोट्याम्यगुणत्वम्, लोटो लुक्, लोट्प्रकरोत्तरनुप्रयोगश्च पक्षे निपात्यते । कुर्वन्त्विति
बहुवचनमतिकरणान्न विवक्ष्यते । (अवेत्, अवित्ताम्, अविदुः, अवेत्, अवेः, अवित्त्म्,
अवेदम्, अविद्व,) हल्ङ्यादिना तिस्योलोपः । सिपि “दश्च” इति दकारस्य वा रुत्वम् ।
“सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च” इति झेजुस् । (विद्यात्, विद्यातां, विद्युः, विद्याः, विद्याम्) ।
आशिपि (विद्यात्, विद्यास्ताम्) इत्यादि (अवेदीत्, अवेदिष्टाम्, अवेदीः, अवेदिषम्) ।
“नेटि” इति हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्निषेधः । (संविच्ते, संविदाते, संविदते, संविदते, संविदते,
संविदे,) “समो गमृच्छि” इत्यकर्मकात्तङ् । “वेत्तेर्भाषा” इति झादेशस्यातो वा रुडा-
गमः । (संविदिदे, संविदिदिषे, संविदिदे, संविदिदिवहे । संविदाच्चक्रे । संवेदिता । संवेदि-
तासे । संवेदिष्यते । संविच्तां, संविदातां, संविदतां, संविद्रतां, संवित्स्व, संवेदै । समविच्त,
समविदातां, समविदत्, समविद्वत्, समवित्थाः, समविदि । संविदीत, संविदीयाताम्) ।
आशिपि (संवेदिषोष्ट, संवेदिषीयास्ताम्) । लघूपधगुणः । “लिङ्सिचौ” इति क्तिवम-
ञ्जलादित्वान्न भवति । (समवेदिष्ट, समवेदिषातां,) पूर्ववदक्त्वम् । (विविदिषति,
विदित्वा) । “रुदविद” इति क्त्वासनोः क्तिवम् । (वेविद्यते । वेवेत्ति, वेविदीति ।
संवेचित्ते, संवेविदाते, संवेविदते) । “समो गमृच्छि” इति तङ् । प्रकृतिप्रहणेन रुद तु न
भवति, वेत्तेरिति तिपा निर्देशात् । (वेदयति । अवीविदत् । विदन्, विद्वान्) । “विदेश-
तुर्वसुः” इति शतुर्वी वसुरादेशः । संयोगान्तलोपे “वसुस्त्वसु” इति दत्त्वं नकारस्य न भवति,
तत्र स इत्यनुवर्तनादित्युक्तम् । विदन्नेव (वैदनः) । “प्रज्ञादिभ्यश्च” इति स्वार्थेऽण् ।
विद्वांसोऽस्यां सन्तीति (विदुष्मती) परिषत् । “तसौ मत्वर्थे” इति मनुषोऽपि मत्वर्थत्वा-
त्तस्मिन् परे सान्तत्वेन भत्वात् वसोस्सम्प्रसारणपरपूर्वत्वयोः षत्वम् । विद्वांसमाचष्टे इति
णौ णाविष्टवदिति टिलोपे (विद्वथति) इति दौर्गाः । तदयुक्तम्, “इष्टवद्भावादेव थत्वे नि-
त्यत्वात्पूर्वं प्रसारणे पश्चादिलोपे (विदयति) इति भाव्यमिति । टिलोपस्तु शब्दान्तर-

प्राप्त्या ऽनित्यः । (विदितः) । वेदयतीति (वेदयः) । “अनुपसर्गांलिप” इत्यादिना प्य-
न्ताच्छप्रत्यये शपि गुणायौ । (शास्त्रवित्, प्रवित्) । “सत्सूद्धिष” इत्यादिना क्तिप् ।
(विदुरः) । “विदिभिदिच्छिदेः कुरच्” इति कर्तरि कुरच् । वेदनशीलो (विन्दुः) । “वि-
न्दुरिच्छुः” इत्युप्रत्यये नुमि निपात्यते । (वेदः) । “हलश्च” इति घञ् । (वैदिकः) ।
अध्यात्मादित्वात् [शौषिकघृण् । वेदमाचष्टे (वेदापयति) । [अर्थवेदसत्यानामापुग्व-
क्तव्यः] इत्यापुक् । आयुर्वेदमधीते वेद वा (आयुर्वेदिकः) । उक्थादित्वात् ठक् । सर्वे
वेदाः (सर्ववेदाः,) “पूर्वकालैक” इति समासः, तान् अधीते वेद वा स (सर्ववेदः,) प्रा-
ग्दीव्यतीयस्याणः “सर्वसादेद्विगोश्च ल” इत्युक्थादिपाठाल्लुक् । अत्र द्विगुग्रहणं तद्वितार्थ-
मित्यस्यैव स्मरणार्थमिति हरदत्तादयः । सर्ववेद एव (सार्ववेद्यः) । [सर्ववेदादिभ्यस्स्वा-
र्थउपसङ्ख्यानम्] इति सार्थं ष्यङ् । चतुरो वेदानधीते वेद वा (चतुर्वेदः) । तद्वितार्थं
द्विगौ प्राग्दीव्यतीयस्याणो “द्विगोर्लुक्” इति लृक् । चतुर्वेद एव (चातुर्वेद्यः) । [चतुर्वे-
दस्योभयपदवृद्धिश्च] इति ष्यञ्भयपदवृद्धिः । (वित्तिः) । “मन्त्रे वृष” इत्यादिना स्त्रियां
क्तिन् । (विद्या) । “संज्ञायां समज” इति क्यप् । चतस्रो विद्याः (चातुर्वेद्यम्) । [चतुर्वर्णा-
दिभ्य उपसङ्ख्यानम्] इति स्वार्थे ष्यञ् । अनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । स्वार्थस्यापि
तद्वितार्थत्वात् “तद्वितार्थ” इति द्विगुः । विद्यामधीते वेद वा (वैद्यः) । “प्राग्दीव्यतीयोऽण्”
वायसविद्यामधीते वेद वा (वायसविद्यिकः) । विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तात् “इति उक्था-
दिपाठाट्टक् । यदायं विद्यान्तस्सर्वसादिद्विगुर्वा तदा “सर्वसादेद्विगोश्च ल” इति प्रत्ययस्य
लुकि (सर्वविद्यः) इत्यादि भवति । अत्र हरदत्तः । “चतुर्विद्यशब्दस्य ब्राह्मणादिपाठात्स्वार्थे
ष्यञ्, मतान्तरेणापि (चातुर्वेद्यः) इति । उक्थादौ ‘विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मसंसर्गात्रिपूर्वा’
इतिपाठादङ्गादिपूर्वपदात् प्राग्दीव्यतीयोऽणेव, (अङ्गविद्यः) इत्यादि । (त्रैविद्यः) इत्यत्र
त्र्यवयवा विद्या (त्रिविद्वा) इति [शाकपार्थिवादीनामुपसङ्ख्यानमुत्तरपदलोपश्च] इति तत्पुरुष-
त्वेन अद्विगुत्वाद्गणो लुङ् न भवति । यदा तु द्विगुस्तदा त्रिविद्य इत्येव । (विदा) । भिदा-
दित्वाड् । (वेदना) । “घट्टिवन्दिद्विदिभ्यश्च” इति युच् । (ब्राह्मणवेदं भोजयति) यं यं
ब्राह्मणं वेद तं तं भोजयतीत्यर्थः । “कर्मणि दृशिविदोः” इति णमुल् । न वेत्तीति (नवेदाः) ।
विदेरसुन् । “नभ्राण्णपात्” इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । तत्र नवेदा इत्येकवचनान्तपाठा-
द्विद्वचनान्तपरे न प्रकृतिभाव इत्यात्रेयादयः । अयं सत्तायां दिवादौ, विचारणे रुदा(१)दौ
चेतनाख्याननिवासेषु चुरादौ । विद्वल् लाभे तुदादौ ॥ ५४ ॥

अस भुवि । (अस्ति, स्तः, सन्ति, असि, स्थः, स्थ, अस्मि, स्वः, स्मः) “इनसोर-
ल्लोपः” इति सार्वधातुके इत्यपिद्वचनेषु अल्लोपः । “तासस्त्योः” इति सलोपः सका-
रादौ । (विदामास, आसतुः, आसुः, आसिथ, आसथुः, आस, आसिव) । “अस्तेभ्यः”
“आर्धधातुके” इति भूभावोऽनुप्रयोगे नेत्युक्तम् । अन्यत्र भूभावे, (बभूव) इत्यादि भव-
तिवत् । चान्द्वैरनुप्रयोगादन्यत्रापि क्वचिद्भूभावो नेष्यत इति ‘प्रादुरास बहुलक्षपाच्छवि’
इत्यादि समाहितम् । अत्र युक्तिर्न दृश्यते । धातुप्रदीपे तु ‘असतेरास’ इत्युक्तम् । विस्तरे तु
आसेति बभूवार्थं, आहेत्युवाचार्थं इति विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन समाहितम् । (भविता ।
भविष्यति । अस्तु, स्तात्, स्ताम्, सन्तु, एधि, स्तात् स्तं, स्त, असानि असाव) । हाव-
ल्लोपे “ध्वसोरेद्धौ” इति सकारस्यैत्वम् । तस्य “असिद्धवद्ग्राभात्” इत्यसिद्धत्वात्,
“हुङ्गलभ्यो हेर्धिः” इति धिभाषः । तातङ्पक्षे एत्वं न भवति, परेण तेन बाधात् । कृते तु
तातङि स्थानिवत्त्वेनापि न भवति ‘सकृद्गतौ विप्रतिषेधेन’ इति । (आसीत्, आस्ताम्,
आसन्, आसीः आसम्, आस्व,) “अस्तिसिचोऽपृक्ते” इतीडागमः । इनसोरल्लोपस्य

“असिद्धवदत्र” इत्यसिद्धत्वादाडागमो द्विवचनादौ । (स्यात्, स्यातां, स्युः, स्याः, स्यां, स्याव,) पिद्वचनेष्वपि यासुदो डित्त्वादल्लोपः । आशिषि (भूयाद्) इत्यादि । (अभूत्) । “गातिस्था” इति सिचो लुक् । [आहिभुवोरोदप्रतिषेधे] इति स्थानिवत्त्वनिषेधाद् अस्त्याश्रय ईर्णभवति । प्रत्ययलक्षणेन सिजाश्रयो न भवति, अत एव स्थानिवत्त्वनिषेधसामर्थ्यात् । यद्वा “अस्तिसिच” इत्यस्य विद्यमानसिच इत्यर्थस्य भवतौ प्रतिपादितत्वाद् नैव सिजाश्रयस्येष्टः प्रसङ्गः । सिचि वृद्धिर्लुका लुप्तत्वाच्च भवति । (अभूवन्) “भुवो वुग्लुङ्लियोः” इति वुक् । “आत” इति नियमात् जुस्भावो न भवति । (अभूः) । “भूसुवो-स्तिङि” इति पिति गुणनिषेधः । शेषं भवतिवद् आर्धधातुके नेयम् । “श्रीणीभुवोऽनुपसर्ग” इति घञ् अस्य लुग्विकरणत्वाच्च भवति । तेन आपादाने भव इति “ऋदोरप्” इति रक्षितः । (विषन्ति प्रादुष्यन्ति, विष्यात्, प्रादुष्यात्) *उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः* आभ्यां परस्यास्तिसकारस्य यकारस्य यकारपरस्याच्परस्य च प इति षत्वम् । (व्यतिस्ते, व्यतिपाते, व्यतिषते, व्यतिसे, व्यतिपाथे, व्यतिध्वे, व्यतिहे । व्यतिस्वहे । व्यतिस्त) इत्यतोऽन्यत्र “उपसर्गप्रादुर्भ्याम्” इति षत्वं द्रष्टव्यम् । (व्यतिसे) इत्यत्र इनसोरल्लोपे “तासस्त्योः” सलोपे प्रत्ययसकारस्यानस्तिसकारत्वात् पदादित्वाच्च षत्वाभावः । (व्यतिष्वे) इत्यत्र पूर्ववदल्लोपे, “धि च” इति सलोपः । एवं च सेध्वेशब्दयोः प्रत्ययमात्रमेवावशिष्यते । लोटि (व्यत्यसै) इत्यत्र नित्यत्वात् “एत ऐ” इत्यैकारादेशे “ह एति” इत्येतत्वं निमित्ताभावान्न भवति । अस्ति क्षीरं यस्यास्सा (अस्तिक्षीरा) ब्राह्मणी । नास्ति बाधको येषां ते (नास्तिबाधकाः) । ‘सुबधिकारे अस्तिक्षीरादिवचनम्’ इति बहुव्रीहिः । नास्ति-बाधका इत्यत्र उत्तरपदपरत्वाभावात् “नलोपो नञ” इति न भवति । उत्तरपदशब्दश्च समासचरमावयवे रूढः । परलोकोऽस्तीति मतिर्यस्य (आस्तिकः,) परलोको नास्तीति मतिर्यस्य (नास्तिकः) । “अस्तिनास्ति दिष्टं मतिः” इति मत्युपाधिकाथेऽभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् । वचनसामर्थ्यात्तिङन्ताद्वाक्याच्चायं प्रत्ययो भवति । निपातौ वास्तिनास्ती । अत एव अस्तिमानित्याद्यकिं भवति ॥ ५५ ॥

मृजू शुद्धौ ॥ ऊदित्वमिद्विकल्पार्थम् । अस्यानुदात्तत्वमनार्पम् । उक्तं च ‘सृजि मृजि विच्छनिट्स्वरान्’ इति कारिकायां वृत्तौ । मृजेरुदित्वादितो विकल्पेन भाव्यम् । आगमश्च न दृश्यते । तदिहास्य पाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् । के चित्त्वस्य स्थाने विजिं पठन्ति इति ॥ (मार्ष्टि, मृष्टः, मृजन्ति, मार्जन्ति । मार्क्षि, मार्ज्मि, मृज्वः) व्रश्चादिना षत्वे तवर्गस्य घुत्वम् । सकारे तु “षढोः कस्मिन्” इति कत्वे सकारस्य षत्वम् । कृडितोऽन्यत्र “मृजे-वृद्धिः” इत्यचो वृद्धिः अजादौ कृडिति ‘मृजेरजादौ सङ्क्रमे विभाषा वृद्धिः’ इतोऽष्टया वा वृद्धिः । सङ्क्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयः । अत्र हरदत्तः । ‘अचोत्युच्यमानेऽपि ‘यस्मिन् विधिस्तदादौ’ इत्यजादाविति सिद्धे आदिग्रहणं मुख्याजादिपरिग्रहार्थम् । तेन व्यपदेशि-चद्वावेनाजादौ यूयं ममृज त्वया ममार्ज इत्यादौ न भवति’ इति, अत्रेयस्तु । ‘अत्रापि भवति’ इति । तस्यादिग्रहणं ‘यस्मिन्विधिः’ इति सिद्धस्यैवानुवाद इति मतम् । यदाह । ‘मृजेति मिदादिपाठाद् । गणपाठादेव वृद्धयभावश्च’ इति । तथा च “इको गुणवृद्धौ” इत्यत्र भाष्ये । ‘मृजेवृद्धिरचस्ततो ऽचि, कृडित्यजादौ कृडिति मृजेवृद्धिर्भवति ; (परिमृजन्ति परिमार्जन्ति,) । किमर्थमिदं, नियमार्थम्, अजादावेव कृडिति नान्यत्र । क्व माभूद् मृष्टः, मृष्टवानिति । ततो वा । वाचि कृडिति मृजेवृद्धिर्भवति’ इति ॥ (ममार्ज, ममार्जतुः, ममृजतुः, ममार्जुः, ममृजतुः, ममार्जित, ममार्ष्ट, ममार्जिव, ममृजिव, ममृज्व) । ऊदित्वादिविकल्पः । पूर्ववदजादौ वृद्धिविकल्पः (मार्जिता, मार्ष्टा । मार्जिष्यति, मार्क्ष्यति) अनुदात्तोपदेशत्वस्यानार्पत्वाद् अमा-गमो नेत्युक्तम् । (मार्ष्टु, मृष्टात्, मृष्टां, मृजन्तु, मार्जन्तु, मृद्धि, मार्जानि, मार्जाव,

मार्जाम्) “आहुत्तमस्य पिच्च” इति पित्वात्सङ्क्रमत्वाभावाद् नित्या वृद्धिः । (अमार्दं, अमृ-
ष्टाम्, अमृजन्, अमार्जन्, अमार्दं, अमार्जम्, अमृज्व,) तिप्सिपोर्हलङ्यादिलोपे षत्वजश्त्व-
चत्वेषु च “रात्सस्य” इति नियमात् न संयोगान्तलोपः । (मृज्यात्, मृज्यातां, मृज्याः
मृज्यां,) मृजेर्वृद्धिर्गुणविषये” इति सा न भवति । आशिषि, (मृज्यात्, मृज्यास्ताम्)
इत्यादि। (अमार्जीत्,)। “इट ईटि” इति सिचो लोपः। (अमार्जिष्टाम्, अमार्जिषुः, अमार्जीः,
अमार्जिषम्)। अनिदृषक्षे, (अमार्क्षीत्, अमार्ष्टीम्, अमार्क्षुः, अमार्क्षीः, अमार्क्षम्)। झलादौ
“झलो झलि” इति सिजलोपः । अन्यत्र प्रकृतेः पूर्ववत् षत्वकत्वयोः, “आदेशप्रत्यययोः”
इति षत्वम् । एवं (व्यतिमृष्टे, व्यतिमृजाते, व्यतिमृजते) इत्यादावात्मनेपदेऽपि यथायोगं
वृद्धिस्तदभावश्च ग्राह्यः । (मिमृक्षति, मिमार्जिषति । मरीमृज्यते । मरीमार्जीति । मरीमार्ष्टि) ।
एवं रुधीकोरपि । (मार्जयति । अमीमृजत् अममार्जत्) । “उर्कत्” । (मार्जित्वा, मृष्ट्वा)
इदृषक्षे “न क्त्वा सेट्” इति कित्त्वनिषेधान्नित्यं वृद्धिः । (मृष्टः । मृष्टवान्) । “यस्य विभा-
षा” इतीणिषेधः । (सिक्तसम्मृष्टम्) । राजदन्तादित्वात्पूर्वकालस्य परनिपातः । (मृज्यः) ।
“मृजेर्विभाषा” इति वा क्यप् । तदभावे ण्यति कुत्वे वृद्धौ च (मार्ग्यः) । (तुन्दपरिमृजः)
“तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः” इत्यलसे कः, अन्यत्र (तुन्दपरिमार्गः), कर्मण्यण् । (मृजा) ।
भिदादिपाठादङ् वृद्धभावश्च । मार्ष्टिशब्दश्चुरादौ वक्ष्यते । (अपामार्गः) । “हलश्च”
संज्ञायां घञि “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्” इत्युपसर्गस्य दीर्घः । (कंसपरिमृड्) इत्यादौ
क्विबन्तस्य सुबपेक्षया मृजेर्वृद्धिर्न भवति, “धातोस्स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्” इति ।
कंसपरिमृजमिच्छतीति विगृह्य “सुप आत्मनः क्यच्” इषिकर्मण एषितुरेवात्मसम्बन्धिनः
सुबन्तादिच्छायां वा क्यजिति क्यचि सनाद्यन्तत्वेन धातोः कंसपरिमृज्यशब्दात्तृचि “क्य-
स्य विभाषा” इत्यार्धधातुके परतः विधीयमाने क्यस्यादेर्लोपे “अतो लोप” इत्यल्लोपे
(कंसपरिमृजिता) इत्यत्र मृजेर्वृद्धिर्न भवति, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । “क्यस्य वि-
भाषा” इति समुदायलोपेऽपि “न धातुलोप” इति वृद्धभावः । (मार्जार्ः) । “कञ्जिमृजिभ्यां-
चित्” इत्यारप्रत्ययः ॥ (मार्जालीयः) सोमपात्रप्रक्षालनप्रदेशः । “स्थाचतिमृज्” इत्या-
दिनालीयप्रत्ययः । अयं शौचालङ्कारयोर्युजादिः । मार्ज शब्दार्थ इति चुरादौ ॥ १६ ॥

रुदिर अश्रुविमोचने ॥ (रोदिति, रुदितः, रुदन्ति, रोदिषि, रुदिथः, रोदिमि, रुदिवः,)
“रुदादिभ्यस्सार्वधातुके” इति वलादाविद् । एतदादयः पञ्च रुदादयः । (रुरोद, रुरुदतुः,
रुरोदिथ, रुरुद, रुरोद, रुरुदिव । रोदिता । रोदिष्यति । रोदितु रुदितात्, रुदितां, रुदन्तु,
रुदिहि, रोदानि,) हौ परत्वादिति सकृद्गतपरिभाषया धिभावो न भवति । यद्वा तत्र हलग्र-
हणानुवृत्तेरिति कृते नैव धिभावप्रसङ्गः । (अरोदीत्, अरोदत्, अरुदिताम्, अरुदन्,
अरोदीः, अरोदः अरोदम्, अरुदिव,) “रुदश्च पञ्चभ्यः” * “अङ्गार्ग्यगालवयोः” * इति हलादेः
पितृस्सार्वधातुकस्य अपृक्तस्य पर्यायेणेडडागमौ । (रुधात्, रुधातां, रुद्युः, रुधाः, रुधाम्,)
अत्र रुदादिं प्रकृति प्रत्ययविशेषं चापेक्षमाणाभ्यामिडङ्भ्यां लिङ्मात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्ग-
त्वात्पूर्वमेव यासुटि अपृक्तस्याभावाच्च तौ । स्वामी तु ईडटौ पूर्वविप्रतिषेधेन बाधित्वा
यासुट् इति । आशिषि (रुधात्, रुधास्ताम् । अरुदत् अरुदताम्, अरुदन्, अरुदः अरु-
दम्, अरुदाव,) “इरितो वा” इत्यङ् । तदभावे सिच्, (अरोदीत्, अरोदिष्टाम्) इत्यादि ।
(रुदिषति । रुदित्वा) । “रुदविद्” इति क्त्वासनोः कित्वम् । (रोरुद्यते । रोरुदीति,
रोरोत्ति, रोरुक्तः) । “रुदादिभ्यस्सार्वधातुके” इतीडागमो गणनिर्देशाच्च भवतः । तथा
लङि (अरोरोत्, अरोरोः) इति इडडागमावपि गणनिर्देशाच्च भवतः । (अरोरु-
दीत्, अरोरुदीः) इति “यङो वा” इति पाक्षिके ईटि द्रष्टव्यौ । “रुदविद्” इति कित्त्वं
यङ्लुगन्तादपि भवतीति (रोरुदिषति, रोरुदित्वा) इति भवति । (रोदयति । अरुहृद्वत् ।
रोदसी) । “असुन्” इत्यसुन्प्रत्ययः । पुष्पवदादिवत् नित्यं द्विवचनान्तः । रोदयतीति

(रुद्रः) । “रोदेर्णिग्लुक्च” इति रकि णिलुक् । (रुद्राणी) । “इन्द्रवरुण” इति पुंयोगे ङीपानुक्तौ । शतं रुद्रो देवता अस्य (शतरुद्रियं, शतरुद्रीयम्) । “शतरुद्राद्वश्” इति वच्चौ । विधानसामर्थ्यादनयोः “द्विगोर्लुक्” इति लुङ् न भवति । यदि हि स्यादग एवास्तु लुक् । विदादय उदात्ता उदात्तेतः ॥ ५० ॥

जिह्वप् शये ॥ उदात्तेदनुदात्तः । (स्वपिति, स्वपन्ति, स्वपितः, स्वपिपि, स्वपिमि, स्वपिवः) “रुद्रादिभ्यः” इतीट् । (सुप्यते) । भावे यकि “वचिस्वपि” इति संप्रसारणम् । (सुपुप्यते) “सुविनिर्दुर्भ्यस्सुपिसुतिसमा” इति कृतसम्प्रसारणस्य सुपेष्पत्वम् । एवं व्यादेरप्युदहार्यम् । (सुष्वाप, सुपुपुः, सुपुपुः, सुष्वाप्य, सुष्वापिथ, सुपुपथुः, सुष्वाप, सुपुपिव,) किति “वचिस्वपि” इति सम्प्रसारणे द्विवचनम् । अन्यत्र द्विवचने लिटि “लिङ्गभ्यासस्योभयेषाम्” इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । अत्र ह्युभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनं हलादिशेषात्पूर्वं सम्प्रसारणमित्युक्तम् । सर्वत्र क्वादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । अभ्यासात्परस्य आदेशसकारत्वात् षत्वम् । त्रिसुष्वापत्यादावकिट्त्वचनेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणे “पूर्वत्रासिद्धम्” इति षत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं हलादिशेषे षत्वात्सुपिरूपस्याभावात् “सुविनिर्दुर्भ्यः” इति न षत्वम् । किपि तु षत्वात्सम्प्रसारणे षत्वे च षत्वाद् द्विवचनमिति (त्रिपुपुपुः) इत्यादि भवति । न च द्विवचने षत्वस्यासिद्धत्वम्, (पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने) इति तन्निषेधात् । (स्वप्ता । स्वप्स्यति । स्वपितु, स्वपिहि, स्वपानि । अस्वपीत्, अस्वपत्, अस्वपिताम्, अस्वपीः, अस्वपः । अस्वपम्, अस्वपिव,) रुद्रादिवात् पूर्ववदिडौ । (स्वप्यात्, स्वप्याताम्) । आशिपि (सुप्यात्, सुप्यास्तां,) “किदाशिपि” इति कित्वात्सम्प्रसारणम् । (अस्वाप्सीत्, अस्वाप्ताम्, अस्वाप्सुः, अस्वाप्सीः, अस्वाप्सम्,) “वद्वज्र” इति वृद्धिः । (सुपुप्सति) । “रुद्रविद” इत्यादिना कित्वे सम्प्रसारणे द्विवचनम् । (सोपुप्यते) । “स्वपिस्यमिष्येनां यङि” इति प्रसारणे द्विवचनम् । (त्रिपुपुप्सति, विपुपुप्यते) इत्यादौ लिटौ सम्प्रसारणषत्वयोः द्विवचने हलादिशेष इति “सुविनिर्दुर्भ्यः” इति षत्वं भवति । (सास्वपीति, सास्वप्ता) इत्यादौ यङ्लुकि इडाद्यभावो रुद्रिवत् । “स्वपिस्यमि” इति सम्प्रसारणं यङो लुका लुप्तत्वाद् न भवति । (स्वापयति । अतृत्त्वात्,) अत्र “स्वापेश्चङि” इति सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे लृट्प्रत्ययेणौ चङ्युपग्राह्या ह्रस्वत्वे द्विवचने “दीर्घो लघोः” इति दीर्घः । स्वापशब्दाद् घनन्ताण्यौ चङपि स्वापशब्दस्याविशिष्टत्वात् “स्वापेः” इति सम्प्रसारणे असुपुपत् इति भवति इत्यात्रेयः । णावलोपेन अग्लोपित्वात् “दीर्घो लघोः” इति दीर्घो न भवति । (सुष्वापयिषति) णौ सनि “द्युतिस्वाप्योस्त्वम्प्रसारणम्” इत्यभ्यासस्य प्रसारणम् । “स्तोतिप्योरेव” इत्युत्तरस्य षत्वम् । (सुपुष्वापयिषति) इत्यत्राकिल्लिङ्वात् हलादिशेषेणाभ्यासस्य सुपिरूपत्वाभावात् “सुविनिर्दुर्भ्यः” इति न षत्वम् । (सुष्वापकीषति) इत्यत्र स्वापेण्वुल् स्वापकः, तमिच्छतीति “सुप आत्मनः क्यच्” इति क्यचि “क्यचि च” इतीत्वे स्वापकीयशब्दात्सनि द्विवचने स्वापेरभ्यासस्यापि “द्युतिस्वाप्योः” इति प्रसारणं न भवति । तस्याभ्यासनिमित्तप्रत्ययेनानन्तर्य एवेष्टत्वात्, (स्वप्नक्, स्वप्नजौ) । “स्वपितृषोर्नजिङ्” इति ताच्छीलिकः कर्तरि नजिङ् । (सुजो देवदत्तः, सुधं देवदत्तस्य) । “जितः क्त” इति कर्तृभावयोर्वर्तमाने क्तः । “क्तस्य च वर्तमाने” इत्यनभिहिते कर्तरि षष्ठी । यत्तु वृत्तौ “मतिबुद्धि” इत्यत्र ‘वकारस्यानुक्तत्वात्तु वयार्थत्वात् सुस इत्युक्तं तत् ताच्छीलिकेन नजिङा बाधो मा विहायीति । (स्वप्नः) । “स्वगो नन्” इति भावे नन् । अनुदात्तोऽप्ययं रुद्रादिकार्यानुरोधादुदात्तमग्रे पठितः ॥ ५८ ॥

श्वस प्राणने ॥ इतः प्रभृति शास्यन्ता उदात्ता उदात्तेतः । (श्वसिति, श्वसितः, श्वसन्ति, श्वसिपि, श्वसिमि) “रुद्रादिभ्यः” इतीडागमः । (शश्वस, शश्वसतुः, शश्वसिथ, शश्वस, शश्वस, शश्वसिव । श्वसिता । श्वसिष्यति । श्वसितु, श्वसिहि, श्वसनि । अश्वरीत्, अश्वरीत्, अश्वरीत् -

सिताम्, अशसीः, अशसः, अशसम्, अशसिव,) “रुदश्च पञ्चभ्यः” “अङ्गार्घ्य” इतीडटाव-
पृक्तस्य । (शसेत्, शसेतां, शसेयुः, शसेः, शसेयम्,) अत्र गणकार्यस्यानित्यत्वज्ञापनात्
शपो लुङ् न भवति । अनित्यत्वं च क्षमूषो घटादिपाठात् ‘वटादयष्पित’ इत्येव पित्वे सिद्धे
पुनष्पित्करणत्वात् ज्ञायते, एवं च । ‘न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् न विश्वसेत्पू-
र्वविरोधितस्य’ ‘आश्वसेयुर्निशाचराः’ ‘प्रत्ययादाश्वसन्त्य’ इत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते ।
(अश्वस्यात्) इत्याद्यपि भवति । आशिषि, (श्वस्यात्, श्वस्यास्ताम्) इत्यादि । (अश्वसत्,
अश्वसिष्टाम्, अशसीः, अशसिषम्) । “ह्ययन्तक्ष्णश्वस” इति “अतो हलादेः” इति वृद्धि-
निषेधः । (शिष्यसिषति । शाश्वस्यते । शाश्वसीति,) इत्यादि रुदिवत् । (श्वासयति ।
अशिष्यसत् । श्वसनः) । नन्वादिट्वाल्ल्युः । (श्वासः) “इयाद्व्यय” इत्यादिना णः कर्तरि ।
(आश्वस्तः) । निष्ठायामिटं नेच्छन्ति काशकृत्स्ना इति स्वामिकाश्यपौ । “आदितश्च”
इत्यत्र वृत्तिकारश्च ‘चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् अनिट्त्वम्’ इति । आत्रेयमैत्रेयौ तु
आश्वसित इतीटं चाहतुः ॥ ५९ ॥

अन च ॥ (अनिति, अनितः, अनन्ति, अनिषि, अनिमि । प्राणिति) । “अनितेः”
इत्युपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य अनितेर्नकारस्य णत्वम् । अत्र केचित् । “अन्त” इति वक्ष्य-
माणमत्राप्यपकृत्य सम्बन्धसमीपवचनत्वं चाश्रित्य उपसर्गस्थनिमित्तसमीपभूतस्य अनि-
तिनकारस्य णत्वमिति सूत्रार्थं वर्णयन्तो ‘येन नाव्यवधानम्’ इति न्यायेन प्राणितीत्यादावेव
णत्वमिच्छन्ति, न तु पर्यनिति इत्यनेकवर्णव्यवधाने । (प्राण, प्राणतुः प्राणिथ, प्राणिव ।
प्राणिता । प्राणिष्यति । प्राणितु । प्राणितात्, प्राणत् । प्राण्यात्) । आशिषि, (प्राण्यात्
प्राण्यास्तां, प्राणीत् प्राणिष्टाम्, प्राणीः) । इडीडडागमाः पूर्ववत् । (प्राणिणिषति । प्राण-
यति । प्राणिणत्) । “उभौ साभ्यासस्य” इत्युपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याभ्याससहितस्या-
नितेर्नकारयोर्णत्वमित्युभयत्र णत्वम् । एतच्च सूत्रं (पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्चने) इत्यना-
श्रित्योक्तम् । आश्रिते हि परत्वाण्णत्वे पश्चाद् द्विर्वचनं स्यादिति किं सूत्रेण । (प्राणः) ।
“हृलश्च” इति करणे घञ् । (प्रा, प्राणौ, प्राणः, प्राणं, प्राणौ, प्राभ्यां) कौ पदसंज्ञायां
नलोपः । (हे प्राण्) इत्यत्र “न डिसम्बुध्योः” इति नलोपे निषिद्धे तस्य ‘पदान्तस्य’ इति
णत्वनिषेधं बाधित्वा “अन्तः” इति णत्वम् । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य अनितेरन्तो नकारो
णकारमापद्यत इति सूत्रार्थः ॥ ६० ॥

जक्ष भक्षहसनयोः । (जक्षिति, जक्षितः, जक्षति, जक्षिषि, जक्षिमि,) “जक्षित्यादयष्पट्”
इतिरिदमर्थे, जक्षिरिदमादयश्चान्ये षड् धातवोऽभ्यस्ता इत्यभ्यस्तत्वात् “अदभ्यस्तात्”
इति शेरद्भावः । (जजक्ष, जजक्षिथ, जजक्षिव । जक्षिता । जक्षिष्यति । जक्षितु, जक्षितां,
जक्षतु, जक्षिहि, जक्षाणि । अजक्षीत्, अजक्षत्, अजक्षिताम्, अजक्षुः) । “सिजभ्यस्त” इति
शेर्जुस । (जक्ष्यात्, जक्ष्याताम्,) अत्रापि चान्द्राः शपो लुक्मनिच्छन्तो जक्षेदित्याहुः ।
आशिषि, (जक्ष्यात्, जक्ष्यास्ताम् । अजक्षीत्, अजक्षिष्टाम्, अजक्षीः, अजक्षिषं,) रुदि-
वदिडादयः । (जिजक्षिषति । जाजक्ष्यते । जाजक्षीति, जाजष्टि) । “स्क्रोः” इति कलोपः ।
(जक्षयति । अजिजक्षत् । जक्षत्, जक्षतौ,) “उगिदचाम्” इति नुम् “नाभ्यस्ताच्छतुः”
इति निषिध्यते । (जक्षति कुलानि, जक्षन्ति कुलानि) इत्यत्र जश्शसोः परयोः “वा नपुंसकस्य”
इति नुम् । अत्रात्रेयः । के चिद्रामायणे यक्षशब्दस्य भक्षणार्थत्वेन व्युत्पादनादन्तस्थादि-
माहुः, तच्चिन्त्यम् इत्युक्तम् । रामायणोक्तिस्तु यक्ष पूजायामित्यस्यानेकार्थत्वाश्रयेण नि-
र्वाहः ॥ रुदादयः पञ्च गताः ॥ ६१ ॥

जागृ निद्राक्षये ॥ (जागर्ति, जागृतः, जाग्रति, जागर्षि, जागर्मि, जागृवः । जागराञ्चका-
र) । “उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्” इति पक्षे आम्प्रत्ययः । आमभावे, (जजागार, जजा-
गरतुः, जजागरुः, जजागरिथ, जजागरथुः, जजागर । जजागर, जजागार, जजागरिव ।)

“जाग्रोऽविचिण्णलिङ्गत्सु” इति विचिण्णलिङ्गभ्योऽन्यस्मिन् वृद्धिविषये वृद्धिनिषेधविषये च गुणः । “अविचिण्णलिङ्गत्सु” इत्यस्य पर्युदासत्वात् उत्तमे णलि णित्वाभावपक्षे “सार्वधातु-
कार्धधातुकयोः” इति गुणो भवत्येव । प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि ‘अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रति-
षेधो वा’ इति “जाग्र” इति प्राप्तस्य गुणस्यैवायं निषेध इत्यदोषः । एवं च लङ्यपि (अजा-
गरः) इति “जुसि च” इति गुणो भवति । लडादीनां तसादेरपित्सार्वधातुकत्वेन लिङ्गत्वात्
तत्र च पर्युदासात् “जाग्र” इति गुणो न भवति । (जागरिता । जागरिष्यति । जागर्तु,
जागरितात्, जागृतां, जाग्रतु । जागृहि, जागराणि । अजागः, अजागृताम्, अजागरः
अजागः, अजागरम्, अजागृत्,) तिप्सिपोर्गुणरपरत्वयोः हलङ्यादिलोपः (जागृयात्,
जागृयातां, जागृयुः, जागृयाः, जागृयां, जागृयाव) । आशिषि (जागर्यात्, जागर्यास्ताम्)
इत्यादि । कित्वाद्गुणः । अयं पूर्वविप्रतिषेधेन रिङं बाधते । एवं जागर्यत् इत्यादौ यक्यपि
रिङं बाधित्वा गुणो भवति । तथा च कातन्त्रसूत्राणि । जागर्तेः कारिते । यणाशिपोर्ये ।
परोक्षायामगुणे’ इति, कारितो हेतुमण्णिच् । यणिति यगुच्यते, आशीरित्याशीलिङ्, अनयो-
र्यकारादौ, परोक्षा लिट् । तत्रापिद्वचने गुण इत्यर्थः । (अजागरीत्, अजागरिष्टाम्, अजा-
गरिषुः, अजागरीः, अजागरिषम्,) “हृम्यन्तक्षण” इत्यादिना सिचि वृद्धिर्निषेधः । (जिजा-
गरिषति) । “सनि ग्रहगुहोश्च” इतीणिपेधस्तत्रकाच इत्यनुवर्तनादिह न भवति ।
(जागरयति) । अत्र गुणे कृते “अत उपधायाः” इति वृद्धिः “अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्नि-
ष्ठितस्य” इति न भवति । यद्वा गुणविधानसामर्थ्यादेव न भविष्यति । एवं च चिण्णलोः
प्रतिषेधोऽर्थवान् । अन्यथा (अजागारि, जजागार) इत्यत्र गुणे कृते पुनर्वृद्धिर्भविष्यतीति किं
गुणनिषेधेन । णौ चङि (अजजागरत्) । “सन्वल्लघुनि” इतीत्वं येन नाव्यवधानन्यायेन
एकवर्णेन व्यवधान एव भवति, न पुनरनेकेनेति इह न भवति । यत्तु “अस्मृदृत्वर” इता-
त्त्वापवादेनात्ववचनेनानेकव्यवधानेऽपीत्वं भवतीति ज्ञापनं तत्तुल्यजातीयस्य ज्ञापनमिति
नीत्यासंयुक्तविषयमेवेति अचिक्षणत् इत्यादावेव प्रवर्तते । यत्तु कातन्त्रे मतान्तरेणोक्तम्
इत्वदीर्घयोः अजोजागरत् इति भवतीति, तदप्येवं प्रत्युक्तम् । वृत्तिकारात्रेयवर्धमानादिभि-
रप्येतद्दूषितम् । (जागरूकः) । “जागरूकः” इत्यूकप्रत्ययः । आत्रेयस्तु “जागरूक”
इति सूत्रं पठित्वा निपातमाह । (जागरितः । जागरितवान् । जागरित्वा) । “श्र्युकः
किति” इत्यत्र “एकाच” इत्यनुवृत्तेरिणिणपेधो न भवति (जागरः) । घञ् । (जागर्यां,
जागरा) “जागर्तेरकारो वा” इति भावे पक्षे शप्रत्यये यकि गुणः । अन्यथा त्वकारे गुणः ।
(जागृविः) । “जृशृस्तृजागृभ्यः क्तिन्” इति क्तिन्प्रत्ययः । “जाग्र” इति गुणोऽस्तीति
पर्युदासान्न भवति । “जाग्रोऽवि” इत्यत्र वृत्तौ । केचिदिकारमुच्चारणार्थं वर्णयन्ति । तेन
कसावपि वकारादौ गुणो न भवति । “जागृवांसो अनुगमन्” इत्युक्तम् । आत्रेयस्तु । ‘तथा
च सति शसि जजागरुष इति स्यात्’ इतिवृत्त्युक्तमिदं मतं दूषयित्वा “असंयोगाल्लि-
ट्कित्” इति कसोः कित्त्वे सिद्धे पुनस्तत्करणत्वात् प्रतिषेधविषयारब्धस्यापि गुणस्य निषेध
इति जजाग्रुष इति भवितव्यम्” इत्याह । कैयटेऽपि कसो भाषाविषयत्ववादिनां कित्त्व-
सामर्थ्याद्गुणत्वमुक्तम् । अत्र वर्धमानः ‘कसावगुणत्वमेवाहुः जजागृवानिति’ इत्याह ।
“जाग्रोऽवि” इतीकारस्योच्चारणार्थत्वेऽपि कौ वकारलोपे वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभिषेधात्
वकारादेरभावाद्वादीति पर्युदासाभावात् “जाग्र” इति गुणे जागरिति भवतीत्येके । अन्ये तु
वर्णस्य प्राधान्याश्रयणेश्च प्रत्ययलक्षणाभावो न तु गुणाभाव इति, यथा अतृणेऽप्यत्र
हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानेमागमः प्रत्ययलक्षणेन भवति, तथाऽत्राप्यस्तीति पर्यु-
दासेन भवितव्यमिति अगुणत्वे तुकि जागृदिति भवतीत्याहुः ॥ ६२ ॥

दरिद्रा दुर्गता ॥ (दरिद्राति, दरिद्रितः, दरिद्रति, दरिद्रासि, दरिद्रिथः, दरिद्रिथ, दरिद्रामि,
दरिद्रिवः) । “इहिरिद्रस्य” इति हलादौ क्तिन् सार्वधातुके इत्वम् । अजादौ तु “श्ना-

भ्यस्तयोरान्त” इत्याल्लोपः, (दरिद्रांचकार) । [कास्यनेकाच इति वक्तव्यं चुलुम्पा-
द्यर्थम्] इत्याम्प्रत्ययः । अत्र काश्यपः, आमो विकल्पमुक्त्वा ‘ददरिद्रौ ददरिद्रवान्’ इत्यु-
दाजहार । एवं तरङ्गिणीकारोऽपि । अत्र मूलं पारायणिकेनोक्तम् । “आत औ णलः” इत्यत्र
प्रथमातिक्रमे कारणाभावादोकारवचनेनापि पपावित्यादिसिद्धौ औकारवचनं [दरिद्रातेरा-
र्धधातुके लोपो वक्तव्यः] इत्याल्लोपे ददारिद्रावित्याद्यर्थमेवार्थवत् इति । “वस्वेकाच्”
इत्यत्र वृत्तिकारेण दरिद्रातेस्तु [कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्] इत्यामा भवितव्यं,
(दरिद्रांचकार) इति । अथाप्याम्न क्रियते तथापि ‘दरिद्रातेरार्धधातुके लोपस्सिद्धश्च प्रत्यय-
विधौ’ इति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेराकारलोपे कृते इडागमस्य निमित्तं विहितमिति नेडागमो
भवति, ददरिद्रवान् इति भवितव्यम्” इत्यभ्युपगम्यवादेनामभाव उक्तः । अभ्युपगमस्य
मूलम् “आत औ णलः” इत्यौकारवचनमाह हरदत्तः । आत्रेयस्त्वाम्नित्य इत्युक्त्वा वृत्ति-
कारोक्तमभ्युपगम्यवाद् इत्याह । (दरिद्रिता । दरिद्रिष्यति । दरिद्रातु, दरिद्रितात्, दरि-
द्रितां, दरिद्रिहि, दरिद्राणि । अदरिद्रात्, अदरिद्रिताम्, अदरिद्रिः) । “सिजभ्यस्त” इति
जुसि “श्नाभ्यस्तयोरान्त” इत्याकारलोपः । “लडइशाकटायनस्यैव” इति जुस्विकल्पो
ज्ञावस्थायामेव । “ई हल्यधोः” इतीत्वं च यथा न भवति तथा जहातौ वक्ष्यते । (अदरिद्राः,
अदरिद्राम् । दरिद्रियात्, दरिद्रियाताम्) । आशिषि, (दरिद्रियात्, दरिद्रियास्ताम्) ।
आर्धधातुक्त्वादातो लोपः, (अदरिद्रात्, अदरिद्रिष्टाम्, अदरिद्रिषुः, अदरिद्रिः, अदरिद्रि-
पम्) ‘अद्यतन्यां वा’ इति ‘दरिद्रातेरार्धधातुके’ इत्याल्लोपस्य विकल्पनात्तद्भावे सगि-
योः (अदरिद्रासीत्) इत्यादि । चिणि (अदरिद्रि) । आलोपाभावे युकि (अदरिद्रायि ।
दिदरिद्रासति, दिदरिद्रिषति) । “तपिपतिदरिद्राणाम्” इति इडिकल्पः । इडभावे
न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।

दिदरिद्रासतीत्येकः, दिदरिद्रिषतीति वा ॥

इत्युक्तत्वादाल्लोपाभायः । (दरिद्रायकः) ण्वुल् । (दरिद्राणः) । ल्युट् । निष्ठायां
(दरिद्रितः) इदि । “यस्य विभाषा” इतीणिषेधस्तु कृतिप्रभृतीनामीदृत्वेन तस्यानित्य-
त्वज्ञापनान्न भवति । दरिद्रातीति (दरिद्रः) पचाद्यच् । “श्याद्वयध” इत्याकारान्तलक्षणस्तु-
णो न भवति, “दरिद्रातेरार्धधातुके” इत्यस्य विषयसप्तमोत्वात् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेराल्लो-
पात् । (दद्रूः) । ‘दरिद्रायालोपश्च’ इतीकाराकारयोर्लोपः, ऊकारप्रत्ययश्च । या इति इका-
राकारयानिर्देशः । (दद्रुणः) । पामादिषु ‘द्वर्त्ता ह्रस्वत्वं च’ इति पाठान्नप्रत्ययो ह्रस्वत्वं च ६३

चकास् दौसौ ॥ (चकास्ति, चकास्तः, चकासति, चकास्सि, चकास्मि, चकास्वः ।
चकासांचकार) । “कास्यनेकाच” इत्याम् । (चकासिता । चकासिष्यति । चकास्तु,
चकास्तां, चकासतु, चकाधि,) “धि च” इति सलोपः । केचित्तु “धि च” इति सिचो
लोपमिच्छन्तः चकाद्धि इति सकारस्य दत्वमुदाहरन्ति । तत् ‘यथा तु भाष्यं तथा चका-
धीत्येव भवितव्यम्’ इति वदता वृत्तिकारेणैव प्रत्युक्तम् । (अचकात्) । “तिप्यनस्तेः”
इति सकारस्य दत्वम् । (अचकास्ताम्, अचकासुः) । “सिजभ्यस्त” इति जुस् । (अच-
कात्, अचकाः) । “सिपि धातो र्वा” इति रुत्वदत्वे । (अचकासम् । चकास्यात्,
चकास्याताम् ।) आशिषि (चकास्यात्, चकास्यास्ताम् । अचकासीत्, अचकासिष्टम्,
अचकासीः, अचकासिषम् । चिचकासिपति । चकासयति । अचीचकासत्,) ऋदित्त्वात्
“णौ चडि” इति न ह्रस्वः ॥ ६४ ॥

शासु अनुशिष्टौ ॥ अनुशिष्टिर्विविच्य ज्ञापनम् । अयं द्विकर्मकः । माणवकं धर्मं शा-
स्तीति । कर्मणि लादिकार्यं सर्वं ब्रवीतिवन्नेयम् । (शास्ति, शिष्टः शासति, शास्सि, शिष्टः,
शिष्ट, शास्मि, शिष्वः, शिष्मः,) “शास इदङ्हलोः” इत्यङि हलादौ कङिति चेत्वम् ।
“शासवसि” इतीणः परत्वे षत्वे ण्टुत्वं तवर्गस्य । (शशास, शशासतुः, शशासिथ, शशास,

शशासिव । शासिता । शासिष्यति । शास्तु, शिष्टात्, शिष्टां, शासतु, शाधि, शिष्टं, शिष्ट, शासानि, शासाव) है “शा है” इति शाभावे, तस्य च “असिद्धवद्वत्” इत्यसिद्धत्वात् “दुश्शलभ्यो हेर्धिः” इति धित्वम् । (अशात्, अशिष्टाम्, अशासुः, अशाः, अशात्, अशिष्टम्, अशासम्, अशिष्टव,) तिप्सिपोः पूर्ववत् दत्वस्त्वे । (शिष्यात्, शिष्याताम्) आशिषि (शिष्यात्, शिष्यास्ताम् । अशिषत्, अशिषताम्, अशिषन्, अशिषः, अशिषम्, अशिषाव,) “सर्तिशास्ति” इत्यङ् । अत्र ‘चकारेण परस्मैपदानुर्बन्धमुत्तरार्थम् । अयं तु योगविभागसामर्थ्यादात्मनेपदेऽपि भवति’ इति वृत्तितद्व्याख्यानेष्वभिधानाद् (व्यत्यशिषत् व्यत्यशिषाताम्) इत्यङ्गे भवति । कर्मणि तेशब्दपरत्वात् “चिण्भावकर्मणोः” इति चिण् भवति । (अशासीति । शिशशिषति । शेशिष्यते) । परत्वाद् द्वित्वे कृते द्विवचनम् । (शाशासीति, शाशास्ति, शाशिष्टः,) प्रकृतिग्रहणन्यायेन “शास” इत्त्वम् । “सर्तिशास्ति” इति तिपा निर्देशात् (अशाशासीत्) इत्यत्राङ् न भवति । (शासयति । अशाशासत्) । “नागलोपि शासु” इत्युपधाहस्वनिपेधः । (शिष्यः) “एतिस्तुशासु” इति क्यप् । शास्यस्तु शसु हिंसायामिति भौवादिकस्य ‘हन्त्यर्थाश्च’ इति चुरादिपाठात्स्वार्थं गिचीत्युक्तमात्रेण । शास्तेर्हनुमण्णावपि शक्यते व्युत्पादयितुम् । (दुश्शासनः) । [भाषार्थं शासियुधिहशिष्टमृषिभ्यो युज्वक्तव्यः] इति खलत्वं युच् । (आशीः) । क्तिपो लोपे प्रत्ययलक्षणेन हलादिकृत्परत्वादित्वे पदत्वेन सकारस्य रूपे “वोरूपधायाः” इति दीर्घः । न चास्ति ‘वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्’ इति, यत्र वर्णस्य प्राधान्येनाश्रयणं तत्र तदित्युक्तत्वात् । (शिष्ट्वा, शासित्वा) । “उदितो वा” इतीड्विकल्पः । (शिष्टः) । “यस्य विभाषा” इत्यनिद्वत्त्वम् । (शिष्टिः) । “तितुत्र” इतीणिषेधः । शास्तिशब्दस्तु अस्माद्वा हिंसायाद्वा णिचि क्तिनि व्युत्पाद्यः । बाहुलकाद् युचा न बाधः । तथा च “अचः परस्मिन्” इत्यत्र भाष्यम् । ‘पाचयतेः पाक्तिः याजयतेर्याष्टिः’ इति । औणादिक इति मैत्रेयः । हिंसार्थस्य औणादिक इत्यात्रयः (शास्ता) बुद्धः, (प्रशास्ता) ऋत्विग्विशेषः । “तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यस्संज्ञायां चानिडौ” इति तृच्यनिद्वत्त्वम् । “अप्तृन्” इत्यादिना सर्वनामस्थानेऽसम्बुद्धौ प्रशास्तृशब्दस्य उपधाया दीर्घः । अत्र ‘प्रोपसर्गस्यातन्त्रत्वात् शास्तुरप्ययं दीर्घो भवति’ इत्यात्रेयः । प्रशास्तुर्भावकर्मणी (प्राशास्त्रम्) उद्गात्रादित्वाद्ज् । षसादय उदात्ता उदात्तेतः ॥ ६५ ॥

दीधीङ् दीसिदेवनयोः ॥ (दीधीते, दीध्याते, दीध्यते, दीधीपे, दीधीध्वे, दीध्ये, दीधीवहे) अजादौ “एरनेकाच” इति यण् । “थीवर्णयोर्दीधीवेव्योः” इति यकारादाविकारादौ च विधीयमानथीकारलोप इटि न भवति । नित्यत्वेन टेरेत्वे इवर्णाभावात् । (दीध्याचक्रे,) “दीधीवेवीटाम्” इति गुणे निषिद्धे यणादेशः । (दीधिता । दीधिष्यते) । इटि “थीवर्णयोः” इतीकारलोपः । (दीधीतां, दीध्यातां, दीधीष्व, दीध्ये, दीध्यावहै,) आटि वा ऽगुणत्वम् । (अदीधीत, अदीध्याताम्, अदीधीथाः, अदीधि,) “थीवर्णयोः” इति लोपः । (दीधीत, दीधीयातां) लिङ्सल्लोपे “थीवर्णयोः” इति लोपः । आशिषि, (दीधीषीष्ट, अदीधिष्ट, अदीधिष्ठाः, अदीधिषि, दिदीधिषते । दीधयति,) “दीधीवेव्योः” इति वृद्धिनिषेधे, “थीवर्णयोः” इति लोपे शपि णेर्गुणायौ । (दीधितिः) । संज्ञायां कितचि “तितुत्र” इतीणिषेधो न भवति, “अग्रहादीनाम्” इति तत्रोक्तत्वात् ॥ ६६ ॥

वेवीङ् वेतिना तुल्ये ॥ वी गतीत्यनेन तुल्येऽर्थे वर्तत इत्यर्थः । पूर्ववदुदाहरणादीनि । “सेटावात्मनेभाषौ इमौ छान्दसौ” इति भाष्यवार्तिकयोः स्थितम् । दृष्टानुविधिदृष्टन्तिसि । अस्माभिस्तु कलापमतानुसारेण उदाहरणप्रदर्शनं कृतम् । जक्षित्यादयो गताः ॥ ६७ ॥

षस षस्ति स्वप्ने ॥ अयं पाठो मैत्रेयात्रेयादीनाम् । अत्र केचित् । षस्तीति न पृथग्धातुः, किन्तु षसेरेव दितपा निदर्शोऽर्थभेदात्पुनः कृत इति । स्वामी तु ‘षस षसने’ इत्या-

द्यमेव पपाठ । पसनं च स्वप्नः । (सस्ति, सस्तः, ससन्ति, सस्सि सस्मि, ससास, सेसतुः, सेसुः, सेसिथ, सेस, ससास, ससस, सेसिव) एत्वाभ्यासलोपौ । (ससिता । ससिष्यति । सस्तु, सधि) “धि च” इति सलोपः । “अतो हेः” इति स्थानिवद्भावेन हेर्लोपो न भवतिः सलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् । (ससानि । असत्, असस्ताम्, असः, असत्,) “तिप्यनस्तेः” इति दत्वम् । सिपि तु “सिपि धातोर्वा” इति क्त्वं च । हल्ङ्यादिलोप उभयत्र । (स-स्यात्, सस्याताम्) आशिपि सलोपभावो विशेषः । (असासीत्, अससीत्) “अतो हलादेः” इति वा वृद्धिः (सिसिषति । सास्यते । सासस्ति । सासयति । असोषसत् । सस्यम्) “माच्छाससिसूभ्यो य” इति यः । (सस्यको) मणिः । “सस्येन परिजात” इति कन् । अत्र सस्यशब्दो गुणवाचीति हरदत्तः । गुणैः परिगतो जात आकारशुद्ध इत्यर्थः । (साम्रा,) गवां कण्ठकम्बलः । “रासुनासासुनास्थूणावीणा” इति निपात्यते । (संस्ति, संस्तः, संस्तन्ति,) “स्कोः” इति सलोपोऽत्र न भवति, बहूनां समवाये द्वयोस्संयोगसंज्ञाभावादित्या-त्रेयमैत्रेयौ । छान्दसत्वाच्चेहास्माभिरयमर्थः प्रपञ्च्यते । तथा च “जक्षित्याद्यष्पट्” इत्यत्र हरदत्तः । ‘षसषस्ती छान्दसौ’ वशिरपि । तस्यापि भाषायां न प्रयोगस्साधुः, भाष्यवार्तिक-कारौ चेत्प्रमाणम् इति । तथा च भाष्यमपि “षसिवशी छान्दसौ” इति । अत्र कैयटः ‘षसि-वशी’ इति । षस षस्ति स्वप्ने इति येन पठन्ति केवलं ‘षस स्वप्ने’ ‘वश कान्तौ’ इति तन्म-तेनैतदुक्तम् । अन्ये त्वाहुः । षस्तीति धातुपाठ एव श्रितपा निर्देशः कृतः । अर्थभेदात्तु द्विः पठितः । अन्ये तु षस स्वप्ने इति न पठन्तीति । अत्र सुधाकरः । ‘षस षसने’ ‘वश कान्तौ’ छान्दसौ “जक्षित्याद्यष्पट्” इत्यत्र भाष्यादेवावधृतौ ‘वष्टि भागुरिरलोपम्’ इति दुर्लभः प्रयोगः” इति ॥ ६९ ॥

वश कान्तौ ॥ (वष्टि, उष्टः, उशन्ति, व क्षि, उष्टः, उष्ट, वश्मि, उश्वः,) वश्नादिना झलि पदान्ते च षत्वम् । ग्रहिज्यादिना कृडितोः प्रसारणम् । (उवाश, उशतुः, उवशिथ, उवशिव,) कृडिति ग्रहिज्यादिना कृते प्रसारणे द्विर्वचनम् । अन्यत्र तु कृते द्विर्वचने “लिङ्गभ्यासस्य” इति प्रसारणम् । (वशिता । वशिष्यति । वष्टु, उष्टात्, उष्टाम्, उड्ढि, वशानि, (हेर्धि-त्वष्टुत्वजश्त्वानि ॥ (अवट्, औष्टाम्, औशन्, अवट्, औष्टम्, औष्ट, अवशम्, औश्व) कृडिति प्रसारणे आडागमः । अन्यत्र तु हल्ङ्यादिना तिस्योर्लोपः । (उश्यात्, उश्या-ताम्) आशिपि (उश्यास्ताम् । अवशीत्, अवाशीत्,) “अतो हलादेः” इति वा वृद्धिः ॥ (विवशिषति । वावश्यते) “न वशः” इति यङि प्रसारणनिषेधः (वावष्टि, वावष्ट) इत्या-दौ श्रितपा निर्देशात् ग्रहिज्यादिना प्रसारणं न भवति । (वाशयति । अवोवशत् । वशित्वा) “न क्त्वा सेट्” इत्यकिञ्चम् । (वशा,) करिण्यादिः । पचाद्यचि टाप् । (गोवशा) । “पोटायुवती” इत्यादिना समासः । वन्ध्या गौरित्यर्थः । (वशः) । “वशिरण्योरुपसङ्ख्या-नम्” इति भावेष् । वशं गतो (वश्यः) । “वशं गत” इति द्वितीयान्तात् (१) गत इत्यर्थे यत् । (उशिक्) अग्न्यादिः । “वशः किञ्च” इतीजप्रत्ययः । किञ्च्वात्प्रसारणम् । उशिगेव (औशिजः) । प्रज्ञादिः । (उशीरम्) । “वशेः कित्” इतीरञ्चौणादिकः । (उशना) । “वशेः कनसिः” इति कनसिः “ऋदुशनस्फुल्लदंसोऽनेहसां च” इत्यसम्बुद्धौ सावनङादेशः । सम्बुद्धावपि पक्षे अनङिष्यते “न ङिसम्बुद्धयोः” इति नलोपनिषेधस्य पाक्षिकत्वं च । तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति (उशनः, उशनन्, उशन) इति । तथा च श्लोकवार्तिकम् ।

‘सम्बोधने तूशनसः त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम्’ ॥

इति ॥ षसादय उदात्ता उदात्तेतः ॥ ७० ॥

चर्करीतं च ॥ यङ्लुगन्तमप्यदादिकं परस्मैपदि चेत्यर्थः । तत्र तत्रोदाहरणेपु तथैवोदा-हृतम् ॥ ७१ ॥

(१) द्वितीयासमर्थादिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

हनुइ अपनयने ॥ (देवदत्ताय निहनुते, निहनुवाते, निहनुवते, निहनुपे, निहनुवे) । अजा-
दावुवइ । “श्लाघहनुइस्थाशपांशीप्स्यमानः” इति शीप्स्यमानस्य सम्प्रदानत्वम् ॥ (निजुहनुवे,
निजुहनुव निजुहनुविपे, निजुहनुविध्वे, निजुहनुविद्वे,) उवडि “विभाषेयः” इति मूर्धन्य-
विकल्पः । (निहोता । निहोप्यते । निहनुताम्, निहनुष्व, निहनुवै,) आटि गुणः । (न्य-
हनुत, न्यहनुवाताम्, न्यहनुथाः, न्यहुहि, न्यहनुवहि । निहृषुवीत, निहनुवीयाताम्) ।
आशिषि (निहोपीष्ट) । आर्धधातुकत्वेनाडित्वाद्गुणः । (न्यहोष्ट, न्यहोष्टाः, न्यहो-
ध्वम्, न्यहोषि । निजुहनुषते) “इको झल्” इति क्त्वे “अज्ज्ञनगमां सनि” इति दीर्घः ।
(निजोहनुयते, निजोहनुवीति, निजोहोति । निहावयति । न्यजुहवत्) । अनुदात्त आत्म-
नेभाषः ॥ ७२ ॥

इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजमुतसङ्गममहाराजमहामन्त्रिणा
मायणसुतेन माधवसहोदरेण श्रीसायणार्थेण विरचितायां माधवी-
यायां धातुवृत्तौ अदादयः सम्पूर्णाः ॥

अथ जुहोत्यादिः ।

हु दानादनयोः ॥ दानादानयोरित्यन्ये । आग्नेयस्तु हु दाने इति पठित्वा, भादानेत्येके
इति । एतदादयो हीपर्यन्ता अनुदात्ताः परस्मैपदिनः । इह दानं चोदिताधारे त्यक्तहविः-
प्रक्षेप इति हविषोऽनिजीवत्यादौ प्राणादिवत् धात्वर्थेऽन्तर्भावात् अकर्मकत्वमेके
मन्यन्ते । वयं तु धात्वर्थः प्रक्षेपमात्रम्, स च स्वभावाच्चोदिताधारहविषि नियमेना-
पेक्षतइति । तथा च “तृतीया च होश्छन्दसि” इत्यत्र भाष्ये जुहोतिः । प्रक्षेपे वर्ततइत्युक्तम् ।
एवं च यवागूं जुहोतीत्यादयस्सकर्मकाः प्रयोगा उपपद्यन्ते । उक्तं चात्रैव भाष्ये ‘कथं द्वितीया
सिद्धा, कर्मणीत्येव’ इति । एवं च “तृतीया च होश्छन्दसि” इति कर्मणि तृतीयाविधानमप्यु-
पपद्यते । (जुहोति, जुहुतः, जुहति, जुहोषि, जुहोमि,) “जुहोत्यादिभ्यश्श्लुः” इति शपः
श्लौ, “श्लौ” इति धातोर्द्विवचने “कुहोश्चुः” इत्यभ्यासस्य चुत्वं शकारः । तस्य “अभ्यासे-
चर्च” इति जश्त्वं जकारः । पिति गुणः । “उभेऽभ्यस्तम्” इत्यभ्यस्तत्वात् “अदभ्यस्तात्”
इति शस्याद्भावे “हुश्नुवोस्सार्वधातुके” इत्यजादौ कृडिति सार्वधातुके विधीयमानो यण्
भवति । (जुहाव, जुहुवतुः, जुहविथ, जुहोथ, जुहवथुः, जुहुव, जुहाव, जुहव, जुहुविव,)
क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । अजादौ कृडित्युवङ् । अन्यत्र गुणवृद्धौ ।
(जुहवांचकार) । “भोहीश्रुहुवां श्लुवच्च” इति पक्षे आम्प्रत्ययः श्लुवद्भावाद् द्विवचनं च ।
(होता । होष्यति । जुहोतु, जुहुतां, जुह्वतु, जुहुधि,) “हुश्छलभ्यो हेर्धिः” इति धित्वम् ।
(जुहवानि) आटि पित्त्वाद्गुणः । (अजुहोत्, अजुहुताम्, अजुह्वतुः,) “हुश्नुवोः” इति
यणं परत्वाद्वाधित्वा “जुसि च” इति गुणः, (अजुहोः, अजुहुतम्, अजुहवम् । जुहुयात्,
जुहुयाताम्, जुहुयुः) । आशिषि, (हूयात्, हूयास्ताम्,) “अकृत्सार्वधातुकयोः” इति
दीर्घः । (अहौपीत्, अहौष्टाम्, अहौषुः, अहौषीः, अहौष्टम्, अहौषम्, अहौष्व,) सिचि
वृद्धिः । (जुहूपति) । “इको झल्” इति क्त्वात्, “अज्ज्ञन” इति दीर्घः । (जोहूयते ।
जोहोति) । अत्र विस्तरे “हुश्नुवोः” इति सूत्रं “जुहोतेस्सार्वधातुके” इति पठित्वा दितपा
निर्देशात् जोहुवति इत्यत्र यण् नेत्युक्तम् । तन्मुनित्रयेणानादृतम् । (हावयति । अजूह-
वत्) ॥ (जुह्वत् ब्राह्मणः) “नाभ्यस्ताच्छतुः” इति मुनिनेपथः । (जुह्वति) ब्राह्मणकुलानि
(जुह्वन्ति) वा ब्राह्मणकुलानीत्यत्र “वा नपुंसकस्य” इति जश्शसोर्नुम्बिकल्पः । (जौह्वतः)
कृष्णमृगः, “जुह्वकृष्णमृग” इति प्रज्ञादिपाठादण् । (होता, होतारौ,) तृन्विधौ “ऋत्विक्षु

चानुपसर्गस्य” इति तृन् औणादिको वा, “अप्तृन्” इत्यादिना सर्वनामस्थाने दीर्घः । होतु-
भांवकर्मणी (होत्रम्) उद्गात्रादित्वात् यवादित्वाच्च अजणौ । (क्षीरहोता) । याजकादि-
त्वात्समासः । (हाव्यम्,) । “ओरावश्यके” इति ण्यत् । (जुहूः) । “जुहोतेर्दीर्घश्च” इति
किपि दीर्घो द्वित्वं च । (जुह्वौ) इत्यादौ “ओःसुपि” इति यण् । (होमः) । “अतिस्तु”
इत्यादिना मन् । (होत्रम्) । घृन् ॥ (हविः) । “अतिशुचि” इत्यादिना हसिः । हविषि
हितं (हविष्यम्) । “उगवादिभ्यः” इति यत् । (होत्रा,) ऋत्वजां वाचकः । “दुयामा”
इति स्तृन् । स्वभावतोऽयं ऋत्वक्ष्वपि स्त्रीलिङ्ग इति “होत्राभ्यश्च” इत्यत्र हरदत्तः । अयं
प्राणनार्थोऽपीति भाष्ये । तथा च ‘अग्निहूयमानेषु’ इति प्रयोगो दृश्यते । तत्पथमाणेष्विति
ह्यत्रार्थः ॥ १ ॥

जिभी भये ॥ (चोराद्विभेति, बिभितः बिभीतः बिभ्यति, विभेपि, बिभीथः, बिभिथः, बिभीथः,
बिभिथः, बिभेमि, बिभीवः, बिभिवः,) “भीत्रार्थानां भयहेतुः” इति भयहेतोः कारकस्य अपा-
दानत्वम् । “भियोऽन्यतरस्याम्” इति हलादौ कृडिति सार्वधातुके वा इकारः । (व्यतिबिभीत)
इत्यादावात्मनेपदेऽप्ययमित्वविकल्प उदाहार्यः । (व्यतिबिभ्यत) इत्यत्र “आत्मनेपदेष्व-
नतः” इत्यज्ञावे ‘परिहृत्यापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते’ इति न्यायेन द्विर्वचनोत्तरकालम-
नेकाच्त्वात् “एतेकाच” इत्यपवादस्य यणो भावित्वात् पूर्वमियङ् न प्रवर्तते । यद्वात्रान्तर-
ङ्गत्वात् “श्लौ” इति द्विर्वचने पश्चादज्ञाव इति नैव इयङ् प्रसङ्गः । (बिभाय, बिभ्यतुः बिभ-
यिथ, बिभेथ, बिभ्यिव,) क्रादिनियमादिद् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । (बिभयांच-
कार । “भीही” इत्यादिना पक्षे आम्प्रत्ययः श्लुवज्ञावश्च । (भेता । भेष्यति । बिभेत्, बिभी-
तात्, बिभीताम्, बिभ्यतु, बिभीहि, बिभिहि, बिभितात्, बिभीतम्, बिभयानि,) हेरपि-
त्त्वात् डित्त्वात् पक्षे इत्वम् । एवं तातड्यन्येषु डित्सु चोक्तम् । उत्तमआटि गुणायौ । (अबि-
भेत्, अबिभीताम्, अबिभ्युः,) यणं बाधित्वा परत्वात् जुसि गुणः । (अबिभेः,
अबिभीतम्, अबिभितम् अबिभयम्, अबिभीव, अबिभिव । बिभीयात्, बिभीया-
ताम्, बिभियाताम्, बिभीयाः, बिभियाः, बिभीयां,) पिद्वचनेष्वपि यासुटो-
डित्त्वादित्वे (बिभियात्) इत्याद्युदाहार्यम् । आशिषि, (भीयात्, भीयास्ता-
म्) इत्यादि । आर्धधातुकत्वान्नात्रेत्वपक्षः ॥ (अभैषीत्, अभैष्टाम्, अभैषीः
अभैषम्,) सिचि वृद्धिः । (बिभीषति,) “इको झल्” इति सनः कित्वात् न गुणः ।
(वेभीयते । वेभेति, वेभीतः, वेभितः,) प्रकृतिग्रहणन्यायेन “भियोऽन्यतरस्याम्” इति वेत्वम् ।
(भापयते अबीभपत । भीषयते, अभीषयत, अबीभपत) मुण्डः । “बिभेतेर्हेतुभये” इति
णावात्वे पुक् । अन्यदा “भियो हेतुभये पुक्” अत्र हि ई इतीकारप्रश्लेषणेन ईकारान्तस्य
पुको विधानात् आत्वपक्षे स न भवति । “भीस्म्येर्हेतुभये” इत्युभयत्र तङ् । हेतुभयार्थः स्म-
यतावुक्तः । अहेतुभये तु कुञ्चिकयैनं भाययति अबीभयद् इति वृद्धयायौ । (बिभ्यत् । भीषणः ।)
नन्दादित्वात् ण्यन्ताल्लयुः । (भीतः) । “जितः कः” इति वर्तमाने कः । (भयम्) ।
[अज्विधौ भयादीनामुपसङ्ख्यायानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्] इति क्लयुटौ बाधित्वा अजेव
भवति । पारायणे तु वासरूपेण क्तो दर्शितः । तदसत्, क्लयुटुमुन्वल्थेषु वासरूपविधिप्र-
तिषेधात् । (भीः, भियौ) । सम्पदादित्वात्किप् । क्तिन्नपोऽन्यते (भीतिः) । वृकेभ्यो भयं
(वृकभयम्) । “पञ्चमी भयेन” इति तत्पुरुषः । [भयभीतभीतिभोभिरिति वक्तव्यम्] इति
भीतादिभिरपि समासो नेयः । (भीरुः, भीलुकः) । “भिजः कुक्लुकनौ” इति कुक्लुकनौ ।
(भीरुकः) । [कुक्लुपि वक्तव्यम्] इति कुक्लु । (भीमः, भीष्मः) । “भियप्सुक्च” इति
मक्प्रत्यये पक्षे पुगागमः । “भीमादयोऽपादाने” इत्यपादाने ऽयं प्रत्ययः । (भयानकः) ।
आनकन् । “शीङ्भिय” इत्यानकन् । अयमपि भीमादिः । (भेकः “इण्भी” इति कन् ॥ २ ॥

ही लज्जायाम् ॥ (जिहेति) इत्यादि बिभेतिवत् । जिहियतीत्यादौ अजादौ संयोगपूर्व-

त्वाद्यभावात् इयद्विशेषः । (ह्येयति) । “अर्तिहि” इत्यादिना पुगागमः “पुगन्त” इति गुणः । (अजिह्विपत् । हीः) सम्पदादित्वात्किप् (हीतः हीणः, हीतवान्, हीणवान्) “नुद-विद” इत्यादिना वो निष्ठान्त्ये णत्वम् । (हीकः, ह्रीकः) । “हियः कन्नश्च लो वा” इति कनि रेफस्य वा लत्वम् । (हीणियते) रुष्यतीत्यर्थः । “हीणीङ्” इति कण्ङ्वादिपाठात् स्वार्थे यक् ॥ जुहोत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैपदिनः ॥ ३ ॥

पृ पालनपूरणयोः ॥ उदात्तः परस्मैभाषः । (पिपति, पिपूर्तः, पिपुरति, पिपिषि, पिप-र्मि,) “अर्तिपिपत्योश्च” इति श्वावभ्यतस्येत्वम् । “उदोष्ठ्यपूर्वस्य” इत्युत्वं रपरमृकार-स्यागुणवृद्धिविषये, हलादौ “हलि च” इति दीर्घः । गुणवृद्धयोर्विषयेषु तु विप्रतिपेधेन ते भवतः । (पपार, पप्रतुः, पपुः, पपरिथ, पप्रथुः, पप्र, पपार, पपर, पप्रिव) । “ऋच्छत्युताम्” इति किति लिटि गुणापवादे “शृष्ट्वां ह्रस्वो वा” इति वा ह्रस्वे यणादेशः । अन्यदा गुणे (पपरतुः, पपरुः, पपरिथ, पपर, पपरिव,) इति । (परिता, परीता । परिष्यति, परीष्यति,) “वृतो वा” इत्यलिटो वा दीर्घः । (पिपर्तु, पिपूर्तात्, पिपूर्तां, पिपुरतु, पिपूर्हि) हेरपि-त्त्वान् डित्वान्न गुणः । (पिपराणि, पिपराव) आटि गुणः । (अपिपः, अपिपूर्ताम्, अपि-परुः,) अत्रोत्वात्परत्वात् “जुसि च” इति गुणः । (अपिपः, अपिपूर्तम्, अपिपरम्, अपिपू-र्व) गुणे हलङ्यादिना तिस्योलोपः । (पिपूर्यात्, पिपूर्यातां, पिपूर्याः, पिपूर्याम्) । आ-शिषि, (पूर्यात्, पूर्यास्तां,) यासुटः कित्वाद्गुणाभावः । उत्त्वम् । (अपारीत्, अपारि-ष्टाम्, अपारीः, अपारिषम्,) सिचि वृद्धिः । “वृतो वा” इतीटो दीर्घस्य “सिचि परस्मैपदे-पु” इति निषेधः । (पिपूर्षति) । “इद् सनि वा” इति पक्षे इडागमः । इडभावे “इको झल्” इति सनः कित्त्वे उत्त्वम् । इटि तु तस्य पूर्ववद्दीर्घविकल्पे प्रकृतेश्च गुणे (पिपरिषति पिपरीषति) इति । (पोपूर्यते । पापति, पापरीति, पापूर्तः) इत्यादि । अभ्यासस्योरदत्व-हलादिशेषयोः “दीर्घोऽकितः” इति दीर्घः । रुप्रिग्रीकामभावस्तरतिवत् । (पिपुरत्, पिपुर-तौ,) शता । (पारयति । अपीपरत् । निपूर्तः, निपूर्तवान्) “न ध्याख्यापृभृच्छिमदाम्” इति निष्ठानत्त्विनिषेधः । (पूर्त्वा) । “श्र्युकः किति” इत्यनित्त्वम् । (पूः, पुरौ, पुरः) “आ-जभास” इति क्तिप् । “उदोष्ठ्यपूर्वस्य” इत्युत्त्वम् । “वीः” इत्यादिना उपधादीर्घः । अत्र वक्तव्यं पूर्वत्राप्युक्तम् । (पुरुषः) “पुरः कुपन्” इति कुपन् । (पौरुषेयः) वधो विकारस-मूहः कृते ग्रन्थादिर्वा । “सर्वपुरुषाभ्यां णडजौ” इति ढज् । तथा च तत्र वार्तिकम् । “पुरुषा-द्वधविकारसमूहेतेनकृतेषु” इति कृते तृतीया समर्थविभक्तिः, अन्यत्र तु षष्ठी । पुरुषः प्रमाण-मस्य (पौरुषम्, पुरुषद्वयसम्, पुरुषदघ्नम्, पुरुषमात्रम्,) “पुरुषहस्तिभ्यामणच्” इत्यण्, द्वयसजादयश्च चशब्दात् । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः (द्विपुरुषी, द्विपुरुषा) । अत्र प्रमाणे वि-हितस्य द्वयसजादेः “प्रमाणे लः” “द्विगोनित्यम्” इति लुक् । “तद्धितार्थ” इति द्विगुः ‘पु-रुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम्” इति प्रमाणवाचिपुरुषशब्दान्तात् द्विगोस्तद्धितलुकि पक्षे ङीञि-पेधात् टाप् । राजपुरुषस्य भावकर्मणी (राजपौरुष्यम्) । राजपुरुषात् ष्यञ्, अनुशतिका-दित्वादुभयपदवृद्धिः । पुरुषान् गच्छति पुरुषेषु वसति वा (पुरुषत्रा) । “देवमनु(१)ष्यपुरुष-रुषमत्यर्थेभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्” इति द्वितीयान्तात् सप्तम्यन्ताच्च स्वाभे त्राप्रत्ययः । (पुरुः) । “पृभीधीव्यधिगृधिष्टिदृशिभ्यश्च” इति कुप्रत्ययः । “उदोष्ठ्यपूर्वस्य” इत्युत्त्वम् । (पुरुत्रा) । पूर्ववत् त्राप्रत्ययः । (पूर्णम्) । “धापृवशी” इत्यादिना नप्रत्ययः । (पुरीपः) “शृपृभ्यां किच्च” इति षन्प्रत्ययः । (पर्व) ग्रन्थिः । “स्यामदी” इत्यादिना ननिन् । (परुः, परुषी) “अर्तिपृवपी” इत्यादिना उसिः । (परुपः) । “(२)नहिकलिहनिपृवस्यातिभ्य उपच” इत्युपच् । ह्रस्वान्तोऽयं धातुरिति वर्धमानकाश्यपाभरणपुरुषकाराः । स्वामी तु दी-

धान्तं पठित्वा ह्रस्वान्तः केचिदिति । आत्रेयमैत्रेयौ तु ह्रस्वान्तं पठित्वा दीर्घान्तकमेके इति अत्रोदाहरणानि । (पिपत्ति, पिपृतः, पिप्रति, पिपर्षि, पिपर्मि । पपार, पप्रतुः, पपर्थ,) “ऋतो भारद्वाजस्य” इति नेद । (पिप्रिव) । क्रादिनियमादिद् । (पर्ता । परिष्यति) । “ऋद्धनोः स्ये” इतीद् । (पिपर्तु, पिपृहि, पिपराणि । अपिपः, अपिपृताम्, अपिपरुः) । जुसि गुणः । (अपिपः, अपिपरम्, अपिपृव । पिप्रियात्, पिप्रियाताम्) । आशिषि, (प्रियात्, प्रियास्ताम्,) “रिङ् शयग्लिङ्क्षु” इति रिडादेशः । (अपापीत्, अपृष्टाम्) इत्यादि । वृत्तिकारस्य तु दीर्घान्त एवेष्टः । यदाह । “शृद्प्रां ह्रस्वो वा” इत्यत्र केचिदेतत्सूत्रं प्रत्याक्षते । आ पाके, द्रा कुत्सायां गतौ प्रा पूरणे, इत्येषामनेकार्था धातव इति शृद्प्रास्ये वत्तमानानां विशश्रुतिरित्यादीनि रूपाणि साधयन्ति । तथा सति विशश्रवान् इति कसावेतद्रूपं न स्यादिति । यदि ह्रस्वान्तस्स्यात्प्रतिना प्रत्याख्यानं पिपृवानिति प्रयोजनकथनं चानुपपन्नं स्यात् । तथा वृत्तिन्यासपदमञ्जरीप्रदीपकारादयोऽपि । किञ्च अपाणिनीयश्च ह्रस्वान्तः, यदि हि स्यात् किं ह्रस्वविकल्पनेन, यत्क्रैय्यादिकादीर्घान्तरूपाणि अस्माच्च ह्रस्वान्तरूपाणि भविष्यन्ति । एवं च “तं पिपृतं रोदसि” ‘पाहि माग्ने पिपृहि’ इत्यादयश्छान्दसा द्रष्टव्याः । अ(१)दन्तमृदन्तमिति सेडप्यथं दीर्घान्तः परस्मैपद्यनुरोधेन पठितः । अयं कन्यादावपि । पृ गताविति स्वामी । ‘पृञ् व्यायामे’ तुदादौ । पृ पूरणे इति चुरादौ ॥ ४ ॥

हुभृञ् धारणपोषणयोः ॥ अनुदात्त उभयतोभाषः । (बिभर्ति, बिभृतः, बिभ्रति, बिभर्षि, बिभर्मि,) “भृजामित्” इति श्वावभ्यासस्येत्त्वम् । (बभार, बभ्रतुः, बभ्रुः, बभर्थ,) क्रादिनियमादिनिद्वत्त्वम् । (बिभृव । बिभराञ्कार, “भोहीभृदुवाम्” इत्याम्प्रत्ययः, श्लुवद्वावाद् द्विर्वचनमित्त्वं च । (भर्ता, भरिष्यति, बिभर्तु, बिभृतात्, बिभृतां, बिभ्रतु, बिभृहि, बिभराणि । अबिभः, अबिभृताम्, अबिभरुः) । “जुसि च” इति गुणः । (अबिभः, अबिभृतम्, अबिभरम् । बिभृयात्, बिभृयाताम्) । आशिषि (भ्रियात्, भ्रियास्तां, भ्रियासुः । अभाषीत्, अभाषीम्, अभाषीः, अभाषम्, अभाष्व, बिभृते, बिभ्राते, बिभ्रते । बिभृषे, बिभृध्वे, बिभ्रे, बिभृवहे । बिभराञ्चक्रे । भर्ता । भरिष्यते । बिभृतां, बिभृष्व, बिभरै । अबिभृत, अबिभ्राताम्, अबिभ्रत । अबिभृथाः, अबिभ्रि, अबिभृवहि । बिभ्रीत, बिभ्रीयाताम्, बिभ्रीथाः, बिभ्रीय । बिभ्रिवहि) । आशिषि (भृषीष्ट, भृषीयास्ताम्) “उञ्च” इत्यात्मनेपदे लिङ्सिचोर्झलाद्योः कित्वाद्गुणत्वम् । (अभृत, अभृषाताम्, अभृथाः, अभृद्वम्, अभृषि,) “ह्रस्वादङ्गात्” इति झलि सिचो लोपः । (बिभ्रत् । बिभ्राणः । बुभूर्षति, बुभूर्षते,) “इको झल्” इति सनः कित्वात् “अज्झन” इति दीर्घः, “उदोष्ट्य” इत्युत्वम् । “सनीवन्त” इतीङ्गिकल्पोऽस्य न भवति, तत्र भरेति शपा निदशाद् । (भृत्रिमम्,) “ङितः क्त्रिः,” “क्त्रेर्मन्त्रित्यम्” । द्रविडास्तु द्वित्वं पठित्वा “टितोऽथुच्” इति अथुचमुदाहरन्ति (भरथुः) इति । शेषं भरतिवत् ॥ ५ ॥

माङ् माने शब्दे च ॥ अनुदात्त आत्मनेपदी, (मिमीते, मिमाते, मिमते, मिमीषे, मिमाथे, मिमीध्वे, मिमे, मिमीवहे) भृजादित्वाच्छलावभ्यासस्येत्त्वम् । हलादौ कृडिति सार्वधातुके “ई हल्यघोः” इतीत्वमभ्यस्तस्य । अजादौ तु “श्नाभ्यस्तयोः” इत्याल्लोपः । (प्रणिमिमीते) “नेर्गद्” इत्यादिना णत्वम् । (ममे, ममाते, ममिरे, ममिषे, ममाथे, ममिध्वे, ममे, ममिवहे,) क्रादिनियमादिद् । “आतो लोप इटि च” इत्याकारलोपः । (माता । मास्यते । मिमीताम्, मिमाताम्, मिमताम्, मिमीष्व, मिमै । अमिमीत, अमिमाताम्, अमिमत, अमिमीथाः, अमिमाम्, अमिमीध्वम्, अमिमि, अमिमीवहि । मिमीत, मिमीयातां, मिमीथाः, मिमीय) । आशिषि, (मासीष्ट, मासीयास्ताम्, अमास्त, अमासा-

ताम्, अमासत, अमास्थाः, अमाध्वम्, अमासि, अमास्वहि । मित्सते) “सन्निमीमा” इत्यच इस् । “सस्यार्धधातुके” इति तत्वम् । “अत्र लोप” इत्यभ्यासलोपः । (मेमीयते) । “धुमास्था” इतीत्वे द्विर्वचनेऽभ्यासस्य गुणः । (मामाति, मामेति, मामीतः, मामति । मापयति । अमीमपत् । मित्वा । मितः । मितवान् । मितिः) । “यतिस्यतिमा” इतीत्वम् । (प्रमाय) । “न लयपि” इति “धुमास्था” इतीत्वस्य निषेधः । (मेयम्) । “अचो यत्,” “ईद्यति” इतीत्वे गुणः । मीयतेऽनेनेति (पाप्यम्) “पाय्यसान्नाय्य” इत्यादिना मानेऽभिधेये ण्यदादिवत्त्वं च निपात्यते । “आतो युक्” इति युक् । मिमीतइति (मायः) । “श्या-अध” इत्यादिना णे युक् । (माया) टाप् । (मायी, मायिकः, मायावी, मातौ) मत्वर्थे व्युत्पादितम् । (धान्यमायः) । “ह्वावामश्च” इति (१) कर्मण्यण् कस्यापवादः । प्रमिमीत-इति (प्रमः) । “आतश्चोपसर्गे” इति कः (प्रमा) । स्त्रियाम् “आतश्चोपसर्गे” इत्यङ् । (प्रमितिः) । बाहुलकात् किन् । (वातप्रमीः) वातमृगः । “वातप्रमीः” इति वातोपपदात्प्रपूर्वादस्मादीकारप्रत्ययआल्लोपे च निपात्यते । अजादौ यणादेशे वातप्रम्यावित्यादि । सप्तम्येकवचने तु यणः परत्वात्सवर्णदीर्घे वातप्रमी इति भवति । अन्ये तु “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति क्पि “धुमास्था” इतीत्वे व्युत्पादयन्ति । “ईत्वमकारादौ” इति च भाष्ये न स्थितम् । तन्मते अजादौ “एरनेकाच” इति यण् । तत्र त्वयं विशेषः, सप्तम्येकवचने यण् परत्वात्सवर्णदीर्घे बाधत इति वातप्रम्योति भवति । उणादिवृत्तौ तु मिनोतेरीकारप्रत्यये व्युत्पाद्यते । (मेरुः,) “मापोरूरी च” इति रूप्रत्यये ईकारे चान्तादेशे गुणः ॥ ६ ॥

ओहाङ् गतौ ॥ अनुदात्त आत्मनेभाषः । (जिहीते, जिहाते, जिहते, जिहीषे, जिहीध्वे, जिहे, जिहिवहे । जहे । हाता । हास्यते । जिहीतां, जिहाताम् । अजिहीत, अजिहाताम्, अजिहत । जिहीत, जिहीयाताम्) । आशिषि (हासीष्ट, हासीयास्ताम् । अहास्त, अहासाताम्) इत्यादि माङ्वत् । (जिहासते, जाहायते) “धुमास्था” इतीत्वे जहातीति निर्देशादस्याग्रहः । अत एव “जहातेश्च क्विः” इति हिभावोऽपि नेति हात्वेति भवति । (हापयति । अजीहपत् । हानः, हानवान्) । “ओदितश्च” इति निष्ठानत्वम् । जिहीते भावानिति (हायनः संवत्सरः,) “हश्च ब्रीहिकालयोः” इति ण्युट् । एको हायनोऽस्या (एकहायनी, त्रिहायणी, चतुर्हायणी) । “दामहायनान्ताच्च” इति सङ्ख्यादेर्दामहायनान्ताच्च बहुब्रीहेः स्त्रियां ङीप्, “त्रिचतुर्भ्यो हायनस्य” इति णत्वम् । असंज्ञात्वाद् न “पूर्वपदासंज्ञायाम्” इति णत्वप्राप्तिः । एते च ङीबन्तत्वे वयस्येव स्मर्येते । तेनेह न भवतः, एकहायना शाला त्रिहायना चतुर्हायना इति । (हानिः) । “ग्लास्माज्याहाभ्यो निः” इति निप्रत्ययः । भृजादयस्त्रयो गताः ॥ ७ ॥

ओहाक् त्यागे ॥ अनुदात्तः परस्मैपदा । ककारो “हश्च ब्रीही” इत्यत्र पूर्वस्यास्य च सामान्यग्रहणार्थः । अन्यथा एकानुबन्धकत्वाद् अस्थैव ग्रहस्स्यात् । (जहाति, जहितः, जहीतः, जहति, जहासि, जहित्यः, जहीथः, जहित्य, जहीथ, जहामि, जहिवः, जहीवः, जहिमः, जहीमः,) “जहातेश्च” इति हलादौ कङिति सार्वधातुके इत्वमीत्वं च । अजादौ “शान्भ्यस्तयोः” इत्यालोपः । (जहौ, जहतुः, जहुः, जहाथ, जहित्य, जह, जहौ, जहिव,) क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । “आत औ णलः” “आतो लोप इटिच” । (हाता । हास्यति, जहातु, जहितात्, जहिताम्, जहीताम्, जहतु, जहिहि, जहीहि, जहाहि, जहानि, जहाव) । पूर्ववदित्वमीत्वं च । अजादावालोपश्च । हौ “आ च हौ” इत्यात्वं च । (अजहात्, अजहिताम्, अजहीताम्, अजहुः, अजहाः, अजहाम्) “सिजभ्यस्त” इति नित्यं शेर्जुस् । “लङ्ङशाकटायनस्य” इत्याकारान्तलक्षणो जुस्विकल्पस्तु न भवति, परत्वात्

“इनाभ्यस्तयोरात्” इत्यालोपे आकारान्तत्वस्यैवाभावात्, “ईहल्यघोः” इतीत्वं तु जुस्भावे कृते हलादित्वं पर्यवपत्स्यतइति न भवति । एवमदरिद्रुरित्यत्रापि । (जह्यात्, जह्याताम्, जह्युः, जह्याः, जह्याम्, जह्याव,) “लोपो यि” इति यकारादौ सार्वधातुके जहातेरालोपः । आशिषि (हेयात्, हेयास्ताम्) “एलिङि” इत्येकारो “घुमास्था” इतीत्वापवादः । (अहासीत्, अहासिष्टाम्, अहासीः, अहासिष्टम्, अहासिषम्) सगिटौ ॥ (जिहासति । जेहीयते) परत्वात् “घुमास्था” इतीत्वे द्विवचनम् । (जाहीति, जाहेति, जाहीतः,) “ई हल्यघोः” इति नित्यमीत्वम् । “जहातेश्च” इति दितपा निर्देशाद् इत्वं तु न भवति । अत एव “आ च हौ” इत्यात्वमीत्वम् “लोपो यि” इत्यालोपश्च न भवति । तेन “ई हल्यघोः” इतीत्वे (जाहीहि जाहीयात्) इति भवतः । आशीर्लिङ्स्तु आर्धधातुकत्वादपि “जहातेश्च” इतीत्वमीत्वं च न भवति । अत एव “ई हल्यघोः” इति नित्यमीत्वं, “लोपो यि” इत्यालोपश्च न भवति । “घुमास्था” इतीत्वम्, “एलिङि” इत्येत्वं च दितपा निर्देशान्न भवति, तेन जाहायादिति भवति । अत्र धातोः कित्त्वमाश्रित्य “दीर्घोऽकित्” इत्यभ्यासस्य दीर्घनिषेधो न भवति तत्राकित् इत्यनेनाभ्यासस्य विशेषणात् । स्पष्टं चैतद्वृत्तिन्यासपदमञ्ज्यादिषु । (हापयति । अजीहपत् । हित्वा) “जहातेश्च कित्त्वः” इति हिभावः । (हीनः, हीनवान् ।) ओदित्वान्निष्ठानत्त्वम् । (विहाय) । “न ल्यपि” इतीत्वनिषेधः ॥ जहात्युदकमिति कृत्वा (हायनाः) ब्रीहयः । “हश्च ब्रीहिकालयोः” इति ण्युद् । (हानिः) । “ग्लाश्च” इत्यादिना स्त्रियां पूर्ववन्निः । (शर्धजहा) माषाः । शर्धोऽपानशब्दः । [वातशुनीतिलशर्धेष्वजपेदुदजहातिभ्य उपसङ्ख्यानम्] इति खशि शपि श्लौ द्विवचने “इनाभ्यस्तयोः” इत्यालोप उपपत्स्य मुमागमः । (पूर्वापहाणा, अपरापहाणा) । पूर्वानपरांश्च जहातीत्यर्थः । अजादिपाठाद्वाप्, कर्तरि ल्युद्, णत्वं च । सम्प्रहाणेत्यपि क्वचित्पठन्तीत्यात्रेयः । (जहकः) कालपुरुषस्त्यागी च, “जहातेद्वे च” इति कुनि द्वित्वम् । (अहरत्र) । “नञि जहातेः” इति कनिन्याकारलोपः, अहन्नित्यधिकृत्य “रोऽसुपि” इति नकारस्य रेफादेशः । अत्र “स्वमोर्नपुंसकात्” इति सोर्लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणेन न सुप्परत्वम् । (अहोभ्याम्) इत्यादौ “अहन्” इत्यहः परस्य रत्वे तस्य “हशि च” इत्युत्त्वम् । “रत्वस्य “असुपि” इति निषेधात्, “अहन्” इत्येतदथात्सुप्परविषयं भवति । ननु रत्वस्त्वयोः पूर्वत्रासिद्धत्वाद् नलोपस्स्यात् । न चानयोरनवकाशत्वम्, कृतेऽपि नलोपे एकदेशविकृतन्यायेन अवशिष्टस्यावकाशत्वात् । किञ्च हे अहरित्यत्र “वा नपुंसकानाम्” इति नलोपाभावपक्षे रत्वं सावकाशम् ; तथा रत्वमपि हे दीर्घाहो निदाघेत्यत्र, अत्र हि पुल्लिङ्गत्वादलङ्घ्यादिना सोर्लोपे प्रत्ययलक्षणेन अस्ति सुप्परत्वम् । “न डिसम्बुद्धयोः” इति नलोपश्च निषेध्यते । सत्यम् । रुविधौ षष्ठ्या निर्देष्टव्ये प्रथमान्तस्य निर्देशाद् अहन्नित्यावर्तते; तत्रैकं नलोपाभावार्थं तदेव रूपमन्याख्यायते, अपरेण तु रुरिति वृत्तौ समाधिरुक्तः । अह्नां समूहः क्रतुः (अहीनः) । अत्राहश्शब्दोऽहर्मितकर्मवचनः, “अह्नः खः क्रतौ” इति खः । “अह्नष्टखोरेव” इति टिलोपः । अक्रतौ (आह्न) इति सामान्योऽणोव । द्वाभ्यामहोभ्यां निर्वृत्तः (द्व्यहीनः, द्वैयह्निकः) “रात्र्यहः संवत्सराच्च” इति द्विगोर्वा खः, अन्यदा प्राग्दीव्यतीयष्टञ् । “अह्नष्टखोरेव” इति नियमादिलोपाभावे “अललोपो नः” इत्यलोपः । (अहर्पतिः) । “अहरादीनां पत्यादिषु” इति रेफस्य वा रेफः । अन्यदा विसर्जनीयोपध्मानीयौ) अह्नो रूपम् (अहोरूपम्) अहश्च रात्रिश्च (अहोरात्रम्, अहोरथन्तरम्) । “अह्नो रुविधौ रूपरात्रिथन्तरेषूपसङ्ख्यानम्” इति रेफापवादो रुः । “हशि च” इत्युत्त्वम् । इदं च समासे चासमासे चेति हरदत्तः । एवं हि रात्रीतीकारान्तपाठोऽर्थवान् । तेन ‘गतमहोरूपं पश्य रात्रिरागता रथन्तरं गाय’ इति वाक्येऽपि रुर्भवति । (परमाहः,) “सन्महत्” इति समासः । “राजाह” इति टचि टिलोपः । द्वयोरहोर्भवो (द्वयह्नः) । “तद्धितार्थ” इति द्विगुः, “कालात्” इति विहितस्य ठञो “द्विगोर्लुगनपत्ये” इति लुक् । द्वे

अहो जातस्य (द्वयहजातः) । “कालाः परिमाणिना” इति समासः । स च त्रिपादिस्थस्यार्पा-
इयते । तथा च “तद्धितार्थ” इत्यत्र वार्तिकम् । [उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोस्समासवच-
नम्] इति । द्विगोर्निष्पत्तयद्वयार्थः । त्रयाणां समासे हि “तद्धितार्थ” इत्युत्तरपदे पूर्वयोस्स-
मासे “सङ्ख्यापूर्व” इति द्विगुत्वं “द्विगुश्च” इति तत्पुरुषा भवति । अहो निर्गतः (निरहः) ।
प्रादिसमासः अहः पूर्वभागः (पूर्वाहः) । “पूर्वापर” इत्येकदेशिसमासः । (सङ्ख्याताहः) ।
विशेषणसमासः, “अहोह एतेभ्य” इति टचि परभूतेश्लोहादेशः । एतेभ्य इति सङ्ख्याव्ययाह-
रादिसूत्रोपात्ताः परामृश्यन्ते । तत्राहश्शब्दात्परोऽहश्शब्दो न सम्भवति । एकपुण्याभ्यां त्वह
“उत्तमैकाभ्याम्” इत्यह्लादेशनिषेधाद् (एकाहः पुण्याहम्) इति टजेव । उत्तमशब्दोऽह्रा-
दिसूत्रोपात्तान्त्यवचनः । तत्र पुण्यशब्दपुंवोच्चार्यउत्तमशब्दोच्चारणमुपोत्तमस्यापि ग्रहणार्थमिति
सङ्ख्यातशब्दात्परस्य अहश्शब्दस्याह्लादेशो नेति केचिद्वर्णयन्तीति वृत्तावुक्तम् । द्वयोरहोस्स-
माहारो (द्वयहः) इत्यत्र “न सङ्ख्यादेस्समाहारे” इत्यह्लादेशाभावः । एवं च ब्रह्मो जात-
स्येति व्युत्पत्त्या (द्वयहजातः) इत्यपि भवति । अयमह्लादेशश्चि परभूतइति वृत्तावुक्तत्वात्
यत्र बहुव्रीह्यादौ स नास्ति तत्राह्लादेशोऽपि नास्ति सङ्ख्यातमहोऽस्य (सङ्ख्याताहः) पुरुष
इति । कथं सायाह इति, यतः पूर्वाद्विषु सायशब्दस्यापाठाद् एकदेशिसमास एव नास्ति नैष
दोषः “सङ्ख्याविसायपूर्वस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ” इत्येभ्यः परस्याहस्य सप्तम्येकवचनेऽह्लादे-
शविकल्पविधानात् सर्वणैकदेशेनाहः समासविज्ञानात् । एवं च मध्याह्न इत्यपि भवति । इदं
च ज्ञापनं रात्रेरप्युपलक्षणमिति व्याख्यातारः । “अहोऽदन्तात्” इत्यकारान्तपूर्वपदस्थान्निमि-
त्तात्परत्वेऽहो नकारस्य णत्वम् । अहान्ता “रात्राह्लाहाः पुंसि” इति पुंलिङ्गाः । (पुण्याहं
सुदिनाहम्) इत्यत्र तु “पुण्यसुदिनाभ्यामह” इति नपुंसकत्वम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तवचनः ।
(प्राहः) । अहः प्रगतत्वम् । “तिष्ठदुग्रभृतीनि च” इत्यव्ययीभावत्वादव्ययत्वं नपुंसकत्वं
च । अत्रैव पाठादह्लादेशोऽपि । दीर्घमहो यस्यां शरदि (दीर्घाहो) शरत् । “ब्रह्मादिभ्यश्च”
इति ङीष् । युवादित्वात् “प्रातिपदिकान्त” इति णत्वनिषेधः, यद्यपि ब्रह्मादिष्वहन्निति पठ्यते,
तथापि केवलस्य स्त्रीत्वायोगात्तदन्तस्य ग्रहणम् । ङीष्भावे “अनो बहुव्रीहः” “डाबुभाभ्याम-
न्यतरस्याम्” इति डामूङीपौ तत्प्रतिषेधश्च भवति । (दीर्घाह्ला, दीर्घाहो, दीर्घाह्ला,) इति ।
ङीष्ङीपोस्स्वरे विशेषः । (सार्थाद्धीनः) । “अपादाने चाहीयरहोः” इति तसि निषेधः । हीयेति
विकृतिनिर्देशो जहातेर्निवृत्त्यर्थः, न तु हीयेतिरूपस्य विवक्षणार्थः । “मन्त्रो हीनस्स्वरतो वर्णतो
वा” इत्यत्र तु “हीयमानपापयोगाच्च” इति हीयमानेन पापेन च युक्तादकर्तृवृत्तयान्ताद्वा त-
सिविधानात्तसिः । अत्र विवक्षितार्थाद्धीयमानेन मन्त्रेण स्वरवर्णौ हेतुतया युज्येते । कैयटे
तु पस्पशायां “आद्यादित्वात्तसिः” इति । सार्थाद्धीयते देवदत्तः, होन इत्यादौ लकारादौ
विवदन्ते । तत्र “अपादाने चाहीयरहोः” इत्यत्र न्यासे देवदत्तस्य कर्तुरीप्सिततमत्वाभावेऽपि
कर्मसंज्ञायां कर्तृग्रहणस्य स्वातन्त्र्योपलक्षणार्थत्वाद् हानक्रियायां स्वतन्त्रस्य अपादानस्ये-
प्सिततमत्वात् कर्मणि लकारादय इति प्रपञ्चेन समर्थितम् । सम्प्रदानसूत्रे कैयटेऽप्येवमुक्तम् ।
इन्दुरपि स्वयमेव हीयत इति प्रतीतेः कर्मकर्तारं लकारोऽस्त्वित्याशङ्क्य जहातेः कर्तृस्थक्रिय-
त्वात् कर्मण्येव लकार इति । हरदत्तस्तु न्यासमतमुक्त्वा, “यद्येवं मापेष्वाहं बध्नातीत्यत्र
कर्मणोऽप्यस्त्वस्य वस्तुतो यद्गक्षणे स्वातन्त्र्यं तदाश्रया कर्मसंज्ञा प्राप्नोति तस्मात्कर्मकर्तृर्थश्च
लकार” इति । उपपादितं च “इह जहातिरपगमनार्थः, सा च क्षुद्रपघातादिना देवदत्तस्यापमे
तत्समर्थाचरणम् । यदा तु क्षुधादिना स्वयमेवापगच्छति तदा कर्मकर्तृत्वम्” इति । पुनः कुत-
इत्यपेक्षायां पश्चात्स्वार्थं सम्बन्ध” इति चोक्तम् ॥ ८ ॥

हुडाञ् दाने ॥ उभयतोभाषोनुदात्तः ॥ प्रणिददाति, दत्तः, ददति, ददासि, दत्थः, दत्थ,
ददाम, दद्वः,) “इनाभ्यस्तयोः” इत्याल्लोपः । कङिति सार्वधातुके “ई हल्यघोः” इत्यभ्य-

रुताकारस्य विधीयमानमीत्वं तत्रैव अधोरिति प्रतिषेधान्न प्रसजति । (१) “नेर्गद” इति णत्वम् । (ददौ, ददतुः, ददुः, ददाथ, ददिथ, दद, ददौ, ददिव) क्रादिनियमादिद् । थलि भा-
द्वाजनियमादिकल्पः । “आत औ णलः” । “आतो लोप इटि च” (दाता । दास्यति । द-
दातु, दत्तात्, दत्तां, ददतु, देहि, ददानि, दत्तात्) इत्यत्र “ध्वसोरेद्धौ” इत्यस्मात्परत्वात्
तातडि पुनर्न तस्य प्रवृत्तिः सकृद्वतपरिभाषया । (अददात्, अदत्ताम् अददुः) । “सिजभ्यस्त”
इति नित्यं जुस् । (अददाः अददाम्, अदद्व । दद्यात्, दद्यातां, दद्याः दद्याम्, दद्याव) आशिषि
(देयात्, देयास्ताम्) घुत्वाद् “एलिङि” इत्येत्वम् । (अदात् अदाताम्, अदुः) “आत”
इति श्रेजुसि पररूपम् । (अदाः, अदाम्, अदाव) । “गातिस्था” इति सिचो लुक् । (दत्ते,
ददाते, ददते, दत्से, दध्वे, ददे, दद्वेहे । ददे, ददाते, ददिषे । दाता । दास्यते । दत्तां, ददातां
दत्स्व, दध्वम्, ददै, ददावहे । अदत्त, अददाताम्, अददत, अदत्थाः, अददि, अदद्वहि ।
ददीत, ददीयातां, ददीथाः, ददीय) आशिषि (दासीष्ट) । आर्धधातुकत्वेऽपि अकित्त्वादेत्वं
न भवति । “इनाभ्यस्तयोः” इत्याल्लोपस्तु अनभ्यस्तत्वादपि न भवति । (अदित, अदिषा-
ताम्, अदिथाः, अदिषि) “स्थाध्वोरिच्च” इत्यात्मनेपदपरस्य सिचः कित्त्वं धातोश्चेत्वम् ।
झलि “ह्रस्वादङ्गात्” इति सिज्लोपः । सन्निपातपरिभाषाभावः प्रागेवोक्तः । (आदत्ते)
“आडो दोनास्यविहरणे” इत्यकर्त्रभिप्रायेऽपि तड् । “आड” इति निदशाद् अङितो
वाक्यस्मरणविस्मयात्परस्य न तडिति के चित् । “अनास्यविहरणे” इति पर्युदासः “स्वाङ्ग-
कर्मकाच्च” इति वक्तव्यात्स्वाङ्गकर्मकविषय इति (व्याददते पिपीलिका पतङ्गस्य मुखम्)
इत्यत्रापि तडेव । स्वाङ्गकर्मकत्वे तु स्वमुखं व्याददाति व्यादत्ते इत्युभयमपि यथायोगं भव-
ति । सुधाकरस्तु “आडो दो” इति योगविभागादनास्यविहरणइत्यनेन व्यवहृतापि प्राप्तिः
परानुद्यते । एवमेव चन्द्राः प्रतिषेदिरइति हिंत्वनिमित्तमपि तडमत्र नेच्छति । आत्रेयस्तु क-
र्त्रभिप्राये तडैवेति । अयं च योगविभागो भाष्ये न दृश्यते । किञ्च “आडो दोऽनास्य” इत्ये-
वास्ये धातोर्वृत्तसम्भवात् तत्समवायिन्यां विहरणक्रियायां वर्तमानात्तडिन्पेधे सिद्धे पुनर्विहर-
णग्रहणं विपादिकां । (२) व्याददातीत्यादावास्यविहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधार्थ इति भा-
ष्ये उक्तम् । तत्रैव कैयटपदमञ्जरीरास्यइत्युच्यमाने तत्समवायिक्रियामात्रं लभ्यते न विहरण-
मेवेति स्वं मुखमादत्तइत्यत्रापि ग्रहणस्य मुखसमवायित्वात् प्रतिषेधस्यादिति दोषमुद्गाव्य
‘अनास्य’ इत्यास्यपर्युदासत्वाद्ग्रहणस्य च ग्राह्यग्रहीतृविषयत्वादानास्यक्रियत्वाच्च दोष इति
परिहृतम् । प्रसज्यप्रतिषेधे ह्यास्यसमवायित्वाश्रयेण प्रतिषेधेन भाव्यत्वाद् दोष एव स्यादिति
भाष्यकृतोऽप्ययमनभिमतः प्रतीयते । किञ्च स्वं मुखमादत्तइति तड्नास्यादिति दोषा(३)पा-
दानमप्ययुक्तं स्यात् । (दित्सति, दित्सते,) “सनि मीमा” इतीस्मावे “अत्र लोप” इत्यभ्या-
सलोपः । “सस्यार्धधातुके” इति तत्वम् । (देदीयते,) ईत्वे द्विवचनम् । दादेति, दादाति,
दत्तः,) कङिति “इनाभ्यस्तयोः” इत्याल्लोपः । (दापयति । अदीदपत् । ददः) । “ददा-
तिदधात्योर्विभाषा” इति कर्तरि शे शप् इलुः । शाभावे “श्याद्वयध” इति णे युकि (दायः) ।
“तदहम्” इति निदशात् कचित्कृद्योगे द्वितीया भवतीति ‘दायै रामोदमुत्तमम्’ इति भट्टिप्र-
योगं निर्वहन्ति । दीयतइति (दायः,) घञ्, तमादत्तइति (दायादः) । मूलविभुजादि-
त्वात् कः । (गवां दायादः गोषु दायादः) । “स्वामीश्वर” इति षष्ठीसप्तम्यौ । दायादे-
नादीयमानं (दायाद्यम्) । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । तत्र हि कमग्रहणेन साधनकर्मापि
गृह्यते । (आदिः) । “उपसर्गं धोः किः” इति किः । आदौ भवम् (आदिमम्) । [आदे-
श्च] इत्युपसङ्ख्यानान् मप्रत्ययः । (आद्यः) । दिगादित्वाद्यत् । (आदितः) । [आद्या-

(१) प्रणिददातीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

(२) कुलं व्याददातीत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु । (३) अनिष्टापादनमिति क्वचित् ।

दिभ्य उपसङ्ख्यानम्] इति सार्वविभक्तिकस्तसिः । (दत्रिमम्) । “ड्वितः क्त्रिः” । “क्त्रै-
र्मन्त्रित्यम्” । अन्येषु साधारणेषु कृत्सु दाण इव रूपं नेयम् । तथा घुसंज्ञाकार्यमपि । दाण्
दाने, देङ् रक्षणे, दैप् शोधने, त्रयं भूवादौ, दापलवने इत्यदादौ ॥९॥

दुधाञ् धारणपोषणयोः ॥ अनुदात्त उभयपदी । दानेऽप्येके । (दधाति, धत्तः दधति,
दधासि, धत्थः, दधामि, दध्वः) । “इनाभ्यस्तयोः” इत्याल्लोपे “दधस्तथोश्च” इति तका-
रथकारसकारेषु ध्वे च परेषु बशस्स्थाने भष्विधानाद् दकारस्य धकारः । अत एव भष्भाव-
वचनसामर्थ्याद् आल्लोपस्य न स्थानिवत्त्वम् । परस्य “खरि च” इति चत्त्वम् । अत्रापि
“पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने” इति वा “चत्त्वविधिं प्रति” इति वाल्लोपस्य न स्थानिवत्त्वम् ।
‘सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्मुवनद्वयम्’ इत्यत्र ‘प्रतिषेधे हसादीनाम्’ इति कर्मव्यतीहारनि-
मित्तः तङ्नेति केचित् । तदयुक्तम् । तत्रादिशब्देन शब्दनक्रियाणामेव ग्रहणात् । इह तु स-
म्पदो विनिमयो न धात्वर्थस्येति तस्य व्यतीहाराभावाच्चो नैव प्रसङ्गः । (दधातु, धत्तात्,
धत्तां, धेहि, दधानि । अदधात्, अधत्ताम्, अदधुः, अदधाः, अदधाम्, अदध्व । दध्यात्,
दध्याः, दध्याम्,) आशिषि (धेयात्, धेयास्ताम्) । “एलिङि” इत्येत्वम् । (अधात्,
अधाः, अधां,) “गातिस्था” इति, सिचो लुक् । (धत्ते, दधाते, दधते, धत्से धञ्चे, दधे,
दध्वे, दधे दधाते, दधिषे, दधे । धाता । धास्यते । धत्तां, धत्स्व, दध्वम्) । एकदेशविकृ-
तत्वादयमपि ध्वेशब्दः । (दधै, दधावहै, अधत्त, अधत्थाः, अदधि, अदध्वहि । दधीत ।) ।
आशिषि (धासीष्ट, अधित, अधिषाताम्, अधिषत, अधिथाः, अधिषि,) “स्थाध्वोरिच्च”
इति सिचः कित्त्वमित्वं च । (धित्सति, धित्सते । देधीयते । दाधेति, दाधाति, धात्तः,)
ददातिवत्प्रक्रिया । (धापयते, धापयति) (प्रणिदधाति,) “नेर्गद” इति णत्वम् । धीय्य-
तइति (धाय्या) । “पाठ्यसान्नाय्य” इत्यादिना ण्यति सामिधेन्यां निपात्यते । अन्यत्र
यतीत्वे (धेयम्) । (प्रधः) । “आतश्चोपसर्गं” इति कः । दधातीति (दधः) । “ददाति-
दधात्योर्विभाषा” इति शे शप् । अन्यदा “इयाद्व्यध” इति णः, (धायः । हित्वा, हितः,
हितवान्, हित्रिमम्,) । “ड्वितः क्त्रिः” “क्त्रैर्मन्त्रित्यम्” “दधातेर्हिः” इति तकारादौ
किति ह्यादेशः । प्रधायेत्यत्र “अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्बाधते” इति पूर्वमेव ल्यपि
पश्चात्तादिकितोऽभावाद् न हिरादेशः । “न ल्यपि” इतीत्वं निषिध्यते । दधातेरिति तिपा
निर्देशाद् दधीत्वैत्यत्र ह्यादेशो न भवति । यद्वा तकारादिकित्परत्वाभावाच्चनैव हेः प्रसङ्गः ।
किंकिं दधातीति (किष्किन्धा) । “आतोऽनुपसर्गं क” इति कः, पारस्करादित्वात्सुट् किमो
मलोपपत्तत्वं च । धीयते धार्यते शिरसीति (धात्री) आमलकी । “धः कर्मणि ष्टून्” । चि-
त्त्वान्डीष् । (भूतधात्री) इत्यत्र भूतानि धत्तइत्यौणादिकः कर्तरि ष्टून् । (उपधिः, अन्त-
धिः,) “उपसर्गं धोः किः” इति किः । अन्तश्शब्दस्याङ्गिविधिणत्वेपूपसर्गसंज्ञोक्ता । उपधि-
रेव (औपधेयम्,) “छदिरुपधिबलेर्दङ्” इति स्वार्थं दङ् । (सुषन्धिः, दुष्पन्धिः,) सुषा-
मादित्वात् षत्वमिति धयतावेवावोचाम । (विधिः) । बाहुलकात्कर्तरि किः । उदकं धीय-
तेऽस्मिन्निति (उदधिः) । “कर्मण्यधिकरणे च” इति कर्मण्युपपदेऽधिकरणार्थं किः । “पेर्षवा-
सवाहनधिषु च” इत्युदकस्योदभावः । असंज्ञार्थमिदं वचनम् । संज्ञायां तु “उदकस्योदसंज्ञा-
याम्” इत्येव सिद्धम् । शिरो धत्तइति (शिरोधिः) ग्रीवा । बाहुलकात्कर्तरि किः । एवं
‘विधाता विश्वसृङ्गिधिः’ इत्यादावपि । यद्वा शिरोधिशब्दे शिरो धीयतेऽस्यामिति “कर्मण्य-
धिकरणे च” इति किप्रत्ययेऽस्तु व्युत्पत्तिः । (अन्तर्धा, श्रद्धा) । अन्तश्शब्दस्याङ्गिवि-
धिणत्वेपूपसर्गसंज्ञोक्ता । अचञ्छब्दस्यापि [अचञ्छब्दस्योपसङ्ख्यानम्] इति । (श्रद्धालुः) ।
“रूपृहिगृही” इत्यादिना आलुच् । (दधि) “भाषायां धाञ्कृत्सुगमिजनिनमिभ्यः” इति किकि-
नोरन्यतरस्मिन् लिङ्गद्वावाद् द्विवचनम् । (धीवा) । “अन्येभ्योऽपि ह्रयते” इति कनिपि
“धुमास्था” इतीत्वम् । (धीवरी) । “वनो र च” इति ङीब्रेफौ । बहवो धीवानोऽस्यां

(बहुधीवरी, बहुधीवा । बहुधीवे, बहुधीवानौ) । “डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्” इति पक्षे ङीत्रेफौ डाप्च, “अनो बहुधीहेः” इति निषेधाद् ङीपोऽभावश्च । (धीवरः) । “छित्त्वरच-त्वर” इत्यादिना प्वरचि निपात्यते । (धातुः) । “सितनिगमी” इत्यादिना तुन् (धानाः) । “धापूवस्यज्यतिभ्यो न” इति नः । (धामा,) मनिन् । (कर्कन्धूः) । “अन्धूहन्भूकर्क-न्धूदिधिषूः” इति निपातनात् कर्कशब्दे उपपदे कृप्रत्ययः, अल्लोप उपपदस्य सुमागमश्च । (दिधिषूः) । पूर्वेण सूत्रेणैव निपातनात्कृप्रत्यय आकारस्येकारो द्विर्वचनं पुगागमश्च । (नि-धानम्) “कृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्य” इति क्युन्, अयं बाहुलकात्केवलादपीति (धनम्) इत्यपि भवति । (धनायति) धनं गृह्यतीत्यर्थः । “अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु” इति क्यचि धनशब्दस्य यथासङ्ख्यादुगर्धे आकारः । सर्वधनमस्यास्तीति (सर्वधनी) । “कर्मधारयान्मत्वर्थीयस्सर्वधनाद्यर्थ” इतीति ‘न कर्मधारयान्मत्वर्थीय’ इत्यस्यापवादः । (अपिदधाति, पिदधाति) । “वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः” इति पक्षे ऽल्लोपः ॥ धय-तीति पाने शपि । अत्रानुक्तं साधारणं तत्र द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

णिजिर् शौचपोषणयोः ॥ एतदादयो विप्लवपर्यन्तास्त्रयोऽनुदात्तास्स्वरितेतः । (नेनेक्ति, नेनेक्तिः, नेनेजति, नेनेक्षि, नेनेज्मि, नेनेज्वः,) “निजां त्रयाणां गुणश्चै” इत्यभ्यासस्य गुणः । झलि पदान्ते च “चोः कुः” इति कुत्वे “खरि च” इति चत्वम् । (निनेज, निनिजतुः, निनेजिथ, निनिज, निनिजिव) । क्रादिनियमादिद्, (नेक्ता । नेक्षयति, नेनेक्तु, नेनिक्तात्, नेनिक्ताम्, नेनेग्धि,) हेरपित्त्वान्डित्त्वान्न गुणः । (नेनिजानि,) “नाभ्यस्तस्य” इति गुण-निषेधः । (अनेनेक्, अनेनेक्ताम्, अनेनेजुः, अनेनेक्, अनेनेजम्) अन्तरङ्गत्वान्मिपोमि “ना-भ्यस्तस्याचि षिति” इति गुणनिषेधः । (नेनिज्यात्, नेनिज्यातां, नेनिज्याः, नेनिज्याम्) । आशिषि (निज्यात् । अनिजत्, अनिजताम्, अनिजद्, अनिजः,) “इरितो वा” इति च्लेर्वाङ् परस्मैपदे । अन्यदा (अनैक्षीत्, अनैक्ताम्, अनैक्षुः, अनैक्षीः, अनैक्षम्, अनैक्ष्व,) “वद्वज्” इति वृद्धिः । झलि सिज्जलोपः । (नेनिक्ते, नेनिजाते, नेनिजते, नेनिक्षे, नेनिजे, ने-निज्वहे, निनिजे, निनिजिवहे । नेक्ता । नेक्ष्यते । नेनिक्तां, नेनिक्ष्व, नेनिजै । अनेनेक्ति, अने-निक्थाः, अनेनेजि । नेनिजीत, नेनिजीयाताम्) । आशिषि (निक्षीष्ट । अनिक्त, अनिक्षातां) “लिङ्सिचावात्मनेपदेषु” इति लिङ्सिचोः कित्त्वान्न गुणः । (निनिक्षति, निनिक्षते) “ह-लन्ताच्च” इति सनः कित्त्वम् । (नेनिज्यते, नेनिजीति, नेनेक्ति । नेजयति, अनीनिजत् । निक्त्वा, निक्तः, निक्त्वान् । निजः) । इगुपधलक्षणः कः । (निणेंजकः) । ण्वुल् । (प्रणे-नेक्ति) । “उपसर्गादसमासेऽपि” इति णत्वम् “उभौ साम्यासस्य” इति लिङ्गात् कृते द्वि-र्वचने प्रवर्तते ॥ ११ ॥

विजिर् पृथग्भावे ॥ (वेवेक्ति) इत्यादि निजिवत् । “विज इद्” इति इडादेः प्रत्यय-स्य डित्वे “ओविजी” इत्यस्यैव ग्रहणं नास्य यदसौ ‘सृजिविजिविद्वयनिदस्वरान्’ इत्य-निट् । अत्र च कारिकायां इरित्वसामर्थ्यात् स न गृह्यते । अन्यथैव कारिकया विचिरिति स्वामिनः प्रथमान्तस्य पाठः प्रत्युक्तः ॥ निजिविजी द्वौ रुधादौ च । ओविजी भयचलनयो-रिति तुदादौ ॥ १२ ॥

विप्ल व्यासौ ॥ (वेवेष्टि, वेविष्टः) इत्यादि निजिवत् । “ष्टुना ष्टुः” । (वेक्षयति) “षढोः कस्सि” । (वेविष्टि) ष्टुत्वे जश्त्वं डकारः । (अवेवेष्ट्) । “झलां जशोऽन्ते” इति ज-श्त्वे चत्वं । (अविषद्) इत्यादावतडि लृदित्वान्नित्यमङ् । तडि तु “शल इगुपधादनितः कसः,” अजादौ “कसस्याचि” इत्यल्लोपः, (अविक्षत, अविक्षाताम् अविक्षत) इत्यादि । विष्यन्ते व्याप्यन्तेऽनेन प्रेक्षकाणां मनांसीति (वेषः) । “हलश्च” इति संज्ञायां घञ् । वेषेण सम्पादी (वेष्यो) नटः, (वेष्या वेश्या) । “कर्मवेषाद्यत्” इति सम्पादिनि यत् । सम्प-त्तिः—शोभातिशयः । (परिवेषः) परिधिः । वेषवद्धञ् । वेवेष्टीति (विषम्,) इगुपधलक्षणः

कः, विषमर्हतीति (विष्णुः) । दण्डादित्वाद्यत् । (विष्णुः) । “विषेः किञ्च” इति गुप्रत्ययः ॥ १३ ॥

वृत् ॥ वृत्ता निजादयः । अत्र वृत्करणं प्रपञ्चार्थं त्रयागामित्येव तत्फलस्य सिद्धत्वात् । निजादयस्स्वरितेतोऽनुदात्ताः । ‘विषिरुदित्येके’ इति स्वामी । धनपालोऽपि आर्याणा-मुदित्, द्रविडानां लृदित् इति । एवमेव पुषादिसूत्रे सुधाकरोऽपि ॥

घृ क्षरणदीप्त्योः ॥ गणान्ते छन्दसीति वक्ष्यते । तदेतदादीनां सर्वेषां शेषः । यदाह न्या-सकारः । ‘ये निजादिभ्यः परे पठ्यन्ते ते सर्वे छान्दसाः, तथा हि तान्पठित्वा छन्दसीत्यु-क्तम्’ इति । स्वामिकाश्रयपाभ्यामपि छान्दसत्वमेवोक्तम् । अर्त्तेश्छान्दसत्वादियतीत्यादौ “बहुलं छन्दसि” इतीत्ये सिद्धे पुनः “अतिपिपत्योश्च” इति इत्त्वविधानं भाषायामप्यस्य प्रयोगोऽस्तीति ज्ञापनार्थमिति वदता भाष्यकारेणाप्ययमर्थः स्फोरितः । अत एव भाष्य-विरोधात्कान्तन्त्रोक्तमेषां भाषाविषयत्वमुपेक्ष्यम् । अत एव पुरुषकारेऽपि ‘घृप्रभृतयोऽपि छान्दसा इति केचिदिति मेत्रेयग्रन्थमुपादाय केचिच्छब्दो भाष्यानुसारिण इति व्याख्येय-म्’ इत्युक्तम् । (जिर्वति) ‘जिर्वर्म्यग्नि मनसा घृतेन’ इत्यादि भृञ्त्वत् । “बहुलं छन्दसि” इतीत्वम् ॥ घरतीति सेचने शपि ॥ १४ ॥

ह्र प्रसङ्गकरणे ॥ ‘अयं स्नुवो अभिजिहर्ति होमान्’ इत्यादि । हरतीति शपि ॥ १५ ॥

ऋ सृ गतौ ॥ इयति, इयूतः इयूति, इयषि, इयर्मि, इयूवः) “अतिपिपत्योश्च” इति श्लावभ्यासस्येत्वे “अभ्यासस्यासवर्णे” इती यङि पिति गुणः । अन्यत्राजादौ यणा-देशः । (आर, आरतुः, अरिष, आरिव) णिति वृद्धिः, अन्यत्र “ऋच्छत्यृताम्” इति गुणः । उभयोः स्थानिवत्त्वात् ऋशब्दस्य द्विवचनोरदत्वहलादिशेषेषु “अत आदेः” इत्यभ्यासस्य दीर्घं सर्वणदीर्घः । थलि “इडत्यतिव्ययतीनाम्” इति भारद्वाजनियमं बाधित्वा नित्यमिदं (इयर्तु, इयूतात्, इयूताम्, इयूतु, इयूहि, इयूतात्, इयराणि । ऐयः, एयूताम्, ऐयरुः, ऐयः, ऐयरम्, ऐयूव,) पूर्ववदाभ्यासस्येत्वेयङोराटि वृद्धिः । हलङ्यादिना तिस्योलोपः । जुसि गुणः । (इयूयात्, इयूयाताम्, इयूयुः, इयूयाः, इयूयाम्) । आशिषि (अयात्, अ-यास्ताम्,) “गुणोतिसंयोगाद्योः” इति गुणः । (आरत्, आरताम्, आरः, आरम्, आ-राव,) “सर्तिशास्त्यतिभ्यश्च” इत्यङ् । “ऋडशोऽङि” इति गुणः (समियूते, समिन्धाते, समियूषे, समिन्धे । समारे, समारिषे, समारिवहे । समतां । समरिष्यते । समियूतां, समिन्धातां, समियूष्व, समियरै,) आटि गुणः । (समैयूत, समैयूतां, समैयूथाः, समयि, समैयूवहि । समिन्धीत, समिन्धीयातां, समिन्धीथाः, समिन्धीय) । आशिषि (समृ-षीष्ट, समृषीयास्ताम् । समारत, समारन्त, समारथाः, समारे, समारावहि) । “स-र्तिशास्ति” इत्यत्र परस्मैपदानुवृत्तिहत्तरार्थेत्यात्मनेपदेऽपि वृत्तावडुकः । तथा च भट्टिः । “समारन्त ममाभीष्टा” इति । “समो गमृच्छि” इत्यादिनाऽकर्मकात्सर्वत्र तङ् । यस्त्वत्र भाष्ये मासमृत मासमृषातामिति सिचः प्रयोगः स भौवादिकस्य । अङ्विधौ तस्य ग्रहणं नेति तत्रैवोक्तम् । (इयूति) इत्यादौ “अचः परस्मिन्” इति यणः स्थानिवत्त्वान्न वलि लोपः । “यलो-पविधिं प्रति न स्थानिवत्” इत्येतत्तु लोपाज्जदेशविषयम् । शेषं भौवादिकवत् । ससर्तीत्यादि यथादर्शनं छन्दसि ॥ ऋच्छति सतीति शपि ॥ घृप्रभृतय उदात्तेतोऽनुदात्ताः ॥ १६ ॥ १७ ॥

भस भर्त्सनदीप्त्योः ॥ ‘कपिर्बभस्ति ते जनम्’ । (बभ्धः) । “घसिभसोर्हलि च” इ-त्युपधालोपे “झषस्तथोर्धो धः” । “झलां जश् झशि” इति जश्त्वम् । (बप्सति) । उपधा-लोपे “खरि च” इति चत्वम् । “न पदान्त” इत्यादिना जश्त्वचत्वयोरुपधालोपस्य न स्था-निवत्त्वम् । अन्यदपि यथादर्शनम् । (भस्म) । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति भाषायामपि मनिन् । (भस्मा) । “हुयामा” इत्यादिना त्रन् । स्वभावात् छियाम् । (भस्त्रिका, भस्त्र-का, अभस्त्रिका, अभस्त्रका, परमभस्त्रिका, परमभस्त्रका) । “भस्त्रेषा” इत्यादिना केवलस्य

नञ्पूर्वस्य अन्यपूर्वस्य चास्यककारात्पूर्वस्यात्स्थानिकस्याकारस्य वेत्वम् । भस्त्रया हरति (भक्षिकः भक्षिकी) । “भस्त्रादिभ्यष्टन्” इति हरत्यर्थे ष्टन् । वित्त्वाङीप् स्त्रियाम् । न बभ-
स्तीति (नभः) । क्वित्यात्रेयः ॥ १८ ॥

कि ज्ञाने ॥ अनुदात्तः । (चिकेति, चिकितः, चिकयति) इत्यादि । “पुरनेकाच” इति
यण् ॥ १९ ॥

तुर त्वरणे ॥ (तुतोर्ति, तुतर्तः, तुतुरति) इत्यादि । तसि “हलि च” इति दीर्घः ।
(तुरः) । इगुपधात्कः ॥ २० ॥

धिष शब्दे ॥ (दिधेष्टि, दिधिष्टः,) इत्यादि ॥ २१ ॥

धन धान्ये ॥ (दधन्ति, दधन्तः, दधनति,) इत्यादि ॥ २२ ॥

जन जनने ॥ (जजन्ति) इत्यादि । क्यार्थ उदात्ता उदात्तेतः ॥ २३ ॥

गा स्तुतौ ॥ अनुदात्त उदात्तेत् । देवान् (जिगाति, जिगीतः, जिगति) इत्यादि । हलादौ
क्विति सार्वधातुके “ई हल्यघोः” इतीत्वम् । अजादौ तु “स्नाभ्यस्तयोः” इत्यालोपः ।
(गायति गाते) इति द्वयं शपि । इह छन्दसीति पठ्यते । तच्च घृप्रभृतीनां शेष इति प्रागे-
वोक्तम् ॥ २४ ॥

वृत् ॥ जुहोत्यादयो वृत्ता इत्यर्थः ॥

इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसङ्गममहाराजमहामन्त्रिणा मायणसुतेन माध-
वसहोदरेण सायणाचार्येण विरचितायां माधवीयायां धातुवृत्तौ जुहोत्यादयः ॥

अथ दिवादिः ।

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ॥ एतदादयो दीङ्-
पर्यन्ता उदात्ता उदात्तेतः । क्षिपिस्त्वनिट् । (अक्षेदीव्यति, अक्षान् दीव्यति, दीव्यतः दी-
व्यन्ति । दीव्यामि) “दिवादिभ्यश्चयन्” इति चयन् शपो ऽपवादः । “हलि च” इतीको दीर्घः ।
“दिवः कर्म च” इति दिवस्साधकतमस्य करणस्य सतः कर्मसंज्ञाविधानाद् अक्षशब्दात् तृती-
याद्वितीये पर्यायेण भवतः । संज्ञासमावेशस्य प्रयोजनं मनसा दीव्यति मनसादेवो नाम कश्चि-
दित्यत्र मनसः कर्मत्वात्तस्मिन्नुपपदे अणप्रत्ययः, करणत्वात्तृतीया च । अत्र तृतीयाया ।
“मनसः संज्ञायाम्” इत्यनुक् । तथाक्षेदीव्यते देवदत्तेनेत्यत्र संज्ञासमावेशेन करणानामेवाक्षाणां
कर्मत्वाद् “अणावकर्मकात्” इति परस्मैपदनियमो न भवति । किञ्च “गतिबुद्धि” इति प्र-
योज्यस्य कर्मत्वमपि न भवति । (दिदेव, दिदिवत्तुः, दिदिवुः, दिदिविथ, दिदिविव, दिदि-
विम । देविता । देविष्यति । दीव्यतु, दीव्यतां, दीव्य, दीव्यानि,) “अतो हेः” इति हेर्लुक् ।
(अदीव्यत्, अदीव्यताम्, अदीव्यः, अदीव्यम् । दीव्येत्, दीव्येतां, दीव्येयुः, दीव्येः,
दीव्येयम्) यासुटि “अतो येयः” । आद्गुणः । यलोपो वलि, आशिपि, (दीव्यात्,
दीव्यास्ताम्, अदेवीत्, अदेविष्टाम्, अदेवीः, अदेविषम्,) “नेटि” इति न वृद्धिः । (दी-
व्यत् । दीव्यन्ती कुले । दीव्यन्ती ब्राह्मणी) “नपुंसकाच्च” इत्यौङ्शीभावः । ङीप् । उभ-
यत्र “शण्ड्यनोक्तियम्” इति शीनघोः परतो नित्यं नुम् । (दिदेविषति) । “सनीवन्त” इति
वेट् । अन्यदा “हलन्ताच्च” इति सनः कित्त्वे “च्छवोऽशूट्” इत्युटि यणादेशे (दुहूषति ।
देदीव्यते) । ऊट्प्राविनां वकारान्तानां यङ्लुक्नास्तीति भूवादौ प्रतिपादितम् । (देवयति ।
अदीदिवत् । देवः, देवी ।) पचादिषु देवडिति पाठाद् इगुपधलक्षणं कं बाधित्वाऽचि टि-
त्वान्ङीप् । देवस्यापत्यादि (दैव्यं, दैवं) “दित्यदित्यादित्यु०” इत्यत्र “देवस्य यज्ञौ”
इति प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु यज्ञौ । देवस्येदं (देवकीयम्) । “गहादिभ्यश्च” इत्यत्र [देव-

स्य चेति वक्तव्यम्] इति कुगागमच्छप्रत्ययश्च शैषिकः । 'नूनमस्य दैवानुग्रह' हात भाष्य-
 प्रयोगादपि भवति । देव एव (देवता) । 'देवात्तल्' इति स्वार्थे तल् । स्वभावात्स्त्री-
 त्वम् । दैवतैव (दैवतम्) । प्रज्ञादित्वाद् अण् । [स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गव-
 चनान्यतिवर्तन्ते] इति पुनर्पुंसकत्वम् । पितृदेवतायै इदं (पितृदेवत्यम्) । "देवतान्तात्ता-
 दर्थ्यं यत्" इति यत् । (दैविकम्) । अध्यात्मादित्वाद् वृज् । (आधिदैविकम्) पूर्ववदृज् ।
 "अनुशक्तिकादीनां च" इत्युभयपदवृद्धिः । देवेषु वसति देवान् गच्छति (देवत्रा) "देवम-
 नुष्य" इत्यादिना प्राप्रत्ययः । (दैविका) । देवीशब्दात्संज्ञायां कनि "केऽण" इति ह्रस्वः ।
 दैविकायां भवं (दैविकम्) । दैविकाकूले भवादशालयः (दैविकाकूलाः) । पूर्वदैविका नाम
 प्राचां ग्रामः । तत्र भवः (पूर्वदैविकः) । "दैविकार्शिषा" इत्यादिना दैविकाया
 अचामादेरच आकारः । अयं चाकार अद्यौरुदाहरणयोः "तद्धितेष्वचामादेः" इति वृद्धि-
 प्रसङ्गे । इतरस्य तु "प्राचां ग्रामनगराणाम्" इत्युत्तरपदवृद्धिप्रसङ्गे । सुदैविकायां भवं
 (सौदैविकम्) इत्यत्र दैविकाया अनङ्गादित्वात् समुदायस्याप्राग्ग्रामवाचित्वाच्च नास्ति
 दैविकायां वृद्धेः प्राप्तिरिति वृद्धिप्रसङ्गे विधीयमानोऽयमाकारोऽपि नैव प्रसजति ।
 यस्तु ण्वुलन्तः क्रियाशब्दो दैविकाशब्दो, न तस्येह ग्रहः, रूढ्या योगस्यापहारात् ।
 तेन तत्र दैविकमिति वृद्धिरेव भवति । अत्रात्रेयः । 'देवको नाम क्षत्रियः, संज्ञायां ण्वुल् ।
 तस्यापत्यं (दैविकः) । अत इजि आदिवृद्धिः । "इतो मनुष्यजातेः" इति ङीप्,
 दैवकीनन्दनः शौरिः । अवृद्धस्त्वयमसाधुः इति । (आदेवकः) । "दैविकुशोः" इति
 ण्यन्तात् ताच्छील्यादौ बुजि (दैवित्वा, छूत्वा,) "उदितो वा" इतोऽविकल्पः । इटि "न
 क्त्वा सेट्" इत्येकित्वाद्गुणः, अन्यदा "च्छ्वोदशूट्" इत्यृठि यणादेशः । न च वर्णमात्रा-
 श्रयत्वेनान्तर्भूताश्रयत्वेन वाऽन्तरङ्गे यणि बाह्यप्रकृतिप्रत्ययापेक्षस्य बहिरङ्गस्योऽः "असिद्धं
 बहिरङ्गमन्तरङ्गं" इत्यसिद्धत्वम् ; 'नाजानन्तर्यं बहिष्प्रकृत्यसि' इति निषेधात्, अचोरान-
 न्तर्यं यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा विधावाश्रीयते न तत्र 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं' इति परिभाषा
 प्रवर्तत इत्यर्थः । (आद्यूनः) । "दिवोऽविजिगीषायाम्" इति निष्ठानत्वम्, विजिगीषायां तु
 (छूतम्) । "यस्य विभाषा" इत्यनिटत्वम् । अक्षछूतेन निर्वृत्तम् (आक्षछूतिकम्) "निर्वृत्तेऽ-
 क्षछूतादिभ्यः" इति ठक् । (शतस्य दीव्यति) । "दिवस्तदर्थस्य" इति कर्मणि षष्ठी ।
 तच्छब्देन व्यवहृणौ परामृश्येते । तदर्थत्वं च छूते क्रयविक्रययोश्च । (शतस्य प्रतिदीव्यति,
 शतं प्रतिदीव्यति) "विभाषोपसर्गो" इति पूर्वेण नित्यं प्राप्तायां षष्ण्यां तद्विकल्पः । किंकीति-
 दीव्यतीति (किंकीदिविः) चापः, दीर्घद्वितीयः । तथा च निघण्टुः । 'अथ चापः किंकीदिविः'
 इति । "कृविष्टिच्छविस्थविकिकीदिविः" इति किंकीशब्दउपपदे किं निपात्यते । रत्नको-
 शानुसारिणस्तु । दीर्घवृत्तीयं पठन्ति । तैत्तिरीयकेऽपि दृश्यते । "श्येनेन किंकीदीविना"
 'उगलं कलमापं किंकीदीविम्' इति दीर्घवृत्तीयान्त एव । (द्यौः) । "दिवोऽदिविः" इति न्या-
 न्यासऊहितसूत्रेण व्युत्पादितम्, "दिव औत्" इति सौ औत्, यणादेशः । (द्युभ्याम्)
 इत्यादौ "दिव उत्" इति दिवः पदस्योत्वम् । शूड्विधौ कृडिद्ग्रहणाननुवृत्तिवादिनः परो-
 ऽण्यूट् इहाहर्विमलद्यु इत्यत्र सावकाशेनाप्युत्वेन तपरकरणसामर्थ्याद्भाव्य इति परिहरन्ति ।
 दिवग्रहेण च धातोस्सानुबन्धकत्वेन न ग्रह इति अक्षर्यः, अक्षर्युभ्यामित्यत्र क्विन्ते औत्वोत्व-
 योर्नैव प्रसङ्गः । (दिव्यम् ।) "द्युप्राक्" इति यत् शैषिकः, "न भकुर्हराम्" इति दीर्घ-
 निषेधः । (द्यावाभूमी) । "दिवो द्यावा" इत्युत्तरपदे द्यावादेशः । (द्यावापृथिव्यौ, दिव-
 स्पृथिव्यौ) । "दिवसश्च पृथिव्याम्" इत्युत्तरपदे दिवस्भावो द्यावादेशश्च । द्यावापृथिव्यौ
 देवता अस्य (द्यावापृथिव्यम्, द्यावापृथिवीयम्) । "द्यावापृथिवीयुनाशीर" इत्यादिना
 यच्छौ । ण्यन्तादेवयतेः कौ णिलोपे [कौ लुप्तं न स्थानिवत्] इति स्थानिवत्त्वनिषेधाद् ऊज्य-
 यादेशो दयूरिति भवति । (द्यवौ) इत्यादौ "ओस्सुपि" इति यणादेशः । द्यौरोको येषां ते

(दिवौकसः) । अत्र विवदन्दे । “दिव उत्” इत्यत्र रक्षितः । ‘उत्त्वे कृते शब्दपरविप्रतिषेधात्तस्य यणि दिवौकस इत्यवृद्धिः” इति । चान्द्रास्तु पूर्ववच्चणि ओकारस्य पृषोदरादित्वाद्वृद्धि-
माहुः । अन्ये तु दीव्यन्त्यस्मिन्निति (दिवम्) [घञ्थे कविधानम्] इति कः, तत्र “वृद्धि-
रेचि” इति वृद्धिरिति । अस्य वृद्धिविषय एव प्रयोग इति केचित् । अपरे तु सर्वत्रेति ।
तथा च सुभूतिचन्द्राभ्यां प्रयोगो दर्शितः । ‘मरुत्वता वृत्रवधे यथादिवम्” इति । त्रिदशा
दीव्यन्त्यत्रेति (त्रिदिवः) । पृषोदरादित्वाद् दशशब्दस्य लोपः, पूर्ववत्कः । यद्वा ब्रह्मविष्णु-
महेश्वरास्त्रयो दीव्यन्त्यत्रेति व्युत्पत्तिः । देवते इति देवने शपि गतम् ॥ १ ॥

पितृ तन्तुसन्ताने ॥ (परिषीव्यति, निषीव्यति, विषीव्यति,) “परिनिविभ्यः” इत्यादिना
षत्वम्, “सात्पदाद्योः” इति निषेधापवादः । (परिषिषेव) इत्यादौ “स्थादिष्वभ्यासेन
चाभ्यासस्य” इत्यत्राभ्यासस्येति योगविभागेन स्थादीनामेवाभ्यासस्य “उपसर्गात्”
इत्यादिना षत्वमिति क्रियमाणो नियमस्तत्र प्राक्सितादित्यनुवर्तनाद् इहाप्राक्सितायेने-
त्यभ्यासस्य षत्वं भवत्येव । परस्यापि “इष्कोः” “आदेशप्रत्यययोः” इति षत्वम् । उपपा-
दितं चैतदेवं सहतौ । स्थादिसूत्रार्थः सेधतौ व्यक्तमुक्तः । अत्रात्रेयोऽभ्यासस्य षत्वं नेत्याह ।
तत्सहतावेव दूषितम् । (सेविता सेविष्यति । सीव्यतु । पर्यषीव्यत्, पर्यसीव्यत्,)
“सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि” इति वा षत्वम् । एवं निविभ्यामपि । (सीव्येत्, सीव्ये-
तात्) आशिषि, (सीव्यात् । पर्यषेवीत्, पर्यसेवीत् । पर्यषेविष्यत्, पर्यसेवि-
ष्यत्,) । पूर्ववत् षत्वविकल्पः । (परिषिसेविषति, परिषिस्यूषति,) “सनीवन्त”
इतीड्विकल्पः, इडभावे “हलन्ताच्च” इति सनः कित्वादूट् । पूर्ववत् “स्थादिषु” इति नियमा-
भावादभ्यासस्य षत्वम् । एवं निविभ्यां परस्य तु न भवति “स्तौतिण्योरेव” इति निय-
मात् । (सेषीव्यते । सेवयति । पर्यसीषिवत्) इत्यादौ “स्तम्भुसिबुसहां चडि” इत्यभ्या-
सस्य “परिनिविभ्यः” इति प्राप्तस्य षत्वस्य निषेधः । (स्यूत्वा, सेवित्वा,) । उदित्वा-
दिड्विकल्पः । (स्यूतः ।) “यस्य विभाषा” । (स्यूतिः) “तितुत्र” इतीणिषेधः ।
(सेवनं, सीवनं) । पृषोदरादित्वाद्वा दीर्घः । तथा च चान्द्राः “ष्टिबुसिवोर्दीर्घश्च” इति ।
प्रसीव्यन्ति तमिति (प्रसेवकः,) “अकर्तरि च कारके” इति घञन्तात्संज्ञायां कन् । वीणा-
प्रान्ते वक्रकाष्ठमुच्यते । “हलश्च” इति वा घञन्तात्कन् द्रष्टव्यः । (सूनः) । “सिषेष्टेरूच”
इति नप्रत्यये टेरूकारः । दीर्घोच्चारणसामर्थ्याच्च गुणः । स्योनशब्दस्तु बाहुलकान्नप्रत्यये
ऊठि यणि गुणे (सूत्रम्) “सिबिमुच्योष्टेरूच” इति ह्रन्, टेरूकारश्च । टित्त्वात् स्त्रियां
(सूत्री) । अभ्यासाथं तन्तुः ॥ २ ॥

स्त्रिबु गतिशोषणयोः ॥ (सीव्यति) इत्यादि दीव्यतिवत् । (सिष्वेविषति । सुसूवति) । इव-
न्तत्वादितिड्विकल्पः । इडभावे “हलन्ताच्च” इति कित्त्वे “ज्वरत्वर” इत्यादिना वकारोप-
धयोरुठि द्विवचनम् । (सेस्त्रीव्यते । सेस्त्रोति, सेस्त्रूतः, सेस्त्रिवति, सेस्त्रोषि, सेस्त्रोमि, से-
स्त्रीवः, सेस्त्रूमः) झलादावनुनासिकादौ कौ च उपधावकारयोः “ज्वरत्वर” इत्यादिना ऊट् ।
(सेवित्वा, सूत्वा) । उदित्वादितिड्विकल्पः । (सूतः) “यस्य विभाषा” इत्यनिटत्वम् ।
(सूतिः) । “तितुत्र” इत्यनिटत्वम् । (सूः, सुवौ,) कौ पूर्ववदूट्, अजादाबुवड् । “ओ-
स्सुपि” इति यण् संयोगपूर्वत्वान्न भवति ॥ ३ ॥

ष्टिबु निरसने ॥ (सीव्यति) इत्यादि सीव्यतिवत् ॥ (तिष्ठेव) इत्यादौ अभ्यासे खयश्शेषः ।
अत्र वक्तव्यं भूवादौ धेवताबुक्तम् । “सुब्धातुष्टिबुष्वक्ततीनाम्” इति षः सकारनिषेधः । अमुं
धातुमात्रेयादयः पठन्ति । अन्ये तु न पठन्ति । यदाह “धात्वादेष्पस्स” इत्यत्र न्यासकारः ।
ष्टिबुं दिवादिष्वपि केचिदधीयते” इति ॥ ४ ॥

ष्णुसु अदने ॥ आदान इत्येके । अदर्शन इत्यपरे । “धात्वादेष्पस्सः” (स्तुस्यति ।
सुष्णोस, सुष्णुसतुः सुष्णोसिथ, सुष्णुस, सुष्णोस, सुष्णुसिव,) “आदेशप्रत्यययोः” इत्यभ्या-

सात्परस्य षत्वे ष्टुत्वं, “रषाभ्याम्” इति णत्वं वा । (स्नोसिता । स्नोसिष्यति । स्नु-
स्यतु । अस्नुस्यत् । अस्नुस्यः । स्नुस्येत्) आशिषि (स्नुस्यात् । अस्नौसीत्, अस्नौ-
सिष्टाम्, अस्नौषीः, अस्नोषिष्ट,) “नेटि” इति सिचि वृद्धेरभावः । (सुस्नुसिषति, सुस्नो-
सिषति, स्नुसित्वा स्नोसित्वा) “रलोव्युपधात्” इति वा कित्त्वम् । “स्तौतिण्योः” इत्य-
भ्यासात्परस्य न षत्वम् । (सोष्णुस्यते । सोष्णुसीति, सोष्णोस्ति, सोष्णुस्तः । स्नो-
सयति । अमुष्णसत् । स्नुषा) इगुपधलक्षणे के टाप् सुषामादित्वात् षत्वम् । औणादिक
इत्यात्रेयः । ण्स निरसनइत्येके । मिच्छेत्यात्रेयमैत्रेयौ उदुपधं चाहतुः । स्वामिकाश्यपौ तु
अदुपधममुमेव पठित्वा ण्स अदर्शनइति द्रमिडा इत्युकारोपधं पक्षान्तरमाहतुः । तत्र
मित्त्वं “जनीजूषणसु” इति पाठाश्रयेण । (स्नस्यति, सस्नास) इत्यादि, षोपदेशस्य
प्रयोजनं गौ (स्नसयति, असिष्णसत्, सिष्णसयिषति) इति ॥ ६ ॥

क्रसु ह्रणदीप्तयोः ॥ ह्रणं कौटिल्यम्, (क्रस्यति, चक्रास, क्रसिता, क्रसिष्यति, क्र-
स्यतु । अक्रस्यत् । क्रस्येत् ।) आशिषि (क्रस्यात् । अक्रसीत्, अक्रासीत्,) “अतो
ह्लादेः” इति वा वृद्धिः । (चक्रसिषति । चाक्रस्यते । चाक्रस्ति । क्रसयति । अचक्रसत्)
“जनीजूषक्रसु” इति मित्त्वम् । (क्रसित्वा क्रस्त्वा) “उदितो वा” इतीड्विकल्पः,
(क्रस्तः) । “यस्य विभाषा” इतीणिषेधः । (चक्रसः) । घञर्थे कः । “कृजादीनां के द्वे
भवतः” इति द्वित्वम् ॥ ६ ॥

व्युष दाहे ॥ दन्त्योष्ठयादिः मूर्धन्यान्तश्च । तथा च वैद्यके त्रिकटुकपर्याये व्योषशब्दः
पठ्यते । अयमग्रे पुषादौ विभागे पठिष्यते, तत्फलं तत्रैवाङ्सिद्धिः । क्वचिदुभयत्र विभागार्थो
दन्त्यान्त ओष्ठयादिश्च पठ्यते । तत्र पुनः पाठे फलमेकत्रैवार्थे रूपद्वयसिद्धिः । (व्युष्यति ।
वुव्योष, वुव्योषिथ, वुव्युषिव । व्योषिता । व्योषिष्यति । व्युष्यतु । अव्युष्यत् । व्युष्येत् ।)
आशिषि, (व्युष्यात् । अव्योषीत्, अव्योषिष्टाम् । वुव्युषिषति, वुव्योषिषति, व्युषित्वा,
व्योषित्वा,) पूर्ववत्किञ्च विकल्पः । (वोव्युष्यते । व्योव्युषीति, वोव्योष्टि । व्योषयति ।
अवुव्युषत् । व्युषितः) ॥ ७ ॥

प्लुष च । (प्लुष्यति) इत्यादि पूर्ववत् । अयं पुषादावपि पठ्यते । फलमङोऽपि सिद्धि-
रिति स्वामी ॥ ८ ॥

नृती गात्रविक्षेपे ॥ (नृत्यति । ननत, ननृततुः, ननर्तिथ, ननृतिव । नर्तिता । नर्तिष्यति,
नत्स्यति,) “सेऽसिचि” इति सिज्वर्ज्यस्य सकारादेरिड्विकल्पः (नृत्यतु । अनृत्यत् ।
नृत्येत् ।) आशिषि, (नृत्यात् । अनर्तीत्, अनर्तिष्टाम् । निनर्तिषति, निनृतसति,) “हलन्ता-
च्च” इत्यनिटि कित्त्वम् । (नरीनृत्यते) क्षुन्नादिषु “नृत्यतेर्यङि” इति पाठाण्णत्वनिषेधः ।
(ननर्ति, नरिनर्ति, नरीनर्ति) इत्यादि । रुप्रिग्रीकः (नर्तयति, नर्तयते । अनन-
र्तत्,) “उर्कद्वा” । अस्य चलनार्थत्वाद् अणावकर्मकत्वाच्च “निररणचलने” इत्यादिना योग-
द्वयेन कर्त्रभिप्राये क्रियाफले यत्र परस्मैपदं प्राप्तं तत्र “न पादम्” इत्यादिना निषिध्यते ।
(नृत्यम्) । “क्रदुपधात्” इति क्यप् । (नर्तकः, नर्तकी ।) “शिल्पिनि ष्वुन्” इति
ष्वुन्, तत्र नृतिखनिरञ्जिभ्यः परिगणनम् । (नृत्तः, नृत्तवान्,) ईदित्करणम् “यस्य विभाषा”
इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन धावित इत्यादि सिद्ध्यतीति आत्रेयमैत्रेयौ । स्वामिका-
श्यपौ तु “अवयवेचरितार्थत्वाद् यङ्लुङिनवृत्त्यर्थम्” इति । अत्र यस्य विभाषा नास्ति,
“सेऽसिचि” इत्यत्र एकाच इत्यनुवृत्तेरिड्विकल्पस्यैवाभावादिति तयोरभिप्रायः । (नृतः)
दीर्घाकृतिः “नृतिशृङ्योः कृः” इतिकृप्रत्ययः ॥ ९ ॥

त्रसी उद्देशे ॥ (त्रस्यति, त्रसति,) “वा आश” इति इयन्विषये पक्षे शप् । (तत्रास,
तत्रसतुः, त्रसतुः, तत्रसिथ,) “वा जृभ्रमुत्रसाम्” इति किति लिटि थलि च सेटि प्त्वाभ्या-
सलोपविकल्पः । (त्रसिता । त्रसिष्यति । त्रस्यतु, त्रसतु, । अत्रस्यत्, अत्रसत् । त्रस्येत्,

त्रसेत्) आशिषि (त्रस्यात् । अत्रासीत्, अत्रसीत् । तित्रसिषति । तत्रास्यते । तत्रास्ति । तत्रासीति । त्रासयति । अतित्रसत् । त्रस्तुः) “त्रसिगृधि” इत्यादिना क्तुः । (त्रस्तः, त्रस्तवान्) ईदित्वादिनित्त्वम् । (तरङ्गापत्रस्तः) “अपेतापोढ” इति पञ्चमीसमासः । (त्रासः) घञ् । रत्नदोषो भयं च । त्रस धारणे चुरादौ ॥ १० ॥

कुथ पूतीभावे ॥ पूतीभावो दुर्गन्धः (कुथ्यति । चुकोथ, चुकोथिथ । कोथिता । कोथिष्यति । कुथ्यतु । अकुथ्यत् । कुथ्येत्) आशिषि, (कुथ्यात् । अकोथीत् । चुकुथिषति, चुकोथिषति,) “रलो व्युपधात्” इति कित्त्वविकल्पः । अयं क्त्वायां न, “नोपधात्थफान्ताद्वा” इत्यत्र नोपधग्रहणसामर्थ्यात् । तेन “न क्त्वा सेट्” इत्यकित्त्वात् (कोथित्वा) इति भवति । तत्र हि नोपधग्रहणस्य एवमादिरनोपधः प्रत्युदाहरणम् । यद्यत्र “रलः” इति विकल्पस्यात्किं नोपधग्रहणेन, न च ऋफ ऋफि हिंसायामित्यनोपध फान्त ऋफतिः प्रत्युदाहरणम् अर्फित्वा इति । अत्र हि “न क्त्वा सेट्” इति नित्यं कित्त्वनिषेधः । नैतदस्ति, त्रैशब्धं हि नस्साद्वयम्, अर्फित्वा ऋफित्वा ऋम्फित्वा इति, तच्च असत्यपि नोपधग्रहणे सामान्येन विकल्पः प्रवृत्तावपि भविष्यति (चोक्त्यते । चोकोत्ति । कोथयति । अचूक्त्यत् । कुथः) इगुपधलक्षणः कः । कुथितमनेन (प्रकुथितः) “उदुपधात्” इति कित्त्वविकल्पोऽत्र न भवति, तत्र अन्यतरस्यां ग्रहणस्य व्यवस्थितविकल्पत्वात् शब्विकरणानामेव ग्रह इति । तथा च भाष्ये “उदुपधाच्छप” इति । कुन्थतीति हिंसायां शपि गतम् ॥ ११ ॥

पुथ हिंसायाम् (पुथ्यति) इत्यादि कुथ्यतिवत् । पुन्थतीति शपि गतम् ॥ १२ ॥

गुध परिवेष्टने ॥ अयं चतुर्थान्तः (गुध्यति) इत्यादि । (गुधित्वा ।) “मृडमृद” इत्यादिना सेट् क्तवः कित्त्वम् । (गोधा) भिदादिपाठाद् अङि गुणः (गोधिका) । संज्ञायां कनि “केऽणः” इति ह्रस्वे “प्रत्ययस्थात्” इतीत्वम् । गोधाया अपत्यं (गौधेरः) । “गोधाया द्रक्” इति द्रक् । (गौधारः) । “आरगुदीचाम्” इत्यारक् । उदीचां ग्रहणात्पक्षे “स्त्रीभ्यो ढक्” इति ढकि (गोधेयः) (गोधूमः) “गुधेरूम” इत्यूमः । रोषेऽयं क्रयादिः ॥ १३ ॥

क्षिप प्रेरणे ॥ (क्षिप्यति । क्षिषेप, क्षिप्ता । क्षिप्स्यति । क्षिप्यतु । अक्षिप्यत् । क्षिप्येत्) आशिषि (क्षिप्यात् । अक्षैप्सीत्, अक्षैप्साम् । चिक्षिप्सते, चेक्षिप्यते । चेक्षेसि । क्षेपयति । अचिक्षिपत् । क्षिप्त्वा । क्षिप्तः । क्षिपः) इगुपधलक्षणः कः (क्षिपका) । अज्ञातादौ कः । “प्रत्ययस्थात्” इतीत्वस्य [क्षिपकादीनां चोपसङ्ख्यानम्] इति निषेधः (क्षिप्नुः) “त्रसिगृधिषि” इत्यादिना क्तुः । (परिक्षेपी) । सम्पृचादिना विभुन् । (परिक्षेपकः) “निन्दहिंस” इत्यादिना वुञ् । (क्षिपा) । भिदादिपाठाद् । (क्षिप्रम्) “ऋजेन्द्र” इत्यादिना रक् । (क्षेपिष्ठः, क्षेपीयान् । क्षिपयति ।) “स्थूलदूर” इत्यादिना “णाविष्टवत्” इतियणादेलोपः, पूर्वस्य च गुणः । सम्पृचादिसूत्रे वृत्तिकारेण ‘क्षिपिर्दिवादिस्तुदादिश्च गृह्यते’ इत्युक्तत्वात् । ‘द्वाविमावम्भसि क्षिप्य गले बध्वा महाशिलाम्’ इति, ‘संक्षिप्य संरम्भमसद्विपक्षम्’ इति, भारते भट्टिकाव्ये च दर्शनात्, पारायणिकैः क्षिपेरिह पाठोऽयुक्त इति भू-सूत्रे सुधाकरेण प्रतिपादितम् । कृतस्तौदादिकस्यापि समानाः । ‘स्वरेण नीचेन शर्पिं क्षुपि क्षपिम्’ इति पाठादयमनिट् । अयं चुरादावदन्त इत्यात्रेयः ॥ १४ ॥

पुष्प विकसने (पुष्प्यति । पुपुष्प, पुपुष्पिथ, पुपुष्पिव । पुष्पिता । पुष्पिष्यति । पुष्प्यतु । अपुष्प्यत् । पुष्प्येत् । पुष्प्यात् । अपुष्पीत् । पुपुष्पिषति । पोपुष्प्यते । पोपुष्पि । पुष्पयति । अपुपुष्प्यत् । पुष्पम्) अच् । (पुष्पकम्) संज्ञायां कन् । (शणपुष्पी) “पाकर्णपणपुष्प” इत्यादिना ङीप् । (सत्पुष्पा, प्राक्पुष्पा, प्रत्यक्पुष्पा, काण्डपुष्पा, प्रान्तपुष्पा, शतपुष्पा, एकपुष्पा) “सदृक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्” इत्यजादिपाठात् पुष्पोत्तरपदलक्षणं ङीष्ं बाधित्वा टाप् । अगिति क्तिबन्तोऽञ्चतीत्युच्यते । (पुष्पित्वा । पुष्पितः) “निष्ठा,” तारकादत्वादितज्वा ॥ १५ ॥

तिम स्तिम ष्टीम आर्दीभावे ॥ तिम्यति । तितेम । तेमिता । तेमिष्यति । तिम्यतु । अतिम्यत् । तिम्येत्) आशिषि, (तिम्यात् । अतेमीत् । तितेमिषति, तितिमिषति । ते-
तिम्यते । तेतेमि । तेमयति । अतीतिमत् । स्तिम्यति । तिष्टेम) इत्यादि । अभ्यासे
खयशेषः । स्तीम्यति) इत्यादि । अत्र केचिदसंयोगादि तोम इति दीर्घान्तं चतुर्थमपि
धातुं पठन्तीत्यात्रेयः । (तिमिः,) “इगुपधात् किञ्च” इतीन्प्रत्ययः । (तिमिरम्) “इषि-
मदि” इत्यादिना किरच् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

ब्रीड चोदने ॥ चोदनं लज्जेति स्वामा । लज्जायामप्यधीयतइतिमैत्रेयः । आत्रेयस्तु
ब्रीड चोदने लज्जायामिति । (ब्रीडयति । विब्रीड, विब्रीडिथ, विब्रीडिव । ब्रीडिता । ब्री-
डिष्यति । ब्रीडयतु । अब्रीडयत् । ब्रीडयेत् । ब्रीडयात् । अब्रीडीत् । विब्रीडिषति । वेब्रीडयते
वेब्रीष्टि । ब्रीडयति । अविब्रीडत् । ब्रीडित्वा । ब्रीडितः । ब्रीडः) घञ् । (ब्रीडा) “गुरोश्च”
इत्यकारः ॥ १९ ॥

इष गतौ ॥ (इष्यति) “इषुगमियमाम्” इत्यत्र “कसस्याचि” इत्यतो ऽचीत्यनुवर्तते,
“ष्ठिवुक्कुसु” इत्यतः शितीति च, तत्र शितोऽचो विशेषणादित्संज्ञकशकारादावचि छत्वविधि-
रितीह न भवति । ये तु तौदादिकमुदितं पठित्वा छत्वविधावपि तथा पठन्ति तेषां न कश्चि-
त्क्लेशः (इयेष, ईषतुः, इयेषिथ, ईषिव,) पित्सु गुणे द्विर्वचनम् । “अभ्यासस्यासवर्णो”
इतीयङ् । अन्यत्र सवर्णदीर्घः (प्रेषिता । प्रेषिष्यति) गुणे “वृद्धिरेचि” इति वृद्धिं बाधित्वा,
“एङि पररूपम्” (इष्यतु । इष्य । इष्याणि । ऐष्यत् । इष्येत्) आशिषि, (इष्यात् ।
ऐषीत् । इषिषिषति । एषयति । मा भवानिषिषत्) ओणेर्ऋदित्करणाद् द्विर्वचनात्पूर्वं ह्रस्व
इत्युक्तम् । (एषित्वा । एषितः) “तीषसह” इति तादौ विधीयमान इड्विकल्पः [इषेस्तकारे
श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः] इत्युक्तत्वादिह न भवति । (प्रैषः, प्रैष्यः) घञ्ण्यतौ । [प्रादूहो-
ढोढेष्पेप्येपु वृद्धिर्वक्तव्या] इति एङि पररूपापवादो वृद्धिः । (अन्येषणा) । [इषेर-
निच्छार्थस्य युज्वक्तव्यः] इति युच् । (पर्येषणा, परीष्टिः) “परेवां” इति युच्चितौ ।
(एषणी) “एषण करणे” इति गौरादिपाठान्डीप् । (इषीका) । “इषेः किञ्च”
इतीकन्प्रत्ययः । (इष्टका) “इष्य शिभ्यां तकन्” इति तकन् । किदित्यनुवर्तनान्न गुणः ।
(इषीकतूलम्, इष्टकचितम्) “इष्टकेषीका” इति चित्तूलयोरुत्तरपदयोर्ह्रस्वः । अत एवेष्टकेति
निर्देशात् “प्रत्ययस्थात्” इति इत्वं न भवति । तदन्तविधिना (पक्केष्टकचितम्) इत्यपि
भवति । अयं चुरादावपीति स्वामी । इष इच्छायां तुदादिः । इष आभीक्ष्ण्ये क्रयादिः ॥२०॥

पुह चक्यर्थे ॥ चक्यर्थस्तुसिरिति स्वामिधनपालशाकटायनाः । आत्रेयमैत्रेयदुर्गाः षह
पुह इति द्वौ धातू पेटुः । सहेरिह पाठो न्यासकारहरदत्तरामदेवादीनामप्यनभिमतः, यत्तत्र तत्र
सहिग्रहणे भौवादिकमेवाहुः, नासुम्, न चास्याग्रहणे कारणम् । “दास्यान्साह्वान्” इत्यत्र
“साह्वानिति ‘षह मर्षणे’ इत्यस्मात्परस्मैपदं निपात्यते” इति वृत्तिमुपादाय ‘षह मर्षणे’
इत्यात्मनेपदित्वात् चौरादिकस्य तु “आधृषाद्वा” इति णिजभावपक्षे दीर्घत्वमद्वित्वमनि-
ट्त्वं च निपात्यत इत्यन्ये” इति वदता च हरदत्तेनेह सहेरपाठः स्फोरितः । “साह्वानिति
निपातनं आधृषीयाद्विभाषितणिच” इति वदन् कैयटकारोऽप्यत्रैवाकूलः । सहिपठतां सहा-
तीत्याद्युदाहार्यम् । पत्वादिसहितवन्नेयम् । अत्र परिपह्यतीत्याद्युदाहृत्य “परिनिविभ्यः”
इति षत्वमिति वदता आत्रेयेण यदुक्तं, ‘यत्तु तत्र षह मर्षणइत्यस्य ग्रहणं न्यासे प्रतिपादितं
नैतस्यापीति तदनागममिति नादरणीयम्’ इति अस्यैव धातोरभावाद् न तस्यायं दोषः ।
स्वव्याघातकं चात्रेयवचनं यद्वक्ष्यति “तीषसह” इतीड्विकल्पः सहेति शबन्तस्य सूत्रे निर्दे-
शात् नास्य” इति । तच्च यस्मात् षत्वविधावपि तुल्यम् । (सुह्यति । सुषोह । सोहिता ।
सोहिष्यति । सुह्यतु । असुह्यत् । सुह्येत् । सुह्यात्) लिङौ । (असौहीत् । सुसुहिषति । सुसो-

हिषति । सुहित्वा, सोहित्वा, । सोपुह्यते । सोपुहीति, सोपोढि । सोहयति । असूपुहत् ।
फलानां सुहितः) । “पूरणगुण” इति पष्ठासमासनिषेधः ॥ २१ ॥

सेट्परस्मैपदप्रसङ्गात् अजन्तावपि तादृशावाह ।

जृष् झृष् वयोहानौ । (जीर्यति, जीर्यतः) “ऋत इद्धातोः” इतीत्वे रपरत्वे “हलि च”
इति दीर्घः । (जजार, जजरतुः, जजरुः, जजरिथ, जजरथुः, जजार, जजर, जजरिव,) “ऋच्छ-
त्यताम्” इति किति गुणः । अकिति तु यथायोगं पूर्वविप्रतिषेधेन गुणवृद्धौ । अस्तु वा त-
त्रापि “ऋच्छति” इति गुणः । कृते तस्मिन् वृद्धिस्तु “अत उपधाया” इति भविष्यति ।
गुणे तु तेन वा सत्यनेन वापि न विशेषः । “वा जृभ्रमुन्नसाम्” इत्येत्वाभ्यासलोपपक्षे (जे-
रतुः, जेरुः, जेरिथ, जेरथुः, जेर, जेरिव । जरिता, जरीता । जरिष्यति, जरीष्यति) । “वृतो
चा” इत्यलिटो वा दीर्घः । (जीर्यतु । अजीर्यत्, जीर्यत्, जीर्यात्) लिङौ । (अजारीत्,
अजारिष्टां,) “वृत” इत्यस्य “सिचि परस्मैपदेषु” इति निषेधः । (अजरत्, अजरतां,)
“जृस्तम्भव” इति पक्षे च्लेवाऽङ् । “ऋदशोऽङि” इति गुणः । (जिजीर्षति, जिजरिषति,
जिजरीषति,) “इट् सनि वा” इति वेद । तस्य “वृत” इति वा दीर्घः । अनिटि मनः कि-
त्वादित्वदीर्घयोर्द्विवचनम्, अन्यथा यङि जेजीर्यत इति न स्यात् । (जरयति, अजीजरत्,)
“जनिजृष्” इति मित्वाद् ह्रस्वः । (जीर्यन् । जीर्यन्ती,) “शप्श्यनोः” इति नित्यं नुम् ।
(जरन्, जरती) इत्येतत् । “जीर्यतेरनु” इति जीर्यतेरनुनि । (जरद्गन्वः) । “पूर्वकाल”
इति समासः । “गोरतद्धितलुकि” इति टच्, (युवजरती) “युवा खलती” इत्यत्र लिङ्गवि-
शिष्टग्रहणाद् युवतिशब्देन समासे पुंवद्भावः ॥ (अजर्यम्) “अजर्यं सङ्गतम्” इति कर्तरि
सङ्गते यद् निपात्यते, असङ्गते तु (अजरिता) कम्बलः । (जरा) पित्वादाङि “ऋदश” इति
गुणः । (जरे, जरसौ,) “जराया जरसन्यतरस्याम्” इत्यादौ सुपि वा जरसादेशः । जरामति-
क्रान्तं ब्राह्मणकुलं अतिक्रान्तेः कुलैरिति विग्रह्य “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” इति
समस्य नपुंसकह्रस्वत्वे सोरम्भावे भिसश्चैसि सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयेणास्या-
जादित्वमाश्रित्य जरसादेशे ऽतिजरसमतिजरसैरिति भाव्यम् । तथा टाङ्स्योरपि जरसादेशा-
त्पूर्वं इनादादेशयोः पश्चाज्जरसादेशे ऽतिजरसिना ऽतिजरसादिति केचित् । तेषामतिजरसं
ब्राह्मणकुलं पश्येत्यत्र अमो लुक् बाधित्वा ऽम्भावे प्राप्ते, ततः परत्वाज्जरसादेशे तदाश्रयस्य
लुको न प्रवृत्तिः, सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादिति वाच्यम् । गोनिदीयस्तु सर्वत्र परि-
भाषाप्रवृत्तेस्सोरमि भिसश्चैसि टाङ्स्योरिनादादेशयोश्च जरसादेशाभावाद् (अतिजरमतिजरैः,
अतिजरेण, अतिजराद्) इत्याह । (अतिजरांसि) इत्यत्र जश्शसोश्शीभावे नुमः परत्वाज्ज-
रसादेशे पश्चाज्जलन्तादेशाश्रयो नुम्, अन्यथा ऽङ्गभक्तो नुम् तदवयवस्य जरशब्दस्य विभ-
क्तेश्च आनन्तर्यं व्यवदध्यात् । अनुजीर्णं वृषलीं देवदत्तः, अनुजीर्णं वृषलीं देवदत्तेन । “गत्य-
र्थार्कर्मक” इत्यादिना कर्तृकर्मणोः क्तः “श्र्युकः किति” इति “यस्य विभाषा” इति वा ऽनि-
ट्त्वम् । जरयतीति (जारः) “दारजारौ कर्तरि णिलुक्च” इति कर्तरि घञि णिलुक् ।
यद्यत्र णेर्घञि “णेरनिति” इति लोपस्स्यात्, तर्हि तस्य स्थानिवत्त्वाद् अनुपधात्वादकारस्य
घञाश्रया वृद्धिर्न स्यात् । मित्वाणिजपेक्षायास्तु वृद्धेर्ह्रस्वः स्यात् । लुकि तु लुका लुप्तत्वात्
[लुका लुप्तं न स्थानिवत्] इति स्थानिवत्त्वनिषेधः । अयमपि क्त्वादौ युजादौ चेति
मैत्रेयादयः । अत्रात्रेयः किञ्चिदाह । “जृवृश्च्योः क्त्वः” इतीड्विधौ सानुबन्धकत्वादस्याग्रह-
णात् “श्र्युकः किति” इति निषेधे जीर्त्वेति भवितव्यमिति स्वयमेव सानुबन्धकत्वेऽपि “जृ-
स्तम्भु” इत्यङि ग्रहणं चाह । एवं नियमे कारणं स प्रष्टव्यः । योऽसौ निरनुबन्धकस्स वृत्तित-
व्याख्यानकृतामनभिमतः । यदि हि स्यादङादिविधौ निरनुबन्धकमेवोपाददीरन् अप्रहणे का-
रणं वा व्युः । किञ्च “दारजारौ कर्तरि णिलुक्च” इति णिलुक्वचनं चानर्थकं स्यात् । यतः
पित्त्वेनामितोऽस्माण्यो कर्तरि घञि णेशे लोपे प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भविष्यति । तथाच क्र्या-

दौ मैत्रेयो वक्ष्यति जृणाति पठित्वा 'धृ इत्येके' इति । (जरन्तः) । "जृविशिभ्यां झच्" इति झच् । "झोऽन्तः" (झीर्यति) इत्यादि जीर्यतिवत् ॥ च्लेरङेत्वाभ्यासलोपमित्वाद्यस्य न भवति । (झरः, निर्झरः,) अप्, (झर्झरः) औणादिक इत्यात्रेयः । वाद्यविशेषः । झर्झर-वादनं शिल्पमस्य (झार्झरः झार्झरिकः) "मङ्गुलझर्झरादणन्यतरस्याम्" इत्यण्डकौ । दिवादयः परस्मैभाषा उदात्ताः क्षिपिवर्जम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

पृङ् प्राणिप्रसवे ॥ (सूयते, सूयेते, सूयसे, सूये, सूयावहे । सुपुवे, सुपुविषे, सुपुविवहे । सोता, सविता । सोष्यते, सविष्यते,) "स्वरतिसूतिसूयति" इतिवलादाविड्विकल्पः । लिट्यसुं विकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् "श्र्युकः किति" इति प्रतिषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिद् । (सूयतां, सूयेतां, सूयस्व, सूयै । असूयत, असूयेताम्, असूयथाः, असूये, असूयावहि । सूयेत, सूयेयातां, सूयेथाः सूयेय, सूयेवहि ।) आशिषि, (सोषीष्ट, सविषीष्ट, सोषीयास्तां, सविषीयास्ताम् । असोष्ट, असोषाताम्, असोष्टाः, असोषि । असविष्ट) इत्यादि, पूर्ववदिड्विकल्पः । (सुसूषते) । "सनि ग्रहगुहोश्च" इति निषेधे कित्वा-दगुणत्वम्, अयमपि निषेधः पुरस्तादारम्भात् स्वरत्यादिविकल्पं बाधते । "स्तौतिण्योरेव" इत्य-षत्वम् । (सूत्वा, सूनः, सून्वान्) "स्वादय ओदितः" इत्योदित्वाद् "ओदितश्च" इति नि-ष्टानत्वम् । अयमसूयार्थोऽपि । तेन देव दत्ताय सूयत इति "क्रुधद्रुह" इति चतुर्थी भवतीत्या-त्रेयः । अत्र प्राणिग्रहणमतन्त्रम् । तेन प्रसूनास्तरव इति भवति । अन्ये तु 'सर्वे भावास्स-चेतना' इत्यत्र प्राणित्वमाहुः । तथा च 'प्रसूनं कुसुमं समम्' इत्यत्र सुभूतिचन्द्रः, षूङ् प्राणि-प्रसवे, क्षपणकमतेन वृक्षस्यापि प्राणित्वमिति । अनुक्तं सूतिवत् ॥ ३४ ॥

दूङ् परितापे ॥ परितापः खेदः । (दूयते) इत्यादि सूयतिवत् । इटत्वस्य नित्यः । आ-त्मनेभाषाबुदात्तौ ॥ २५ ॥

दीङ् क्षये ॥ एतदादयोऽनुदात्ता आत्मनेपदिनः षोडशपर्यन्तः । दीङ् तु सेट् (दीयते, दीयेते । दिदीये, दिदीयाते, दिदीयिरे, दिदीयिषे, दिदीयिष्वे, दिदीये, दिदीयिवहे) । क्रादिनियमा-दिद् । "दीङो युञ्चि कृडिति" इत्यजादावार्धधातुके कृडिति युडागमः । स च "एरनेकाच" इति यणि कर्तव्ये "असिद्धवदन्न" इति नासिद्धः, [तुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ, वक्तव्यौ] इत्यु-क्तत्वाद्न ध्वमि "विभाषेतः" इति मूर्धन्यविकल्पो न भवति । कृते युटि प्रत्ययभक्तनानेन इणन्तादङ्गात्परत्वमिदो विहितमिति "इणष्पीध्वम्" इति नित्यमेव भवतीत्येके । अपरे तु अ-ङ्गादिति नानुवर्तते इति युट एव यणः परत्वान्मूर्धन्यविकल्पमाहुः । उक्तं चैतत्पक्षद्वयं वृत्तौ । (दाता । दास्यते) । "मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च" इति एज्विषये ल्यपि च आत्वम् । (दीयताम्, दीयेतां, दीयस्व, दीयै । अदीयत, अदीयेताम्, अदयिथाः, अदीये । दीयेत, दीयेथाः, दीयेय) आशिषि, (दासीष्ट) इत्यादि । एज्विषयत्वादात्वम् । (अदास्त, अदासाताम्, अदास्थाः, अदासि) अत्रात्वे कृते दारूपत्वेऽपि [दीङः प्रतिषेधः स्थाघोरित्ये] इति इत्व-कित्त्वयोर्धुसंज्ञा निषिध्यते । अत एव विषयविषेरे धुत्वनिषेधादन्यत्र कृतात्वस्य धुसंज्ञायां प्रणिदातेत्यादि भवतीत्येके । अन्ये तु यावतामुपदेशस्थानामनुकरणं दाधारूपं भवति, तेषामेव धुत्वम् । दोदेङ्घेटामप्यनुकरणवशेन दारूपमेव, दीङ्स्तु नेति नैवैतस्य क्वापि धुसंज्ञाप्रसङ्ग इति । उक्तमिदं पक्षद्वयं कैयटपदमञ्जरीवाक्यमञ्जरीदिष्वपि । (उपदिदीषते) । "इको झल्" इति सनः कित्वादेज्विषयत्वाभावान्नात्वम् । कातन्त्रे (दिदासते) इत्यात्वमुक्तम् । अत्र शाकटा-यनः, आत्वप्रकरणे "अभ्यपगुरो वा दीङ्स्सनि" इत्यात्वविकल्पमाह । अमिति णमुलुच्य-ते । स्वामी तु (उपदिदीषते उपदिदासते) इत्यपीष्यते इति । काश्यपस्तु आत्वपक्षे दिदा-सते इत्येकइत्युक्त्वा संग्रह इत्वव्यतिरिक्तस्य धुकार्यस्योक्तत्वाद् इरुभावे उपदिस्ततइत्याह । इदमात्वं सूत्रवार्तिकभाष्येषु न दृश्यते । (देदीयते, देदेति, देदीतः, देद्यति । दापयति) ।

एज्विषयत्वाभावादात्वे पुक् ।) दीत्वा, दीनः, दीनवान्) “स्वादय ओदित” इति निष्ठान-
त्वम् । (उपदाय) । “मीनातिमिनोतिदीडां ल्यपि च” इत्यात्वम् ॥ २६ ॥

डीङ् विहायसा गतौ ॥ (डीयते । डिङ्ये, डिङ्यिषे) “एरनेकाच” इति यण् । (डयि-
ता । डयिष्यते । डीयताम् । अडीयत । डीयेत, डयिषीष्ट) लिङौ । (अडयिष्ट । डिङ्यि-
षते । डेङ्यते । डेङ्येति । डाययति । अडोडयत् । डयित्वा, डीनः, डीनवान्) । स्वादिषु पा-
ठसामर्थ्यादनिदृत्वम्, निष्ठायाम् इटि हि व्यवधानम् “ओदितश्च” इति नत्वस्याप्रसङ्गः ।
डयितशब्दस्तु भौवादिकस्य । तत्र “निष्ठाशीङ्” इत्यत्र “निष्ठा” इति योगविभागादकित्व-
मिति सारदेवादयः ॥ २७ ॥

धीङ् आदाने ॥ (धीयते । दिध्ये । धेता । धेप्यते । धीयताम् । अधीयत । धीयेत ।
धेपिष्ट । अधेष्ट । दिधीषते । धीत्वा, धीनः, धीनवान् । न धीनः, अधीनः) यस्तु ‘अस्मा-
स्वधीनं किमु निस्पृहानाम्’ इत्यादावधीनशब्दः सोऽव्युत्पन्नः परतन्त्रवचनः यथाह कैयटः ।
वाक्यं वक्तव्यधीनं हि’ इत्युपगदाय ‘अध्युतरपदात्खविधानाद् अव्युत्पन्न आयतार्थवृत्तिरधी-
नशब्दे इति ॥ २८ ॥

मीङ् हिंसायाम् । अत्र हिंसाशब्देन हिंसाफलं प्राणविश्लेषोऽभिधीयते । (मीयते)
इत्यादि धीङ्वत् । (मिमीषत) इत्यत्र “सनिमीम,” इति नेस्भावः । तत्र ‘मीनातिमि-
नोत्योर्द्वयोर्ग्रहणम्’ इति हि वृत्तिकारः । काश्यपस्वामिर्धर्मानास्तु लाक्षणिकमीरूपस्य
मिनोतेरग्रहणशङ्कापनोदनपरावृत्तिः, न त्वस्याग्रहणपरेति मित्सते इतीच्छन्ति । एषाम्
“इको झल्” इत्यत्र ‘मीनातिमिनोत्योः’ इति भाष्यमप्युपलक्षणव्याख्येयम् । मीनातीति
क्रयादौ । डुमिङ्गिति इस्वान्तस्स्वादौ । मी गताविति चुरादौ ॥ २९ ॥

रीङ् श्रवणे (रीयते । रिये । रियिषे) “एरनेकाच” इति यणः (असिद्धं बहिरङ्गम-
न्तरंगे) इत्यसिद्धत्वात् “उपधायां च” इति दीर्घो न भवति । (रेता । रेप्यते । रीयताम् ।
अरीयत । रीयेत, रेपीष्ट,) लिङौ । (अरेष्ट । रीरीषते । रेरीयते । रेरेति । रेपयति । अरीरिपत्,)
“अर्तिहि” इत्यादिना पुक् (रीगः, रीगवान्, रीतिः, रेतः ।) “खुरीभ्यां तुट् च” इत्य-
सुनि तुडागमः । अत्रात्रेयः । ‘अर्थनिर्देशे सुणोतिरयं प्रयोग इति केचित् । तथा च रीणशब्दः
कर्णपर्यायः कथितः । भट्टिकाव्ये च वृन्दयमके । ‘नारीणामपनुनुर्न देहखेद/नारीणामलस-
लिलाहिरण्यधाप्यः’ इत्यत्र अरीणम् अश्रुतम् अमलं सलिलमिति श्रवणे व्युत्पादितम्
री गतिरेषणयोरिति क्रयादौ ॥ ३० ॥

लीङ् श्लेषणे ॥ (लीयते । लिल्ये । लिल्यिषे । लाता, लेता । लास्यते, लेप्यते । ली-
यतां लीयस्व, लीयै, अलीयत । लीयेत) आशिषि, (लासीष्ट । लेपीष्ट । अलास्त, अलेष्ट)
“विभाषा लीयतेः” इति विभाषाऽऽत्वमेज्विषये ल्यपि च । लिङि त्वयं विकल्पो न भवति,
तस्य कित्त्वेनानेज्विषयत्वात् (लिलीषते) “इको झल्” इति कित्त्वान्न गुणात्वविकल्पौ ।
(लेलीयते । लेलेति) “लीयतेः” इति श्रितपा निर्देशाद् आत्वविकल्पो न भवति । (वि-
लापयति घृतं, विलीनयति, विलाययति वा) पूर्ववदात्वविकल्पः । तत्रात्वपक्षे “लीलो-
नुर्गुलाकवन्यतरस्यां स्नेहविपातने” इति वा लुगागमः । तदभावे पुक् । तत्र हि ला इति
लाक्षणिकमपि गृह्यते । अनात्वे तु नुक् । तदभावे वृद्धायौ । एकदेशविकृतन्यायेन
कृतात्वस्य नुङ् न भवति, ली ई इति ईकारप्रश्लेषेण ईकारान्तस्य तद्विधानात् । स्नेहविपात-
नादन्यत्र नुक्लुक्नौ न भवत इत्यात्वे पुक्, अन्यदा वृद्धायौ (विलापयति । विलाययति)
इति स्यादिषु चिण्वदिटि आत्वपक्षे णेलपि (विलालिष्यते) इत्यादि । अनात्वे (विलोनिष्यते
विलायिष्यते) इत्यादीति । शुद्धेऽटि तु (विलालयिष्यते, विलापयिष्यते, विलीनयिष्यते
विलाययिष्यते) इत्यादि । तदेवमष्ट रूपाणि । लुङ्येकवचने तु “विणभावकर्मणोः” इति
चिणयात्वे नुकि तदभावे च वृद्धौ (अलालि अलापि अलीनि अलायि) इति चातूरूपम् ।

द्विवचनादौ सिचि पूर्ववदष्ट रूपाणि । कर्मकर्तरि “णिश्चन्थिग्रन्थि” इति चिणो निषेधाच्चङि-
द्विवचनादावात्वपक्षे (अलीलयत, अलीलयत) । अन्यदा (अलीलयन्त, अलीलयत) इति
चातूरूप्यम् । एवं द्विवचनादावपि । (जटाभिरालापयते, अलाययत) इति वा, पूजामधिग-
च्छतीत्यर्थः । (इयेनो वर्तिकामुल्लापयते) न्यक्करोतीत्यर्थः । “लियः सम्माननशालिनीकरण-
योश्च” इत्यनयोश्चकारात् प्रलम्भने चाकर्त्रभिप्रायेऽपि तङ् । तत्र सम्माननं पूजनम् । तच्च
धात्वर्थस्य कर्मतया विषयः । तस्य चात्मनेपदसहितेन धातुनोपात्तत्वात् अस्मिन्विषयेऽकर्म-
कोऽयं पुत्रीयतिवदित्याहुः । शालिनीकरणं न्यक्करणम् । प्रलम्भनं मिथ्याफलाख्यानमित्यु-
क्तम् । “विभाषा लीयतेः” इत्यात्वं व्यवस्थितविभाषाविधानात्सम्मानने विकल्पितम् ;
अन्यत्र नित्यम् । (विलाय, विलीय) “विभाषा लीयतेः” इति वाऽऽत्वम् । (विलयः)
अच् । (ईषद्विलयः,) खल् । [निमिमिल्यां खलचोरात्वप्रतिषेधः] इति वा व्यवस्थितविभा-
षात्वेन वाऽऽत्वाभावः । (लीनः) । ली श्लेषण इति क्रयादौ । ली द्रवीकरणे इति चुरादौ ॥३१॥

ब्रीह् वृणोत्यर्थे ॥ दन्त्योऽप्यादिः । (ब्रीयते विब्रीये) संयोगपूर्वत्वाद्यण् न भवति (वेता)
इत्यादि रोवत् । ‘स्वादय ओदितः’ ‘पूङ् प्राणिप्रसव’ इत्यारभ्य एतदन्ता ओदितः ।
तत्फलम् “ओदितश्च” इति निष्ठानत्वम् । ब्री वरणे इति क्रयादौ ॥ ३२ ॥

पीह् पाने (पीयते, पिप्ये) इत्यादि रोवत् । (पाययति) “निगरण” इति नित्यं पर-
स्मैपदम् । (पाययते) इति पिबतेः, “न पाद्” इति परस्मैपदनिषेधात्तङ् । (पीत्वा,
पीतः, पीतवान् । आपीय, आपायति) पिबतेः ॥ ३३ ॥

माङ् माने । अयं कैश्चिदेव पठ्यते । यदाह स्वामी । “माङ् मान” इति दुर्ग इति । तथा
“धुमास्था” आदिसूत्रे न्यासेऽपि ‘मा’ इति कल्पेदं ग्रहणम्, किं मेङ् प्रणिधान इति भौवादि-
कस्य, उत माङ् माने इति जौहोत्यादिकस्य, आहोस्विद् मा माने इत्यादादिकस्य । ‘गामा-
दाग्रहणेऽवविशेषः’ इती त्रयाणामपि ग्रहणमिति । तथा “द्यतिस्यति” इत्यत्र “सनिमीमा”
इत्यत्राप्युक्तानामेव त्रयाणां ग्रहणमित्युच्यते । पठतामीकारान्तमध्ये पाठः पवर्गीयाद्यात्मने-
पदप्रसङ्गात् । (मायते । ममे । माता । मास्यते । मायताम् । अमायत । मायेत । मासीष्ट)
लिङौ । (अमास्तु) इत्यादि । अन्यस्मिन् मातिवत् ॥ ३४ ॥

इह् गतौ । (ईयते । अयाचक्रे,) व्यपदेशिवद्भावाद् इजादित्वगुरुमत्वयाराम् । (एता ।
एष्यते । इयताम् । ऐयत । ईयेत । ऐषीष्ट) लिङौ । (ऐष्ट । ईषिषते । आययति । आयि-
यत । प्रेय, प्रतीय,) ल्यप् (उपेयम्,) “अचो यत्” । क्यव्विधावेतीति निर्देशान्नास्य ग्रहः ।
अयते इति शपि । एति अध्येति अधीयत इति लुकि ॥ ३५ ॥

प्रीह् प्रीतौ । अकर्मकः । (प्रीयते, पिप्रिये,) इत्यादि ब्रीवत् । (प्राययति) [धूज् प्रीजो-
र्ग्वक्तव्यः] इति जुग्विधौ जित उपादानादस्य स न भवतीति धातुवृत्तिकारः । हरदत्तस्तु
‘इनान्तानुकरणे दैवादिकस्य न भवति’ इति । ‘दैवादिकस्य ग्रहणेन च चौरादिकेऽप्युपलक्ष-
यितव्य’ इति पुरुषकारे । कौमारास्तु व्यक्तमेव ‘धूज् प्रीणात्योः’ इति पठन्ति । (प्रियः) ।
“इगुपघज्ञाप्रीकिरः कः” इत्यात्रेयः । वृत्तौ तु प्रीणातीति (प्रियः) इति क्रैयादिक एव उदा-
ह्रियते । (प्रेष्टः, प्रेयान्, प्रेमा) “प्रियस्थिर” इत्यादिना प्रादेशः । प्रियमाचष्टे (प्रापयति) ।
“णाविष्टवत्” इति प्रादेशे वृद्धिपुक्तौ । प्रीज् तर्पण इति क्रयादौ चुरादौ च । दीडादय आत्मने-
पदिनो दीह्वर्जमनुदात्ताः । स तु ‘श्विडीड्विणेषु’ इति वचनात्सेट् ॥ ३६ ॥

अथ अजन्तानिदृप्रकरणात्तादृशः परस्मैपदिनः पठन्ति ।

शो तनूकरणे । एतदादयो द्यतिपर्यन्ता अनुदात्ता उदात्तेतः । (इयति, इयतः, इयन्ति,
इयसि, इयामि,) “ओतइश्यनि” इत्योकारलोपः । (शशौ, शशतुः, शशाथ, शशस्थ, शश,
शशिव) आत्वे द्विवचनम् । “आत औ णलः” । क्रादिनियमादिद् । भारद्वाजनियमात्थली-
ङ्विकल्पः । इडादावजादावार्धधातुके च ङिति “आतो लोप इटि च” इत्याकारलोपः ।

(शाता । शास्यति । श्यतु, श्यतात्, श्यतां, श्यन्तु, श्यानि । अश्यत्, अश्यः, अश्यम् । श्येत्, श्येतां, श्येः, श्येयम्) आशिषि (शयात्, शयास्ताम् । अशात्, अशाताम्, अशुः, अशाः) “विभाषा घ्राणेश्चाच्छासः” इति सिचः परस्मैपदे परे वा लुक् । “आत” इति झेर्जुस् । “उस्यपदान्तात्” इति पररूपम् । लुगभावे (अशासीत्, अशासिष्टाम्,) इत्यादि । “यमरमनमाताम्” इति सगितौ । (शिशासति । शाशायते । शाशेति । शाशयति) आत्वे “शाच्छास” इति युक् । (शात्वा, शीत्वा, निशातं, निशितं,) “शाच्छोरन्यतरस्याम्” इति तादौ किति वेत्वम् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद्ब्रते नित्यमित्वम् । तथा च वार्तिकम् । [श्यतेरित्वं(१) ब्रते नित्यमिति वक्तव्यम्] इति । (संशितव्रतः) । (शाकः) बाहुलकादौणादिकः कन्, महच्छाकं नानाजातीयं शाकसमाहारो वा (शाकी) गौरादित्वान्डीप् । (शाकिनः) । “शाकीपलालीद्ब्रुवा ह्रस्वत्वं च” इति मत्वर्थे नप्रत्ययो ह्रस्वत्वं च । अत एव वा निर्देशान् डीप् । (शादम्) “शाशपिभ्यां(२) दन्” इति दन् । (शाद्वलम्) “नड-शादाड्ङ्वलच्” इति वलच्चातुरर्थिकः । डित्वाट्टिलोपः ॥ ३७ ॥

छे छेदने । (छयति । चच्छौ, चच्छतुः,) इत्यादि सर्वं श्यतिवत् । अत्र ‘अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान् विधीन् बाधन्ते’ इति “दीर्घात्” इत्यन्तरङ्गेणापि तुका ऽभ्यासह्रस्व-बाधात् कृते तस्मिन् “छे च” इति तुक् । पूर्वं तु तुक्क्यभ्यासस्यानजन्त्वाद्भ्रस्वो न स्यात् । ‘अभ्यासविकारेषु’ इति परिभाषायामपवादग्रहणमुत्सर्गग्रहणञ्च बाधकमात्रस्य बाध्यमात्रस्य चोपलक्षणं न तु सामान्य विशेषैकमात्रपरमित्युक्तम् । (चिच्छासति) इत्यत्र यथा ‘अभ्यास विकारेषु’ इत्यनेन “दीर्घात्” इति तुक् ह्रस्वत्वे न बाधते तथा “छे च” इति तुगपि “सन्त्यतः” इति इत्वं न बाधते इति परत्वात्कृते तस्मिन्तुक् । (चाच्छायते) इत्यत्रापि पूर्ववद्दीर्घलक्षणात्तुक् पूर्व ह्रस्वत्वे ह्रस्वलक्षणेऽपि तुगित्ववद्दीर्घत्वं न बाधते इति दीर्घे कृते “दीर्घात्” इति तुक् । (छाया) “माच्छाससिभ्यो य” इति यः । इक्षूणां छाया (इक्षुच्छायम्,) “छाया बाहुल्ये” इति छायान्तस्य तत्पुरुषस्य अनजन्कर्मधारयस्य नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् । नज्कर्मधारये तु (अच्छाया, परमच्छाया) इति, इह बाहुल्यं पूर्वपदार्थधर्मः । तच्च छायाहेतुभूतानामिदवादीनामनेकत्वम् । अन्यथा “विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशनानाम्” इति नपुंसकत्वविकल्पः, इक्षोः छाया (इक्षुच्छायम्, इक्षुच्छाया) इति ॥ ३८ ॥

षोऽन्तकर्मणि । (स्यति । ससौ,) इत्यादि सर्वं श्यतिवत् । (अभिष्यति, अभिष्यत्, अभ्यषात्, अभ्यषासीत्) “उपसर्गात्सिनोति” इत्यादिना “प्राक्सितात्” इति च षत्वम् । (अभिससौ) इत्यत्र “स्थादिष्वभ्यासेन” इति नियमाद् अभ्यासस्य न षत्वम् । (अभिसिषासति) इत्यत्र पूर्ववदभ्यासस्य न षत्वम् । उत्तरस्य तु “इण्कोः” इति षत्वम् । (प्रणिष्यति । प्रण्यष्यद्) “नेर्गद्” इत्यादिना णत्वम् । तच्च अङ्गव्यायेऽपीष्यते । (सेषीयते) “धुमास्था” इतीत्वं हलादौ कङित्यार्धधातुके । आशीर्लिङ्गात्वम् “एर्लिङि” इत्येत्वे (सेयात्) इति । (अवसाय) “न ल्यपि” इतीत्वनिषेधः । (सित्वा, सितः) “द्यत्स्यति” इतीत्वम् । “परिनिविभ्य” इत्यत्र सित इत्यस्यापि ग्रहणम्, तच्च नियमार्थम् । तेन पर्यादिभ्योऽन्यत्र सितशब्दस्य षत्वाभावात् प्रतिसितमित्यत्र न षत्वमित्येके । अन्ये तु सयसाहचर्याद् अलाक्षणिकत्वादिविधिसम्भवे नियमायोगाद् विधिवैषम्यप्रसङ्गाच्च सिनोतेरेव सितशब्दस्य ग्रहणमित्यस्य “उपसर्गात्” इति षत्वं सर्वत्र भवत्येवेत्याहुः । अवस्यतीति (अवसायः) “श्याद्व्यध” इत्यादिना णे युक्, (सायः) घञ् । साये भवः, (सार्यतनः) ।

(१) व्रत इति नास्ति कुत्रचित् ।

(२) उणादौ तु ‘शाशपिभ्यां ददनौ’ इत्येवं दृश्यते ।

“सायञ्चिरम्” इत्यादिना व्युत्थूलोरन्यतरः प्रत्ययः तुडागमः मान्तत्वं च सायशब्दस्य । वस्तुतो मान्तोऽव्ययं सायशब्दस्तस्याव्ययत्वादेव प्रत्ययस्सिद्धः । (सातिः) “ऊति-यूति” इत्यादौ निपातनात् किनोत्वाभावः ॥ ३९ ॥

दो अवखण्डने । (घति । ददौ) इत्यादि इयतिवत् । (प्रणिघति) घुत्वात् । “नेर्गद” इत्यादिना णत्वम् (देयात्) “एलिङि” इत्येत्वम्, (अदात्) “गातिस्था” इत्यादिना नित्यं सिचो लुक् । (देदीयते) “घुमास्था” इतीत्वम् । (दित्सति) “सनि मीमा” इत्यादिना इस् । अभ्यासलोपः, “सस्सी” इति तत्वम् । (दापयति) पुक् । (दित्वा, दितः) “यतिस्वयति” इतीत्वम् । (अवदाय) “न लयपि” इतीत्वनिषेधः इत्वस्य तु नैव प्रसङ्गः । ‘अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लयव्वाधते’ इति पूर्वमेव लयप्रवृत्तेः, तादिकितोऽभावात् (अवत्तम्) इत्यादौ इत्वात्परत्वात् “अच उपसर्गात्” इत्येतद्भवति । अन्यदपीह घुङ्कार्यं ददातिवज्ज्ञेयम् । इयतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ४० ॥

अथ हलन्तानात्मनेपदिनः सेटः परामृशति ।

जनी प्रादुर्भावे । इतः प्रभृति वाङ्मयन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः । प्रादुर्भाव उत्पत्तिरभिव्यञ्जनायां । अत्रायमकर्मकः । यदा त्वन्तर्भावितण्यर्थं उत्पादनायामभिव्यञ्जनायां वा वर्तते तदासकर्मकः । दृश्यते ‘दाशतये अज्ञा ह्यग्नेरजनिष्ट गर्भम्’ । तथा “अचः कर्तृयकि” इत्यत्र भाष्यमपि ‘जायते स्वयमेव’ इति । अत्र ह्यन्तर्भावितण्यर्थत्वेन कर्मस्थभावकत्वात् कर्मकर्तृत्वम् । तथा ऽनुपूर्वोऽयं यदाऽऽत्मजन्मपूर्वके प्रापणे वर्तते तदापि सकर्मकः ‘असौ कुमारस्तमजोऽनुजात’ इति । जननेन तं प्राप्त इत्यर्थः । शृङ्गाच्छरो जायते “ज्ञाजनीर्जा” इति जादेश इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये । “जनिकर्तुः प्रकृतिः” इति जायमानस्य कारणं शृङ्गम् अपादानम् । (जज्ञे, जज्ञाते, जज्ञिषे, जज्ञिवहे) “गमहन” इत्युपधालोपः । तस्य स्थानिवत्त्वाद् द्विवचनम् । “स्तोश्चुः” इति श्चुत्वम् । (जनिता । जनिष्यते । जायतां, जानस्व, जायै । अजायत । जायेत । जनिषीष्ट,) लिङौ । (अजनि, अजनिष्ट, अजनिषातां) “दीपजन” इति कर्तरि तशब्दे च्छेवां चिण् । “जनिवध्योश्च” इति वृद्धिनिषेधः । अन्तर्भावितण्यर्थादस्मात् कर्मकर्तरि कर्मवद्भावाद् नित्यश्चिण् (अजनि स्वयमेव) इति । (जिजनिषते) “जनसनखनां सन्झलोः” इत्यात्वं सन इटि झलादित्वाभावान्न भवति । झलादिश्च सन् सनोतेरेव सम्भवतीति तदर्थमेव सन्प्रहणम् । (जाजायते, जज्जन्त्ये,) “ये विभाषा” इति जनादीनां वा यकारादौ झ्रित्यात्वम् । (जज्जनीति । जज्जन्ति । जनयति,) । “बुधयुधनराजन” इति कर्त्रभिप्रायेऽपि क्रियाफले परस्मपदम् । “जनिजृप्” इति मित्वाद्धस्वत्वम् । ण्यन्तात्कर्मणि “चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्” इति वा इस्वत्वे (अजनि अजानि) इति । (जन्यो घटः, जन्यं घटेन,) “तकिशसिचतियतिजनीनाम्” इति यत् । स च “भव्यगेय” इत्यादिना कर्तृभावयोः । “ये विभाषा” इति नात्वमकित्वात् । (जनः,) पचाद्यच् । घञ्यपि “जनिवध्योश्च” इति वृद्धिनिषेधात् (जनः) । जनानां समूहो (जनता) । “ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्” इति तल् । जनस्य जल्पो (जन्यः) । “मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु” इति जल्पे यत्प्रत्ययः । जनेषु साधुः जनंजनं प्रति वा (प्रतिजनं,) सप्तम्यर्थे वीप्सायां वा ऽव्ययीभावः । (प्रातिजनीनः) । “प्रतिजनादिभ्यः खञ्” इति “तत्र साधुः” इति विषये खञ् । विश्वजनाय हितं (विश्वजनीनम्) । “आत्मन्विष्वजन” इति खः । (पञ्चजनीनम्) । [पञ्चजनादुपसङ्ख्यातम्] इति खः । (सार्वजनिकः, सर्वजनीनः,) “सर्वजनादृञ्” इति ठञ्खौ, त्रय एते कर्मधारयादेवेष्ट्यन्ते । षष्ठीतत्पुरुषे बहुव्रीहौ च “तस्मै हितम्” इति छो भवति, (विश्वजनीयः, पञ्चजनीयः, सर्वजनीयः) इति । महाजनाय हितं (माहाजनिकम्,) [महाजनाचित्यं ठञ्वक्तव्यः] इति ठञ् । अयं तत्पुरुषादेवेष्ट्यते । बहुव्रीहौ तु छो भवति (महाजनीयः) इति । पञ्चजनेषु भवं (पाञ्चजन्यम्,) “बहिर्द्वपञ्चजनेभ्यश्च” इति ञ्यः । (प्रावृषिजः) । “सप्तम्यां जनेर्दः” इति

डः । “प्रावृट्छरत्कालदिवां जे” इति सप्तम्या अलुक् । एवं (शरदिजः) इत्यादि । (वर्षेजः, वर्षजः । क्षरेजः, क्षरजः । शरेजः, शरजः । वरेजः, वरजः) । “विभाषा वर्षक्षरशरवरात्” इति जे परे सप्तम्या वा ऽलुक् । बुद्धेर्जातो (बुद्धिजः) । “पञ्चम्यामजातौ” इति डः । (अनुजः, प्रजा) । “उपसर्गे च संज्ञायाम्” इति डः । (अप्रजाः, दुष्प्रजाः, सुप्रजाः) । “नित्यमसिचप्रजामेधयोः” इति नञ्दुस्सुभ्यः परस्य प्रजाशब्दस्यासिच् प्रत्ययो बहुव्रीहौ । स्त्रियमनुजातः (रुत्र्यनुजः) “अनौ कर्मणि” इति डः । आत्मनो जननेनाग्रजां स्त्रियामवरत्वेन प्राप्त इत्यर्थः । अपरे त्वनुना रुधिराक्षिप्यते, तदपेक्षं स्त्रियाः कर्मत्वमिति स्त्रियमनुरुध्य जात इत्यर्थे इति विवृण्वते । न जायत इति (अजः) । द्विजायतइति (द्विजः,) । द्वितीयजननम् उपनयनम् । (ब्राह्मजो) धर्मः । (क्षत्रियजं) युद्धम् । (अभिजाः) केशाः । “अन्येष्वपि दृश्यते” इति डः । (बीजम्,) पूर्ववत् डः । बीजाकरोति बीजेन सह कषतीत्यर्थः । बीजशब्दो बीजावापसहिते विलेखने वर्तत इति हरदत्तः । *कृजो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ* इति कृजो योगे कृषावभिधेयायां द्वितीयादिभ्यो डाच् । “ऊर्यादिच्चिडाचश्च” इति निपातो “गतिश्च” इत्यव्ययत्वं पूर्वप्रयोगश्च । बीजादिति निर्देशात् दीर्घो बत्वं चोपसर्गस्य । (प्रजनिष्णुः) “अलंकृञ्” इत्यादिना इष्णुच् । (अनुजातो) माणवको माणविकाम्, (अनुजाता) माणविका माणवकेन । “गत्यर्थार्कर्मक” इति कर्तृकर्मणोः क्तः । (जनिः) “भाषायां धाञ्” इत्यादिना किकिनोरन्यतरः । लिङ्वद्भावाद् द्वित्वं च । (जनुः) “जनेरुसिः” इत्युसिप्रत्ययः । (पुंसानुजः । जनुषान्धः) [पुंसानुजो जनुषान्ध उपसङ्ख्यानम्] इति तृतीयाया अलुक् । “तृतीया” इति योगविभागात्समासः । पुंसा जन्मना च हेतुना ऽनुजो ऽन्धश्चेत्यर्थः । (जन्म) । मनिन् । (जन्मी) व्रीह्यादित्वादिनिः । (जन्तुः) । “कमिममि” इत्यादिना तुप्रत्ययः । (जानुः) । “दसनि” इत्यादिना जुष् । अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् “जनिवधोश्च” इति वृद्धिनिषेधो बाध्यते । प्रगता जानुः (प्रजुः) । सङ्गता जानुः (संजुः) । “प्रसंभ्यां जानुनोर्जुः” इति जुः समासान्तो बहुव्रीहौ । (ऊर्ध्वजुः, ऊर्ध्वजानुः) । “ऊर्ध्वाद्धिभाषा” इति जुविकल्पः । (उपजानुः) । समीपे ऽव्ययीभावः । तत्र भवम् (औपजानुकम्) । “उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक्” इति ठक् । “इसुसुक्तान्तात्कः” इति कादेशः । (जाया) । “जनेर्यक्” इति यक् । “ये विभाषा” इत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वाद् नित्यमात्वम् । (युवजानिः) । “जायाया निङ्” इति बहुव्रीहौ निङादेशोऽन्त्यस्य समासान्तः । “लोपो व्योर्वलि” इति यलोपः । (जनिः) । “जनिवसिभ्यामिण्” इतीण् । कृदिकारत्वान् ङीषि (जनी) । तां वहन्तीति (जन्या,) जामातुर्व्यस्याः, “संज्ञायां जन्या” इति द्वितीयान्तात् जनीशब्दाद् वहतीत्यर्थे यत्प्रत्ययः संज्ञायाम् ॥ ४१ ॥

दीपो दीप्तौ । (दीप्यते । दिदीपे, दीपिता । दीपिष्यते । दीप्यताम् । अदीप्यत । दीप्येत, दीपिषीष्ट) लिङौ । (अदीपि अदीपिष्ट) । “दीपजन” इति ते कर्तरि चिण्विकल्पः । (दिदीपिषते । देदीप्यते । देदीप्ति । दीपयति । अदीपिप् अदिदीपत्) । “भ्राजभास” इत्यादिना णौ चङि ह्रस्वविकल्पः । (दीपः) । इगुपधलक्षणः कः । (दीपिता) । “सूददीपदीक्षश्च” इति अनुदात्तेललक्षणे युच्प्रत्यये प्रतिषिद्धे, ताच्छीलिकस्तृन् । (दीप्रः) । “नमिकम्पि” इत्यादिना रः । (दीप्तिः) । “किन्नावादिभ्यः” इति किन् । “तितुत्र” इतीणिनषेधः । (दीप्तः, दीप्तवान्) । ईदित्वादनिट्त्वम् ॥ ४२ ॥

पूरी आप्यायने ॥ (पूर्यते) इत्यादि दीपिप्त् । (अपूपुरत्) । “णौ चङि” इति नित्यं ह्रस्वः । (पूरः,) इगुपधलक्षणः कः । (ऊर्ध्वपूरं) पूर्यते । “ऊर्ध्वं शुचिपूरोः” इति कर्तृवाचिन्यूर्ध्वे (१) उपपदे णमुल् । कषादित्वाद्यथाविध्यनुप्रयोगः । ऊर्ध्वस्सन् पूर्यत इत्यर्थः । (पूर्णः,

पूर्णवान्, पूर्तिः) । आबादित्वात् किन् । (पूर्णिः) इत्यौणादिकः । पूर्णिमिमीतइति (पूर्णिमा) । मूलविभुजादित्वात् कः । (चर्मपूरं) स्तुणोति, (उदरपूरं) भुंक्ते । “चर्मोदरयोः पूरः” इत्यनयोः कर्मणोरुपपदयोः णमुलप्रत्ययः । पूरयतेर्धातुसम्बन्धे विधानाद् धात्वन्तरस्य अनुप्रयोगः । (गोष्पदपुरं) वृष्टो देवः, (गोष्पदम् वा) । “वर्षमाणऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्” इति कर्मण्युपपदे वर्षस्य इयत्तायां गम्यमानायां पूरयतेर्णमुल् ऊकारलोपश्चास्य विकल्पेन । (पूर्णः) । “वा दान्तशान्तपूर्ण” इति कं णिलुगिडभावौ पक्षे निपात्येते । अन्यदा “निष्ठायां सेटि” इति णिलोपे (पूरितः) । पूरयतीति (पूरणः) । बाहुलकात्कर्तरि ल्युट् । (पूरः) बहुलवचनादुरप्रत्ययः ॥ ४३ ॥

तूरी गतित्वरणहिसनयोः ॥ (तूर्यते । तूरे । तूरिता । तूरिष्यते । तूर्यताम् । अतूर्यत । तूर्येत, तूरिषोष्ट । अतूरिष्ट । तूतूरिषते । तोतूर्यते । तोतूरति । तूरयति । अतूतूरत् । तूर्णः । तूर्णवान् । तूर्तिः । तूर्णिः) । औणादिकः । (तूर्यम्,) ण्यत् ॥ ४४ ॥

धूरी गुरी हिंसागत्योः ॥ ४५-४६ ॥

धूरी जूरी हिंसावयोहान्योः ॥ ४७-४८ ॥

शूरी हिंसास्तम्भनयोः ॥ ४९ ॥

चूरी दाहे ॥ (धूर्यते । दुधूरे) । (गूर्यते । जुगूरे) । (धूर्यते । जुधूरे) । (जूर्यते । जुजूरे) । (शूर्यते । शुशूरे) । (चूर्यते । चुचूरे) । गूरी उद्यमे इत्याकुस्मीयः । गुरी इति लघूपधस्तुदादौ । जन्यादय ईदित्वान्निष्ठायांमनिटः ॥ ५० ॥

तप ऐश्वर्ये वा ॥ अयं धातुरैश्वर्ये वा तद्भूयनौ उत्पादयतीत्यर्थः । अन्यदा न्याय्यविकरणः परस्मैपदी च, (तपति) इति । केचिदिह वाग्रहणं वक्ष्यमाणस्य वृत्त वरण इत्यस्य आद्यांशमिच्छन्ति ‘वावृत्त वरणे’ इति । तथा च भट्टिः । ‘ततो वावृत्त्यमाना सा रामशालां न्यविक्षत’ इति । ‘तपि तिपिम्’ इत्यनित्कारिकान्यासे तु ‘तप सन्तापे, तप ऐश्वर्ये वा’ इत्येवं पठतोऽस्यापि वा. शब्दः तप्यतेऽशेषोऽभिमतः । (तप्यते । तेपे, तेपिषे,) इत्यादि, क्रादिनियमादिट् । (तप्ता । तप्यते । तप्यताम् । अतप्यत । तप्सोष्ट) लिङौ । (अतप्त । अतप्सातां,) “झलो झलि” इति सिज्लोपः । (तितप्सते । तातप्यते । तातप्ति । तापयति । अतीतपत् । तप्त्वा, तप्तः । तपनः) । युच् । नन्धादिवा । केचिदाद्यन्तव्यत्यासेन पतेति पठन्ति, तथा च स्वामी । ‘पतेति द्रमिडा’ इति । निरुक्तेऽपि ‘इरज्यति पत्यते क्षयति राजतीति चत्वार ऐश्वर्यकमांण’ इति । तथा पारश्वद्वेऽपि । ‘द्युतयामा नियुतः पत्यमानः । अस्माकं तु उभयमपि प्रमाणमाचार्येणोभयथा शिष्याणां प्रतिपादनात् । तपतीति शपि गर्त सन्तापे ॥ ५१ ॥

वृत्त वरणे ॥ (वृत्यते । ववृते । वर्तिता । वर्तिष्यते । वृत्यताम् । अवृत्यत । वृत्येत, वर्तिषोष्ट) लिङौ । (अवर्तिष्ट, अवर्तिषाताम् । विवर्तिषते । वरीवृत्यते । ववृतीति) इत्यादि । (वर्तयति । अवीवृत्त, अववर्तत्) “उरत्” इति पक्षे ऋकारः । (वृत्त्वा, वर्तित्वा) “उदितो वा” इतीडिकल्पः । (वृत्तः) “यस्य विभाषा” इतीट्प्रतिषेधः । (वृत्यम्) “ऋदुपधात्” इति क्यप् । “अलङ्कृन्” इतीष्णुचि वृधुना साहचर्याद् वर्तमानार्थस्य भौवादिकस्य ग्रहः ॥ ५२ ॥

क्लिश उपतापे ॥ क्लिश्यते । चिक्लिशे । क्लेशिता । क्लेशिष्यते । क्लिश्यताम् । अक्लिश्यत । क्लिश्येत, क्लेशिषोष्ट) लिङौ । (अक्लिष्ट । चिक्लिशिषते, चिक्लेशिषते) । “रलो व्युपधात्” इति कित्त्विकल्पः । (चेक्लिश्यते । चेक्लेष्टि । क्लेशयति । अचिक्लिशत् । क्लिष्टा, क्लिशित्वा, क्लिष्टः, क्लिशितः,) “क्लिशः त्वानिष्ठयोः” इतीट्प्रतिषेधः । “रलो व्युपधात्” इति सेटः त्वः कित्त्विकल्पो न भवति, “मृडमृद” इति नित्यं कित्त्वविधानात् । क्लिष्ट विबाधने इति क्रयादौ ॥ ५३ ॥

काश्च दीप्तौ ॥ (काश्यते । चकाशे । काश्यताम् । अकाश्यत । काश्येत) इत्यादि । शेषं मौवादिकवत् ॥ ५४ ॥

वाश्च शब्दे ॥ (वाश्यते । ववाशे । वाशिता । वाशिष्यते । वाश्यताम् । अवाश्यत । वाश्येत, वाशिषीष्ट । अवाशिष्ट । विवाशिषते । वावश्यते । वावाष्टि । वाशयति । अववा-
शत् । ऋदित्वाणौ चङि ह्रस्वाभावः । (वाश्चः) पुरुषः । “स्फायितञ्चि” इत्यादिना रक् ।
(वाशिरा) । “मन्दिवाशि” इत्यादिना किरच् (१) । जन्यादय उदात्ता अनुदात्तेतः । तपि-
रकोऽनिद्, ‘तपि तपिम्’ इत्यनिद्कारिकापाठात् ॥ ५५ ॥

स्वरितेतौ सेटावाह ॥

मृष तितिक्षायाम् । तितिक्षा क्षमा । (मृष्यते । ममृषे, ममृषिषे । मर्षिता । मर्षिष्यते ।
मृष्यताम् । अमृष्यत । मृष्येत । मर्षिषीष्ट । अमर्षिष्यत् । अमर्षिष्यत । मृष्यति । ममर्ष । म-
र्षिता । मर्षिष्यति । मृष्यतु । अमृष्यत् । मृष्येत्, मृष्यात् । अमर्षत् । अमर्षिष्यत् । परिमृ-
ष्यति) “परेर्मृषः” इति क्रियाफलस्य कर्तृगापित्वेऽपि परस्मैपदम् । (मिम-
र्षिषते, मिमर्षिषति । मरीमृषीति । मर्मृषीति, मर्मर्षि, मरिमर्षि, मरीमर्षि । मर्षयति । अम-
मर्षत् । अमोमृषत्,) “उर्कद्वा” । (मर्षितः, मर्षितवान्,) “मृषस्तितिक्षायाम्” इति सेटो
निष्ठाया अकित्वम् । तितिक्षाया अन्यत्र (अपमृषितं) वाक्यमाह, अविस्पष्टमित्यर्थः ।
(दुर्मर्षणः) । “भाषायां शसियुधि” इत्यादिना युच् खलोऽपवादः । अयमाष्टवीयोऽपि ॥ ५६ ॥

ईशुचिर् पूतीभावे ॥ (शुच्यते । शुशुचे । शोचिता । शोचिष्यते । शुच्यताम् । अशु-
च्यत । शुच्येत, शोचिषीष्ट,) लिङौ । (अशोचिष्ट । शुच्यति) इत्यादि पूर्ववत् । इरित्वा-
ल्लङ्घइविकलपात् (अशुचत् । अशोचीत्) इति । (शुशुचिषते, शुशोचिषते । शुशुचिषति,
शुशोचिषति । शोशुच्यते । शोशोक्ति । शोचयति । अशुशुचत् । शुचित्वा) । “रलो व्युप-
धात्” इति क्त्वासनोः कित्त्वविकल्पः । (शुक्तम्) । ईदित्वा २) दनिद्वत्त्वम् । रसान्तरं
गतमित्यर्थः । (शुक्तिः) । “तितुन्न” इतीणिषेधः । (शुक्तिका) । संज्ञायां कन् । उदात्तौ
स्वरितेतौ । शोके शोचतीति शपि गतम् ॥ ५७ ॥

अथानिटस्वरितेत आह ॥

णह बन्धने ॥ (प्रणह्यते) । “उपसर्गात्” इत्यादिना णत्वम् । (पिनह्यते, अपिनह्यते) ।
‘वष्टि भागुरिः’ इत्यल्लोपः । (नेह । नद्धा) । “नहो धः” इति झलि पदान्ते च हकारस्य ध-
त्वम् । “झषस्तथोर्धोधः” इति धत्वे जश्त्वम् । (नत्स्यते) । धत्वे तस्य “खरि च” इति
चत्वंम् । (नह्यताम् । अनह्यत । नह्येत, नत्सीष्ट) लिङौ । (अनद्ध) । “झलो झलि”
इति सिज्लोपः । (अनत्साताम्) इत्यादि । (नह्यति । ननाह, नेहतुः ननद्ध, नेह्यिथ) ।
थलि भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः । “थलि च सेटि” इत्येत्वाभ्यासलोपौ । (नेहिव) क्रा-
दिनियमादिट् । (नद्धा । नत्स्यति । नह्यतु । (अनह्यत् । नह्येत । अनात्सीत्) “वद्वज”
इति नित्यवृद्धिः । (निनत्सते । निनत्सति । नानह्यते । नानद्धि । नाहयति । अनी-
नहत्) । नधी) “दाभ्नी” इत्यादिना करणे झृन् । षित्वान् ङीप् । (उपानत्) पादुका
शिक्यविशेषश्च । क्तिपि धत्वे “झलां जशोऽन्ते” इति जश्त्वे “वावसाने” इति चत्वंविक-
ल्पः । “नहिवृत्ति” इत्यादिना क्तिबन्ते नह्यतौ पूर्वपदस्य दीर्घः, (प्राणत्) । पूर्ववत् क्कौ दी-
र्घः । (औपानह्यः) मुञ्जः । “ऋषभोपानहोर्ज्यः” इति विकृतिवाचिनस्तदर्थार्थां प्रकृतौ विव-
क्षितार्थां ज्यप्रत्ययः । चर्मण्यपि प्रकृतित्वेन विवक्षिते “चर्मणोऽज्” इत्यजं बाधित्वा पूर्ववि-

(१) उणादौ तु ‘मन्दिवाशि’ इत्यादि सूत्रे उरजेव पठ्यते । वृत्त्यादावपि मन्दुरा
वाशुरा इत्याद्येवादाह्यते ।

(२) निष्ठायामित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

प्रतिपेधेन ज्य एव भवति (औपानहं) चर्म इति । (नाभिः) । “नहेर्भं च” इतोऽप्रत्ययः, हस्य च भः । नाभये हितं (नाभ्यं) तैलम् । “शरीरावयवाद्यत्” इति यत् । एवं नाभौ भवमपि । यस्तु रथावयववाची नाभिशब्दस्तस्य “उगवादिभ्यः” इत्यत्र “नाभि नभं च” इति पाठाद्यति नभभावे (नभ्यो अक्षः, नभ्यमञ्जनम्) इति भवति । (पद्मनाभः) । “अच्” इति योगविभागात्समासान्तोऽच् ॥ ५८ ॥

रञ रागे ॥ (रज्यते, रज्यति) इत्यादि । “अनिदिताम्” इति नलोपः । (ररञ, रङ्का) इत्यादि सर्वं भौवादिकवत् । इयनेको विशेषः ॥ ५९ ॥

शप आक्रोशे ॥ अयमपि भौवादिकवत् । इयस्तञौ विशेषौ । (शप्यते, शप्यति) इत्यादि । नहादयस्त्रयोऽनुदात्ताः स्वरितेतः ॥ ६० ॥

अथात्मनेपदिनोऽनितः परामृशति ॥

पद गतौ ॥ लिङ्यन्ता अनुदात्ता अनुदात्तेतः । (पद्यते । पेदे, पेदिषे, पत्ता । पत्स्यते । पद्यताम् । अपद्यत । पद्येत, पत्सीष्ट) लिङौ । (अपादि, अपत्साताम्) । “चिण् ते पदः” इति कर्तरि ते चिण् । (पित्सते,) “सनिमीमा” इत्यादिना अच् इति “स्कोः” इति सलोपे दकारस्य चत्वम् । “अत्र लोपोऽभ्यासस्य” । (पनीपद्यते । पनीपत्ति) । “नागवञ्जु” इत्यादिना नीक् । (पादयति । अपीपदत् । उत्पदिष्णुः,) “अलं कृञ्” इत्यादिना उत्पूर्वादिष्णुच् । केचित्तु “उत्पत” इति पतति पठन्ति । (पदनः,) “जुचङ्क्रम्य” इत्यादिना युच् । (पादुकः) “लषपत” इत्यादिना उक्ञ् । पद्यत इति (पादः) । “पदरुज्” इति कर्तरि घञ् । पादाभ्यां चरति (पदिकः) । “पपादिभ्यष्टन्” इत्यत्र “पादः पच्च” इति पाठात् घनि पद्भावः । (पदिकी) । पित्त्वात्स्त्रियां ङीष् । पादार्थमुदकं (पाद्यम्) “पादाद्याभ्यां च” इति यत् । पादाय हितम्, तत्र भवं वा (पद्यम्) । “शरीरावयवाद्यत्” “शरीरावयवाच्च” इति योगाभ्यां यत् । “पद्यत्यतदर्थे” इति पादस्य पद्भावः । द्वाभ्यां पादाभ्यां क्रीतं (द्विपाद्यम्) “पणपादमाषशताद्यत्” इति पणाद्यन्ताद् द्विगोः प्राग्वतीयेष्वर्थेषु यत् । “पद्यत्यतदर्थे” इत्यत्र शरीरावयववाचिनो ग्रहणाद्देह पद्भावः । (पच्छः) । “संख्यैकवचनात्” इति विप्सायां शस् । “ऋचश्शे” इति ऋक्सम्बन्धिनः पादशब्दस्य पद्भावः । द्वौ द्वौ पादौ लभते द्विपदिकां लभते, “पादशतस्य सङ्ख्यादेर्वीप्सायां वुञ् लोपश्च” इति पादशतयोरन्यतरस्यां सङ्ख्यादेस्समासाद् वीप्सायां वुन्, अन्तस्य च लोपः । “यस्य” इति लोपेनैव सिद्धेऽन्तलोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । तेनाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाभावात् “पादः पत्” इति भसंज्ञानिमित्तः पद्भावस्सिद्ध्यति । “यस्य” इति लोपे हि तस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वात् पाच्छब्दान्तमङ्गं भसंज्ञं न स्यात् । प्रकृत्युपाधिरपि वीप्सा तद्धितेन द्योत्यत इति “तद्धितार्थ” इति समासः । अत एव “नित्यवीप्सयोः” इति द्विवचनं न भवति । द्वौ पादौ दण्डयति ददाति वा (द्विपदिकां) दण्डयति ददाति । “दण्डव्यवसर्गयोश्च” इति वुन् । व्यवसर्गो दानम् । अवीप्सार्योऽयमारम्भः । व्याघ्रस्येव पादावस्य (व्याघ्रपात्, श्येनपात्,) “पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः” इति हस्त्यादिव्यतिरिक्तोपमानपूर्वपदस्य पादान्तस्यान्तस्य लोपः समासान्तः । व्याघ्रसदोऽपत्यं (वैयाघ्रपद्यः,) गगादित्वाद्यञ् पूर्ववत्पद्भावः स च “निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति” इति पाच्छब्दस्यैव भवति, न तु तदन्तस्य । “न द्वाभ्याम्” इत्यैजागमो वृद्धिनिषेधश्च । (कुम्भपदी, घृतपदी) । “कुम्भपदीषु च” इति पादान्त्यलोपस्समासान्तः । कुम्भपद्यादिषु साध्येषु पादान्त्यलोप इत्यक्षरार्थः । अत्र बहुवचननिर्देश आद्यर्थावगतये । आद्यर्थसङ्ग्रहीताश्च गणपाठ एव द्रष्टव्याः । कुम्भादिभ्यः पादस्य लोप इति वक्तव्ये समुदायपाठो विषयनियमाथः । तत्र ये उपमानपूर्वाः कुम्भपद्यादयो, ये च शतपद्यादयः सङ्ख्यापूर्वास्तेषां यथाक्रमं “पादस्य लोपः” “सङ्ख्यासु पूर्वस्य” इति सिद्धे लोपे पुनः पाठात् स्त्रियां नित्यं ङीवेव भवति, न तु (व्याघ्रपात्, व्याघ्रपदी द्विपात्, द्विपदी) इत्या-

दिवत् “पादोऽन्यतरस्याम्” इति पाच्छब्दान्तस्य विधीयमानो ङीष्बिकल्पः । ये त्वनुपमानसङ्ख्यापूर्वाः घृतपद्यादयस्तेषामपि स्त्रीत्वविशिष्टानां पाठाद् स्त्रियामेव पद्मावो नित्यश्च ङीप् । अष्टादशीशब्दस्यात्र पाठात् “अष्टनस्संज्ञायाम्” इति वा पूर्वपदस्य दीर्घः । अत्र सुधाकरः । “सङ्ख्यासुपूर्वस्य” इति पाद(१)स्यान्त्यलोपे “पादोऽन्यतरस्याम्” इति ङीपि सुपदीशब्दे सिद्धे कुम्भपदीषु पाठः स्त्रियां सङ्ख्योपमानपूर्वपदस्य नित्यं ङीबर्थः । तेन ‘सुपाद् द्विरदनासोरुः’ इति भट्टिप्रयोगश्चिन्त्य इत्याह । (द्विपात्, द्विपदी । सुपात्,) “सङ्ख्यासुपूर्वस्य” इति पादान्त्यलोपस्समासान्तः । “पादोऽन्यतरस्याम्” इति वा ङीपि भत्वं पद्मावः । स्त्रियां ङीवेव सुपाच्छब्दस्येतीदानीमेवोक्तम् । (द्विपदा) कक्, “टावृचि” पादान्तस्य कच्यभिधेयात् टापि पद्मावः पूर्ववत् । (पदाजिः, पदातिः, पदगः, पदोपहतः,) “पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु” इति पादशब्दाद् आज्यादिषूत्तरपदेषु पदादेशः । (पद्धिमम्, पत्कापी, पद्धतिः) “हिमकाषिहतिषु च” इति हिमादिषूत्तरपदेषु पद्मावः । चकारान्निष्के च, (पन्निष्कः । पादघोषः, पद्धोषः । पादमिश्रः, पन्मिश्रः । पादशब्दः, पच्छब्दः,) “वा घोषमिश्रशब्देषु” इति वा पद्भावः (सम्पत्) सम्पदादित्वात्किप् । क्तिन्नपीष्यते, (सम्पत्तिः) इति । (पदम्, “खनो घ च” इति चकारात्करणादौ घः । पदान्यधीते वेद वा (पदकः,) “क्रमादिभ्यो वुन्” इति वुन् । (पद्याः) पांसवः, “पदमस्मिन्दृश्यम्” इति प्रथमान्ताद् दृश्यत्वोपाधिकादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत् । “पद्यत्यतदर्थे” इति पद्मावः । (पूर्वपदिकः) “इकन् बहुलं पदोत्तरपदात्” इत्यध्येतृवेदित्रोरिकन् । अनुपदं धावति (आनुपदिकः,) “माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति” इति द्वितीयासमर्थादठक् । पूर्वपदं गृह्णातीति (पौर्वपदिकः) “पूर्वपदं गृह्णाति” इति पदोत्तरपदाट्ठक् । आप्रपदं प्राप्नोतीति (आप्रपदीनः) पठः, “आप्रपदं प्राप्नोति” इति द्वितीयान्तात्त्वः । शरीरेणासम्बद्धस्यापि पदादेः प्रमाणमाख्यायते पादस्याग्रं (प्रपदम्) । अत एव निर्देशात्समासः, पूर्वनिपातश्च । (आप्रपदात्) “आङ्मर्यादाभिविध्योः” इत्यव्ययीभावः । (अनुपदीना) उपानत्, “अनुपदसर्वाङ्ग” इति बद्धेत्यर्थे खः । *यस्य चायामः* इत्यव्ययीभावसमासः । अनुर्यस्यायामवाची तेन लक्षणभूतेनानुस्समस्यते इति सूत्रार्थः । इति च पदायाम उपानदायामस्य लक्षणम् । सप्तभिः पदैरेवाप्यते (साप्तपदीनं) सख्यम्, “साप्तपदीनं सख्यम्” इति निपात्यते । (अनुपदम्) अन्वेष्टा (अनुपदी) गवाम्, “अनुपद्यन्वेष्टा” इतीन्नन्तो निपात्यते । अनोः पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । गवामिति पदापेक्षया षष्ठी । नित्यसापेक्षत्वात्समासः । एण्या इव पादावस्य, अजस्येव पादावस्य, प्रोष्ठो गौः, तस्येव पादावस्य (एणीपदः, अजपदः, प्रोष्ठपदः,) “सुबात” इत्यादिनाच्प्रत्ययः पद्मावश्च निपात्यते । एणीपदाजपदयोः पद्माव इति निपातनफलं वदतो हरदत्तस्य प्रोष्ठपदेति पाठो नाभिमतः प्रतीयते । (पूर्वं प्रोष्ठपदे, पूर्वाः प्रोष्ठपदाः,) “फलगुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे” इति नक्षत्रे वर्तमानयोर्द्वित्वे वा बहुवचनम् । प्रोष्ठपदाभिर्युक्तः कालः, (प्रोष्ठपदः,) प्रोष्ठपदाशब्दस्तत्सहचरिते चन्द्रमसि वर्तते । तत्र “नक्षत्रेण युक्तः कालः” इत्यणि तस्य “लुबविशेषे” इति लुप् । “लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने” इति कालस्य स्त्रीत्वबहुत्वे, तासु जातः (प्रोष्ठपादः) । “सन्धिवेला” इत्यादिनाऽण् । “जे प्रोष्ठपदानाम्” इति जातार्थे वृद्धिनिमित्ते तद्धिते परत उत्तरपदस्य वृद्धिः । गेहानुप्रपादमास्ते गेहंगेहमनुप्रपादमास्ते, गेहमनुप्रपादमनुप्रपादमास्ते । “विशिषतिपदि” इत्यादिना णमुल् । “तृतीयाप्रभृतीनि” इति समासविकल्पः । समासे “नित्यवीप्सयोः” इति द्विवचनं न भवति; तयोस्तेनैवोक्तत्वात् । आभीक्ष्ण्ये क्त्वापीष्यते, गेहमनुप्रपादास्त इति । सूत्रार्थो भूवादावुपपादितः (सम्पादी) । णिनिः । (साम्पाद्यम्) । ब्राह्मणादित्वाद्भावकर्मणोः प्यञ् । जीविकामापन्नः (जीविकापन्नः,) आपन्नो जीविकाम् (आप-

जीविकः,) “द्वितीयाश्रित” इति “प्रासापन्ने च द्वितीयया” इति च तत्पुरुषः । “प्रासापन्ने च” इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ऽऽपन्नाशब्दस्य समासोऽपि (भाष्यजीविकः) इत्येव । तत्र हि प्रासापन्ने अ च इत्यकारः प्रक्षिप्यते, स चान्त्यादेशः । सौत्रत्वाच्च न प्रकृतिभावः । सम्पद्यत इति (सम्पद्यः,) “अभूततद्भावे” इति सूत्रे निपातनात् शः । ततश्च यन् । (पादूः) । “णित्कसिपद्यतेः” इत्यूकारप्रत्यये णित्वाद्बृद्धिः । (पादुका) । संज्ञायां कनि “केणः” इति ह्रस्वः । (पद्मम्) । “अर्तिस्तु” इत्यादिना मन् । (पद्मिनी) । “पुष्करादिभ्यो देशे” इति मत्वर्थीय इनिः । (पद्मवती, पद्मा) । “अर्श आदिभ्योऽच्” इति मत्वर्थेऽच्, टाप् । अयं कथादावपि ॥ ६१ ॥

खिद दैन्ये ॥ (खिद्यते । चिखिदे । खेता । खेतस्यते । खिद्यताम् । अखिद्यत । खिद्येत, खित्सीष्ट । अखित्त्) । “लिङ्सिचौ” इति लिङ्सिचोः कित्त्वान्न गुणः । (चिखित्सते) । “हलन्ताच्च” इति सनः कित्त्वम् । (चेखिद्यते । खेदयति । अचोखिदत् । खित्त्वा । खिन्नः । खिदिरम्,) “इषिमदि” इत्यादिना किरच्(१) । खिद्यते इति कर्मकतरीति वामन इति स्वामि-सुधाकरौ । तस्यान्तर्भावितण्यर्थत्वेन रौधादिकस्य सकर्मकस्य खिन्दतीति परिघातार्थस्य स्वतः सकर्मकस्य वा कमकर्तरीदं रूपमित्यभिप्रायः । एवं वदतोऽस्य श्यनि पाठो नाभिमतः प्रतीयते । धातुपाठकोशेषु व्याख्यानेषु च अविगीतः पठ्यते । अयं रूधादावपि । परिघाते तुदादिः ॥ ६२ ॥

विद सत्तायाम् ॥ (विद्यते) इत्यादि खिदिवत् ॥ वेत्तीति ज्ञाने गतम् ॥ ६३ ॥

बुध अवगमने ॥ (बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते । “एकाच” इति बशो भष् । (बुध्यताम् । अबुध्यत । बुध्येत, भुत्सीष्ट । अबोधि, अबुद्ध, अभुत्साताम्,) “दीपजन” इति कर्तरि तशब्दे वा चिण् । “लिङ्सिचौ” इति कित्त्वम् । (बुभुत्सते । बोबुध्यते । बोबो-द्धि । बोधयति पद्मम्) “बुधयुध” इति क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि परस्मैपदम् । अत्र बुधादीनां चतुर्णाम् “अणावकर्मकात्” इत्येव सिद्धे, वचनमिदमचित्तवत्कर्तृकार्थमिति वृत्तौ । ‘तत्त्वं बुध्यते’ इति धर्मकोर्तिप्रयोगे सकर्मकत्वमन्तर्भावितण्यर्थत्वेन नेयम् । ‘क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः’ इति माघे सकर्मकत्वं वृत्तिकारादीनामनभिमतमेव । यद्वा ऽयमर्थभेदेन सकर्म-कोऽकर्मकश्च । (बुद्ध्वा । बुद्धः । बुबुधानः,) “मुचिबुधिभ्यां सन्वच्च” इत्यानचि सन्वद्धा-वाद् द्वित्वम् । बोद्धुमिच्छुरित्यर्थः । सन्वद्धावाद् “हलन्ताच्च” इति कित्वाद्गुणत्वम् । (बुधानः) आचार्यादिः, “युजिबुधिदशेः कित्त्व” इत्यानच् । बोधयतीति ज्वलादौ । बो-धति बोधत इति हि भ्वादौ ॥ ६४ ॥

युध सम्प्रहारे ॥ (युध्यते) इत्यादि बुधिवत् । ते तु अयुद्ध इति सिजेव । (राज-युध्वा,) राजानं बोधितवानित्यर्थः । “राजनि युधि कृजः” इति राजनि कर्मण्युपपदे भूते कनिप् । इहान्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वम् । (सहयुध्वा,) “सहे च” इति भूते क-निप् । (राजयुध्वा ब्राह्मणी, सहयुध्वा ब्राह्मणी) । [वनो न हश] इति ङीब्रेफयो-निषेधः । (योधः, योधः,) प्रज्ञादिपाठात्स्वार्थे वाण् । अत एव पाठादिगुणधलक्षणं कं बाधित्वाच् । आदाय युध्यतेऽनेनेति (आयुधम्,) [घञर्थे कविधानम्] इति कः । आयुधेन जीवति (आयुधीयः, आयुधिकः,) “आयुधाच्छ च” इति जीवतीत्यर्थे ठक्ञौ । (युयुधानः,) बाहुलकादानचि द्वित्वम् । (युध्मः) आहवो योद्धा च, “इपियुधि” इत्या-दिना मक् । (दुर्योधनः, सुयोधनः,) “भाषायां शासियुधि” इति खलर्थे युच् । युध्यतीति

(१) खिद्रम्, इषिमदित्यादिना रक् इति पुस्तकान्तरे पाठ उपलभ्यते, स च वृत्त्या-दिविरोधादुपेक्ष्यः । वृत्त्यादिषु च इषिरोऽग्निरित्यादिकमुदाह्रियते । खिद्रमित्यादिकन्तु ‘स्फा-यिताश्चि’ इत्यादिसूत्रेण रका सम्पादितम् ।

युद्धमिच्छतीति क्यचि ॥ ६५ ॥

अनो रुध कामे ॥ रुधेरनूपसृष्टस्य कामे वृत्तस्य दिवादित्वमात्मनेपदित्वं च । (अनुरु-
ध्यत) इत्यादि पूर्ववत् । रुणद्धीत्यावरणे रुधादौ ॥ ६६ ॥

अण प्राणने ॥ (अण्यते । आणे । अणिता । अणिष्यते । अण्यताम् । आण्यत ।
अण्येत । अणिषीष्ट । आणिष्ट । अणिणिपते । आणयति । मा भवानणिणत्) ॥

यमिर्जमन्तेष्वनिडेक इष्यते रमिश्च यश्च श्यनि पठ्यते मनिः ।

नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिस्तु षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥

इति व्याघ्रभूतिवचनादर्थं सेट् । केचिदनिटां मध्ये पाठस्य प्रयोजनादर्शनाद् अमुं धातुं
नाधीयते । शाकटायनस्तु 'अन' इत्याह । एवं च तवर्गीयान्तं काण्डमध्यनुसृतं भवतीति ।
अणतीति शब्दे शपि । अनितीति प्राणने लुकि ॥ ६७ ॥

मन ज्ञाने ॥ न त्वां तृणाय मन्ये, न त्वां तृणं मन्ये, "मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा प्राणिषु"
इति कर्मणि वा चतुर्थी । इह चानुवाद्ये कर्मणि व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् चतुर्थी न भव-
ति । अप्राणिष्वित्यपास्य [अनावादिषु] इति वार्तिकं पठितम् । तेन न त्वां नावं मन्ये यावत्ती-
र्णं न नाव्यम्, न त्वामन्नं मन्ये यावन्न भुक्तं श्राद्धम् । इत्यत्राप्राणित्वेऽपि द्वितीयैव भव-
ति । तथा प्राणित्वेऽपि न त्वां श्वानं मन्ये, न त्वां शुने मन्ये इत्यत्र उभयं भवति । (मेने ।
मन्ता । मंस्यते । मन्यताम् । अमन्यत । मन्येत, मंसीष्ट । अमंस्त, अमंसाताम्) । एहि
मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति नहि(१) भोक्ष्यसे भुक्तस्सोऽतिथिभिः, अत्र "प्रहासे च मन्योपपदे
मन्यतेरुत्तम एकवच" इति प्रहासे परिहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातावुत्तमविषये मध्यमः,
मन्यतेश्च मध्यमविषये उत्तमः । "एकवच" इति वचनात् द्विबद्धोरप्येकवचनमेव । दर्शनीयमानी
भार्यायाः, "मन" इति कर्मण्युपपदे मन्यतेर्णिनिः । भार्याया इति कर्मणि षष्ठी । तत्सापेक्ष-
स्यापि दर्शनीयशब्दस्य गमकत्वात्समासः । "*क्यङ्मानिनोश्च*" इति क्यङन्ते मानिनूशब्दे
चोत्तरपदे पुंवद्भावः । पण्डितमात्मानं मन्यते देवदत्तः (पण्डितमानी, पण्डितम्मन्यः) "*आ-
त्ममाने खश्च*" इति कर्मण्युपपदे आत्ममाने वर्तमानान्यतोर्णिनिः खश्च । आत्मनो मान
आत्ममानः, कर्मणि षष्ठ्याऽसमासः । आत्मा च स्वः, स च सन्निधानान्मतैव, तस्य चात्म-
स्वरूपेण कर्तृत्वम् । पण्डितत्वादिस्वरूपेण कर्मत्वमिति न विरोधः । खशश्चित्त्वात् श्यन्, खि-
त्त्वान्मुम् । (मन्या,) पश्चाद्ग्रीवाशिरा "संज्ञायां समजनपद" इत्यादिना क्यप् । अन्यत्र
क्तिनि (मतिः,) "मन्त्रे वृष" इति क्तिनो वचनमुदात्तमात्रार्थः न तु भाषायां तन्निवृत्त्य-
र्थम् । (वैमत्यं, विमतिमा । साम्मत्यं, सम्मतिमां,) वृद्धादिषु "वैर्यातलाभमतिमनशार-
दानां समो मतिमनसोः" इति पाठात् प्यजिमनिचौ । "इगन्ताच्च लघुपूर्वात्" इत्यणपि
भवति, (वैमतं, साम्मतम्) इति । त्वतलौ तु सर्वत्रैवप्येते इत्युदाहार्यौ । (राज्ञां मतः,)
"मतिबुद्धि" इति वर्तमाने क्तः । "क्तस्य च वर्तमाने" इति कर्तरि षष्ठी । मतस्य करणं
(मत्यम्,) तच्च भावः, साधनं वा । "मतजनहलात्" इति यत् । (मनः,) असुन् । मन
एव (मानसम्,) प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् । असुमनास्सुमना भवति (सुमनायते) इत्यादौ
भृशादित्वात् क्यङ्सलोपौ । तत्र हि सूद्दुरभिभ्यः परो मनशब्दः पठ्यते । (वैमनस्यं विम-
नसिमा । साम्मनस्यं सम्मनसिमा,) "वैर्यातलाभमतिमनशारदानां समो मतिमनसोः"
इति प्यजिमनिचौ । त्रतलौ चोदाहार्यौ । (विमनीकरोति,) "अरुर्मनश्चक्षुः" इत्यादिना
च्चिःसलोपश्च । मनसादेवो नाम कश्चित्, "मनसस्संज्ञायाम्" इत्युत्तरपदे तृतीयाया
अलुक् । "दिवः कर्म च" इति करणत्वात्तृतीया । संज्ञासमावेशेन कर्मत्वमपीति दीव्यतेः
कर्मण्यणभवतीति दीव्यताबुक्तम् । (मनसाज्ञायी,) "आज्ञायिनि च" इत्यलुक् । लुकि तु
मनसाज्ञायीति स्यात् । (वाङ्मनसम्) "अचतुर" इत्यादिना द्वन्द्वेऽजन्तो निपातितः ।
(मधुः,) "फलिपादिनमि" इत्यादिना उप्रत्ययो धकारश्चान्त्यादेशः । (मधुरः) "उष-

सुषि” इत्यादिना मत्वर्थे रः । इह मधुशब्दो रसनाप्राद्ये माधुर्याख्यरसे वर्तते । तेन मधुरं मध्वित्यपि भवति । इह च न भवति, मध्वस्मिन् घटे ऽस्ति मधुरो घट इति । इदं च “तदस्यास्त्यस्मिन्” इति विवक्षानियमार्थस्य इतिशब्दस्यानुवर्तनाल्लभ्यते । (मनुः,) “शृस्वृष्णिहि” इत्यादिना उप्रत्ययः । मनोस्त्री (मनायी, मनावी, मनुः) । “मनोरौ वा” इति ङीष्प्रकार औकारो वान्तादेशः । (मनुष्यो, मानुषः,) “मनोर्जातावज्यतौ पुक्च” इति अज्यतौ पुक्चागमः । जाताविति वचनाद् इह अपत्यग्रहणं व्युत्पत्तिमात्रार्थम् । तेन मानुषा इत्यत्र “यजजोश्च” इत्यपत्यस्याजो विधीयमानो बहुषु लुङ् न भवति । (मानुषी) गौरादित्वान्ङीष् । “हलस्तद्धितस्य” इति ईति परतस्तद्धितयकारस्य लोपः । (मानुष्यकम्,) “गोत्रोक्ष” इत्यादिना समूहे वुञ् । अपत्ये त्वणि (मानवा) इति । मनुष्या अप्यपत्यत्वारोपेण मानवा इत्युच्यन्ते । यदा मानवस्य कुत्सादि विवक्ष्यते तदा ॥

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौतसर्गिकः स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिद्ध्यति माणवः ॥

इति नकारस्य णत्वम् । अण्टु सामान्येनैव सिद्धः । माणव एव (माणवकः,) संज्ञायां कन् । (माणव्यम्,) “ब्राह्मणमाणव” इति समूहे यत् । (माणवीनम्,) “माणवचरक” इति हितार्थे खञ् । (माणव्यम्,) ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । (मुनिः,) “मनेरुच्चोपधायाः” इतीन्प्रत्ययः, उपधायाश्चोकारः । (मौनम्,) “इगन्ताच्च” इति भावेऽण् । मनु अवबोधन इति तनादौ ॥ ६८ ॥

युज समाधौ ॥ समाधिश्चित्तिनिरोधः, तेनायमकर्मकः । युज्यत एतत् इति प्रयोगस्तु युनक्तः कर्मणि यकि तङि । (युज्यते ब्रह्मचारी योगम्) इत्येतदपि “सृजिमृज्योदश्यस्तु” इति सकर्मकस्य कर्तुः कर्मवद्भावश्चनोर्विधानाद्युज्यते । युज्यतिसृज्यत्योरकर्मकत्वं एव वार्तिकं चोपपद्यते । युज्यतइत्यादि पूर्ववत् । (प्रयुक्,) “सत्सूद्विष” इत्यादिना सोपपदात्किप् । (युज-मापन्ना महर्षयः) इत्यत्र निरूपपदत्वेऽपि सम्पदादित्वाद्भावे किप् । “युजेरसमासे” इति सर्वनामस्थाने नुमस्य न भवति, इकारवतो रौधादिकस्यैव तत्र निर्देशात् । (योगी,) सम्पृचादिना घिनुण् । “युग्यं च पत्रे” इति निपातनं नास्य, अर्थस्वभावात् । “दाम्नीशसयुज” इति घृन्विधावपि नास्य ग्रहः, अनभिधानात् ॥ ६९ ॥

सृज विसर्गे ॥ अयमकर्मकः । प्रयुज्यते च “वृन्तश्च हरति पुष्पमनोकहानां, संसृज्यते सरसिजैरङ्गान्शुभिन्नैः” इति । कर्मणि प्रयोगे तु प्रक्रमभङ्गस्यात् । “स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुस्सौरभ्यमीप्सुखि ते सुखमाहवस्य” । इति च न सङ्गच्छते । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्यस्यादयस्तु सृजतेः कर्मणि । सृज्यते मालामिति कर्तरि । (सृज्यते । ससृजे, ससृजिसे,) क्रादिनियमान्नित्यमिद् । “विभाषा सृजिदृशोः” इति विकल्पेऽस्य न भवति, थलोऽभावात् । (स्रष्टा । स्रक्ष्यते । सृज्यताम् । असृज्यत । सृज्येत, सृक्षीष्ट,) लिङौ । (असृष्ट, असृक्षाताम् । सिसृक्षते,) झलादौ व्रश्चादिना षत्वे “षढोः कस्सि” इति कत्वम् । अकिति झलादौ “सृजिदृशोः” इत्यादिना अमागमः “हलन्ताच्च” इति “लिङ्सिचावात्मने पदेषु” इति सनो लिङ्सिचोश्च क्त्वात् नामागमो नापि गुणः । (सरीसृज्यते । सरीसृष्टि । सजयति । अस्रीसृजत् अससर्जत्,) “उर्कद्वा” ॥ ७० ॥

लिश अलपीभावे ॥ (लिश्यते । लिलिशे । लेष्टा । लेक्ष्यते) । व्रश्चादिना षत्वे कत्वम् । (लिश्यताम् । अलिश्यत । लिश्येत, लिक्षीष्ट । अलिक्षत, अलिक्षाताम्) “शल इगुपधात्” इति कसः । “कसस्याचि” इत्यकारलोपः । (लिलिक्षते । लेलिश्यते । लेलेष्टि । लेक्षयति । अलीलिशत् । लिक्षा,) बाहुलकात् कसप्रत्ययः । अयं गत्यर्थस्तुदादौ । पदादयोऽनुदात्ताः अनुदात्तेतो ण्यतिवर्जम् ॥ ७१ ॥

अथानिटः परस्मैपदिन आह ॥

राधोऽकर्मकाद्वृद्धावेव ॥ एवकारो भिन्नक्रमः । अस्मादकमकादेव श्यन् । वृद्धिग्रहणं तु उदाहरणदर्शनार्थम्, यथा वृद्धावकर्मक इति । एवकारश्च एवमर्थात्सिद्धायाः सकर्मकक्रिया-व्यावृत्तेरनुवादमात्रम् । काश्यपस्तु यथाश्रुतमेवान्वयं वदन् ‘अथावधारणार्थनैवकारेण अन्य-त्रार्थनिर्देशेष्वनियमो ज्ञाप्यते’ इति तत् “कर्मवत्” सूत्रभाष्ये राध्यत्योदनस्त्वयमेवेत्यवृद्धौ श्यनो दर्शनादुपेक्ष्यम् । अत्र हि सिद्ध्यतीत्यर्थः । तथा “राधीक्षयोः” इत्यत्र वृत्तौ देवदत्ताय राध्यतीति देवपर्यालोचने श्यनोऽदर्शनाच्च, अत्र देवस्य जीवत्यादौ प्राणादिवद्धात्वर्थेऽन्तर्भा-वादकर्मकत्वम् । एवं हि मावप्रयोगश्चोपपद्यते ॥

न दूये सात्वतीसूनुर्यन्मह्यमपराध्यति ।

क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः ॥

इत्यत्र हि द्रोहोऽर्थः । (रराध, रराधतुः,) “राधो हिंसायाम्” इत्येत्वाभ्यासलोपौ दैवादिकस्य, यतो हिंसार्थस्य सकर्मत्वाद् दैवादिकत्वमेव न भवति । (राद्धा । रात्स्यति । राध्यतु । अराध्यत्, राध्येत्, राध्यात्,) लिङौ । (अरात्सीत् आराद्धम्, अरात्सुः । रिरा-त्सति । राराध्यते । राध्यति । अरीरधत्) । अयं स्वादिश्चुरादिश्च ॥ ७२ ॥

व्यध ताडने । (विध्यति,) “ग्रहिज्या” इत्यादिना सम्प्रसारणम् । तच्च “न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्” इति पूर्वस्य न भवति । (विव्याध, विव्यधतुः, विव्यद्ध, विव्यधिय, विव्यधथुः विव्यध, विव्याध, विव्यधिव,) क्रादिनियमादिद् । थलि भारद्वाजनियमादिद्विकल्पः । पिद्वचनेषु “लिव्यभ्यासस्य” इत्यभ्यासस्य हलादिशेषं बाधित्वा सम्प्रसारणम् । अन्यत्र ग्रहि-ज्यादिना सम्प्रसारणे पश्चाद् द्विवचनम् । (व्यद्धा । व्यत्स्यति । विध्यतु । अविध्यत् । विध्येत्, विध्यात्) “किदाशिषि” इति कित्वात्प्रसारणम् । (अव्यात्सीत्, अव्याद्धाम् । विव्यत्सति,) हलादिशेषे इत्वम् । (वेविध्यते । वाव्यद्धि । व्याधयति । अविव्यधत् । व्याधः,) “श्याद्वाध” इति णः । (व्यधः,) “व्यधजपोः” इत्यप् । (मृगावित्,) “क्विप् च” इति क्विप्, “नद्विवृति” इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । (विधुः,) “पृमिदिव्यधि” इति कुप्रत्ययः ७३ ॥

पुष पुष्टौ । (पुष्यति । पुपोष, पुपोषिथ,) क्य्यादिनियमान्नित्यमिद् । भारद्वाजनियमस्तु उपदेशेऽजन्तानामत्वतां चेदिह न भवति । (पोष्टा । पोक्षयति । पुष्यतु । अपुष्यत्, पुष्येत्, पुष्यात्,) लिङौ । (अपुषत्) “पुषादि” इत्यादिनाङ्परस्मैपदे । तङि तु (व्यत्ययपुक्षत) इति कसो भवति । कर्मणि तु (अपोषि, अपुक्षाताम्, अपुक्षत) इति चिण्कसौ भवतः । (पुपु-क्षति । पोपुक्ष्यते । पोपोष्टि । पोषयति, अपूपुषत्) । पुष्यन्त्यस्मिन्नारब्धानि कार्या-णीति (पुष्यः,) “पुष्यसिद्धौ नक्षत्रे” इति क्यप् निपात्यते । पुष्येण युक्तः (पौषः,) “नक्षत्रेण युक्तः कालः” इत्यण् । (पौषमहः,) “तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि” इति यलोपः । स्वपोषं पुष्यती-त्यादि पोषतिवन्नेयम् । “स्वे पुषः” इति णमुल् । (पुषति, पोषति,) इति द्वयं शपि । पुष्णातीति क्रयादौ । पोषयतीति चुरादौ ॥ ७४ ॥

शुष शोषणे । (शुष्यति) इत्यादिपुषिवत् । (शुष्कः, शुष्कवान्,) “शुषः कः” इति निष्ठातस्य ककारः । शुष्कैव (शुष्किका,) शुष्का जङ्घा ऽस्थाः (शुष्कजङ्घा) । कत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद् “उदीचामातस्स्थाने” इति ककारपूर्वत्वेन वैकल्पिकइत्वनिषेधो “न कोप-धायाः” इति पुंवद्भावनिषेधश्च न भवति । (आतपशुष्कः) “आतपशुष्कपक्वन्धैश्च” इति सप्तमीस मासः । (ऊर्ध्वशोषं शुष्यति,) “ऊर्ध्वं शुषिपूरोः” इत्यूर्ध्वं कर्तरि णमुल् । कषादित्वाद्यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ७५ ॥

तुष प्रीतौ । प्रीतिस्तृप्तिः । तुष्यति) इत्यादि ॥ ७६ ॥

दुष वैकृत्ये । वैकृत्यं विकृतिः (दुष्यति) इत्यादि ॥ (दोषणं, दूषणं,) इति णौ “दोषो णौ” इत्यूत्वमुपधायाः । (दूषयति चित्तं दोषयति वा,) “वा चित्तविरागे” इत्यूकार-विकल्प उपधायाः, विरागश्चित्तस्याप्रीतता । (दोषी,) सम्पृचादिना घिनुण् (दूषिका,)

“कपिदूषिभ्यामीकन्” इतीकन् ॥ ७७ ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ (श्लिष्यति । श्लिषेष्ट । श्लिष्यति । श्लिष्यतु । अश्लिष्यत् । श्लिष्येत्, श्लिष्यात्,) लिङौ । (अश्लिष्यत् कन्यां देवदत्तः) “श्लिष आलिङ्गने” इति अङ-पवादः कसः । आलिङ्गनं परिष्वङ्गः । अन्यत्र पुषादित्वादङ्, समश्लिषज्जतु काष्टम् इति । अथात्मनेपदेषु कथं भवितव्यम्, समाश्लिषि कन्या देवदत्तेन समाश्लिष्यतां समाश्लिष्यन्त इति । “शल इगुपधात्” इति कसो भविष्यति । एकवचने तु परत्वाच्चिण् । यद्येवमनालिङ्गनेऽपि कसः प्राप्नोति, इष्यते च सिच् समश्लिष्यत जतूनि काष्ठैरिति । एवं तर्हि “श्लिषः कसः” इति योगविभागः । अयं च पुरस्तादपवाद्व्यायेन अङ् बाधते, न चिणम् । तत “आलिङ्गने” इति द्वितीयः । नियमार्थमिदं वचनम् । अनेन च योगविभागसामर्थ्यात् “श्लिष” इति वा “शल इगुपधात्” इति वा कसस्य या प्राप्तिः सा सर्वा नियम्यते आलिङ्गन एवेति । तेन अनालिङ्गने परस्मैपदात्मनेपदयोः यथायोगमङ्सिचायेव भवतः । (श्लेष्मा,) मनिन् । श्लेषतीति, शपि ॥ ७८ ॥

शक् विभाषितो मर्षणे ॥ अयं मर्षणे दिवादिः । विभाषित इत्युभयपदी तन्त्रान्तरप्रसि-च्छोच्यते । क्षीरस्वामी तु सहनेऽर्थे शक्तिधातुर्विभाषितः, विकल्पितः पक्षे दिवादिः पक्षे स्वा-दिरित्यर्थः । (शक्यते, शक्नोति) इति । शाकटायनश्चामुमेव विभाषितार्थमङ्गीकृत्य अस्य चोभयत्र पाठमात्रादेव सिद्धत्वाद्द्वैयर्थ्यमेव नूनं मत्वा, ‘शक् मर्षणे’ इत्येव पपाठ । अतस्स्वाम्यु-क्तमनेनैव प्रत्युक्तम् । शाकटायनोक्तमपि विभाषितपदस्य मैत्रेयादिभिस्तन्त्रान्तरप्रसिद्धा-र्थस्याभिधानात् सार्थकत्वाद्यत्किञ्चित् । तथा स्वामिशाकटायनपक्षावुक्तोक्ते च पुरुषकारे, ‘तच्चैतदुभयमपि बहुसम्भवे यथोक्तेऽर्थे सम्भवत्युक्तमेव’ इति । (शक्यति । शशाक, शे-कतुः, शशकथ, शेकिथ) । भारद्वाजनियमादिङ् विकल्पः । (शक्ता । शक्यति । शक्यतु, अश-क्यत् । शक्येत्, शक्यात्) लिङौ । (अशकत् । शक्यते । शेके) । इत्यादितड्युदाहार्यम् । (शिशक्षति । शिशक्षते) “सनिमीमा” इत्यादिना ऽच इस्, अभ्यासलोपः । “स्कोः” इति सलोपः । (शाशक्यते । शाशक्ति । शाक्यति । अशीशकत् । शक्त्वा, शक्तः) शक्तो घटः कर्तुं, शक्तितो घटः कर्तुं, ‘सौनागाः कर्मणि निष्ठायां शकेरिदमिच्छन्ति विकल्पेन’ इति वृत्तिः ॥ ७९ ॥

ष्विदा गात्रप्रक्षरणे ॥ गात्रप्रक्षरणं घर्मस्रुतिः । जिष्विदेति मैत्रेयादयः । तथा “निष्ठाशी-ङ्” इत्यत्र न्यासेऽप्ययं जिदेवोदाहृतः । अस्य जित्वं हरदत्तस्यानभिमतम्, यदाह । “निष्ठा-शीङ्” इत्यत्र ‘जिष्विदास्नेहनमोचनयोः’ इति जितो ग्रहणं न तु ष्विदा गात्रप्रक्षरण इति दैवादिकस्य, जिद्रिस्साहचर्यात्, अस्य चाजित्त्वात्” इति । इदमेवानुसृत्य ‘जित्वं तस्या-पपाठ’ इति पुरुषकारेऽप्युक्तम् । तथा च अनिट्कारिकावृत्तौ ‘स्विद्यतीति श्यना निर्देशो जि-ष्विदेत्यस्य निवृत्त्यर्थ’ इति । यद्ययमपि जित्स्यात्, अनेन किं व्यावर्त्तितं स्यात् । यद्येवं “निष्ठा शीङ्” इत्यत्र ‘जितां ग्रह’ इति हरदत्तोक्तिरस्यानित्त्वादेवाग्रहणसिद्धेरयुक्तेति चेन्न, भावादिकर्मणोः प्रस्वेदितमित्यादौ सेद्वत्त्वसम्भवात् (स्विद्यति । सिष्वेद, सिष्वेदिथ, सि-ष्वेदिव,) क्रादिनियमादिट् (स्वेत्ता । स्वेत्स्यति । स्विद्यतु, अस्विद्यत् । स्विद्येत्, स्वि-द्यात्,) लिङौ । (अस्विदत् । सिष्वित्सति । सेष्विद्यते । सेष्विति । स्वेदयति । अ-सि-ष्विदत् । सिष्वेदयिषति) । “सस्विदि” इत्यादिना ऽभ्यासेणः परस्य सकारस्व “स्वौति-ण्योरेव” इति नियमापवादस्सकारः । (स्विन्नः) । “जिष्विदा स्नेहनमोचनयोः” इति द्यौतादिकाद् “द्युद्भयो लुङि” इति परस्मैपदे (अस्विदद्) इति सिद्धावपि पुषादावस्य पाठोऽर्थभेदात् ॥ ८० ॥

क्रुध कोपे ॥ (देवदत्ताय क्रुध्यति,) “क्रुधद्रुह” इति कोपविषये सम्प्रदानत्वम् । तस्येव “क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म” इति कर्मत्वे, देवदत्तमभिक्रुध्यतीति । (चुक्रोध, चुक्रोधिथ, चुक्रु-

धिव । क्रोद्धा) इत्यादि । (क्रोधनः) “क्रोधमण्डार्थभ्यश्च” इति युच् ॥ ८१ ॥

क्षुध बुभुक्षायाम् ॥ (क्षुध्यति । चुक्षोध । क्षोद्धा) । इत्यादि । (क्षुत्) । सम्पदादित्वोत्किप् ॥ (क्षुधितः) इति “तदस्य सञ्जातम्” इतीतचि ॥ ८२ ॥

क्षुध शौचे ॥ (क्षुध्यति । शुशोध । शोद्धा) । इत्यादि । शुन्धतीति शपि ॥ ७३ ॥

पिधु संराद्धौ ॥ केचिदूदितं पठन्ति । तदसत्, अनुदात्तोपदेशवैयर्थ्यात् । (सिध्यति । सिषेध । सेद्धा । सेत्स्यति । सिध्यतु । असिध्यत् । सिध्येत्, सिध्यात्,) लिङौ । (असिध्यत् । सिपित्सति । सेपिध्यते । सेपेद्धि) । (अत्रं साधयति,) “सिध्यतेरपारलौकिके” इति परलोकप्रयोजनव्यतिरिक्तार्थवृत्तेः सिद्धेः णावेचः स्थाने आत्वम् । पारलौकिके तु तपस्सेधयति तापसम् । अत्र सिद्धिः परलोकार्थं ज्ञानविशेषे वर्तते । तापसस्सिध्यति ज्ञानविशेषमासादयति, तं तपः प्रयुक्ते, स च ज्ञानविशेष उत्पन्नः परलोके जन्मान्तरफलमभ्युदयलक्षणमुपसंहरन् परलोकप्रयोजनो भवति । अनन् साधयति, ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीत्यत्र तु पिधेर्निष्पत्तिरर्थः । तस्याः प्रयोजनमन्नम्, तस्य यद्दानं तत्पारलौकिकम्, न पुनर्निष्पत्तिरेवेति साक्षात्परलोकप्रयोजने सिद्ध्यर्थं चरितार्थत्वाद् निषेधस्येह न प्रवृत्तिः । (सिद्धः) । (साङ्ख्यसिद्धः,) “सिद्धशुष्क” इति सप्तमीसमासः । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इत्यलुको “नेन्सिद्धबन्नातिषु च” इतीवन्ते सिद्धशब्दे बन्नातौ च निषेधः । (सिधित्वा, सेधित्वा, सिद्धा,) उदित्वादिङ्विकल्पः, इटि “रलो व्युपधात्” इति कित्वविकल्पः । राधादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः ॥ अतः परं विभाषेष्टः परस्मैपदिनो रधादीनष्टाह ॥ ८४ ॥

रध हिंसासंराद्धयोः ॥ (संराद्धिः) पाकः । (रध्यति । ररन्ध, ररन्धतुः, ररन्धुः, ररन्ध, ररन्धथ, ररन्धुः, ररन्ध, ररन्धिव, ररन्धिम, रेन्ध्व, रेन्ध्म,) “रधादिभ्यश्च” इतीङ्विकल्पो बलाद्यार्धधातुके । तत्रानिटि थलि “झषस्तथोः” इति थकारस्य धकारे पूर्वस्य जशत्वं दकारः । वस्मसोरेवाभ्यासलोपौ । इडादौ लिट्यन्यस्मिन्श्चाजादौ “रधिजभोरचि” इति नुम् । (ररन्धिव, ररन्धिम) इत्यत्र रधन्व रधन्म इति स्थिते “असंयोगालिट्कित्” इति कित्वात्पूर्वं परत्वादिट्, तत्रापि कित्वान्नित्यत्वान्नुमि सतीदानौ संयोगान्तत्वेन वस्मसोः कित्वाभावात् “अनिदिताम्” इति नलोपाभावः । हरदत्तस्तु इटः परत्वमाश्रित्य “नेट्वलिटि” इत्यत्राह । इटि सत्यजादित्वाद् नुमा भवितव्यम्, प्रागेव कित्त्वं प्राप्नोति । न चालिटीत्यस्य वैयर्थ्यं, थल्यर्थवत्त्वात् । एवं तर्हि धातोर्नित्यनुवृत्तेरुपदेश एव नुम्भवति, अचीत्येषा विषयसप्तमीत्याह । (रधिता, रद्धा,) अनिट्पक्षे थलीव धत्वजस्त्ये “नेट्वलिटि रधेः” इति लिङ्वर्जितेडादौ नुमो निषेधः । (रधिष्यति, रत्स्यति । रध्यतु । अरध्यत् । रध्येत् । रध्यात्) लिङौ । (अरधत्) अङि “रधिजभोः” इति नुमि “अनिदिताम्” इति नलोपः । (रिरधिपति । रिरत्सति । रारन्धीति, रारद्धि । रन्धयति,) नित्यत्वात्पूर्वञ्नुमि सति अनुपधात्वान्न वृद्धिः । (अररन्धत्,) “अनिदिताम्” इति नलोपो णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् चङो व्यवधानान्न भवति । (रन्धनं, रन्धकः) । “रधिजभोरचि” इति नुम् । कसौ तु द्विवचनैत्वाभ्यासलोपेषु “वस्वेकाजात्” इतीटि नुमि, तस्य संयोगान्तत्वेन “असंयोगालिट्कित्” इत्यादिदेशिककित्वाभावेऽप्यौपदेशिककित्वाश्रयणे नलोपे रेधिवानिति ॥ ८५ ॥

णश अदर्शने ॥ (नश्यति । ननाश, नेशतुः, नेशिथ, ननष्ट, नेशतुः नेशिव, नेष, नेशिम, नेश्म) । एत्वाभ्यासलोपौ, पूर्ववदिङ्विकल्पः । अनिट्पक्षे “मस्मिजशोर्झलि” इति थलि, नुमि । एवमन्यस्मिन्नपि झलादौ । (नाशिता, नष्टा । नश्यति । नह्यति । नश्यतु । अनश्यत् । नश्येत्, नश्यात्, लिङौ । अनशत्, अनशः, अनशम्) “अत एकहल्” इत्यत्र भाष्यम्—

नशिमन्योरलिट्येत्वं लन्दस्यभिपचोरपि ।

अनेशं मेनकेत्येतद् व्येमानं लिङि पेचिरन् ॥

इति । अत्र कैयटः । अनशमिति मिपोऽम्भावः) पुषादित्वादङादेशः । “छन्दसि” इति पूर्वणापि सम्बन्धाद् भाषायामेत्वाभावः । एवं तु मेनकेत्यपि भाषायां न प्राप्नोति । यदि त्विष्यते पृषोदरादित्वाद्भवित्यतीति । हरदत्तोऽपि । ‘अलिटि’ इति पादपूरणार्थोऽनुवादः । अनेशन्निति श्वेस्तादेशः । ‘अनेशन्नस्वेषवः’ । अनेशमिति तु प्रायेण पाठः । तत्र मिपोऽम्भावः । ‘छन्दसि’ इति वचनाद् मेनकेति च भाषायां न प्राप्नोति । यदीष्यते [पृषोदरादिषु द्रष्टव्यम्] इति । वृत्तौ तु [नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यम्] अनेशत् मेनकाम् । (अनेशन्) इति नशेर्लुङि पुषादित्वादङ् (मेनका) इति “मनेराशिपि च” इति वुन् । क्षिपकादिषु प्रक्षेपाद् इत्वं न क्रियते । [छन्दस्यमिपचोरलिट्येत्वं वक्तव्यम्] इति वाक्यभेदेन छन्दोग्रहणमपि पचिशेषतया व्याख्यातम् । दुर्गाऽपि सामान्येन “नश एत्” इत्यङि परत एत्वमाह । (प्रणश्यति) । “उपसर्गादसमासेऽपि” इति गत्वम् । (प्रनष्टा) इत्यादौ “नशोऽपान्तस्य” इति गत्वनिषेधः । अत्रान्तग्रहणस्य भूतपूर्वपान्तत्वाश्रयणार्थत्वात् प्रनष्ट्यतीत्यादावपि न गत्वम् । (निनशिषति, निनङ्क्षति । नानश्यते । नानंष्टि । नाशयति, अनीनशत्) । “बुधयुधनश” इति नित्यं परस्मैपदम् । (नश्वरः, नश्वरी,) । “इणश्जि” इति करप् । स्त्रियाम् “टिड्ढाणञ्” इत्यादिना ङीप् । प्रणश्यतीति (प्रनट्, प्रनक्,) “नशोवा” इति पदान्तस्य वा कुत्वम् । “नशेषान्तस्य” इति गत्वनिषेधः । भूतपूर्वगत्या पान्तत्वम् । सा चान्तग्रहणात् तत्राश्रिता । (नष्टः) । “यस्य विभाषा” इत्यनिट्त्वे “मस्मिन्नशोः” इति नुम् । “अनिदिताम्” इति नलोपः । दुःखेन नाशवित्तयोः (दूणाशः) “ईषत्” इत्यादिना खल । दुरो “दाशनाशदभ्येषु” इति पृषोदरादिपाठाद् दुर उत्त्वम्, उत्तरपदादेशुत्वं च (नञ्शुक्) । रेणुश्चन्द्रमाश्च, “पचिनश्योर्नुकन्कुमुौ च” इति नुकन्प्रत्ययो नुमागमश्च ॥ ८६ ॥

तृप प्रीणने ॥ इह प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणं च । दृश्यते चोभयथा । ‘तृप्यन्तु भवन्तः,’ ‘नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम्’ । ‘पितृनताप्सीत्सममंस्तबन्धून्’ इति । (तृप्यति । ततर्प, ततृपुः, ततर्पिथ, ततर्प्य तत्रप्य, ततृपथुः, ततृप, ततर्प, ततृपिव,) “अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य” इति यत्न्यनिट्पक्षेऽमागमविकल्पः । कृते च तस्मिन् यणादेशः । (तर्पिता, तर्सा, त्रसा । तर्पिष्यति, तर्प्यति, त्रप्स्यति । तृप्यतु । अतृप्यत् । तृप्येत्, तृप्यात्,) लिङौ । (अतृपत्, अतृपताम्,) पुषादित्वादङ् । [स्तृशमृशकृषतृपट्पां चलेः सिज्वा वक्तव्यः] इति सिच्पक्षे अतर्पीत् अतर्पिष्टामिति । “नेटि” इति वृद्धिनिषेधः । अनिट्पक्षे त्वमागमे (अत्राप्सीत्) । अन्यदा (अताप्सीत्) । उभयत्र “वद्वज” इति वृद्धिः । (तितर्पिषति, तितृप्सति,) “हलन्ताच्च” इति सनः कित्वात् नामागमो नापि गुणः । (तरीतृप्यते । तरीतृपीति, तरीतर्ति) इत्यादि रुषिकोरपि नेयम् । (तर्पयति । अततर्पत् । अतीतृपत्) उरद्वा । (तर्पित्वा, तृप्त्वा । फलानां तृप्तः) । “पूरणगुणसुहितार्थ” इति षष्ठीसमासनिषेधः । सुहितार्थास्तृप्यार्थाः । (तृपः) पुरोडाशः । “स्फायितञ्जी” इत्यादिना रक् । (त्रपिष्ठः, त्रपीयान्) । तृप्तमाचष्टे (त्रापयति) । “प्रियस्थिर” इत्यादिना “णाविष्ठवत्” इति च त्रपादेशः पृथ्वादिष्वपाठाद् इमनिजस्य नास्तीति वृत्तावुक्तम् । (तृपला) लता । “कल तृपश्च” इति कलप्रत्ययः । अमुं स्वादावपि मैत्रेयात्रेयादयः पठन्ति । तद्वृत्तिन्यासपदमज्यार्थादिकृतमनभिमतम् । तत्तत्रैवोपपादयिष्यते । अयं युजादौ तुदादौ च । तत्र तुदादौ द्वितीयान्त इत्येके ॥ ८७ ॥

हृप हर्षणमोहनयोः ॥ मोहनं गर्वं इति स्वामी । हर्षविमोचनयोरित्येके (हृप्यति) इत्यादि पूर्ववत् । (दर्पणः) । नन्द्यादिः । अमुमुत्कलेशे तुदादिः । तृपिहृप्योरनुदात्तत्वममर्थम् । इत् तु रधादित्वाद्विकल्पित इति न तन्निवृत्त्यर्थम् ॥ ८८ ॥

द्रुह जिघांसायाम् । (देवदत्ताय द्रह्यति) । “क्रुधद्रह” इति दोषविषयस्सम्प्रदानम् ।

(देवदत्तमभिद्रव्यति) “कुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म” इत्युपसृष्टत्वे कर्मत्वम् । (दुद्रोह, दुद्रुहथुः, दुद्रोहिथ,) अनिट्पक्षे “वा द्रहमुहष्णुहष्णिहाम्” इति झलि पदान्ते च हकारस्य वा घत्वे “झपस्तथोः” इति झलि पदान्ते च हकारस्य वा घत्वे “झपस्तथोः” इति थकारस्य घत्वे “झलां जश् झशि” इति घकारस्य गत्वे, (दुद्रोघ) । घत्वाभावे “हो ढ” इति ढत्वे घकारस्य घत्वष्टुत्वयोः ढो ढे लोपे, ढलोपदीर्घात्परत्वाद्गुणे, (दुद्रोढ, दुद्रुहथुः, दुद्रुहिव दुद्रुह्व द्रोहिता, द्रोग्धा,) घत्वादि पूर्ववत् । (द्रोढा) ढत्वादि । (द्राहिष्यति घोक्षयति) कृते घत्वे सकारपरत्वेन “एकाच” इति भष्भावे “खरि च” इति चत्वं ककारः । ढत्वपक्षेऽपि कृते ढत्वे पदाभावे च “पढोः कस्सि” इति कत्वम्, इदमेव रूपम् । (द्रुह्यतु । अद्रुह्यत् । द्रुह्येत्, द्रुह्यात् । अद्रुह्यत् । दुद्रोहिषति, दुद्रुहिषति,) “रलो व्युपधात्” इति क्तिवविकल्पः । अनिटि (दुधुक्षति,) घत्वढत्वयोर्भष्भावादिः पूर्ववत् । (दोद्रुह्यते । दोद्रोग्धि, दोद्रोढि, दोद्रोक्षि । द्रोहयति । अद्रुह्यत् । द्रोही) । सम्पृचादिना घिनुण् (द्रुहित्वा, द्रोहित्वा, द्रग्ध्वा, द्रुढ्वा । द्रग्धः, द्रढः, द्रुढवान्) । घत्वादि पूर्ववत् । ढत्वे घत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । (मित्रधुक् मित्रधुट्) । “सत्सुद्विषद्रह” इति क्पि पदान्तत्वे “वा द्रुह” इति वा घत्वम् । अन्यदा ढत्वम् । भष्भावाद्युभयत्रापि भवति ॥ ८९ ॥

सुह वैचित्ये ॥ वैचित्यमविवेकः । (सुह्यति । सुमोह, सुमुह्यतुः, सुमुह्यिथ, सुमोग्ध, सुमोढ, सुमुह्यिथ, सुमुह्व । मोहिता, मोग्धा, मोढा । मोहिष्यति, मोक्षयति । सुह्यतु, अमुह्यत् । सुह्येत् । सुह्यात् । अमुह्यत् । सुमुहिषति, सुमोहिषति, सुमुक्षति । मोमुह्यते । मोमोग्धि । मोमोढि । मोहयति) । चित्तवत्कर्तृकत्वे “अणावकर्मकात्” इति परस्मैपदमेव । परिपूर्वत्वे तु “न पादमि” इत्यादिना निषेधात् “णिचश्च” इत्यादिना उभयं भवति, (परिमोहयति, परिमोहयते) इति । (परिमोही) । सम्पृचादिना घिनुण् । (मुहित्वा, मोहित्वा, मुग्ध्वा, मूढ्वा । मुग्धः, मूढः । उन्मुक्, उन्मुट्) द्रुहिवक्रिया । भष्भावस्तु बशभावात् भवति । (मूर्खः) । “मुहेः खो मूर्चः” इति खप्रत्ययो मूरादेशश्च ॥ ९० ॥

ष्णुह उद्दिगरणे ॥ (स्नुह्यति । सुष्णोह, सुष्णुह्यतुः, सुष्णोहिथ, सुष्णोग्ध, सुष्णोढ, सुष्णुहिव । सुष्णुह्व । स्नोहिता, स्नोग्धा, स्नोढा । स्नोहिष्यति, स्नोक्षयति । स्नुह्यतु । अस्नुह्यत्, स्नुह्येत् । स्नुह्यात्,) लिङौ । (अस्नुह्यत् । सुस्नुहिषति, सुस्नोहिषति) । “स्तौतिण्योरेव” इति नियमान्न पत्वम् । (सुस्नुक्षति । सोष्णुह्यते । सोष्णोग्धि, सोष्णोढि । स्नोहयति । अमुष्णुह्यत् । स्नोहित्वा, स्नुहित्वा, स्नुग्ध्वा, स्नुढ्वा । स्नुग्धः, स्नुढः,) सर्वत्राभ्यासात्परस्य “आदेशप्रत्यययोः” इति षत्वे ष्टुत्वेन “रपाभ्याम्” इति वा णत्वम् ॥ ९१ ॥

ष्णिह प्रीतौ ॥ (स्निह्यति । सिष्णेह, सिष्णेहिथ, सिष्णोग्ध, सिष्णेढ, सिष्णिहिव, सिष्णिह्व । स्नेहिता स्नेग्धा, स्नेढा । स्नेहिष्यति, स्नेक्षयति । स्निह्यतु । अस्निह्यत् । स्निह्येत् । स्निह्यात् । अस्निह्यत् । सिस्निहिषति, सिस्नेहिषति, सिस्निक्षति । सेष्णिह्यते । सेष्णोग्धि, सेस्नेढि । स्नेहयति । अस्निष्णिह्यत् । स्निहित्वा, स्नेहित्वा, स्निग्ध्वा, स्निढ्वा । स्निग्धः, स्नीढः, उष्णिक्) । “क्रत्विक्” इत्यादिना उत्पूर्वास्निह्यतेः किन् । उद्गोऽन्तलोपः तस्य च षत्वं निपात्यते । “किन्प्रत्ययस्य” इति हकारस्य घत्वे जश्त्वे चत्वंम् । (उष्णिहा) । अजादिपाठात् टाप् ॥ ९२ ॥

वृत् ॥ विभाषेतः परस्मैपदिनो रधादयो वृत्ता इत्यर्थः । अत्र वृत्करणं रधादिपरिसमाप्त्यर्थम्, पुषादयस्त्वगणान्तात् । यदुक्तं तरङ्गिण्यां, रधादीन् परिसमाप्य ‘एतदन्तः पुषादिरित्येके । अतोऽयं शमादि’ इति, तद्भाष्यवार्तिकविरोधादुपेक्ष्यम् । तथाहि—“अस्यति-वक्तिख्यातिभ्योऽङ्” इत्यत्र ‘अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं द्रष्टव्यम् । किमुच्यते आत्मनेपदार्थमिति न पुनः परस्मैपदार्थमपि स्यात्, पुषादित्वात्, पुषादिपाठात्परस्मैपदेषु अङ् भविष्यति’ इति । अत्र कैयटः—पुषादय आगणान्तात्, अन्तरा तु वृत्कर रणधादिपरिसमा-

पत्यर्थम्, न तु पुषादिपरिसमाप्त्यर्थमिति प्रतिपादनाय सुदृढभूत आचार्य आह, अस्यतिग्रह-
णमिति । पुषादिसूत्रे न्यासपदमञ्जयोरप्येवमुक्तम् । अत्र “वा द्रुहादीनाम्” इति लाघवेन
घट्ये विधातव्ये प्रतिपदपाठो यद्बलुगर्थः । गणनिर्देशे हि ‘निदिष्टं यद्वर्णेन च’ इति वच-
नाद्धत्वं न स्यात् ॥

अस्य पुषादीनेव नित्येष्टः परस्मैपदिन आह ॥

शमु उपशमने ॥ शाम्यति । शशाम, शेमतुः, शेमिथ, शेमिव । शमिता । शमिष्यति ।
शाम्यतु । अशाम्यत्, शाम्येत् । आशिषि, (शम्यात् । अशमत्) । “शमामष्टानां दीर्घ-
दृश्यनि” इति दीर्घः । (शिशमिपति । शंशम्यते । शंशमीति, शंशन्ति, शंशान्तः) । (नि-
शमयति वचः,) अमन्तत्वान्मित्वम् । (अशामि, अशमि) । “चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतर-
स्याम्” इति णेश्रिणि पक्षे दीर्घः । (निशामयति रूपम्, ‘शमोऽदर्शने’ इति दर्शने मित्वनि-
षेधः । (शमी) । “शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्” इति घिनुण् । “नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्य”
इति वृद्धिनिषेधः । शमयतीति (शमनः) । बाहुलकात्कर्तरि ल्युः । (शमित्वा, शान्त्वा) ।
“उदितो वा” इतीड्विकल्पः । (शान्तः) । “यस्य विभाषा” इतीणिषेधः । प्रशाम्यती-
ति (प्रशान्) । “अनुनासिकस्य क्ङित्” इति क्ङिति दीर्घः । “मो नो धातोः”
इति नकारः पदान्ते । स्वरदित्वादस्याव्ययत्वम् । (शान्तिः) । “तितुत्र” इतीणिषेधः ।
(शान्तः) । ण्यन्तात् “वा दान्तशान्त” इति णिलुगनिट्त्वं च पक्षे निपात्यते । अन्यदा
(शमितः) । “निष्ठायां सेटि” इति णिलोपः । (शमलम्) । “शकिशम्योर्निट्” इति कल-
प्रत्ययः । (शम्बः) । “शमेर्बन्” इति बन्प्रत्ययः । (शम्बाकरोति) । “कृजो द्वितीयतृतीय-
शम्ब” इति डाच् । अनुलोमकृष्टं प्रतिलोमं कृपतीत्यथः । शम्बशब्दस्यात्र प्रातिलोम्ये वृत्तिः
‘कृजश्च, कर्षणे’ इति हरदत्तः । (शम्बुः) । “शमेर्बुन्” इति बुन् प्रत्ययः । (शम्बव्यम्) ।
गर्गादित्वाद्यञ् । (शमी) । शमशब्दात्तिप्पलयादित्वान्डीष् । शम्या विकारोऽव्यवो वा
(शामीलम्) । “शम्याष्टलज्” टित्वात् स्त्रियां (शामीली) ॥ ९३ ॥

तमु कांक्षायाम् ॥ (ताम्यति) इत्यादि शमिवत् । (ताम्बूलम्, ताम्बूरम्) । “तमे-
र्बुक्च” इत्यूरोलचौ प्रत्ययौ । णिद्वद्वावाद्बृद्धिः, बुगागमश्च । (ताम्रम्) । “शमित्योर्दी-
र्घश्च” इति रकि दीर्घः । (तमसा) नदी । “अत्यमिचमितकि” इत्यसच् । (तमः,) असु-
न् । (अवतमसम्, सन्तमसम्, अन्धतमसम्) । “अवसमन्धेभ्यस्तमसः” इत्यच्समा-
सान्तः । (तमिस्रा) । “ज्योत्स्नातमिस्रा” इति संज्ञायां मत्वर्थीयो रः, उपधायाश्चेकारः ।
स्त्रीत्वमतन्त्रम्, अन्यत्रापि दृश्यते, तमिस्त्रं नभ इति वृत्तौ । (तमसाकृतम्) । “ओजस्स-
होम्भस्तमसस्तृतीयाया” इत्यलुक् । (तमी) । इन्नन्तात् डीष् ॥ ९४ ॥

दमु उपशमने ॥ (दाम्यति) इत्यादि । दमयतीति (दमनः) । नन्धादिः । (अरिन्द-
मः) । “संज्ञायां भृतृवृजि” इत्यादिना खच् । (दमयति, दमयते) । “अणावकर्मकात्”
इति परस्मैपदस्य “न पादम्” इति निषेधः । (दान्तः, दमितः,) “वा दान्त” इति ण्यन्ता-
न्निष्ठायामनिट्त्वम्, णिलुक्च पक्षे । (दमुनाः) । “दमेरुनसिः” । (दण्डः) । “जमन्ताडुः”
(द्विदण्डि) प्रहरति । “द्विदण्ड्यादिभ्यश्च” इति बहुव्रीह्याविचप्रत्ययान्तो निपात्यते । द्वौ
दण्डावस्मिन्प्रहरणइति विग्रहः । समुदायनिपातनस्य रुढ्यर्थत्वाद् द्विदण्डा शालेत्यत्र न भव-
ति । “तिष्ठद्रुप्रभृतिषु इज्” इति पाठाद् इजन्तस्याव्ययीभावाद् अव्ययत्वम् । दण्डिनोऽपत्यं
(दाण्डिनायनः) । इन्नन्तात् “नडादिभ्यः फक्” इति फकि “दाण्डिनायन” इति निपातना-
द्विलोपाभावः । शमिना सहास्यापाठः सकर्मकत्वात् । उपशमन इति ण्यन्ते ष्टव्यः ॥ ९५ ॥

श्रमु तपसि खेदे च ॥ (श्राम्यति) इत्यादि । अत्र वर्धमानो “नोदात्तोपदेश” इति
वृद्धिनिषेधे ज्ञाते प्रयोगदर्शनाद् वा श्रमेर्वृद्धिमाह । तत् [आचमिकमिवमोनामिति वक्त-
व्यम्] इति चम्यादीनामेव भाष्यवार्तिकयोः वृद्धयङ्गीकारात्, “कथं सूर्यविश्रामभूः” इति

एवमादिकं प्रयोगं अन्यायमेव मन्यन्ते” इति वृत्तावुक्तत्वाच्चायुक्तम्, कुमारी चासौ श्रमणा च (कुमारश्रमणा,) “कुमारः श्रमणादिभिः” इति कर्मधारयः । श्रमणाशब्देन कुमारशब्दस्य सामानाधिकरण्याभावात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कुमारीशब्दस्य समासे “पुंवत्कर्मधारय” इति पुंवद्भावः, अत एव निर्देशाल्ल्युः, युज्वा ॥ ९६ ॥

अमु अनवस्थाने ॥ (आम्न्यति) इत्यादि । “वा आश” इति श्यनो विकल्पनाद् यदा शप् तदा (अमतीत्यादि । शेषं भौवादिकवत् । “शमामष्टानाम्” इति श्यनि दीर्घः, ल्यु-ड्यङ् च विशेषः । (अमी) । शमादित्वाद्धिनुण् । अग्रात्रेयः । अभिधानवशाद् अकर्मका-देव अयमिष्यते । तेन (अमिता) वनमिति तृजेवेति । एवं चायं सकर्मकोऽकर्मकश्चेति-नासूचि ॥ ९७ ॥

क्षम् सहने ॥ क्षाम्यति । चक्षाम, चक्षमतुः, चक्षमिथ, चक्षन्थ, चक्षमिव, चक्षन्व) “म्नो-श्च” इति नत्वे णत्वम् । (क्षमिता, क्षन्ता । क्षमिष्यति, क्षंस्यति । क्षाम्यतु । अक्षाम्यत् । क्षाम्येत्, क्षम्यात् । अक्षमत् । चिक्षमिषति, चिक्षंसति । चङ्क्षम्यते । चङ्क्षन्ति । क्षमयति । अचिक्षमत् । क्षमी । क्षन्त्वा, क्षमिन्त्वा,) ऊदित्वादिङ्गिकल्पे वलादौ । (क्षान्तः, क्षान्तिः,) “यस्य विभाषा” “तितुन्न” इति वेणिणषेधः । (क्षमा) इति पितो भौवादिकस्य । अमुमपि केचित् पितं पठन्ति, तदसत् । तथा च स्वामी । केचिदत्रापि क्षमूषिति पितं पठन्ति, तद-सत् । क्षम् सहन इति सभ्या’ इति । वर्धमानोऽपि । क्षमेद्वादिकस्याननुबन्धस्य क्षान्तिः स्यादेव’ इति । ‘अपितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षमतेः क्षमा’ । इति देवपुरुषकारयोरपि ९८

क्लुम् ग्लानौ ॥ (क्लाम्यति, क्लामति । चक्लाम । क्लामिता) इत्यादि । “वा आश” इ-त्यादिना श्यन्विकल्पः । शपि “ष्ठिवुक्लमु” इत्येव श्यन्यपि दीर्घं सिद्धे शमादिपाठो घिनुणर्थः ॥ ९९ ॥

मदी हर्षे ॥ (माद्यति) इत्यादि । (धर्मात्प्रमाद्यति) । [जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसङ्ख्यानम्] इति धर्मोपादानम् । (मद्यति) “मदी हर्षग्लेपनयोः” इति घटादिपा-ठान्मिषत्वम् । अन्यत्र (माद्यति) । माद्यत्यनेन (मनः) इति । (मद्यम्) । “गदमद” इत्यनुपसर्गे यत् । “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति करणेऽपि भवति । मद्यतीति (मदनः) । नन्द्याद्विवाण्यन्ताल्ल्युस्संज्ञायाम् । इरा जलम्, तेन माद्यतीति (इरम्मदः) । “उग्रम्प-श्येरम्मद” इति खशि श्यनभावो निपात्यते । (उन्मदिष्णुः) “अलङ्कृञ्” इत्यादिना इष्णु-च् (उन्मादी) । शमादित्वाद्धिनुण् । (मदः) । “मदोऽनुपसर्ग” इत्यप् । “व्यधजपोर-नुपसर्ग” इत्यत्रैव मदिग्रहणेऽपि कर्तव्ये पृथक्सूत्रारम्भाद् (उन्मादः) इति घजपीति न्यासः । (प्रमदः, सम्मदः) “प्रमदसम्मदौ हर्षं” इत्यस्मिन्निपात्यते । (मदित्वा, मत्तः, मत्तवान्) ईदित्वादिनटत्वम् । “न ध्याख्या” इत्यादिना नत्वनिषेधः । (मदिरा) “इषिमदि” इत्या-दिना किरच् । शमादयोऽष्टौ वृत्ताः ॥ मन्दते मदति इति स्तुत्यादौ शपि । मद तृसियोग इति चुरादावष्टयीयः ॥ १०० ॥

असु क्षेपणे ॥ अस्यति । आस । आसिथ । असिता । असिष्यति । अस्यतु । आस्यत् । अस्येत् । अस्यात् । आस्यत्, आस्थताम्) “अस्यतिवक्तिख्यातिभ्य” इति कर्तरि लुङ्यङि “अस्यतेस्त्युक्” इति थुगागमः । पुषादित्वादङि सिद्धे ऽस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थम् । तच्च कर्मकर्तरि [उपसर्गादस्यत्यूहोर्वा वचनम्] इति शुद्धेऽपि कर्तरि सोपसर्गत्वे पक्षे तङो विधानादस्ति (निरस्यते । निरासे । निरासिषे । निरासिता, निरसिष्यते । निरस्यताम् । । निरास्यत । निरस्येत निरसिषीष्ट । निरास्यत । निरास्येताम् । “अस्यति” इत्यङ् । इदमेव कर्मकर्तर्यपि रूपम् । कर्मणि चिणिसचावेव (निरासि, निरासि-षाताम् । असिसिपति । निरसिसिपते निरसिसिषति) “पूर्ववत्सनः” इति वा तङ् । (आसय-ति । आसिसत् । समस्यम्, सम्यस्यम् । समस्या) । “ऋहलोण्यत्,” ‘संज्ञापूर्वको वि-

धिरनित्यः" इति वृद्धयभाव इत्यात्रेयः । प्रात्यन्त्येतमिति (प्रासः) । "अकर्तरि च कारके" इति घञ् इति वृत्तौ । आत्रेयस्तु "हलश्च" इति करणे घञमाह । (प्रासनम्) । करणे ल्यट् (ब्रह्मात्यासं गाः पयः पाययति, ब्रह्मत्यसमिति वा) "अस्यति-दृषोः क्रियान्तरे- कालेषु" इति काले कर्मण्युपदे क्रियान्तरे क्रियाया व्यवधा-धायकेऽर्थे वर्तमानयोरस्यतितृषोर्णमुल् । अद्य पाययित्वा द्वयहमत्यस्य पाययतीत्यर्थः । अत्य-सनक्रियया पानक्रिया व्यवधीयते । "तृतीयाप्रभृतीनि" इति समासविकल्पः । (असित्वा, अस्तत्वा) । उदित्वादिङ्विकल्पः । (अस्तः, अस्तवान्) "यस्य विभाषा" इतीणिषेयः । अ-स्तमनेनासितमनेन । "सौनागाः कमणि निष्ठायां शकैरिडमिच्छन्ति विकल्पेन, अस्यतेभ्यै" इति "विभाषा भावादिकर्मणोः" इत्यत्र वृत्तौ । (अस्तंगत्य,) "अस्तं च" इति क्रियायोगे गतित्वाङ् अस्तंशब्दस्य समासः । अत एव निर्देशादस्तशब्दस्य मान्तत्वमित्यात्रेयः । अभ्यु-त्पन्नोऽव्ययमिति वृत्तिन्यासपदमन्त्र्यादौ । (तरङ्गात्यस्तः) "द्वितीयाश्रित" इति समासः । (असुरः,) "वसेरुर्न" इत्युरन् । प्रज्ञादित्वादासुरः । (स्वसा) । "सावसेर्कन्" इति सा-वुपपदे क्न्, अनडादि । "न पट्स्वस्त्रादिभ्यः" इति "क्न्नेभ्यः" इति ङीपो निषेधः । स्वसुरपत्यं (स्वस्त्रीयः) "स्वसुरश्चः" इति छः । पितृष्वसुरपत्यं (पेतृष्वस्त्रीयः, पंतृष्वसे-यः) "पितृष्वसुश्छण्," ढकि तु "ढकि लाप" इत्यन्तलापः । अत एव "अनुवादाङ्ङक्" (मा-तृष्वस्त्रीयः, मातृष्वसेयः) । "मातृष्वसुश्च" इति छण्, ढकि लोपः । "मातृपितृभ्यां स्वसा" इति पत्वम् । (मातृस्वसा, मातृष्वसा) । "विभाषा स्वसुरपत्योः" इति पञ्चेऽलुक् । "मातुः पितृभ्यामन्यतरस्याम्" इत्यलुकि पत्वविकल्पः, स्वसुरपकारस्य विसर्जनीयस्य सत्वे ष्टुत्वेन पत्वम् । एवं (पितृष्वसा, पितृष्वसा) इति । (असुः) । "शृस्वृ" इत्या-दिना उपत्ययः । अत्र केचित् "नेर्गद" इत्यादौ तन्त्रेणाकारप्रश्लेषेण अयमपि निर्दिष्ट इति । प्रण्यस्यतीत्यादौ णत्वमिच्छन्ति । अस्तीति लुकि । असते असताति शपि ॥१०१॥

यसु प्रयत्ने ॥ यस्यति । यसति । ययास । येसतुः । यसिता । यसिष्यति, यस्यतु, यसतु । अयस्यत्, अयसत् । यस्येत्,) लिङ् । अयसत् । "यसोरनुरसगात्" इति शनो विकल्पनात्तदभावे शपि । उपसृष्टात्तु प्रयस्यतीति इयनेव । सम्पूर्वत्वे तु "संयसश्च" इति विकल्पः संयस्यति । संयसतीत्यादि (यियसिपति । यायस्यते । यायस्ति । आयासयते,) "अणावकर्मकाच्चित्तत्कर्तृकात्" इति परस्मैपदस्य "न पादमि" इत्यादिना निषेधः । (आयासी,) सम्पृचादिना घिनुण् । यस्त्वा, यसित्वा) । उदित्वादिङ्विकल्पः । (यस्तः, यस्तवान्) ॥१०२॥

जसु मोक्षणे ॥ (जस्यति इत्यादि यस्यतिवत् । (अजस्रम्,) "गमिकम्पिस्म्यप" इति नञ्पूर्वाजसेरप्रत्ययः । स्वभावादयं क्रियासातत्ये । "जासिनिग्रहण" इति कर्मणि षष्ठोऽर्थौ हिंसार्थग्रहणात् अस्य बह्वान् जासयतीति द्वितीयैव । जसि रक्षणे, जसु हिंसायाम्, जसु ताडने, इति त्रयं चुरादौ ॥ १०३ ॥

तसु उपक्षये ॥ दसु च ॥ (तस्यति । दस्यति) । इत्यादि ॥ दासितः । दस्तः,) "वा दान्त" इत्यादि पक्षे णिलुगिडभावश्च । दसौ । "स्फायितञ्चि" इत्यादिना रक् । पुष्पवन्तप-दादिवदर्थं नित्यद्विवचनान्तः । दाने दासति दासत इति शपि गतम् ॥ १०४ ॥ १०५ ॥

वसु स्तम्भे ॥ (वस्यति, ववास, ववसतुः,) "न शसद्वादि" इत्येत्वाभ्यासलोपानवे-धः । (वसिता) इत्यादि । अयं दन्तोष्ठवद्वादिरित्यात्रेयादयः । तथैव दैवपुत्पकारयोः । (व-स्यति स्तम्भने, वस्ते आच्छादने, वसतेर्वसेत्,) इति । अपरे बकारादिमाहुः । 'वसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी' इत्यनिट्कारिकाव्याख्यानं वृत्तौ प्रसारणीतिवचनात् वस आच्छादन इत्यस्येद्ववतीति वस्तेरेव प्रत्युदाहरणात् वृत्तिकृतोऽपि बशादित्वमभिमतं प्रतीयते । एवं हि वस्तशब्दोऽपि सिद्ध्यति । शमादय एतदन्ता उदितः, क्षाम्यति माद्यती वर्जयित्वा ॥ १०६ ॥

व्युप विभागे ॥ अयं दाहे पूर्व पाठतः, उदाहृतश्च, इह तु विभागे ऽव्युपदित्यडर्थः पाठः। केचिदमुोष्टयादिं दन्त्यान्तमिच्छन्ति व्युसेति । अपरे त्वयकारं बुसेति ॥ ११७ ॥

प्लुष दाहे ॥ (प्लुष्यति) इत्यादि । इह पाठो (अप्लुषद्) इत्यडर्थः । पूर्वत्र पाठस्तु (अप्लोषीद्) इति सिजर्थः ॥ १०८ ॥

बिस प्ररेणे ॥ ओष्टयादिः । (बिस्यति) इत्यादि । (बिसम्) । इगुपधलक्षणः कः । (बिस्तः) । बाहुलकादौणादिकस्तन् , अगुणत्वं च । “तितुन्न” इतीणिपेधः । द्वाभ्यां बिस्ताभ्यां क्रीता (द्विबिस्ता, द्वैबिस्तीक्री) । “बिस्ताच्च” [बहुपूर्वाच्च वक्तव्यम्] इति द्वित्रिबहुपूर्वाद्विस्तान्ताद् द्विगोः पयस्यार्ह्यस्य ठञो विभाषा लृक् । “द्विगोः” इति डीपः “अपरिमाणबिस्त” इति निषेधः । अत एव बिस्तेतिनिर्देशाद्वा निष्ठायामनिदत्वम् । लुगभावे तु “परिमाणान्तस्य”, इत्युत्तरपदवृद्धिः । “टिड्ढाणञ्” इत्यादिना डीप् । एवं त्रिबहुपूर्वादपि द्रष्टव्यम् ॥ १०९ ॥

कुस श्लेषणे ॥ (कुस्यति) इत्यादि । (कुसितायी) । “वृषाकप्यग्नि” इत्यादिना कप्रत्ययान्तत्वात् डीबुदात्तः, ऐकारोऽन्तादेशः । दुर्गस्तालव्यान्तं पपाठ, कुशशब्दस्य दर्शनात् । स तु भौवादिकादपि सिद्धः ॥ ११० ॥

बुस उत्सर्गे ॥ (बुस्यति) इत्यादि । (बुसम्) । इगुपधलक्षणः कः । यस्मिन्काले बुसं खले वर्तते स बालः (खलेबुसम्) । “तिष्ठदगुप्रभृतीनि च” इत्यव्ययीभावसमासः । अयं प्रथमान्त एव, विभक्त्यन्तरेण न सम्बन्धत इति वृत्ता । (बुस्तम्) पूर्ववत्तडीडभावः, अर्धर्चादिषु पाठाद्वा निष्ठायामनिदत्वम् ॥ १११ ॥

मुस खण्डने ॥ (मुस्यति) इत्यादिना । दन्त्यान्त इति सर्वे । आत्रेयस्तु कातन्त्रे मूर्धन्यान्तोयम् । तथा च ‘राघवस्यामुषः कान्तम्’ इति भट्टिकाव्ये प्रयोगश्चेति पाठान्तरमप्याह । (मुसलम्) इति, अस्मादेव औणादिकः कलप्रत्ययः इति वदतोगात्रेयमैत्रेयोरन्येषामप्यमुं सान्तं पठतां “अभिमस्योरुचोपधाया” इति मसेर्मुसलव्युत्पत्तिरनार्पेति मतम् । (मुसली) गृह गोधिका । गौरादिः । मुसलेन वधमर्हति (मुसल्यः) दण्डादिवाद्यत् (मुस्ता) । बाहुलकादौणादिके तनि। “तितुन्न” इतीणिपेधः । (मुस्तकम्) संज्ञायाम् कन् अर्धर्चादिः ॥ ११२ ॥

मसी परिमाणे ॥ (मस्यति । ममास, मेसतुः । मसिता । मसिष्यति । मस्यतु । अमस्यत् । मस्येत्, मस्यात् । अमसत् । मिमसिषति । मामस्यते । मामस्ति । मासयति । अमीमसत् । मस्तः, मस्तवान्) । ईदित्वादनिदत्वम् । (मस्तकम्) । “संज्ञायां कन्” । (मस्तु) । “सितनि” इति तुन् । “तितुन्न” इतीणिपेधः । अस्यादयो/मसिपर्यन्ता दन्त्यान्ताः । अत्र क्वचित् आद्यन्तव्यत्यासेन समीति पाठः ॥ ११३ ॥

लुट विलोडने ॥ (लुट्यति । अलुट्) इत्यादि । भूवादिपाठात् (अलोटीत्) इति सिजप्यस्ति । प्रतिघाते तु छुतादिपाठादडप्यस्ति, (अलुट् अलोटिष्ट) इति । लोट्यतीति कण्डवादिगन्तः ॥ ११४ ॥

उच समवाये ॥ (उच्यति । उवोच, ऊचतुः, उवोचिथ,) पिद्वचनेषु परत्वाद्गुणे, पश्चाद् द्विर्वचने “अभ्यासस्यासवर्णे” इत्युवङ् । यद्यपि द्विर्वचने गुणस्य स्थानिवत्त्वम्, तथाप्युत्तरखण्डस्य “वाणादाङ्गं बलीय” इति सवर्णदीर्घात्पूर्वं गुणे ऽभ्यासस्योवङ् । ओचिता । ओचिष्यति । उच्यतु । औच्यत्, उच्येत्, उच्यात्,) लिङो । (मा भवानुचिचत् । ओचिचिपति) इत्यादावपि द्विर्वचनात्पूर्वं गुणः । अत्र च ज्ञापकं “रलो व्युपधात्” इत्यत्र हलादिग्रहणेन अजादेर्गुणार्थः क्तिवपर्युदासः । यदि च पूर्व द्विर्वचनं स्याद् अधिकत्वेऽप्यनुपधात्वाद् गुणे न भविष्यतीति किं तेन । (ओचित्वा) । “न क्त्वा सेट्” इत्यक्तिवम् । (उचितः, औचित्यम्) । ब्राह्मणादित्वात् प्यञ् । (औचित्ती) । प्यञन्तात् पित्वान्डीपि “हलस्तद्धितस्य” इति यलोपः । नियमेनोच्यतीति (न्योकः) शङ्कुः । इगुपधलक्षणः कः ।

नियमेनास्मि शकुन्ताः समत्रयन्तीति (न्योजो) वृक्षः, घञर्थे कः । (ओकः) । अच् । “ओक उचः के” इति निपातनात्कुत्वम् । (उल्बम्) गुणश्च । (ओकः, ओकसी) । गृहम् । असुनि बाहुलकात्कुत्वम् । (उल्बम् । “उल्बादयश्च” इति वप्रत्ययः । चकारस्य च लकारो गुणाभावश्च निपातयते ॥ ११९ ॥

भृशु भ्रंशु अधःपतने ॥ भृश्यति । बभर्श, बभृशतुः, बभृशुः, बभर्शित, बभृश, बभृशिव । भर्शिता । भर्शिष्यति । भृश्यतु । अभृशत् । भृश्येत्, भृश्यात् । अभृशत् । बिभर्शिषति । बरीभृश्यते । बरीभर्ष्टि । इत्यादि । भर्शयति । अवीभृशत्, अबभर्शत्) “उरू-द्वा” । (भृशम्) । इगुपधलक्षणः कः । अभृशो भृशो भवति (भृशायते) । “भृशादिभ्यो भुवि” इति क्यङ् । (भार्श्यम्, भ्रशिमा) दृढादित्वात् ष्यजिमनिचौ । (भ्रशिष्टः, भ्रशीयान्,) “रक्तोह्लादेः” इतीष्टेमेयसु ऋकारस्य रशब्दः । (भ्रशयति,) “णाविष्टवत्” इति रत्वम् । (भर्शित्वा, भृष्टा) । उदित्वादिङ्विकल्पः । (भृष्टः, भृष्टवान्, भ्रश्यति,) “अनिदिताम्” इति नलोपः । (बभ्रंश, बभ्रंशतुः, बभ्रंशिव । भ्रशिष्यति । भृश्यतु । अभ्रश्यत् । भ्रश्येत्, भ्रश्यात् । अभ्रशत् । बिभ्रंशिषति । बाभ्रश्यते) । योऽपि भ्रंशि भूवादावपि तालव्योष्मान्तं पठित्वा, नीक्सूत्रेऽपि तथा पठन्ति, तेऽपि ध्वंसत्यादिसाहचर्याद्भौवादिकस्यैव नीकं कुर्वन्ति, न त्वस्य । येषां तु भूवादौ नीक्सूत्रे च दन्त्यान्तपाठः, तेषामप्यस्य नीको नैव प्रसङ्गः । बाभ्रंष्टि । भ्रंशयति । भ्रंशित्वा, भ्रष्टा, भ्रष्टः) । व्रश्चादिना षत्वेऽनिट्त्वं, सवन्न कित्यनुनासिकलोपः ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

वृश वरणे । (वृश्यति) इत्यादि, भृश्यतिवत् । अनुदित्वं विशेषः । (वृशिष्टः, वृशीयान् ॥ वृशयति) इत्यत्र “र क्त” इति रत्वं न भवति ॥

पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च ।

परिपूर्वं वृढं चैव षटेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

इति परिगणनात् ॥ ११७ ॥

कृश तनूकरणे ॥ (कृश्यति) इत्यादि भृशिवत् । अस्याप्यनुदितत्वं विशेषः ॥ (कृशः) । “अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः” इति निष्ठायां निपातितः । सोपर्गात्वे तु (प्रकृशितः परि कृशि) । प्रादिसमासः । (कृशिमा । कृशिष्टः । कृशीयान् । कृशयति) । भृशिवद् रत्वं इमनिच् । (कृशित्वा, कृशित्वा) । “तृषिमृषिकृशेः कास्यपस्य” इति वा कित्वम् । (कृशानुः । “क्व-तन्यञ्चि” इत्यादिना नुक् ॥ ११९ ॥

जितृष् पिपासायाम् ॥ (तृष्यति) इत्यादि । (तृषित्वा, तर्षित्वा) । “तृषिमृषि” इत्यादिना वा कित्वम्, (तृष्णक्) “स्वपितृषोर्नजिङ्” इति नजिङ् । द्यहत्तर्ष गाः पाययति द्यहत्तर्षमिति वा । अद्य पाययित्वा, द्यहमतिक्रम्य पाययतीत्यर्थः । “अस्यतितृषोः” इति णमुल् । “सिभ्यः कित्” इति नप्रत्ययः । जित्त्वं वर्तमाने क्कार्थम् । तृषितमस्य सज्जातं (तृषितः,) अर्शआदिः ॥ १२० ॥

हृष तुष्टौ ॥ (हृष्यति) इत्यादि । इयनडौ वर्जयित्वा भौवादिकवत् । अयमुदितिति नन्दीति स्वामी । तद्भृश्यादिविरोधादुपेक्ष्यम् । यदाह ‘हृषेलीमसु’ इत्यत्र ‘हृषु अलीक’ इत्यर्थं निष्ठायामनिट्, हृष तुष्टावित्यर्थं सेट्, अनयोरुभयोरिदं ग्रहणमित्युभयत्र बिभाषेयम् इति । अत्रैव न्याये ‘हृषु अलीक’ इत्ययमनिडिति । “उदिगो वा” इति क्त्वाप्रत्यय इङ्विकल्पविधानात् “यस्य विभाषा” इति निष्ठायामनिट्, हृष तुष्टावित्यर्थं सेट्” इति । वर्धमानोऽप्येवमाह ॥ १२१ ॥

रुष रोषे ॥ (देवदत्ताय रुष्यति) । “कुधद्रुह” इति कोपविषयस्संप्रदानम् ॥ (रुरोष, रुरोषित, रुषिव । रोष्टा, रोषिता । रोषिष्यति । रुष्यतु । अरुष्यत् । रुष्येत्, रुष्यात् । अरुषत् । रुषिषति । रुषित्वा, रोषित्वा, रुष्टा,) “रलो व्युपधात्” इति सेट् क्त्वासनोः कि-

क्वविकल्पः । “तीषसह” इति तादाविड्विकल्पः । (रुषितः, रुष्टः) “रुष्यमत्वर” इति निष्ठायामिड्विकल्पः । भावादिकर्मणोर्निष्ठायास्सेटः “उदुपधात्” इति क्तिवविकल्पो भौ-
वादकानामेवेति प्रागेवोक्तत्वादस्य न भवति । इह के चित् रिष हिंसायां चेति पठन्ति । ‘न
रिष्यति न व्यथते’ इत्यादयश्च प्रयोगा दृश्यन्ते । आत्रेयमैत्रेयादयस्तु न पठुः ॥ १२२ ॥

डिप क्षेपे ॥ (डिप्यति । डिडेप, डिडेपिथ, डिडिपिव । डेपिता । डेपिष्यति । डिप्यतु ।
अडिप्यत् । डिप्येत् । डिप्यात् । अडिपत् । डिडेपिषति । डिडिपिषति । डिपित्वा, डेपित्वा ।
अडिपत् । डेपयति । अडिडिपत्) । अयं तुदादौ । चुरादौ तु सङ्घाते च । इह क्वचित्
‘ःटू समुच्छ्राये’ इति पठ्यते, तदुनापमम् । “स्त्यः प्रसारणमुच्च” इति स्त्यायतेः पप्रत्यये
पकारस्य उकारे सम्प्रसारणे दीर्घे स्तूपशब्दव्युत्पादनात् । अत एवात्रेयमैत्रेयादयो न
पठन्ति ॥ १२३ ॥

कुप क्रोधे ॥ (कुप्यति) इत्यादि रुप्यतिवत् । इट् तु सर्वत्र नित्यः । (देवदत्ताय
कुप्यति) । “क्रुधद्बुह” इति । कोपविषयस्य सम्प्रदानत्वम् । (कुप्रमरण्यम्) । “ऋजेन्द्र”
इत्यादौ निपातितः ॥ अयं भाषार्थश्चुरादौ ॥ १२४ ॥

गुप व्याकुलत्वे ॥ (गुप्यति) इत्यादि । (गोपायति) । जुगुप्सत इति शपि । गोपाय-
तीति चुरादौ ॥ १२५ ॥

युप रूप लुप विमोहने ॥ युप्यति । रुप्यति । लुप्यति,) अनिदकारिकायां तौदादिकेन
लिपिना साहचर्यात्तौदादिकस्य लुप्ल छेदन इत्यस्यैव ग्रहणादयं सेढेव ॥ १२८ ॥

लुभ ग्राह्ये ॥ ग्राह्यमाकाङ्क्षा । (लुभ्यति । लुलोभ, लुलोभिथ । लोभिता, लोब्धा,
लोभिष्यति । लुभ्यतु । अलुभ्यत् । लुभ्येत्, लुभ्यात् । अलुभत् । लुलुभिषति । लुलोभि-
षति लोलुभ्यते । लुलोब्धि । लोभयति । अल्लुभत् । लुभित्वा, लोभि-
त्वा, लुब्ध्वा । लुब्धः) । तादौ “तीषसह” इतीड्विकल्पः । सेटोः क्त्वासनोः ‘रलोव्युप-
धात्’ इति क्तिवविकल्पः । “यस्य विभाषा” इति निष्ठायां नेट् । ‘लुभो विमोहने’ इति
क्त्वानिष्ठयोनित्यं सेट्त्वं विमोहनार्थस्य तौदादिकस्यैव । भूवादेरवृत्तत्वाल्लोभत इति
भवतीत्यात्रेयः ॥ १२९ ॥

क्षुभ सञ्चलने ॥ (क्षुभ्यति । क्षुक्षोभ । क्षोभिता) इत्यादि । इयन्भावविभकारान्तानु-
रोधादस्येह पाठः । अङ् तु द्युतादित्वादपि सिद्धः । न चाक्षोभीदिति सिज्जिन्वृत्त्यथ उपपद्यते
क्रैयादिकेनावश्यं तस्य रूपस्य भावित्वात् ॥ १३० ॥

णभ तुभ हिंसायाम् ॥ (नभ्यति, प्रणभ्यति । ननाभ, नेभतुः, नेभिथ । नेभिव । नभि-
ता । तुभ्यति । तुतोभ) । अनयोरपीह पाठः क्षुभेरिव । इमावपि द्युतादौ, क्रयादौ च
पठ्यते ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

क्लिद् आद्रीभावे ॥ (क्लिद्यति, चिक्लेद, चिक्लेदिथ, चिल्लेत्थ, चिक्लिदिथ, चिक्लिद् ।
क्लेदिता, क्लेत्ता । क्लेदिष्यति, क्लेत्स्यति । क्लिद्यतु । अक्लिद्यत् । क्लिद्येत् । क्लिद्यात् ।
अक्लिदत् । चिक्लिदिषति । चिक्लित्सति । क्लेदित्वा, क्लिदित्वा । क्लिन्नः । चेक्लिद्यते । चेक्ले-
त्ति । क्लेदयति । अचिक्लिदत् । चिक्लिदम्) । इगुपधलक्षणे के, ‘कृजादीनां के द्वे भवतः’
इति के द्वित्वम् । (क्लेदा, क्लेदानौ) । “क्लेदौषधिशंशाङ्गयोः” इति निघण्टुः । “श्व-
न्नुक्षन्” इति कनिनि निपात्यत इति भूदादावुक्तम् । ऊदित्वाद्बलादाविड्विकल्पः ॥ १३३ ॥

मिमिदा स्नेहने ॥ (मेद्यति । मिमेद, मेदिथ । मेदिता । मेदिष्यति । मेद्यतु । अमेद्यत् ।
मेद्येत्, मिद्यात् । अमिदत्) । “मिदेर्गुणः” इति इयनि गुणः । (मिमिदिषति, मिमेदिषति ।
मिदित्वा, मेदित्वा । मिन्नः । मिन्नवान्) । “आदितश्च” इतीणिपेधः । “जितः क्तः” इति
वर्तमाने क्तः । मिन्नमस्य, मेदितमस्य, (प्रमिन्नः, प्रमेदितः) । “विभाषाभावादिकर्मणोः”
इतीड्विकल्पः “निष्ठाशीड्” इत्यादिना सेटो निष्ठायाः क्त्वानिवेधः । द्युतादिपाठादेव अ-

मिदत् अमेदिष्टेति सिद्धे पुषादिपाठोऽमेदीदिति निवृत्त्यर्थः । एवं तर्हि छुतादौ पाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् । अनेनामिददिति भविष्यति । छुतादेरन्यत्रात्मनेपदिषु पाठादमेदिष्टेति च "निष्ठा-शोङ्" इत्यत्र च हरदत्तः । "जिप्विदा स्नेहनमोचनयोः" इति दैवादिकस्य ग्रहणम्, न तु 'जिप्विदा अन्यक्ते शब्दे' इति भौवादिकस्य, मिदिना साहचर्यात्" इति । एवं वदतोऽस्य मिदेर्भूवादौ पाठो नास्तीति प्रतीयते । धातुपाठव्याख्यानेषु भयत्र विगीतं पठन्ति ॥ १३४ ॥

जिप्विदा स्नेहनमोचनयोः ॥ (क्षिप्वति । क्षिप्वेद् । क्षेदेति) इत्यादि मिदिवत् । क्षेदतीत्यव्यक्तशब्दे शपि ॥ १३५ ॥

ऋधु वृद्धौ ॥ (ऋध्यति । आनर्ध, आनृधतुः, आनर्धिय, आनृधिव) । "अत आदेः" इत्यभ्यासादेर्दीर्घः । "तस्मान्नुड् द्विहलः" इति तुडागमः । किङ्चनेषु गुणाभावेऽपि ऋका-रस्थरश्चुत्याश्रयणेन द्विहलत्वम् । (अर्धिता । अर्धिष्यति । ऋध्यतु । आर्ध्यत् । ऋध्येत् । ऋध्यात् । मा भवानृधत् । अर्दिधिषति, इत्सति,) । "सनीवन्त" इतीड्विकल्पः । तत्रेति गुणेऽजादित्वात् "नन्द्वा" इति रेफवजितस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विवचनम् । अनिटि तु "आप्ञ-पृधाम्" इतीत्वे रपरत्वे "अत्र लोप" इत्यभ्यासलोपः । "खरि च" इति चत्वं धकारस्य । (अर्ध्ययति आर्दिधत्) । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्धिशब्दस्य द्विवचनम् (ऋङ्वा, अर्धित्वा) उदित्त्वादिङ्विकल्पः । "न क्त्वा सेट्" इत्यकित्वम् । (ऋद्धः । ऋध्यम्) । "ऋनुपधात्" इति क्यप् । अयं स्वादौ च ॥ १३६ ॥

गृधु अभिकांक्षायाम् ॥ (गृध्यति । जगर्ध, जगृधतुः, जगर्धिय, जगृधिव । गर्धिता । गर्धिष्यति । गृध्यतु । अगृध्यत् । गृध्येत्, गृध्यात् । अगृधत् । जिगर्धिवाता जरीगृध्यते । जगर्धि) इत्यादि । (माणवकं गर्धयते, वज्रयतीत्यर्थः । "गृधिवञ्चयोः प्रलम्भने" इत्यकर्त्र-भिप्रयेऽपि तङ् । अन्यत्र श्वानं गर्धयति गर्धयत इति वा, गर्धमस्योत्पादयतात्यर्थः । (गृधुः) "त्रसिगृधि" इति क्युः । (गर्धनः) । "जुचङ्कम्य" इति युच् । (गर्धित्वा, गृध्या) । उडि-त्त्वादिङ्विकल्पः । (गृद्धः । गृध्रः) । "सुसृधाजगृधिभ्यः कन्" इति कन् ॥ १३७ ॥

वृत् ॥ दिवादयः पुषादयश्च वृत्ता इत्यात्रेयमंत्रेयादयः । अन्ये तु पुषादेस्समाप्त्यर्थं वृत्क-रणम् । दिवादयस्त्वपरिसमाप्ता इत्याहुः । तेन क्षीयते सृग्यतइत्यादिसिद्धिरिति ॥ शमा-दय उदात्ता उदात्तेतः ॥

इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधोऽश्वरकम्पराजसुतसङ्गमराजमहामन्त्रिणा मायणसुतेन माधव-सहोदरेण सायणाचार्येण विरचितायां माधवीयायां धातुवृत्तौ दिवादयस्सम्पूर्णाः ।

अथ स्वादयः ॥

पुञ् अभिषवे ॥ आवृज एतदादयो ऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥ अभिषवः स्नपनपीडन-स्नानसुरासंधानादिः । तत्र स्नानेऽयमकर्मकः । (सुनोति । सुनुतः । सुन्वन्ति । सुनोषि । सुनोमि । सुन्वः । सुनुवः) । "स्वादिभ्यः ङुः" । शपोऽपवादः । "हुङ्गुवोस्सार्धधातुके" इत्यजादावगुणविषये ङनोस्कारस्य यण् । "लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः" इति वकारसकारा-दावसंयोगपूर्वत्वात्पक्षे उकारलोपः । सुनोमीत्यत्र परत्वाद्गुणे उकाराभावनायं लोपः । (अभिपुणोति) "उपसर्गात्सुनोति" इति पठं, (सुषाव । सुपुवतुः । सुपोथ । सुपविथ । सुपुवथुः । सुपुव । सुषाव । सुपव । सुपुविव) । क्रादिनियमादिद् । थलि तु भारद्वाजनिय-माद्विकल्पः । उवङ् अगुणवृद्धिविषये । (अभिसुषाव) । "स्थादिष्वभ्यासेन" इति नियमा-दभ्यासस्य न पठं, प्रकृतेस्तु "आदेशप्रत्यययोः" इति पठं, (सोता । सोष्यति । अभिसो-ष्यति) इत्यत्र "सुनोतेः स्यसनोः" इति "उपसर्गात्" इति पठं निषिध्यते । (सुनोतु । सुनु-

तात्) तातडो ङित्वान्न गुणः । (सुनुतां, सुन्वन्तु, सुनु) “उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्” इति हेर्लुक् । (सुनुताम्, सुनुत । सुनवानि) । आटि पित्वाङ्ङित्वात् यण् बाधित्वा गुणः । (अ-सुनोत् । असुनुताम् । असुन्वन् । असुनोः । असुनवम् । असुन्व । असुनुव) । पूर्ववदुकार-लोपः, पक्षे (अभ्यपुणोत्) । “प्राक्सितादङ्ङ्यवायेऽपि” इति षत्वम् । (सुनुयात् । सुनुयाताम् । सुनुयुः) । “जुसि च” इति गुणः “सार्वधातुकमपित्” इति ङित्वाश्रयं प्रतिषेधं येन नाप्रा-प्तिन्यायेन बाधते, न तु यासुटो ङित्वाश्रयमपीति नात्र गुणः (सुनुयाः । सुनुयाम्) । आशिपि । (सूयात् । सूयास्ताम्) । “अकृत्सार्वधातुकयोः” इति दीर्घः । (असावीत् । असाविष्टाम् । असावीः । असाविषम्) । “स्तुसुधूञ्” इति परस्मैपदेषु सिच इट् । (सुनुते । सुन्वाते । सुन्वते । सुनुषे । सुन्वे । सुन्वहे । सुनुवहे) । पूर्ववद्यणकारलोपौ । (सुपुषे । सुपु-विषे । सुपुविद्वे । सुपुविध्वे) । “विभाषेडः” । (सुपुषे । सुपुविवहे । सुपुविमहे । सोता । सोष्यते । सुनुताम् । सुन्वाताम् । सुन्वतां, सुनुष्व । सुनवै । सुनवावहे । असुनुत । असुन्वा-ताम् । असुन्वत । असुनुथाः । असुन्वि । असुन्वहि । असुनुवहि । सुन्वीत । सुन्वीया-ताम्) । आशिपि । (सोपीष्ट । सोपीयास्ताम् । सोपीद्वम्) । “इणः षीध्वम्” इति मूर्ध-न्यः । (असोष्ट । असोपाताम् । असोष्टाः । असोषि । सुसुपति, सुसुषते) । “स्तौतिण्योरेव” इति नियमान्न षत्वम्, (अभिसुसुपति इत्यत्र “उपसर्गात्” इत्यभ्यासस्य षत्वं “स्थ्यादि” नियमेन बाध्यते । एवं तर्हि “सुनोतेः स्यसनोः” इति सनि षत्वनिषेधस्य किमुदाहरणम् । इदं सुसुषतेरप्रत्ययः, अतो लोपः, (सुसुढः) इति । अत्र हि सनः षत्वस्यासिद्धत्वात्सस्य रूपे विसर्जनीये कृतषत्वस्य सनोऽभावात् “स्तौतिण्योरेव” इति न प्रवर्त्तते । एकदेशविकृत-न्यायेनास्ति सनुपरत्वमिति “सुनोतेः स्यसनोः” इति निषेधस्तु प्रवर्त्तते । (सोष्यते । सोषुवीति) । (सोपोति । सोपुतः) । “उपसर्गात्” इति षत्वम् । “सुनोतेःस्यसनोः” इति निषेधस्तु शितपा निर्देशान्न प्रवर्त्तते । (अभिसोपोति, सोपवीति) । यङ्लुगन्ता-त्सनीटि गुणावादेशयोरभाविप्रत्यये अतोलोपे पूर्ववत् षत्वस्यासि(१)द्धत्वाद्गुणे “वोरूपाया दीर्घ” इति दीर्घः । (सावयति । असुपुवत् । सुपावयिषति) । ण्यन्तात्सनि “स्तौति” इति षत्वं, (सुन्वन्, सुन्वानः) । “लटः शतृशानवौ” । (राजसूयः) । कर्मण्यधिकरणे वा “राजसूय” इति क्यपि निपात्यते । (आसा-व्यम्) । “आसुयुवपि” इति ण्यति वृद्धौ “धातोस्तन्निमित्तस्यैव” इत्यावादेशः । सोमं सुतवान् (सोमसुत्) । “सोमे सुजः” इति भूते क्पि । (सुत्वा । सुत्वानौ) “सुयजोर्ध्व-निप्” इति भूते ङ्वनिप् । स्त्रियां (सुत्वरी) “वनो र च” इति ङीब्रेफौ । (सुन्वन्, सुन्व-न्तौ) । “सुजो यज्ञसंयोगे” इति शता । अयमलडादेशः, यजमान उच्यते । (सुत्या) । “संज्ञा-यां समज” इत्यादिना स्त्रियां क्यप् । आसुतीवलो यज्वा । शौण्डिकश्च । किन्नन्तात् “रजः कृष्यसुति” इति मत्वर्थीये वलचि “वल” इति दीर्घः । (सुरा) । “सुसूधागृधिभ्यः क्रन्” इति क्रन् सुरको ऽहिविशेषः । स्थूलादिषु “सुराया अहावि” इति पाठात्कनि “केऽणः” इति ह्रस्वः ॥१॥

पिञ् बन्धने ॥ (सिनोति । सिनोषि । सिनोमि । सिन्वः । सिनुवः । सिषाय । सिष्य-तुः । सिपयिथ । सिषेथ । सिष्य । सिषाय । सिष्यतु । सिपयिथ । सिषेथ । सिष्य । सिषाय । सिषय । सिष्यिव । अत्रागुणवृद्धिविषये अजादौ “एनेकाच” इति यण् । (सेता । सेष्यति । सिनोतु । सिनु । सिनवानि । असिनोत् । सिनुयात्) । आ-शिपि (सीयात् । असेपीत् । असेष्टाम् । सिनुते । सिनुषे । सिन्वे । सिन्वहे । सिनुवहे । सिष्ये । सिष्यिषे । सिष्यिवहे । सेता । सेष्यते । सिनुताम्, सिनुष्व, सिनवै । असिनुत । असिनुथाः । असिन्वि । असिन्वहि । असिनुवहि । सिन्वीत । सेपीष्ट । असेष्ट ।

असेषाताम् । सिसीपति । सिसीपते । सेषीयते । सेषयीति । सेषेति । साययति । असीप-
यत् । सितः । सितवान् । (सिनो ग्रासः स्वयमेव) । “सिनोतेग्रासकर्मकर्तृकस्य” इति
वक्तव्येन निष्ठान्तत्वम् । यदा बध्यमानः पिण्डीक्रियमाणो ग्रासो दध्यादिवशेन तत्रानुकूल्यं
प्रतिपद्यते तदा कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामयं प्रयोग इति न्यासपदमञ्जयादौ । अनेकार्थत्वा-
द्धातोर्भक्षणमर्थं इत्यात्रेयः । केशेषु प्रसितः केशैरिति वा, “प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च”
इति तृतीयासप्तम्यौ । (सयः) । अच् । (परिषितः । परिषयः) । “परिनिविभ्यः” इत्या-
दिना सितसयशब्दयोः पत्वम् । एवं निविभ्यामपि । (सेरुः) । “दाधेद्सि” इति रुः ।
(सेत्रं,) “दाम्नी” इत्यादिना हृन् । (सितो वर्णः) “अज्जिष्टसिभ्यः क्त” इति संज्ञायां
क्तः । (सितिमा, सैत्यं,) “वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च” इति ष्यजिमनिचौ भावकर्मणोः ।
(सिता) शर्करा । न सिता । (असिता) । असितेत्यत्र “वर्णादनुदात्तात्” इति ङीष्प्रका-
रयोः [असितपलितयोः प्रतिषेधः] इति निषेधः । “छन्दसि क्रमेके” [भाषायामपीष्यते]
इत्यसिक्नीति कनादेशङीपावपि पक्षे भवतः । (सेतुः) । “सितनिगमिमसिसच्यविधात्रकु-
शिभ्यस्तुन्” इति तुन् । (सीरो) लाङ्गलम् । “शुषिचिमि दीर्घश्च” इति क्रनि दीर्घः ।
सीरस्येदं तद्वहतीति वा (सैरिकः) । “हलसीराठ्ठक्” इति तस्येदं विषये तद्वहति विषये च
ठक् ॥ अयं क्रयादावपि सिनाति सिनीत इति ॥ २ ॥

शिञ् निशाने ॥ तालव्यादिरयम् ॥ निशानं तीक्ष्णीकरणम् । (शिनोति । शिनुते ।
शिशाय । शिश्ये । शेता । शेप्यति) इत्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

डुमिञ् प्रक्षेपणे । (मिनोति । मिनुते । ममौ । मिम्यतुः । मिम्युः । ममाथ । ममिथ ।
मिम्यथुः । मिम्य । ममौ । मिम्यिव । मिम्यम) । “मैनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च”
इत्येज्विषये ल्यपि च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरात्वं, तस्य चानैमित्तकत्वाच्च “द्विर्वचनेऽचि” इति
स्थानिवत्त्वं, थलीट्पक्षे “आतो लोप इटि च” इत्याल्लोपः । (मिम्ये । मिम्यिषे । मि-
म्यिवहे । माता । मास्यति । मास्यते । मिनोतु । मिनु । मिनवानि । मिनुताम् । मिनु-
ष्व । मिनवै । अमिनोत् । अमिनुतम् । मिनुयात् । मिन्वीत) । आशिषि (मीयात् ।
मासीष्ट) । यासुटि कित्त्वान्नात्त्वम् । “अकृत्सार्वधातुकयोः” इति दीर्घः । (अमासीत् ।
अमासिष्टाम्) । आत्वे “यमरमनमाताम्” इति सगिटौ परस्मैपदे । अन्यत्र (अमास्त ।
अमासाताम् । मित्सति । मित्सते) । “इको झल्” इति सनः कित्वात् “अज्झनगमां
सनि” इति दीर्घे “सनिमिमा” इतीसादेशे “सस्यार्द्धधातुके” इति सस्य तत्वे “अत्र लोपो-
ऽभ्यासस्य” इत्यभ्यासलोपः (मेमीयते । मेमेति । मेमयीति) । “मिनोति” इति शितपा
निर्द्देशान्नात्त्वम् । (मापयति । अमीमपत् ।) आत्वे पुक् । (प्रमाप्य) । “ल्यपि च”
इत्यात्वम् । (प्रमयः । इष्टप्रमयः) । [निमिमिलियां खलचोः प्रतिषेधः] इत्यात्वप्रति-
षेधः । (मित्रिमम्) । “इवितः त्क्रः” । “त्क्रमेन्मित्यम्” (मोरः) “शुषिचिमिजां दीर्घश्च”
इति क्रन्दीर्घौ । मयते इति शपि प्रणिदाने । मातीति लुकि माने । मिमीते इति च श्लौ माने
शब्दे च । मीयत इति इयनि ॥ ४ ॥

चिञ् चयने ॥ (चिनोति । चिनुते । चिकाय । चिक्यतुः । चिकेथ । चिकयिथ । चिक्रिय-
व) । “विभाषा चेः” इति सन्लिटोः परयोरभ्यासात्परस्य वा कुत्वम् । अन्यदा (चिचाय)
इत्यादि । (चिक्ये । चिच्ये) इत्यादि । (चेप्यति । चेप्यते । चिनोतु । चिनुताम् । अचि-
नोत् । अचिनुत । चिनुयात् । चिन्वीत) । आशिषि (चीयात् । चेपीष्ट । अचैपीत् । अ-
चेष्ट । चिचीषति । चिकीषति) । लिटि च कुत्वविकल्पः । (चेचेति । चाययति । चाप-
यति) । “चिस्फुरोर्णौ” इत्यात्वपक्षे पुक् । (प्रणिचिनोति) । “नेर्गद” इति णत्वम् ।
(निकाय्यः) । “पाय्यसान्नाय्य” इत्यादिना निवासे ण्यदायादेशावादिकत्वं च निपात्यते ।
(संचाय्यः) क्रतुः । (परिचाय्यो) अग्निः, (उपचाय्यश्च) । “क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ” “अग्नौ

परिचाय्योपचाय्यसमूहाः” इति ण्यदायादेशयोर्निपात्यते । निवासादिभ्योऽन्यत्र यति (चैयम्) इत्यादि । (चित्यो) अग्निः । (अग्निचित्या) वर्त्तते । “चित्यार्ग्नचित्ये च” इति कर्मणि भावे च यथाक्रमं निपात्येते । तत्राद्यस्य यति तुक्, अन्यस्य ये तुक्, तेनात्रोदात्तत्वं भवति । अयं स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः । (अग्निचित्) । “अग्नौ चेः” इति कर्मण्युपपदे भूते क्तिप् । श्येनश्चीयते (श्येनचित्) । श्येनशब्दस्तत्सदृशेष्टकाचये उपचारेण वर्त्तते । “कर्मण्याग्राख्यायाम्” इति कर्मण्युपपदे तस्मिन्नेवार्थे ऽग्राख्यायां त्रैकालिकः क्तिप् । आख्याग्रहणं रूढयर्थं, श्येनान्यर्थं इष्टकाचयः श्येनचिच्छब्देनोच्यते । (निश्चयः) । “ग्रहवृट्निश्चिगमश्च” इति निश्चेरप् । अचोऽपवादः । (एकस्तन्दुलनिचायः) इत्यत्र “परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः” इति घञ् । कथमेकोऽपि तव निश्चय इति, पदसंस्कारेणेति भागवृत्तिः । (पुष्पप्रचायः) । “हस्तादाने चेरस्तेयः” इति घञ् । हस्तादानग्रहणेन प्रत्यासत्तिर्लक्ष्यते । अन्यत्र वृक्षशिखरे (फलप्रचयं) करोतीति अजेव । ‘अस्तेय’ इति वचनाच्चौर्यं प्रत्यासत्तावप्येजेव चौर्येण (पुष्पप्रचयः) इति । निचीयन्तेऽस्मिन्निति (निकायः) । ग्रामगृहादिः । आचीयन्तेऽस्मिन्नष्टका इति (आकायोऽग्निः) । चीयन्तेऽस्मिन्नस्थ्यादीनीति (कायः) शरीरम् । गोमयानामेकत्र राशीकरणं (गोमयनिकायः) । “निवासचित्तिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः” इति घञादिकत्वं च । निवसन्त्यस्मिन्निति (निवासः) । चीयतेऽसौ (चितिः) शरीरं, पाण्यादिसमुदायः । उपसमाधानं राशीकरणम्, असौ धात्वर्थः, अन्यानि प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूतानि । इष्टकनिचय इत्यत्र च ग्रहण (१) मात्रं विवक्षितं नोपसमाधानमित्यजेव भवति । (भिक्षुनिकायः,) “संघे चानौत्तराधये” इति घञ्, आदिकत्वं च, प्राणिनां समूहः संघः, स च द्वेधा भवति एकधर्मसमावेशेन औत्तराधयेण च, तत्रानौत्तराधये इति पथ्युदासादितरो गृह्यत इत्यौत्तराधयेऽजेव, (सूकरनिचय) इति संघस्य प्राणिसमुदायलक्षणत्वात् । प्रमाणाप्रमाणसमुच्चय इत्यत्राप्यजेव । (चितिः) । क्तिन् (द्विचितीकः) । “शेषाद्विभाषा” इति कप् । “चितेः कपि” इति पूर्वपदस्य दीर्घः, आचितं सम्भवत्यवहरति पचति वा (अचितीनः । आचितिकः) । “आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्” इति खठञौ । (व्याचितिकः, व्याचितः, व्याचितीनः,) । “द्विगोष्ठंश्च” इति सम्भवत्यादिपु ष्टन्, चकारात् खः । पकारो ङीषर्थः । अन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्या च “अध्यर्द्धपूर्वाद्विगोः” इत्यस्य लुक् । “द्विगोः” इति ङीषो “परिमाणबिस्त” इति निषेधः । ष्टन्वयोर्विधानसामर्थ्यात् लुक् । शाकटो भार (आचिकः । चित्रम्) । औणादिकः क्रः । (चित्रीयते) । “नमोवरिविश्वत्रिभ्यः क्यच्” इति क्यच् । चित्रङ् आश्चर्यं इति वृत्तिः । डित्वात्तङ् ॥ ५ ॥

स्तृण् आच्छादने ॥ (स्तृणोति । स्तृणुतः । स्तृण्वन्ति । स्तृणोषि । स्तृणोमि । स्तृण्वः । स्तृणुवः । स्तृणुते । स्तृणुषे । स्तृण्वे । तस्तार । तस्तरतुः । तस्तरुः । तस्तरथः । तस्तर । तस्तार । तस्तरिव । तस्तरे । तस्तराते । तस्तरिषे । तस्तरिद्वे । तस्तरिध्वे । तस्तरे । तस्तरिवहे । क्रादिनियमादिट् । थलि “अचस्तास्वत्” इति निषेधक्रकारान्तत्वान्नित्यम् । “क्रतश्च संयोगादेर्गुणः” इति लिटि गुणः । वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धयेव । कृते वा गुणे “अत उपधायाः” इति वृद्धिः । (स्तर्ता । स्तरिष्यति । स्तरिष्यते) । “क्रद्धनोः स्ये” इतीट्, (स्तृणोतु । स्तृणु । स्तृणवानि । स्तृणुताम् । स्तृणुष्व । स्तृण्वै । अस्तृणोत् । अस्तृणुत । स्तृणुयात् । स्तृण्वीत्) । आशिषि (स्तर्थात्) । संयोगाद्युकारान्तधातुत्वात् “गुणोर्तिसंयोगाद्योः” इति शयकोर्यकारादावसार्वधातुके लिङि च गुणः । शस्त्वस्य न सम्भवति । (स्तृपीष्ट । स्तरिपीष्ट) । “लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु” इत्यधिकृत्य “क्रतश्च संयोगादेः” इतीड्विकल्पः । तत्रेडभावे “उश्च” इति लिङ्सिचोः क्तिवान्न गुणः । (अस्तर्पात् । अस्ता-

ष्टाम् । अस्तृत । अस्तृपाताम् । अस्तरिष्ट । अस्तरिपाताम्) । लिङ्वत्तडीद्विकल्पः, झ-
लादावगुणत्वं च । (तिस्तीर्षति) । “इको झल्” इति सनः क्त्वात् “अज्झन” इति दीर्घः ।
“कृत इद्धातोः” इतीत्वे रपरत्वे “हलि च” इतीक उपधाया दीर्घः । (तास्तर्षते) । “यङि-
च” इति संयोगाद्युकारान्तत्वेन गुणः । (तास्तर्षति । तास्तरिति) । रिषीकोरप्युदाहार्ये । ‘सु-
पिस्तुतिस्तृस्त्यासेकसुवजम्’ इत्यपोपदेशत्वाद्नादेशत्वान्न षत्वम् । (स्तारयति । अति-
स्तरत्) । “अत्स्मृद्दृत्वर” इत्यत्र दीर्घान्तपाठान्नास्याद्वावः । (स्तृत्वा । स्तृतः) ।
दीर्घान्तः कर्त्यादिः ॥ ६ ॥

कृन् हिंसायाम् ॥ (कृणोति । कृणुते । चकार । चक्रतुः । चकर्ध । चक्र । चकार । चकर ।
चक्रव) । क्रादिसूत्रे कृग्रहणेनायमपि गृह्यतइतीप्तिनपेधः । (चक्रे । चक्राते । चक्रुषे । चक्रुध्वे ।
चक्रे । चक्रुवहे) । अगुणवृद्धिविषये अजादौ यणादेशः । (कर्त्ता । करिष्यति । करिष्यते ।
कृणोतु । कृणुताम् । अकृणोत् । अकृणुत । कृणुयात् । कृण्वीत) । आशिषि (क्रियात्) ।
“रीङ् कृतः” “रिङ् शय” इति रिडादेशः । (कृपीष्ट । अकार्षीत् । अकार्षाम् । अकृत ।
अकृपाताम्) । आत्मनेपदे लिङ्सिचोः “उश्च” इति क्त्वात् गुणः । (चिकीर्षति) । स्तृज्व-
त्सनः क्त्वे दीर्घः । (चेकीर्यते) । “अकृत्सार्वधातुकयोः” इति वर्तमाने “चवौ च” इति च
“रीङ् कृतः” इति रीङ् । (चरीकर्त्ति) इत्यादि (कारयति । अचीकरत्) सर्वत्र कृग्रहणेपु-
कृजग्रहणेपु च करोतिरेव वृत्तिकारादिभिर्ङ्ङीकृत इत्ययं नोदाहीयते, क्रादिसूत्रे तु कृग्रहणेना-
स्यापि प्रहोऽङ्गीकृत आत्रेयादिभिः । कारा बन्धने इति मिदादौ पठ्यते । तत्रास्मादङित्या-
त्रेयः । न्यासकारस्तु करोतेः ॥ ७ ॥

वृज् वरणे ॥ उदात्तः (वृणोति । वृणुते । ववारः । ववतुः । ववरिथ । वव । ववार । व-
वर । ववृव । वव्रे । ववृषे । ववृध्वे । ववृवहे) । क्रादिपाठादनित्त्वम् । थलि तु “बभूथातत-
न्थजगृम्भववर्थेति निगमे” इति निगमे इडभावस्य निपातनाद्वाषायामिडागमः । (वरिता ।
वरीता । वरिष्यति । वरीष्यति । वरिष्यते । वरीष्यते) “वृतो वा” इत्यलिटो वा दीर्घः ।
(वृणोतु । वृणुताम् । अवृणोत् । अवृणुत । वृणुयात् । वृण्वीत । आशिषि (क्रियात्) । “रिङ्
शय” इति रिडादेशः । रीङि प्रकृते रिङ्विधानसामर्थ्यात् “अकृत्सार्वधातुकयोः” इति दीर्घा-
भावः । (वृपीष्ट । वरिषीष्ट) । “वृत” इत्यधिकारे “लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु” इति वा इडागमः ।
“वृत” इति दीर्घस्य “न लिङि” इति निषेधः । इडभावे “उश्च” इति लिङ्सिचोः क्त्वात्
गुणः । (अवारीत् । अवारिष्टाम् । “वृतो वा” इति दीर्घस्य “सिचि च परस्मैपदेषु” इति नि-
षेधः । (अवृत । अवृपाताम् । अवरिष्ट । अवरिष्ट । अवरिषाताम्, अवरीपाताम्) “लिङ्-
सिचोः” इतीट्पक्षे “वृत” इति वा दीर्घः । ध्वम्यनिट्पक्षे नित्यो मूर्द्धन्यः, इटि तु विकल्पेन दी-
र्घश्च येति पञ्च रूपाणि । (अवृद्ध्वम्, अवरिद्ध्वम्, अवरीध्वम्, अवरिद्ध्वम्, अवरीद्ध्वम्)
इति कर्तृवत् कर्मणि तेऽपि, चिण्विशेषः, (अवारि) इति । कर्मकर्तरितु “अचः कर्मकर्तरि” इति
चिणो विकल्पनात्सिजपि, तत्र कर्तृवद्वा इट्, तस्य चेटो दीर्घविकल्पः, पक्षे चिण्वदिट्, प्रकृ-
तस्येटो दीर्घविधानादस्य न दीर्घ इति (अवारि, अवृत, अवरिष्ट, अवरीष्ट अवारिष्ट,) इति
पञ्च रूपाणि । द्विवचनादौ चिण्वज्यं चातू रूप्यम् । ध्वमि तु कर्तृवत्पञ्च रूपाणि, चिण्वदिटि
च मूर्द्धन्यविकल्पेन (अवारिद्ध्वम्, अवारिध्वम्) इति द्वयमिति सप्त रूपाणि । (वृवर्षति ।
विवरिषति । विवरीषति) “वृत” “इद सनि वा” इति वा इट्, तस्य च वा दीर्घः, अनि-
ट्पक्षे “इको झल्” इति सनः क्त्वे “अज्झन” इति दीर्घ “उदोष्ठ्यपूर्वस्य” इति उत्वे रपरे
सति “हलि च” इति इक उपधाया दीर्घः । (वेवीर्यते) । “रीङ्कृतः” इति रीङ् । (वर्वर्त्ति)
इत्यादि । (वारयति यवेभ्यो गाः । अवीवरत्) “वारणार्थानामीप्सितः” इत्याप्तुमिष्यमा-
णस्यापादानत्वम् । प्रवृत्तिविधातो वारणम्) । (कण्टकैः परिवारयति वृक्षम् । परिवारयन्ति
कण्टका वृक्षं स्वयमेव) करणेन तु [तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्बहुलम्] इति ण्यन्ते करणस्यात्र

कमवद्भावः, यक्चिणौ तु “णिश्चन्थि” इतीति निषेधान्न भवतः । (वृत्त्यः) । “एतिस्तु” इत्यदिना क्यप् (वार्याकृतत्वज्) इति क्रैयादिकस्य ण्यति, क्यञ्चिधौ हि वृजो ग्रहणमिष्यते । (पतिवरा) । “संज्ञायां भृतृवृजि” इति खच् । “खित्यनव्ययस्य” “अरुद्धिपद्” इति सुमागमः । (नीवारः) । “नौ वृ धान्ये” इति घञ् । “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये” इति दीर्घः । अधान्ये (निवरः) । “ग्रहवृट्निश्चिगमश्च” इत्यप्, स्त्रियामपि बाहुलकात्किञ्चिन् बाधित्वाऽयमेव भवतीति हरदत्तः । तेन (निवरा) कन्येति भवति । लिङ्गकारिकायामवन्तस्य पुंस्त्वशासनं प्रायिकमिति न्यासः । खच्प्रभृतयोऽमी त्रयः प्रत्ययाः क्रैयादिकस्यापीति तस्यापि समानं रूपं, (प्रावरः प्रवर उरुरासङ्गः,) “वृणोतेराच्छादने” इति प्रोपसृष्टाद्घञ्पौ, घञि “उपसर्गस्य” इति दीर्घः । आच्छादनादन्यत्रायेव । अत्रापि बाहुलकात् क्तिन्विषयेऽप्येव भवतीति हरदत्तः । (प्रवरा) गौरिति । “अवद्यपण्य” इत्यादौ वर्येति निपातनं क्रैयादिकस्येति स्थितमिति इह नोदाहृतम् । (वर्म) । मनिन् । (वर्मी) । ब्रीह्यादिः । वर्म्मिणोऽपत्यं (वार्म्मिकायणिः) । वाकिनादिषु “वर्म्मिणोर्नलोपश्च” इति पाठात्किञ् कुगागमो नलोपश्च, वर्मणा संनह्यति (सम्बर्मयति) । “सत्यापपाश” इत्यादिना णिच् । अभिधानशक्तिस्वाभाव्यादयं संनह्यतीत्यर्थः । अपहारवर्मणोरपत्यमापहारवर्मणः । “न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मण” इति प्रकृतिभावननिषेधस्तत्रैवावर्मण इति पयंदासान्न भवतीति “अन्” इति प्रकृतिभाव एव भवति । (वरूथो) रथगुप्तिः । “जृवृज्भ्यामूथन्” इत्यूथन् । (वर्षम्) “वृत्तवदिह्निकपिभ्यः स” इति सः । (वर्णः) । “ऋज्येन्द्रः” इति सूत्रे वर्णशब्दस्य पाठोऽनार्पः, “कृवृजृसिदृपन्यमिस्वपिभ्यो नित्” इति नप्रत्ययेन सिद्धत्वादित्युज्ज्वलदत्तः । “खुरभद्रोप्रश्नैरमैलशुक्लशुक्रतीव्रवर्णैरामाला” इति रन्प्रत्यये तद्रेफस्य णत्वं निपात्यते । (वर्णी-ब्रह्मचारी) । “वर्णाद्ब्रह्मचारिणि” इति मत्वर्थीय इनिः । (ब्राह्मणवर्णी) । “धर्मशीलवर्णान्ताच्च” इति मत्वर्थीय इनिः, सिद्धे प्रत्यये पुनर्विधानं ठनादिनिवृत्त्यर्थम् । (वरुणः) । “कवृदारिभ्य उ-नन्” । (वरुणानी) । “इन्द्रवरुण” इति ङीषानुक्तौ पुंयोगे । मित्रावरुणौ देवते अस्य (मैत्रावरुणः) । “देवताद्वन्द्वे च” इत्यानङ् । पूर्वपदस्य “सास्य देवता” इत्यण् । “देवताद्वन्द्वे च” इत्युभयपदवृद्धिः “दीर्घाच्च वरुणस्य” इति निषिध्यते । वरुणदत्तो नाम कश्चित् । अनुकम्पितोऽसौ (वरुणिकः) । (वरुणिलः, वरुणदत्तकः) “बह्वचो मनुष्यनाम्नष्टज्वा” “घनिलचौ च” इत्यनुकम्पायां ठच्घनिलकनो विधीयन्ते । “शेवलसुपरिविशालवरुणार्थमादीनां तृतीया-त्” इति ठजादौ प्रत्यये तृतीयादच ऊर्ध्वं लुप्यते । वर्णुर्नदः । “अजित्वरीभ्यो नित्” इति नुप्रत्ययो नित् । (वरुणी) । “वृजश्चित्” इति अत्रन् प्रत्ययश्चित् । वृज् सम्भक्ताविति क्र्यादौ । तथा दीर्घान्तो जिदजिच्च वरणार्थस्तत्र । वृज् आवरणइति चुरादौ ॥ ८ ॥

धुञ् कम्पने ॥ अनुदात्तः । (धुनोति । धुनुते । दुधाव । दुधोथ । दुधविथ । दुधुव । दुधुविषे । धोतासि । धोतासे । धोष्यति । धोष्यते । धुनोतु । धुनुताम् । अधुनोत् । अधुनुताम् । धुनुयात् । धुन्वीत् । आशिषि (धूयात् । धोपीष्ट । अधौपीत् । अधोष्ट । दूधूषति । दुधूषते । दोधूयते । दोधोति । धावयति । अदूधवत् । धुत्वा । धुतः । धुतवान् । धुनिः) । बाहुलकान्निप्रत्ययो नित् किञ्च । तथा च भोजोऽसूसूत्रत् । धु “सृक्वृषिपृच्छिज्ज्वरित्वरिभ्यः ङित्” इति । अत्र स्वामी तु ह्रस्वान्तममुं पठित्वा प्रयोगवशाद्दीर्घान्तमप्याह । शिवस्वामिकाश्चपौ तु दीर्घान्तमाहुतुः । उभयमपीति चान्द्रा इति सुधाकरः । दीर्घान्तस्य तेनैव प्रयोगो दर्शितः । ऊर्ध्वं धूनोति वायुर्विवृतशिवशिरः श्रोणिकुञ्जेष्विति । तत्र दीर्घान्तगाढे स्वरत्यादिसूत्रेणेद्विकल्पः । त्कासनोस्तु पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्याद्दूधत्वा धृतः । दुधूषतीत्यादौ “श्र्युकःकिति” “सनि ग्रहगुहोश्च” इतीणनिषेधो भवति । लिटि त्वमुं प्रतिषेधं बाधित्वा क्रादिनियमात्त्रित्यमिद् । न च क्रादिनियमस्य स्वरस्यादिविकल्पः परत्वाद्बाधक इति मन्तव्यम्, तस्य “श्र्युकःकिति” इत्यनेन पुनरपि बाधप्रसङ्गात् । (धूनोति । धूनुते ।

दुधुवे) इत्यादि ह्रस्वान्तवत् । (धोता । धविता । धोष्यति । धविष्यति । धोष्यते । धविष्यते । धूनुतु । धूनुतात् । अधूनुतु । धून्वीत । धूयात् । धोषीष्ट । धविषीष्ट । अधावीत् । अधा-
विष्यात् । अधविष्यत्, अधोष्यत्) । “स्तुसुधून्भ्य” इति परस्मैपदे सिचो नित्यमिड् । अन्यत्र
सर्वत्र स्वरत्यादिनेड्विकल्पः । (धूनयति) । [धून्प्रोञ्जोर्नुवक्तव्यः] इति णौ नुक् । दीर्घान्तः
क्रयादौ युजादौ च धू विधूननइत्यजित् तुदादौ॥ स्वादय उभयतो भाषाः वृज्वज्जमनुदात्ताः ।
तस्यानुदात्तमध्ये पाठ ऋकारान्तोभयतो भाषानुरोधेन ॥ ९ ॥

उभयतोभाषानिर्प्रकरणाद्वज्जमुत्का तदनुरोधेनोकारान्तमनिटं परस्मैपदिनमाह ॥

दुदु उपतापे ॥ (दुनोति) इत्यादि धुनोतिवत् । (दावः) । “दुन्योरनुपसर्गे” इति
कर्त्तरि णः । (दव) इति भौवादिकादचि । तस्य नात्र ग्रह इति तत्रैवोक्तम् । “समि युदु-
दुव” इति घञ्विधौ दुसाहचर्यान्निरनुबन्धकत्वाच्च दवतेरेव ग्रह इत्यस्यावेव भवति सन्दव
इति । (दवथुः) । “दिवतोथुच्” । (दुत्वा । दुतः । दुतवान्) । ल्वादौ “दुग्वोदीर्घश्च”
इत्यत्र यदुक्तं न्यासे दुदु उपतापे इति । तदसत्, यदाह हरदत्तः । दुदु गतावित्यस्य दोर्ग्रहणं
न दुदु उपतापइत्यस्य सानुबन्धकत्वात् । तथा च माघः । मृदुतया दुतयेतीति ॥ १० ॥

हि गतौ वृद्धौ च ॥ (प्रहिणोति) । “हिनुमिना” इति उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य
हिनुनकारस्याङ्व्यवायेऽपि णत्वं, तच्च प्रहिणु इत्यादौ हिनुशब्दे सावकाशमपि एकदेशविकृ-
तस्यानन्यत्वाद्विकृतेऽपीह भवति । (जिघाय । जिघ्यतुः । जिघ्युः । जिघयिथ । जिघेथ । जि-
घ्य । जिघियव) । “कुहोश्चुः” इत्यभ्यासस्य चुत्वं झकारः, तस्य “अभ्यासे चर्च” इति जका-
रः । परस्य “द्वैरचडि” इति कुत्वं घकारः । (हेता । हेप्यति । प्रहिणोतु । प्राहिणोत् । प्रहि-
णुयात् । हीयात् । अहीषीत् । जिघीषति । जेघीयते । जेघेति । हाययति । अजीहयत्) । अ-
चडीति वचनान्न कुत्वम् । इदमेवाचडीति वचनं चडोऽन्यत्र ण्यधिकस्यापि कुत्वज्ञापकम् ।
तेन प्रजिघाययिषतीत्यत्रापि कुत्वं भवति । (सहितं, संहितम्) “समो वा हिततयोः” इति
मलोपविकल्पः । प्यजन्तस्य नित्यं मलोपस्येऽप्यमाणत्वात्साहित्यमित्येव भवतीत्यात्रेयः ।
देवदत्ताय हितं भूयाद् देवदत्तस्येति वा । “चतुर्थी चाशिष्यायुष्य” इत्यादिना षष्ठीचतुर्थी ।
“चतुर्थी तदर्थाथबलिहित” इति समासविधौ कैयेट “चतुर्थी चाशिषि” इति हितयोगे या चतु-
र्थी तदन्तस्य समासो न भवति, समासादुप्याशिषोऽनवगमादिति केचिदाहुरिति । अरोचकि-
ने हितमरोचकिहितमिति [हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या] इति चतुर्थी, “चतुर्थी तदर्थ” इति षष्ठे
समासः । सुधाकरस्तु चान्द्रानुसारेणानाशिष्यपि षष्ठीचतुर्थी द्वे भवत इत्याह । तद्वृत्ति-
कारस्य नेष्टम् । यदाह “हितं भक्षा” इत्यत्र, ननु हितयोगे चतुर्थी भवितव्यं, तत्र कथं
षष्ठ्यर्थे प्रत्ययो विधीयते, एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति । भाष्यमपि
“हितं भक्षा” इति चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः, इतरथा ह्यनिर्देशो भवति, हितशब्दयोगे चतुर्थी
विधीयते सा प्राप्नोति, तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यो न कर्तव्यः, एवं वक्ष्यामि हितं भक्ष्यस्त-
दस्मै, ततो दीयते नियुक्तं, तदस्मै इतीति । कैयटोऽपीतरथा हीति, यदि चतुर्थी न निर्दिश्यते
तदा प्रकृताया अस्येति षष्ठ्याः सम्बन्धायोगादिहानुपस्थानात्प्रत्ययार्थोऽनिर्दिष्टः स्यादि-
त्यर्थ इति । (सहितोरुः) । “संहितशफलक्षणवामादेश्व” इत्यूरुत्तरपदात्संहिताद्यादेरुड्प्र-
त्ययः स्त्रियाम् । (सहितोरुः) । [सहितसहाभ्याञ्चेति वक्तव्यम् ।] इत्यूङ् । एकदेशविकृत-
स्यानन्यत्वात्पूर्वणैव सिद्धे वचनमिदं हितेन सह वर्त्तते सहितमिति सहितशब्दव्युत्पत्तावूङ्-
र्थं, प्रागप्येतत्सर्वमुक्तम् । (हयः) । पचाद्यच् । (हयो) । गौरादित्वाञ्डीप् । (हेतिः) ।
“ऊतियूति” इत्यादिना क्तिनि निपात्यते । (हेतुः) । “कमिमनि” इत्यादिना तुः । (अन्नेन
हेतुना वसति, अन्नाय हेतवे, अन्नादधेतोः, अन्नस्य हेतोः, अन्ने हेताविति वा) । [निमि-
त्तकारणेहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्] इति सर्वा विभक्तयः । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमा-
द्वितीये न स्तः । सर्वनाम्नस्तु सार्व इति “अइउण्” इत्यत्र कैयेटे स्थितम् ॥ ११ ॥

पृ प्रीतौ ॥ पृणोति । पपार । पप्रतुः । पपर्थ । पप्र । पप्रिव । पता । परिष्यति । पृणोतु । अपृणोत् । पृणुयात् । प्रियात् । अपावीत् । पुपूर्पति । पेप्रीयते । पारयति । अपोपरत्) । प्रियत इति श्यनि गतम् । पिपतीति श्लौ ॥ १२ ॥

स्पृ प्रीतिपालनयोः ॥ प्रीतिचलनयोरित्यन्ये । चलनं जीवनमिति स्वामी । (स्पृणोति । पस्पार । पस्पर्थ) । खयः शेषः । “ऋतश्च संयोगादेः” इति किति लिटि गुणः । (स्पृचां) इत्यादि ॥ स्पृ इत्येके । (स्पृणोति) इत्यादि । “अत्स्पृहत्वर” इत्यत्र वृत्तौ स्पृ चिन्ता-यामित्युपपादनादस्येत्वमेव न भवति, (असिस्मरत्) इति । स्पृणोतिस्पृणोती इमौ छान्दसाविति पारायणे । इमौ पृणोतिश्च त्रयश्छान्दसा इति स्वामिकाश्रयौ ॥ १३ ॥

आल्प् व्यासौ ॥ आप्नोति । आप्नुतः । अप्नुवन्ति । आप्नोषि । आप्नोमि । आप्नुवः) । “लोपश्चास्या” इत्युकारलोपः संयोगपूर्वत्वान्न भवति । “हुश्नुवोः सार्वधातुके” इति यण्यसंयोगपूर्वस्येत्यादौ “अचि इनुधातु” इत्युवङ् । (आप । आपतुः । आपिथ । आपिव) । क्रादिनियमादिद् । “उपदेशेऽजन्तः” इत्यत्रात्वत इति तपरकरणान्न थलीप्पि-पेधः । यत्रायं निषेधस्तत्र भारद्वाजिनियम इति विकल्पोऽपि न भवति । (आप्ता । आप्स्यति । आप्नुहि) “उतश्च प्रत्यात्” इति हेल्कु संयोगपूर्वत्वान्न भवति । (आप्नवानि । आप्नोत् । आप्नुयात्) । आशिषि (आप्यात् । आपत्) । लदित्वात् च्लेरङ् । (ईप्सति) । “आ-पज्ञपृथामीत्” इतीत्वम्, अभ्यासलोपः । (आपयति । मा भवानापिपत्) । कृते गौ चङि ह्रस्वत्वे पश्चाद् द्वितीयस्यैकाचः पिशब्दस्य द्विर्वचनम् । (प्राप्य । प्राप्य) । ण्यन्तात् त्क्व त्क्वो ल्यपि “विभाषा” इति पक्षे णेरयादेशः, अन्यदा लोपः । (आप्यम्) । ण्यत् । “पोरदुपधात्” इत्यत्र तपरकरणान्न यत् । (आप्तिः) । “किन्नाबादिभ्य” इति किन् । जीविकां प्राप्सः (प्राप्सजीविकः, जीविकाप्राप्सः) इति वा । “द्वितीयाश्रित” इत्यादिना “प्राप्तापन्ने च द्वितीयया” इति च समासः । प्राप्तापन्नेत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ताशब्दस्य समासेऽपि प्राप्सजीविक इति । तत्र ह्यकारः प्रश्लिष्यते । प्राप्तापन्ने अ चेति, सौत्र-त्वान्न प्रकृतिभावः । एतत्पद गतावप्युक्तम् । (आपः) “आप्नोतेर्ह्रस्वश्च” इति क्विप्, ह्रस्वः । “अप्नुन्” इत्यादिना सर्वनामस्थाने दीर्घः, (अङ्गिः) “अपो भि” इति भकारादौ तकारे जश्त्वम्, “अङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च” इति दीर्घतत्वे तदन्तेऽपि भवतः, (स्वापः, स्वाङ्गिः) इति । द्विधा गताः परितो गता अन्तर्गता आपो यस्मिन् । (द्वीपम्, परोपम्, अन्तरीपम्) । “द्वयन्तरूपसर्गोभ्यो ऽप ईत्” इत्यादेरीकारादेशः । “ऋक्पूरब्धूः” इत्यकारः समासान्तः । ईत्वमनवर्णान्तादित्युक्तत्वात्प्रापमित्यादौ न भवति । समापो नाम देवयजनमित्यत्र [समाप इतीत्वप्रतिषेधः] इतीत्वाभावः । अत एव निर्दृशात् “अन्येषामपि दृश्यत” इति वा दीर्घः । “अव्ययं विभक्तिसमीप” इति निर्दृशात्समीपमित्यपि भवति । यद्वा समापशब्दः समा आपो यस्मिन्निति समशब्देन व्युत्पाद्यः । (अनूपम्) । “ऊङ्नो-र्देशे” इत्यप आदेरुकारः, अदेशेऽन्वीपं, समुद्रे यद् द्वीपं तत्र भवादि (द्वैप्यम्) । “द्वीपाद-नुसमुद्रं यज्” इति शैषिको यज् । (अनुसमुद्रम्) इति सप्तमर्थेऽव्ययीभावः । “यज्नोश्च” इत्यत्रापत्ययजो ग्रहणादस्य बहुषु लुगभावाद् (द्वैप्या) इति भवति । अनुसमुद्रमित्युक्त-त्वादन्यत्रापि द्वैप इति भवति । (द्वैपायनो व्यासः) । नडादित्वात्फक् । द्वीपशब्देन द्वीपस्थो मुनिरुच्यते । अनन्तरापत्येऽग्रस्मिन् गोत्रत्वमारोपात् । त्रिषु द्वे आप्यमम-यमित्यत्राप्यशब्दो मयडथे दृश्यते । तथाऽर्थां कारणेष्वाप्याः परमाणव इति, अत्र प्रत्ययो न दृश्यते । तथा च स्वामी । आप्यं तु लक्ष्यादिति । परिपूर्वोऽयं रक्षणेऽपि । तथा च भव-भूतिः । पर्याप्नोतु सुकृतं महाभाग इति । अयं युजादौ च ॥ १४ ॥

शकल शक्तौ ॥ (शक्नोति । शक्नुवन्ति । शक्नुहि । अशक्नोत् । शक्नुयात्) । शेषं शक्यतिवत् । लुङि लदित्वादङ्, (अशक्त्) इति । विद्यासु शिक्षते । “शिक्षेर्जिज्ञासा-

याम्” इति तड्, विद्याविषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः । (शक्तो) षट्, कर्तुं (शक्ति) इति वा । सौनागाः कर्मणि निष्ठायां शकैरिति चिच्छन्ति विकल्पेनेतीड्कल्पः । “विभाषा-भावादिकर्मणोः” इत्यत्र हरदत्तः । यद्यपि शक्तिः केवलोऽकर्मकस्तथापि तुमुनन्तवाच्यक्रिया-विषयत्वे सकर्मको भवति, तथा च कर्मणि लादयोऽपि दृश्यन्ते । अयं योगः शक्योवक्तुमिति-ति । (शक्यम्) । “शक्तिसहोश्च” इति यत् । (शकलम्) । “शक्तिशाम्योर्नित्” इति कलप्र-त्ययः । (शक्रः) । “स्फायितश्चि” इति रः । (शक्नुः प्रियंवदः) ॥ “शक्यादिभ्यः कृ”

इत्यूहितः कृः ॥ १५ ॥

राध साध संसिद्धौ ॥ (राध्नोति । राध्नुवन्ति । राध्नुवः । राध्नुतु । राध्नुहि । अराध्नो-त् । राध्नुयात्) । शेषं राध्यतिवत् । हिंसार्थत्वे तु “राधो हिंसायाम्” इति किति लिटि थ-लि च सेट्येत्वाभ्यासलोपौ । (अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधिय) इत्यादि । तथा सन्यपि [राधो हिंसायां सन्यच इस्वक्तव्यः] इति अच इस्मावेऽभ्यासलोपे “स्कोः” इति सलापे च (प्रतिरित्सति) इति । (साध्नोति । ससाध । ससाधतुः । ससाधिय । ससाधिव) । क्रादि-नियमादिङ्विकल्पो न भवति, तस्य त्वजन्तविषयत्वात्, (साद्धा । साध्नोतु । असाध्नोत् । साध्नुयात् । साध्यात् । असात्सीत् । असाद्धाम् । सिषात्सति) । “आदेशप्रत्यययोः” इति पत्वम् । (सासाध्यते । सासाद्धि । साधयति । असौषधत्) । कालापास्त्वपोपदेशं पठन्ति । तत् पोपदेशलक्षणविरुद्धम् । (साधनः) । ण्यन्तान्नन्द्यादित्वात् ल्युः । (सा-धुः) । “कृपावाजि” इत्युण् । (मातरि साधुः) । [साध्वसाधुप्रयोगे सप्तमी वक्तव्या] इति सप्तमी, अनर्थार्थमिदं वार्तिकमर्चायां तु “साधुनिपुणाभ्यामर्चायाम्” इत्येव सिद्धं तस्मादेवात्रार्चाग्रहणं निपुणार्थं सम्पद्यते । ‘साधुर्भृत्यो राज्ञ’ इत्यत्र भृत्यापेक्षया षष्ठी न साध्वपेक्षयेति वाक्यार्थज्ञा आहुरिति कैयदादौ प्रतिपादितम् । अप्रतेरिति वचनात्साधुर्देव-दत्तो मातरं प्रतीत्यत्र न भवति । [अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्] इति वार्तिकम्, तत्रादि-ग्रहणेन “लक्षणेत्थम्भूत” इत्यत्र प्रतिना सहोपात्तयोः पर्यन्वोग्रहः । दुनोतिप्रभृतयो-ऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १६ ॥ १७ ॥

अथ सेट आह ॥

अशू व्यासौ संघाते च ॥ (अश्नुते । अश्नुवाते ॥ अश्नुवते । अश्नुषे । अश्नुध्वे । अश्नुवे । अश्नुवेहे) । “शात्” इति तवर्गस्य श्चुत्वनिषेधः । (आनशे । आनशाते । आनशिषे । आनक्षे । आनशिध्वे । आनइध्वे । आनशिष्वहे । आनक्षहे । आनशिमेहे । आनश्मेहे) । ऊदित्वादिङ्विकल्पः । झलि ब्रश्वादिना पत्वं, “षढोः क लि”, “ष्टुना णुः” इति कत्वपत्वे यथायोगम् । “अत आदेः” इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वे ततः परस्य “अक्षो-तेश्च” इति नुडागमः । (अष्टा । अशिता । अक्षयते । अशिष्यते । अश्नुताम् । अश्नुष्व । आश्नुत । आश्नुथाः । आश्नुवि । आश्नुवीत । अश्नुवीथाः । अश्नुवीयात्) । आशिषि (अशिषीष्ट । अक्षीष्ट । आशिष्ट । आष्ट । आशिषाताम् । आक्षाताम्) । “झलो झलि” इति सिज्जलोपे पत्वष्टुत्वे । अन्यत्र पत्वे कत्वम् । (अशिषिषते) । “स्मिपूङ्ग्वज्ज्वशां सनि” इति नित्यमिड् । (आशाक्षयते) । “सूचिसूत्रि” इत्यादिना यङ् । तत्र ह्यन्तेर-शनातेश्च ग्रहणमुक्तं पदमङ्ग्यादौ । एवं पारायणादौ आत्रेया (१) दावपि । यङ्लुकि (आष्टि) इत्यादि, अटतिवत् प्रक्रिया । (अष्टा । अशित्वा । अष्टः । अष्टवान्) । “यस्य विभाषा” इत्यनिट्त्वम् । (रशना) “अशेरश च” इति युचि रशादेशः । (आशुः) । व्रीहिवि-शेषः । “कृपावाजि” इत्यादिनोण्प्रत्ययः । शोघ्रपर्यायस्त्वयमव्ययम् । (अशुरः) । “शा-वशेरासौ” इति शुशब्दे उपपदे उरन् प्रत्ययः । आशुपर्यायः शुशब्दः । (अशुर्यः) । “श-

जश्चशुराद्यत्” इति अपत्ये यत् । (श्वश्रूः) । [श्वश्रुरस्योकाराकारयोर्लोपश्च] इत्युकारा-
कारयोर्लोप ऊङ्प्रत्ययश्च । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च (श्वश्रुरौ) । “श्वश्रुः श्वश्रवा” इति पक्षे श्वश्रुरस्य
शेषः । (अक्षरम्) । “अशेः सरन्” इति सरन् प्रत्ययः । (अष्टन्) । “सप्यशूभ्यां तुट्
च” इति कनिन्, तस्य तुडागमः । (अष्टौ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टानाम् । अष्टासु) ।
“अष्टन आ विभक्तौ” इति पक्षे आकारः । “अष्टाभ्य औश” इति जश्शसोरौभावः । अत्र
लघ्वर्थमष्टन इति वक्तव्ये अष्टाभ्य इति निर्देशादष्टन आत्वपक्षे एवौशभावः । अथमेव
निर्देश आत्वविकल्पे लिङ्गं, तेनाभावे जश्शसोः “षड्भ्यो लुक्” इति लुक्पष्ठेति भवति ।
‘अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य च’ इतिवचनात् परमाष्टौ इत्यादाव्यशुत्वं भवति । अत्रापि
पूर्ववदात्वपक्षे एवौशत्वं । तेनानात्वे परमाष्टेति भवति । आत्वमप्याङ्गमिति तत्रापि पूर्व-
वत्तदन्तविधिर्द्रष्टव्यः । (अष्टावक्रः) । “अष्टनः संज्ञायाम्” इत्युत्तरपदे दीर्घः । अष्टाभि-
र्गोभिर्युक्तं शकटम् (अष्टागवम्) । “गवि च युक्ते” भाषायामष्टनो दीर्घ इति दीर्घः । (अष्टा-
विंशतिः) । “द्वयष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः” इत्यशीतिवर्जिते संख्यायामुत्तरपदे
दीर्घः । अबहुव्रीहीतिवचनादष्टनवा इत्यत्र न भवति । “प्राक् शताद्” इति वचनादष्टशत-
मित्यादावपि न भवति । अष्टमो भागः (आष्टमः, अष्टमः) । “षष्ठाष्टमाभ्यां ज च” इति
भागे विवक्षिते जप्रत्ययश्चकारादंश्च । (अश्चः) । “अशुपूर्पि” इति क्त् । अश्वानां समूहो
(अश्वीयम्) । “केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्” इति छः । अन्यतरस्यांग्रहणात्पक्षेष्ण् ।
(आश्वम्) । अश्वस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा (आश्विकः) । “आर्हाद्” इति
ठक् । गोद्वयचलक्षणो यत्तत्रैव संख्यापरिमाणाश्वादीनां पर्युदासान्न भवति । अश्वेनैकाहेन
गम्यते (आश्वीनः) । “अश्वस्यैकाहगम” इति खञ् । अश्वस्यापत्यम् (आश्वायनः) ।
“अश्वादिभ्यः फञ्” इति फञ् । (गवाश्वम्) । “गवाश्वप्रभृतीनि च” इति नित्यमेक-
वद्भावः, पूर्वपदस्यावङ् च । (अश्वस्यति वडवा) । मैथुनमिच्छतीत्यर्थः । क्यचि
परतो “अश्वक्षीर” इत्यमुक् । अत्र हि [अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्,] इति पठ्यते । अन्यत्रा-
श्वीयति । (अश्वतरः) । गर्दभादश्वायामुत्पन्न उच्यते । यस्य वेसर इति नाम “वत्सोक्षा-
श्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वं” इति ष्टच् । अश्वशब्दार्थस्य व्यक्तेस्तनुत्वं प्रवृत्तिनिमित्तजातिद्वारकं,
प्रवृत्तिनिमित्तं चेद्वाश्वादन्यस्मिन्स्तत्सदृशे जात्यन्तरयोगिनि आरोप्यत इति गौणत्वं तनु-
त्वम् । ष्टरचः पित्वात्स्त्रियाम् (अश्वतरी । अक्षः) । “अशेर्द्वेवन” इति सप्रत्ययः । (अक्ष-
परि) । अक्षेण न तथा पतितं यथा जय इत्यर्थः । “अक्षशलाकासंख्याः परिणा” इति तृती-
यान्तस्याव्ययीभावः । ‘कितवव्यवहारे चायं समास इष्यते’ । (अक्षि । अक्षिणी) ।
“अशेर्निद्र” इति क्सिप्रत्ययः । अयमक्षतौ च व्युत्पादितः । वक्तव्यं चान्यत्तत्रैवोक्तम् १८
ष्टिष आस्कन्दने ॥ कवर्गचतुर्थान्तः । (स्तिष्नुते । तिष्ठिषे । स्तेघिता । स्तेघि-
ष्यते । स्तिष्नुताम् । अस्तिष्नुत । स्तिष्नुवीत) । आशिषि (स्तेघिषीष्ट । अस्तेघिष्ट ।
तिष्ठिषिपते । तिष्ठेघिपते । स्तिघित्वा । स्तेघित्वा) । “रलो व्युपधाद्” इति कित्त्ववि-
कल्पः । (तेष्ठिघीति । तेष्ठेघि । स्तेघयति । अतिष्ठिघत्) । खयः शेषः । (स्तिघितः ।
स्तिघितवान्) । उदात्तावनुदात्तेतौ ॥ १९ ॥

तिक तिग च ॥ चकारादास्कन्दने इत्यनुषज्यते । (तिकनोति । तितेक । तितेकिथ ।
तितिकिध । तेकिता । तेकिष्यति । तिकनोतु । अतिकनोत् । तिकनुयात्) अशिषि ।
(तिक्यात् । अतेकीत् । तितिकिषति । तितेकिषति । तेतिक्यते । तेतिकीति । तेतेकि ।
तेकयति । अतीतिकत् । तिकः) । इगुपधलक्षणः कः । (तैकायनिः) “तिकादिभ्यः फिञ्”
इत्यपत्ये फिञ् । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च (तिककितवाः) । “तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे”
इति बहुषु लुक् । (तिप्नोति । तितेग । तेगिता) इत्यादि तिकनोतिवत् ॥ २० ॥ २१ ॥

षघ हिंसायाम् ॥ (सप्नोति । ससाघ । सेघनुः । सेघिथ । सेघिव । सघिता । सघि-

प्यति । सघ्नोतु । असघ्नोत् । सघ्नयात्) आशिषि (सघ्न्यात् । असघीत् । असाघीत्) ।
“अतो हलादेः” इति वा वृद्धिः । (सिसघिषति) “स्तौतित्पयोरेव” इति नियमान्न पत्वम् ।
(सासघ्यते । सासघीति । सासग्धि । सावयति । असौषघत्) ॥ २२ ॥

त्रिष्टुपा प्रागल्भ्ये ॥ (घृष्णोति । दधर्ष । दधृषतुः । दधर्षिथ । दधृषिव । धर्षिता ।
धर्षिष्यति । घृष्णोतु । अघृष्णोत् । घृष्णुयात् । आशिषि । (घृष्ण्यात् । अधर्षीत् ।
दिधर्षिषति । दरिघृष्यते । दरीघृषीति, दरिघृष्टि,) इत्यादि । (धर्षयति । अदीघृषत् ।
अदधर्षत्) “उरद्वा” । (घृष्यः) “ऋदुपधात्” इति क्यप् । दधृक् । दधृषौ । “ऋत्वि-
क्” इत्यादौ निपातनात् किनि द्वित्वम् । पदान्ते च कुत्वम् । (घृष्णुः) । “त्रसिगृधि”
इत्यादिना घृषेः क्तुः । (घृष्णक् । घृष्णजौ) । [घृषेथेति वक्तव्यम्] इति नजिङ् । (दुर्ध-
र्षणः) “भाषायां शासियुधिघृषिमृषिभ्यो युच्” । (धर्षित्वा) “न क्त्वा सेङ्” इत्यकि-
त्वाद्गुणः । (घृष्टो वृषलः) । “घृषशसी वैयात्ये” इत्यनिद्वत्त्वम् । “आदितश्च” इत्यनि-
द्वत्त्वे सिद्धे वचनमिदं नियमार्थं, तेन वैयात्यादन्यत्र धर्षित इतीङ् भवति । भावादिकर्मणोर्न
वैयात्ये घृषिरस्तीति तत्र नित्यनिषेधार्थं न भवति । वैयात्यादन्यत्र भावादिकर्मणोर्विकल्प
एव भवति । (घृष्टं, धर्षितम् । प्रघृष्टः, प्रधर्षितः) इति, तत्रेदृशे “निष्ठा शीङ्” इत्या-
दिना कित्वाभावादगुणः । जीत्वं वर्तमाने क्त्वार्थम् । घृष प्रसहन इति युजादौ ॥ २३ ॥

दम्भु दम्भने ॥ दम्भो लार्कार्थमेव कर्मानुष्ठानम् । (दम्भोति) । “अनिदिताम्” इति
नलोपः । (ददम्भ । देभतुः । ददम्भिथ । देभिव) । [श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनामिति
वक्तव्यम्] इति अपितो लिटः कित्वादनुनासिकलोपे [दम्भेथेति वक्तव्यम्] इत्येत्वाभ्या-
सलोपो । “अत एकहलमध्य” इति तु न सिध्यति, “असिद्धवदत्राभात्” इत्यनुनासिकलो-
पस्यासिद्धत्वात् । इदं च कित्त्वं श्रन्थ्यादीनामपिदर्थं पिदर्थं चेति सुधाकरः । आत्रेयाद-
यस्त्वपिदर्थमिति । न्यासकारस्याप्ययमेव पक्षः । यदाह ग्रन्थिप्रभृतीनां संयोगान्तानामपि-
तो लिटः कित्त्वमिति । अपिद्वचनान्तानामेवोदाहरणाद्वृत्तिकारस्याप्ययमेव पक्षोऽभिमतः-
प्रतीयते । हरदत्तस्तु किमिदं पिदर्थमपिदर्थं वेति सन्दिह्यार्थसदसत्त्वं देवा एतज्ज्ञातुमर्हन्ती-
त्याह । केचित् श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां वेति पठन्तः कित्त्वं विकल्पयन्ति । तन्मते, दम्भ-
तुरित्याद्यपि भवति । (दम्भिता, दम्भिष्यति, दम्भोतु । अदम्भोत् । दम्भुयात् । दम्भ्यात् ।
अदम्भीत् । दिदम्भिषति) । “सनीवन्त” इतीङ्विकल्पः । इडभावे । (धिप्सति । धीप्स-
ति) । “दम्भ इच्” इत्यकारस्येकार ईकारश्च । “हलन्ताच्च” इति सनः कित्वादनुनासिक-
लोपः । अत्र हल्शब्देन जातिराश्रीयते “एकाच” इति भष्भावे दकारस्य धकारः, “खरि
च” इति चत्वं भकारस्य पकारः । अत्रेकसमीपाद्धलः परः सन्भवति, हल्जातेराश्रयणात् ।
जातेः समीपत्वं सनः पूर्वत्वं च व्यक्तिद्वारेण । तथा च वार्तिकं, [दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवा-
चकत्वात्सिद्धम्] इति । (दादभ्यते । दादब्धि । दम्भयति । अददम्भत् । दम्भित्वा । दब्-
ध्वा) । उदिच्वादिङ्विकल्पः । (दब्धः । दब्धवान्) “यस्य विभाषा” इत्यनिद्वत्त्वं,
(दब्धिः) । “तितुत्र” इतीप्तिपेधः, दभिरिति सौत्रो धातुस्तस्मात् “आसुयूवपि” इत्यादौ
चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् “पोरदुपधाद्” इति यतोऽपवादे ण्यति (दाभ्यः) ॥ २४ ॥

ऋधु वृद्धौ ॥ (ऋध्नोति । ऋध्नोतु । आर्ध्नीत् । ऋधुयात्) । शेषमृध्यतिवत् । अय-
मकर्मकः सकर्मकश्च । अत्र तृप प्रीणनइत्यात्रेयादयः पठन्ति स्तृप्नोतीत्याद्युदाहरन्ति । अमु-
न्यासकारादयो नेच्छन्ति । यदाहुः—क्षुभ्रादिषु तृप्नोतीति व्यत्ययेन श्रुतिरिति । तृप्यतिदृष्य-
ती सृपिमित्यनिट्कारिकासु श्यना निट्दशस्य व्यावर्त्यत्वे तुदादीयौ तृपिदृषी, तातुदात्तावि-
ति वृत्तिकारेणाभिधानात्सोऽप्यमुं नेच्छतीति प्रतीयते । पुरुषकारेऽप्येवं प्रतिपादितम् ॥ २५ ॥

छन्दसि ॥ आ गणान्तात् छन्दसीत्यर्थः । अन्यस्तु छन्दस्यह व्यासाविति पठित्वा
छन्दोग्रहणसम्बोतिविशेषणं मन्यते । तच्छाकटायनमैत्रेयादयो न सहन्ते ॥

अह व्यासौ ॥ (अहोति) इत्यादि ॥ २६ ॥

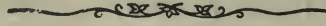
दध धातने पालने च ॥ (दधोति) इत्यादि । धाराधरा एव धराधराणां निदाघदाघौ-
घविघातदक्षा इति । अत्र दध धातने इति स्वादिः, ततो निदध्यते ऽनेनेति कृत्वा निदाघ-
शब्दः साधुरिति पारायणिका इति सुधाकरस्तदपाणिनीयम्, संज्ञायामर्धमेघनिदाघावदाघा
इति न्यङ्कादौ पठित्वा दहतेर्धनि व्युत्पादनात् । तथा च तत्र वृत्तिः, अपूर्वस्य निपूर्वस्य
च दहेरिति ॥ २७ ॥

चमु भक्षणे (चमोति) इत्यादि ॥ २८ ॥

रि क्षि चिरि जिरि दाश द हिंसायाम् ॥ (रिणोति । क्षिणोति) इत्यादि । अयं भाषाया-
मपीत्यात्रेयमैत्रेयादयः । प्रयुज्यते च । इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणोत् । न तद्यशः शस्त्रभृतां
क्षिणोति । पञ्चबाणः क्षिणोतीति । शाकटायनादयस्तु छान्दसत्वमेवाहुः । केचित्तु दुडमपि
पठन्ति, दुनुते इति । यदाह दुर्गः । तिक तिग षघ रि क्षि चिरि जिरि दाश द दुङ् हिंसायां,
छान्दसाश्चामी परस्मैभाषा उदात्ता इति ॥ ३४ ॥

वृत् ॥ स्वादयो वृत्ता इत्यर्थः ॥

इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरश्रीकम्पराजसुतसङ्गममहाराजमहामन्त्रिणा मायणसुतेन माध-
वसहोदरेण सायणाचार्येण विरचितायां माधवीयायां धातुवृत्तौ स्वादयः सम्पूर्णाः ॥

अथ तुदादयः ।

तुद व्यथने ॥ (तुदति । तुदतः । तुदन्ति । तुदसि । तुदथ । तुदामि । तुदावः
तुदामः) । “तुदादिभ्यः श” इति शब्विषये शः । (तुदती, तुदन्ती,) स्त्री । (तुदती) कुले । (तुद-
न्ती, कुले) “आच्छीनघोर्नुम्” इति शत्रन्तस्य शीनघोर्नुम्बिकल्पः (तुदते । तुदन्ते । तुदसे ।
तुदेथे । तुदध्वे । तुदे । तुदावहे । तुदामहे । तुतोद । तुतुदतुः । तुतोदिथ । तुतुद । तुतोद ।
तुतुदिव । तुतुदे । तुतुदाते । तुतुदिरे । तुतुदाथे । तुतुदिध्वे । तुतुदे । तुतुदिवहे) । क्रादिनि-
यमादिट् । तोत्ता । तोत्स्यति । तोत्स्यते । तुदतु । तुदतात् । तुदताम् । तुदन्तु । तुद । तु-
दतात् । तुदतम् । तुदत । तुदानि । तुदाव । तुदताम्, तुदेताम् । तुदन्ताम् । तुदस्व । तुदेथां,
तुदध्वं, तुदै । तुदावहै । अतुदत् । अतुदः । अतुदम् । अतुदत । अतुदथाः । अतुदे । तुदेत् ।
तुदेतां, तुदेयुः । तुदेः । तुदेयं, तुदेत । तुदेयातां, तुदेरन् । तुदेथाः । तुदेय । तुदेवहि । आ-
शिषि । (तुद्यात्, तुद्यास्ताम् । तुत्सीष्ट । तुत्सीयास्तां,) “लिङ्सिचावात्मनेपदेषु” इति
कित्त्वान्न गुणः । (अतौत्सीत् । अतौत्ताम् । अतौत्सीः । अतौत्सम्) । “वदव्रज” इति
वृद्धिः । “झलो झलि” इति सिचो लोपः । अतुत्त । अतुत्सतां, तुतुत्सति । तुतुत्सते) ।
“हलन्ताच्च” इति सनः कित्त्वम् । (तोदुद्यते । तोतुदीति) । “नाभ्यस्तस्य” इति गुणनि-
पेधः । (तोतोत्ति) । लघूपधगुणः । तोदयति । अतूतुदत् । तिलन्तुदः) । “वातशुनि”
इत्यादिना खश् । विधुन्तुदः । अरुन्तुदः) “विध्वरूपोस्तुद” इति खश् । “अहद्विषदजन्त-
स्य” इति मुम् । “संयोगान्तस्य” इत्यरूपः सकारस्य लोपः (तोत्रम्) “दाम्नी” इत्या-
दिना करणे ङ् । (प्रतोदः) । “हलश्च” इति संज्ञायां करणे घञ् । (तुत्त्वा । तुन्नः,
तुन्नवान्) । “शदाभ्याम्” इति निष्ठानत्वम् । (तुत्थम्) “पातुतुदिवचिसिचिभ्यस्थग”
इति थक् ॥ १ ॥

णुद प्रेरणे (प्रणुदते । प्रणुदति) इत्यादि तुदिवत् । “उपर्गादिसमासेऽपि” इति णत्वम् ।
(तुत्त्वा । तुत्तः । तुन्नः । तुत्त्वान् । तुन्नवान्) । “नुदविद” इति नत्वविकल्पः । काकुर्जिह्वा
सास्मिन्नुद्यते इति काकुर्जितालु । “घञर्थे कविधानम्” इति कः । पृषोदरादित्वान्नुशब्दलोपः

पररूपं च ।। (शोकापनुदः) । “तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः” इत्यनयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदोः कप्रत्ययः । कर्मण्यणोपवादः । अयं च शोकमपनुद्य सुखस्याहर्त्तरि, [आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्] इति वचनात् । यस्तु दुःखमेकमपनुदति सुखं नाहरति तत्राणि शोकापनोद इति भवति । अयं परस्मैपदिष्वपि पठ्यते । तेनायं भाषायां परस्मैपद्येवेति वर्द्धमानः । स्वाम्यपि तथा परस्मैपदिष्वेवामुं पपाठ । उभयमात्रेयमैत्रेयाद्यनेकव्याख्यानविरुद्धम्, यदाहुरुभयपदिषु पठितस्यास्य पुनः परस्मैपदिषु पाठः कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थ इति ॥ २ ॥

दिश अतिसर्जने ॥ (दिशति । दिशते । दिदेश । दिदेशिथ । दिदिशिव । दिदिशे । दिदिशिरे । दिदिशिषे । दिदिशिवहे । देष्टा । देक्ष्यति । देक्ष्यते) । “वश्च” इत्यादिना षत्त्वे “पढोः कस्सि” इति कत्वं, (दिशतु । दिशताम् । अदिशत् । अदिशत । दिशेत् । दिशेत) आशिषि (दिश्यात् । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । अदिक्षताम् । अदिक्षन् । अदिक्षः । अदिक्षत । अदिक्षताम् । अदिक्षथाः । अदिक्षि । अदिक्षावहि) । “शल इगुपधात्” इति कसः, “कसस्याचि” इत्यल्लोपः । (दिदिक्षति । दिदिक्षते) “हलन्ताच्च” इति क्त्विम् । (देदिश्यते । देदिशीति । देदेष्टि । देशयति । अदीदिशत् । दिक् । दिशौ । दिशः) । “क्त्विक्” इत्यादिना क्विनि “किनप्रत्ययस्य कुः” इति कुत्वं द्वितीयः, पदान्ते तस्य जश्त्वं गकारः, “वावसाने” इति च्त्वं ककारः । न च कुत्वं जश्त्वे पूर्वत्रासिद्धं, “दिगादिभ्यो यत्” इति निर्देशात् । नापि कुत्वं वश्चादिषत्त्वे ऽसिद्धम् । षत्वापवादत्वात्तस्य (प्रतिदिशम्) वीप्सायामव्ययीभावः । “व्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः” इति टच् समासान्तः । (दिशा) । ‘आपं चापि हलन्तानाम्’ इति भागुरिवचनाद् टाप् । दिशि भवं (दिश्यम्) । “दिगादिभ्यो यत्” इति यत्, नामादेशं युध्यते । “नामन्यादिशिप्रहोः” इति द्वितीयान्ते नामन्युपपदे आदिशेधातुसम्बन्धे णमुल् । वाक्यं समासो वास्तु, “तृतीयाप्रभृतीनि” इति समासो विकल्प्यते । नामादिश्य युध्यत इति क्त्वापि भवति । उक्तं हि—“तृतीयाप्रभृतीनि” इत्यत्र वृत्तौ सर्वत्रैवास्मिन् णमुल्प्रकरणे क्रियाभेदे सति वासरूपविधिना क्त्वापि । (दिष्टि) क्तः । (दैष्टिकः) । “अस्तित्नास्तित्दिष्टमतिः” इत्यस्त्यादिभ्यो मत्युपादिभ्यो ऽस्त्येत्यर्थं टक्, प्रमाणानुपातिनी यस्य मतिरस्ति स दैष्टिक इति वृत्तिः, एतच्चाभिधानस्वभावाल्लब्धम् । (दिष्टिः) । संज्ञायां क्तिच् । दिशति तमिति (देशः) । “अकर्तरि च कारके” इति कर्मणि घञ् । (प्रादेशः) । “हलश्च” इति संज्ञायां करणे घञ् । “उपसर्गल्याघञि” इति दीर्घः । (प्रादेशिनी) णिनिः ॥ ३ ॥

अस्ज पाके ॥ (भृज्जति । भृज्जसि । भृज्जामि । भृज्जते । भृज्जसे । भृज्जे) । शस्य “सार्वधातुकमपित्” इति क्त्वात् “प्रहिज्या” दिना सम्प्रसारणम् । पररूपत्वम् । “झलां जश् झशि” इति सकारस्य दकारस्तस्य श्चुत्वं जकारः । न च श्चुत्वे दत्वमसिद्धम् । भृज्जतीनामिति निर्द्देशादिति व्याख्यातारः । यद्वा जश्त्वस्यासिद्धत्वात्सकारस्यैव श्चुत्वे शकारस्तस्य “झलां जश् झशि” इति जश्त्वेन जकारेऽपि रूपं सेत्स्यति । (बभर्ज । बभर्जंतुः । बभर्जुः । बभर्जिथ । बभर्ष्ट । बभर्ज्युः । बभर्जिज्व । बभर्ज । बभर्जाते । बभर्जिरे । बभर्जिषे) इत्यादि । क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । “अस्जोरोपधयोरमन्यतरस्याम्” इत्यार्द्धधातुके रेफोपधयोर्निवृत्तिः । रमागमश्च विकल्पेन । आगमे ऽकार उच्चारणार्थः । अन्यदा (बभ्रज्ज । बभ्रज्जंतुः । बभ्रज्जुः । बभ्रज्जिथ । बभ्रष्ट । बभ्रज्ज्युः । बभ्रज्ज । बभ्रज्जिज्व । बभ्रज्जे । बभ्रज्जाते । बभ्रज्जिरे । बभ्रज्जिषे) इत्यादि । (भर्षा । भ्रष्टा) । रमभावे “स्कोः” इति सकारस्य लोपः । “वश्च” आदिनोभयत्र जकारस्य षत्त्वे ण्त्वम् । (भक्ष्यति । भक्ष्यते । अक्षयति । अक्षयते) । रमभावे “स्कोः” इतिसलोपः । सर्वत्र वश्चादिषत्त्वे “पढोः कः सि” इति क्त्वम् । भृज्जंतु । भृज्जताम् । अ-

भृज्जत् । अभृज्जत । भृज्जत् । भृज्जयेयुः । भृज्जेत । भृज्जेयाताम् । भृज्जेरन्) । आशि-
पि (भृज्ज्यात् । भृज्ज्यास्ताम्) । यासुटः कित्वात्सम्प्रसारणम् । रमागमश्चानेन पूर्वविप्रति-
षेधेन बाध्यते । (भर्क्षीष्ट । भर्क्षीयास्ताम् । अक्षीष्ट । अक्षीयास्ताम्) इत्यादि । रमागमतद-
भावयोः सलोपादि पूर्ववत् । (अभर्क्षीत् । अभर्क्षीष्टम् । अभर्क्षुः । अभर्क्षीः । अभर्क्षीष्टम् । अ-
भर्क्षम् । अभर्क्षीत् । अभर्क्षीष्टम् । अभर्क्षुः) इत्यादि । “वदव्रज” इति वृद्धिः । झलि सिचो
लोपे सकारस्याभावात् “षढोः कः सि” इति न भवति । (अभर्षट् । अभर्षाताम् । अभर्षाः ।
अभर्षाथाम् । अभर्षवम् । अभर्षि । अभर्षर्वहि । अभर्षट्, अभर्षाताम् ।) इत्यादि पूर्व-
वत् । यथायोगं सलोपषत्वकत्वानि, यत्र न सिचो लोपस्तत्र कात्परत्वात् “आदेशप्रत्यययोः”
इति षत्वम् । (विभर्क्षति । विभर्क्षिषति । विभर्क्षति, विभर्क्षिषति) “सनीवन्त” इत्या-
दिनेङ्ङिक्लपः, तङ्ङि (विभर्क्षते) इत्यादि चातुरूप्यम् । (बरीभृज्यते), आशीलिङ्ङवदत्रापि
रोपधलोपात्पूर्वविप्रतिषेधेन सम्प्रसारणमेव भवति, अभ्यासस्योरदत्वे “रीगृत्वत्वतः” इति
रीक् । “अस्जोरोपधयोः” इति लोपोऽभ्यासस्य न भवति । तत्रोपदेशग्रहणानुवृत्तेः । (बा-
अष्टि) इत्यादि । अत्र यङो लुप्तत्वात्तिपा निर्देशाद्वा न सम्प्रसारणम् । अत एव लुका लुप्त-
त्वाद्दार्धधातुकपरत्वाभावाद् रोपधयोर्लोपोऽपि न भवति । (भर्ज्जयति । अवभर्ज्जत् । अ-
ज्जयति । अवभर्ज्जत् । भर्ग्यः । अर्ग्यः) । ण्यति रोपधलोपे “चजोः कुविण्यतोः” इति
कुत्वम् । लोपाभावे तु जश्त्वात्पूर्वम् । “पूर्वत्रासिद्धम्” इति “चजोः” इति कुत्वेन जकारस्य
गकारे पश्चात् सकारस्य जश्त्वे दकारः । (भर्गः, अर्गः) । घञ्, पूर्ववत् प्रक्रिया । भर्ग-
स्यापत्यं (भार्गायणः,) । “भर्गात्त्रैगर्ते” इति फञ् त्रैगर्तादन्यत्र “अत इज्” इतीजि
(भार्गिः) । (अष्टः, अष्टवान् । भृगुः) । [प्रथिन्नदिभ्रस्जं सम्प्रसारणं सलोपश्च]
इत्युप्रत्ययः सम्प्रसारणसलोपो च “न्यङ्कादीनाञ्च” इति कुत्वम् । भृगोरपत्यं (भार्गवः) ।
“ऋण्यन्धकवृष्णी” इत्यण्, बहुत्वे (भृगवः) “अन्निभृगु” इत्यादिना ऽणो लुक् । (आ-
ष्टम्) । “अस्जिगमि” इत्यादिना षट्न् वृद्धिश्च । भर्जत इति शपि ॥ ४ ॥

क्षिप प्रेरणे ॥ (क्षिपति, क्षिपते । अभिक्षिपति । प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति) “अभि-
प्रत्यतिभ्यः क्षिपः” इति क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे ऽपि परस्मैपदम् । इदञ्च शुद्धे कर्तरीति
कर्मकर्तरि तङ् भवति (अभिक्षिप्यत इति) । (चिक्षेप । चिक्षेपिथ । चिक्षिपिव । चिक्षेपे ।
चिक्षिपिपे । क्षेप्ता । क्षेप्स्यति । क्षेप्स्यते । क्षिपतु । क्षिपताम् । अक्षिपत् । अक्षिपत ।
क्षिपेत् । क्षिपेत । क्षिप्यात् । क्षिप्सीष्ट । अक्षेप्सीत् । अक्षेप्ताम् । अक्षिप्त । अक्षिप्सा-
ताम्) । “लिङ्सिचावात्मनेपदेषु” इति कित्वाच्च गुणः । (चिक्षिप्सति । चिक्षिप्सते) ।
“हलन्ताच्च” इति सनः कित्वम् । (चेक्षिप्यते । चेक्षिपोति । चेक्षेसि । क्षेपयति । अचि-
क्षिपत्) । कृतः क्षिप्यतिवदेव ॥ ५ ॥

कृष विलेखने ॥ (कृषति । कृषते । चकष । चकर्षतुः । चकृषिथ । चकर्ष । चकृषिव । च-
कृषे । चकृषाते । चकृषिष) इत्यादि । कृष्टा । कृष्टा । कृष्यति । कृष्यति । कृष्यते । क-
र्ष्यते । झल्यकिति “अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य” इति पाक्षिके अमागमे यणादेशः । (कृष-
तु । कृषताम् । अकृषत् । अकृषत । कृषेत् । कृषेताम् । कृषेत । कृषेयाताम् । आशिपि ।
(कृष्यात् । कृक्षीष्ट) । “लिङ्सिचावात्मनेपदेषु” इति कित्वाच्चानामागमो नापि गुणः । (अ-
कृक्षत् । अकृक्षताम् । अकृक्षन् । अकृक्षत । अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त) । “कसस्याचि” इत्य-
लोपः । अजादौ “शल इगुपधात्” इति कसः । (अकाक्षीत् । अकाक्षीष्टम् । अकाक्षुः ।
अकृष्ट । अकृष्टाताम् । अकृक्षत) । “स्पृशमृपकृष” इति पक्षे सिच् । झलि तस्य लोपः ।
“वदव्रज” इति परस्मैपदे वृद्धिः ॥ पूर्ववदमागमविकल्पः । आत्मनेपदे तु “लिङ्सिचौ”
इति कित्वाच्चानामागमः । अत एव न गुणः । (चिकृक्षति) । “हलन्ताच्च” इति सनः कित्वा-
च्चानामागमो नापि गुणः । (चरीकृष्यते । चरीकृष्टि) इत्यादि । (कर्षयति । अचकर्षत्) ॥

अचीकृषत्) उर्कद्वा । (कृषिः) । “इकृष्यादिभ्यः” इति इक् । (कृषीबलः) “रजः कृष्यासुति” इति मत्वर्थे वलच् । “वले” इति दीर्घः । (सङ्कुर्णः) । नन्वादित्वात् ल्युः । (कृषकः ।) “क्नुन् शिल्पिसंज्ञयोः” इति क्नुन् “सप्तम्यां चोपपीड” इत्यत्र कर्पेरिदं ग्रहणं न कृपेरिति वृत्तिः । आत्रेयस्तु व्याख्यानकृन्मतमेतत्, विशेषाभावादिति । हरदत्तस्तु विशेषमाह । यदाह । यद्यप्युभयोरपि विलेखने पाठस्तथापि तौदादिकस्य क्षेत्रविषये विलेखने वृत्तिः, तेन क्षेत्रे उपकृष्य हलेनोपकृष्य, तौदादिकात् क्त्वाप्रत्यय एव भवति न णमुलिति । न्यासकारोऽपि कर्ष इति शपा निर्द्देशाज्ञौवादिकस्य ग्रहणमित्याह ॥ तुदादयोऽनुदात्ताः स्वरितेतः ॥ ६ ॥

षान्तप्रसङ्गात्सेटं परस्मैपदिनमाह ॥

ऋषी गतौ ॥ (ऋषति । प्रार्थति ।) “उपसर्गादिति” इति वृद्धिः । (आनर्ष । आनृषतुः । आनृषुः । आनर्षिथ । आनृषिव ।) अभ्यासस्योरदत्त्वे हलादिः शेषे “अत आदेः” इति दीर्घः । “तस्मान्नुड् द्विहल” इति नुड् । (अर्षिता । अर्षिष्यति । ऋषतु । आर्षत् ।) “आटश्च” इति वृद्धिः । (ऋषेत् । ऋष्यात् ।) मा भवानर्षीत् । “नेटि” इति न वृद्धिः । (अर्षिषिषति ।) परत्वाद्गुणे कृते द्वितीयस्यैकाचो द्विवचनं “नन्दाः” इति रेफस्य न भवति । (अर्षयति । आर्षिषत् । अर्षित्वा ।) “न क्त्वा सेड्” इत्यकित्वम् । (ऋष्टः । ऋष्टवान् ।) ईदित्वादनित्त्वम् । (ऋषभः) । “ऋषिवृषिभ्यां किड्” इत्यभच् प्रत्ययः । (आर्षभ्यो) वत्सः । “ऋषभोपानहोर्भ्यः” इति विकृतिवाचिन ऋषभशब्दाद्विकृत्यर्थायां प्रकृतौ ज्यः । अत्र ऋषभावस्था विकृतिः । वत्सावस्था प्रकृतिः । (ऋषभतरः ।) भारवहने मन्दशक्तिरनड्वान् “वत्सोक्ष” इत्यादिना ष्टर्च् । अत्र तनुत्वेन भारवहनाशक्तिरुच्यते । (ऋक्षः) । “स्नुवश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्” इति सः । उदात्त उदात्तेत् ॥ ७ ॥

षान्तसेडौदित्प्रसङ्गात्तादृशमात्मनेपदिनमाह ॥

जुषी प्रीतिसेवनयोः ॥ जुषते । जुजुषे । जुजुषिषे । जोषिता । जोषिष्यते । जुषताम् । अजुषत । जुषेत । जोषिषीष्ट । अजोषिष्ट । अजोषिषाताम् । जुजुषिषते । जुजोषिषते । जुषित्वा । जोषित्वा । “रलोव्युपधात्” इति कित्त्वविकल्पः । (जोजुष्यते । जोजोष्टि । जोषयति । अजूषत् । जुष्यः ।) “एतिस्तु” इत्यादिना क्यप् । (जुष्टः । जुष्टवान् ।) ईदित्वादनित्त्वम् । (सजूः । सजुषौ । सजुषः) । सम्पदादित्वात् क्तिप् । क्तिबन्तस्य सहशब्देन बहुव्रीहौ “वोपसर्जनस्य” इति सभावः । “ससजुषोः” इति रुवे “वोऽपधायाः” इति दीर्घः । विद्यमानप्रीतिरित्यर्थः । यस्तु सहार्थे रूढः सजूःशब्दस्तस्य ‘सजूः सहार्थे’ इत्यूयादिपाठाद्गतित्वनिपातत्वयोः “कुगतिप्रादयः” इति समासे ल्यपि (सजूःकृत्य) इति भवति । सजूरित्येकवचनान्तस्य पाठात् द्विवचनबहुवचनान्तयोर्न गतित्वं नापि निपातत्वमित्यात्रेयः । द्विवचनबहुवचनान्तयोः सहार्थे वृत्त्यभावादेव गतित्वं निपातत्वं च न भविष्यतीति यत्किंचिदेतत् । रूढत्वादेव ह्यमोधान्यासे सजूःकृत्य सहकृत्येत्यर्थ इत्युक्त्वा जुषतेर्जरेतेर्वा क्तिपि समानस्य सभाव इति व्युत्पत्तेरनियमो दर्शितः । (जोषम्) इति । स्वरादिपाठाद् घञि मान्तत्वं, स्वभावान्तिक्रियाविषयः ॥ ८ ॥

ओविजी भयचलनयोः ॥ प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते । उद्विजिजे । उद्विजिषे । उद्विजिता । उद्विजिष्यते । (“विज इट्” इति इडादेरङ्गितः प्रत्ययस्य डित्त्वान्न गुणः । (उद्विजताम् । उद्विजत । उद्विजेत । उद्विजिषीष्ट । उद्विजिष्ट । उद्विजिषते । उद्विजित्वा ।) कित्त्वस्यो “रलोव्युपधात्” इति कित्त्वस्य पाक्षिकत्वेऽप्यस्य “विज इड्” इति डित्त्वमिति न गुणः । (उद्वेविज्यते । उद्वेविजोति । उद्वेवेक्ति । उद्वेजयति । उद्वीविजत् । उद्विभ्रः । उद्विभ्रवान् ।) ईदित्वादनित्त्वम् । चोः कृत्वम् । ओदित्त्वान्निष्ठानत्वम् । (वेगितम्) इति घञन्ताद्वेगशब्दादितचि । (उद्वेजिताम्) इति ण्यन्तस्य निष्ठायामिति । (वेवेक्ति, वेवेक्ते)

इति जुहोत्यादौ पृथग्भावे ॥ ९ ॥

ओलजी ओलस्जी व्रीडायाम् ॥ (लजते । लेजे । लेजिषे । लाजता । लजिष्यते । लज-
ताम् । अलजत । लजेत । लजिषीष्ट) । लिङौ । (अलजिष्ट । लिलजिषते । लालज्यते ।
लालजीति । लालक्ति । लाजयति । अलीलजत् । लजित्वा । लभः । लभवान्) । ईदित्त्वा-
दनित्त्वम् । ओदित्त्वान्निष्ठानत्वम् । अयं तवर्गपञ्चमादिरिति चान्द्राः । तन्मतेन नग्ननग्नि-
काशब्दव्युत्पत्तौ तवर्गादिरयं स्वामिना पठितो न तु स्वमतेन, यदाह । ओलजी ओलस्जी
व्रीडइति चान्द्रा इति । आत्रेयमैत्रेयस्वामिसम्मतकारशाकटायनादयः सर्वे यणादिमेवाहुः ।
नग्नशब्दस्तु पृषोदरादित्वाद्द्वयत्ययेनेति मैत्रेयः । (लजते । ललज्जे । लज्जिता । लज्जि-
ष्यते । लज्जिताम् । अलज्जत । लज्जेत । लज्जिषीष्ट । अलज्जिष्ट । अलज्जिषाताम् । अ-
लज्जिषत । लिलज्जिषते) । जश्त्वश्चुत्वे । (लालज्ज्यते । लालज्जीति । लालक्ति) ।
“स्कोः” इति सलोपः । (लज्जयति । अललज्जत् । लज्जित्वा । लभः । लभवान्) । नि-
ष्ठानत्वस्य सिद्धत्वात् “स्कोः” इति सलोपः । (लज्जा) । “गुरोश्च हलः” इत्यकारः ।
(लज्जितः) इतीति च । शप्यनयोरपाठः स्वरार्थः । शपि हि “तास्यनुदात्तेर्नङित्” इत्या-
दिना लसर्वधातुकानुदात्तत्वे शपश्च पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तं स्यात् । शे तु
प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तं भवति । (लजति, लाजति, लज्जति, लाज्जति,) इति चत्वारः शपि
भर्त्सने । जुपादय उदात्ता अनुदात्तैः ॥ १०-११ ॥

ओदिदुदात्तसोपधप्रसङ्गात्तादृशमपि परस्मैपदिनामाह ॥

ओव्रश्चू छेदने ॥ (वृश्चति) । “ग्रहिज्या”दिना सम्प्रसारणे पूर्वरूपत्वे “स्तोः श्चुना श्चुः”
इति सकारस्य शकारः । (वव्रश्च । वव्रश्चतुः । वव्रश्चिथ । वव्रष्ट । वव्रश्चिव) । संयोगान्त-
त्वेन लिटः कित्त्वाभावात् “ग्रहिज्या”दिना सम्प्रसारणन्न भवति । अभ्यासस्य “लिट्यभ्या-
स” इति सम्प्रसारणे “स्तोः श्चुना श्चुः” इति सकारस्य शकारः । “न सम्प्रसारणे सम्प्र-
सारणम्” इति पूर्वस्य निषेधाद्रेफस्यैव सम्प्रसारणप्रसङ्गः, उरदत्त्वस्याङ्गत्वादङ्गाक्षिसप्रत्यये-
न परनिमित्तत्वात् “अचःपरस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणपरत्वात् । ऊदित्त्वात्सर्व-
त्रेङ्गिकल्पः । क्रादिनियमः प्रतिषिद्धविषय इति थल्यपि विकल्प एव भवति । तत्रेडभावे
झलपरत्वात् “स्कोः” इति सलोपे व्रश्चादिना पत्वे णुत्वम् । (व्रष्टा, व्रश्चिता । व्रक्ष्यति ।
व्रश्चिष्यति ।) अनिटि सलोपपत्वयोः “षढोः कः सि” इति कत्वं, (वृश्चतु । अवृश्चत् । वृ-
श्चेत् ।) आशिषि (वृश्च्यात् । अव्रश्चीत् । अव्रश्चिष्टम् । अव्रश्चिषुः । अव्रश्चीः । अव्रश्चि-
ष्टम् । अव्रश्चिष्ट । अव्रश्चिषम् ।) “नेटि” इति न वृद्धिः । अनिटि तु (अव्राक्षीत्) पूर्ववत्स-
लोपपत्वयोः कुत्वम् । (अव्राष्टाम् ।) “झलो झलि” इति सिचो लोपे प्रत्ययलक्षणेन
“षढोः कः सि” इति न भवति । तस्य वर्णाश्रयत्वाद्दर्णाश्रये च प्रत्ययलक्षणाभावात् ।
(विव्रश्चिषति । विव्रक्षति । वरीवृश्च्यते ।) “रीगृत्वतः” इति रीक् । (वाव्रष्टि । वाव्रष्टः) ।
व्रश्चतीति शितपा निर्देशाद् डिद्वचनेषु न सम्प्रसारणम् । (व्रश्चयति । अवव्रश्चत् । व्रश्चित्वा) ।
“जिव्रश्च्योः कित्” इति नित्यमिट् । “नक्त्वा सेङ्” इत्यकित्त्वान्न सम्प्रसारणम् । (वृक्कणः ।
वृक्कणवान्) । “यस्य विभाषा” इत्यनित्त्वम् । ओदित्त्वान्निष्ठानत्वं, तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्
झलपरत्वेन “स्कोः” इति सलोपः । “चोः कुः” इति कुत्वं च । [निष्ठादेशः पत्वस्वरप्रत्ययेङ्-
धिषु सिद्धो वक्तव्यः] इति व्रश्चादिपत्वे निष्ठादेशस्य सिद्धत्वात् झलपरत्वाभावात् पत्वम् ।
(व्रस्क्यः । व्रस्कः ।) ण्यद्धजौ । “वजोः कुधिण्यतोः” इति कुत्वम् । अझलपरत्वात्सलोपो
न भवति । वव्रश्चेत्यादौ वकारस्योपदेशसामर्थ्याद्रेफे वलि परतो लोपो न भवति । न च वृ-
श्चतीत्यादौ सम्प्रसारणे झलपरत्वाभावाच्छ्रवणमुपदेशस्य प्रयोजनं, तत्रापि सम्प्रसारणस्य
क्विट्प्रत्ययापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादस्ति वलोपप्रसङ्ग इति । (वृक्षः) । “स्नुवृश्चि-
कृत्यृषिभ्यः कित्” इति सप्रत्यये पत्वे कुत्वे, “स्कोः” इति सलोपश्च ॥ १२ ॥

व्यच व्याजीकरणे ॥ (विचति) । “ग्रहिज्यादिना” किति सम्प्रसारणम्, (विव्याच । विविचतुः । विव्यचिथ । विविचथुः । विविच । विव्याच । विव्यच । विविचिव ।) अपितो लिटः कित्वात्सम्प्रसारणे द्विर्वचनं, पिति तु “लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्” इत्यभ्यासस्य । “व्यचेः कुटादित्वमनसि” इत्यङ्गितप्रत्यये विधीयमानं डित्त्वमनसीतिपर्युदासेन तत्सदृशे कृतीति हरदत्तादयः । तेन थल्युत्तमे णलि च णित्वाभावपक्षे नास्ति डित्वं नापि कित्वं, पिल्लिट्त्वादिति न सम्प्रसारणम् । अन्ये तु प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रयन्ते, तेनात्रापि डित्वमस्तीति सम्प्रसारणं मन्यन्ते । प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रयणे प्रमाणं मृग्यं, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । (व्यचिता । व्यचिष्यति । विचतु । अविचत् । विचेत् ।) आशिषि (विच्यात् । अव्याचीत् । अव्याचिष्टाम् । अव्यचीत् । अव्यचिष्टाम् ।) । “अतो हलादेः” इति वा वृद्धिः । (विव्यचिषति) । तासिद्यसिचां सनश्चाकृत्वान्न डित्वमिति न सम्प्रसारणम्, प्रसज्यप्रतिषेधवादिनामत्रापि डित्वात्सम्प्रसारणेन भाव्यम् । (वेविच्यते । वाव्यचीति । वाव्यक्ति ।) श्रितपा निर्देशान्न सम्प्रसारणम् । (व्याचयति । अविच्यचत् । विचित्वा) । “न क्त्वा सेड्” इत्यक्त्वेऽपि च्त्वः कृत्वाद्व्यचेः कुटादित्वमिति डित्वेन सम्प्रसारणं गुणाभाश्रयः । (विचितः । उरुव्याचः) गतिकारकपूर्वस्यापीत्यमुन् । अनसीतिपर्युदासान्न डित्वम् १३ ॥

उछि उच्छे ॥ उच्छी विवासे ॥ (उच्छति । उच्छति) इत्यादि । भूवादौ व्याख्यातौ १४-१५ ॥

ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेपु ॥ ऋच्छति । (“छे च” इति तुक्, तुकि यद्वक्तव्यं तत्सर्वं भूवादावृच्छतौ द्रष्टव्यम् । (आनच्छे । आनच्छतुः । आनच्छेः । आनच्छिथ । आनच्छिव ।) “ऋच्छत्यृताम्” इति लिटि गुणः, “तस्मान्नुद् द्विहलः” इत्यत्र द्विहलग्रहणमनेकहलपलक्षणमिति नुडागम इति हरदत्तादयः । (ऋच्छिता । ऋच्छिष्यति । ऋच्छतु । आच्छेत् । ऋच्छेत् ।) आशिषि (ऋच्छ्यात् । मा भवानृच्छीत् । आर्च्छिष्टाम् । आर्च्छिषम् । ऋचिच्छिपति ।) अभ्यासे खयः शेषः । (ऋच्छयति । मा भवानृचिच्छत् ।) “समो गम्यृच्छि” इति सम्पूर्वादस्मादकर्मकात्तड्, (समृच्छते । समानच्छे । समृच्छिता । समृच्छिष्यते । समृच्छताम् । समाच्छेत । समृच्छेत ।) आशिषि । (समृच्छिषीष्ट । समारच्छिष्ट । ऋच्छित्वा । ऋच्छितः । ऋच्छितवान्) । ऋच्छं चकारेति प्रयोगो “गुरोश्च हल” इत्यकारप्रत्ययान्तादृच्छशब्दात्कर्मणि द्वितीयायां न त्वामि । यतोऽनृच्छ इत्याशिषिष्यते ॥ १६ ॥

मिच्छ उत्कृष्टे ॥ उत्कृष्टः पीडा । (मिच्छति । मिमिच्छ । मिमिच्छतुः । मिच्छिता । मिच्छिष्यति । मिच्छतु । अमिच्छत् । मिच्छेत् ।) आशिषि (मिच्छ्यात् ।) अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं तुगिति न लघूपधगुणः । वृद्धिस्तु “नेटि” इति निषिध्यते । मिमिच्छिपति, मेमिच्छयते । मेमिच्छीति । मेमेष्टि । मिच्छयति । अमिमिच्छत् । ॥ १७ ॥

जज चर्च झर्झ परिभाषणभर्त्सनयोः ॥ (जर्जति । जजज । चर्चति । चर्चिका) । संज्ञायां क्वुन्, ण्वुल्वा । (झर्झति । जझर्झ । जर्जरः । झर्झरः) । बाहुलकाद् रन्नन्तौ । आद्यन्तावपि चान्तावित्येके । चर्चतिझर्झत्योः शपि पाठः स्वरार्थ इत्युक्तम् ॥ १८-१९-२० ॥

त्वच संवरणे ॥ (त्वचति । तत्वाच । त्वचिता । त्वचिष्यति । त्वचतु । अत्वचत् । त्वचेत् । त्वच्यात् । अत्वाचीत् । अत्वचीत् ।) “अतो हलादेः” इति वा वृद्धिः । (तित्वचिषति । तात्वच्यते । तात्वचीति । तात्वक्ति । त्वाचयति । अतित्वचत् । त्वचः) । पचाद्यच् । त्वचं गृह्णाति । (त्वचयति) । “सत्यापपाश” इत्यादिना णिच् । अत्र णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् न वृद्धिः । (अतत्वचत्) इत्यग्लोपित्वादभ्यासस्येत्यं न । (त्वक्) । “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” इति क्तिप् । (वाक्त्वचम्) । “द्वन्द्वाच्चुदपहान्तात्” इति टच् ॥ २१ ॥

ऋच् स्तुतौ ॥ (ऋचति) इत्यादि ऋपतिवत् । (अर्च्यम्,) ण्यति । “यजयाचऋचप्रचर्चश्च” इति कुत्वनिषेधः । अत एव कुत्वनिषेधाज्ज्ञापकादुपधलक्षणः क्यबन् भवति । (ऋक्) । पूर्ववत्किप् । ऋचो व्याख्यानम् (आर्चिकम्) । “द्वयजूद्वाहण” इत्यादिना

भवव्याख्यानयोष्टक् । ऋचोऽर्द्धम् (अर्द्धचम्) । “अर्द्धं नपुंसकम्” इत्येकदेशिनार्द्धशब्दस्य षष्ठीसमासः । “ऋक्पूर्वधः” इत्यादिना ऽकारः समासान्तः । “अर्द्धचांः पुंसि च” इति पुंनपुंसकयोरयम् । अनृचो माणवको ज्ञेयो बह्वृचश्चरणाख्यायामिति विशेषे अकारप्रत्ययस्य स्मरणाद् (अनृकं साम, बह्वृकं सूक्तम्) इत्यादौ शेषलक्षणः कवेव भवति । ऋक् च साम च (ऋक्सामे) । “अचतुर” इत्यादिना द्वन्द्वे ऽच् समासान्तः । “नस्तद्धित” इति साम्नष्टि-लोपः ॥ २२ ॥

उब्ज आज्जवे ॥ अयमुपध्मानीयोपध इति केचित् । तथा च “हयवरट्” इत्यत्र वार्तिकम् । [अयोगवाहानामट्सु णत्वं शर्षु जश्भावपत्त्वे] इति । अत्र भाष्यं—“शर्षु चोपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनं, जश्भावपत्त्वे । उब्जियमुपध्मानीयोपधः पठ्यते, तस्य जश्त्वे कृते (उब्जिता उब्जित्वा उब्जितुमुब्जितव्यम्) इत्येतद्रूपं यथा स्यादिति । शर्षु जश्भाव इत्यस्यायमभिप्रायः । शर्षु उपदेशात् झलत्वाज्जत्वमिति । पुनश्च भाष्यम् । यद्युपध्मानीयोपधः पठ्यते । उब्जिजिषतीत्युपध्मानीयादेरेव द्विर्वचनं प्राप्नोतीति । जश्त्वस्यासिद्धत्वादुपध्मानीयादेर्द्विर्वचने जश्त्वेनोपध्मानीयस्य बत्वे उब्जिजिषतीति स्यादिति भावः । तथा कैयटे द्विर्वचने पूर्वत्र जश्त्वमसिद्धमथापि [पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने] इति सिद्धं, सर्वथो-ब्जिजिषतीति प्राप्नोति । किं च अभ्युद्गः समुद्ग इति च न सिध्यतः । यद्यपि गमे-द्व्युपसर्गाद्धेऽपि सिद्धस्तथापि अस्माद्धजि कृते उपध्मानीयस्य च जश्त्वे (अभ्युब्जः समुब्जः) इत्यपि स्याताम्, तदर्थम् [उपध्मानीयस्य च] इति वार्तिकेन कवर्गं परत उपध्मानीयस्य सकारो विधेयः स्यात्, तस्मिन् हि जश्त्वेन दत्वं भविष्यति । तस्मादयं दोषधः पठितव्यः । उक्तं च भाष्ये । यद्ययं दोषधः का रूपसिद्धिः, उब्जित्वा उब्जितुमुब्जितव्यमिति । असिद्धे भ उब्जेः । इदमस्ति “स्तोः श्चुना श्चुः” इति, ततो वक्ष्यामि भ उब्जेः । उब्जे श्चुना सन्निपाते भो भवतीति, ततश्च “न न्द्राः” इति निषेधे भत्वस्यासिद्धत्वाद्दकारवर्जस्य द्विर्वचने पश्चाद्बत्वे उब्जिजिषतीतीष्टसिद्धिः । न चास्ति [पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन] इति । “नन्द्रा” इत्यस्य द्विर्वचननिषेधरूपत्वात् । न चास्त्यभ्युद्गः समुद्ग इत्यत्र भत्वस्य प्रसङ्गः । तस्य कृत्वे पूर्वत्रासिद्धत्वात्, कृते चास्मिन् चवर्गयोगाभावात् । अपरे तु वकारोपधं पठन्ति । “नन्द्राः” इत्यत्र वकारस्यापि प्रतिषेधमुपसञ्चक्षते । तेषामभ्युद्ग इत्यादौ दत्वमपि वक्तव्यम् । (उब्जति । उब्जांचकार । उब्जिता । उब्जिष्यति । उब्जतु । औब्जत् । उब्जेत्) । आशिपि (उब्ज्यात् । औब्जीत् । उब्जयति । मा भवानुब्जिजत् । न्युब्जिता शेरतेऽस्मिन्निति (न्युब्जो) रोगविशेषः ।) “भुज्युब्जौ पाण्युपतापयोः” इति घञि कुत्वाभावो निपात्यते । (ओजः) । “उब्जेर्बलोपश्च” इत्यसुनि बलोपो गुणश्च निपात्यते । (ओजायते) । “कत्तुः क्यङ्सलोपश्च” इति क्यङ्सलोपौ । अत्रानुवृत्तस्य वाग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषात्त्वान्नित्योऽत्र सलोपः । (ओजसा कृतम्) । “ओजस्सहोम्भस्तमसः तृतीयाया” इत्यलुक् ॥ २३ ॥

उज्ज उत्सर्गे ॥ अयमपि दोषधः, जश्त्वं तु लाक्षणिकम् । (उज्जति) इत्यादि पूर्ववत् । (उद्धयो नदः) । “भिद्योद्धौ नदे” इति कर्तरि क्यपि झकारस्य धकारो निपात्यते ॥ २४ ॥

लुभ विमोहने ॥ विमोहनमाकुलीकरणम् । (लुभति । लुलोभ । लोब्धा) । “तीषसह” इतीड्विकल्पः । (लोभिष्यति । लुभतु । अलुभत् । लुभेत् । लुभ्यात् । अलोभीत् । लुलुभिषति । लुलोभिषति । लुभित्वा । लोभित्वा) । “रलो व्युपधात्” इति कित्वविकल्पः । (लोलुभ्यते । लोलोब्धि । लोभयति । अलुलुभत् । विलुभिताः) केशाः । “लुभो विमोहन” इति क्त्वानिष्ठयोनित्यमिद् । गार्ध्वं तु लुभ्यतीति गतम् ॥ २५ ॥

रिफ कथनयुद्धनिन्दार्हिसादानेषु ॥ (रिफति । रिरेफ) इत्यादि लुभिवत् । त्वायां “रलो व्युपधात्” इति न कित्वविकल्पः । “नोपधात्थफान्त” इत्यत्र नोपधग्रहणसामर्थ्यात् ।

यदि हि स्यात्किं नोपधग्रहणेन । न च ऋफ तृफ हिंसायामित्युकारोपधो व्यावर्त्यः । त्रैश-
ब्धं हि नः साध्यम्, (रिफित्वा रिम्फित्वा अर्फित्वा ।) इति । एतच्च सत्यसति नोप-
धग्रहणे भवत्येव । सति च नोपधस्य “न क्त्वा सेङ्” इति प्रतिषेधे सति अर्फित्वेति
भवति । नोपधस्य त्वस्मिन्विकल्पे रिफित्वा रिम्फित्वेति । असत्यपि नोपधस्य ग्रहणे
सर्वत्रास्मिन्विकल्पे प्रवृत्तेऽपीदमेव रूपत्रयं भवति । रिहीति द्रमिडा इति स्वामी । अनि-
ट्कारिकासु वामनश्च रिहिलुही धातुषु न पठ्येते कैश्चिदभ्युपगम्येते इति । अत्र न्यासे कैश्चि-
दित्यापिशलिप्रभृतिभिरिति । तस्मात्तावपि स्त एव । प्रयुज्यते च “शिगुं न विप्रा मतिभी-
रिहन्ति” इति ॥ २६ ॥

तृप तृम्फ तृसौ ॥ आद्यः प्रथमान्त इति वामनः । यदाह तृप्यतिदृप्यती सुपमित्यनि-
ट्कारिकायां इयना निर्देशस्य व्यवर्त्य दर्शयन् तुदादिषु यौ तृपिदृपी तावुदात्तावेवेति । आत्रे-
यमैत्रेयादयस्तु द्वितीयान्तं पठित्वा प्रथमान्तं वामनः पठतीत्याहुः । (तृपति । ततर्प । तर्पि-
ता । तर्पिष्यति । तृपतु । अतृपत् । तृपेत् । तृप्यात् । अतर्पीत् ।) “रृपृशमृशकृप” इति
सिचो विकल्पनमङ्गवाद् इति पौषादिकस्यैव । (तितर्पिषति । तरीतृप्यते । तर्तसि । तर्प-
यति । अतीतृपत् । अततर्पत् । उर्हद्वा । तर्पित्वा । तृपितः । तृप्त्वा । तृष) इति तृप्यते ।
(तृम्फति) । शस्य डित्वात् “अनिदिताम्” इति नलोपे “शे तृफादीनाम्” इति नुमागमः ।
येऽत्र सानुपङ्गाः पश्यन्ते तृम्फादय इति, प्रकारवाच्यादिशब्दः, प्रकारश्च सादृश्यं, तच्च
नकारानुषक्तयेति हरदत्तः । (ततृम्फ । तृम्फिता । तृम्फिष्यति । तृम्फतु । अतृम्फत् ।
तृम्फेत् ।) आशिषि (तृफ्यात्) । यासुटः कित्वान्नस्य लोपः । (अतृम्फीत् । तितृम्फि-
षति । तरीतृफ्यते) । “रीगृत्वतः” इति रीक् । (तरीतृम्फति । तृम्फयति । अततृम्फत् ।
तृफित्वा । तृम्फित्वा । तृफितः) । क्त्वायां “नोपधात्थफान्ताद्वा” इति कित्त्वविकल्प-
नात्पक्षे नलोपः ॥ २७-२८ ॥

तृप तृम्प तृफ तृम्फ हिंसायाम् ॥ (तुपति । तुम्पति । तुफति । तुम्फति) इत्यादि
पूर्ववत् ॥ एषां भूवादौ पाठः स्वार्थ इति तत्रैवोक्तम् ॥ २९-३०-३१-३२ ॥

हृफ हृम्फ उत्क्लेशे ॥ प्रथमः प्रथमान्त इति वामनस्तृपतावु पपादितम् । अन्ये द्विती-
यान्त इति । (हृफति । हृम्फति) इत्यादि ॥ ३३-३४ ॥

ऋफ ऋम्फ हिंसायाम् ॥ (ऋफति । आनर्फ । आनृफतुः । ऋम्फति । ऋम्फाञ्चकार ।
अर्पिफिषति) । सनि गुणे “न न्द्राः” इति रेफवर्जितस्य द्विर्वचनम् । (ऋम्पिफिषति) इत्यत्रा-
प्यनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धत्वाच्चकारवर्जितस्य द्विर्वचनम् । (अर्फित्वा । ऋम्फित्वा) इत्यादि
पूर्ववत् ॥ ३५-३६ ॥

गुफ गुम्फ ग्रन्थे ॥ (गुफति । जुगोफ । गुम्फति । जुगुम्फ) इत्यादि ॥ ३७-३८ ॥

उभ उम्भ पूरणे ॥ (उभति । उवोभ । ऊभतुः) । “अभ्यासस्यासवर्णे” इति गुण-
विषये उवङ् । अन्यत्र सवर्णदीर्घः । (उम्भति । उम्भाञ्चकार) इत्यादि । (उभौ) । इगु-
पधात्कः । नित्यं द्विवचनान्तः । सर्वादित्वात्सर्वनामत्वं, तत्कार्याणि “सर्वनाम्नस्तृतीया”
इत्यादीनि यथासंभवं नेयानि । उभाववयवावस्य उभयो मणिरित्यत्र “संख्याया अवयवे
तयव्” इति तयपि तस्य “उभादुदात्तो नित्यम्” इत्ययजादेश उदात्तः । (उभाञ्जलि ।
उभयाञ्जलि । उभाहस्ति । उभायाहस्ति । उभापाणि । उभायापाणि । उभाबाहु । उभ-
याबाहु) । “द्विदण्ड्यादिभ्यश्च” इति बहुव्रीहाविच्प्रत्ययान्तता निपात्यन्ते । (उभाबाहु ।
उभयाबाहु) इत्यत्रैव निर्देशादिचो लोपः, प्रत्ययलक्षणेनेजन्तत्वादव्ययीभावत्वादव्ययत्व-
मिति न्यासे । द्विदण्ड्यादिगणपाठादेवैषां साधुत्वे सिद्धे “द्विदण्ड्यादिभ्यश्च” इति सूत्रमि-
जन्तत्वविज्ञानार्थमिति, तस्य च प्रयोजनमव्ययीभावसंज्ञेति हरदत्तादयः । तिष्ठद्गुप्रभृतिषु
इजिति पठ्यते, एवं समुदायनिपातनाच्चार्थविशेषे एवावतिष्ठन्ते, तथा च वृत्तिः । (द्विदण्डि

प्रहरति । द्विसुसलि प्रहरति) । एवमुभाञ्जलीत्यादीनामपि प्रहारो ऽन्यपदार्थः । केनोभ्यते इति (कुम्भः) । कर्मणि घञ् । (अयस्कुम्भः) “अतः कृकमिकंसकुम्भ” इति “विसर्जनीयस्य सः” । अत एव कुम्भेतिनिर्देशात्कशब्दाकारस्य लोपः पररूपता वा । (कुम्भी) । गौरादित्वात् “जातेरस्त्री” इति वा ङीष् । (अयस्कुम्भी) । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सत्वम् । कुम्भीव नासिका ऽस्य (कुम्भीनसः) । “अञ् नासिकायाः संज्ञायाम्” इत्यादिना नासिकाया नसादेशोऽच् प्रत्ययश्च ॥ ३९-४० ॥

शुभ शुम्भ शोभार्थे ॥ (शुभति । शुम्भति) इत्यादि ॥ ४१-४२ ॥

हभी ग्रन्थे ॥ (हभति) इत्यादि । ईदित्वाङ्निष्ठायामनिट्त्वम् । (हब्धः) अयमनिटि चुरादौ ॥ ४३ ॥

चृती हिंसाग्रन्थनयोः ॥ (चृतति । चर्तत । चचृततुः । चचर्त्तिथ । चर्त्तित्ता । चर्त्तिष्यति । चत्स्यति । चृततु । अचर्त्तीत् । चरीचृत्यते । चरीचर्त्ति । चरीचृतः । चर्त्तयति । अचीचृतत् । अचचर्त्तत् । उर्कद्वा । चृतः । चृतवान्) । “यस्य विभाषा” इत्यनिट्त्वे सिद्धे ऽस्येदित्त्वेन तस्यानित्यत्वज्ञापनाद्धावित इति सिद्धमिति मैत्रेयः । स्वामिकाश्यपौ तु ईदित्वं (चरीचृतः, चरीचृतवान्) इति यङ्लुगन्तान्निष्ठायामनिट्त्वार्थमिति ॥ ४४ ॥

विध विधाने ॥ (विधति । विवेध । वेधिता । वेधिष्यति । विधतु । अविधत् । विधेत् । विध्यात् । अवेधीत् । विविधिषति । विवेधिषति । विधित्वा । वेधित्वा । वेविध्यते । वेवेद्धि । वेधयति । अवीविधत् । “रलो व्युपधात्” इति क्त्वासनोः कित्त्वविकल्पः । विधिश्चब्दमस्मान्मैत्रेय आह ॥ समर्थसूत्रे भाष्यं विधिरिति कोऽयं शब्दः, विपूर्वाद्धाजः कर्मसाधन इकार इति । अत्र कैथे विध विधानइत्यस्यौणादिकेन्प्रत्ययान्तस्य निवृत्त्यर्थः विपूर्वाद्धाज इत्युक्तं, स्वरे चानयोर्भेदः, इन्प्रत्ययान्तस्याद्युदात्तत्वात्, किप्रत्ययान्तस्यान्तोदात्तत्वात्, तस्यैव प्रयोगार्थमेवमुक्तमिति ॥ ४५ ॥

जुड गतौ ॥ तवर्गपञ्चमान्तमेके पठन्ति । दृश्यते च ‘दृष्ट्र्यो’ विश्वे मरुतो जुवन्ति’ इति । (जुडति । जुजोड । जोडिता । जोडिष्यति । जुडतु । अजुडत् । जुडेत् । जुड्यात् । अजोडीत् । जुजुडिषति । जुजोडिषति । जोडित्वा । जुडित्वा । जोजुड्यते । जोजुडीति । जोजोडि । जोडयति । अजुजुडत् । जुडितः ।) अयं बन्धने ङित्त्वार्थं कुरादौ पठिष्यते । प्रेरणे चुरादौ ॥ ४६ ॥

मृड सुखने ॥ (मृडति । ममर्ड । मर्डिता । मर्डिष्यति । मृडतु । अमृडत् । मृडेत् । मृड्यात् । अमर्डीत् । मिमर्डिषति । मरीमृड्यते । मरीमर्डि । मर्डयति । अमीमृडत् । अममर्डत् । उर्कद्वा । (मृडित्वा । मृडितः) “मृडमृध” इति क्त्वायाः कित्त्वम् । (मृडः ।) इगुपधलक्षणः कः । (मृडानी ।) “इन्द्रवरुण” इति ङीषानुक्तौ । (मृडीकं सुखं) मृडेः कीकन् । अयं क्र्यादौ च ॥

पृड च ॥ (पृडति) इत्यादि मृडिवत् ॥ ४८ ॥

पृण प्रीणने ॥ (पृणति । पपर्ण) इत्यादि । (लोकंपृणः) मूलविभुजादित्वात्कः । “लोकस्य पृण” इति मुम् ॥ वृण इति दन्त्योष्ठ्यादिरप्यत्र पठितव्यः । तथा च भाष्यं धात्वन्तरे पृणिवृणी इति । धात्वन्तरे इति तौदादिकावित्यर्थ इति कैथे ॥ ४८ ॥

मृण हिंसायाम् ॥ (मृणति) इत्यादि । (मृणालम् ।) बाहुलकादालच्, गुणाभावश्च ॥ ५० ॥

तुण कौटिल्ये ॥ (तुणति । तुतोण । तोणिता) इत्यादि । तूण पूरणइति दीर्घोपध आकुस्मीयः ॥ ५१ ॥

पुण कर्मणि शुभे ॥ (पुणति) इत्यादि । (मातरि निपुणः ।) इगुपधलक्षणः कः । (पितरि निपुणः ।) “साधुनिपुणाभ्याम्” इति तद्युक्तात्सप्तमी । अप्रतेरित्यपनीय [अप्रत्यादियो-गइति वक्तव्यम्] इत्युक्तम् । प्रत्यादयश्च प्रतिपर्यन्व इति पाणिनिनोक्ताः, तेन तैर्योगे द्विती-

यैव, (पितरं प्रति निपुण) इत्यादि । (आचारनिपुणः ।) “पूर्वसदृश” इत्यादिना तृतीयास-
मासः (नैपुण्यम्) । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । शित्त्वान् ङीप् । (नैपुणी) । “हलस्तद्धित-
स्य” इति यलोपः । (नैपुण्यम्) । युवादित्वाद्ङ् । (अनिपुणः) । तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा ।
तस्येदमा (नैपुण्यम् । अनैपुण्यम्) । “नजः शुचि” इत्यादिना पूर्वपदस्य वा वृद्धिरुत्तरपद-
स्य तु नित्यम् ॥ ५२ ॥

मुण प्रतिज्ञाने ॥ ५३ ॥

कुण शब्दोपकरणयोः ॥ (मुणति । कुणति) इत्यादि । (कोणः) वीणादिवादनम् ।
“हलश्च” इति घञ्, आमन्त्रणे अयं कथादिः दीर्घोपधः संकोचने आकुस्मीयः ॥ ५४ ॥

शुन गतौ ॥ (शुनति) इत्यादि । (शुनकः) । औणादिकः क्वन् ॥ ५५ ॥

द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु ॥ (द्रुणति । द्रुणः) खर्जूरः । इगुपधात् कः । (द्रुणी) कच्छ-
पी । गौरादित्वान् ङीप् । (द्रोणः) । पचाद्यच् । (द्रोणी) । पूर्ववन् ङीप् । द्रोणस्य गोत्र-
मपत्यं (द्रौणिः । द्रौणायनः) । “द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम्” इति फगिञौ । द्रोणं पच-
तीति (द्रौणी, द्रौणिकी) । “तत्पचतीति च द्रोणाद्ङ् च” इत्यणठञौ । द्विद्रोणेन धान्यं क्री-
णाति । “प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्” इति तृतीया । अत्रापि द्वितीया प्राप्नोतीति कैयटे ।
द्वयोद्रोणयोः समाहारो (द्विद्रोणम्) । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः ॥ ५६ ॥

घुण घूर्ण भ्रमणे ॥ (घुणति । घूर्णति) इत्यादि ॥ (घोणते, घूर्णते) इति शपि ॥ ५७-५८ ॥

पुर ऐश्वर्यदीप्त्योः ॥ (सुरति । सुपोर । सुपुरतुः) । “आदेशप्रत्यययोः” इति प्रकृतेः प-
त्वम् । (सोरिता । सोपूर्यते । सोषोत्ति । सोरयति । असुपुरत् ।) सुरन्तीति (सुराः) ।
इगुपधलक्षणः कः ॥ ५९ ॥

कुर शब्दे ॥ (कुरति) इत्यादि । अत्र “हलि च” इति दीर्घस्य “न भकुङ्क्षुराम्” इति न-
निषेधः । करोतेस्तत्र ग्रहणमिति व्याख्यातुभिरभिधानात् ॥ ६० ॥

खुर च्छेदने ॥ खण्डने चेति मैत्रेयः । (खुरति । खुरः) । इगुपधलक्षणः कः । (कल्याण-
खुरा) । “स्वाङ्गाचोपसर्जनात्” इति ङीषो “न क्रोडादिवह्वचः” इति निषेधः । (खुरणः) ।
[खुरखराभ्यां नञ् वक्तव्यः] इति नासिकाया नसभावः । “अञ् नासिकायाः संज्ञायाम्” इ-
त्येव सिद्धे वार्तिकमचो निवृत्त्यर्थं, पक्षेऽच् प्रत्ययोऽपीष्यतइति वृत्तिः । तेन (खुरणसः) इत्योप-
भवति ॥ ६१ ॥

मुर संवेष्टने ॥ (मुरति । मुरः) । पूर्ववत्कः (मुरी) । गौरादित्वात् ङीप् ॥ ६२ ॥

क्षुर विलेखने ॥ (क्षुरति । क्षुरम्) पूर्ववत्कः ॥ ६३ ॥

घुर भीमार्थशब्दयोः ॥ (घुरति । घोरः) । पचाद्यच्, “अकर्तरि च कारके” इति घञ्-
वा । (घुर्युः) । पूर्ववत्कः । “कृजादीनां के द्वे भवत” इति द्वित्वम् । ष्टपोदरादित्वाच्च ह-
लादिः शेषः ॥ ६४ ॥

पुर अप्रगमने ॥ (पुरति । पुरम्) । पूर्ववत्कः । (पुरी) । गौरादित्वान् ङीप् ॥ ६५ ॥

वृहू उद्यमने ॥ दन्त्योष्ठयादिरयम् । तथा हि “मूलमस्या बर्हि” “सकथ्या बृहन्मा मे बलं
विवृहत्” इति प्रयुज्यते । अन्ये तु बकारादिं पठन्ति । (वृहति । ववर्ह । ववृहतुः । ववर्हित्थ ।
ववर्ह) । ऊदित्वादिङिक्लपः । झलि “हो ढः” । “झपस्तथोर्धो धः” । “ष्टुना ष्टुः” । “ढो
ढे लोपः” । (वर्हिता । वर्धा । वर्हिष्यति । वक्ष्यति) । “पढोः कस्सि” इति कत्वम्, (वृ-
हतु । अवृहत् । वृह्यात् । अवर्हीत् । अवर्हिष्टाम्) । अनिट्पक्षे “शल इगुपधाद्” इति कसः ।
(अवृक्षत् । अवृक्षताम् । विवर्हिषति । विवृक्षति) । “हलन्ताच्च” इति कित्वाच्च गुणः ।
(वरीवृह्यते । वरीवर्हि,) इत्यादि । (वर्हयति । अवोवृहत् । अववर्हत् ।) उर्त्तद्वा ।
(वर्हिता । वृद्ध्वा) । “न क्त्वा सेट्” इत्यकिट्त्वमिति । (वृढः । वृढवान्) । “यस्य वि-
भापा” इत्यनिट् । “ह्रलोप” इति दीर्घः पूर्वाण इत्यत्र न भवति । (वहति) । वृंहतीति वृद्धौ

शपि । वर्हतइति तत्रव प्राधान्ये । त्रय एते ओष्ठयादयः ॥ ६६ ॥

तृहू स्तृहू तृहू हिंसार्थाः ॥ (तृहति । ततर्ह । स्तृहति । तस्तर्ह) । “शर्पूर्वाः खयः” । (तर्हिता । तर्हा । स्तर्हिता । स्तर्हा) इत्यादि वृहतिवत् । (तरीष्टृह्यते । तरीष्टर्हि) । “आदेशप्रत्यययोः” इति प्रकृतेः पत्वम् । (तिस्तर्हिपति । तिस्तृक्षति) इत्यत्र तु “स्तौतिण्योरेव” इति नियमान्न पत्वम् । (तृहति) शस्य क्त्वात् “अनिदिताम्” इति नलोपः । (त-तृह । ततृहतुः । तर्तृहिथ । ततृण्ड) । धत्वढत्वष्टुत्वढलोपेषु नकारस्य “नश्चापदान्तस्य” इत्यनुस्वारे परसवर्णो णकारः । (तृहिता । तृण्डा । तृंहिष्यति । तृङ्क्षयति । तृहुतु । अतृहत् । तृहेत् । तृह्यात्) । यासुटः क्त्वाच्चलोपः । (अतृंहीत् । अतृंहिष्टाम्) । अनिदपक्षेऽप्यनिगुपधत्वात् कसो नास्तीति सिचि ढत्वकत्वयोः सिचः पत्वं, नकारस्यानुस्वारपरसवर्णो, वृद्धिः, (अ-ताङ्क्षीत् । अताण्डाम्) इत्यादि । (तितृंहिपति । तितृक्षति) । अनिदपक्षे “हलन्ताद्” इत्यत्र हलप्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सनः क्त्वाच्चलोपः । (तरीतृह्यते । तरीतृंहीति । तरी-तृण्डि) इत्यादि । तृंहयति । अतृंहत् । तृंहित्वा । तृण्डुवा । इटि “न क्त्वा सेङ्” इत्यकित्वम् । (तृढः । तृढवान्) । अत्र सानुपङ्गं मूर्धन्यादिं चतुर्थमपि घृह इति धातुं केचित्पठन्ति । आत्रेयमैत्रेयादिभिरयं न पठ्यते । तृह हिंसार्थो रूढादौ ॥ ६७-६८-६९ ॥

इष इच्छायाम् ॥ के चिदुदितं पठन्ति । तस्य च प्रयोजनमिड्विकल्पे छविधौ चोदितोऽनुवाद इति, तद्विधानेऽपि तथा पठतो देवादिकर्त्र्यादिकयोस्तौ न भवत इत्याहुः । न च क्त्वा-यामिड्विकल्पः प्रयोजनं, “तीषसह” इति तादाविड्विकल्पनात् । ये त्वनुदितं पठन्ति ते “तीषसह” इत्यत्राकारमात्रविकरणेन सहिना साहचर्यात्तादृशस्तौदादिक एव ग्रहीष्यतइतीतरयोरग्रहणमाहुः । तथा “इषुगमियमां छ” इत्यत्रापि “कसस्याचि” इत्यतोऽचोत्यनुवर्तते, तच्च “छिबुल्कम्” इत्यतोऽनुवृत्तेन शितीत्यनेन विशेष्यतइति शिति विधीयमानं छत्वमपि तौदादिकस्यैव सम्भवति नेतरयोरित्याहुः । (इच्छति, इच्छेत्) । “इच्छार्थभ्यो विभाषा वर्तमाने” इति लिङ्लटौ (इयेष, ईषतुः) पिति तु परत्वाद् गुणे कृते “अभ्यासस्यासवर्णे” इतीयङ् । अन्यत्र सवर्णदीर्घः । (एषिता । एष्टा । एषिष्यति । इच्छतु । इच्छेत् । ऐषीत् । इच्छा) । “इच्छा” इति शप्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते । (इष्टिः) इति बाहुलकात् क्तिच् । “तितुत्र” इतीङ्निषेधः । (एषणी) । करणे ल्युट् । (इच्छुः) । “बिन्दुरिच्छुः” इत्युप्रत्ययान्तो निपात्यते । (एषित्वा, इष्ट्वा) । “तीषसह” इतीड्विकल्पः, “न क्त्वा सेङ्” इत्यकित्वम् । (इष्टः । इष्टवान्) । “यस्य विभाषा” इत्यनिदत्वम् । इष्यतीति इयनि गतम् ॥ ७० ॥

मिष स्पृष्टायाम् ॥ (मिषति । मिमेष । मेपिता । मेपिष्यति । मिषतु । अमिषत् । मिषेत् । मिष्यात् । अमेषीत् । अमेपिष्टाम् । मिमिषिषति । मिमेपिषति । मिपित्वा । मेपित्वा) । क्त्वासनोः क्त्वविकल्पः । (मेमिष्यते । मेमेष्टि । मेपयति । अमीमिषत् । मेपः) । पचा-द्यच् । (मेपी) । जातिलक्षणे ङीष् । (निमेषः) । घञ् ॥ ७१ ॥

किल श्वेत्ये ॥ श्वेत्यक्रोडनयोरिति मैत्रेयः । (किलति । चिकेल) इत्यादि मिपतिवत् । (किलिष्यम्) । “किलेर्बुक्च” इति टिप्च बुक्चागमः ॥ ७२ ॥

तिल स्नेहने ॥ (तिलति । तितेल) इत्यादि । तेलतीति गतौ शपि ॥ ७३ ॥

चिल वसने ॥ (चिलति) इत्यादि । चेलतीति शपि ॥ ७४ ॥

चल विलसने ॥ (चलति) इत्यादि । (चलयति) इति कम्पने घटादित्वात् । ज्वला-दिपठितस्यापीह पाठे प्रयोजनमुच्छ्रितोत्थादिवत्स्वरः, तत्र पाठः कर्त्तरि णविकल्पार्थः । (चल-श्चाल) इति । आत्रेयस्तु तिलादित्रयमिह न पठति ॥ ७५ ॥

इल स्वप्नक्षेपणयोः ॥ इलति । इयेल । ईलतुः । गुणविषये “अभ्यासस्यासवर्णे” इती-यङ् । (एलिता । एलिष्यति । इलतु । ऐलत् । इलेत् । इल्यात् । ऐलीत् । ऐलिष्टाम् । ऐ-

लिप्यत् । एलिलिपति) । गुणे कृत द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् । (इला) पृथिवी । इगुपध-
लक्षणः कः, टाप् । इल प्रेरणे चुरादौ ॥ ७६ ॥

विल सम्बरणे दन्त्योष्टयादिः । (विलति । आविलम्) । वेलतीति वेलेः शपि गतम् ।
कल विल क्षेपइति चुरादौ ॥ ७७ ॥

विल भेदने ॥ (विलति) इति (विलम्) । वेलतीति शपि । अयं चुरादौ चेत्यात्रेयः ।
मैत्रेयस्त्वत्रैव पपाठ नान्यत्र । ओष्ठयादिरयम् ॥ ७८ ॥

णिल गहने ॥ (प्रणिलति) । “उपसर्गादसमासेऽपि” इति णत्वम् । (निनेल । नेलिता)
इत्यादि ॥ ७९ ॥

हिल भावकरणे ॥ भावकरणमभिप्रायसूचनम् । (हिलति । जिहेल) इत्यादि ॥ ८० ॥

शिल पिल उज्ज्हे ॥ आद्यस्तालभ्यादिरितरो मूदूर्धन्यादिः । (शिलति । सिलति । सिपे-
ल) । “आदेशप्रत्यययोः” इति प्रकृतेः पत्वम् । सेलतीति शपीत्यात्रेयः ॥ ८१ ॥

मिल श्लेषणे ॥ (मिलति) इत्यादि । मिल इति स्वरितेत्यये भविष्यति । तस्येह पाठे
प्रयोजनं कर्त्रभिप्रायेऽपि क्रियाफले परस्मैपदम् ॥ ८२ ॥

लिख अक्षरविन्यासे ॥ (लिखति । लिखेत् । लेखिता । लेखिष्यति । लिखतु । अलि-
खत् । लिखेत्) । आशिपि (लिख्यात् । अलेखीत् । लिलिखिपति । लिलेखिपति । लि-
खित्वा । लेखित्वा । लिखितः । लिखितवान् । लेखनः । लेखनी) । टित्वान् डीप् । (रेखा,
लेखा) । भिदादिपाठादङि गुणो लकारस्य वा रेफादेशः । (हल्लेखः) । कर्मण्यण् । “हृद-
यस्य हल्लेख” इति हृद्भावः, लेख इत्यणन्तस्य ग्रहणाद्वजन्ते लेखशब्दे उत्तरपदे (हृदयलेखः) ।
इति भवति । अत्राणग्रहणादेवाणन्ते लेखशब्दे उत्तरपदे हृदयस्य हृद्भावे सिद्धे पुनर्लेखो (१) पा-
दानम् “उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणपरिभाषा न व्याप्रियत” इति ज्ञापनार्थं न तु घञन्तस्यापि
ग्रहणार्थमिति प्रागप्युक्तम् । (दन्तलेखः) । “नित्यं क्रीडाजीविकयोः” इति समासः । अत्र
के चित्, कुटादिभ्य इत्यत्र कुटस्यादिः, कुटआदिर्येपामित्येकशेषवृत्त्या बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्द्वि-
योरप्याश्रयणात् लिखितुं विध्वस्तजोऽपि शक्तिहानिः, स्वयमेव लिखिष्यत इति समर्थयन्ते,
तेषां लेखितेत्यादौ सर्वत्राश्रयित्वा प्रत्यये गुणाभावात् लिखितेत्यादि स्यात् । तच्च “रलो
व्युपधात्” “ईद्वारेतो सुन्” इत्यत्र वृत्तौ (लेखित्वा लिखित्वा लिलेखिपति लिलिखिपति वि-
लेखितुम्) इति दर्शनादा (२) लेखने इति निर्देशाच्च नार्हम् । हरदत्तश्च तत्पुरुषपक्षस्य दूषणत्वेन
क्त्वासनोर्गुणदर्शनं “आलेखने” इति निर्देशं चाह । वर्द्धमानोऽप्यालेखन इति निर्देशात्तत्पु-
रुषपक्षो दुष्ट इत्याह । अत एव वृत्त्यादिविरोधात् [संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः] इति लिखि-
तेत्यादौ सर्वत्र कैश्चिद्गुणाभावस्य कथनमयुक्तम् । किञ्च लिखितुं, स्वयमेव लिखिष्यतीति
द्वावेव प्रयोगौ प्रस्तुत्य यद्यवश्यमुपपादनीयं [संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः] इति हरदत्तेनाभि-
धानाच्च । अत्रात्रेयः । “अर्थवेदसत्यानामापुग” इति दीर्घाच्चारणादन्यत्रापि भवतीति के-
चिदिति । तेन लिखमाचष्टे लिखापयतीति भवति ॥ ८३ ॥

कुट कौटिल्ये ॥ (कुटति । चुकोट । चुकुटतुः । चुकुटिथ । चुकोट । चुकुट । चुकुटिव) ।
“गाङ्गुटादिभ्योऽञ्णिन्डिड्” इति अञ्णित्प्रत्ययस्य डित्त्वान्न गुणः । उत्तमे णलि णित्त्ववि-
कल्पनात्पक्षे डित्त्वादगुणत्वम् । (कुटिता । कुटिष्यति । कुटतु । अकुटत् । कुटेत्) । आशिपि
(कुट्यात् । अकुटीत् । अकुटिष्टाम् । चुकुटिषति । कुटित्वा) । “रलो व्युपधात्” इति कि-
त्त्वविकल्पनात्पूर्वविप्रतिषेधेन कुटादिडित्त्वमिष्यते । तस्य ज्ञापकं सर्वत्र [सन्नन्तादात्मनेपद-
प्रतिषेध] इति वार्तिकम् । सर्वेषु पक्षेषु सन्नन्तादात्मनेपदं प्राप्नोति, (चुकुटिषति) “डित्”

(१) शब्देत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

(२) अपाचतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने इति पुस्तकान्तरेऽधिकम् ।

इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति । भाष्यञ्च यदि हि कित्त्वं स्यात् किम-
नेनात्मनेपदप्रतिषेधवचनेनेति । तथा “अनुदात्तङित” इत्यत्रोपदेशानुवर्त्तनं च डित्त्वस्य पू-
र्वविप्रतिषेधे प्रमाणम् । तस्य ह्यातिदेशिकं डित्त्वं कुटादिभ्यो व्यावर्त्यम् । किञ्च डित्त्वं
कुटादिमज्जितं प्रत्ययं आपेक्षते, कित्त्वं तु रलन्ताद्युपधाद्लादेः परं सेटं सनमपेक्षत इति
बह्वपेक्षम्, तस्मादल्पापेक्षं डित्त्वमन्तरङ्गं च (चोक्तव्यते । चोक्त्येति । चोकोटि) गणेन
निर्देशान्डित्त्वं न यङ्लुकि । (कोटयति । अचूकुटत् ।) णिचो णित्वान्न डित्त्वम् । (को-
ट्यः । कोटः) । ण्यघञोर्णित्त्वादडित्त्वम् । (कुटपः) परिमाणम् । “उपिकुटिदलिकचिख-
जिभ्यः कपन्” इति कपन् । (कुटुरुः) वर्द्धकी पक्षी च । “कुटेः किच्च” इत्युरुः । कुटादि-
त्वान्डित्त्वादेव कित्त्वफले सिद्धे किञ्चनं तस्यानित्यत्वज्ञापनार्थन्तेन ध्रुवतेरित्रप्रत्यये (धवि-
त्रम्) इति गुणो भवतीत्याहुः । (कुड्मलम्) । “कुटिकुपिभ्यां कमलन्” इति कमलन् । (कु-
टरो) । मन्थविष्कुम्भः । बाहुलकादरः । (कोटरः कोटरावणम्) “वनगिर्योः सञ्ज्ञायां कोटर”
इति दीर्घः । “वनं पुरगा” इत्यादिना णत्वम् । अत्रैव च कोटरेति निर्देशादरे गुणः । (कुटि-
लम्) । बाहुलकादिलच् । (कुटिलिका) । कर्माराणां सन्दशिनी । सञ्ज्ञायां कन् । कुटि-
लिकया अगारान् हरतीति कौटिलिकः कर्मारः । “अण् कुटिलिकाया” इत्यण् । (कुटी) ।
इन्नन्तात् कृदिकारादक्तिन” इति ङीप् । अल्पा कुटी, (कुटीरः) । “कुटीशमीशुण्डाभ्योरः”
इति रः । कुट प्रतापने इत्याकुस्मीयः । कूट परितापे इति कथादिः । दीर्घोपधोऽयमपि ह्रस्वो-
पध इत्यात्रेयः । उभावपि दीर्घोपधाविति मैत्रेयः ॥ ८४ ॥

पुट संश्लेषणे ॥ (पुटति) इत्यादि कुटिवत् ॥ (पुटः, पुटिका) । अल्पापुटः (पुटिका)
महांस्तु (पुटः) । [पुटकृतादीनामुपसंख्यानम्] इति समानाधिकरणसमासः । “अन्येषामपि
दृश्यत” इति दीर्घः । प्रतिपन्नाद्यपेक्षमेकस्याल्पत्वमहत्वे । अयं भाषार्थश्चुरादौ दण्डके ।
संसर्गार्थस्तु कथादौ ॥ ८५ ॥

कुच संकोचने ॥ अत एव निर्देशात् ल्युटि गुण इति काश्यपः । (कुचति । निकुचिता)
इत्यादि । (संकोचः) । “न कादेः” इत्यकुत्वम् । कोचतीति शपि ॥ ८६ ॥

गुज शब्दे ॥ अव्यक्ते शब्दे इत्यात्रेयः । (गुजति) इत्यादि । (गोजः) । घञि “न
कादेः” इति न कुत्वम् । गुजतीति शपि ॥ ८७ ॥

गुड रक्षायाम् ॥ (गुडति) इत्यादि । (गुडः) इक्षुविकारः सन्नाहश्च । इगुपधलक्षणः कप्रत्य-
यो [घञर्थे कविधानम्] इति कर्मणि वा । (गुडितो हस्ती,) संजातसन्नाह इत्यर्थः ।
तारकादित्वादितच् । (गुडा स्नु(१)ही) टाप्, तत्प्रायाः केशा अस्य (गुडाकेशः) ॥ ८८ ॥

डिप क्षेपे ॥ (डिपति । डिडेप । डिपिता) इत्यादि । डिप्यतीति श्यनि ॥ ८९ ॥

छुर छेदने ॥ (छुरति । चुच्छोर । छुरिता) इत्यादि ॥ (छुर्यात् । छुर्यास्ताम्) इत्यादि ।
अत्र “हलि च” इति दीर्घस्य “न भकुर्छुराम्” इति निषेधः । (छुरिका) । “कुन् शिल्पि-
संज्ञयोः” इति कुन् । (आच्छुरितकम्) । सोत्प्रासो हासः । निष्ठान्तात्संज्ञायां कन् ॥ ९० ॥

स्फुट विकसने ॥ (स्फुटति । पुस्फोट) । “शर्पूर्वाः खयः” इति खयः शेषः । (स्फोटते)
इति शष्यात्मनेपदी । स्फोटतीति विशरणार्थः परस्मैपदी तत्रैव । भेदनार्थश्चुरादौ ॥ ९१ ॥

मुट आक्षेपप्रमर्दनयोः ॥ (मुटति । मुमोट । मुटिता) इत्यादि । मोटतीति प्रमर्दने शपि ९२
मुट छेदने ॥ (मुटति । मुटोट । मुटिता) इत्यादि । “वा भ्राश” इति शविषये वा श्यन् ।

भ्रुद्यति । भ्रुद्यतु । भ्रुद्येत् । भ्रुद्यत् । त्रोटिः । ण्यन्ताद् “अच इः” इत्यौणादिक इप्रत्ययः ९३

तुट कलहकर्मणि ॥ (तुटति । तुटोट । तुटिता) इत्यादि । (तुटिः) । “इक्कृष्यादि-
भ्यः” इत्यात्रेयः ॥ ९४ ॥

चुट हुट छेदने ॥ (चुटति । हुटति) इत्यादि । चोटतीति शपि ॥ ९५-९६ ॥
 जुड बन्धने ॥ प्रेरणे चुरादिः (जुडति । जुजोड । जुडिता) इत्यादि ॥ ९७ ॥
 कड मदे ॥ (कडति । चकाड । कडिता) इत्यादि । अस्य डित्कार्याभावादिह पाठो
 डकारान्तमात्रानुरोधेन । कुटादिभ्योऽन्यत्रापि शक्यते पठितुम् । अयं भ्वाद्धौ च । पुनः पाठ-
 फलमुच्छतिवत् ॥ कण्डते इति च शपि ॥ ९८ ॥

लुट संश्लेषणे ॥ (लुटति । लुलोट) । लुण्टतीत्यालस्यप्रतिघातयोः शपि । लोटति
 लुट्यतीति विलोडने शपि इयनि च । लोटतीत्युपघाते शपि । प्रतिघाते लोटते इति द्युताद्धौ ।
 लुण्टतीति स्तेये शपि । गतावपि लुण्टतीति शपि । लुड इत्येके । अयमपि शपि गतौ ॥ ९९ ॥

कृड घनत्वे ॥ घनत्वं सान्द्रता । घसनइत्येके । (कृडति । चकई । कृडिता) इत्यादि ॥ १०० ॥

कुड बाल्ये ॥ (कुडति । चुकोड । कुडिता) इत्यादि ॥ १०१ ॥

पुड उत्सर्गे ॥ (पुडति) इत्यादि । मुड इत्यात्रेयः ॥ १०२ ॥

घुट प्रतीघाते ॥ अयं प्रथमान्तः । (घुटति । जुघोट । घुटिता) इत्यादि । (घोटकः) ।
 ण्वुल् । (घोटः) । घञ् । अयं द्युतादावात्मनेपदी गतः ॥ १०३ ॥

तुड तोडने ॥ अयं तृतीयान्तः । प्रथमान्तः कलहकर्माथः पूर्वत्र पठितः । तोडनं भेदः ।
 (तुडति । तुतोड । तुडिता) इत्यादि । तोडने तोडतीति शपि ॥ १०४ ॥

थुड स्फुड संवरणे ॥ (थुडति । तुथोड । थुडिता) इत्यादि ॥ (स्फुडति । पुस्फो-
 ड) । “शपूर्वाः खयः” इति खयः शेषः । (स्फुडिता) इत्यादि । खुड छुड इत्येके । अत्र कुड
 संघातइत्यात्रेयः, बाल्ये पठितस्येह पाठोऽर्थभेदादिति तस्याभिप्रायो द्रष्टव्यः । अत्रापठतां
 मैत्रेयादीनां धातूनामनेकार्थत्वाद्वापि वृत्तिर्भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥ १०५—१०६ ॥

स्फुर स्फुल संचलने ॥ स्फुरतिस्फुलत्योरित्यत्र न्यासे स्फुर स्फुल चलने इत्यनुपसृष्टं
 पठ्यते, अत्र केवलं शब्दो भिन्नोऽर्थस्त्वैक एव । आत्रेयस्तु स्फुर स्फुरणे, स्फुल संचलने इति
 पपाठ । (स्फुरति । निस्फुरति । निष्फुरति । विस्फुरति । विष्फुरति) “स्फुरतिस्फुलत्योर्नि-
 निविभ्यः” इति वा पत्वम् । निर्निःसोः साधारणमुक्तमुदाहरणम् । (पुस्फोर । स्फुरिता ।
 स्फुरिष्यति । स्फुरतु । अस्फुरत् । स्फुरेत्, स्फूर्यात्) । “हलि च” इति दीर्घः । (अपुस्फु-
 रोत् । पुस्फुरिषति ।) सेट्त्वात् “हलि च” इति न दीर्घः । कुटादिवात् “रलो व्युपधात्”
 इत्यत्र न भवति । (पोस्फूर्यते । पोस्फोर्ति) । दीर्घस्यासिद्धत्वाद्गुणः । (पोस्फूर्तः ।
 स्फारयति । स्फोरयति) “चिस्फुरोर्गौ” इति वा ऽऽत्वम् । (अपुस्फुरत्,) आत्वपक्षे गौ
 कृतमभ्यासे स्थानिवदित्यभ्यासस्यौकारान्तत्वे ह्रस्व इत्युकारः । “ओः पुयण्जि” इति
 इत्वं न भवति, सकारेण पवर्गपरत्वस्य व्यवधानात् । एवं ण्यन्तात्सत्यपि पुस्फोरयिषति
 पुस्फारयिषतीति भवतः, मैत्रेयस्तु स्फुर स्फुरणे इति पृथक् पठित्वा स्फर इत्येके, अदुपधः,
 (स्फरति । पस्फार) इत्याह । (स्फुलति) इत्यादि स्फुरतिवत् । णावत्वं त्वस्य न भवति ।
 तथा “हलि च” इति दीर्घत्वमपि न भवति, अरेफान्तत्वात् ॥ १०७-१०८ ॥

स्फुड चुड वृड संवरणे ॥ मैत्रेयेणैते न पठ्यन्ते । आत्रेयादयस्तु पठन्ति । (स्फुडति ।
 पुस्फोड) । खयः शेषः । (चुडति । चुचोड । वृडति । वृवोड) इत्यादि । अत्र क्रुड भृड
 निमज्जनइत्येके इत्यात्रेयः । मैत्रेयस्तु क्रुडं पठित्वा भृड इत्यप्येके इत्याह । (क्रुडति ।
 क्रोडः) । घञ् । (क्रोडा) अश्वानामुरः, टाबन्तोऽयं स्वभावतो विशेषविषयः । कल्याणी क्रोडा
 यस्याः सा (कल्याणक्रोडा) । बहुव्रीह्यावुपसर्जनह्रस्वत्वे “न क्रोडादिबह्वचः” इति स्वाङ्ग-
 लक्षणो ङीप् निषिध्यते । क्रोडादिषु टाबन्तस्य पाठाद् भुजाः ताम्रावचनस्य क्रोडशब्दस्य
 बहुव्रीहौ स्वाङ्गलक्षणो ङीष्कल्प एव भवति । (कल्याणक्रोडी, कल्याणक्रोडा) मयूरीति ।
 (भृडति) इत्यादि । व्रश्चादय उदात्ता उदात्तेतः ॥ १०९-११०-१११ ॥

अथ सेटमात्मनेपदिनमाह ॥

गुरी उद्यमने ॥ (गुरते । जुगुरे । जुगुरिषे । गुरिता । गुरिष्यते । गुरताम् । अगुरत । गुरेत । गुरिषीष्ट । अगुरिष्ट । अगुरिषाताम् । जुगुरिषते । जोगुर्यते । जोगोर्त्ति । गोरयति । अजगुरत्) । (खड्गापगारं युध्यन्ते, खड्गापगोरम्) इति वा, त्वरया खड्गमुद्यम्य युध्यन्त-
इत्यर्थः । “द्वितीयायां च” इति परीप्सायां णमुल्, “अपगुरोर्णमुल्” इति वात्वम् ॥ (गूर्णः । गूर्णवान्) । ईदित्वादनित्त्वं, (गूर्तिः) । “तितुत्र” इतीप्तिपेधः, । दीर्वोपधोऽयं चुरादौ, हिं-
सागत्योर्दिवादौ, ईदित्वादौऽनुदात्तेत् ॥ ११२ ॥

निष्ठायामनित्त्वसाम्यात् पुनः परस्मैपदप्रस्तावः ।

० स्तवने । ह्रस्वान्तमात्रेयादयः पठन्ति । यथा तु भाष्यं तथा दीर्घान्तः । यदाह कुटा-
दिसूत्रे तस्मान्नुत्वा धूवेत्येव भवितव्यमिति । (नुनाव । नुनुवतुः । नुनुविथ । नुविता ।
नुविष्यति) डित्वेन गुणनिषेधत्वादुबुद्धिः । (नुवतु । अनुवत् । नुवेत् । नूयात् । अनुवीत् ।
नुनूयति) “सनि ग्रहगुहोश्च” इतीप्तिपेधः । (नोनूयते । नोनोति । नूत्वा । नूतः ।
नूतवान्) । “श्रुकः किति” इत्यनित्त्वम् ॥ ११३ ॥

धू विधूनने । अयं पूर्वश्चोदात्तः । (धुवति) इत्यादि नुवतिवत् । (धवित्रं) व्यञ्जनम् ।
“अत्तिहू” इति कण्ठे इन्नः । “कुटेः किच्च” इत्यादि ज्ञापकात्कुटादिङित्वान्नित्यत्वा-
द्गुण इति केचिदिति कुटतावुक्तम्, “विदिभिदि” इति सूत्रे हरदत्तस्तु डित्वमेवेच्छन्
(धुवित्रम्) इत्युबडमेवाह । प्राणा वै धवित्रमिति तु छान्दसमिति च ॥ ११४ ॥

कुटाद्युवर्णान्तपरस्मैपदिनिष्ठानित्त्वप्रस्तावादाह ॥

गु पुरीषोत्सर्गे ॥ (गुवति । जुगाव । जुगुवतुः । जुगुविथ । जुगुथ) । तासौ नित्या-
नित्त्वाङ्गारद्वाजनियमाच्च थलीङ्विकल्पोऽन्यत्र क्रादिनियमान्नित्यमिद् । (गुता । गुष्यति ।
गुवतु । अगुवत् । गुवेत् । आशिषि (गूयात् । अगुषीत् । अगुताम् । अगुषुः) । झलि
“ह्रस्वादङ्गात्” इति सिज्जलोपः । (जुगुषति) इत्यादि । “अञ्जनगमां सनि” इति दीर्घः ।
(गूनः । गूनवान्) “दुग्बोदीर्घश्च” इति निष्ठान्तत्वं दीर्घश्च ॥ ११५ ॥

ध्रु गतिस्थैर्ययोः ॥ (ध्रुवति) इत्यादि नुवतिवत् । (ध्रुवः) । पचाद्यच् । अत्र स्वाम्या-
दयो ध्रुव इति वकारान्तं धातुं पठन्ति । उक्तञ्च “ध्रुवमपाये” इत्यत्र हरदत्तेन ध्रु गतिस्थै-
र्ययोरित्यस्मात्पचाद्यच्, ये ध्रुव गतिस्थैर्ययोरिति पठन्ति, तेषामिगुपचलक्षणः कप्रत्यय इति,
अस्मिन् पक्षे सेट् । (ध्रुवति । दुध्राव । दुध्रुवतुः । दुध्रुविथ । ध्रुविता । ध्रुविष्यति । ध्रुवतु ।
अध्रुवत् । ध्रुवेत्) । आशिषि (ध्रूयात्) । “हलि च” इति दीर्घः । (अध्रुवीत् । अध्रु-
विष्टाम् । अध्रुविषुः । दुध्रुविषति । दोध्रूयते ।) अयं नुवतिश्चानुदात्तौ उदात्तेतौ ध्रुवति-
वान्तवादिनां सेट् ॥ ११६ ॥

कुङ् शब्दे ॥ केचिदीर्घान्तमिमं पठन्तीत्यात्रेयमैत्रेयौ । एवं स्वामिकाश्यपसुशक्रधनपा-
लसंमताकारा अपि । शाकटायनस्तु कुङ् कूङ् शब्दे इत्युभयं पपाठ । तत्र ह्रस्वान्तो न्यास-
कारस्यापीष्टः । यदाह “इको झल्” इत्यत्र चुकूषत इत्यत्र दीर्घवचनमर्थवत् । तत्र “गाङ्कुटा”-
दिसूत्रेण डित्त्वादगुगो न प्रवर्त्तत इति दीर्घस्यावकाश इति । तन्मते (कुवते, चुकुवे) इत्यादि
गुवतिवत् । हरदत्तस्य तु दीर्घान्त एवेष्टः । यदाह । कुटादिसूत्रे आकृतमिति दर्शनाद् दीर्घा-
न्त इति, पुनः स एव “इको झल्” इत्यत्र ननु कुङ् शब्दे कुटादिश्चुकूषते इत्यस्ति दीर्घ-
स्यावकाशः । दीर्घान्तोऽयमित्यवोचामेति । अत्र कैयटेऽपि । न च दीर्घविधानस्य कुङ्
शब्दे इति धातुरवकाशश्चुकूषत इति, तस्मात्कूङ्शब्द इति पाठस्तत्र कुटादित्वान्ङित्ये सति
गुणाभावाद्दीर्घस्य श्रवणं सिद्धं, लोकवेदयोश्चाकृतशब्दस्य प्रयोगो दृश्यत इति । अत्र पक्षेऽयं
सेट् । (कुवते) । इत्यादि नुवतिवत् ॥ ११७ ॥

वृत् ॥ कुटादयो वृत्ता इत्यर्थः ॥

डित्प्रसङ्गादाह—

पृष्ठ व्यायामे ॥ ओष्ठयादिः । प्रायेणायं व्याङ्पुर्वः । (व्याप्रियते) “रिङ् शप्रलिङ्भु” इति रिङादेशः, तस्येयङादेशः । (व्यापप्रे । व्यापप्राते । व्यापपत्तां । व्यापपत्तांसे । व्यापरिष्यते) । “क्रद्धनोः स्ये” इतीट् । (व्याप्रियताम् । व्याप्रियत । व्याप्रियेत) । आशिपि (व्यापृषीष्ट । व्यापृषीयास्ताम् । व्यापृषीरन् । व्यापृष्ट । व्यापृषाताम् । व्यापृषत) । “ह्रस्वादङ्गाद्” इति झलि सिचो लोपः । “उश्च” इति लिङ्सिचोः कित्त्वान्न गुणः । (व्यापुपूषते) । “इको झल” इति सनः कित्वात् “अज्ज्ञनगमां सनि” इति दीर्घे “उदोष्ठपूर्वस्य” इत्युत्वे ररस्त्वे “हलि च” इति दीर्घः । (व्यापेप्रीयते) । “रीङ् कृत” इति रीङ् । (व्यापर्वति) इत्यादि । “कृतश्च” इति रुप्रिग्रीकः । (व्यापारयति । व्यापीपरत् । व्यापृत्य । व्यापृतवान्) ॥ ११८ ॥

मृष्ट प्राणत्यागे ॥ (म्रियते । ममार । मम्रतुः । मम्रुः । ममर्थ । मम्रिव) क्रादिनियमादिट् । थलि तु “अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्” इतीण न भवति । (मर्त्ता । मरिष्यति । “क्रद्धनोः” इतीट् । (म्रियताम् । अम्रियत । म्रियेत । मृषीष्ट । अमृत । अमृषाताम्) झलि सिचो लोपः । “उश्च” इति लिङ्सिचोः कित्त्वान्न गुणः । “म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च” इति लुङ्लिङ्-शिद्विषयएव तडिति नियमादतोऽन्यत्र परस्मैपदमेव । यद्येवमपूर्वविधिरस्तु सूत्रं किं डित्वेन तत्क्रियते ‘तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशाद्’ इति विशेषणार्थं, तेन माहिमृतेत्यत्र लसर्वधातुकानुदात्तत्वे “धातोरन्त” इति धातोरुदात्तत्वं भवति । अत एव डित्वसामर्थ्यात्सिजलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वं नेति लसर्वधातुकस्य डितः परत्वं भवति । अन्यथा प्रत्ययाद्युदात्तत्वे धातुरुदात्तः स्यात् । न च “तिङ्ङितिङः” इति सर्वनिघातप्रसङ्गः । “हिच” इति निषेधात् । (मुमूर्षति) । सनः कित्त्वे दीर्घोत्वरपरत्वदीर्घाः । “पूर्ववत्सनः” इति तडत्र न भवति, नहि म्रियतिमात्रमात्मनेपदस्य निमित्तं, किन्तु शिल्लुङ्लिङोऽपि । न चात्र ते म्रियतेरनन्तराः सम्भवन्ति । (मरीचीयते,) “रीङ् कृत” इति रीङ् । (मर्मरीति । मर्मर्ति) इत्यादि । (मारयति । अमीमरत् । मृत्वा । मृतः । मृतवान्) । न म्रियते इति (अमृतम्) । “मतिबुद्धिपूजार्थभ्यश्च” इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्भक्तमाने क्तः । नञ्समासः । (अमरः) । पचाच्च पूर्ववत्समासः । (मृत्युः) । “भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युक्तौ” इति त्युक् अनुदात्तात्मात्मनेभाषौ ॥ ११९ ॥

रेफवदिट्प्रकरणादाह ॥

रि पि गतौ । (रियति) । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादियङादेशः । (रिराय । रिर्यंतुः । रिर्युः) । “पुरनेकाच” इति यण् । (रिरियिथ । रिरिय्व । रिरिथ । रिरिथम्) । क्रादिनियमादिट् । थलि “अचस्तास्वत्” इतीणिनषेधः । भारद्वाजनियमाच्च विकल्पः । रिर्यंतुरित्यादौ यणो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वाद्नेफस्य हल्परत्वाभावात् “उपधार्थां च” इति न दीर्घः । (रेता । रेष्यति । रियंतु । अरियत् । रियेत्) । आशिपि । (रीयात्) । “अकृत्सर्वधातुकयोः” इति दीर्घः । (अरैषीत् । अरैष्टाम् । अरैषुः । रिरिपति ।) सनः कित्त्वे “अज्ज्ञनगमाम्” इति दीर्घः । (रेरीयते । रेरीयति । रेरीयत । अरीरयत्) । (पियति) इत्यादि रियतिवत् ॥ १२० ॥ १२१ ॥

धि धारणे ॥ (धियति । दिधाय । दिध्यतुः । दिध्युः । दिध्यिथ । दिध्येथ । धेता) इत्यादि ॥ १२२ ॥

क्षि निवासगत्योः ॥ (क्षियति । चिक्षाय । चिक्षियतुः । चिक्षियुः । चिक्षियिथ । चिक्षेथ) । संयोगपूर्वत्वान्न यणादेश इतीयङ् । (क्षेता) इत्यादि रियतिवत् । (प्रक्षीय “क्षिय” इति ल्यपि दीर्घः । (क्षीणो देवदत्तः) । अकर्मकत्वाद्भक्त्यर्थत्वाद्वा कर्तरि क्तः “निष्ठायामण्यर्थे” इति दीर्घः । ण्यर्थो भावकर्मणी “क्षियो दीर्घाद्” इति निष्ठान्तत्वम् । (इदमेवां क्षीणं) “कोऽधिकरणे च” इति ध्रौव्यार्थत्वाद्गत्यर्थत्वाद्वाधिकरणे क्तः । दीर्घत्वन्तत्वे पूर्ववत् । भावे तु क्षितं, ण्यर्थत्वेन दीर्घाभावान्न निष्ठान्तत्वं, (क्षीणायुर्वृषलः । क्षितायुर्वृषलः) । (क्षीणकः । क्षितकः) । कान्तादनुकम्पायां कन्, “वा क्रोशेदन्ययोः” इति दीर्घविकल्पः, पूर्ववद्दीर्घन्तत्वे । (क्षयो) । “जिह्व-

क्षि” इत्यादिना ज्ञानः । रियत्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः ॥ क्षयतीति गतं शपि ॥ १२३ ॥
पकारवत्परस्मैपदिप्रसङ्गात्तादृशं सेटमाह ॥

पू प्रेरणे ॥ (सुवति । सुवतः । सुवन्ति । सुवसि । सुवामि । सुपुवति,) “उपसर्गात्सुनो-
तिसुवति” इति षत्वम् । (सुषाव । सुपुवतुः । सुपविथ । सुपुविव । अभ्यासात्परस्य “आदेश-
प्रत्यययोः” इति षत्वम् । (सुसुषाव । विसुषाव) “उपसर्गात्” इति षत्वमभ्यासस्य “स्थादि-
ष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य” इति नियमान्न भवति । (सविता । सविष्यति । सुवतु । असुवत् ।
अभ्यपुवत्) । “प्राक्सितादङ्यवायेऽपि” इति षत्वम् । (सुवेत् । सूयात् । असावीत् । अ-
साविष्टाम् । अभ्यपावीत्) । लङ्वत्षत्वं, (सुसुपति) । “स्तौतिण्योः” इति न षत्वम् । (अ-
भिसुसूषति) । पूर्ववत्स्थादिनियमादभ्यासस्य न षत्वम्, प्रकृतेश्च “स्तौतिण्योः” इति नियमात्
“सनि ग्रहगुहोश्च” इत्यनिट्त्वात् “इको झल्” इति सनः क्त्वम् । (सोपूयते । सोपोति । साव-
यति । असूषवत् । सूत्वा । सूतः । सूर्यः) । “राजसूय” इत्यादिना क्यपि रुडागमः । सूर्यस्य
स्त्री देवता (सूर्या) । [सूर्याद्देवतायां चाब्वक्तव्यः] इति चाप् । युंयोगडीषोऽपवादः । अदेव-
तायां तु डीषेव (सूरौ मानुषौ) इति । * “सूर्यतिष्य” * इति तद्धिते ईति च भसंज्ञानिमित्ते य-
लोपः । सूर्यस्येदं (सौर्यम्) इत्यत्र [सूर्यस्य छे च ड्यां च] इति नियमान्न लोपः । यद्यप्यत्र “यस्येति
च” इत्यल्लोपस्य यलोपविधिम्प्रति न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्यकारो नोपधस्तथा-
पि “असिद्धवदत्राभात्” इत्यसिद्धत्वादुपधात्वादस्ति लोपप्रसङ्गः, (सौरौ बलाका) इत्यत्र तु
“तेनैकदिक्” इत्यणि डीप्यणो “यस्येति” इतिलोपस्य पूर्ववदसिद्धत्वादुपधायकार इति तस्य
लोपः, इकारपरत्वात् । न चाणि यो यस्येतिलोपस्तस्यासिद्धत्वादनुपधात्वमिति शङ्क्यम् ।
अण्यल्लोपो यलोपस्तवीतीति व्याश्रयत्वेनासिद्धत्वाप्रसङ्गात् । न च स्थानिवद्भावेनोपधा-
त्वभङ्गः । यलोपविधौ तस्य निषेधात् । नन्वेवमपि यकारः सूर्यस्योपधा न भवति किन्त्व-
णन्तस्येति लोपो न स्यात् । नैष दोषः । नात्र सूर्यादिभिरुपधां विशेषयिष्यामः किन्तु भसं-
ज्ञकेन, भस्योपधा यो यकारो वस्तुतः सूर्यादिसम्बन्धीति । एवं च सौरीयमित्यत्रापि अण-
न्ताच्छे पूर्ववद् यलोपः सिध्यति । “सौर्ये हिमवतः शृङ्गे” इत्यत्र पूर्ववदणि । “नपुंसकाच्च”
इति शीभावे पूर्ववदीति प्राप्ते यलोपो ड्यामितीकारस्य विशेषणान्न भवति । “सौरौ मन्त्रः”
इति प्रयोगस्तु सुरशब्दादणि द्रष्टव्यः । (प्रसवी) । “जिह्वक्षिवि” इत्यादिनेनिः । (सवि-
त्रम्) । “अर्चितु” इति इत्रः । (सूरः) । “ससूधागृविभ्यः क्रन्” इति क्रन् । सुरिस्तु
“सूडः क्रिः” इति, पूड उक्तः, सूते सूयतइति लुक्श्रयोः ॥ १२४ ॥

कृ विलेपे ॥ (किरति । किरतः) । “ऋत इद्धातोः” इतीत्वम् । (चकार । चकरतुः ।
चकरिथ । चकार । चकर । चकरिव ।) “ऋच्छत्यृताम्” इति लिटि गुणः, णिति पूर्वविप्र-
तिषेधेन “अचो ञ्णिनि” इति वृद्धिः, कृते वा गुणे “अत उपधाया” इति वृद्धिः । (करिता,
करीता, करिष्यति । करीष्यति) । “वृत्तो वा” इतीटो वा दीर्घः । (किरतु । अकिरत् । कि-
रेत् । कीर्यात्) । इत्वे “हलि च” इति दीर्घः । (अकारीत् । अकारिष्टाम्) सिचि वृद्धिः ।
“वृत्तो वा” इतीटो दीर्घस्य “सिचि च परस्मैपदेषु” इति निषेधः । (चिकरिपति) । “सनि
ग्रहगुहोश्च” इति चशब्दादुगन्तलक्षणेऽग्निपेधे प्राप्ते तदपवाद “इद् सनि वा” इति विकल्पे
च प्राप्ते “किरश्च पञ्चभ्यः” इति नित्यमिद् “अस्य दीर्घत्वं नेच्छन्तीति वामनः, हरदत्तोऽपी-
ष्टिरेवेयमिति । भागवृत्तौ त्वत्रापि दीर्घविकल्पो दृश्यते । (चेकीर्यते) । परत्वादित्वादौ
द्विवचनम् । (चाकरीति । चाकर्त्ति) । अभ्यासस्य ह्रस्वोरद्वहलादिशेषेषु । “दीर्घोऽ-
कितः” इति दीर्घः । “ऋतश्च” इति अभ्यासस्य रुगादिविधौ तपरकरणसामर्थ्यादकारान्त-
स्याङ्गस्य योऽभ्यास इति सूत्रार्थव्यवस्थापनादत्राभ्यासस्य ह्रस्वत्वेन ऋकारान्तत्वेऽपि तदा-
श्रयो रुगादिर्न भवति अङ्गस्य दीर्घान्तत्वात् । एवं तस्यादावपि प्रतिपादितम् । (कारय-
ति । अचीकरत्) ॥ (अवकिरते हस्ती स्वयमेव, अवाकीर्षे हस्ती स्वयमेव,) [भूपाकर्म-

किरादिसनां वोपसंख्यानम्] इति यन्त्रिचणोः प्रतिषेधः । हस्तितनं कश्चित्पांश्चादिनाऽवकिर-
 ति तत्र सौकर्यातिशयाद्वस्ती कर्तृत्वेन विवक्ष्यत इति कैयेटे । अत्र सिचो “लिङ्सिचोरात्मने-
 पदेषु” इतीड्विकल्पः । इट्पक्षे सिचः कित्वाभावाद्गुणः । (अवाकरीष्ट) इत्यादि,
 “वृत्” इतीडो दीर्घपक्षे (अवाकरीष्ट) इत्यादि त्रैरूप्यं, लिङि “न लिङि” इति दी-
 र्घनिषेधात् “लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु” इतीडोऽभावाभावाभ्यां द्वैरूप्यम्, (अवकीर्षोष्ट, अ-
 वकिरपोष्ट) इति । अनिट्पक्षे “लिङ्सिचोः” “उश्च” इति कित्वाद्गुणाभावे “कृत”
 इतीत्वम् । (अपस्किरते वृषो हृष्टः । अपस्किरते कुम्कुटो भक्षार्थी । अपस्किरते खा आश्च-
 यार्थी) । “किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु” इति तङ् । “अपाचतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने”
 इति अपात्किरतौ परे कात्पूर्वः सुट्, अत्रापि “किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु” इति पठ्य-
 ते । तत्र किरत्यर्थस्य हर्षो हेतुत्वेन विषयः, इतरे फलत्वेनेति व्याख्याकाराः । तत्र हृष्टत्वात्
 वृषभो विलिख्य विक्षिपतीत्यर्थः । इतरोऽपि कुम्कुटः खा च जीविकायै कुलायकरणाय च वि-
 लिख्य विक्षिपतीत्यर्थः । (अपचस्करे । अपास्किरत) । “अडभ्यासव्यायेऽपि” इति सुट् ।
 लुङि तु कर्मकर्तरि चेद्दीर्घयोर्विकल्पनात्त्रैरूप्यम् । (अपास्कीर्ष, अपास्किरिष्ट, अपास्कीरिष्ट)
 इति । आशिषि लिङ्यपि “लिङ्सिचोः” इतीडो विकल्पे “न लिङि” इति दीर्घनिषेधे च क-
 र्मकर्तृवद् द्वैरूप्यम् । (अपस्कीर्षोष्ट, अपस्किरिपोष्ट) इति । अनिट्पक्षे पूर्ववत् “उश्च” इति
 लिङ्सिचोः कित्वादि । (अपस्किरिता । अपस्किरीता) इत्यादि । (अपचिस्किरिपते) ।
 “किरश्च” इति “इट् सनि वा” इतिविकल्पं बाधते । अल्पेडो दीर्घो नेत्युक्तम् । (अपचेस्कीर्यते
 अपचार्कति) । किरताविक्रिस्ता निदूर्देशादत्र सुगुण भवति । (अपस्कारयति, अपाचि-
 स्किरत्) । अडभ्यासाभ्यामुभाभ्यां व्यवधानेऽपि सुट् भवति । (उपस्किरति स्वापदः) ।
 (प्रतिस्किरति,) “हिंसायां प्रतेश्च” इति किरतेः कात्पूर्वः सुट्, चकारेणोः समुचीयते ।
 तथा विक्षिपति यथा हिंसामनुबध्नातीत्यर्थः । प्रतेः सुट्, “उपसर्गात्” इत्यादिना पत्वं
 “परिनिविभ्य” एव सुट्ः पत्वं न प्रतेः । (उपस्कारं काश्मीरका लुनन्ति,) विक्षिप्य लुन-
 न्तीत्यर्थः । “किरतौ लवने” इति सुट् । णमुलव्यत्रेऽप्यते, तथा च वृत्तिः—“णमुलव्यत्र वक्तव्यः”
 इति । (अवस्करः) । “क्रदोरप्” । काष्ठादिना भाण्डादिभ्यो यदन्नमलमपकृत्य भूमौ वि-
 क्षिप्यते तदन्नमलमवस्कर उच्यते, तद्योगाद्देशोऽपि । “वर्चस्के ऽवस्कर” इति सुट् निपात्यते,
 अन्यत्र (अवकरः) ब्रह्मचारिणः स्त्रियां रेतःसेकः । (अपस्करः) । पूर्ववदपि । “अपस्करो रथा-
 ङ्गम्” इति सुट् । (विष्किरः, विकिरः) । “इगुपधज्ञाप्रोकिरः कः” इति कः । “विष्किरः शकु-
 निर्विकिरो वा” इति सुट् विकल्पः, (उत्कारो धान्यस्य निकारो धान्यस्य) । “कृ धान्ये” इति
 उच्योरुपपदयोर्घञ् । अन्यत्र उत्करो निकर इत्येव भवति । (कीर्णः । कीर्णवान्) । “श्र्युकः
 किति” इतीणिनिषेधादित्वरत्वदीर्घेषु निष्ठानत्वम् । (कीर्णः) । “तितुत्र” इत्यनिट्त्वम्,
 ऋल्लवादिभ्यः क्तिन्निष्ठावदिति नत्वम्, अत एव निष्ठावद्भावाद्वाऽनिट्त्वम्, अवकीर्णमनेने-
 ति (अवकीर्णी) । “इष्टादिभ्यश्च” इति तृतीयार्थे प्रथमान्तादिनिः । अवकीर्णं नाम स्त्रियां
 ब्रह्मचारिणा रेतसो विलेपः । (कुरुः) । “कृप्रोरुच्च” इति उपत्ययो धातोश्चोकारान्तादेशो
 रपरत्वं च, (कौरवः) । प्राग्दीव्यतीयोऽण् अपत्यादन्यत्र । अपत्ये तु (कौरव्यः) । तत्र
 “कुर्वादिभ्यो ण्यः” इति ण्यः । अत्राक्षत्रियकुरोर्ग्रहणं, तेनास्य तद्राजसंज्ञाया अभावाद्बहुषु
 लुङ् न भवतीति कौरव्या इति भवति, क्षत्रियस्य तु “कुरुनादिभ्यो ण्यः” इति ण्यः, तस्य
 “ते तद्राजाः” इति तद्राजत्वात् “तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्” इति बहुषु लुङिकुरव इति
 भवति । “कौरव्याः पशव, इति भट्टनारायणप्रयोगश्चिन्त्यः । ब्राह्मणात्वारोपान्न लुगिति सम-
 र्थनार्थो न पुष्यति, स्त्रियां (कुरुः) । “स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च” इति तद्राजस्य लुक्,
 “गोत्रं च चरणैः सह” इति जातित्वादुकारान्तत्वाद्ङ्, अत्र तद्राजस्य “कौरव्यमाण्डूकाभ्यां
 च” इति ष्फः, आयनादेशः, षित्त्वान्डीष्, (कौरव्यायणी,) “ण्यक्षत्रियार्पजितो यूनि लुग-

‘णिजोः’ इति लुकि पिता पुत्रश्च कारव्यः । अयमप्यक्षत्रियकौरव्यस्य, क्षत्रियस्य तु तिकादि-
पाठात्किञ्चा भाव्यं (कौरव्यायणिः) इति, तत्र ह्यौरसशब्देन क्षत्रियवचनेन साहचर्यात्कौरव्य-
शब्दोऽपि तादृशो गृह्यते । यस्तु जनपदवाची कुरुशब्दस्तस्य “कच्छादिभ्यश्च” इति भवादौ
शौषिकोऽण्, जनपदबुजोऽपवादः । (कौरवो गौरिति) । भवादौ मनुष्ये तत्स्थे कच्छादिभ्यो
“मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्” इति बुजविधानात् (कौरवको मनुष्यः, कौरवकं हसतम्) इति । कृणा-
ति कृणीतइति श्ने । करोतीत्यौ । कृणोति । कृणुतइति श्नौ ॥ १२५ ॥

गृ निगरणे ॥ (गिरति । गिलति) । “अचि विभाषा” इत्यजादौ सर्वत्र वा लत्वम् । (ज-
गार । जगाल । जगरिथ, जगलिथ । गरिता । गरीता । गलिता । गलीता । गरिष्यति । गरी-
ष्यति । गलिष्यति । गलीष्यति) “वृतो वा” इत्यलिटीटो वा दीर्घः, (गिरतु । गिलतु । अगि-
रत् । अगिलत् । गिरेत् । गिलेत् । गीर्यात्) । “किदाशिषि” इति कित्वादित्वे । “हलि च”
इति दीर्घत्वम् । (अगारीत् । अगालीत् । अगारिष्टाम् । अगालिष्टाम्) । “सिचि च परस्मै-
पदेषु” इतीटो दीर्घनिषेधः (जिगरिषति । जिगलिषति) । “किरश्च पञ्चभ्यः” इतीट् । अस्य
दीर्घविकल्पो नेति किरताबुक्तम् । (जेगिलयते) । “लुपसद” इत्यादिना भावगर्हायां यङ्,
इत्वरपरत्वयोः “हलि च” इति दीर्घात्पूर्वं “पूर्वत्रासिद्धम्” इति “ग्रो यङि” इति लत्वनेदा-
नीं रेफान्तविहतनिमित्तत्वाद् दीर्घः । (जागति । जागीर्तः । गारयति । गालयति । अजीगर-
त् । अजीगल्त्) “निगरणचलन” इति नित्यं परस्मैपदम् । (गार्यते । गालयते) अन्त-
रङ्गत्वात्पूर्वं णिलोपादजाद्यपेक्षो लत्वविकल्पः, कृते वा णिलोपे स्थानिवत्वेनाजादिपरत्वाद्-
विष्यति । न च [पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्] इति, तस्य दोषः [संयोगादिलोपलवणत्वेपु]
इत्युक्तत्वात् । (गिरते ग्रासः स्वयमेव) । (अगारिष्ट । अगरीष्ट । अगीष्टं ग्रासः स्वयमेव)
“भूषाकर्मकिरादिसनाम्” इति किरादित्वाद्यक्चिणोर्निषेधः । “लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु” इति
वा इट् । तस्य पूर्ववत्पक्षे दीर्घः । (अगलिष्ट । अगलीष्ट) इतीटि लत्वं चोदाहार्यम् । अ-
निटि “उश्च” इति कित्वादित्वरपरत्वे । (अवगरते । अवजगरे । अवजगरिषे) । “अवादग्रः”
इति तङ् । अलिटीत्यनुवर्त्तनान्न “वृत” इति दीर्घः । (अवगरिता । अवगरीता । अवगलिता ।
अवगलीता । अवगरिष्यते । अवगरीष्यते । अवगिरताम् । अवागिरत् । अवगिरेत् । अव-
गीर्षीष्ट । अवगरिषीष्ट) । “लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु” इतीट् वा “न लिङि” इति दीर्घनिषे-
धः । इडभावे “उश्च” इति कित्वेत्वरपरत्वदीर्घाः (अवागीष्ट, अवागरिष्ट, अवागरीष्ट,) लि-
ङ्वत्प्रक्रिया, (अवगिलत्) इत्यादौ सर्वत्राजादौ लत्वमुदाहार्यम्, इटो दीर्घत्वं च लिङ्लिटो-
र्वर्जयित्वा । “अवादग्रः” इति सर्वत्र तङ् (नित्यं शब्दं संगिरन्ते वैयाकरणाः) “समः प्रति-
ज्ञाने” इति तङ् । मुदं गिरतीति (मुद्गरः) । पचाद्यच् । (गलः) प्राण्यङ्गरोविषयः । अचि
व्यवस्थितविभाषया लत्वं, (निगारः । उद्गारः) “उन्योर्ग्रः” इति घञ् । (तिमिगिलः) मूल-
विभुजादित्वात्कः । “गलेऽगिलस्य” इति मुम्, अगिलस्येति वचनाद् गिलगिल इत्यत्र न
भवति । (गुरुः) “कृग्रोरुच्च” इत्युप्रत्ययो धातोश्चोकारः । गृणातेर्वा ऽयं शब्दार्थात् । (ग-
रिष्टः । गरिमा । गरीयान्) “प्रियस्थिर” इत्यादिना इष्टेभ्यस्सु गुरुशब्दस्य गरादेशः ।
पृथ्वादिपाठादिमनिज्वा, तद्भावे “इगन्तात्” इत्यणि गौरवम् । (गारयति) । णावि-
ष्टवदिति गरादेशः । (गर्भः) । “अर्तिगृभ्यां भनू” इति भन् । (गर्भिणी) । इदन्ताद्
डीष् (गोगर्भिणी) । “चतुष्पादो गर्भिण्या” इति तत्पुरुषः । गर्भिणीनां समुहो (गर्भि-
णम्) भिक्षादित्वाद्ण् । “भस्याढे तद्धिते” इति पुंवद्भावः । “इनण्यनपत्ये” इति प्रकृति-
भावः । गर्भिणी भार्या यस्य स (गर्भिभार्यः) । “स्त्रियाः पुंवत्” इति पुंवद्भावः । ननु स्त्रि-
यामनवयवभूतः गर्भसबन्धः प्रवृत्तिनिमित्तं, पुंसि तु अवयवभूतगर्भसम्बन्धो यथा गर्भा-
व्रीहिरिति, तेन समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभावात्कथं पुंवद्भावः । नैष दोषः । अन्त-
र्दस्तुसबन्धमात्रस्येह प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । अयं शब्दार्थः क्र्यादौ । ज्ञानार्थश्चुरादौ । गर-

तीति शपि गतम् । (१) सुवतिकीरतिगिरय उदात्ताः ॥ १२६ ॥

हृद् आदरे ॥ (आद्रियते) “रिङ् शयग्लिङ्क्षु” इति रिङ् । (आद्रे । आद्रिषे । आदत्ता । आदरिष्यते) । “कृद्नोः स्ये” इतीट् । (आद्रियताम् । आद्रियत । आद्रियेत । आद्रिषीष्ट । आहत । आहृषाताम्) । “उश्च” इति लिङ्सिचोः कित्त्वं, किति सिचो लोपः । (आदिदरिषते) । “किरश्च पञ्चभ्य” इतीट् । (देदीयते) “रीङ् कृत” इति रीङ् । (दर्द-
र्ति । दारयति । अदीदरत्) । (आद्रियते स्वयमेव) किरादित्वाद्यक्चिगोः प्रतिषेधः, (आह-
त्यः) “एतिस्तु” इत्यादिना क्यप् । (आदरी) “जिहृक्षि” इत्यादिना इनिः । (आदरः) ।
“ग्रहवृहनिश्चिगमश्च” इति अप् । केचित्तु भये दरति इति घटादिपाठादाहुः । ण्णातीति
दारणे ॥ १२७ ॥

घृङ् अवस्थाने । (ध्रियते) इत्यादि आद्रियते इतिवत् । (आधारः) । “आध्याय”
इत्यादिनाधिकरणे घञ् । (धर्मः) मनिन् । अत्र वक्तव्यं भूवादावुक्तम् । धरते धरतीति
शपि । द्रियतिध्रियती अनुदात्तावात्मनेभाषौ ॥ १२८ ॥

अतः परं शीयत्यन्ता अनुदात्ततः ॥

प्रच्छ जीप्सायाम् ॥ (पृच्छति) । “छे च” इति तुकि “स्तोः श्चुना श्चुः” इति श्चु-
त्वम् । “ग्रहिज्या” आदिना सम्प्रसारणं छिति । (पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । पप्रष्ट । पप्रच्छिव)
कादिनियमादिट् । थलि तु “उपदेशेऽजत्वत्” इति निषेधाद्भारद्वाजिनियमाच्च विकल्पः । अनि-
टि वश्चादिना पठ्त्वे “ष्टुना ष्टुः” इति थकारस्य ठकारः । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वन्तुकि संयोगात्प-
रत्वाल्लिटः कित्त्वाभावान्न सम्प्रसारणम् । (प्रष्टा । प्रक्षयति) । “षढोः कः सि” इति कत्वं,
(पृच्छतु । अपृच्छत् । पृच्छेत्) । आशिपि (पृच्छयात् । अप्राक्षीत् । अप्राष्टाम्) “झलो
झलि” इति सिचो लोपः । “वदव्रज” इति वृद्धिः । (पिपृच्छिषति) “किरश्च पञ्चभ्य”
इतीट्, “रुद्विद्” इत्यादिना सनः कित्त्वात्सम्प्रसारणम्, (परीपृच्छयते) “रीगृत्वत्” इति
रीक् । (पाप्रच्छीति । पाप्रष्टि । पाप्रष्ट ।) इत्यादि, पृच्छतीति शितपा निर्देशान्न सम्प्रसार-
णम् । (प्रच्छयति, अपप्रच्छत्, सम्पृच्छते) “समो गम्पृच्छि” इत्यकर्मकात्सम्पूर्वात्तङ् ।
(सम्पप्रच्छे, सम्पप्रच्छिषे । सम्प्रष्टा । सम्प्रक्षयते । सम्पृच्छताम् । समपृच्छत । सम्पृच्छे-
त् । सम्प्रक्षीष्ट । समप्रष्ट । समप्रक्षाताम् । समप्रक्षत) इति, झलि सिचो लोपे ष्टुत्वम् ।
अन्यत्र कत्वम् । (आपृच्छते गुरुम्) । [आङि नुप्रच्छयोरुपसंख्यानम्] इति तङ् ।
(प्रश्नः) । “यजयाच” इति नङ् “च्छ्वोश्शूङ्” इति सतुक्कस्य च्छस्य शकारः, “शात्”
इति श्चुत्वनिषेधः “प्रश्ने चासन्नकाले” इति निर्देशान्न सम्प्रसारणम् । पृच्छतीति (प्राट्) ।
शब्दं पृच्छतीति (शब्दप्राट्) । “किञ्चिप्रच्छि” इत्यादिना निरुपपदात्सोपपदाच्च
पृच्छेः क्तिप्, दीर्घोऽसम्प्रसारणं च, “च्छ्वोश्शूङ्” इति शकारः । “व्रश्च” आदिना तस्य पदा-
स्ते पत्वं, जश्त्वचत्वं च (पृच्छा) । भिदादेराकृतिगणत्वादङित्यात्रेयः । (पृष्ट्वा । पृष्टः ।
पृष्टवान्) । अयं द्विकर्मकः । तत्र ‘अप्रधाने दुहादीनाम्’ इति लादयोऽप्रधाने भवन्ति । (मा-
णवकः पृच्छयते पन्थानम्) । (पृष्टव्यः । पृष्टः । पृष्टवान्) इति । अन्यदपि द्विकर्मकसाधारणं
नाथत्यादौ प्रपञ्चितं तत एवावधार्यम् ॥ १२९ ॥

वृत् ॥ किरादयो वृत्ता इत्यर्थः ॥

सृज विसर्गे ॥ (सृजति । ससर्ज । ससृजतुः । ससर्जिथ । सस्रष्ट । ससृजिव) । “वि-
भाषा सृजिहशोः” इति थलीङ्विकल्पः । इडभावे झलाद्यकित्परत्वात् “सृजिहशोर्झल्यम-
किति” इत्यमागमे यणादेशः । “व्रश्च” आदिना पत्वं, ष्टुत्वं, (स्रष्टा । स्रक्षयति । सृजतु । अ-
सृजत् । सृजेत्) । आशिपि (सृज्यात् । अस्त्राक्षीत् । अस्त्राष्टाम्) । अमागमे यणि च

“वदव्रज” इति वृद्धिः । झलि सिजलोपः । (सिस्क्षति) । “हलन्ताच्च” इति सनः क्तिच्वा-
जामागमो नापि गुणः । (सरीसृज्यते) । रीगागमः । (सरीसृजीति । सरीसृष्टि । सरीसृ-
ष्ट) इत्यादि । (सर्जयति । असोसृजत् । अससर्जत्) । उर्द्धा । (सृज्यते मालाम्,
असर्जि मालां,) श्रद्धया निष्पादयति, श्रद्धया निष्पादितवानित्यर्थः । “सृजियुज्योः श्यं-
स्तु” । [सृजियुज्योः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद् भवतीति वक्तव्यम्] । सृजेः श्रद्धो-
पपन्ने कर्तरीति भाष्यकारवचनात्सकर्मकस्यापि कर्मवद्भावः । श्यना यगेव बाध्यते, न तु
चिणिनि कैथटे । तदयं कर्मवद्भावश्चिणात्मानेपदार्थो भवति । (सृज्यम्) । “ऋदुपधात्”
इति क्यप् । पाणिभ्यां सृज्यते इति (पाणिसर्गा) रज्जुः । [पाणौ सृजेर्ण्यद्वक्तव्यः] ।
“समवपूर्वाच्च” इति ण्यति “चजोः कुधिण्यतोः” इति कुत्वम् । सृजति तामिति (स्रक्) ।
“ऋत्विक्” इत्यादिना कर्मणि किन्, अमागमः, कत्वञ्च । (संसर्गौ) । “सम्पृच” इत्या-
दिना विनुण् । (रज्जुः) । “सृजेरसुम् च” इत्युप्रत्ययः सलोपोऽसुमागमश्च । तत्र सकार-
स्य जश्त्वे इत्तुत्वं, (स्रग्वी) । “अस्मायामेधास्रज” इति मत्वर्थे विनिः । (स्रजिष्ठः । स्र-
जीयान् । स्रजयति) “विन्मतोल्लूक्” णाविष्टवदिति चेष्टेमेयः सु णौ च विनो लुक्, सृज्यते
इति गतं श्यनि ॥ १३० ॥

दुमस्जो शुद्धौ ॥ (मज्जति) । “झलां जश्” इति सकारस्य दकारः, तस्य चुत्वं जकारः,
(ममज्ज । ममज्जतुः । ममज्जिथ । ममज्ज्थ । ममज्जिव) । क्रादिनियमादिद् । थलि “उ-
पदेशोऽस्तव” इति निषेधाद्भारद्वाजनियमाच्च विकल्पः । अनिट्पक्षे “मस्जिनशोर्झलि” इति
नुम् । स च ‘मस्जेरन्त्यात्पूर्वं’ नुममिच्छन्त्यनुपङ्गसंयोगादिलोपाथम् इत्यन्त्यात्पूर्वइति
“स्कोः संयोगाद्योः” इति सलोपः । जकारस्य “चोः कुः” इति कुत्वे “खरि च” इति चत्वम् ।
नकारस्य “नश्चापदान्तस्य” इत्यनुस्वारे परसवर्णः । (मङ्गा । मङ्गयति । मज्जतु । अम-
ज्जत् । मज्जेत् । मज्ज्यात् । लिङौ । अमाङ्गीत् । अमाङ्गाम् । अमाङ्गुः) । “वदव्रज”
इति वृद्धिः । झलि सिचो लोपः । (मिमङ्गति । मामज्ज्यते । मामङ्गि । मज्जयति । अम-
मज्जत् । मज्जथुः) । “द्वितोऽथुच्” । (मङ्क्त्वा । मक्त्वा) । “जान्तनशां विभाषा”
इति क्त्वायां वाऽनुनासिकलोपः । (मज्जः । मज्जवान्) । “अनिदिताम्” इति नस्य लोपः,
सलोपकुत्वे च । “ओदितश्च” इति नत्वं, (मद्गयः, मद्गः,) ण्यति घञि च “चजोः कुधि-
ण्यतोः” इति कुत्वे “झलां जश् झशि” इति सकारस्य दकारः । (मद्गुः) । “भृमृशि”
इत्यादिनोप्रत्ययः । न्यङ्क्रादित्वात्कुत्वं, पूर्ववत्सकारस्य दकारः । (मुद्गारः) । बाहुलका-
दुरच् कुत्वञ्च । (मज्जा । मज्जानौ) । “श्चन्नुक्षन्” इति कनिनन्तो निपात्यते ॥ १३१ ॥

रुजो भङ्गे ॥ (चोरस्य रुजति रोगः) । “रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः” इति धात्व-
र्थस्य भावकर्तृकत्वे कर्मणि शेषे षष्ठी । अत्र भावो धात्वर्थः । वचनशब्दश्च कर्तृवचनः । अत्र
के चिदुजाशब्दस्य व्याधौ रुढत्वाद्भाववचनानामित्यस्य प्रत्युदाहरणं श्लेष्मा पुरुषं रुजतीति
रुजेव्याधयर्थत्वमेवाहुः । श्लेष्मा पुरुषं रुजति व्याधिना योजयतीति ह्यर्थार्थः । वृत्तिभाष्य-
योस्तु रुजां भङ्गमाश्रित्य नदी कुलानि रुजतीति प्रत्युदाहृतम् । अशेषविवक्षायामपि कर्मणि
नित्यं द्वितीया(१) भवति ॥ (चोरं रुजति) इति । (रुजो । रुजतुः । रुजिथ । रुजिव । रो-
क्ता । रोक्षयति । रुजतु । अरुजत् । रुजेत् । रुज्यात् । अरौक्षीत् । अरौक्ताम् । अरौक्षुः) । झ-
लि सिचो लोपः । “चोः कुः” । (रुक्षति । रोक्ष्यते । रोरोक्ति । रोजयति । अरुक्षत्) ।
निष्पूर्वोऽयं व्याधिप्रशमने । नीरुजति मित्ताशीति । (कूलमुद्गुजः) । “उदि कूले रुजिवहोः”
इति खश् । (रोगः) । “पदरुज” इति कर्तरि घञ् । (हृद्गोः । हृदयरोगः) । “वा शोक-
प्यञ्जरोगेपु” इति ह्रस्वावविकल्पः । (रुक्त्वा । रुग्णः । रुग्णवान्) ओदित्वान्नत्वम् ।

(लुग्नं जीर्णवस्त्रं,) “कपिलकादीनां संज्ञाछन्दसोः” इति लत्वम् । (रुजा) । भिदादेराकृ-
तिगणत्वादङ् ॥ हिंसार्थोऽयं चुरादौ ॥ १३२ ॥

भुजो कौटिल्ये ॥ (भुजति) इत्यादि रुजिवत् । (मूलविभुजो रथः) । [मूलविभुजा-
दीनामुपसंख्यानम्] इत्यणोऽपवादः कः । “भुजोऽनवने” इत्यत्र संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेष-
पस्मृतिहेतुत्वादवत्सा धेनुरानीयतामिति वदनवनप्रतिषेधेन सम्भवन्नवनसम्बन्धो रौधादिक-
एव गृह्यते । उक्तञ्च तत्र भाष्ये—“अनवनकौटिल्ययोरिति वक्तव्यम्, इति । तस्मादस्माच्च
बङ् ॥ १३३ ॥

छुप स्पर्शे ॥ द्वितीयादिरयम् । केचित्प्रथमादिम्पठन्ति ते भाष्यविरोधादुपेक्ष्याः । तथा
च “दीर्घोऽकितः” इत्यत्र चेच्छिद्यते चोच्छ्रियते इत्यत्र “छे च” इति तु किं गुणो न प्रा-
प्नोतीत्याशङ्क्य परत्वाद्गुणे पश्चात्तु गिति समर्थितम्, हरदत्तोऽपि परत्वाद्गुणे कृते पश्चात्तु-
गित्याह । (छुपति । चुच्छोप । चुच्छुपतुः । चुच्छुपिथ । चुच्छुपिव । छोसा । छोप्स्यति ।
छुपतु । अछुपत् । छुपेत् । छुप्यात् ।) लुङि (अच्छौप्सीत् । अच्छौसाम् । चुच्छुप्सति ।
चोच्छ्रियते । चोच्छोसि । छोपयति । अचुच्छुपत् । छुप्त्वा । छुसः) ॥ १३४ ॥

रुश रिश हिंसायाम् ॥ (रुशति । रुरोश । रुरोशिव । रुहशिव । रोष्टा । रोक्षयति । रुश-
तु । अरुशत्, रुशेत् । रुश्यात् । अरुक्षत् ।) “शल इगुपधादनिट्” इति कसः । (रुक्षति ।
रोरुक्षते । रोरोष्टि । रोशयति । अरुरुशत् । रिशति । रिरेश । रेक्षयति । रिशतु । अरिशत् ।
रिशेत् । अरिक्षत् । रिरिक्षति । रेरिक्षते । रेरेष्टि । रेशयति । अरीरिशत् ।) ॥ १३५-१३६ ॥

लिश गतौ ॥ (लिशति) इत्यादि रिशतिवत् । लिश्यते इति दैवादिक्कस्य ॥ १३७ ॥

स्पृश संस्पर्शने ॥ (स्पृशति । पस्पर्श । पस्पृशतुः । पस्पर्शिव । पस्पृशिव) खयः शेषः ।
(स्पृष्टा । स्पृशतु । अस्पृशत् । स्पृशेत् । स्पृश्यात् । अस्पाक्षीत् । अस्पाष्टांम् । अस्पाक्षुः ।
अस्पाक्षीत् । अस्पाष्टाम् । अस्पाक्षुः । “स्पृशामृश” इति पक्षे सिचि पूर्ववद्भ्रमिकल्पः । अन्य-
दा कसः । (अस्पृक्षत्) इत्यादि । (पिस्पृक्षति) । उरदत्वे “सन्त्यत” इतीत्वम् । (परि-
स्पृश्यते । परीस्पृष्टि) । रुषिकोरप्युदाहार्यम् । (अपरिस्पृक्) इत्यत्र “किन्प्रत्ययस्य कुः” इति
पदान्ते कुत्वं, “रात्सस्य” इति नियमान्न संयोगान्तलोपः । इह किंनि दृष्टो धातुः किन्प्रत्यय
उच्यते । अस्त्येवास्य किनो विधानं “स्पृशोऽनुदके किन्” इति । मन्त्रेण स्पृशतीति (म-
न्त्रस्पृक्) । स्पृशोऽनुदके सुबन्तमात्रे उपपदे किन् । उदकं स्पृशतीत्यत्र कर्मण्यण् (उदक-
स्पर्शः) इति । (हृदिस्पृक् । दिविस्पृक्) इत्यत्र “हृद्युभ्यां ङेःपसंख्यानम् ” इत्यलुक् ।
(स्पर्शो रोगः) । “पदरुजविशस्पृशो घञ्” इति घञ् । तत्र वार्तिकं [स्पृश उपताप] इति,
स्पर्शवान् आद्यविस्पर्श उच्यते ॥ १३८ ॥

विच्छ गतौ ॥ उदात्तेत् । (विच्छायति) । “छे च” इति तुक् । “गुप्भूपविच्छि” इत्या-
यः । सार्वधातुके नित्यम् । (विच्छायांचकार । विविच्छ । विविच्छतुः । विविच्छिथ । विवि-
च्छिव) । “आयादय आर्द्धधातुके वा” इत्यार्द्धधातुके भाविन्यायोत्पत्तिविकल्पः । निवृत्ति-
विकल्पे प्रत्ययलक्षणेनायान्तत्वादां प्रत्ययः स्यात्, (विच्छाञ्चकार) इति । (विच्छिता ।
विच्छायिता । विच्छिष्यति । विच्छायिष्यति । विच्छायतु । अविच्छायत् । विच्छायेत्)
आशिषि (विच्छाय्यात् । विच्छ्यात् । अविच्छायीत् । अविच्छायिष्टाम् । अविच्छीत् ।
अविच्छिष्टाम् । विविच्छायिषति । विविच्छिषति । वेविच्छयते) । यङ्लुको विवक्षाय-
न्तवार्द्धधातुकविषयत्वस्यैवापहारादायोत्पत्तिविकल्पो नेति प्रागेवोपपादितत्वाद्यङ्लुङ्नास्ति ।
(विच्छयति । अविविच्छत् । अविविच्छायत् । विश्नः) “यजयाच” इति नङ् । “च्छ्वोः
शूङ्” इति शः, “नेङ्गविश कृति” इतीप्पिणषेधः, (विच्छित्वा । विच्छायित्वा । विच्छितः ।
विच्छियतः) । अयं भासार्थं चुरादौ ॥ १३९ ॥

विश प्रवेशने ॥ (विशति) । इत्यादि रिपतिवत् । (निविशते) । “नेर्विशः” इति तङ् उ-

त्तरसूत्रोपात्तैः पर्यादिभिः साहचर्यादिहोपसर्गो गृह्यते न तु तत्प्रतिरूपक इति 'अङ्गे निविशति भयात्' इत्यत्र तडभावः प्रतिरूपकापेक्षो द्रष्टव्यः । (निविशति । निविशतिषे । निवेष्टा । निवेक्ष्यते । निविशताम् । न्यविशत । निविशेत । निविक्षीष्ट । न्यविक्षत । निविविक्षते । निवेदिष्यते । निवेदिशीति । निवेवेष्टि । विष्टः । विष्टवान् । विट् । विशौ । विशः) । किप् । (देवविशा) । अजादिपाठाद्धलान्तदपि टाप् । (वेशः) । “पदरुजविश” इति कर्तरि घञ्, वेशयाजनसमाश्रये तु “हलश्च” इति अधिकरणे घञ् । गेहानुप्रवेशमास्ते गेहं गेहमनु-प्रवेशमास्ते । “विशिपदि” इत्यादिना णमुल् । तृतीयाप्रभृतिस्वात्समासविकल्पः । अस-मासे व्याप्यमानतायां द्रव्यवचनस्य द्विर्वचनम् । आसेव्यमानतायान्तु क्रियावचनस्य णमुल्-न्तस्य, समासे तु व्याप्यासेवयोस्तेनैवोक्तत्वाच्च द्विर्वचनं, क्त्वाप्यत्र वासरूपेण भवति । (गेहमनुप्रविश्यानुप्रविश्यास्ते गेहं गेहमनुप्रविश्यास्ते) इति । समासस्त्वस्य न भवत्यनुपपदे विधानादित्येतत्सर्वं स्कन्दत्यादावुक्तम् । (ग्राममभिनिविशते) “अभिनिविशश्च” इत्या-धारः कर्म । अत्र मण्डूकप्लुत्या “परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्” इत्यतोऽन्यतरस्याग्रह-णानुवृत्तेस्तस्य च व्यवस्थितविभाषात्वात्कल्याणेऽभिनिवेशः, पापेऽभिनिवेशः, या या संज्ञा यस्मिन्नभिनिविशते इत्यादौ कर्मत्वाभावः । (वेशन्तः) । “हविशिभ्यां झप्” इति झप् । “क्षोऽन्तः” । (वेशम्) । मनिन् ॥ १४० ॥

मृश आमर्शने ॥ आमर्शने स्पर्शः ॥ (मृशति) इत्यादि सर्वे स्पृशतिवत् ॥ १४१ ॥

णुद प्रेरणे ॥ कर्त्रभिप्रायेऽपि क्रियाफले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः, (नुदति) इत्यादि रूपं पूर्ववत् ॥ १४२ ॥

षट् लृ विशरणगत्यवसादनेषु ॥ एवं धनपालः । विसरणइत्यात्रेयमैत्रेयौ दुर्गश्च, शिति “पात्रा” इत्यादिना सीदादेशः । (सीदति) इत्यादि, अन्यत्र (ससाद) इत्यादि सर्वं भौवादि-कवत् । इह पाठे प्रयोजनं सीदति सीदन्तीति नुम्बिकल्पः । एवं तद्धितेनैव रूपद्वये सिद्धे तत्रास्य पाठोऽनर्थक इति केचित् । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णार्थः साद इति । स्वरश्च भिद्यते, शपि सीदतीत्यत्र शसिपोः पित्त्वादनुदात्तत्वं धातुरुदात्तः । शे तु प्रत्ययस्वरेणोदात्ते मध्यो-दात्तत्वम् ॥ १४३ ॥

शट् लृ शातने ॥ “पात्रा” इत्यादिना शिति शीयादेशः ॥ (शीयते) इत्यादि । अन्यत्र (शशाद । शत्ता) इत्यादि सर्वं भौवादिकवत् । “शदेः शितः” इति शिद्विषये तड्विधाना-न्नास्य शता ऽस्तीति नुम्बिकल्पस्य प्रयोजनस्याभावात्पुनः पाठे प्रयोजनं पूर्ववत्स्वरभेदः । षृच्छत्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः । विच्छिरेकः सेट् ॥ १४४ ॥

अथोभयपदिनमाह ।

मिल सङ्गमने ॥ मिल संश्लेषण इति पठितस्येह पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तडथ इत्यात्रेयः अयं ह्युदात्तस्वरितेत्, (मिलति) इत्यादि पूर्ववत् । (मिलते । मिमिडे । मेलिता । मे-लिष्यते । मिलताम् । अमिलत । मिलेत । मेलिषीष्ट । अमेलिष्ट । मिमिलिषते । मिमे-लिषते) ॥ १४५ ॥

मुच्छृ मोक्षणे ॥ (मुञ्चति) । “शे मुचादीनाम्” इति शे नुम् । (मुमोच । मुमुचतुः । मुमोचिथ । मुमुचिव । मोक्ता । मोक्षयति । मुञ्चतु । अमुञ्चत् । मुञ्चेत् । मुच्यात् । अमु-चत् । अमोक्षयत् । मुञ्चते । मुमुचे । मोक्ता । मोक्षयते । मुञ्चताम् । अमुञ्चत । मुञ्चेत । मु-क्षीष्ट । अमुक्त । अमुक्षाताम्) । झलि सिचो लोपः । “चोः कुः” (मुमुक्षति । मुमुक्षते वत्सं) कर्मकर्तरि मोक्षते वत्सः स्वयमेवेत्यपि भवति “मुचो ऽकर्मकस्य गुणो वा” इति सन्न-न्तस्य पक्षे गुणे “अत्र लोपोऽभ्यासस्य” इत्यभ्यासलोपः, यक्चिणोः “भूषाकर्मकिरादिसनाम्” इति निषेधः । (मोमुच्यते । मोमोक्ति । मोचयति । अमूचत् । मोक्षः) । सन्नन्तात् घञि पूर्ववद्गुणाभ्यासलोपो । निर्मुच्यत इति (निर्मोक्तः) । घञि “चजोः कुघिण्यतोः” इति

कुत्वम् । ‘अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे’ इत्यत्रावश्यकं ण्यः । “ण्य आवश्यक” इति कुत्वनिषेधः । (नखमुचानि धनृषि,) मूलविभुजादित्वात्कर्तरि कः । मुष्टेर्बहिर्भूतानीत्यर्थः । (जल-मुक् । जलमुचौ) क्तिप् । (मुक्ता, १) “क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायाम्” इति संज्ञायां क्तः । मुक्तैव (मौक्तिकम्) । “विनयादिभ्यश्च” इति स्वार्थे ठक् । (नमुचिः) । “इगुपधात्किञ्च” इति इन् । “नभ्राड्” इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । (चक्रमुक्तः) । “अपेतापोढमुक्त” इति पञ्चमीसमासः । प्रमोचनेयं चुरादिः । मुञ्चते, मुञ्चति इति कल्कने शपि गतम् ॥ १७६ ॥

लुप्लृ छेदने ॥ (लुम्पति । लुम्पते) इत्यादि मुञ्चतिवत् । (लोलुप्यते) । “लुप-सद्” इत्यादिना भावगर्हायामेव यङ् । लुप्तनिर्दिष्ट इत्यत्रापूर्वकालस्यापि लुप्तशब्दस्य भाष्यकारप्रयोगात्पूर्वनिपातः । (लोपयति । अल्लुपत् । अलुलोपत्) । काण्यादित्वात् ह्रस्वविकल्पः ॥ १४७ ॥

विद् लालभे ॥ अयं सेडापे मुचादिकार्यानुरोधार्थमिह पठितः । (विन्दति । विदन्तः) “विदो लो वा” इत्यत्र लादेशैः सम्भवदानन्तर्यस्यादादिकस्यैव ग्रह इति विकरणेन व्यव-हितानन्तर्यदास्मात्परेषां तिवादीनां णलादयो न भवन्ति । अत एव हेतोः “विदेः शतुर्वसुः” इत्यत्रापि पूर्ववत्सम्भवदानन्तर्य आदादिक एव गृह्यते इति विदन्नित्यत्र वस्वादेशो न भव-ति । (विवेद । विविदतुः । विवेदिथ । विन्दतु । अविन्दत्) । “सिजभ्यस्तविदिभ्यः” इत्य-त्रापि पूर्ववत्सम्भवदानन्तर्यस्यादादिकस्यैव ग्रह इत्यविदन्नित्यत्र जुस् न भवति । (विन्दे-त्) आशिषि (विद्यात्) । “समो गम्यृच्छि” इत्यत्र गम्यादिभिः साहचर्यात्परस्मैपदिन एव विदेर्ग्रह इत्यस्य तङ्निगमाभावात्कर्माविवक्षायामपि सम्बिन्दति सविन्दत् इत्युभयं भवति । (अविदत् । अविदताम्) । लृदित्वादङ् । (विन्दते । विविदे । वेदिता । वेदिष्यते । वि-न्दताम् । अविन्दत । विन्देत । वेदिषीष्ट । अवेदिष्ट) । “उषविद” इत्यत्र उपजागृभ्या-म्परस्मैपदिभ्यामादादिकेन जागर्तिना साहचर्यात्परस्मैपदिन आदादिकस्य ज्ञानार्थकस्यैव ग्रह इत्यात्मनेपदिनस्तौदादिकस्य सत्ताविचारणार्थयोरुभयपदिनश्चास्मान्न भवति । (विवि-दिषति । विवेदिषति । विदित्वा । वेदित्वा) “रलो व्युपधात्” इति वा कित्त्वं, “रुदविद” इत्यत्राकारस्य विवक्षितत्वादस्य न ग्रहः । अत एव तत्र न्यासे विद ज्ञाने इत्युपात्तः, तथा च “सत्सुद्विष” इत्यत्र वृत्तिः । विद ज्ञाने, विद सत्तायां, विद विचारणे इति त्रयाणां ग्रहण-लाभार्थस्याकारस्य विवक्षितत्वादिति । (वेविद्यते । वेवेत्ति । वेदयति, अवीविदत्) । विन्द-तीति (विन्दः) । “अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द” इति शः, विकरणस्यास्य चैकादेशः । (गो-विन्दः कुविन्दः) इत्यादौ “गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्” इति शः, (ब्राह्मणवेदं भोजयति) । “कर्मणि वृतिविदोः साकल्ये” इति साकल्यविशिष्टे कर्मण्युपपदे णमुल्, यं यं ब्राह्मणं जाना-ति तं तं भोजयतीत्यर्थः । अत्र सत्तार्थस्यैकस्य न ग्रहोऽकर्मकत्वात् । यावद्वेदं भोजयति, याव-ल्लभते तावद्भोजयतीत्यर्थः । “यावतिविन्दजीवोः” इति णमुल् । “विदिभिदिच्छिदेः कुरच्” इत्यत्र ज्ञानार्थ एव न्यासे गृहीतः, स्वभावादिति वृत्तिः, “विन्दुरिच्छुः” इत्यत्रापि स्वभा-वात् ज्ञानार्थस्य ग्रह इति न्यासे । “संज्ञायां समज” इत्यत्रापि ज्ञानार्थ एव न्यासे गृहीतः । (विच्) धनम् । (विच्) प्रसिद्धः “वि तो भोगप्रत्यययोः” इति निष्ठानन्तविषेधः । भुज्य-तइति (भोगो धनं) प्रतीयत इति प्रत्ययः प्रसिद्धः, अन्यत्र विन्नः । “विभाषा गमहनविद-विशाम्” इति क्साविड्विकल्पनात् “यस्य विभाषा” इत्यनिद्वत्त्वम् । कातन्त्रे त्वयमनिडु-क्तः । तन्मते (वेत्ता, वेत्स्यति) इत्यादि । इदं च व्याघ्रभूतेर्नाभिहितम् । तथाहि विद्यतिवि-न्त इत्यपीति श्यना इनामा च निर्देशाद्वैवादिक्कस्य रौधादिक्कस्य चानिद्वत्त्वं तेनोक्तं नान्यस्य । तथा वृत्तिकारोऽपि विद्यति विन्तइति निर्देशात् ज्ञानार्थलाभार्थयोरिदमाह । वेदिता विद्यानां वेदिता धनस्येति । परिषेत्शब्दस्तु विद्यतिविन्त्योरन्यतरस्य परिपूर्वस्याथान्तरे वृत्तस्य द्रष्टव्यः, तृजन्तोऽप्ययं स्वभावाद्नृदेवजे पूर्वमूढेवरजे वर्तते । “अपुनृ” इत्यादौ नन्त्रादी-

नां ग्रहणमौणादिकवृत्तानां संज्ञाशब्दमात्रस्यैवेत्युद्गातारावित्यादिवत्परिवेत्तारावित्यादौ दीर्घो भवति ॥ १४८ ॥

लिप उपदेहे ॥ (लिम्पति । लिलेप । लिलेपिथ । लिलिपिव । लेप्ता । लेप्सति । लिम्पतु । अलिम्पत् । लिम्पेत् । लिप्यात् । अलिपत्) । “लिपि सिचि ह्रश्च” इत्यङ् परस्मैपदे, अन्यत्र “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इति पक्षे सिच् । (अलिपत । अलिपेताम् । अलिपन्त । अलिप्त । अलिप्साताम् । अलिप्सन्त) इत्युभयं भवति, (लिम्पते । लिलिप्सति । लिलिप्सते । लेलिप्यते । लेलेसि । लेपयति । अलीलिपत् । लिम्पः) । “अनुपसर्गालिम्प” इति शः । (निलिम्पा देवाः) । “नौ लिम्पेः” इति शः । (लिप्तवासितम्) इत्यत्र राजदन्तादिपाठात्पूर्वकालस्यापि परनिपातः । (लिपिः । लिबिः) “इगुपधात्किञ्च” इति इत्प्रत्ययः । “दिवाविभा” इत्यादौ लिपिलिबोति निर्देशात्पकारस्य पक्षे बकारः ॥ १४९ ॥

पिच क्षरणे ॥ (सिञ्चति । सिपेच । सिषिचतुः । सिपेचिथ) । क्रादिनियमादिद् । “आदेशप्रत्यययोः” इति प्रकृतेः षत्वम् । (सेका । सेक्षयति । सिञ्चतु । असिञ्चत् । सिच्यात् । असिचत्) । “लिपिसिचिह्रश्च” इति परस्मैपदेऽङ् । अन्यत्र “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इति विकल्पः । (असिक्त । असिक्षाताम् । असिचत । असिचेताम्) इत्यादि । (सिञ्चते । सिषिचे) इत्यादि, (सिषिक्षति । सिषिक्षते) । “स्तौतिण्योरेव” इति नियमान्न षत्वम् । (सेसिच्यते) । “सिचो यङि” इति न षत्वम् । (सेसेक्ति । सेचयति । असोपिचत्) । अत्र स्वामी षत्वं नेच्छति । (अभिषिचति) “स्तौतिण्योरेव” इति नियमम्बाधित्वा “स्थादिष्वभासेन चाभ्यासस्य” इति षत्वम् । (अभिसेसिच्यते) इत्यत्र “उपसर्गात्” इति प्राप्तेरपि परत्वात् “सिचो यङि” इति निषेधो भवति, “उपसर्गात्” इति प्राप्तिस्तु पुरस्तादपवादस्यायेन “सात्पदाद्योः” इति निषेधमेव बाधेत । (सेक्त्रम्) । “दाक्षीशस” इत्यादिना ङ् । (सिक्थम्) पात्रम् । “पातृतुदिवचिरचिसिचिभ्यस्थक्” इति थक् । सिचयशब्दस्तु बाहुलकात्कथनन्तः । मुचादयोऽनुदात्ताः स्वरितेतः । विदतिस्तु सेडेकः ॥ १५० ॥

कृती छेदने ॥ उदात्त उदात्तेत् । (कृन्तति । चकर्त । चकृततुः । चकर्तिथ । चकृत । चकृतिव । कर्तिता । कत्स्यति । कर्तिष्यति) । “सेसिचि” इत्यादिना सकारादाविङ्गिकल्पः । (कृन्तु । अकृन्तत् । कृन्तेत् । कृत्यात्) । लिङौ । (अकर्तीत् । अकर्तिष्टाम् । चिकृत्सति । चिकर्तिषति । चरीकृत्यते । चरिकर्त्ति) इत्यादि । (कर्तयति । अचकर्तत् । अचो कृतत्) । उर्कद्वा । (विकर्तनः) । नन्धादिः । (कृतः । कृतवान् । कृतिः) । क्तिम् । (कृतसमुदकम्) । “सुत्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्” इति सप्रत्ययः स कित् । “तितुत्र” इतीप्तिनिषेधः (कृत्स्नम्) । “कृत्यशुभ्यां कृन्न्” इति कृन्न् । बाहुलकादिङभावश्च ॥ १५१ ॥

खिद परिधाते ॥ अनुदात्त उदात्तेत् । (खिन्दति । खिखेद । खिखिदतुः । खिखेदिथ । खेत्ता । खेतस्यति । खिन्दतु । अखिन्दत् । खिन्देत् । खिद्यात्) । लुङि (अखैत्सीत् । अखैत्ताम्) । “वदव्रज” इति वृद्धिः । झलि सिचो लोपः, (चिखित्सति । चेखिद्यते । चेखेति । चेखिदीति । खेदयति । अचीखिदत् । खित्त्वा । खिन्नः । खिदिरम्) । “इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दिमिमिहिमुहिमुचिरुधिवन्धिषुषिभ्यः किरच्” इति किरच् । खित इति दैन्ये दिवादिपाठादयं कर्मकर्तरीति वदन् वामनो दिवादावस्य पाठं नेच्छति । खिद दन्य इति रुधादौ गतः ॥ १५२ ॥

पिश अवयवे ॥ उदात्त उदात्तेत् । (पिशति । पिपेश । पिपेशिथ । पिपिशिव । पेशिता । पेशिष्यति । पिशतु । अपिशत् । पिशेत् । पिश्यात् । अपेशीत् । अपेशिष्टाम् । पिपिशिषति । पेपिश्यते । पेपिशोति । पेपेष्टि । पेशयति । अपीपिशत् । पिशित्वा । पेशित्वा । पिशितम्) ।

पिशिताशः पिशाचः) । पृषोदरादित्वात्सिद्धिः (१) । (पिशङ्गः) । बाहुलकादङ्गच् । (पि-
शङ्गी । (पिशङ्गा) [पिशङ्गादुपसंख्यानम्] इति डीप् । (पेशी) गर्भकोशः । पचाद्यजन्ता-
द्गौरादित्वाण्डीप् । अयं दीपनायामपि वर्तते । तथा च त्वष्टा रूपाणि पिशत्वित्यत्र हरदत्तः,
पिशतिर्द्वौसिकर्मा । नक्षत्रेभिः पितरो घामपिशन्ति दर्शनादिति । पिशगतौ चुरादौ ॥ १९३ ॥

वृत् ॥ तुदादयो मुचादयश्च वृत्ता इत्यर्थः ॥

इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसंगममहामन्त्रिणा सायण-
सुतेन माधवसहोदरेण सायणाचार्येण विरचितायां माधवीयायां
धातुवृत्तौ तुदादिगणः सम्पूर्णः ॥

अथ रुधादयः ॥

रुधिर आवरणे ॥ अयं द्विकर्मकः । (व्रजं गां रुग्धि । रुग्धः । रुन्धन्ति । रुग्त्सि ।
रुन्धः । रुन्ध । रुग्ध्मि । रुन्ध्वः । रुन्धमः) । “रुधादिभ्यः इनम्” इति शरोऽ-
पवादः इनम् । नित्यत्वादयं गुणात्पूर्वम्भवति । मित्त्वादचोन्त्यात्परः, शकारः इनान्नलोप
इति विशेषणार्थः । “झषस्तथोः” इति झषोऽनन्तरयोस्तथोर्धत्वे “झलां जश् झशि” इति
धातोर्दत्त्वं, रुन्ध इत्यादौ क्ङिति सार्वधातुके “इनसोरललोप” इत्यकारस्य लोपः । “नश्चा-
पदान्त” इत्यनुस्वारः परसवर्णः । अललोपस्यानयोर्नस्थानिवत्त्वं, “नरदान्त” इत्यादिना
निषेधात् । णत्वे तु कर्तव्ये परसवर्णस्य पूर्वत्रासिद्धत्वान्न तद्वति । न चानुस्वारात्पूर्वं
णत्वप्रसङ्गः । तस्यासिद्धत्वात् । (रुग्त्सि) इत्यत्र “खरि च” इति चत्वं, (रुग्ध । रुग्धुः ।
रुग्धुः । रुग्धिय । (रुग्धिव) । क्रादिनियमादिद् । (रोद्धा । रोत्स्यति । रुग्द्ध । रुन्धात् ।
रुन्धाम् । रुन्धन्तु । रुग्द्धि) हेधित्वे जश्त्वम् । (रुन्धम् । रुन्ध । रुग्धानि । रुग्धाव ।
रुग्धाम । अरुणत् । अरुणद् । अरुन्धाम् । अरुन्धन् । अरुणत् । अरुणद् । अरुणः । अरु-
न्धम् । अरुणधम् । अरुन्ध्व । अरुन्धम) । “हल्ङ्या” दिना तिस्योर्लोपः । जश्त्वे वा
चत्वंञ्च । सिपि “दश्च” इति वा रुत्वमपि । (रुन्ध्यात् । रुन्ध्याताम् । रुन्ध्युः । रुन्ध्याः ।
रुन्ध्याम् । रुन्ध्याव) । आशिषि (रुन्ध्यात् । रुन्ध्यास्ताम् ,) लुङि “इरितो वा” इति अङ्-
पक्षे । (अरुधत् । अरुधताम्) । अन्यदा (अरौत्सीत् । अरौद्धाम् । अरौत्सुः । अरौत्सीः ।
अरौद्धम् । अरौद्ध । अरौत्सम् । अरौत्स्व । अरौत्स्म । रुन्धे । रुन्धाते । रुन्धते) । “आ-
त्मनेपदेषु” इत्यद्भावः । (रुन्त्से । रुन्धाथे । रुन्ध्वे । रुन्ध्वहे । रुन्धे । रुन्धाते । रुन्धते ।
रुन्धे । रुन्धावहे । अरुन्ध । अरुन्धाताम् । अरुन्धत । अरुन्धाः । अरुन्धि । अरुन्ध्वहि ।
रुन्धीत । रुन्धीयाताम् । रुन्धीथाः । रुन्धीय । रुन्धीवहि) आशिषि । (रुत्सीष्ट । रुत्सी-
यास्ताम्) । “लिङ्सिचौ” इति कित्त्वम् । (अरुद्ध । अरुत्साताम् । अरुत्सत । अरु-
द्धाः । अरुत्सि । अरुत्स्वहि) । कर्मकर्तरि (रुद्धयते गौः स्वयमेव । अरुद्ध गौः स्वय-
मेव) इत्यत्र “न रुध” इति चिणो निषेधः । शुद्धे तु कर्मण्यरोधीति भवति । (रुह-
त्सते । रुहत्सति । “हल्ङ्या” इति सनः कित्त्वम् । (रोह्यते । रोरोद्धि । रोधयति ।
अरुह्यत्) । अस्याप्रधाने कर्मणि लादयः । (अङ्गरोधी) । ग्रहादित्वाणिनिः, (अनु-
रोधी) । “सम्पृचा” दिना घिनुण्, (प्रतिरोधी) । “अविण्यति गम्पादयः” इति इन्नन्तो

(१) पिशितपूर्वाद्दशधातोरणि इतशब्दस्य लोपः, शकारस्य चकारश्चकारस्य जश्त्वा-
भादश्च पृषोदरादित्वात् । पिशितमदनातीति पिशाचः ।

भविष्यद्, (वज्रउरोधं, वजेन उरोधं,) “सप्तम्यां चोपगडह्व” इति सप्तम्यन्ते वृत्तो-
यान्ते चोपपदे णमुल्, । “तृतीयाप्रभृतीनि” इति समासविकल्पः । केचिदुपशब्दस्य पीड-
यतिजैव सम्बन्धमाहुः । भट्टिकारस्य तूपोपसर्गग्रहणमतन्त्रमिति प्रागेवोक्तम् । (रोधः) ।
असुन् । (रुधिरम्) । “इषिमदि” इत्यादिना किरच् । अनुरुध्यत इति श्यनि गतम् ॥१॥

भिदिर् विदारणे ॥ (भिनत्ति । भिन्तः । भिन्दन्ति । भिनत्सि । भिन्यः । भिन्यः । भि-
नद्मि । भिन्द्वः । भिन्द्वः । बिभेद । बिभिदतुः । बिभिदुः । बिभेदिय । बिभिदिव । भेत्ता ।
भेत्स्यति । भिनत्तु । भिन्तात् । भिन्ताम् । भिन्दन्तु । भिन्धि । भिनदानि । अभिनत् ।
अभिन्ताम् । अभिन्दन् । अभिनः । अभिन्तम् । अभिन्त । अभिनद्म् । अभिन्द्व ।
भिन्द्यात् । भिन्द्याताम् । भिन्द्याः । भिन्द्याम् । आशिषि । (भिद्यात् । भिद्यास्ताम्) ।
लुङि (अभिदत् । अभिदताम् । अभैत्सीत् । अभैत्ताम् । भिन्ते । भिन्त्से । भिन्दे ।
बिभिदे । बिभिदिषे । भेत्ता । भेत्स्यते । भिन्ताम् । भिन्दाताम् । भिन्त्स्व । भिनद ।
अभिन्त । अभिन्दाताम् । अभिन्दत । अभिन्त्याः । अभिन्दि । भिन्दीत । आशिषि
(भित्सीष्ट । अभित् । अभित्साताम् । बिभित्सति । बिभित्सते । वेभिद्यते । वेभिदीति ।
वेभेत्ति । भेदयति । अबीभिदत् । सर्वत्र रुधिवत्प्रक्रिया । भिदेलिमानि काष्ठानि । [केलि-
मर उपसंख्यानम्] इति केलिमर् । अयं कर्मकर्तरि, (भिद्यो नदः) । “भिद्योद्यौ नदे”
इति कर्तरि क्यपि निपात्यते । कर्तरि (काष्ठभित् । प्रभित्) “सत्सूद्विष” इत्यादिना
क्विप् । (भिदुरं काष्ठम्) । “विदिभिदिच्छिदेः कुरच्” इति कुरच् । स्वभावादयं कर्मकर्तरि ।
(भिदा) । भिदादित्वादङ् । तत्र भिदा विदारणे इतिपाठादन्यत्र भित्तिरिति भवति ।
(भित्तम्) । “भित्तिं शकलम्” इति शकले निष्ठानत्वाभावादन्यत्र भिन्नमिति भवति ।
(भिदिर् वज्रम्) । “इषिमदि” इत्यादिना किरच् । (उद्भित्) क्विप् । (उद्भिदः) । इगु-
पधलक्षणः कः ॥ २ ॥

छिदिर् द्वैधीकरणे ॥ (छिनत्ति) इत्यादि भिनत्तिवत् । (छिदुरम्) । “विदिभिदिच्छिदेः
कुरच्” इति कुरच् । अयं कर्मकर्तरीति वृत्तिः । करोन्द्रदर्पच्छिदुरं मृगेन्द्रं, रसज्ञाया इत्थ
विदुरशशिधामभ्रमकरानित्यादिप्रयोगदर्शनात् कर्मकर्तरीति वृत्तिकारोक्तं प्रायिकमित्यात्रेयः ।
र(१)ज्जुच्छित् (प्रच्छित्) । “सत्सूद्विष” इत्यादिना क्विप् । (छिदा) । छिदा द्वैधी-
करण इति भिदादिपाठादङ् । अन्यत्र (छित्तिः,) घञ् (छेदः,) (छैदिकं) “छेदादिभ्यो
नित्यम्” इति “तदहंति” इत्यस्मिन्नर्थे ठक् । (शीर्षच्छेद्यः । शीर्षच्छेदिकः) । “शीर्षच्छेदा-
द्यच्च” इति । तदहंतीत्यर्थं यत्ठकौ, अत्रैव निदेशात् प्रत्ययसन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावः ।
(छिदिर्म्) । “इषिमदि” इत्यादिना किरच् । (छिद्रम्) । “स्फायितञ्चि” इत्यादिना
रक्, छेद द्वैधीकरणे चुरादौ ॥ ३ ॥

रिचिर् विरेचने ॥ (रिणक्ति । रिङ्क्ते । रिणक्षि । रिङ्क्थः । रिङ्क्थः । रिणक्षि । रिज्-
च्चः । रिरेच । रिरिचतुः, रिरेचिथ । रिरिचिव । रेक्ता । रेक्ष्यति । रिणक्तु । रिङ्क्तात् । रिङ्-
क्ताम् । रिञ्चन्तु । रिङ्गिथि । रिङ्क्तात् । रिणचानि । अरिणक् । रिञ्च्यात् । रिञ्च्या-
ताम् । आशिषि (रिञ्च्यात्) । लुङ् । (अरिचत् । अरैक्षीत् । रिङ्क्ते । रिरिचे । रेक्ता ।
रेक्ष्यते । रिङ्क्ताम् । रिङ्क्थ । रिणचै । अरिङ्क्त । अरिङ्क्थाः । अरिञ्चि । रिञ्चीत ।
रिक्षीष्ट । अरिक्त । अरिक्षाताम् । रिरिक्षति । रिरिक्षते । रेरिच्यते । रेरिचीति । रेरेक्ति ।
रेचयति । अरीरिचत् । रेकः) । घञि “चजोः कुधिण्यतोः” इति कुत्वम् । (रिक्थम्)
“पातुदिविचिरिचिसिचिभ्यस्थक्” (विरिञ्चः । विरिञ्चिः । विरिचिनः,) एते पृषोदरादयः ।
रिचि विरेचनसम्पर्चनयोरिति चुरादौ ॥ ४ ॥

विजिर पृथग्भावे ॥ (वनक्ति । विङ्क्तः । विङ्क्ते ।) इत्यादि रिचिवत् । (विवेकी) ।
संपृचादिना घिनुण् । (विवेकः,) घञ्, “चजोः” इति कुत्वमुभयत्र ॥ ६ ॥

क्षुदिर् संपेषणे ॥ (क्षुणत्ति । क्षुन्तः । क्षुन्दन्ति । क्षुणत्सि । क्षुणन्ति । क्षुन्तः । क्षुन्ते । क्षु-
न्दाते । क्षुन्त्से । क्षुन्ध्वे । क्षुन्दहे । चुक्षोद । चुक्षुदतुः । चुक्षोदिथ । चुक्षुदिव । चुक्षुदे । चुक्षु-
दिपे । चुक्षुदिवहे । क्षोत्ता । क्षोत्स्यति । क्षोत्स्यते । क्षुणत्तु । क्षुन्तात् । क्षन्ताम् । क्षुन्दन्तु ।
क्षन्धि । क्षणदानि । क्षुन्ताम् । क्षुन्दाताम् । क्षुन्दताम् । क्षन्त्स्व । क्षुण्दै । क्षुणदावहै ।
अक्षणत् । अक्षुन्ताम् । अक्षुन्दन् । अक्षुणत् । अक्षुणद् । अक्षुणः । अक्षुणदम् । अक्षुन्द ।
अक्षुन्त । अक्षुन्दाताम् । अक्षुन्दत । अक्षुन्थाः । अक्षुन्दि । अक्षुन्दहि । क्षुन्धात् । क्षुन्धा-
ताम् । क्षुन्दीत । क्षुन्दीयाताम्) । आशिपि (क्षुचात् । क्षुचास्ताम् । क्षुत्सीष्ट । क्षुत्सी-
यास्ताम् । अक्षुदत् । अक्षुदताम् । अक्षुदन् । अक्षौत्सीत् । अक्षौत्ताम् । अक्षुत्त ।
अक्षुत्साताम् । चुक्षुत्सति । चुक्षुत्सते । चोक्षुद्यते । चोक्षोत्ति । क्षोदयति । अचुक्षुदत् ।
क्षुद्रः) “स्फायितञ्चि” इत्यादिना रक् । क्षुद्राभिः कृतं (क्षौद्रम् मधु) । “क्षुद्राभ्रमरा” इति
तेन कृतमिति विषयेऽञ् । (क्षोदिष्टः । क्षोदीयान् । क्षोदिमा) “स्थूलदूर” इत्यादिना य-
णादेर्लोप इष्टेमेयस्सु पूर्वस्य च गुणः, पृथ्वादित्वादिमनिच्, । (क्षोदयति) णाविष्टवदिति ।
यणादेर्लोपो गुणश्च ॥ ६ ॥

युजिर् योगे । (युगक्ति । युङ्क्तः । युञ्जन्ति । युनक्षि । युनज्मि । युङ्क्ते । युञ्जाते । यु-
ङ्क्षे । युञ्जे । युञ्ज्वहे । युयोज । युयोजिथ । युयोज । युयुजिव । युयुजे । योक्ता । योक्ष्य-
ति । योक्ष्यते । युनक्तु । युङ्गात् । युङ्गाम् । युञ्जन्तु । युङ्ग्धि । युङ्गात् । युङ्गम् । युन-
जानि । युनजाव । युनजाम् । युङ्गाम् । अयुनक् । अयुनग् । अयुङ्गम् । अयुङ्क्त । अयुञ्जि ।
अयुञ्ज्वहि । युञ्ज्यात् । युञ्ज्याताम् । युञ्जीत) । आशिपि (युज्यात् । युक्षोष्ट । अयु-
जत् । अयौक्षीत् । अयुक्त । अयुक्षाताम् । अयुक्षत । युयुक्षते । योयुज्यते । योयोक्ति । यो-
जयति । अयूयुजत् । प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते) । “प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु” इत्यकर्त्रभिप्रायेऽपि
तङ् । यज्ञपात्रे तु पात्राणि प्रयुनक्तीति । अत्र प्रग्रहणं स्वरान्तस्योपसर्गस्योपलक्षणम् । उप-
ग्रहणमपि स्वरादेः । तथा च वार्त्तिकं [स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम्] इति । (युज्यते
ब्रह्मचारी योगम्) । “सृजियुज्योः श्यंस्तु” इति कर्मवद्भावः, श्यंश्च यकोऽपवादः । अत्र कैये
युज्यते इति योगः, ब्रह्मचारिणं योगो युनक्ति संबन्धातीत्यर्थः । ततो ब्रह्मचारिणः कर्तृत्ववि-
वक्षायां युज्यते ब्रह्मचारी योगमिति भवतीति, श्यन्यकोः स्वरे भेदः । “तास्यनुदात्तेत्” इति
लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यकि प्रत्ययस्वरेण स एवोदात्तः स्यात् । श्यनि तु नित्स्वरेण धातुह-
दात्तो भवति । (युग्यं वाहनम्) । “युग्यञ्च पत्रे” इति कर्मणि करणे वा क्यपि कुत्वन्निपा-
त्यते । अन्यत्र योग्यमिति ण्यति कुत्वम्, (प्रयोज्यः । नियोज्यः) । “प्रयोज्यनियोज्यौ
शक्यार्थे” इति ण्यति कुत्वाभावो निपात्यते । (युङ् । युञ्जौ) । “ऋत्विक्” इत्यादिना
किन्, ऋत्विगादिभिर्निपातनैः साहचर्यादञ्चुयुजिकुञ्चामन्यदपि कार्यम्भवतीति ज्ञापनाद्
उपपदाधिकारेऽपि निरूपपदादयं प्रत्ययो भवति, “युजेरसमासे” इति सर्वनामस्थाने नुम् ।
पदान्ते संयोगान्तलोपः, “किन्प्रत्ययस्य कुः” इति कुत्वम् । अन्यत्रानुस्वारपरसवर्णौ । अस-
र्वनामस्थाने (युजः । युग्भ्याम्) इति, (युक्षु) इत्यत्र कुत्वे “खरि च” इति चत्वम् । (अश-
युक्) । “सत्सूद्विष” इत्यादिना क्तिप् । अत्र सूत्रे युजेत्यकारो न विवक्षित इति युनक्ति-
युज्यत्योर्द्वयोरपि ग्रहणं, “युजेरसमासे” इतीकारवतः सर्वनामस्थाने समासे नुन्निषेजोकारा-
विवक्षायां ज्ञापकः । यदि हि युजेः क्तिप् न स्यात् “ऋत्विक्” इत्यादिना क्तिपि निपातनैः
साहचर्यादनुपपदादेव स्यादित्यश्वयुगिति रूपमेव नास्तीति किन्नुस्मिन्पेषेन । (योक्त्रः) ।
“दाम्नी” इत्यादिना ष्ट् । अत्र स्तौत्यादिसाहचर्यादुभयपदिनोऽस्यैव ग्रहो न तु युज्यतेः,
अकारस्तुच्चारणमात्रार्थः । हरदत्तोऽप्यनभिधानाद्युज्यतेर्न ग्रह इति । (योगी) । संपृचा-

“वाविन्धेः” इति वायुपसग उपपदे इन्धेः क्रन्, ण्क्त्वादनुनासिकलोपः ॥ ११ ॥

खिद दैन्ये ॥ (खिन्ते । खिन्दान्ते । खिन्त्से । खिन्दे । खिन्ताम् । खिन्दाताम् । खिन्त्स्व । खिन्दै । अखिन्त । अखिन्दाताम् । अखिन्दि । खिन्दीत । चिखिदे । खेत्ता) इत्यादिखिद्यतिवत् । खिन्दतीति शे गतम् ॥ १२ ॥

विद् विचारणे ॥ (विन्ते) इत्यादि खिनत्तिवत् ॥ (वित्तः, विन्नः) । “नुदविदोन्दन्ना” इति निष्ठान्तविकल्पः ॥ उन्दिना साहचर्यादस्यैव तत्र ग्रहः । खिदिविदी अनुदात्तावनुदात्तेतौ ॥ १३ ॥

शिष्ल विशेषणे ॥ इतो भुनक्त्यन्ता अनुदात्ता उदात्तेतः । (शिणष्टि । शिष्टः । शिषन्ति । शिनक्षि । शिनष्मि । शिष्वः) । ष्टुत्वं तवर्गस्य, सकारादौ पस्य कत्वम् । (शिशेष । शिशिषतुः । शिशेषिथ । शिशिषिव । शेषा । शेषयति । शिनष्टु । शिष्टात् । शिष्टाम् । शिण्डि) । हेधित्वं पत्वजश्त्वानुस्वारपरसवर्णा यथायोग्यम् । (शिनषाणि । अशिनट् । अशिनङ् ।) । पकारस्य “झलां जशोऽन्ते” इति जश्त्वे चत्त्वविकल्पः । (अशिष्टाम् । अशिनट् । अशिनषम् । अशिष्व । शिष्यात् । शिष्याताम्) । आशिषि । (शिष्यात्) लुङि (अशिषत्) । लृट्त्वात्परस्मैपदेऽङ् । तङि तु कसः, (व्यत्ययशिक्षत) इत्यादि । (शिशिक्षति । शिशिक्षते । शेशिष्यते । शेशिषीति । शेशेष्टि । शेषयति । अशीशिषत् । शिष्टः । शिष्टवान् । विशेषः । वैशेषिकम्,) “विनयादिभ्यश्च” इति स्वार्थे ठक् । महत्या विशिष्टः (महाविशिष्टः) [महादात्वे घासकरविशिष्टेपूपसंख्यानम्] इति पुंवङ्गाव आत्वं च । शेषतीति दण्डके हिंसायां शपि । शेषयतीति युजादिपाठादसर्वोपयोगे ॥ १४ ॥

पिप्ल संचूणेने ॥ (पिनष्टि) इत्यादि शिषिवत् । (शुष्कपेषं पिनष्टि) । (चूर्णपेषं पिनष्टि) । (रूक्षपेषं पिनष्टि) । “शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिप” इति शुष्कादौ कर्मण्युपपदे णमुल् । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । (उदपेषं पिनष्टि) । “स्नेहने पिप” इति स्नेहवाचिनि करणे उपपदे णमुल्, उदकेन पिनष्टीत्यर्थग्रहणम् । “पेषं वासवाहनधिषु च” इति उद्गावः । सर्वत्र कपादित्वाद्यथाविध्यनुप्रयोगः । (पिष्टमयम्) । “पिष्टाच्च” इति विकारे मयट् । (विष्टकर्णः) । “कर्णे लक्षणस्य” इति कर्णे उत्तरपदे लक्षणवाचिनो विधीयमानो दीर्घस्तत्रैव विष्टादिपर्युदासान्न भवति । (चोरस्य पिनष्टि) । “जासिनि ग्रहण” इत्यादिना कर्मणि शेषे हिंसायां पष्टी, अशेषे चाहिंसायाश्च चोरं पिनष्टि, घानाः पिनष्टीति द्वितीयेव भवति ॥ १५ ॥

भञ्जो आमर्हने ॥ (भनक्ति । भङ्क्ते । भञ्जन्ति । भनक्षि । भनज्मि । भनज्ज्वः) । “श्नान्नलोप” इति प्रकृतिकारस्य लोपः । नकारे परतोऽकारस्य “अतो दीर्घो यजि” इति दीर्घो न भवति । अकारान्तस्यानङ्गत्वात् । किङ्तिस्तु “श्नसोरलोपः” इत्याकारलोपो, झलि “चोःकुः” इति कुत्वे “खरि च” इति चत्त्वम् । (बभञ्ज । बभञ्जतुः । बभञ्जिथ । बभङ्थ । बभञ्जिव) । क्रादिनियमादिट्, थलि “उपदेशेऽजत्वतः” इति निषेधाद्भारद्वाजनियमाच्च विकल्पः । (भङ्गा । भङ्क्षयति । भनक्तु । भङ्क्तात् । भङ्गधि) । हेरपित्वात् “श्नसोरलोपः” धित्वं कुत्वं गकारः । (भनजानि । अभनक् । अभनग्) । पदान्तत्वात्कुत्वे चत्त्वविकल्पः । (अभङ्गाम् । अभञ्जन् । अभनक् । अभनजम् । भञ्ज्यात्) । आशिषि (भञ्ज्यात् । अभङ्गीत् । अभङ्गाम्) । झलि सिचो लोपः । (बिभङ्गति । बम्भज्यते । बम्भञ्जीति । बम्भङ्गिः) । “जपजभद्ददशभञ्ज” इति यङि यङ्लुकि चाभ्यासस्य नुक् । तस्य अनुस्वारे पदान्तवद्भचनात्परसवर्णविकल्पः । (भञ्जयति । अबभञ्जत्) । कर्मणि (अभञ्जि । अभञ्जि) । “भञ्जेश्च चिणि” इत्यनुनासिकलोपविकल्पः । (भङ्क्त्वा । भक्त्वा) “जान्तनशां विभाषा” इति क्त्वायामनुनासिकलोपविकल्पः । (भग्नः । भग्नवान्) “ओदितश्च” इत्योदित्वाभिन्नान्तवम्, तस्यासिद्धत्वात्पूर्वमेव कुत्वम् । (भङ्गुरा) । “भञ्जभास” इति कर्मकर्तरि घुरच् । “चजोः कुधिण्यतोः” इति कुत्वम् । (भङ्गः) । घञ् । (भङ्गा) कुसुम्भम् ।

कर्मणि घञन्ताद्वाप । भङ्गानां भवनं क्षेत्रं (भङ्गयम्) । “विभाषा तलमांषामाभङ्गाणु-
भ्यः” इति यत् । विभाषाग्रहणात् खजि (भाङ्गीनं) भङ्गापि धान्यमिति स्थितं, भङ्गानां
रजो (भङ्गाकटम्) । “अलावूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजसि कटच्” इति कटच् । (भङ्गी) पिप्प-
ल्यादित्वान्ङीष्, भाज् दीप्त्यर्थे इति चुरादौ ढण्डके इदित् । भजते भजतीति सेवायां शपि-
गतम् ॥ १६ ॥

भुज पालनाभ्यवहारयोः ॥ (भुनक्ति । भुङ्क्ते । भुजन्ति । भुनक्षि । भुनज्मि । बुभो-
ज । बुभुजतुः । बुभोजिथ । क्रादिनियमान्नित्यमिद् । (भोक्ता । भोक्ष्यते । भुनक्तु । अभु-
नक् । भुञ्ज्यात्) आशिषि (भुज्यात् । अभौक्षीत् । अभौकाम् । बुभुक्षति) “हलन्ता-
च्च” इति सनः कित्त्वम् । बोभुज्यते । बोभुजीति । बोभोक्ति । भोजयति । अबूभुजत् । भुङ्क्ते ।
भुज्जाते । भुज्जते । भुङ्क्ते । बुभुजे । बुभुजिषे । भोक्ता । भोक्तासे । भोक्ष्यते । भुङ्काम् । अभु-
ङ्क्ते । अभुज्जाताम् । भुज्जीत । भुज्जीयाताम् । आशिषि । (भुक्षीष्ट । अभुक्त । अभुक्षा-
ताम्) । “लिङ्सिचावात्मनेपदेषु” इति कित्वाद्गुणत्वम् । (बुभुक्षते) । “भुजाऽनवने” इति
तङ् । भुजोऽदने इति वक्तव्ये अनवनइतिवचनमभ्यवहारादन्यत्रापि तडर्थम्, तथा चेदमपि
सिध्यति ‘बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलात्’ अनुभव इहार्थः । (भोजयति देवद-
त्तं यज्ञदत्तः) । “गतिबुद्धि” इत्यादिना प्रयोज्यं कर्म । निगरणार्थत्वाच्चित्यम्परस्मैपदम् ।
(इदमेषां भुक्तम्,) “कोऽधिकरणे च” इत्यधिकरणे भावे कर्मणि वर्तमाने क्तः । एवं भा-
वकर्मणोरुदाहार्यम् । भुक्ता ब्राह्मणा इति, भुक्तमेषामस्तोत्यर्शआद्यजन्तः, (भौज्यम्)
“भोज्यं भक्ष्ये” इति ण्यति अकुत्वं निपात्यते । अभक्ष्ये तु (भोग्या) लक्ष्मीः । (भोगः)
शरीरं “हलश्च” इति संज्ञायां घञ् । (मातृभोगीणः) । “आत्मन्विष्वजनभोगोत्तरपदात्” इति
“तस्मै हितम्” इति विषये खः । (आचार्यभोगीनः) इत्यत्र “आचार्याद्गणत्वं च” इति णत्वा-
भावः । (राजभोगीनः) । राजाचार्याभ्यान्तु नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेवेति भोगोत्तरपदा-
भ्यामेवाभ्यां हितप्रत्ययनियमादाचार्याय हितं राज्ञे हितमित्यत्र वाक्यमेव भवति न तु सा-
मान्यतश्छः प्रत्ययः । मात्रे हितमित्यादौ तु (मात्रीयम्) इत्यादि भवत्येव । (भुजः)
“हलश्च” इति करणे घञ्, “भुजन्त्युञ्जौ पाण्युपतापयोः” इति अगुणत्वमकृत्वं च निपाति-
तम् । (भुजा) । अयमेव टाबन्तः । (भोजः) । पदाद्यच् । भजतीति शपि । भुजतीति शे-
कौटिल्ये । शिषादयश्चत्वारोऽनुदात्ताः उदात्तेतः ॥ १७ ॥

तृह हिंसायाम् ॥ (तृणेढि । तृण्डः । तृहन्ति । तृणेश्चि । तृण्डः । तृण्डः । तृणेहि । तृ-
हः । तृहः) “तृणह इम्” इति हलादौ पिति सार्वधातुके तृणह इमागमः । “आद्गुणः” झ-
लि पदान्ते च “हो ढ” इति हो ढत्वे “झपस्तथोर्ध्वोऽधः” इति घत्वे घृत्वे “ढो ढे लोपः” इति पू-
र्वस्य लोपः । अपिति इनसोरल्लोपे ऽनुस्वारपरसवर्णौ, सिपि ढत्वे “षढोः कः सि” इति कत्वम् ।
(ततर्ह । ततृहतुः । ततृहः । ततर्हिथ । ततृहिव । तर्हिता । तर्हिष्यति । तृणेढु । तृण्डात् ।
तृण्डाम् । तृहन्तु । तृण्डि । तृणहानि । तातडो ङित्वान्ङिच्च पित्र भवतीत्यपित्वाद्धेरपि
“सेह्यपिच्च” इत्यपित्वाङ्गमागमः । उत्तमस्य तु पित्त्वेऽप्यहलादित्वान्न भवति । (अतृणेढ् ।
अतृणेङ् । अतृण्डाम् । अतृहन् । अतृणेत् । अतृणेङ् । अतृणहम् । अतृह्ण) तिप्सिपोर्हलङ्या-
दिलोपे प्रत्ययलक्षणेन हलादिपित्सार्वधातुकपरत्वादिमागमः । ‘वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षण-
म्’ इति निषेधो वर्णमात्रप्रत्ययविषयत्वादिति हलादिप्रत्ययस्याश्रयणात्र प्रवर्तते, मपि नित्य-
त्वात्पूर्वमेवामि अहलादित्वान्नेमागमः । तातडश्च ङित्वात् इनसोरल्लोपे तृणह रूपस्याभावा-
न्नेमागमप्रसङ्गः । (तृह्यात् । तृह्याताम्) । यासुटो ङित्वेन ‘ङिच्च पित्र भवति’ इति तिबा-
देरपित्वाङ्गमागमः । आशिषि (तृह्यात् । तृह्याताम् । अतर्हीत् । अतर्हिष्टाम्) । “नेटि”
इति वृद्धिनिषेधः । (तितर्हिषति । तरीतृह्यते । तरीतर्हि । तर्ह्यति । अतीतृहत्, अततर्हत्)
उर्कद्वा । तृहितम् । तर्हित्वा) “नक्त्वासेङ्” इत्यकित्त्वम् ॥ १८ ॥

हिंसि हिंसायाम् ॥ (हिनस्ति । हिंस्तः । हिंसन्ति । हिनस्सि । हिनस्मि) । इदि-
त्त्वान्नुम् । तस्य “श्नान्नलोपः” इति लोपः । ङिति श्नसोरलोपे “नश्चापदान्तस्य” इत्यनु-
स्वारः । (जिहिंस, जिहिंसतुः । जिहिंसिथ । जिहिंसिव । हिंसिता । हिंसिष्यति । हिनस्तु ।
हिंस्तात् । हिंस्ताम् । हिंसन्तु । हिन्धि) । श्नान्नलोपश्चनसोरलोपयोः “धिच” इति सलो-
पेऽनुस्वारपरसवर्णौ । (हिनसानि । अहिन्त् । अहिंस्ताम् । अहिंसन् । अहिन्त् । अहि-
नद् । अहिनः । अहिनसम् । अहिंस्व) । तिपि “तिप्यनस्तेः” इति सस्य दः । “सिपि धा-
तोस्वा” इति दत्वस्त्वे, (हिंस्यात् । हिंस्याताम् । हिंस्यात् । हिंस्यास्ताम्) । लिङौ ।
(अहिंसीत् । अहिंसिष्ट । जिहिंसिषति । जेहिंस्यते । जेहिंस्ति । हिंसयति । अजिहिंसत् ।
हिंसकः) । “निन्दहिंस” इति वुञ् । (हिंसम्) । “नमिकम्पि” इत्यादिना रः । (हिंसा)
“गुरोश्च हलः” इत्यकारः । (हिंसित्वा । हिंसितः) । हिनस्तीति (सिंहः) अच् । पृषो-
दरादित्वादाद्यन्तविपर्ययः ॥ १९ ॥

उन्दी क्लेदने ॥ (उनत्ति । उन्तः । उदन्ति । उनत्सि । उनन्ति । उन्द्वाः । उदाञ्चकार)
“इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः” इत्याम् । (उन्दिता । उन्दिष्यति । उनत्तु । उन्तात् । उन्धि ।
उनदानि । औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः । औनत् । औनद् । औनद्म्) “दश्च”
इति सपि वा स्त्वम् । (उन्धात् । उन्धाताम् । उधात् । उधास्ताम्) । लिङौ, (औन्दी-
त् । औन्दिष्टम् । उन्दिषति) “न न्द्राः” इति नकारस्याद्वित्वम् । (उन्दयति । औन्दि-
दत् । उन्दिता । उन्नम् । उत्तम्) । ईदित्वादनित्त्वम् । नुदविदोन्द” इति निष्ठानत्वविक-
ल्पः । (अवोदः) घञ् । किञ्चिदार्द्रः । उन्दनम् (ओद्म्) मनिन्नौणादिकः । (ओद्म्)
“अवोदधौद्म्” इति नलोपो घञ्यगुणत्वञ्च निपात्यते । (इन्दुः) “उन्देरिच्चादेः” इति
उप्रत्यय इकारश्चोकारस्य । (ओदनम्) । “उन्देर्नलोपश्च” इति युचि नलोपः । (उद्रम्)
“स्फोयीतञ्चि” इति रक् । (उदकः । उदकम्) । क्वुन्नन्तो निपातितः । (उदधिः । क्षीरो-
दः) * “उदकस्योदः संज्ञायाम्” * इति पूर्वपदस्योत्तरपदस्योदादेशः । (उदवासः) उदकस्य
चाहनः (उदवाहनः) उदधिर्घटः । “पेष वासवाहनाधिषु च” इति पेषमादावुत्तरपदे उदक-
स्योदादेशः, असंज्ञार्थं वचनम् । उदकस्य पात्रम् (उदकपात्रम् । उदपात्रम्) * “एकह-
लादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्” * इति वोदभावः । इह पूरयितव्यं पूरणीयं, तद्वाचिन्यसहाये
हलादावुत्तरपदे उदकस्योद इति सूत्रार्थः । (उदमन्थः) । “मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहार-
वीवधगाहेषु च” इति मन्थादिपूतपदेपूदकस्योदभावः । (उदौदनः) इत्यादि चोदाहार्यम् ।
(उदन्वान्) घटः, (उदन्वान्) नाम ऋषिः । “उदन्वानुदधौ च” इति मनुष्युदकस्योदभाव
उदधौ संज्ञायां च निपात्यते, उदधिग्रहणमसंज्ञार्थम् । (उदन्यति) । पिपासतीत्यर्थः । “अ-
शनायोदन्य” इति क्यच्युदकस्योदभावः पिपासायाम् । (उदक्यः) “उदकस्योदः संज्ञायाम्”
इति दिगादिपाठाद्यत् ॥ २० ॥

अञ्जू व्यक्तिभ्रक्षणकान्तिगतिषु ॥ (अनक्ति । अङ्क्तः । अङ्कन्ति । अनक्षि । अनज्मि ।
अञ्ज्वः) । “श्नान्नलोपः” । “श्नसोरलोपः” । “चोः कुः” झलिपदान्ते च “खरि च” इति
चत्वम् । (आनञ्ज । आनञ्जतुः । आनञ्जिथ । आनङ्थ । आनञ्जिव । आनञ्ज्व) । ऊदि-
त्वादिङ्विकल्पः । क्रादिनियमः प्रतिषेधविषय इत्युक्तम्, “अत आदेः” इत्यभ्यासादेर्हीर्घं
“तस्मान्नुङ्” इति नुट् । (अङ्क्ता । अङ्किता । अङ्क्षयति । अङ्किष्यति । अनक्तु । अङ्-
क्तात् । अङ्धि । अनजानि । आनक् । आङ्क्ताम् । आनजम् । आञ्ज्व । अञ्ज्यात् ।
अज्यात्) । लिङौ । (आङ्गीत् । आङ्गिष्टम्) । “अञ्जेः सिचि” इति नित्यमिड् ।
(अङ्गिजिषति) “स्मिपूङ्गञ्ज्वशां सनि” इति नित्यमिड् । “नन्द्रा” इति नकारस्य
न द्विवचनम् । (अङ्गयति । आङ्गित् । अङ्गित्वा । अङ्कत्वा । अक्त्वा) अनिट्पक्षे
“जान्तनशां विभाषा” इति पक्षेऽनुनासिकलोपः । इट्पक्षे “नक्त्वा सेट्” इत्यकि-

त्वम् । (अक्तः । अक्तवान्) । “यस्य विभाषा” इत्यनिदृत्वम् । (आज्यम्) । “आङ्पूर्वाद्भजेः संज्ञायाम्” इति क्यप्प्यनुनासिकलोपः । (व्यङ्ग्यम्) । ण्यति कुत्वम् । (अङ्गः) भावे घञ् । (अङ्गिका) । संज्ञायां ण्वुल् । लिपि विशेषः । (अङ्गनम्) ल्युट् । (काङ्गिकम्) । अजिः—अभिव्यक्तिः । केन जलेन अजिरस्येति बहुव्रीहौ कप् । (अङ्गलिः) “कृतन्यजि” इत्यादिनाऽलिच् । द्वे अङ्गली प्रमाणमस्य (द्व्यङ्गलम् । त्र्यङ्गलम्) “द्वित्रिभ्यामङ्गलेः” इति समासान्तोऽच् द्विगौ । “अद्वयर्धपूर्वाद्विगोः” इत्याहीयस्य ङको लुक् । अद्विगौ अङ्गलिः ॥ २१ ॥

तञ्च् सङ्कोचने ॥ (तनक्ति । तङ्कः । तञ्चन्ति । तनक्षि । तनचामि । ततञ्च । ततञ्चतुः । ततञ्चिथ । ततङ्कथ । ततञ्चिव) । ऊदित्वात् स्वरत्यादिना इङ्गिकल्पः । क्रादिनियमः प्रतिषेधविषय इत्युक्तम् । (तङ्का । तञ्चिता । तङ्कयति । तञ्चिष्यति । तनक्तु । तङ्कात् । तङ्गिथ । तनचानि । अतनक् । अतङ्काम् । अतञ्चन् । अतनक् । अतनचम् । अतञ्चव । तञ्च्यात्) आशिषि (तच्यात् । अतञ्चीत् । अताङ्गीत् । तितञ्चिषति । तितङ्कति । तातच्यते । तातङ्कि । तञ्चयति । अततञ्चत् । आतञ्चनम् ,) ल्युट् । (आतङ्कः) । घञ् (तञ्चित्वा ,) इट्पक्षे “न क्त्वा सेट्” इत्यकित्त्वान्नलोपाभावः । (तक्तः) “यस्य विभाषा” इत्यनिदृत्वम् । अयं प्रथमान्तोऽपि तृतीयान्तमध्ये ऊदिप्रसङ्गादेकवर्गीयत्वाच्च पठितः । आत्रेयादयस्तु तृतीयान्तमेव पठन्ति । (तक्रम्) । “स्फायितञ्चि” इत्यादिना रक् । बाहुलकाच्चकारस्य ककारः ॥ २२ ॥

अंविजो भयचलनयोः ॥ (विनक्ति । विङ्कः । विञ्चन्ति । विनक्षि । विनज्मि । विञ्ज्वः । विञ्जमः । विविजतुः । विविजिथ । विविजिव) “विज इट्” इति इडादिप्रत्ययस्य पित्वेऽपि ङित्त्वान्न गुणः । (विजिता । विजिष्यति । विनक्तु । विङ्कात् । विङ्गिथ । विनजानि । अविनक् । अविङ्काम् । अविनक् । अविनजम् । विञ्ज्यात् । विञ्ज्याताम् । विज्यात् । विज्यास्ताम्) लिङौ । (अविजीत् । अविजिष्टाम् । विविजिषति । वेविज्यते । वेविजीति । वेवेक्ति । वेजयति । अवीविजत् । विजित्वा) । “न क्त्वा सेट्” इत्यकित्त्वेऽपि “विज इट्” इति ङित्त्वान्न गुणः । (विजः । विजवान्) । ईदित्वादनितृत्वम् । ओदित्त्वान्निष्ठानत्वम् । (वेगितम्) इति घञन्तात्तरकादित्वादितजित्युक्तम् । (वेवेक्ति । वेवेक्ते) इति श्रौ गतम् । उद्विजत इति शे ॥ २३ ॥

वृजो वर्जने ॥ (वृणक्ति । वृङ्कः । वृञ्चन्ति । ववर्ज । ववृजतुः । ववर्जिथ । ववृजिव । वजिता । वजिष्यति । वृणक्तु । वृङ्कात् । वृङ्काम् । वृङ्गिथ । वृणजानि । अवृणक् । अवृङ्काम् । अवृणक् । अवृङ्कः । अवृणजम् । अवृञ्ज्व । वृञ्ज्यात् । वृज्यात्) । लिङौ, (अवर्जीत् । अवर्जिष्टाम् । विवर्जिषति । वरीवृज्यते । वरिवृजीति । वरीवर्क्ति) इत्यादि । (वर्जयति । अविवृजत् । अववर्जत् । वर्जित्वा) । “न क्त्वा सेट्” इत्यकित्त्वाद्गुणः । (वृक्तः) ईदित्वादनितृत्वम् । (प्रवर्ग्यम्) । ण्यति कुत्वम् । अत्र वृचो वरणे इति दुर्गादयः पठन्ति, तस्यापि वृजिवद्रूपन्नेयम् ॥ २४ ॥

पृचो सम्पर्के ॥ (पृणक्ति । पृङ्कः । पृञ्चन्ति । पपर्च । पपृचतुः । पपर्चिथ) इत्यादि वृजिवत् । (संपर्की) । सम्पृचेत्यादिना धिनुण् । तृहादय उदात्ता उदात्तेतः ॥ २५ ॥

वृत् ॥ रुधादयो वृत्ता इत्यर्थः । धातुपारायणे तु गणसमासिर्नेष्यते, तेन लुनति पुनतीति सिध्यतीति ॥

इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसङ्गममहाराजमहामन्त्रिणा सायणसुतेन माधवसहोदरेण सायणाचार्येण विरचितायां माधवीयायां धातुवृत्तौ रुधादयः सम्पूर्णाः ॥

अथ तनादयः ॥

तनु विस्तारे ॥ तनोति । तनुतः । तन्वन्ति । तनोषि । तनोमि । तन्वः । तन्मः । तनुमः)
 “तनादिभृज्भ्य उः” इति उप्रत्ययः । शपोऽपवादः । तस्य पिति “सार्वधातुकार्धधातुकयोः”
 इति गुणः, अन्यत्राजादौ यणादेशः । वकारमकारादौ “लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः” इति
 पक्षे लोपः । (ततान । तेनतुः । तेनुः । तेनिथ । तेनथुः । तेन । ततान । ततन । तेनिव)
 किति लिटि “थलि च सेटि” इत्येत्वाभ्यासलोपो । (तनिता । तनिष्यति । तनोतु । तनुता-
 त् । तनुताम् । तन्वन्तु । तनु । तनवानि) । “उतश्च प्रत्ययात्” इति हेल्क । (अतनोत् ।
 अतनुताम् । अतन्वन् । अतनोः । अतनवम् । अतन्व । अतनुव । तनुयात् । तनुयाताम् ।
 तनुयाः । तनुयाम्) । आशिषि (तन्यात् । तन्यास्ताम् । अतनीत् । अतानिष्टाम् । अत-
 निष्टाम्) । “अतो हलादेः” इति वा वृद्धिः । (तनुते । तन्वाते । तन्वते । तनुपे । तन्वे ।
 तनुवहे । तन्वहे । तेने । तेनाते । तेनिषे । तेनिवहे । तनिता । तनिष्यते । तनुताम् । तन्वा-
 ताम् । तनुष्व । तनवै । अतनुत । अतन्वाताम् । अतन्वत । अतनुथाः । तन्वीत । तन्वी-
 याताम् । तन्वीथाः । तन्वीय) । आशिषि । (तनिषीष्ट । तनिषीयास्ताम् । अतत । अत-
 निष्ट । अतनिष्टाः । अतथाः । अतनिध्वम्) । “तनादिभ्यस्तथासोः” इति तथासोः पक्षे
 सिचो लुक् । थासा साहचर्यादात्मनेपदस्य तशब्दस्येह प्रहणादतनिष्ठ यूपमित्यत्र लुङ्भ
 भवति । (तितनिषति । तितांसति । तितंसति) । [तनिषतिर्द्रिष्टाणामुपसंख्यानम्]
 इतीङ्गिकल्पः । “तनोतेर्विभाषा” इति झलि सनि वा दीर्घत्वम् । एवं तडयपि त्रैरूप्यम् ।
 (तन्तन्यते) । “नुगत” इत्यभ्यासस्य नुक् (तन्तन्ति । तन्तान्तः) । “अनुनासिकस्य”
 इति दीर्घः । लुकि “अनुदात्तोपदेश” इत्यादिनानुनासिकलोपस्तनोत्यादीनामिति गणनि-
 देशान्न भवति । (तानयति । अतीतनत् । तांयते । तन्यते) “तनोतेर्यकि” इति वात्वम् ।
 अवतनोतीति (अवतानः) [तनोतेर्ण उपसंख्यानम्] इति णः । (तनित्वा । तन्त्वा)
 “उदितो वा” इतीङ्गिकल्पः । “अनुदात्तोपदेश” इत्यनुनासिकलोपः । (ततम्) “यस्य वि-
 भाषा” इत्यनित्यत्वं, पूर्ववदनुनासिकलोपः । (सततम्, संततम्) “समो वा हितततयोः”
 इति पक्षे मलोपः । प्यञि (सातत्यम्) इति नित्यमलोप इष्यते । (वितत्य) । “वा-
 ल्यपि” इत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वान्नित्यमनुनासिकलोपः । (तन्तिः) “न क्वचि
 दीर्घश्च” इति क्वचि दीर्घानुनासिकलोपयोर्निषेधः । (ततिः) । किनि नलोपः । “तितुत्र”
 इतीप्पिपेधः । (परीतत्) । “गमः क्रौ” इति अत्र गमादीनामिति वचनादनुनासिकलोपे
 तुक् “नहिवृत्ति” इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । (तन्तुः) । “सितनिगमि” इति तुन् ।
 (तन्त्रम्) घृन् । (तातः) । “दुतनिभ्यां दीर्घश्च” इति तप्रत्यये अनुनासिकलोपे पूर्वस्य
 दीर्घः । (तनुः) । “तनुभृमृशि” इत्यादिनोप्रत्ययः गुणवचनत्वेन “वोतो गुणवचना-
 त्” इति वा ङीप् (तन्वी) तनुशब्दः स्त्रीजातिवचनोऽपि, तत “ऊङुत” इत्युङि (तनूः) ।
 तथा च प्रयुज्यते “ननु सुतनूमनुपालयानुयान्ती, वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः” इति ।
 केवलस्य त्वस्याप्रसिद्धत्वाद्प्रयोगः । (तनूः) शरीरम् । “कृषिचमितनि” इत्यूकारः । (त-
 नुः । तनुषी) । “अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्योनित्” इति उस् । (तन्त्रम्) । घृन्,
 (तातः) । “दुतनिभ्यां दीर्घश्च” इति कप्रत्यये अनुनासिकलोपे पूर्वस्य दीर्घः । (तिततः)
 परिपवनम् । “तनोतडडः सन्वच्च” इति डउप्रत्यये डित्वाट्टिलोपः । सन्वच्चावाद् द्विवचनादि,
 सूत्रे डउरिति व्यस्तोच्चारणान्न सन्धिकार्यम् । तनु श्रद्धोपकरणयोरितियुजादौ ॥ १ ॥

षण् दाणे ॥ (सनोति । सनुते) । इत्यादि तनोतिवत् । “धात्वादेः षः सः” । णत्वन्तु
 निमित्ताद्यपायादपैति । विशेषस्तु “जनसनखनां सन्झलोः” इति झलादौ सनि क्ङिति
 च नित्यमात्वम् “ये विभाषा” इति यकारादौ क्ङिति वात्वं च । (सिषासति) । “सनी-

वन्त” इत्यादिनेङ्गिकल्पः । इट्पक्षे—(सिसनिषति) । अत्र षण्परत्वात् “स्तौतिण्योरेव” इति नियमात् प्रकृतेस्सस्य न षत्वम् । (सात्वा) उदित्वादिङ्गिकल्पः । इटि (सनित्वा । सातः । सातवान्) “यस्य विभाषा” इत्यनिट्त्वं, तादावनुनासिकलोपं बाधित्वा “जनस-
नखन” इत्यात्वं भवति । (असात । असाथाः) इत्यत्र “तनादिभ्यस्तथासोः” इति सिचो लुकि तथासोर्ङित्वमाश्रित्य आत्वं भवति । (सायते । सन्यते । संसन्यते । सासायते) इति यकि यङि च “ये विभाषा” इत्यात्वं वा भवति । (सन्यात्) इत्यत्र तु “ये विभाषा” इत्यात्वं ये इत्यत्वतो निदृदेशान्न भवतीति धातुपारायणे । (सातिः, सतिः । सन्तिः) “सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्” इत्याकारः, पक्षे तदभावे वा नलोपश्च । (सातिः) । “ऊ-
तियूति” इत्यादिना क्ति नि निपात्यते ॥ २ ॥

क्षण हिंसायाम् ॥ (क्षणोति । क्षणुते । चक्षाण । चक्षणे । क्षणिता । क्षणितासि । क्ष-
णितासे । क्षणिष्यति । क्षणिष्यते । क्षणोतु । क्षणुतात् । क्षणुतम् । क्षण्वाताम् । अक्ष-
णोत् । अक्षणुत । क्षणयात् । क्षणवीत । क्षणयात् । क्षणिषीष्ट । अक्षणीत् । अक्ष-
णिष्टाम्) “ह्यन्त” इत्यादिना “अतो ह्लादेः” इति वृद्धिनिषेधः । (अक्षत । अक्षणिष्ट ।
अक्षथाः । अक्षणिष्टाः) “तनादिभ्य” इति वा सिचो लुक्, तदा तनोत्त्यादित्वादनुनासि-
कलोपः । चिक्षणिषति । चक्ष्ण्यते । क्षाणयति । अचिक्षणत् । “सन्वल्लघुनि” इति
त्वनेकहलव्यवधानेऽपि भवति, “अत्स्मृदृत्वर” इत्यादिना इत्वापवादादात्वविधानाज्ज्ञाप-
कात् । अयमप्युपदेशे तवर्गीयान्तः । लक्षणवशाच्च गत्वं, तेन चक्षन्तीत्यत्रानुस्वारपरसवर्गौ
भवतः । गत्वं त्वनुस्वारीभूतो गत्वमतिक्रामतीति तत्र तत्रोक्तत्वान्न भवति । (क्षत्वा ।
क्षणित्वा) “उदितो वा” इत्युदित्वादिङ्गिकल्पः । (क्षतः) “यस्य विभाषा” इत्यनिट्-
त्वम् । (क्षन्तिः) इत्यत्र “न क्तिचि दीर्घश्च” इति दीर्घानुनासिकलोपनिषेधः ॥ ३ ॥

क्षिणु च ॥ हिंसायामित्यर्थः । (क्षिणोति । क्षिणुते । क्षिणेण । क्षिणिणे । क्षेणितासे ।
क्षेणिष्यति । क्षेणिष्यते । क्षिणोतु । क्षिणुताम् । अक्षिणोत् । अक्षिणुत । क्षिणुयात् । क्षि-
ण्वीत । क्षिणयात् । क्षि(१)णिषीष्ट । अक्षेणीत् । अक्षित । अक्षेणिष्ट । अक्षिणि-
ष्टाः) । पूर्ववत्पाक्षिके सिजलुक्क्यनुनासिकलोपः (चिक्षिणिषति । क्षेणयति । क्षणित्वा ।
क्षेणित्वा) “रलो व्युपधात्” इति क्त्वायामुदित्वादिङ्भावे तु (क्षित्वा) ।
तनोत्त्यादित्वादनुनासिकलोपः । (चेक्षिण्यते । चेक्षेण्ति) । अयमपि तवर्गीयोपदेशः ॥
गत्वन्तु लाक्षणिकमतीह क्षणिवदनुस्वारीभूतो गत्वमतिक्रामति (क्षितः) । “यस्य वि-
भाषा” इत्यनिट्त्वम् । (क्षितिः) । “तितुत्र” इत्यनिट्त्वम्, अत्र सर्वत्र पितृचनेषु
विकरणापेक्षो गुणः ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्य’ इति न भवतीत्यात्रेयमैत्रेयौ । तथा चापिशलिः ।
शब्द्विकरणेषु धातुगुणमभिधाय करोतेश्च मिदेशचेत्यसूत्रयत्, “पुगन्तलवृपधस्यच” इत्यत्र
रक्षितेन चोक्तम् । एवञ्च पञ्चबाणः क्षिणोतीति सिद्ध्यति । शाब्दिकाभरणे तु गुण एवोदा-
हृतः । शाकटायनक्षीरस्वामिभ्यामयं धातुर्न पठ्यते । अत एवात्रेयमैत्रेयाभ्यामपि स्वादे-
श्छान्दसेषु पठितस्य क्षेर्धातोर्भाषायामपि प्रयोगाङ्गीकारेण क्षेणोतीति साधनम् । शाकटा-
यनः पुनस्तत्र छान्दसमेवाह । इहापि क्षिणुं न पपाठेति । तन्मते क्षिणोतिप्रयोगो भाषाया-
मसाधुरेव ॥ ४ ॥

क्रणु गतौ ॥ अयमपि तवर्गीयान्तोपदेशः । लाक्षणिकं गत्वम् । (अर्णोति । अर्णुतः । अण्व-
न्ति । अर्णोषि । अर्णोमि । अर्णुते । अण्वीते । अण्वते । अण्वे । आनर्ण । आनृणतुः । आन-
र्णित्थ । आनृण । आनृणिव । आनृणे । आनृणिषे । आनृणिवहे) । क्षिणोतिवस्त्विलट्प्रक्रिया ।
(अर्णिता । अर्णिष्यति । अर्णिष्यते । अर्णोतु । अर्णुहि) । गुणे कृते संयोगपूर्वत्वादुकार-

स्य “उतश्च प्रत्ययात्” इति हेर्लुङ्गन भवति । (आर्णोत् । आर्णुताम् । ऋण्यात् । अर्णु-
यात्) । सर्वत्र विकरणापेक्षो गुणः । आशिषि (ऋण्यात् । अर्णिषीष्ट । आर्णोत् । अर्णिष्ठा-
म् । आर्णिष्ट । आर्त । आर्णिष्ट । आर्णिष्ठाः । आर्थाः ,) तनादित्वात्सिञ्जलुङ्ग्यनुनासिक-
लोपः । (अर्णिनिपति) गुणे कृते “न न्द्राः” इति रेफवर्जितस्य द्विवचनम् । अत्रात्रेयो-
नान्तोपदेशत्वेऽपि द्विवचने कर्तव्ये णत्वस्य नासिद्धत्वम्, [पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने] इति
न्यायात् । तेन प्रकृत्यभ्यासयोर्द्वयोरपि णकारावित्याह । पारायणे तु णत्वस्यासिद्धत्वाद्-
णत्वस्य द्विवचने परस्य व्यवधानात् णत्वाभावो दर्शितः । ‘प्राणिगत्’ इत्यादावनितेः साम्या-
सस्य णत्वविधानात् लिङ्वात् [पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने] इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनाण्णत्वविषये
तस्याप्रवृत्तेरुणौन्यते इत्यादिवर्णणत्वस्यासिद्धयैव भवितव्यमिति पारायणिकपक्षो ज्यायान् ।
अत एव पारायणिकपक्षविरोधाण्णोपदेशस्य पक्षो दृश्य एव । (अर्णयति । आर्णयत्, मा भ-
वानर्णिनत्, माभवानृणिनत्) । उर्द्ध्वा (माभवानृणिनेताम् । माभवानृणिनथाः) । पूर्व-
वत्परस्य णत्वं न भवति । (ऋत्वा । अर्णित्वा) । उदित्वादिङ्गिकल्पः । अनिदपक्षे
“अनुदात्तोपदेश” इत्यनुनासिकलोपः (ऋतः । ऋतवान् । ऋतिः) (स्वर्णः) पचाद्यचि
गुणः । उपसर्गस्य यण् । [तनादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्] इत्युपसर्गस्योवङि (सुवर्णम्) सं-
ज्ञाशब्दत्वाद्भाषायामप्यस्य प्रयोगः साधुरित्यात्रेयमैत्रेयौ । शोभनो वर्णोऽस्येत्यपि शक्यते
व्युत्पादयितुम् । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं (द्विसुवर्णम् । द्विसौवर्णिकम्) । [सुवर्णशतमान-
योरुपसंख्यानम्] इत्यादीयस्य ठक् पक्षे लुक् । लुगभावे “परिमाणान्तस्य” इत्युत्तरपद-
वृद्धिः । (अर्णः) । असुन् । (अर्णवः) । “अर्णसो लोपश्च” इति मत्वर्थीये वप्रत्यये
सलोपः । अत्रात्रेयमैत्रेयादिभिः शब्धिकरणे गुणः, करोतेश्च मिदेशचेत्यापिशलिस्मरणाद्विक-
रणापेक्षो गुणोऽन्यस्य धातोर्न भवतीति क्षिणो(१)तीत्यादि दर्शितम्, तथा च क्षीरस्वाम्य-
पि क्षिणिप्रभृतीन्प्रस्तुत्य इमे सार्वधातुके सन्दिग्धगुणा इत्याह । सार्वधातुके परे उप्रत्यये
इत्यर्थः । चन्द्रस्तु गुणाभावं न सहते । यदाह । अर्णोतीत्याद्युदाहृत्य क्षिणेधातोर्लोत्रोह्रा-
न्त्यस्य गुणो नेष्यत इत्येतस्यान्योऽभिप्रायो मृग्य इति । अतः काश्यपादयः “करोतेश्च”
“मिदेश्च” इति सूत्रमन्यथा व्याख्यन् । करोतेः सम्बन्धिनि विकरणे धातोर्गुणो भवतीति ।
अत्र वर्द्धमानः । करोतेः सम्बन्धिनि गुण इति व्याख्यानं न्याय्यमिति, मुनित्रयाविरोधाद्-
स्य न्याय्यत्वम् ॥ ५ ॥

तृण अदने ॥ (तर्णोति । तर्णते । तर्ण) इत्यादि पूर्ववत् । (तृणम्) । घञर्थे कः ।
(तृण्या) । “पाशादिभ्यो यः” इति समूहे यः । (कत्तृणं) तृणजातिविशेषः, “तृणे च
जातौ” इति कोः कद्वावस्तत्पुरुषे । स्वाभाविकमस्य धातोर्णत्वमिति केचित्, तेषां यङ्लुकि
तरीतृणीति भाव्यम् । अन्येषां तु अनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामतीति तरीतृन्तीति ॥ ६ ॥

घृणु दीप्तौ ॥ (घर्णोति । घर्णते । जघर्ण) इत्यादि पूर्ववत् । (घृणा) । भिदादेराकृति-
गणत्वाद्ङ् । शिवस्वामी वकारोपधं पपाठ । तनादय उदात्ताः स्वरितेतः ॥ ७ ॥

वनु याचने ॥ दन्त्योष्टयादिः । (वनुते । वनुषे । वन्वे । वनुवहे । ववने । ववनिषे) ।
वादित्वादेत्वाभ्यासलोपनिषेधः । (वनिता । वनिष्यते । वनुताम् । अवनुत । वन्वीत) ।
आशिषि (वनिषीष्ट । अवनिष्ट । अवत । अवनिष्ठाः । अवथाः । विवनिषते । वंवन्त्यते । वं-
वन्ति) “ग्लास्नावनुवमां च” इत्यनुपसृष्टानां मित्त्वविकल्पे ‘वनु च नोच्यत’ इति घटादि-
कस्याग्रह इत्येके । अन्ये ‘अनन्तरस्य विधिः’ इति न्यायेन घटादिकस्य वनतेरेवेति । तेन
(वानयति । प्रवानयति) इत्येव भवति । (वनित्वा । वत्वा) । उदित्वादिङ्गभावे तनो-
त्यादित्वादनुनासिकलोपः । (वतः । वतवान्) “यस्य विभाषा” इत्यनिद्वत्त्वम् । (वन्तिः)

“नक्तिचिदीर्घश्च” इत्यनुनासिकलोपस्य दीर्घस्य च निषेधः । (वनी) वा(१)ञ्छा, तामिच्छतीति क्यजन्तात् णुल्, (वनीयकः) । अर्थिपर्यायः । अन्ये तु वनीयेत्यकारान्तं पठन्ति । तेषां वनीयतीति वनीयः, ततः संज्ञायां कन् । चान्द्रास्त्वमं परस्मैपदिनमाहुः । तन्मन्त्रे वनीति । ववानेत्यादि ॥ ८ ॥

मनु अवबोधे ॥ (मनुते । मेने) इत्यादि वनुवत् । उदात्तावनुदात्तौ ॥ ९ ॥

हुक्कृ करणे ॥ (करोति । कुरुतः । कुर्वन्ति । करोषि । करोमि । कुर्वः । कुर्मः । कुरुते । कुर्वते । कुरुषे । कुर्वे । कुर्वहे) । * “अत उत्सार्वधातुके” * इति सार्वधातु-
कपरस्योपप्रत्ययान्तस्य करोतेरकारस्योकारः । तपरकारणाल्लघूपधगुणो न भवति । “नित्य करोतेः” इति वकारमकारादौ नित्यमुकारस्य लोपः । कृतेऽस्मिन् “हलि च” इति दीर्घो “न भकुर्छराम्” इति निषिध्यते । न चोदिति तपरत्वेनैव विकारनिवृत्त्यर्थेन गुणवद्दीर्घोऽपि न भविष्यतीति मन्तव्यम् । तस्मिन् हि विकारनिवृत्त्यर्थं प्रसक्ते दीर्घस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् । न चोकारलोपस्य स्थानिवद्भावेनेह हलपरत्वाभावः ? दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति वा [पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्] इति वा स्थानिवत्वस्य निषेधात् । (चकार । चकतुः । चकथे । चकृव) । क्रादिव्यतिरेकाभावाल्लिटीडभावः । (चक्रे । चक्राते । चकृषे । चकृवहे) । न चाजादावन्तरङ्गत्वात्पूर्वं यण्यनच्कत्वाद् द्विवचनाप्रसङ्गः शङ्क्यः । “द्विवचनेऽचि” इति यणः स्थानिवत्त्वात् । (कर्ता । करिष्यति) । “ऋद्धनोः स्ये” इतीट् । (करोतु । कुरुतात् । कुरुताम् । कुरु । करवाणि । कुरुताम् । कुरुष्व । करवै) । “अत उत्सार्वधातुके” इत्यस्मिन्कर्तव्ये “उतश्च प्रत्ययात्” इत्यस्य हिलुको “असिद्धवदत्र” इत्यसिद्धत्वात्सार्वधातुकपरत्वेनोत्वं भवति । (अकारोत् । अकरोः । अकरवम् । अकुरुत । अकुरुयाः । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्याः) । “ये च” इति यकारादौ करोतेरुपप्रत्ययस्य क्त्यं लोपः । (कुर्वीत । कुर्वीयाताम् । कुर्वीय) । यणादेशः । आशिषि । (क्रियात् । क्रियास्ताम्) । “रिङ् शयगिल्ङक्षु” इति रिङादेशस्य रीङि प्रकृते रिङविधानात् “अकृत्सार्वधातुकयोः” इति दीर्घो न भवति । (कृषीष्ट, कृषीयास्ताम्) । रिङादेशे यकाराद्वाच्येति सीयुटि न भवति । “उश्च” इति लिङ्सिचोरात्मनेपदे कित्वाच्च गुणः । (अकार्षीत् । अकार्ष्याम्) । सिचि वृद्धिः । (अकृत । अकृषाताम्) । “ह्रस्वादङ्गात्” इति सिचोलोपः । “तनादिभ्यस्तथासोः” इति विकल्पितो लुङ् न भवति । तनादित्वाद्वास्योपप्रत्यये सिद्धे ष्यग्विधानादन्यत्तनादिकार्यं न भवतीति ज्ञापनात् । यद्वास्तु विकल्पः, तथापि “ह्रस्वादङ्गात्” इति लुगभावे लोपो भविष्यति । न च विकल्पेनास्य बाधोऽसिद्धत्वाल्लोपस्य । न च विकल्पविधानसामर्थ्यादसिद्धत्वेऽपि बाधः । तस्यान्यत्र (अतत, अतन्ति) इत्यादौ चरितार्थत्वात् । एवं च विकरणविधौ कृञ् उपादानं प्रपञ्चार्थं भवति । कर्मणि (क्रियते । अकारि) । “रिङ् शयगिल्ङक्षु” इति रिङादेशो यकि । अत्रान्वेयः । कथं क्रियतीति पुरुषकारइत्युपादाय “व्यत्ययो बहुलम्” इति कर्मण्यपि परस्मैपदसिद्धेः । तथा च गुरुटीकायां कृताः पुरोडाशाः, करिष्यन्ति(२)निर्वापा इति, अत्र कर्मण्येव लटि शतृप्रयोगो दृश्यते । प्रयोगमुखे तु तिङन्तप्रतिरूपको निपात इत्युक्तमित्याहुः । (कर्मकर्तरि क्रियते कटः स्वयमेव, अकारि अकृत कटः स्वयमेव) । “अचः कर्मकर्तरि” इति तशब्दे चलेर्वा चिण । (चिकीर्षति) । “इको झल्” इति कित्वाच्च गुणः ।

(१) याञ्छेति पुस्तकान्तरे पाठः ।

(२) कचित् पुस्तके करिष्यन्तो निर्वापा इति कर्मण्येव लटि शतृप्रत्ययो दृश्यते इति पाठ उपलभ्यते स तु प्रयोगमुखे तु तिङन्तप्रतिरूपको निपात इत्युत्तरग्रन्थासङ्गत्या ऽसंगतः स्तिभातीति चिन्त्यं विद्वद्भिः ।

“अज्जनगमाम्” इति दीर्घे “ऋत इद्धातोः” इतीत्ये रपरत्वे “हलि च” इति दीर्घः । (चेक्रियते) रिङ् । (चर्कति) इत्यादि । (कारयति कटं देवदत्तं यज्ञदत्तः, देवदत्तेनेति वा) “हक्रोरन्यतरस्याम्” इति वा प्रयोज्यं कर्म । (संस्करोति) । अलङ्करोतीत्यर्थः । तत्र संस्कृवन्ति समवयन्तीत्यर्थः । (समस्करोत् । सञ्चस्कार । सञ्चस्करतुः । सञ्चस्करिथ । सञ्चस्करिव) । “सुद् कात्पूर्वः” । “अडभ्यासव्यवायेऽपि” इति अधिकारे “सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूपणे” “समवाये च” इति कात्पूर्वः सुद्, समवायः समुदायः । “समः सुटि” इति समो मकारस्य रुः । तस्य “खरवसानयोः” इति विसर्जनीये “विसर्जनीयस्य सः” इति सत्वम् । “वा शरि” इति विसर्जनीयो न भवति, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् । वार्तिके तु [संपुकार्तं सो वक्तव्यः] इति रोरपवादः स एव विहितः । भाष्ये तु “समः सुटि” इति द्विसकारकनिर्द्देशात्सूत्रेणैव सविधिः सिद्ध इत्युक्तम् । “अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा” इति पक्षे सात्पूर्वस्यानुनासिकः, अत्रग्रहणं रूपकरणोपलक्षणम्, अनुनासिकाभावे “अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः” इत्यनुस्वार आगमः । क्रादिसूत्रे [कृजो सुडिति वक्तव्यम्] इति वचनात्समुत्क्रः क्राद्यन्यो भवतीति लिटिडागमः । भारद्वाजनियमोऽप्यसुट एवेत्यत इति वृत्त्यादौ स्थित(१)-मिति नेडिकल्पः, सुटि कात्पूर्वग्रहणं सुटोऽभक्तत्वज्ञापनार्थमिति व्यवस्थितत्वात्संक्रियत्वा इत्यादावृकारान्तत्वेऽपि संयोगादित्वाभावात् “गुणोर्तिसंयोगाद्योः” इति गुणो न भवति । तथा (संस्कृषीष्ट, समस्कृषाताम्) इत्यादौ “लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु” इति “ऋतश्च संयोगादेः” इतीप्पन्न भवति । “ऋतश्च संयोगादेर्गुणः” इत्यत्र तु संयोगोपधग्रहणं कर्तव्यं कृजोऽर्थमिति उक्तत्वात्संयोगाद्यवयवत्वाभावेऽपि ऋकारस्य (सञ्चस्करतुः) इत्यादौ किति लिटि गुणो भवति । एवमुपस्करोतीत्यादि, परिपूर्वत्वे तु “परिनिविभ्यः” इत्यादिना सुटः पत्वं भवति परिष्करोतीत्यादि । अड्व्यवाये तु “सिवादिनां वाड्व्यवायेऽपि” इति विकल्पो भवति (पर्यष्करोत्, पर्यष्करोत्) इत्यादि । (प्ररिचस्कार) इत्यादौ “स्थादिष्वभ्यासेन” इति न पत्वं, तत्र यतः प्राक् सितादित्यनुवर्तते, सम्पूर्वस्य क्वचिद्भूपणेऽपि सुडिष्यते । तदपिः समस्कुरुतेति, सूत्रे च दृश्यते “संस्कृतं भक्षाः” इति । उपात्कृज “उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु” इत्येतेष्वपि कात्पूर्वः सुड् भवति । प्रतियत्नसतो गुणान्तराधानहेतुरिहा, ऽसावाधिकायाय वृद्धस्य वा तादवस्थाय, विकृतमेव वैकृतं प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण्, गम्यमानार्थस्य वाक्यैकदेशस्य स्वरूपेणोपादानं वाक्याध्याहारः । (एधो दकस्योपस्कुरुते) । ‘कृजः प्रतियत्ने’ इति कर्मणि शेषे षष्ठी, “गन्धनादि” सूत्रेण प्रतियत्ने तडपि, उपस्करोत्यन्नं, विकरोतीत्यर्थः । (उपस्करोति,) वाक्यैकदेशमध्याहरतीत्यर्थः । (उपस्कृतं भुङ्क्ते) उपस्कृतं जल्पतीत्युदाहरणे हरदत्तेन क्रियाविशेषणं व्याख्यातम् । (उत्कुरुते दोषं, श्येनो वर्तिका मपकुरुते, राजानं प्रकुरुते, परदारान्प्रकुरुते । एधो दकस्योपस्कुरुते । गाथाः प्रकुरुते । शतं प्रकुरुते) । सूचयति, भर्त्सयति, सेवयते, सहसा प्रवर्तते, गुणान्तराधानाय ईहते, प्रकर्षेण कथयति, विनियुङ्क्ते इति क्रमेणार्थाः । “गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृजः” इत्येतेष्वर्थेषु वर्तमानात्कृजो ऽकर्त्रभिप्रायेऽपि तड् । (तमधिकुरुते) । “अधेः प्रसहने” इति तड्, प्रसहनमभिभवः, अपराजयो वा, पराजयः शक्तस्य क्षमयैव यस्तद्भाव सः, तथा च भारविः, भवादृशाश्चेदधिकुर्वते परा(२)निति । क्षमया न पराजयन्ते क्षमन्ते इत्यर्थः । (क्रोष्टा विकुरुते स्वरां) । “वेः शब्दकर्मण” इति तड् । अत्र कर्मति कारकं गृह्यते न क्रिया । अत्र सु-

(१) स्थितत्वात्स्थलीति पुस्तकान्तरे पाठः ।

(२) अद्यतनपुस्तकेषु रतिमिति पाठ उपलभ्यते, तत्र यद्यपि प्रसहनस्यासंगतेरधिपूर्वात्करोतेः “अधेः प्रसहने” इत्यात्मनेपदं न प्राप्नोति तथापि कर्त्रभिप्रायविवक्षायां “स्वरितचित्” इत्यात्मनेपदबोधम् ।

धाकरः । “वेः शब्दकमणः” इति चेदनुवाकं श्लोकं वा विकरोतीत्यत्रातप्रसङ्गः । नेह शब्द-
विषयो व्यापारो यस्य शब्दो निर्वर्त्यः । अत्र हि करोतिर्विनाशयतीत्यर्थो च निर्वर्तयतीति,
विकुरुते सैन्धवः, साधु दान्तः, सा(१)धु वलगतोत्यर्थः । “अकर्मकाच्च” इति पूर्ववत्तद् ।
यदायं वलगनायां कृञ् तदा सौकार्यातिशयाद्वलगनावचनस्तदा कर्तुः कर्मवद्भावेऽपि [“यक्-
चिणोः प्रतिषेधः] इत्यात्मनेपदाकर्मकत्वाच्च यक्चिणाविति विकुरुते सैन्धवः स्वयमेव, व्यकृत
सैन्धवः स्वयमेवेति भवतः । अत्रात्मनेपदाकर्मकेत्यनेनात्मनेपदविधावर्थान्तरबलादकर्मणा-
मन्तर्भावितण्यर्थानां सकर्मकाणां सौकार्यातिशयविवक्षया पुनरकर्मकाणां कर्मकर्तृविषयाणां
विग्रह इति येषां दर्शनं तेषां ‘विकारहेतौ सति विक्रियन्त’ इत्यत्र न यक्निषेधप्रसङ्गः । य-
तोऽत्र स्वत एव सकर्मकस्य कर्माविवक्षया ऽर्मेकत्वम्, येषां त्वात्मनेपदाकर्मकेति धातूपल-
क्षणं, तेषां विकरोतिरपि अर्थान्तर्गृह्यत्वा क्वचिदात्मनेपदनिमित्तं दृष्टमिति ‘विकारहेतौ सति
विक्रियन्ते’ इत्यत्रापि कर्मकर्तारि यक्निषेधेन भाव्यम् । (संसुकुरुते कन्या स्वयमेव, समस्कृत
कन्या स्वयमेव) इत्यत्रापि भूषाकर्मकत्वाच्च यक्चिणौ । (पदं मिथ्या कारयते) स्वरादि-
दुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । “मिथ्योपपदात्कृजोऽभ्यासे” इति ण्यन्तात्तद् । “गन्धनादि”
सूत्रचतुष्कमेव चाकर्त्रभिप्रायार्थम् । (अनुकरोति) । “अनुपराभ्यां कृञः” इति परस्मैपदम् ।
इदं च कर्त्रभिप्राये गन्धनादौ च प्राप्तस्य तडोऽपवादः । अनेन च कृञस्तद्विनिमित्तत्वमेव
निषिध्यत इत्यनुचिकीर्षतीत्यादौ “पूर्ववत्सनः” इति तद् न भवति । अत्रात्रेयः । ‘संज्ञापूर्-
वको विधिरनित्य’ इति मा नः सर्वान्पराकृथा इति परस्मैपदाभावमाह । (कृत्यम् । कार्यम्)
“विभाषा कृवृषोः” इति व्यङ्ग्यतौ । वासरूपेण तद्व्यादयोऽपि, (कर्तव्यं, करणीयम्) ।
विद्या (यशस्करो) श्राद्धकर आस्तिकः, प्रैषकरो भृत्यः । (“कृजो हेतुताच्छील्यानुलो-
म्येषु” इति कर्मण्युपपदे टप्रत्ययः । हेतुरैकान्तिकं कारणं, ताच्छील्यं तत्स्वभावता, आनु-
लोम्यमनुकूलता । टित्वात्स्त्रियां ङीप् । (शङ्करा नाम परिव्राजिका) तच्छील्यचेत्यत्र ता-
च्छीलिकं परमपि टप्रत्ययं “शमिधातोः संज्ञायाम्” इत्यच्प्रत्ययस्तत्र धात्वधिकारेऽपि पुन-
र्धातुग्रहणाद्वाधते । तथा च वार्तिकं [शमिसंज्ञायां धातुग्रहणं कृजो हेत्वादिप्रतिषेधार्थम्]
इति । अयं च टप्रत्ययो “न शब्दश्लोककलहगाथावैरचादुसूत्रमन्त्रपदेषु” इति निषेधाच्छ-
ब्दादिपूषपदेषु न भवतीत्यणेव, (शब्दकार) इत्यादि । दिवा हि प्राणिनश्चेष्टायुक्तान्क-
रोतीति (दिवाकरः) । “दिवाविभानिशाप्रभाभास्कृष्टान्तानन्तादिबहुनान्दीकिलिपिलि-
बिबलिभक्तिकर्त्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वर्त्येत्तद्वनुररुःपु” इति, दिवादिपूषपदेषु कृजष्टः । अहे-
त्वाद्यर्थ आरम्भः । तत्र दिवाशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाकर्मत्वं न भवतीति तत्र सुपीति
संबध्यते । अन्येषु कर्मणीति । विभां करोतीति (विभाकरः, प्रभाकरः) इत्यादीनि उदाहा-
र्याणि । (भास्करः) इत्यत्रैव भास्कर इति । करोतौ परे सकारस्य निदृद्धंशात्सत्वम् । “अतः
कृकमि” इति सत्त्वं तपरनिर्देशाच्च प्राप्नोति कर एव कार इति प्रज्ञा(२)दिः । अत्रानन्त-
करस्य नञ्समासेनैव सिद्धे ऽनन्तग्रहणं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरार्थम् । अन्यथा “तत्पुरुषे तुल्य”
इत्याद्युदात्तत्वं स्यात् । बहुशब्दो वैपुल्यवचनः, अन्यस्य संख्यात्वादेव ग्रहः । अत्रेष्टिः ।
किञ्चत्तद्बहुषु कृजोऽज्जिधानमिति । प्रयोजनं किङ्करोत्यादौ स्त्रियां टाप् । (किङ्करो) इति तु
पुंयोगे ङीप् । हेत्वादौ वा पूर्वसूत्रेण टप्रत्यये (तस्करः) इत्यत्र [तद्बृहतोः करपत्योश्चोदे-
वतयोः सुट् तलोपश्च] इति सुट् तलोपौ, (धनुष्करः, अरुष्करः) । “नित्यं समासेऽनुत्तरप-
दस्थस्य” इति विसर्जनीयस्य नित्यं षत्वम् । (कर्मकरः) “कर्मणि भृतौ” इति कर्मशब्द
उपपदे भृतौ गम्यमानायां टप्रत्ययः, (भृतिः) वेतनम् । अन्यत्र कर्मकारः । (स्तम्बकरिः)

(१) शोभनमिति पाठान्तरम् ।

(२) कर एव कारः, प्रज्ञादित्वाद्दण् । इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

ब्रीहिः । (शकृत्कारिः) वत्सः । “स्तम्बशकृतोः” इतीन् । [ब्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्] इत्यु-
 क्त्वादन्यत्र स्तम्बकारः शकृत्कार इति, (मेघङ्कुरः । ऋतिङ्कुरः । भयङ्कुरः) । “मेघर्तिभ-
 येषु कृञः” इति मेघादिषु कर्मसूपपदेषु खच् । खित्वान्मुम् । उपपदविधौ भयादयादिग्रहणं
 तदन्तर्विधिं प्रयोजतीत्युक्तत्वादभयादिशब्देऽप्युपपदे खच् भवति (अभयङ्कुरः) इति । (क्षेमङ्कुरः
 क्षेमकारः) । “क्षेमप्रियमद्रेण च” इति खजणौ । खचो विकल्पनेनैव कर्मण्यणि सिद्धेऽणग्रहणं
 हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम्, एवं प्रियमदयोरप्युदाहार्यम् । अनाढ्य आढ्यः क्रियते येन तत् (आ-
 ढ्यंकरणम्) । “आढ्यसुभगस्थूलपलितनगान्धप्रियेषु च्यर्थेष्वचवौ कृञः करणे ख्युन्” इति
 आढ्यादिष्वभूततद्भावविषयेषु अच्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु करणकारके ख्युन् । स्त्रियाम्- (आढ्यं-
 करणो) । “टिड्ढाणञ्” इत्यादिना ङीप् । एवं सुभगङ्कुरणमित्यादि, खित्वान्मुम् । उप-
 पदविधौ भयादयादिग्रहणं तदन्तर्विधिं प्रयोजयतीत्युक्तत्वादाढ्यादिष्वप्युपपदेषु ख्युन्
 भवति । अनाढ्यंकरणमित्यादि । (सुकृत्) । शोभनं कृतवानित्यर्थः । “सुकर्मपापमन्त्रपु-
 ण्येषु कृञ्” इति स्वादिषु कर्मसूपपदेषु कृञः क्तिप्, एवं कर्मकृदित्यादि । राजानं कृतवान्
 (राजकृत्वा) । “राजनि युधि कृञ्” इति राजनि कर्मण्युपपदे भूते कनिप् तुगागमः, स्त्रियां
 “वनो र च” इति ङीत्रेणै, (राजकृत्वरी) । (सहकृत्वा) । “सहे च” इति भूते कनिप् ।
 (अलङ्कुरिण्युः) । “अलङ्कृन्निराकृञ्” इति ताच्छोलिक इष्णुच्, (चक्रिः,) “भाषायां
 धाञ्कृञ्” इति किकिनोरन्यतरः, लिङ्ङावाद् द्विवचनम् । (चक्रम्) घञर्थे कः, “कृञादीनां
 के द्वे भवतः” इति द्विवचनम् । (चक्रोवाचाम राजा), “आसन्दीवदष्टोवचक्रोवत्” इति मतुपि
 चक्रोभावो निपातनात् । (क्रिया । कृतिः) । “कृञः श च” इति शक्तिनौ । कृञ इति
 योगविभागात्कथं, तुगागमः, कृत्येति, शस्य भावविषयत्वात्सार्वधातुकत्वाच्च यकि विक्र-
 रणे “रिङ् शयगिल्डङ्कु” इति रिङादेशः । (ईषदाढ्यं करो देवदत्तः, दुराढ्यङ्कुरः,) “कर्तृकर्म-
 णोश्च भृकृञोः” इति करोतेः कर्तृकर्मवाचिनि चकारादीषदादिषु चोपपदेषु खलप्रत्ययः ।
 ‘कर्तृकर्मणोश्च्यर्थयोः’ इति वचनाद्भूततद्भावविषयोऽयं प्रत्ययः । तदयमर्थः । अनाढ्योऽ-
 नायासेन दुःखेन सुखेन वा आढ्यः क्रियते इति । (चोरङ्कुरमाक्रोशति,) “कर्मण्याक्रोशे
 कृञः खमुञ्” इति कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्यमाने खमुञ् । अत्र करोतिः स्वभावादुच्चारण-
 क्रिय इति चोरशब्दोऽपि स्वरूपपरः, तदयमर्थः-चोरशब्दमुच्चार्याक्रोशतीति । अस्य धातु-
 सम्बन्धमात्रे विधानेऽपि णमुलन्तार्थानुरोधायाक्रोशार्थस्यैवानुप्रयोगः । (स्वादुङ्कुरं भुङ्के) ।
 “स्वादुमि णमुल्” इति णमुल् । स्वादुमित्यर्थग्रहणात्- (सम्पन्नकारं भुङ्के लवणकारं भुङ्के)
 इत्यत्रापि णमुल् भवति । अत एव स्वादुमीतिनिर्देशादुपपदस्य मान्तत्वम् । ननु प्रकृतः
 खमुञ् विधीयतां खित्वान्मान्तत्वं भविष्यति किं निपातनेन, एवं तर्हि लिङ्ङाविशिष्टपरिभा-
 षया “वोतो गुणवचनात्” इति ङीपन्तस्य स्वाद्वीशब्दस्योपपदत्वं माभूदिति निपातनम्,
 भावप्रत्ययविषये हि मान्तत्वनिपातने उकारान्तत्वाभावान्नास्ति ङीषः प्रसङ्गः । किं च
 च्यन्तस्य स्वाद्वादेर्मान्ततार्थं, तस्य ह्यव्ययत्वात् खित्वनिबन्धनो मुम्नास्ति । अत्र णमुल्-
 विषये वासरूपविधिना क्त्वापि भवति (स्वादुङ्कृत्वा भुङ्के) इत्यादि । (अन्यथाकारं भुङ्के) ।
 * “अन्यथैवंकथमित्थं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत्” * इत्यन्यथादिषु उपपदेषु णमुल्, सिद्धशब्दः प्राप्त-
 वचनः, प्राप्तप्रयोगश्चेत्करोतिरित्यर्थः, प्राप्तप्रयोगत्वं च निरर्थकत्वात्, तेनान्यथेति यावानर्थ-
 स्तावानेवान्यथाकारमिति । एवमेवङ्कुरमित्यादि । अत्रापि वासरूपेण क्त्वापि भवति । ते-
 नान्य (१)थाकृत्वा परिहरतीत्यादि भवति । (यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहं भोक्ष्ये किन्त-
 वानेन) । * “यथातथयोरसूयाप्रतिवचने” * इति कृञः सिद्धाप्रयोगाद्यथातथयोरुपपदयोरसूया-
 प्रतिवचने गम्यमाने णमुल्, यत्र प्रश्ने प्रतिवचनमसूयायां भवति तदसूयाप्रतिवचनम् । (अकृ-

(१) तेनान्यथा चोदितमन्यथाकृत्वा परिहार इत्यादि भवतीति पुस्तकान्तरे पाठः ।

तकारं) करोति, अकृतं करोतीत्यर्थः । “समूलाकृतजीवेषु हनूकृजप्रहः” इति णमुल् । कपा-
दित्वाद्यथाविध्यनुप्रयोगः । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः । किं तर्हि (नीचैः कारमाचक्षे, नीचैः कृत्य,
नीचैः कृतेति वा) । “अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः क्त्वाणमुलौ” इति क्त्वाणमुलौ ।
यथाभिप्रेतं न भवति तथा ऽऽख्याने गम्यमाने, अत्र हि पुत्रजन्मनि प्रियमुच्चैराख्येयं गोप
नीयवत्केनचिन्नौचैराख्यायते, “तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्” “क्त्वा च” इति समासवि-
कल्पः, (तिर्यक्कृत्य गतः तिर्यक्कृत्वा गतः, तिर्यक्कारमिति वा) । समाप्य गत इत्यर्थः ।
“तिर्यच्यपवर्ग” इति क्त्वाणमुलौ, । अपवर्गः समासिः, पूर्ववत्समासविकल्पः, (मुखतः-
कृत्य, मुखतःकृत्वा, मुखतःकारं गच्छति) । “स्वाङ्गे तत्प्रत्यये कृभ्वोः” इति क्त्वाणमुलौ,
पूर्ववदत्रापि समासविकल्पः । (नानाकृत्य, नानाकृत्वा नानाकारं, विनाकृत्य, विनाकृत्वा,
विनाकारम् । द्विधाकृत्य, द्विधाकृत्वा, द्विधाकारम् । द्वेधाकृत्य, द्वेधाकृत्वा, द्वेधाकारम्,)
एवं द्वेधं कृत्वेत्यादि । “नाधार्थप्रत्यये च्यर्थः” इति क्त्वाणमुलौ । पूर्ववत्समासः । सूत्रार्थो
भवतावुक्तः । (कृतः । कृतवान्) । कृतं गृह्णाति (कृतयति) । “मुण्डमिश्र” इत्यादिना
णिच्, स्वभावादगृह्णात्यर्थे प्रत्ययः । कृतमनेन (कृती) । “इष्टादिभ्यश्च” इतीनिः । कृतञ्च
तदपकृतं च— (कृतापकृतं,) [कृतापकृतानामुपसंख्यानम्] इति समासः । (कृत्रिमम्)
“ङितः क्त्रिः,” “क्त्रेमेन्नित्यम्” इति । कडति माद्यतीति (कडः) । अच् । कडं करोतीति
कडंकरो मापमुद्गादिकाष्टं, तदर्हतीति (कडङ्कुर्यः, कडङ्कुरीयः,) “कडङ्कुरदक्षिणाच्छ च”
इति अर्हतीत्यर्थे यच्छौ । अत्रैव निर्देशादचि सुमागमः । (कर्म) । मनिन् । कर्मं शीलोऽस्य
(कर्मः) “छत्रादिभ्यो णः” इति णः । “कर्मस्ताच्छील्ये” इति निपातनाद्विलोपः । “नस्त-
ङित” इति विलोपे सिद्धे निपातनं णेऽपि क्वचिदणकृतं कार्यं भवतीति ज्ञापनार्थं, तेन तापसी
चौरित्यत्र णेऽप्यणकृतो डीब् भवतीति पूर्वोक्तम् । कर्मणे प्रभवति (कर्मुकम्) “कर्मण
उकञ्” इति “तस्मै प्रभवति” इत्यर्थे उकञ् । सर्वकर्म व्याप्नोति (सर्वकर्मीणः)
“तत्सर्वादिः” इत्यादिना खः, कर्मणि घटते (कर्मठः) । “कर्मणि घटो ऽठच्” इति अठच् ।
(कर्मी,) व्रीह्यादित्वादिनिः । (कर्मणम्) “तद्युक्तात्कर्मणोः” इति व्याहृतार्थवाग्युक्तात्क-
र्मणः स्वार्थेऽण् । “अन्” इति प्रकृतिभावः । (कारुः) “कृवापाजि” इत्युण् । (क्रतुः)
“कृजः क्रतुः” इति क्रतुप्रत्ययः । (कार्पासः) “कृजः पासण्” इति पासण्, (कृकः)
“कृदाधाराचिकलभ्यः कः” इति कः, बाहुलकात्कलोपगुणधोरभावः । (ऊरीकृत्य, पट-
पटाकृत्य) । “ऊर्यादिचिवडाचश्च” इति कृभ्वस्तियोगे ऊर्यादीनां गतिसंज्ञा । तथा च वृत्तिः ।
चिवडाचोः कृभ्वस्तियोगे विधानादूर्यादीनामपि तैरेव योगे गतिसंज्ञेति, वार्तिकमपि [कृभ्व-
स्तियोग इति वक्तव्यम्] इति । संज्ञाप्रयोजनं समासादि । ऊर्यादीनां प्रयोगोऽपि कृभ्वस्ति-
योग एवेति कैयटपदमज्ञर्थोः । कथं तर्हि भवति ‘आविश्रक्षुपोर्भवदसाविव राग’ इति । ‘अभ-
वद्युगपद्विलोलजिह्वा युगलीढोभयसृक्कभागमाविः’ इति च । स्वतन्त्राः कवय इति हरदत्तः ।
तत्राप्याविः प्रादुःशब्दौ मुक्त्वा अन्येषामूर्यादीनामर्थस्वभावात्करोतियोग एव प्रयोगः ।
अत एव वृत्तिकृता गणवृत्तिकृता अन्यैश्च शाकटायनादिभिः करोतियोग एवोदाहरणं
दर्शितम् । श्रच्छब्दस्य दधातिनैवयोग इत्यन्ये, श्रौपट् वषट् स्वाहा स्वधेत्येतेषां
पञ्चानां चादिषु पाठादक्रियायोगेऽपि प्रयोगः । अन्येऽप्यूर्यादय उदाहार्याः । (कारिका-
कृत्य) । क्रियां कृत्वेत्यर्थः । [कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम्] इति गतित्वम्, “धात्वर्थ-
निर्देशे ण्वुल्” इति ण्वुलन्तः कारिकाशब्द इति न्यासे, (खाट्कृत्य) “अनुकरणं चानि-
तिपरम्” इति गतिसंज्ञा, अनुकरणस्य इति परत्वे तु खाडिति कृत्वा । (सत्कृत्य)
“आदरानादरयोः सदसती” इति गतित्वं, प्रीतिपूर्वकप्रत्युत्थानादिविषयत्वरं आदरः,
अवज्ञा कर्त्तव्यं प्रत्युत्थानादिकं प्रत्युपेक्षा ऽनादरः । अन्यत्र सत्कृत्वा, असत्कृत्वा । शोभ-
नमशोभनञ्च कृत्वेत्यर्थः (अलंकृत्य) । “भूपणे ऽलम्” इति गतित्वं, भूपणादन्यत्रालं

कृत्वा, करणेनालमित्यर्थः । अनुकरणमित्याद्यस्त्रयो योगाः स्वभावात् कृञ्विपयाः, पुरस्कृत्य पूर्वदेशे कृत्वेत्यर्थः । “पुरोऽव्ययम्” इति गतिसंज्ञा, “पूर्वाधरावराणामसिपुर्ध्वश्चै-
 पाम्” इति सप्तम्यन्तात् स्वार्थे ऽसिप्रत्ययः पुरादेशश्च, “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः” इत्यव्ययत्वम्,
 “नमस्पुरसोर्गंत्योः” इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । अव्ययादन्यत्र, पुरः कृत्वा गतः । (अ-
 स्तकृत्य) । “अस्तञ्च” इति गतिसंज्ञा, चकारोऽव्ययमित्यनुकर्षणार्थः, तेनात्रैव निर्देशा-
 दस्तंशब्दो मकारान्तोऽव्ययमस्तीति ज्ञायते । अस्य त्वदर्शनमर्थः । अन्यत्रास्तङ्गतः क्षिप्तं
 कृत्वेत्यर्थः । द्वाविमौ योगौ करोत्यविषयावपि दृश्येते, यथा ‘तुरासाहं पुरोधाय’ । अस्तङ्गत्य
 सविता पुनरुदेति । (अदःकृत्य) । “अदोऽनुपदेशे” इति गतित्वम् । उपदेशः परार्थे वाक्यप्र-
 योगः । ततोऽन्योपदेशः, स्वयमेव बुद्ध्या परामर्श इति यावत्, परस्य कथने त्वद्ः कृत्वा
 गत इति, सूत्रे ऽद इति द्वितीयान्तानुकरणेनामुना कृत्वेत्यर्थेऽदः कृत्वेत्येव भवतीत्यात्रेयः ।
 (तिरस्कृत्य) “विभाषा कृजि” इति तिरसो वा गतित्वम्, अन्तर्द्धौ “तिरसोऽन्यत-
 रस्याम्” इति विसर्जनीयस्य वा सत्वम्, अन्यदा तु “कुप्त्रोऽकः पौ च” इति जिह्वामू-
 लीयविसर्जनीयौ द्रष्टव्यौ, अगतित्वे “तिरसोऽन्यतरस्याम्” इति सत्त्वं गतेरितीह न भवती-
 त्यात्रेयः । केचित्तु तत्र गतिग्रहणं नानुवर्तयन्ति, तेन तिरस्कृत्येत्यत्रापि सत्वम् । अत एव
 पराभवेऽपि तिरस्कार इति, अयं पक्षो भाष्यवृत्तिन्यासपदमज्जर्यादौ न दृश्यते । (उपाजे-
 कृत्य । उपाजेकृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा) इति, “उपाजेऽन्वाजे” इति वा कृजि
 गतित्वम् । उपाजेऽन्वाजेऽशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तते ।
 (साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा) । “साक्षात्प्रभृतीनि च” इति कृजि वा गतित्वम्, अत्र वा-
 र्तिकम् [साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थग्रहणम्] तत्र चिप्रत्ययप्रतिषेध इति । तेन च्यन्तस्योर्थादि-
 त्वाद् नित्यं गतित्वम् । अस्य च प्रयोजनमकारान्तेषु लवणोक्त्येत्यादौ । अत्र लवणमुष्ण-
 मुदकं शीतमाद्रमिति पञ्च पठ्यन्ते, एषामत्रैव निपातनाद्गतित्वसन्नियोगेन मान्तत्वम् ।
 अत्राग्नौवशेऽप्रभृतयः केचिदेजन्ताः पठ्यन्ते, ते विभक्तिप्रतिरूपका निपाताः, प्रादुस्भाविस-
 शब्दाविह पठ्येते, तयोर्थादित्वान्नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थः पाठः । ऊर्थादिपाठस्तु कृष्णस्ति-
 योगे नित्यार्थः । अत्र नमःशब्दः पठ्यते स यदा गतिसंज्ञकस्तदोपसर्गवद्बृत्त्या कृजः प्रणाम-
 वचनत्वं द्योतयतीति प्रणामापेक्षया कर्मणि देवादौ “नमःस्वस्ति” इत्येतद् बाधित्वा ‘उप-
 पदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी’ इति नमस्यति देवानिति वत् नमस्करोति देवानिति
 द्वितीयैव भवति । अगतित्वे तु करोतिक्रियाकर्मभावापन्नं विशेष्यभूतं प्रणाममाचष्ट
 इति देवादावकर्मणि “नमः स्वस्ति” इति चतुर्थी । तथा च भट्टिः—“नमश्चकार
 देवेभ्यो, रावणाय नमस्कुर्वाः” इति । स्वयं भुवे नमस्कृत्येत्यत्र तु नमसो गतित्वे कृजो
 विशेषकत्वात्प्राप्तां कारकविभक्तिं द्वितीयां “क्रियार्थोपपदस्य” इति चतुर्थी बाधते,
 तदत्रायमर्थो वाच्यः, स्वयम्भुवं प्रीणयितुं प्रणम्येति । वर्द्धमानस्तु श्राद्धाय निगृह्यते इति
 वत्क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति चतुर्थीमाह । (उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । मनसिकृत्य ।
 मनसि कृत्वा) । बुद्धौ कृत्वेत्यर्थः । “अनत्याधानउरसिमनसी” इति उरसिमनसी-
 त्यनयोर्वा गतित्वम् । अत्याधानमुपश्लेषस्तदभावोऽनत्याधानम् । अत्याधाने तु उरसि
 कृत्वा पाणिं शेते इति । सप्तम्यन्तप्रतिरूपकावेतौ (मध्येकृत्वा । मध्येकृत्य । पदे कृत्वा पदे-
 कृत्य । निवचने कृत्वा । निवचनेकृत्य,) “मध्येपदेनिवचने च” इति वा गतित्वम् । अनत्या-
 धाने मध्येपदेशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ, निवचनं वचनाभावः । सतृगमिति वदव्ययीभावः ।
 उच्चारणसामर्थ्यात्सप्तम्या लुङ् न भवतीति न्यासे । हरदत्तस्तु निपातनादेकारान्तत्वं न
 पुनरेषा सप्तमी । वाचं नियम्येति व्याख्यानात् । निपातनं चाविशेषेण न तु संज्ञासंज्ञियुक्तं,
 निवचनेकृत्वेत्युदाहृतत्वादित्याहु रिति । अत्याधाने पदेकृत्वा शिरःशेते (हस्तेकृत्य । पाणौ-
 कृत्य) “नित्यं हस्ते पाणवुपयमने” इति नित्यं गतित्वम्, निपातनादलुगिति

न्यासे, सप्तम्यन्तप्रतिरूपकाविति हरदत्तादयः । उपयमनं दारकमति वृत्तौ, अन्ये तु स्वीकरणमात्रमिच्छन्ति । हस्तेकृत्य महास्त्राणीति । आत्रेयस्तूपयमनवामपरित्यागलक्षणं स्वीकरणं, तथा च भट्टिः—‘हस्तेकृत्य त्वमाश्वासीः’ इति । (प्राध्वंकृत्य, शकटं गतः) बन्धनेनाकूलं कृत्वा गत इत्यर्थः । “प्राध्वं बन्धने” इति गतित्वम् । पाध्वंशब्दस्य मान्तस्याव्ययस्यानुकूल्यार्थत्वाद्बन्धनइत्यर्थद्वारेण बन्धने सति यदानुकूल्यमिति, अबन्धने तु प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः । विनापि बन्धनेनानुकूलं कृत्वेत्यर्थः, (जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य, उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य,) “जीविकोपनिषदावौपम्ये” इति गतित्वम् । इवशब्दप्रयोगे जीविकोपनिषदौ स्वार्थे वर्तते नौपम्यइत्यगतित्वान्न समासः । मामधिकृत्वा ईश्वरो भवेति, मां विनियुज्येत्यर्थः । यथा ‘स्वरितेनाधिकारः, ग्रामे ऽधिकृतः’ इत्यनयोः प्रयोगयोर्विनियोगो ह्यर्थः । “विभाषा कृञि” इत्यधेरैश्वर्यं गम्यमाने कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । अस्याः फलम् “आकडारात्” इति गतिसंज्ञाबाधः । द्वितीया त्वधिकृजोविनियोगार्थत्वात्कर्मणीत्येव सिद्धा । अगतित्वे तु प्रादिसमासस्य [कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः] इति निषेधाद्वाक्यमेव भवति । कर्मप्रवचनीयत्वाभावे तु गतित्वात्समासे मामधिकृत्येति । अनुदात्त उभयतोभाषः ॥ ८ ॥

इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसङ्गमहाराजमहामन्त्रिणा मा-
ण्यपुत्रेण माधवसहोदरेण सायणाचार्येण विरचितायां माधवीयायां धातुवृत्तौ
उविकरणास्तनादयः सम्पूर्णाः ।

अथ क्रयादयः ।

हुकीञ् द्रव्यविनिमये ॥ (क्रीणाति । क्रीणीतः । क्रीणन्ति । क्रीणासि । क्रीणासि । क्रीणीवः । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । क्रीणीषे । क्रीणे । क्रीणीवहे) इत्यादि । “क्रयादिभ्यः श्ना” इति शपोऽपवादः श्ना “श्नाभ्यस्तयोरात्” इति किति सार्वधातुकभालोपः । हलादौ तु “ईहल्यघोः” इतीत्वम् । झिञ्योः परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वादीत्वात्पूर्वमन्तादेशात् श्नाभ्यस्तयोरा-
लोपः । (चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रियथ । चिक्रेथ । चिक्रियथुः । चिक्रिय । चिक्राय । चिक्रय । चिक्रिये । चिक्रियाते । चिक्रियिषे । चिक्रियिष्वे । चिक्रिये । चिक्रियिवहे) क्रादिनियमादिद्, थलि तु भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः । अगुणवृद्धिविषये इयङ् । “एरनेकाच” इति यण् तु संयोगपूर्वत्वान्न भवति । (क्रेता । क्रेष्यति । क्रेष्यते । क्रीणातु । क्रीणीतात् । क्रीणीताम् । क्रीणन्तु । क्रीणीहि । क्रीणानि । क्रीणाव । क्रीणीताम् । क्रीणाताम् । क्रीणताम् । क्रीणीष्व । क्रीणावहे) । तातडः स्वतो ङित्त्वाद्भेदश्चापित्त्वेन ङित्त्वादीत्वम् । उत्तमे त्वाटः पित्त्वेन ङित्त्वाभावादीत्वाभावः । (अक्रीणात् । अक्रीणीताम् । अक्रीणाः । अक्रीणीतम् । अक्रीणीत । अक्रीणाम् । अक्रीणीव । अक्रीणीत । अक्रीणीथाः । अक्रीणाथाम् । अक्रीणीध्वम् । अक्रीणि । अक्रीणीवहि । क्रीणीयात् । क्रीणीयाताम् । क्रीणीयाः । क्रीणीयाम् । क्रीणीयाव) । यासुटो ङित्त्वात्पिठ्वनेष्वपीत्वम् । (क्रीणीत । क्रीणीयाताम् । क्रीणीथाः । क्रीणीय । क्रीणीवहि । क्रीणीमहि ।) सीयुटि (१) भालोपः । आशिषि (क्रीयात् । क्रीयास्ताम् । क्रेषीष्ट । क्रेषीयास्ताम्) इत्यादि । (अक्रेषीत् । अक्रेषाम् । अक्रेषम्) सिचि वृद्धिः । (अक्रेष्ट । अक्रेषाताम् । अक्रेष्टाः । अक्रेषि । चिक्रीषति । चिक्रीषते । चिक्रीयते । चिक्रेति । क्रापयति । अचिक्रपत्) । “क्रीङ्जीनां गौ” इत्यात्वे पुक् । (शतेन शतायः

वा परिक्रीणीते) । “परिच्यवेभ्यः” इत्यर्द्धमिप्रायेऽपि तद् । एवं व्यवभ्यामपि । इह पर्यादय उपसर्गा गृह्यन्ते इति बहु विक्रीणाति वनमित्यादौ न भवति । “परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्” इति परिपूर्वस्य क्रीणातेः साधकतमस्य पक्षे सम्प्रदानत्वम् । परिक्रयणं वेतनादिना नियतकालं स्वीकरणम् । (क्रीत्रिमम्) “डूवितः क्रिः” । “कत्रेर्मम् नित्यम्” । (क्रीतः । क्रीतवान्) । अश्वेन क्रीता (अश्वक्रीती) । धनेन क्रीता (धनक्रीती) “कर्तृकरणे कृता बहुलम्” इति तृतीयासमासः । स च “गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः” इति क्रीतशब्देनेति “क्रीतात्करणपूर्वात्” इत्यदन्तात् क्रीतान्तात्प्रातिपदिकाद्विधीयमानो ङीप् भवति । “सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी” इत्यत्र तु बहुलप्रहणादाबन्तेन समास इति अनदन्तत्वान्ङीपभावो वाच्यः । अन्तवद्भावेन टाबन्तोऽपि कृदन्त एवेति कृदन्तलक्षणसमासलाभः । (क्रयः) “इरच्” । अवक्रियते व्यवहियतेऽनेनेति (अवक्रयः) । आयस्थानेषु वणिजादिभिर्दीयमानः स्वामिप्राप्तो भागः, यस्य पिण्डक इति प्रसिद्धिः । “पुंसि संज्ञायाम्” इति घः । क्रयार्थं प्रसारितं (कय्यम्) । “अचो यत्” “कय्यस्तदर्थे” इत्ययादेशः । अत्र तच्छब्देन क्रयः परामृश्यते । अन्यत्र गुणे क्रयः । (कायकः,) ण्वुल्, (क्रियकः) “क्रिय इकन्” इति इकन् ॥१॥

प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च ॥ कान्तिः कामनेति पुह्वकारे । (प्रीणाति । प्रीणीते) इत्यादि क्रीणातिवत् । (प्रीणयति । अपिप्रीणत्) [धूञ्प्रिप्रोर्नुक्त्वच्चयः] इति नुक् । प्रीणातीति (प्रियः) । “इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः” इति कः । प्रेष्ठ इत्यादि दिवादाबुक्त्वात् । २ ॥

श्रीञ् पाके । (श्रीणाति । श्रीणीते) इत्यादि क्रीणातिवत् । (श्राययति । अशिश्रयत्) वृद्ध्यायौ ॥ ३ ॥

मीञ् हिंसायाम् ॥ (मीनाति । मीनीतः । मीनासि । मीनामि । मीनीवः । मीनीते । मीनाते । मीनीषे । मीने । मीनीवहे । ममौ । मिम्यतुः । ममिथ । ममाथ । मिम्यथुः । मिम्य । ममौ । मिम्यिव) । “मीनातिसिनीति” इत्येज्विषये आत्वं ल्यपि च । अन्यत्र “एरनेकाच” इति यण् । (मिम्ये । मिम्यिषे । मिम्ये । मिम्यिवहे । माता । मास्यति । मास्यते । मीनातु । मीनीतम् । अमीनात् । अमीनीत । मीनीयात् । मीनीत) आशिषि । (मीयात्) योसुटः कित्वाद्नेज्विषयत्वान्नात्वम् । (मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त । अमासाताम्) । आत्वे “यमरमनमाताम्” इति सगिटौ । सनि (मित्सति । मित्सते) “सनिमीमा” इत्यच इस् । “सः स्याद्धातुके” इति तत्वम् । “अत्र लोप” इत्यभ्यासलोपः । (मेमीयते । मेमेति) । “मीनाति” इति स्तिपा निर्देशान्नात्वम् । (मापयति) । आत्वे पुक् । (अमीमपत् । प्रमीणाति) । “हिनुमीना” इत्युपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य मीनाशब्दनकारस्य णत्वम् । (प्रमीणीतः । प्रमीणन्ति) इत्यादौ परनिमित्तकस्येत्वस्याल्लोपस्य च पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वादेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वा णत्वम् । (मीत्वा । मीतः । मीतवान् । प्रमाय) । “मीनाति” इति ल्यप्यात्वम् । (ईषत्प्रमयः । मयः) । (निमिमिलियां खलचोः प्रतिषेधः] इत्यात्वन्निषेधः ॥ ४ ॥

षिञ् बन्धने ॥ (सिनाति । सिनीते) । इत्यादि क्रीवत् । (सिषाय । सेष्यति) इत्यादि । “आदेशप्रत्यययोः” इति षत्वम् । (सिष्यतुः) इत्यादौ “एरनेकाच” इति यण् । (सिषीषति) इत्यत्र “स्तौतिण्योः” इत्यषत्वम् । “अज्ज्ञनगमा” इति दीर्घः । (सितः । सितवान्) ॥२॥

स्कुञ् आप्रवणे ॥ सौत्रोऽयमित्याचार्यो इति । “स्तम्भुस्तुम्भुस्कुम्भुस्कुम्भुस्कुम्भुः” इत्यत्र वृत्तिकारः, एते सौत्रा धातवः, स्कुञ् आप्रवणे क्रयादिरिति । (स्कुनाति । स्कुनीतः । स्कुनन्ति । स्कुनासि । स्कुनामि । स्कुनीते । स्कुनीषे । चुस्काव । चुस्कुवतुः चुस्कविथ । चुस्कोथ । चुस्कुव । चुस्कुविथ । चुस्कुवे । चुस्कुविषे । चुस्कुविवहे । “शपूर्वाः” इति खयः शेषः, (स्कोता । स्कोप्यति । स्कोप्यते । स्कुनातु । स्कुनीताम् । स्कुनीहि ।

स्कुनानि । स्कुनाव । स्कुनीताम् । स्कुनाताम् । स्कुनीष्व । स्कुन । स्कुनावहै । स्कुनोतु । स्कुनुताम् । स्कुन्वन्तु । स्कुनु । स्कुनवानि । स्कुनुताम् । स्कुन्वाताम् । स्कुन्वताम् । स्कुनीष्व । स्कुनवै । अस्कुनात् । अस्कुनीताम् । अस्कुनाः । अस्कुनाम् । अस्कुनीत । अस्कुनाताम् । अस्कुनीथाः । अस्कुनि । अस्कुनीवहि । अस्कुनोत् । अस्कुनुताम् । अस्कुनोः । अस्कुनवम् । अस्कुनुत । अस्कुन्वाताम् । अस्कुनुथाः । अस्कुन्वि । स्कुनीयात् । स्कुनीथाः । स्कुनीयाम् । स्कुनीत । स्कुनीयाताम् । स्कुनीथाः । स्कुनीय । स्कुनुयात् । स्कुन्वीत । स्कुनीथाः । स्कुन्वीय) । आशिपि । (स्कूयात् । स्कूयास्ताम् । स्कोपीष्ट । स्कोपीय । अस्कौपीत् । अस्कौष्टाम् । अस्कौष्ट । अस्कौषाताम् । चुस्कूपति । चुस्कूपते । चोस्कूयते । चोस्कूति । स्कावयति । अचुस्कवत् । स्कुत्वा । स्कुतः । स्कुतवान्) ॥६॥

युज् बन्धने ॥ (युनाति । युनीते । योता) इत्यादि स्कुनातिवत् । (युयूपति) इत्यत्र “सनीवन्तर्द्ध” इत्यादौ युग्रहणेन उर्णूरुसाहचर्यान्निरनुबन्धकत्वाच्च मिश्रणार्थस्यादादिकस्य ग्रहणादिङ्गविकल्पो न भवति । क्रयादयोऽनुदात्ता उभयतो भाषाः ॥ ७ ॥

अथ सेट आह ॥

कनूज् शब्दे ॥ एतदादयो धूजन्ता उदात्ता उभयतो भाषाः । (कनूनाति । कनूनीते) इत्यादि स्कूनातिवत् । (चुक्ताव । चुक्नुवतुः । चुक्नुवे । चुक्नुवाते) । आर्द्धधातुके त्विङ्भवति । (क्विता । क्विष्यति । क्विषीष्ट । अक्तावीत् । अक्विष्टाः) सनि तूगन्तत्वात् “सनि ग्रहगुहोश्च” इतीप्तिपेधः । (चुक्नुषति । चुक्नुषते) इत्यादि ॥ ८ ॥

द्रूज् हिसायाम् ॥ (द्रूनाति । द्रूनीते) इत्यादि कनून्व(१)त् ॥ ९ ॥

पूज् पवने ॥ पवन् पृतीकरणं, सकर्मकोऽयम् । तथा च पुनात्यर्गिन, पुनीते आत्मानं कर्षकेण, व(२)लजं पुपूषत इत्यादौ सकर्मकत्वं दृश्यते । (पुनाति । पुनासि । पुनामि । पुनीते । पुनीषे । पुने) । “प्वादीनां ह्रस्वः” इति शिति परे ह्रस्वः । (पुपाव । पुपुवतुः । पुपविथ । पुपुविव । पुपुवे । पुपुविरे । पुपुविषे । पुपुवे । पविता । पविष्यति । पविष्यते । पुनातु । पुनीताम् । पुनीष्व । पुनै । अपुनात् । अपुनीताम् । अपुनाः । अपुनाम् । अपुनीव । अपुनीत । अपुनाताम् । अपुनीथाः । अपुनि । अपुनीवहि । पुनीयात् । पुनीथाः । पुनीयाम् । पुनीत । पुनीयाताम् । पुनीथाः । पुनीय) । आशिपि (पूयात् । पूयास्ताम् । पविषीष्ट । अपावीत् । अपाविष्टाम् । अपाविषुः । अपविष्ट । पुपूषति । पुपूषते) । उगन्तत्वादिनटत्वम् । (पोपूयते । पोपोति । पावयति । अपोवत्) “ओः पुयण्जि” इत्यभ्यासस्येत्वम् । “दीर्घो लघोः” इति दीर्घः । (पूत्वा । पूतः । पूनाः) यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । “पूजो विनाशे” इति निष्ठान्तत्वम् । शेषाः कृतः पवतिवत् ॥ १० ॥

लूज् छेदने ॥ (लुनाति । लुनीते) इत्यादि पुनातिवत् । (लवित्रम्) । “अर्तिलु” इति इत्रः । (लूत्वा । लूनः) । “लवादिभ्यः” इति निष्ठान्तत्वम् । (लुनिः) । “ऋलवादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत्” इति नत्वम् । (लवकः) । “प्रसुलवः सममिहारे वुन्” इति वुन् । (अमिलावः) । “निरभ्योः पूलवोः” इति घञ् । अपोऽपवादः । (लोत्रम्,) करणे ष्टृन् । (लोतः) “हसिमृगिणवाऽमिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्” इति तन् । उभयत्र “तितुत्र” इतीप्तिपेधः ॥ ११ ॥

स्तृज् आच्छादने ॥ (स्तृणाति । स्तृणासि । स्तृणामि । स्तृणीते । स्तृणीषे । स्तृणे । तस्तार । तस्तरतुः । तस्तरिथ । तस्तरिव । तस्तरे । तस्तरिषे । तस्तरिवहे) । “ऋच्छत्युताम्” इति गुणः । वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिः । कृते वा गुणे वृद्धिरित्युक्तम् । (स्तरिता । स्तरीता । स्तरिष्यति । स्तरिष्यते । स्तरीष्यति । स्तरीष्यते) । “वृत्तो वा” इत्यलिटीयो दीर्घविकल्पः । (स्तृणातु । स्तृणीहि । स्तृणानि । स्तृणाव । स्तृणीताम् । स्तृणीष्व ।

(१) कनूनातिवदिति पुस्तकान्तरे पाठः । (२) शालजान् इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

स्तृणैः । अस्तृणात् । अस्तृणीताम् । अस्तृणाः । अस्तृणाम् । अस्तृणीत । अस्तृणीयाताम् । स्तृ-
णीत । स्तीर्यात् । स्तीर्णीष्ट । स्तरिपीष्ट) । “लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु” इतीङ्गिकल्पः । “उश्च”
इति कित्त्वम् । इदपक्षे “वृतः” इति दीर्घस्य “न लिङि” इति निषेधः । (अस्तोरीत् । अ-
स्तारिष्टाम्) । “सिचि च परस्मैपदेषु” इतीदो न दीर्घः । (अस्तीर्ष्ट । अस्तरिष्ट । अस्त-
रिष्ट) । “लिङ्सिचोः” इतीङ्गिकल्पः इति “वृत” इति वा दीर्घः । अनिटि “उश्च” इति कि-
त्त्वम् । (तिस्तीर्षति । तिस्तरिषति । तिस्तरिपीति) । “इद् सनि वा” इति वेद् । इति
पूर्ववद्दीर्घः । (स्तारयति । अतस्तरत्) । “अत्स्मृद् वृत्वर” इत्यभ्यासस्यात्वम् । (मणि-
प्रस्तारः) । “प्रे स्त्रोऽयज्ञ” इति घञ् । यज्ञविषये त्वपि (प्रस्तरः । विस्तारः) । “प्रथने वा-
वशब्दे” इति घञ् । शब्दविषये तु विस्तरः । (विष्टारः-पङ्क्तिच्छन्दः) “छन्दोनास्त्रि च”
इति योगाभ्यां घञ्पत्वे । (अवस्तारः) । “अवे तृस्त्रोर्घञ्” इति करणाधिकरणयोर्घञ् । (स्तो-
र्णः । स्तीर्णः) “कलवादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत्” इति नत्वम् ॥ १२ ॥

कृञ् हिंसायाम् ॥ (कृणाति । कृणीते । चकार । चकरतुः । चकरुः) । इत्यादि स्तृणा-
तिवत् ॥ १३ ॥

वृञ् वरणे ॥ (वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे । वरिता । वरीता, वरिष्यति । वरीष्य-
ति । वरिष्यते । वरीष्यते । वृणातु । वृणीताम् । अवृणात् । अवृणीत । वृणीयात् । वृणीत)
आशिषि (वूयात्) । “उदोष्ठ्यपूर्वस्य” इत्यगुणवृद्धिविषये उत्वे रपरत्वे च “हलि च” इति
दीर्घः । वरिपीष्ट । वूर्पीष्ट) । “लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु” इतीडभावपक्षे “उश्च” इति कित्त्वादु-
त्वादि । इदपक्षे पूर्ववत् “न लिङि” इति अदीर्घत्वम् । (अवारीत् । अवारिष्टाम्) । पूर्ववत्
“वृतः” इति दीर्घस्य “सिचि च परस्मैपदेषु” इति निषेधः । (अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवूर्ष्ट)
“लिङ्सिचोः” इतीङ्गिकल्पे “वृत” इति दीर्घः । अनिटि “उश्च” इति कित्त्वादुत्वादि ।
(वुवूर्षति । विवरिषति । विवरीषति) । “इद् सनि वा” इतीङ्गिकल्पे “वृत” इति दीर्घ-
विकल्पः । अनिटि “इको झल्” इति सनः कित्त्वे उत्वादि । (वोवूर्यते । वार्वति) “ऋतश्च”
इति तपरनिर्देशान्न रुगादीत्युक्तम् । (वारयति । अवीवरत् । वूर्णः । वूर्णवान् । वूर्णिः) ॥ १४ ॥

धूञ् कम्पने ॥ (धुनाति । धुनीते । दुधाव । दुधुवतुः । दुधुविथ । दुधुविथ । दुधुविम ।
दुधुवे । दुधुविषे । दुधुविद्धे । दुधुविद्धे । दुधुविद्धे । दुधुविद्धे) । स्वरत्यादिसूत्रेण प्राप्तमार्द्धधा-
तुकनिबन्धनमिङ्गिकल्पं पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् “श्र्युकः किति” इति निषेधो
बाधते, तमपि क्रादिनियमो बाधतइति नित्यमिडित्यादि तत्र तत्रोक्तम् । (धोता । धविता ।
धोष्यति । धविष्यति । धोष्यते । धविष्यते) । “स्वरत्यादिना” इङ्गिकल्पः । (धुनातु ।
धुनीताम् । अधुनात् । अधुनीत । धुनीयात् । धुनीत) । आशिषि (धूयात् । धोषीष्ट । ध-
विपीष्ट । अधावीत् । अधाविष्टाम् । अधोष्ट । अधविष्ट) । “स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु” इति
नित्यं सिच इद् । (दुधूषति । दुधूषते) । “सनि ग्रहगुहोश्च” इतीग्नियेधः पूर्ववत्पुरस्तात्प्र-
तिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् स्वरत्यादि विकल्पम्बाधते । (दोधूयते । दोधोति । धूनयति ।
अदूधुनत्) । [धूञ्प्रोञ्जोर्नुम्] इति नुक् । (धूत्वा) । पूर्ववत् “श्र्युकः किति” इतीग्निय-
येधः । (धूतम्) । “यस्य विभाषा” इत्यनिट्त्वम् । धुनोति, धूनीतीति स्वादौ । धुवतीति
कुटादौ । वनूजादय उदात्ता उभयतो भाषाः ॥ १५ ॥

शृञ् हिंसायाम् । इतो गृणात्यन्ना उदात्ता उदात्तेतः । (शृणाति । शृणीतः । शृणासि ।
शृणामि । शशार । शश्रतुः । शशरतुः । शश्रुः । शशरुः । शशरिथ । शश्र । शशार । शशर ।
शश्रिव । शशरिव) । “असंयोगालिङ्” इत्यपितो लिटः कित्त्वे “शृदृप्रां ह्रस्वो वा” इति
ह्रस्वपक्षे यणादेशः । अन्यदा “क्छत्तृत्याम्” इति गुणः । अपितो लिटः कित्त्वेन “श्र्युकः
किति” इति प्राप्तस्येग्नियेधस्य क्रादिनियमेन बाधः । (शरिता । शरीता । शरिष्यति । श-
रीष्यति । शृणातु । शृणीताम् । शृणीहि । अशृणात् । अशृणीताम् । अशृणाः । अशृणाम् ।

अशृणीव । शृणीयात् । शृणीयाताम्) । आशिषि (शीर्यात् । शीर्यास्ताम्) । “ऋत इद्धा-
तोः” इतीत्ये रपरत्वादि । (अशारीत् । अशारिष्टाम्) । इटो दीर्घस्य “सिचि च परस्मैपदेषु”
इति निषेधः । (शिशरीषति । शिशरीषति । शशीर्षति) । “इट् सनि वा” इति पाक्षिक-
स्येयो “वृत्” इति दीर्घः । अनिटि “इको झल्” इति सनः कित्वादित्वम् । (शेशीर्यते । शा-
शति । शारयति । अशीशरत्) (शारो वायुर्वर्णश्च) । (नीशारः) । अकृतप्रावरणः, नेः “उ-
पसर्गस्य घञि” इति दीर्घः । “शृवायुर्वर्णनिवृत्तेषु” इति घञ् । निव्रियतइति (निवृत्तं)
प्रावारः । (शारुकः) । “लघपतपद” इत्यादिनोक्ञ् । (शारुः) । “शृवन्धोराः” इत्यारुः ।
(किंशारुः) सस्यशुकं, “किञ्जरयोः श्रिणः” इति किञ्शब्दउपपदे उण् । (शरुः) आयुधं,
“शृस्वस्निहित्रप्यसिवसिहनिह्निदिबन्धिमनिभ्यश्च” इत्युप्रत्ययः । (शरीरम्) “कृशृपृकटिपटि-
शौटिभ्य ईरन्” इति ईरन् प्रत्ययः । (शरत्) “शृष्टभसोदिः” इत्यादप्रत्ययः । (शरदिजः)
“प्रावृद्शरत्कालदिवां जे” इत्यलुक् । शरदि भवं श्राद्धं (शारदिकं,) “श्राद्धे शरद” इति
ठञ् । ऋत्वणोऽपवादः । (शारदो रोगः । शारदिको रोगः) । “विभाषा रोगातपयोः” इति वा
ठञ् । अन्यदा ऋत्वण् । एवमातपेऽपि । (शारदका मुद्राः । शारदका दर्भाः) । “संज्ञायां
शरदो बुञ्” इति “तत्र जात” इत्यस्मिन्विषये बुञ् । दर्भविशेषस्य मुद्गविशेषस्य चैवं संज्ञा ।
परा शृणातीति (परशुः) । “आङ्परयोः खनिशृभ्यां डित्च्” इत्युप्रत्ययः । डित्त्वाट्टिलोपः ।
बाहुलकात्परोपसर्गस्य ह्रस्वः, परशवे हितं (परशव्यम्) । “उगवादिभ्यो यत्” इति यत् ।
परशव्यस्य विकारः (पारशवम्) । “कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च” इत्यञ्प्रत्ययः, यत्प्र-
त्ययस्य लुक् । (१) पराशृणाति पापानांति (पराशरः,) अच् । (पाराशर्यः) गर्गादित्वाद-
पत्ये यञ् । पराशर्येण प्राक्तं भिक्षुसूत्रमध्यायानाः (पाराशरिणः) । “पाराशर्यशिलालिभ्यां
भिक्षुनटसूत्रयोः” इति प्रोक्ते णिना तदन्तात् “छन्दोब्राह्मणानि” इत्यध्येतृत्रेदिशोरणः “प्रो-
क्तालुक्” इति लुक् । सूत्रस्यापि छन्दस्त्वं तत्रेण्यते, णिनावलोपयलोपौ ॥ १६ ॥

पृ पालनपूरणयोः ॥ (पृणाति । पपार । पपरतुः । पप्रतुः । परिता । परोता । परिष्यति ।
परोष्यति । पृणातु । अपृणात् । पृणीयात्) । आशिषि (पूर्यात्) । “उदोष्ट्यपूर्वस्य” इत्यु-
त्वम् । (अपारीत् । अपारिष्टाम् । पिपरिषति । पिपरीषति । पुपूर्यति) । “इट् सनि वा”
इतीडभावे “इको झल्” इति कित्वादुत्वादि । (पोपूर्यते । पापति । पारयति । अपीपरत् ।
पूरतः । पूरतवान्) । “न ध्याख्यापमृच्छिमदाम्” इति नत्वनिषेधः, “उदोष्ट्यपूर्वस्य” इत्युत्वम् ।
निष्ठानत्ववर्जं प्रक्रिया शृणातिवत् ॥ १७ ॥

वृ वरणे ॥ (वृणाति) इत्यादि वृञ्वत् । तेनैव वृणातीत्यादिसिद्धावपि पुनरस्योपादाने
न प्रयोजनम् । नैतद्युक्तम् । वृजो जित्वात्सिद्धेऽपि पदद्वये यदजितो वचस्तत्कर्त्रभिप्राये क्रि-
याफले परस्मैपदसिद्धयइति । आद्यं पवर्गतृतीयादि बहवः पठन्तीति पुरुषकारेणोक्तम् । त-
त्राद्यशब्देन जित् वृणातिरुच्यते, स्वामिशोकटायनावप्येवं पठित्वा भरणमर्थमाह तुः ॥ १८ ॥

भृ भर्त्सने ॥ भरणेऽप्येके । (भृणाति । बभार) इत्यादि वृञ्वत् । (भरः) । “ऋदोरप्” ।
भरणेन निर्वृतं (भरिमम्) [भावप्रत्ययान्तादिमभ्वक्तव्यः] इतीमप् ॥ १९ ॥

मृ हिंसायाम् ॥ (मृणाति । ममार) इत्यादि वृञ्वत् । म्रियतइति तुदादौ ॥ २० ॥

दृ विदारणे ॥ (दृणाति । ददार । ददरतुः । ददरतुः । ददरुः । दद्रुः) इत्यादि शृणातिवत् ।
विशेषस्तु “अत्स्मृद्दृहत्वर” इत्यभ्यासस्य णौ चङ्यत्वम् (अदृदरत्) इति । अयं घटादिपा-
ठान्मिन् । भये (दरयति) । अन्यत्र दारयति । (दरः) । अप् । (दरी) । गौरादि-
त्वाङीष् । (पुरन्दरः) । “पूःसर्वयोदारिरसहोः” इति खच् । (सगंदरः) । “भगे च दरिः”-
इति वक्तव्यात् खच् । “ध्वचि ह्रस्व” इति उत्तरपदस्य ह्रस्वः । (दारः) । “दारजारौ क-

तरि णिलक् च” इति घञि णिलक् । (दस्त्) जनपदः । “शूद्रभसोऽदिः” इत्यदिप्रत्ययः । (दृप्त्) । “दृणातेः पुक् ह्रस्वश्च” इति घुगागमो धातोर्ह्रस्वोऽदिश्च । प्रत्ययः । द्रियते इति तुदादौ ॥ २१ ॥

जृ वयोहानौ ॥ इनात्रिपये (जृणाति) इत्यादि । अन्यत्र जार्यतिवत् । यथा तु भाष्य-
वातिकवृत्तिन्यासपदमज्जय्यादि तथायं धातुर्नास्तीति प्रतीयतइति जीर्यतावुपपादितम् । आ-
त्रेयमैत्रेयदैवपुरुषकारादिषु दर्शनादिहास्माभिलिखितः ॥ २२ ॥

धृ इति त्वेके इति मेत्रेयः । (धृणाति) इत्यादि ॥ २३ ॥

नृ नये ॥ (नृणाति । नीर्णम् । नीर्णवान् । नरः) । पचाद्यच् । (ना) । “नयतर्डिच्च”
इति नयतेर्कन्प्रत्ययः स च डित् । (नारी) । “नृनरयोर्वृद्धिश्च” इति शाङ्गरवादिपाठान्डीन-
वृद्धिश्च ॥ २४ ॥

कृ हिंसायाम् ॥ (कृणाति) इत्यादि कृञ्वत् । तेनैव सिद्धे पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये क्रिया-
फलेऽपि वृणातिवत्परस्मैपदार्थः ॥ मृ हिंसायामित्येक इति मेत्रेयः, एवं वदतोऽस्य पूर्व मृणातेः
पाठोऽनभिमत इति प्रतीयते ॥ २५ ॥

ऋ गतौ ॥ (ऋणाति । ऋणीतः । ऋणासि । ऋणामि । अराञ्चकार) इत्यादि, “इजादेश्च
गुरुमत” इत्याम् । (अरिता । अरीता । अरिष्यति । अरीष्यति । ऋणातु । ऋणीताम् ।
ऋणीहि । ऋणानि । आर्णात् । आर्णीताम् । आर्णाः । आर्णाम् । आर्णीव । ऋणीयात् । ऋ-
णीयाताम्) । आशिषि (ईर्यात् । ईर्यास्ताम् । इत्वरपरत्वादि । (आरीत् । आरिष्टाम्)
“सिचि च परस्मैपदेषु” इतीत्यो न दीर्घः । (अरिरिपति । आरिरीपति । ईरिषति) । “इद्
सनि वा” इतीद्विकल्पः, इटि गुणः, पूर्ववद्वादीर्घश्च, अनिटि सनः कित्वादित्वादि, “नन्दाः”
इति रेफवर्जितस्य द्विवचनम् । (आरयति । माभवानरिरत् । ईर्त्वा । समीर्णः । समीर्णवा-
न्) । “उदोष्ठपूर्वस्य” इत्यत्र प्रत्यासत्त्याऽङ्गावयव एवोष्ठयो गुह्यतइत्युत्त्वमत्र न भवति ।
ऋच्छतीति शपि । इयत्तीति श्लौ ॥ २६ ॥

गृ शब्दे ॥ (गृणाति । जगार) इत्यादि पूर्ववत् । “अवादूप्र” इति तडस्य न भवति ।
तथा च भाष्यम् । न चावपूर्वस्य गृणातेः प्रयोगोऽस्तीति । “समः प्रतिज्ञान” इत्यत्र पूर्वसु-
त्रगृहीतस्यानुवृत्तिरिति सङ्गुणातीत्यत्र तङ् न भवति । (होत्रेऽनुगृणाति, प्रतिगृणाति)
“अनुप्रतिगृणश्च” इत्यनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च गृणातेः कारकं पूर्वस्याः क्रियायाः कर्तृभूतं स-
म्प्रदानमिति होतुः सम्प्रदानत्वम् । होता चात्र पूर्वक्रियायां शंसने कर्ता भवति । अनुगरः
प्रतिगर इति हि संशितुः प्रोत्साहनमुच्यते । तदर्थं वाक्यार्थः । प्रथमं शंसति होता तमन्यः
प्रोत्साहयतीति । (जेगिल्यते । जागत्ति । जागीर्त्तः) । “लुपसद्” इत्यादावकारविकरणैः
साहचर्यात्तौदादिकस्यैव ग्रहणमिति क्रियासमभिव्यक्तिरिति एवायं यङ् । इत्वरपरत्वयोः “पूर्वत्रासि-
द्धम्” इति पूर्वं “प्रो यङि” इति लत्वे रेफाभावान्न “हलि च” इति दीर्घः । लत्वे हि गिरिति-
गृणात्योर्द्वयोर्ग्रहणमुक्तम् । गृणातिप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः ॥ २७ ॥

ज्या वयोहानौ ॥ एतदादयो बन्धात्यन्ता अनुदात्ता उदात्तेतः । (जिनाति । जिनीतः ।
जिनासि । जिनामि । जिनीवः) । ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणे पूर्वरूपत्वे “हल” इति
दीर्घप्वादित्वाद्भ्रस्वः । (जिज्यौ । जिज्यतुः । जिज्यथ । जिज्याथ । जिज्यव) । क्रादि-
नियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । किति परत्वात् पूर्व सम्प्रसारणे द्विवचनम् ।
अकिति “लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्” इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । (ज्याता । ज्यास्यति ।
जिनातु । जिनीताम् । जिनीहि । जिनानि । जिनाव । अजिनात् । अजिनीताम् । अजिनाः ।
अजिनाम् । अजिनिव । जिनीयात् । जिनीयाताम् । जिनीयाः । जिनीयाम्) । आशिषि
(जीयात् । जीयास्ताम् । अज्यासीत् । अज्यासिष्टाम्) । “यमरमनमाताम्” इति सगितौ ।
(जिज्यासति । जेजायते । जाज्याति । ज्यापयति । अजिज्यपत् । जीत्वा । जीनः) । “ल्वा-

दिभ्यः” इति निष्ठान्तत्वं, “हलः” इति दीर्घः । (प्रज्याय) । “ज्यश्च” इति ल्यपि सम्प्रसारणनिषेधः । (ज्यानिः) । (१) “ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः” इति निः ॥ २८ ॥

री गतिरेषणयोः ॥ रेपणं वृकशब्दः । (रिणाति । रिणीतः । रिणासि । रिणामि । रिराय । रिर्यतुः । रिर्यथ । रिरैथ । रिर्यिव,) क्रादिनियमादिट् । थलि तु भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । अजादौ “पुरनेकाच” इति यणोऽसिद्धत्वात् “हलि च” “उपधायाश्च” इति दीर्घत्वञ्च भवति । (रिणातु । रिणीहि । रिणानि । अरिणात् । अरिणीताम् । अरिणाः । अरिणाम् । रिणीयाताम्) । आशिपि (रीयात् । रीयास्ताम् । अरैषीत् । अरैष्टाम् । रीरोषति । रीरीयते । रेपयति । अरीरपत्) । “अर्त्तिहि” इत्यादिना पुक् । शेषं रीयतिवत् ॥ २९ ॥

ली श्लेषणे ॥ (लिनाति । लिनातु । अलिनात् । लिनीयात् । ललौ । लिलाय । लिभ्यतुः । ललाथ । लिलेथ । लिलयिथ । लिलियव ।) “विभाषा लीयतेः” इत्येजू विषये ल्यपि वाऽऽत्त्वविकल्पः । किति लिटि एज्विपयत्वाभावान्नात्वम् । (लाता । लेता) इत्यादि सर्वलीयतिवन्नेयम् ॥ ३० ॥

ल्ली वरणे ॥ (ब्लिनाति । ब्लिनीतः । ब्लिनासि । ब्लिनामि । बिब्लाय । बिब्लियतुः । बिब्लेथ । बिब्लयिथ । बिब्लियव । ब्लेता । ब्लेप्यति । ब्लिनातु । ब्लनीहि । ब्लिनानि । अब्लिनात् । ब्लिनीयात् । अब्लैषीत् । अब्लैष्टाम् । बिब्लीषति । वेब्लीयते । ब्लेयति । अबिब्लियत्) । “अर्त्तिहि” इत्यादिना पुक् । (ब्लीत्वा, ब्लीनः) । स्वादित्वाङ्निष्ठान्तत्वम् । (प्रहीणं ब्लीनाति, नैनं दक्षिणा ब्लीनाति,) । इत्यादौ दीर्घश्लान्तदसः ॥ ३१ ॥

प्ली गतौ ॥ ओष्ठयादिः । (प्लिनाति) इत्यादि ब्लिनातिवत् । के चिदमुं दन्त्योष्ठयादि पठन्तो ब्ली वरणइत्यमुं न पठुः, मैत्रेयस्तु वरणार्थं पठित्वाऽमुं न पपाठ ॥ ३२ ॥

वृत् ॥ स्वादिपरिसमाप्त्यर्थोऽयम् । अन्ये तु प्वादीनामपि परिसमाप्त्यर्थमिति, तत्रानन्तर्यात् । “ज्ञाजनोर्जा” इति दीर्घनिर्देशाच्च स्वादिपरिसमाप्त्यर्थत्वमेव युक्तं, जेति हस्वान्तादेशेऽपि जायते जानातीत्यादौ “अतो दीर्घो यजि” इति दीर्घेण सिद्धे प्वादित्वाज्जानातीत्यत्र ह्रस्वो माभूदिति हि दीर्घत्वम् । उक्तं चैवं हरदत्तादिभिरपि ॥

व्री वरणे ॥ (व्रीणाति । व्रीणीतः । व्रीणासि । व्रीणामि । विव्राय । विव्रियतुः । विव्रेथ । विव्रियिव । व्रेता । व्रेप्यति । व्रीणातु । व्रीणीतात् । व्रीणीहि । व्रीणानि । अव्रीणात् । अव्रीणीताम् । अव्रीणाः । अव्रीणाम् । व्रीणीयात् ।) आशिपि (व्रीयात् । अव्रैषीत् । अव्रैष्टाम् । विव्रीषति । वेव्रीयते । वेव्रेति । व्राययति । अविव्रियत्) । स्वामिकाश्यपादयो “अर्त्तिहीवि” इति पठन्तो व्रेपयतीति पुक् प्रतिपन्नाः ॥ ३३ ॥

व्री भये ॥ भरणइत्येके । (व्रीणाति) इत्यादि व्रीवत् ॥ ३४ ॥

क्षीष् हिंसायाम् ॥ (क्षीणाति । चिक्षाय,) इत्यादि व्रीवत् । पित्वाद्ङ्, (क्षीयः । क्षीत्वा । क्षीतवान्) । “क्षियो दीर्घात्” इति निष्ठान्तत्वं ह्रस्वान्तस्य क्षियो “निष्ठायाम्ग्यर्थे” इति कृतदीर्घस्य । क्षये क्षयतीति शपि । क्षियतीति निवासगतयोः । क्षिगोतीति तनोत्यादौ हिंसायाम् ॥ ३५ ॥

ज्ञा अवबोधने ॥ (जानाति । जानीतः । जानन्ति । जानासि । जानामि । जानीवः) “ज्ञा जनोर्जा” इति शित्प्रत्यये जादेशः । दीर्घनिर्देशासामर्थ्यात् “प्वादीनाम्” इति ह्रस्वो नेति लपो गतावित्यत्रोक्तम् । (जज्ञौ । जज्ञुः । जज्ञिथ । जज्ञाथ । जज्ञिव ।) क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । (ज्ञाता । ज्ञास्यति । जानातु । जानीहि ।

(१) “विज्याज्वरिभ्यो निः” “वह्निश्चिग्रयुद्रुग्लहात्वरिभ्यो निः” इत्येताभ्यां ज्यानिः, ग्लानिरिति संसाध्य बाहुलकात् ग्लानिरित्युक्तमुणादिव्याख्यानं कौमुद्याम् भट्टोजोदीक्षितैः ।

जानानि । अजानात्, अजानीताम् । अजानाम् । जानीयात्) । आशिपि (ज्ञायात् । ज्ञायास्ताम् । ज्ञेयात्, ज्ञेयास्ताम्) । “वाऽन्यस्यसंयोगादेः” इत्येत्वविकल्पः । (अ-ज्ञासीत् । अज्ञासिष्टाम्) । (शतमपजानीते) । अपलपतीत्यर्थः । “अपन्हुवे ज्ञः” इति तङ् । सोपसर्गोऽयमपन्हुवे वर्त्तते । (सर्पिषो जानीते) । सर्पिषोपायेन प्रवर्त्ततइत्यर्थः । “अकर्म-काच्च” इति तङ् । “ज्ञोऽविदर्थस्य करणे” इति शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी । (मात्रा सञ्ज्ञा-नीते । मातरं सञ्ज्ञानीते । शतं प्रतिजानीते) “सम्प्रतिभ्यामनाध्याने” इति तङ् । सम्पूर्वत्वे “संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि” इति पक्षे तृतीया । आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणं, ततोऽन्य-दनाध्यानम् । आध्याने तु (मातुः सञ्ज्ञानाति) । “अधीगर्थ” इति कर्मणि शेषे षष्ठी । अशेषे तु “संज्ञा” इति द्वितीयातृतीये भवतः । (मातरं सञ्ज्ञानाति । मात्रा सञ्ज्ञानाति) । कृद्योगे तु मातुः संज्ञानम् । कृद्योगलक्षणा षष्ठी परत्वाद्भवति, (धर्मसञ्ज्ञानीते) । “अनुपस-गाञ्जः” इति कर्त्रभिप्राये तङ् । (स्वयं जानाति जानीतइति वा,) “विभापोपपदेन प्रतीय-माने” इति कर्त्रभिप्रायत्वे उपपदेन द्योत्यमाने तद्विकल्पः । (धर्मसंज्ञिज्ञासते) । “ज्ञाश्रुमृ-दृशां सनः” इति तङ् । सकर्मकार्थमिदमकर्मकात्तु “पूर्ववत्सन” तङ् सिद्धः । (अनुजिज्ञा-सति पुत्रम्) “नानोर्ज” इति तङ्निषेधः । अयं च मध्येपवाद्व्यायेन “ज्ञाश्रुमृदृशाम्” इत्यस्यापवादः तेनोपधस्यानुजिज्ञासते इत्यत्र “पूर्ववत्सन” इत्यकर्मकत्वनिबन्धनस्तङ् भवति । औपधेन प्रवर्त्तितुमिच्छतीत्यर्थः । (जाज्ञायते, जाज्ञाति । ज्ञापयति । अजिज्ञपत्) मारणादौ ज्ञपयति घटादित्वान्मित्वं प्रपञ्चो घटादावेवाव गन्तव्यः । जानातीति (ज्ञा) “इगु-पध” इति “श्याद्वयध” इति णापवादे के आल्लोपः । पन्थानं प्रजानातीति (पथिप्रज्ञः) । “प्रे-दाज्ञ” इति अणोऽपवादः कः, (प्राज्ञा) । “आतश्चोपसर्गो” इत्यङ् । पाणिन्युपज्ञमकालकं व्याकरणम्, उपज्ञायत इत्युपज्ञा । प्रथमज्ञानं, पूर्ववद्ङ् । कालपरिभाषाशून्यं व्याकरणं पाणिनिना प्रथमं ज्ञातमित्यर्थः । “उपज्ञोपक्रमन्तदाद्याचिख्यासायाम्” इत्युपज्ञोपक्रमान्तस्य तत्पुरुषस्य नपुंसकत्वं, तच्छब्देनोपज्ञोपक्रमयोरर्थः परामृश्यते । तेन यद्युपज्ञेयस्योपक्रम्यस्य च आदिराख्यातुमिष्यतइत्यर्थः । अत्र च कालपरिभाषाशून्यस्य व्याकरणस्य पाणिनिरादिरा-ख्यातुमिष्यते । (ज्ञप्तः । ज्ञापितः) “वा दान्त” इति पक्षे णेलुक्क्यनिद्वत्त्वम् ॥ ३६ ॥

बन्ध बन्धने ॥ (बध्नाति । बध्नीतः । बध्नासि । बध्नामि) कङ्ठिति “अनिदिताम्” इति नलोपः । (बबन्ध । बबन्धतुः । बबन्धथ । बबन्ध । बबन्धव) । क्रादिनियमादिद् । थलि तु विकल्पः । संयोगान्तत्वाल्लिटः कित्वाभावात्त्रलोपो न भवति । (बन्द्वा) “झपस्तथोः” इति धत्वम्, “झलां जश् झशि” इति पूर्वस्य दत्वम्, तस्य “झरो झरि” इति पक्षे लोपः । (भ-न्त्स्यति) । “एकाच” इति भप्भावः । “खरि च” इति चत्वं तकारः । (बध्नातु । बध्नी-ताम् । बधान) । “हलः श्नः शानज्झौ” इति श्नः शानजादेशे हेर्लुक् । (बध्नाव । अब-ध्नात् । अबध्नीताम् । अबध्नाः । अबध्नीतम् । अबध्नीत । अबध्नीव । बध्नीयात्) आशिपि । बध्यात् । अभान्त्सीत् । अबान्द्वाम् । अभान्त्सुः) “वद्वज” इति वृद्धिः । “पूर्वत्रासिद्धम्” इति भप्भावात्पूर्वं “झलो झलि” इति सिचो लोपः । कृते तस्मिन् प्रत्यय-लक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भप्भावो न भवति, प्रत्ययलक्षणे सिञ्जलोपस्यासिद्धत्वात् । (बिभन्त्सति । बाबध्यते । बाबन्धि । बन्धयति अबबन्धत् । चक्रबन्धं बद्धः) । चक्रे बद्ध इत्यर्थः । अट्टालिकाबन्धं बद्धः । बन्धविशेषस्यैषा संज्ञा । “अधिकरणे बन्धः” “संज्ञा-याम्” इति च सूत्राभ्यां णमुल् । कषादित्वात् यथाविध्यनुप्रयोगः । चक्रे बद्धः । (चक्रबद्धः) । दृपदि बद्धः । (दृपद्बद्धः) “सप्तमी” इति योगविभागात्समासः । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इत्यलुको “नेन्सिद्धबध्नातिषु च” इति निषेधः । (चक्रे बन्धः । चक्रबन्धः । दृपदि बन्धः । दृपद्बन्धः) “सिद्धशुष्कपक्षबन्धैश्च” इति सप्तमीतत्पुरुषः । “बन्धे

च विभाषा” इति हलदन्ता(१)त्सप्तम्या घञन्ते बन्धशब्दे उत्तरपदे विभाषा ऽलुक् । पचा-
द्यञन्ते तु बन्धशब्दे उत्तरपदे “नेन्सिद्ध” इति निषेधो भवति चक्रबन्ध इति । इयं च विभा-
षा येन नाप्राप्तिन्यायेन “नेन्सिद्ध” इति प्रतिषेधं बाधते परत्वात् “अमूर्द्धमस्तकात्” इत्ये-
त्तं, तेन स्वाङ्गपूर्वबन्धशब्दान्ते बहुव्रीहावपि लुग्विकल्पो भवति । हस्ते बन्धोऽस्य (हस्त-
बन्धः, हस्तेबन्धः) इति । (बधिरः) । “इपिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमि-
हिमुहिमुचिरुचिरुधिशुपिबन्धिभ्यः किरच्” इति किरच् प्रत्ययः । (बध्नः) आदित्यः (बुध्नः)
मुलम्, “बन्धेब्रधुधौ च” इति बध्नातेर्नकप्रत्ययो ब्रधुधावादेशौ च भवतः । (बन्धुः) ।
“श्रृन्वृस्निह्रिन्प्यसिबन्धनिह्रिन्क्लिद्विबन्धिमन्धिभ्यश्च” इत्युप्रत्ययः । (कौमुदगन्धोबन्धुः) ।
“बन्धुनिबहुव्रीहौ” इति प्यङ्गः सम्प्रसारणे “हल” इति दीर्घः । (बन्धुरः) । “मन्दिवाशि-
मथिचतचिचुयङ्किभ्य उरच्” इति बाहुलकादस्याप्युरच् । अस्याजन्तमध्ये पाठो नित्यपरस्मै-
पदानुरोधोधात्, ज्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ३७ ॥

वृद्ध सम्भक्तौ ॥ उदात्त आत्मनेपदी । (वृणीते । वृणाते । वृणीषे । वृणे । वृणीवहे ।
वव्रे । ववृषे । ववृवहे । वव्रे । ववृवहे । वरिता । वरीता । वरिष्यते । वरीष्यते । वृणी-
ताम् । वृणाताम् । वृणीष्व । वृणौ । अवृणीत । अवृणाताम् । अवृणीथाः । अवृणि ।
वृणीत । वृणीताम्) इत्यादि वृणीतिवत्प्रक्रिया, प्रपञ्चस्तत् एवावगन्तव्यः । (वर्या) ।
“अवद्यपण्यवयां” इति स्त्रियां यति निपात्यते । पुंसि ण्यति (वार्या) ऋत्विज इति भ-
वति । वर्यति निपातनमस्येति स्थितम् । (वरेण्यः) “वृड् एण्य” इत्येण्यः ॥ ३८ ॥

श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः ॥ एतदाद्यः खच्यन्ता उदात्ता उदात्तेतः, विष्णातिस्त्वनिद् ।
क्लिदनातिस्तु विकल्पितेद् । इष्णातिरपि वात्तिककारमतेन तादौ । (श्रन्ताति । श्रन्तासि ।
श्रन्तीमः । श्रन्तीवः) । “अनिदिताम्” इति नलोपः कृडिति । (शश्रन्थ । श्रेथुः । श्रेथुः । श-
श्रन्थिथ । श्रेथुः । श्रेथ । शश्रन्थ । श्रेथिव । श्रेथिम) । “श्रन्थिग्रन्थिदमि” इत्यादिनालिटः
क्त्वात् “अनिदिताम्” इति नलोपः कृडिति । अत्र हरदत्तः “एत्वाभ्यासलोपावत्र वक्तव्यौ”
इति । अन्यथा “असिद्धवदत्र” इति नलोपस्यासिद्धत्वादत् एकहलमध्यस्थत्वाभावाच्च तौ
स्याताम् । ये तु श्रन्थ्यादीनां क्त्वविकल्पमिच्छन्ति तेषां शश्रन्थनुरित्याद्यपि । इदं च क्त्वं
पिद्वचनेष्वपोति सुधाकरः । तन्मते (शश्राथ । श्रेथिथ । शश्रथ । शश्राथ) इति (श्रन्थिता ।
श्रन्थिष्यति । श्रन्तातु । श्रन्तीताम् । श्रथान) “हलः इनःशानच्” इति शानचि हेल्के ।
(श्रन्थानि । अश्रन्तात् । अश्रन्तीताम् । अश्रन्थाः । अश्रन्थीव । श्रन्तीयात् । श्रन्ती-
याताम्) । आशिषि (श्रथ्यात् । श्रथ्यास्ताम्) । क्त्वादनुनासिकलोपः, (अश्रन्थीव ।
अश्रन्थिष्टाम् । अश्रन्थिषुः) । शिश्रन्थिषति । शाश्रन्थ्यते । शाश्रन्थीति । शाश्रन्ति)
“झरो झरि” इति थलोपो विकल्पेन, लोपाभावे “खरि च” इति चत्वेन थकारस्य तका-
रः । (श्रन्थयति । अशश्रन्थत्) । कर्मकर्तरि “णिश्रन्थि” इत्यादिना यक्चिणोर्निषेधात् ।
श्रन्तीते मेखला स्वयमेव, अश्रन्थिष्ट मेखला स्वयमेवेति भवति । (श्रन्थना) । “ण्यासश्र-
न्थो युच्” इति युच्प्रत्ययः । (प्रश्रन्थः । हिमश्रन्थः) । “अवोदधौऽप्रश्रन्थहिमश्रन्था” इति
निपातनाद्धञि नलोपो वृद्ध्यभावश्च (श्रन्थित्वा । श्रन्थित्वा) “नोपधात्थफान्ताद्वा” इति
क्त्वविकल्पः । श्रन्थत इति शैथिल्ये शपि ॥ ३९ ॥

मन्थ विलोडने ॥ अयं द्विकर्मकः । (मथ्नाति । ममन्थ । ममन्थतुः) इत्यादि श्रन्ता-
तिवत् । अस्य लिटः क्त्वं नास्ति । कर्मकर्तरि यक्चिणौ स्तः । (मथ्यते । अमन्थि) इति ।
(ममन्थीति) विलोडने मन्थति, हिंसार्थे विलेशनयोः शपि ॥ ४० ॥

ग्रन्थ सन्दर्भ ॥ (ग्रन्थनाति) । इत्यादि सर्वं श्रन्थिवत् । अत्रापि केचित् श्रन्थि पठन्ति ।

पुनः पाठोऽर्थभेदात् । तथा च “[णश्रन्थि” इत्यत्र न्यासे ग्रन्थ सन्दर्भ हात चुरादावित्युक्त्वा क्र्यादावपीत्युक्तम् । “अवोदैधौघप्रश्रथ” इत्यत्र तु श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोरिति । एवमुभयत्र पदमज्जयामपि । पुरुषकारेऽपि श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः, अन्ये तु श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे इति क्र्यादौ पठन्ति । तथा च सन्दर्भे ग्रन्थनक्रियायां श्रन्थिग्रन्थिधातू वर्तते इति क्षीरस्वामोत्युक्तम् । ग्रन्थिः, इन्द्रप्रत्ययः ॥ ४१ ॥

कुन्थ संश्लेषणे ॥ संश्लेषे इत्येके । तथा च देवः । कुन्थ संश्लेषे इति । (कुन्थनाति । चुकुन्थ) इत्यादि मन्थिवत् । कुथेति दुर्गः । तन्मते- (कुन्थनाति । चुकोथ । कोथिता) इत्यादि । कुन्थतीति शपि । कुन्थयतीति पूतीभावे इयनि ॥ ४२ ॥

मृद क्षोदे ॥ (मृदूनाति, मृदूनीतः । मृदूनासि । मृदूनामि । ममर्द । ममृदतुः । ममृदुः । ममर्दिथ । ममृदथुः । ममृद । ममृदिव । ममृदिम । मर्दिता । मर्दिष्यति । मृदूनातु । मृदान । “हलःशन” इति शनः शानच् । (मृदूनानि । अमृदूनात् । अमृदूनाः । अमृदूनाम् । अमृदूनीव । मृदूनीयात्) । आशिषि । (मृद्यात् । अमर्दीत् । मिमर्दिषति । मरीमृद्यते । मर्मर्त्ति) इत्यादि । (मर्दयति । अममर्दत् । अमीमृदत्) उर्कद्वा । (मृत्) क्पि । (मृत्तिका) । “मृदस्तिक्न” इति स्वार्थे तिकन् । (मृत्स्ना । मृत्स्ना) “सन्नौ प्रशंसायाम्” इति सन्नौ प्रत्ययौ (मर्दनम् । मृद्यः) । “ऋदुपधात्” इति क्यप् । (मृदित्वा) “मृडमृद” इति सेटः क्त्वः कित्त्वम् ॥ ४३ ॥

मृड च ॥ मृड सुखे चेति केचित् । मृड सुखनइत्यपरे । (मृडित्वा) इत्यादिमृदिवत् । “पुट्ना पुटुः” इति पुटुत्वं नकारः । मृडतीति शे ॥ ४४ ॥

गुध रोपे ॥ (गुधनाति । जुगोध । गुधित्वा) इत्यादि मृदिवत् । (गुधितः । गुधितवान्) । “उदुपधात्” इति निष्ठायाः कित्त्वविकल्पो व्यवस्थितविभाषया शब्दिकरणानामेवेत्युक्तम् । गुध्यतीति परिवेष्टने दिवादौ ॥ ४५ ॥

कुष निष्कर्षे ॥ निष्कर्षो बहिर्निःसारणम् । (कुष्णाति । कुष्णासि । कुष्णामि । कुष्णीवः) । “पुट्ना पुटुः” इति पुटुत्वं, “रषाभ्याम्” इति णत्वम्, (चुकोष । चुकुषतुः । चुकोषिथ । चुकुषिव । निष्कोषिता । निष्कोष्टा । निष्कोषिष्यति । निष्कोक्षयति । कुष्णातु । कुषाण । अकुष्णात् । कुष्णीयात्) । आशिषि (कुष्यात् । निरकोषीत् । निरकुक्षत् । “निरः कुष” इति चलाद्यार्धधातुके इडिकल्पः । अनिष्पूर्वत्वे तु नित्यमिडेव, लुङ्यनिदपक्षे “शलहगुपधात्” इति क्सः । (निष्चुकोषिषति । निष्चुकुक्षति) । पूर्ववदिडिकल्पः । इटि “रलो व्युपधात्” इति कित्त्वविकल्पः । (कुष्यति पादः स्वयमेव । कुष्यते वा । अकुष्यत् पादः स्वयमेव । कुष्यतु कुष्यतां वा पादः स्वयमेव) “कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च” इति श्यन् परस्मैपदे सार्वधातुके । अन्यत्र कोषिष्यते पादः स्वयमेव । अकोषि पादः स्वयमेवेत्यादि । (निष्कुषितम्) “इण् निष्ठायाम्” इति नित्यमिड् । (कुष्ठः) । “हनिकुषि” इत्यादिना कथन् । (कुक्षिः) “प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः” इति क्सिप्रत्ययः । सर्वत्र “तितुत्र” इतीणिनपेधः । (कौक्षेयकः) “कुलकुक्षिग्रीवाम्यः श्वास्यलङ्कारेषु” इति असावभिधेये शौषिकष्टक् । अन्यत्र (कोक्षः । कोक्षेयः) । “हतिकुक्षि” इत्यादिना भवार्थे ढञ् ॥ ४६ ॥

क्षुभ संचलने ॥ (क्षुभ्नाति । क्षुभ्नीतः । चुक्षोभ । चुक्षुभतुः । चुक्षोभिथ । चुक्षुभिव । क्षोभिता । क्षोभिष्यति । क्षुभ्नातु । क्षुभाण । क्षुभ्नानि । अक्षुभ्नात् । क्षुभ्नीयात्) । आशिषि (क्षुभ्यात् । अक्षोभोत् । अक्षोभिष्टाम् । चुक्षुभिषति) इत्यादि क्षुभ्यतिवत् । क्षोभतइति भूवादौ । अक्षुभदिति क्षुभ्यतेः पुषादिपाठात् । “क्षुभ्नादिषु च” इति णत्वनिषेधो यत्रैतदूर्पं तत्रैवेति क्षोभणमित्यत्र रूपान्तरे न भवति । क्षुभ्नीतः, क्षुभ्न्तीत्यादौ त्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्स्थानिवद्भावाद्भवत्येव ॥ ४७ ॥

णभ तुभ हिंसायाम् ॥ (नभ्नाति । तुभ्नाति) इत्यादि पूर्ववत् । लुङि (अनभात् ।

अनाभीत् । “अतो हलादः” इति वृद्धिविकल्पः । (प्रणिनभ्नाति । प्रनिनभ्नाति) “शेषे विभाषा” इति णत्वविकल्पः । नभ्यति तुभ्यतीति दिवादौ । नभते तोभत इति शपि ॥ ४८-४९ ॥

किलशू विबाधने ॥ (क्लिश्नाति । क्लिश्नीतः । क्लिनासि । क्लिश्नामि) । “शात्” इति श्चुत्वनिषेधः । (चिक्लेश । चिक्लिशतुः । चिक्लिशिथ । चिक्लेष्ट । चिक्लिशिव । चिक्लिष्यति । क्लेश्यति । क्लेशयति) । अनिटि ब्रश्वादिना पत्वे यथायोगं षट्त्वकत्वे । (क्लिश्नातु । क्लिश्नान । क्लिश्नानि । अक्लिश्नात् । क्लिश्नीयात्) । आशिषि (क्लिश्यात् । अक्लेशीत् । अक्लेशिष्टाम्) अनिद्वपक्षे “शल इगुपधात्” इति कसः, (अक्लिश्वात् । चिक्लेशिषति । चिक्लिशिषति । चिक्लिष्यति । चिक्लिष्यते । क्लेशयति । अचिक्लिश्वात् । क्लिश्त्वा । क्लिष्ट्वा । क्लिष्टः । क्लिष्टितः) । “क्लिशः कत्वानिष्टयोः” इतीद्विकल्पः । कत्वायामृदित्वाद्वा सेट्, कत्वो “रला व्युपधात्” इति विकल्पं बाधित्वा “मृडमृद” इत्यादिना नित्यं कित्त्वम् । क्लिष्टं च तदक्लिशितं च (क्लिष्टाक्लिशितं,) “क्लेन नञ्विशिष्टेन” इति कर्मधारयः, क्लिश्यते इति दिवादौ ॥ ५० ॥

अश भोजने ॥ (अश्नाति । अश्नीतः । अश्नासि । अश्नामि । आश । आशिथ । आशिव । अशिता । अशिष्यति । अश्नातु । अशान । अश्नानि । अश्नात् । अश्नाम् । अश्नाः । अश्नीयात्) । आशिषि (अश्यात् । आशीत् । आशिष्टाम् । अशिशिषति । अशिश्यते । आष्टि) “सूचिसूत्रि” इत्यादिना यङ्, (आशयति) । “निगरण” इति नित्यं परस्मैपदम्, (माभवानशिषत् । अनाश्वान्) । “उपेयिवाननाश्वान्” इति नञ्पूर्वादश्नातेभ्योपायां भूतसामान्ये लिट्, कसुरनिट् निपात्यते । इदमेवादेशवचनं भूतसामान्ये लिट् कल्वकं, स चादेशविषयः । इदं च निपातनमुत्तरत्रानुवृत्तेर्लङ्लिट् विषयं भवति, अस्य चोपादनं सदादौ कृतमिति तत् एवावगन्तव्यम् (१) । (अश्नायति,) बुभुक्षतीत्यर्थः, “अश्नायोदन्यधनाया” इत्यादिना बुभुक्षायामीत्वापवाद आत्वम्, अश्नीत पिबतेति यस्यां क्रियायां सातत्येनोच्यते सा (अश्नीतपिबता) मयूरव्यंसकादौ “आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये” इति पाठात्समासे टाप् । अश्नुत इति स्वादौ ॥ ५१ ॥

उध्रस उच्छे ॥ (ध्रस्नाति । ध्रसास । ध्रसिथ । ध्रसिता । ध्रसिष्यति । ध्रस्नातु । ध्रसान । अध्रस्नात् । ध्रस्नीयात्) । आशिषि (ध्रस्यात् । अध्रासीत् । अध्रसीत् । दिध्रसिषति । दाध्रस्यते । दाध्रसित । ध्रासयति । अदिध्रसत् । ध्रसित्वा । ध्रस्त्वा) । उदित्वादिद्विकल्पः, (ध्रस्तम्) “यस्य विभाषा” इत्यनिट्त्वम् । अयं चुरादौ । अत्र क्षीरस्वाम्युकारं धात्ववयवमाह । तन्मते—(उध्रस्नाति) इत्यादि, (उध्रसांचकार । औध्रस्नात्) इत्याहुदाहार्यम् । अनवयवत्वे स्वादिवद् ध्रसु इति ब्रूयादिति तस्याभिप्रायः । स एव भूवादौ यदाह—

दरिद्राजामृदेधोडोऽनिकाचश्च चिरिर्जिरिः ।

चकास्त्यूर्णोतिवेवीडः स्मर्यन्ते गौ तथौलडिः ॥

इति, तदुदाहरणप्रदर्शनं न तु परिगणनम् ॥ ५२ ॥

इष आभीक्ष्ण्ये ॥ पौनःपुन्यं भुक्षार्थं वाऽऽभीक्ष्ण्यं, तद्विषयायां क्रियायामित्यर्थः । सा यथायोग्यं, तथा च श्रूयते ‘पुर इष्णाति पुरुहूत’ इति, अत्र भाष्यम् । आसुरीणां पुरो हननादिरर्थो गम्यते इति । (इष्णाति । इष्णीतः । इयेप । ईपतुः । ईपुः । इयेपिथ । ईयेपः ।

(१) तत्र हि सदादौ भूतसामान्ये सावकाशस्यास्य लिट् परभ्यां विशेषविहिताभ्यां लङ्लेङ्भ्यां बाधमाशङ्क्य तद्विधानेऽप्यस्यानुवर्तनादित्युत्तरमिति ॥

इषिव) । गुणविषये “अभ्यासस्यासवर्णे” इतीयङ् । अन्यत्र सवर्णदीर्घः, (एषिता । एषिष्य-
ति । इष्णातु । इषाण । इष्णानि । ऐष्णात् । ऐष्णीताम् । ऐष्णाः । इष्णीयात् । आशिषि
(इष्यात् । ऐषीत् । ऐषिष्यत् । ऐषिषिषति) । परत्वाद्गुणे द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् ।
(एषयति । माभवानिषिषत् ।) ऋदित्करणात्कृतह्रस्वे द्विर्वचनमिति तत्रैवोक्तम् । (ऐषि-
त्वा, इषितः) । “तीपसह” इतीड्ङि कल्पस्तौदादिकस्यैव न दैवादिककैयादिकयोरेतदर्थमेव
तौदादिकमुदितं पठित्वा सूत्रे तमुदितं पठन्तीतिवृत्तौ स्थितम्, अनुदिप्ताठिनां तौदादिक-
स्यैव ग्रहणे हेतुर्हरदत्तेनाकारमात्रविकरणेन सहिना साहचर्यमुक्तम् । एवं धनपालसम्मताक्षी-
रतरङ्गिणीकारादयश्च तौदादिकस्यैव “तीपसह” इत्यत्र ग्रहणमाहुः । काश्यपस्तु [इषेस्तकारे
इयन्प्रत्ययात् प्रतिषेधः] इतिवार्त्तिकप्रामाण्यादश्यन्विकरणयोस्तौदादिककैयादिकयोर्द्वयोरपी-
ड्ङि कल्पमाह, हरदत्तोऽपि, ‘यथा तु वार्त्तिकं तथा क्रैयादिकस्याप्यत्र ग्रहणमिष्यतइति, एवञ्च
तौदादित्वं वार्त्तिकविरुद्धम्, उक्तं च तत्र कैथे पाठद्वयं प्रस्तुत्य ‘तत्र वार्त्तिककारस्य मते
त्रयोऽपीषयो निरनुबन्धकाः, इह च तीपसहेतिपाठस्तदाह, इषेरितितीति’ ॥ ५३ ॥

विष विप्रयोगे ॥ अनिट्कारिकायां विशिप्रहणेन जौहोत्यादिकोऽयं च गृह्यते इति न्यासे,
(विष्णाति । विवेश । विवेशिथ । विविशिव) । क्रादिनियमादिद् । (विष्णातु । विषाण ।
विष्णानि । अविष्णात् । वेष्टा) इत्यादि चेष्टिवत् ॥ ५४ ॥

पुष प्लुप स्नेहनसेवनपूरणेपु ॥ (पुष्णाति । पुषोष । पुषोषिथ । पुषुषिव । प्रोषिष्यति ।
पुष्णातु । पुषाण । पुष्णानि । अपुष्णात् । पुष्णीयात् ।) आशिषि (पुष्प्यात् । अप्रोषीत् ।
पुषुषिषति । पुषोषिषति । पोषुष्यते । पोषोष्टि । पोषयति । अपुषुषत् । पोषित्त्वा । पुषि-
त्त्वा । पुषितः) । एवं (प्लुष्णाति) इत्यादि, (पुष्ठा । पुष्टः । प्लुष्ठा । प्लुष्टः) इति भोवा-
दिकयोर्दाहार्थयोरुदितोः, पुषिस्तु दिवादौ पुषादौ ॥ ५५-५६ ॥

पुष पुष्टौ ॥ (पुष्णाति । पुष्णीतः । पुषाण । अपुष्णात् । पुष्णीयात् । पुषोष । पुषोषिथ ।
पोषिता) । इत्यादि पोषतिवत् । पुष्यतीत्यनिद् । (पूषा) पु(१)षतीति पुष वृद्धावित्यस्य
शपि ॥ ५७ ॥

मुष स्तेये ॥ (मुष्णाति) इत्यादि पूर्ववत्, अयं द्विकर्मक इत्युक्तं, तन्निबन्धनानि च
कार्याणि तत्रतत्रोक्तानीति नेह प्रतीयन्ते । (मुषित्त्वा । मुषुषिषति) । “रुद्विदमुष” इति
क्त्वासनोर्नित्यं क्त्वं “रलो व्युपधात्” इति विकल्पापवादः ॥ ५८ ॥

खच भूतप्रादुर्भावे ॥ भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । (खञ्जाति) श्चुत्वेन जकारः,
(चखाच । चखचिथ । चखचिव । खचिता । खचिष्यति । खञ्जातु । खखान । खञ्जानि ।
अखञ्जात् । खञ्जोयात् । खच्यात् । अखचीत् । अखाचीत्) “अतो हलादेः” इति वा
वृद्धिः । (चिखचिषति । चाखच्यते । चाखक्ति । खाचयति । अचोखचत् । खचित्त्वा । ख-
चितः । खव इत्येकइति मैत्रेयः । स्वाम्यपि खञ्जातीत्युक्त्वा खौनातिरिति सभ्या इति ।
(खौनाति । खौनातु । खौनाहि) । अनुनासिकादावूद्, हौ च इनः शानचः पूर्वं परत्वा-
दूठि पश्चाद्वलन्तत्वाभावान्न शानच्, (अखौनात् । खौनीयात्) । आशिषि (खव्यात्) ।
शेषं खचिवत्, अत्र क्वचिद्धेद् चेति पठ्यते, तत्र हेठतोत्यादि, हेठ विबाधायामिति शपि, श्र-
न्धादय उदात्ता पिषिवर्जम् । क्लिशिस्तु विभाषितेद् । इषिरपि तकारादौ वार्त्तिकमतेन, सर्वे
परस्मैपदिनः ॥ ५९ ॥

ग्रह उपादाने ॥ उदात्तः । स्वरितेत् । (गृह्णाति । गृह्णीतः । गृह्णासि । गृह्णामि) । “ग्र-
हिय्या” दिना सम्प्रसारणं क्लितोः । (गृह्णीते । गृह्णीषे । गृह्णे । गृह्णीवेहे । जग्राह । जगृ-
हतुः । जगृहुः । जग्रहिय । जगृहथुः । जग्राह । जग्रह । जगृहिव । जगृहे । जगृहाते । जगृ-

हिषे । जगृहिद्वे । जगृहिध्वे । जगृहवहे । ग्रहीता । ग्रहीष्यति । ग्रहीष्यते) । “ग्रहोऽलिटि दीर्घः” इत्यलिटिदो दीर्घः । (गृह्णातु । गृहाण । गृह्णानि । गृह्णीताम् । गृह्णाताम् । गृह्णाष्व । गृह्णै । अगृह्णात् । अगृह्णीताम् । अगृह्णीत । अगृह्णाताम् । गृह्णीयात् । गृह्णीयाताम् । गृह्णीयाः । गृह्णीत । गृह्णीयाताम् । गृह्णीरन्) । आशिषि (गृह्यात् । गृह्यास्ताम् । ग्रहीषीष्ट । ग्रहीषीयास्ताम् । अग्रहीत् । अग्रहीष्टाम्) “ह्ययन्त” इति न वृद्धिः । (अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् । जिघृक्षति । जिघृक्षते) । “सनि ग्रहगुहोश्च” इतीणनिषेधः । “रुद्विदमुषग्रहि” इति सनः कित्वात्संप्रसारणम् । “हो ढः” भष्भावः । “पढोः” इति कत्वे पत्वम् । (जरीगृह्यते,) यङि संप्रसारणे द्विवचनम् । “रीगृह्यत” इत्यभ्यासस्य रीक् । (जाग्रादि,) यङो लुका लुप्तत्वान्न संप्रसारणं, ढत्वघत्वप्ठुत्वढलोपदीर्घाः । (जागृढः) ढत्वादि दीर्घवर्जं, तत्र हि पूर्वाणो ग्रहणम् । प्रसारणं त्वपित्सार्वाधातुका (१) पक्षम् । (जाग्रहीति । झलपरत्वाभावान्न ढत्वम् । (जाग्रक्षि) । ढत्वभष्भावकत्वपत्त्वादि । (जागृहि । जागृह्णः । जाग्रहांचकार । जाग्रहीता । जाग्रहीष्यति) । “ग्रहोऽलिटि” इत्यत्र गृहेर्यद्विहितमार्धाधातुकं तस्य य इडिति विहितविशेषणत्वेऽपि द्विःप्रयोगरूपत्वाद् द्विवचनस्य द्विरुक्तोऽपि स एव ग्रहिरिति दीर्घो भवति । विहितविशेषणाङ्गीकारस्य च प्रयोजनं जरिगृह्यशब्दाद्वलाद्यार्धाधातुके इट्यल्लोपयलोपयोर्जरिगृहितेत्यादौ दीर्घनिवृत्तिः । अत्र च न ग्रहेर्विहितमार्द्धधातुकं किं तर्हि यङन्तात् । (जाग्राढ । जागृढाम् । जागृढि) । अत्र हेरपित्वात्प्रसारणादौ ढत्वादि, (आजाग्रट् । आजागृढाम् । अजागृहुः । अजाग्रहम् । अजाग्रट्) । तिप्सिपोर्हलङ्यादिलोपे पदान्तत्वाद् ढत्वभष्भावयोर्जश्त्वचत्वे । (जागृह्यात् । जागृह्याताम् । जागृह्यास्ताम् । अजाग्रहीत्) । “स्यसिचसीयुट्” इत्यादिना चिण्वदिटि ग्राहिष्यत इत्यादि । “ग्रहोऽलिटि दीर्घः” प्रकृतस्येद इतीह न भवति । (प्रगृह्यं पदं,) यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधीयते । (गृह्यकाः) शकुनयः, अस्वतन्त्रा इत्यथः, (ग्रामगृह्या) चाण्डालवाटिका । ग्रामाद्बहिर्भूतेत्यर्थः । (अर्जुनगृह्याः) अर्जुनपक्षः । “पदास्वैरिबाह्यापक्षेषु च” इति गृहेः क्यप्, बाह्येति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो लिङ्गान्तरे माभूदिति । तेन ग्रामग्राह्याश्चाण्डाल इत्यत्र ण्यदेव भवति । गृह्यका इत्यत्रानुक्तम्पायां कन् । (पाणिगृहीती,) “पाणिगृहीती” इति ङीप् । (ग्राहः, ग्रहः) । विभाषा ग्रह” इति कर्तरि वाणः । अन्यदा च व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् जलचरे (ग्राहः) । ज्योतिषि (ग्रहः) गृह्णात्युपादत्ते धान्यदिकमिति (गृहं गेहम्) । “गेहे कः” इति ग्रहेर्गेहे कर्तरि कः, संप्रसारणम् । यदायं तात्स्थ्यात्तद्वचनस्तदा स्वभावात्पुल्लिङ्गो बहुवचनान्तश्च । शक्तिं गृह्णातीति (शक्तिग्रहः) । अचप्रकरणे [शक्तिलाङ्गलतोमरयष्टिघटघटीधनुःषु ग्रहेरूपसंख्यानम्] इत्यच् । अणोऽपवादः । एवं लाङ्गलग्रह इत्यादि । सूत्रं धारयतीति (सूत्रग्रहः) । “सूत्रे च धारयर्थे” इति धारयत्यर्थाद् ग्रहेरच् । (फलेग्रहिः) । अवन्ध्यवृक्षादिरिति नैवण्टुकाः । “फलेग्रहिरात्मभरिश्च” इति ह्रन्प्रत्यय उपपदस्य चैकारान्तत्वं निपात्यते । भट्टिकाव्ये तु फलग्राहिमात्रे प्रयुज्यते । (फलेग्रहीन्) हंसि वनस्पतीनामिति । (उद्ग्राहः) । “उदि ग्रह” इति घञ् । “गृहवृट्निश्चि” इत्यपोऽपवादः । (संग्राहो मल्लस्य) अङ्गुलिसंनिवेशस्य दाढ्यमित्यर्थः । “समि मुष्टौ” इति घञ्, अपोऽपवादः पूर्ववत् । मुष्टाविति मुष्टिविषयश्चेद्दात्वर्थ इत्यर्थः । अवग्राहो हन्त ते वृषलरूपात् । एवं निग्राहः । “आक्रोशे वन्योर्ग्रह” इति घञ् । पूर्ववद् अपोऽपवादः । आक्रोशः शपनम् । अन्यत्रावग्रहः पदस्य (निग्रहश्चोरस्य) “ग्रहवृट्निश्चिगमश्च” इत्यप् । (पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः) लिप्सुः पात्रं गृहित्वा चरतीत्यर्थः । “प्रे लिप्सायाम्” इति घञ् लिप्सायां गम्यमानायाम् । (परिग्रहो वेद्याः) । “परौ यज्ञ” इति ग्रहेर्घञ्, अन्यत्र परिग्रहो धनस्य, पूर्ववद् । (अवग्रहो देवस्य अवग्राह इति वा) । “अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे” इति घञपौ । वर्षस्य प्रतिबन्ध इत्यर्थः । (तुलाप्रग्राहस्तुलाग्रहः) ।

(१) तस्य बाहरङ्गत्वेनासिद्धत्वाच्च रीगादय इति भावः

तुलासूत्रमित्यर्थः । “प्रे वणिजाम्” इति वा घञ् । वणिजामित्यनेन तुलासूत्रं लक्ष्यते, तेषां तेन सम्बन्धात्, न तु वणिजस्तन्त्रमिति वृत्त्यादौ स्थितम् । (प्रग्राहोऽघ्रादेः प्रग्रह इति वा) “रश्मौ च” इति वा घञ् । अश्वानां नियमनार्थां रज्जुरिह रश्मिशब्देनाच्यते । (जीवग्राहं गृह्णाति) । “समूलाकृतजीवेषु हनूकृज्ग्रह” इति जीवशब्दे कर्मण्युपपदे ग्रहेणमुल् । कषादि-त्वाद्यथाविध्यनुप्रयोगः, जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः । (हस्तेप्राहं गृह्णाति । पाणिग्राहं गृह्णाति) । हस्तेन गृह्णातीत्यर्थः । “हस्ते वर्तिग्रहोः” इतिकरणवाचिनि हस्तार्थ उपपदे णमुल् । पूर्ववदनुप्रयोगः । (नामप्राहमाह्वयति) नाम गृहीत्वा ऽऽह्वयतीत्यर्थः । “ना-मन्यादिशिग्रहोः” इति नामन्युपपदे णमुल् । तृतीयाप्रभृतिवात्समासविकल्पः । धातुसम्बन्धाधिकारादनुप्रयोगः । वासरूपेण क्त्वाप्यनुज्ञायतइति नाम गृहीत्वेति भवति । गर्हत इति गृहेर्ग्रहणे शपि । कुत्सायां गल्हत इति शपि, एवं गर्हते इति ॥ ६० ॥

इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसङ्गममहाराजमहाम-
न्त्रिणा मायणसुतेन माधवसहोदरेण सायणाचार्येण विरचि-
तायां माधवीयायां धातुवृत्तौ क्रयादयः ।

अथ चुरादयः ।

चुर स्तये ॥ अकार उच्चारणार्थः प्रयोजनान्तराभावात् । न च तड्धाऽनुदात्तेत्वं स्यात् । “सत्यापपाश” इत्यादिना चुरादिभ्यः स्वार्थं णिचो विधानादणिचः प्रयोगाभावात् । तथा च काश्यपः—कार्याभावादेकश्रुत्या पठ्यत इति । अत्राभरणे घुषिरविशब्दन इति ज्ञापका-दक्रियमाणेऽपि वाग्रहणे चुरादिभ्यो णिज्वेत्युक्त्वा “अत एकहल्” इत्यत्र वृत्तौ (जगणतुः जगणुः) इति प्रत्युदाहरणसमर्थनार्थमनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति न्यासकारेणभिधानाद् इदं ज्ञापकं सामान्यपेक्षयेत्युक्त्वा “आधृषाद्वा” इति गणकारवचनं चानुवाद इत्युक्तम् । ज्ञाप-कस्य स्वरूपमस्माभिर्घोषतौ लिखितमिति नेह प्रदर्शितं, तस्य ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वं कैयटविरुद्धम् । यदाह “णेरणौ” इत्यत्र गणयति गणमिति भाष्यव्याख्याने नित्यत्वाणिचः केवलानां चुरादीनां प्रयोगाभावादिति । भाष्यविरुद्धं च । तथाहि । किमर्थमविशब्दन इत्युच्यते, न विशब्दने घुषेणिचा भवितव्यम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदविशब्दनग्रहणं क-रोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो विशब्दने घुषेर्विभाषा णिज् भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं, ‘महीपालवाचः श्रुत्वा जुघुपुः क्षत्रमालत्रा’ इत्येष प्रयोग उपपन्नो भवतीति विशिष्टविषयत्वे-नाभिधानात्, “ऋदुपघाच्चाकृषिचृतेः” इत्यत्रानित्यण्यन्ताश्चुरादय इति सामान्येन यदुक्तं पदमङ्गरी तदपि मतान्तरापेक्षं न तु स्वमतेन, यद्वक्ष्यति । घुषिरविशब्दन इत्यत्र घुषिवि-षयमेव ज्ञापकमुक्त्वा, अन्ये त्वाहुः । अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति सामान्येन ज्ञाप्यत इति । यापि “ऋदुपघाच्च” इत्यादावनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति न्यासकृतः सामान्योक्तिः सापि येषां लिङ्गेन वचनेन वा णिज्विकल्पस्तन्मात्रविषयैव । तथा च “णेरणौ” इत्यत्र तेनैवोक्तं, चौरा-दिकानामप्यनित्यण्यन्तत्वाद्भिभाषितणिचां केषां चिद्विद्यमानत्वादिति, यस्मात् णेः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते न चैतस्माण्णेः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते इति गणे नित्यण्यन्तत्वाभिधानं विरुध्येत । तथा जगणतुरिति प्रत्युदाहरणे पदमङ्गरीमपि चुरादित्वादत्र णिच् प्राप्नोति, यदि नेष्यते ऽनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति । यदिना ह्यपरितोषः सूच्यते । अपरितोषश्च पूर्वोक्तो भाष्यविरोधः । तदेवं नित्ये णिचि स्वरितेत्वात् ग्रहिः क्रयादौ लक्षिष्वैकश्रुरादिष्वितिवच-नाल्लक्षेः स्वरितेत्वाल्लिङ्गादन्येभ्यश्चुरादिभ्यो “णिचश्च” इति कर्त्रभिप्राये तङ्नेत्युक्त्वा चन्द्र-

स्त्वत्राप्युभयपदित्वमास्थत । णिज्विकल्पमाह स्वामो । एवं देवो नन्दी चाहतुः । मैत्रेयस्तु स्वरितेत्त्वमस्य नेच्छति, यदाह स्वरितेत्त्वमस्य कश्चित्प्रतिपद्यत इति । “णिचश्च” इत्यत्र हरदत्तोऽपि लभेः स्वरितेत्त्वं प्रस्तुत्याह । नात्रासमाधितमस्ति, पारायणेऽपि चुरादिणिच आत्मनेपदमुदाहृतमिति । एवं च लक्षयिति पठित्वा जित्करणादन्येभ्यश्चुरादिभ्यो “णिचश्च” इति तङ् न भवतीति च श्रीभद्रवचनमपि प्रत्युक्तम् । प्रक्रियारत्ने च चितेरितित्वात् ज्ञापकाच्चुरादिणिचो ऽनित्यत्वाच्चट् स्फुट भेद इत्यादौ चटतोत्याद्यपि यथादृष्टं द्रष्टव्यमित्येकायमतमुक्त्वा तद्भाष्योक्तज्ञापकविरुद्धम् । एवं हि घुपिरविशब्दन इत्यस्याप्यण्यन्तस्य सम्भवात्तद्व्यावृत्त्यर्था ऽविशब्दनोक्तिः कथं ज्ञापिका स्यादिति तन्मतं दूषितम् । तस्माद्यत्र लिङ्गं वचनं चास्ति तत्र विकल्प इति सिद्धमिति । वचनं स्पष्टं, लिङ्गमपि तत्र तत्र धातावुपदर्शयिष्यते । यत्तु जगणतुः, जगगुरिति लिङ्गवचनयोरभावेऽप्यण्यन्तस्य प्रत्युदाहरणम् “अत एकहल्” इत्यत्र वृत्तौ तदनित्यण्यन्ता इति सामान्यवादिमतापेक्षया न तु सिद्धान्तबुद्ध्या । (चोरयति । चोरयतः । चोरयन्ति । चोरयसि । चोरयथः । चोरयथ । चोरयामि । चोरयावः । चोरयामः । चोरयते । चोरयेते । चोरयन्ते । चोरयसे । चोरयेथे । चोरयध्वे । चोरये । चोरयावहे । चोरयामहे । चोरयांचकार । चोरयांचक्रे । चोरयामास । चोरयांबभूव) । प्रत्ययान्तत्वादात्मप्रत्ययः । “अयामन्त” इति णेरयादेशः । (चोरयिता । चोरयिष्यति । चोरयिष्यते । चोरयतु । चोरयताम् । अचोरयत् । अचोरयत । चोरयेत् । चोरयेत । चोर्यात्) “णेरनिटि” इति णिलोपः । (चोरयिषीष्ट । अचूचुरत् । अचूचुरत) “णिशि” इत्यादिना चङ्, शत्रादिकार्यं भूवज्जेयम् । (चुचोरयिषति । चुचोरयिषते) । चिण्वदिटि तस्यासिद्धत्वाणिलोपे (चोरिष्यते । अचोरिषाताम्) । एकवचने चिणिति सिचोऽभावः, (चोरिषीष्ट । चोरिता इति भवति । (चोरः) । पचाद्यच् । (चौरः) । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण् । (चोरणा) । “ण्यासश्रन्थ” इति युच्, चुरेति छत्रादिपाठादकारप्रत्ययो गुणाभावश्च । चुरा शीलमस्या (चौरी) । “छत्रादिभ्योण” इति णेऽपि कचिदणकृतमिति डोप् । एतच्च करोतावुपपादितम् ॥ १ ॥

चिति स्मृत्याम् ॥ इदित्वान्नुम्, (चिन्तयति) इत्यादि । (चिन्ता,) “चिन्ति-पूजि” इत्यादिना ऽङ्प्रत्ययः । अत्र मैत्रेयः । अकारे विधातव्येऽङो विधानं गुणाभावार्थं, तत्सामर्थ्यात्कदाचिणिलोपो नास्तीति तत्र चिन्तित्येतोयदुःशहर्त्तव्यः । चिन्त स्मृत्यामिति सानुषङ्ग एव पठितव्ये इदित्पाठान्नलोपाभावार्थादस्य णिच् पाक्षिकः । नित्ये हि णिचि तस्य स्थानिवद्भावाद्बन्धानाच्च कापि कित्परत्वमिति चिन्त इत्यादौ नलोपाप्रसङ्गः । तेन (चिन्तति । चिचिन्त । चिन्तिता) इत्याद्यपि भवति । एवमन्यत्रापिदित्वं णिज्विकल्पार्थं द्रष्टव्यम् । चेततीति शपि संज्ञाने । चेतयत इत्याकुस्मीयः ॥ २ ॥

यत्रि संकोचने ॥ (यन्त्रयति । यन्त्रणा । यन्त्रितः) । अत्रापि पूर्ववदिदित्करणाद्यन्त्र-तीत्याद्यपि भवति । अत्राभरणे यत् इति पठित्वा ऋकारो “नागलोपि” इति विशेषणार्थं प्रत्युक्तम् । अयं पाठश्चिरन्तनव्याख्यानेषु न दृश्यते, प्रत्युत यन्त्रणादिशब्दमस्मादेव मैत्रेया-दयो व्युदपादयन्, अनेकविकरणविचारणे दैवे तद्व्याख्याने पुरुषकारे वा प्रयत्नार्थनिकारार्थवत्सङ्कोचार्थो नोपादीयत इति तस्य मूलं श्रूयम् ॥ ३ ॥

स्फुडि परिहासे ॥ (स्फुण्डयति) स्फुण्डतीत्यादि ॥ ४ ॥

लक्ष दर्शनाङ्कनयोः ॥ (लक्षयति) इत्यादि । (लक्ष्मीः) “लक्ष्मेर्मुद् च” इतीकारप्रत्ययो मुडागमश्च । (लक्ष्मीवान् । लक्ष्मणः) “लक्ष्म्या अच्” इति मत्वर्थीयो नकारप्रत्यय इकारस्य चाकारः । (लक्षयम्, लक्षणम्) । अचो यति ल्युटि च णेलोपः । लक्षयमधीते वेद वा (लाक्षिकः) । लाक्षणिकोऽप्येवम् । उञ्छादौ लक्ष्य लक्षणे इति पाठादृक् । शम लक्ष आलोचन इत्याकुस्मीयो भविष्यति ॥ ५ ॥

कुदि अनृतभापणे ॥ (कुन्दयति । अचुकुन्दत् । कुन्दति) इत्यादि । अत्र स्वामा
ऋदिदित्येक इति । तत्र कोदयतीत्यादि । ऋदिफलं तु अचुकोददित्यत्र ह्रस्वनिवृत्तिः ॥ ६ ॥

लड उपसेवायाम् ॥ (लाडयति) इत्यादि । लडतीति विलासे शपि ॥ ७ ॥

मिदि स्नेहने ॥ (मिन्दयति । मिन्दति) इत्यादि । अत्र क्षीरस्वाम्यनिदितं पठित्वा
कैश्चिदिदित् पठ्यत इत्याह । तथा कौशिकोऽप्यनिदितं पपाठ । स्नेहने मेदते मेघतीति शप्-
इयनोः । ऋदितोऽपि शपि मेधाहिंसनयोः, मेदते ॥ ८ ॥

ओलडि उत्क्षेपणे ॥ (ओलण्डयति । ओलण्डति । ओलिलण्डयिषति) । अजादित्वाद्
द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् । अत्र स्वामिकाश्यपसंमताकाराः केचिदोदितं पठन्ति तेषां मते
लण्डयति । लण्डतीति । अपरे तूकारादि पठन्ति, तदोकारं धात्ववयवमुदाहरतां मैत्रेयादी-
नामित्संज्ञकत्वमभिदधतामन्येषां च सर्वेषामनभिमतम् ॥ ९ ॥

जल अपवारणे ॥ (जालयति) इत्यादि । नन्दिसम्मताकारावाद्यंतौ विपर्यस्य पठतो
लज इति, तन्माभूदिति मैत्रेयो जालमित्युदाजहार ॥ १० ॥

पीड अवगाहने ॥ (पीडयति । अपीपिडत् । अपिपीडत्) । “भ्राजभास” इत्यादिना
णौ चड्युपधाह्रस्वविकल्पः । (पीडा) भिदादिपाठाद्ङ् । (पाणावुपपीडं धारयति, पाण्यु-
पपीडं धारयति) । पाणिनोपपीडमिति वा । “सप्तम्यां चोपपीड” इति सप्तमीतृतीयान्तयो-
र्णमुल् । तृतीयाप्रभृतित्वात् समासविकल्पः । “धनुरभिरसहं मुष्टिपीडं दधान” इति वदन्
भट्टिकार उपोपसर्गग्रहणमतन्त्रं मन्यते ॥ ११ ॥

नट अवस्यन्दने ॥ अवस्यन्दनं नाटयम् । नाट्यइत्येव चन्द्रः । (चौरस्योजास-
नम्) “जासिनिग्रहण” इति कर्मणि श्लेपे षष्ठी । अनेकार्थत्वाद्विसार्थत्वमुत्पूर्वस्य, जास्या-
दीनां विकृतनिर्देशाण्यौ चङि ह्रस्वेनायं विधिरित्युक्तं न्यासे । तत्फलं चोरमनीनटदित्यत्र
षष्ठ्यभावः । अयं पक्षो भवादौ दूषितः ॥ १२ ॥

अथ प्रयत्ने ॥ प्रस्थान इति मैत्रेयः । अतिहर्ष इति बहवः । (श्राथयति) । क्रथिमपि
केचिदत्र पठन्ति । स मैत्रेयादौ न दृश्यते । तथा क्रथश्रथौ हिंसायाम्, (क्राथयेत्, क्रथते,
क्रथेत) इति घटादि(१) च पठता देवेनापि न पठितः ॥ १३ ॥

बध संयमने ॥ (बाधयति) । बन्धेति चान्द्रः । बध्नातीति बन्ध बन्धन इति क्रैया-
दिकस्य बीभत्सते इति भौवादिकस्य नित्यसन्नन्तस्य बधेर्वरूप्ये ॥ १४ ॥

प पूरणे ॥ (पारयति) । अत्र श्रीभद्रादयो दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्पक्षे णिज् नेति । त-
थाहि—दीर्घोच्चारणं परितेत्यादावदन्तमृदन्तमिति इट्सिद्धये, तण्णिचो विकल्पस्य क-
ल्पकं भवति । ननु परितेत्यादि पृणातिपिपत्योरन्यतरेणापि सिद्ध्यति किं विकल्पकल्पनया ।
सत्यम् । परितेत्यादि सिध्यति, परतीत्यादिसिद्धिस्तु प्रयोजनं भविष्यति ॥ १५ ॥

ऊर्ज बलप्राणनयोः ॥ प्राणनं जीवनम् । (ऊर्जयति । और्जिजत् । ऊर्जिजयिषति) “न-
न्द्रा” इति रेफवर्जस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् । (ऊर्क्) । “भ्राजभास” इत्यादिना
क्विप् । “चोः कुः” इति कुत्वं, णिलोपस्य [पूर्वत्रासिद्धये न स्थानिवत्] इति स्थानिव-
त्त्वनिषेधात्पदान्तता, संयोगान्तलोपस्तु “रात्सस्य” इति नियमान्न भवति ॥ १६ ॥

पक्ष परिग्रहे ॥ (पक्षयति । अपपक्षत्) ॥ १७ ॥

वर्ण चूर्ण प्रेरणे ॥ एवं मैत्रेयः । अन्ये तु वर्णं वर्णने । चूर्ण प्रेरण इति वर्णयन्ति । (चूर्ण-
यति) । वर्णं गृह्णाति (वर्णयति) चूर्णैरवध्वंसयति (अवचूर्णयति) । “सत्यापपाश” इत्या-
दिना वर्णचूर्णाभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां ग्रहणावध्वंसनयोर्णिच् ॥ १८-१९ ॥

प्रथ प्रख्याने ॥ (प्राथयति । अपप्रथत्) “अत्स्मृद्दृहत्वरथ” इत्यभ्यासस्याकारः,

“नान्ये मितोऽहेतौ” इति सम्भवद्धेतुमणिचां चुरादिणिचि मित्त्वाभावात्प्रथ प्रख्यान इति यटादिकं मित्त्वमस्य न भवति ॥ २० ॥

पृथ प्रक्षेपे ॥ (पार्थयति । अपपर्थत् । अपीपृथत् ।) उर्कद्वा । पथ इत्येक इति स्वामी, पाथयति । अपीपथत् ॥ २१ ॥

षम्ब सम्बन्धने ॥ (सम्बयति । अससम्बत् ।) शम्ब चेति मैत्रेयः । शम्बेत्येक इति स्वामी । (शम्बयति । अशशम्बत् । शम्बरम्) । बाहुलकादरः । साम्ब इति केचिद्वन्त्या-दि दीर्घवन्तं च पठन्ति ॥ २२ ॥

भक्ष अदने ॥ (भक्षयति पिण्डो देवदत्तः) । अतो हेतुमणिचि भक्षयति पिण्डो देवदत्तेनेति “गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ” इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् [भक्षेरहिंसार्थस्य] इति वार्तिकेन निषिध्यते । अत्र च [आदिखाद्योः प्रतिषेधः] इत्यतः प्रतिषेधग्रहोऽनुवर्तते । “गतिबुद्धिः” इत्यादौ चाणिग्रहणेन हेतुमणिचो निषेधः । हिंसायां तु भक्षयति यवान् बलीवर्हानिति भवति । अत्र भक्षयतिहिंसाङ्गे भक्षणे वर्तते, हिंसा च सर्व भावाः सचेतना इति दर्शनेन यवानां सचेतनत्वादस्ति । दर्शनान्तरे यवानां भक्षणे स्वामिनो हिंसा भवतीति तदपेक्षं भक्षणस्य हिंसाङ्गत्वम् ॥ २३ ॥

कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः ॥ एवं बहवः । छेदनपूरणयोरिति स्वामी, छेदनइत्येवं जिनेन्द्रदुर्गो । (कुट्टयति । अचुकुट्टत् । कुट्टाकः) । “जल्पभिक्षकुट्ट” इति पाकन् । पित्त्वात् स्त्रियाम् (कुट्टाकी, कुट्टनं, कुट्टः) । “एरच्” । कुट्टेन निर्वृत्तं (कुट्टिमम्,) [भावप्रत्ययान्तादिमव्यक्त्यः] इति “तेन निर्वृत्तम्” इति विषये इमप् ॥ २४ ॥

पुट्ट चुट्ट अल्पोभावे ॥ (पुट्टयति । अपुपुट्टत् । चुट्टयति । अचुचुट्टत्) ॥ २५-२६ ॥

अट्ट पुट्ट अनादरे ॥ (अट्टयति, आट्टयत्) । अयन्दोपधो लक्षणवशेन टकार इति “नन्दाः” इति दकारवर्जस्य द्वितीयस्थैकाचो द्विवचने पश्चात् ष्टुत्वम् । (सुट्टयति । असुपुट्टत्) २७-२८ ॥

लुण्ठ स्तेये ॥ (लुण्ठयति । अलुलुण्ठत्) । लुण्ठतीति लुठि स्तेये इत्यस्य शपि । ननु लुण्ठतेरिदिपाठेनापि लुण्ठयति लुण्ठतीति रूपद्वयं भविष्यति, किं भ्वादीदिपाठेन । सत्यम् । सिध्यतीदं रूपद्वयं, लुण्ठतेति ताच्छीलिकस्तु (१) न्न स्यात् । “जल्पभिक्षकुट्टलुण्ठ” इति पाकना बाधात् । लुठि पाठे तु प्रतिपदाकत्त्वादस्यैव तत्र ग्रहणमिति भोवादिपाठानि लुण्ठतेति भवतीत्युभयत्र पाठः कर्तव्यः । अत एव न्यासे कुट्ट छेदे, लुण्ठ स्तेये चौरादिकावेतावित्युक्तम् । (लुण्ठाकः) “जल्पभिक्ष” इत्यादिना पाकन्, पित्तवान्डीप् (लुण्ठाकी) २९

शठ शठ असंस्कारगत्योः ॥ (शाठयति । श्वाठयति । अशीशठत् । अशीशठत्) । इदिद्वितीय इति दुर्गः । मैत्रेयोऽपि शठेत्येक इति । (श्ठयति । अशशठत्) श्लाघायां शाठयतइत्याकुस्मीयः । शठयति शठयतीति कथादी, कैतवे शठतीति शपि गतम् ॥ ३०-३१ ॥

तुजि पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु ॥ (तुजयति । अतुतुजत् । पिजयति । अपिपिजत्) । इदित्करणात्तुजति पिजतीत्यपि भवतः । तुजि हिंसायां तुजि पालने चेति भूवादिपाठादेव हिंसायां तुजतीति सिद्धाविदित्त्वेन णिजनित्यत्वं बलादाननिकेतनयोरपि तुजतीति रूपसिद्धये, एवं तद्धनैव सिद्धे भूवादिपाठः किमर्थं इति चेत्, पालने तुजतीत्यर्थः । तुजयति पिजयतीति भाषार्थावभे भविष्यतः । शाकटायनस्तुज पिजेति पपाठ । पिज वर्णइत्यदादौ । इह लजि लुजि इत्यपि कचिद् दृश्यते । तौ मैत्रेयादिभिर्न पठ्येते ॥ ३२-३३ ॥

पिस गतौ ॥ (पेसयति । अपीपिसत्) । पेसतीति शपि ॥ ३४ ॥

षान्त्व सामप्रयोगे ॥ (सान्त्वयति । अससान्त्वत् । सिषान्त्वयिषति) ॥ ३५ ॥

वलक वलक परिभाषणे ॥ (वलकयति । वलकयति । अशवलकत् । अववलकत्) ३६-३७

पिणह स्नेहने ॥ पापदेशः । (स्नेहयति । असिपिणहत्) स्निह्यतीति प्रीता दिवादिः ।
अत्र स्फिट स्नेहनइति कचित्कोशे दृश्यते । तद्धनपालशाकटायनमैत्रेयदेवादिभिश्चिरन्तनैर्वा-
ख्यातुभिर्न लिख्यते ॥ ३८ ॥

स्मित अनादरे ॥ (स्मेयति । असिस्मितत्) स्मिद् इत्येकइति मैत्रेयः । (स्मायय-
ते) । अवयवे कृतं लिङ्गमिति न्यायेन ण्यन्तस्य डित्त्वादात्मनेपदम् । आत्वं स्मायतेरिति
निर्देशाद्धेतुमणौ विधानाच्च नास्य भवति । शाकटायनस्त्वट स्मित गताविति दान्तप्रकरणे
पपाठ । स्मयतइतीषद्भासे शपि ॥ ३९ ॥

श्लिष श्लेषणे ॥ (श्लेषयति । अशिश्लिवत्) । श्लेषतीति दाहे शपि । श्लिष्यतीत्यालिङ्गने
इयनि ४० ॥

पथि गतौ ॥ (पन्थयति । अपपन्थत् । पन्थति । अपपन्थीत्) इदित्त्वाणिज्वि-
कल्पः । पथतीति पथे गतावित्यस्य शपि ॥ ४१ ॥

पिच्छ कुट्टने ॥ (पिच्छयति । अपिपिच्छत्) ४२ ॥

छदि संवरणे ॥ (छन्दयति । अचछन्दत् । छन्दति) । शाकटायनस्त्वात्मनेपदिष्वप्यमुं
पपाठ स्वाम्यादयश्छन्देत्यनिर्दिष्टं पठित्वा छादयतीत्युदाजन्हुः । तथा छादयतीति रूपस्य छद्
अपवारणइत्याद्यधीयेणैव सिद्धत्वादिह पाठो व्यर्थः स्यात् । इदित्त्वाभावे छन्दःशब्दोऽपि न
स्यादिति मैत्रेयाद्युक्त इदित्पाठ एव न्याय्यः । अत एव न्यासपदमज्जयादौ छादेयमित्यत्रोर-
श्छदादि छद् अपवारण इत्यस्मादेव व्युत्पादितम् ॥ ४३ ॥

श्रणु दाने ॥ प्रायेणायं विपूर्वः । (विश्राणयति । व्यशिश्रणत्) । घटादिपाठात् श्रण-
यति ॥ ४४ ॥

तड आघाते ॥ (ताडयति । अतीतडत्) ॥ ४५ ॥

खड खडि कडि भेदने ॥ (खाडयति । अचीखडत् । खण्डयति । अचखण्डत् । खण्डति ।
अखणडीत् । कण्डयति । अचकण्डत् । कण्डति । अकणडीत्) । खण्डतीति मन्थने शपि ।
तथा कण्डतइति भेदे । क्षीरस्वामी तु भूवादौ परस्मैभाषं कडितमनिर्दिष्टमपि कडीतीदितं
पठित्वा कडेति दुर्ग इत्याह । अस्य निर्णयस्तत्र कृतः ॥ ४६-४७-४८ ॥

कुडि रक्षणे ॥ (कुण्डयति । कुण्डति) । कुण्डतइति वैकल्यदाहयोः शपि गतम् । वैकल्य-
र्थष्ठान्त इति शाकटायनः । दान्तमेकइति स्वामी । इमावपि पाठभेदौ तत्रापि दर्शितौ ॥ ४९ ॥

गुडि वेष्टने ॥ (गुण्डयति । गुण्डति) । रक्षगइत्येके । प्रथमादि द्वितीयान्तमेके पठ-
न्ति । (अवकुण्ठयति । अवकुण्ठति) ॥ ५० ॥

खुडि खण्डने ॥ (खुण्डयति । खुण्डति) ॥ ५१ ॥

वटि विभाजने ॥ वडोति शाकटायनः । (वण्डयति) । अत्र मैत्रेयो भौवादिकस्य वि-
भाजनार्थस्य वटेर्हेतुमणौ वण्टयतीति सिद्धे चुरादौ पाठः कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थ इति ।
असौ “णिचश्च” इति तद् चुरादिण्यन्तस्य नेति मन्यते । अन्ये तु “णिचश्च” इति तत्रापो-
ष्यत इति नेदं प्रयोजनं किन्तु विन्तीत्यादिवदिदित्त्वबलाणिचो विकल्पो नेति, विभाजने
तु तेनैव वण्टतीति सिद्धमिति । ये तु भूवादावपि विभाजनइति पठन्ति तेषां तु नैवास्य चौ-
यस्यावतारः ॥ ५२ ॥

मडि भूषार्थं हप च ॥ (मण्डयति) । मण्डतइति वेष्टने शपि । मडि भूषायामिति
भूवादौ पाठादेव मण्डतीति सिद्धेरस्येदित्त्वं भुम्मात्रार्थं न तु गिज्विकल्पार्थमपि, तेन हर्षे-
मण्डतीति न भवति ॥ ५३ ॥

भडि कल्याणे ॥ (भण्डयति । भण्डति) । परिभाषणे भण्डतइति शपि । परिहास-
त्येके तत्र ॥ ५४ ॥

छदै वमने ॥ (छदयति । अचच्छदत्) ॥ ५५ ॥

पुस्त बुस्त आदरानादरयोः ॥ (पुस्तयति पुस्तकम् । बुस्तयति बुस्तम्) ॥ ५६-५७ ॥

चुद सञ्चोदने ॥ सञ्चोदनं प्रश्नः, प्रेरणा च । तत्र प्रश्ने द्विकर्मकत्वं, देवदत्तमर्थम् (चोदय-
ति) । (चूडा) । भिदादिपाठादङ् । उत्वं दीर्घत्वं च । (चूडालः) । “प्राणिस्थादातो
लज्जन्यतरस्याम्” इति मत्वर्थे लच् । चूडा नाम काचित्, तस्या अपत्यं (चौडिः) “बाह्वा-
दिभ्यश्च” इतीज् “अचः” इति ठकोऽपवादः ॥ ५८ ॥

नक्क धक्क नाशने ॥ अयं तवर्गीयादिः । गोपदेशपर्युदासे नृतिनन्दीत्यादावुपादानात् ।
(नक्कयति) ॥ ५९-६० ॥

चक्क चुक्क व्यथने ॥ (चक्कयति । चुक्कयति) चिक्क इत्यपि क्वचित्पठ्यते ६१-६२
क्षल शौचकर्मणि ॥ (क्षालयति । अचक्षलत्) ॥ ६३ ॥

तल प्रतिष्ठायाम् ॥ (तालयति । अतीतलत् । तालं । तलम्) । अच् । “संज्ञापूर्वको
विधिरनित्य” इति वृध्यभावः । मैत्रेयस्तु ‘घुषिरविशब्दने, इति ज्ञापकं सामान्यमित्युक्त्वा
णिजभावे तलशब्दमाह ॥ ६४ ॥

तुल उन्माने ॥ (तोलयति । अतूतुलत् । तुला) इति णिचोऽनित्यत्वादिति मैत्रेयः ।
अन्ये तु णिजभावे प्रमाणाभावात् “तुल्यार्थ” इत्यादौ तुलेति निपातनादङि णिलुकि तुले-
ति । (तुलयति । अतूतुलत्) इति तुलाशब्दात् “प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च” इति
णिचि, “दीर्घो लघोः” इति णौ चङ्यभ्यासस्य दीर्घत्वमग्लोपित्वान्न भवति । तुला कृष्णस्य
नास्ति । “तुल्यार्थः” इति विधीयमाना तृतीया तत्रैवातुलोपमाभ्यामितिवचनान्न भवति ।
तुलया सम्मितं (तुल्यम्) । “नौवयोधर्म” इति यत् । तुलया सम्मितमिति व्युत्पत्तिमात्रं
रुडशब्दस्त्वयं सदृशपर्यायः । (तुल्यश्चेतः) । “कृत्यतुल्याख्या अजात्या” इति समाना-
धिकरणसमासः । अयं च पूर्वनिपातनियमबाधनार्थः । तथा तुल्यमहानित्यत्र “सन्महत्”
इति महच्छब्दस्य प्राप्तपूर्वनिपातबाधार्थः । (कृष्णस्य तुल्यः, कृष्णेन वा) । “तुल्यार्थः”
इति पठ्यतीत्ये ॥ ६५ ॥

दुल उत्क्षेपे ॥ (दोलयति । अदूदुलत् । दोला) । भिदादेराकृतिगणत्वादङ् । (दुलिः)
कर्मष्ठः । “अच इः” इतीप्रत्ययः । “बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोः” इति णिलुक् ॥ ६६ ॥

पुल महत्वे ॥ (पोलयति । पोलति) इति शपीति भूवादौ स्वामी ॥ ६७ ॥

चुल समुच्छ्राये ॥ (चोलयति । चोलः) । चोलस्यापत्यमपि (चोलः) । “अञ्मगध”
इत्यण् । तस्य “कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनञ्चोलाद्यर्थम्” इति लुक् ॥ ६८ ॥

मूल रोहणे ॥ (मूलयति) । मूलतीति प्रतिष्ठायां शपि ॥ ६९ ॥

कल विल क्षेपे ॥ (कालयति । वेलयति । वेला) । कलयतीति गतिसंख्यानयोः कथा-
दौ भविष्यति । कलतइति शब्दसंख्यानयोः शपि । वेलते इति वेलेरपि चलने, विलतीति
संवरणे शे । क्वचित् किलेत्यप्यत्र पठ्यते, मैत्रेयादिभिस्तु न पठ्यते, इवैत्यक्रीडनयोः किल-
तीति शे ॥ ७०-७१ ॥

बिल भेदने ॥ (बेलयति । बेलति) इति शपीत्यात्रेय इत्युक्तम् ॥ ७२ ॥

तिल स्नेहने ॥ (तेलयति) । तिलतीति शे । तेलतीति गतौ शपि ॥ ७३ ॥

चल भृतौ ॥ (चालयति) । चलतीति विलसनकम्पनयोः शशपोः ॥ ७४ ॥

पाल रक्षणे ॥ (पालयति । अपीपलत्) । पातेरपि हेतुमणौ [पातेर्लुग्वक्तव्यः] इति
लुगागमे पालयति ॥ ७५ ॥

लप हिंसायाम् ॥ (लपयति । अल्लुपत्) ॥ ७६ ॥

शुलब माने ॥ (शुलबयति । अशुशुलबत्) । शूर्प मानइति श्रीभद्रमैत्रेयादयः । (शूर्प-
यति । शूर्पा,) एरचि पचाद्यचि वा णिलोपः । शूर्पेण क्रीतं (शौर्प, शौर्पिकम्) । “शूर्पादजन्य-
तरस्याम्” इत्याहीयेष्वर्थेष्वञ्ठञौ । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पमित्यत्र “अध्यधेपूर्वः

इति ठजजोर्वा लुक् ॥ ७७ ॥

चुट छेदने ॥ (चोटयति) । चुटतीति शे गतम् ॥ ७८ ॥

मुट संचूर्णने ॥ (मोटयति) । मोटतीति मर्दने शपि । मुटतीति प्रमर्दनाक्षेपयोः शे ॥ ७९ ॥

पडि पसि नाशने ॥ (पण्डयति । पण्डति । पंसयति । पंसति । पांसुः) । “अर्जिहृशि”
इत्यादिनोपेत्ययो दीर्घश्च । पण्डतइति गतौ शपि ॥ ८०-८१ ॥

व्रज मार्गसंस्कारगः ॥ (व्राजयति) । व्रजि मार्गसंस्कारयोगतौ चेति मैत्रेयादयः ।
अत्र धनपालो मार्गे चेति पठति । स्वामी तु व्रजस्थाने वर्जि पठित्वा मार्गेति द्वितीयं धातु-
माह । तन्त्रान्तरे तु वज्रव्रजौ पठित्वा मार्गसंस्कारगौ अर्थौ उक्तौ । (व्राजयति ।
मार्गयति) । व्रजति व्रजतीति शपि । वाजयतीति वातेर्णौ “वो विधूने जुक्” इति जुगा-
गमे । मृग अन्वेषणे कथादौ । मार्ग अन्वेषणे इति युजादौ ॥ ८२-८३ ॥

शुक्ल अतिस्पर्शने ॥ (शुक्लयति) ॥ ८४ ॥

चपि गत्याम् ॥ (चम्पयति । चम्पति) ॥ ८५ ॥

क्षपि क्षान्त्याम् ॥ (क्षम्पयति । क्षम्पति) क्षपयतीति प्रेरणार्थस्य कथादित्वेन ॥ ८६ ॥

क्षजि कृच्छ्रजीवने ॥ (क्षजयति । क्षजति) क्षजतइति गतिदानयोर्घटादौ ॥ ८७ ॥

श्वर्त गत्याम् ॥ (श्वर्तयति) ॥ ८८ ॥

श्वभ्र च ॥ (श्वभ्रयति) ॥ ८९ ॥

ज्ञप मिच्च ॥ ज्ञापने मारणादिषु चाभिधानमस्यैवेति मैत्रेयादयः । अन्ये तु शाकटायना-
नुसारिणो ज्ञप मारणतोषणनिशामनेषु मिच्चेति पठन्ति, तथा “इको झल्” इत्यत्र न्यासे “ज्ञप
मिच्च” इति (१) पठित्वा अन्येतु ज्ञपमारणतोषणनिशामनेष्विति पठन्तीति । घटादिवदत्रापि
केचिन्निशामनस्थाने निशानशब्दं पठन्ति । घटादिषु मारणादिसूत्रस्य पाठादेव मित्वे सिद्धे
पुनर्मारणादिषु मित्ववचनं ज्ञपयमादिवर्जमन्ये स्वार्थण्यन्ता न मित इति ज्ञापनार्थमिति
पुनः पाठफलं चाहुः काश्यपादयः । ज्ञपादीननुक्रम्य “नान्ये मितोऽहेतौ” इति ज्ञपादिव्यतिरि-
क्तानामेवाहेतुमणौ मित्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वान्नेदं फलम् । किं चार्थविशेषपरिगणनम-
प्ययुक्तं, प्रच्छ जीप्सायां, (ज्ञप्तिः) “श्लाघन्हुङ्स्थाशपां जीप्स्यमान” इत्यत्र जीप्स्यमानो
ज्ञपयतुमित्यमाणो बोधयितुमभिप्रेत इत्यादौ ज्ञानमात्रे ज्ञापने च प्रयोगदर्शनात् । न चैवं
शक्यते वक्तुं निशामनं ज्ञानमात्रं तदर्थोदस्मादहेतुमणौ चुरादित्वेन प्रच्छ जीप्सायां जप्ति-
रिति भविष्यति, “स्थाशपां जीप्स्यमान” इत्यादिस्तु हेतुमणौ घटादित्वेनेति । एवं तर्हि
घटादिज्ञापनविषयो ऽयं तु ज्ञानविषय इत्यर्थभेदस्य विद्यमानत्वात् घटादित्वादेव मित्वे सिद्धे
पुनर्मारणादिषु मित्ववचनं ज्ञापनार्थमिति स्वोक्तेन विरोधः स्यात् । अथ मतं घटादित्वादेव
मित्वे सिद्धे पुनर्मारणादिषु मित्ववचनं ज्ञापनार्थमिति स्वोक्तेन विरोधः स्यात् । अथ मतं घटा-
दित्वादेव मित्वे सिद्धे पुनर्मारणादिषु मित्ववचनं ज्ञापनार्थं, निशामनस्य ग्रहणं विध्यर्थमितर-
योस्तु नियमार्थमिति । एवमपि मारणादिष्वितिवचनमयुक्तं, मारणतोषणयोरिति तु वक्तव्य-
म् । किं चास्य ज्ञानमात्रार्थत्वे “श्लाघन्हुङ्” इत्यत्र न्यासकारहरदत्तादिभिश्चौरादिकाद् व्यु-
त्पादनं विरुद्धयेत । सर्वथा तज्ज्ञापयत्याचार्यः, “विज्ञापना भर्तुषु सिद्धिमेति” ज्ञापकं स्यात्त-
दन्तत्वं, इत्यादिस्तु न सिध्यति । अथ मारणतोषणनिशामनेष्विति घटादाविह च पाठा-
ज्ज्ञापयत्यादि सिध्यति, जीप्स्यमानो जप्तिरिति न सिध्यति । यदि तु मतं घटादौ निशाम-
नमिति पाठ, इह तु निशानमिति घटादेर्ज्ञापयति, अस्माज्ज्ञपयतीति भविष्यतीति, एवमपि
“स्थाशपां जीप्स्यमान” इत्यादि न सङ्गच्छते । अत्र हि बोधनार्थो धातुस्तत्र तु बोधनं
निशामनशब्दार्थो न तु बोधनेति । अथ तत्रापि बोधनार्थः, प्रच्छ जीप्सायां, जीप्स्यमानः

ज्ञप्तिर्न सिध्यति । तस्माज्ज्ञप मिच्चेत्येव युक्तः पाठः । अत एव “इको झल्” इत्यादौ “ज्ञप मिच्च” इति न्यासकारहरदत्तादयः पठन्ति । तेनास्य यथाप्रयोगमर्थ इति ज्ञापने ज्ञानमात्रे च वृत्तिरिति प्रच्छ ज्ञोप्सायां, ज्ञोप्स्यमानः, ज्ञपयितुमिष्यमाण, इत्यादि सर्वमुपपद्यते । ज्ञापयत्यादिप्रयोगस्तु ज्ञानमात्रवचनाज्ज्ञानातेः । घटादिमित्वं तु चाक्षुषज्ञानार्थकनिशामनार्थस्य । चेतीह न भवति, निशामनं चाक्षुषज्ञानमित्यवोचाम । पुरुषकारेऽप्यस्मदुक्तरीत्या “ज्ञप मिच्च” इत्येव पाठो युक्त इति सिद्धान्तितम् । एवं च चुरादिणिचो “णिचश्च” इति कर्त्रभिप्राये तद्ध नास्तीति दर्शनाश्रयणेनोक्तस्योक्तिः, “णिचश्च” इत्युदितं विहितं यदिति कर्त्रभिप्रायेऽपि मारणादौ परस्मैपदसिद्धिः पुनः पाठफलांमति यद्देवेनोक्तं तदपि मतं, जानातीति ज्ञासिध्येत्, ज्ञपयति तु पुनर्मारणादौ घटादेश्च मित्वेऽपीदमेव ज्ञपमिदिति पदं ज्ञापने मारणादौ, तेनार्थात् ज्ञापनार्थं ज्ञपयतिपदवत् ज्ञापयेदित्यपि स्यादिति स्वेनैव ज्ञपमिदित्यर्थविशेषोपादानरहितं पाठमङ्गीकृत्य तस्य च प्रयोजनं मारणादिव्यतिरिक्ते ज्ञपयत्यर्थं ज्ञपयतीति सिद्धिरित्युक्तत्वादुक्तस्योक्त्यसंभावान्निराकृतम् । (ज्ञपयति । संज्ञपयति । निज्ञपयति, प्रज्ञपयति) । स्वभावान्मारणादावप्यस्य वृत्तिरित्युक्तं, तत्र क्रौमारमतेन सोपसर्गः प्रदर्शितः । (जिज्ञपयिषति । ज्ञोप्सति) । “सनीवन्त” इत्यादिना पक्षे इडभावः । “आपज्ञप्यधाम्” इति झलादौ सन्यच ईकारः । “अत्र लोप” इत्यभ्यासलोपः । “णेरनिटि” इति णिलोपः । “वा दान्त” इत्यत्र झप् इति निपातनं ज्ञेय इति “निष्ठायां सेटि” इत्यत्र वैयटपदमञ्जरीरुक्तत्वादिह झप्तेः ज्ञपित इति मैत्रेयेणोदाहरणस्य प्रदर्शनमयुक्तम् ॥ ९० ॥

यम च परिवेषणे ॥ चकारेण मिदित्यपेक्ष्यत इति मैत्रेयादयः । इह परिवेषणं परिवेष्टनं, न तु भोजना, नापि वेष्टना । तत्र हि घटादित्वात्सिद्धम् । न च वेष्टनेऽपि घटादित्वेन मित्त्वसिद्धिः । हेतुमदप्यन्तस्य तद्विधानात् तस्य च वेष्टनाऽर्थो न तु वेष्टनमिति । (यमयति चन्द्रम्) परिवेष्टतइत्यर्थः । अन्यत्र नियामयति । क्वचिद्यमोऽपरिवेषण इति पठ्यते । तदनार्थम् । चकारेण मिदित्यपेक्ष्यतइति मैत्रेयादिविरोधात् । किं च घटादौ यमोऽपरिवेषण इति परिवेषणादन्यत्र मित्त्वं निषिध्यते, अनेन तु तत्र च विधीयतइति विधिनिषेधयोर्विषयविभागो न प्रकल्पेत । येषां तु दर्शनं घटादावपरिवेषणे मित्त्वं विधीयतइति तेषान्तु तत्रैवानेनापि मित्त्वं विधीयत इति वैयर्थ्यमेव प्रसज्येत । इदं च घटादावपरिवेषणे मित्त्वविधानदर्शनं च तत्रैव दूषितम् ॥ ९१ ॥

चह परिकल्पने ॥ (चहयति) । मैत्रेयस्तु चपेति पठित्वा चपयतीत्युदाजहार । चहेत्युपमान्तमेव चन्द्रोऽपि । अयं कथादावपि पठिष्यते, तस्य फलमग्लोपित्वात् “सन्वल्लुघुनि” इति इत्वस्य “दीर्घो लघोः” इति दीर्घस्य चाभावः । तेनाचचहदिति भवति । इह पाठादचीचहदितीत्वदीर्घो भवतः । तथास्य मित्त्वात् (अचहि । अचाहि । चहंचहं, चाहंचाहम् इति “चिण्णमुलोः” इति दीर्घविकल्पो भवति । चहतीति भूवादिः ॥ ९२ ॥

रह त्यागे ॥ इतीह केचित्पठन्ति । (रहयति) । कथादावयं पठिष्यते, तत एव सिद्धेरिह पाठो व्यर्थ इति स्वामी । तन्न, चहिवत्कथादेरग्लोपित्वादित्वदीर्घयोरभावादरहदिति भवति, इह पाठादरीरहदिति, तथा (अरहि । अराहि । रहंरहं । राहंराहम्) इति मित्त्वात् “चिण्णमुलोः” इति दीर्घविकल्पोऽस्य भवतीति प्रयोजनसद्भावात् । रहतीति शपि । रहतीति तत्रैव रहि गतावित्यस्य ॥ ९३ ॥

बल प्राणने ॥ ओष्ठ्यादिः । (बलयति) ॥ ९४ ॥

चिञ् चयने । जित्करणत्कर्त्रभिप्राये तद्विविधार्थाणिजस्य विकल्पेन भवति, णिचि “चिस्फुरोर्णौ” इत्यात्वं पक्षे भवति । तत्र पुकि मित्त्वात्तस्य ण्हस्व इति । (चपयति । चययति) । अणिचि चयति, चयते इति भवति । अत्र काश्यप इकारोच्चारणसामर्थ्यादात्वं नेति तच्चिन्त्यम्, आत्वस्य वैकल्पिकत्वात्तद्भावे वृद्ध्यायण्हस्वेषु चययतीति रूपसिध्यर्थत्वा-

त्तस्य, तथा णिजभावे गुणायोश्चयतीति रूपार्थत्वाच्च । रहत्यादयो यद्यप्यत्र मैत्रेयादिभिर्न पठितास्तथापि काश्यपादिप्रामाण्यादस्माभिः पठिताः । चिनोतीति स्वादेः । “नान्ये मितो-
ऽहेतौ” ज्ञपादिव्यतिरिक्ता अहेतुमणौ मितो न भवन्ति । तेन ज्ञपादिव्यतिरिक्तानां चौरादि-
कानां शमादीनां “जनीजृषक्तसुरज्जोऽमन्ताश्च” इत्यादिना सामान्यलक्षणेन प्राप्तं मित्वं न
भवति ॥ ९६ ॥

घट्ट चलने ॥ (घट्टयति) । घट्टते इति शपि ॥ ९६ ॥

अस्त संघाते ॥ (अस्तयति) । क्वचिदयं वक्ष्यमाणस्य पुंसेरनन्तरं पठ्यते ॥ ९७ ॥

खट्ट संवरणे ॥ (खट्टयति) ॥ ९८ ॥

षट्ट स्फिट्ट सुबि हिंसायाम् ॥ (सट्टयति । स्फिट्टयति । चुम्बयति) । चुम्बतीति
वक्रसंयोगे शपि । केचिद् द्वितीयं षट्टेत्युकारवन्तमनोष्ठं च पठन्ति । अस्माभिस्तु मैत्रेया-
दीनामनुसारेण पूर्वमेव षुट्टिः पठित इतीह न लिखितः, तदनुरोधादेवेह स्फिट्टश्च पठितः । इह
व्यय क्षय इति नन्दी पठति । व्ययेत्यपरे, मैत्रेयदेवादयस्तुभ्यमपि न पठन्ति ॥ ९९-१००-१०१
पूल संघाते ॥ (पूलयति) । पूलतीति शपि । पुरुषकारे तु पुर्णेति क्षीरस्वामी, पुणेति
शाकटायन इत्युक्त्वा कोशशुद्धिस्त्वौट्टोऽथ कीटशीति न विद्म इत्युपहसितम् ॥ १०२ ॥

पुंस अभिवर्द्धने ॥ (पुंसयति) ॥ १०३ ॥

टकि बन्धने ॥ (टङ्कयति । टङ्कति । टङ्का । विटङ्कः) ॥ १०४ ॥

धूस कान्तिकरणे ॥ दन्त्योष्ठ्यान्त इति श्रीभद्रमैत्रेयादयः । मूर्धन्योष्ठ्यान्त इति
स्वामी । तथा च मैत्रेयोऽपि धूप इत्येकइति । काश्यपस्तु तालव्योष्मान्तमाह । (धूस-
यति । धूसरः) । बाहुलकादरप्रत्ययः ॥ १०५ ॥

कीट वर्णे ॥ (कीटयति) ॥ १०६ ॥

चूर्ण सङ्कोचने ॥ (चूर्णयति) । पुनः पाठोऽर्थभेदकृतः ॥ १०७ ॥

पूज पूजायाम् ॥ (पूजयति । पूजा) । “चिन्तिपूजि” इत्यङ्, “ण्यास” इति युचोऽपवादः ।
(पूजितो राज्ञाम्) “मतिबुद्धिपूजाथंभ्यश्च” इति वर्तमाने क्तः । सनि “क्तस्य च वर्तमाने” इति
कर्तरि षष्ठी । “क्तेन च पूजायाम्” इति समासनिषेधः । ‘पूजितो यः सुरासुरैः’ इत्याषेः प्रयोग
इत्याहुः ॥ १०८ ॥

अर्क स्तवने ॥ (अर्कयति,) तपनइत्येके । अर्चयत्यर्कमर्कण इति दर्शनात् स्तवनपा-
ठो युक्तः ॥ १०९ ॥

शुठ आलस्ये ॥ (शोठयति) । शोठतीति गतिप्रतिघाते शपि ॥ ११० ॥

शुठि शोषणे ॥ (शुण्ठयति । शुण्ठति) । अत्र क्षीरस्वामी । केचिदेनमकारान्तं पठन्ति,
लक्ष्यतस्तदपि प्रमाणमिति, एवं तु आलस्ये इति पूर्वत्रैव शोषणमपि निर्दिशेत् । शोषणे
शोठयतीति प्रयोगो दृष्टश्चेत् शोठयतेरनेकार्थत्वेन निर्वाहः, तस्माच्छुठि शोषणइति युक्तः
पाठः । अस्येदित्वादेव शुण्ठतीति सिद्धे भवादौ शुण्ठेः पाठः प्रपञ्चाथः ॥ १११ ॥

जुड प्रेरणे ॥ (जोडयति) । बन्धने जुडतीति शे ॥ ११२ ॥

गज मार्ज शब्दार्थे ॥ (गाजयति । गाजयते) । गज्जतीति शपि, गर्जति गृज्जतीति च ।
(मार्जयति) । शौचालङ्कारयोः, मार्जतीति युजादौ भविष्यति । मृजूप शुद्धावित्यस्य मा-
र्षीत्यदादौ । अत्र मर्चिमपि केचित्पठन्ति । मर्चयति । शपि मर्चति ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

घृ सम्प्रस्रवणे ॥ धारयति । अत्र क्षीरस्वामी स्त्रावणइति पठित्वाऽभिवारयतीत्युदाज-
हार, धरतीति शपि । जघतीति श्लौ । छान्दसौ चैतावित्युक्तम् ॥ ११५ ॥

पचि विस्तारवचने ॥ (पञ्चयति) । पञ्चति, पञ्चतइति व्यक्तार्थस्य शपि ॥ ११६ ॥

तिज् निशामने ॥ (तेजयति) । तितिक्षते इति भौवादिकस्य तिजेनित्यसन्नतस्य क्ष-
मायाम् । तेजतीति शपि पालनार्थस्य ॥ ११७ ॥

कृत संशब्दने ॥ (कीर्तयति) । “उपधायाश्च” इतीत्तरपरत्त्वयोः “हलि च” इति दीर्घः । (अचिकीर्तत् । अचीकृतत्) । उर्कद्वा । अन्यदा णौ कृतं स्थानिवदितीत्त्वस्य स्थानिवत्त्वं न भवति । यत्र द्विरुक्तौ परभागस्याद्योजवर्णस्तत्रैवेयं परिभाषेत्येवं “द्विर्वचनेऽचि” इत्यादौ भाष्यकैटयोः स्थितम् । एवमेव “उर्कत्” इत्यादौ पदमञ्जरीदिष्वपि । यत्तु “स्तौ-तिण्योरेव” इत्यत्रास्य सिषेचयिपत्यादौ सिचेर्हेतुमणौ गुणे सनीटि गुणायादेशयोरुत्तरखण्डस्यावर्णाभावेऽप्यनया परिभाषया गुणस्य स्थानिवत्त्वेन सिचशब्दस्य द्विरुक्तेर्वचनं तदस्याः परिभाषायाः सामान्यताश्रयणेन स्थानिवत्त्वेऽपि रूपसिद्धौ विशेषो नास्तीत्येतावता न तु सिद्धान्तस्थित्या । कथन्तर्हि “लोपः पिबतेः” इत्यत्र वृत्तावपीप्यदित्यत्र पिबतेर्णौ युक्ति चङि “लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य” इत्युपधालोपे तस्यानया परिभाषया स्थानिवत्त्वमाश्रित्य पाय्शब्दस्य द्विरुक्तिरुक्ता, नह्यत्रोत्तरखण्डस्याद्यमचमवर्णं पश्यामः । यद्यपि प्रयोगे न पश्यामः स्थानिवत्त्वेन पाय्शब्दे द्विरुक्ते प्रक्रियायामुत्तरखण्डेवर्णं पश्याम इति न दोषः । तस्य च “लोपः पिबतेः” इत्यस्य पुनः प्रवृत्त्या प्रयोगे दर्शनम् । एवमौजढदित्यत्राप्युद्देश-ब्दाणिच टिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वे ढत्वादीनामसिद्धत्वे हतशब्दस्य द्विरुक्तिः, प्रक्रिया-वाक्ये उत्तरखण्डस्याजवर्ण इति न कचिद्दोषः । एवं चौजिढदपीप्यदित्यादिसिद्ध्यर्थमस्याः परिभाषायाः सामान्यत्वमाश्रित्यात्र “लोपः पिबतेः” इत्यत्र वृत्तिकारवचनं “स्तौतिण्योरेव” इत्यत्र न्यासकारवचनं च संवादयन्नचिकीर्तदिति सिद्ध्यर्थमनित्यत्वं चास्या वदन् सीरदे-वोऽपि प्रत्युक्तः । प्रकृतमनुसरामः । (कीर्तिः) । “ऊतियूति” इत्यादिना युजपवादः किन् । कालापास्तु युचमपीच्छन्ति कीर्तनेति । “ऋदुपधाच्चाक्लृपिचूतेः” इत्यत्र तपरकरणाद् ऋका-रोपधकीर्तयतिव्यावृत्त्यर्थादस्माणिचोऽनित्यत्वं ज्ञाप्यते । नित्ये णिच्यनुपधात्वादेव ऋका-रस्यात्र क्यब् न भविष्यतीति किं तपरकरणेनैतद्व्यावृत्त्यर्थेन, तेन कीर्तयतीत्यादि च भवति ॥ ११८

वर्ध छेदनपूरणयोः ॥ (वर्धयति, अववर्धत्) ॥ ११९ ॥

कुबि छादने ॥ (कुम्बयति । कुम्बति । कुम्बा) । “चिन्तिपूजि” इत्यादिना युचोऽपवा-दोऽकारः । एवं स्वामिकाश्यपमैत्रेयादयो वशन्तं पठन्ति । अपरे तु भकारान्तं पठन्ति, कुम्भ-यतीत्यादि ॥ १२० ॥

लुबि तुबि अदर्शने ॥ अर्दनेइति मैत्रेयः । (लुम्बयति । तुम्बयति) । अनयोरिदित्वा-देव लुम्बति तुम्बतीति सिद्धेरर्दनेऽर्थे भ्वादौ पाठो व्यर्थः स्यात् । इहादर्शनेऽर्थे त्वर्थभेदात्सो-पि सार्थकः ॥ १२१-१२२ ॥

ह्रप व्यक्तायां वाचि ॥ (ह्रापयति) । कृपेत्येके । (कृापयति) ॥ १२३ ॥

चुटि छेदने ॥ (चुण्टयति । चुण्टति) । अत्र कचिन्मृडि तुडीति तृतीयान्तौ पठ्येते ता-वाद्येषु व्याख्यानेषु न दृश्येते, अतोऽप्रामाणिकः पाठोऽनयोः ॥ १२४ ॥

इल प्रेरणे ॥ (एलयति । ऐलिलत्) । इलतीति तुदादौ ॥ १२५ ॥

अक्ष म्लेच्छने ॥ म्लेच्छनमपशब्दनम् । “म्लेच्छो हवा एष यदपशब्द” इति श्रुतेः । (अक्षयति) । अक्षतीति संघाते शपि । म्लक्ष अक्ष अदनइत्यपि कचित्पठ्येते ॥ १२६ ॥

म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि ॥ इहाव्यक्तवागपशब्दनम् । (म्लेच्छयति) । म्लेच्छतीति भूवादौ ॥ १२७ ॥

ब्रूस बर्ह हिंसायाम् ॥ ब्रूसयति । बर्हयति । बर्हतीति बृह वृद्धावित्यस्य शपि । बर्हत-इति च प्राधान्ये, वृद्धये बर्हयेदिति, भाषार्थोऽग्रे भविष्यति । अत्र गर्ज गर्द शब्दे, गर्ध अभि-काङ्क्षायामिति क चित्पठ्यन्ते । (गर्जयति । गर्दयति । गर्धयति) । शप्यपि गतावाद्यौ । गृधयतीति श्यनि गृधेः ॥ १२८-१२९ ॥

गुर्द पूर्व निकेतने ॥ अत्र क्षीरस्वामी । पूर्वनिकेतनमासाद्याभ्यवहारः । पारायणे द्वौ धात् इति । पुरुषकारे तु पूर्वनिकेतनइति पठित्वा तच्च निवासपूर्वकमित्युक्त्वा पूर्वयती-

त्यत्र "उपधायां च" इति दीर्घ उक्तः । (गूर्दयति । पूर्वयति) । पूर्वतिस्तु शपि । गूर्दस्तु कुर्दखुर्द-
त्यत्र प्रपञ्चितः । पूर्वयतीति कथादिरित्युक्तं दैवे, तच्च भूवादौ पूर्वतौ दूषितम् ॥ १३०-१३१ ॥

जसि रक्षणे ॥ मोक्षणे इति देवः । (जंसयति । जंसति) जस्यतीति इयनि मोक्षणे ।
इहैव हिंसायां जासयतीति भविष्यति । तथा ताडनेऽपि ॥ १३२ ॥

ईड स्तुतौ ॥ ईडयति । ऐडिडत् । ईट्ट इत्यदादौ ॥ १३३ ॥

जसु हिंसायाम् ॥ (जासयति चोरस्य चोरमिति वा) । "जासिनिप्रहण" इति कर्मणि
शेषे षष्ठी । जासीति निर्दंशाच्चोरमजीजसदित्यत्र न षष्ठीति न्यासे । इदमपि दूषितं प्रागे-
व । क्वायामिड्डिकल्पायां दूदित्करणादस्य णिजनित्य इति जसतीति भवति । (जसित्त्वा ।
जस्तत्वा । जस्तम्) ॥ १३४ ॥

पिडि संघाते ॥ (पिण्डयति । पिण्डति) ॥ १३५ ॥

रुष रोषे ॥ (रोषयति) । शपि रोषति । हिंसायां इयनि रुष्यति । रोषे रुड् इत्येकइति-
मैत्रेये रक्षितः ॥ १३६ ॥

डिप क्षेपे ॥ (डेपयति) । डप डिप संघातइत्याकुस्मीयः । क्षेपे डेपयति, डिपयतीति-
गतौ ॥ १३७ ॥

षट्प समुच्छ्राये । (षट्पयति) ॥ १३८ ॥

आ कुस्मादात्मनेपदिनः ॥ कुस्मनाम्नो वेति वक्ष्यति । आ एतस्मादात्मनेपदिनोऽकर्त्र-
मिप्रायेऽपि । आङ्मिविधौ, मर्यादायामसन्देहार्थं प्रागित्येव ब्रूयात् ॥

चित्त सञ्चेतने ॥ सञ्चेतनं संज्ञानम् । (चेतयते । अचीचितत् । चिन्तयति । चिन्त-
ति) इति स्मृत्यामिह गतम् । शपि चेतति संज्ञाने ॥ १३९ ॥

दशि दंशने ॥ (दंशयते) । आकुस्मीयमात्मनेपदं णिचसन्नियोगेनेति व्याख्यातारः ।
तेनेदित्करणसामर्थ्याणिजभावे दंशतीति शपि ॥ १४० ॥

दसि दर्शनदर्शनयोः ॥ दंशनदर्शनयोरिति प्रायेण दृश्यतइति पुरुषकारे । (दंसयते, दंस-
ति) । पूर्ववदणिच परस्मैपदं, देसतीति रक्षणे गतमेकीयमतेन । दस्यतीत्युपक्षये इयनि,
दासतइति दाने शपि । (दासः, दासी) । "दंसेष्टनौ न आ च" इति टनौ नकारस्य चा-
कारः । टित्त्वात् स्त्रियां ङीप्, टनोः स्वरे विशेषः । अत्र दसेत्यनिदितमपि केचित्पठन्ति ।
यदाह, पितेव पुत्रं दसये वचोभिरित्यत्र भट्टभास्करः । दसये संगृह्णामि । दर्शनदर्शनयोः चौ-
रादिक उदात्तेत्, व्यत्ययेन वृद्धयभाव इति । (दासीदासम्) । गवाश्वप्रभृतित्त्वादिकवद्भाव-
एकशेषाभावश्च ॥ १४१ ॥

डप डिप संघाते ॥ (डापयते । डेपयते) । डेपयतीति क्षेपे गतः ॥ १४२-१४३ ॥

तन्नि कुटुम्बधारणे ॥ (तन्त्रयते । तन्त्रति । तन्त्रम्) ॥ चान्द्राः कुटुम्बेति पृथग्धातुं
पठित्वा कुटुम्बयतइत्याहुः ॥ १४४ ॥

मन्नि गुप्तभाषणे ॥ (मन्त्रयते । मन्त्रयति) ॥ १४५ ॥

स्पश ग्रहसंश्लेषणयोः ॥ (स्पाशयते । अपस्पशत) । "अत्स्मृद्दृष्टवर" इत्यादिनाऽभ्यास-
स्याकार इत्त्वापवादः । स्पशति । स्पशतइति स्पश बाधनस्पशरीरित्यस्य हि भ्वादेः ॥ १४६ ॥

तर्ज भर्त्सं सन्तर्जने ॥ (तर्जयते । भर्त्सयते) । तर्जयन्निव केतुभिरिति भौवादिकस्य
तर्जयतेर्णिचि ॥ १४७-१४८ ॥

बस्त गन्ध अर्दने ॥ (बस्तयते, गन्धयते) ॥ १४९-१५० ॥

विष्क हिंसायाम् ॥ क्वचित्कोशे हिष्केति पठ्यते । (हिष्कयते) ॥ १५१ ॥

निष्क परिमाणे ॥ (निष्कयते । निष्कः) अच् । निष्केण क्रीतं (नैष्किकम्) "असमा-
से निष्कादिभ्यः" इति क्रीताद्यर्थे ठक्, द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतम्, (द्विनैष्किकः द्विनिष्कम्)
"द्विन्निपूर्वाभिष्कात्" इति पक्षे प्राग्वतीयस्य ठको लुक् । एवं त्रिपूर्वस्यापि । "परिमाणा-

न्तस्य” इत्युत्तरपदवृद्धिर्लुगभावे ॥ १५२ ॥

लल ईप्सायाम् ॥ (लालयते । अलीललत्) । कुं लालयतइति (कुलालः) । कर्म-
ण्यण् । कुलालेन कृता (कौलालिका) । “कुलालादिभ्यो वुञ्” इति वुञ् ॥ १५३ ॥

कूण सङ्कोचने ॥ (कूणयते । कूणिः) । अन्ये तु कुणितिह्रस्वोपधं पठन्ति । वयन्तु कूणि-
तादिदर्शनान्मैत्रेयाद्युक्तं दीर्घोपधत्त्वमेव बहुमन्यामहे । ह्रस्वोपधस्तु कथादौ भविष्यति ।
शब्दोपकरणयोः कुणतीति शे ॥ १५४ ॥

तूण पूरणे ॥ (तूणयते । तूणः । तूणीरः) । बाहुलकादीरन् ॥ १५५ ॥

भ्रूण आशायाम् ॥ (भ्रूणयते । भ्रूणः) ॥ १५६ ॥

शाठ श्लाघायाम् ॥ (शाठयते) ॥ १५७ ॥

यक्ष पूजायाम् ॥ (यक्षयते) ॥ १५८ ॥

स्यम वितर्के ॥ (स्यामयते) । स्यमतीति शब्दार्थः शपि ॥ १५९ ॥

गूर उद्यमने ॥ (गूरयते) । क्वचिदयं लघूपध ईदिच्चेह पठ्यते । तदात्रेयमैत्रेयविरोधादु-
पेक्ष्यम् । चुरादौ दीर्घोपध इति भिदादावात्रेयः, दिवादौ च तेनायमर्थः स्फोरितः । मैत्रेयस्तु
चुरादौ दीर्घोपधमनीदितं पठित्वा गूरयतइत्येवोदाजहार । तथा च दैवपुरुषकारयोरयमनीदि-
दीर्घोपधः ॥ १६० ॥

शम लक्ष आलोचने ॥ (शामयते । लक्षयते,) दर्शनाङ्कनयोर्लक्षयति, लक्षयते इति
गतम् ॥ १६१-१६२ ॥

कुत्स अवक्षेपणे ॥ (कुत्सयते) । कुत्सेति णिदि कुत्सायामिति निर्देशादङि ॥ १६३ ॥

ब्रुट छेदने ॥ (ब्रोटयते) । अयं तुदादौ च । कुटेत्येकइति स्वामी ॥ १६४ ॥

गल श्रवणे ॥ (गालयते) । गलतीति शपि ॥ १६५ ॥

भल आभण्डने ॥ (भालयते) ॥ १६६ ॥

कूट आप्रदाने ॥ अवसादनइत्येके । (कूटयते) । अत्र पुरुषकारे कुटप्रतापनइत्यप्येकइति ।

मैत्रेयरक्षितयोः स एव तु पाठः प्रायेण दृश्यते । तदा कोटयते ॥ १६७ ॥

कुट्ट प्रतापने ॥ (कुट्टयते) इति क्षीरस्वामी । अयं कथादावपि । कुटतीति शे ॥ १६८ ॥

वञ्चु प्रलम्भने ॥ (वञ्चयते) । क्त्वायामिड्विकल्पार्थं णिजस्यानित्य इति वञ्चतीत्यपि

भवति । (वञ्चित्वा । वचित्वा । वक्त्वा,) “वञ्चिलञ्च्यतश्च” इति सेटः क्त्वः कित्त्वविक-

ल्पनात्पक्षे नलोपः । इडभावे तु नित्यम् । अत्र सूत्रे वञ्चु गताविति भौवादिकस्य चास्य

ग्रहणमाह हरदत्तः । तत्र च तेन चौरादिक ऊदित्पठितः, तन्मते वलाद्यार्धधातुकमात्रे इडि-

कल्पेन भाव्यं, पाठद्वयेऽपि निष्ठायां वक्तव्यं, “गृधिवञ्चयोः प्रलम्भन” इत्यत्र भौवादिकस्यैव

ग्रहो नास्यः । आकुस्मीयत्त्वादेवाकर्त्रभिप्रायेऽपि तडः सिद्धत्वात् । पूर्वोत्तरयोगसाहचर्या-

द्गृधिसाहचर्याच्च कारितण्यन्तस्यैव वञ्चेस्तत्र ग्रहणस्य युक्तत्वाच्च, अत एव तत्र वृत्तौ वञ्चु

गताविति भौवादिक एवोपात्तः । यदाप्ययं कारितण्यन्तस्तदापि प्रलम्भनार्थो न तु प्रलम्भ-

नमिति नास्य तत्र ग्रहणप्रसङ्गः । आकुस्मीयनिबन्धनत्वं तत्र स्वार्थण्यन्तस्येति प्रागेवोक्त-

मिति स्वार्थण्यन्तादस्मात्कारितणौ वञ्चयति वञ्चयतइत्युभयं भवति । अत्र सुधाकरः ।

इन्द्रनीलदृषदः प्रथीयसीराश्रिताः कथममी जिघांसतः ।

उन्नतश्रवणबालनिस्वनाद्बञ्चयन्ति शरभान् करेणवः ॥

इति प्रयोगस्य चौरादिकोऽप्यात्मनेपदीत्युक्त्वा वञ्चयन्ति अन्यपथं गमयन्तीति प्रतीतेः

प्रलम्भनाभावान्न तङिति निर्वाहात्कारितण्यन्तादस्मादपि “गृधिवञ्चयोः” इति तडा भा-

व्यमिति न मन्तव्यम् । यतः कारितण्यन्तस्यात्र प्रयोज्यान्तराभावादर्थो न सङ्गच्छते । स्वा-

र्थण्यन्तस्याकुस्मीयत्वात्तडा भाव्यमित्येव तस्याभिप्रायः । (वनोवच्यते) । “नीग्वञ्चु”

इत्यादिना नीगम्यासस्य ॥ १६९ ॥

वृष शक्तिबन्धने ॥ शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यमिति केशवस्वामी । शक्तिसम्बन्ध इति मैत्रेयः । (वर्पयते) । वर्पतीति वृष सेचन इत्यस्य शपि, वर्पतइति वर्ष स्नेहनइत्यस्या ॥ १७० ॥

मद तृप्तियोगे ॥ एवं मैत्रेयादयः । अन्ने तृप्तिशोधनइति पठन्ति । यदाह क्षीरस्वामी तृप्तिशोधने तर्पणशुद्धाविति । (मादयते) । हर्षे माद्यतीति इयनि । इदितस्तुत्यादौ शपि मन्दते ॥ १७१ ॥

दिबु परिकृजने ॥ (देवयते । परिदेवकः) “देविकुशोश्चोपसर्ग” इति ताच्छीलिको बुज् । अत्र दिव्यतेण्यन्तस्यास्य ग्रह इति हरदत्तः । सम्पृचादौ नानयोः । यदाह वृत्तिकारः । परिदेविर्भूवादिर्गृह्यतइति । अत्र हरदत्तः । क्रीडाद्यर्थस्य हेतुमण्यन्तस्य दिबु परिकृजनइत्यस्य चुरादिण्यन्तस्य ग्रहणं न भवति लाक्षणिकत्वादण्यन्तैः साहचर्याच्चेति । अत्र मैत्रेयः वञ्चु-प्रभृतिमुदितं पठति, स एवायं धातुरर्थान्तरे चुरादिरित्येवं बोधनार्थमिति, तन्मत उदित्वं प्रत्यभिज्ञानार्थत्वात् णिचो विकल्पाय न प्रकल्पते, प्रत्यभिज्ञामात्रएव फलेऽनुदित एव पठ्ये-रन् ॥ १७२ ॥

गृ विज्ञाने ॥ (गारयते) ॥ गिरतीति निगरणार्थस्य शे । गृणातीति शब्दार्थस्य शिन । गरतीति ह्रस्वान्तस्य सेवनार्थस्य शपि ॥ १७३ ॥

विद चेतनाख्याननिवासेषु ॥ विदु चेतनइत्येके । विद चेतनाख्यानपरिवादेऽप्यित्यपरे । (वेदयते) ॥

सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्दते विचारणे ॥

विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्शनम्शेषु च क्रमात् ॥ १७४ ॥

मन स्तम्भे ॥ (मानयते) मन्यते ज्ञाने । अवबोधने मनुते ॥ १७५ ॥

यु जुगुप्सयाम् ॥ (यावयते) । युनाति च युनीते च बन्धने, यौतीति मिश्रणे ॥ १७६ ॥

कुस्मनाम्नो वा ॥ कुस्ममिति दृष्टं ‘कुस्मयतिरकारितमिति’ कोर्नित्यसमासत्वादुपसर्गस्य च बाह्यत्वात् कारितमेव । कुत्तिसतस्मयनेऽस्य वृत्तिरिति मैत्रेयदुर्गादयः । (कुस्मयते) । नाम्नो वेत्यस्यायमर्थः । यद्वा कुस्मप्रातिपदिकात् तत्करोतीति णिचि कुस्मयतइति भविष्यति, कुस्मघातोरेवाभावात् कुतो नामायमनूद्येतेत्याह । कूस्ममिति दृष्टमिति । कुशब्दपूर्वात्स्मयतेः “अन्येष्वपि दृश्यत” इति उपत्यये “कुगतिप्रादयः” इति समासे समासत्त्वान्नाम प्रातिपदिकमिति लक्षणेन निर्णीतमित्यर्थः । ननु किमनेन प्रातिपदिकात्कारितात्, यतः कुपूर्वात्स्मयतेः कुस्मयतइति सिद्धमित्याह । कुस्मयतिरकारितमिति चेत् । कोर्नित्यसमासत्वादुपसर्गस्य च बाह्यत्वात् कारितमेवेति । कुपूर्वःस्मयतिरेव कुस्मयतइत्यत्र भविष्यति प्रकृतिः, तेनाकारितं कारिताभावोऽस्त्विति चेत्तन्न । कोऽत्र नित्यसमासत्वात्, यदि तिङन्तेन कोरन्वयः स्यात्, “कुगतिप्रादयः” इत्यत्राप्यतिङिति सम्बन्धात् समासो न स्यात्, ततश्च वाक्यत्वादैकपदं न स्यात्, पूर्वप्रयोगवत्परप्रयोगश्च स्यात्, तथा तदुपसर्गस्य बाह्यत्वात् प्रकुस्मयतइति स्मयतेः प्राक् प्रयोगः स्यात्, क्रियमाणे च कुस्मनाम्नइति कुशब्दादुपसर्गस्य बाह्यत्वस्येष्ट्यमाणात्वात् न तिङन्तेन कोरन्वयः । यदि हि स्यात् “ते प्राग्धातोः” इति कुप्रस्मयतइति स्मयतेः प्राक् प्रयोगः स्यात् । क्रियमाणे च ‘कुस्मनाम्नो वा’ इत्यस्मिन्नेतत्करणसामर्थ्यान्न कुपदस्य स्मयतेर्नापि व्यवहितस्य प्रयोगः । उपसर्गस्य चेति चकारेणान्येऽपि दोषाः सूचयन्ते, तत्र तावत्कुस्मयांचकुरिति आम् न स्यात् । चुकुस्मयिषतीत्यत्र कोर्द्वित्वं न स्यात् । अचुकुस्मयत इत्यत्र चङ् न स्यात्, अट् च कोःपरः स्यात् । कुस्मनेति युज् न स्यात् । कुस्मतिरिति च स्यात्, कुस्मयितेत्यादाविङ् न स्यात् । कुस्मयित्वेत्यत्र ल्यप् स्यात्, किपि च णिसंयोगान्तलोपयोः सकारस्य च स्तुये “वेः” इति दीर्घकृरिति सिध्यति । तथा ण्वुलि णिलोपे कुस्मक इति सिध्यति, अन्यदा कुस्मायक इति स्यात् । किं च कुस्मतीति न स्यात्, कुस्मायतइत्यादौ क्यडादयोऽपि न स्युः । एषां प्रातिपदिका-

दाचारे विधानादतो धात्वन्तरं प्रातिपदिकं वाऽश्रयणीयमिति । निगमयति । कारितमेवेति । ननु धातुपक्षे कथमाचारे किवादयः स्युः, सत्यम् । कारितान्ताद् णिचि णिलोपः, कुस्मप्रातिपदिकात् किवादयो भविष्यन्तीति न दोषः ॥ १७७ ॥

चर्च अध्ययने ॥ (चर्चयति) । चर्चतीति हिंसादौ मतम् । (चर्चा) । “चिन्तिपृजि” इत्यादिना युचोऽपवादोऽङ् । चिन्त्यादयः सर्वे चौरादिका गृह्यन्ते ॥ १७८ ॥

बुक्क भाषणे ॥ (बुक्कयति) । बुक्कतीति शपि । अत्र स्वामी । शब्द उपसर्गादाविष्कारे चेति पठित्वोपसर्गपूर्वाच्छब्द इत्यस्मादाविष्कारे चकाराद्भाषणे च णिचमुक्त्वा प्रतिशब्दयतीत्युदाहृत्य प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थं इत्याह । पुनश्चानुपसर्गाच्चेति पठित्वा आविष्कारे शब्दयतीत्याह । मैत्रेयस्तु द्वावेवात्राऽपठत् । शब्द शब्दक्रियायामिति पठित्वा शब्दयतीत्याह । अत्र पाठे प्रातिपदिकाद्भावर्थेइति णौ प्रतिशब्दयति शब्दयतीति वाविष्कारे सिद्धं, स्वामिपाठे तु शब्दकरणे शब्दयतीति न सिद्ध्यति, “शब्दवैर” इति क्यङा “तत्करोति” इति णिचो बाधात् । तस्मान्मैत्रेयपाठो ज्यायान् । येषां तु क्यङा न णिचो बाधस्तेषां न विशेषः । शब्दतीति शपि ॥ १७९ ॥

कण निमीलने ॥ (काणयति । अचीकणत् । अचकाणत्) । “काण्यादीनां वा” इति ह्रस्वविकल्पो णौ चङ्युपधायाः । (काणः) । स्वभावादयमेकनेत्रनिमीलनवचनः । कणतीति शब्दे ॥ १८० ॥

जभि नाशने ॥ (जम्भयति) । इदित्वाज्जम्भति । चन्द्रस्तु जम्भेति पठित्वा जम्भयतीत्युदाजहार । “रधिजभोरचि” इति नुमं मन्यते । अत्र मते नाशनेन जम्भतीत्यस्ति । अयं चानिदित्पाठो न्यासकारहरदत्तादीनामनभिमतः । अन्यथा “रधिजभोरचि” इत्यत्र जभजृभीतिवदमुपपाददीरन् । जम्भतइति शपि जृम्भणे ॥ १८१ ॥

पूद क्षरणे ॥ के चिदाश्रवण इति पठन्ति । (सूदयति । असुपुदत्) । सूदत इति शपि ॥ १८२ ॥

जसु ताडने ॥ (जासयति चोरस्य) । “जासिनिप्रहण” इति कर्मणि शेषे षष्ठी । हिंसायां पठितस्यास्य पुनः पाठोऽर्थभेदात् । नहि ताडनं हिंसा, तज्जन्यत्वात्तस्याः । उदित्वादस्यापि णिज्विकल्पितः । तेन जसतीति भवति ॥ १८३ ॥

पश बन्धने ॥ (पाशयति) ॥ १८४ ॥

अम रोगे ॥ (चोरस्य आमयति । आमयतः) “रुजाथानाम्” इति कर्मणि शेषे षष्ठी । “नान्ये मितोऽहेतौ” इति मित्वनिषेधः । (आमः) । घञि अचि वा णिलोपः । (आमयः) । (आमक) इति ॥ १८५ ॥

चट फुट भेदने ॥ (चाटयति) । (स्फोटयति) । विकाशे स्फोटते इति शपि । स्फुटतीति शे ॥ १८६-१८७ ॥

घट संघाते ॥ (घाटयति) घट चेष्टायामित्यस्य घटते घटयते घण्टयतीत्यग्रे भाषार्थे भविष्यति ॥ १८८ ॥

हन्त्यर्थाश्च ॥ नवगणयामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिचं लभन्तइत्यर्थः । (घातयति) “हनस्त” इति तः ॥

दिशु मर्दने ॥ (देवयति) । उदित्वाददेवतीत्यपि ॥ १८९ ॥

अर्जं प्रतियत्ने ॥ (अर्जयति) । द्रव्यमर्जयतीत्यादिप्रयोगदर्शनादयमर्थान्तरेऽपि ॥ १९० ॥

घुषिर् विशब्दने ॥ विशब्दनं प्रतिज्ञा । “घुषिरविशब्दने” इति सूत्रेऽविशब्दनेति निषेधाह्लिङ्गादनित्योऽस्य णिच् । “घुषिरविशब्दने” इत्यनेनाविशब्दने निष्ठाया इण्णिषिष्यते । शब्दार्थादेतस्मादनन्तरा निष्ठा नेति किं प्रतिषेधेन । इदञ्च घोषतावित्युक्तम् । मन्दबुद्धयनुपहायेह स्मारितम् । एवं चेरित्त्वमघुषदघोषीदित्यत्र पक्षेऽङ्गर्थत्वेनावयवे चरितार्थमिति (अजु-

घुषद्) इत्यत्र “णिश्री” इति चङ् न बाध्यते । (घोषयति । घोषति) । अवघुषितमिति, इद-
प्रतिपेधो भौवादिकस्येत्युक्तम् ॥ १९१ ॥

आङः क्रन्द सातत्ये ॥ अत्र काश्यपमैत्रेयौ, आङःपरः क्रन्दःसातत्ये णिवमुत्पादयतीति ।
इदञ्च सातत्यं कुस्मयतेरनन्तरं मैत्रेयेणागगान्तात् धातूनूय पुनर्द्वितीयं परस्मैपदप्रकरण-
मधुनोच्यतइत्युक्तत्वादयमपि भौवादिकस्यानुवाद इति । तच्च क्रन्देयांस्य आह्वानादिस्तद-
पेक्षमिति बोद्धव्यम् । (आक्रन्दयति) । आक्रन्दतीत्याह्वानादौ शपि गतम् । वैकुण्ठे घ-
टादौ । स्वामी तु आङ्पूर्वो धुषिः क्रन्द सातत्ये चुरादिः, आघोषयतीत्युक्त्वा मैत्रेयाद्युक्तम-
परमाहुरित्याह ॥ १९२ ॥

लास शिल्पयोगे ॥ अत्र स्वामी शिल्पोपयोगइति पठित्वा केचिन्मूर्धन्यान्तं पठन्ती-
त्याह । (लासयति) श्लेषणक्रीडनयोलंसतीति शपि ॥ १९३ ॥

तसि भूष अलङ्कारे ॥ (अवतंसयति । भूषयति) । भूषतीति शपि । तसेरिदित्वाणिचो
बिकल्पे (वतंसति) । ‘वष्टि भागुरिरल्लोपम्’ इत्यल्लोपः । दौर्गास्तु शप्यपि पेठुः, तसि
भूष अलङ्कारइति । पुरुषकारे तूक्तमुभयत्रापि भूषैवेत्येव बहव इति ॥ १९४ ॥

मोक्ष असने ॥ (मोक्षयति शरान्) ॥ १९५ ॥

अर्हं पूजायाम् ॥ (अर्हयति अर्हान्) ॥ १९६ ॥

ज्ञा नियोगे ॥ अत्र नियोगः प्रेरणम् । स्वभावादयमाङ्पूर्वः । (आज्ञापयति) । मारणादौ
ज्ञपयतीति गतम् । बोधने तु ज्ञपयति विज्ञापयतीत्युभयम् । इदं च घटादौ “ज्ञपमिच्च”
इत्यत्र चोपपादितम् । दिन जानातीति ॥ १९७ ॥

भज विश्राणने । (भाजयति) । भाज पृथक्कर्मणीति वक्ष्यमाणस्य भाजयति । भज-
यतीति भाषार्थेऽपि । भजति, भजतइति शपि सेवायाम्, मनकीत्यामर्दने इति ॥ १९८ ॥

श्रुधु प्रसहने ॥ (शर्धयति । अशशर्धत् । अशश्रुधत्) । उदित्वाच्छर्धतीत्यत्रापि भव-
ति । (श्रधित्त्वा । श्रद्धा) । शर्धत इति शपि, शब्दकुत्सायां तुदादिः, उन्दने हि शपि शर्ध-
तीति च ॥ १९९ ॥

यत निकारोपस्कारयोरिति मैत्रेयः ॥ क्रियानिवण्टौ तु ‘यत्ने प्रैषे निराकारे पातयेदप्युप-
स्कृतौ’ इति । क्षीरस्वामी तु निराकारोपसंस्कारयोरिति तु पाठो दृश्यते, निराकारः परिभव
इति चाह । (यातयति) । निसश्च धान्यधनयोः प्रतिस्तदर्थत्वे सतीत्यर्थद्वयमाह । एवं च भुवो
बिकलकनइति पाठस्य संवादत्वेनोक्तमत्रकल्पयतीति धनशालोदाहरणं भुवोऽवकलकनइति पा-
ठेऽप्युपपद्यते ॥ २०० ॥

रक्ष लग आस्वादने ॥ (राक्षयति । लागयति) । रक्ष लग इत्येकइति मैत्रेयः । (राक्ष-
यति । लागयति) अपरे त्वाद्यमपि रगेति तृतीयान्तं पठन्ति । (रागयति) । लागयतीति
शङ्कायां संगे च घटादिः ॥ २०१-२०२ ॥

अञ्चु विशेषणे ॥ विशेषणं व्यावर्तनम् । उदित्वाद्भिभाषितो णिच् । (अञ्चयति । अ-
ञ्चति) । गतिपूजनयोरञ्चतीति भ्वादौ, गतियाचनयोरञ्चतइत्यपि ॥ २०३ ॥

लिङि चित्रीकरणे ॥ (लिङ्गयति । लिङ्गति) । गतौ च शपि लिङ्गति ॥ २०४ ॥

मुद संसर्गे ॥ (मोदयति सत्तून् घृतेन) । मोदते शपि हर्षणे ॥ २०५ ॥

त्रस धारणे ॥ ग्रहण इति नन्दी । अत्र धारणं वारणमिति मैत्रेयः । वारण इत्येव शाक-
टायनः । (त्रांसयति मृगान्) । त्रांसयतीति भाषणे भविष्यति । त्रस्यति त्रसतीति दिवा-
दाबुद्धेगे ॥ २०६ ॥

उध्रस उञ्छे ॥ क्रैयादिकस्योकार इत् । अस्य तु धातोरवयव इति काश्यपादिः । मैत्रे-
यस्तु पूर्वं एवायं धातुरिह पठ्यते, तेनायमुदिदिति । अन्ये त्भयत्रापि धात्ववयव उकार
इति । ध्रासयतीति मैत्रेयमते । अन्येषामुध्रासयतीति ॥ २०७ ॥

मुच प्रमोचने मोदने च ॥ (ऋणं निर्मोचयति) । प्रतिददातीत्यर्थः । मुञ्चतीति कलकने शपि, शे तु मुञ्चतीति मोक्षणे ॥ २०८ ॥

वस स्नेहचछेदापहरणेषु ॥ छेदोपहरणयोरित्येके । (वासयति) । अयं निवासे कथा-दिर्भूवादिश्च, वस्त इत्याच्छादने । वस्यतीति स्तम्भने । वास उपसेवायामिति दीर्घोपधश्च कथादौ ॥ २०९ ॥

चर संशये ॥ (चारयति) चरतीति गतौ शपि ॥ २१० ॥

च्यु हसने ॥ सहने चेत्येके, (च्यावयति) । च्यवते इति गतौ शपि, च्युसेत्येक इति स्वामी । च्योसयति ॥ २११ ॥

भुवो ऽवकलकने ॥ अवकलकनं मिश्रीकरणमिति (१)स्वामी । पुरुषकारे अवकलकनं चिन्तनमिति काश्यपः । क्वचित्स्वामिग्रन्थे ऽनुकलकनमिति पठित्वा ऽनुकलकनं मिश्रीकरणमिति दृश्यते, नन्दी तु भुवो विकलकन इति, विकलकनं विपाचनम् । तथा च प्रयुज्यते । तपोभावितमात्मानमिव, अवकलकन इत्यपरे । तथा च धनपालः, कूपेस्तादर्थ्यइति पठित्वा ऽवकल्पयतीत्युदाजहार । तादर्थ्यं इति भुव इति पूर्वधातोर्योऽर्थस्तदर्थत्वे सतीत्यर्थः । (भावयति) । भावयत इति प्राप्ता युजादिः भवतीति शपि ॥ २१२ ॥

कल्पेश्च ॥ (कल्पयति) । सामर्थ्यं शपि कल्पते । क्षीरस्वामी तु कूपेस्तादर्थ्यं इति पठित्वा तादर्थ्यं प्रस्तुतस्य भुवोऽर्थं मिश्रीकरणे । अथ वा तच्छब्देन कृपिः परामृश्यते, तस्य योऽर्थः सामर्थ्यलक्षणः ॥ २१३ ॥

आ स्वदः सकर्मकात् ॥ अत्रान्ये स्वाद इति दीर्घोपधं पठन्तो वक्ष्यमाणं स्वद आस्वादने इति धातुमपि दीर्घोपधं पठन्ति । आ कुस्मादिति वदभिविधायमाकारः । तेन ग्रसिप्रभृतीभ्यः ष्वद आस्वादनेति वक्ष्यमाणपर्यन्तेभ्यः सकर्मकेभ्य एव णिज् भवति । इदं च सकर्मकत्ववचनं कर्मसापेक्षक्रियामात्रवाचित्वेनाप्रयुज्यमानेऽपि कर्मण्ययं विधिर्भवति । अत एव हि मैत्रेयः । सम्भविकर्मकाणिजित्याह । उक्तं च पुरुषकारे सम्भविकर्मकत्वकथनेन सत्यसति वा कर्मणः प्रयोगे तत्सम्भवमात्रेण णिज् भवतीत्युक्तं भवति । कर्मसम्भवः पुनरनेकार्थत्वेनार्थान्तरवाचितायां यथा प्रयोगं दृष्टव्य इति च । कर्मकर्तृविषयेऽप्यर्थान्तरवृत्तित्वं समानमिति न तस्येह पृथग्विषयत्वेनेहोपादानम् । अत्र केचित्पञ्चमीप्रकरणाभ्यां सन्निहि-तेन णिचा ऽर्थप्राप्तमेवकारं सम्बन्धयन्तः सकर्मकाणिजेव भवति अकर्मकात् यथायोगमि-त्याहुः । तदसत् । एवकारस्य सकर्मकादिति श्रुतेनान्वयलाभे ऽश्रुतेनान्वयायोगात् । अनेन खल्वभिप्रायेण मैत्रेयादयः सकर्मकादेवेत्येवं व्याख्यन् । अत्र मतान्तरमप्याह मैत्रेयः । आ स्वाद एव सकर्मकादित्येक इति । तथा च क्षीरस्वामी । आङ्पूर्वात्स्वदेः सकर्मकाणिज् भवतीति । अयं पक्षः पुरुषकारे दूषितः । तत्र चाभिविधिपक्ष एव युक्तः प्रत्यवभासते । इ-हाप्याङः पूर्वापरेष्विवाभिविध्यर्थताया एवौचित्यादाकुस्मादिति हि पूर्वत्राभिविधावाङ् दृष्टः, “आ धृषाद्वा” इत्यागवादिनि च समनन्तरमेवैवं द्रक्ष्यते, तत्रायमपि तन्मध्यपातीत-च्छायश्चाङ् तदर्थ एव व्यक्तमवभासते ॥ तदत्र पक्षान्तरं व्याचक्षाणानामाशयश्चिन्त्य इति ॥

ग्रस ग्रहणे ॥ (ग्रासयति फलम्) । ग्रसत इत्यदने शपि ॥ २१४ ॥

पुष धारणे ॥ (पोषयति) आभरणम् । पोषति, पुष्यति, पुष्णाति, इति शप्श्यन्नासु पुष्टौ ॥ २१५ ॥

दल विदारणे ॥ (दालयति) । दलतीति विशरणे घटादौ ॥ २१६ ॥

पट पुट लुट तुजि मिजि पिजि लुजि भजि लघि त्रसि पिसि कुसि दशि कुशि घट घटि वृहि वर्ह वल्ह गुप धूप विच्छ चीव पुथ लोक्क लोचृ णद कुप तर्क वृत्त वृधु भाषार्थाः ॥ मैत्रेया-

नुरोधेनायं पाठो दण्डकस्य । भासार्था इत्येक इति मैत्रेयः । तथा च क्षीरस्वामी । भासादित्तिरर्थो येषान्ते भासार्था इति । (पाठयति) । पठयतीति कथादौ ग्रन्थे । पठतीति गतौ शपि । (पोटयति) । पुठयतीति संसर्गे कथादौ । संसर्गे पुठतीति शे । (लोटयति) । शण्डय-
नोर्लोटीति लुठयतीति लोटने । लोटतइति युजादौ प्रतिघाते, लुण्ठतीति लुटि स्तेये शपि ।
लुण्ठयतीतीहैव गतः । (तुञ्जयति) । इदित्त्वाचुञ्जतीति । हिंसायामिदितोऽनितश्च तुञ्ज-
ति तोजतीति शपि । (मिञ्जयति । मिञ्जति) । (पिञ्जयति । पिञ्जति) । अदादौ वर्णे
पिङ्गे । (लुञ्जयति । भञ्जयति) । भजतीति भज सेवायां शपि । भनक्तीत्यामर्दने इनमि,
भाजयतीति विध्वाणने गतः । पृथक्कर्मणि च भविष्यति । (लङ्घयति) । लङ्घति, शोषणे
शपि लङ्घति, गत्यान्तु लङ्घते । (त्रंसयति । त्रंसति) । त्रासयतीति धारणे गतम् । त्रस्यति
त्रसतीति उद्वेगे वा श्यनि । (पिसयति । पिसति) । पेसयतीति गतौ गतम् । पेसतीति तु
शपि । (कुंसयति । कुंसति । भ्रुकुंसः) । स्त्रीवेशधारित्वाद् भ्रुवा कुंसयति पुरुषत्वमिति
भ्रुकुंसः । (दंशयति । दंशति) । दशतीति दंशने शपि । (कुंशयति । कुंशति) । (घाट-
यति,) अयं सङ्घातेऽपि, अतः पुनः पाठो ऽर्थभेदादिति मैत्रेयः । घटत इति घटादौ चेष्टा-
याम् । (घण्टयति घण्टति । घण्टा) । (वृंहयति । वृंहति) । वर्हतीत्यनिदितो वृंहः शपि
वृद्धौ, इदितस्तु वृंहतीति शब्दे च । (वर्हयति, वलहयति) । वर्हते वलहत इति प्राधान्ये
शपि । (गोपयति । धूपयति) । सन्तापे शपि, रक्षणसन्तापयोः (गोपायति । धूपायति)
इति, गुप्यतीति व्याकुलत्वे श्यनि, सन्तापे धुपतीति शे, (विच्छयति) । विच्छायय-
तीति शे गतौ । (चीवयति । पोथयति) । हिंसायां पुथ्यतीति श्यनि । पुन्थतीति
शपि संकलेशे । (लोकयति । अल्लोकत् । लोचयति । अल्लोचत्,) ऋदित्त्वान्नागलोपी-
तिह्रस्वनिषेधः । लोचते । लोकेते इति दर्शने शपि । (नादयति) । नदतीति शपि शब्दे ।
(कोपयति) । कुप्यतीति कोपे श्यनि । (तर्कयति) । ऊहेऽप्ययमभिधीयत इति मैत्रेयः ।
(वर्तयति । वर्धयति) । उदित्त्वाद्धर्तति वर्धतीति च, वर्तते वर्धते इति वर्तनवृद्धयोः शपि ।
वृत्त्यत इति विचारणे श्यनि ॥ २४७ ॥

रुज लजि अजि दसि भृशि कशि रुसि शीक नट पुटि जुचि रघि अहि रहि महि इत्येते पञ्च-
दश स्वामिकाशयपानुसारेण लिख्यन्ते ॥ (रोठयति,) स्तेये शपि रुठति । प्रतिघाते युतादौ
रोठते । (लञ्जयति । लञ्जति) । लजति । लञ्जति भर्जने शपि, लाजति लाञ्जति भर्त्सने शपि, ल-
जते इति व्रीडे तुदादौ, प्राकाशे लञ्जयतीति कथादौ । (अञ्जयति । अञ्जति) । अनक्तीति इनमि
व्यक्त्यादौ । (दंसयति । दंसति । भृंशयति । भृंशति,) भर्शति भृश्यतीति शण्डयनोरधः पत-
ने । (रंशयति । रंशति । रंसयति । रंसति, शीकयति । शीकति) । शीकत इति सेचने शपि,
(नाटयति) । अयमवस्यन्दने गतः । नटतीति नृचौ घटादिः (पुण्टयति) । पश्चिर्वर्त्तने शपि
पोटते । (जुञ्चयति । जुञ्चति । रंधयति) । रङ्घति, गतौ शपि च रङ्घति । (अंहयति । अंहति) ।
अंहतइति गतौ शपि । (रंहयति । रंहति) । रहयतीति त्यागे कथादौ भविष्यति । मित्प्र-
करणे च गतः, रंहति रहतीति गतित्यागयोः शपि, (मंहयति मंहति) । महयतीति कथादौ
पूजायाम्, महतीति शपि । मंहत इति वृद्धौ । महीयत इति कण्डादौ । भसिपिसिलडिवृ-
हितुडिनडीत्यन्ये पठन्तीति स्वामी । तत्राद्यौ वृद्धिश्च मैत्रेयानुरोधेनास्माभिर्हण्डके पठि-
ताः । (लण्डयति । लण्डति) । लाडयतीत्युपसेवायां गतम् । विलासे लडतीति शपि ।
(तोडयति) । तोडति तुण्डत इति शपि तोडने तुडतीति शे । (नाडयति) । नडतीति गतौ
शपि ॥ २६२ ॥

पूरी आप्यायने ॥ (पूरयति) । ईदित्त्वान्निष्ठायामनिडयादस्यापि णिज्विकल्पितः । तेन
पूरयति । पूर्यते इति श्यनि ॥ २६३ ॥

रुज हिंसायाम् ॥ (रोजयति) । रुजतीति शे भङ्गे ॥ २६४ ॥

स्वद आस्वादने ॥ स्वाद इत्येके । संवरण इति क्षीरस्वामिघ्नपालशाकटायनाः । (स्वादयति । असिष्वदत्) । “सः स्विदि” इति सत्त्वं ण्यन्तात्सनि । स्वादते स्वदते इति शापि । आस्वदीयाः ॥ २६९ ॥

आ धृषाद्वा ॥ धृष प्रसहन इति वक्ष्यमाणसहिता विभाषितणिचो वेदितव्याः । आकुस्मादितिवदभिविधावाङ् ॥

युज पृच संयमने ॥ (योजयति । पर्वयति) । अन्यत्र योजति । (पर्वति, योक्ता, अयोक्षोत्) त्यजियुजिह्वीत्यनिट्कारिकापाठादनिट्कः । (पर्विता । अपर्वीत्) । युनक्ति युङ्क्ते योगार्थे इनमि, इयनि युज्यत इति समाधौ, पृणक्ति सम्पर्के इनमि, पृक्ते इति लुकि ॥ २६७ ॥

अर्च पूजायाम् ॥ (अर्चयति) । अर्चतीति भौवादिकेन स्वरितेता ऽर्चनैव सिद्धे णिज्विकल्पनं कर्तृगामिफले अर्चतीति यथा स्यादिति । शाकटायनस्त्वयमात्मनेपदीति तन्मते णिज्विकल्पस्य फलमकर्त्रभिप्रायेऽपि तड्सिद्धिरिति बोद्धव्यम् ॥ २६८ ॥

पह मर्षणे ॥ (साहयति) । सहति सहत इति शण्यनुदात्तेत् । अस्येह पाठो वृत्तिका-रादीनामनभिमत इति दिवादावेवावोचाम ॥ २६९ ॥

ईर क्षेपे ॥ (ईरयति, ईरति,) लुकीर्ते गतिकम्पनयोः ॥ २७० ॥

ली द्रवीकरणे ॥ (लाययति । लयति । लेता) । शिडीङ्गिर्वर्णेष्वथशीघ्रञ्जिआवपोत्येते एवेवर्णान्तेषु सेट इति नियमान्नेद् । “विभाषा लीयतेः” इत्यात्त्वविकल्पमस्यापीच्छन्मैत्रेयो “लीलोलुङ्गलुक्” इत्यात्त्वपक्षे लुको विकल्पनाल्लुकं चोदाजहार, अनात्त्वे तु लुक्, तदभावे वृद्धयायौ च । तदयुक्तम् । आत्त्वे लीनातिलीयत्योर्यका निर्हण इति भाष्ये उक्तत्वादस्यात्त्वाभावात् । पुरुषकारेऽप्युक्तं देवेनास्यात्त्वे लुगादि प्रदर्शनं मैत्रेयविश्वम्भादयुक्तं चेदं भाष्य-विरोधित्वादिति । श्लेषणे इयनि लीयते । लीनातीति दिन ॥ २७१ ॥

वृजी वर्जने ॥ (वर्जयति । वर्जिता) । ईदित्त्वं निष्ठायामनिडर्थं, वृक्तइति वृङ्क्ते वृक्तीति लुक्इनमोः ॥ २७२ ॥

वृज आवरणे ॥ (वारयति । वरति । वरते । वरिता । वरीता,) इटो दीर्घविकल्पः । आत्मनेपदेषु लिङ्सिचोः सनि च “लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु” “इद् सनि वा” इतोङ्गिकल्पः । लिङि परस्मैपदपरे सिचि च “न लिङि” “सिचि च परस्मैपदेषु” इतोऽो दीर्घाभावश्च वृज्वन्नेयः । जित्त्वादुभयपदित्त्वम् । वृणोति वृणुत इति श्नौ । वृणोति इति सम्भक्तौ दिन ॥ २७३ ॥

जृ वयोहानौ ॥ (जारयति । जरति । जरिता । जरीता) । “वृता वा” इत्यादि । जीर्यते जृणातिवत् । जि इति नन्दी । ज्राययति जयति । क्रैयादिकोऽप्येवमिति सः, जिणाति २७४

रिच वियोजनसम्पर्चनयोः ॥ (रेचयति । रेचति । रेक्ता) । अनिट्कारिकापाठादनिट्त्वम् । विरेचने रिङ्गे रिणक्तीति इनमि ॥ २७५ ॥

शिष असर्वोपयोगे ॥ (शेषयति । शेषति । शेषा) । शिषिम्पिषिमित्यनिट्कारिकासु पाठादनिट्त्वम् । अत एव लुङ्यशिक्षदिति कसो भवति । लुङ्यङोऽभावादशेषीदिति देवेन यदुक्तं तदस्यानिट्त्वादयुक्तमिति पुरुषकार एव दूषितम् । शिनष्टीति विशेषणे इनमि । विपुर्वोऽतिशये । (विशेषयति । विशेषति) ॥ २७६ ॥

तप दाहे ॥ (तापयति । तप्ता) । तपिं तिपिमिति वचनादनिट्त्वम् । तपतीति शफि सन्तापे । तपते तपतीत्यैश्वर्यं ॥ २७७ ॥

तृप तृप्तौ ॥ संदीपन इति क्षीरस्वामी । (तर्पयति । तर्पति । तर्पिता) । अनिट्कारिकायां तृप्यतीति इयना निर्देशान्नास्यानिट्त्वम् । तृपति तृप्पतीति शे । तृप्यतीति इयनि । अस्य स्वादौ पाठो वृत्तिकारादीनामनभिमत इत्यवोचाम ॥ २७८ ॥

छृदी संदीपने ॥ (छर्दयति ॥ छर्दति । छर्दिता । छर्दिष्यति) । “सेसिच” इतोङ्गिकल्पः कृतादिसाहचर्याद्रौधादिकस्य, अत एवायं निष्ठायामनिडर्थमीदित्पठ्यते । (छृणः । छृणवान्)

इति । छृन्ते छृणतीति दीसिदेवनयोः इनमि । धनपालशाकटायनौ तु छृदेत्यनिदितं पठतुः । तत्र निष्ठायां छर्दितमिति फले भेदः । क्षीरस्वामिनस्तु पान्तोऽयं, यदाहुः, चूप छूप तूप हूप संदीपने । संदीपनक्रियायां चृपादयश्चत्वारो वर्तन्त इति । (चर्पयति । छर्पयति । तर्पयति दर्पयति) ॥ १७९ ॥

हृमी भये ॥ (दर्भयति । दर्भिता । हृब्धः) । ईदित्त्वादनिट्त्वम् ॥ २८० ॥

हृभ सन्दर्भे ॥ अस्यानीदित्त्वान्निष्ठायामपि सेट्त्वं विशेषः । अमुं बहवो न पठन्तीति पुरुषकारे । अस्माभिस्तु देवमैत्रेयानुसारेण पठितः । तुदादेरीदितो ग्रन्थने हृभतीति ॥ २८१ ॥

अथ मोक्षणे ॥ हिंसायामित्यपर इति पुरुषकारे । (आथयति । अथति) । आथयतीति प्रयत्नेऽपि गतः अथयतीति कथादौ दौर्बल्ये ॥ २८२ ॥

मी गतौ ॥ माययति । मयति । मेता) । द्विवडीद्विगणैष्वथ शोड्श्रिजावपीति नियमा-
न्नेडागमः । “सनि मीमा” इत्यत्र चौरादिकैः साहचर्यात्तादृश एव गृह्यत इति मिमीपतीत्य-
त्रायमिस्भावो न भवति । मीजो मिनाति मीनोते हिंसायाम् । मीयते जितः, मिनोति
मिनुते स्वादौ ह्रस्वान्तस्य ॥ २८३ ॥

ग्रन्थ बन्धने ॥ (ग्रन्थयति । ग्रन्थति) । अत्र देवमैत्रेयौ क्रथ हिंसायामिति स्वरितेतं
पठित्त्वा (क्राथयति । क्रथति । क्रथत) इत्याहतुः । शाकटायनस्तु परस्मैपदीति, जासिनी-
त्यत्र क्राथेति निपातनाद्वृद्धिरित्युक्तत्वाद्वृत्तिकारादीनामनभिमतश्चुरादौ पाठ इति घटादौ
क्रथतीत्यत्रावोचाम ॥ २८४ ॥

शीक मर्पणे ॥ (शीकयति । शीकति । शीकिता) । सेचने शपि शीकते ॥ २८५ ॥

चीक च ॥ (चीकयति । चीकति । चीकिता) ॥ २८६ ॥

अर्ह हिंसायाम् ॥ (अर्हयति । अर्हति । अर्हते) । अयं स्वरितेदिति देवमैत्रेयौ । आ-
त्मनेपदीति शाकटायनः । गतियाचनयोरर्हतीति शपि ॥ २८७ ॥

हिसि हिंसायाम् ॥ (हिसयति । हिसति) । इदित्त्वादेव णिज्जिक्लपः सिद्ध इति
युजादिपाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् । हिनस्तोति इनमि ॥ २८८ ॥

आडः पदः पथर्थे ॥ पथर्थी गतिः । (आसादयति । आसीदत्) इति शपि सीदादेशः ।
(आसत्ता । आसात्सीत्) । ‘शदिं सदिं स्विद्यतिपद्यतिखिद्यतीन्’ इत्यनीट्कारिकायां पाठाद-
नितृत्वं, विसरणार्थकस्य ज्वलादिकस्य तौदादिकस्य च लुदित्त्वाद्ङ् । (आसद्ङ्) इति ॥ २८९ ॥

शुन्ध शौचकर्मणि ॥ (शुन्धयति । शुन्धति । शुन्धिता) । शुन्धतीति शपि शुद्धाव-
कर्मकः ॥ २९० ॥

छद अपवारणे ॥ स्वरितेदिति मैत्रेयदेवौ ॥ परस्मैपदीति शाकटायनः । (छादयति । छ-
दति । छदते) छदयतीत्यूर्जने घटादौ । छन्दयतीतीहैव संवरणे गतः ॥ २९१ ॥

जुष परितर्कणे ॥ परितर्कणमूहो हिंसा वा, परीतर्पणे परितृप्तिक्रियायामिति क्षीरस्वामी ।
(जोषयति । जोषति) । प्रीतिसेवनयोरुंषतइति तुदादौ ॥ २९२ ॥

धूज् कम्पने ॥ (धूनयति । धवयति । धवते) । [धूज्प्रीजोर्नुग्वक्तव्यः] इति नुक् । धूज्-
प्रीणोरिति हरदत्तकौमारादीनां पाठः । तन्मते प्रीणातिसाहचर्यात् धूजोऽपि क्रैयादिकस्यैवा
नुका भाव्यम् । अत एवात्र मैत्रेयो धावतीत्युदाजहार । एवञ्च स्वादौ दीर्घवादीनामपि धाव-
तीति भवति । (धुनाति धुनोते) इति क्रयादौ । धुनोति धुनुत इति स्वादौ । धूनोति धूनु-
ते इति च तत्रैव विधूनने, धुवतीति कुटादिः ॥ २९३ ॥

प्रीज् तर्पणे ॥ अत्र केचन धातुवृत्तिकाराः [धूज्प्रीजोर्नुग्वक्तव्यः] इति पठन्तः प्रीणयतो-
त्युदाहरन्ति । हरदत्तस्तु धूज्प्रीणोरिति इनानुकरणाद्देवादिकस्य नेत्याह । देवादिकप्रहणे-
नात्र चौरादिकोऽप्युपलक्ष्यितव्य इति पुरुषकारे । तन्मते प्राययतीति भाव्यम् । मैत्रेयोऽप्य-
नेनैवाभिप्रायेण प्राययतीत्युदाजहार ॥ २९४ ॥

अन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे ॥ (अन्थयति । ग्रन्थयति । अन्थति । ग्रन्थति) । “णिश्अन्थिग्रन्थि” इति वचनात् ग्रन्थयते स्वयमेवेति भवति । अथनाति ग्रथनातीति दिन, अथन्ते ग्रन्थतइति शैथिल्यकौटिल्ययोः शपि ॥ २९६ ॥

आण्डु लम्भने ॥ (आपथति) । लृदिच्त्वादङि (आपत् । आप्ता) । ‘तर्पितिपिम्’ इति कारिकापाठादनिट्त्वम् । मैत्रेयेणापयतइत्यात्मनेपदमपि दर्शितम् । अन्ये तु नैतन्मृष्यन्ति ॥ २९७ ॥

तनु श्रद्धोपकरणयोः ॥ उपसर्गाच्च दैर्घ्ये । (तानयति । वितानयति । तनति । वितनति) तनुतइति विस्तारे । अत्र क्वचित् चन श्रद्धोपहिंसनयोरिति पठ्यते । (चानयति । चनति । चनयति) इति घटादौ ॥ २९८ ॥

वद सन्देशवचने ॥ स्वरितेत्, शाकटायनस्य त्वात्मनेपदी । (वादयति । वदति । वदते) । व्यक्तवाचि शपि वदति ॥ २९९ ॥

वच परिभाषणे ॥ (वाचयति । वचति । वक्ता । अवाक्षीत्) । अङ्विधौ वक्तीति लुग्विकरणस्य निर्देशान्नास्य ग्रहः । ‘पर्चि वचिम्’ इति पाठादनिट्त्वम् । पारायणेश्वर्यानाधीयते ॥ ३०० ॥

मान पूजायाम् ॥ (मानयति । मानति । मानिता) । “मानबध” इत्यत्र नह्यतेभ्यः प्राक् सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्याम इति भाष्ये भौवादिकस्य विचारणार्थस्यैव नित्यसन्नन्तत्वं प्रतिपादयतीत्यस्माल्लुङाद्युत्पत्तिः । स्तम्भे मानयतइत्याकुस्मीयः । मन्यते मनुते इति दिवादौ तनादौ च ॥ ३०१ ॥

भू प्राप्तौ आत्मनेपदी वा ॥ अयं प्राप्तौ वा णिचमुत्पादयति आत्मनेपदि चेत्यर्थः । अत्र केचिदात्मनेपदं णिच्सन्निधोगेनैव तेनान्यदा नेति । मैत्रेयस्त्वाकुस्मीयप्रकरणे भूप्राप्तौ वेति लघुनैव न्यासेन णिच्चात्मनेपदे वाग्रहणाणिचो विकल्पे च सिद्धे पुनरिह पठित्वात्मनेपदीति वचनाणिजभावे आत्मनेपदमित्याह । इदम्पुरुषकारे दूषितम् । आकुस्मीयकाण्डे भू प्राप्तौ वेति पठ्यमाने अनन्तरप्रकृतस्यात्मनेपदीतिवचनस्य विकल्पः स्यान्न पुनरप्रकृतस्य णिच इति ण्यभावे परस्मैपदमुदाहरन्तौ धनपालशाकटायनावप्यत्रैवानुकूलाविति चोक्तम् । तथा भूसूत्रे सुधाकरोऽयि भवत इति प्रस्तुत्य वात्मनेपदं मैत्रेयोक्तेन कारणेन समर्थनाणिच्सन्निधोगेनात्मनेपदित्वादसाधनम् । अत एव ‘सुराष्ट्रमभवत्’ इत्यादि प्रयुज्यत इत्याह । अन्ये तु पुराणव्याकरणेषु “भुवो णिङ्” इति सूत्रस्य णिङो डकारः प्रत्ययान्तादात्मनेपदार्थः, प्रकृते तु केवलादिति श्रीभद्रादिभिर्व्याख्यानात्तन्त्रान्तरवचनानुरोधेन सन्नियोगन्यायो बाध्यत इति, तथा च “वर्षाभवश्च” इत्यत्र कैयटेन वर्षासु भवति वर्षासु भवतइत्यात्मनेपदं दर्शितम् । (भावयते, । भवते । भविता) ॥ ३०२ ॥

गर्ह निन्दायाम् ॥ (गर्हयति । गर्हति) । गर्हतइति शपि ॥ ३०३ ॥

मार्ग अन्वेषणे ॥ (मार्गयति । मार्गिता । मार्गाणः) इति चानशि । मृगयत इति कथादौ ॥ ३०४ ॥

कठि शोके ॥ (कण्ठयति । कण्ठति । कण्ठिता) । कण्ठतइति शपि । कठतीति तु कृष्टजीवने । कठिः प्रायेणोत्पूर्वं उत्कण्ठायाम् ॥ ३०५ ॥

मृजू शौचालङ्करणयोः ॥ (मार्जयति । मार्जति । मार्जिता । मार्धा) । ऊदित्त्वादितिङ्कल्पः । निष्ठायाम्, (मृष्टः) । वृद्ध्यादि मार्षित्वत् । मार्जयति शब्दे गतः ॥ ३०६ ॥

मृष तितिक्षायाम् ॥ पुरुषकारेणायं स्वरितेदियुक्त्वा शाकटायनो यमात्मनेपदीत्युक्तम् । (मर्षयति मर्षति) । (मर्षते । मृष्यति । मृष्यतः) इतिदिवादौ सेचने । शपि मर्षति ॥ ३०७ ॥

धृष प्रसहने ॥ आदित् शाकटायनस्य, (धर्षयति, धर्षिता, धर्षिता) । शाकटायनस्य तु धृष्टः । धृष्णोतीति इनौ आधृषीयः । एषु पशबन्धनइति केचित्पठन्ति, तदुक्तं मैत्रेयेण, पशबन्धनइति युजादाविति ॥ ३०८ ॥

कथ वाक्यप्रबन्धे ॥ (कथयति) । एतदाद्योऽदन्ताः । तत्फलञ्च कथयतीत्यादौ अल्लोप-
स्य स्थानिवद्भावाद्यथायोगं वृद्धिगुणयोरभावः । तथाऽचकथदित्यत्र “सन्वल्लघुनि” इत्यस्य
“दीर्घो लघोः” इति दीर्घस्य चानगलोपइति निषेधः । अन्यदपि प्रयोजनं तत्र तत्र वक्ष्यते ॥ ३०९ ॥
वर ईप्सायाम् ॥ (वरयति) । वारयतीति वृत्तः ॥ ३१० ॥

गण संख्याने । (गणयति । अजीगणत्) । “ई च गण” इति णौ चङि ईत्वात्वे । इह
संख्यानं नाम संख्यानिमित्तं ज्ञानविशेषो भागशोऽवस्थापनं च, तत्राद्योरर्थः कर्तृस्थो भाव इति
न कर्मकर्ताऽस्ति, तत्र इतरक्त कर्मस्थभावकत्वाद्गणयते गणः स्वयमेवेति भवति, भागशोऽ-
वस्थाप्यमानो गणस्तत्रानुकूलत्वात्स्वयमेव भागशोऽवतिष्ठत इत्यर्थः । अवस्थानं हि कर्म-
स्थो भावः । यक्चिणौ तु “णिश्चन्थिप्रन्थि” इति न भवतः । एवं च “णेरणौ” इत्यत्र गणयति
गणः स्वयमेवेति वृत्तिस्थस्य गणयते गणः स्वयमेवेति भाष्यस्थस्य चोदारणस्य विरोधोऽपि न
भवति । (गणिका) । ण्वुलि “प्रत्ययस्यात्” इतीत्वम् । गणिकानां समूहो (गाणिक्यम्) ।
[गणिकायाश्चेति वक्तव्यम्] इति यञ् ॥ ३११ ॥

शठ षष्ठ सम्यगवभाषणे ॥ अभाषणइति केचित् । (शठयति । षठयति) । शाठयति,
षाठयतीति गत्यादौ गतं, शाठयतइति श्लाघायामाकुस्मीयः । शठतीति कैतवादौ शपि । ३१३ ।
पट वट ग्रन्थे ॥ वट वेष्टनइति क्षीरस्वामी । (पटयति) । पाटयतीति भाषार्थं गतः ।
पटतीति गतौ शपि । वेष्टने शपि वटति, तस्य कारिते वाटयति । वटयतीति परिभाषणे घटा-
दिः, ओष्ठयार्दि बहवः पठन्तीति तत्रैवोक्तम् ॥ ३१५ ॥

रह त्यागे ॥ (रहयति । अररहत्) । रहतीति शपि । गतौ तु रंहति ॥ ३१६ ॥
स्तन गदी देवशब्दे ॥ द्विवचननिर्देशो वैचित्र्यार्थ इति मैत्रेयः । अजुदन्त्यपरा इति षोप-
देशलक्षणं स्मिइस्विधाद्येकाच्चाहचर्यादनेकाक्षु न प्रवर्तते । (स्तनयति । अतस्तनत्) ।
(तिस्तनयिषति) इत्यत्रापोपदेशत्वात् षत्त्वं न भवति । अभिनिस्तनो मेवस्येत्यत्र अभिन-
ष्टावैवायं शब्दविशेषस्य संज्ञेति “अभिनिस्तनः” इति षत्त्वं न भवति । (गदयति । स्तन-
यति) । गदतीति शपि । (स्तनयित्वुः) । “स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्योर्णेरित्नुच्” इति
इत्नुच्, “अयामन्त” इत्ययादेशः ॥ ३१८ ॥

पत गतौ वा ॥ वाशब्दं केचिन्न पठन्तीति पुरुषकारे । अयं विकल्पेन णिचमुत्पादयति ।
(पतयति । पतति) इति । तत्र भूवादिपाठादेव पततीतिसिद्धे णिज्विकल्पस्य प्रयोजनमस्या-
नेकाच्चात्पताञ्चकारेत्यामृसिद्धिः । तथा अपतीदित्यस्य लदित्वाभावेनाङ्भावात्सिद्धि-
रिति पुरुषकारादौ । अन्ये तु वाशब्दमेवं व्याचक्षन्ते । न्यायतस्त्वनन्तरत्वाददन्तत्त्वस्यैव
विकल्पनं युक्तं, न तु परमप्रकृतस्य णिचः । तेन पतयति पातयतीत्युदाहर्तव्यम् । उक्तं च स्वे-
नैव पुरुषकारकृता भू प्राप्तौ वात्मनेपदीत्यत्र, आकुस्मादात्मनेपदीतिप्रकरणे भू प्राप्तौ वेति व-
क्तव्ये आत्मनेपदीतिवचनं केवलाणिजन्तादस्यात्मनेपदं यथा स्यादिति मैत्रेयग्रन्थदूषणावसरे
आकुस्मीयकाण्डे भू प्राप्तौ वेत्युच्यमाने ऽनन्तरस्यात्मनेपदित्वस्यैव विकल्पः प्रतीयेत न
पुनर्महाप्रकृतस्य चुरादिणिच इति । अत्र स्वामी, संहितायां धातुपाठाद्वाशब्दमुत्तरधातुशेषं
वष्टि, तन्निपातस्य वाशब्दस्य चशब्दादिवत् पूर्वप्रयोगो नेति हेलाराजीयादौ समर्थनाद्यु-
क्तम् । (पतयालुः,) “स्पृहिगृहिपति” इत्यादिना ऽऽलुच् ॥ ३१९ ॥

पष अनुपसर्गात् ॥ गतावित्यत्रापि सम्बन्धप्रते, (पषयति) । सोपसर्गात्वात् (प्रपयति) इति ।
अच केचित् तालव्यान्तं पठन्तो वाग्रहणं चानुवर्त्यादन्तादेत्वं विकल्पयन्ति स्वाम्यनुसा-
रिणः । अत्रादन्तत्त्वविकल्पनमनन्तरत्वाद्युक्तं तालव्यान्तत्वं तु पुरुषकारोऽपि न सहते,
यदाह पषादिस्तु पष अनुपसर्गादित्यस्य भविष्यति ॥ ३२० ॥

स्वर आक्षेपे ॥ (स्वरयति) । स्वरतीति शब्दोपतापयोऽशपि ॥ ३२१ ॥

रच प्रतिपत्ने ॥ (रचयति) ॥ ३२२ ॥

कल गतौ संख्याने च ॥ (कलयति) । कालयतीति क्षेपे गतम् । कलतीति शपि ॥ ३२३ ॥
चह परिकलने ॥ परिकलनं दम्भः । (चहयति) । मित्प्रकरणे इह च पाठस्य तत्रैव
प्रयोजनमुक्तम् । चहतीति शपि ॥ ३२४ ॥

मह पूजायाम् ॥ (महयति) । महतीति शपि महि वृद्धावित्यस्य । महत इति क्षीर-
स्वामी, तन्मतेन महि भाषितार्थो ऽत्रैव दण्डके गतः ॥ ४२५ ॥

सार कृप श्रथ दौर्बल्ये ॥ (सारयति । कृपयति) । कल्पयतीति कृपेस्तादृश्यइत्यस्य
गतम्, कल्पतइति कृपेः शपि । (श्रथयति) । श्राथयतीति प्रयत्ने गतः, मोक्षणे श्राथयति,
श्रथतीत्याधृषीयः ॥ ३२८ ॥

स्पृह ईप्सायाम् ॥ (पुष्पेभ्यः स्पृहयति) ॥ “स्पृहेरीप्सितः” इति ईप्सितस्य संप्रदान-
त्त्वम् । (स्पृहयालुः) । “स्पृहहिगृहि” इत्यादिनालुच् ॥ ३२९ ॥

भाम क्रोधे ॥ (भामयति) । भामत इति शपि ॥ ३३० ॥

सूच पैशुन्ये ॥ (सूचयति) । अजन्तलक्षणस्यैकाज्विषयत्वाद्दोषोपदेशत्वात् सोसूचयत्
इत्यादौ न षत्त्वं, “सूचिसूत्रि इत्यादिना यङ् ॥ ३३१ ॥

खेट भक्षणे ॥ तृतीयान्त इति दुर्गः । (खेटयति । आखेटना) । खोट इत्येके । खोटयतीति
मैत्रेयः । खेटतीत्यपि शपि ॥ ३३२ ॥

क्षोट क्षेपे ॥ (क्षोटयति) ॥ ३३३ ॥

गोम उपलेपने ॥ (गोमयति) ॥ ३३५ ॥

कुमार क्रीडायाम् ॥ (कुमारयति) ॥ ३३५ ॥

शील उपधारणे ॥ उपधारणमभ्यासः । (शीलयति । शीलितः) । “मतिबुद्धि” इत्यत्र
चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वर्तमाने क्तः । समाधौ शीलतीति शपि ॥ ३३६ ॥

साम सान्त्वप्रयोगे ॥ (सामयति) । साम सान्त्वन इति पठितस्येह पाठो ऽग्लोपि-
त्त्वादससामदिति सिद्धये ॥ ३३७ ॥

वेल कालोपयोगे ॥ (वेलयति । वेला) । काल इत्यपि धातुरित्यात्रेयः । (काल-
यति) । वेलयतीति शपि चलने ॥ ३३८ ॥

पलयूल लवनपवनयोः ॥ (पलयूलयति) । पलयूलं शोधनद्रव्यमिति नास्य पलयूल-
वासः, पलयूलेयुरित्यत्र भाष्ये ॥ ३३९ ॥

वात सुखसेवनयोः ॥ गतिसुखसेवनेष्वित्येके । (वातयति) ॥ ३४० ॥

गवेष मार्गणे ॥ (गवेषयति) ॥ ३४१ ॥

वास उपसेवायाम् ॥ (वासयति । वासना) । युच्, स्नेहनादौ वासयतीति गतम् ।
वसतीति वस निवासइत्यस्य शपि । अयं कथादावपीति दैवपुरुषकारयोः । वस्तइत्याच्छा-
दने शब्लुकि, वस्यतीति स्तम्भने इयनि ॥ ३४२ ॥

निवास आच्छादने ॥ निवासयति । अत्र केचित्पितेव पुत्रं दस्ये वचोभिरित्यत्र क्षुरे
पितेव पुत्रं दस्ये निरवासयामि स्तुतिभिरिति व्याख्यानादस निरवसानइति पठन्ति । भट्टभा-
स्करेण त्वाकुस्मीयेषु दस दसि दसनदर्शनयोरिति पठित्वा धातूनामनेकार्थत्वेन वचोभिः स्तु-
तिभिःसंगृह्यामि, यथा पिता दुश्शिलपुत्रं स्तुतिपदैरिति व्याख्यातम् । तस्मात्क्षुरेऽप्याकुस्मीय
एव निरवसानार्थः कथित इति वक्तुं शक्यत्वान्नैतावता कथादौ धात्वन्तरत्वं शक्यते
कल्पयितुम् ॥ ३४३ ॥

भाज पृथक्कर्मणि ॥ (विभाजयति) ॥ ३४४ ॥

सभाज प्रीतिदर्शनयोः ॥ प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये । (सभाजयति) ॥ ३४५ ॥

ऊन परिहाणे ॥ (ऊनयति । माभवानुनिनत्) । मापेणोनः (मापोनः) । “पूर्वसदृश-
समोनार्थ” इति तृतीयासमासः ॥ ३४६ ॥

ध्वन शब्दे ॥ (ध्वनयति) । ध्वनतीति शपि ॥ ३४७ ॥

कूट परीतापे ॥ परिदाहइत्यन्ये । (कूटयति,) । कुटयतीत्यप्रसादे आकुस्मीयः । अर्थ-
भेदाः पाठभेदाश्च तत्रैव दर्शिताः ॥ ३४८ ॥

सङ्केत ग्राम कुण गुण चामन्त्रणे ॥ चकारेण कूट इत्यपेक्षत इति मैत्रेयः । (कूटयति ।
संकेतयति । ग्रामयति) । कुणतीति शब्दोपकरणयोश्च । (गुणयति) । अपरे तु पठन्ति । केत
श्रावणे निमन्त्रणे च । (केतयति । निकेतयति) । कुण गुण चामन्त्रणे । चकारात्केत चेति,
कूण संकोचन इति वा तत्र पठन्ति ॥ ३५२ ॥

स्तेन चौर्ये ॥ अनेकाच्त्वादपोपदंश्चत्वम् । (स्तेनयति । अतिस्तेनत् । स्तेनः । स्तेयम्)
“स्तेनाद्यन्नलोपश्च” इति भावकर्मणोर्यन्नलोपो । (स्तैन्यम्,) “स्तैनात्” इति योगविभा-
गात् ष्यञ् ॥ ३५३ ॥

आ गर्वादात्मनेपदिनः ॥ इतः परे गर्व माने इति वक्ष्यमाणपर्यन्ता आत्मनेपदिनः ॥

पद गतौ ॥ (पदयते । अपपदत्) । पद्यत इति इयनि ॥ ३५४ ॥

गृह ग्रहणे ॥ (गृहयते । गृहयालुः) “स्पृहिगृहि” इत्यादिना आलुच् । गृहंत इति
गृहर्गहश्च शपि, तत्रान्त्यः कुत्सार्थः । गृह्णाति गृहीत इत्युपादानार्थस्य प्रसारिणः क्रयादेः ।
गृह्णीतीति गृहैराष्ट्रीयस्य निन्दार्थस्य ॥ ३५५ ॥

मृग अन्वेषणे ॥ (मृगयते) । मृगयतीति कण्डूदिपाठादिति मैत्रेयः । मार्गयति,
मार्गतीति मार्गैराष्ट्रीयस्य ॥ ३५६ ॥

कुह विस्मापने ॥ (कुहयते । कुहना । कुहः) । बाहुलकादूकारप्रत्यये कुहूशब्दमाह
मैत्रेयः ॥ ३५७ ॥

शूर वीर विक्रान्तौ ॥ (शूरयते । वीरयते) । शूर्यत इति हिंसास्तम्भनयोः इयनि ३५१
स्थूल परिबृंहणे ॥ (स्थूलयते । अतुस्थूलत । स्थूलः । स्थविष्ठः । स्थवीयान्) । “स्थू-
लदूर” इत्यादिना यणादि लुप्यते पूर्वस्य च गुणः । पृथ्वादिष्वपाठादिमनिजस्य नास्तीति
नोदाहृतम् । (स्थावयति) । “णाविष्ठवत्” इति यणादिलोपो गुणश्च ॥ ३५८ ॥

अर्थ उपयाज्यायाम् ॥ (अर्थयते । अर्थयिता । अर्थयिष्यते) । “प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं
प्रिया” इत्यादि कृदन्तात्तत्करोतीति णिचि नेयम् ॥ ३५९ ॥

सन्न सन्तानक्रियायाम् ॥ (सन्नयते) ॥ ३६० ॥

गर्व माने ॥ (गर्वयते) । आगर्वीयाः । गर्वतीति शपि ॥ ३६१ ॥

सूत्र वेष्टने ॥ अन्ये तु विमोचन इति पठन्तो विमोचनं मोचनाभाव इति, ग्रन्थनमित्य-
परे । (सूत्रयति । सोसूत्रयते) । “सूचिसूत्रि” इति यङ् ॥ ३६२ ॥

मूत्र प्रक्षवणे ॥ (मूत्रयति । मोमूत्रयते,) पूर्ववद्यङ् ॥ ३६३ ॥

रुक्ष पारुष्ये ॥ (रुक्षयति) । रुक्षतीति शपि ॥ ३६४ ॥

पार तीर कर्मसमाप्तौ ॥ (पारयति । तीरयति) ॥ ३६५ ॥

पुट संसर्गे ॥ (पुटयति) । पोडयतीति भाषार्यो दण्डके गतः । पुटतीति संश्लेषे तुदादिः ३६७

कन्न शैथिल्ये ॥ (कन्नयति । कन्निः) । इन्प्रत्ययः (कात्रेयकम्) । “कन्न्यादिभ्यो
ठकञ्” इति शैथिल्यो ठकञ् । कुत्सितास्त्रयः कन्नय इति वा कन्निशब्दव्युत्पत्तिः । [कन्नावे
त्रावुपसंख्यानम्] इति कुशब्दस्य कन्नावः । अत्र दुर्गः कर्तेत्यपि पठति । कर्त्तयति ॥ ३६८ ॥

“प्रातिपदिकाद्धात्वर्थं बहुलमिष्टवच्च” ॥ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थं णिच्, तस्मिन्नेष्टनीव काट्यं
भवति । इदं च “तत्कारोति तदाचष्टे” तेनातिक्रामतीनां वक्ष्यमाणत्वात् तद्विषयम् ।
(पटुमाचष्टे पटयति । लघुमाचष्टे लघयति । अपीपटत्, अलीलघत्) । अत्र परत्वाद्वृद्धौ
“णाविष्ठवत्” इति टिलोप इत्यग्लोऽप्ययं नेति “सन्वत्” इतीत्वम् “दीर्घो लघोः” इति दीर्घश्च
भवति । अत्र केचित् “नागलोपि” इत्यत्रागितिप्रत्याहारग्रहणसामर्थ्याद्बुद्धेः प्रागेव टिला

इत्यग्लोप्यङ्गमितीत्वदीर्घत्वे नेच्छन्ति । (अपपटत् । अललवत्) इति । तदसत् । “हलि-
कलयोरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधाथम्” इति वार्त्तिकविरोधात् । यदि हि वृद्धेः प्राक्
टिलोपः स्याद् अग्लोप्येवाङ्गमिति किमदन्तत्वनिपातनकलेशेन । प्रत्याहारग्रहणस्य तु प्रयो-
जनं (स्वामिनमाख्यत् असस्वामत्, गोमिनमाख्यत् अजुगोमत्, वीरुधमाख्यत्, अविवी-
रत्, प्रावृषमाख्यत् अपप्रावत् । यादृशमाख्यत्, अयथादद्) इति स्यात् । एषामेष्टदाहर-
णेष्वनभिधानान् णिञ् नेति मतं तेषामपि स्रग्विणमाख्यद् इत्यादौ “विन्मतोर्लुक्” इतीष्ट-
वद्भावेन विनो लुकि हस्वाद्यभावः प्रयोजनमेवासस्रजदिति । अत्र बहुलग्रहणात् स्रजयती-
त्यत्र वृद्धिर्न भवति, तथा कुमारीमाचष्टे कुमारयतीत्यत्राप्रातिपदिकत्वेऽपि णिजिति के-
चित् । अन्ये तु “प्रकृत्यकाच्” इति प्रकृतिभावादेव स्रजयतीत्यत्र वृद्धिर्न भविष्यति । तथा
यथाकथञ्चित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया “ङ्याप्प्रातिपदिकात्” इति सूत्रे भाष्ये
स्थापनात् कुमारयतीत्यादौ णिजपि सिद्ध इति बहुलग्रहणं विकल्पमात्रफलमाहुः ॥

“तत्करोति तदाचष्टे” ॥ तदिति द्वितीयान्तोपलक्षणम् । तत्करोत्याचष्ट इत्यत्र धात्वर्थ-
मात्रं णिजर्थो न कर्तापि, तथा चैवोदाहृतम् ॥

“तेनातिक्रामति” ॥ अत्रापि तेनेति तृतीयान्तोपलक्षणम् । अश्वेनातिक्रामति (अश्व-
यति) । हस्तिनातिक्रामति (हस्तयति) ॥

“धातुरूपञ्च” ॥ णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते । अनेन [“आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे
कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्” इत्येतत्सुच्यते । कंसवधमाचष्टे कंसं धात-
यतीत्युदाहरणम् ॥

“कर्तृकरणाद्धात्वर्थे” ॥ अत्र कर्तृग्रहणं करणस्य विशेषणम् । कर्तुः करणाद्धात्वर्थे णिजिति
सुत्रार्थः । करिभिरवबध्नाति (अवकरयति) । असिना हन्ति (असयति) । परशुना
छिनत्ति (परशयति) । दात्रेण लुनाति (दात्रयति) । अत्र कर्त्ता करणस्य विशेषणं करण-
शब्दवाच्यत्वेन लोकप्रसिद्धानां चक्षुरादोन्द्रियाणां परिग्रहो माभूद् इति ॥

बष्क दर्शने ॥ (बष्कयति) ॥ ३६९ ॥

चित्र चित्रकरणे ॥ (चित्रयति) । चित्रकरणमालेख्यकरणमित्यात्रेयः । चित्र आलेख्य-
करणइत्येव दुर्गः ॥ ३७० ॥

“कदाचिद्दर्शने” ॥ चित्र इत्यर्थं कदादिदर्शनेऽद्भुतदर्शने णिचमुत्पादयति । (चित्र-
यति) । चित्रीयत् इति चित्रप्रातिपदिकादाश्चर्य्यवृत्तेः “नमोवरिविश्रित्रङः क्यच्” इति
क्यचि, तत्र हि चित्रङ् आश्चर्य्य इत्युच्यते, प्रातिपदिकस्य डित्वमवयवेऽकृतं लिङ्गं समुदा-
यस्य विशेषकमिति न्यायात् प्रत्ययान्तात्तद्धर्थम् ॥ ३७१ ॥

अंस समाघाते ॥ (अंसयति । अंसः) ॥ ३७२ ॥

वट विभाजने ॥ (वटयति) ॥ ३७३ ॥

लज प्रकाशे ॥ (लजयति) । अत्र सैत्रेयः । वटेः पुनः पाठोऽर्थभेदात् । वटि लजि इत्ये-
क । (वण्टयति । लज्जयति) । अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यपरे । (वण्टापयति ।
लज्जापयति) । तथा च शाकटायनसूत्रम् । “कथादिपाथिस्फायो णौ पुग्लुग्वत्वम्” इति ।
अस्यार्थः—कथादीनां पाथेश्च णौ पुग् लुग् इत्येतावागमौ स्फायोऽन्त्यस्य वत्त्वं क्रमेणेति ।
एवञ्च शाकटायनमतेन कथादीनामागमे पुकि वृद्धौ कथापयतीत्युदाहार्यम् ॥ ३७४ ॥

मिश्र सम्पर्के ॥ (मिश्रयति । गुडमिश्रः) । “पूर्वसदृश” इत्यादिना तृतीयान्तस्य मि-
श्रशब्देन तत्पुरुषः ॥ ३७५ ॥

संग्राम युद्धे ॥ अयमनुदात्तेत् । तथा च तृतीयादिभ्य इत्यत्र कैयटे । संग्रामयतिरनुदात्तेद्
बोद्धव्य इति । पदमञ्जर्यां च “अनुदात्तेदयं संग्रामयतिरिष्यत्” इति । तथा च तत्र भाष्यम-
पि । असंग्रामयत् शूर इति, संग्रामशब्दात्तत्करोतीति णिचापि सिद्धाविह संग्रामस्य पाठः

सोपसर्गात्सङ्गातात्प्रत्ययार्थस्तेनासंग्रामयत इत्युपसर्गात्पूर्वमङ् भवति । तथा संग्रामयित्वे-
त्यत्राधीत्येत्यादिवल्लयब् न भवति । सिसंग्रामयिषतइत्यत्र समो द्वित्वं भवति । अत एव
सङ्गातादुत्पत्तिवचदादन्यत्र धातुसर्गसमुदायात्प्रत्यये विहिताउपसर्गाः पृथक् क्रियन्तइति
ज्ञाप्यते । तेन परिवृढयेत्यत्र ल्यवादि भवति । "अस्यानुदात्तेत्वमपाणिनीयमिति पाठस्य
तदर्थतया न ज्ञापकत्वभङ्गः ॥ ३७६ ॥

स्तोम इलाघायाम् ॥ (स्तोमयति । स्तोमः । अग्निष्टोमः) । "अग्नेः स्तुत स्तोम" इति
षत्वम् ॥ ३७७ ॥

छिद्र कर्ण भेदने ॥ करणभेदनइति गुप्तः, मैत्रेयस्तु छिद्रयति कर्मयतीति कर्णमपि पृथग्धा-
तुसुक्त्वा कर्णं भाषयति कर्णयतीति व्याचक्षतेत्याह ॥ ३७९ ॥

अन्ध दृष्ट्युपवाते ॥ उपसंहारइत्येके । (अन्धयति) ॥ ३८० ॥

दण्ड दण्डनिपातने ॥ अयं द्विकर्मक इत्युक्तं नाथतौ । तत्र कर्मणि लादयो नाथत्यादौ
प्रपञ्चितास्तद्विहापि नेयाः ॥ ३८१ ॥

अङ्ग पदे लक्षणे च ॥ (अङ्गयति) । अङ्गुतइति शपि । तत्रैव कुटिलायां गतावकिति ३८२

अङ्ग च ॥ (अङ्गयति) । अङ्गतीति गतौ शपि ॥ ३८३ ॥

सुखदुःख तत्क्रियायाम् ॥ तच्छब्देन सुखदुःखे प्रातिपदिकार्थो निर्दिश्येते । "प्रातिपदि-
काद्धात्वर्थे" इति सिद्धे इहानयोः पाठस्सोपसर्गात्प्रत्ययार्थ इति मैत्रेयः । (सुखयति । दुःख-
यति) । "सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्" इति क्यङि "अकृत्सार्वधातुकयोः" इति दीर्घे (सु-
खायते, दुःखायते) सुखादिभ्यो वेदनायां क्यङ् भवति तानि च सुखादीनि संनिधानाद्वेदना-
यां कर्तृस्सम्बन्धीनि चेदिति सूत्रार्थः । कर्तृ इत्यविभक्तिको निदर्शः, तेन सुखं वेदयते प्र-
साधको देवदत्तस्येत्यत्र क्यङ् न भवति । सुखयति दुःखयतीति कण्डादियगन्तस्य ॥ ३८६ ॥

रस आस्वादनस्नेहनयोः ॥ (रसयति) । रसतीति । शपि ॥ ३८६ ॥

व्यय वित्तसमुत्सर्गे ॥ (व्यययति) । व्ययतइति गतौ शपि ॥ ३८७ ॥

रूप रूपक्रियायाम् ॥ रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रियेति स्वामी । (रूपयति । रूपति)
निरूपयतीत्यनेकार्थत्वाद्विचारणे ॥ ३८८ ॥

छेद द्वैधिकरणे ॥ (छेदयति) । छिनत्तीति छिदेः शनमि । कचिदिहापि छद अपवारणइति
पठ्यते ॥ ३८९ ॥

लाभ प्रेरणे ॥ (लाभयति) । प्राप्त्यर्थे लभतइति शपि ॥ ३९० ॥

व्रण गात्रविचूर्णने ॥ (व्रणयति) । व्रणतीति शब्दाथ शपि ॥ ३९१ ॥

वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु ॥ वर्णक्रिया वर्णकरणं, (सुवर्णं वर्णयति) । (कथां
वर्णयति) । विस्तृणातीत्यर्थः । (राजानं वर्णयति,) स्तौतीत्यर्थः । वर्णं गृह्णाति (वर्ण-
यति) । "सत्यापपाश" इत्यादिना णिच् ॥ ९२३ ॥

"बहुलमेतन्निदर्शनम्" ॥ क्वचित्तु दर्शितमिति पश्यते । तत्रापि भावे निष्ठेति निदर्शन-
मित्येवार्थः । चुरादावदन्तधातुनिदर्शनं बहुलं वेदितव्यम् । अतोऽनुक्ता अपोह धातवो
वेदितव्याः ॥

पर्ण हरितभावे ॥ (पर्णयति) ॥ ३९३ ॥

विष्क दर्शने ॥ (विष्कयति) ॥ ३९४ ॥

क्षप प्रेरणे ॥ (क्षपयति) ॥ ३९९ ॥

वस निवासे ॥ वसयति ॥ ३९६ ॥

तुत्थ आवरणे ॥ (तुत्थयति) । एवं (गडयात, आन्दोलयति, डलयति, वर्णयति,
स्फुटयति, स्फुटा, स्फुटितः, अवधीरयति) इत्यादयो यथाभिधानमात्रमैत्रेयादयः । अन्ये
तु भूवादिष्वेतदन्तेषु दशमणोषु धातूनां पाठो निदर्शनाय, तेन स्तम्भुप्रभृतयः सौत्राः, चुल-

म्पादयो वाक्यकारीयाः, प्रयोगसिद्धा विक्लवत्यादयश्च गृह्यन्ते इति ।

विगलन्त्याशु जीमूता, विक्लवन्ते दिवि प्रहाः ।

क्षयन्ति विद्युतः प्रावृट् क्षीयन्ते कामविग्रहाः ॥

इत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते इत्याहुः ॥ ३९७ ॥

“णिङङान्निरसने” ॥ अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकान्निरसने णिङ्भवति । ङकार आत्मनः पदार्थः । हस्तौ निरस्यति (हस्तयते । पादयते) ॥

“श्वेताश्वाश्चतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च” ॥ श्वेताश्वादीनां चतुर्णां यथासंख्यमश्वतरेतक इत्येते लुप्यन्ते णिङ् च धात्वर्थे, अबाधापि णिचो बाहुलकादिति मैत्रेयादयः । श्वेताश्वामाचष्टे तेनातिक्रामति वा श्वेतयते, एवमश्वयते, गालोडयते, ह्वरयतइति, अत्र स्वामी । पारायणिकास्त्वर्थवद् णिचमनुवर्णयन्ति, एवं काश्यपो ऽपि व्याचक्षाणः श्वेतयतीत्युदाजहार ॥

‘पुच्छादिषु धात्वर्थे’ इत्येव सिद्धम् ॥ अत्र मैत्रेयः—पुच्छादिषु प्रातिपदिकेभ्यो धात्वर्थे इत्येव सिद्धम्, आत्मनेपदं णिजन्तात् बहुलवचनाद्विज्ञेयमिति “पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्” इति न कर्तव्यमिति । अन्ये तु पुच्छादीनां “पुच्छभाण्ड” इत्यनेन णिङ् उक्तत्वादिह णिङ् नास्तीति व्याचक्षते । पुच्छमुदस्यति (उत्पुच्छयते) । भाण्डानि समाचिनोति (सम्भाण्डयते) । चीवराण्यर्जयति परिधत्ते वा (संचीवरयते) । सिद्धशब्दो मङ्गलार्थः ॥

इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसंगममहाराजमहामन्त्रिणा मायणसुतेन माध-

वसहोदरेण सायणाचार्येण विरचितायां माधवीयायां धातुवृत्तौ चुरादयः सम्पूर्णाः ॥

संपूर्णां चेयं माधवीया धातुवृत्तिः ॥

शुभं भवतु ॥

श्रीविश्वनाथो विजयतेतराम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ माधवोया नामधातुवृत्तिः ॥

यस्या रूपप्रभावेन न ख्यातुमपि किंचन ।

शक्यते वस्तु लोकेषु जयत्येषा सरस्वती ॥ १ ॥

धातुपाठे निविष्टानां धातूनां यः पुरा व्यधात् ।

विवृत्ति माधवोयाख्यां भाष्यज्ञहृदयङ्गमाम् ॥ २ ॥

तेन सायणपुत्रेण व्याख्या कापि विरच्यते ।

धातूनां प्रत्ययान्तानां गणसूत्रजुषामपि ॥ ३ ॥

तत्र प्रतिपदं शिष्टा गणसूत्रगता इमे ।

गणास्तत्रापि बहवः किं च सूत्राण्यधीयते ॥

आचार्येण पुरा प्रोक्तास्तानादौ विवृणोम्यहम् ॥ ४ ॥

एतावदेव सर्वस्मादर्थये सुमनोजनात् ।

(१)नामस्त भवता सार्थमन्यथा नु न मे क्षतिः ॥ ५ ॥

‘कण्डादिभ्यो यक्’ एभ्यो यक् स्वार्थे । एते च धातवः प्रातिपदिकानि च । तत्र धातु-
त्वं यको धातुविहितत्वेन तन्निमित्तगुणनिषेधार्थेन कित्त्वेनावसीयते । प्रातिपदिकत्वं तु क-
ण्डादीनां केषां चिद्दीर्घान्तपाठात् । कण्डूयते इत्यादिरूपं तु ह्रस्वान्तादपि यकि मन्त्य-
तीत्यादिवत् “अकृत्सार्वधातुकयोः” इति दीर्घण भविष्यति । तत्र धात्वधिकारात् धातु-
भ्यो यक् प्रत्ययः । नन्वेषां प्रातिपदिकत्वंमेवास्तु मास्तु दीर्घपाठः प्रत्ययस्य कित्त्वं च । न
च “अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः” इति दीर्घविधौ अङ्गं धातुराश्रीयते किं त्वङ्गमात्रमेव । कण्डू-
रिति च कण्डूयशब्दात्सम्पदादित्वाद्भावे क्वावलोपे वलि लोपेन यलोपेन सिद्धं, यलोपेऽलो-
पस्य स्थानिवत्त्वं “न पदान्तं” इति निषिद्धं, वलि लोपश्च “लोपो व्योः” इति विधेयस्य
पश्चाच्च्ङिदयस्य पूर्वनिर्देशादपृक्तलोपात्पूर्वं भवति । यद्येवं कण्डूशब्दस्य प्रत्ययलक्षणेन यग-
न्तत्वेन धातुत्वादल्लोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वादुवङ् स्यात् । नैतदस्ति । सति स्थानिव-
त्त्वेऽकारस्य तदन्त एव धातुर्नोकारान्तः । एवं तर्हि यण् प्राप्नोति । अस्तु, किञ्चाश्रयः “च्छ्वोः
गृङ्” इत्यूङ् भविष्यति । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वे वकारस्य किप्परत्वाभावः, वकार-
स्यादिष्टादचः पूर्वत्वात् । न च स्थानिवत्त्वेनानादिष्टादचः पूर्वत्वं, तस्याशास्त्रोपकार्यत्वात् ।
अत एवादिष्टादचः पूर्वत्वादूढि पुनर्यणभावः । यद्वा [‘कौ लुसन्न स्थानिवत्] इति अल्लो-
पस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद्यभावाप्रसङ्गः, यद्येवं कण्डावित्यादादुवङ् स्यात्, न च “ओः सु-
पि” इति यणः प्रसङ्गः, संयोगपूर्वत्वात् । अस्त्वन्नोवङ्, किपः प्रत्ययलक्षणेनोङ् भविष्यति ।
एवमपि पुनरुवङ् स्यात्, पुनरुवङ्बुवङ् पयोयेणेति व्यवस्था न स्यात् । किं च कण्डूरित्यादि-
वन्मन्तूरिति च स्यात्, न च भवतोष्ठं मन्तूरित्यादि । अथ “धातोः कर्मण” इत्यतो वाग्रहण-
मनुवर्त्तते, तेन यगभावपक्षे उत्पादाद्यद्यपि सिद्धं मन्तूरिति तथापि कण्डूरिति वद्दीर्घोऽपि
अल्लोपयलोपयोश्च दुर्वारं मन्तूरित्यादि, तथा यगभावपक्षे मन्तूरित्यादिवत्कण्डूरिति च
स्यात्, सुखादिभ्यश्च यकि तस्याधातुविहितत्वेनानाद्विधातुकत्वादतो लोपाभावात् “अकृ-
त्सार्वधातुकयोः” इति दीर्घं सुखायतीत्यादि स्यात्, न चेष्टं, सुखयतीत्यादेरिष्टत्वात्, इह

(१) पाठे तु न कदाचन सुखादेरकारान्तता सिध्यति, तस्माद्यथान्यासमेवास्तु । नन्वेवमपि प्रातिपदिकेभ्यः कण्डू मन्तुरित्यादि यद्यपि सिध्यति तथापि धातुभ्यो यकि कण्डूयशब्दात् क्वाबल्लोपयलोपयोरजादौ सुप्यवळि कण्डुवावित्यादि प्राप्नोत्येव, तथा मन्तूयादेर्मन्तूरित्यादि, सुखादेश्च सुगित्यादि हलन्तं, नैष दोषः । यगन्तेभ्यः क्विबेव नोत्पद्यते । उक्तं च भाष्ये नैतेभ्यः क्विब् दृश्यतइति, न तर्हि इदानीमुक्त्वं भवति कण्डुवाविति, भवति, यदा प्रातिपदिकात्क्विवन्तात् क्वयजन्ताद्वा क्विप्यल्लोपयलोपयोः स्वाद्युत्पत्तिः, यद्येवं कण्डूादयः प्रातिपदिकान्येव सन्तु, यथान्यासं दीर्घान्ताश्च तथैव भवन्तु, ककारश्च प्रत्यये मासञ्जि, वाग्रहणं चानुवर्तिष्यते, तत्र (कण्डूयति । मन्तूयति) इत्यादयो यकि भवन्ति, कण्डूः कण्डूौ मन्तुरित्यादयश्च यगभावपक्षे प्रातिपदिकात् स्वाद्युत्पत्तौ, यगन्तात्क्विवभावस्येदानीमेवोक्तत्वात्स एव धातुः प्रातिपदिकं च कण्डूशब्दो भवति, तस्मात्स्वाद्युत्पत्तावुक्त्वं प्रसज्येत, तथाऽत एव यगन्तात्क्विवभावान्मन्त्वादेर्दीर्घत्वं सुखादेर्हलन्तत्वं न भवति, किं कण्डूादीनां धातुत्वमाश्रित्य तेभ्यः प्रत्ययविधानेन, सत्यमेतदेवं स्यात् । मुख्यतीति न सिध्येत्, प्रातिपदिका (प्रत्यये तस्यानार्धधातुक्त्वेनातो लोपाप्रसङ्गात् ।

अथोदाहरणानि कण्डूय गात्रविघषणे । (कण्डूयति) कण्डूजो जित्करणस्य 'अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति' इति समुदायस्य जित्वादात्मनेपदं भवति । एवमनुबन्धान्तरस्यापि समुदायार्थत्वं द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

मन्तु अपराधे ॥ रोष इत्यपरे । (मन्तूयति) । चन्द्रस्तु जितं पठित्वा मन्तूयते इतिचाह ॥ २ ॥

वलगु पूजामाधुर्ययोः ॥ (वलगूयति) ॥ ३ ॥

असु मनस् एतावुपतापे ॥ (असूयति । मनस्यति । असूयुः) । "मृदादयश्च" इत्युप्रत्ययः । अत्र वर्धमानहरदत्तगणरत्नमहोदधिकारा आद्यनुसारेणासुशब्दमसिति सान्तं पठित्वा असूजिति दीर्घान्तमेके पठन्तीत्याहुः । तन्मते (असूयति असूयते) इति भवति ॥ ५ ॥

लेट् लोट् धौत्यं पूर्वभावे स्वप्ने च ॥ (लेट्यति । लोट्यति । लेटिता । लोटिता) । अकारस्यातो लोपे यलोपः । अत्र देवोऽर्थनिर्देशार्थं पूर्वशब्दं प्रतिनिर्देशार्थं मत्वा पूर्वतीति तु यस्त्वप्ने तत्कण्डूादिषु दर्शनादित्याह । तदेतन्मोघाया शाकटायनधातुवृत्तौ अर्थनिर्देशरहिते गणपाठे पूर्वस्य पाठाभावादयुक्तमिति पुरुषकार एव दूषितम् । अन्ये तु लेट्लौटौ दाप्त्यर्थाबाहुः । अत्र लेला दीप्तावित्येके पठन्ति, पठ्यते च वातीभूतो लेलायत्सः, यदा वीतार्तिहस्तायेति ॥ ७ ॥

हरज् इर्ष्यायाम् ॥ अत्र वर्धमानहरदत्तौ हरस् हरज् हरम् ईर्ष्यायामिति त्रीन्पठतुः । (हरस्यति । हरज्यति । ईर्यति) । अत्र "हलि च" इति दीर्घः । 'हरज्यन्नगने प्रथयस्व जन्तुभिः' इत्यत्र भट्टभास्करादिभिः दीप्त्यर्थोऽयमभिहितः । तथा 'हरज्यन्ता वसवस्य भूमेः' इत्यत्रैवयर्थः ईर्यतिर्मागवसानार्थोऽपि, उक्तं चैर्यतिरीर्ष्योपाधिरिति स्थितिरिति ॥ ८ ॥

ह्यस् ऐश्वर्यं ॥ (ह्यस्यति)

अमुं दुर्गौ न पठतीति गणरत्नमहोदधौ ॥ ९ ॥

उषस् प्रभातीभावे ॥ (उषस्यति) रात्रिः ॥ १० ॥

वेद धौत्यं स्वप्ने प्रभाते च ॥ (वेद्यति) ॥ ११ ॥

मेघा आशुग्रहणे ॥ (मेघयति) ॥ १२ ॥

कुषुभ क्षेपे ॥ (कुषुभ्नाति) । गणरत्नमहोदधौ तु आत्मनोऽन्यकर्तृकनिरसनमर्थमित्युक्तम् । मगध परिवेष्टने । नीचदास्ये इत्येके । (मगधयति) ॥

तन्तस् पम्पस् दुःखे ॥ (तन्तस्यति । पम्पस्यति) ॥ १४ ॥

सुख दुःख तत्क्रियायाम् ॥ तच्छब्देन सुखदुःस्वार्थौ परामृश्येते ।
तेन सुखदुःखरूपायां क्रियायामित्यर्थो भवति, (सुखयति । दुःखयति) सुखमनुभवति दुःख-
मनुभवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

सपर पूजायाम् ॥ अकारान्तोऽयं महोदधौ, (सपर्यति) ॥ १७ ॥

अरर अराकर्मणि ॥ अरा प्रतोदा । (अरयति) ॥ १८ ॥

भिषज् चिकित्सायाम् ॥ (भिषज्यति । भिषज्यते) ॥ १९ ॥

भिष्णज् उपसेवायाम् ॥ (भिष्णज्यति) ॥ २० ॥

इषुध शरधारणे ॥ (इषुध्यति) ॥ २१ ॥

चरण गतौ ॥ (चरणयति) । वरण इति भोजः । उक्तं च तपे । तयोर्दाहरणं काव्ये-
‘वरणाश्चारण्यैर्वैलाम्’ इति ॥ २२ ॥

चुरण चौर्ये ॥ (चुरणयति) ॥ २३ ॥

तुरण स्वरायाम् ॥ (तुरणयति) ॥ २४ ॥

भुरण धारणपोषणयोः ॥ पणधारणयोरित्यन्ये । (भुरणयति) ॥ २५ ॥

गद्रद वाक्स्खलने ॥ (गद्रद्यति) ॥ २६ ॥

प्ला केला खेला विलासे ॥ (प्लायति । केलायति खेलायति) । अचैलास्थाने
इत्येतेषु पठन्ति । (इलायति) ॥ २९ ॥

(१) लेखा स्खलने च ॥ अकारान्तइत्यन्ये । तत्रातो लोपः (लेखयति) ॥ ३० ॥

लिट् अलपार्थं कुत्सायां च ॥ (लिट्यति) ॥ ३१ ॥

लाट् जीवने ॥ (लाट्यति) ॥ ३२ ॥

हृणीङ् रोषणे लज्जायां च ॥ (हृणीयते) ॥ ३३ ॥

महीङ् पूजायाम् ॥ अत्र पूजा पूज्यमानकर्तृका, तेनायमकर्मकः, महीयते पूजामधिग-
च्छतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

रेखा श्लाघासादनयोः ॥ आसादनं प्राप्तिः प्रापणा वा, (रेखायति । श्लाघामनुभवति,
अनुभावयति वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

द्रवस् परितापपरिचरणयोः । (द्रवस्यति) ॥ ३६ ॥

तिरस् अन्तर्द्धौ ॥ (तिरस्यति) ॥ ३७ ॥

अगद नीरोगत्वे ॥ अमुं भोजः नेच्छतीति गणरत्नमहोदधौ, लेखायतिरेखाय-
तिवदर्थः ॥ ३८ ॥

उरस् बलार्थः ॥ उरस्यति । बलवान्भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तरण गतौ ॥ (तरणयति) ॥ ४० ॥

पयस् प्रसृतौ ॥ (पयस्यति) ॥ ४१ ॥

सम्भूयस् प्रभूतभावे ॥ (सम्भूयस्यति) । अत्र गणरत्नमहोदधौ अम्बर सम्बर सम्भर
इति वामन इति, अम्बरयति, सम्बरयति, अत्र गणरत्नमहोदधावेव लेट्लोट्टाविति पठित्वा म-
तान्तरेण दान्तत्वमुक्त्वा लेट्यति लोट्यतीत्युक्तम् । अस्याकृतिगणत्वाद्वैधनादिभ्यो रायति
धनायतीति चोक्तं यदा कण्डादिभ्यः सन्नुत्पद्यते तदा कण्डादीनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत
इति कण्डूयिपतीत्यादि भवति ॥ ४२ ॥

अथ सौत्रधातवः प्रक्रियन्ते ॥

“ऋतेरीयङ्” । अयं स्वार्थे, ऋतिर्घृणायां, सा चेह घृणा जुगुप्साकृपयोरित्युक्त्वापि
ऋतायाशब्दस्य निघण्टुषु निरुद्धा जुगुप्सैवेति व्याख्यातारः । अत्र प्रत्ययस्य कित्त्वेनापि

(१) खेला सत्वचलने च इति पाठान्तरम् ॥

स्तम्भुयाताम्, स्तम्भुयुः, स्तम्भुयाः, स्तम्भुयां, स्तम्भोयात्, स्तम्भोयातां, स्तम्भ्यात्, स्तम्भ्या-
स्ताम्, स्तम्भ्यासुः) । यासुटः क्तिवादानुनासिकलोपः । (अस्तभत्, अस्तभताम्, अस्तभन्)
“जृस्तम्भु” इति परस्मैपदे च्लेर्वाङि “अनिदिताम्” इति नलोपः । अन्यदा सिचि (अस्त-
म्भोत् ” इत्यादि । (अस्तम्भिष्यत् । तिस्तम्भिषति, तास्तम्भ्यते, तास्तम्भोति, तास्तम्भिष,
तास्तम्भति) इत्यादि । (स्तम्भयति । अतस्तम्भत्, अत्यष्टभोत्, प्रत्यष्टभोत्, प्रतिष्ट-
भ्नाति, प्रत्यतष्टम्भत्) इत्यादौ स्तम्भेः “प्राक् सिताद्भ्यवायेऽपि” इति इणन्तादुपस-
र्गात्परत्वेन षत्वं, तत्राप्रतेरिति नानुवर्तते (प्रतितिष्टम्भिषति) “स्थादिष्वभ्यासेन” इति
पत्वम् । (अवष्टम्भ्नाति) अवलम्बतइत्यर्थः । (अवष्टब्धा सेना) । आसन्नेत्यर्थः । अवा-
चवालम्बनाविदूर्योः” इति षत्वं, प्रत्यततस्तम्भेदित्यत्र “स्तम्भुसिबुसहाम्” इति निषेधात्
“स्तम्भेः” इति षत्वं न भवति, सन्वदित्वं लघुपरत्वाभावात् न भवति, दीर्घत्वं त्वलघुत्वादपि
न भवति । (स्तम्भित्वा, स्तब्ध्वा) उदित्त्वादिङ्गिकल्पः, इटि “न क्त्वा सेद्” इति
क्त्विप्रतिषेधान्नानुषङ्गलोपः । (स्तब्धः) । “यस्य विभाषा” इत्यनिष्टत्वं, (प्रतिष्टब्धः,
निष्टब्धः) “प्रतिष्टब्धनिष्टब्धौ च” इति षत्वं, “स्तम्भेः” इति सानुषङ्गनिर्देशादयमेव स्तम्भिः
सौत्रोऽत्र गृह्यते न त्वत्र भौवादिकः स्तम्भिनभोति प्रातिस्तम्भादयः प्रयोगास्तस्य द्रष्टव्याः ।
(उत्तम्भः) । “तितुत्र” इतीणनिषेधः, “उद्ः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य” इति पूर्वसवर्णस्तकारः,
एवमुक्तभोतीत्यादावपि, एवं (स्तुभोति, स्तुभ्नाति, स्कभोति, स्कुभ्नाति) इत्यादि स्तम्भोति-
वत् । (विष्कभोति, विस्कभ्नाति, विष्कम्भ) इत्यादौ “धेः स्कभ्नातेनित्यम्” इति षत्वं,
शनानिर्द्देशः स्कम्भतेनिवृत्त्यर्थ इति विष्कम्भ इत्यादावपि भवति ॥ ६ ॥

सातिः सुखे ॥ अयं हेतुमण्यन्त इति जिनेन्द्रहरदत्तौ, तन्मते सतिरिति प्रकृत्या भ-
वितव्यं, सातिः सौत्रो धातुरिति वृत्तिबौधिण्यासयोः, (सातयति) इत्यादि । (सातयः) ।
“अनुपसर्गाल्लिम्प” इत्यादिना शे शपि गुणायादेशौ ॥ ६ ॥

जु वेगितायां गतौ ॥ (जवति, जोता) इत्यादि, स्वरान्तत्वादनित्त्वं, (जुजुषति ।
अजीजवत्) इत्यत्र णेश्चङि णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वेनाभ्यासस्योवर्णान्तत्वात् “ओःपुयगजि”
इतीत्त्वे “दीर्घो लघोः” इति दीर्घः । (जवनः) । “जुवङ्क्रम्य” इति युच् (प्रजवो) । “प्रजोः”
इति इनिः । (जूः । जुवौ) “भ्राजभास” इति क्विप् ताच्छोलिकः । तत्रैव सूत्रे जू इति
दीर्घपाठाश्रयणात् क्विप्सन्निधेयेन दीर्घ इत्येके । अन्येतूत्तरसूत्रे हशिप्रहणस्येहाप्यभि-
सम्बन्धाद् दीर्घ इत्याहुः । (जूतिः) । “ऊतियूतिजूति” इति किनि दीर्घान्तोदात्तत्वे
निपात्येते । (जवः) । “क्रदोरप्” इत्यप् । जवसवौ छन्दसोत्यज्विधानं तत्रान्तोदात्तार्थं न तु
भाषायामेतद्रूपनिवृत्त्यर्थः (विजावको) नाम देशः, संज्ञायां ण्वुल् । (वैजावकः) “क-
च्छादिभ्यश्च” इत्यण् शैषिकः । “कोषधादण्” इत्येवाणि सिद्धे कच्छादिष्वस्य पाठो
यदा भवादिसंनुष्यस्तत्स्थो वा भवति तदा वैजायक इति, कच्छाद्यधिकारेण विधीयमानो
मनुष्यतत्स्थयोर्बुजमुष्मादपि यथा स्यादिति ॥ ७ ॥

अथ नामप्रत्ययाः धातवः प्रदर्श्यन्ते ॥

“सुप आत्मनः क्यच्” । कर्मण इच्छायां वेति वर्तते, इहात्मशब्दः परव्यावृत्तिवचनः
स्वशब्दपर्यायः, न चेतनद्रव्यवचनः, तस्मिन् किमय कर्तृषष्ठ्यन्तः सन् इच्छया सम्बन्धते
उत शेषषष्ठ्यन्तः सुवन्तेन, तत्राद्यपक्षे इच्छायाश्चेतनकर्तृत्वाव्यभिचारदानर्थक्यमात्मशब्दस्य
किं च राज्ञः पुत्रमिच्छत्यमात्य इत्यादौ परेच्छायामपि चेतनस्यैव कर्तृत्वात्क्यच् स्यात् ।
यत्तु भाष्ये इहासामर्थ्यात्प्रत्ययाभाववचनं तत्प्रोद्धिवादमात्रम्, इष्यमाणवस्तुष्वत एव
नित्यमन्यदपेक्षते इति नैतावतास्य सामर्थ्यम्, अत एव वृत्तावात्मग्रहणास्येदमेव प्रत्युदाहृतं,
सुवन्तसम्बन्धपक्षेऽपीह राजादिना चेतनेनैव पुत्रादेः सम्बन्धात् क्यच् प्रसज्येतैव, आनर्थक्यं
चाविशिष्टमेवात्मग्रहणस्य, अचेतनस्य व्यावर्त्यस्याभावात् । अत्र हरदत्तः । (वृक्षस्य फल-

मिच्छति, खट्वायाः पादमिच्छति) इत्यादौ यत्राचेतनार्थं किञ्चिद्विध्यते तद्व्यावर्त्यमिति चेन्न, तत्रापि चेतनस्यैव परं शेषितत्वात्, सर्वमेव हि भोग्यं चेतनानामेव शेषभूतं, खट्वायाः पादमिच्छतीत्यत्रापि यस्य तत् खट्वादिकमुपभोग्यं तदर्थमेव तद्विध्यते, खट्वादिकं तु द्वारमात्रम्, अतः परव्यावृत्तिवचनमात्र एवात्मशब्द इति, तत्राप्यसौ यदि कर्तृषष्ठ्यन्तः सन्निच्छया सम्बन्धेत तद्व्यपितारमन्तरेणेच्छया अभावात् अनर्थकः स्यात्, तस्मात्स्वशब्दपर्यायः शेषषष्ठ्यन्तः सुबन्तेन सम्बध्यते, तेनायमर्थः सुब्रह्मस्य । इषेः सन्निधानात्तत्कर्मण एषितुरेवात्मनः सम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थं वा क्यजिति । एवं चात्मनः पुत्रं परस्य दासमिच्छतीत्यादौ वस्तुतः सुबन्तस्यात्मना सम्बन्धेऽपि परार्थमिष्यमाणत्वादपि कर्त्रवच्छेदेनात्मना सम्बन्धाभावान्न क्यचः प्रसङ्गः । ककारो “नः क्ये” इति सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्तद्विघातार्थः । स्वरस्तु प्रत्ययस्वरेण धातुस्वरेण वा सिध्यति ॥

अथोदाहरणानि ॥

पुत्रमात्मन इच्छति (पुत्रीयति) । अत्र ‘अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः,’ ‘कृतमपि शास्त्रं निर्वर्त्यन्ति’ इति वा “अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग् बाधत” इति वा सन्धिकार्यरहितायाः द्वितीयस्याः “सुगो धातुप्रातिपदिकयोः” इति लुकि “क्यचि च” इत्यवर्णस्येत्वे सनाद्यन्तत्वेन धातुत्वाद्धादि । (अश्वस्यति, वृषस्यति, क्षीरस्यति लवणस्यति) “अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि” इत्यसुगागमः । अत्रात्मप्रीतावित्यपनीय “अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायां” “क्षीरलवणयोर्लालसायाम्” इत्यर्थान्तरमुक्तं, तेनाद्ययोरुदाहरणयोरश्ववृषौ मैथुनायेच्छत इत्यर्थः । अन्ये तु परित्यक्तप्रकृत्यर्थान्मैथुनेच्छैवार्थ इत्याहुः । तथा च भट्टिः । इति रामो वृषस्यन्तामिति । निघण्टुश्च वृषस्यन्ती तु कामुकीति । इतरयोरपि तृष्णातिरेकोऽभ्यवजिहोषातिरेको लालसा, तेन क्षीरलवणेच्छायां लालसारूपायामित्यर्थलाभात् क्षीरलवणे अतिशयेनाभ्यवहर्तुमिच्छतीत्यर्थो भवति । अत्र क्यचप्रकृतीनां प्रत्ययलक्षणेन यत्पदत्वं प्राप्तं “नः क्ये” इति नियमेन नान्तविषयमिति प्रकृत्यसुगाकारयोः सर्वर्णदीर्घत्वं बाधित्वा “अतो गुणे” इति पररूपं भवति । अकारोच्चारणफलं तु पूर्वसूत्रोदाहरणे ब्राह्मणास इत्यादौ । तथा [सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुगवक्तव्यः] । इत्यनकारान्तादसुकि दध्यस्यतीत्यादौ च । अपरे त्वाहुः । सुगवक्तव्य इति (दधिस्यति मधुस्यति,) “अश्वक्षीर” इत्यत्र भाष्ये द्वाविमावागमौ प्रस्तुत्य (दध्यस्यति । मध्वस्यति । दधिस्यति । मधुस्यति) इत्येवमर्थमभिधानात् दधिमधुशब्दावेवागमिनावित्येके । अन्ये तु सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येकद्विती सर्वग्रहणात् बहुवचननिर्देशाच्च सर्वत्र भवतः । भाष्यं तूदाहरणमात्रमित्याहुः । अत्र मते दध्यस्यति मध्वस्यतीत्येवंशब्दः स्वार्थं न पुष्यति । अशनोदकधनेभ्यः क्यचि “अशनायोदध्यधनायाबुभुक्षापिपासागर्धपु” इति क्रमेणैतेष्वर्थेषु द्योत्येष्वान्तयोरीत्वापवाद आत्वम्, उदकस्योदादेशो निपात्यते, तेन (अशनायति, उदन्यति, धनायति,) बुभुक्षाप्रभृतोनां तदात्वे भोक्तुकामोऽशनमिच्छति, पातुकाम उदकमिच्छति । सत्यपि धने भूयो धनमिच्छतीति क्रमेणार्थः । यस्त्वौत्तरकालिकमशनं, स्नानार्थमुदकं, दरिद्रः सन् धनमिच्छति तत्राशनीयति, उदकीयति, धनीयतीति भवति । अत्रान्येऽशनायतीत्यादीनां प्रकृत्यर्थमनपेक्ष्य केवलं बुभुक्षादीनेवार्थं मन्यन्ते । अत्र भारविरमुमेव पक्षं प्रतिपदे, तदाह ‘किमुधनं धनायितुम्’ इति, निघण्टुश्च ‘उदन्या तु पिपासा तृड्’ इति । गार्ग्यमिच्छति (गार्गीयति) । अत्र “क्यच्योश्च” इत्यपत्यप्रत्ययकारस्य हलुत्तरस्य लोपे “क्यचि च” इतीत्वम् । (उपार्षभीयति । उपर्षभीयति । उपाल्कारीयति, उपलकारीयति,) अत्र “वा सुप्यापिशलेः” इति सुबन्तावयवक्रकारादिधातुपरत्वात् पूर्वपरयोरेका वृद्धिर्वा भवति । क्रकारलकारयोः सावर्ण्योदियम् लकारादावपि भवति, तत्र “उरण् रपरः” इतिप्रत्याहारग्रहणात् लपरत्वम्, वाग्रहणं गुणस्य प्राप्त्यर्थमिति वृद्धयभावे स भवति, नन्वेतद्वा ग्रहणं यथा प्रासाभ्यनुज्ञानार्थं स्यात्, “ऋत्यक” इति प्रकृति-

भावः पक्षे कस्मान्न भवति । उच्यते । अत्राप्यनुवृत्तस्य धातुग्रहणस्य “उपसर्गादिति” इत्यत्रेवा (१) अधिकविधानार्थत्वादित्दं च धातुग्रहणस्य प्रकृतिभावबाधनार्थत्वमृतीयतावुपपादितम् । अत्रैव “वा सुपि” इत्यत्र वृत्तौ वाग्रहणस्य प्रयोजनं दर्शितम् । उपगता ऋपभीयका अमुं देशमित्यत्रौ-पर्षभीयको देश इति गुणप्रकृतिभावौ न भवतः, वृद्धिस्तु पूर्वसूत्रवत् “वा सुपि” इत्यत्रानुवृत्तस्योपसर्गग्रहणस्य प्राद्युपलक्षणार्थत्वाभावात् भवति । उपलक्षकत्वाभावश्च ऋतीयतावुक्तः । ऋपभस्य समीपमुपपर्षं, तदिच्छति उपपर्षभीयतीत्यत्र संग्रामयतीतिरूपस्य संग्रामं करोतीति संग्रामशब्दात्तत्करोति णिवा सिद्धावपि चुरादौ संग्रामयुद्धइतिपाठात्सम उपसर्गात् पूर्वमडा-द्यर्थादन्यत्र सोपर्गात् संवाताद्धानुसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये चिकीर्षिते उपसर्गाः पृथक् क्रियन्त इति ज्ञापनात् सोपसर्गात् संवातात् धातुसंज्ञानिमित्तः प्रत्ययो यदि भवति संग्रामयतेरेवेति नियमाद्वा पृथक्कृतोपसर्गादेव भवतीतीहाप्युपभशब्दादेव क्यचा भवितव्यम्, सुपस्तूपर्षभशब्दाद्विधानात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तस्यैव सुबन्तत्वं न तु तदन्तावयवस्य ऋपभशब्दस्यापीत्युपभीयशब्दः सुबन्तावयवो धातुर्न भवतीति तत्परत्वाभावादनुपसर्गत्वाच्च “वा सुपि” इति वृद्धेरप्रसङ्गः । अत एवोपसर्गस्य पृथक्कारादुपपर्षभीयतीत्यत्र ऋपभीयस्यैवाङ्गत्वात्तस्यैवाङ् भवति, तस्मादेव त्वायामुपेन प्रादिसमासेऽप्युपपर्षभीय्येति भवति । तथा तस्यैव धातुत्वात् पशब्दस्य द्विवचने (उपपिषभीयिषति) इति । नन्वयं सङ्ग्रामशब्दः उपसर्गसदृशायवोऽस्ति, कथमुक्तस्यार्थस्य प्रमाणं स्यादिति । उच्यते । पदान्तस्येति कृतपरसवर्णं पठ्यते । अत्र हरदत्तः । संग्रामशब्दोऽनुदात्तेत्त्वार्थः, न च तन्मात्रार्थत्वे ग्रामयुद्धइति शक्यते पठितुम्, अन्यैष्टेत्यादौ आट इव मध्येऽटः प्रसङ्गादिति ज्ञापकमभाङ्गीत् । तदास्यानुदात्तेत्वमपाणिनीयमिति नोदेति । अत एव भृशादौ कैयेटे संग्रामयतिरनुदात्तेद्बोद्धव्य इत्युक्तम् । अयं चानुदात्तेत्संग्रामयतिरिष्यत इति भाष्ये ज्ञापकत्वमेवोक्तम् । ऋकारमिच्छति (ऋकारीयति, उपकारीयति) इत्यत्र “वा सुपि” इति वृद्धिः ऋतीति तपरकरणान्न भवति । अत एव शाकलः प्रकृतिभावोऽपि । (मालीयति) । अत्र “अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः” इति माल आ अम् य स्थिते सुबलक्यन्तरङ्गत्वेन पूर्वमेकादेशे परमपीत्वं पश्चाद्भवति । उक्तं च भाष्ये । (२) असुपकादेश इत्वोत्वाभ्यां भवति अन्तरङ्गतर इति । ननु पूर्वमपीत्वे “यस्य” इति लोपेनेष्टसिद्धिरिति चेत् न, तस्मिन्नीत्वस्यासिद्धत्वात् । उक्तमैच्छत् (औक्षीयत् । औङ्गुरीयत्) । आ ऊढः औढः । (औढीयत्) । अत्र “उस्यपदान्तात् ” “ओमाङोश्च” “इतिपररूपम् ” आ टश्च” इति पुनर्वृद्धिविधानार्थेन चशब्देन बाध्यते, तथा च वार्तिकम्, [उस्योमाङ्क्षवाटः प्रतिषेधः] इति, उसि ओमाङोश्च परयोराटः पररूपं नेत्यर्थः । औढीयदित्यत्राङ् ओकारेण सहैकादेशे उपसर्गरूपत्वं पृथङ्न प्रतीयतइति सोपसर्गात्संग्रामयतेरित्यस्याप्रवृत्तेशोऽकारात्पूर्वमाटिः तस्यान्तवद्भावेन लब्धाङ्गव्यपदेशस्यौकारस्य “आटश्च” “ओमाङोश्च” इतिप्राप्तेन पररूपेण वृद्धेर्बाधः स्यादिति वार्तिके च आङ्ग्रहणम्, एवम् आ इतः एतः ऐतीयदित्यपि द्रष्टव्यम् । आ इत एतः (एतीयति) प्र एतीयति (प्रेतोयति) इत्यत्र प्राप्तमवर्गान्तोपसर्गविषयमेडि पररूपं बाधित्वा प्राप्ताम् “एत्येधति” इति वृद्धिम् “ओमाङोश्च” इति पररूपं परत्वाद्वाधते, आ ऋइया अश्वा, आगता ऋस्येति प्रादिसमासः । “आद्गुणः” इत्यनेनाङ् ऋकारयोर्गुणः, तमिच्छति (अश्यीयति) । (आश्यीयत्) । अत्र गुणस्यान्तवद्भावेनाङ् “ओमाङोश्च” इति प्राप्तं पररूपं परत्वाद्वाधित्वा प्राप्तेः सवर्णदीर्घश्चकारेण पुनः पररूपविधानात् बाध्यते । (दधीयति । मधूयति) । “अकृतसर्वधातुकयोः” इति दीर्घः । (कुमारीयति, बधूयति) । अरमिच्छति । (रीयति) । ऋकारस्य “रीङ् ऋत” इति रीडादेशः । ऋकारलृकारयोः सा-

(१) अनुवृत्तिबाधनार्थत्वादिति प्रचुरः पाठः ।

(२) यापोरेकादेश इति पाठान्तरम् ।

वर्ण्येनालमिच्छतीत्यत्रापीदमेव रूपम् । अत्र तपरकरणाद्दृढकारस्य राडभावात् ऋतीयतीति भवति । कृत इत्वम् ऋकारान्तस्य धातोरितीह न प्रसजति, देशब्दमिच्छति (हेयति,) गामिच्छति (गव्यति । गव्यता) इत्यादौ अतो लोपे “क्यस्य विभाषा” इति हल उच्चारस्य क्यप्रत्ययकारस्यार्धधातुके विधीयमानो लोपः सन्निपातपरिभाषया न भवति । (अगव्यीत्) इत्यत्र “वदत्रज” इत्यत्र हल्प्रहणस्य हलसमुदायस्य प्रत्ययार्थत्वेऽपि अलोपस्य स्थानिवत्त्वेनाङ्गस्य हलन्तत्वाभावात् न वृद्धिः । (रैयति । नाव्यति, नाव्यता,) गव्यतिवद्धान्तादेशो यलोपाभावश्च । (श्वलिह्यति, श्वलिह्यता, श्वलिहिता,) अलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वात् “न धातुलोपे” इति वा लघूपधगुणाभावः । (अश्वलिहीत् । अश्वलिहिष्यत्) अत्रालोपस्य स्थानिवत्त्वाद्बहुलन्तलक्षणायाः वृद्धेरभावः । अत्र हो ङो न भवति “नः क्ये” इति नान्तस्यैव पदत्वाद्दकारस्य पदान्तत्वाभावात् । अत एव गोदुह्यतीत्यत्र “दादेः” इति घत्वं, (मित्रदुह्यति) इत्यादौ “वा द्रुह” इति तद्विकल्पः, (उपानह्यति) इत्यत्र “नहो ध” इति घत्वम् । (अनुदुह्यति) इत्यत्र “वसुसंषु” इति दत्वं न भवति । पुरमिच्छति (पुर्यति । दिव्यति ।) “हलि च” इति दीर्घो रेफवकारान्तस्य धातोर्हल्परत्वे इतीह न भवति । (चतुर्थति) अत्रापि धातुर्न रेफान्त इति दीर्घो न भवति, गिरमिच्छति (गीर्यति,) अत्र गिर कृत इत्वे रेफान्तो धातुर्न हल्पर इति (गीर्यता, गिरिता,) “क्यस्य विभाषा” इति यलोपपक्षे हल्परत्वाभावात् दीर्घः, “वोरुपधाया” इति रेफवकारान्तस्य धातोः पदस्य विधीयमानेऽपि न भवति, “नः क्ये” इति नियमेन पदत्वाभावात्, स्वरिच्छतीत्यादावव्ययेभ्यः क्यचः [मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधः] इति क्यचः प्रतिषेधाद्वाक्यमेव । यत्तत्र गोसमानाक्षरान्तादित्येके इति क्यचः प्रकृतिपरिगणनं तद्वाच्यतीत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् न स्थितः पक्ष इति कैयटादौ स्थितम् । तमिच्छति (तद्यति । यद्यति) । इदमिच्छतीत्यत्र क्यचि मान्ताव्यय-प्रतिषेधाद्वाक्यमेव, इह मान्तप्रहणेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादिमाविच्छति काविच्छतीत्यादावपि वाक्यमेव भण्यते । प्राणितीति (प्राण्, प्राण्यति । राजीयति) । “नः क्ये” इति पदत्वात् “न लोपः प्रातिपदिक” इति नलोपे “क्यचि च” इतीत्वं, न च नलोपस्यासिद्धत्वं, “नलोपः सुप्स्वरसज्जातुर्विधेषु कृति” इति नियमात् । (अहर्यति) “रोः सुपि” इति अङ्गः रुः, पदस्य सुप्परत्वाभावात् “अहन्” इति रुत्वापवादो रेफः, नन्वसौ न लोपे पूर्वत्रासिद्धः स्यात् अस्ति वचनस्यावकाशः, हे अहरित्यत्र “स्वमोर्नपुंसकात्” इति सोर्लुका लुप्तत्वे तस्य नलोपश्च “न ङिसंङ्योः” इति निषिध्यते । नैष दोषः । अहन्नित्यत्राह इति स्थानेन शब्दे निर्देश्येऽहन्निति प्रथमान्तेन निर्देशादहन्नित्यावृत्त्याऽहन्नेव न तु लुप्तनकार इति स्थितं, स एवाहन्शब्द इहापि रेफविधायनुवर्तत इति । उज्ज्ञेः किवन्तादनुकरणाद्वा (उज्ज्ञयति । ककु-द्यति । अधर्यति । परित्रयति । विलम्बयति । अङ्गयति । गृह्यति) । अर्धादिभ्यस्तत्करो-तीति णौ लोपे णेश्च कावुदाहरणानि, परिवृढेर्णाविष्टवदित्यतिदेशादकारस्य “रःकृतो हलादेः” इति रभावश्च, अतोऽन्यत्राङ्गोर्धातोर्ननुकरणात्किबन्ताद्वा क्यच् द्रष्टव्यः, युध्यति भिषज्यति-प्रभृतयो गताः, प्रक्रियासाम्याद्दृष्टान्तेन प्रदर्शिताः, त्वामिच्छति, मामिच्छति, (त्वद्यति, मद्यति,) “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इत्येकार्थवृत्तयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमावादेशौ भवतः । “त्वमावेकवचने” इत्यत्र एकस्य वचनमेकवचनं न तु पारिभाषिकमिति स्थिते तत्रापि तस्यैवानुवर्तनादेकार्थानुवृत्तयोरित्युक्तं, तेन युष्मदस्मच्छब्दौ यदा एकार्थे समासस्तु द्विवचन-स्तदापि त्वमौ भवतः, यथा अतित्वामिच्छति अतिमामिच्छति (अतित्वद्यति, अतिम-द्यति,) विप्रह्वाक्ये अतित्वामितिमामितिरूपं, युष्मदस्मदोर्द्वितीयाद्विवचने तस्य “ङेप्रथ-मयोः” इत्यमि युष्मदस्मदोरेकार्थत्वात् “त्वमावेकवचने” इति मपर्यन्तस्य त्वमयोर्देका-रस्य शेषेलोपापवादे “द्वितीयायां च” इत्यात्वे एकादेशे च “युवावौ द्विवचने” इत्यत्रापि द्वयोर्वचनं द्विवचनमिति स्थिते तत्र च युष्मदस्मदोर्युवावादेशौ न शङ्क्यौ । अतित्वा-

नतिमानिति तु “डेप्रथमयोः” इत्यमादेशापवादे “तस्मादित्युत्तरस्य” इति परिभाषया “शसो न” इति तदादेर्नकारे पूर्ववत्त्वमात्रवैकदेशेषु सकारस्य संयोगान्तलोपे च भवति । नन्वत्र युष्मदस्मदोरेकार्था विभक्तिः परेति “त्वमावेकवचन” इत्येव त्वमयोः सिद्धेः किं पुनः प्रत्ययात्तरपदवचनेन । भवेदेतदेव विभक्तिपरत्वे सिद्धे, तदेव तु न सिद्ध्यति । विभक्तेर्लुका लुप्तत्वेन तत्प्रत्ययलक्षणाभावात् । नन्वतरङ्गत्वाल्लुकः पूर्वं त्वमादेशौ भविष्यतः । न च लुका लुप्तत्वेनानयोर्बाधनमाशङ्क्यम्, अन्तरङ्गत्वादादेशयोर्नित्यान्तरङ्गयोरन्तरङ्गं बलीयः, तथोक्तं, परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति । एवं तर्हीदमेव “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इत्यादेशविधानं ज्ञापकम् ‘अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग् बाधते’ इति । नन्वेतत् परमस्त्वं, (त्वतरः,) त्वं प्रधानमस्य (त्वत्प्रधानम्) तुभ्यं हितं (तद्धितं) तवेदं (त्वदीयं,) तव पुत्रः (त्वत्पुत्रः) परमोऽहं (मत्तरः) अहं प्रधानमस्य (मत्प्रधानं,) मद्यं हितं (मद्धितं) ममेदं (मदीयम्) मम पुत्रो (मत्पुत्रः) इति “त्वाहौसौ” “तुभ्यमहौ डयि” “तवममौ डसि” इति विधीयमानानन्तरङ्गानपि त्वाहादीन् बाधित्वा त्वमादेशविधानेन अर्थवद्वचनमिति कथं ज्ञापकं स्यात्, इदं तर्हि ज्ञापकम् “उत्सर्गसमानदेशा अपवादा” इति त्वाहाद्यपवादाद्वेनैव त्वमयोर्मपर्थन्तावयवत्वे सिद्धे यत्पुनर्मपर्थन्तस्येत्यनुवृत्त्या विधानम्, अबाधे तु लुकान्तरङ्गाणामपि त्वाहादीनां तदपवादाद्वेनैव त्वमयोर्मपर्थन्तविषयत्वस्य सिद्धेः किं तदर्थेनानेन मपर्थन्तस्येत्यनेन । ननु शबक्लपबाद्यपवादानां बहुजादीनां भिन्नविषयाणामपि दर्शनात् सर्वादेशनिवृत्त्यर्थमेतत् स्यादिति कथं ज्ञापकं भवति । उच्यते । इह त्वाहादयो विषयनिर्देशार्थमनुवर्तन्ते, तेन त्वाहादीनां प्रसङ्गे प्रत्ययोत्तरपदयोस्त्वमयोर्विधानादेव मपर्थन्तविषयत्वे सिद्धे यत्पुनर्मपर्थन्तस्येत्यनुवर्तनेनानयोर्विधानं त्वया कृतं त्वत्कृतं त्वामिच्छति त्वद्यतीत्याद्येवमर्थमिति ज्ञापकमेवोक्तार्थस्य । एवं च युवामिच्छति (युष्मद्यति) अतियुवामिच्छति (अतियुष्मद्यति,) आवामिच्छति (अस्मद्यति) अत्यावामिच्छति (अत्यस्मद्यति) इत्यत्र युष्मदस्मदोर्द्विवचनत्वेऽपि विभक्तेर्लुप्तत्वेन तत्परत्वाभावात् “युवावौ द्विवचने” इति युवावौ न भवतः, लुकः पूर्वत्वेनानयोरन्तरङ्गत्वेऽपि न प्रसङ्गो बहिरङ्गापि लुका बाधस्येदानीमेव ज्ञापितत्वात्, “प्रत्ययोत्तरपदयोः” इति त्वमौ त्वमेकार्थत्वात् प्रसजतः । वाक्येऽतित्वामतियुवामिति रूपं युष्मदस्मदभ्यां द्वितीयैकवचनद्विवचनयोः “डेप्रथमयोः” इत्यमिति प्रकृत्योर्मपर्थन्तस्य युवावयोर्देकारस्य द्वितीयायां चेत्यात्वे सवर्णदीर्घेऽसि पूर्वत्वे च, अतियुवान् अत्यावानिति रूपं तु शसि तदादेरमादेशापवादे “शसो न” इति नकारे प्रकृत्योः पूर्ववत् युवावयोरात्वे सकारस्य संयोगान्तलोपे भवति । अतियुष्मानिच्छति (अतियुष्मद्यति) अत्यस्मानिच्छति (अत्यस्मद्यति) इत्यत्रापि “प्रत्ययोत्तरपदयोः” इति त्वमौ प्रकृत्योरनेकार्थत्वादेव न भवतः । अत्रापि वाक्ये अतियुष्मानित्यादिरूपमतियुवामित्यादिवन्नेयम् । (उच्यति । तृप्यति । उच्छयति । मयति । मथयति । अर्चयति) इत्यादिवत्प्रक्रियोन्नेया । तत्रोच्छिन्नं किञ्चन्तः, तत्र हि “च्छ्वोः शूडनुनासिक” इति शकारेण भवितव्यम् । (वाच्यति । आट्यति । मरुत्यति । तुक्यति । लुप्यति । दिश्यति । पश्यति, पयस्योति) अत्र पुत्रादेः कर्मणः जीवत्यादौ प्राणादिवत् कयजन्तेऽन्तर्भावादकर्मत्वाद्धादयो भावकर्त्रोर्भवन्ति । उदाहृतं कर्त्तरि । भावे पुत्रीयते इत्यादि द्रष्टव्यम् । पुत्रीयादेः सनि यथेष्टं नामधातूनामिति पर्यायेण सर्वस्यैकाचो द्विवचनात् (पुपुत्रीयिषति, पुतित्रीयिषति, पुत्रीयिषति) इत्यादि भवति । इह कस्मान्न भवति महान्तं पुत्रमिच्छति (महापुत्रीयति) इति । किमत्रात्वाभावश्चोद्यते, अथ केवलात् प्रत्ययाभावः, समुदायाद्वा, आत्वं न भवति प्रत्ययार्थेन सापेक्षत्वात् समासाभावादानुत्तरपदत्वात्, प्रत्ययाभावो महता सापेक्षत्वेन असामर्थ्यात्, समुदायात्त्वकर्मकत्वात् महत्त्वविशिष्टस्य पुत्रस्येष्ट्यमाणत्वेनाकर्मकत्वेन परस्परं प्रत्ययार्थत्वेन च सम्बन्धे नास्ति सामर्थ्यम् । सुब्रह्मणं च पदविधित्वेन समर्थपरिभाषोपस्थानार्थमेव क्रियते ।

ननु धातुव्यावृत्त्यथ स्यात्, संस्तत्र बाधको भविष्यति । प्रातिपदिकादुत्पत्तावपि नान्ते न लोपस्तु सुबन्तादुत्पत्तौ यद् “नःक्ये” इति पदत्वस्य नियामकं तदेवात्र विधायकमिति भविष्यति । नन्वसति सुब्रह्मणे विशेषाभावात् प्रातिपदिकादिव सुबन्तादपि प्रत्ययोत्पत्तेर्वाच्यतीत्यादौ कुत्वं स्यात्, एवं तर्हि “नः क्ये” इतिवचनं सुबन्तादुत्पत्तौ नियमार्थं प्रातिपदिकादुत्पत्तौ विध्यर्थं च भविष्यति । नन्वत्र कर्मग्रहणेनैव सुबन्तत्वं लभ्यते, पञ्चकपक्षेऽप्यस्य द्योतिकया विभक्त्या भाव्यम्, अतोऽन्तरेणापि सुब्रह्मणं वस्तुतः पदविधित्वेन समर्थपरिभाषोपस्थास्यते इति किं तद्ग्रहणेन । मैवं, यत्र हि पदस्यैवासाधारणं किञ्चिद्रूपमाश्रीयते स एव पदविधिः, न त्वीदृशमपीति, कर्मग्रहणं तु न पदस्यैवासाधारणं ‘धातोः कर्मण’ इत्यपि दर्शनात् । नहीदानीमिदं भवति महापुत्रीयतीति, भवति, यदैतद्वाक्यं महान्पुत्रः महापुत्रस्तमिच्छतीति ॥

“काम्यञ्च” ॥ क्यचो विषयेऽयं भवति, “मान्ताव्ययेभ्यः” इति निषेधाभावात् न तान्येवास्याप्राप्तक्यज्विषयः स्यादिति वाच्यम्, पाश्चात्यस्य कातीयवचनस्य सूत्रप्रणयनकालेऽभावत् । पुत्रमात्मन इच्छति (पुत्रकाम्यति) इत्यादि, त्वत्काम्यति, मत्काम्यति, युष्मत्काम्यत्यस्मत्काम्यति) इत्यत्र “प्रत्ययोत्तरपदयोः” इति त्वमौ, तद्भावश्च । क्यचि चित्करणं पुत्रकाम्यतीत्यादौ सति शिष्टस्वरं बाधित्वा धातुस्वरो यथा स्यादिति, ककारस्तु नेत्, प्रयोजनाभावात् । अग्निकाम्यतीत्यादावधातुविहितत्वादार्धधातुकत्वाभावाच्चास्ति गुणप्रसङ्गः । कंसं परिमार्ष्टि कंसपरिमृद्, कंसपरिमृट्काम्यतीत्यत्र मृजेवृद्धिः प्रत्ययमात्रे विधीयमानाऽपि ‘धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्’ न प्रसजति । तत्प्रत्ययो धातुसंशब्दनेन विहितः प्रत्ययः, यजेः “विजुपेक्षन्दसि” इति विच्युपयट्, वचेः क्विपि (वाक्,) उपयट्काम्यतीति वाक्काम्यतीति । अत्र यजादिभिः कितो विशेषणात् “धातोः स्वरूपग्रहणे” इति वा सम्प्रसारणाप्रसङ्गः अन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या यथायोगं पदकार्याणि द्रष्टव्यानि । (पयस्काम्यति । यशस्काम्यति) । अन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या पदत्वेन सोरुत्वे विसर्जनिये तस्य कुप्चोरपदाद्योः परयोविधीयमानं “सोपदादौ” इति सत्त्वं भवति, स्वःकाम्यतीत्यादौ सोपदादावनव्ययस्येति वचनात् सत्त्वाभावः । अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वादिषिणा कर्मत्वेन योगः पठ्या, यथा दिवाभूता रात्रिः दोषाभूतमहरित्यादावधिकरणशक्तिप्रधानत्वेऽपि शक्तिमत्प्राधान्यादभूततद्भावयोगः । वाः काम्यतीत्यादौ रोः काम्यइति रोरेव विसर्जनीय इति काम्ये सत्त्वनियमात्सत्त्वाभावः । सर्पिष्काम्यति धनुष्काम्यतीत्यादौ सत्त्वं बाधित्वा “इणःष” इति षत्त्वं भवति सत्त्वस्यापवाद इति यत्र तत्प्रसङ्गस्तत्रैव भवतीत्युच्चैःकाम्यति गीःकाम्यतीत्यादौ न भवति । पुंस्काम्यतीत्यत्र पुंसः संयोगान्तलोपे “पुमः खय्यमपरे” इति रूत्वं निर्वर्त्य [संपुंकानां सो वक्तव्यः] इति सत्त्ववचनान्नास्ति विसर्जनीय इति न षत्वप्रसङ्गः ।

“उपमानादाचारे” ॥ कर्मणः सुप इति च वर्त्तते । तत्र प्रत्ययार्थस्याचारक्रियायाः सन्निधानात्तदपेक्षया कर्मण उपमानात् सुबन्तादाचारे क्यजित्यर्थो भवति । यद्यपि काम्यजनन्तरस्तथापि पूर्वसूत्रे चकारेणेहाद्य एव क्यजनुकृष्टः स एवात्र विधीयते, पुत्रमिवाचरति छात्रम् । उदाहरणान्यवशिष्टानि प्रक्रिया चेच्छाक्यजन्तवदृष्टव्यानि । अत्रोपमानेनोपमेयमाक्षिप्यते, तत्र प्रत्यासत्त्या साधारणधर्मभूताधारक्रियापेक्षया कर्मतैव, उपमानकर्मवत् प्रत्ययान्ते धातावनन्तर्भावादनुभिहितमिति तत्र द्वितीया भवति । तथा पुत्रीयतइत्यादौ कर्मणि यगादयोऽपि भवन्ति । नन्वन्या पुत्रविषयाचारक्रियाऽन्या छात्रविषयेति आचारक्रियायाः वस्तुतो भेदादेककर्मधर्मसमावेशस्यात्राभावात्कथमौपम्यम् । उच्यते । आचरितुरेकत्वादाचारसमावेशादाचार एकोऽवसास्यते, अन्यथा सर्वत्रैवोपमानोपमेयगतस्य धर्मस्य वस्तुतो भेदादौपम्यव्यवहारच्छेदः स्यात् । [अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्] इत्युक्तत्वात् (प्रासादीय-

ति कुट्यामत्यादौ सप्तम्यन्तादपि भवति । त्वयीवाचरति (त्वद्यति,) मयीवाचरति (म-
द्यात,) युष्मदस्मदोरेकार्थत्वात् “प्रत्ययोत्तरपदयोः” इति त्वमौ, युवयोः रिवाचरति आवयो-
रिवाचरति (युष्मद्यति, अस्मद्यति,) अत्र नास्त्येकार्थत्वमिति त्वमौ न भवतः, द्विवचन-
त्वेऽपि विभक्तेर्लुका लुप्तत्वाच्च युवावौ, लुकः पूर्वं तु न भवतो ‘अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिर-
ङ्गा लुक् बाधत’ इत्युक्तत्वात् । युष्मास्विव आचरति अस्मास्विववाचरतीत्यत्रापि एकार्थ-
त्वाभावाच्च न भवतस्त्वमौ, त्वामतिक्रान्ते (अतित्वयि,) अतिक्रान्तयोः (अतित्वयोः,)
अतिक्रान्तेषु (अतित्वासु,) एवम् (अतिमयि, अतिमयोः, अतिमासु,) सर्वत्रापि प्रकृत्यो-
रेकार्थत्वाच्च त्वमयोरजादावनादेशे विभक्तौ “योऽचि” इति दकारस्य यकारः, हलादौ तु युष्म-
दस्मदोरेकार्थविभक्तिपरत्वादात्त्वम्, एभ्योऽपि क्यचि त्वमयोस्त्वद्यति मद्यतीति भवतः ।
युवामतिक्रान्ते, (अतियुवयि,) अतिक्रान्तयोः, (अतियुवयोः,) अतिक्रान्तेषु, (अति-
युवासु,) एवम् (अत्यावयि, अत्यावयोः, अत्यावासु,) अत्र प्रकृत्योर्द्विवचनत्वे युवावयोर्द-
कारस्य पूर्ववद्यत्वात्त्वे, एभ्यस्तु क्यचि प्रकृत्योरेकार्थत्वाभावात् न त्वमौ भवतः, युष्मद्यति
अस्मद्यतीति भवतः, द्विवचनत्वेऽपि विभक्तेर्लुका लुप्तत्वेन तत्परत्वाभावात् युवावौ न भवतः,
तथा लुकः पूर्वमपि न भवतीति इदानीमेवोक्तं, युष्मानतिक्रान्तेऽपि (अतियुष्मयि,) अतिका-
न्तयोः, (अतियुष्मयोः,) अतिक्रान्तेषु (अतियुष्मासु,) एवम् (अत्यस्मयि, अत्यस्मयोः,
अत्यस्मासु,) पूर्ववद्दकारस्य यत्वात्त्वे, अत्रापि प्रकृत्योरेकार्थत्वाभावेन त्वमयोरभावादति-
युष्मद्यति, अत्यस्मद्यति इति भवतः ।

*“कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” * ॥ उपमानात् सुपः आचारे वेति वर्तते । अत्रापि पूर्ववत् स-
न्निहिताचारक्रियापेक्षया कर्तृत्वोपमानत्वे, तेनायमर्थः । उपमानादाचारक्रियायाः कर्तुः सुब-
न्तादाचारेऽर्थे वा क्यङिति । ककारो “नः क्ये” इति सामान्यग्रहणार्थः, ङकारस्तद्विधाता-
र्थस्तडर्थश्च, लोपश्चेति चशब्दोऽन्वाचये, सेति लुप्तपञ्चकं पृथक् पदं, तेन च लोपापेक्षया
स्थानषष्ठ्यन्तत्वेन सम्बन्धिना जायमानस्य कर्तृनित्यं तस्य विशेषणात्तदन्तविधौ सकारा-
न्तेभ्यो क्यङ् तस्य सकारस्य लोप इत्यर्थो भवति । अत्रापि वेत्यस्य सम्बन्धात्तस्य च व्य-
वस्थितविभाषात्वादोऽप्यस्योर्नित्यं सलोपो भवति अन्यत्र विकल्पेन, उक्तं च । [ओज-
सोऽप्सरसोर्नित्यं पयसस्तु विभाषया] इति । पयस इति ओजोऽप्सरसोर्व्यतिरिक्तानां सकारा-
न्तानामुपलक्षणमिति व्याख्यातारः । श्येन इवाचरति (श्येनायते । काकायते । ओजायते ।
अप्सरायते, पयस्यते, पयायते, यशस्यते, यशायते) ओजःशब्दो वृत्तिविषये तद्वति वर्तते,
(अर्चिष्यते, सर्पिष्यते) इत्यादौ प्रत्ययसकारत्वात्पत्वम्, अत्र “नः क्ये” इति नियमेन
सकारस्य पदान्तत्वाभावः, पदान्तत्वे हि “अपदान्तस्य मूर्धन्य” इति वचनात् पत्वं न
स्यात् । अन्तस्य सकारस्य लोपवचनात् (हंसायते स्वरसायते) इत्यादौ अनन्तस्य लोपो न
भवति । उपमानकर्तुरिव उपमेयकर्तुः प्रत्ययान्ते धातावन्तर्भावात् तत्र लादयो भवन्ति ।
अकर्मकत्वात् भावे च श्येनायत इति, त्वामिवाचरति (त्वद्यते मद्यते,) “प्रत्ययोत्तरपदयो-
श्च” इति युष्मदस्मदोरेकार्थयोस्त्वमौ, युवामिवाचरति (युष्मद्यते । अस्मद्यते ।) अत्रानेका-
र्थत्वाच्च त्वमौ, अन्तर्वतिन्या विभक्तेर्लुप्तत्वात्, “युवावौ द्विवचने” “यूयवयौ जसि” इति
युवावाद्यो न भवन्ति । लुकः पूर्वं तु बहिरङ्गेणापि तेन बाधस्योक्तत्वान्न भवन्ति, त्वामति-
क्रान्तो (अतित्वम्,) अतिक्रान्तो (अतित्वाम्) अतिक्रान्ताः (अतियुयम्,) सामतिक्रा-
न्तः (अत्यहम्,) अतिक्रातौ (अतिमाम्,) अतिक्रान्ताः (अतिवर्थ,) सर्वत्र विभक्तेः
“ङेः प्रथमयोरम्” इत्यम्भावो द्विवचनादन्यत्र शेषे लोप इति दकारलोपस्तत्र “प्रथमायाश्च
द्विवचने” इत्यात्वं, तत्र सौ “त्वाहौ सौ” इति त्वाहौ, अन्यत्र “त्वमायेकवचने” इति त्व-
मौ, आभ्याम्पराभ्यामपि त्वाहयोर्न बाधस्त्वाहादीनां तु पूर्वविप्रतिषेधेन तद्व्येष्ट्यन्तइति
उक्तत्वात् । जसि तु न्याय्यविप्रतिषेधेन यूयवयाभ्यां त्वमोर्बाध एव, एभ्यः क्यङि (अति-

त्वद्यतेऽतिमद्यते) इति भवतः, युवामतिक्रान्ते (अतित्वाम्,) अतिक्रान्तौ, (अतियुवाम्,) अतिक्रान्ताः (अतियूयम्,) एवं मामतिक्रान्तो (अत्यहम्,) अतिक्रान्तौ (अत्यावाम्) अतिक्रान्ताः (अतिवयम्,) सौ जसि च “त्वाहौ सौ” “यूयवयौ जसि” इत्याभ्यां पराभ्यां “युवावौ द्विवचन” इत्यस्य बाधः। द्विवचने तु युवावयोः “प्रथमायाश्च द्विवचन” इति दकारस्यात्त्वम्। इतरयोस्तु शेषे लोपः, एभ्यस्तु क्यङि युष्मदस्मदोरनेकार्थत्वात्त्वमयोरभावात् (अतियुष्मद्यते अत्यस्मद्यते) इति भवतः। अन्तर्वृत्तिर्नी विभक्तिमाश्रित्य तत्तदादेशाभावस्तत्रतत्रोक्तो, युष्मानतिक्रान्तः (अतित्वम्) अतिक्रान्तौ (अतियुवाम्,) अतिक्रान्ताः (अतियूयम्,) एवमस्मानतिक्रान्तो (अत्यहम्,) अतिक्रान्तौ (अत्यस्मान्,) अतिक्रान्ताः (अतिवयम्,) पूर्ववत् प्रथमाया द्विवचने आत्वम्, अन्यत्र शेषे लोपो यथायोगं “त्वाहौ सौ” “यूयवयौ जसि” इति त्वाहादयश्च, एभ्योऽपि क्यङि (अतियुष्मद्यते, अत्यस्मद्यते) इति भवतः। उदाहरणान्यवशिष्टानि प्रक्रिया चेच्छाक्यजन्तवदुन्नेयानि। अवर्णस्येत्वादिकं “क्यचि च” इतिविधीयमानमिह न भवति, कुमारीवाचरति (कुमारीयते,) हरिणीवाचरति (हरितायते) गौरीवाचरति (गौरायत,) गुर्वीवाचरति (गुरुयते,) “क्यङ्मानिनोश्च” इति स्त्रीशब्दस्य पुमृशब्दः, अत्र “स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्काद्” इति वर्तते, तत्र स्त्रीशब्देन स्त्रयर्थशब्द उच्यते, पुंवच्छब्देन पुमर्थो, भाषितः पुमान् यस्मिन् अर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कस्तद्योगाच्छब्दोऽपि, स चेह स्त्रयर्थः, ऊङोऽभावः अनूङ्, षष्ठ्यर्थे प्रथमा, भाषितपुंस्कात् पर ऊङोऽभावो यस्मिन् स्त्रीशब्दे स भाषितपुंस्कादनुङ्, निपातनात्पञ्चम्या अलुक्, एतदुक्तं भवति, पुंसि यत् प्रवृत्तिनिमित्तं तदुक्तस्वार्थवाचिनः शब्दस्य पुमृशब्द आदेशो भवति ऊङन्तस्य नेति, तेन [श्वशुरस्योकाराकारयोर्लोपश्च] इति ऊङि श्वश्रूयते इत्यत्र पुवत्त्वं न भवति। तथा भाषितपुंस्कत्वाभावाद् द्रोणीयत इत्यादौ न भवति। अत्र हरदत्तः। पुंसि द्रोणशब्दस्य परिमाणप्रवृत्तिनिमित्तमाह। स्त्रियां तु द्रोणीनाम जातिः। कैयटकारस्तु द्रोणशब्दस्तु परिमाणवृत्तिर्भाषितपुंस्कः स एव भेदोपचारात्साहचर्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानवशात् वा स्त्रियां वर्तते इति पुंसि प्रवृत्तिनिवृत्तेनार्थमानत्वेन युक्तः स्त्रयर्थयोगोऽस्तीति स्यादेव द्रोण्यादीनां भाषिपुंस्कत्वं, नैतत्। एवं हि व्यावर्त्याभावात् भाषितपुंस्कग्रहणमनर्थकं स्यात्। अतो यः शब्दो भाषितपुंस्को यत्प्रवृत्तिनिमित्तेन युक्तस्तद्युक्तं स्त्रयर्थं तद्रूपेणाह स चेह भाषितपुंस्क आश्रीयते न तु रूपान्तरेणापि, न च द्रोण्यादिशब्दः स्वार्थमर्थ्यमाणतयाहेति। एवमपि द्यौरिवाचरति (द्यौयति) इति, दिवशब्दस्य स्वर्गशब्दस्य चैकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमस्ति च तद्युक्ततया स्वार्थभिधानमित्यर्थसाम्यात् पुंल्लिङ्गः स्वर्गशब्दः प्राप्नोति। नैष दोषः, यस्य शब्दस्य पुंवद्भावः स एव शब्दः स्त्रीकृतविकृतिरहितः पुमांसमाहेति प्रत्यासत्त्या लब्धत्वात्, न च दिवशब्दः पुमांसमाह। इदमत्र सूत्रार्थतत्त्वं, यः शब्दो येन प्रवृत्तिनिमित्तेन पुंसि प्रवृत्तस्तेनैव स्त्रियां वर्तते तस्य पुंवद्भावः, ऊङन्तस्य नेति। एवं हंसस्य स्त्री वरटा, सारसस्य लक्ष्मणा, अङ्गारकस्य मालिका, कच्छपस्य हुलीका, ऋषभस्य रोहित्र, पुरुषस्य योषिदित्यादौ नियमस्त्रीवचनानां वरटादीनां पुंवत्त्वेन वरटादयो न भवन्तीति वरटायतइत्यादि भवति, शक्यन्ते च साहचर्यात्पुंशब्दैरपि स्त्रीशब्दार्थाः प्रतिपादयितुं, यद्येवं गर्भिणीवाचरति गर्भीयतइत्यत्र कथं पुंस्त्वं, यतो गर्भी ब्रूहिरित्यादौ पुंस्यवयवभूतगर्भसम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तं स्त्रियान्त्वनवयवभूतगर्भसम्बन्ध इति प्रवृत्तिनिमित्तं भिद्यते, नैष दोषो यदुभयत्रापि गर्भसम्बन्धमात्रमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्, एवं प्रसूताप्रजातादिशब्दानामप्यपत्यापत्यवत्सम्बन्धमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तं न पुंसि गर्भाधानं स्त्रियां तु गर्भविमोचनमिति समानप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् प्रसूतायतइत्यादौ पुंस्त्वं भवति, इदं च प्रसूतभार्या इत्यर्थमवश्यमेवेष्टव्यम्, समानः पतिरस्याः (सपत्नी,) “नित्यं सपत्न्यादिषु” इति नकारे ङीप्। अत एव निर्देशात्समानस्य सभावः। सप-

स्त्रीवाचरतीत्यत्र सपत्नीयत इति भवितव्यमिति न्यासे, यदाह नित्यंसपत्न्यादिष्वित्यत्र समु-
दायस्योच्चारणान्नियोगत एषां समुदाय ईकारान्त एव यथा स्यादिति । तेन सपत्नीभार्यइति
स्त्रियाः पुंवङ्गावो न भवतीति । तसिलादिष्वित्यत्र भाष्यकैयटयोस्तु “भस्याढे तद्धिते” इति
पुंवत्त्वं प्रसृत्य कुण्डिनीशब्दादुपगमादियञि पुंवत्त्वेन कुण्डिञ्छब्दे “नस्तद्धिते” इति
टिलोपे कौण्डेय इति प्राप्नोति । तथा सपत्नीशब्दाच् छिवाद्यणि सपतिशब्दा-
देशे सापत इति चोदयित्वा ढप्रहणमपनीय तत्रानपत्य इति न्यस्यापत्यप्रत्यये पुंवङ्गावा-
द्यणि ईकारस्य “यस्येति च” इति लोपे तस्य “नस्तद्धित” इति टिलोपस्य स्थानि-
वत्त्वान्नान्तस्य तद्धितपरत्वाभावात्कौण्डिन्य इति सिध्यति । तथा शिवाद्यणोऽपत्य-
प्रत्ययत्वात्सपतिशब्दादेरेवाभाव इति परिहृत्य एवं सति गार्ग्यायण्या अपत्ये कुत्सने,
“भोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च” इति एतस्यापत्यप्रत्ययत्वेन पुंवङ्गावाभावाद्गार्ग्यायण इति
स्यात्, नन्विष्टङ्गार्थमिति दोषमुद्गाढ्य तत्सम्परिहाराय “भस्याढे” इत्येव संस्थाप्य
कौण्डिन्ये “आगस्त्यकौण्डिन्ययोः” इति निपातनात् परिहृत्य सापत्ने तु “नित्यं सपत्नी” इति
समुदायनिपातनं परिहारमनभिधाय शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गवादिषु द्रष्टव्य इति
शिवाद्यणि परिहृतम् । अत एव शिवादौ समानपतिलक्षणस्य सपत्नीशब्दस्य ग्रहणं नेत्यवसी-
यते ग्रहणे हि तस्मादणि पुंवत्त्वेन सापत इति रूपं दुर्वारमेव स्यात् । अत एव सापत इति
प्राप्नोतीति भाष्ये “नित्यं सपत्न्यादिषु” इति निर्देशेन भवन्समानस्य सभावो ङीप्नकारा-
योगेऽपि भवतीत्यवसीयते । एवं च न्यासोक्तपुंवत्त्वाभावो भाष्यकृतोऽनभिमत इत्यवसीयते ।
समुदायनिपातनं तु रूढ्यर्थेऽपि स्यादिति न सूत्रभाष्यविरोधः । एवं सति समानपतिलक्ष-
णात्सपत्नीशब्दाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणे ण्ये सापत्य इति भाव्यं, तथा भा-
वकर्मणोरपि पत्यन्तलक्षणे यकि सापत्यमिति, युवतिरिवाचरति (युवायते) । यस्तु “वा-
दाम्” सूत्रभाष्ये युवतितरेत्युदाहरणे “वरूप” इति पुंवत्त्वाभावः स तत एव षष्ठ्यनिर्देशान्न-
त्वभाषितपुंस्कत्वान्नापि यौवनस्य जातित्वेन जातिवाचकत्वात् “जातेश्च” इति प्रतिषेधा-
द्यतः स्थानिवत्सूत्रे युवजानिरिति प्रत्युदाजहार । पट्वी च मृद्वी च पट्वीमृद्व्यौ, ते इवाच-
रति (पट्वीमृद्वयते,) पूर्वपदस्य क्यङ्परत्वाभावाच्च पुंवत्त्वं, पचेर्णुलि (पाचिका,) “म-
द्रवृज्योः कन्” इति शैषिके कनि (मद्रिका, पाचिकायते, मद्रिकायते,) “न कोपधायाः”
इति पुंवत्त्वनिषेधः । अत्र तद्धितप्रहणात्तद्धितेन वा “युवोरनाकौ” इत्यकादेशेन वा यः को-
पयस्तस्यैव ग्रहणमिति पाकायतइत्यत्र पुंवत्त्वं भवति । नन्वभाजादिपाठाट्टापा वयोलक्षणस्य
ङीपो बाधात्पुंवत्त्वापुंवत्त्वयोर्न विशेषः । सत्यम् । अत्राविशेषेऽपि अस्ति पाकभार्य इत्यत्र
विशेषः । (चतुर्थीयते,) “सज्ज्ञापूरण्योश्च” इतिपुंवत्त्वनिषेधः । (स्त्रौघनीयते) “वृद्धिनि-
मित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे” इति पुंवत्त्वनिषेधः । वृद्धेर्निमित्तं जकारो णकारो वा
यस्मिन्निति बहुव्रीह्याश्रयणात्, यावतीवाचरति (यावत्यते) इत्यत्र पुंवत्त्वं भवति, अत्र
“आसर्वनाम्न” इत्याकारस्य वृद्धेर्वतुरेव निमित्तमिति नासौ वृद्धिनिमित्तवान्, “तद्धितस्य”
इतिवचनात्काण्डलावीवाचरति काण्डलावायते इत्यत्र पुंवत्त्वं भवति, तथारक्तविकारइतिव-
चनात्कपायेण रक्ता शायी काषायी, “तेन रक्तं रागात्” इति अणि ङीप्, खदिरस्य विकारः,
(खादिरौ ईषा,) “पलाशादिभ्यो वा” इति विकारेऽणजोरन्यतरस्मिन् ङीप्, काशायायते
खादिरायतइति, अत्र पुंवत्त्वं भवति । व्याकरणमधीते (वैयाकरणी) । “तदधीते तद्वेद”
इत्यणि ङीप् । सैवोचरति (वैयाकरणीयते) । “न ष्वाभ्याम्” इति, निषेधादणो नास्ति
वृद्धिनिमित्तकत्वमिति भावः, निमित्तशब्दः कुर्ध्रपवचनः, दीर्घाः केशा अस्याः (दीर्घकेशी)
एवं, (मृदङ्गी) “स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्” [अङ्गात्तत्कण्ठेभ्यश्चेति वक्तव्यम्]
इति पाक्षिको ङीप् । (दीर्घकेशीयते । मृदङ्गीयते) “स्वाङ्गाच्चेतोमानिन” इति स्वाङ्गवचना-
त्परो य ईकारस्तदन्तस्य मानिनोऽन्यस्मिन्परे पुंवत्त्वं निषिध्यते । (करणीयते, इडबिड्यते,

दरद्यते, कठीयते) “जातेश्च” इति पुंवत्वनिषेधः । ‘गोत्रञ्चरणैः सह’ इति गोत्ररचरणयो-
र्जातिवाचित्वम् । इहापत्यं गोत्रम्, अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गात्रं गृह्यत इति,
चरणशब्दः शाखाध्यायिषु रूढः । अत्र इडविट् नाम जनपदो राजा वेति जनपदसमानशब्द-
त्वात् “जनपदसमानशब्दात् क्षत्रियादञ्” इत्यत्र “ते तद्राजा” इत्यापादपरिसमाप्तेः प्रत्य-
यानां तद्राजसञ्ज्ञकत्वात् “अतश्च” इति अकारप्रत्ययत्वेन खिप्रां लुकि इडविट् स्त्री, ऐडविडः
पुमान् भवति, दरदोऽपि जनपदसमानशब्दत्वात् “द्वयञ्मगध” इत्यगः पूर्वं लुकि दरद् स्त्री
दारदः पुमान्, एते गोत्रवचनाः कठशब्दात् “कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च” इति प्रोक्ते
छन्दसि णिनेः “कठचरकाललुक्” इति लुकि “छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि”, इति छन्दो-
ब्राह्मणप्रत्ययान्तानामध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयत्वात् “तदधीते तद्वेद” इत्यणि तस्य “प्रोक्ता-
ल्लुक्” इति प्रोक्तप्रत्ययान्तात्परत्वेन लुकि शाखाध्ययननिर्वृत्तिः ॥

“*भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः*” ॥ अत्राच्चेरित्येकवचनं भृशाद्यवयवापेक्षम्, अयं च
पर्युदास इति तत्सदृशप्रतिपत्त्या ऽभूततद्भावविषयेभ्यो भुवि भवत्यर्थे कथञ्चित् अर्थो भवति,
प्रसज्यप्रतिषेधे तु भवतियोगे चिचिविधानाद्भवतिनैव स्वार्थस्य भवनस्योक्तत्वान्न कथङः प्रसङ्गः
इत्यर्थे अच्चेरिति वचनमनर्थकं स्यात्, न च सत्यस्मिन् च्यन्तादुत्पद्यमानेव कथङा भवतेर-
नुप्रयोगस्य बाधनमाशङ्क्यम्, यदिदमच्यन्ते सावकाशं भवतेरभावात् च्येरप्यभावस्तद्योगे
तस्य विधानात्, न च क्यषा योगे डाज्वचनप्रामाण्याद्भवतेरभावेऽपि कथङो योगे च्येः
कल्पनं युक्तं, यत इदं वचनमच्यन्ते सावकाशं, ‘भृशादिभ्य’ इति पञ्चमी लोपविधौ स्थान-
पृथी सम्पद्यते, तत्र विशेषणेन हला तदन्तविधौ भृशादिषु हलन्तानामन्त्यस्य लोप इति
अर्थो भवति, एवं चशब्दोऽन्वाच्ये भवति, अभृशो भृशो भवति, (भृशायते, शोषायते,
चपलायते, मन्दायते, पण्डितायते, रेहायते) रेहः शब्दो रहसि निवृण्णत्वे भिक्षाभिलाषस्य
च निवृत्तौ वर्तते इति गणवृत्तौ, (तृपायते) तृपश्चन्द्रः समुद्रश्च (वेहायते) वेहद्गर्भोप-
पातिनी (अन्धरायते) अन्धरो मुखोऽपुष्करश्चेति गणवृत्तौ, अण्डार इत्यन्ये इति च,
(ओजायते) (वर्चायते) ओजोवर्चसौ वृत्तिविषये तद्वति वर्तते (रेहायते) रेहसू रोष इति
गणवृत्तौ (दुर्मनायते, सुमनायते, उत्सुकायते, उन्मनायते, शस्त्रायते, वृहायते) तान्तावेतौ
(अतिमनायते) अत्र सूद्दूरभिभ्यो मनःशब्दः पठ्यते, तत्र सोपसर्गात्संप्रामयतेरेव धातु-
संज्ञानिमित्तः प्रत्यय इति ज्ञापनान्मनस एव प्रत्यय इति स्वमनायत इत्यादि भवति, “सुवा-
मन्त्रित” इत्यत्र मनस्युपसर्गे इति मनसि परे उपसर्गस्य पराङ्गवद्भाववचनात्सुमनायत इत्यादौ
“तिङ्ङित्तिङ्” इति निघातो न भवति, देवदत्तः सुमनायत इत्यादौ सोपसर्गस्य निघातो
भवति, अत्रामी भृशादयो ऽस्माभिः श्लोकगणपाठानुरोधेन पठिताः । गणवृत्तौ तु बृह-
च्छब्दो न ह्रदयते, भद्रशब्दस्तु पठ्यते, तथा च कन्धरशब्दश्च त्वचोऽभ्यन्तरे स्थूलतत्त्वाभा
असंयुक्ता स्नायुः कन्धरा तद्वाङ्कन्धरः, मत्वर्थे “अर्शआदिभ्योऽश” इति व्याख्यातं च ॥

*“लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्” ॥ अत्र भुवीति वर्तते, अच्चेरिति च । तत्रैतद्डाचो न
विशेषणमसम्भवात्, अव्यक्तानुकरणाद् व्यजवरार्धादिति डाच् विधीयते, यत्र ध्वनौ
वर्णविशेषा न व्यज्यन्ते सोऽव्यक्तस्तस्यानुकरणमव्यक्तानुकरणं, तस्मात् “डाचि बहुलं द्वे
भवत” इति डाचि विषयभूते द्विरुक्ताद् द्वयजवरार्धात् अनितिपरात् कृभ्वस्तियोगे डाज्
भवतीति सूचार्थः । यस्य द्विरुक्तस्य समुदायस्य प्रविभज्यमान(१)मर्द्धं व्यजन्यूनाचकं द्वयज्
वा भवति तद् द्वयजवरार्धम्, अवरशब्दोपकर्षे अत एव वचनात् कृभ्वस्तिभिरिव क्यषापि
योगे डाज् भवतीत्यवसीयते, न च भवतियोगे डाचि कृते क्यषः प्रसङ्गो भुवौ भवतिनैवोक्त-
त्वात् । अलोहिते (लोहितार्यात् । लोहितायते) “वा क्यषः” इति पक्षे तङ्, लिङ्गविशिष्ट-

परिभाषया लोहिनीशब्दात्क्यषि (लोहिनीयति । लोहिनीयते) इति भवात्, (पठययति । पठययते) अत्र “डाचि बहुलम्” इति द्विरुक्ते “नित्यमात्रेडिते डाच्” इति अव्यक्तानुकरण-स्यान्त्यस्य टेश्च पररूपे “टोः” इति टिलोपः । इदमेव पररूपवचनं ज्ञापकम्, [डाचि बहुलं द्वे] इत्यस्य विषयसमीत्ये, अत्र लोहितानां तेषां नीलहरितमन्दफेनमुण्डानां भृशादौ पाठः कर्तव्यः । अत्र वार्तिकं “लोहितादिडाचभ्यः क्यप्वचनं भृशादिष्वितराणि” इति । अत्र वृत्तौ न हि पठितेषु लोहितादिषु नान्तोऽस्तीति “नः क्ये” इति पदत्वसामान्यग्रहगार्थेन क्यषः ककारेणास्याकृतिगणत्वज्ञापनादन्यानि संगृह्यन्ते, तेषां भृशादौ अनुप्रवेश इति स्थितम्, यदाह यानि पठ्यन्ते तेभ्यः क्यचेव भवति, अपठितेभ्यस्तु क्यषेवेति, तेन (निद्रायति, निद्रायते, कर्णायति, कर्णायते, वर्मायति, वर्मायते) इत्यादि भवति, निद्राकर्णशब्दौ वृत्तिविषये तद्वति वर्तते, यद्वा (निद्रायते) “आतश्चोपसर्गे” इति कर्तरि कप्रत्ययान्तो निद्रा-शब्दो भवति । अत्र गणवृत्तौ ॥

लोहितश्यामदुःखानिः हर्षगर्वसुखानि च ।

सूर्खा निद्रा कृपा धूमा कर्णा नित्यवर्मणि ॥

इत्याकृतिगणसिद्धानि पठ्यन्ते ।

“कष्टाय क्रमणे” । क्रमणमनार्जवः । अत एव निर्देशाच्चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादनाज्वे क्यङ् भवति, कष्टं कृच्छ्रं दुःखमिह तु तत्कारणं कर्म, कष्टाय कर्मणे क्रामति (कष्टायते) कष्टं कर्तुं कुटिलमाचरतीत्यर्थः । अत्र वार्तिकम्- [सत्रकष्टकक्षकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकी-र्षायाम्] इति, कण्वस्य पापस्य चिकीर्षा कण्वचिकीर्षा सा चेह वृत्तिविषये, सत्रादयः कण्ववचनाश्चिकीर्षाया प्रत्यय इति समुदायार्थो भवति, एवं च पापवचनेभ्यो विषयान्तेभ्यः सत्रादिभ्यः चिकीर्षायां प्रत्यय इति वार्तिकार्थः सम्पद्यते (सत्रायते) इत्यादि ॥

“कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः” ॥ कर्मण इत्यवयवापेक्षमेकवचनं, तेन रोमन्थत-पोभ्यां कर्मभ्यां यथासंख्यं वर्तिचरोर्धात्वर्थयोः क्यङ् प्रत्ययो भवतीत्यर्थो भवति । कर्मत्वं च रोमन्थतपोभ्यां श्रुतवर्तिचरक्रियापेक्षं, वर्तिरित्यत एव निर्देशाण्यन्तादपि क्तिन्, चरिति क्षरतेः सम्पदादित्वाद्भावे क्तिप् । रोमन्थं वर्तयति (रोमन्थायते,) तपश्चरति (तपस्यति,) “तपसः परस्मैपदं च” इति परस्मैपदम्, अत्र [हनुचलनइति वक्तव्यम्] इत्युक्तत्वात् कीटो रोमन्थं वर्तयतीत्यत्र क्यङ् न भवति । अत्र न्यासपदमङ्ग्योरपानप्रदेशान्निसृतं द्रव्यं काटो वर्तुलं करोतीत्यर्थोऽभिमतः, कीटस्त्वपानप्रदेशान्निसृतमश्नातीति, [बाष्पोष्मफेना-च्चेति वक्तव्यम्,] कर्मग्रहणमनुवर्तते, तच्च श्रुतोद्गमनक्रियापेक्षं बाष्पादिभिः सम्बध्यते बाष्पमुद्गमति (बाष्पायते) ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेवेभ्यः करणे” ॥ कण्वशब्दः पापवचनः, करणं क्रिया करोत्यर्थः, न पारिभाषिकं तस्मिहि कर्मण इत्यनेन सम्बन्धैः शब्दादिभिः सम्बन्धे न स्यात्, शब्दादिभ्यः कर्मभ्यः करणे क्यङ् भवति, शब्दं करोति (शब्दायते,) एवं (वैरायते, कलहायते, अभ्रायते, कण्वायते, मेघायते,) अत्र न्यासे यद्यप्ययं तत्करोतीति णिचि प्राप्ते आरभ्यते तथापि न बाधतइति शब्दयतीत्याद्यपि भवतीत्युक्तम् । अत्र वार्तिकम्- [सुदिनदुर्दिनाभ्यां च] [नीहाराच्च] ।

[अटाट्टाशीकाकीटापोटासोटाप्रुष्टालुष्टाग्रहणम्] इति, (पोटा, स्त्रीपुंसलक्षणा) । अतोऽन्ये अट्टादयः क्रियावचनाः, सुदिनं कराति इति (सुदिनायते) इत्याद्युदाहार्यम् ॥

“सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्” ॥ कर्तृ इति पृथक् पदं लुप्तषष्ठीकं, वेदनाज्ञानकर्तृत्वं च श्रुतवेदनक्रियापेक्षं, तेन वेदनक्रियायाः कर्तुराधेयभावेन सम्बन्धिभ्यः सुखादिभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् भवतीत्यर्थो भवति, सुखं वेदयते (सुखायते,) सुखमनुभवतीत्यर्थः । वेदयित्रा सुखादीनां विशेषणात्सुखं वेदयते प्रसाधको देवदत्तस्येत्यत्र क्यङ् न भवति, अत्र प्रसाध्यगर्त

सुखं प्रसाधकोऽक्षांनमोलनादिना जानातीत्यर्थ इति सुखं वेदयितुगतं न भवति, अत्र श्लोक-
गणकारः ॥

सुखदुःखगहनकृच्छ्राद्यु(१)पकप्रतीयकरणाश्च ।

कृपणः सोढ इतीमे तृपादयो दश गणे पठिताः ॥

इति । अत्र गणरत्नमहोदधौ आस्यशब्दोऽपि पठ्यते, यदाह, आस्यमेवास्यमिति, तृप्, दुःखं, सोढं सहनम्, अभिभवो वा ॥

“नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्” ॥ अत्रानुवृत्तं करणग्रहणम् अभिधानशक्तिस्वाभाव्यात् क्रियाविशेषणं, यदाह वृत्तिकारः, नमसः पूजायां, वरिवसः परिचर्यायाम्, चित्रङ आश्चर्यं, (न-
मस्यति देवान् । वरिवस्यति गुरुन्, चित्रीयते) आश्चर्यवान् भवतीत्यर्थः । अन्ये तु परस्या-
श्चर्यङ्गोतीत्यर्थ इति । यदाह भट्टिः—‘ततश्चित्रोयमाणोऽसौ’ इति । अत्रावयवे कृतं समुदाय-
स्येति न्यायेन चित्रङो ङकारस्य समुदायार्थत्वादात्मनेपदं, (नमस्यति देवान्) इत्यत्र ‘उ-
पपदविभक्तेः कारकविभक्तिः’ इति “नमः स्वस्ति” इति चतुर्थीम्बाधित्वा कर्मणि द्वितीया
भवति ।

“पुच्छाभाण्डवीवराणिङ्” ॥ ङकारस्तडर्थो णिग्रहणेषु सामान्याविधातार्थश्च, णका-
रो णिग्रहणेषु सामान्यग्रहणायैव, वृद्धिभाजः प्रकृतेरभावात्, इहाप्यनुवृत्तं करणग्रहणं पूर्वव-
दभिधानस्वाभाव्यात् क्रियाविशेषपरं, तदुक्तं वृत्तौ, पुच्छादुदसने पर्यसने वा, भाण्डात्समाच-
यने, चीवरादर्जने परिधाने । येति, उदसनमुत्क्षेपणं, पर्यसनं परितः क्षेपणं, समाचयनं राशो-
करणम्, अर्जनमार्जनं, परिदानमाच्छादनम्, (उत्पुच्छयते, सम्भाण्डयते, सञ्जीवरयते,)
अत्रोदादीनां प्रयोग उदसनाभिव्यक्तये, पुच्छादेः कर्मणो धातावन्तर्भावादकर्मका एते, य-
किचणोः प्रतिषेधे “णिश्रन्थि” इत्यत्र णिग्रहणेनाप्यस्य ग्रहणात्कर्मकर्तरि पक्षे यकिचणोरभावात्
(उत्पुच्छयते गौः स्वयमेव, उदुपुच्छ उ गौः स्वयमेव) इति शपचडौ भवतः । यदोत्पुच्छयति गा-
मिति गौः कर्म भवतीति कर्मकर्तृत्वलाभः, उत्पुच्छयतेः कौ णेलोपे सोर्हलङ्यादिलोपे संयोगा-
न्तलोपे उत्पुदिति भवति । वश्नादिषत्वं संयोगान्तलोपेन भवति । ननु “छ्वोःशूङ्” इति शत्वे तस्य
वश्नादिषत्वे तस्य च जश्त्वे उत्पुडितिभाव्यम् । यतः शत्वविधौ सतुक्कच्छो गृह्यते, इह तु गुर्दं
छादयतीति पुच्छशब्दव्युत्पत्तेस्तत्कारस्तुक्कः सम्बन्धी न भवति । ननु यत्र सतुक् छकारो न
सम्भवति तत्र केवलो गृह्यते इत्यपि स्थितं, वाञ्छेः कौ वान्, वांशौ इति च दन्नापि भवित-
व्यं, भवतु कामं तस्यापि संयोगान्तलोप उत्पुदिति भविष्यति, द्विवचनादौ “स्तोश्चुः” इति
दकारस्य श्चुत्वे “शः छोटि” इति शकारस्य छत्वे उत्पुच्छावित्यादि सिध्यति ॥

“मण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्” ॥ एभ्यः करणे णिच् भव-
ति । मुण्डं करोति (मुण्डयति माणवकं, मिश्रयत्यन्नं, श्लक्ष्णयति वस्त्रं, लक्ष्णयति व्यञ्जनम्,)
व्रताद्भोजने तन्निवृत्तौ वा, (पयो व्रतयति,) पयो मुङ्गे इत्यर्थः । (वृषलान्नं व्रतयति,)
परिहरतीत्यर्थः । अत्र भोजनतन्निवृत्तौ व्रतशब्दार्थाविति पूर्ववत्करणे प्रत्ययः । श्रूयते भोजने
व्रतशब्दः । यदस्य, पयोव्रतं भवत्यात्मानमेव तद्वर्धयति, निवृत्तौ मुनिरासीत्, द्विव्रतासुरा,
एकव्रता देवा इति, पस्पशायां च शस्तं वानेन श्मांसादीन्यपि व्रतयितुमिति, अयमेव व्रत-
शब्दो दशादिवर्षपरितलक्षणया तन्निवृत्तौ वर्तते । वस्त्रात्समाच्छादने । (संवस्त्रयति प्रावर-
णम्,) अत्रापि पूर्ववत्समाच्छादनं प्रकृत्यर्थ इति करणं, प्रत्ययार्थे हि प्रकृत्यर्थेन वस्त्रेणैका-
र्थीभूतस्य प्रावरणान्वये सामर्थ्याभावात् स्यात् । अथ मुण्डयति नापित इत्यादौ व्यपेक्षा-
भावे साकांक्षं मुण्डादिभ्यो णिज्वचनं, तत्करोतीत्येव सिद्धे णिच्यारब्धमाणत्वाद्यथा माणवकं
मुण्डयतीत्यादौ सापेक्षत्वेऽपि भवति तथेहापि स्यात्, नैतदस्ति, तत्र हि मुण्डादयो धर्मिव-

चना धर्मपेक्षन्ते न तद्वाद्दह वस्त्रमपेक्षते, अथर्वं स्यात् सुण्डादीं प्रकृतेरन्यापेक्षावदत्र प्रत्य-
यार्थस्यान्यापेक्षास्तीति, एवं ह्यर्थो न सङ्गच्छते, यतः संवस्रयति प्रावारमित्यत्र प्रावारवच्चं
छादयतीत्यर्थः स्यात् न चैवमिष्यते, यतः प्रावारमाच्छादयतीत्येवमिष्यते । अथोच्यते उभय-
मपीष्यतामिति, एवं हि वस्त्रसामान्ये प्रावारस्यान्तर्भावात्तत्र प्रयोगो व्यर्थः स्यात्, न च
ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात इति विशेषस्य प्रावारस्य प्राधान्यख्यापनाय प्रयोगः
स्यात्, अत एकस्मिन्वाक्ये एकस्य प्राधान्यं प्रतिपादयितुं न शक्यते । अत्र सुधाकरः । स-
माच्छादनं प्रत्ययार्थमेवाह, सामान्यकर्मणोऽन्तर्भावोऽपि विशेषकर्मणोऽनभिहितत्वात् तद्वि-
शेषप्रयोगो यथा भवति माणवकमितीति । एवं सति वस्त्रसामान्यस्य प्रावारो विशेषको भ-
वति, हलादीनां त्रयाणां ग्रहणे प्रत्ययाः, हलं गृह्णाति (हलयति) एवं कलयतीत्यादि । अत्र
वार्तिकं, [हलिकलयोरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम्] इति, ततो (अजहलत्,
अचकलत्,) इत्यत्राग्लोपित्वात् “सन्वल्लघुनि” इतीत्वं न भवति, अक्रियमाणे पुनरत्वनि-
पातने इकारस्य णाविष्टवदिति टिलोपात्परत्वाद्बृद्धावैकारे तस्यादेशात्पूर्वं परत्वाल्लोपे अ-
ग्लोप्यङ्गं न स्यात्, नन्वैकारस्य लोपस्य पूर्वविधावित्त्वे “अचः परस्मिन्पूर्वविधौ” इति
स्थानिवत्त्वेनाङ्गस्य चङ्परणिपरत्वं विधानिष्यतइति किमनेनाग्लोपित्वार्थेनात्वनिपातनेन
नैतदस्ति । अभ्यासस्यादिष्टादचः पूर्वत्वेन तस्येत्वे स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गात् । एवमपि कृताकृ-
तप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाद्बृद्धेः पूर्वमेवैकारो लोप्यतइति अग्लोपित्वसिद्धेर्नार्थोत्वनिपातनेन-
ति चेत् । न, यस्माद्बृद्धौ शब्दान्तरप्राप्त्या भवत्यनित्यो लोपः । तूस्ताद्विहनेन, तूस्तं
केश इति श्रीभद्रः । जटीभूताः केशा इति बोधिन्यासे, पापमिति वैजयन्त्याम् । तूस्तानि
विहन्ति (वितूस्तयति,) विहननद्योतनाय वेः प्रयोगः ॥

“सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकेतेनालोमत्त्वचवर्मवर्णचूर्णचूरादिभ्यो णिच्” ॥ अत्रा-
प्यनुवृत्तं करणग्रहणं क्रियाविशेषोपलक्षणम्, अत्र “सत्याप्” इति निर्देशेन णिचः सन्नियोगेन
सत्यस्यापुक्, टिलोपाभावश्च भवति । अत्र वार्तिकम्—[अर्थवेदसत्यानामापुर्वक्तव्यः]
इति । अत्र भाष्यं, सत्यस्य कृजो योगइति । वृत्तौ तु सत्यमाचष्टे (सत्यापयति) इत्यु-
क्तम्, अत्र हरदत्तः । भाष्ये कृत्यर्थनिर्देशः प्रयोगदर्शनवशादिहाख्यानार्थं इति, एवम् (अ-
र्थापयति, वेदापयति,) पाशं विमुञ्चति, (विपाशयति) इत्यपि चोपपद्यते, रूपं पश्यति
(रूपयति,) वीणया उपगायति (उपवीणयति) तूलैरनुकृष्णाति (अनुतूलयति,) श्लोकै-
रुपस्तौति (उपश्लोकयति,) सेनयाऽभिघाति (अभिषेणयति,) “उपगोत्सुनोति” इत्या-
दिना षत्वम्, (अभ्यषेणयत्,) “प्राक्सितादडव्यवायेऽपि” इति षत्वम्, (अभिषिषेण-
यिषति) । “स्थादिष्वभ्यासेन” इति साभ्यासस्य षत्वं, लोमान्यनुमार्ष्टि (अनुलोमयति,)
णाविष्टवदिति टिलोपः । त्वचं गृह्णाति (त्वचयति) अचप्रत्ययान्तोऽयमकारान्तः, तेनाल्लो-
पस्य स्थानिवत्त्वात् “अत उपधाया” इति वृद्धिर्न भवति, हलन्तस्य तु तत्करोतीति णौ
(त्वाचयति) इति भवति, टिलोपस्तु “प्रकृत्यैकाच्” इति प्रकृतिवद्भावाच्च भवति, वर्मण-
सन्नहति (संवर्मयति) वर्णं गृह्णाति (वर्णयति,) चूर्णैरवध्वंसयति (अवचूर्णयति,) अ-
त्रावध्वंसनमेव करणमितिन्दुश्रीभद्रौ चूरादयो माधवीयायां धातुवृत्तौ व्याख्यातः । अत्रार्थ-
विशेषास्तदनुरूपाः समर्थविभक्तयश्च लोकप्रसिद्धानुसारेण वृत्तिकारेण दर्शिता इत्यस्माभि-
रपि तथैव प्रदर्शिताः ॥

अथान्येभ्योऽपि णिच् प्रदर्श्यते ॥

“प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च” ॥ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच् भवति, इष्टनीच
चास्मिन्बहुलं कार्यं भवति, अस्यैव धातुसूत्रस्य प्रसङ्गः । “तत्करोति तदाचष्टे” । “ते-
नातिक्रामति” । “कर्तृकरणाद्धात्वर्थे” । इति सूत्राणि । अत्र कर्तृग्रहणं करणस्य विशेषणं,

करणत्वेन लोके प्रसिद्धानां चक्षुरादीनामेव ग्रहणं माभूदिति । अन्यथा चक्षुषा पश्यति (च-
 ञ्चयति) श्रोत्रेण शृणोति (श्रोत्रयति) इत्यादावेव स्यात् न तु करिभिरवबध्नाति (अव-
 करयति) परशुना छिनत्ति (परशयति) इत्यादावपि । एवं च “तेनातिक्रामति” इत्येत-
 त्कर्तृकरणादित्यस्यैव प्रपञ्चो भवति । अतस्तत्करोतीत्यादौ तदादि प्रकृतौ कर्मत्वादिमात्र-
 प्रतिपादनार्थं न तु द्वितीयाद्यर्थमपीति कर्मत्वादिविशिष्टात्प्रातिपदिकादेव णेर्विधानात्
 पटुमाचष्टे इति णेर्विवक्षायां पेटाः प्रातिपदिकान्णाविष्टवदिति टिलोपे तस्य “अत उपधाया”
 इति वृद्धौ “अचः परस्मिन्” इति स्थानिवत्वात्तदभावे (पटयति) इति भवति । सुबन्ता-
 दुत्पत्तौ “सुपो धातुप्रातिपदिकयोः” इति सुपो लुकि षे च लोपे ऽवशिष्टस्य प्रत्ययलक्षणेन
 सुबन्तत्वात् पदत्वे पटयतीति जश्त्वं स्यात्, न च टिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन टकारस्य पदा-
 न्तत्वाभावाज्जश्त्वाप्रसङ्गो यतो “न पदान्त” इत्यादिना, जश्त्वे स्थानिवत्त्वं निषिध्यते,
 न च णौ कृतया भसञ्ज्ञया पटोः पदसंज्ञाबाधो, यदस्यां टिलोपः स्थानिवद्भवति । अयं च
 प्रातिपदिकाद्विधीयमानो णिः यथाकथञ्चित् ‘प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं
 भवति’ इति सिद्धान्तितत्वात् ङ्याबन्तादपि भवति, अत एव “णाविष्टवत्” इत्यत्र भाष्ये
 इष्टवदित्यतिदेशस्य पुंवङ्गावटिलोपयणादिपरविन्मतालुङ्गर्थमिति पुंवङ्गावादिप्रयोजनकथनं
 न परिगणनं किन्तूदाहरणमात्रमेव, तदुक्तं वृत्तौ । प्रादयोऽप्यन्ये इति, तत्र पुंवङ्गावो यथा,
 एनीमाचष्टे (एतयति) हरिणीमाचष्टे (हरितयति) लेहिनीमाचष्टे (लेहितयति)
 कुमारीमाचष्टे (कुमारयति) इत्यादौ [भस्याढे तद्धिते] इतीष्टनि विहितः पुंवद्भावो
 णाविष्टवदित्यतिदेशादत्रापि भवतीत्येन्यादीनामेतादयः पुंशब्दाः भवन्ति । वसिष्ठवद्भवति-
 तव्यमित्यादौ विशेषातिदेशे ब्राह्मणत्वसामान्यनिबन्धस्याप्यतिदेशादिष्टवदित्यतिदेशान्नात्र
 केवलमिष्टनो ऽसाधारणरूपं तुरिष्टमेयःस्वित्यादिकमेव कार्यमितिदिश्यते किं तु भसंज्ञानि-
 मिक्ततद्धितत्वादिनिबन्धनमपीति पुंवद्भावातिदेशस्य प्रयोजनमुक्तम्, अनेन चेष्टवद्भावेन
 नेष्टनि दृष्टमेवातिदिश्यते किं तर्हि सम्भावितमात्रमपीति कुमारयतीत्याद्युदाहृतम्, अवश्यं
 चैतदेवं विज्ञेयम्, अन्यथा राजयतीत्यादाविष्टनोऽनुत्पादादिलोपो न स्यात्, “टोः” इत्यत्र
 कैयटे एतयतीत्यादौ टिलोपेन ङीपि निवृत्ते तत्सन्नियोगशिष्टत्वाच्चकारनिवृत्तौ सिद्ध्यामपि
 इष्टवद्भावात् पुंवत्त्वेन रूपसिद्धेर्भाष्ये उक्तत्वात्सन्नियोगशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्
 (एनेयः श्यैनेयः) इत्यत्र “यस्य” इति लोपेनेकारनिवृत्तावपि नकारो न निवर्तत इति उक्तम् ।
 पदमञ्जरी त्वेवमुक्त्वोक्तम् अपर आह इडबिडमाचष्टे (ऐडबिडयति) दारदमाचष्टे (दारद-
 यति) इत्यादौ पुंशब्दातिदेशार्थं पुंवद्वचनमिति । ननु इडबिडादीनामिष्टनि पुंवङ्गावो न
 दृष्ट एव, इष्टनि तस्यासम्भवात् । नेष्टनि दृष्टस्यातिदेशः किं तर्हि इष्टनि सम्भावितस्य,
 अन्यथा अतिराजयतीत्यादौ टिलोपो न स्यात्, आदिशब्देन पृथुमाचष्टे (प्रथयति) उशि-
 जमाचष्टे (उशिजयति) इत्यादि गृह्यते, अत्रेडबिडपृथू जनपदशब्दौ क्षत्रियजाती चेति
 “जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्” इत्येतस्य “ते तद्राजाः” इत्यजादीनामापादपरिसमाप्तेः प्र-
 त्ययानां तद्राजत्वादतश्चेत्यकारप्रत्ययस्य स्त्रियां लुकीडबिड् स्त्री, ऐडबिडः पुमान्, दारदुशि-
 जोरपि “झञ्मगध” इत्यणः पूर्ववत्लुकि दारत् स्त्री दारदः पुमान्, एवमुशिक् स्त्री औशिजः
 पुमान् भवति, नन्वेडबिडादीनां गोत्रस्य ग्रहणात् गोत्रं च चरणैः सह इति जातिवाचि-
 त्वात् “जातेश्च” इति पुंवङ्गावनिषेधः कस्मान्न भवति, उच्यते । औपसंख्यानिकस्यायं न
 भवत्यनित्यत्वात् । अत एव हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
 “अचित्तहस्ति” इति ठकि जातित्वेऽपि पुंवत्त्वं भवति, अनित्यत्वे च ज्ञापकं “प्रवाहणस्य
 हे” इति प्रवाहणशब्दे पूर्वपदवृद्धिं विकल्पोत्तरस्य स्वतःसवृद्धिकस्यापि नित्यं तद्वचनं, तद्धि
 प्रवाहणेयीभार्य इत्यत्र पूर्वपदस्य वृद्ध्यभावेऽपि तस्योत्तरपदे वृद्धिनिमित्तत्वेन “वृद्धिनिमि-

स्य” इति पुंवत्त्वनिषेधात्, नित्ये च जातिलक्षणे निषेधे प्रवाहणेयोशब्दस्य गोत्रवाचित्वेन जातित्वादानेनैव पुंवत्त्वनिषेधसिद्धेः किं तदर्थनोत्तरपदवृद्धिविधानेन, एवं तर्हि पुंवद्भावस्येडबिडाद्यर्थत्वात्सन्नियोगशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वे प्रमाणाभावात् कथमनेयः इत्यनेय इति सिद्ध्यतः, तत्रैवं वक्तव्यम्, भाष्यकारेणान्यथासिद्धमैडबिडयतीत्यनुदाहृत्येत्यतिस्वैतयतीत्यादेरुदाहरणादनित्यत्वमेव साध्यतइति पुंवद्भावभावः । “विन्मतोर्हलादेः” इति हलादेरङ्गस्य लोपः, ककारस्येष्टेमेयस्सु विधीयमानो रभावो णावपि भवति, अत्र परिगण्यते ।

पृथुं मृदुं भृशं चैव कृषं च दृढमेव च ।

परिपूर्वं वृढं चैव पठेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

इति । पृथुमाचष्टे (प्रथयति) । अत्र केचिदाहुः । चङि पृथु इ अत् इति स्थिते टिलोपश्च प्राप्नोति वृद्धिश्च, तत्र पूर्वं टिलोपे वृद्धिर्न प्राप्नोतीत्यनित्या, वृद्धौ तु टिलोपः शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यः, उभयोरनित्ययोः परत्वात् वृद्धावावदेशात्पूर्वं टिलोपेऽङ्गस्यानगलोपित्वात् “सन्वल्लघुनि” इत्ये (अपिप्रथत्) इति भवति, अत एव हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमित्युक्तं, यदि वृद्धेः पूर्वं टिलोपः स्यात्तर्हि हलिकल्योरिकारलोपेनैवागलोपित्वसिद्धेः किमत्त्वनिपातनेनेति “णौ चङि” इत्यत्र, कथादौ ननु “नागलोपि” इत्यत्रागलोपइति वक्तव्ये अगलोपिनामित्युदाहरणसामर्थ्यात्पृथादेर्णौ वृद्धौ पूर्वं टिलोपेन भवितव्यमित्यगलोपित्वेन सन्वदित्वाभावात् (अपपटत्) इत्यादि भवतीत्युक्तं, तन्मतेऽत्राप्यपप्रथदिति भवितव्यम्, तथा ह्रवर्णान्तेष्ववर्णोपेषु च वृद्धावप्यवर्णो लुप्यते, अगलोपिप्रहणवदल्लोपिप्रहणमपि यत्र केवलस्यावर्णस्य लोपस्तत्र तस्य स्थानिवत्त्वेनोपधात्वविधानादेव ह्रस्वाप्रसङ्गादवर्णानवर्णसमुदाये लोपार्थं विज्ञायते, ह्रवर्णोवर्णान्तयोस्तु पूर्वं वृद्धावगलोपित्वासम्भवः । ननु स्वामिनमाख्यत् (असस्वामत्,) गोमन्तमाख्यत् (अजुगोमत्,) प्रादुराख्यत् (अपप्रादत्,) यादृशमाख्यत्, (अययादत्,) तादृशमाख्यत् (अततादत्,) इत्यादौ यत्र वृद्धेरप्रसङ्गादवर्णस्येको लोपस्तत्रैतन्निवृत्त्यर्थमनगलोपइति वक्तव्यम् । नैतदस्ति । यदीदृशाणिजेव नोत्पद्यते, अत्र च प्रमाणं “णौ चङि” इत्यत्र भाष्ये “नागलोपि” इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणेन वृद्धेः पूर्वं वा टिलोपज्ञापनस्यावस्थापनं, स्वामिन्नादेर्णौ तत्कथं सङ्गच्छेत । ननु स्रग्विणमाख्यत् (असस्रजत्) इत्यत्र विनो लुक्पुपधाया वृद्धौ तस्य ह्रस्वनिवृत्त्यर्थमगलोपिप्रहणं स्यात्, इष्यते च विन्नन्तादिध्वद्भावश्च, विनो लुक्ः प्रयाजनत्वेनोक्तत्वात्, नैतदस्ति, यतष्टेरित्यत्र भाष्यकारेण स्रजयतीत्यादीनामुदाहृतत्वात् “अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य” इति वा वृद्धेरप्रसङ्गात् ह्रस्वभावित्युपधैव नास्ति, कस्मिंश्चिदङ्गकार्यं वृत्ते पुनरप्याङ्गकार्यवृत्तौ प्राप्तावविधिस्तस्य कार्यस्य तच्चेदङ्गं प्रयोगार्हं परिनिष्ठितप्रयोगार्हं भवतीति परिभाषार्थः, अस्ति चात्र विन्मतोर्लुकाऽङ्गकार्यस्य वृद्धेः पूर्वं प्रवृत्तिः, तस्मात् ज्ञापकमेव प्रत्याहारग्रहणं वृद्धेः पूर्वं टिलोपप्रवृत्तेः, अत एव वादित्वन्तं प्रयोजितवानवीवदत् वीणां परिवादकेनेत्यत्र योऽसौ णौ गेलोपस्तस्य स्थानिवत्त्वेनाङ्गस्यागलोपित्वादुपधाह्रस्वत्वनिषेधे प्राप्ते [णेर्णिच्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्] इति वार्त्तिकं चारब्धम्, न च णेः पूर्वं वृद्धौ पश्चाल्लोपेऽङ्गस्यानगलोपित्वात्तस्य स्थानिवत्त्वेनोकारस्योपधात्वविधानात् ह्रस्वो न प्राप्नोतीति वार्त्तिकारम्भः स्यादिति वाच्यम्, यतः [चङ्परिणिहासकुत्सेषु] इति स्थानिवत्त्वं न्यषेधात् । किं च [ण्यल्लोपे] इत्यादिना वृद्धेः पूर्वं णिलोपस्योक्तत्वादनगलोपित्वशङ्कैव न भवति । अत एव भाष्यकारेणोपधाह्रस्वत्वे [णेर्णिचि] इति वार्त्तिकमगलोपित्वाद्भ्रष्टत्वं न प्राप्नोतीत्यारब्धमिति व्याख्यातम्, वृत्तिकारोऽपि वृद्धेः पूर्वं टिलोपमनुमेने, यदाह वादित्वन्तं प्रयोजितवानवीवदद्वीणां परिवादकेन योऽसौ णौ णिलोपस्तस्य स्थानिवद्भावादगलोपित्वाद्वाऽङ्गस्य ह्रस्वो न प्राप्नोतीति, गतमदः । अपरे हलिकल्योरत्त्वनिपातनस्य भाष्यवार्त्तिकयो-रित्वाभावप्रयोजनत्वेन कथनादगिति प्रत्याहारग्रहणाद्वृद्धेः पूर्वं टिलोपः इति भाष्ये व्यव-

स्थितत्वाच्च वृद्धेरुत्तरकालं पूर्वं वा कामचारेण ढिलोप इत्यपपटत् अपीपटदित्युभयमपीति प्रतिपन्नाः । अत्र मतेऽपप्रथमपिप्रथमित्युभयं भवति, एवं न्रदयतीत्यत्रापि, (अशस्यति, क्रशयति, द्रढयति,) एषां चङि सर्वथाऽग्लोपित्वात् (अबभ्रशत्, अचक्रशत्, अदद्रढद्) इति भवति, परिव्रज्यतीत्यत्र सोपसर्गात्संग्रामयतेरेव धातुसज्जानिमित्तप्रत्ययो नान्यस्मादिति पृथक्कृतोपसर्गाद्वृद्धादेरेव प्रत्यय इति “तिङ्ङितिङ्” इति निघातो भवति, पर्यव्रज्यदित्यत्र परेः परोऽङ् भवति, परिवृढ्येत्यत्र परेण्यन्तेन “कुगतिप्रादयः” इति समासे “समासे नञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्” इति ल्यब् भवति, णेः “ल्यपि लघुपूर्वात्” इत्यशदेशः, (परिविव्रढयिषति, पर्यविव्रढत्) इत्यत्र संश्रद्धोर्ब्रह्मेरेव द्विवचनं भवति, “सन्त्यत” इति सनीत्वं सन्वदित्वं चाग्लोपित्वान्न भवति । पटमाचष्टे (पटयति,) टेरिति विहितः ढिलोपो णावपि भवति, तस्य स्थानिवत्त्वादुपधावृद्धिर्न भवति, पटमाख्यत् (अपपटत्,) अग्लोपित्वात् सन्वदित्वं न भवति, न चात्रेष्टवज्जावेनाङ्गस्यः भत्वात् “यस्य” इति लोपेनापि पटयतीत्यादिसिद्धेः किं लोपवचनेन, सत्यमत्रैवं सिध्यति, पटुदृषद्वाजादिभ्यो णौ पटयति दृषयति राजयतीत्याद्यर्थमवश्यं ढिलोपो वाच्यः, “सन्वल्लघुनि” इत्यत्र हरदत्तः । यत्र केवलस्यातो लोपस्तत्र स्थानिवत्त्वेनाङ्गस्य चङ्परणिपरत्वाभावादेवेत्वाभावसिद्धेरनग्लोपवचनमज्जललोपार्थमपि इत्यत्र दृषद्वाजादावपीत्वाद्यभाव इत्याह, तत्र । अनादिष्टादचः पूर्वस्य कस्मिंश्चित्कार्यं विधातव्ये स्थानिवद्भावो न त्वादिष्टादचः पूर्वस्यापीत्यभ्यासेत्ये स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गात्, अङ्गस्य चङ्परणिपरत्वं त्वनुद्यते न विधीयत इति तस्य स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेरङ्गं चङ्परं न स्यादित्याशङ्का नोदेति, सत्यपि वा स्थानिवत्त्वे तत्सहितमेवाङ्गं भविष्यति, चङ्परणिपरं चेति न स्थानिवद्भावेनाङ्गस्य चङ्परणिपरत्वमङ्गः । ननु कथन्तदुक्तमभ्यासोऽनादिष्टादचः पूर्वो न भवतीति, यतः पटादेर्णौ चङि यष्टिलोपात् पूर्वमनादिष्टादचः पूर्वत्वेन दृष्टः यद्वाऽऽदिः स एव द्विः प्रयुज्यत इति स्यादेवाभ्यासस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वं, सत्यमेवं किंतु यत्कार्यत्वेनाश्रीयतेऽभ्यासावस्थं न तदनादिष्टादचः पूर्वं भवति, एवं हलिकल्योरादस्तत्त्वनिपातनं सङ्गच्छते, अन्यथा यस्य कस्यापि अचष्टिलोपे तस्य स्थानिवद्भावेनाङ्गं चङ्परं न स्यादिति किमत्वनिपातनेन, सत्यपि वा स्थानिवत्त्वे तत्सहितमेव चङ्परणिपरमङ्गं भविष्यति, अभ्यासश्च तस्यैवेति सर्वथा “नाग्लोपः” इत्येवेत्वाद्यभावो वाच्यः, (अदृष्टत्, अरराजत्) इत्यादावनग्लोपेऽभ्यासस्येत्वाभावस्त्वनग्लोपइत्यश्रीयमाणस्याको लोपाभावस्याविद्यमानत्वात्, पटुमाख्यदित्यत्र वृद्धेः पूर्वं ढिलोपेऽङ्गस्याग्लोपित्वादपपटदित्येके, कृतायां वृद्धौ ढिलोपादपीपटदित्येके । कृतायामकृतायां वा वृद्धौ कामचारेण ढिलोपादुभयमपीत्यपरे । पक्षद्वयमिदं पुंवद्भावे प्रदर्शितं, पठेरथं मतभेदोऽन्येषामुवर्णान्तानां कथादिनामिवर्णान्तानां च द्रष्टव्यः । कुमार्यादीनां तु पुंवद्भावेन कुमार्यादेर्शाविधानात् वृद्धावप्यगेव लुप्यत इति (अचकुमारत्) इत्याद्येव भवति, इदं चाग्लोपित्वेनेत्वाभाववचनं सन्वत्सुत्रस्य चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरं इत्यर्थवादीनां हरदत्तादीनामनुसारेण न तु चङ्परे णौ यल्लघु तस्मिन्परतोऽभ्यासस्येति वादीनां कैयटकारादीनां, तेषां यदत्राभ्यासात्परं लघु न तच्चङ्परणिपरं, यच्चङ्परं न तल्लघु, अभ्यासस्य वर्णान्तरेण व्यवधानान्न तत्पर इति नास्त्यत्रेत्वप्रसङ्गः । तथाहि तत्र भाष्ये अजजागरदित्यत्राभ्यासलघुपरत्वाभावादित्वं न भवतीति उक्तम्, यद्वा व्यवहितं चात्र लघु चङ्परमिति । यद्येवमचीकृतदजोहरदित्यादावपि व्यवधानं प्राप्नोति । नैतदस्ति । ‘येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रासाण्यात्’ इत्येकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते न पुनरेनेकेनापि । एवमप्यचिक्षणदित्यत्र न प्राप्नोति । एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति भवति संयोगेन व्यवधानेऽपीति, यद्ययम् “अतस्मृदृष्टव” इति असस्मरदित्यादीनामित्वाभावार्थमत्वं शास्ति । अवश्यं चैतदेवं चङ्परे णौ यल्लघु तल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन चङ्परणिपरत्वस्याभावादित्वं न भवतीति वाच्यं, तदेतत्स्थानिवत्त्वं न अवत्यभ्यासस्यादिष्टादचः पूर्वत्वात्स-

त्यपि वा स्थानिवत्त्वे तत्सहितमेव चङ्परिणिरमङ्गं भवति, अभ्यासस्य च तस्यैवेतीत्वं दु-
 चारमिदानीमेवाकम् । अथ कथमत्रेत्वादि भवति वादितवन्तं प्रयोजितवान् अत्रोद्वेगाणां
 परिवादकेनेति, यावता योऽसौ गौ णिलोपस्तस्य स्थानिवत्त्वेनाभ्यासात्परस्य लोपश्चङ्प-
 रत्वं विहन्यते, अत्र वृत्तिकारः परिहरति । एवाकृतिनिर्देशात्सिद्धमिति । अत एव णिजते-
 र्निमित्तत्वेनाश्रयणात् गोबलोवर्दन्यायेन णिचोऽन्यस्याको लोप इहारालोप इत्यरलोपित्वादित्वं
 न प्राप्नोतीत्येदपि परिहृतं, यत्तु “सन्वल्लघुनि” इत्यत्र भाष्ये णेः परत्वाद्वृद्धौ कृतायां लोप
 इति अरलोपित्वाभावादित्वं न भवतीतिवचनं तत् प्रौढिवादमात्रं, यस्त्वयमेव गौ चङीत्यत्र
 नारलोपीत्यगितिप्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यात् ण्यललोपेत्यादिवचनात् वृद्धेः पूर्वं णिलोपमाह ।
 एवमन्यत्रापि णेर्गौ द्रष्टव्यं, वहेः क्ते यजादित्वात् सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे हो ढे “क्षस्तथोः”
 इति तकारस्य धकारे तस्य घृत्वेन ढकारे ढो ढे लोपे दीर्घः, ऊढः, तमाचष्टे (उढयति,) चङि
 अजादित्वात् द्वितीयस्यैकाश्चङेति द्विवचने कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धत्वेन ढत्वादीनामसिद्धत्वे गौ
 कृतं स्थानिवदिति णिलोपस्य च स्थानिवत्त्वे ह्रस्वस्य द्विरुक्तौ उत्तरखण्डस्य पूर्ववद्ढ-
 त्वादावभ्यासस्य हलादिशेषे “कुहोश्चुः” इति कुत्वेन हकारस्य झकारे तस्य च “अभ्यासे
 चर्च” इति जश्चे जकारः, आटि वृद्धावौजढदिति भवति । अरलोपित्वात्सन्वदित्वाभाव
 औजढदिति, किंनि पूर्ववत् सम्प्रसारणादुद्दिशब्दाणिचि चङि इति शब्दस्य द्विरुक्तौ । ननु
 कथमिह ढत्वादीनामसिद्धत्वं, यतः [पूर्वत्रासिद्धायमद्विवचनम्,] इत्युच्यते, सत्यम् “उभौ
 सभ्यासस्य” इति उपसर्गादुत्तरस्थानितेर्नकारस्य णत्वविधानादनित्यत्वज्ञापनादिह तत्र प्र-
 र्त्ते, नित्ये चास्मिन् प्राणितीतिवत् प्राणिणित्यतीत्यत्रापि अनितेर्नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तात्
 परत्वेन “अनितेः” इति णत्वे कृते तत्सहितस्यैव द्विवचनसिद्धेः किमनेन साभ्यासस्य णत्ववि-
 धानेन, कर्तृशब्दाद्वा णातिष्ठवदतिदेशात् छन्दसीति विधीयमाने तृशब्दलोपे कार्यतीत्येके, एवं
 भन्नादीनामपि भरयतीत्यादि द्रष्टव्यं, दोग्ध्रादेस्तु गौ घत्वादीनां पूर्वत्रासिद्धत्वेन तृ-
 शब्दलोपे दौहीयसीत्यादिवद् दोहयतीत्यादि भवति । अन्ये त्वयं तृशब्दलोपश्छन्द-
 स्युपदिष्टः कथं भाषायां स्यादिति कर्तयतीत्यादि प्रतिपन्नाः । पितृयतीत्यादावयं तृशब्दलोपो
 नाशङ्क्यः, “उणादयोऽन्युत्पन्नम्” इति पित्रादिषु व्युत्पत्तिकार्यानाश्रयणादवयवप्रविभागो न
 भवति । अत्र च ज्ञापकम् । “अप्नुन्” इत्यत्र नप्त्रादीनां ग्रहणमन्युत्पत्तौ तृजन्तत्वादेव
 दीर्घसिद्धेः किं तेषां ग्रहणेन । त्वमाचष्टे (त्वादायति) “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इति एकार्थ-
 योर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमथोर्द्विद्धिः, अत्रान्ये ‘अङ्गुत्त’ इति वृद्धिमकृत्वा त्वदयति
 मद्यतीति इति मन्यन्ते । अपरे पुनस्त्वमयोः परपूर्वत्वात् पूर्वं नित्यत्वाद्द्विलोपे वृद्धौ पुकि
 (त्वापयति ! मापयति) इति भवति, त्वादयतीतिवादिनामन्तरङ्गपरपूर्वत्वमित्त्वमित्य
 भिप्रायः । युवामाचष्टे (युष्मयति) आवामाचष्टे (अस्मयति) “युवावौ” इत्यत्र
 द्विवचने अर्थवृत्तिताया अभिधानेऽपि णिजुत्पत्तिः प्रातिपदिकादिति विभक्तेरनुत्पादे विभक्ति-
 परत्वाभावाच्च युवावयोः प्रसङ्गः, इह सुब्रन्तादुत्पत्तावपि विभक्तेरल्लुप्तत्वेन विभक्तिपरत्वा-
 भावाद्युवावयोरप्रसङ्ग एव, न च मन्तव्यमन्तरङ्गत्वाल्लुक्कः पूर्वं युवावयोर्द्वितीयायां चेति
 शेषे लोपापवादे आत्वे पुकि युवापयति आवापयतीति स्यातामिति, यतो ‘अन्तरङ्गानपि
 विधीन्बहिरङ्गो लुग् बाधते’ उपपादितं चैतत् क्यजिबधौ, “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इति त्वमौ
 युष्मदस्मदोरनेकार्थत्वाच्च प्रसजतोऽत एव युष्मानाचष्टे अस्मानाचष्टे युष्मयत्यस्मयती-
 त्यत्रापि न भवस्तत्त्वामतिक्रान्तः अतिक्रान्तौ अतिक्रान्तान् (अतीत्वामेवमतिमाम् अति-
 त्वान् अतिमान्) अत्र च युष्मदस्मदोरनेकार्थत्वाद्भक्तिररत्वाच्च “त्वमावेकवचने” इति
 त्वमयोः शेषे लोपापवादे “द्वितीयायां च” इति पूर्ववदात्वे शसोऽन्यत्र विभक्तेः “ङेः प्रथम-
 योः” इत्यमादेशः । शसि तु “शसो न” इति युष्मदस्मद्व्यां परस्य शस आदेर्नकारे सकारस्य
 संयोगान्तलोपः, “युवावौ द्विवचन” इत्यत्र द्वयोर्वचनं द्विवचनं, तच्च युष्मदस्मदोर्विशेषण-

मिति स्थितत्वादौडि युवावयोरप्रसङ्गः, अत्रार्थे णा युष्मस्मदोरेकार्थत्वेन “प्रत्ययोत्तरपद-
योश्च” इति त्वमयोरन्तङ्गत्वात्परपूर्वत्वे तत्तद्विलोपे वा (अतित्वयति । अतिमयति) इति भव-
तः, अत्रापि परपूर्वत्वात्पूर्वं नित्यत्वाद्विलोप इति वादिनाम् (अतित्वापयति, अतिमापयति)
इति स्यात्, युवामतिक्रान्तमतिक्रान्तावतियुवामतिक्रान्तान् अतियुवान्, एवमत्यावा-
मत्यावान्, युष्मदस्मदोर्व्यर्थत्वात् विभक्तिपरत्वाच्च “युवावौ द्विवचने” इति युवावयोः
पूर्वत्वाद् “द्वितीयायां च” इत्यात्वं “ङेः प्रथमयोरम्” इत्यम्भावः, शसो नादि च भवति,
युष्मानतिक्रान्तो ऽतिक्रान्तौ अतियुष्मानतिक्रान्तानतियुष्मानेवमत्यस्मान्, पूर्ववदा-
त्वविभक्तिकार्ये, सर्वत्रार्थे णौ युष्मदस्मदोरेकार्थत्वात्त्वमयोरभावात् (अतियुष्मयति ।
अत्यस्मयति) इति भाव्यं, इवानमाचष्टे (शाययति) अत्र सन्निति स्थिते णाविष्टवदति-
देशाद् द्वौ ढिलोपौ प्राप्नुतः, ढेरित्येका “नस्तद्धित” इति अपरस्तत्र “प्रकृत्यौकाच्” इति
प्रकृतिभावष्टेरित्यस्यैवेति तस्मिन्निवृत्तेऽपि “नस्तद्धित” इति भवति तत्र कृते इष्टनोऽजादि-
त्वेन तत्र परे पूर्वस्य भत्वं दृष्टमिति णावप्यतिदेशेन तस्य सम्भवाद्दकारसम्प्रसारणे वृद्धा-
वावादेशः । नन्विष्टवदतिदेशवाक्ये णावित्युपमेये सप्तमीश्रवणादिष्टवदित्युपमाने वतिः सप्त-
म्यन्तात् इति तत्र परे पूर्वस्य यत्कार्यं दृष्टं तदेवातिदेश्यं, णावपि परे पुनर्गोरिष्टनः तद्धित-
त्वमपि इति, तत्र “प्रातिपदिकस्य” इति वचनस्य प्रत्ययकार्योणामतिदेशनिवृत्त्यर्थत्वाद्वा
णेस्तद्धितत्वस्याभावात्कथं “नस्तद्धित” इति ढिलोपोऽत्र स्यात्, अतद्धितत्वादेव त्वया-
प्योगुणो न कृतः । उच्यते । असत्यपि तद्धितत्वे ब्रह्मवत्तरो (ब्रह्मिष्ठः) इत्यादौ विन्मतो-
र्लुकि इष्टनि परे प्रकृतो नान्तलक्षणढिलोपो दृष्ट इत्यत्रेष्टनोऽभावेऽपि सम्भावनया स्यादेव,
यथा पट्वितमा पटिष्टेत्यादौ “भस्याढे तद्धिते” इति पुंवद्भावात्कुमारीमाचष्टे कुमारयतीत्यादौ
इष्टनः सम्भावनया भवति, एवं तर्हि दविष्ट इत्यादाविष्टन्योगुणः पूर्वस्य दृष्ट इत्यत्राप्य-
तिदेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । तस्मिन्सम्प्रसारणढिलोपौ “असिद्धवद्वन्न” इत्यसिद्धौ
भविष्यतः । अन्ये तु ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ नान्तलक्षणाढिलोपात् परत्वाद्ढेरित्यनेनैव भवितव्य-
मिति तस्याप्रवृत्तेरिष्टनि परे पूर्वत्वाददर्शनादिहातिदेशो न युक्त इति तदभावात् केवलं स-
म्प्रसारणपूर्वत्वयोः शुनयतीति भवतीति मन्यन्ते । नन्वनयोराभीययोऽढिलोपयोः “असि-
द्धवद्वन्न” इत्यन्योन्यस्यासिद्धत्वात्कथं विप्रतिषेधः, “घुमास्था” इत्यत्र हल्ग्रहणेन विप्रति-
षेधइदमसिद्धत्वं नेति ज्ञापनात्, तद्धलग्रहणं (गोद) इत्यादावजादौ किङ्कार्थधातुके
ईत्वं माभूदिति । यदि च विप्रतिषेधे इदमसिद्धत्वं स्यात् कृतेऽपीत्वे तस्यासिद्धत्वादातो
लोपे सिद्धं गोद इत्यादीति किं हल्ग्रहणेन, नन्वेतदीत्वेऽपि “अचि इनुधातु” इतीयञ् स्या-
दिति तन्निवृत्त्यर्थमीत्वमेव माभूदिति अर्थवदेव । नैतदस्ति प्रयोजनं, यदि यञोऽप्याभीयत्वेन
तस्मिन्नपि तस्यासिद्धत्वात्, मैवं, युतो यणीवेयञीत्यस्यासिद्धत्वस्याभावो वाच्यः, अन्यथा
धियौ पिषाविति न सिध्यति । यद्वाधातिपिबत्योः कौ कृतं “घुमास्था” इतीत्वमियञ्वासिद्धं
स्यात्, नैतदस्ति, “ध्यायतेः सम्प्रसारणं च” इति ध्यायतेः प्यायतेश्च कौ सम्प्रसारणदीर्घ-
त्वयोर्धापीशब्दयोर्व्युत्पादनादवश्यं चैतदेवं वाक्यकारस्य मते विज्ञेयमन्यथा तेन वकारे प्रति-
षेध इति कावपीत्वाभावस्योक्तत्वाद्धापाशब्दावेव स्यातां, तथा च तत्र भाष्ये यदि तर्हि वकारे
प्रतिषेध उच्यते कथं धीरिति नोदयित्वा धीरिति चोक्तं, किमुक्तं नैतदीत्वं किं तर्हि ध्याप्योः
सम्प्रसारणमित्युक्तं, यदपि मतमीत्वे वकारस्य निषेध इत्यस्य भाष्ये ऽनवस्थानात् काव-
प्येतौ शब्दौ भवत इति तदपि कावीत्वं, विभक्तावियङिति व्याश्रयत्वाच्चास्त्यसिद्धत्व-
प्रसङ्गः । एवमपि व्यवस्थार्थं हल्ग्रहणं कर्तव्यमेव, अन्यथाभीयानामन्योऽन्यस्मिन्नन्योन्य-
स्यासिद्धत्वादीत्वमाल्लोपे सिद्धमाल्लोपश्चेत् इति व्यवस्था न प्रकल्पेत, एवं तर्हि “आ-
तो लोप इति च” इत्यजादौ किङ्कार्थधातुके ऽकारस्य लोपो भवति, ततो घुमास्थागापाज-
हातिसां धादेरपि आकारस्य लोपो भवति, पूर्वोक्ते इडादौ परे, इदं चेत्त्रयधनार्थम्, इदं

व्रजोदात्ताल्लोपस्योक्तत्वाद्लादौ द्वित्यार्धधातुके भवति, ततः “एलिङि” “वान्यस्य संयो-
गादेः” “न ल्यपि” “मयतेरिदन्त्यतरस्याम्” यति ततो, आत इत्येव, यति चात, ईद भवत्येवं
लघोयसा न्यासेन सिद्धावपि यदगरीयसा यत्नमास्थाय हल्ग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं
विप्रतिषेधे नेदमसिद्धत्वमिति, एवमप्युक्तो विप्रतिषेधः, इष्टवदतिदेशेनैव द्वावपि टिलोपो
प्राप्येते इत्येकयोगलक्षणत्वेन पूर्वार्पणभावात्, तथा “प्रत्ययलोप” इत्यत्र वार्तिकं
तुर्दार्ध्याश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिकयोगलक्षणत्वात् परिवोरिति, न युक्तो विप्रतिषेधः ।
किमनेनातिदिश्यते, यत्प्रकृताववस्थितं तत्र च परत्वात् “नस्तद्धित” इत्येतं बाधित्वा देरित्येव
व्यवस्थितमिति, “प्रकृत्यैकाच्” इत्यत्र भाष्यादौ (ब्रह्मिष्ठ) इत्यत्र “नस्तद्धित” इति
टिलोपो विहितः । विद्वांसमाष्टे इति णौ टिलोपे विद्वयतीति दौर्गाः । अत्रात्रेयः—प्रसारणा-
भावश्चिन्त्य इति, तत्रेष्टवद्भावेन भत्वात् “वसाः सम्प्रसारणम्” इति सम्प्रसारणे वृद्धावा-
वादेशे विदावयतीति भवति, भवितव्यमित्येके । अपरे तु ब्रुवते । कृतेऽपि टिलोपे प्रसारणं
प्राप्नोतीति नित्यत्वात् कृते तस्मिन्नन्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्त्वे पश्चाद्विद्येऽपि इति विदयतीति । ननु
टिलोपोऽपि कृते सम्प्रसारणे प्राप्नोतीति नित्यः, नैतदस्ति, कृते सम्प्रसारणे ऽन्तरङ्गत्वात्
परपूर्वत्त्वे शब्दान्तरप्राप्त्या नित्योऽयमन्त्यो भवति । स्यादेतदेवं यदि प्रसारणमात्रेण श-
ब्दान्तरप्राप्तिः स्यान्नेह तथा किं तु परपूर्वत्वेन, यस्य च लक्षणान्तरेण, निमित्ते विहन्यते
नैतदनित्यं भवति । नैष दोषः । यस्य निमित्तमिति परिभाषा न सार्वत्रिकी, उक्तं चैवम्
“आडजादीनाम्” इत्यत्र हरदत्तादिभिः । अमुमेव पक्षमाश्रित्य अस्माभिर्मार्धव्यायां धातुवृत्तौ
विदयतीति प्रदर्शितम् । उदञ्चमाचष्टे (उदीचयति) । अत्र सोपसर्गात्संग्रामयतेरिति
ज्ञापकाद्धातुसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये उपसर्गाणां पृथक्करणात् किन्नन्ताल्लुप्तनकारान्तादञ्चतेरेव
णौ “प्रकृत्यैकाच्” इति प्रकृतिभावाटिलोपाभावो, णाविष्ठवदतिदेशेन भत्वे “अच” इति तु
लुप्तनकारस्याञ्चतेः प्राप्ताकारलोपापवादं “उद ईत्” इतीत्वं भवति । चङिणिलोपस्य “द्वि-
र्वचनेऽचि” इति स्थानिवत्त्वात् अजादेद्वितीयस्य” इति विशब्दस्य द्विर्वचने अङ्गस्याटि वृद्धौ
उदेचिचदिति भवति, ल्यपि लघुपूर्वत्वाभावेनायादेशाभावाणिलोप, उदिच्येति भवति,
प्रत्यञ्चमाचष्टे प्रतीचयति, अत्रापि पूर्ववदञ्चतेर्भत्वात् “अच” इत्यकारलोपे “चौ” इति लुप्तन-
कारेऽञ्चतौ पूर्वपदस्य दीर्घः । चङि विशब्दात् पूर्वमाटि यणादेशे (प्रत्यचिचत्) “इकोऽसवर्णे
शाकल्यस्य ह्रस्वश्च” इति यदेकोसवर्णोऽचि प्रकृतिभावो दीर्घस्य च ह्रस्वस्तदा प्रति अचिच-
दिति भवति । ल्यपितु पूर्ववत् प्रतीच्येति भवति । सम्यञ्चमाचष्टे (समीचयति) । “समः
समि” इत्यञ्चतौ सम्यादेशे “अचः” इत्यकारलोपे “चौ” इति दीर्घः । अत्रापि चङल्यपोः
पूर्ववत् सम्यचिवत् समीच्येति भवति, तिरोऽञ्चतीति (तिर्यङ्) “तिरसस्तिर्यलोपे” इति
तिर्यादेशः, तमाचष्टे (तिराययति) इष्टवद्भावेनाञ्चतेष्टिलोपे वृद्ध्यायौ, तिरस इत्यत्रालोप
इति अलोपे तिर्यादेशाभावो “अच” इत्यञ्चतेर्विधीयमानाकारलोपविषयः, स ह्यनन्तरः,
“अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा” अत्र पुनरिष्ठवद्भावप्रवृत्त्या “टेः” इति तिरेरि-
कारस्य वृद्ध्यायोः कृतयोर्वा लोपो न भवति, “अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य” इति । यद्वा
“असिद्धवदत्र” इति प्राथमिकस्याञ्चतिटिलोपस्य चारमिकेऽस्मिन्नसिद्धत्वात्, यथाकारितरा-
मित्यत्र तशब्दे पूर्वप्रवृत्तश्चिणो लुक् पुनस्तरपि स्वप्रवृत्तावसिद्धो भवति, अत एव तिरेः
स्थानिवत्त्वेनाव्ययत्वात् “अव्ययानां भमात्र” इति प्राप्नोऽपि टिलोपो न भवति, एवमपीका-
रस्य “यस्य” इति लोपेन भवितव्यमिति चेन्न । टिलोपस्यासिद्धत्वात्परया वृद्ध्या बाधाद्वा ।
यत्तु “कस्येत्” इत्यत्र भाष्ये कायमित्यत्रेकारवचनसामर्थ्याद् “यस्येति च” इति लोपाभा-
ववचनं तदुपायान्तरपरतया कथं चिन्नेयम् । अस्यागलोपित्वेनोपधाह्रस्वत्वाभावात् (अति-
तिरायत्) इति, सहाञ्चतीति (सङ्घृङ्,) “सहस्य सघ्रिः” इति सघ्रयादेशः, सघ्रिमाचष्टे
(सघ्राययति,) पूर्ववत् धेरिकारलोपाभावः, चङि (अससघ्रयत्,) अगलोपित्वादुपधाह्रस्व-

स्वाभावः, अभ्यासस्येत्वं तु लघुपरत्वाभावादपि न भवति, यदीष्टवद्भावेन प्राप्तस्याश्रितेष्टि-
लोपस्य तिर्यदिकारे पुनः प्रवृत्तावसिद्धत्वं तर्हि कुमारवतीत्यादाविष्णवद्भावेन प्रवृत्तं पुन-
त्त्वं तेनैव कुमारदिकारलोपे ऽसिद्धं, नैष दोषः, इष्टवद्भावेनातिदिश्यमानानां कार्याणामुत्प-
त्तिदेश एव देश इत्याश्रयणात्पुनर्वचोत्पत्तिश्च “भस्याडे तद्धिते” इति विधीयमाना आभीया
न भवति, अत एव भाष्यकारेण लोहिनीमाचष्टे लोहितयतीत्यादिषु इष्टवद्भावेन लोहितादे-
शेनपुनष्टिलोपः कृतः, एवमपि सञ्च्युतीत्यादावङ्गवृत्तिपरिभाषया वृद्धिर्न प्राप्नोतीति नाशङ्क्यम्,
यस्मादेषा भाष्यकारादिभिर्ब्राह्मिता तत्रैव प्रवर्तते, अत एवात्र परिभाषावाक्ये निष्ठित-
स्येत्युक्तं, निष्ठितत्वं च प्रयोगार्हत्वं, तच्चासमाधितमन्तरेणावगन्तुं न शक्यते । विष्णु
अञ्जति गच्छतीति (विष्क्) तमञ्जतीति (विष्ण्व्यूङ्) । देवान् अञ्जतीति (देव्यूङ्)
“विष्ण्वक्देवयोश्च टेरद्रयञ्चतावप्रत्यये” इत्यद्रयादेशः विष्ण्वद्रयञ्चमाचष्टे (विष्ण्व्या-
यति,) एवं (देवव्यायति) पूर्ववदञ्चतेर्लोपे “यस्य” इति लोपात्परत्वादोकारस्य वृद्धवा-
यादेशः । विष्ण्वक्शब्दोऽर्थं धर्मवचनोऽपि दृश्यते । यथाघोरस्य सतो विष्णुचारित्यत्र, वि-
ष्ण्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेरिति लोमादिलक्षणे मतवर्थायै नकारे उत्तरपदस्याकृतसन्धे-
र्लोपः । अत्र भट्टमास्करः । विष्णुस्य, नानाविधा या गतिस्तद्वतः, “विष्ण्वक्देवयोश्च” इति
च शब्दात्सर्वनाम्नो ऽद्यादेशे सर्वद्राययतीत्यादि । अदसो ऽध्रदेशो पक्षत्रयम् । “अदसोसेदीदु-
दोमः” इति उत्त्वमुभाभ्यामपि दकाराभ्यां परयोः, मत्वं च द्वयोरपि दकारयोरित्येकः पक्षः ।
उत्त्वमत्वे परयोरेवेति द्वितीयः, नेति तृतीयः, तथा चोक्तम् ।

‘अदसोद्रेः पृथङ् सुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येके ऽसेर्हि दृश्यते ॥

इति । तत्रोत्त्वमत्वयोः (अमुमु आययति, अदमु आययति) इति भवतः, उकारस्य तु
यणादेशः पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वान्न भवति । उत्त्वमत्वयोरभावे त्वद्राययतीति । चङि
अजादित्वेन द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनेऽल्लोपित्वादुपधाह्रस्वत्वाभावात् (अमुमु आययति) इति,
उत्त्वमत्वयोरभावे “सन्वत्” इतीत्वमल्लोपित्वादभ्यासस्य चङ्परलघुपरत्वाभावाद्वा न
भवति । उत्त्वमत्वयोः [पूर्वत्रासिद्धीवमद्विर्वचने] इति असिद्धत्वाभावः, त्वामञ्जति
(त्व्यूङ्) मामञ्जति (मद्र्यूङ्,) उत्तरपदत्वात् “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इति एकार्थ-
वृत्तयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमादेशौ, पूर्ववदद्रयादेशः, गौ तु (अदद्राययति, मद्राययति)
युवामञ्जति आवामञ्जति (युष्मद्र्यूङ्, अस्मद्र्यूङ्,) अत्र युष्मदस्मदोरुत्तरपदपरत्वेऽ-
प्यनेकार्थत्वान्न त्वमौ, “युवावौ द्विर्वचने” इत्यत्र द्विर्वचनेन द्वयार्थवृत्तिताया अभिधानेऽपि
विभक्तैर्लुका लुप्तत्वेन तत्परत्वाभावान्न युवावादेशौ, न लुक्ः पूर्वमन्तरङ्गत्वेन भवतो
“अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत” इत्युक्तत्वात् । युष्मानञ्जति (युष्मद्र्यूङ्,)
अस्मानञ्जति (अस्मद्र्यूङ्,) सर्वत्रात्र गौ (युष्मद्राययति अस्मद्राययति) इति भवतः ।
एवं त्वामतिक्रान्तमतिक्रान्तौ अतित्वामतिक्रान्तान् (अतित्वान्) एवमतिमाम् (अतिमा-
न्) । एषु कर्मसूपपदेषु अञ्चेः क्विपि (अतित्वदङ् अतिमदङ्) । अत्र टिलोपे जाते (अतित्वा-
दयति, अतिमादयति) इति भवतः, युवामतिक्रान्तमतिक्रान्तौ वा अतियुवामतिक्रान्ता-
नात्युवान्, एवमत्यावामत्यावान्, एषु कर्मसूपपदेषु कावतियुष्मदङ् अत्यस्मदङ्,
युष्मदस्मदोर्द्वयार्थत्वेऽपि ‘अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधत’ इति पूर्वमेव विभक्तैर्लुका
लुप्तत्वात् विभक्तिपरत्वाभावान्न युवावौ नाप्युत्तरपदनिबन्धनौ त्वमौ, एकार्थत्वाभावादत
एव युष्मानतिक्रान्तमतियुष्माम्, अतिक्रान्तनतियुष्मान्, एवमत्यस्मामत्यस्मानित्यनयोरपि
कर्मणोः अञ्चतावप्रत्यये उत्तरपदे त्वमशोरभावादतियुष्मदङ् अत्यस्मदङ् इति भवतः,
सर्वत्रात्र णावञ्चतेष्टिलोपे एकार्थत्वाभावादेव प्रत्ययनिबन्धनावपि त्वमौ न भवत इति (अ-
तियुष्मादयति अत्यस्मादयति) इति भवतः, सर्वत्रातित्वादयतीत्यादौ युष्मदस्मदोरुप-

सर्वनामत्वात्सर्वजनप्रतिषेध इति सर्वनामत्वाभावाद्व्यादेशो न प्रदर्शितः । कमाचष्टे (कपयति, अचोऽकपत्,) “प्रकृत्यैकाच्” इति प्रकृतिभावाद्दिलोपाभावे वृद्धौ पुनांगमः, अमाचष्टे (आपयति,) चङि तु माभवानोणिगदित्यत्र नित्यत्वाद् द्वितीयस्यैकाचोद्विर्वचने ओकारस्यानुपधात्वादेव णौ चङि ह्रस्वावभावसिद्धे ऋदित्करणेन “नागलोपि” इत्यादिना ह्रस्वत्वनिषेधाद् द्वितीयद्विर्वचनात् पूर्वमुपधाह्रस्वत्वस्य ज्ञापनात्, कृते च तस्मिन् “द्विर्वचनेऽचि” इति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेनाजादित्वात् पिशब्दस्य द्विर्वचने (माभवानपिपत्) इति भवति, इमाचष्टे (आययति,) उमाचष्टे (आवयति,) अरमाचष्टे (आरयति,) अलमाचष्टे (आलयति,) ऋकारलृकारयोः सावर्ण्यात् तयोः “उरण् रपर” इति रप्रत्याहारपरावृद्धिः । एषां णौ चङ्युपधाह्रस्वे ततो द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचने (माभवानययत्, माभवानविवत्, माभवानरिरत्, माभवानलिलत्) इति तत्र भवति । अत्र णौ कृतं स्थानिवदिति वृद्धादेर्द्विर्वचने न स्थानिवत्त्वं, यदयं स्थानिवद्भावः स्थानिरूपस्य द्विर्वचने कर्तव्ये भवति, इह तु स्थानिवद्भावाण्येव द्विर्वचनं, पुनातीति पूः, भवतीति भूः, लुनातीति लूः, जवतीति जूः, एभ्यो णौ (पावयति, भावयति, लावयति, जावयति,) लुङि णौ चङि ह्रस्वत्वे ण कृतं स्थानिवदिति पुप्रभृतीनां द्विर्वचने पुनरुत्तरखण्डस्य वृद्ध्यावयोर्ह्रस्वत्वे वा ऽभ्यासस्य च ह्रस्वत्वे तस्यावर्णपराः पुयणजः परा इति सन्वद्भावे “ओः पुयणजि” इति सनि विधीयमान इत्येव दीर्घं च (अपीपवत्, अलीलवत्, अजीजवत्) इति भवति । नन्वत्र पुप्रभृतीनां द्विर्वचने पुनरुत्तरखण्डस्य वृद्ध्यादेशह्रस्वानिति धादेरभ्यासस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वात्सन्वद्भावेन पुयणजिलक्षणे सन्वदित्वे प्राप्ते “णौ चङि” इति ह्रस्वस्य “अचः परस्मिन्” इति “स्था-निवत्त्वेनाल्लुपपरत्वात् कथमित्वं, नैष दोषः । “ओः पुयणजि” इति इत्यस्य सन्वद्भावे सन्वदतिदेशस्थानर्थक्यप्रसङ्गात् स्थानिवद्भावस्यात्राप्रवृत्तेः, इदमेव ओः पुयणजीति वचनं ज्ञापकं णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वे, अन्यथा न क्वचिदपि पुयणजिपरोऽवर्णात्परोऽभ्यासः सम्भवति, नन्वत्रास्ति सम्भवः पिपचितेः पिपचिषतीति, यवतेर्यौतेश्च “स्मिपुङ्ग्वशौ सनि” “सनी वन्तर्ह” इतीति गुणावादेशयोः “द्विर्वचनेऽचि” इति स्थानिवद्भावेन पूयुशब्दो द्विरुच्यते, एवमपि पुह्रत्युदिद्ग्रहणं जग्रहणं च णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वाभावेऽनर्थकमेव स्यादिति ज्ञापकमेव । यद्येवमचिकीर्तयति “उपधायां च” इत्यृकारस्येत्वं णौ कृतमिति स्थानिवद्भावादकारवदेकाचो द्विर्वचनेऽभ्यासस्योदत्त्वादचिकीर्तयति प्राप्नोति, नैतदस्ति । यत् इदं ज्ञापकं यथा जातीयकाः पुयणजस्तथा जातीयकानामेवेति इह न प्रवर्तते, कथं जातीयकाः, पुयणजः, अवर्णवदुत्तरखण्डाः, स्पष्टं चैतदेवम् “उरत्” इत्यत्र रक्षितपदमञ्जरीदिपु, “द्विर्वचनेऽचि” इति सूत्रे भाष्येऽप्येवमेव स्थितम् । यत् “स्तौतिण्योरेव” इत्यत्र न्यासे सिषेचयिषतीत्यत्र सेचेर्हेतुमणौ गुणे सनीङ्गुणायादेशयोर्दुत्तरखण्डस्यावर्णपरत्वाभावेऽप्यस्याः परिभाषायाः सामान्याश्रयेण सिचशब्दस्य द्विर्वचनकथनं तदेवमप्यत्र रूपाभेद इत्येतावन्मात्रतया न तु सिद्धान्तस्थित्या । अन्यथा पूर्वोक्तन्यासेन भाष्यादिना विरोधः स्यात्, एवं च सीरदेवेनास्याः परिभाषायाः विशेषविषयतामुक्त्वा पूर्वोक्तन्यासप्रामाण्यात् “पूवत्रासिद्धम्” इत्यत्र वृत्तौ उत्तरखण्डस्याचोऽभावेऽपि स्थानिवत्त्वाप्रायेणौजदिति, द्विर्वचनोक्तल्लोपः “पिबतेरीच्चाभ्यासस्य” इत्यत्र चापीप्यद् इत्युदाहरणे णौ कृतस्योपधालोपस्य स्थानिवत्त्वेन पापशब्दस्य द्विर्वचनाच्च यत्सामान्यविषयत्वकथनं तदपि प्रत्युक्तं, कथं तर्हि (औजदत् अपीप्यत्) इति, यत् द्विर्वचनोत्तरकालमपि टिलोपेन “लोपः पिबतेः” इत्यनेन वोत्तरखण्डेऽवर्णाहारास्यावश्यंभावित्वात् प्रयोगगतमवर्णं न पश्याम इति णौ कृतपरिभाषानुपस्थानात्, अनङ्कत्वाद् द्विर्वचनमेव न स्यात् । उच्यते । यद्यपि प्रयोगेऽवर्णवन्तमुत्तरखण्डं न पश्यामः प्रक्रियायां तु पश्याम एवेति द्विर्वचनेनोत्तरकालं प्रवर्तमानेनावर्णाहारेण न कश्चिद्दोषः । एवं चैतदर्थमवर्णोत्तरखण्डे परिभाषेयं नित्या अन्यत्र क्वचित्प्रवर्तते इति व्यवस्थायुक्तं सीरदेववचनं नाश्र-

यस्मिन् भवति, कथं तर्हि (सिधेयविवर्ति) इति, यदिह द्विवचने उत्तरखण्डमवर्णनं भवतीति-
णौ कृतस्य गुणस्य स्थानिवत्त्वं न स्यात्, मास्तु गुणस्य द्विवचनेऽभ्यासद्वयत्वेनैवं रूपं
सिध्यति । भूवमाख्यत् अनुभवदित्यत्र योऽवर्णपरो यण नासौ । ओः पर इतीत्वाभावः ।
अशिश्यदित्यत्राभ्यासस्येत्वं णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वेन श्रीशब्दस्य द्विवचनात् । देशब्द-
माख्यत् (अजीहयत्,) गावमाख्यत् (अजगवत्,) रायमाख्यत् (अरीरयत्,) नावमाख्यत्
(अनूनवत्) अत्रापि णौ कृतपरिभाषया सन्ध्यक्षरस्य द्विवचनेऽभ्यासस्य द्वयत्वे लघु
भवति । अत्रोपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणम्, अन्यथा स्वश्वमाख्यत्स्वासश्वयदित्यादि न
सिध्यति । स्वराचष्टे (स्वरयति,) 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः "प्रकृत्यैकाच्" इति
प्रकृतिभावस्तु येन नाप्राप्तिन्यायेनानन्तर्याच्च टेरित्यस्यैव, टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावा-
त्स्वशब्दस्य द्विवचने असिस्वयदित्येके । अन्ये तु णौ कृतत्वेन टिलोपस्य स्थानिवत्त्वा-
त्स्वरशब्दस्यैव हि द्विवचनं युक्तमित्यसस्वरदित्याहुः । अत्राभ्यासस्येत्वमुत्तरखण्डस्य
पुनरिटिलोपेन लघुपरत्वाभावान्न भवति । न च टिलोपात्पूर्वमेवास्ति लघुपरत्वमिति स्यात्,
नित्यत्वात्तस्य, न च णिचा लघुपरत्वं, तस्य निमित्तत्वेन ततोऽन्यस्य लघोस्तत्राश्रयणस्य
स्थितत्वात्, बहु च बहुत्वं वाचष्टे (भावयति,) अत्र "इष्टस्य यिट् च" इतीष्टनि
विहितत्वात् बहोर्भूभावः, यिडागमस्तु णावित्युपमेये सप्तमीश्रवणादिष्वदित्युपमानादपि
सप्तम्यन्ताद्वतिरितीष्टनि परे पूर्वस्य यत्कार्यं तदेवातिदिश्यते, न तु इष्टनोऽपीति प्रातिपदि-
कस्येतिवचनस्याप्रत्ययकार्यातिदेशार्थत्वाद्वा न भवति, "टिः" इत्यत्र कैयटे भावयतीत्यु-
दाहृत्य यिट्सन्नियोगशिष्टत्वाद्भावस्य यिडभावे भूभावस्याप्यभावात् बहयतीत्येकोय-
मतेनोपन्यस्तं, पदमजर्थौ तु बहतीति स्वपक्षमुक्त्वा भावयतीत्येकोयमतेनोक्तम् । अत्र
शास्त्राणां कार्यस्य च प्राधान्यात्तदेवातिदेशेऽहुं युक्तमितीष्टवद्वचनमेवेष्टनि परतः प्रकृतौ
दृष्टं कार्यं णावपि विधत्तइति भूभावस्य सन्नियोगशिष्टत्वाभावाद् भावयतीत्येव युक्तमिति
व्यमुत्पश्यामः । एवं च यदुक्तं पुरुषकारे बहयतीत्युदाहृत्येष्टनि यत् दृष्टं कार्यं तदप्यति-
दिश्यते, न चेष्टनि युद् नापि इष्टवद्भूभावश्च, यिडसन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे तु भाव-
यतीति चिन्त्यमाप्तैरिति । तदेव चिन्त्यं भवति । चान्द्रकौमारशाकटायनेषु पुनरिष्टनि
युक् चेति बहोरेव युक् विधीयते तत्र मते ऽत्रापि भूयतीति भाव्यम् ।

सूत्रवातिकभाष्येषु नायं पक्षः प्रदर्शितः ।

विरुद्धश्चेति तैरेव न वयं बहु मन्महे ॥

अस्त्येव हि विरोधोऽत्र पक्षे युक् प्रकृतेर्भवेत् ॥

तेन णावपि तस्य स्यादतिदेशो युटः पुनः ।

प्रत्ययस्यैव शेषत्वान्नातिदेशो भवेद्यतः ॥

टिलोपः । यणादिपरलोपः । 'स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः',
स्थूलादिभ्यः इष्टमेयः सु परं यणादि लुप्यते, तत्र पूर्वस्य च गुणो भवतीत्येतस्मादपि भवति,
यणादीत्येतावत्युच्यमाने पुनः सर्वस्य लोपादियतीतिवत् प्रत्ययस्यैव श्रवणं स्यादिति परव-
चनमत्र, पूर्वस्य गुणवचनं स्थविष्ठ इत्यादावोर्गुणो यणादिपरलोपस्य "असिद्धवद्व" इत्य-
सिद्धत्वादवर्णान्तस्य भस्याभावान्न स्यात् प्रसङ्गः, क्षेपिष्ठ इत्यादावुवर्णान्तस्य भस्यैवाभा-
वाच्च, अत्रेकपरिभाषोपस्थानादन्त्यस्य गुणो न भवति, हसिष्ठं इत्यादौ त्विकोऽभावान्नैव
भवति, अत एवोक्तं वृत्तौ पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । नन्वेतद्विकपरिभाषाबाधेनानिकोऽप्य-
न्त्यस्य गुणार्थं स्यात्, नैतत्, "इको गुणवृद्धौ" इत्यत्र भाष्यवार्तिकयोर्द्विशिक्षिप्रक्षुद्रेष्टिग्र-
हणमिति एक एव गुणस्योक्तत्वात्, (स्थवयति, दवयति, क्षेपयति, क्षोदयति) इति, अत्र
यवयतीत्यादौ गुणस्य "अचोऽज्जिति" इति वृद्धिः 'अङ्गवृत्त' इति वा "प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ-
बहुलम्" इति बहुलग्रहणाद्वा न भवति, अत्र युवतिशब्दादपि इष्टेयसुनोर्लिङ्गविशिष्टपरि-

भाषया यणादिपरलोपादेर्भावाण्णावपि यणादिपरलोपादौ यवयतीत्येव रूपं, यद्वात्रेष्टवद्भावात् पुंवत्त्वेन युवशब्दआदेशे तस्य यणादिपरलोपे भविष्यति तदेव रूपम्, अत्र प्रक्रियारत्ने बहुना दूरयतीत्यपि कौमारश्चिन्त्यः । (दवयति) इत्येव भाष्ये उदाहृतत्वेन तेषां यत्किञ्चित् प्रयोगमात्रमूलत्वादस्यापि सम्भवाच्चेति सुधाकरकारोऽपि 'श्रीकरव्यतिकरमरिचिभिर्दूरपत्यवनते विवस्वति' इति प्रयोगमुपादायेष्टवद्भावाद्दवयतीति भवितव्यमिति, यणादिपरलोपे । विन्मतोर्लुक् । स्रगस्यास्तीति (स्रग्वी,) "अस्मायामेधास्रजो विनिः" । तथा गावोऽस्येति मनुषि गोमान्, तत्र (स्रजिष्ठो, गव्रिष्ठ) इत्यादौ भग्नविन्मतोर्लुक् स्रजयति गवतीत्यादावपि भवति । तत्र वृते "टेः" इति प्रकृतेर्यष्टिलोपः प्रासः स "प्रकृत्यैकाच्" इति प्रकृतिभावात् भवति तत्राजन्तेषु "अचो ञ्णिति" इति वृद्धिः, स्रगादिषु "अत उपधाया" इति 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इति न भवतीति भाष्ये स्थितम् । सन्धरलोपित्वात्सन्धदित्वदीर्घत्वयोरभावात् (असस्रजत्, अजुगवत्) इत्यादि भवति, मायाविनमाचष्टे मेधाविनमाचष्टे वसुमन्तमाचष्टे दृषद्वन्तमाचष्टे इत्यादौ विन्मतोर्लुकि प्रकृतेरनेकाच्चाट्टिलोपे (भावयति, मेधयति, वसयति, दृषयति) इत्यादि भवति, सकारान्तानामपि पथस्विनमाचष्टे तेजस्विनमाचष्टे आयुष्मन्तमाचष्टइत्यादौ णौ विन्मतोर्लुगिति लोपे (पयसयति, तेजसयति, आयुषयति) इत्यादि भवतीति "प्रकृत्यैकाच्" इत्यत्र पदमञ्जरीं स्थितं, कैथे तु तत्र भाष्यकारेणैष्टेयसुनोर्विधीयमानोऽयं "प्रकृत्यैकाच्" इति प्रकृतिभावः क भवतीति विचार्य विन्मतोलुगर्थमिति विन्मत्वन्तादिष्टेयसुनोर्विन्मतोश्च लुकि स्रगिष्ठादौ स्रगादेष्टिलोपाभावार्थमित्यभिधाय विन्मतोर्लुगर्थं ना प्राप्ते टिलोपे आरभ्यमाणस्तं बाधिष्यते, स एव हि लोपः कृतेऽपि विन्मतोर्लुकि स्रगादौ प्रवर्त्ततइत्युभयोः प्रकृतिप्रत्ययविषययोष्टिलोपयोरेकत्वमङ्गीकृत्य विन्मतोर्लुकि च स्रगादिप्रकृतेष्टिलोपोऽपि बाधतइति कृत्वा प्रकृतिभावस्यानर्थक्यं प्रतिपाद्य तत्प्रतिपक्षत्वे पयस्विच्छब्दादिषु विनश्च लुक्पथेन स्रगादाविव पयसष्टिलोपस्य बाधे पयिष्ठ इति न प्राप्नोतीति आक्षिप्य 'यथालक्षणमप्रयुक्तः' इत्यभिधानात् भवति टिलोपः, रजस्विनमाचष्टे (रजसयति) आयुष्मन्तमाचष्टे (आयुषयति) इति भवितव्यमित्युक्तम्, नन्वत्र मतेऽन्येषामप्यनेन न्यायेन लोपो न स्यादिति कथं वृत्तावेकाज्ग्रहणस्य वसयतीति प्रत्युदाहरणम्, उच्यते । भाष्ये "प्रकृत्यैकाच्" इदं प्रत्याख्यानमन्तरेणापि सूत्रं भिन्नविषयस्यापि टिलोपस्य शास्त्रद्वारेणैक्यमभ्युपेत्याभावः शक्यते वक्तुमित्येवं परं न त्वर्थसत्तत्त्वमित्यवश्यं विन्मतोर्भिन्नविषयस्य प्रकृते टिलोपस्य बाधासम्भवादेकाक्षु तद्बाधनार्थमारम्भणीयमेतत्सूत्रमित्यनेकाक्षु टिलोपो भवत्येव, यत्तु पयिष्ठ इति न प्राप्नोति 'यथालक्षणमप्रयुक्तः' इति भाष्यमुपादाय न भवति टिलोप इति कैथटकारवचनं तद् भाष्ये पयस्विच्छब्दं प्रस्तुत्यानभिधानात्कृतविन्मतु-नुगन्तसान्तमात्रविषयं न त्वन्यविषयमपि, अत एव तत्रैव कैथे ततश्च रजस्विनमाचष्टे (रजसयति) आयुष्मन्तमाचष्टे (आयुषयति) इति भवितव्यमिति कृतविन्मतुलुगन्तसान्तमेवोदाहृतं, यत्तु माययतीत्यादाविष्टवद्भावेन विनो लुकि पुनस्तेनैव टिलोपे चिणो लुङ्न्यायेन विनो लुको "असिद्धवदत्र" इत्यसिद्धत्याट्टिलोपाप्रसङ्ग इति चोद्यं तट्टिलापप्रकरणे तिरयतीत्यत्र परिहृतम् । कुमुदान्यत्र सन्ति (कुमुदान् देशः,) एवं (नड्डान्, वेतस्वान्,) "कुमुदनड्वेतसेभ्योऽम्तुप्" इत्यत्र चातुरर्थिको ङ्मनुप् । अस्यानजादित्वेन भत्वाभावेऽपि डिस्कारणसामर्थ्याट्टिलोपे "झय" इति मकारस्य वकारः । अत्र टिलोपस्य पूर्वस्मादपि विधाविति स्थानिवत्त्वम् [पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्] इति न भवति । अत्र सुधाकरः । कुमुदादिभ्यो णो विन्मतोर्लुगित्यत्र न केवलं मनुवेव गृह्यते किन्तु ङ्मनुबिति तस्य लुकि (कुमुदयति, नडयति, वेतसयति) इत्याह । अन्ये 'स्वेकानुबन्धग्रहणे न व्यनुबन्धकस्य' इति न्यायेन विन्मतोरित्यत्र व्यनुबन्धकस्य मनुप एव ग्रहणं युक्तं न व्यनुबन्धकस्य ङ्मनुपोऽपीति लुगभावाट्टिलोपे (कुमुदयति, नडयति, वेतस्वयति) इत्येवं भवितव्यमित्याहुः । ननु ङ्मनुपो लुकि कथं कुमु-

लक्ष्यलक्षणसमुदायस्य व्याकरणशब्दार्थत्वात्सूत्रस्यैतदंशत्वेन व्यतिरेकोद्वाक्ये षष्ठी, यत्रपि सूत्रमेव व्याकरणशब्दार्थस्तथापि व्याकृतिक्रियाकारणत्वविशिष्टेऽप्येकांशे शब्दार्थः सूत्रशब्दार्थस्तु केवलमिति राहोः शिर इत्यादिबत्कारूपनिकान्वयव्यतिरेकस्य सम्भवः । यदात्वर्थे व्यतिरेको न विवक्ष्यते तदा व्याकरणं सूत्रं करोतीति निग्रहीतव्यम्, अत्र वृत्तौ वतिपदार्थानामेकार्थ्येन विविक्तानामभावादन्यान्वयायोगात् सूत्रस्य व्याकरणेन सम्बन्धानुपपादाच्च्यतिरेकाभावाद्या-
करणात् षष्ठ्यभावः, अस्य च विशेषकर्मणः सामान्यकर्मणः सूत्रस्य प्रत्ययार्थान्तरभावादन-
न्तरभावात् करोतिना सम्बन्धाच्च भवति द्वितीया । उक्तं चैवं भाष्ये । वाक्ये षष्ठी, उत्पन्ने
प्रत्यये द्वितीया, केनैतदेवं भवति, योऽसौ सूत्रव्याकरणयोरभिसम्बन्ध उत्पन्ने प्रत्यये निव-
र्त्तते, अस्ति च व्याकरोतेव्याकरणेन सामर्थ्यमिति द्वितीयेति । अत्र कैयदे वाक्ये द्वयस्वरूपं
सूत्रं सूत्रशब्देनोच्यते, णिचि तूत्पन्ने सत्त्वभावनिवर्त्तनात्करोत्यर्थमिवायी सूत्रशब्दः सम्प-
द्यते । तदुक्तं “परार्थाभिधानं वृत्तिः” इति । एतच्च प्रक्रियागतविभागाश्रयेणोक्तं, परमार्थ-
तस्तु धात्वन्तरं सूत्रविशिष्टक्रियावचनमिति ।

अथान्योऽपि णिच् प्रदर्शयते ॥ कंसस्य वधः कंसवधः, “हनश्च वध” इति वधादेशः, “कर्तृ-
कर्मणोः कृति” इति कंसात् कर्मणः षष्ठी, “कृद्योगा च षष्ठी समस्यते” इति समासः । यद्वा
सर्पिषो जानीते, मातुः स्मरतीत्यादौ न माषाणामश्नीयादित्यादावपि कारकस्य शेषत्वविव-
क्षायां षष्ठीसिद्धावपि “ज्ञो विदर्थस्य करणे” “अधीगर्थद्वयेशां कर्मणि” इत्यादिना कारकस्य
शेषत्वविवक्षायामेव पुनः षष्ठीविधानं षष्ठी श्रूयतेतत्त्वं न लुप्यतइत्यर्थात् समासनिषेधार्थममु-
मेवार्थे प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यतइत्यादेति तस्य “कर्तृकर्मणोः कृति” इत्यत्र शेषा-
धिकाराभावाद्शेषत्वविवक्षायामेवं कर्मणः षष्ठीविधानुपस्थानात् कृद्योगा चेति वचनं तद-
पवादो न भवति किं तु “षष्ठी” इति समासवचनस्यानुवाद इति राजपुरुषादिवत् षष्ठीत्येव-
समासः । उक्तञ्च ।

साधने व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः ।

प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये ॥

इति । न चैवं मन्तव्यम् [प्रतिपदविधाना च] इति वचनं “कर्तृकर्मणोः कृति” इति
षष्ठ्याः समासनिषेधार्थं स्यादिति यतः [कृद्योगा च षष्ठी समस्यते] इति त्वयैव समासो
ऽभिहितः, कंसवधमाचष्टे कंसं धातयति, [आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे] इति णिच्, आख्या-
यतइत्याख्यानं “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति कर्मणि ल्युट्, तद्योगाच्चञ्चदोष्याख्यानांम् इहाख्या-
नामात्रमाख्यानशब्देनोच्यते न तु संज्ञाभूतं कंसवधबलिबन्धुभद्राहरणादि कर्मैवेति राजागम-
नादेरपि णिच् भवति, अत्र ‘कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्’ इति कंसवधादेराख्या-
नस्य कृदन्तत्वम्, अत्र कंसवध इति स्थिते कृतप्रत्ययस्य लुक् भवति, प्रकृतिप्रत्यापत्ति-
रिति, कृतप्रकृतेर्धातोः प्रत्यापत्तिर्भवति, प्रत्यापत्तिश्चाविकारस्वरूपेणावस्थानमिति वधा-
देशनिवृत्तौ हनिरेवावतिष्ठते, ननु प्रत्ययस्य सन्निधौ न शिष्टोऽयं वधादेशः तस्य लुका-
निवृत्तौ स्वयमपि सन्निधौ गतिपरिभाषया निवर्तिष्यत एव किं प्रत्यापत्तिवचनेनेति चेत् ।
सत्यमत्रैवं सिद्ध्यति तत्फलं त्वग्रे दर्शयिष्यते । तत्र कंसहानेति स्थिते प्रकृतिवच्च कारकं
चकारो भिन्नक्रमः कारकमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः, कार्यशब्दोऽप्याहायः, षष्ठ्यर्थे वतिः,
प्रकृतिशब्देन हेतुमणिच् प्रकृतिरुच्यते । तदयमर्थो भवति । वधादेः कृदन्तस्य यत्कारकं
कंसादिकं तस्य कृतप्रकृतेर्हन्त्यादेर्हेतुमणौ धातावनन्तर्भूतमकृतनलोपादिकं द्वितीयान्तं यद्द्रव्यं
तादृशं भवति । “हनस्तोचिण्णलोः” “होहन्तेऽग्निन्नेषु” इत्यादिकं कार्यं हेतुमणिच्
प्रकृतेरिवात्रापि णौ भवतीति, तत्तश्च कंसात् द्वितीयायां हनश्च तत्त्ववत्त्वयोः कंसं धातय-
तीति सिद्धं भवति, अनेन चातिदेशेन कारकस्य धातावन्तर्भावस्यापि । प्रतिपादनाद्व्या-
जाद्व्यतिरिक्ताद्वधादेर्वाच्यं णिजिक् तदादैरेव धातुत्वात्त एव तिङि तदाद्येव तिङन्त-

पदं भवति, तथा कंसं घातयतीत्यादौ वधादेरेवाङ्गत्वादङ्गमस्तस्मादेव पूर्वो भवति, एवं कंसमजीघतदित्यत्र हन एव चङ्परणिपरं द्विवचनं भवति, एवं कंसमजीघतदित्यत्र हन एव चङ्परणिपरे द्विवचनं भवति । नन्वत्रान्तरेणापि कार्यातिदेशं वृद्धिरिवास्त्यैव णेर्णित्वमाश्रित्य “हो हन्ते” इति घट्वं “हनस्त” इति तत्त्वं च भविष्यति किमनेनातिदेशेनेति चेन्न । ‘धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्’ इति यत्र धातोः स्वरूपोपादानेन किञ्चित्कार्यं विधीयते तत्र धातुनिबन्धनप्रत्यये तत्कार्यमिति विज्ञानात्, अस्य च णेर्धातुनिमित्तत्वाभावात्कंसपरिमृङ्काम्यतीत्यत्र मृजेवृद्धिरिवात्रापि तत्त्वघत्वयोरप्रसङ्गात् । न चैवं मन्तव्यं कंसपरिमृङ्काम्यतीत्यत्र यदङ्गं कंसपरिमृङ्किति न तन्मृजियश्च मृजिनासावङ्गं, मृजेवृद्धिश्च मृजेरङ्गस्य विधीयते इत्यन्तरेणापि धातुस्वरूपपरिभाषायां नास्त्येव वृद्धेः प्रसङ्ग इति, यतोऽङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्यापि इति मृज्यन्तस्यापि प्राप्नोत्येव । एवं बलिबन्धमाचष्टे बलिबन्धयतीत्यादि, नन्वत्र कृत्वुगिति कृतो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावात् कृद्योगाभावाच्च षष्ठी प्राप्नोति, प्रत्ययस्य लक्षणं च लुका लुप्तत्वान्न भवितव्यं, स्थितं च हन्त्याद्यपेक्षया कर्मत्वमिति द्वितीया सिद्धेः किं प्रकृतिवत्कारकातिदेशेनेति चेत्, असत्यस्मिन्नतिदेशे कंसादेः पृथक्करणमेव न स्यादिति विभक्त्येरेवाप्रसङ्गात्कृतः स्याद् द्वितीया, किं च कंसवधशब्दादेव णिच् न तु विनिष्कृष्टकारकांशाद्वाह्यदिति सकारकस्यैव तिङन्तत्वं स्यात् । तथाऽङ्गामोऽपि कारकात् पूर्वमेव स्यात् । न तु कंसं घातयतीति हन्तेः, एवं “चङि” इति द्विवचनमपि कंसादेरेव स्यात्, न तु कंसमजीघतदित्यादौ हन्त्यादेः, नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । यथा प्रकृतिवत् कारकमित्यनेन कंसप्रकृतेर्हन्त्यादणौ दृष्टः कारकाणामन्तर्भावोऽत्रापि णौ प्रतिपद्यते, तथा प्रकृतिवत् कार्यमित्यनेनापि कृतप्रकृतेणौ हन्त्यादेः शुद्धे णौ दृष्टस्यानिष्कृष्टकारकप्रकृतित्वस्यात्राप्यतिदेष्टुं शक्यत्वान्निष्कृष्टकारको हन्त्यादिरेव स्यात् । प्रत्ययस्य प्रकृतिरिति यतस्तदाद्येव तिङन्तं भविष्यत्यङ्गद्विवचने च तस्यैव भविष्यतः, सत्यमत्रैव न दोषो भविष्यति, राज्ञा आगमनं राजागमनं, “कर्तृकर्मणोः कृति” इति कर्त्तरि षष्ठी, पूर्ववत् “कृद्योगा च षष्ठी समस्यत” इति समासः । राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीत्यादौ राजादेर्द्वितीया न स्यात् किं तु कर्तृलक्षणा तृतीस्यैव स्यात्, यतः प्रकृतिवत् कारकमित्येतत् प्रकृतेः शुद्धे णौ दृष्टकार्यमेवातिदेशेन पुनरन्यदपि किञ्चित्, प्रकृतिवत् कार्यमित्युच्यमाने तु गमने कर्तृभूतस्य राज्ञः कृतप्रकृतेर्गमः शुद्धे णौ “मतिबुद्धि” इत्यादिनाऽस्ति कर्मत्वमित्यत्रापि णौ कर्मरूपातिदेशाद्वाज्ञानमागमयतीति सिद्धं भवति । अत एव शुद्धे णौ दृष्टस्य कर्मरूपस्यात्रापि णावतिदेशाद्वाज्ञो नलोपो भवति, न चैवं मन्तव्यं “सुसिङ्गन्तं पदम्” इति द्वितीयान्तस्यैव राज्ञः पदत्वाच्च नकारान्तस्य प्रातिपदिकान्तत्वेऽपि पदान्तत्वाभावाच्चलोपो न भवति यत्तुल्यस्यान्तर्वर्तिन्या षष्ठ्या प्रत्ययलक्षणेन तदन्तत्वेन नान्तं भवत्येव पदं, न चास्ति “न लुमता” इति प्रत्ययलक्षणाभावः, यदयं लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य यत् कार्यं लुप्तप्रत्ययमाश्रित्य प्राप्नोति तत्रैवेतीह नावतरति । एवं च प्रकृतिवत्कारकवचनं कंसादेर्द्वितीयार्थं च भवति । यतः “कर्तृकर्मणोः कृति” इति षष्ठी प्राप्नोति, तदेवं कंसादीनां कारकाणां णिजुत्पत्तौ पृथक्कारस्य सिद्धत्वादाख्यानात् कृदित्याख्यानाशब्दोऽर्थात्स्वावयवकुडन्तपरो भवति । मृगाणां रमणं मृगरमणं, कर्त्तरि षष्ठ्याः पूर्ववत् समासः । मृगरमणमाचष्टे मृगान् रमयति, दृश्यार्थायां च प्रवृत्ताविति णिजत्राख्यानात्कृत इत्यादि सर्वं सम्बध्यते, तदस्यायमर्थः । मृगरमणस्य या समाख्यानरूपा प्रवृत्तिः सा यदि दृश्यार्थो भवति, तदा णिजभवतीति । एवं च मृगान् रमयतीत्यस्यायमर्थो भवति, स्वयं मृगरमणमनुभवन् अन्यस्मै तद्दर्शयितुमाचष्ट इति । इदं दृश्यार्थायां चेति वचनमाख्यानात्कृतस्तदाचष्टइत्येवाख्यानप्रवृत्तेर्दृश्यर्थत्वेऽपि सिद्धे णिच्यारभ्यमाणमदृश्यर्थत्वं माभूदित्येवमर्थं, तेन यदारण्ये दृष्टं मृगरमाणं ग्रामस्थोऽन्यस्माचष्टे एवं मृगास्तत्ररमन्ते तदा मृगरमणमाचष्टइति वाक्यमेव भवति ।

अत्र कैयटे दृश्यर्थायामित्येतच्च मृगरमणादिविषयमेव द्रष्टव्यं, राजागमनादौ तु दृश्या-
र्थप्रवृत्त्यभावेऽपि णिजभवति, अत्र रमणक्रियायां कर्तृभूतानां मृगाणां रमेरकर्मकत्वेऽपि
शुद्धे णौ “गतिबुद्धि” इत्यादिना कर्मत्वादत्रापि णौ कर्मत्वं, रात्रेर्विवासे (रात्रिविवासः,)
विवासेऽतिक्रमणं, कर्त्तरि षष्ठाः पूर्ववत्समासः, ततः “आङ् मर्यादाभिविद्योः” इत्याङोऽ-
व्ययीभावः, आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रि विवासयति, आलोपश्च, “कालाध्वनोरत्यन्तसं-
योगे” मर्यादायां णिचि मर्यादावचनस्याङो लोपः, इहाख्यानानादिति न सम्बध्यतइति पदम-
ञ्जर्याम्, कृल्लुगादि पूर्ववत् । इह कालस्यात्यन्तसंयोगः सन्निहिताख्यानक्रिययानवयवेन स-
म्बन्धः, ततश्च रात्रि विवासयतीत्यस्यायमर्थः । यावद्वात्रेतरतिक्रमणं तावत्कथाः कथयतीति,
इहाख्यानमाख्येयमपेक्षतइति कथा इति, प्रदर्शितवसिक्रियायां कर्त्तृभूतायां रात्रेर्वेसरकर्म-
त्वेन शुद्धे णौ “गतिबुद्धि” इत्यादिना कर्मत्वादत्रापि णौ कर्मत्वं, सूर्यस्योद्गमनं सूर्योद्गम-
नम्, अत्रापि पूर्ववत् कर्त्तरि षष्ठी, समासश्च, विक्रमसिंहपुर्याः प्रस्थितः काञ्चीपुर्यां सूर्योद्गम-
नं प्राप्नोतीत्यर्थः । भू प्राप्तावात्मनेपदीति तुरादौ, सूर्यमुद्गमयतीति । “चित्रीकरणे प्रापि”
कृदन्ताच्चित्रीकरणे गम्यमाने प्राप्नोत्यर्थाणिच्, कृल्लुगादि पूर्ववत् । अत्राप्यागमने कर्तुः
सूर्यस्य पूर्ववद्गमेः शुद्धे णौ “गतिबुद्धि” इत्यादिना कर्मत्वाद् दशोरपि णौ कर्मत्वं, विक्रम-
सिंहपुर्याः काञ्चीपुरी विदेशस्थेत्युदयात् पूर्वं तावतो देशस्य गमनमिहाश्रय्यकरणम्, इहाप्य-
सम्भवादाख्यानानादिति न सम्बध्यते । तत्र प्रकृतिवत्कारकातिदेशात्सूर्यस्य णौ पृथग्भावः,
सोपसर्गात् संप्रामयतेरेवेति ज्ञापकादुदोऽपीति सूर्यमुद्गमयतीत्यादि भवति, पुष्येण योगः
पुष्ययोगः, अत्र यथा “अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति” इत्यात्मनः कर्मणो नियमेन गम्यत्वाद्ये-
नेति कर्तुः षष्ठी “उभयप्राप्तौ” इति नियमान्न भवति, एवमत्रापि युजिक्रियाकर्मणश्चन्द्रमसो
नियमेन गम्यत्वात्तद्योगे कर्तुः पुष्यात् षष्ठी भवति, पुष्यश्चात्र कर्ता, चन्द्रमाः कर्म, स हि तं
युनक्ति, पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयति । “नक्षत्रयोगे जि” इति नक्षत्रयोगवाचिनः कृद-
न्ताद्स्माज्जानात्यर्थे णिचि कृल्लुगादि पूर्ववत् । अत्र प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनेन घञि “चजोः
वृधिण्यतोः” इति कृत्वं निवर्ततइति कैयटपदमञ्जर्यादिपूकम् । [प्रकृतिवत्कारकम्] इत्यनेन
कृतप्रकृतेः शुद्धे णौ यदयं कारकमेतद्रूपमत्रापि णावित्युक्तत्वाद्योगे कर्तुः पुष्यस्य गत्यादिस्त्र-
नन्तभावेन कर्मत्वाभावादत्रापि णौ न भवति कर्मत्वमित्यात्मनः कर्तृत्वाश्रयेण तृतीया भ-
वति । अत्र न्यासे पुष्येण करणभूतेन चन्द्रमसो योग इति करणे तृतीयासुक्त्वा कृतप्रकृते-
र्युजेः शुद्धे णौ पुष्यस्य करणताविपर्यासाभावात्तत्र दृष्टामेवात्रापि णावतिदिश्यत इति तृती-
यासुक्त्वा यदा पुष्येण सह योग इत्यर्थो विवक्ष्यते तदा कारकातिदेशस्यायं विषयो न भवति ।
पुष्यस्य करणत्वात्सहाय्येण तृतीया वेदितव्येत्युक्तम्, अनयोः पक्षयोः पुष्येण करणभूतेन
सह वा तेन चन्द्रमस्यन्ययोगे इत्यर्थः स्यात् । अत्र कैयटे ‘प्रकृतिवत्कारकम्’ इत्यनेन “तेन
तुल्यं क्रिया चेद्वतिः” इति तृतीयार्थे वतिमङ्गीकृत्य णिचो या प्रकृतिः कंसवधादिराख्यानक्रि-
यापेक्षया प्रतिपन्नकर्मैव तथा तुल्यं भवत्यप्रतिपन्नभावं कंसादिकं घातयति राजानमागम-
यतीत्यादौ सर्वत्र कंसादेर्द्वितीयासामर्थ्यं, तदनेनैव न्यायेन पुष्येण योजयतीत्यत्रापि पुष्यस्य
कर्मत्वाद् द्वितीया स्यादित्याशङ्क्य वत्करणात् स्वाश्रयस्य कर्तृत्वस्यानिवर्त्तनात्तृतीयासिद्धि-
मुक्तवैवमुक्तम्, अथ वा प्रकृत्यां तुल्यं वर्तते इति प्रकृतिवत्प्रकृतेरिव प्रकृतिवण्यन्तस्य कार-
कमित्युभयथातिदेशाश्रयणात्कचित्कश्चित्परिगृह्यतइति ॥

अथान्योऽपि प्रातिपदिकाश्रयः प्रदर्श्यते ॥ [आचारेऽवगलभङ्गीबहोदेभ्यः क्तिन्वा]
“कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” इत्यत्र यङ् पठ्यतइति उपमानात्सन्निहिताचारक्रियायाः कर्तुः प्राति-
पदिकादाचारोऽर्थोऽयं क्तिब् भवति, अत्र वा, ग्रहणं तत्क्रमौण्डिन्यायेन कौटिल्ययङः क्रियास-
मभिहारे यङ् इवावगलभादिप्रातिपदिकविषयेणानेन क्रियासुबन्तविषयस्यापि क्यङो बाधो
माविज्ञायीति । नन्विदं गलभाद्यनुक्रमणं “कर्तुःक्यङ्” इत्यत्र सुबन्ताधिकारे क्रियते । क्यङप-

वादश्चायं किप् । उत्सर्गसमानदेशत्वं चापवादानां प्राचुर्येण दृष्टमिति सुबन्तादेवानेन क्तिपा भवितव्यम्, न चैतदस्ति, यद्गलभादीननुक्रम्य सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यक इत्याह । न चेदं प्रातिपदिकग्रहणं सुबन्तोपलक्षणार्थं स्यात् । तर्हि सर्वेभ्य इत्येकइत्येवोक्तत्वात् प्रातिपादिक-ग्रहणमनर्थकं स्यात्, यत्तु तदुक्तं गलभादौ वाग्रहणं तदिदानीं न वक्तव्यं भवति, यतः सर्वेभ्यः क्तिष् विधीयते क्यञ्जन्तेरेणापि वाग्रहणं वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पो भविष्यति । अथैवङ्गलभाद-योऽपि नानुक्रमितव्या भवन्तीति न वक्तव्यं भवतीति न मन्तव्यं, यदेषामनुदात्तत्वप्रतिज्ञानार्थ-मेवानुकरणम्, इदं चानुदात्तत्वप्रतिज्ञानं क्विप्संनियोगपदेत्यत्रावगलभ इवाचरति अवगलभा-यतइत्यादौ वाक्ये क्यञ्जि चाकारस्य श्रवणं भवति । अवगलभइवाचरति (अवगलभते । अव-गलभाञ्चक्रे । अवगलिभता । अवगलिभष्यते । अवगलभताम् । अवागलभत । अवगलभेत । अवगलिभषीष्ट । अवागलिभष्ट । अवागलिभष्यत) । अनुदात्तत्वात्तच्, सोऽसर्गात्संप्रा-म्यतेरेवेतिज्ञापकान्निष्कृष्टोपसर्गाद्गलभादेव प्रत्यय इति गलभस्यैवाडागमो भवति । तथावागलभ्येत्यत्रावशब्दस्य “कुगतिप्रादयः” इति समासे तल्लक्षणो ल्यब् भवति । (क्लीबते । क्लीबाञ्चक्रे । होडते । होडाञ्चके) इत्यादौ “कास्प्रत्ययादाम्” इत्याम् । “आम्” इति लेर्लुक्, ननु तत्र प्रत्ययग्रहणमपनीय कास्यनेकाच इति कर्त्तव्यं चुलुम्पाद्यर्थमिति न्य-स्यते, एतेऽवगलभादय एकाच इति कथमाम्, नैष दोषः । यद्यपि क्विप्सन्नियोगेनैकाचो भ-वन्ति तथाप्युपदेशेऽनैकाचो भवन्ति । कास्यनेकाच इत्यत्र च भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यते । इदमे-व क्विप्स्विधानं भूतपूर्वगत्याश्रयणे प्रमाणम् । अन्यथा ‘गलभ धाट्ये’, ‘क्लीबृ अधाट्ये’, ‘होडृ अनादरे, इत्येतेभ्योऽनुदात्तेभ्य अवगलभतइत्यादिसिद्धौ किमनेन, तत्र च धातूनामनेकार्थ-त्वात् आचाराथश्च भविष्यति । अश्च इवाचरति (अश्चति) । प्रातिपदिकात् प्रत्ययविधा-नात् शप्रकृत्यकारयोरपदान्ताश्रयम् “अतो गुणे” इतिपररूपत्वं भवति । अन्यथान्तर्वर्त्तिन्या विभक्त्या पदत्वात्पररूपत्वं न स्यात् । (अश्वाञ्चकार । अश्चिता । अश्चिष्यति । अश्चतु । आश्चत् । अश्चेत् । अश्चयात् । आश्चीत् । आश्चिष्यत्) अतो लोप आर्धधातुके । क इवा-चरति । (कति । चक्र । चक्रतुः) इत्यादि, अतो लोपः सर्वत्र, अयं [ण्यल्लोप] इत्यादिना वृद्धि-बाधते, अ इवाचरति (अति) इत्यादि । (औ । अतुः । उः) । इत्यादि । सर्वत्रात्र द्विर्वच-नेऽतो लोपादन्तरङ्गत्वात् “अतो गुणे” पररूपत्वे तस्याङ्गग्रहणेन प्रासादतो लोपात् परत्वाद-भ्यासग्रहणेन ग्रहणात् “अत आदेः” इति दीर्घः । “आतो लोप इटि च” इत्याल्लोपः किति, णलि तु “आत औ णल” इत्यौ वृद्धिः । यथाकथञ्चित् ‘प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टं गृह्यत’ इति स्थितत्वान्मालेवाचरति (मालाति । मालाञ्चकार । मालिता । मालिष्यति । मालातु । अमालात् । मालायात् । मालायास्ताम् । अमालासीत्) । यमरमनमातां सगिटौ । इङ्य-जादावार्धधातुके “आतो लोप इटि च” इत्याकारलोपः, जेवाचरति (जति । जज्ञौ) इ-त्यादि पूर्ववत्, प्रत्ययान्तत्वेऽप्येकाच्त्वादामभावः । आ इवाचरति (आति) इत्यादि । क्विरिवाचरति (क्वयति । क्वयाञ्चकार । क्वयिता) इत्यादि, आशीर्लिङि “अकृतसार्वधा-तुकयोर्दीर्घः” इति दीर्घे (कवीयात्) । लुङ्यतरङ्गमपि गुणं सिचि वृद्धिरपवादत्वात् बाधत इ-ति वृद्धावायादेशे च (अकवायीत्) विरिवाचरति (वयति) इत्यादि पूर्ववल्लिटि प्रत्ययान्त-त्वेऽप्येकाच्त्वादामभावे, (विवाया विव्यतुः । विव्युः । विवयिथा । विव्यथुः । विव्य । विवाय । विवय । विवियव । विवियम) । णिति वृद्धिः, पिति गुणः, किति “एरनेकाच” इति यणदेशः ॥

इरिवाचरति (अयति) इत्यादि, लिट्येकाच्त्वादामभावः । (इयाय । ईयतुः । ईयुः । इय-यिथ । ईयथुः । ईय । इयाय । इयय । ईयिव । ईयिम,) अत्र किति सर्वणदीर्घे “अचि इनु-धातु” इतीयङ् । यद्वा स्वर्णदीर्घत्वात् परस्वेनोत्तरखण्डस्य “एरनेकाच” इति यण्यपि ना-स्त्यत्र रूपभेदः, गुणवृद्धिविषये अथायोः “द्विर्वचनेऽचि” इति स्थानिवत्त्वादेकारस्यैकारस्य च द्विर्वचनेऽभ्यासह्रस्वत्वे “अभ्यासस्यासवर्णे” इतीत्यङ्, यदापि गुणवृद्धोरपि स्थानिवद्भावा-

दिकारस्य द्विर्वचनं तदापि सवर्णदीर्घात् परत्वात्पुनरुत्तरखण्डस्य गुणादावस्त्येवाभ्यासस्या-
वर्णपरत्वमिति इयङ्सिद्धिः । नच पुनः प्रवर्तमानाभ्यां गुणवृद्धिभ्यामन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घेन
भाव्यमिति मन्तव्यम् । एवं हि “अभ्यासस्यासवर्णे” इतीयङ्वचनमन्तर्हं स्यात्, नन्वय-
मस्त्यवकाशः, अर्तिलिटि द्विर्वचनेऽभ्यासस्य “अत्तिपिपत्योश्च” इतीत्ये, (इयति, इयुतः) इ-
त्यादि, नैतदस्ति, ‘नद्धेकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति’ इयति हि प्रयोजनेऽभ्यासस्या-
त्तावित्येव ब्रूयात् । एषेरियेष, ओणेस्वोणेत्यादि तु न प्रयोजनं, यतोऽयं छान्दसः, भाषाया-
न्त्वामा भवितव्यं, छन्दसि च तन्वादीनां [छन्दस्युपसंख्यानम्] इति “त्रियम्बकं सुवर्णं” इ-
त्यादिवदियङ्उवङौ सेत्स्यतः । लक्ष्मीरिवाचरति (लक्ष्मीयति । लक्ष्मयाञ्चकार । लक्ष्मयिता)
इत्यादि । श्रीरिवाचरति (श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतुः । शिश्रियुः) “एरुनेकाच” इति
यणादेशः संयोगपूर्वत्वान्न भवति, “अचि इनुधातु” इतीयङ्वेव भवति । ईरिवाचरति, (अय-
ति) इत्यादि, लिटि पुनः “इजादेशं गुरुमतोऽनृच्छ” इत्याम्ययाञ्चकारेति भवति । तत्र व्य-
पदेशिवद्भावेनेजादित्वगुरुमत्त्वे समाश्रिते । विधुरिवाचरति (विधवति, विधवाञ्चकार, विध-
विता, विधविष्यति, विधवतु, अविधवत्, विधवेत्) । आशिपि “अकृतसार्वधातु-
कयोः” इति दीर्घे, (विधूयात्, अविधावीत्) । गुणं सिचि वृद्धिरपवादत्वाद् बाधते ।
कुरिवाचरति (कवति । चुकाव) इत्यादि । एकात्त्वादामभावः । उरिवाचरति (आवति)
इत्यादि । पूर्ववल्लिटि गुणवृद्धिविषये अवानौ स्थानिवत्त्वादोकारस्य च द्विर्वचनेऽभ्या-
सह्रस्वत्वे । “अभ्यासस्यासवर्णे” इत्युवङि (उवाव । उवविथ । उवाव) इति भवति,
यदापि गुणवृद्धयोरपि स्थानिवद्भावादुकारस्य द्विर्वचनं तदपि “अभ्यासस्यासवर्णे” इत्युवङ्-
विधानसामर्थ्यात् सवर्णदीर्घात् पूर्वमुत्तरखण्डस्य गुणादावभ्यासस्यासवर्णपरत्वादुवङ्, किति
तु (उवतुः । उवथुः । उव । उविव । उविम) इति भवति, अत्रान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे सत्यु-
वङ् । अत्र ‘वार्णादाङ् बलीय’ इति पूर्वमुत्तरखण्डस्योवङि पश्चात्कृते तस्मिन्नुवतुरित्यादि
स्यादिति न मन्तव्यम्, यत इयं परिभाषाऽऽङ्गवार्णयोः समानाश्रयत्वे प्रवर्तते । यथा कारक
इति, अत्र हि प्रत्ययमेवाश्रित्य गुणवृद्धौ प्राप्नुतः, उवतुरित्यत्र उकारमाश्रित्य सवर्णदीर्घः
प्राप्नोति । उवङ् तु प्रत्ययमाश्रित्येति नास्ति समानाश्रयत्वं, वधूरिवाचरति (वधवति ।
वधवाञ्चकार, वधविता) इत्यादि । भूरिवाचरति (भ्रवति । बुभ्राव । बुभ्रुवतुः) इत्यादि
“अचि इनुधातुभ्रुवाम्” इत्युवङादेशः । अयं च वृद्धिगुणयोर्विषये ताभ्यां परत्वात् बाध्य-
ते । उरिवाचरति (अवति) इत्यादि, लिटि “इजादेशः” इत्याम्ययाञ्चकारेति भवति, पितेवा-
चरति (पितरति । पितराञ्चकार । पितरिता । पितरिष्यति । पितरतु । अपितरत् । पितरेत् ।
पिन्नियात्) । “रिङ् श्यग्लिङ्क्षु” इति रिङादेशः । (अपितारीत्) अन्तरङ्गमपि गुणं सिचि
वृद्धिर्वचनाद्बाधतइत्युक्तं, यद्वात्र गुणेऽपि न दोषः । यत्कृतेऽस्मिन् “अतोऽूरान्तस्य” इतिपुन-
वृद्धिर्भविष्यति । नेवाचरति (नरति, ननार) इतीत्यादि पूर्ववत् । आ इवाचरति (अरति)
“पात्रा” इत्यादावर्त्तिग्रहणेन ।

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ।

शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

इति दृश्यादिसाहचर्याच्च धातुपाठस्थ एवातिर्गृह्यते, न पुनरयमपीति कृच्छादेशा-
भावः । अत एव तत्र पदमञ्जर्याम् क्रगतिप्रापणयोरिति भौवादिकः, क्र गताविति क्रैया-
दिकः, क्र स गताविति जौहोत्यादिक इति ग्रीनेवोपादायान्त्योरग्रहणे कारणं शिङ्स-
म्भवः साहचर्यं चोक्तम्, तथा “समो गम्यच्छि” इत्यत्र वृत्तौ अर्तीत्यत्र पश्यते, स
गतिप्रापणयोरिति भूवादौ । क्र स गताविति जुहोत्यादौ । विशेषाभावादुभयोरपि ग्रह-
णमिति । यदि च नामधातोर्हि ग्रहणमिष्येत् कथमेवमुच्येत । एवमन्यत्रापि तत्र तत्र
प्रतिपदधातुग्रहणेऽप्यभिव्यक्तपदार्थानां धातुपाठपठितानामेवोपादानं क्रियते । “बाह्वादिभ्यश्च”

इत्यत्र भाष्यकैयट्योरप्यनभिष्यक्तपदार्थानां तत्तत्कार्यं न भवतीति, अद्यत्वे बाहोः “बाहादि-
भ्यश्च” इति जोऽभावात्सामान्येऽणि बाहव इति भवति । तथा संज्ञाश्चक्षुरस्य “राजश्चक्षुराद्यत्”
इति यतोऽभावादलक्षणे इजि स्वाशुरिरित्येव, “मातृपितृभ्यां स्वसा” इत्याभ्यां परस्य स्वसु-
विधीयमानं पत्वं क्रियाशब्दात् परस्य नेति तत्र मातृस्वसेति भवतीति प्रतिपादितम् । एवं
चास्मादशब्दाल्लिटि “ऋच्छत्यृताम्” इति किति लिटि विधीयमानो गुणो न भवति । तत्र
धात्वभ्यासयोः सवर्णदीर्घे धातुग्रहणेन ग्रहणादकारान्तलक्षणे गुणे अरतुरित्यादि भवतीत्ये-
के । अन्ये त्वभ्यासग्रहणेन ग्रहणादुरदत्वहलादिशेषात्तादेरितिदीर्घेषु “आतो लोप” इत्या-
कारलोपे सत्यतुरित्यादि प्रत्ययमात्रमेवावशिष्टं भवतीति । एवं “णिश्चिद्रुचुभ्य” इत्यनभि-
व्यक्तपदार्थत्वेनाचारक्विबन्तस्य दीर्घहणाभावाच्चभावात् सिच्यद्वावीदिति भवति । भूरिवा-
चरति भवतीत्यत्र “गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु” “भुवो वुग्लुङ्लियोः” भवतेरः”
इति विधीयमानसिज्जुगुगभ्यासात्त्वानामभावात् (अभावीत् । आभाविष्टाम् । अभाविवुः ।
बुभाव) इत्यादि एव भवति, पिबतेर्विचि पाः, तस्याचारक्विबन्तस्य “पात्रा” इत्यादौ “गाति-
स्था” इत्यादौ चाग्रहणात् पिबादेशसिज्जु लुक्कोरभावात् (पाति । अपासीत्) इति भवति,
एवमन्यदप्युन्नेयं प्रतिपदोक्तेषु । पूरिवाचरति । (परति । पपार । पपरतुः । पपरुः) इत्यादि,
अयं पृशब्दानुकरणं धात्वन्तरं न पुनः क्रयादौ जुहोत्यादौ वा पठ्यमान इति पाठाश्रयः इना
दलुश्च न भवति । किति लिटि “ऋच्छत्यृताम्” इति ऋकारान्तलक्षणे गुणः । “शृहप्राम्”
इति ह्रस्वविकल्पस्त्वनभिष्यक्तपदार्थत्वान्न भवति । ऋ इवाचरति (अरति, अरांचकार,)
“इजादेश्च गुरुमत” इत्याम्प्रत्ययः । गम्ल इवाचरति (गमलति । गमलांचकार ।) प्रत्यया-
न्तत्वादामि ऋकारलृकारयोः सावर्ण्यात् “उरण्पर” इति लपरो गुणः । लृ इवाचरति (अ-
लति,) पूर्ववद्गुणः । लिटि द्विवचनम्, लृवर्णदीर्घाभावात् सवर्णदीर्घाभावात् उत्तरखण्डस्य
यण्यभ्यासस्योरदत्वादेव (आल । अलतुः) इत्यादि । परमहेरिवाचरति (परमहयति । पर-
महयाञ्चकार ।) केवलाच्चामभावाज्जिहाय । लुङि सिचीव्यवादेशे हलन्तलक्षणा वृद्धिः “ने-
टि” इति निषेधयते । “अतो हलादेः” इति वृद्धिविकल्पोऽपि ह्रस्वन्तक्षणेति यान्तत्वाच्चा-
षिद्ध इत्यपरमहयोदिति भवति । एकार इवाचरति (अयति,) लिटौजादिलक्षणे आमि (अयां-
चकार) इति भवति । लुङि (आयीत्) अन्यदा पूर्वदद्धलन्तलक्षणाया वृद्धेः “नेटि” इति निषेधा-
न्माभवानायीत् । गौरिवाचरति (गवति । जुगाव । अगवीत् । अगावीत्) । “अतो हलादेः”
इति वा वृद्धिः । ओकारवदाचरति । (अवति । अवाञ्चकार) लुङि हलन्तलक्षणाया वृद्धेः
“नेटि” इति निषेधात् (माभवानवीत्) इति । परमरा इवाचरति (परमरायति । परमरायाञ्च-
कार । रायति । रिराय) । ऐकार इवाचरति (आयति, अयांचकार,) परमनौरिवाचरति,
(परमानावयति । परमनावाञ्चकार । नावति । नुनाव) । केवलादौकारात् (आवति, आवां-
चकार,) गोधुगिवाचरति (गोदुहति,) य इवाचरति (ययति,) अनेकाच्त्वात्तादामभावे
(ययाय) । लुङि यान्तत्वाद् वृद्ध्यभावात् (अयीत्), घौरिवाचरति (देवति) । स्वरि-
वाचरति (स्वरति,) फलिवाचरति (फलति,) अनयोर्लुङि “अतो हलादेः” इति विकल्पा-
पवादे “अतो लृान्तस्य” इति नित्यं वृद्धौ (अस्वारीत्, अफालीत्) इति भवति, “चरफलो-
श्च” इत्यत्र न्यासविस्तारयोः फलेर्णौ किपि (फाल्) अयमप्येकदेशविकृतन्यायेन गृह्यत इति
यङ्यल्लुक्कोरभ्यासस्य नुकि (पंपालयते, अपंपालीत्) इत्युक्तं, तदेतत् “उत्परस्यातः” इति
तत्परकरणम् “अतो हलादेः” इत्यादिवन्न केवलनिर्देशार्थमपि तु सवर्णग्रहणनिवृत्त्यर्थमपीत्या-
श्रयणेनान्यथा प्रतिपदोपादानेष्वभिष्यक्तपदार्थानामेव भाष्यादौ ग्रहणस्य स्थितत्वान्नैवं
युज्यते, इदमिवाचरति, (इदामति) । “अनुनासिकस्य क्लृप्तोः” इत्यत्र क्लृप्तादिकिप्
धातोरेव सम्भवतीति तत्साहचर्यात्किञ्चपि धातुविहित एव गृह्यत इति नात्र कावयं दीर्घ
इति केचित्तन्न । अस्य किपः ककारस्यात्र सामान्यग्रहणमन्तरेण प्रयोजनाभावात् । चङि-

वाचरति (चाङति), अणिवाचरति (आणति, राजानति, कुम्भति, अस्वति, पदति, योध-
ति, भिषजति, शम्बति, अङ्गति, पण्यति, त्वदति, मदति,) “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इति त्व-
मौ । युवामिवाचरति आवामिवाचरति, यूयमिवाचरति वयमिवाचरति, (युष्मदति, अस्म-
दति,) युष्मदस्मदोरनेकार्थत्वाच्च त्वमौ विभक्तिपरत्वाभावाच्च युवावौ नापि यूयवयौ ।
त्वात्मतिक्रान्तः अतित्वम् । एवमत्यहं, क्वावतित्वदति अतिमदति “प्रत्ययोत्तरपदयोः” इति
त्वमौ, युवां युष्मानतिक्रान्तः अतित्वयत्यहम्, अत्र द्विवचनत्वे तदाश्रित्ययुवावौ न भवतः
पराभ्यां त्वाहाभ्यां बाधादत्र क्वावपि (अतित्वदति, अतिमदति, मखति, कफति, मन्यति,
वटति, पटति, अकति, कङ्कति, अयति, वेशति, षषति, यशति,) प्रसिद्धा ये हलन्तास्तेषां
कारितणौ टिलोपे “णेरनिटि” इति शेषे लोपे तद्धलन्तत्वं द्रष्टव्यम् ॥

अथैतत्किञ्चिन्ताद्वातोः “क्विप् च” इति कर्तरि क्वा किञ्चिदुच्यते । “यस्त्रयाख्यौ नदी” इती-
कारान्तशब्दरूपं स्त्रयाख्यं नदीसंज्ञकमित्युक्तम्, तत्र कुमार्यादेरेतत्किञ्चिन्तात्कर्त्तरि क्वौ कु-
मारी ब्राह्मण इत्यादौ स्त्रयाख्यत्वाभावाच्च नदीसंज्ञा न प्राप्नोति । तत्रोच्यते, [प्रथमलिङ्गग्रह-
णं च] इति क्विबल्लुकसमासैरन्यलिङ्गत्वेऽपि प्रथमलिङ्गाश्रया नदीसंज्ञा भवतीत्यर्थः । इह
प्रस्तुतत्वाल्लुप्समासौ न प्रदर्श्यते । एवं च कुमारी ब्राह्मण इत्यादौ आचरतिवर्तमानस्य
कुमार्यादेर्नदीसंज्ञायां हे कुमारी ब्राह्मण इत्यादौ “अम्बार्थनघोर्हस्वः” इति हस्वो भवति, (कु-
मार्यै ब्राह्मणाय) इत्यादौ द्विवचने च “आणनघाः” इत्याडागमो “डेराम्नघाम्नीभ्य” इ-
त्यामादेशः, (कुमारीणां ब्राह्मणानाम्) इत्यादौ ‘हस्वनघापः’ इति नुङ्भवति, एवं हे
ब्रह्मबन्धु ब्राह्मण, ब्रह्मबन्धवे ब्राह्मणाय इत्यादौ हस्वादि द्रष्टव्यं, नदीत्वादेव बहवः कुमार्यो
ब्राह्मणा यस्मिन् (बहुकुमारीको देश) इत्यादौ “नघृतश्च” इति क्व भवति, यत्-
पुनरिष्वशनप्रभृतीनां हस्वान्तानां स्त्रयाख्यानां श्रीभ्रुप्रभृतीनामियङुवङ्स्थानानां
च “ङिति हस्वश्च” इति नदीसंज्ञा विकल्पेन तदेवाचारकिञ्चिन्तानां पुंलिङ्गानां [प्रथ-
मलिङ्गग्रहणं च] इति न भवति । तथा च वार्त्तिकम् [हस्वेयङुवङ्स्थानप्रवृत्तौ च]
अत्र भाष्यम्—हस्वौ च इयङुवङ्स्थानौ प्रवृत्तौ च प्राक् प्रवृत्तेश्च स्त्रीवचने एव नदीसंज्ञा
भवति इति वक्तव्यमिति, प्रवृत्तिः क्विवादीनां, तेनार्थान्तरसंक्रान्तिः । (इषवे ब्रा-
ह्मणाय, अशनये ब्राह्मणाय, घेनवे ब्राह्मणाय, श्रिये ब्राह्मणाय, भ्रुवे ब्राह्मणाय,) इत्यादौ
नदीसंज्ञानिमित्तकार्यं न भवतीति, यत्र तु स्त्रीवचनं तत्र (इष्वै ब्राह्मण्यै, इषवे ब्राह्मण्यै, अश-
नये ब्राह्मण्यै, घेनवे ब्राह्मण्यै, घेनवे ब्राह्मण्यै, श्रियै ब्राह्मण्यै, श्रिये ब्राह्मण्यै, भ्रुवै ब्राह्मण्यै भ्रुवे
ब्राह्मण्यै) इत्यादौ पक्षे विस्मयनिबन्धनमपि भवति । यस्त्वपर आह—हस्वौ चेयङुवङ्स्थानौ
च प्रवृत्तौ च प्राक् प्रवृत्तेश्च स्त्रीवचन एव नदीसंज्ञा भवति इति वक्तव्यमित्यत्र क्वचिद्भाष्य-
कोशेष्वस्त्रीवचन एव नदीसंज्ञा भवति इत्यकारप्रश्लेषेण पाठः सोपपाठ इति कैयटे उक्तम्, एवं
कुमारीमिच्छति कुमारीयतीत्यादेः क्वावल्लोपयोः कुमारी ब्राह्मण इत्यादौ द्विवचनेषु कुमार्यै
ब्राह्मणायेत्यादि द्रष्टव्यम् ।

इदमपरं क्वौ कार्यं विचार्यते । युष्मदस्मदोर्धुष्मानाचष्टे अस्मानाचष्टे इति णौ टिलोपे-
ऽनेकार्थत्वेन “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इति त्वमथोरभावाद्युष्म् अस्म् इति मान्ते युष्मदस्मदी
भवतस्तत्र तु कृदन्तत्वाद्भिभक्तिष्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्युष्मदस्मदाश्रया विभक्त्यादेशाः
प्रकृत्यादेशाश्च त्वादयो भवन्तीत्येके, तन्मते “यूयवयौ जसि” “त्वाहौ सौ” “तुभ्यमहौ
हसि” “तवममौ हसि” इति योगचतुष्टयविषये प्रकृतेर्युयादयो भवन्ति, तथा “युष्मदस्मद्भ्यां
हसोऽश्” “हे प्रथमयोरम्” “शसो न” “भ्यसोभ्यम्” “पञ्चम्या अत्” “एकवचनस्य च”
“सामआकम्” इतियोगसप्तकविहिता विभक्त्यादेशाश्च भवन्ति, एवं “युष्मदस्मदोरनादे-
शे” “द्वितीयायां च” “प्रथमायाश्च द्विवचनेभाषायाम्” इत्यात्वं “योऽचि” इति यत्वं, “शेषे
लोप” इत्यन्तलोपश्च यथायोगं भवति, अत्र “युष्मदस्मदोरनादेशे” इत्यात्वं “योऽचि” इत्य-
जादौ यत्वविधानात् हलादाववशिष्यते ॥

अथ रूपाणि—(त्वम्, अहं, युषाम्, आसाम्,) विभक्तिपरत्वेऽपि युवावौ प्रकृत्या-
 र्थत्वाभावात् भवतः, (युयं, वयं, युषामासां, युवान्, आसान्, युष्यः, अस्यः, युषाभ्या-
 म्, असाभ्यां, युपाभिः, असाभिः, तुभ्यं, मह्यं, युपाभ्याम्, असाभ्यां, युपभ्यम्, असभ्य-
 म्,) “भ्यसोभ्यम्” इति अभ्यमादेशपक्षे इदं रूपम्, अन्यदा शेषे लोपे पदकार्यं जसत्वाद्वा
 युद्धभ्यमडभ्यमिति भाव्यम्, (युषत्, असत्, तव, मम, युष्योः, अस्योः, युषाकम्, असाकं,
 युष्यि, अस्यि, युष्योः, अस्योः, युपासु, असासु,) युवामाचष्टे आवामाचष्ट इति णौ क्वौ
 णेश्र लोपे विभक्तौ पूर्ववत् “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इति त्वमयोः युष्मदस्मदोरेकार्थत्वाभावा-
 दभावः, अस्ति द्वयर्थत्वं विभक्तिपरत्वं चेति युवावौ भवतः । तत्र “युयवयौ जसि” इत्यादि
 योगचतुष्टयविषये परत्वाद्युयादयो भवन्ति, अत्र रूपाणि । (त्वम्, अहं, युवाम्, आवां,
 यूयं, वयं, युवान्, आवान्, युवया, आवया, युवाभ्याम्, आवाभ्यां, युवाभिः, आवाभिः,
 तुभ्यं, मह्यं, युवाभ्याम्, आवाभ्यां, युवत्, आवत्, युवाभ्याम्, आवाभ्यां, युवत्, आ-
 वत्, तव, मम, युवयोः, आवयोः, युवाकम्, आवकं, युवयि, आवयि, युवयोः, आवयोः,
 युवासु, आवसु,) विभक्त्यादेशादि पूर्ववत्, त्वामाचष्टे मामाचष्ट इति णौ “प्रत्ययोत्तरप-
 दयोश्च” इति त्वमयोः, “प्रकृत्यैकाच्” इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे णेश्र क्वौ लोपे त्वाद्
 माद् इति भवतः, अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिर्नेति भवादिनां त्वद् मद् इति भवतस्तत्र विभ-
 क्तिषु मपर्यन्तस्थाभावाद्युयादयो न भवन्ति, तत्र रूपाणि । आदितः पञ्चसु वचनेषु त्वां मा-
 मिति, वृद्धिर्नेति वादिनां सुजसोः शेषे लोपेन दकारलोपे त्वं मम् इति भवतः (त्वान्, मा-
 न्, त्वाया, माया) अवृद्धिपक्षे (त्वया, मया, त्वाभ्यां, माभ्यां, त्वाभिः, माभिः) एवं
 “ङे प्रथमयोरम्” इत्यमि शेषेलोप “आतो धातोः” इत्याकारलोपः (त्वां, मां, त्वाभ्यां,
 माभ्यां,) भ्यमादेशे पूर्ववच्छेषे लोपे (त्वाभ्यम्, आभ्यम्) इति भवति, पूर्ववल्लोपे, अभ्य-
 मादेशपक्षे आल्लोपे च (त्वभ्यं, मभ्यम्) इति भवति, अवृद्धिपक्षे शेषलोपे (त्वभ्यम्,
 मभ्यम्,) अङ्गवृत्तपरिभाषया “बहुवचने ज्ञल्येत्” इत्येत्वं न भवति, (त्वत्, मत्,) पूर्वव-
 च्छेषेलोपाल्लोपौ, (त्वाभ्यां, माभ्यां, त्वत्, मत्, त्व, म,) पूर्ववच्छेषेलोपाल्लोपौ (त्वा-
 योः, मायोः, अवृद्धिपक्षे (त्वयोः, मयोः, त्वाकं, माकं, त्वायि, मायि, त्वायोः, मायोः,)
 अवृद्धिपक्षे (त्वयि, मयि) इत्यादि, (त्वासु मासु,) अत्र येषां दर्शनं णौ त्वमयोः परप-
 र्वत्वात् पूर्वमनेकाच्त्वेन दिलोपे वृद्धौ पुकि क्वौ णेलोपे (त्वापि मापि) इति भवत इति,
 तेषामपि पूर्ववत् शेषे लोपादिषु वृद्धिपक्षे यानि रूपाणि तानि द्रष्टव्यानि । ननु युष्मदस्मदो-
 र्मान्तत्वे कथं युयादयः प्रदर्शिताः । यतस्ते “मपर्यन्तस्य” इत्यधिकारे विधीयन्ते, “मपर्य-
 न्तस्य” इति च युष्मदस्मदभ्यां वैयधिकरण्येन सम्बध्यते, “व्यपदेशिवद्भावश्चाप्रातिपदिकेन”
 इति प्रतिषिध्यते, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं सामानाधिकरण्येन सम्बन्धे मान्तयोरदेशप्रसङ्गात्
 उच्यते । अत्र मान्तस्येति वचनेनाप्युक्तेऽथ सिद्धे परिग्रहणसामर्थ्यात् अप्रातिपदिकेनेत्यस्या-
 प्रवृत्तेः, व्यपदेशिवद्भावसिद्धेः । अपरे पुनराहुः, सति शेषे पर्यन्तशब्दो वर्तते, तेन मान्तयोः
 युष्मदस्मदोर्युयादेशेन न भवितव्यमिति तन्मते पूर्वं “यूयवयौ जसि” इत्यादियोगचतुष्टय-
 स्यात्प्रवृत्तेर्युवाद्यादेशाभावः, तत्र रूपाणि (युषम् असम्,) “ङे प्रथमयोरम्” इत्यमि “शे-
 पेलोप” इत्यन्तलोपः सुजसोर्द्विवचने तु “प्रथमायाश्च द्विवचने” इत्यात्वम् (युषाम्, असा-
 म्,) चतुर्थ्येकवचने तुभ्यमद्यादेशाभावात् “ङे प्रथमयोरम्” इत्यमि शेषे लोपे (युषम्,
 असम्,) पष्ठ्येकवचने “युष्मदस्मदभ्यां ङसोऽश्” इति अशादेशे “तवमसौ ङसि” इति
 तवममयोरभावे शेषे लोपे युष असेति भवति, इदं च शेषे लोपप्रदर्शनं शेषे लोप इत्यस्य शेषे
 विभक्तौ पर इत्यर्थपक्षे, यदा तु मात् परत्वशेषत्वमिति पक्षस्तदा शेषेलोपाभावान्मकारस्य
 श्रवणं भवतीति युष्मम् अस्ममित्यादि भवति ॥

इति श्रीसायणेन विरचितेयं प्रत्ययान्तनामधातुवृत्तिः समाप्ता ॥

शुभं भवतु

अथ माधवीयधातुवृत्तौ प्रसङ्गोपात्तग्रन्थकृतां नामपरिचायकं पत्रम् ।

पुरुषकारः ।
 स्वामी ।
 हेलाराजः ।
 मैत्रेयः ।
 दैवपुरुषकारौ ।
 भट्टभास्करः ।
 क्षीरस्वामी ।
 शाकटायनः ।
 गुप्तः ।
 चन्द्रः ।
 वर्धमानः ।
 हरदत्तः ।
 गणरत्नः ।
 महोदधिकारः ।
 दुर्गः ।
 भोजः ।
 वामनः ।
 शाकलः ।
 जिनेन्द्रः ।
 इन्दुः ।
 श्रीभद्रः ।
 कैयटकारः ।
 वाष्प्यायणिः ।
 भाव्यकारः ।
 पतञ्जलिः ।
 आचार्याः ।
 वृत्तिकारः ।
 सुभृतिः ।
 सुबोधिनीकारः ।
 भागुरिः ।
 यादवप्रकाशः ।
 प्रदीपकृत् ।
 आभरणकारः ।
 काश्यपः ।
 गणकारः ।
 श्रीकरः ।

न्यासकृतः ।
 सूत्रकारः ।
 सुधाकरः ।
 श्रीकराचार्यः ।
 भोजः ।
 राजानकः ।
 धनपालः ।
 जयादित्यः ।
 बोधिन्यासकृतः ।
 वासुदेवः ।
 तरङ्गिणीकारः ।
 देवः ।
 केशवस्वामी ।
 शिवस्वामी ।
 दौर्गाः ।
 आत्रेयः ।
 सोरदेवः ।
 चान्द्रः ।
 कौमारः ।
 सुधाकरकारः ।
 प्रक्रियारत्नकारः ।
 सम्मताकारः ।
 रामदेवमिश्रः ।
 कौशिकः ।
 विज्ञानेश्वरः ।
 रक्षितः ।
 व्याघ्रभृतिः ।
 दण्डनाथः ।
 प्राचीनाः ।
 न्यासकारः ।
 भोजराजः ।
 पूर्णचन्द्रः ।
 नन्दी ।
 भोजः ।
 यज्ञनारायणः ।

इति माधवीयधातुवृत्तौ प्रसङ्गोपात्तग्रन्थकृतां नामपरिचयः ।

अथ माधवीयधातुवृत्तौ प्रसङ्गोपात्तग्रन्थानाम्
परिचायकं पत्रम् ।

मैत्रेयेन्द्रन्यासः ।

रक्षितः ।

पदमञ्जरी ।

वृत्तिः ।

षेदः ।

भट्टिः ।

वृत्तिप्रदीपः ।

थादवप्रकाशः ।

निघण्टुः ।

न्यासः ।

प्रातिशाख्यम् ।

प्रकाशः ।

बाधिन्यासः ।

कैयटः ।

शाकटायनवृत्तिः ।

गणरत्नः ।

महोदधिः ।

वृत्तिन्यासः ।

गणवृत्तिः ।

वैजयन्तिः ।

प्रक्रियारत्नः ।

उद्योतः ।

तरङ्गिणी ।

शाकटायनसूत्रव्याख्या ।

अमोघा ।

सम्मता ।

उणादिवृत्तिः ।

अमरः ।

हेलाराजीयम् ।

वृत्तिव्याख्या ।

कोशः ।

इति माधवीयधातुवृत्तौ प्रसङ्गोपात्तग्रन्थानाम्परिचयः ।

अथ पाणिनिव्याकरणग्रन्थकाराणां

नामकृतिपरिचायकं पत्रम् ।

पाणिनिः ।	सूत्रपाठः, धातुपाठः, गणपाठः ।
वररुचिः ।	सूत्रवार्तिकपाठसूत्रवृत्तिः । (वाररुचसंग्रहः)
कात्यायनः ।	सूत्रवार्तिकपाठः ।
व्याडिः ।	संग्रहः । परिभाषावृत्तिः
पतञ्जलिः ।	महाभाष्यम्
हरिः ।	महाभाष्यव्याख्या (वाक्यपदीयम्)
हेलारोजः ।	व्यापदीयव्याख्या । (किरणप्रकाशः)
पुञ्जराजः ।	वाक्यपदीयव्याख्या
कैयटः ।	महाभाष्यव्याख्या । (प्रदीपः)
नीलकण्ठः ।	प्रदीपटीका (कैयटप्रकाशः)
रामचन्द्रस्वरस्वती ।	" " (विवरणम्)
नारायणः ।	" " (विवरणम्)
" "	वाररुचसंग्रहटीका । (दीपप्रभा)
" "	सूत्रवृत्तिः । (शब्दभूषणम्)
रामकृष्णानन्दः ।	महाभाष्यटीका ।
शिवरामेन्द्रः ।	" "
" "	सूत्रवृत्तिः ।
लक्ष्मणसुरिः ।	" " (आदशः)
व्याघ्रभूतिः ।	सूत्रवार्तिकम् ।
कुणिः ।	सूत्रवृत्तिः ।
विट्ठलः ।	सूत्रवृत्तिः ।
जयन्तः ।	सूत्रवृत्तिटीका
जयादित्यवामनौ ।	पाणिनिसूत्रवृत्तिः (काशिका)
हरदत्तः ।	काशिकाव्याख्या । (पदमञ्जरी)
रङ्गनाथः ।	पदमञ्जरीव्याख्या । (मकरन्दः)
न्यासकारः ।	" " (न्यासः)
शिवभट्टः ।	न्यासव्याख्या (कुङ्कुमविकाशः)
महामिश्रः ।	" " (व्याकरणप्रकाशः)
जिनेन्द्रबुद्धिः ।	" " (विवरणव्याख्याशका)
वासुदेवः ।	" " (काशिकावृत्तिसारः)
विप्रराजेन्द्रः ।	सूत्रविवरणम् । (शब्दामृतम्)

उदयनः ।

सीरदेवः ।

” ”

रामचन्द्रः ।

विट्ठलः ।

शेषकृष्णः ।

” ”

” ”

रामचन्द्रशेषः ।

जयन्तः (मधुसूदनपुत्रः) ।

बारणोवतेशः ।

रामभट्टः ।

विश्वकर्मा ।

हरिवल्लभः ।

कृष्णमिश्रः ।

नागेशः ।

” ”

” ”

” ”

” ”

” ”

भट्टोजीदीक्षितः ।

” ”

” ”

हरिदीक्षितः ।

कल्याणमल्लः ।

कृष्णमिश्रः ।

” ”

” ”

चक्रपाणिशेषः ।

जगन्नाथः ।

ज्ञानेन्द्रसरस्वती ।

कृष्णमौनिः ।

” ”

अनन्तः ।

नीलकण्ठः ।

वासुदेवः ।

रामकृष्णः ।

उदयङ्करः ।

” ”

सूत्रवृत्तिः । (मितवृत्त्यर्थसंग्रहः)

” ”
परिभाषावृत्तिः ।

प्रक्रियाकौमुदी ।

प्रक्रियाव्याख्या । (प्रसादः)

” ”
पदचन्द्रिका ।

स्फोटतत्त्वनिरूपणम् ।

प्रक्रियाकौमुदीटीका (गूढभाववृत्तिः)

” ” (तत्त्वचन्द्रः)

” ” (अमृतसृतिः)

” ” ”

” ” (सत्प्रक्रियाव्याकृतिः)

कौस्तुभव्याख्या । (दर्पणा)

” ” (भावदीपः)

” ” (विषयी)

कैयटव्याख्या (उद्योतः)

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या (बृहच्छब्देन्दुशेखरः)

” ” ” (लघुशब्देन्दुशेखरः)

परिभाषेन्दुशेखरः

बृहन्मञ्जूषा । लघुमञ्जूषा । परमलघुमञ्जूषा ।

सूत्रव्याख्या (सिद्धान्तकौमुदी)

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या (प्रौढमनोरमा)

सूत्रव्याख्या (शब्दकौस्तुभः)

मनोरमाव्याख्या-बृहच्छब्दरत्नम् । लघुशब्दरत्नम् ।

” ” ” (शब्दरत्नदीपः)

मनोरमाव्याख्या । (कल्पलता)

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या । (रत्नार्णवः)

लघुमञ्जूषाटीका (कुञ्जिका)

मनोरमाखण्डनम् ।

मनोरमाकुचमर्दिनी ।

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या (तत्त्वबोधिनी)

” ” ” (सुबोधिनी)

” ” ” (स्फोटचन्द्रिका)

सिद्धान्तकौमुदीटीका (बालमनोरमा)

” (वैयाकरणसिद्धान्तरहस्यम्)

” ” ” ”

” ” (वैयाकरणसिद्धान्तरत्नाकरः)

परिभाषाप्रदीपाचिः ।

लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्या (ज्योत्स्ना)

बालम्भटः ।

” ”

” ”

” ”

” ”

” ”

राजारामः ।

भैरवमिश्रः ।

” ”

” ”

” ”

धुसेलसदाशिवभट्टः ।

पाठकः ।

” ”

अभ्यंकरभास्करशास्त्री ।

गजेन्द्रगडकरराघवाचार्यः ।

” ”

” ”

अभ्यंकरवासुदेवशास्त्री ।

” ”

लक्ष्मीनृसिंहः ।

इन्द्रदत्तः ।

विश्वेश्वरतीर्थः ।

तारानाथः ।

वरदराजः ।

मौनिजयकृष्णः ।

विश्वेश्वरः ।

सदाशिवमिश्रः ।

अन्नभट्टः ।

धरणीधरः ।

तारेरामचन्द्रभट्टः ।

बलरामः ।

माधवः ।

रक्षितः ।

वर्धमानः ।

शरणदेवः ।

वोपदेवः ।

श्रीपतिः ।

” ”

पुरुषोत्तमः ।

उद्योतटीका (छाया)

शब्देन्दुशेखरटीका (चिदस्थिमाला)

शब्दरत्नव्याख्या (भावप्रकाशः)

कौस्तुभव्याख्या । (उद्योतः)

परिभाषेन्दुशेखरटीका (गदा)

लघुसंज्ञपाटीका (कळा)

लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्या ।

” ” ” (चन्द्रकला)

वैयाकरणभूषणसारटीका (परीक्षा)

परिभाषेन्दुशेखरव्याख्या (भैरवी)

शब्दरत्नव्याख्या । (भैरवी)

लघुशब्देन्दुव्याख्या (सदाशिवभट्टी)

” ” (पाठकी)

परिभाषेन्दुशेखरटीका (पाठकी)

लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्या (विवरणम्)

” ” ” (विषमो)

परिभाषेन्दुशेखरटीका (त्रिपथगा)

कौस्तुभव्याख्या (प्रभा)

लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्या । (गूढार्थप्रकाशः)

परिभाषेन्दुशेखरटीका । (तत्त्वादर्शः)

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या ।

” ” ”

” ” ”

” ” ” (सरला)

सूत्रव्याख्या (लघुकौमुदी । मध्यकौमुदी)

” ” (लघुकौमुदीव्याख्या । मध्यकौमुदीव्याख्या)

सूत्रवृत्तिः (व्याकरणसुधामहानिधिः)

” ” (गुढार्थदीपिनी)

” ” ”

” ” (वैयाकरणसर्वस्वम्)

” ” ”

” ” धातुप्रकाशः ।

धातुपाठटीका (धातुवृत्तिः)

” ” (धातुप्रदीपः)

गणपाठटीका । (गणरत्नमहोदधिः)

परिभाषाटीका । (दुर्घटवृत्तिः)

” ” (कामधेनुः)

” ” (ज्ञानदीपिका)

शब्दरत्नव्याख्या (भैरवी)

प्रयोगरत्नमाला ।

विश्वरूपः ।

रत्नेशः ।

” ”

कौण्डभट्टः ।

वनमाली ।

हरिवल्लभः ।

मन्नुदेवः ।

” ”

महानन्दः ।

नीलकण्ठः ।

इन्दिरापतिः ।

भीमभट्टः ।

शङ्करभट्टः ।

लक्ष्मीनृसिंहः ।

द्विवेदीहरिनाथः ।

विष्णुभट्टः ।

राजारामदीक्षितः ।

विष्णुरामः ।

कुण्डुशास्त्री ।

रामभद्राश्रमः ।

अनन्तभट्टः ।

गोडबोलेनारायणशास्त्री ।

” ” ”

हरियशोमिश्रः ।

म. म. पटवर्धनतात्याशास्त्री ।

म० म० जयदेवमिश्रः ।

म० म० पर्वतीयनित्यानन्दपन्तः ।

म० म० भारद्वाजगोविन्दशास्त्री ।

विश्वरूपनिबन्धः ।

लक्षणसङ्ग्रहः ।

स्फोटसिद्ध्यन्यायविचारः ।

वृहद्वैयाकरणभूषणम् । वैयाकरणभूषणसारः ।

वैयाकरणभूषणटीका । (मतोन्मज्जिनी)

वैयाकरणभूषणसारटीका । (लघुभूषणकान्तिः)

वैयाकरणभूषणसारटीका । (वृहद्वर्षणा । लघुद्वर्षणा)

परिभाषेन्दुटीका । (दोषोद्धरणम्)

वैयाकरणभूषणसारटीका

पाणिनीयदीपिका ।

परिभाषेन्दुशेखरटीका (परीक्षा)

(भौमी)

(शाङ्करी)

(त्रिशिखा)

(अकाण्डताण्डवम्)

(चिच्चन्द्रिका)

लघुमञ्जूपाटीका

परिभाषाप्रकाशः

परिभाषाभास्करः

सिद्धान्तचन्द्रिका ।

शब्दसुधा ।

प्रातिपदिकसंज्ञावाङ्मयः ।

वाक्यवादः

वाक्यवादटीका । (वाक्यदीपिका)

परिभाषेन्दुटीका (भूतिः)

” ” (विजया)

शब्देन्दुशेखरटीका (शास्त्रार्थरत्नावली)

शब्देन्दुशेखरटीका । (दीपकम्)

परिभाषेन्दुशेखरटीका (जटाजूटः)

इति पाणिनिव्याकरणग्रन्थकाराणां नामकृतिपरिचयः ।

अथ माधवीयधातुवृत्तिस्थधातूनाम—

अकारादिक्रमेण सूची ।

ॐ

धातुनाम	सु. अं.	पृ. अं.	धातुनाम	सु. अं.	पृ. अं.
अ			अभ्र	१४९	१०७
अक	७८०	१३७	अम	१८५	३९०
अकि	८७	५५	अम	४६१	९४
अक्षू	६४४	११९	अय	४७०	९७
अगद	३७	४०५	अरर	१८	४०५
अगि	१४३	५८	अर्क	१०९	३८५
अवि	१०७	५७	अर्च	२०२	६७
अङ्कु	३८२	४०१	अर्च	२६८	३९४
अङ्ग	३८३	४०१	अर्ज	१९०	३९०
अजि	२५०	३९३	अर्ज	२२२	७०
अञ्चु	१८६	६४	अर्ज	२२८	७०
अञ्चु	२०३	३९१	अर्द	५५	५२
अञ्चु	८४७	१५४	अर्द	२८७	३९५
अञ्जु	२१	३३३	अर्ध	५७६	१११
अट	२९२	७३	अर्ह	१९६	३९१
अट्ट	२५१	७३	अर्ह	७२७	१२९
अट्ट	८७	३८०	अल	५१०	१०३
अटि	२५८	७३	अव	५९२	११३
अड	३५४	८२	अश	५१	३७४
अड्ड	३४४	८१	अशू	१८	३१९
अण	६७	२९८	अस	५५	२६०
अण	४४०	९२	अस	८७१	१५८
अत	३८	४६	असु	१०१	३०६
अति	६१	५२	असु	४	४०४
अद्	१	२१५	अस्त	९७	३८५
अदि	६२	५२	अह	२६	३२२
अन	६०	३६४	अहि	६२६	११७
अनो	६६	२९८	अहि	२६०	३९३
अन्ध	३८०	४०१	अंश	३७२	४००
अब	४१२	८८			
अवि	३७५	८४	आ		
			आञ्जि	२०७	१६८

धातुनाम	सु. अं.	पृ. अं.
आण्लु	१४	३१८
आण्ल	२९७	३९६
आस	११	२३१
इ		
इक्	३७	२६२
इख	१३७	५८
इखि	१३८	५८
इगि	१९०	५८
इङ्	३६	२९०
इङ्	३६	२८९
इज	१८०	६३
इट	३१६	७९
इण्	३६	२४६
इदि	६३	५३
इन्धी	११	३६०
इयस्	९	४०४
इरज्	८	४०४
इर्ये	५०६	१०२
इल	७६	३३२
इल	१२६	३८६
इवि	५७९	११२
इष	७०	३३२
उष	२०	२८६
हष	५३	३७४
इषुध	२१	४०६
ई		
ईक्ष	६०२	११४
ईड	१३३	३८७
ईलि	१३९	५८
ईड	९	२३०
ईर	८	२३०
ईर	२७०	३९४
ईसा	१०	२३१
ईप	६०३	११४
ईष	६७१	१२२
ईह	६२३	११६
ईर्ये	५०६	१०२

धातुनाम	सु. अं.	पृ. अं.
उ		
उक्ष	६४७	१२०
उख	१२६	५८
उखि	१२६	५८
उक्	१३४	१८६
उच	११६	३०८
उच्छि	२१३	६८
उछि	१४	३२७
उच्छी	२१४	६९
उच्छी	१६	३२७
उज्झ	२४	३२८
उठ	३३४	८१
उध्रस	५२	३७४
उध्रस	२०७	३९१
उन्दी	२०	३६३
उठज	२३	३३८
उभ	३९	३२९
उम्भ	४०	३२९
उरस	३८	४०६
उर्द	२०	४४
उर्वी	५६१	१०९
उष	६८३	१२३
उपस	१०	४०४
उहिर्	७२६	१२८
ऊ		
ऊन	३४६	३९८
ऊयी	४७९	९८
ऊर्ज	१६	३७९
ऊर्णुज्	२८	२४२
ऊष	६७०	१२२
ऊह	६३९	११८
ऋ		
ऋ	९१८	९७९
ऋ	१६	२७९
ऋच्	२२	३२७
ऋच्छा	१६	३२७
ऋज	१७४	६२
ऋजि	१४६	६२

धातुनां सूची ।

३

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
क्रणु	५	३५६
क्रति	१	४०६
क्रधु	२५	३२१
क्रधु	१३६	३११
क्रफ	३५	३२९
क्रम्फ	३६	३२९
क्रपी	७	३२५
क्र	२६	३६९
ए		
एज	१७७	६३
एजृ	२३१	७१
एठ	२६४	७४
एध	२	३३
एला	२७	४०५
एष्ट	६०७	११५
एष्ट	६१०	११५
ओ		
ओष्टु	११८	५८
ओणु	४५०	९३
ओलडि	९	३७९
क		
कक	९०	५६
ककि	९४	५७
कख	११७	५८
कडे	७७२	१३६
कगे	७७९	१३७
कच	१६६	६१
कचि	१६७	६१
कठी	३१७	७९
कटे	२९१	७६
कठ	३२९	८१
कठि	२६१	७३
कठि	३०५	३१६
कड	३५६	८२
कड	९८	३३५
कडि	४८	३८१
कड्ड	३४५	८१
कण	७८२	१३७
कण	४४५	९२

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
कण	१८०	३९०
कण्ड	२७९	७५
कण्डूष	१	४०४
कत्थ	३७	४६
कत्र	३६८	३९९
कथ	७८८	१३७
कथ	३०९	३९७
कदि	७६०	१३५
कदि	७०	५४
कनी	४५६	९३
कांप	३७२	८३
कवृ	३७७	८४
कमु	४३९	९१
कर्ज	२२६	७०
कर्ण	३७९	४०१
कर्द	५९	५२
कर्व	४१७	८८
कर्व	५७३	१११
कल	३२३	३९८
कल	४९३	१००
कल	७०	३८२
कल	४९४	१००
कवि	५९०	११२
कष	६७२	१२२
कस	८४५	१५४
कसि	१४	२३३
कसि	२५३	३९३
काक्षि	६५६	१२१
काचि	१६८	६१
काडु	३५१	८२
काश्व	६३८	११७
काश्व	५४	२९४
कासु	६१४	११५
कि	१९	२८०
किट	२९८	७७
किट	३१६	७९
कित	१७३	२०१
किल	७२	३३२
कीट	१०६	३८५

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
कील	५१८	१०४	कुह	३५७	३९९
कु	३१	२४३	कृज	२२१	७०
कुक	९१	५६	कूट	३४८	३९८
कुकि	१२०	३८६	कूट	१६७	३८८
कुङ्	९३२	१८५	कृण	१५५	३८८
कुङ्	११७	३३६	कूल	५१९	१०४
कुच	८६	३३४	कृ	२५	३६९
कुच	८४२	१५३	कृन्	७	३१५
कुच	१८३	६३	कृन्	१०	३५८
कुचु	१९७	६६	कृड	१००	३३५
कुच्य	१८३	६३	कृती	१५१	३४६
कुट	८४	३३३	कृती	१०	३५०
कुट	१६८	३८८	कृप	३२७	३९८
कुट्ट	२४	३९०	कृपू	७५०	१३२
कुठि	३३८	८१	कृश	११९	३०९
कुड	१०१	३३५	कृष	९७०	२००
कुडि	३१९	८०	कृष	६	३२४
कुडि	२६७	७४	कृ	१२५	३३८
कुडि	४९	३८१	कृन्	१३	३६७
कुण	५४	३३१	कृत	११८	३८६
कुण	३५१	३९९	कल्प	२१३	३९२
कुत्स	१६३	३८८	केष्ट	३६५	८३
कुषुम	१३	४०४	केला	२८	४०५
कुथ	११	२८४	केलु	५३०	१०५
कुथि	४३	४८	कै	९०२	१६९
कुद्रि	७	३७९	कनसु	६	२८३
कुन्ध	४२	३७३	कनून्	८	३६६
कुप	२४४	३९२	कनूयी	४८१	९८
कुप	१२४	३१०	कमर	५४८	१०७
कुषि	४२३	८८	क्रदि	७४	५४
कुमार	३३५	३९८	क्रदि	७६१	१३५
कुर	६०	३३१	क्रन्द	१९२	३९१
कुर्द	२१	४४	क्रप	७५९	१३५
कुल	८२७	१४५	क्रमु	४६७	९५
कुनि	२३०	३९३	क्रीन्	१	३६४
कुष	४६	३७३	क्रीडु	३४६	८२
कुस	११०	३०८	क्रुञ्च	१८४	६३
कुसि	२२८	३९२	क्रुध	८१	३०१
कुस्म	१७७	३८९	क्रुश	८४१	१५२

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
कलथ	७८९	१३७
कलदि	७६२	१३५
कलदि	७२	५४
कलमु	९९	३०६
किलदि	१६	४२
मिलदि	७३	५४
किलदू	१३३	३१०
कलीवृ	३७८	८४
किलभा	५३	२९३
किलगु	५०	३७४
कलेश	५९९	११४
कण	४४६	९२
कथे	८३१	१४८
क्षजि	८७	३८३
क्षजि	७५७	१३४
क्षण	७८४	१३७
क्षणु	३	३५६
क्षपि	८६	३८३
क्षमू	९८	३०६
क्षमूष्	४३८	९०
क्षर	८३६	१४९
क्षल	६३	३८२
क्षि	१२३	३३७
क्षि	२९	२२२
क्षि	२३३	७१
क्षिणु	४	३५६
क्षिष	५	३२४
क्षिष	१४	२८४
क्षीज	२३४	७२
क्षीवृ	३७९	८४
क्षीवु	५६०	१०९
क्षीष	३५	३७०
क्षु	२५	२४१
क्षुदिर्	६	३४९
क्षुध	८२	३०२
क्षुभ	४७	३७३
क्षुभ	७३८	१३०
क्षुभ	१३०	३१०
क्षुर	६३	३३१

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
क्षै	८९७	१६८
क्षोट	३३३	३९८
क्षगु	२६	२४१
क्षमायो	४८२	९८
क्षमील	५१४	१०४
क्षिवदा	१३५	३११
क्षिवदा	९५९	१९०
क्ष्वेलु	५३२	१०५
ख		
खच	५९	३७५
खज	२३०	७१
खजि	२३१	७१
खट	३०६	७८
खट्ट	९८	३८५
खड	४६	३८९
खडि	४७	३८१
खडि	२८०	७५
खद	५०	५१
खनु	८६३	१७५
खर्ज	२२७	७०
खर्द	६०	५२
खर्व	४१८	८८
खर्व	५७४	१११
खल	५३८	१०६
खष	६७३	१२२
खाट	४९	५०
खिट	२९९	७७
खिद	१५२	३४६
खिद	१२	३५१
खिद	६२	२९७
खुगु	१९८	६६
खुडि	५१	३८१
खुर	६१	३३१
खुर्द	२२	४४
खेट	३३२	३९८
खेला	२९	४०५
खेल	५३१	१०५
खै	८९६	१६८

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
खोर्क	५४५	१०६	गुड	८८	३३४
खोलू	५४४	१०६	गुडि	५०	३८१
ख्या	५०	२५७	गुण	३५२	३९९
ग			गुप	१२५	३१०
गज	२४३	७२	गुप	९५१	१८८
गज	११३	३८५	गुप	२३६	३९२
गजि	२४४	७२	गुप	३९२	८६
गडि	३५७	८२	गुफ	३७	३२९
गडि	६५	५३	गुम्फ	३८	३२९
गण	१११	३९७	गुरी	४६	२९३
गद	५२	५१	गुरी	१२२	३३६
गदी	३१८	३९७	गुर्द	२३	४४
गद्गद	२६	४०५	गुर्द	१३०	३८६
गग्ध	१५०	३८७	गुर्वी	५६६	११०
गम्ल	९६३	१९१	गूर	१६०	३८८
गर्ज	२२४	७०	गृ	९१९	१८०
गर्द	५७	५२	गृ	१७३	३८९
गर्ब	४१९	८८	गृज	२४५	७२
गर्व	५७५	१११	गृजि	२४६	७२
गर्व	३६१	३९९	गृधु	१३७	३११
गहं	६२७	११७	गृह	३५५	३९९
गहं	३०३	३९६	गृह्	६४१	११८
गल	५३९	१०६	गृह्	८८०	१५९
गले	१६५	३८८	गृ	१२६	३४०
गलम	३८९	८६	गृ	२७	३६९
गलह	६२८	११७	गेष्ट	३६६	८३
गवेष	३४१	३९८	गेष्ट	४९८	१०१
गा	२४	२८०	गेष्ट	६०६	११५
गाह्	९३१	१८५	गै	१०१	१६९
गाध	४	३६	गोम	३३४	३९८
गाहू	६४०	११८	गोष्ट	२५४	७३
गु	११५	३३६	गलसु	६२२	११६
गुह्	९३०	१८४	गलुत्तु	११६	६६
गुज	८७	३३४	गलुञ्च	११९	६६
गुजि	२०१	६७	गलेष्ट	३६३	८३
गुद	२४	४४	गलेष्ट	३६७	८३
गुध	१३	२८४	गलेष्ट	४९९	१०१
गुध	४५	३७३	गलै	८८७	१६७
गुड	७६५	१३६	प्रथि	३६	४६

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
ग्रन्थ	४१	३७२
ग्रन्थ	२८४	३९५
ग्रन्थ	२९६	३९६
ग्रस	२१४	३९२
ग्रसु	६२१	११३
ग्रह	६०	३७५
ग्राम	३५०	३९९
गुचु	१९५	६६
घ		
घघ	१५७	६०
घट	२३१	३९२
घट	७५१	१३३
घट	१८८	३९०
घट्ट	९६	३८५
घट्ट	२५६	७३
घटि	२३१	३९२
घरुलु	७०२	१२५
घिणि	४३१	८८
घुह्	९३३	१८५
घुट	१०३	३३५
घुण	५७	३३१
घुण	४३४	८९
घुणि	४३२	८८
घुर	६४	३३१
घुषिर्	६४३	११९
घुषिर्	१९१	३९०
घुसि	६४२	११९
घूर्ण	५८	३३१
घूर्ण	४३५	८९
घूरी	४७	२९३
घृ	९२०	१८०
घृ	१४	२७९
घृणि	४३३	८८
घृणु	७	३५७
घृषु	६९५	१२५
घ्रा	९०९	१७२
घु	११५	३८५
ङ		
ङुह्	९३५	१८५

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
च		
चक	९३	५६
चक	७७१	१३६
चक	६१	३८२
चकासु	६४	२६६
चक्षिह्	७	२२७
चक्षु	१८८	६६
चक्षि	२७५	७४
चते	८५०	१५७
चदि	६८	५४
चदे	८५१	१५४
चन	७९	१३७
चप	३९६	८७
चपि	८५	३८३
चबि	३२६	८८
चमु	४६५	९५
चमु	२८	३२२
चय	४७४	९७
चर	६५२	१०७
चर	२१०	३९२
चरण	२२	४०५
चर्करीतम्	७१	२६८
चर्च	१९	३२७
चर्च	१७८	३९०
चर्च	७०४	१२५
चर्च	४२२	८८
चर्व	५७१	१११
चल	५४३	१०६
चल	७५	३३२
चल	८१७	१४४
चलि	८००	१३९
चल	७४	३८२
चप	८७४	१५९
चह	९२	३८४
चह	७१५	१२७
चह	३२४	३९
चायु	३६५	१५८
चिन्	५	३१३

धातुनाम	सू. अं.	प्र. अं.	धातुनाम	सू. अं.	प्र. अं.
विञ्	९६	३८४	च्युतिर्	४०	४७७
वित	१३९	३८७	छ		
विति	२	३७८	छद्	२९१	३९६
विती	३९	४७	छदि	४३	३८१
चिट्	३१२	७८	छदि	८०१	१३९
चित्र	३७०	४००	छप	३९६	४०१
चित्र	३७१	४००	छमु	४६६	९६
चिरि	३०	३३२	छर्द	६६	३८१
चिल	७४	३३२	छष	८७६	१६९
चिल्ल	६२७	१०६	छिदिर्	३	३४८
चीक	२८६	३९६	छिद्	३७८	४०१
चीव	२३९	३९२	छुट	९६	३३६
चीभृ	३८१	८४	छुप	१३४	३४३
चीवृ	८६४	१६७	छुर	९०	३३४
चुक्	६३	३८२	छुदिर्	८	३६०
चुट	७८	३८३	छुदी	२७९	३९४
चुः	९६	३३६	छेद	३८९	४०१
चुट	१८६	३९०	छो	३८	२९०
चुटि	१२४	३८६	ज		
चुङ्	२६	३८०	जक्ष	६१	२६४
चुङ	११०	३३६	जज	२३९	७२
चुडि	३२१	८०	जजि	२४०	७२
चुङ्	३४३	८१	जट	३०२	७७
चुद	६८	३८२	जन	३३	२८०
चुप	४००	८७	जनी	४१	२९१
चुबि	१०१	३८६	जप	३९६	८७
चुर	१	३७७	जभि	१८१	३९०
चुरण	२३	४०६	जमी	३८६	८६
चुल	६८	३८२	जमु	४६७	९६
चुल्ल	६२६	१०६	जजै	१८	३३७
चूरी	६०	२९३	जजै	७०३	१२६
चूर्ण	१०७	३८६	जल	१०	३७९
चूर्ण	१९	३७९	जल	११८	१४४
चूष	६६२	१२१	जल्प	३९४	८७
चूती	४४	३३०	जष	६७६	१२२
चेल	३२९	१०६	जसि	१३२	३८७
चष्ट	२६३	७३	जसु	१०३	३८७
च्यु	२११	३९२	जसु	१८३	३९०
च्युक्	९३६	१८६	जसु	१३४	३८७

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
जागृ	६२	२६४
जि	५५४	१०८
जि	९२७	१८३
जिवि	५८६	११२
जिरि	३१	३२२
जिषु	६८४	१२३
जीव	५५५	१०९
जु	७	४०७
जुगि	१५५	६०
जुचि	२५८	३९३
जुड	४६	३३०
जुड	९७	३३६
जुड	११२	३८५
जुव	३२	४५
जुष	२९२	३९५
जुषी	८	३२५
जूरी	४८	२९३
जूष	६६८	१२१
जूभि	३८६	८५
जू	२२	३६९
जू	२७४	३९४
जूप्	२२	२८६
जेष्ट	६०८	११५
जेह	६३५	११७
जै	८९८	१६८
ज्या	२८	३६९
ज्युङ्	९३७	१८५
ज्रि	९२८	१८३
ज्वर	७६४	१३५
ज्वल	८१६	१४४
ज्वल	७९२	१३७
जप	९०	३८३
जा	७९९	१३८
जा	१९७	३९१
जा	३६	३७०
झ		
झग	७८१	१३७
झट	३०३	७७
झमु	४६८	९५

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
झप	६७६	१२२
झष	८७६	१५९
झर्झ	७०५	१२५
झर्झ	२०	३२७
झृष्	२३	२८६
ञ		
ञकि	१०४	३८५
ञल	८१९	१४४
ञिकृ	१०३	५७
टीकृ	१०४	५७
द्वल	८२०	१४४
ड		
डप	१४२	३८७
डिप	८९	३३४
डिप	१४३	३८७
डिप	१३७	३८७
डिप	१२३	३१०
डोङ्	९४९	१८७
डोङ	२७	२८८
ढ		
ढौकृ	९८	५७
ण		
णक्ष	६५२	१२०
णल	१३१	५८
णलि	१३२	५८
णट	३०७	७८
णद	२४२	३९२
णद	५४	५१
णभ	१३१	३१०
णभ	४८	३७६
णभ	७४९	१३१
णम	९६२	१९१
णय	४७६	९७
णल	८२३	१४४
णश	८६	३०२
णस	६१८	११६
णह	५८	२९४
णास्	६१६	११५
णिक्ष	६४९	१२०

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
णिजि	१६	२३४	तर्ज	१४७	३८७
णिजिर्	११	२७८	तर्ज	२२५	७०
णिदि	६६	५३	तर्द	५८	५२
णिह	८५६	१५६	तल	६४	३८२
णिवि	५८२	११२	तसि	१९४	३९१
णिल	७९	३३३	तसु	१०४	३०७
णिश	७०९	१२६	तायृ	४८५	९९
णिसि	१५	५३४	तिक	२०	३२०
णीयू	८८५	१६३	तिग	२१	३२०
णीव	५५९	१०९	तिज	११७	३८५
णील	५६६	१०४	तिज	९५२	१८८
णु	२५	२४१	तिम	१६	२८५
णुद	२	३२२	तिपृ	३५८	८२
णुद	१४२	३४४	तिरस	३६	४०५
ण	११३	३३६	तिल	७३	३८२
णेह	८५७	१५६	तिल	७३	३३२
णेष्ट	६०९	११५	तीव	५५८	१०९
त			तीर	३६६	३९९
तक	११४	५८	तुज	२४१	७२
तकि	११५	५८	तुजि	३२	३८०
तक्ष	६५४	१२१	तुजि	२४२	७१
तक्षू	६४५	१२०	तुजि	२२०	३९२
तगि	१४६	५८	तुट	९४	३३४
तक्षु	१८९	६६	तुड	१०४	३३५
तञ्च	२२	३५४	तुडि	२७३	७४
तट	३०५	७८	तुडू	३४७	८२
तड	४५	३८१	तुण	५१	३३०
तडि	२७७	७५	तुत्थ	३९७	४०१
तन्नि	१४४	३८७	तुद	१	३२२
तनु	१	३५५	तुप	४०१	८८
तनु	२९८	३९६	तुप	२९	३२९
तन्तस	१३	४०४	तुम्प	३०	३२९
तप	५१	२९३	तुम्प	४०२	८८
तप	२७७	३९४	तुफ	४०५	८८
तप	९६५	१९६	तुफ	३१	३२९
तसु	९४	३०५	तुम्फ	४०६	८७
तय	४७५	९७	तुम्फ	३२	३२९
तरण	३९	४०५	तुबि	४२५	८८
तर्क	२४५	३९२	तुबि	१२२	३८६
			तुम	१३२	३१०

धातूनां सूची ।

११

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
तुभ	७४०	१३१
तुभ	४९	३७३
तुर	२०	२८०
तुरण	२४	४०५
तुर्वी	५६२	१०९
तुल	६५	३८२
तुष	७६	३००
तुस	६९७	१२५
तुहि	७२४	१२८
तुण	१५५	३८८
तुरी	४४	२९३
तूल	५२१	१०४
तुप	६६३	१२१
तृक्ष	६५०	१२०
तृण	६	३५७
तृदिर्	९	३५०
तृप	८७	३०३
तृप	२७८	३९४
तृप	२७	३२९
तृम्फ	१८	३२९
तृष	१२०	३०९
तृह	१८	३५२
तृहू	६७	३३२
तृहू	६९	३३२
तृ	९५०	१८७
तेज	२२९	७१
तेष्ट	३५९	८२
तेष्ट	३६२	८३
तेष्ट	४९५	१०१
त्यज	९६६	१९७
त्वक्षू	६४३	१२०
त्वगि	१४७	५८
त्वगि	१५३	६०
त्वच	२१	३२७
त्वञ्चु	१९०	६६
त्वरा	७६३	१३५
त्विप	९८१	२०५
त्रकि	९७	५७
त्रदि	६९	५४

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
त्रपूष	३७१	८३
त्रस	२०६	३९१
त्रसि	२२९	३९२
त्रसी	१०	२८३
त्रुट	९३	३३४
त्रुट	१६४	१८८
त्रुप	४०३	८८
त्रुम्प	४०४	८८
त्रुफ	४०७	८८
त्रुम्फ	४०८	८८
त्रैह	९४६	१८६
त्रौक	९९	५७
त्सर	५४७	१०७
थ		
थुड	१०५	३३५
थुर्वी	५६३	१०९
द		
दक्ष	६००	११४
दक्ष	७५८	१३५
दघ	२७	३२२
दण्ड	३८१	४०१
दद	१७	४३
दघ	८	४०
दसु	९५	३०५
दम्भु	२४	३२१
दय	४७७	९८
दरिद्रा	६३	२६५
दल	४४१	१०६
दल	२१६	३९२
दशि	१४०	३८७
दशि	२२९	३९२
दसि	१४१	३८७
दसि	२५१	३९३
दसु	१०५	३०७
दह	९७१	२००
दाञ्	९	२७५
दाण्	९१३	१७५
दान	९७४	२०१

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
दाप्	४९	२५७
दाश	३३	३२२
दाशु	८६७	१५८
दासु	८७८	१५९
दिवि	५८४	११२
दिवु	१	२८०
दिवु	१८९	३९०
दिवु	१७२	३८९
दिश	३	३२३
दिह	५	२२६
दीक्ष	६०१	११४
दीळ	२६	२८७
दीधीह्	६६	२६७
दीपी	४२	२९२
दु	१२५	१८३
दु	१०	३१७
दुर्वी	५६५	१०९
दुल	६६	३८२
दुष	७७	३००
दुःख	३८५	४०१
दुःख	१६	४०५
दुह	४	२२४
दुहिर्	७२५	१२८
दूङ्	२५	२८७
दु	२१	३६८
दु	३४	३२२
दुङ्	१२७	३४१
दुप	८८	३०३
दुफ	३३	३२९
दुभ	२८१	३९५
दुमी	२८०	३९५
दुमी	४३	३३०
दुम्फ	३४	३२९
दुशिर्	१६८	१९८
दुह	७१९	१२८
दुहि	७२०	१२८
दु	७९६	१३८
देङ्	१४३	१८६
देवु	४९६	१०१

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
दैप्	९०७	१७०
दो	४०	२९१
दंश	९६९	१९९
द्यु	२९	२४३
द्युत	७२८	१२९
द्यै	८८९	१६७
द्रवस	३५	४०५
द्रम	४६२	९४
द्रा	४४	२५५
द्राक्षि	६५९	१२१
द्रासु	१२१	५८
द्राहु	२८४	७५
द्राह	६३७	११७
द्रु	९२६	१८३
द्रुण	५६	३३१
द्रुह	८९	३०३
द्रुञ्	९	३६६
द्रैकृ	७८	५५
द्रै	८९०	१६७
द्विष	३	२२४
ध		
धक्	६०	३८२
धन	२२	२८०
धवि	५८९	११२
धाञ्	१०	२७७
धातु	५९३	११३
धि	१२२	३३७
धिक्ष	५९५	११३
धिवि	५८५	११२
धिष	२१	२८०
धीह्	२८	२८८
धुक्ष	५९४	११३
धुञ्	९	३१६
धुट	७३३	१३०
धुर्वी	५६४	१०९
धू	११४	३३६
धूञ्	१५	३६७
धूञ्	२९३	३९५
धूप	३९३	८७

धातूनां सूची ।

१३

धातुनाम	सू. अं.	पृ.अ.	धातुनाम	सू. अं.	पृ.अं.
धूप	२३७	३९२	नर्द	५६	५२
धूरी	४५	२९३	नह	७६९	१३६
धूस	१०५	३८५	नाध्रु	७	३७
धृङ्	३२८	३४१	नाष्ट	६	३७
धृज	२१७	६९	निवास	३४३	३९८
धृजि	२१८	६९	निष्क	१५२	३८७
धृञ्	८८४	१६३	नृतो	९	२८३
धृञ्	९४१	१८५	नृ	७९७	१३८
धृष	३०८	३९६	नृ	२४	३६९
धृषा	२३	३२१			
धृ	२३	३६९			
धेट्	८८६	१६५	पक्ष	१७	३७९
धोक्	५४६	१०६	पचप्	९७६	२०१
ध्मा	९१०	१७२	पचि	११६	३८५
ध्ये	८९२	१६७	पचि	१७२	६१
ध्वन	३४७	३९८	पट	२९३	७६
ध्वज	२१९	६९	पट	३१४	३९७
ध्वजि	२२०	६९	पट	२९७	३९२
ध्वण	४४९	९२	पठ	३२६	८१
ध्वन	८०५	१३९	पठि	२७८	७५
ध्वन	८१३	१४२	पठि	८०	३८३
ध्वसु	७४२	१३१	पण	४३५	८९
ध्वंसु	७४४	१३१	पञ्ज	३१९	२९७
ध्वाक्षि	६६१	१२१	पत्तु	८३०	१४६
ध्वृ	९२१	१८१	पथि	४१	३८१
ध्रज	२१५	६९	पथे	८३२	१४८
ध्रजि	२१६	६९	पद्	६१	३९५
ध्रण	४५५	९३	पद्	३५४	३९९
ध्राक्षि	६६०	१२१	पन	४३६	८९
ध्राखृ	१२२	५८	पम्पस	१४	४४
ध्राहृ	२८५	७५	पय	४७२	९७
ध्रु	११६	३३६	पयस	४०	४०५
ध्रु	९२५	१८३	पर्ण	३९३	४०१
ध्रेक्	७९	५५	पदे	२९	४५
ध्रै	८९१	१६७	पर्प	४०९	८८
न			पर्व	४१३	८८
नक्	५९	३८२	पर्व	५६९	११०
नट	२५६	३९३	पल	८२४	१४५
नट	१२	३७९	पल्यूल	३३९	३९८
नदि	६७	५४	पश	१८४	३९०

धातुनाम	सू. अं.	प्र. अं.	धातुनाम	सू. अं.	प्र. अं.
पव	३२०	३९७	पुप	२१५	३९२
पसि	८१	३८३	पुष	७४	३००
पा	९०८	१७०	पुष	५७	३७५
पा	४६	२५५	पुष्प	१५	२८४
पार	३६५	३१९	पुस्त	५६	३८२
पाल	७५	३८२	पुंस	१०३	३८५
पि	१२१	३३७	पू	१२४	३३८
पिच्छ	४२	३८१	पूइ	१४७	१८६
पिजि	३३	३८०	पूज	१०८	३८५
पिजि	१८	२३५	पूज्	१०	३६६
पिजि	२२	३९२	पूयी	४८०	९८
पिट	३०८	७८	पूरी	४३	२९२
पिठ	३३५	८१	पूरी	२६३	२९३
पिडि	२७१	७४	पूर्व	५६८	११०
पिडि	१३५	३८७	पूर्व	१३१	३८७
पिबि	५८०	११२	पूल	५२२	१०३
पिशा	१५३	३४६	पूल	१०२	३८५
पिषल्ल	१५	३५१	पूष	६६४	१२१
पिस	३४	३८०	पृ	१२	३१८
पिसि	२२७	३९२	पृइ	११८	३३७
पिसु	७०६	१२६	पृच	२६७	३९४
पाइ	३३	२८९	पृची	२०	२३५
पाड	११	३७९	पृची	२५	३५४
पील	५१५	१०४	पृड	४८	३३०
पीय	५५६	१०९	पृण	४९	३३०
पुट	८५	३३४	पृथ	२१	३८०
पुट	२१७	३९२	पृपु	६९२	१२४
पुट	३६७	३९९	पृ	४	२७१
पुटि	२५७	३९३	पृ	१७	३६८
पुट्ट	२६	३८०	पृ	१५	३७९
पुड	१०२	३३५	पेल्ल	५३४	१०६
पुण	५२	३३०	पेवृ	५००	१११
पुथ	१२	२८४	पेसु	७८७	१२६
पुथ	२४०	३१२	पै	१०४	१६९
पुथि	४४	४८	पैण	४५४	९३
पुर	६५	३३१	प्यायी	४८४	९८
पुल	८२६	१४५	प्यैह	१४५	१८६
पुल	६७	३८२	प्रच्छ	१२९	३४१
पुष	६८७	१२३	प्रथ	७५३	१३४

धातूनां सूची ।

१५

धातुनाम	सू. अं.	पृ.अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ.अं.
प्रथ	२०	३७९	ब्ली	३१	३७०
प्रस	७५४	१३४	बष्क	३६९	४००
प्रा	५१	२५८	बस्त	१४९	३९७
प्रीङ्	३६	२८९	बहि	६२४	११६
प्रीञ्	२९४	३९५	बाध्	५	३७
प्रीञ्	२	३६५	बाहू	६३६	११७
प्रुह्	९३७	१८५	बिट	३१४	७८
प्रुष	५५	३७५	बिदि	६४	५३
प्रुषु	६९०	१२४	बिल	७८	३३३
प्रेष	६११	११५	बिष्क	१५१	३८७
प्रोथ्	८५२	१५६	बिस	१०९	३०८
प्ली	३२	३७०	बुक्क	११६	५८
प्लुङ्	९३९	१८५	बुक्क	१७९	३९०
प्लुष	८	२८३	बुध	१४३	१५३
प्लुष	१०८	३०८	बुध	६४	२९७
प्लुष	५६	३७५	बुधिर	८६०	१५६
प्लुषु	६९१	१२४	बुन्दिर	८६१	१५६
प्सा	४५	२५५	हुस	१११	२०८
फ			हुस्त	५७	३८२
फक्क	११४	५७	ब्रून्	३३	२४४
फण	८०६	१४१	ब्रूस	१२८	३८६
फर्त्र	५७०	११०	भ		
फल	५२४	१०५	भक्ष	२३	३८०
फला	५११	१०३	भज	९७८	२०३
फुल	५२६	१०५	भज	१९८	३९१
फेल्	५३६	१०६	भजि	२२४	३९२
ब			भञ्जो	१६	३५१
बद	१५	५१	भट	३०४	७८
बध	१४	३७९	भट	७६८	१३६
बन्ध	९५४	१८८	भडि	२७०	७४
बन्ध	३७	३७१	भडि	५४	३८१
बर्ध	४१५	८८	भण	४४३	९२
बर्ह	६२९	११७	भदि	१२	४२
बर्ह	६३१	११७	भर्त्र	५७२	१११
बर्ह	१२९	३८६	भल	४९१	१००
बल	८२५	१४५	भल्ल	१६६	३८८
बल	९४	३८४	भल्ल	४९२	१००
बलह	६३०	२१७	भप	६८२	१२३
बलह	६३२	१२५	भस	१८	२७९

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
भा	४१	२५४	भ्रेषु	८५९	१५८
भाज	३४४	३९८	भ्रंशु	११७	३०९
भाम	४३७	९०	भ्रंसु	७४३	१३९
भाम	३३०	३९८	भ्लाशु	८१०	१४२
भाष	६०४	११५	म		
भासु	६१५	११५	मकि	८९	५६
मिक्ष	५९८	११३	मख	१०९	५८
मिजि	२२१	३९२	मखि	१३०	५९
मिदिर्	२	३४८	मगघ	१४	४०४
मिषज	१९	४०५	मवि	१४५	५८
मिष्णज	२०	४०५	मधि	१०९	५७
मी	२	२७०	मधि	१५८	६०
भुज	१७	३५२	मच	१६९	६१
भुजो	१३३	३४३	मचि	१७१	६१
भुरण	२५	४०५	मजि	११४	३८५
भुव	२१२	३९२	मठ	३२८	८१
भृ	१	२	मठि	२६०	७३
भृ	३०२	३९६	मडि	५३	३८१
भृष	६६९	१२१	मडि	२६९	७४
भृष	१९४	३९१	मडि	३१८	८०
भृजी	१७६	६२	मण	४४४	९२
भृळ्	५	२७२	मन्नि	१४५	३८७
भृळ्	८८२	१६०	मथि	४६	४८
भृशि	२८२	३९३	मथे	८३३	१४८
भृशु	११६	३०९	मद	१७१	३८९
भृ	१९	३६८	मदि	१३	४२
भेषु	८६८	१५८	मदी	८०३	१३९
भ्यस	६१९	११६	मदी	१००	३०६
अक्ष	८७७	१५९	मन	१७५	३८९
अण	४४८	९२	मन	६८	२९८
असु	८३५	१४८	मनस्	५	४०४
असु	९७	३०६	मनु	९	३५८
अस्ज	४	३२३	मन्तु	२	४०४
आजू	१७९	६३	मन्थ	४२	४८
आजू	८०८	१४२	मन्थ	४०	३७२
आशु	८०९	१४२	मअ	५५१	१०७
ओ	३४	२७०	मय	४७३	९७
ओण	१५६	३८८	मर्व	४१६	८८
ओजु	१७८	६३	मर्व	५७०	११०

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
मल	४८९	१००	मामृ	४६४	९४
मल्ल	४९०	१००	माल	५१२	१०४
मव	५९१	११२	माव	५५७	१०९
मव्य	५०३	१०१	मुच	२०८	३९२
मश	७१०	१२६	मुचि	१५०	६१
मष	६७९	१२२	मुच्छ	१४६	३४४
मसी	११३	३०८	मुज	२४७	७२
मस्क	१०२	५७	मुजि	२४८	७२
मस्जो	१३१	३४२	मुट	३२०	८०
मह	७१६	१२७	मुट	९२	३३४
मह	३२५	३९८	मुट	७९	३८३
महि	६२५	११६	मुठि	२६२	७३
महि	२६२	३९३	मुडि	२७२	७४
महीद्	३३	४०५	मुडि	३२२	८०
मा	५२	२५८	मुग	५३	३३१
माशि	६५८	१२१	मुद	१६	४२
माइ	६	२७२	मुद	२०५	३९१
माइ	३४	२८९	मुर	६२	३३१
मान	९५३	१८७	मुल	६९	३८२
माव	३०१	३९६	मुष	५८	३७५
मार्ग	८३	३८३	मुस	११२	३०८
मार्ग	३०४	३९६	मुह	९०	३८४
माह	८७९	१५९	मुह्	९४८	१८७
मिञ्	४	३१३	म्छी	२१०	६८
मिच्छ	१७	३२७	मुत्र	३६३	२९९
मिदा	१३४	३१०	मुर्वी	५६७	११०
मिदा	७३०	१३०	मूल	५२३	१०४
मिदि	८	३२९	मुष	६६५	१२१
मिह	८५३	१५६	मृश	६५३	१२१
मिल	८२	३३३	मृग	३५६	३९९
मिल	१४५	३४४	मृह्	११९	३३७
मिवि	५८१	११२	मृजू	५६	२६१
मिश	७१०	१२६	मृजू	३०६	३९६
मिश्र	३७५	४००	मृड	४७	३३०
मिष	७१	३३२	मृड	४४	३७३
मिषु	६८६	१२३	मृण	५०	३३०
मिह	९७२	२०१	मृद	४३	३७३
मी	२८३	३९५	मृधु	८५९	१५६
मीड	२९	२८८	मृधु	२५९	१५६
मीञ्	४	३६५	मृष	५६	२९४
			मृष	१४१	३४४

धातुनाम	सू. अं.	पृ.अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ.अं.
मृष	३०७	३९६	युगि	१५४	६०
मृषु	६९४	१२४	युच्छ	२१२	६८
मृ	२०	३६८	युज	६९	२९९
मेह्	९४२	१८५	युज	२६६	३९४
मेह	८५४	१५६	युजिर्	७	३४९
मेधा	८५५	१५६	युज्	७	३६६
मेधा	१२	४०४	युत्	३१	४५
मेधु	८५५	१५६	युध	७५	२९७
मेष्ट	३६८	८३	युप	१३६	३१०
मोक्ष	१९७	३९१	यूष	६६७	१२१
म्ना	९१२	१७५	योह	२८८	७६
मस्सं	१४८	३८७		२	
अक्ष	१२६	३८६	रक	२०१	३९१
अद	७५५	१३४	रक्ष	६४८	१२०
कुषु	१९३	६६	रख	१३३	५८
कुम्बु	१९१	६६	रखि	१३४	५८
सेह	२८९	७६	रगि	१४१	५८
म्लुचु	१९४	६६	रगे	७७३	१३६
म्लुञ्च	१९२	६६	रघ	८५	३०२
म्लेच्छा	२०३	६७	रघि	१०५	५७
म्लेच्छ	१२७	३८६	रघि	२५९	३९३
म्लेह	२९०	७६	रच	३२२	३९७
म्लेवृ	५०१	१०१	रञ्ज	९७९	२०४
म्ले	८८८	१६७	रञ्ज	५९	२९५
य			रट	२९४	७७
अक्ष	१५८	३८८	रठ	३३०	८१
यज	९८२	२०५	रण	४४१	९३
यत	२००	३९१	रण	७८३	१३७
यती	३०	४५	रद्	५३	५१
यन्त्रि	३	३७८	रप	६९८	८७
यभ	९६१	१९१	रफ	४१०	८८
यम	९६४	१९६	रफि	४११	८८
यम	९१	३८४	रबि	३७३	८५
यसु	१०२	३०७	रभ	९५५	१८९
या	३९	२५३	रम	८३८	१५०
याचु	८४४	१५४	रय	४७८	९८
याचु	८४८	१५४	रवि	५८८	११२
यु	१७६	३८९	रस	७००	१२५
यु	२३	२३९	रस	३८६	४०१

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
रह	७१७	१२७	रुष	६८०	१२२
रह	३१६	३९७	रुप	१२२	३०९
रह	९३	३८४	रुष	१३६	३८७
रहि	७१८	१२८	रुसि	२६४	३९३
रहि	२६१	३९३	रुप	३८८	४०१
रा	४७	२६६	रेकृ	८०	६६
राखू	११९	६८	रेखा	३४	४०६
राघृ	११०	६७	रेद्व	८४९	१६४
राजृ	८०७	१४२	रेपृ	३६९	८३
राभ	१६	३१९	रेभृ	२८२	८४
राधो	७२	३००	रेवृ	६०२	१०१
रासु	६१७	११६	रेष्ट	६१२	११६
रि	२९	३२२	रे	८९३	१६७
रि	१२०	३३७	रोडू	३६२	८२
रगि	१६१	६८	ल		
रिच	२७६	३९४	लक्ष	६	३७८
रिचिर्	४	३४८	लक्ष	१६२	३८८
रिफ	२६	३२८	लल	१३६	६८
रिवि	८७	२१२	लखि	१३६	६८
रिश	१३६	३४३	लग	२०२	३९१
रिष	६८१	१२२	लगि	१४२	६८
री	२९	३७०	लगे	७७४	१३६
रोडू	३०	२८८	लघि	१०६	६७
रु	२४	२४०	लघि	२२४	३९२
रुक्ष	३६४	३९९	लछ	२०४	६७
रुगि	१६६	६०	लज	२३६	७०
रुहृ	९४०	१८६	लज	३७४	४००
रुच	७३२	१३०	लजि	२३६	७२
रुज	२६४	३९३	लजि	२४९	३९३
रुजो	१३२	३४२	लजी	१०	३२६
रुट	३२३	८०	लट	२९६	७७
रुट	७३४	१३०	लड	३६६	८२
रुठ	३३२	८१	लड	८०२	१३९
रुठ	२४८	३९३	लड	७	३७९
रुडि	३४१	८१	लप	३९९	८७
रुदिर्	६७	२६२	लबि	३७४	८४
रुधिर्	१	३४७	लबि	३७६	८४
रुप	१२७	३१०	लभष	९६६	१८९
रुश	१३६	३४३	लर्ब	४१४	८८

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
लल	१५३	३८८	लुबि	४२४	८८
लष	८७३	१५८	लुभ	१२९	३१८
लस	७०१	१२५	लुम	२५	३२८
लस	१९३	३९१	लुषि	१२१	३८६
लसृजी	११	३२६	लुष्	११	३६६
ला	४८	२५७	लृष	७६	३८२
लाखृ	१२०	५८	लेखा	३०	४०५
लाघृ	१११	५७	लेट्	६	४०४
लाछि	२०५	६८	लेपृ	३०७	८३
लाज	२३७	७२	लोक्	७६	५५
लाजि	२३८	७२	लोक्	२४१	३९२
लाट	३१	४०५	लोच्	१६२	६१
लाभ	३९०	४०१	लोच्	२४१	३९२
लिख	८३	३३३	लोद्	७	४०४
लिगि	१५२	५८	लोड्	३५३	८२
लिगि	२०४	३९१	लोष्ट	२५५	७२
लिप	१३९	३४६	लिपह	६३३	११७
लिप्त	७१	२९९			
लिश	१३७	३४३	व		
लिह	६	२२६	वकि	८८	५६
ली	३०	३७०	वकि	९५	५७
ली	२७१	३९४	वक्ष	६५२	२१
लीङ्	३३१	२८८	वख	१२७	५८
लुजि	२२३	३९२	वखि	१२८	५८
लुञ्च	१८५	६४	वगि	१४४	५८
लुट	३११	७८	वच	५३	२५८
लुट	३२४	८०	वच	३००	३९६
लुट	७३५	१३०	वज	२४९	७२
लुट	११४	३०८	वञ्चु	१८७	६६
लुट	९९	३३५	वञ्चु	१६९	३८८
लुट	२१९	३९२	वउ	२९७	७७
लुठ	३३३	८१	वट	७६७	१३६
लुठ	३३९	८१	वट	३१५	३९७
लुठ	७३६	१३०	वट	३७३	४००
लुठि	३४२	८१	वटि	५२	३८१
लुण्ठ	२९	३८०	वठ	३२७	८१
लुथि	४५	४८	वठि	३५९	७३
लुप	११८	३१०	वडि	२६८	७४
लुण्ट	१४७	३४५	वण	४४२	६२

धातूनां सूची ।

६१

धातुनाम	सू. अं.	पृ.अं.	धातुनाम	सू.अं.	पृ.अं.
वद	१८९	२१२	वात	३४०	३७८
वद	२९९	३९६	वाभृ	६५	३९४
वहि	११	४१	वास	३४२	३९८
वधि	१०८	६७	विच्छ	२३७	३९२
वन	४६८	९३	विच्छ	१३९	३४३
वन	४६९	९४	विजिर्	१२	२७८
वनु	८	३५७	विजिर्	६	३४९
वनु	७९१	१३७	विजी	९	३२६
वप्	९८३	२०६	विजी	२३	३६४
वभ्र	६६०	१०७	विट	३२३	७८
वम	८३४	१४८	विथ्	३३	४६
वय	४७१	९७	विद्	१३	३६१
वर	३१०	३६७	विद	६४	२६९
वचं	१६०	६०	विद	६३	२९७
वर्ण	४९	३७९	विदूल्	१४८	३४२
वर्ण	३९२	४०१	विद	१७४	३८९
वर्ध	११९	३८६	विध	४६	३३०
वर्ध	९०६	११६	विल	७७	३३३
वर्ह	२३४	३९२	विल	७१	३८२
वल	४८७	९९	विल	७२	३८२
वलक	३७	३८०	विश	१४०	३४३
वल्ल	१४०	६८	विष	६४	३७६
वल्लु	३	४०४	विषु	६८६	१२३
वलभ	३८८	८६	विष्क	३९४	४०१
वल्ल	४८८	९९	विष्ल	१३	२७८
वलह	२३६	३९२	वी	३८	२६२
वश	७०	२६८	वीर	३९६	३९९
वष	६७८	१२२	वृक	९२	६६
वस	९८६	२०८	वृक्ष	६९६	११३
वस	१३	२३३	वृङ्	३८	३७२
वस	३०९	३९२	वृजी	१९	२३६
वस	३९६	४०१	वृजी	२४	३६४
वसु	१०६	३०७	वृजी	२७२	३९४
वस्क	१०१	६७	वृज्	८	३१६
वह	९८४	२०७	वृज्	२७३	३९४
वा	४०	२६३	वृतु	७४६	१३१
वाक्षि	७६७	१२१	वृतु	६२	२९३
वाञ्छि	२६६	६८	वृतु	७२	३९२
वाडू	२८३	७६	वृतु	२४६	३९२

धातुनाम	सू. अं.	प. अं.	धातुनाम	सू. अं.	प. अं.
बृधु	७४७	१३२	घ्रीड	१९	२८६
बृधु	२४७	३९२	घृड	१११	३३६
बृश	११८	३०९	श		
बृष	१७०	३८९	शक	७९	३०१
बृपु	६९३	१२४	शकि	८६	६६
बृह	७२१	१२८	शकल	१६	३१८
बृहि	७२२	१२८	शच	१६३	६१
बृहि	७२३	१२८	शट	२९६	७७
बृहि	२३३	३९२	शठ	३७	३८०
बृहू	६६	३३१	शठ	३१२	३९७
बृ	१८	३६८	शठ	३३६	८१
बृज	१४	३६७	शठ	१६६	३८८
वेज	९८६	२०९	शाडि	२७६	७६
वेण	८६२	१६६	शण	७८६	१३७
वेथ	३४	४६	शदल	८४	१६२
वेद	११	४०४	शदल	१४४	३४४
वेपृ	३६४	८३	शप	९८०	२०४
वेल	३३८	३९८	शप	६०	२९६
वेल	६२८	१०६	शम	१६१	३८८
वेल	६३३	१०६	शसु	९३	३०६
वेवीहू	६७	२६७	शर्ब	४२०	८८
वेष्ट	२६२	७३	शर्ब	६७७	१११
वेदृह	६३४	११७	शल	४८६	९९
वै	९०६	१६९	शल	८२८	१४६
व्यच	१३	३२७	शलभ	३८७	८६
व्यथ	२६२	१३३	शव	७११	१२६
व्यथ	७३	३००	शश	७१२	१२६
व्यय	८६६	१६८	शप	६७७	१२२
व्यय	३८७	४०१	शसि	३२०	११६
व्युष	७	२८३	शसु	७१३	१२६
व्युष	१०८	३०८	शसु	७१४	१२६
व्येज	९८७	२१०	शाखू	१२३	६८
व्रज	२६०	७२	शाहू	२८६	७६
व्रज	८२	३८३	शान	९७७	२०१
व्रण	४४७	९२	शासु	१२	२३२
व्रण	३९१	४०१	शासु	६६	२६६
व्रश्चू	१२	३२६	शिक्ष	६९७	११३
घ्री	३३	३७०	शिघि	१६९	६०
घ्रीड	३२	२८९	शिजि	१७	२३६
			शिञ्	३	३१३

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
शिष्ट	३००	७७
शिल	८१	३३३
शिष	६७४	१२२
शिष	२६७	३९४
शिषल्ल	१४	३६१
शीक	२६२	३९३
शीक	२८६	३९६
शीकृ	७६	६६
शीङ्	२२	२३७
शीभृ	३८०	८४
शील	६१७	१०४
शील	३३६	३९८
शुक्ल	८४	३८३
शुच	१८१	६३
शुचिर	६७	२९४
शुच्य	६०८	१०२
शुठ	३३७	८१
शुठ	११०	३८६
शुठि	३४०	८१
शुठि	१११	३८६
शुथ	७३	३०२
शुन	६६	३३१
शुन्ध	७४	६४
शुन्ध	२९०	३९६
शुभ	४२९	८८
शुभ	७३७	१३०
शुभ	४१	३३०
शुम्भ	४३०	८८
शुम्भ	४२	३३०
शुलब	७१	३८०
शुप	७६	३००
शूर	३६६	३९९
शूरी	४९	२९३
शूल	६२०	१०४
शूष	६६६	१२१
शू	१७	३६७
शोल	६३६	१०६
शौ	९०२	१६९
शो	३७	२८९
शोण	४६१	९३

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
शौट्	२८७	७६
श्च्युतिर्	४१	४८
श्चैङ्	९४४	१८६
श्चिकि	८४	६६
श्चिगि	१४८	६८
श्चग	७८६	१३७
श्चणु	४४	३८१
श्चथ	१३	३७९
श्चथ	७८७	१३७
श्चथ	२८२	३७६
श्चथ	३२८	३९८
श्चथि	३६	४६
श्चन्थ	३९	३७२
श्चन्थ	२९६	३९६
श्चम्भु	३९०	८६
श्चमु	९६	३०६
श्चा	७९८	१३८
श्चा	४३	२६४
श्चिञ्	८८१	१६०
श्चिपु	६८८	१२४
श्चिञ्	३	३६६
श्च	९२४	१८२
श्चु	७४८	१३२
श्चु	८६८	१६६
श्चु	१९९	३९१
श्चै	९०३	१६८
श्चाणु	४६२	९३
श्चलकि	८६	६६
श्चलगि	१४९	६८
श्चलाखु	१२४	६
श्चलाघृ	११२	६७
श्चिलष	७८	३०१
श्चिलष	४०	३८१
श्चिलपु	६८९	१३४
श्चलेप्	८७०	१६७
श्चलोकृ	७७	६६
श्चलोणु	४६३	९३
श्चवकि	९६	६७
श्चवच	१६४	६१

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
अवि	१६५	६१
अठ	३१	३८०
अठ	३१३	३९७
अभ्र	८९	३८३
अवेत	८८	३८३
अल	५४२	१०६
अलक	४४५	३८०
अस	५९	२६३
अि	९९०	२१३
अिवता	७२९	१२९
अिदि	१०	४१
अ		
अगे	७७७	१३६
अघ	२२	३२०
अच्	९७७	२०२
अच	१६१	६१
अञ	९६७	१९८
अट	३१०	७८
अट्ट	९९	३८५
अण	४६०	९४
अणु	२	३५५
अद	२८९	३९५
अदूल	८३९	१५१
अदूल	१४३	३४४
अप	३९७	८७
अम	८१४	१४३
अम्ब	२२	३८०
अर्ज	२२३	७०
अर्व	४२१	८८
अर्व	५७८	१११
अल	५४०	१०६
अस	६८	२६७
असज	२००	६६
अस्ति	६९	२६७
अह	८३७	१४९
अह	२६९	३९४
अान्त्व	३५	३८०
अिच	१५०	३४६
अिज्	२	३१२
अिज्	५	३६५

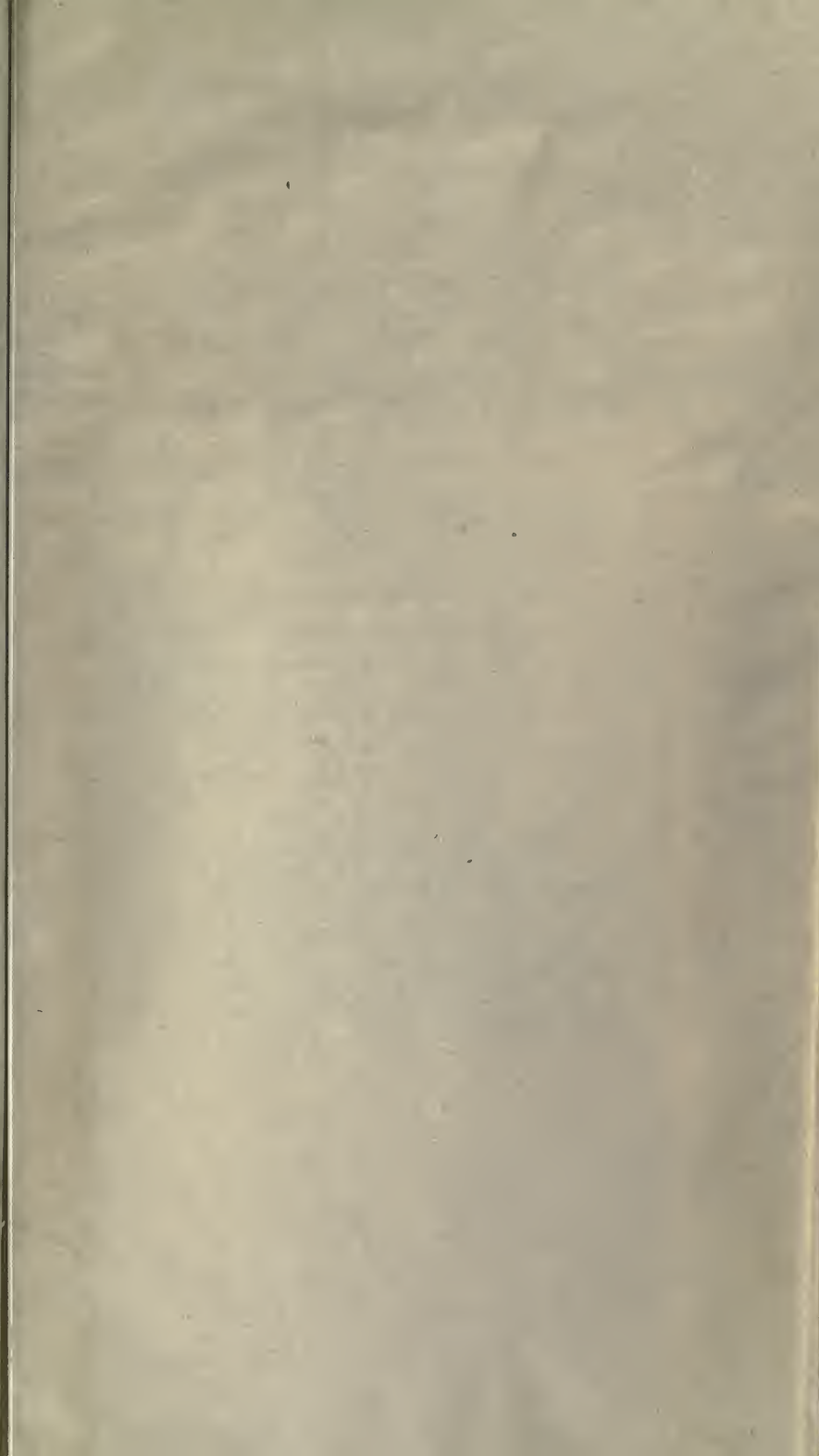
धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
अिट	३०१	७७
अिध	४७	४९
अिधु	८४	३०२
अिधू	४८	५०
अिल	८२	३३३
अिवु	२	२८२
अु	९२३	१८१
अु	३०	२४३
अुज्	१	३११
अुट्ट	२८	३९०
अुर	५९	३३१
अुह	२१	२८५
अुङ्	२१	२३५
अुङ्	३४	२८७
अुद	२५	४४
अुद	१८२	३९०
अेवृ	४९७	१०१
अै	८९९	१६८
अो	३९	२९०
अक	७७०	१३६
अगे	७७८	१३६
अन	४५७	९३
अभि	३८३	८४
अभु	४२७	८८
अम	८१५	१४३
अम्भु	४२८	८८
अिघ	१९	३२०
अिष्ट	३६०	८२
अिधु	५५३	१०८
अीम	१८	२८५
अुच	१७३	६२
अुज्	३२	२४३
अुभु	३९१	८६
अूप	१३८	३८७
अै	९०६	१७०
अै	८९१	१६८
अा	९११	१७२
अिधु	४	२८२
अैष्ट	३६१	८२

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
ष्णा	४२	२५४
ष्णिह	९२	३०४
ष्णिह	३८	२८१
ष्णु	२७	२४१
ष्णुसु	५	२८२
ष्णुह	९१	३०४
ष्मिञ्	९२९	१८४
ष्वञ्ज	९५७	१९०
ष्वद	१८	४३
ष्वप्	५८	२६३
ष्वष्क	१००	५७
ष्विदा	७३१	१३०
ष्विदा	८०	३०१
स्		
सङ्क्षेत्	३४९	३९९
सन्न	३६०	३९९
सपर	१७	४०५
समोज	३४५	३९८
सम्भूयस	४१	४०५
सह	८४४	१५३
साध	१७	३१९
साम	३३७	३९८
सार	३२६	३९६
सुख	३७४	४०१
सुख	१५	४०५
सुल्	९६३	१९१
सूर्क्ष	६५५	१२१
सुक्ष्य	५०४	१०२
सुव	३३१	३९८
सूत्र	३६२	३९९
सू	११७	१७७
सु	१७	२७९
सृज	७०	२९९
सृज	१३०	३४१
सेकृ	८१	५५
संप्राम	३७६	४००
स्खद	७५६	१३४
स्कन्दिर्	९२२	१९०
स्कभि	३८४	८४

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
स्कम्भु	४	४०६
स्कुञ्	२	३९५
स्कुञ्	६	३०६
स्कुदि	४	४१
स्कुम्भु	५	४०६
स्खल	५३७	१०६
स्तन	३४७	३९७
स्तम्भु	२	४०६
स्तितम	१७	२८५
स्तुम्भु	३	४०६
स्तृक्ष	६११	१२०
स्तृञ्	६	३१४
स्तृहू	६८	३३२
स्तृञ्	१२	३६६
स्तेन	३५३	३९९
स्तोम	३७७	४०१
स्त्यै	८९४	१६८
स्पश	८७२	१५८
स्पश	१४६	३८७
स्पदि	१४	४२
स्पधं	३	३५
स्पृ	१३	३१८
स्पृश	१३८	३४३
स्पृह	३२९	३९८
स्फायी	४८३	९८
स्फिह	१००	३८५
स्फुट	२५७	७३
स्फुट	९१	३३४
स्फुट	१८७	३९०
स्फुटि	३२५	८०
फुड	१०६	३३६
स्फुड	१०९	३३५
स्फुडि	४	३७८
स्फुर	१०७	३३५
स्फुर्छा	२११	६८
स्फुर्जा	२३२	७१
स्फुल	१०८	३३५
स्मृ	९१६	१७७
स्मृ	७९६	१३८

धातुनाम	सू. अं.	अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
स्मिट	३९	३८१	हिल	८०	३३३
स्मील	५१३	१०४	हिवि	५८३	११२
स्यन्दू	७४९	१३२	हिसि	१९	३५३
स्यम्	१५९	३८८	हिसि	२८८	३९५
स्यसु	८११	१४२	हु	१	२६९
स्रकि	८३	५५	हुडि	२६६	७४
स्रिवु	३	२८२	हुडि	२७४	७४
सु	९२२	१८१	हुहु	३४९	८२
स्रुक्	८२	५५	हुर्छा	२०९	६८
स्रुमु	७४५	१३१	हुल	८२९	१४६
स्रुसु	७४१	१३१	हु	१५	२७९
स्वद	३६५	३९४	हुहु	३४८	८२
स्वन	८१२	१८२	हुञ्	८८३	१६१
स्वर	३२१	३५७	हणीच्	३२	४०५
स्वर्द	१९	४३	हष	१२१	३०९
स्थल	८२१	१४४	हपु	६९६	१२५
स्वृ	९१५	१७७	हठ	२६२	७३
स्वाद	२८	४५	हैव	७६६	१३६
ह			हेहु	२८१	७५
हट	३०९	७८	हेपु	६१३	११५
हट	३३१	८१	होहु	२८२	७५
हृद	९५८	१९०	होहु	३५०	८२
हन	२	२१६	हसुक्	७२	२६९
हम्स	४६३	९४	हल	७९४	१३७
हय	५८७	१०२	हगे	७७५	१३६
हय	५०९	१०३	हद	२६	४४
हर्ष	८०४	१३९	ही	३	२७०
हल	८२२	१४४	हीच्छ	२०८	६८
हस	६९८	१२५	हगे	७७६	१३६
हसे	७०८	१२६	हप	१२३	३८६
हाक्	८	१७३	हस	६९९	१२५
हाङ्	१७	२७३	ह्रादी	२७	४५
हि	११	३१७	ह्रक	७९३	१३७
हिक	८४३	१५४	हृवृ	९१४	१७६
हिक	८४६	१५६	ह्रञ्	९८८	२१०
हिडि	२६५	७४			

इति माधवीयधातुवृत्तिस्थधातूनामकारादिक्रमेण सूची ।

PK
521
D53
1934

Panini
Madhaviyadhatuvrittih

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

- ९९ श्रीब्रह्मसूत्रम् । श्री भगवन्निम्बार्क महामुनीन्द्रविरचित वेदान्तगारिजात सौरभाष्यसूत्रवाक्यार्थेन श्रीश्रीनिवासाचार्यचरणप्रणीत श्रीवेदान्तकौस्तुभ भाष्येन च सनाथीकृतम् । (श्रीनिम्बार्कभाष्यम्) (वे० वि० १०) ६० ३-०
- १०० चाण्वत्तलभः । सर्वथाऽपि नवनोऽपूर्वः प्रौढः परमोपयोगितया नियत-मुपादेयतमश्छन्दो निबन्धः, श्रीमता दैवज्ञाग्रेसरेणागममार्मिकेण कविपुङ्गवेन दुःखभञ्जन विदुषा विरचितः, तस्मिन्नेन बहुशास्त्रपारंगेण कविचक्रवर्तिना महामहोपाध्यायेन देवीप्रसादपण्डितप्रवरेण कृतया वरवर्णिन्याटीकयोपस्कृतः ।
(छन्द शास्त्र वि० ४) ६० २-८
- १०१ सिद्धान्तलक्षणम् । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतं । न्यायाचार्य पण्डित श्री-शिवदत्तमिश्रगौडेन विरचितया समूल जगदीशोपाख्यायनसनाथ-क्रोडशत-रूपया गङ्गाक्याव्याख्यया बृहत्क्रोडपत्रसंग्रहपराभिधया विषमस्थल टिप्पण्या च संवलितम् ।
(न्या० वि० १४) ६० १-८
- १०२ चतुर्धेदभाष्यभूमिकासंग्रहः (सायणाचार्य विरचितानां स्ववेदभाष्यभूमिकानां संग्रहः) काशीविश्वविद्यालयाध्यापकेन, एम, ए०, साहित्याचार्य-तिपदेवी-विभूषितेन पण्डित बलदेव उपाध्यायेन भूमिका टिप्पण्यादिभिः समलङ्कृत्य सम्पादितः ।
(वेदवि० ९) ६० २-८
- १०३ माधवीयधातुवृत्तिः । श्रीमत्सायणाचार्यविरचिता ।
(व्या० वि० १२) ६० ९-०
- १०४ यौधायन कर्मसूत्रम् । श्रीगोविन्दस्वामिप्रणीतविवरणसमेतम् ।
(कर्म० वि० ११) ६० ४-०
- १०५ ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् । सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम् ।
(प्रथमोभागः) (वेद वि० ६) ६० ९-०
- १०६ न्यायमञ्जरी । जयन्तभट्टकृता । न्याय-व्याकरणाचार्येण पं० सूर्यनारायण-शास्त्रिणा कृतया टिप्पण्या समेता । द्वितीयोभागः ।
(न्या० वि० १६) ६०
- १०७ शारदातिलकम् । श्रीमद्राधवभट्टकृतपदार्थादर्शटीकासहितम् ।
(तन्त्रशा० वि० १) ६० ९-०
- १०८ मन्त्रार्थदीपिका । श्री शङ्खनविरचिता । (वेद० वि० ७) ६० २-०
- १०९ शब्दशक्तिप्रकाशिका । श्रीमज्जगदीशतर्कालङ्कारविनिर्मिता । श्रीकृष्णकान्तविद्यावागीशकृतया कृष्णकान्तोटीकया श्रीमद्रामभद्रसिद्धान्तवागीशविरचितया रामभट्टोटीकया च समलङ्कृता । न्यायाचार्य काव्यतीर्थ पं० दुर्गिराज-शास्त्रिकृतया छात्रोपयुक्तया विषमस्थलटिप्पण्या मूलकारिकाधेन च सहिता ।
(न्या० वि० १६) ६० ४-८

पाणिस्थानम्-चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस सिटी ।